AMSA

NTARY

NGS

శ్రీ ర స్తు.

రఘువంశమహాకావ్యము

6 - స ర్గ లు.

పదచ్ఛేద అర్థ అకాంక్ష శబ్ద సమాస తాత్పర్య
వ్యాఖ్యానసహితము.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

చె న్న పు రి.

శ్రీరస్తు.

మహాకవి శ్రీకాళిదాసకృతము

రఘువంశ మహాకావ్యము

శ్లోకపదచ్ఛేదాకాంక్షాశబ్దరూపసమాసధాతురూప

వ్యాఖ్యాభావ సముల్లసితము.

(క్రొత్తకూర్పు.)

చెన్నపురి:

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచేఁ

ప్రకటితము.

1926.

Printed at
THE "VAVILLA" PRESS
MADRAS—1926.

పీఠిక.

అపౌరుషేయంబు లగు వేదంబులును, దదుపబృంహణము లగు సకలస్మృతీతిహాస పురాణములును, వేదాంగంబు లగుశిక్షావ్యాకరణాదులును, దక్కంగలసకలవాగ్జాలంబును, సంస్కృతభాషయంద యుండుటంజేసియు, సంస్కృతపదములే సకలవైకృతభాషలయందుఁ దత్సమతద్భవములుగాఁ గానంబడుచుండుటంజేసియు, సంస్కృతభాష యనాదియు భాషల కెల్ల మాతృభూతయు నని పండితు లెల్లరు వక్కాణించెదరు. తెలుఁగు, ఇంగ్లీషు, హిందీ మున్నగు దేశభాషలవలె సంస్కృతభాష సంభాషించుటకు లింగవిభక్తిధాతురూపాదిజ్ఞానంబు లేక వలనుపడదు. అట్టినిర్దుష్టం బగుసంస్కృతభాషాపూర్ణపరిచయమునకు మొదటిది కావ్యపరిజ్ఞానము, రెండవది శాస్త్రపరిజ్ఞానము సాధనములుగ నున్నవి. ఈవిషయమై కాళిదాసాదిమహాకవులకుఁ బూర్వకాలమునందు సరసము లగుకావ్యములు లేనందునఁ బండితులు విద్యార్థుల కాదికావ్యమగుశ్రీరామాయణమునే ప్రవచనముఁ జేయుచు వచ్చిరి.

పిదప సరస్వత్యవతారము లగుకాళిదాసాదిమహాకవు లవతరించి రఘువంశము మున్నగుహృద్యములగుకావ్యముల రచించినవెనుక మహర్షిప్రోక్తంబును సకలపురుషార్థసాధనంబును నాదికావ్యంబు నగుశ్రీరామాయణమే ప్రవచనంబున మూలఁబడినది. దీనింబట్టియే రఘువంశముయొక్క ప్రాశస్త్యమును బుద్ధిమంతులూహింపవచ్చును. ఇంతియకాక యార్యావర్తమునందకాక యితరదేశములందును బండితులు విద్యార్థులకు విద్యాప్రారంభంబునఁ దప్పక రఘువంశకావ్యమునే ప్రవచనముఁ జేయుచున్నారు. వేయేల! విజ్ఞులకు నల్పజ్ఞులకుంగూడ వారివారియోగ్యత కనుగుణంబుగ హృదయముల నానందింపంజేయు రఘువంశమును లోకములో సంస్కృతవిద్యార్థియగు ప్రతిబాలుండును దప్పక చదువక యుండఁడని దృఢముగాఁ జెప్పవచ్చును.

ఇట్టిరఘువంశమును రచించినమహాకవి కాళిదాసు. కాళికాదేవి నుపాసించి తత్కటాక్షంబున నఖిలవిద్యలం గాంచినవాఁడు గాన నీయనకీ పేరువచ్చినది. ఈయన జీవించియుండుకాలమును గుఱించి చరిత్రకా

రులు పలు తెఱంగుల వ్రాసియున్నను క్రీస్తుశుపూర్వము 1-వ శతాబ్దము నందు విక్రమార్కసభాలంకారంబై యుండెనని కడపటిచరిత్రకారుల యభిప్రాయమై యున్నది. ఈయన రఘువంశాది మహాకావ్యత్రయ మును, శాకుంతలాదిరూపకత్రయము నొనర్చి దిగంతవిశ్రాంతకీర్తిం గైకొనిన మహాకవి. ఈయనచరిత్రము విపులముగా మఱియొకచోఁ బ్రస్తుతించెదము.

ఇట్లు సకలకావ్యరత్నం బనాఁబరఁగు రఘువంశమునకు విద్యా ర్థిజనులకు సుబోధంబుగ 1 మల్లినాథ, 2 హేమాద్రి, 3 చారిత్రవర్ధన, 4 దక్షిణావర్త, 5 నాథ, 6 సుమతివిజయ, 7 వల్లభ, 8 ధర్మమేరు, 9 విజయగణి, 10 విజయానందసూరిచరణసేవక, 11 దినకరమిశ్ర ప్రభృతు లనేకులు వ్యాఖ్యానముల రచించిరి. వీరలలోఁ గడపటివ్యాఖ్యాత మహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరి. ఈయన క్రీస్తుశ. 14 శతా బ్దములోనుండినవాఁడు. ఈయన వ్రాసినవ్యాఖ్యానమువలనఁ దక్కిన వ్యాఖ్యానములన్నియు మూలఁబడినవి. ప్రాచీనవ్యాఖ్యానంబులన్నింటి కన్న నుత్తమంబని పండితులచేఁ గొనియాడంబడునదియు, సర్వసామా న్యంబుగ విద్యార్థులచేఁ బఠింపఁబడుచున్నదియు మల్లినాథసూరివ్యా ఖ్యానంబ యగు. ఇట్టిహృదయంగమంబగు వ్యాఖ్యానంబున్నను భాషా పరిచయము లేనిప్రారంభదశయందుండు విద్యార్థులు శ్లోకార్థమును గ్రహించుట దుర్ఘటము.

అట్లుగాక పూర్వకాలమునందువలెఁ జిరకాలము గురుసన్నిధా నంబున శుశ్రూషయొనర్చి విద్యను లభింపరాదా! యనిన నాంగ్లభాషా ప్రచురములగు మనదేశంబుల సంస్కృతముఁ బూర్తిగా నభ్యసించి నను దుదకుఁ దగినయుద్యోగాదులు లేక జీవనము జరుగుటయుఁ గూడఁ గష్టతరమగుచున్నది. కాఁబట్టియే యీకాలంబునఁ "బొరుగింటి పుల్లగూరరుచి" యనునట్లు పరకీయయగు నాంగ్లభాషామణిని రుచిమ రిగియుండుటచే స్వీయ యగుసంస్కృతభాషాసతి మొగముఁజూచు వారు గూడ నరుదు. ఎట్టకేలకుఁ బఠింపఁదలఁచినను నాసమయమున కాగ్రామంబునఁ బ్రవక్త లగుపండితులు లేకయుఁ బరదేశమునకేగి చదువుదమన్న నచట భోజనాది సౌకర్యములు గలుగకయుఁ గలిగినను

నచ్చుటి వసతి శరీరారోగ్యమును గలుగఁజేయకయుఁ జేసినను నుపాధ్యాయులు శ్రద్ధతోఁ బాఠప్రవచనము సేయకయు నిట్లు పలువిధముల విద్యార్థిజనంబులు పడుపాట్లు మనము చూచుచునేయున్నాము. ఇఁక నాంగ్లభాషాప్రవీణులయి యుద్యోగములఁ జేయుచు విహారసమయముల సంస్కృతభాషామృతంబుఁ జవిచూడఁ గోరువిలాసిజనము లొందుచింత యింతంతనఁ దరము గాదు.

ఇట్టికష్టములన్నియుఁ దీరునట్లు రఘువంశము మొదటియాఁఱుసర్గములును సుబోధంబుగ సాహితీవిదు లగు బ్రహ్మశ్రీ, గొల్లాపిన్ని. సదాశివశాస్త్రులవారి సాహాయ్యంబునఁ బ్రతిశ్లోకమునకుఁ బదచ్ఛేదము, అర్థము, ఆకాంక్ష, శబ్దరూపసమాస ధాతురూపములు, భావము, మల్లినాథవ్యాఖ్యానము—వీనింజేర్చి గురువు నాశ్రయింపకయే తమంతట శ్లోకార్థభావముల నెఱుంగునట్లొనర్చి. క్రీ. 1856-వ సంవత్సరమునందు శ్రీరామనవమినాఁడు ప్రథమముద్రణముం బూర్తిగావించితిమి. తరువాత నచిరకాలములోనే యాపుస్తకములన్నియు దేవభాషాభిమానులహస్తంబుల నలంకరించుటంజేసి మరల ద్వితీయ తృతీయముద్రణములఁగూడ నొనరించితిమి. ఐనను గొంతవఱకు సంస్కృతభాష యభివృద్ధిఁ గాంచుటంజేసి యవియన్నియుఁగూడ విద్యార్థిజనగృహీతంబు లగుటవలనఁ బ్రకృతకాలమునకుఁ దగురీతిఁ దాత్పర్యాదులు మఱియుఁ దేటతెల్లంబుగఁ దెలియునటుల వైయాకరణు లగు శ్రీమాన్-ఉత్పల. కౌశిక. వేంకటనరసింహాచార్యులవారిచేఁ బరిష్కరింపించి నాల్గవముద్రణమును బూర్తి గావించినారము. ఇందు 1-2 సర్గములు చదివినమాత్రముననే సామాన్యంబుగఁ గొంతవఱకు శబ్దాదిజ్ఞానముగలిగి పాఠసంప్రదాయము దెలియవచ్చునుగాన గ్రంథవిస్తరభీతిచేతను, శ్రద్ధాహీనులగుకొందఱు సామాన్యవిద్యార్థులు పుస్తకపాఠమునే రోఁకటిపాటగాఁ బఠింపక స్వబుద్ధిని వినియోగపఱచి తెలిసికొనుటచేఁ గొంతవఱకు బుద్ధివైశద్యము గలుగుననునభిప్రాయంబుచేతను, మూఁడవసర్గము మొదలు పునరుక్తము లగుకొన్నియంశములకుఁ బుటాక్షరము లుంపఁబడినవి. అవి యిందుఁ జేర్పఁబడినసంకేతాక్షర వివరణ పత్రికవలనం దెలియనగు.

సటీకము రఘువంశము దొఱికెం గదాయని విద్యార్థులు కేవల మర్థమునుజూచియే పాఠమును వల్లింపక మొదట 1-2 రెండుమాఱు లర్థము మనస్సున కెక్కునంతవఱకు అర్థమును జూచి చదివి పిదప మూలముమీఁదనే యర్థాదుల వల్లింతురని తెలియఁజేయుచున్నారము. ఇందువలననే యవ్యాఖ్యానాపేక్షముగ నేశ్లోకమునైనను నన్వయించుటకుఁ దగినసాహిత్యము లభించుట యనుభవసిద్ధమైయున్నది.

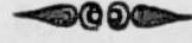
పలువురాంధ్రసోదరులు మాటిమాటికి మమ్మెచ్చరించుచుండుటచే నీలాగుననే కుమారసంభవము, మేఘసందేశము, శిశుపాలవధము (మాఘకావ్యము), భాషామంజరి, విక్రమార్కచరిత్ర, బిల్హణచరిత్ర, భోజచరిత్ర, ఋతుసంహారము, భర్తృహరిసుభాషితము మున్నగు గ్రంథములకు టీకాతాత్పర్యాదుల వ్రాయించి ప్రకటించియున్నారము. ఇట్లె యచిరకాలములోనే నైషధము, కాదంబరి, శాకుంతలము మున్నగుగ్రంథములను గూడ నాంధ్రటీకాతాత్పర్యాదులతోడఁ బ్రకటించెదము. కావున నుభయభాషాభిమాను లగునాంధ్రసోదరు లిట్టి గ్రంథములం జక్కఁగఁ జదివి సద్గ్రంథప్రకటనమునం దుత్సాహముం గల్పింతురుగాత!

·292, ఎస్ప్లనేడ్,
చెన్నపురి.
23-7-1916.

ఇట్లు,
వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్.

శ్రీ ర స్తు.

రఘువంశ ప్రథమాదిసర్గషట్కాస్థ విషయసూచిక.

ప్రథమ సర్గము.

ద్వితీయసర్గము.

తృతీయ సర్గము.

శ్లోకసంఖ్య.	విషయములు. సంస్కృతము.	తెనుఁగు.	శ్లోకసంఖ్య.
30	రఘుపరాక్రమాతిశయ ప్రయుక్తేంద్ర సంతోషః	రఘుపరాక్రమాతిశయముచే ఇంద్రుఁడు సంతోషించుట	౬౨
31	తురంగం వినా వరంవృణీష్వేతి రఘుం ప్రతీంద్రకథనం	గుఱ్ఱమునువిడిచి వేఱొకవరమునుగోరుమనిరఘువునుగూర్చిఇంద్రుఁడుచెప్పుట	౬౩
32	ఇంద్రం ప్రతి క్రతుఫలయోగాదిప్రార్థనా	ఇంద్రుని గూర్చి నాతండ్రి క్రతుఫలయుక్తుఁడు కానిమ్మని ప్రార్థించుట	౬౪
33	తథేతి ప్రతిజ్ఞాపూర్వకేంద్రగమనానంతరం సభామంటపం ప్రతి రఘునివర్తనం	అటులనే యగుఁగాకయని దేవేంద్రుఁడు వెళ్ళినపిమ్మట సభాగృహమునకు రఘువు మరలుట	౨౭
34	రఘ్వంగస్పర్శనపూర్వక దిలీపసంతోషః	రఘుశరీరమును స్పృశించిదిలీపుఁడుసంతోషించుట	౬౮
35	సూనోః రాజ్యం దత్వాదిలీపస్య భార్యయాసహవానప్రస్థాశ్రమాశ్రయణం	పుత్రునికి రాజ్యమునొసఁగి భార్యతోడవానప్రస్థాశ్రమము ననలంబించుట	౭౦

చతుర్థసర్గము.

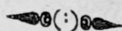
1	రాజ్యలాభప్రయుక్త రఘుప్రకాశవర్ణనం	రాజ్యలాభముచేరఘుప్రకాశవర్ణనము	౧
2	శరదాగమః	శరదృతు వేతెంచుట	౧౪
3	శరత్కాలరఘుగుణవర్ణనాపూర్వక దండయాత్రోద్యమకథనం	శరత్కాలముయొక్కయుఁ రఘుగుణములయొక్కయువర్ణనపూర్వకమయినయుద్ధయాత్రప్రయత్నము	౧౫
4	రఘోః ర్దిగ్జైత్రయాత్రావర్ణనం	రఘువుయొక్క దిగ్విజయ యాత్రావర్ణనము	౨౫
5	ప్రాచ్యాం సింహదేశీయరాజవిజయః	తూరుపుదిక్కునందుండెడి సింహదేశపురాజులనుజయించుట	౩౫
6	నౌసాధనోద్యతవంగదేశీయరాజవిజయపూర్వకజయ స్తంభప్రతిష్ఠాపనం	ఓడలసహాయముచే వచ్చిన వంగదేశపు రాజులను జయించి జయస్తంభమును నాటుట	౩౬
7	ద్విరదసేతుభిః కపిశాతరణపూర్వకం కళింగవిజయః	గజములనుసేతువులచే కపిశానదిని దాటి కళింగదేశములను జయించుట	౩౮

పంచమసర్గము.

షష్ఠసర్గము.

విషయసంఖ్య.	విషయములు. సంస్కృతము.	విషయములు. తెనుఁగు.	పుటసంఖ్య.
7	రాజ్ఞాం వివిధశృంగారచేష్టావర్ణనం	రాజులు నానావిధములుగ చేసిన శృంగారచేష్టల వివరణము	౧౨
8	ఇందుమతీ ముద్దిశ్య ద్వారపాలికా సునందాకర్తృక మంచస్థిత రాజచరిత్ర కథనం	ఇందుమతినిగూర్చిద్వారపాలకురాలయిన సునంద మంచెలయం దుండెడి రాజులయొక్క చరిత్రలను చెప్పుట	౨౦
9	రాజ్ఞాం ఇందుమతీకర్తృకస్వాతిక్రమణేన వివర్ణత్వభజనం	రాజులు ఇందుమతి తమ్ము నతిక్రమించి పోవుటచేని స్తేజస్కత్వమునొందుట	౩౪
10	అజస్య శుభసూచక దక్షిణబాహుస్ఫురణం [౫౪	అజునకు శుభసూచకముగ దక్షిణబాహువు చలించుట [నిచ్చను వదలుట	౩౫
11	ఇందుమతీకర్తృకాన్యోపగమేచ్ఛాత్యా	ఇందుమతిమఱియొక్క రాజువద్దకుబోన	౩౯
12	అజచరిత్ర వర్ణనం	అజునియొక్క చరిత్రమునువర్ణించుట	౪౦
13	ఇందుమతీకర్తృకస్వానురాగ దర్శనాది చిహ్నాని	ఇందుమతి తనయనురాగముతో చూచుట మొదలగుచిహ్నములు	౫౦
14	అన్యం ప్రతి ప్రజావ ఇతిపరిహాసభాషణే ఇందుమతీకర్తృకసునందాకర్మక కుటిల దర్శనం	మఱియొక్క రాజునుగూర్చి పోవుదమాయని పరిహాసపూర్వకముగ నుడివినసునందను ఇందుమతిఘోరిచూపు చూచుట	౫౨
15	అజకంఠే ఇందుమతీకర్తృక మాలికార్పణం	అజుని మెడలో ఇందుమతిపూలహారమును సమర్పించుట	౫౩
16	అజకర్తృక బాహుపాశార్పణ సుఖానుభవః	అజుఁడు ఇందుమతీబాహుపాశార్పణముచే కలిగినసుఖము ననుభవించుట	౫౪
17	సమగుణదాంపత్య ముద్దిశ్య నృపతిశ్రవణకటుత్వజనక పౌరజనోక్తిః	సమగుణములు గలవారియొక్క దాంపత్యము నుద్దేశించి రాజులయొక్క శ్రవణములకు కాఠిన్యముగలుగునట్లు పౌరజనులు నుడువుట	౫౫
18	అజసంబంధితదితరరాజమండల కర్తృక సుఖదుఃఖానుభవః	అజసంబంధిరాజసమూహము సుఖమును ఇతరరాజసంఘము దుఃఖమును అనుభవించుట	౫౭

సంకేతాక్షరపత్రిక.

తృతీయసర్గము మొదలు.

అ...అకారాన్తః ఆ...ఆకారాన్తః	}	ఈప్రకారము అజంతపదములయందు తెలియవలసినది
చ...చకారాన్తః రే...రేఫాన్తః	}	ఈప్రకారము హలంతపదములయందు తెలియవలసినది
పు...పుంలింగః స్త్రీ...స్త్రీలింగః న...నపుంసకలింగః	}	ఈప్రకారము స్త్రీపున్నపుంసకలింగములయందు తెలియవలసినది
ప్ర...ప్రథమా సం...సంబుద్ధి ద్వి...ద్వితీయా తృ...తృతీయా చ...చతుర్థీ పం...పంచమీ ష...షష్ఠీ స...సప్తమీ	}	ఈప్రకారము విభక్తులు తెలియవలసినది
ఏ...ఏక ద్వి...ద్వి బ...బహు	}	ఈప్రకారము వచనముల నెఱుంగవలసినది.
అ, పు, ప్ర, ఏ.	...	అకారాన్తః పుంలింగ ప్రథమైకవచనాన్తః
అ, స్త్రీ, ద్వి, బ.	...	అకారాన్తస్త్రీలింగద్వితీయాబహువచనాన్తః
అ, న, తృ, ద్వి.	...	అకారాన్తనపుంసకలింగతృతీయాద్వివచనాన్తః
నా...నామ అవ్య...అవ్యయమ్ క్రి...క్రియా	}	ఈప్రకారము నామావ్యయక్రియల నెఱుంగవలసినది

ప్ర... ప్రథమపురుషః
ఉ... ఉత్తమపురుషః
మ... మధ్యమపురుషః

ఈప్రకారము ధాతువులలో ప్రథమోత్తమమధ్యమ పురుషముల నెఱుఁగవలసినది

పంచమసర్గము మొదలు.

వచ్చినపదములఁ బలుమా ఱుచ్చరింపవలసిన సమాసములయందలి సంకేతవివరణము.

ఉదాహరణము:—

౫ సర్గము, ౧ శ్లోకములో, 'నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతం' అనుసమాసపదము.

విగ్రహస్వరూపము.		సమాసపదము.	సంకేతము.
నిర్గతః శేషో యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా		నిశ్శేషం	నిశ్శేషం,
నిశ్శేషం	విశ్రాణితం	నిశ్శేషవిశ్రాణితం	ని...తం,
కోశానాం	జాతం	కోశజాతం	కో...తం,
నిశ్శేషవిశ్రాణితం కోశజాతం యేన సః	ని...తం కో...తం	నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతః	ని...తః,
తం		నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతం	ని...తం.
(జాతం,		జాతౌ,	జాతాన్.)

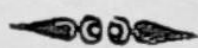
నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతశబ్దః — నిశ్శే...జాతశబ్దః
అకారాన్తఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః — అ, పు, ద్వి, ఏ.

☞ ఇట్టి సమాసస్థలముల నన్నిటియం దిటులనే తెలిసికొనవలయును.

శ్రీ ర స్తు.

రఘువంశమహాకావ్యము

ప్రథమసర్గము.

శ్లో. వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే,
జగతః పితరౌ వందే పార్వతీపరమేశ్వరౌ. 1

పదచ్ఛేదము—వాగర్థావివ, సంపృక్తౌ, వాగర్థప్రతిపత్తయే, జగతః, పితరౌ, వందే, పార్వతీపరమేశ్వరౌ.

అర్థము.—వాగర్థావివ=శబ్దార్థములవలె, సంపృక్తౌ=ఒండొరులతో నెడఁబాయకుండునట్లు కలిసినట్టియు (చ్యుతిలేనిసంబంధము గలిగినట్టి), జగతః=జగమునకు, పితరౌ=తలిదండ్రులైన, పార్వతీపరమేశ్వరౌ=పార్వతీ పరమేశ్వరులను, వాగర్థప్రతిపత్తయే-వాగర్థ=శబ్దార్థములయొక్క, ప్రతిపత్తయే=జ్ఞానముకొఱకు, వందే=నమస్కరించుచున్నాను.

ఆకాంక్ష.—వందే=నమస్కరించుచున్నాను. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను, కౌ=ఎవరిని? పార్వతీపరమేశ్వరౌ=పార్వతీ పరమేశ్వరులను. 'అహం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పార్వతీపరమేశ్వరౌ' అనుద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'వందే' అను క్రియాపదమును ఉన్నవి గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్యై=దేనికొఱకు? వాగర్థప్రతిపత్తయే-వాగర్థ=శబ్దార్థములయొక్క, ప్రతిపత్తయే=జ్ఞానముకొఱకు, పార్వతీపరమేశ్వరౌ-కథంభూతౌ=పార్వతీపరమేశ్వరులు ఎట్టివారు? పితరౌ=తలిదండ్రులు, కస్య=దేనికి? జగతః=జగమునకు, పునః కథంభూతౌ=ఇంక నెట్టివారు? సంపృక్తౌ=అనఁగా ఒండొరులు వేఱుపడకుండునట్లు కలిసినవారు, (చ్యుతిలేనిసంబంధము గలిగినవారు.) కావివ=వేని వలె? వాగర్థావివ=శబ్దార్థములవలె.

శబ్దరూపసమాసములు.—వాగర్థావివ, వాగర్థసదృశౌ-వాగర్థావివ; అవ్యయమ్. సంపృక్తౌ -సంపృక్తం, సంపృక్తౌ, సంపృక్తాన్. సంపృక్తశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయాద్వివచనాంతః. వాగర్థప్రతిపత్తయే-వాక్చ, అర్థశ్చ - వాగర్థౌ, వాగర్థయోః ప్రతిపత్తిః వాగర్థప్రతిపత్తిః, తస్యై,వాగర్థప్రతిపత్తయే-ప్రతిపత్త్యై, ప్రతిపత్తయే, ప్రతిపత్తిభ్యాం, ప్రతిపత్తిభ్యః. వాగర్థప్రతిపత్తిశబ్దః, ఇకారాంతస్త్రీలిఙ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాంతః. జగతః-జగతః, జగతోః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః తకారాంతనపుంసకలింగః, షష్ఠ్యేకవచనాంతః, పితరౌ-మాతా చ, పితా చ-పితరౌ, తౌ, పితరౌ-పితరం, పితరౌ, పితౄన్.

పితృశబ్దః, ఋకారాంతః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయాద్వివచనాంతః. వన్దే, వన్దావహే, వన్దామహే. 'వది' అభివాదనస్తుత్యోః-ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. పార్వతీపరమేశ్వరౌ, పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ-పార్వతీ; పరమశ్చాసౌ ఈశ్వరశ్చ - పరమేశ్వరః; పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ-పార్వతీపరమేశ్వరౌ; తౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ; పార్వతీపరమేశ్వరా ౨. పార్వతీపరమేశ్వరాభ్యాం ౩. పార్వతీపరమేశ్వరయోః ౨. పార్వతీపరమేశ్వరశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లింగః, నిత్యద్వివచనే ద్వితీయాద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

శ్లో. మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే,
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే. ౧
అన్తరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావన మచింత్యవైభవమ్,
తన్నరం వపుషి కుంజరంముఖే మన్మహేకిమపి తుందిలం మహః.
శరణం కరవాణి శర్మదం తే
చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః
కురు మామంబ కృతార్థసార్థవాహమ్. ౩
వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాసాసీ చ్చ వైయాసికీ
మంతస్తంత్ర మరంస్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూ ద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. ౪
మల్లినాథకవి స్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృక్షయా,
వ్యాచష్టే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయ మనాకులమ్. ౫
కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాస స్సరస్వతీ,
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షా ద్విదు ర్నాన్యే తు మాదృశాః. ౬
తథాపి దక్షిణావర్తనాథాద్యైః క్షుణ్ణవర్త్మసు,
వయం చ కాళిదాసోక్తి ష్వవకాశం లభేమహి. ౭
భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవినీటీకా తా మద్యోజ్జీవయిష్యతి. ౮

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించి న్నానపేక్షిత ముచ్యతే.

ఇహ ఖలు సకలకవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—

“కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే,
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే.”

ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం “కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయే” దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారపరిప్రాప్తత్వాత్, “ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్ముఖ” మిత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ “శబ్దశాస్త్రమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా, అర్థస్వరూపమఖిలం ధత్తే ముగ్ధేందుశేఖరః.” ఇతి వాయుసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయత్తత్వదర్శనాత్తత్ప్రతిపిత్సయా తావేవాభివాదయతే.

వ్యాఖ్యానమ్.—వాగర్థా వివేతి. వాగర్థావివేత్యేకంపదం. ‘ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చ’ ఇతి వక్తవ్యాత్. ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. యద్య ప్యేతచ్ఛాస్త్రస్య విభాషాధికారా త్పూర్వం పఠితత్వా న్నిత్యతా వ్యవసీయతే; తథాపి ‘సహ సుపే’ త్యేవ సిద్ధే పునర్వచనసామర్థ్యాత్క్వాచిత్కతాఽఽశ్రీయతే. తేన ‘ఉద్బాహురివ వామన’ ఇత్యాదౌ వ్యస్తప్రయోగోఽపి సాధురేవ. ప్రకృతే తు భిన్నపదత్వేఽపి న కశ్చన దోష ఇత్యాస్తాం తావత్. వాగర్థావివ-శబ్దార్థావివ, సంపృక్తౌ-నిత్యసంబంధావిత్యర్థః. నిత్యసంబంధయో శ్శబ్దార్థయోరుపమానత్వేనోపాదానాత్. ‘నిత్య శ్శబ్దార్థసంబంధ’ ఇతి మీమాంసకాః. జగతః-లోకస్య,పితరౌ-మాతాచ, పితాచ పితరౌ ‘పితా మాత్రా’ ఇతి ద్వంద్వైకశేషః.ని. ‘మాతాపితరౌ పితరౌ మాతరపితరౌ ప్రసూజనయితారౌ’ విత్యమరః. ఏతేన శివయో స్సర్వజగజ్జనకతయా వైశిష్ట్యం, ఇష్టార్థప్రదానశక్తిః, పరమకారుణికత్వం చ సూచితం. పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ. ‘తస్యాపత్య’ మిత్యణ్ ప్రత్యయః. ‘టిడ్ఢాణ’ ఇత్యాదినా ఙీప్, యద్వా- ‘అత ఇ’ ఇతి ఇఞ్ -‘ఇతోమనుష్యజాతే’ రితి ఙీప్, పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ-పార్వతీపరమేశ్వరౌ, పరమశబ్ద స్సర్వోత్తమత్వద్యోతనార్థః. మాతురభ్యర్హితత్వాదల్పాచ్ తరత్వాచ్చ పార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. వాగర్థప్రతిపత్తయే-శబ్దార్థయోస్సమ్యక్ జ్ఞానార్థం, వందే అభివాదయే. అత్రోపమాలంకారః స్ఫుట ఏవ. తథోక్తం “స్వత

రఘువంశము వర్ణింపఁ బూనుట యవివేకముచే దాఁటరాని మహాసముద్రమును దెప్పతో దాఁటఁబూనుటవలె నున్నది. అదెట్లు దుస్తరమో, ఇదియు నట్లె దుస్తరము.

శ్లో. మన్దః కవియశఃప్రార్థీ గమిష్యా మ్యుపహాస్యతామ్,
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభా దుద్బాహు రివ వామనః. 3

పదచ్ఛేదము.—మన్దః, కవియశఃప్రార్థీ, గమిష్యామి, అపహాస్యతామ్, ప్రాంశులభ్యే, ఫలే, లోభాత్, ఉద్బాహుః, ఇవ, వామనః.

అర్థము.—మందః=మూఢుఁడనైనను, కవియశఃప్రార్థీ-కవి=కవులయొక్క, యశః=కావ్యనిర్మాణమువలనఁగలిగినకీర్తిని, ప్రార్థీ=కోరునట్టి, అహం=నేను, ప్రాంశులభ్యే-ప్రాంశు=పొడుగువానిచేత, లభ్యే=పొందఁదగిన, ఫలే=ఫలవిషయమందు, లోభాత్=ఆశవలన, ఉద్బాహుః-ఉత్=ఫలగ్రహణముకొఱకు-పైకెత్తఁబడిన,బాహుః=హస్తముకలిగిన,వామనఇవ=పొట్టివానివలె, అపహాస్యతాం=ఎగతాళికిపాత్రమగుటను, గమిష్యామి=పొందఁగలను.

ఆకాంక్ష.—గమిష్యామి=పొందఁగలను, కః=ఎవఁడు? అహం=నేను, కాం=దేనిని? అపహాస్యతాం=పరిహాసపాత్రమగుటను, 'అహం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అపహాస్యతాం' అను ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'గమిష్యామి' అను క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక, సకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కఇవ=ఎవనివలె ? వామన ఇవ=పొట్టివానివలె, వామనః కథంభూతః=పొట్టివాఁడెట్టివాఁడు? ఉద్బాహుః-ఉత్=ఫలగ్రహణముకొఱకు పైకెత్తఁబడిన, బాహుః=భుజముకలిగినవాఁడు, కస్మాత్=ఎందువలన? లోభాత్=ఆసక్తివలన, కస్మిన్=దేనియందు? ఫలే=ఫలమునందు, ఫలే కథంభూతే=ఫలమెట్టిది? ప్రాంశులభ్యే-ప్రాంశు=పొడుగువానిచేత, లభ్యే=పొందఁదగినది. అహం కథంభూతః=నేనెటువంటివాఁడను, కవియశఃప్రార్థీ-కవి=కవులయొక్క, యశః=కావ్యనిర్మాణమువలని కీర్తిని, ప్రార్థీ=కోరుచుండువాఁడను, కథంభూతఃఅపి=ఎటువంటివాఁడనైనను ? మందః=మూఢుఁడనైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.—మందః-మందః, మందౌ,మందాః. మందశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః. కవియశఃప్రార్థీ-కవీనాం యశః కవియశః, కవియశః ప్రార్థయతీతికవియశఃప్రార్థీ-ప్రార్థీ,ప్రార్థినౌ, ప్రార్థినః. కవియశఃప్రార్థిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః. గమిష్యామి-గమిష్యామి, గమిష్యావః, గమిష్యామః. గమ్ఌగతావిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యదర్థేలృటిపరస్మైపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః. అపహాస్యతాం-అపహసితుం యోగ్యః అపహాస్యః. అపహాస్యస్య భావః అపహాస్యతా; తాం-అపహాస్యతాం-అపహాస్యతాం, అపహాస్యతే, అపహాస్యతాః. అప

హాస్యతాశబ్దః,ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రాంశులభ్యే-లబ్ధుం యోగ్యం లభ్యం. ప్రాంశునా లభ్యం ప్రాంశులభ్యం, తస్మిన్ ప్రాంశులభ్యే-లభ్యే,లభ్యయోః, లభ్యేషు. ప్రాంశులభ్యశబ్దః. అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః. ఫలే-ఫలే, ఫలయోః, ఫలేషు. ఫలశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః. లోభాత్ - లోభాత్, లోభాభ్యాం, లోభేభ్యః-లోభశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పంచమ్యేకవచనాన్తః. ఉద్బాహుః-ఉచ్ఛ్రితః బాహుర్యేన సః ఉద్బాహుః-ఉద్బాహుః, ఉద్బాహూ, ఉద్బాహవః, ఉద్బాహుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్. వామనః - వామనః, వామనౌ, వామనాః. వామనశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లింగః, ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—మందశ్చేత్తర్హి త్యజ్యతాం మయ ముద్యోగ ఇత్యత్రాహ.—మంద ఇతి-కించ, మందః - మూఢః, "మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా" ఇత్యమరః, తథాపి, కవియశః ప్రార్థీ - కవీనాం, యద్యశః కావ్యనిర్మాణేన, తత్ప్రార్థనాశీలః, అహం, ప్రాంశునా - ఉన్నతపురుషేణ, లభ్యే-ప్రాప్యే, ఫలే-ఫలవిషయే, లోభాత్, ఉద్బాహుః-ఫలగ్రహణోచ్ఛ్రితహస్తః, వామనో-హ్రస్వ ఇవ "ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామన" ఇత్యమరః. ఉపహాస్యతాం-ఉపహాసవిషయతాం; 'ఋహలోర్ణ్యత్'ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః. గమిష్యామి-ప్రాప్స్యామి.

భావము.—పొడుగువానిచేఁ బొందఁదగిన యొకవృక్షమునందలి పండ్లనందుకొనుటకై చేతులుపైకెత్తుకొనియున్న పొట్టివానిని జూచి జను లెట్లు పరిహసించుదురో, అట్లె మూఢుఁడనైన నేను మహాకవులు కావ్యరచనచేతఁ బొందుకీర్తిని గోరుటచూచి, "యీమూఢుఁడేమి! కావ్యము రచించుటయేమి! వింతగానున్నది యిది" యని నన్ను హేళనము చేయుదురు.

అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్పూర్వసూరిభిః,
మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః ౪

పదచ్ఛేదము.—అథ, వా, కృతవాగ్ద్వారే, వంశే, అస్మిన్, పూర్వసూరిభిః, మణౌ, వజ్రసముత్కీర్ణే, సూత్రస్య, ఇవ, అస్తి, మే, గతిః.

అర్థము.—అథవా=అట్లయినను, పూర్వసూరిభిః-పూర్వ=పూర్వమందుండిన, సూరిభిః=వాల్మీకి ప్రముఖవిద్వాంసులచేత, కృతవాగ్ద్వారే - కృత=చేయఁబడిన, వాక్ = రామాయణాది ప్రబంధరూపవాక్కే, ద్వారే=ప్రవేశోపాయముగాకలిగినట్టి, అస్మిన్

=ఈ,వంశే=సూర్యకులమందు, వజ్రసముత్కీర్ణే-వజ్ర=రత్నమునకు బెజ్జము వేయుం నొక
విధమయిన సూదితో, సముత్కీర్ణే=పొడువఁబడిన, మణౌ=రత్నమందు, సూత్రస్యేవ=
దారమునకువలె, మే=నాకు, గతిః=దారి, అస్తి=ఉన్నది.

అన్వయః.—అస్తి=ఉన్నది. కా=ఏది? గతిః=దారి, 'కా' అను ప్రథమాంత
కర్తృపదమును, 'అస్తి' అను క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక అకర్మకకర్తృకప్రయో
గము. కస్య=ఎవనికి? మే=నాకు. కస్యేవ = దేనికివలె? సూత్రస్యేవ=దారమునకువలె,
కస్మిన్=దేనియందు? మణౌ=రత్నమందు, మణౌ కథంభూతే=రత్నమెట్టిది? వజ్రసము
త్కీర్ణే-వజ్ర=రత్నమునుదొలుచు నొకవిధమయినసూదిచే, సముత్కీర్ణే = బెజ్జము వేయఁ
బడినది. కస్మిన్=దేనియందు? అస్మిన్ వంశే=ఈ రఘువంశమందు, వంశే కథంభూతే
=రఘువంశమెట్టిది? కృతవాగ్ద్వారే-కృత=చేయఁబడిన, వాక్=రామాయణాదిప్రబంధ
వాక్కే, ద్వారే = ప్రవేశోపాయముగాకలిగినది, కైః = ఎవరిచేత? పూర్వసూరిభిః -
పూర్వ=పూర్వమందుండినటువంటి, సూరిభిః=వాల్మీకి ప్రముఖవిద్వాంసులచేత, కథం=
ఎట్లయినను? అథవా=అటుగాకున్నను.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్, వా-అవ్యయమ్. కృతవాగ్ద్వారే -
వాగేవ ద్వారం వాగ్ద్వారం.కృతంవాగ్ద్వారం యస్యసః, కృతవాగ్ద్వారః, తస్మిన్, కృత
వాగ్ద్వారే-ద్వారే,ద్వారయోః, ద్వారేషు. కృతవాగ్ద్వారశబ్దః,అకారాంతః, పుల్లింగః,
సప్తమ్యేకవచనాంతః. వంశే-వంశే, వంశయోః, వంశేషు. వంశశబ్దః, అకారాంతః,
పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. అస్మిన్-అస్మిన్, అనయోః-ఏనయోః, ఏషు. ఇదం
శబ్దః మకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. పూర్వసూరిభిః-పూర్వే చ తే
సూరయశ్చ-పూర్వసూరయః-తైః, పూర్వసూరిభిః-సూరిణా,సూరిభ్యాం, సూరిభిః. పూ
ర్వసూరిశబ్దః,ఇకారాంతః,పుల్లింగః,తృతీయాబహువచనాంతః.మణౌ-మణౌ,మణ్యోః,
మణిషు. మణిశబ్దః, ఇకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేకవచనాంతః. వజ్రసముత్కీర్ణే-
వజ్రేణ-సముత్కీర్ణః, వజ్రసముత్కీర్ణః. తస్మిన్-వజ్రసముత్కీర్ణే-సముత్కీర్ణే, సము
త్కీర్ణయోః, సముత్కీర్ణేషు. వజ్రసముత్కీర్ణశబ్దః, అకారాంతః, పుల్లింగః, సప్తమ్యేక
వచనాంతః. సూత్రస్య-సూత్రస్య, సూత్రయోః, సూత్రాణాం. సూత్రశబ్దః, అకా
రాంతః, నపుంసకలింగః,షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.అస్తి-అస్తి, స్తః, సంతి.
'అస' భువిఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురు
షైకవచనాంతః. క్రియాపదం. మే-మమ-మే, ఆవయోః-నౌ, అస్మాకం-నః, అస్మచ్ఛ
బ్దః, దకారాంతః, పుల్లింగః, షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గతిః-గతిః, గతీ, గతయః. గతి
శబ్దః ఇకారాంతః, స్త్రీలింగః, ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి అథవా-పక్షాంతరే, పూర్వైః సూరిభి ర్వాల్మీకి ప్రముఖైః, కృతవాగ్ద్వారే-కృతా రామాయణాదిప్రబంధరూపా యా వాక్ సైవ ద్వారం ప్రవేశోపాయో యస్య తస్మిన్, సూర్యప్రభవే, వంశే-కులే, జన్మనైకలక్షణ స్సంతానో వంశః. వజ్రేణ మణివేధకసూచీవిశేషేణ, "వజ్రం త్వస్త్రీ కులిశశస్త్రయోః, మణివేధే రత్నభేదే" ఇతి కేశవః. సముత్కీర్ణే-విద్ధే, మణౌ రత్నే, సూత్రస్యేవ మే, గతిః సంచారః, అస్తి. వర్ణనీయే రఘువంశే మమ వాక్ప్రసారోఽస్తీత్యర్థః.

భావము.—నేను పరిహాసాస్పదము గాకయుండను వచ్చును. ఏలాగనిన, వజ్రముచేఁ దొలువఁబడిన రత్నమునందు దారమెట్లు సునాయాసముగాఁ బ్రవేశించుచున్నదో, యట్లే వాల్మీకిమొదలగు మహాకవులచేఁ జూపఁబడిన ద్వారమునుండి నేను బ్రవేశించెదను. అనఁగా వారిమార్గము ననుసరించి యీగ్రంథము రచించెదను.

శ్లో. సోఽహ మాజన్మశుద్ధానా మాఫలోదయకర్మణామ్,
ఆసముద్రక్షితీశానా మానాకరథవర్త్మనామ్. ౫

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, ఆజన్మశుద్ధానామ్, ఆఫలోదయకర్మణామ్, ఆసముద్రక్షితీశానామ్, ఆనాకరథవర్త్మనామ్.

అర్థము.—సోఽహం=అట్టినేను, ఆజన్మశుద్ధానాం-ఆజన్మ=పుట్టినది మొదలుకొని, శుద్ధానాం=పరిశుద్ధులైనవారును, ఆఫలోదయకర్మణాం-ఆఫలోదయ=ప్రయోజనము కల్గునంతవఱకు, కర్మణాం=వ్యాపారములుకలిగినవారును, ఆసముద్రక్షితీశానాం-ఆసముద్ర=సముద్రమువఱకునుండు, క్షితి=భూమికి, ఈశానాం=ప్రభువులైనవారును, ఆనాకరథవర్త్మనాం-ఆనాక=స్వర్గమువఱకు, రథవర్త్మనాం=రథమార్గము కలిగినవారును అగు, రఘూణాం=రఘువంశపు రాజులయొక్క, అన్వయం=వంశమునుగూర్చి, వక్ష్యే=చెప్పఁబోవుచున్నాను. అని పైని ఐదవశ్లోకమందలి పదార్థములతో సంబంధము.

ఆకాంక్ష.—వక్ష్యే=చెప్పగలను. కః=ఎవఁడు? అహం = నేను. కం=దేనినిగూర్చి? అన్వయం=వంశమునుగూర్చి. 'అహం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అన్వయం' అను ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'వక్ష్యే' అను క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక సకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? రఘూణాం = రఘువంశపురాజులయొక్క. రఘూణాం కథంభూతానాం=రఘువంశపురాజులు ఎట్టివారు? ఆనాకరథవర్త్మనాం =స్వర్గమువఱకు రథమార్గములు కలిగినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? ఆసముద్రక్షితీశానాం=సముద్రమువఱకు నుండు భూమికి ప్రభువులయినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? ఆఫలోదయకర్మణాం=ఫలావిర్భావసిద్ధివఱకు

కర్మలు కలిగినట్టివారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? ఆజన్మశుద్ధానాం= పుట్టుక మొదలుకొని పరిశుద్ధులయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః, దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అహం-అహం, ఆవాం,వయమ్. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అజన్మశుద్ధానాం-జన్మారభ్య ఆజన్మ-ఆజన్మ-శుద్ధాః, ఆజన్మశుద్ధాః; తేషాం, ఆజన్మశుద్ధానాం. శుద్ధస్య, శుద్ధయోః, శుద్ధానాం. ఆజన్మశుద్ధశబ్దః, అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఆఫలోదయకర్మణాం-ఫలస్య ఉదయః ఫలోదయః. ఫలోదయ మభివ్యాప్య-ఆఫలోదయం. ఆఫలోదయం కర్మ, యేషాం తే-ఆఫలోదయకర్మాణః-తేషాం - ఆఫలోదయకర్మణాం. కర్మణః, కర్మణోః,కర్మణాం. ఆఫలోదయకర్మన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఆసముద్రక్షితీశానాం సముద్ర మభివ్యాప్య-ఆసముద్రం. ఆసముద్రం క్షితీశాః ఆసముద్రక్షితీశాః- తేషాం-ఆసముద్రక్షితీశానాం.క్షితీశస్య, క్షితీశయోః, క్షితీశానాం. ఆసముద్రక్షితీశశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆనాకరథవర్త్మనాం - నాకమభివ్యాప్య - ఆనాకం. రథానాం వర్త్మాని రథవర్త్మాని. ఆనాకం రథవర్త్మాని యేషాం తే ఆనాకరథవర్త్మానః. తేషాం ఆనాకరథవర్త్మనాం, వర్త్మనః, వర్త్మనోః, వర్త్మనాం. ఆనాకరథవర్త్మన్‌శబ్దః. నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అవ. ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రవేశ స్తద్వర్ణనాం ప్రతిజానీతే సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః కులకేన:—సోఽహం రఘూణామన్వయంవక్ష్య ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః. కింవిధానాం రఘూణా మిత్యత్రోత్తరాణి విశేషణాని యోజ్యాని. ఆజన్మనః జన్మారభ్యేత్యర్థః. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః' రిత్యవ్యయీభావః. తస్య శుద్ధానామిత్యనేనసహ సుప్సుపేతి సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ఆజన్మశుద్ధానాం నిషేకాది సర్వసంస్కారసంపన్నానా మిత్యర్థః. ఆఫలోదయం-ఆఫలోదయసిద్ధేః కర్మ యేషాం తే తథోక్తాః-తేషాం,ప్రారబ్ధాంతగామినామిత్యర్థః. ఆసముద్రక్షితీశానాంసార్వభౌమానామిత్యర్థః. ఆనాకం రథవర్త్మయేషాం తేషాం, ఇంద్రసహకారిణామిత్యర్థః.అత్ర సర్వత్ర ఆఙోఽభివిధ్యర్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. అన్యథా మర్యాదార్థత్వే జన్మాదిషు శుద్ధభావప్రసంగాల్.

భావము.—పయినచెప్పఁబడినస్థితిలోనుండు నేను పుట్టుక మొదలు పరిశుద్ధులును ప్రారంభించినకార్యంబును తుదముట్టఁ జేయువారును, సముద్రాంతభూమికి నధిపతులును, స్వర్గాంతము రథముమీఁద పోవువారును.

శ్లో. యథావిధిహుతాగ్నీనాం యథాకామార్చితార్థినామ్,
యథాపరాధదండానాం యథాకాలప్రబోధినామ్. ౬

పదచ్ఛేదము.—యథావిధిహుతాగ్నీనాం, యథాకామార్చితార్థినాం, యథాపరాధదండానాం, యథాకాలప్రబోధినాం.

అర్థము.—యథావిధిహుతాగ్నీనాం - యథావిధి=శాస్త్రము నతిక్రమింపనట్టు, హుత=హోమముచేయఁబడిన, అగ్నీనాం=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులు గలిగినవారును, యథాకామార్చితార్థినాం-యథాకామ-అభిలాషనతిక్రమింపనట్టుగా, అర్చిత=పూజచేయఁబడిన, అర్థినాం=యాచకులుగలిగినవారును, యథాపరాధదండానాం-యథాపరాధ=అపరాధమునుఅతిక్రమింపనట్లుగా, దండానాం=దండనకలిగినవారును,యథాకాలప్రబోధినాం-యథాకాల = కాలమునతిక్రమింపకుండునట్టుగా, ప్రబోధినాం=మేల్కొనువారును.

ఆకాంక్ష.—రఘూణాం పునః కథంభూతానాం=రఘువంశపురాజులు ఇంకఎటువంటివారు? యథాకాలప్రబోధినాం-యథాకాల=కాలమునతిక్రమింప కుండునట్టుగా, ప్రబోధినాం = మేల్కొనువారు. పునః కథంభూతానాం = ఇంక నెటువంటివారు? యథాపరాధదండానాం - యథాపరాధ=అపరాధము నతిక్రమింపకుండునట్టుగా, దండానాం=దండనకలిగినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు ? యథాకామార్చితార్థినాం - యథాకామ=అభిలాషనతిక్రమింప కుండునట్టుగా, అర్చిత=పూజచేయఁబడిన, అర్థినాం=యాచకులుకలిగినవారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? యథావిధిహుతాగ్నీనాం - యథావిధి=శాస్త్రము నతిక్రమింపకుండునట్టుగా, హుత=హోమముచేయఁబడిన, అగ్నీనాం=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులు కలిగినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యథావిధిహుతాగ్నీనాం - విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి, యథావిధి హుతాః యథావిధిహుతాః, యథావిధిహుతాః అగ్నయో యైస్తే. యథావిధిహుతాగ్నయః-తేషాం యథావిధిహుతాగ్నీనాం.అగ్నేః,అగ్న్యోః,అగ్నీనాం. యథావిధిహుతాగ్నిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీ బహువచనాంతః. యథాకామార్చితార్థినాం-కామ మనతిక్రమ్య యథాకామం, యథాకామం అర్చితాః యథాకామార్చితాః, యథాకామార్చితాః అర్థినో యైస్తే, యథాకామార్చితార్థినః - తేషాం యథాకామార్చితార్థినాం అర్థినః, అర్థినోః, అర్థినాం. యథాకామార్చితార్థిన్‌శబ్దఃనకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. యథాపరాధదండానాం-అపరాధమనతిక్రమ్య యథాపరాధం, యథాపరాధం దండో యేషాంతే యథాపరాధదండాః-తేషాం యథాపరాధదండానాం. దండస్య, దండయోః, దండానాం. యథాపరాధదండశబ్దః అకా

రాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. యథాకాలప్రబోధినాం-కాల మనతిక్రమ్య
యథాకాలం, యథాకాలం ప్రబోధినః, యథాకాలప్రబోధినః - తేషాం యథాకాల
ప్రబోధినాం ప్రబోధినః, ప్రబోధినౌ, ప్రబోధినాం. యథాకాలప్రబోధిన్ శబ్దః
నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యథావిధీతి-విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి, 'యథాసాదృశ్య' ఇత్య
వ్యయీభావః, తతో హుతశబ్దేన 'సుప్సు' పేతి సమాసః. ఏవం యథాకామార్చితా
ర్థినామిత్యాదీనా మపి ద్రష్టవ్యం. యథావిధి హుతాః అగ్నయో యైస్తేషాం, యథాకా
మం అభిలాష మనతిక్రమ్య,అర్చితార్థినాం-సత్కృతార్థినాం. యథాపరాధదండానాం
అపరాధమనతిక్రమ్య దండో యేషాం తేషాం, యథాకాలప్రబోధినాం-కాలమనతిక్ర
మ్య ప్రబోధశీలానాం, చతుర్భి ర్విశేషణై ర్దేవతాయజనాతిథిసత్కారయథార్హదండధ
రత్వ ప్రజాపాలన సమయజాగరూకత్వాని వివక్షితాని.

భావము.—శాస్త్రప్రకారము హోమములు చేయువారును, యాచకులకు
యథేచ్ఛముగఁ బరిచర్యచేయువారును, తప్పులకు తగినశిక్ష చేయువారును, ఏ కాలముల
యందు ఏయేకార్యములు చేయవలయునో ఆయాకార్యములలోఁజాగరూకులైనవారును.

శ్లో. త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్,
యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్. ౭

పదచ్ఛేదము. త్యాగాయ, సంభృతార్థానాం, సత్యాయ, మితభాషిణాం, య
శసే, విజిగీషూణాం, ప్రజాయై, గృహమేధినాం.

అర్థము.—త్యాగాయ = సత్పాత్రవినియోగముకొఱకు, సంభృతార్థానాం -
సంభృత = సంపాదింపఁబడిన, అర్థానాం=ధనముగలిగినవారును, సత్యాయ=సత్యము
కొఱకు, మితభాషిణాం - మిత=స్వల్పముగా, భాషిణాం = మాటాడుస్వభావముగలవా
రును, యశసే=కీర్తికొఱకు, విజిగీషూణాం=జయింపఁగోరువారును, ప్రజాయై=సంతా
నముకొఱకు, గృహమేధినాం=గృహస్థులైనవారును.

ఆకాంక్ష.—రఘూణాం పునః కథంభూతానాం = రఘువంశపురాజులు ఇంక
నెటువంటివారు? గృహమేధినాం=గృహస్థులైనవారు. కస్యై=దేనికొఱకు? ప్రజాయై=
సంతానముకొఱకు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నెట్టివారు? విజిగీషూణాం=జయింపఁగో
రికగలవారు. కస్మై=దేనికొఱకు? యశసే=కీర్తికొఱకు. పునః కథంభూతానాం=ఇంక నె
టువంటివారు? మితభాషిణాం-మిత=స్వల్పముగా, భాషిణాం=మాటాడువారు. కస్మై=దేని
కొఱకు? సత్యాయ=సత్యముకొఱకు. పునః కథంభూతానాం = ఇంక నెటువంటివారు?

సంభృతార్థానాం-సంభృత=సంపాదింపఁబడిన, అర్థానాం=ధనము కలిగినవారు. కస్మై=దేనికొఱకు? త్యాగాయ=సత్పాత్రవినియోగముకొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—త్యాగాయ-త్యాగాయ, త్యాగాభ్యాం, త్యాగేభ్యః. త్యాగశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. సంభృతార్థానాం-సంభృతః అర్థో యైస్తే సంభృతార్థాః-తేషాం సంభృతార్థానాం. అర్థస్య, అర్థయోః, అర్థానాం. సంభృతార్థశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. సత్యాయ-సత్యాయ, సత్యాభ్యాం, సత్యేభ్యః. సత్యశబ్దః, అకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. మితభాషిణాం-మితం భాషంత ఇతి మితభాషిణః-తేషాం మితభాషిణాం. భాషిణః, భాషిణోః, భాషిణాం. మితభాషిన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. యశసే-యశసే, యశోభ్యాం, యశోభ్యః. యశశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. విజిగీషూణాం విజేతు మిచ్ఛవః విజిగీషవః-తేషాం విజిగీషూణాం. విజిగీషోః, విజిగీష్వోః, విజిగీషూణాం. విజిగీషుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రజాయై-ప్రజాయై, ప్రజాభ్యాం, ప్రజాభ్యః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. గృహమేధినాం-గృహైః మేధంత ఇతి గృహమేధినః-తేషాం గృహమేధినాం. గృహమేధినః, గృహమేధినోః, గృహమేధినాం. గృహమేధిన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—త్యాగాయేతి-త్యాగాయ-సత్పాత్రవినియోగాయ, సంభృతార్థానాం-సంచితధనానాం. నతు దుర్వ్యయాయ. సత్యాయ, మితభాషిణాం-మితభాషణశీలానాం, నతు ప్రాభవాయ, యశసే, విజిగీషూణాం-విజేతుమిచ్ఛానాం, నత్వర్థసంగ్రహాయ, ప్రజాయై-సంతానాయ, గృహమేధినాం-దారపరిగ్రహాణాం, నతు కామోపభోగాయ, అత్ర త్యాగాయేత్యాదిషు "తాదర్థ్యే చతుర్థీ" ఇత్యాదినా తదర్థచతుర్థీసమాసవిధానజ్ఞాపకా చ్చతుర్థీ. గృహైః దారైః మేధంతే సంగచ్ఛత ఇతి-గృహమేధినః. "జాయా చ గృహిణీ గృహః" ఇతి హలాయుధః. 'మేధృ సంగమ' ఇతి ధాతోర్ణినిః, ఏభి ర్విశేషణైః పరోపకారిత్వం సత్యవచనతాత్పర్యం యశఃపరత్వం పిత్రాణామానృణ్యశ్రద్ధా చ వివక్షితా.

భావము.—సత్పాత్రవినియోగముచేయుటకై ద్రవ్యసంపాదనము చేయువారును, హెచ్చుగా మాట్లాడిన నేమిపొరపాటువచ్చునోయని మితముగామాటాడువారును, కీర్తిసంపాదించునిమిత్తము శత్రురాజ్యముల జయింపఁ గోరువారును, పితృఋణవిముక్తికి సాధనమైన సంతానముబడయుటకై వివాహముచేసికొనువారును.

శ్లో. శైశవే ఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్,

వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగే నాన్తే తనుత్యజామ్. ౮

పదచ్ఛేదము.—శైశవే, అభ్యస్తవిద్యానామ్, యౌవనే, విషయైషిణామ్, వార్ధకే, మునివృత్తీనామ్, యోగేన, అన్తే, తనుత్యజామ్.

అర్థము.—శైశవే=బాల్యమందు, అభ్యస్తవిద్యానాం-అభ్యస్త=నేర్వఁబడిన, విద్యానాం=విద్యలుకలిగినవారును, యౌవనే=యౌవనమందు, విషయైషిణాం-విషయ=సంభోగమును, ఏషిణాం=కోరువారును, వార్ధకే=ముసలితనమునందు, మునివృత్తీనాం-ముని=ఋషులయొక్క, వృత్తీనాం=వ్యాపారమువంటివ్యాపారముకలిగినవారును, అన్తే=శరీరత్యాగకాలమందు, యోగేన=సమాధినిష్ఠచేత, తనుత్యజాం-తను=శరీరమును, త్యజాం=విడుచువారును.

ఆకాంక్ష.—రఘూణాం పునః కథంభూతానాం=ఆరఘువంశపురాజులు ఇంక నెటువంటివారు? తనుత్యజాం-తను=శరీరమును, త్యజాం=విడుచువారు. కేన=దేనిచేత? యోగేన=పరమాత్మధ్యానముచేత. కస్మిన్=ఏసమయమునందు? అంతే=శరీరత్యాగకాలమందు. పునః కథంభూతానాం=ఇంకనెటువంటివారు? మునివృత్తీనాం-ముని=ఋషులయొక్క, వృత్తీనాం=వ్యాపారమువంటివ్యాపారముగలిగినవారు. కస్మిన్ = ఎప్పుడు? వార్ధకే=ముసలితనమందు. పునః కథంభూతానాం=ఇంకనెటువంటివారు? విషయైషిణాం-విషయ=సంభోగమును,ఏషిణాం=కోరువారు, కస్మిన్=ఏసమయమున? యౌవనే=యౌవనమందు. పునః కథం భూతానాం=ఇంక నెటువంటివారు? అభ్యస్తవిద్యానాం-అభ్యస్త=నేర్వఁబడిన, విద్యానాం=విద్యలుకలిగినవారు. కస్మిన్=ఎప్పుడు? శైశవే=బాల్యమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—శైశవే శిశోర్భావః శైశవం-తస్మిన్ శైశవే. శైశవే, శైశవయోః, శైశవేషు. శైశవశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అభ్యస్తవిద్యానాం-అభ్యస్తాః విద్యాః యైస్తే అభ్యస్తవిద్యాః-తేషాం అభ్యస్తవిద్యానాం. అభ్యస్తవిద్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. యౌవనే - యూనో భావః యౌవనం-తస్మిన్ యౌవనే. యౌవనే, యౌవనయోః, యౌవనేషు. యౌవనశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ సప్తమ్యేకవచనాన్తః. విషయైషిణాం-విషయమిచ్ఛంతీతి విషయైషిణః-తేషాం విషయైషిణాం. ఏషిణః, ఏషిణోః, ఏషిణాం. విషయైషిన్ శబ్దః నకారాన్తః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. వార్ధకే-వృద్ధస్య భావః వార్ధకం-తస్మిన్ వార్ధకే-వార్ధకే, వార్ధకయోః, వార్ధకేషు. వార్ధకశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మునివృత్తీనాం-మునేః వృత్తిరివ వృత్తిర్యేషాం తే మునివృత్తయః-తేషాం మునివృత్తీనాం. వృత్తేః, వృత్త్యోః, వృత్తీనాం. మునివృత్తిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. యోగేన-యోగేన, యోగాభ్యాం, యో

గైః. యోగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాన్తః. అంతే-అంతే, అంతయోః, అంతేషు. అంతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. తనుత్యజాం-తను త్యజంతీతి తనుత్యజః-తేషాం తనుత్యజాం. త్యజః, త్యజోః, త్యజాం, తనుత్యజ్శబ్దః జకారాన్తః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—శైశవ ఇతి-శిశోర్భావశ్శైశవం-బాల్యం. 'శిశుత్వంశైశవంబాల్య'మిత్యమరః. 'ప్రాణిభృజ్జాతివయోవచన'ఇత్యాదినా అణ్ప్రత్యయః. తస్మిన్వయసి, అభ్యస్తవిద్యానాం, ఏతేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః. యూనోభావః-యౌవనం, యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. తస్మిన్వయసి, విషయైషిణాం-సంభోగాభిలాషిణాం, ఏతేన గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః. వృద్ధస్య భావః వార్ధకం-వృద్ధత్వం. 'ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చే'తి వుఞ్ప్రత్యయః. 'వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మణీ'తి విశ్వప్రకాశః. సంఘాతార్థేషు సామూహికో వుఞ్. తస్మిన్వార్ధకే వయసి, మునీనాం వృత్తి రివ వృత్తి ర్యేషాం తేషాం, ఏతేన వానప్రస్థాశ్రమో వివక్షితః. అంతే శరీరత్యాగకాలే, యోగేన-పరమాత్మధ్యానేన; యోగః 'సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి'ష్విత్యమరః. తనుం త్యజంతీతి-తనుత్యజః 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్విప్. తేషాం దేహత్యాగినాం, ఏతేన మోక్షభావో వివక్షితః.

భావము.—బాల్యమందు విద్యల నభ్యసించుచు, యౌవనమందు గృహస్థాశ్రమధర్మము నాచరించుచు, వార్ధకమునందు వానప్రస్థాశ్రమధర్మము నవలంబించుచు, నంత్యకాలమునందు పరమాత్మయోగముచేత దేహత్యాగముచేయువారును.

శ్లో. రఘూణా మన్వయం వక్ష్యే తనువాగ్విభవోఽపి సన్,
తద్గుణైః కర్ణ మాగత్య చాపలాయ ప్రచోదితః. 9

పదచ్ఛేదము.—రఘూణాం, అన్వయం, వక్ష్యే, తనువాగ్విభవః, అపి, సన్, తద్గుణైః, కర్ణం, ఆగత్య, చాపలాయ, ప్రచోదితః.

అర్థము.—(సః=ఆపొందఁబడిన ప్రవేశముకలిగిన, అహం=నేను,) తనువాగ్విభవోఽపి-తను=స్వల్పమైన, వాక్=వాక్కులయొక్క, విభవోఽపి=కలిమిగలవాఁడనైనను, తద్గుణైః-తత్=ఆరఘురాజులయొక్క, గుణైః=అజన్మశుద్ధ్యాదిగుణములచేతను, కర్ణం=నాశ్రోత్రమును, ఆగత్య=పొంది, చాపలాయ=యోచనలేనిపని చేయుట యను చపలకర్మచేయుటకొఱకు, ప్రచోదితస్సన్=ప్రేరేపింపఁబడినవాఁడనగుచు, రఘూణాం=రఘువంశపురాజులయొక్క, అన్వయం=వంశవిషయప్రబంధమును, వక్ష్యే=చెప్పఁగలను.

ఆకాంక్ష.—వక్ష్యే=చెప్పఁగలను. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. కం=దేనిని? అన్వయం=వంశవిషయప్రబంధమును, 'అహం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అన్వ

యం' అను ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'వక్ష్యే' అను క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సక
ర్మకకర్తృకప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? రఘూణాం=రఘురాజులయొక్క, కథం
భూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడనగుచు? ప్రచోదితస్సన్=ప్రేరేపింపఁబడినవాఁడనగుచు.
కస్మై=దేనికొఱకు? చాపలాయ=అవిమృశ్యకరణరూపచపలకర్మను జేయుటకొఱకు. కిం
కృత్వా=ఏమిచేసి? ఆగత్య=పొంది. కం=దేనిని? కర్ణం=నాశ్రోత్రమును. కైః=వేనిచే
తను? తద్గుణైః-తత్=ఆరఘురాజులయొక్క, గుణైః=ఆజన్మశుద్ధ్యాది గుణములచేతను.
కథంభూతోఽపి=ఎటువంటివాఁడనయినను? తనువాగ్విభవోఽపి-తను=స్వల్పమయిన,
వాక్=వాక్కుయొక్క, విభవోఽపి=కలిమికలిగినవాఁడనయినను.

శబ్దరూపసమాసములు.—రఘూణాం-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘు
శబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. అన్వయం-అన్వయం, అన్వయౌ,
అన్వయాన్. అన్వయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వక్ష్యే-
వక్ష్యే, వక్ష్యావహే, వక్ష్యామహే. 'వచ' పరిభాషణ ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్క
ర్తరిభవిష్యదర్థే లృట్యాత్మ నేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. తనువాగ్విభవః, వాచాం
విభవః వాగ్విభవః, తనుః వాగ్విభవో యస్యసః తనువాగ్విభవః. విభవః, విభవౌ, విభ
వాః. తనువాగ్విభవశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్య
యమ్. సన్-సన్, సంతౌ, సంతః. సచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాం
తః. తద్గుణైః-తేషాం గుణాః తద్గుణాః-తైః తద్గుణైః. గుణేన గుణాభ్యాం, గుణైః. తద్గుణ
శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కర్ణం-కర్ణం, కర్ణౌ, కర్ణాన్.
కర్ణశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆగత్య-ఆఙ్ పూర్వాత్ 'గమ్
ౢ'-గతౌ ఇత్యస్మాద్ధాతోః ల్యప్ ప్రత్యయః. చాపలాయ-చపలస్య కర్మ చాపలం-తస్మై
చాపలాయ. చాపలాయ, చాపలాభ్యాం, చాపలేభ్యః. చాపలశబ్దః అకారాన్తనపుంసక
లింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. ప్రచోదితః-ప్రచోదితః, ప్రచోదితౌ, ప్రచోదితాః.
ప్రచోదితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రఘూణామితి. సోఽహం-లబ్ధప్రవేశోఽహాం, తనువాగ్విభవోఽ
ల్పవాణీప్రసారోఽపి, తద్గుణైస్తేషాం రఘూణాం గుణైః ఆజన్మశుద్ధ్యాదిభిః కర్తృభిః,
కర్ణం-మమ శ్రోత్రం, ఆగత్య, చాపలాయ, యువాదిత్వాత్కర్మణ్యణ్. చాపలం-చపల
కర్మ-అవిమృశ్యకరణరూపం కర్మ కర్తుం. 'క్రియార్థోప' దేత్యాదినా చతుర్థీ, ప్రచో
దితః ప్రేరితస్సన్. రఘూణాం, అన్వయం-అన్వయవిషయప్రబంధం, వక్ష్యే.

భావము.—నేను వాక్కులకలిమి మెండుగా లేనివాఁడనయినను, ఆరఘువం
శపురాజులగుణములె నన్నుఁ బురికొల్పుటచే బాల్యచాపలముచే నీరఘువంశ మను
మహాకావ్యమును రచియింపఁబూనితి.

అవ. సంప్రతి స్వప్రబన్ధపరీక్షార్థం సతః ప్రార్థయతే.—

శ్లో. తం సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః,
హేమ్నస్సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధి శ్శ్యామికాపి వా. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—తం, సన్తః, శ్రోతుం, అర్హన్తి, సదసద్వ్యక్తిహేతవః, హేమ్నః, సంలక్ష్యతే, హి, అగ్నౌ, విశుద్ధిః, శ్యామికా, అపి, వా.

అర్థము.—తం=ఆరఘువంశమను ప్రబంధమును, సదసద్వ్యక్తిహేతవః-సదసత్=గుణదోషములయొక్క, వ్యక్తి=వివేచనమందు, హేతవః=కర్తలయిన, సన్తః=విద్వాంసులు, శ్రోతుం=వినుటకు, అర్హన్తి=తగియున్నారు. తథాహి=అదియుక్తము, హేమ్నః=సువర్ణముయొక్క, విశుద్ధిః=నిర్దోషస్వరూపమైనను, శ్యామికాపివా=లోహాంతరసంసర్గాదిదోషమైనను, అగ్నౌ=యజ్ఞేశ్వరునియందు, సంలక్ష్యతే=కనంబడుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—సంలక్ష్యతే=కనంబడుచున్నది. కైః=ఎవరిచేతను? జనైః=జనులచేతను, కావా=ఏదైనను, విశుద్ధిః=నిర్దోషస్వరూపమైన, కావా=ఏదైనను, శ్యామికాపివా=లోహాంతరసంసర్గాదిదోషమైనను, 'జనైః' అను తృతీయాన్తకర్తృపదమును, 'విశుద్ధిః' 'శ్యామికా' అను ప్రథమాంతకర్మపదములును, 'సంలక్ష్యతే' అను క్రియాపదంబును ఉన్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్య=దేనియొక్క? హేమ్నః=సువర్ణముయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? అగ్నౌ=యజ్ఞేశ్వరునియందు. తథాహి=అదియుక్తము. అర్హన్తి=తగియున్నారు. కే=ఎవరు? సన్తః=విద్వాంసులు. 'సన్తః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్హన్తి' అనెడు క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? శ్రోతుం=వినుటకు, కం=దేనిని? తం=ఆరఘువంశప్రబంధమును, సంతః కథంభూతాః=విద్వాంసులు ఎటువంటివారు? సదసద్వ్యక్తిహేతవః-సదసత్=గుణదోషములయొక్క, వ్యక్తి=వివేచనయందు, హేతవః=కర్తలయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సంతః-సన్, సంతౌ, సంతః. సచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. శ్రోతుం-'శ్రుశ్రవణే'ఇత్యస్మాద్ధాతో స్తుమున్ ప్రత్యయః. అర్హంతి-అర్హతి, అర్హతః, అర్హంతి 'అర్హ పూజాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సదసద్వ్యక్తిహేతవః-సంశ్చ అసంశ్చ సదసన్తౌ, సదసతోః వ్యక్తిః సదసద్వ్యక్తిః, సదసద్వ్యక్తౌ హేతవః సదసద్వ్యక్తిహేతవః - హేతుః, హేతూ, హేతవః. సదసద్వ్యక్తిహేతు

శబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. హేమ్నః - హేమ్నః, హేమ్నోః, హేమ్నాం. హేమన్‌శబ్దః నకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సంలక్ష్యతే-సంలక్ష్యతే, సంలక్ష్యేతే, సంలక్ష్యంతే. సంపూర్వకాత్ 'లక్ష' దర్శనాంకనయోరిత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. అగ్నౌ-అగ్నౌ, అగ్న్యోః, అగ్నిషు. అగ్నిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. విశుద్ధిః - విశుద్ధిః, విశుద్ధీ, విశుద్ధయః. విశుద్ధిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్యామికా-శ్యామికా, శ్యామికే, శ్యామికాః. శ్యామికాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్యయమ్. వా-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. తం-రఘువంశాఖ్యం ప్రబంధం, సదసతోః-గుణదోషయోః, వ్యక్తౌ, హేతవః-కర్తారః, సంతః, శ్రోతుమర్హంతి. తథాహి. హేమ్నః, విశుద్ధిః-నిర్దోషస్వరూపం, శ్యామికాపివా-లోహాంతరసంసర్గాదిదోషో వా. అగ్నౌ, సంలక్ష్యతే, నాన్యత్ర, తద్వదత్రాపి సంత ఏవ గుణదోషవివేకాధికారిణః నాన్య ఇతి భావః.

భావము.—బంగారుయొక్క స్వచ్ఛత్వమును ఇతరలోహసంసర్గజన్యమాలిన్యమును అగ్నియందుఁ గనిపెట్టఁబడెడురీతిని గుణదోషవిమర్శాధికారు లయిన విద్వాంసులే గుణదోషములను విమర్శించి యీప్రబంధమునందలి గుణవిశేషంబులను గూర్చి సంతోషింపఁగోరెదరు.

అథ. వర్ణ్యం వస్తూపక్షిపతి.—

శ్లో. వైవస్వతో మనుర్నామ మాననీయో మనీషిణామ్,
ఆసీన్మహీక్షితా మాద్యః ప్రణవ శ్ఛందసా మివ. ౧౧

పదచ్ఛేదము.—వైవస్వతః, మనుః, నామ, మాననీయః, మనీషిణాం, ఆసీత్, మహీక్షితాం, ఆద్యః, ప్రణవః, ఛందసాం, ఇవ.

అర్థము.—మనీషిణాం=విద్వాంసులకు, మాననీయః=పూజ్యుఁడయినవాఁడును, ఛందసాం=వేదములకు, ప్రణవ ఇవ=ఓంకారమువలె, మహీక్షితాం=క్షితీశ్వరులకు, ఆద్యః=ఆదిభూతుఁడునైన, వైవస్వతో నామ=వైవస్వతుఁ డని ప్రసిద్ధుఁడయిన, మనుః=మను మహారాజు, ఆసీత్=ఉండెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఉండెను. కః=ఎవఁడు? మనుః=మనుమహారాజు, 'మనుః' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అను క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మ

కర్తృకప్రయోగము. మనుః కథంభూతః=మనుమహారాజు ఎటువంటివాఁడు? వైవస్వతో నామ=వైవస్వతుఁడు అని ప్రసిద్ధుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకనెటువంటివాడు? ఆద్యః=ఆదిభూతుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరికి? మహీక్షితాం=క్షితీశ్వరులకు. కఇవ=దేనివలె? ప్రణవ ఇవ=ఓంకారమువలె. కేషాం=వేనికి? ఛందసాం=వేదములకు. పునః కథం భూతః=ఇంక నెటువంటివాఁడు? మాననీయః=పూజ్యుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరికి? మనీషిణాం=విద్వాంసులకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వైవస్వతః - వివస్వతో ఽపత్యం పుమాన్వైవస్వతః. వైవస్వతః, వైవస్వతౌ, వైవస్వతాః. వైవస్వతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః.. ప్రథమైకవచనాన్తః. మనుః-మనుః, మనూ, మనవః. మనుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. మాననీయః-మానితుం యోగ్యః మాననీయః. మాననీయః, మాననీయౌ, మాననీయాః. మాననీయశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మనీషిణాం-మనస ఈషిణో మనీషిణః. తేషాం మనీషిణాం. మనీషిణః, మనీషిణోః, మనీషిణాం. మనీషిన్శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగ షష్ఠీబహువచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మహీక్షితాం-మహీం క్షియన్తీతి మహీక్షితః తేషాం-మహీక్షితాం. మహీక్షితః, మహీక్షితోః, మహీక్షితాం. మహీక్షిచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లింగషష్ఠీబహువచనాంతః. ఆద్యః-ఆద్యః, ఆద్యౌ, ఆద్యాః. ఆద్యశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రణవః-ప్రణవః, ప్రణవౌ, ప్రణవాః. ప్రణవశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఛందసాం-ఛందసః, ఛందసోః, ఛందసాం. ఛందశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—వైవస్వత ఇతి.—మనస ఈషిణో మనీషిణః-ధీరాః, విద్వాంస ఇతి యావత్. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేషాం, మాననీయః-పూజ్యః-ఛందసాం వేదానాం, 'ఛందః పద్యేచ వేదే'చేతి విశ్వః. ప్రణవ ఇవ-ఓంకార ఇవ, మహీం క్షియన్తి ఈశత ఇతి మహీక్షితః-క్షితీశ్వరాః, క్షిధాతోరైశ్వర్యార్థాత్క్విప్-తుగాగమశ్చ, తేషా, మాద్య-ఆదిభూతః. వివస్వతస్సూర్యస్యాపత్యం పుమాన్వైవస్వతో నామ-వైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః, మనుః, ఆసీత్.

భావము.—బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుఁడై వేదంబులకుఁ బ్రణవమువలె రాజులలో మొదటివాఁడయిన వైవస్వతమను వనుమహారాజు గలఁడు. (వైవస్వతుఁడు అనఁగా సూర్యపుత్రుఁడు.)

శ్లో. తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూత శ్శుద్ధిమత్తరః,
దిలీప ఇతి రాజేందు రిందుః క్షీరనిధా వివ. ౧౨

పదచ్ఛేదము.—తదన్వయే, శుద్ధిమతి, ప్రసూతః, శుద్ధిమత్తరః, దిలీపః, ఇతి, రాజేందుః, ఇందుః, క్షీరనిధౌ, ఇవ.

అర్థము.—శుద్ధిమతి=దోషరహితమైన, తదన్వయే-తత్ = ఆమనుమహారాజుయొక్క, అన్వయే=కులమందు, శుద్ధిమత్తరః=అత్యంతపరిశుద్ధుఁడయిన, దిలీప ఇతి=దిలీపుఁడు అని ప్రసిద్ధుఁడయిన, రాజేందుః=రాజశ్రేష్ఠుఁడు, క్షీరనిధౌ=క్షీరసముద్రమునందు, ఇందురివ=చంద్రునివలెనే, ప్రసూతః=పుట్టెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రసూతః=పుట్టెను. కః=ఎవఁడు? రాజేందుః=రాజశ్రేష్ఠుఁడు. 'రాజేందుః' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రసూతః' అను కారకక్రియాపదంబున్నది గనుక అకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కస్మిన్=దేనియందు? తదన్వయే-తత్=ఆమనుమహారాజుయొక్క, అన్వయే=వంశమునందు. క ఇవ=ఎవనివలె? ఇందురివ=చంద్రునివలె. కస్మిన్=దేనియందు? క్షీరనిధౌ=పాలసముద్రమునందు. రాజేందుః కథంభూతః=రాజశ్రేష్ఠుఁడు ఎటువంటివాఁడు? దిలీపఇతి=దిలీపుఁడు అని ప్రసిద్ధుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెటువంటివాఁడు? శుద్ధిమత్తరః=అత్యంత పరిశుద్ధుఁడయినవాఁడు. తదన్వయే కథంభూతే = ఆమనుమహారాజుయొక్కకులమెట్టిది? శుద్ధిమతి=దోషరహితమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తదన్వయే-తస్య అన్వయః తదన్వయః, తస్మిన్ తదన్వయే. అన్వయే, అన్వయోః, అన్వయేషు. తదన్వయశబ్దః అకారాంతః పుల్లిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. శుద్ధిమతి-శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్ తస్మిన్ శుద్ధిమతి, శుద్ధిమతి, శుద్ధిమతోః, శుద్ధిమత్సు. శుద్ధిమచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగ స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ప్రసూతః-ప్రసూతః, ప్రసూతౌ, ప్రసూతాః, ప్రసూతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శుద్ధిమత్తరః-అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః. శుద్ధిమత్తరః, శుద్ధిమత్తరౌ, శుద్ధిమత్తరాః. శుద్ధిమత్తరశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపౌ, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇతి అవ్యయమ్. రాజేందుః-రాజా ఇందురివ రాజేందుః. ఇందుః, ఇందూ, ఇందవః. రాజేందుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇందుః-ఇందుః, ఇందూ, ఇందవః. ఇందు శబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షీరనిధౌ-క్షీరస్య నిధిః క్షీరనిధిః తస్మిన్ క్షీరనిధౌ. నిధౌ, నిధ్యోః, నిధిషు. క్షీరనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—తదన్వయఇతి—శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్ తస్మిన్ శుద్ధిమతి-నిర్దోషే, తదన్వయే, తస్య-మనోః, అన్వయే కులే "అన్వవాయోన్వయో వంశోగోత్రం చాభిజనంకుల"మితి హలాయుధః. అతిశయేన-శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః. "ద్వివచనవిభ" జేత్యాదినా తరప్. దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధః, రాజా, యిందురివ రాజేందుః-రాజశ్రేష్ఠః, "ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి"రిత్యాదినాసమాసః.క్షీరనిధౌ,ఇందురివ, ప్రసూతో-జాతః.

భావము.—క్షీరసముద్రమునందు చంద్రుఁడుదయమయినట్లు ఆ నిర్దుష్టమయిన వంశశమునందు మిక్కిలి పరిశుద్ధుఁడయిన దిలీపుఁ డనురాజచంద్రుఁడు పుట్టెను

అవ. వ్యూఢేత్యాదిత్రిభిశ్శ్లోకై ర్దిలీపం విశినష్టి.—

శ్లో. వ్యూఢోరస్కో వృషస్కంధ స్సాలప్రాంశు ర్మహాభుజః,
ఆత్మకర్మక్షమం దేహం క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః. ౧౩

పదచ్ఛేదము.—వ్యూఢోరస్కః, వృషస్కంధః, సాలప్రాంశుః, మహాభుజః, ఆత్మకర్మక్షమం, దేహం, క్షాత్రః ధర్మః, ఇవ, ఆశ్రితః.

అర్థము.—వ్యూఢోరస్కః-వ్యూఢ=వెడఁదయైన, ఉరస్కః = ఱొమ్ముకలిగినవాఁడును, వృషస్కంధః-వృష=వృషభముయొక్క, స్కంధః=మూఁపువంటిమూఁపుకలిగినవాఁడును, సాలప్రాంశుః-సాల=సాలవృక్షమువలె, ప్రాంశుః=ఉన్నతుఁడును, మహాభుజః-మహత్=నిడుదలైన, భుజః=భుజములుఁగలిగినవాఁడునునై, ఆత్మకర్మక్షమం-ఆత్మ=తనయొక్క, కర్మ=వ్యాపారమునకు, క్షమం=అనురూపమయిన, దేహం=శరీరమును,ఆశ్రితః=పొందిన, క్షాత్రః = క్షత్రసంబంధియగు, ధర్మ ఇవస్థితః=పరాక్రమమో యన్నట్లుండెను.

ఆకాంక్ష.—స కఇవ స్థితః=ఆదిలీపమహారాజు దేనివలె నుండెను? ధర్మ ఇవ స్థితః=పరాక్రమమో యన్నట్లుండెను. ధర్మః కథంభూతః=ఆ పరాక్రమము ఎట్టిది? క్షాత్రః=క్షత్రసంబంధమయినది. పునఃకథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? ఆశ్రితః=పొందినట్టిది. కం=దేనిని? దేహం=శరీరమును, దేహం కథంభూతం=శరీరము ఎటువంటిది? ఆత్మకర్మక్షమం-ఆత్మ=తనయొక్క, కర్మ=వ్యాపారమునకు, క్షమం=తగినది. స పునః కథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజు ఇంక నెట్టివాఁడు? మహాభుజః-మహత్=నిడుదలయిన, భుజః=భుజములుకలిగినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? సాలప్రాంశుః-సాల=సాలవృక్షమువలె, ప్రాంశుః=ఉన్నతుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? వృషస్కంధః-వృష=వృషభముయొక్క, స్కంధః=మూఁపువంటిమూఁపుగలిగినవాఁడు, పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? వ్యూఢోరస్కః-వ్యూఢ=వెడఁదయైన, ఉరస్కః=ఱొమ్ముగలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వ్యూఢోరస్కః-వ్యూఢం ఉరః యస్య సః వ్యూఢోరస్కః. వ్యూఢోరస్కః, వ్యూఢోరస్కౌ, వ్యూఢోరస్కాః. వ్యూఢోరస్కశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వృషస్కంధః-వృషస్య స్కంధ ఇవ స్కంధో యస్యసః వృషస్కంధః. స్కంధః,స్కంధౌ, స్కంధాః. వృషస్కంధశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాలప్రాంశుః-సాల ఇవ ప్రాంశుః సాలప్రాంశుః. ప్రాంశుః, ప్రాంశూ, ప్రాంశవః. సాలప్రాంశుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మహాభుజః-మహాంతౌ భుజౌ యస్య సః మహాభుజః. భుజః, భుజౌ, భుజాః. మహాభుజశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆత్మకర్మక్షమం-ఆత్మనః కర్మ, ఆత్మకర్మ, ఆత్మకర్మణః క్షమః, ఆత్మకర్మక్షమః తం ఆత్మకర్మక్షమం. క్షమం, క్షమౌ, క్షమాన్. ఆత్మకర్మక్షమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దేహం-దేహం, దేహౌ, దేహాన్. దేహశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. క్షాత్రః-క్షత్రస్యాయం క్షాత్రః. క్షాత్రః, క్షాత్రౌ, క్షాత్రాః. క్షాత్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మః-ధర్మః, ధర్మౌ, ధర్మాః. ధర్మశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః, ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఆశ్రితః-ఆశ్రితః,ఆశ్రితౌ,ఆశ్రితాః. ఆశ్రితశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వ్యూఢం-విపులం ఉరోయస్యసః వ్యూఢోరస్కః, 'ఉరః ప్రభృతిభ్యః క'బితి కప్. 'వ్యూఢం విపులం భద్రం స్ఫారం సమం వరిష్ఠం' చేతి యాదవః, వృషస్య స్కంధఇవస్కంధో యస్యసః వృషస్కంధః ''సప్తమ్యుపమా'' నేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపీ బహువ్రీహిః. సాలో-వృక్ష ఇవ, ప్రాంశు-రున్నతస్సాలప్రాంశుః ''ప్రాకార వృక్షయోస్సాల స్సాలస్సర్జతరుస్స్మృత''ఇతి యాదవః. మహాభుజో మహాబాహుః ఆత్మకర్మక్షమం-స్వవ్యాపారానురూపం, దేహం, ఆశ్రితః-ప్రాప్తః. క్షాత్రః-క్షత్రసంబంధీ ధర్మ ఇవ స్థితః, మూర్తిమాన్ పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

భావము.—విశాలమయినఱొమ్మును, వృషభముయొక్క మూపురమువంటి మూపును, సాలవృక్షమువలె ఔన్నత్యమును, ఆజానుబాహువులునుకలిగి క్షత్రధర్మమయిన పరాక్రమమే పురుషుఁడైపుట్టెనో యను భ్రాంతికలుగఁజేయు దేహముకలిగినవాఁడును.

శ్లో. సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా,
స్థిత స్సర్వోన్నతే నోర్వీం క్రాంత్వా మేరు రివాత్మనా. ౧౪

పదచ్ఛేదము.—సర్వాతిరిక్తసారేణ, సర్వతేజోభిభావినా, స్థితః, సర్వోన్నతేన, ఉర్వీం, క్రాన్త్వా, మేరుః, ఇవ, ఆత్మనా.

అర్థము.—సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వ=సమస్తభూతములకంటె, అతిరిక్త=అధికమయిన, సారేణ=బలముగలదియు, సర్వతేజోఽభిభావినా-సర్వ = సమస్తభూతంబులను, తేజః=తేజస్సుచేత, అభిభావినా=తిరస్కరించునట్టిదియు, సర్వోన్నతేన-సర్వ=అందఱికంటెను (సమస్తపదార్థముల కంటెను), ఉన్నతేన=ఉన్నతమయిన, ఆత్మనా=శరీరముచేత, మేరురివ=మేరుపర్వతమువలె, ఉర్వీం=భూమిని, క్రాన్త్వా=ఆక్రమించి, స్థితః=ఉన్నవాఁడును.

ఆకాంక్ష.—సపునః కథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజు ఇంక నెటువంటివాఁడు? స్థితః=ఉన్నవాఁడు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? క్రాన్త్వా = ఆక్రమించి. కాం=దేనిని? ఉర్వీం=భూమిని. క ఇవ=దేనివలె? మేరురివ = మేరుపర్వతమువలె. కేన=దేనిచేతను? ఆత్మనా=శరీరముచేతను. ఆత్మనా కథంభూతేన=ఆశరీర మెటువంటిది? సర్వోన్నతేన-సర్వ = అందఱికంటెను (సమస్తపదార్థముల కంటెను), ఉన్నతేన=ఉన్నతమయినది. పునః కథంభూతేన=ఇంక నెటువంటిది? సర్వ తేజోఽభిభావినా - సర్వ=సమస్తభూతంబులను, తేజః=తేజస్సుచేత, అభిభావినా = తిరస్కరించునట్టిది. పునః కథంభూతేన=ఇంక నెటువంటిది ? సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వ = సమస్తభూతంబులకంటె, అతిరిక్త=అధికమయిన, సారేణ=బలముకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సర్వాతిరిక్తసారేణ-సర్వేభ్యః. అతిరిక్తః సర్వాతిరిక్తః, సర్వాతిరిక్తః సారో యస్యసః సర్వాతిరిక్తసారః, తేన సర్వాతిరిక్తసారేణ. సారేణ, సారాభ్యాం, సారైః. సర్వాతిరిక్తసారశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. సర్వతేజోఽభిభావినా-సర్వాణి తేజసా అభిభవతీతి సర్వతేజోఽభిభావీ, తేన సర్వతేజోఽభిభావినా.అభిభావినా,అభిభావిభ్యాం, అభిభావిభిః. సర్వతేజోఽభిభావిన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. స్థితః-స్థితః, స్థితౌ, స్థితాః. స్థిత శబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సర్వోన్నతేన-సర్వేభ్యః ఉన్నతః సర్వోన్నతః, తేన సర్వోన్నతేన. ఉన్నతేన, ఉన్నతాభ్యాం, ఉన్నతైః. సర్వోన్నత శబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉర్వీం-ఉర్వీం, ఉర్వ్యౌ,ఉర్వీః. ఉర్వీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. క్రాంత్వా-క్త్వాప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. మేరుః-మేరుః, మేరూ, మేరవః. మేరుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఆత్మనా-ఆత్మభ్యాం, ఆత్మభిః ఆత్మశబ్దః నకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సర్వాతిరిక్తేతి-సర్వాతిరిక్తాసారేణ-సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽధిక బలేన. సర్వాణి భూతాని తేజసా అభిభవతీతి సర్వతేజోఽభిభావీ తేన, సర్వేభ్య ఉన్న

తేన, ఆత్మ నా-శరీరేణ, (ని) "ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మనీ"తి విశ్వః. మేరు రివ. ఉర్వీం, క్రాంత్వా-ఆక్రమ్య. స్థితః మేరావపి విశేషణాని తుల్యాని. శ్లో. "అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృపః, తస్మా దభిభవ త్యేష సర్వభూతాని తేజ సే"తి మనువచనాత్ రాజ్ఞస్సర్వతేజోఽభిభావిత్వం విజ్ఞేయం.

భావము.—సర్వభూతములకంటె అధికబలమును తేజస్సును గలిగినమనుష్యు లందఱికంటె పొడుగయియుండు దేహముచేత మేరుపర్వతమువలె భూమి నంతయు నాక్రమించినవాఁడును.

శ్లో. ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః,
ఆగమైస్సదృశారంభః ప్రారంభసదృశోదయః. ౧౫

పదచ్ఛేదము.—ఆకారసదృశప్రజ్ఞః, ప్రజ్ఞయా, సదృశాగమః, ఆగమైః, సదృశారంభః, ప్రారంభసదృశోదయః.

అర్థము.—ఆకారసదృశప్రజ్ఞః-ఆకార=శరీరముతో, సదృశ=సమానమయిన, ప్రజ్ఞః=ప్రజ్ఞ కలిగినట్టియు, ప్రజ్ఞయా=ప్రజ్ఞతో, సదృశాగమః - సదృశ=సమానమయిన, ఆగమః=శాస్త్రపరిశ్రమము కలిగినట్టియు, ఆగమైః=శాస్త్రములతో, సదృశారంభః-సదృశ=సమానమయిన, ఆరంభః=కర్మ కలిగినట్టియు, ప్రారంభసదృశోదయః-ప్రారంభ=కర్మతో, సదృశ=సమానమయిన, ఉదయః=ఫలసిద్ధి కలిగినట్టియు.

ఆకాంక్ష.—స పునః కథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజు ఇంక నెటువంటివాఁడు? ప్రారంభసదృశోదయః-ప్రారంభ=కర్మతో, సదృశ=సమానమయిన, ఉదయః=ఫలసిద్ధి కలిగినవాఁడు. పునః కథంభూతః = ఇంక నెటువంటివాఁడు? సదృశారంభః-సదృశ=సమానమయిన, ఆరంభః=కర్మ కలిగినవాఁడు. కైః=నేనితో? ఆగమైః=శాస్త్రములతో, పునః కథంభూతః=ఇంక నెటువంటివాఁడు? సదృశాగమః-సదృశ=సమానమయిన, ఆగమః=శాస్త్రపరిశ్రమము కలిగినవాఁడు. కయా=దేనితో? ప్రజ్ఞయా=ప్రజ్ఞతో, పునః కథంభూతః = ఇంక నెటువంటివాఁడు? ఆకారసదృశప్రజ్ఞః-ఆకార = శరీరముతో, సదృశ=సమానమయిన, ప్రజ్ఞః=ప్రజ్ఞ కలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆకారసదృశప్రజ్ఞః-ఆకారేణ సదృశీ ఆకారసదృశీ, ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః ఆకారసదృశప్రజ్ఞః. సదృశప్రజ్ఞః, సదృశప్రజ్ఞౌ, సదృశప్రజ్ఞాః. ఆకార సదృశప్రజ్ఞశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రజ్ఞయా-ప్రజ్ఞయా, ప్రజ్ఞాభ్యాం, ప్రజ్ఞాభిః, ప్రజ్ఞాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సదృశాగమః-సదృశః ఆగమో యస్య సః సదృశాగమః. ఆగమః, ఆగమౌ, ఆగమాః. సదృశాగమశబ్దః. అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆగమైః-ఆగ

మేన, ఆగమాభ్యాం, ఆగమైః. ఆగమశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సదృశారంభః - సదృశః ఆరంభో యస్యసః సదృశారంభః. ఆరంభః, ఆరంభౌ, ఆరంభాః. సదృశారంభశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రారంభసదృశోదయః - ప్రారంభస్య సదృశః ప్రారంభసదృశః ప్రారంభసదృశః ఉదయో యస్యసః ప్రారంభసదృశోదయః. ఉదయః, ఉదయౌ, ఉదయాః, ప్రారంభసదృశోదయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఆకారేతి. ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్యసః, ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః - ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః, ఆగమైః, సదృశః ఆరంభః కర్మ యస్య స తథోక్తః. ప్రారభ్యత ఇతి ప్రారంభః కర్మ తత్సదృశ ఉదయః ఫలసిద్ధి ర్యస్య స తథోక్తః.

భావము.—ఆకారమునకు సమానమయిన ప్రజ్ఞయును, ప్రజ్ఞకు సదృశమయిన శాస్త్రపరిశ్రమంబును, శాస్త్రపరిశ్రమమునకుఁ దగిన కార్యములును, కార్యములకు సదృశమయిన ఫలసిద్ధియుఁ గలిగినవారును.

శ్లో. భీమకాన్తై ర్నృపగుణైః స్సబభూవోపజీవినాం,
అధృష్య శ్చాభిగమ్య శ్చ యాదోరత్నై రివార్ణవః. ౧౬

పదచ్ఛేదము.—భీమకాంతైః, నృపగుణైః, సః, బభూవ, ఉపజీవినాం, అధృష్యః, చ, అభిగమ్యః, చ, యాదోరత్నైః, ఇవ, అర్ణవః.

అర్థము.—సః=అపూర్వోక్తగుణవిశిష్టుఁడయినదిలీపమహారాజు, భీమకాంతైః-భీమ=భయంకరంబులయిన, కాంతైః=మనోహరంబులయిన, నృపగుణైః-నృప=రాజుల యొక్క, గుణైః=తేజః ప్రతాపప్రభావాదులచేత, కులశీలదాక్షిణ్యాదులచేతను, ఉపజీవినాం=ఆశ్రితులకు, యాదోరత్నైః-యాదః = జలజంతువులచేత, రత్నైః = రత్నంబులచేతను, అర్ణవఇవ=సముద్రుఁడువలె, అధృష్యశ్చ=తిరస్కరింపఁగూడనివాఁడును, అభిగమ్యశ్చ=ఆశ్రయింపఁదగినవాఁడును, బభూవ=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—బభూవ=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? సః=అపూర్వోక్తగుణవిశిష్టుఁడయిన దిలీపమహారాజు 'సః' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బభూవ' అను క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? అభిగమ్యశ్చ = ఆశ్రయింప తగినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు ? అధృష్యశ్చ=తిరస్కరింపఁ గూడనివాఁడు. కఇవ=ఎవఁడువలె? అర్ణవఇవ=సముద్రుఁడువలె. కైః=వేనిచేత? యాదోరత్నైః-యాదః=జలజంతువులచేతను, రత్నైః=రత్నములచేతను. కేషాం=ఎవరికి? ఉపజీవినాం=ఆశ్రితులకు. కైః=వేనిచేతను? నృప

గుణైః-నృప=రాజుయొక్క, గుణైః = తేజఃప్రతాపప్రభావాదులచేతను, కులశీలదాక్షిణ్యాదులచేతను. నృపగుణైఃకథంభూతైః = తేజఃప్రతాపప్రభావాదులును, కులశీల దాక్షిణ్యాదులును ఎటువంటివి? భీమకాంతైః-భీమ=భయంకరములయినవియు,కాంతైః =మనోహరము లైనవియు.

శబ్దరూపసమాసములు.—భీమకాంతైః-భీమాశ్చతే కాంతాశ్చ భీమకాంతాః, తైః భీమకాంతైః. కాంతేన, కాంతాభ్యాం, కాంతైః. భీమకాంతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. నృపగుణైః-నృపస్యగుణాః నృపగుణాః, తైఃనృప గుణైః. గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. నృపగుణశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయా బహువచనాంతః. సః-సః,తౌ, తే,తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః, 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉపజీవినాం-ఉపజీవంతీత్యుపజీవినః, తేషాం ఉపజీవినాం, ఉపజీవినః, ఉపజీవినోః, ఉపజీవినాం. ఉపజీవిన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. అధృష్యః-ధర్షితుం యోగ్యః ధృష్యః, ధృష్యో నభవతీత్యధృష్యః, అధృష్యః, అధృష్యౌ, అధృష్యాః. అధృష్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయము, అభిగమ్యః-అభిగంతుం యోగ్యః అభిగమ్యః.-అభిగమ్యః, అభిగమ్యౌ, అభిగమ్యాః. అభిగమ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయము. యాదోరత్నైః-యాదాంసిచ రత్నానిచ యాదోరత్నాని, తైః, యాదోరత్నైః, యాదోరత్నేన, యాదోరత్నాభ్యాం, యాదోరత్నైః. యాదోరత్నశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అర్ణవః-అర్ణవః, అర్ణవౌ, అర్ణవాః. అర్ణవశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భీమేతి. భీమైశ్చ కాంతైశ్చ. నృపగుణైః-రాజగుణైః తేజః ప్రతాపప్రభావాదిభిః కులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ. సః-దిలీపః, ఉపజీవినాం-మాశ్రితానాం, యాదోభిః-జలగ్రాహైః-ని. 'యాదాంసి జలజంతవః' ఇత్యమరః, రత్నైశ్చ, అర్ణవ ఇవ, అధృష్యశ్చ-అనభిభవనీయశ్చ, అభిగమ్యశ్చ-ఆశ్రయణీయశ్చ బభూవ.

భావము.—సముద్రుఁడు తను జేరు నౌకావర్తకులకుఁ దిమితిమింగిలము మున్నగు క్రూరజంతువులచే భీకరుఁడును ముక్తాఫలప్రవాళాదులచే నాశ్రయణీయుం డెటు లయ్యెనో యటులనె దిలీపమహారాజును స్వాశ్రితులకుఁ దేజఃప్రతాపాదిగుణములచేత భయంకరుండును దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచేత ముఖ్యప్రాప్యుం డయ్యెను.

శ్లో. రేఖామాత్ర మపి క్షుణ్ణా దామనో ర్వర్త్మనః పరమ్,
న వ్యతీయుః ప్రజా స్తస్య నియంతు ర్నేమివృత్తయః ౧౮

పదచ్ఛేదము.—రేఖామాత్రం, అపి, క్షుణ్ణాత్, ఆ, మనోః, వర్త్మనః, పరం, న, వ్యతీయుః, ప్రజాః, తస్య, నియంతుః, నేమివృత్తయః.

అర్థము.—నియంతుః=శిక్షకుఁడయిన, సారథియునయిన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, నేమివృత్తయః-నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, వృత్తయః=వ్యాపారము వంటి వ్యాపారముకలిగిన, ప్రజాః=ప్రజలు, ఆ మనోః=మనుమహారాజును ఆరంభము చేసికొని, క్షుణ్ణాత్=అభ్యస్తమైన (త్రొక్కఁబడిన), వర్త్మనః=ఆచార పద్ధతికంటెను (మార్గమునకంటెను), పరం=అధికము, రేఖామాత్రమపి=రేఖాప్రమాణము, నవ్యతీయుః=అతిక్రమింపక పోయిరి.

ఆకాంక్ష.—నవ్యతీయుః=అతిక్రమింపకపోయిరి. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=ప్రజలు. కిం=దేనిని? పరం = అధికంబును. 'ప్రజాః' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పరం' అనుద్వితీయాంతకర్మపదమును 'నవ్యతీయుః' అనుక్రియాపదమునుఉన్నవి గనుక, సకర్మకర్తృకప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? రేఖామాత్రమపి=రేఖాప్రమాణము, కస్మాత్ =దేనికంటె? వర్త్మనః=ఆచారపద్ధతికంటె, మార్గంబునకంటెను. వర్త్మనః కథంభూతాత్ =ఆచారపద్ధతియు మార్గమును ఎటువంటిది? క్షుణ్ణాత్ =అభ్యస్తమయినది, త్రొక్కఁబడినట్టిది. కమారభ్య=ఎవని మొదలు? ఆమనోః=మనుమహారాజును ఆరంభము చేసికొని. ప్రజాః కథంభూతాః = ప్రజలు ఎటువంటివారు? నేమివృత్తయః-నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, వృత్తయః=వ్యాపారమువంటి వ్యాపారముకలిగినవారు. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క. తస్య కథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజు ఎటువంటివాఁడు? నియంతుః=శిక్షకుఁడయినవాఁడు, సారథి అయినవాఁడును.

శబ్దరూపసమాసములు.—రేఖామాత్రం-రేఖా ప్రమాణమస్యేతిరేఖామాత్రం, తత్ రేఖామాత్రం; రేఖామాత్రం, రేఖామాత్రే, రేఖామాత్రాణి. రేఖామాత్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. క్షుణ్ణాత్-క్షుణ్ణాత్, క్షుణ్ణాభ్యాం, క్షుణ్ణేభ్యః. క్షుణ్ణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. ఆ-అవ్యయము. మనోః-మనోః, మనుభ్యాం, మనుభ్యః. మనుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. వర్త్మనః-వర్త్మనః, వర్త్మభ్యాం, వర్త్మభ్యః. వర్త్మన్‌శబ్దః నకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. పరం-పరం, పరే, పరాణి. పరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్యయము. వ్యతీయుః-వ్యతీయాయ

వ్యతీయతుః, వ్యతీయుః. వి-అతి-ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. ప్రజాః-ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. నియంతుః-నియంతుః, నియంత్రోః, నియంతౄణాం. నియంతృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. నేమివృత్తయః-నేమీనాం వృత్తిరివవృత్తిర్యాసాంతాః నేమివృత్తయః, వృత్తిః, వృత్తీ, వృత్తయః. నేమివృత్తిశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రేఖామాత్రమితి. నియంతుః-శిక్షకస్య, సారథేశ్చ, తస్య-దిలీపస్య సంబంధిన్యః, నేమీనాం చక్రధారాణాం వృత్తిరివ వృత్తి ర్వ్యాపారో యాసాంతాః, 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమి' రితియాదవః, 'చక్రం రథాంగం తస్యాంతే నేమిః స్త్రీస్యాత్ప్రధిః పుమా' నిత్యమరశ్చ, ప్రజాః, ఆమనోః-మనుమారభ్యేత్యభివిధిః, పదద్వయం చైతత్, సమాసస్య వైభాషికత్వాత్; క్షుణ్ణా-దభ్యస్తాత్, ప్రహతాచ్చ, వర్త్మనః-ఆచారపద్ధతేః, అధ్వనశ్చ, పరం-అధికం, ఇత స్తత ఇత్యర్థః. రేఖాప్రమాణమస్యేతి రేఖామాత్రం-రేఖాప్రమాణం, ఈషదపీత్యర్థః. 'ప్రమాణేద్వయ సచ్'ఇత్యాదినా మాత్రచ్ప్రత్యయః. పరశబ్దవిశేషణం చైతత్, :న వ్యతీయుః-నాతిక్రాంతవత్యః. కుశలసారథిప్రేషితా రథనేమయఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వక్షుణ్ణమార్గం నజహు రిత్యర్థః.

భావము.—నేరుపరి యగుసారథి రథచక్రములఁ జిరపరిచితమగు మార్గమునుండి కొంచమయిన నిటునటుబోనీక యేలాగుననడుపునో యటులనే శిక్షకుఁడయినదిలీపమహారాజు ప్రజలను మనువు మొదలలవడిన యాచారమునుండి తొలఁగనీక పాలించుచుండెను.

శ్లో. ప్రజానా మేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలి మగ్రహీత్,
సహస్రగుణ ముత్స్రష్టు మాదత్తే హి రసం రవిః. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—ప్రజానాం, ఏవ, భూత్యర్థం, సః, తాభ్యః, బలిం, అగ్రహీత్, సహస్రగుణం, ఉత్స్రష్టుం, ఆదత్తే, హి, రసం, రవిః.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, ప్రజానాం=ప్రజలయొక్క, భూత్యర్థమేవ=వృద్ధికొఱకే, తాభ్యః=ఆప్రజలవలన, బలిం=షష్ఠాంశరూపమైనకానుకను, అగ్రహీత్=స్వీకరించెను, తథాహి=ఆదేసరి. రవిః=సూర్యుఁడు, సహస్రగుణం యథాతథా-సహస్ర=అనేకములయిన, గుణంయథాతథా=గుణంబులు కలుగునట్టుగాను, ఉత్స్రష్టుం=విడుచుటకొఱకు, రసం=ఉదకమును, ఆదత్తే=గ్రహించుచున్నాఁడు.

ఆకాంక్ష.—ఆదత్తే=గ్రహించుచున్నాఁడు. కః=ఎవఁడు? రవిః=సూర్యుఁడు. కం=దేనిని? రసం=ఉదకంబును. 'రవిః' అనెడు ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'రసం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'ఆదత్తే' అనెడు క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కింకర్తుం = ఏమిచేయుటకొఱకు? ఉత్స్రష్టుం = విడుచుటకొఱకు. కథంయథాతథా = ఏమానట్టుగాను ? సహస్రగుణంయథాతథా - సహస్ర= అనేకములయిన, గుణంయథాతథా = గుణములుకలుగు నట్టుగాను. కథం = ఎట్టుగాను? తథాహి=అటుపలెనేసరి, అగ్రహీత్=స్వీకరించెను. కః = ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? బలిం=షష్ఠాంశరూపంబయిన కానుకను. 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'బలిం' అనెడు ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అగ్రహీత్' అనెడు క్రియాపదంబును ఉన్నదిగనుక సకర్మకకర్తృకప్రయోగము. తాభ్యః=ఎవరివలన? తాభ్యః=ఆ ప్రజలవలన. కిమర్థం=ఎందుకొఱకు? భూత్యర్థమేవ = వృద్ధికొఱకే. తాసాం = ఎవరియొక్క? ప్రజానాం = ప్రజలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రజానాం - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. భూత్యర్థం-భూత్యైఇదం భూత్యర్థం. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. తాభ్యః-తస్యాః, తాభ్యాం, తాభ్యః. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తస్త్రీలింగః పంచమీబహువచనాన్తః. బలిం - బలిం, బలీ, బలీన్. బలిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అగ్రహీత్-అగ్రహీత్, అగ్రహీష్టాం, అగ్రహేషుః, / హీ 'గ్రహఉపాదానే'-ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. క్రియాపదం. సహస్రగుణం-సహస్రంగుణాః యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా సహస్రగుణం. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఉత్స్రష్టుం. తుమున్ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. ఆదత్తే-ఆదత్తే, ఆదదాతే, ఆదదతే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ దానే'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. క్రియాపదం. హి-అవ్యయమ్. రసం-రసం, రసౌ, రసాన్. రసశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. రవిః-రవిః, రవీ, రవయః. రవిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రజానామితి, సః-రాజా, ప్రజానాం, భూత్యర్థం-వృద్ధ్యర్థమేవ, 'అర్థేనసహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతాచేతి వక్తవ్య' మితివచనాత్, గ్రహణక్రియావిశేషణంచైతత్. తాభ్యః-ప్రజాభ్యః, బలిం-షష్ఠాంశరూపంకరం, అగ్రహీత్, 'భాగధేయః కరోబలి' రిత్యమరః, తథాహి-రవిః-సూర్యః, సహస్రంగుణాః యస్మిన్కర్మణితత

ద్యథాభవతి. తథా-సహస్రధా, ఉత్సర్జనక్రియా విశేషణంచైతత్. ఉత్స్రష్టుం-హాతుం, రసం-అంబు. ఆదత్తే-గృహ్ణాతి 'రసోగంధే రసాస్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః, శృంగారాదౌ ద్రవేవీర్యే దేహధాత్వంబుపారద' ఇతి విశ్వః.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు జనులవలన వారిసంపత్తికొఱకై యాఱవపాలు బలిని గ్రహించెను. సూర్యుఁడు వేయిరెట్లుగా వదలుటకయ్యేకదా జలమును పీల్చుచున్నాఁడు.

అవ. సంప్రతి బుద్ధిశౌర్యసంపన్నస్య తస్య అర్థసాధనేషుపరాన పేక్షిత్వమాహ.-

శ్లో. సేనా పరిచ్ఛద స్తస్య ద్వయమేవార్థసాధనమ్,
శాస్త్రే ష్వవ్యాహతా బుద్ధి ర్మౌర్వీ ధనుషి చాతతా. ౧౯

పదచ్ఛేదము —సేనా, పరిచ్ఛదః, తస్య, ద్వయం, ఏవ, అర్థసాధనం, శాస్త్రేషు, అవ్యాహతా, బుద్ధిః, మౌర్వీ, ధనుషి, చ, ఆతతా.

అర్థము.—తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, సేనా=చతురంగబలము, పరిచ్ఛదః= ఉపకరణము, బభూవ = ఆయెను. అర్థసాధనం - అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, సాధనం=సాధనమో, శాస్త్రేషు = శాస్త్రంబులయందు, అవ్యాహతా=అప్రతిహతమయిన, బుద్ధిః=బుద్ధియు, ధనుషి=ధనుస్సునందు, ఆతతా=ఆరోపింపఁబడిన, మౌర్వీచ=అల్లెత్రాడును, ద్వయమేవ=రెండే.

ఆకాంక్ష.—ద్వయమేవ = రెండే. కిం = ఏది ? అర్థసాధనం-అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, సాధనం = సాధనము. 'అర్థసాధనం' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ద్వయమేవ' అను కారకక్రియాపదము ఉన్నదిగనుక అకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కాచ=ఏదియు ? మౌర్వీచ=అల్లెత్రాడును. మౌర్వీకథంభూతా=అల్లెత్రాడు ఎటువంటిది ? ఆతతా=ఆరోపణముచేయఁబడినది. కస్మిన్ = దేనియందు? ధనుషి = ధనుస్సునందు. కా=ఏది ? బుద్ధిః=బుద్ధియు. బుద్ధిఃకథంభూతా = బుద్ధిఎటువంటిది ? అవ్యాహతా = అప్రతిహతమైనది. కేషు=వేనియందు ? శాస్త్రేషు=శాస్త్రములయందు, బభూవ=ఆయెను. కా=ఏది? సేనా=చతురంగబలము. 'సేనా' అను ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బభూవ' అను క్రియాపదము ఉన్నది గనుక అకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కః=ఏది? పరిచ్ఛదః=ఉపకరణము.

శబ్దరూపసమాసములు.—సేనా-సేనా, సేనే, సేనాః. సేనాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిచ్ఛదః-పరిచ్ఛాద్యతేనేనేతి పరిచ్ఛదః. పరిచ్ఛదః, పరిచ్ఛదౌ, పరిచ్ఛదాః. పరిచ్ఛదశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ద్వయం-

ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. ద్వయశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏవ-అవ్యయమ్. అర్థసాధనం - అర్థస్యసాధనం అర్థసాధనం. సాధనం, సాధనే, సాధనాని. అర్థసాధనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శాస్త్రేషు-శాస్త్రే, శాస్త్రయోః, శాస్త్రేషు. శాస్త్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమీ బహువచనాంతః. అవ్యాహతా - వ్యాహతానభవతీత్యవ్యాహతా. అవ్యాహతా, అవ్యాహతే, అవ్యాహతాః. అవ్యాహతాశబ్దః అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బుద్ధిః-బుద్ధిః, బుద్ధీ, బుద్ధయః. బుద్ధిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మౌర్వీ-మౌర్వీ, మౌర్వ్యౌ, మౌర్వ్యః. మౌర్వీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః. ప్రథమైకవచనాంతః. ధనుషి - ధనుషీ, ధనుషోః, ధనుష్షు. ధనుశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. చ - అవ్యయము. ఆతతా-ఆతతా, ఆతతే, ఆతతాః. ఆతతాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సేనేతి. తస్య-రాజ్ఞః, సేనా-చతురంగబలం. పరిచ్ఛాద్యతే నేనేతి పరిచ్ఛదః - ఉపకరణం, బభూవ; ఛత్రచామరాదితుల్యా నభూ దిత్యర్థః. 'పుంసిసంజ్ఞాయాంఘః ప్రాయేణ' ఇతి ఘప్రత్యయః, 'ఛాదేర్ఘే ద్వ్యుపసర్గస్య' ఇత్యుపధాహ్రస్వః, అర్థస్య ప్రయోజనస్య సాధనంతు, ద్వయమేవ, శాస్త్రేష్వవ్యాహతా - అకుంఠితా, బుద్ధిః 'వ్యాపృతా' ఇత్యపి పాఠః, ధనుషి, ఆతతా-ఆరోపితా, మౌర్వీచ, 'మౌర్వీజ్యా శింజనీగుణః' ఇత్యమరః. నీతిపురస్సరమేవ శౌర్యం తస్యాభూ దితిభావః.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజునకుఁ జతురంగబలము రాజోపకరణమాత్రముగ నేయుండెను గాని ప్రయోజనముల సాధించుటకుఁ గాదు. అట్లైనచో ప్రయోజనంబుల నెట్లు సాధించెనందురా? శాస్త్రమునం దెదురులేనిబుద్ధియు మిక్కిలి విల్లెక్కుపెట్టుటయు సాధకములు.

అవ. రాజ్యమూలమంత్రసంరక్షణమపి తస్యాస్తీత్యాహ.—

శ్లో. తస్య సంవృతమంత్రస్య గూఢాకారేంగితస్య చ,
ఫలానుమేయాః ప్రారంభా స్సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—తస్య, సంవృతమంత్రస్య-గూఢాకారేంగితస్య, చ, ఫలానుమేయాః, ప్రారంభాః, సంస్కారాః, ప్రాక్తనాః, ఇవ.

అర్థము.—సంవృతమంత్రస్య-సంవృత=గోపనముచేయఁబడిన,మంత్రస్య=విచారముకలిగినట్టియు, గూఢాకారేంగితస్యచ-గూఢ=గుప్తమయిన, ఆకార=హర్షాదిసూచకభ్రుకుటీముఖరాగాదిరూపాకారమును, ఇంగితస్యచ=హృద్గతవికారమును కలిగిన, తస్య=

ప్రారంభాః=సామాద్యుపాయప్రయోగములు, ప్రాక్తనాః=
ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, ఫలానుమేయాః-ఫల=కార్యంబు
పూర్వజన్మమందుపుట్టిన, సంస్కారాఇవ=వాసనలువలె,
చేతను, అనుమేయాః=ఊహింపయోగ్యములుగా, ఆసన్=అయినవి.

ఆకాంక్ష.—ఆసన్=అయినవి. కే=ఏవి? ప్రారంభాః=సామాద్యుపాయప్రయో
గములు. 'ప్రారంభాః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసన్' అనెడి క్రియాపద
మునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎట్టివి? ఫలానుమేయాః.
ఫల=కార్యముచేత, అనుమేయాః=ఊహింపయోగ్యములయినవి. కఇవ=వేనివలె? సం
స్కారాఇవ=వాసనలువలె. సంస్కారాః కథంభూతాః=వాసనలు ఎట్టివి? ప్రాక్తనాః=
పూర్వ జన్మమందు పుట్టినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క.
తస్యకథం భూతస్య=ఆదిలీపమహారాజు ఎట్టివాఁడు? గూఢాకారేంగితస్యచ-గూఢ=గుప్త
మయిన, ఆకార=హర్షాదిసూచకభ్రుకుటీముఖరాగాదిరూపాకారమును, ఇంగితస్యచ=
హృద్గతవికారమును కలిగినట్టివాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంక నెట్టివాఁడు? సంవృత
మంత్రస్య - సంవృత=గుప్తమయిన, మంత్రస్య=విచారము కలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః
పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సంవృతమంత్రస్య-సంవృతః మంత్రోయేనసః సంవృత
మంత్రః, తస్య సంవృతమంత్రస్య; మంత్రస్య, మంత్రయోః, మంత్రాణాం. సంవృ
తమంత్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గూఢాకారేంగితస్య-ఆకా
రశ్చ ఇంగితంచ ఆకారేంగితే, గూఢేఆకారేంగితే యస్యసః గూఢాకారేంగితః, తస్య,
గూఢాకారేంగితస్య; ఇంగితస్య,ఇంగితయోః,ఇంగితానాం.గూఢాకారేంగితశబ్దః ఆకా
రాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ఫలానుమేయాః- అనుమాతుం
యోగ్యాః అనుమేయాః. ఫలేన అనుమేయాః ఫలానుమేయాః, అనుమేయః, అనుమే
యౌ, అనుమేయాః. ఫలానుమేయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాం
తః. ప్రారంభాః-ప్రారభ్యంతఇతి ప్రారంభాః. ప్రారంభః, ప్రారంభౌ, ప్రారంభాః. ప్రారం
భశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సంస్కారాః-సంస్కారః,
సంస్కారౌ, సంస్కారాః. సంస్కారశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచ
నాంతఃప్రాక్తనాః-ప్రాక్ భవాః ప్రాక్తనాః; ప్రాక్తనః, ప్రాక్తనౌ, ప్రాక్తనాః. ప్రాక్తన
శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. సంవృతమంత్రస్య-గుప్తవిచారస్య,ని. 'వేదభేదేగుప్తవా
దేమంత్ర'ఇత్యమరః. శోకహర్షాదిసూచకో భ్రుకుటీముఖరాగాదిరాకారః.ఇంగితం-చేష్టి
తం,హృద్గతవికారోవా, ని. 'ఇంగితం హృద్గతోభావో బహిరాకారఆకృతి' రితి సజ్జనః.

గూఢే, అకారేంగితే యస్యతస్య స్వవాక్చాపలా దాప్తపరంపరయా ముఖరాగాది లింగైర్వా, ఆతృతీయగామిమంత్ర స్యతస్యప్రారభ్యంత ఇతి ప్రారంభాః, సామాద్యుపాయప్రయోగాః, ప్రాగిత్యవ్యయేన పూర్వజన్మోచ్యతే, తత్రభవాః ప్రాక్తనాః, 'సాయం చిర' ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః, సంస్కారాః పూర్వజన్మవాసనా ఇవ, ఫలేనకార్యేణ, అనుమేయాః అనుమాతుం యోగ్యాః, ఆసన్, అత్రయాజ్ఞవల్క్యః, శ్లో. 'మంత్రమూలం యతో రాజ్యమతో మంత్రం సురక్షితం, కుర్యాద్యథాఽస్యనవిదుః కర్మణా మాఫలోదయా' దితి.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు తనచేయుకార్యాలోచనముల హర్షాదిసూచక ముఖరాగాదులవల్లను చేష్టలచేత నొరులకుఁ దెలియఁబడనీక చేయుచుండెను. పరు లెఱుంగుట యెట్లన్ననో? ప్రకృతభవంబున ననుభవించుశుభాశుభఫలంబులచే తొలి పుట్టున నీలాగొనర్చియుండు ననియూహించునట్లె తాత్కాలికక్రియలంబట్టి యిందు నకై యీలాగున చేసియుండు నని యూహామాత్రంబుననే తెలియనగు.

అవ. సంప్రతి త్రాసాద్యుపాధీన్వినైవ ఆత్మరక్షణాదికం కృతవానిత్యాహ.—

శ్లో. జుగోపాత్మానమత్రస్తో భేజే ధర్మమనాతురః,
అగృధ్నురాదదే సోఽర్థమసక్తస్సుఖమన్వభూత్. ౨౧

పదచ్ఛేదము.—జుగోప, ఆత్మానం, అత్రస్తః, భేజే, ధర్మం, అనాతురః, అగృధ్నుః, ఆదదే, సః, అర్థం, అసక్తః, సుఖం, అన్వభూత్.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, అత్రస్తస్సన్=భయములేనివాఁడగుచునే, ఆత్మానం=శరీరంబును, జుగోప=సంరక్షణచేసెను. అనాతురః=రోగపీడితుఁడు కాకయే, ధర్మం=సుకృతంబును, భేజే=సంపాదించెను. అగృధ్నుః=కాంక్షారహితుఁడయ్యే. అర్థం=ధనమును, ఆదదే=స్వీకరించెను. అసక్తః=ఆసక్తిరహితుఁడయ్యే, సుఖం=సుఖంబును, అన్వభూత్=అనుభవించెను.

ఆకాంక్ష.—అన్వభూత్=అనుభవించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కిం=దేనిని? సుఖం=సుఖంబును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుఖం' అనెడు ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అన్వభూత్' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నవిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడై? అసక్తః=ఆసక్తిరహితుఁడయ్యే. ఆదదే=స్వీకరించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? అర్థం=ధనమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్థం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆదదే' అనెడు క్రియాపదమునున్నవిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడై? అగృధ్నుః=కాంక్షారహితుఁడై, భేజే=సంపాదించెను. కః=ఎవఁడు?

సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ధర్మం=సుకృతంబును. 'సః'అనెడిప్రథమాంతకర్తృ
పదమును, 'ధర్మం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'భేజే' అనెడు క్రియాపదము
నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడై? అనాతురః=
రోగపీడితుఁడుకాకయే, జుగోప=కాపాడెను. కః=ఎవఁడు?సః=అదిలీపమహారాజు. కం=
దేనిని? ఆత్మానం=శరీరంబును. 'సః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'ఆత్మానం'అనెడి
ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'జుగోప' అనెడు క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృ
ప్రయోగము. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు?అత్రస్తస్సన్=భీతుఁడుకాకయే.

శబ్దరూపసమాసములు.—జుగోప-జుగోప, జుగుపతుః, జుగుపుః, 'గుపూ రక్షణే'
ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటిపరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః, క్రి
యాపదం. ఆత్మానం-ఆత్మానం, ఆత్మానౌ, ఆత్మనః. ఆత్మన్‌శబ్దః,నకారాన్తః పుంలింగః
ద్వితీయైకవచనాన్తః. అత్రస్తః-త్రస్తోనభవతీత్యత్రస్తః. అత్రస్తః,అత్రస్తౌ, అత్రస్తాః.
అత్రస్తశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. భేజే-భేజే, భేజాతే, భేజి
రే. 'భజసేవాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్యాత్మనేపదే ప్రథమ
పురుషైకవచనాన్తః. ధర్మం-ధర్మం, ధర్మౌ, ధర్మాన్. ధర్మశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః
ద్వితీయైకవచనాన్తః. అనాతురః-ఆతురోనభవతీత్యనాతురః, అనాతురః, అనాతురౌ,
అనాతురాః. అనాతురశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అగృధ్నుః-
గృధ్నుర్నభవతీత్యగృధ్నుః; అగృధ్నుః, అగృధ్నూ, అగృధ్నవః. అగృధ్నుశబ్దః ఉకా
రాన్తఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆదదే-ఆదదే, ఆదదాతే, ఆదదిరే. ఆఙ్పూర్వ
కాత్ 'డుదాఞ్ దానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్యాత్మనేపదే ప్రథ
మపురుషైకవచనాన్తః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైక
వచనాన్తః. అర్థం-అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్. అర్థశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైక
వచనాన్తః. అసక్తః-సక్తోనభవతీత్యసక్తః; అసక్తః, అసక్తౌ, అసక్తాః. అసక్తశబ్దః
అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుఖం-సుఖం, సుఖే, సుఖాని. సుఖశబ్దః
అకారాన్తనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్వభూత్ - అన్వభూత్, అన్వ
భూతాం, అన్వభూవన్. అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతో
స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—జుగోపేతి. సః, అత్రస్తః అభీతస్సన్, త్రాసోపాధిమంతరేణైవ
త్రివర్గసిద్ధేః ప్రథమసాధనత్వాదేవ, ఆత్మానంశరీరం, జుగోపసంరక్షితవాన్,అనాతురః
అరుగ్ణఏవ, ధర్మం సుకృతం, భేజే, ఆర్జితవానిత్యర్థః. అగృధ్నుః అగర్ధనశీలఏవ,

కాంక్షారహితఏవేత్యర్థః, అర్థమాదదే స్వీకృతవాన్ 'త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః' ఇతి క్నుప్రత్యయః. అసక్తః ఆసక్తిరహితఏవ, సుఖ మన్వభూత్.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు శరీరసంరక్షణచేసికొనుచుండుట ధర్మార్థకామములకొఱకేగాని శరీరచ్యుతిభీతివలనకాదు. అతఁడు వ్యాధిరహితుఁడయినను ధర్మంబును జేయుచుండెను. అతఁడు యుద్ధాదులవలన ద్రవ్యార్జనచేసినను ఆకాంక్షవలన కాదు. అతనికి సుఖముకలిగియుండినను అది ఆసక్తివలనకాదు. (అనఁగా నతనికి భయముగాని వ్యాధిగాని ద్రవ్యాపేక్షగాని సుఖాసక్తిగాని కలిగియుండలేదు.)

అవ. పరస్పరవిరుద్ధానా మపి గుణానాం తత్ర సాహచర్య మాసీదిత్యాహ.—

శ్లో. జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః,
గుణా గుణానుబంధిత్వా త్తస్య సప్రసవా ఇవ. ౨౨

పదచ్ఛేదము.—జ్ఞానే, మౌనం, క్షమా, శక్తౌ, త్యాగే, శ్లాఘావిపర్యయః, గుణాః, గుణానుబంధిత్వాత్, తస్య, సప్రసవాః, ఇవ.

అర్థము.—జ్ఞానే=పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానమున్నను, మౌనం=వాఙ్నియమము, శక్తౌ=ప్రతీకారసామర్థ్యమున్నను, క్షమా = అపకారసహనము, త్యాగే=వితరణమున్నను, శ్లాఘావిపర్యయః-శ్లాఘా=శ్లాఘనముయొక్క, విపర్యయః=అభావము, తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, గుణాః=జ్ఞానాదిగుణములు, గుణానుబంధిత్వాత్-గుణ=విరుద్ధములయినమౌనాదిగుణములతోడ, అనుబంధిత్వాత్=సహచారులై యుండుటవలన, సప్రసవా ఇవ=కూడఫుట్టినవివలెనే, అభూవన్=అయినవి.

ఆకాంక్ష.—అభూవన్=అయినవి. కే=ఏవి? గుణాః=జ్ఞానాదిగుణములు. 'గుణాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'అభూవన్' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా ఇవ=ఎటువంటివివలె? సప్రసవా ఇవ=కూడ ఫుట్టినవివలెనే. కథంభూతత్వాత్=ఎటువంటివాఁడవుటవలన? గుణానుబంధిత్వాత్-గుణ= విరుద్ధములయిన మౌనాదిగుణములతోడ, అనుబంధిత్వాత్=సహచారులైనవియౌటవలన కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క. కః=ఏమి? శ్లాఘావిపర్యయః-శ్లాఘా=శ్లాఘనముయొక్క, విపర్యయః=అభావము. కస్మిన్ సతి=ఏది కాఁగా? త్యాగే=వితరణముండఁగా. కా=యేది? క్షమా=అపకారసహనము. కాస్యాంసత్యాం= ఏమియుండినను? శక్తౌ=ప్రతీకారసామర్థ్యముండినను. కిం=ఏమి? మౌనం=వాఙ్నియమము. కస్మిన్=ఏదియుండినను? జ్ఞానే=పరవృత్తాంత పరిజ్ఞానముండినను.

శబ్దరూపసమాసములు.—జ్ఞానే-జ్ఞానే, జ్ఞానయోః, జ్ఞానేషు. జ్ఞానశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మౌనం-మౌనం, మౌనే, మౌనాని. మౌనశబ్దః

ఆకారాన్తనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. క్షమా-క్షమా, క్షమే, క్షమాః. క్షమా
శబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. శక్తౌ-శక్త్యాం, శక్తౌ, శక్త్యోః, శక్తిషు.
శక్తిశబ్దః ఇకారాన్తస్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. త్యాగే-త్యాగే, త్యాగయోః,
త్యాగేషు. త్యాగశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. శ్లాఘావిపర్యయః.=
శ్లాఘాయాః విపర్యయః శ్లాఘావిపర్యయః; విపర్యయః, విపర్యయౌ, విపర్యయాః.
శ్లాఘావిపర్యయశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. గుణాః-గుణః, గుణౌ,
గుణాః. గుణశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. గుణానుబంధి
త్వాత్-గుణైః అనుబంధినః గుణానుబంధినః, గుణానుబంధినాంభావః గుణానుబంధిత్వం,
తస్మాత్ గుణానుబంధిత్వాత్; అనుబంధిత్వాత్, అనుబంధిత్వాభ్యాం, అనుబంధిత్వే
భ్యః. గుణానుబంధిత్వశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. తస్య-
తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సప్రస
వాః సహప్రసవోయేషాంతే సప్రసవాః; సప్రసవః, సప్రసవౌ, సప్రసవాః. సప్రసవ
శబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—జ్ఞానఇతి. జ్ఞానే పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానేసత్యపి, మౌనం వాఙ్ని
యమః, యథాహ గామందకః, 'నాన్యోపతాపివచనం మౌనవ్రతమిహోచ్యత' ఇతి,
శక్తౌప్రతీకారసామర్థ్యేసత్యపి, క్షమా అపకారసహనం, అత్రచాణక్యః 'శక్తానాం
భూషణంక్షమా'ఇతి, త్యాగే వితరణేసతి, శ్లాఘాయాః వికత్థనస్య విపర్యయః అభావః,
తత్రమనుః 'నదత్వాపరికీర్తయే' ఇతి. ఇత్థం తస్య గుణా జ్ఞానాదయః, గుణైర్విరుద్ధై
ర్మౌనాదిభిః, అనుబంధిత్వాత్ సహచారిత్వాత్, సహప్రసవోజన్మయేషాంతే సప్రసవాః
సోదరాఇవ, అభూవన్. విరుద్ధా అపి గుణా స్తస్మిన్నవిరోధే నైవస్థితా ఇత్యర్థః.

భావము. లోకులయొక్క గుణాగుణములను తెలిసికొను నైపుణియు, అట్లు తెలి
యఁబడిన దుర్గుణములను ప్రస్తావింపకయుండుటయును, ఉపకారములకు ప్రత్యుప
కారములనుచేయగలశక్తి గలిగియుండుటయును, అట్టిశక్తి గలిగియుండియు, చేయఁ
బడిన అపకారములను మన్నించుటయును, దాతృత్వోపపత్తిగలిగియుంటయు, చేయఁ
బడిన త్యాగములను డంబముగ చెప్పుకొనకుంటయు ఒకమనిషికి ఉండుట అరుదు.
ఒక్కచో నుండని యీరెండేసి గుణములు ఈదిలీపమహారాజునకు గలిగియుండెను.

అవ. ద్వివిధంవృద్ధత్వం జ్ఞానతోవయసాచ, తత్ర తస్యరాజ్ఞః జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ:-

శ్లో. అనాకృష్టస్య విషయై ర్విద్యానాం పారదృశ్వనః,
తస్య ధర్మరతే రాసీ ద్వృద్ధత్వం జరసా వినా. ౨౩

పదచ్ఛేదము.—అనాకృష్టస్య, విషయైః, విద్యానాం, పారదృశ్వనః, తస్య, ధర్మరతేః, ఆసీత్, వృద్ధత్వం, జరసా, వినా.

అర్థము.—విషయైః=శబ్దాదివిషయములచేత, అనాకృష్టస్య = స్వాధీనముచేసికొనఁబడనట్టియు, విద్యానాం=వేదవేదాంగాదివిద్యలయొక్క, పారదృశ్వనః=అంతమునుచూచినట్టియు, ధర్మరతేః=ధర్మ=ధర్మమందు, రతేః=ఆసక్తిగలిగిన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు,జరసావినా=ముదుసలితనముదప్ప,వృద్ధత్వం=వార్ధకము,ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కిం=ఏది? వృద్ధత్వం=వార్ధకము.'వృద్ధత్వం'అనెడుప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము కయావినా=ఏదితప్ప? జరసావినా=ముదుసలితనముదప్ప.కస్య=ఎవనికి?తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు.తస్యకథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు?ధర్మ=ధర్మమందు, రతేః=ఆసక్తికలవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? పారదృశ్వనః=అంతమునుచూచినవాఁడు. కాసాం=వేనియొక్క? విద్యానాం=వేదవేదాంగాదివిద్యలయొక్క. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? అనాకృష్టస్య=స్వాధీనముచేసికొనఁబడకున్నవాఁడు. కైః=వేనిచేత? విషయైః=శబ్దాదివిషయములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనాకృష్టస్య-ఆకృష్టోనభవతీత్యనాకృష్టః,తస్యఅనాకృష్టస్య; అనాకృష్టస్య, అనాకృష్టయోః, అనాకృష్టానాం. అనాకృష్టశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. విషయైః-విషయేణ, విషయాభ్యాం, విషయైః. విషయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. విద్యానాం-విద్యాయాః, విద్యయోః, విద్యానాం. విద్యాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. పారదృశ్వనః-పారం దృష్టవాన్ పారదృశ్వా. తస్యపారదృశ్వనః; దృశ్వనః. దృశ్వనోః, దృశ్వనాం. పారదృశ్వన్ శబ్దః నకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ధర్మరతేః-ధర్మేరతిర్యస్యసః ధర్మరతిః, తస్య ధర్మరతేః; ధర్మరతేః, ధర్మరత్యోః, ధర్మరతీనాం. ధర్మరతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభు' వీత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వృద్ధత్వం-వృద్ధస్యభావోవృద్ధత్వం; వృద్ధత్వం, వృద్ధత్వే, వృద్ధత్వాని. వృద్ధత్వశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జరసా-జరసా, జరయా, జరాభ్యాం, జరాభిః. జరాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. వినా-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—అనాకృష్టస్యేతి. విషయై శ్శబ్దాదిభిః, అనాకృష్టస్య అవశీకృతస్య, విద్యానాం వేదవేదాంగాదీనాం, పారదృశ్వనః పారమంతం దృష్టవతః, దృశేః క్వనిప్, ధర్మే రతిర్యస్యతస్యరాజ్ఞః, జరసా జరయావినా, ని. 'పలితంజరసాశౌక్ల్యంకేశాదౌవిస్రసాజరే' రసాజత్యమరః. 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' ఇతిఅఙ్ప్రత్యయః, 'జరాయా జరసన్యతరస్యా' మితి దేశః, వృద్ధత్వం వార్ధకం, ఆసీత్, తస్యయూనోఽపి విషయవైరాగ్యాదిజ్ఞానసంపత్యా జ్ఞానతోవృద్ధత్వమాసీ దిత్యర్థః. నాథస్తుచతుర్విధంవృద్ధత్వమితికృత్వాతత్ర అనాకృష్టస్యేత్యాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్యవిద్యాజ్ఞానవృద్ధత్వాన్యుక్తానీత్యవోచత్.

భావము.—జితేంద్రియుఁడును, సర్వవిద్యాపారంగతుఁడును, ధర్మరతుఁడును అయిన ఆదిలీపమహారాజునకు, వయోవృద్ధత్వముతప్ప కడమ అన్ని సద్విషయములలో వృద్ధత్వము అనగా ఔన్నత్యము గలిగియుండెను.

శ్లో. ప్రజానాం వినయాధానా ద్రక్షణా ద్భరణా దపి,
స పితా పితర స్తాసాం కేవలం జన్మ హేతవః. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—ప్రజానాం, వినయాధానాత్, రక్షణాత్, భరణాత్, అపి, సః, పితా, పితరః, తాసాం, కేవలం, జన్మ హేతవః.

అర్థము.—ప్రజానాం=జనులయొక్క, వినయాధానాత్-వినయ=శిక్షయొక్క, ఆధానాత్=చేయుటవల్లను, రక్షణాత్=ఆపన్నివారణమువలనను, భరణాదపి=అన్నపానాదులచేతపోషణవలనను, సః=ఆదిలీపమహారాజు, పితా=తండ్రి, అభూత్=ఆయెను. తాసాం=ఆప్రజలయొక్క, పితరస్తు=తండ్రులైతే, కేవలం=మిక్కిలి, జన్మ హేతవః-జన్మ=ఉత్పత్తికి, హేతవః=కర్తలయినవారలు, అభూవన్=అయిరి.

ఆకాంక్ష.—అభూవన్=అయిరి. కేతు=ఎవరైతే? పితరస్తు=తండ్రులయితే, 'పితరః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అభూవన్' అనెడి క్రియాపదంబున నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎటువంటివారు? జన్మహేతవః-జన్మ=ఉత్పత్తికి, హేతవః=కర్తలయినవారు. కాసాం=ఎవరియొక్క? తాసాం=ఆప్రజలయొక్క, అభూత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు, 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును 'అభూత్' అనెడు క్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కః=ఎవఁడు? పితా=తండ్రి. కస్మాదపి=దేనివలన? భరణాదపి=అన్నపానాదులచేత పోషణమువలన. పునః కస్మాత్=ఇంక దేనివలన? వినయాధానాత్-వినయ=శిక్షయొక్క, ఆధానాత్=చేయుటవలనను. కాసాం=ఎవరియొక్క? ప్రజానాం=ప్రజలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. వినయాధానాత్-వినయస్య ఆధానం వినయాధానం, తస్మాద్వినయాధానాత్; ఆధానాత్, అధానాభ్యాం, ఆధానేభ్యః. వినయాధానశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. రక్షణాత్-రక్షణాత్, రక్షణాభ్యాం, రక్షణేభ్యః. రక్షణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. భరణాత్-భరణాత్, భరణాభ్యాం, భరణేభ్యః. భరణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పితా-పితా, పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పితరః-పితా, పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తాసాం-తస్యాః,తయోః తాసాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. కేవలం-అవ్యయమ్. జన్మహేతవః జన్మనః హేతవః జన్మహేతవః, హేతుః, హేతూ, హేతవః. జన్మహేతుశబ్దః ఉకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రజానామితి. ప్రజాయంతఇతి ప్రజాః జనాః, 'ఉపసర్గేచ సంజ్ఞాయా' మితిడప్రత్యయః, తాసాం వినయస్యశిక్షాయాః ఆధానాత్ కరణాత్, సన్మార్గప్రవర్తనాదితియావత్. రక్షణా ద్భయహేతుభ్యస్త్రాణాత్, ఆపన్నివారణాదితియావత్. భరణాత్ అన్నపానాదిభిః పోషణాత్, అపిస్సముచ్చయే. సరాజా, పితా, అభూత్, తాసాంపితరస్తు కేవలంజన్మహేతవః జన్మమాత్రకర్తారః, కేవలముత్పాదకాఏవ, అభూవన్. జననమాత్రమేవ పితౄణాం వ్యాపారః శిక్షారక్షణాదికంతు సఏవ కరోతీతి తస్మిన్ పితృత్వవ్యపదేశః. ఆహుశ్చ, 'సపితాయస్తుపోషక'ఇతి.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు ప్రజలను సన్మార్గప్రవర్తకులుగచేయుటవలనను భయములలోనుండి సంరక్షించుటవలనను, అన్నపానాదులచే పోషించుటవలనను,వారలకు తండ్రివంటివాఁడాయెను; వారితండ్రులు వారలకు జన్మహేతుభూతులు మాత్రముగానే యుండిరి.

శ్లో. స్థిత్యై దండయతో దండ్యా న్పరిణేతుః ప్రసూతయే,
అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మాయైవ మనీషిణః. ॥౨౫॥

పదచ్ఛేదము.—స్థిత్యై, దండయతః, దండ్యాన్, పరిణేతుః, ప్రసూతయే, అపి, అర్థకామౌ, తస్య, ఆస్తాం, ధర్మాయ, ఏవ, మనీషిణః.

అర్థము.—దండ్యానేవ=దండనార్హులయినవారినే, స్థిత్యై=లోకప్రతిష్ఠకొఱకు, దండయతః=శిక్షించుచున్నట్టియు, ప్రసూతయే=సంతానముకొఱకు, పరిణేతుః=భార్యను పరిగ్రహించుచున్నట్టియు, మనీషిణః=విద్వాంసుఁడయిన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, అర్థకామావపి=అర్థకామములును, ధర్మాయైవ=ధర్మముకొఱకే, ఆస్తాం=అయినవి.

ఆకాంక్ష.—ఆస్తాం=ఐనవి. కావపి=ఏవియును? అర్థకామావపి=అర్థకామములును 'అర్థకామౌ' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆస్తాం' అనెడి క్రియాపదమును ఉన్నది గనుక అకర్మకకర్తృకప్రయోగము. కస్మాత్=దేనికొఱకే? ధర్మాయైవ=ధర్మముకొఱకే. కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు. తస్యకథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజు ఎట్టివాఁడు? మనీషిణః=విద్వాంసుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెటువంటివాఁడు? పరిణేతుః=భార్యనుపరిగ్రహించువాఁడు. కస్యై=దేనికొఱకు? ప్రసూతయే=సంతానముకొఱకు. పునః కథం భూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? దండయతః=శిక్షించుచుండువాఁడు. కస్యై=దేనికొఱకు? స్థిత్యై=లోకప్రతిష్ఠకొఱకు. కానేవ=ఎవరినే? దండ్యానేవ=దండనార్హులయినవారినే.

శబ్దరూపసమాసములు.—స్థిత్యై-స్థిత్యై, స్థితయే, స్థితిభ్యాం, స్థితిభ్యః. స్థితిశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. దండయతః-దండయతః, దండయతోః, దండయతాం. దండయచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దండ్యాన్-దండమర్హంతీతిదండ్యాః, తాన్ దండ్యాన్, దండ్యం, దండ్యౌ, దండ్యాన్. దండ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయా బహువచనాంతః. పరిణేతుః-పరిణేతుః, పరిణేత్రోః, పరిణేతౄణాం. పరిణేతృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రసూత్యై-ప్రసూత్యై, ప్రసూతయే, ప్రసూతిభ్యాం, ప్రసూతిభ్యః. ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. అర్థకామౌ-అర్థశ్చ కామశ్చ అర్థకామౌ; అర్థకామౌ 2 అర్థకామాభ్యాం, 3 అర్థకామయోః 2 అర్థకామశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆస్తాం-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. ధర్మాయ-ధర్మాయ, ధర్మాభ్యాం, ధర్మేభ్యః. ధర్మశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. ఏవ-అవ్యయమ్. మనీషిణః-మనీషిణః, మనీషిణోః, మనీషిణాం మనీషిన్శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స్థిత్యాఇతి. దండమర్హంతీతిదండ్యాః, దండాదిభ్యోయదితియత్ప్రత్యయః, 'అదండ్యాన్దండయన్రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్, అయశో మహ

దాప్నోతి నరకం చాధిగచ్ఛతీ’తి శాస్త్రవచనాత్, దండ్యానేవ స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై దండయతః శిక్షయతః, ప్రసూతయే సంతానాయ, పరిణేతుః, దారా న్పరిగృహ్ణతః, మనీషిణోవిదుషః, తస్య అర్థకామావపి ధర్మాయై వాస్తాం జాతౌ, అస్త్రేర్లజ్, అర్థకామ సాధనయోః దండవివాహయోః లోకస్థాపనప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థత్వేన అనుష్ఠానాత్ అర్థకామయోరపి ధర్మవిశేషతా మాపాదయ న్సరాజా ధర్మోత్తరోభూ దిత్యర్థః. ఆహచ గౌతమః ‘యథాశక్తిధర్మార్థకామే ష్వభ్యస్తేషు ధర్మోత్తరస్స్యా’ దితి.

భావము.—తెలివిగల అదిలీపమహారాజు ప్రజలమేలుకొఱకు దండింపతగినవారికి దండనమును సంతానార్థము భార్యాపరిగ్రహమును చేయుచుండినాఁడుగనుక ఆయనదుష్ట నిగ్రహము శిష్టపరిపాలనము చేయుటవలన అతనికి ప్రాప్తమయ్యెడుధనమును దారపరిగ్రహమును ధర్మార్థములే అయినవి; అనఁగా ఈతనిద్రవ్యార్జనము న్యాయాన్వితమయినది; యీతఁడు యోగ్యకాలములయందు స్వదారరతుఁడయ్యుండెను అనుట.

శ్లో॥ దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివమ్,
సంపద్వినిమయేనోభౌ దధతు ర్భువనద్వయమ్. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—దుదోహ, గాం, సః, యజ్ఞాయ, సస్యాయ, మఘవా, దివం, సంపద్వినిమయేన, ఉభౌ, దధతుః, భువనద్వయమ్.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, యజ్ఞాయ=యజ్ఞమును చేయుటకొఱకు, గాం =భూమిని, దుదోహ=పిండెను. మఘవా=దేవేంద్రుఁడు, సస్యాయ=పైరునువృద్ధిపొందించుటకొఱకు, దివం=స్వర్గమును, దుదోహ=పిండెను ఉభౌ = దిలీపదేవేంద్రులిద్దఱును, సంపద్వినిమయేన-సంపత్=సంపత్తులయొక్క, వినిమయేన=ఆదానప్రతిదానముల చేతను, భువనద్వయం-భువన=స్వర్గమర్త్యలోకములయొక్క, ద్వయం=రెంటిని, దధతుః= పోషించిరి.

ఆకాంక్ష.—దధతుః=పోషించిరి. కౌ=ఎవరు? ఉభౌ=దిలీపదేవేంద్రులిద్దఱు. కిం =దేనిని? భువనద్వయం-భువన=స్వర్గమర్త్యలోకములయొక్క, ద్వయం=రెంటిని. ‘ఉభౌ’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, ‘భువనద్వయం’ అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, ‘దధతుః’ అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేన=దేని చేత? సంపద్వినిమయేన-సంపత్=సంపత్తులయొక్క, వినిమయేన=ఆదానప్రతిదానముల చేత, దుదోహ=పిండెను. కః=ఎవఁడు? మఘవా=దేవేంద్రుఁడు. కాం=దేనిని? దివం= స్వర్గమును. ‘మఘవా’ అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, ‘దివం’ అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, ‘దుదోహ’ అనెడిక్రియాపదమునున్నవిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మై=దేనికొఱకు? సస్యాయ=పైరునువృద్ధిపొందించుటకొఱకు. దుదోహ=పిండెను. కః=

ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు, కాం=దేనిని? గాం=భూమిని, 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'గాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'దుదోహ' అనెడి క్రియా పదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మై=దేనికొఱకు? యజ్ఞాయ=యజ్ఞమును చేయుటకొఱకు.

శబ్దరూపసమానములు.—దుదోహ-దుదోహ, దుదుహతుః, దుదుహుః. 'దుహ ప్రపూరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. యజ్ఞాయ-యజ్ఞాయ, యజ్ఞాభ్యాం, యజ్ఞేభ్యః. యజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. సస్యాయ-సస్యాయ, సస్యాభ్యాం, సస్యేభ్యః. సస్యశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. మఘవా-మఘవా, మఘవానౌ, మఘవానః. మఘవన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. దివం-దివం, దివౌ, దివః, దివ్ శబ్దః వకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః, సంపద్వినిమయేన-సంపదోః వినిమయః, సంపద్వినిమయః, తేన సంపద్వినిమయేన; వినిమయేన, వినిమయాభ్యాం, వినిమయైః. సంపద్వినిమయశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. ఉభౌ, 2 ఉభాభ్యాం, 3 ఉభయోః, 2 ఉభశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాన్తః. దధతుః-దధౌ, దధతుః, దధుః. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిటిపరస్మైపదే, ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. భువనద్వయం - భువనద్వయోః ద్వయం, భువనద్వయం, తత్, భువనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. భువనద్వయశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—దుదోహేతి. సరాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞంకర్తుం భువం, దుదోహ, కరగ్రహణేనైవ రిక్తాంచకారేత్యర్థః, మఘవా శక్రః, సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం, దివం స్వర్గం, దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే వృష్టిముత్పాదయామాసేత్యర్థః, 'క్రియార్థోపపదస్యే' త్యాదినా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థీ, ఏవ ముభౌ సంపదోర్వినిమయేన పరస్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం భువనద్వయం దధతుః పుపుషతుః; రాజాయజ్ఞైరింద్రలోక మింద్రశ్చ వృష్ట్యా భూలోకం పుపోషేత్యర్థః. ఉక్తంచ దండనీతౌ, 'రాజా త్వర్థాంత్సమాహృత్య కుర్యాదింద్రమహోత్సవం, ప్రణీతో మేఘవాహస్తు మహతీంవృష్టి మావహే' దితి.

భావము.—దిలీపమహారాజు రాజులవద్ద కప్పమనెడిభూమియందలిద్రవ్యమును విస్తారముగ తీసుకొని యజ్ఞములుచేయుటద్వారా దేవతులకు తృప్తినిగలుగ చేసిస్వర్గమును,

దేవేంద్రుఁడు దివమునుండి భూమిలో వర్షమున సస్యవృద్ధినికలుగచేసి భూమినిన్ని, ఒకరి లోకమును మఱియొకరుచొప్పున వారు ఈరెండులోకములను సంరక్షించిరి.

శ్లో. నకిలానుయయుస్తస్య రాజానో రక్షితుర్యశః,
వ్యావృత్తా య త్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా. ॥౨౭॥

పదచ్ఛేదము.—న, కిల, అనుయయుః, తస్య, రాజానః, రక్షితుః, యశః, వ్యావృత్తా, యత్, పరస్వేభ్యః, శ్రుతౌ, తస్కరతా, స్థితా.

అర్థము.—రాజానః=మిగిలినరాజులు, రక్షితుః=భయమువలన సంరక్షణచేయుచుండెడి, తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, యశః=కీర్తిని, నానుయయుః కిల=అనుకరించినవారుకాకపోయిరిగదా, యత్=ఏకారణమువలన, తస్కరతా=చౌర్యము, పరస్వేభ్యః=పరధనములవలనను, వ్యావృత్తాసతీ=వెనుకకు తిరిగినదగుచు, శ్రుతౌ=వాచకశబ్దమందు, స్థితా=ప్రవర్తించెనో.

ఆకాంక్ష.—స్థితా=ప్రవర్తించెనో. కా=ఏది? తస్కరతా=చౌర్యము. 'తస్కరతా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్థితా' అనెడి కారకక్రియాపదము నున్నది గనుక, అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్యాం=దేనియందు? శ్రుతౌ = వాచకశబ్దమందు. కథంభూతాసతీ=ఎటువంటిదగుచు? వ్యావృత్తాసతీ=వెనుకకు తిరిగినదియగుచు. కేభ్యః=దేనినుండి? పరస్వేభ్యః=పరధనమువలన. కుతః=ఎందువలన? యత్=ఏకారణమువలనను, నానుయయుః కిల=అనుకరించినవారు కారుకదా. కే=ఎవరు? రాజానః=మిగిలినరాజులు. కిం=దేనిని? యశః=కీర్తిని. 'రాజానః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నానుయయుః' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, తస్య కథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? రక్షితుః=భయములనుండి రక్షించెడువాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—న, అవ్యయము. కిల, అవ్యయము. అనుయయుః. అనుయయౌ, అనుయయతుః, అనుయయుః; అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'యా ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటిపరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. రాజానః-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. రక్షితుః - రక్షితుః, రక్షిత్రోః, రక్షితౄణాం. రక్షితృశబ్దః ఋకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః సకారాన్త నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. వ్యావృత్తా-వ్యావృత్తా, వ్యావృత్తే, వ్యావృత్తాః.

ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు, కాం=దేనిని? గాం=భూమిని, 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'గాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'దుదోహ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మై=దేనికొఱకు? యజ్ఞాయ=యజ్ఞము చేయుటకొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దుదోహ-దుదోహ, దుదుహతుః, దుదుహుః. 'దుహప్రపూరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. యజ్ఞాయ-యజ్ఞాయ, యజ్ఞాభ్యాం, యజ్ఞేభ్యః. యజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. సస్యాయ-సస్యాయ, సస్యాభ్యాం, సస్యేభ్యః. సస్యశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. మఘవా-మఘవా, మఘవానౌ, మఘవానః. మఘవన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. దివం-దివం, దివౌ, దివః, దివ్ శబ్దః వకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః, సంపద్వినిమయేన-సంపదోః వినిమయః, సంపద్వినిమయః, తేన సంపద్వినిమయేన; వినిమయేన, వినిమయాభ్యాం, వినిమయైః. సంపద్వినిమయశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. ఉభౌ, 2 ఉభాభ్యాం, 3 ఉభయోః, 2 ఉభశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాన్తః. దధతుః-దధౌ, దధతుః, దధుః. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిటిపరస్మైపదే, ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. భువనద్వయం - భువనద్వయోః ద్వయం, భువనద్వయం, తత్, భువనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. భువనద్వయశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—దుదోహేతి. సరాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞంకర్తుం భువం, దుదోహ, కరగ్రహణేనైవ రిక్తాంచకారేత్యర్థః, మఘవా శక్రః, సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం, దివం స్వర్గం, దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే వృష్టిముత్పాదయామాసేత్యర్థః, 'క్రియార్థోపపదస్యే' త్యాదినా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థీ, ఏవ ముభౌ సంపదోర్వినిమయేన పరస్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం భువనద్వయం దధతుః పుపుషతుః; రాజాయజ్ఞైరింద్రలోక మింద్రశ్చ వృష్ట్యా భూలోకం పుపోషేత్యర్థః. ఉక్తంచ దండనీతౌ, 'రాజా త్వర్థాంత్సమాహృత్య కుర్యా దింద్రమహోత్సవం, ప్రణీతోమేఘవాహస్తు మహతీంవృష్టి మావహే' దితి.

భావము.—దిలీపమహారాజు రాజులవద్ద కప్పమనేభూమియందలిద్రవ్యమును విస్తారముగ తీసుకొని యజ్ఞములుచేయుటద్వారా దేవతులకు తృప్తినిగలుగచేసిస్వర్గమును,

దేవేంద్రుఁడు దివమునుండి భూమిలో వర్షమున సస్యవృద్ధినికలుగఁజేసి భూమినిన్ని, ఒకరి లోకమును మఱియొకరుచొప్పున వారు ఈరెండులోకములను సంగ్రహించిరి.

శ్లో. నకిలానుయయుస్తస్య రాజానో రక్షితు ర్యశః,
వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా. ॥ 27 ॥

పదచ్ఛేదము.—న, కిల, అనుయయుః, తస్య, రాజానః, రక్షితుః, యశః, వ్యావృత్తా, యత్, పరస్వేభ్యః, శ్రుతౌ, తస్కరతా, స్థితా.

అర్థము.—రాజానః=మిగిలినరాజులు, రక్షితుః=భయమువలన సంరక్షణచేయుచుండెడి, తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, యశః=కీర్తిని, నానుయయుః కిల=అనుకరించినవారు కాకపోయిరిగదా, యత్=ఏ కారణమువలన, తస్కరతా=చౌర్యము, పరస్వేభ్యః=పరధనములవలనను, వ్యావృత్తాసతీ=వెనుకకు తిరిగినదగుచు, శ్రుతౌ=వాచకశబ్దమందు, స్థితా=ప్రవర్తించెనో.

ఆకాంక్ష.—స్థితా=ప్రవర్తించెనో. కా=ఏది? తస్కరతా=చౌర్యము. 'తస్కరతా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్థితా' అనెడి కారకక్రియాపదము నున్నది గనుక, అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్యాం=దేనియందు? శ్రుతౌ = వాచకశబ్దమందు. కథంభూతాసతీ=ఎటువంటిదగుచు? వ్యావృత్తాసతీ=వెనుకకు తిరిగినదియగుచు. కేభ్యః=వేనినుండి? పరస్వేభ్యః=పరధనమువలన. కుతః=ఎందువలన? యత్=ఏ కారణమువలనను, నానుయయుఃకిల=అనుకరించినవారు కారుకదా. కే=ఎవరు? రాజానః=మిగిలినరాజులు. కిం=దేనిని? యశః=కీర్తిని. 'రాజానః' అనెడు ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నానుయయుః' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, తస్య కథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? రక్షితుః=భయములనుండి రక్షించెడువాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—న, అవ్యయము. కిల, అవ్యయము. అనుయయుః. అనుయయౌ, అనుయయతుః, అనుయయుః; అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'యాప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటిపరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. రాజానః-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. రక్షితుః - రక్షితుః, రక్షిత్రోః, రక్షితౄణాం. రక్షితృశబ్దః ఋకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః సకారాన్త నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. వ్యావృత్తా-వ్యావృత్తా, వ్యావృత్తే, వ్యావృత్తాః

వ్యావృత్తాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. యత్, అవ్యయము. శ్రుతౌ-శ్రుత్యాం, శ్రుతే. శ్రుత్యోః, శ్రుతిషు. శ్రుతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. తస్కరతా-తస్కరస్యభావః, తస్కరతా; తస్కరతా, తస్కరతే, తస్కరతాః. తస్కరతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్థితా-స్థితా, స్థితే, స్థితాః. స్థితాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—నకిలేతి. రాజానః, అన్యేనృపాః, రక్షితుః, భయేభ్యస్త్రాతుః తస్య, రాజ్ఞః, యశః, నానుయయుః కిల నానుచక్రుః ఖలు. కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్, తస్కరతా చౌర్యం పరస్వేభ్యః, పరధనేభ్యః స్వవిషయభూతేభ్యః వ్యావృత్తా నివృత్తాసతీ వాచకశబ్దేస్థితా ప్రవృత్తా అపహార్యాంతరాభావాత్ తస్కరశబ్ద ఏవాపహృత ఇత్యర్థః, అథవా అత్యంతాసత్యప్యర్థే జ్ఞానంశబ్దః కరోతీతిన్యాయేన శబ్దేస్థితాస్ఫురితా నస్వరూపతో౽స్తీత్యర్థః.

భావము.—ప్రజాసంరక్షణమునందు నితరరాజులు దిలీపమహారాజునకు సములు అనెడు యశస్సును పొందకపోయిరి. ఎందువలన నన దిలీపునిరాజ్యములో దొంగతనము శబ్దార్థమువలనఁ దెలుసుకొనవలసినదేకాని క్రియవలనఁ దెలుసుకొనవలసినదిగా కాకపోయెను; అనఁగా దొంగతనము బొత్తిగాలేకపోయెను.

శ్లో. ద్వేష్యోపి సమ్మతశ్శిష్ట స్తస్యార్తస్య యథౌషధమ్,
త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియో౽ప్యాసీ దంగుళీవోరగక్షతా. ౨౮

పదచ్ఛేదము.—ద్వేష్యః, అపి, సమ్మతః, శిష్టః, తస్య, ఆర్తస్య, యథా, ఔషధం, త్యాజ్యః, దుష్టః, ప్రియః, అపి, ఆసీత్, అంగుళీ, ఇవ, ఉరగక్షతా.

అర్థము.—శిష్టః=యోగ్యమయినజనము, ద్వేష్యోపి=శత్రువైనను, ఆర్తస్య=రోగవంతునికి, ఔషధంయథా=ఔషధమువలెనె, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, సమ్మతః=అనుమతమయినది, ఆసీత్=ఆయెను. దుష్టః=దోషయుక్తమయిన జనము, ప్రియోపి = ప్రేమాస్పదీభూతమయినప్పటికిన్ని, ఉరగక్షతా - ఉరగ=సర్పముచేత, క్షతా=కరవఁబడిన, అంగుళీవ=వ్రేలువలెనే, త్యాజ్యః=విడువతగినది, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఏది? దుష్టః=దోషయుక్తమయిన జనము. 'దుష్టః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటిది? త్యాజ్యః=విడువతగినది. కేవ=ఏదివలెనే? అంగుళీవ=వ్రేలువలెనే. అంగుళీకథంభూతా=ఆవ్రేలు ఎటువంటిది? ఉరగక్షతా=

ఉరగ=సర్పముచేత, క్షతా=కరవఁబడినది. కథంభూతో౽పి=ఎటువంటిదయినను? ప్రియో౽పి=ప్రేమాస్పదీభూతమయినను. ఆసీత్=ఆయెను. కః = ఏది? శిష్టః=యోగ్యమయిన జనము. అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటిది?సమ్మతః=అనుమతమైనది. కస్య=ఎవరికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుకు. కిమివ=ఏదివలెనే? ఔషధంయథా=ఔషధమువలెనే. కస్య=ఎవనికి? ఆర్తస్య=రోగవంతునికి. కథంభూతో౽పి = ఎటువంటిదైనను? ద్వేష్యో౽పి=శత్రువైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.— ద్వేష్యః-ద్వేష్టుంయోగ్యః, ద్వేష్యః; ద్వేష్యౌ, ద్వేష్యాః, ద్వేష్యాః. ద్వేష్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః, అపి అవ్యయము. సమ్మతః-సమ్మతః, సమ్మతౌ, సమ్మతాః. సమ్మతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శిష్టః-శిష్టః, శిష్టౌ, శిష్టాః. శిష్టశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆర్తస్య - ఆర్తస్య, ఆర్తయోః, ఆర్తానాం. ఆర్తశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః, షష్ఠ్యేకవచనాంతః. యథా, అవ్యయము. ఔషధం-ఔషధం, ఔషధే, ఔషధాని. ఔషధశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్యాజ్యః-త్యక్తుం, యోగ్యః, త్యాజ్యః; త్యాజ్యః, త్యాజ్యౌ, త్యాజ్యాః. త్యాజ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దుష్టః- దుష్టః, దుష్టౌ, దుష్టాః. దుష్టశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రియః-ప్రియః, ప్రియౌ, ప్రియాః. ప్రియశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః అపి, అవ్యయము. ఆసీత్ - ఆసీత్, ఆస్తాం ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙిపరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంగులీ - అంగులీ, అంగుల్యౌ, అంగుల్యః. అంగులీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ, అవ్యయము. ఉరగక్షతా-ఉరగేణక్షతా, ఉరగక్షతా; ఉరగక్షతా, ఉరగక్షతే, ఉరగక్షతాః. ఉరగక్షతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— ద్వేష్యఇతి. శిష్టోజనో, ద్వేష్యశ్శత్రురపి, ఆర్తస్య రోగిణః, ఔషధం, యథా, ఔషధమివ, తస్య, సమ్మతో౽నుమత ఆసీత్. దుష్టోజనః, ప్రియో౽పి ప్రేమాస్పదీభూతో౽పి, ఉరగక్షతా సర్పదష్టా, అంగులీవ త్యాజ్యః, ఆసీత్, తస్య శిష్టఏవబంధుః దుష్టఏవ శత్రు రిత్యర్థః.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజునకు యోగ్యుఁడు ద్వేషియైనను రోగికి ననిష్టమయినమందు ఎట్లు ఇష్టమో అటుల ఇష్టుఁడును, దుష్టుఁడు విహితుఁడయినను పామువలనఁగఱవఁబడినవేలు ఏలాగునఁగోసివేయఁబడునో అలాగున త్యాజ్యుఁడు; అనఁగా అనిష్టుఁడు.

అవ. తస్య పరోపకారిత్వమాహ.—

శ్లో. తం వేధా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా,
తథాహి సర్వే తస్యాసన్ పరార్థైకఫలా గుణాః. ౨౯

పదచ్ఛేదము.—తం, వేధాః, విదధే, నూనం, మహాభూతసమాధినా, తథా, హి, సర్వే, తస్య, ఆసన్, పరార్థైకఫలాః, గుణాః.

అర్థము.—వేధాః=బ్రహ్మ, తం=ఆదిలీపమహారాజును, మహాభూతసమాధినా-మహాభూత = పృథివ్యాద్యత్కృష్టపంచభూతములయొక్క, సమాధినా=కారణసామగ్రిచేత, విదధే=సృజించెను. నూనం=నిశ్చయము. తథాహి=అదియుంక్తమే. తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, సర్వే=సమస్తములయిన, గుణాః=గుణములు, పరార్థైకఫలాః-పర=అన్యులయొక్క, అర్థ=ప్రయోజనమే, ఏకఫలాః=ముఖ్యఫలముగాకలిగినవి, ఆసన్ = అయినవి.

ఆకాంక్ష.— ఆసన్ =అయినవి. కే=ఏవి? గుణాః=గుణములు. 'గుణాః'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసన్' అనెడిక్రియాపదము నున్నవిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎటువంటివి? పరార్థైకఫలాః-పర=అన్యులయొక్క, అర్థ=ప్రయోజనమే, ఏకఫలాః = ముఖ్యప్రయోజనముగ గలిగినవి. గుణాః కథంభూతాః=గుణములెటువంటివి? సర్వే=సమస్తములయినవి? కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క. కథం=ఎట్లుగాను? తథాహి=అట్లనేసరి. నూనం=నిశ్చయము. విదధే=సృజించెను. కః=ఎవఁడు? వేధాః=బ్రహ్మ. కం = ఎవనిని? తం=ఆదిలీపమహారాజును. 'వేధాః' అనెడుప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడు ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'విదధే' అనెడిక్రియాపదమునున్నవిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేన=దేనిచేత? మహాభూతసమాధినా-మహాభూత = పృథివ్యాద్యుత్కృష్టపంచభూతంబులయొక్క, సమాధినా=కారణసామగ్రిచేత.

శబ్దరూపసమాసములు,—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వేధాః-వేధాః, వేధసౌ, వేధసః. వేధశ్శబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విదధే-విదధే, విదధాతే, విదధిరే వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేఽటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నూనం, అవ్యయమ్. మహాభూతసమాధినా-మహాంతశ్చతే, భూతాశ్చ,మహాభూతాః,మహాభూతానాం, సమాధిః; మహాభూతసమాధిః, తేన, మహాభూతసమాధినా;సమాధినా,సమాధిభ్యాం,సమాధిభిః.మహాభూతసమాధిశబ్దః ఇకారాంతః

పుంలిగః తృతీయైకవచనాంతః. తథా, అవ్యయమ్ సర్వే-సర్వః,సర్వౌ,సర్వే. సర్వశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య-తస్య,తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఆసన్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్ 'అసభువీ'త్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభూతేలజిపరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. పరార్థైకఫలాః - పరేషాం, అర్థః, పరార్థః, ఏకంచతత్ ఫలంచ, ఏకఫలం; పరార్థఏవ, ఏకఫలం యేషాంతే, పరార్థైకఫలాః; పరార్థైకఫలః, పరార్థైకఫలౌ, పరార్థైకఫలాః. పరార్థైకఫలశబ్దః. అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. గుణః-గుణాః, గుణౌ, గుణాః, గుణశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— తమితి. వేధాః, స్రష్టా, (ని) 'స్రష్టాప్రజాపతిర్వేధా' ఇత్యమరః, తం, దిలీపం, సమాధీయతఇతిసమాధిః, కారణసామగ్రీ, మహాభూతానాం యస్సమాధిస్తేన, విదధే, ససర్జ, నూనం ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా, తథాహి, తస్య రాజ్ఞః, సర్వే గుణాః. రూపరసాదిమహాభూతగుణవ దేవ పరార్థం పరప్రయోజనమేవ, ఏకం ముఖ్యం ఫలం యేషాంతే, తథోక్తాః. ఆసన్, మహాభూతగుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యే సంక్రామంతీతిన్యాయ స్సూచితః.

భావము.— బ్రహ్మ ఆదిలీపమహారాజును శ్రేష్ఠమయినపృథివ్యాదిపంచభూతసారముచేత సృజించెను. ఏలాగన, ఆయనగుణములన్నియు పరులసౌఖ్యమునకే ఆకరములుగ నుంచెను.

శ్లో. స వేలావప్రవలయాం పరిఖీకృతసాగరామ్,
అనన్యశాసనా ముర్వీం శశాసైకపురీమివ. 30

పదచ్ఛేదము.—సః, వేలావప్రవలయాం,పరిఖీకృతసాగరాం, అనన్యశాసనాం, ఉర్వీం, శశాస, ఏకపురీం, ఇవ.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, వేలావప్రవలయాం-వేలా=సముద్రకూలములె, వప్రవలయాం=ప్రాకారవేష్టనముగాకలిగినట్టియు, పరిఖీకృతసాగరాం-పరిఖీకృత=అగడ్తలుగాచేయఁబడిన, సాగరాం=సముద్రములుగలిగినట్టియు,అనన్యశాసనాం=అన్యరాజాజ్ఞలేకయున్న, ఉర్వీం=భూమిని, ఏకపురీమివ=ఒక్కనగరమునువలె, శశాస=శిక్షించెను.

ఆకాంక్ష.—శశాస=శిక్షించెను. కః=ఎవఁడు?సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని?ఉర్వీం=భూమిని.'సః'అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును,'ఉర్వీం'అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'శశాస' అనెడిక్రియాపదంబును ఉన్నవిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము.

కామినవ=దేవవలె? ఏకపురీమివ=ఒకపట్టణమువలె ఉర్వీం కథంభూతాం=ఆభూమి ఎటువంటిది? అనన్యశాసనాం=అన్యులశాసనము లేకయున్నది. పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? పరిఖీకృత సాగరాం-పరిఖీకృత=అగడ్తలుగా చేయఁబడిన, సాగరాం=సముద్రములు కలిగినది, పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? వేలావప్రవలయాం-వేలా=సముద్రకూలములే, వప్రవలయాం=ప్రాకారవేష్టనముగా కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. వేలావప్రవలయాం-వప్రాణాం వలయాః, వప్రవలయాః, వేలా ఏవ, వప్రవలయాః, యస్యాస్సా, వేలావప్రవలయా, తాం, వేలావప్రవలయాం; వప్రవలయాం, వప్రవలయే, వప్రవలయాః. వేలావప్రవలయాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. పరిఖీకృతసాగరాం-పరితః ఖాతాః పరిఖాః; అపరిఖాః, పరిఖాస్సంపద్యమానాః కృతాః, పరిఖీకృతాః; పరిఖీకృతాః సాగరాః, యస్యాస్సా, పరిఖీకృతసాగరా; తాం, పరిఖీకృతసాగరాం; సాగరాం, సాగరే, సాగరాః. పరిఖీకృతసాగరాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అనన్యశాసనాం-అన్యస్య శాసనం; అన్యశాసనం, అవిద్యమానం, అన్యశాసనం యస్యాస్సా, అనన్యశాసనా; తాం, అనన్యశాసనాం; శాసనాం, శాసనే, శాసనాః. అనన్యశాసనాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉర్వీం-ఉర్వీం, ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః. ఉర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. శశాస-శశాస, శశాసతుః, శశాసుః. 'శాసు అనుశిష్టౌ' నిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఏకపురీం-ఏకాచసాపురీచ ఏకపురీ; తాం, ఏకపురీం; పురీం, పుర్యౌ, పురీః. ఏకపురీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ, అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా—స ఇతి. వేలాస్సముద్రకూలాని, (ని) 'వేలాకూలేపివారిధే' రితి విశ్వః, తా ఏవ వప్రవలయాః ప్రాకారవేష్టాయస్యాస్తాం, (ని) 'స్యాచ్చయోవప్రమస్త్రీయాం, ప్రాకారోవరణస్సాలః ప్రాచీనం ప్రాంతతోవృతి'రిత్యమరః. పరితః, ఖాతః, పరిఖాః, దుర్గవేష్టనఖాతం, (ని) 'ఖేయంతుపరిఖే' త్యమరః. 'అన్యేష్వపిదృశ్యత' ఇత్యపి శబ్దా, త్ఖనతేర్డప్రత్యయః, అపరిఖాః పరిఖాస్సంపద్యమానాఃకృతాః, పరిఖీకృతాః, సాగరాః యస్యాస్తాం అభూతతద్భావేచ్వీః, అవిద్యమానం అన్యస్య రాజ్ఞశ్శాసనం యస్యాస్తాం, అనన్యశాసనా, ముర్వీం ఏకపురీమివ, శశాస, అనాయాసేన శాసితవా నిత్యర్థః.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు ఆసముద్రాంత మొకఁడే రాజుగా భూమి నేలెను.

శ్లో. తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధవంశజా,
పత్నీ సుదక్షిణేత్యాసీ దధ్వరస్యేవ దక్షిణా. 31

పదచ్ఛేదము.—తస్య, దాక్షిణ్యరూఢేన, నామ్నా, మగధవంశజా, పత్నీ, సుదక్షిణా, ఇతి, ఆసీత్, అధ్వరస్య, ఇవ, దక్షిణా.

అర్థము.—తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, మగధవంశజా-మగధ=మగధదేశాధీశ్వరునియొక్క, వంశ=కులమందు, జా=పుట్టినట్టియు, దాక్షిణ్యరూఢేన-దాక్షిణ్య=పరాభిప్రాయానువర్తనముచేత, రూఢేన=ప్రసిద్ధమైన, నామ్నా=నామధేయముచేత, సుదక్షిణేతి=సుదక్షిణయను ప్రసిద్ధమైన, పత్నీ=భార్య, అధ్వరస్య=యజ్ఞమునకు, దక్షిణేవ=దక్షిణాఖ్యపత్నివలెనే, ఆసీత్=అయెను.

ఆకాంక్ష.— ఆసీత్=అయెను. కా=ఎవతె? పత్నీ=భార్య. 'పత్నీ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నవి గనుక, అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేవ=ఏదివలె? దక్షిణేవ=దక్షిణాఖ్యపత్నివలెనే. కస్య=దేనికి? అధ్వరస్య = యాగమునకు. పత్నీకథంభూతా = ఆభార్య ఎట్టిది ? సుదక్షిణేతి = సుదక్షిణ అని ప్రసిద్ధమయినది. కేన=దేనిచేత? నామ్నా=నామధేయముచేత, నామ్నా కథంభూతేన=నామధేయమెట్టిది? దాక్షిణ్యరూఢేన-దాక్షిణ్య=పరాభిప్రాయానువర్తనముచేత, రూఢేన=ప్రసిద్ధమైనది. పునఃకథంభూతా = ఇంకనెట్టిది? మగధవంశజా-మగధ=మగధదేశాధీశ్వరునియొక్క, వంశ = కులమందు, జా=పుట్టినది. కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం, తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. దాక్షిణ్యరూఢేన-దక్షిణాయాః, భావః, దాక్షిణ్యం; దాక్షిణ్యేన, రూఢం, దాక్షిణ్యరూఢం, తేన, దాక్షిణ్యరూఢేన; రూఢేన, రూఢాభ్యాం, రూఢైః. దాక్షిణ్యరూఢశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. నామ్నా - నామ్నా, నామభ్యాం, నామభిః. నామన్ శబ్దః నకారాన్తనపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. మగధవంశజా-మగధస్యవంశః, మగధవంశః, మగధవంశే జాతా, మగధవంశజా; వంశజా, వంశజే, వంశజాః. మగధవంశజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పత్నీ-పత్నీ, పత్న్యౌ, పత్న్యః. పత్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుదక్షిణా-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇతి, అవ్యయమ్. ఆసీత్ - ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభూతేలజి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అధ్వరస్య-అధ్వరస్య, అధ్వరయోః, అధ్వరాణాం. అధ్వరశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ. అవ్యయము. దక్షిణా-దక్షిణా, దక్షిణే, దక్షిణాః. దక్షిణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. తస్యరాజ్ఞః, మగధవంశే జాతా మగధవంశజా, 'సప్తమ్యాం జనేర్డ' ఇతిడప్రత్యయః, ఏతేనాభిజాత్యముక్తం; దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువర్తనం, (ని) 'దక్షిణస్సరళోదారపరచ్ఛందానువర్తిష్వి'తి శాశ్వతః, తేన, రూఢం ప్రసిద్ధం, తేన, నామ్నా సుదక్షిణేతి, ప్రసిద్ధా, పత్నీ, అధ్వరస్య, యజ్ఞస్య, దక్షిణా, దక్షిణాఖ్యా, పత్నీవాసీత్, అత్రశ్రుతిః, 'యజ్ఞోగంధర్వస్తస్యదక్షిణా అప్సరస' ఇతి, దక్షిణాయా దాక్షిణ్యంనామ ఋత్విజాం దక్షిణత్వప్రాపకత్వం, (శ్రు) 'తేదక్షంతదక్షిణాం ప్రతిగృహ్యే'తి శ్రుతేః.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజునకు శ్రేష్ఠమగుమగధవంశమునఁ బుట్టినదియు దాక్షిణ్యగుణముచే నిరూఢమగు దక్షిణయనునామము గలసతి యన్వర్థమగు పేరు గలదై యజ్ఞమునకు దక్షిణపోలె నెయ్యపుటాలాయెను.

శ్లో. కళత్రవంత మాత్మాన మవరోధే మహత్యపి,
తయా మేనే మనస్విన్యా లక్ష్మ్యాచ వసుధాధిపః. 3.౨

పదచ్ఛేదము.—కళత్రవంతం, ఆత్మానం, అవరోధే, మహతి, అపి, తయా, మేనే, మనస్విన్యా, లక్ష్మ్యా, చ, వసుధాధిపః.

అర్థము.—వసుధాధిపః=భూపతిఅయిన దిలీపమహారాజు, అవరోధే=అంతఃపురస్త్రీజనము, మహతిసత్యపి=అధికముగానున్నను, మనస్విన్యా=దృఢచిత్తముకలిగిన, తయా=ఆసుదక్షిణాదేవిచేతను, లక్ష్మ్యాచ=రాజ్యలక్ష్మిచేతను, ఆత్మానం=తనను, కళత్రవంతం=భార్యావంతునిగాను, మేనే=తలఁచెను.

ఆకాంక్ష.—మేనే=తలఁచెను. కః=ఎవఁడు? వసుధాధిపః=భూపతియయినదిలీపమహారాజు. కం=ఎవనిని? ఆత్మానం=తన్ను. 'వసుధాధిపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆత్మానం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'మేనే' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం=ఎట్టివానిగా? కళత్రవంతం=భార్యావంతునిగా. కయాచ=ఎవతెచేతను? లక్ష్మ్యాచ=రాజ్యలక్ష్మిచేతను. పునఃకయాచ=ఇంక నెవ్వతెచేతను? తయా=ఆసుదక్షిణాదేవిచేతను, తయాకథంభూతయా=ఆసుదక్షిణాదేవి ఎటువంటిది? మనస్విన్యా=దృఢచిత్తముకలిగినది. కథంభూతేసత్యపి=ఎటువంటిదైనప్పటికిన్ని? మహతి సత్యపి=అధికముగా నుండినప్పటికిని. కస్మిన్=ఏది? అవరోధే=అంతఃపురస్త్రీజనము.

శబ్దరూపసమాసములు.—కళత్రవంతం - కళత్రమస్యాస్తీతికళత్రవాన్, తం కళత్రవంతం; కళత్రవంతం, కళత్రవంతౌ, కళత్రవంతః. కళత్రవచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆత్మానం-ఆత్మానం, ఆత్మానౌ, ఆత్మనః. ఆత్మన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అవరోధే - అవరోధే, అవరోధయోః, అవరోధేషు అవరోధశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మహతి-మహతి, మహతోః, మహత్సు మహచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. అపి,అవ్యయమ్. తయా-తయా,తాభ్యాం,తాభిః.తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. మేనే-మేనే, మేనాతే, మేనిరే. 'మనఅవబోధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటిఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.మనస్విన్యా-మనస్విన్యా,మనస్వినీభ్యాం,మనస్వినీభిః.మనస్వినీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. లక్ష్మ్యా-లక్ష్మ్యా,లక్ష్మీభ్యాం,లక్ష్మీభిః. లక్ష్మీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. చ, అవ్యయమ్. వసుధాధిపః, వసుధాయాః అధిపః, వసుధాధిపః; అధిపః, అధిపౌ, అధిపాః. వసుధాధిపశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.— కళత్రవంతమితి. వసుధాధిపః, అవరోధే, అంతఃపురే, మహతి సత్యపి మనస్విన్యా దృఢచిత్తయా పతిచిత్తానువృత్యాదినిర్బంధక్షమయేత్యర్థః తయా సుదక్షిణయా లక్ష్మ్యాచ, ఆత్మానం కళత్రవంతం, భార్యావంతం, మేనే, (ని) 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయో' రిత్యమరః, వసుధాధిప ఇత్యనేన వసుధయాచేతిగమ్యతే.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు పెక్కండ్రు అంతఃపురస్త్రీలుండియు మనోహరురాలైన యాసుదక్షిణాదేవిచేతను రాజ్యలక్ష్మిచేతను తన్ను సుకళత్రవంతునిగా నెంచుకొనెను.

శ్లో. తస్యా మాత్మానురూపాయా మాత్మజన్మసముత్సుకః,
విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః. 33

పదచ్ఛేదము.— తస్యాం, ఆత్మానురూపాయాం, ఆత్మజన్మసముత్సుకః, విలంబితఫలైః, కాలం, సః, నినాయ, మనోరథైః.

అర్థము.— సః=ఆదిలీపమహారాజు, ఆత్మానురూపాయాం-ఆత్మ=తనకు, అనురూపాయాం=సదృశురాలయిన, తస్యాం=ఆసుదక్షిణాదేవియందు, ఆత్మజన్మసముత్సుకస్సన్-ఆత్మజన్మ=పుత్రునియందు, సముత్సుకస్సన్=ఆసక్తుఁడగుచు, విలంబితఫలైః-విలంబిత=సావకాశమైన,ఫలైః=ఫలముకలిగిన, మనోరథైః=ఆసలచేత, కాలం=కాలమును, నినాయ=కడపెను.

ఆకాంక్ష.—నినాయ=కడపెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? కాలం=కాలమును. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కాలం' అనెడిద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'నినాయ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కైః=వేనిచేత? మనోరథైః=కోరికలచేత. మనోరథైఃకథంభూతైః=కోరికలెట్టివి? విలంబితఫలైః-విలంబిత=సావకాశమయిన, ఫలైః=పుత్రరూపఫలముకలిగినవి. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ఆత్మజన్మసముత్సుకస్సన్-ఆత్మజన్మ=పుత్రునియందు, సముత్సుకస్సన్=ఆసక్తుఁడయినవాఁడగుచు. కస్యాం=ఎవతెయందు? తస్యాం=ఆసుదక్షిణాదేవియందు. తస్యాంకథంభూతాయాం = ఆసుదక్షిణాదేవి ఎటువంటిది? ఆత్మానురూపాయాం-ఆత్మ=తనకు, అనురూపాయాం=సదృశురాలయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్యాం-తస్యాం, తయోః, తాసు. తచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఆత్మానురూపాయాం-ఆత్మనః, అనురూపా, ఆత్మానురూపా; తస్యాం, ఆత్మానురూపాయాం, అనురూపాయాం, అనురూపయోః, అనురూపాసు. ఆత్మానురూపాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఆత్మజన్మసముత్సుకః-ఆత్మనః, జన్మ, యస్యసః, ఆత్మజన్మా; ఆత్మజన్మని, సముత్సుకః, ఆత్మజన్మసముత్సుకః; సముత్సుకః, సముత్సుకౌ, సముత్సుకాః. ఆత్మజన్మసముత్సుకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విలంబితఫలైః; విలంబితం, ఫలం యేషాంతే, విలంబితఫలాః; తైః, విలంబితఫలైః; ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః. విలంబితఫలశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కాలం-కాలం, కాలౌ, కాలాన్. కాలశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యుః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే' యిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మనోరథైః-మనోరథేన, మనోరథాభ్యాం, మనోరథైః. మనోరథశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్యా మితి. సదిలీపః, ఆత్మానురూపాయాం, తస్యాం, ఆత్మనో జన్మయస్యసః, ఆత్మజన్మాపుత్రః తస్మిన్, సముత్సుకః యద్వా, ఆత్మనః, జన్మనిపుత్రరూపేణోత్పత్తౌ సముత్సుకస్సన్. 'ఆత్మావై పుత్రనామాసీ' తిశ్రుతేః, విలంబితం ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం, యేషాంతైః మనోరథైః కదామేపుత్రోభవే దిత్యాశాభిః కాలం నినాయ యాపయామాస.

భావము.—దిలీపమహారాజు తనకు సమానురాలయినసుదక్షిణాదేవియందు కుమారుండు జనింపవలయు ననెడి యపేక్షకలవాఁడాయెను, అట్లుకొంత కాలము జరిగినది.

శ్లో. సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజా దవతారితా,
తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—సంతానార్థాయ, విధయే, స్వభుజాత్, అవతారితా, తేన, ధూః, జగతః, గుర్వీ, సచివేషు, నిచిక్షిపే.

అర్థము.—తేన = ఆదిలీపమహారాజుచేత, సంతానార్థాయ-సంతాన=సంతానమే, అర్థాయ=ప్రయోజనముగాకలిగిన, విధయే=అనుష్ఠానము కొఱకు, స్వభుజాత్-స్వ=స్వకీయమయిన, భుజాత్=బాహువునుండి, అవతారితా=దింపఁబడిన, జగతః=జగత్తుయొక్క, గుర్వీ=అధికమయిన, ధూః=భారము, సచివేషు=మంత్రులయందు, నిచిక్షిపే=ఉంచఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—నిచిక్షిపే=ఉంచఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? తేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత. కా=ఏది? ధూః=భారము. 'తేన' అనెడి తృతీయాంతకర్తృవాచకపదమును, 'ధూః' అనెడి ప్రథమాంత కర్మపదమును, 'నిచిక్షిపే' అనెడి క్రియాపదమును ఉన్నవిగనుక కర్మణిప్రయోగము. కేషు=ఎవరియందు? సచివేషు=మంత్రులయందు. ధూః కథంభూతా=భారమెటువంటిది? గుర్వీ=అధికమయినటువంటిది. కస్య=దేనియొక్క? జగతః=జగత్తుయొక్క. పునః కథంభూతా=ఇంకనెటువంటిది? అవతారితా=దింపఁబడినటువంటిది. కస్మాత్=దేనినుండి? స్వభుజాత్-స్వ=స్వకీయమయిన, భుజాత్=భుజంబుననుండి. కస్మై=దేనికొఱకు? విధయే=అనుష్ఠానముకొఱకు. విధయే కథంభూతాయ=అనుష్ఠానమెట్టిది? సంతానార్థాయ-సంతాన = సంతానమే, అర్థాయ=ప్రయోజనముగాఁగలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంతానార్థాయ-సంతానః, అర్థః, యస్యసః, సంతానార్థః, తస్మై, సంతానార్థాయ; అర్థాయ, అర్థాభ్యాం, అర్థేభ్యః. సంతానార్థశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. విధయే-విధయే, విధిభ్యాం, విధిభ్యః. విధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. స్వభుజాత్-స్వస్యభుజః, స్వభుజః, తస్మాత్, స్వభుజాత్; స్వభుజాత్, స్వభుజాభ్యాం, స్వభుజేభ్యః. స్వభుజశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. అవతారితా - అవతారితా, అవతారితే, అవతారితాః. అవతారితాశబ్దః అకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తేన - తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ధూః-ధూః, ధురౌ, ధురః. ధూర్ శబ్దః రేఫాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జగతః-జగతః, జగతోః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః తకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గుర్వీ-గుర్వీ, గుర్వ్యౌ, గుర్వ్యః. గుర్వీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః,

సచివేషు-సచివే, సచివయోః, సచివేషు. సచివశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమీ బహువచనాంతః. నిచిక్షేపే - నిచిక్షిపే, నిచిక్షిపాతే, నిచిక్షిపిరే. నీత్యుపసర్గ పూర్వ కాత్ 'క్షిపప్రేరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మణి భూతేలిటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సంతానేతి. తేనదిలీపేన, సంతానః, అర్థః ప్రయోజనం, యస్య తస్మై సంతానార్థాయ, విధయే, అనుష్ఠానాయ, స్వభుజాత్, అవతారితా ఆవరోపితా, జగతః, గుర్వీ, ధూర్భారః, సచివేషు, మంత్రిషు, నిచిక్షిపే, నిక్షిప్తా.

భావము.—దిలీపమహారాజు సంతానప్రతిపాదక మయినయనుష్ఠానముకొఱకు తనరాజ్యభారమును మంత్రులపరము చేసెను.

శ్లో. అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతౌ పుత్రకామ్యయా,
తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురో ర్జగ్మతు రాశ్రమమ్. 35

పదచ్ఛేదము.—అథ, అభ్యర్చ్య, విధాతారం, ప్రయతౌ, పుత్రకామ్యయా, తౌ, దంపతీ, వసిష్ఠస్య, గురోః, జగ్మతుః, ఆశ్రమమ్.

అర్థము.—అథ=జగద్భారావతరణానంతరము, పుత్రకామ్యయా=సంతానేచ్ఛ చేత, తౌ=ఆ, దంపతీ=సుదక్షిణాదిలీపులు, ప్రయతౌసంతౌ=పరిశుద్ధులయినటువంటివా రగుచు, విధాతారం=బ్రహ్మను, అభ్యర్చ్య=పూజచేసి, గురోః=కులగురువులయిన, వసి ష్ఠస్య=వసిష్ఠులయొక్క, ఆశ్రమం = ఆశ్రమమునుగూర్చి, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. కౌ=ఎవరు? దంపతీ=సుదక్షిణాదిలీపులు. కం=దేనినిగూర్చి? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమునుగూర్చి. 'దంపతీ' అను ప్రథమాంతకర్తృప దమును, 'ఆశ్రమం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'జగ్మతుః' అనెడిక్రియాపదము ను ఉన్నవిగనుక, సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? వసిష్ఠస్య=వసిష్ఠుని యొక్క. వసిష్ఠస్యకథంభూతస్య=ఆవసిష్ఠులు ఎటువంటివారు? గురోః=కులగురువయి నవారు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అభ్యర్చ్య=పూజచేసి కం=ఎవరిని? విధాతారం=బ్రహ్మను. కథంభూతౌసంతౌ=ఎట్టివారలగుచు? ప్రయతౌసంతౌ = పరిశుద్ధులయినవారలగుచు. కయా=దేనిచేత? పుత్రకామ్యయా=సంతానేచ్ఛచేత. కదా=ఎప్పుడు? అథ=జగద్భా రావతరణానంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ, అవ్యయమ్. అభ్యర్చ్య, ల్యప్ ప్రత్యయాంతమ వ్యయమ్. విధాతారం-విదధాతీతి, విధాతా, తం,విధాతారం; విధాతారం, విధాతారౌ, విధాతౄన్. విధాతృశబ్దః ఋకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రయతౌ-ప్ర

యతః, ప్రయతౌ, ప్రయతాః ప్రయతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. పుత్రకామ్యయా - పుత్ర మాత్మనః ఇచ్ఛా పుత్రకామ్యా తయాపుత్రకామ్యయా; కామ్యయా, కామ్యాభ్యాం, కామ్యాభిః. పుత్రకామ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. తౌ - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. దంపతీ - దంపతీ, ౨ దంపతిభ్యాం, 3 దంపత్యోః. ౨ దంపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాంతః. వసిష్ఠస్య - వసిష్ఠస్య, వసిష్ఠయోః, వసిష్ఠానాం. వసిష్ఠశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. జగ్మతుః-జగామ, జగ్మతుః, జగ్ముః. 'గమ్ల్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. ఆశ్రమం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్. ఆశ్రమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ జగద్భారావతరణానంతరం, పుత్రకామ్యయా, ఆత్మనః పుత్రేచ్ఛయా,'కామ్యచ్చే'తిపుత్రశబ్దాత్కామ్యచ్ ప్రత్యయః;అప్రత్యయాదితి పుత్రకామ్యశబ్దా దకారప్రత్యయః తతష్టాప్, తయా, తౌ, దంపతీ, జాయాపతీ, రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్యదంభావనిపాతనాత్సాధుః; ప్రయతౌ నియతౌ, భూత్వా, విధాతారం బ్రహ్మాణం, అభ్యర్చ్య, సఖలు పుత్రార్థిభి రుపాస్యత ఇతి మాంత్రికాః గురోః,కులగురోః వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం, జగ్మతుః, పుత్రప్రాప్త్యుపాయాపేక్షయేతి శేషః.

భావము.—పిమ్మట దిలీపమహారాజు సుదక్షిణాదేవి వీరలిద్దఱు పుత్రార్థనియతులయి బ్రహ్మను బూజించి కులగురు వగువసిష్ఠునియాశ్రమమునకు వెళ్లిరి.

శ్లో. స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోష మేకస్యందన మాస్థితౌ,
ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతా విన. 3౬

పదచ్ఛేదము.—స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం, ఏకస్యందనం, ఆస్థితౌ, ప్రావృషేణ్యం, పయోవాహం, విద్యుదైరావతౌ, ఇవ.

అర్థము.—స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం-స్నిగ్ధ = మధురమయినట్టియు, గంభీర=గంభీరమయిన, నిర్ఘోషం=ధ్వనికలిగిన, ఏకస్యందనం = ఒక్కతేరును, ప్రావృషేణ్యం=వర్షాకాలమందుపుట్టిన, పయోవాహం = మేఘంబును, విద్యుదైరావతావివ=మెఱుపుఇంద్రగజంబులువలె, ఆస్థితౌసంతౌ=ఎక్కినవారలగుచు, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.కౌ=ఎవరు?దంపతీ=సుదక్షిణాదిలీపులు.కం = దేనినిగూర్చి?ఆశ్రమం=వసిష్ఠాశ్రమమునుగూర్చి.'దంపతీ'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదము

ను, 'ఆశ్రమం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'జగ్మతుః' అనెడిక్రియాపదమున్న విగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం భూతౌసంతౌ=ఎటువంటివారవుచు? ఆస్థితౌ సంతౌ=ఎక్కినవారవుచు. కావివ=ఏవివలె? విద్యుదైరావతావివ=మెఱుపుఇంద్రగజంబులువలె. కం=దేనిని? పయోవాహం = మేఘంబును. పయోవాహం కథంభూతం=మేఘమెటువంటిది? ప్రావృషేణ్యం=వర్షాకాలమునందుపుట్టినట్టిది. కం=దేనిని? ఏకస్యందనం=ఒకరథంబును. ఏకస్యందనంకథంభూతం = ఆ ఒకరథమెట్టిది? స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం-స్నిగ్ధ=మధురమైనట్టియు, గంభీర=గంభీరమయిన, నిర్ఘోషం=ధ్వనికలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం-స్నిగ్ధః, గంభీరః, నిర్ఘోషోయస్య సః, స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషః; తం, స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం; నిర్ఘోషం, నిర్ఘోషౌ, నిర్ఘోషాన్. స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఏకస్యందనం-ఏకాశ్చాసౌ స్యందనశ్చ, ఏకస్యందనః; తం, ఏకస్యందనం; స్యందనం, స్యందనౌ, స్యందనాన్. ఏకస్యందనశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆస్థితౌ - ఆస్థితః, ఆస్థితౌ, ఆస్థితాః. ఆస్థితశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. ప్రావృషేణ్యం- ప్రావృషి, భవః, ప్రావృషేణ్యః; తం, ప్రావృషేణ్యం; ప్రావృషేణ్యం, ప్రావృషేణ్యౌ, ప్రావృషేణ్యాన్. ప్రావృషేణ్యశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. పయోవాహం-పయః, వహతీతి,పయోవాహః;తం,పయోవాహం; వాహం, వాహౌ, వాహాన్. పయోవాహశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. విద్యుదైరావతౌ-ఇరాః, సంతీతి, ఇరావాన్; ఇరావతిభవః, ఐరావతః, విద్యుచ్చ, ఐరావతచ్చ, విద్యుదైరావతౌ; విద్యుదైరావతౌ, ౨ విద్యుదైరావతాభ్యాం, ౩ విద్యుదైరావతయోః, ౨ విద్యుదైరావతశబ్దః. అకారాన్తః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాన్తః. ఇవ. అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.-స్నిగ్ధగంభీరేతి స్నిగ్ధో,మధురః. గంభీరోనిర్ఘోషోయస్యసః ఏకమేవ, స్యందనంరథం, ప్రావృషిభవః ప్రావృషేణ్యః, ప్రావృషఏణ్యఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, తం, ప్రావృషేణ్యం, పయోవాహం, మేఘం, విద్యుదైరావతా వివ, ఆస్థితౌ, ఆరూఢౌ,జగ్మతురితిపూర్వేణసంబంధః, ఇరాః, ఆపః, (ని) 'ఇరాభూవాక్సురాప్సుస్యా' దిత్యమరః. ఇరావాన్సముద్రః, తత్రభవః, ఐరావతః, (ని) 'ఐరావతోభ్రమాతంగైరావణాభ్రమువల్లభా' ఇత్యమరః, అభ్రమాతంగత్వంచాస్య ఆభ్రస్థితత్వా దభ్రరూపత్వాద్వేతి క్షీరస్వామీ. అతఏవ మేఘారోహణం విద్యుత్సాహచర్యంచఘటతే, కించ, విద్యుతః, ఐరావతసాహచర్యాదేవ, ఐరావతీ సంజ్ఞాపి, 'ఐరావతస్యస్త్రీఐరావతీ' తి క్షీరస్వామీ తస్మాత్సుష్ఠూక్తం, విద్యుదైరావతావివేతి; ఏకరథారోహణోక్త్యాకార్యసిద్ధేర్బీజం, దంపత్యో రత్యంతసౌమనస్యంచ సూచయతి.

భావము.—అదిలీపసుదక్షిణాదేవులు శ్రావ్యమై గొప్పధ్వనిగల యొకరథము మీఁదఁబోయిరి. నల్లగనుండెడి యారథముపైని తెల్లగనుండెడిదిలీపమహారాజును పచ్చగనుండెడి సుదక్షిణాదేవియును పోవుట నల్లనిమేఘమపైని తెల్లని ఐరావతమనెడిఏనుఁగయుం మెఱపును పోయినట్లుండెను.

శ్లో. మాభూ దాశ్రమపీ డేతి పరిమేయపురస్సరౌ,
అనుభావవిశేషాత్తు సేనాపరివృతా వివ. 38

పదచ్ఛేదము.—మా, భూత్, ఆశ్రమపీడా, ఇతి, పరిమేయపురస్సరౌ, అనుభావవిశేషాత్, తు, సేనాపరివృతౌ, ఇవ.

అర్థము.—ఆశ్రమపీడా-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమునకు, పీడా=బాధ, మాభూత్=కావద్దు. ఇతి=ఇట్లను హేతువువలన, పరిమేయపురస్సరౌ-పరిమేయ=స్వల్పమయిన, పురస్సరౌ=పరివారజనము కలిగినవారయినప్పటికి, అనుభావవిశేషాత్తు-అనుభావ=తేజస్సుయొక్క, విశేషాత్తు=విశేషమువలనను, సేనాపరివృతావివస్థితౌ-సేన=సేనలచేత, పరివృతావివస్థితౌ=చుట్టుకొనఁబడినవారో యన నున్నవారలై, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. కథం భూతావివస్థితౌ = ఎట్టివారోయన నున్నవారై? సేనాపరివృతావివస్థితౌ-సేన=సేనలచేత, పరివృతావివస్థితౌ=చుట్టుకొఁబడినవారో యననున్నవారై. కస్మాత్=దేనివలన? అనుభావవిశేషాత్తు-అనుభావ = తేజస్సుయొక్క, విశేషాత్తు=విశేషమువలన. కథంభూతౌ=ఎట్టివారైనను? పరిమేయపురస్సరౌ-పరిమేయ=స్వల్పమైన, పురస్సరౌ=పరివారజనము కలిగినవారలైనప్పటికిని. కిమితి=ఏమను హేతువువలన? ఇతి=ఇట్లను హేతువువలన, మాభూత్=కావద్దు. కా = ఏది? ఆశ్రమపీడా-ఆశ్రమ=ఆశ్రమముయొక్క, పీడా=బాధ. 'ఆశ్రమపీడా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'మాభూత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నవిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము.

శబ్దరూపసమాసములు.—మా, అవ్యయమ్. భూత్-భూత్, భూతాం, భూవన్. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాదాశిషి లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశ్రమపీడా-ఆశ్రమస్య పీడా-ఆశ్రమపీడా; పీడా, పీడే, పీడాః. ఆశ్రమపీడాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరిమేయపురస్సరౌ-పరిమాతుం యోగ్యాః పరిమేయాః; పురః సరంతీతి పురస్సరాః; పరిమేయాః పురస్సరాః యయోస్తౌ పరిమేయపురస్సరౌ; పురస్సరః, పురస్సరౌ, పురస్సరాః. పరిమేయపురస్సరశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. అనుభావవిశేషాత్ - అనుభావస్య

విశేషః అనుభావవిశేషః; తస్మాత్ అనుభావవిశేషాత్; విశేషాత్, విశేషాభ్యాం, విశేషేభ్యః. అనుభావవిశేషశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. తు-అవ్యయమ్. సేనాపరివృతౌ-సేనాభిః పరివృతౌ సేనాపరివృతౌ; పరివృతః, పరివృతౌ, పరివృతాః. సేనాపరివృతశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—మేతి. పునఃకథంభూతౌ దంపతీ, ఆశ్రమపీడా, మాభూత్ మాస్త్వితిహేతోః, 'మాజిలు' ఇత్యాశీరర్థేలుఙ్ 'నమాఙ్ యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. పరిమేయపురస్సరౌ, పరిమితపరివారౌ, అనుభావవిశేషాత్తు, తేజోవిశేషాత్, సేనాభిః, పరివృతావివస్థితౌ.

భావము.—వసిష్ఠాశ్రమమునకు బాధలేకుండ నుండవలెనని మితపరివారముతో వారలు వెళ్లిరి. అయినను ఆదిలీపమహారాజు ప్రభావాతిశయముచేత సేనతోకూడుకొని యుండిన ట్లగుపడిరి.

శ్లో. సేవ్యమానౌ సుఖస్పర్శైః సాలనిర్యాసగంధిభిః, ౩౮
పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతై రాధూతవనరాజిభిః.

పదచ్ఛేదము.—సేవ్యమానౌ, సుఖస్పర్శైః, సాలనిర్యాసగంధిభిః, పుష్పరేణూత్కిరైః, వాతైః, ఆధూతవనరాజిభిః.

అర్థము.—సుఖస్పర్శైః-సుఖ=సుఖకరమయిన, స్పర్శైః=స్పృశించుట కలిగినట్టియు, సాలనిర్యాసగంధిభిః-సాల=సర్జవృక్షములయొక్క, నిర్యాస=స్వరసముయొక్క, గంధిభిః=వాసనగలట్టియు, పుష్పరేణూత్కిరైః-పుష్ప=కుసుమములయొక్క, రేణు=పరాగములను, ఉత్కిరైః=వెదచల్లుచునుండునట్టియు, ఆధూతవనరాజిభిః-ఆధూత=కొంచము కంపింపఁబడిన, వన=వనములయొక్క, రాజిభిః=పంక్తులుకలిగిన, వాతైః=వాయువులచేత, సేవ్యమానౌ=విసరఁబడినవారలయి, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ=ఇంక నెట్టివారలై? సేవ్యమానౌ=విసరఁబడినవారలై. కైః=వేనిచేత? వాతైః=వాయువులచేత. వాతైఃకథంభూతైః=ఆవాయువులుఎట్టివి? ఆధూతవనరాజిభిః-ఆధూత=కొంచముకంపింపఁబడిన, వన=వనములయొక్క, రాజిభిః=పంక్తులుకలిగినవి. పునః కథంభూతైః = ఇంక నెట్టివి? పుష్పరేణూత్కిరైః-పుష్ప=కుసుమములయొక్క, రేణు=పరాగములను, ఉత్కిరైః=వెదజల్లుచుండునవి. పునః కథంభూతైః=ఇంక నెట్టివి? సాలనిర్యాసగంధిభిః-సాల=సర్జవృక్షములయొక్క,

నిర్యాస=స్వరసముయొక్క, గంధిభిః=వాసనగలవి. పునః కథంభూతైః=ఇంక నెట్టివి? సుఖ స్పర్శైః-సుఖ=సుఖకరమైన, స్పర్శైః=తాఁకుడుగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—సేవ్యమానౌ-సేవ్యమానః, సేవ్యమానౌ, సేవ్యమానాః. సేవ్యమానశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. సుఖస్పర్శైః - సుఖః స్పర్శో యేషాంతే సుఖస్పర్శాః, తైః సుఖస్పర్శైః; స్పర్శేన, స్పర్శాభ్యాం, స్పర్శైః. సుఖస్పర్శశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. సాలనిర్యాసగంధిభిః- సాలానాంనిర్యాసః సాలనిర్యాసః, సాలనిర్యాసస్య గంధః సాలనిర్యాసగంధః, సాల నిర్యాసగంధః ఏషామ స్తీతి సాలనిర్యాసగంధినః, తైః సాలనిర్యాసగంధిభిః; గంధినా, గంధిభ్యాం, గంధిభిః. సాలనిర్యాసగంధిన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహు వచనాన్తః. పుష్పరేణూత్కిరైః-ఉత్కిరంతీత్యుత్కిరాః, పుష్పాణాం రేణవః పుష్ప రేణవః, పుష్పరేణూనాం ఉత్కిరాః పుష్పరేణూత్కిరాః, తైః పుష్పరేణూత్కిరైః; ఉత్కిరేణ, ఉత్కిరాభ్యాం, ఉత్కిరైః. పుష్పరేణూత్కిరశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. వాతైః-వాతేన, వాతాభ్యాం, వాతైః. వాతశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. ఆధూతవనరాజిభిః - వనానాం రాజయః వన రాజయః; ఆధూతాః వనరాజయో యైస్తే ఆధూతవనరాజయః, తైః ఆధూతవనరా జిభిః; రాజినా, రాజిభ్యాం, రాజిభిః. ఆధూతవనరాజిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సేవ్యమానావితి. పునః కథంభూతౌ, సుఖః, శీతలత్వాత్, ప్రియః స్పర్శోయేషాంతైః, సాలనిర్యాసగంధిభిః సర్జతరునిష్యందగంధవద్భిః, (ని) 'సాలస్సర్జ తరుస్స్మృతః' ఇతి శాశ్వతః. ఉత్కిరంతి విక్షిపంతీత్యుత్కిరాః; 'ఇగుపధే' త్యాదినా కిరతేః కప్రత్యయః. పుష్పరేణూనా ముత్కిరాః, తైః, ఆధూతాః మాంద్యా దీష త్కంపితాః వనరాజయోయైస్తైః, వాతైస్సేవ్యమానౌ.

భావము.—చల్లనైనదియు, సాలతరుస్వరసపరిమళమిళితములైనవియు, కుసుమ రజస్సుల రాల్చునవియు, వనపఙ్త్తుల కదల్చునవియు, సుఖముగుతాఁకుడుగలవియు నగు తెమ్మెరలచేత సేవింపఁబడువారలగుచు తరలి పోయిరి.

శ్లో. మనోభిరామాః శృణ్వంతౌ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః,
షడ్జసంవాదినీః కేకా ద్విధా భిన్నాః శిఖండిభిః. 39

పదచ్ఛేదము.— మనోభిరామాః, శృణ్వంతౌ, రథనేమిస్వనోన్ముఖైః, షడ్జసంవా దినీః, కేకాః, ద్విధా, భిన్నాః, శిఖండిభిః.

అర్థము.—రథనేమిస్వనోన్ముఖైః-రథ=రథముయొక్క, నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, స్వన=ధ్వనులచేత,ఉత్=ఎత్తఁబడిన,ముఖైః=ముఖములుకలిగి, శిఖండిభిః=మయూరములచేత, ద్విధా=రెండు ప్రకారములుగా, భిన్నాః=విభాగము చేయఁబడినవిగనుకనే, షడ్జసంవాదినీః-షడ్జ=షడ్జస్వరముతోడను, సంవాదినీః=సదృశములైన, మనోభిరామాః-మనః=మనస్సునకు,అభిరామాః=ఇష్టములైన, కేకాః=మయూరవాక్కులను, శృణ్వంతౌ=వినుచున్నవారలై, జగ్మతుః=తరలి పోయిరి.

అన్వయః.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. కథంభూతౌ=ఎట్టివారలయి? శృణ్వంతౌ=వినుచున్నవారలై. కాః=వేనిని? కేకాః=మయూరవాక్కులను. కేకాః కథంభూతాః=మయూరవాక్కులు ఎట్టివి? మనోభిరామాః-మనః=మనస్సునకు, అభిరామాః=ఇష్టములైనట్టివి. పునః కథంభూతాః=ఇంకనెట్టివి? షడ్జసంవాదినీః-షడ్జ=షడ్జస్వరముతోడ, సంవాదినీః=సదృశములైనట్టివి. కథంభూతాః=ఎట్టివిగనుకనే? భిన్నాః=విభాగములచేయఁబడినవిగనుకనే. కథం=ఎట్లుగా? ద్విధా=రెండు ప్రకారములుగా. కైః=వేనిచేత? శిఖండిభిః=మయూరములచేత. శిఖండిభిః కథంభూతైః=మయూరములెట్టివి? రథనేమిస్వనోన్ముఖైః-రథ=రథముయొక్క, నేమి=చక్రాగ్రములయొక్క, స్వన=ధ్వనులచేత, ఉత్=ఎత్తఁబడిన, ముఖైః=ముఖములుకలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—మనోభిరామాః-మనసః అభిరామాః మనోభిరామాః, తాః మనోభిరామాః; అభిరామాం, అభిరామే,అభిరామాః. మనోభిరామాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. శృణ్వంతౌ-శృణ్వన్,శృణ్వంతౌ, శృణ్వంతః. శృణ్వచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. రథనేమిస్వనోన్ముఖైః-రథస్య నేమయః రథనేమయః; రథనేమీనాం స్వనాః రథనేమిస్వనాః,రథనేమిస్వనైః ఉన్ముఖాః రథనేమిస్వనోన్ముఖాః, తైః రథనేమిస్వనోన్ముఖైః; ఉన్ముఖేన, ఉన్ముఖాభ్యాం, ఉన్ముఖైః. రథనేమిస్వనోన్ముఖశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. షడ్జసంవాదినీః షడ్జేన సంవాదిన్యః షడ్జసంవాదిన్యః; తాః షడ్జసంవాదినీః; సంవాదినీం, సంవాదిన్యౌ, సంవాదినీః.,షడ్జసంవాదినీశబ్దః ఈకారాన్తస్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. కేకాః-కేకాం, కేకే, కేకాః. కేకాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః.ద్విధా, ధాల్ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్.భిన్నాః-భిన్నాం, భిన్నే, భిన్నాః. భిన్నాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయాబహుచవచనాన్తః.శిఖండాః. ఏషాంసంతీతి శిఖండినః,తైః శిఖండిభిః; శిఖండినా, శిఖండిభ్యాం, శిఖండిభిః. శిఖండిన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా—మనఇతి. రథనేమిస్వనోన్ముఖైః, మేఘధ్వనిశంకయా ఉన్నమితముఖైః రిత్యర్థః. శిఖండిభిర్మయూరైః,ద్విధాభిన్నాః,శుద్ధవికృతభేదేనవా,వికృతావస్థా

యామేవ చ్యుతాచ్యుతభేదేనవా షడ్జో ద్వివిధః. తత్సాదృశ్యా త్కేకా అపి ద్విధాభి
న్నా ఇత్యుచ్యంతే, అతఏవాహ 'షడ్జసంవాదినీ' రితి, షడ్భ్యః స్థానేభ్యో జాత ష్షడ్జః,
తదుక్తం, శ్లో. 'నాసాం కంఠమురస్తాలు జిహ్వాం దంతాంశ్చ సంస్పృశన్, షడ్భ్యస్సంజాయ
తే యస్మా త్తస్మా షడ్జ ఇతి స్మృతః' ఇతి, సచ తంత్రీకంఠజన్యస్వరవిశేషః, సి. 'నిషాద
ర్షభ గాంధార షడ్జమధ్యమధైవతాః, పంచమశ్చేత్యమీ సప్తతంత్రీ కంఠోత్థితాస్స్వరా'
ఇత్యమరః, షడ్జేన సంవాదినీః సదృశీః, తదుక్తం మతంగేన, 'షడ్జం మయూరో వదతీ' తి,
మనోభిరామాః మనసః ప్రియాః, కేమూర్ధ్ని కాయంతి ధన్వంతీతి కేకాః మయూర
వాణ్యః; సి. 'కేకావాణీ మయూరస్యే' త్యమరః, తాః కేకాః శృణ్వంతావితి శ్లోకార్థః.
ఇతః పర మపరిచితస్వరత్వా న్నా మనుగ్రహాయ కించిదుచ్యతే, ప్రథమం తావ త్స్వ
రాణాం స్వరూపముచ్యతే, శ్రుత్యారబ్ధమనురణనం స్వరః. తదుక్తం రత్నాకరే, శ్లో.
'శ్రుత్యనంతరభావీ యస్స్నిగ్ధో ఽనురణనాత్మకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం సస్వ
ర ఉచ్యతే' ఇతి, తే ద్వివిధాః, శుద్ధా వికృతాశ్చేతి. తత్ర నియతిశ్రుతిసంపన్నా శ్శు
ద్ధాః, అవికృతా ఇత్యర్థః. శ్రుత్యుత్కృష్టాపకృష్టాస్తు వికృతాః. శ్రుతినియమశ్చోక్తో ద
త్తిలేన, 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రిరృష
భధైవతా' వితి, తత్ర శుద్ధాస్సప్తైవ. తదుక్తం 'శ్రుతిభ్యస్స్యుస్స్వరాష్షడ్జర్షభగాంధార
మధ్యమాః, పంచమో ధైవతశ్చాథ నిషాదశ్చేతి సప్త తే, తేషాం సంజ్ఞాస్సరిగమపధనీత్యప
రా మతా' ఇతి వివేక్తవ్యం. వికృతాస్తు ద్వాదశ. తదుక్తం, 'తఏవ వికృతావస్థాః ద్వాద
శ ప్రతిపాదితాః' ఇతి, తదేవం శుద్ధవికృతభేదేన సర్వస్వరద్వైవిధ్యే షడ్జస్యాపి ద్వైవి
ధ్యం, తత్సదృశత్వా త్కేకా అపి ద్వివిధా ఇతి ద్విధాభిన్నా ఇత్యుక్తం, అథవా-వికృత
షడ్జ ఏవ చ్యుతాచ్యుతభేదేన ద్వివిధః, సహి ద్విశ్రుతిః. యదా నిషాదో ద్విశ్రుతి
శ్చతుశ్రుతేః షడ్జస్య శ్రుతిద్వయమాశ్రిత్య కాకలీత్వమాపద్యతే, తదా షడ్జో ద్విశ్రుతి
ర్వికృతో భవన్ స్వస్థానాచ్చతుర్థశ్రుతేరచ్యుతత్వాదచ్యుత ఇత్యుచ్యతే. యదా షడ్జః
పూర్వోత్తరయో ర్నిషాదర్షభయో రాద్యంతశ్రుతిదానేన స్వయం సాధారణ్యమాప
ద్యతే, త్రిశ్రుతిరృషభ శ్చతుశ్రుతిర్భవతి. తదా స్వస్థానచ్యుతేః చ్యుత ఇత్యుచ్యతే. తద
ప్యుక్తం 'చ్యుతో ఽచ్యుతో ద్విధా షడ్జో ద్విశ్రుతిర్వికృతో భవేత్, సాధారణే కాకలీత్వే ని
షాదస్య చ దృశ్యతే, సాధారణీం శ్రుతిం షాడ్జీమృషభస్సంశ్రితో యదా, చతుశ్రుతిత్వమా
యాతి తద్వైకో వికృతో భవే' దితి, తదేత ద్వైవిధ్యం సాదృశ్యా త్కేకా స్వప్యాహ 'ద్వి
ధాభిన్నా' ఇతి, షడ్జసంవాదినీరిత్యత్రాపి సంవాదినీశబ్దస్సాదృశ్యమాచష్టే. నతుసంవాదినీస్వ
రం. స్వరో హి స్వరం ప్రతిసంవాదినీ భవతి. కేకాతు నస్వరః. తర్హి - 'మయూరచాతక
చ్ఛాగ క్రౌంచకోకిలదర్దురాః, గజశ్చ సప్తషడ్జాదీన్ క్రమాదుచ్చారయంత్యమీ, షడ్జం
మయూరో వదతీ' త్యాదేః కోఽర్థః? షడ్జాదిసదృశం స్వరం మయూరాదయో వదంతీత్యర్థః.

అథ కేకాపిస్వరః, తథాపి తస్యషడ్జత్వా త్కథంషడ్జసంవాదినీత్వం. నహిస్వాయమేవ స్వస్య సంవాదీత్యల మతివిస్తరేణ లఘుటీకాయా మిత్యుపరమ్యతే.

భావము. ఆదిలీపునిరథచక్రధ్వనిని మేఘనినాదమనితలంచి మోముత్తి నెమిళ్లచే రెండువిధములుగా విభజింపఁబడినవి కనుక నే షడ్జస్వరముతో సమానములును మనోహరములగుమయూరవాక్కులవినుచు తరలిపోయిరి.

శ్లో. పరస్పరాక్షిసాదృశ్య మదూరోజ్ఝితవర్త్మసు,
మృగద్వంద్వేషు పశ్యంతౌ స్యందనాబద్ధదృష్టిషు. ౪౦

పదచ్ఛేదము.— పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం, అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు, మృగద్వంద్వేషు, పశ్యంతౌ, స్యందనాబద్ధదృష్టిషు.

అర్థము.—అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు-అదూర=సమీపమానట్టులుగా, ఉజ్ఝిత=విడువఁబడిన, వర్త్మసు=మార్గముకలిగినట్టియు, స్యందనాబద్ధదృష్టిషు-స్యందన = రథమందు, ఆబద్ధ=సంబంధింపఁబడిన, దృష్టిషు=దృష్టులుకలిగిన, మృగద్వంద్వేషు-మృగ=జింకలయొక్క, ద్వంద్వేషు=స్త్రీపురుషయుగ్మములయందు, పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం-పరస్పర=అన్యోన్యముయొక్క, అక్షి=నేత్రములయొక్క, సాదృశ్యం=సామ్యమును, పశ్యంతౌ=చూచుచున్నవారలయి, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

అన్వయము.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ = ఇంకనెట్టివారలయి? పశ్యంతౌ=చూచుచున్నవారలయి. కిం=దేనిని? పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం-పరస్పర=అన్యోన్యముయొక్క, అక్షి=నేత్రములయొక్క, సాదృశ్యం=సామ్యమును. కేషు=వేనియందు? మృగద్వంద్వేషు-మృగ=జింకలయొక్క, ద్వంద్వేషు=స్త్రీపురుషయుగ్మములయందు. మృగద్వంద్వేషుకథంభూతేషు=జింకలయొక్క స్త్రీపురుషయుగ్మములెట్టివి? స్యందనాబద్ధదృష్టిషు-స్యందన=రథమందు, ఆబద్ధ=సంబంధింపఁబడిన, దృష్టిషు=దృష్టులుకలిగినవి. పునఃకథంభూతేషు=ఇంకనెట్టివి? అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు-అదూర=సమీపమానట్టుగా, ఉజ్ఝిత=విడువఁబడిన, వర్త్మసు=మార్గముకలిగినట్టివి.

శబ్దరూపసమాసములు.—పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం-పరస్పరస్య అక్షిణీ పరస్పరాక్షిణీ, పరస్పరాక్ష్ణోః సాదృశ్యం పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం, తత్ పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం; సాదృశ్యం, సాదృశ్యే, సాదృశ్యాని. పరస్పరాక్షిసాదృశ్యశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు - అదూరంయథాతథా ఉజ్ఝితం అదూరోజ్ఝితం, అదూరోజ్ఝితం వర్త్మయైస్తాని అదూరోజ్ఝితవర్త్మాని, తేషు అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు; వర్త్మని, వర్త్మనోః, వర్త్మసు. అదూరోజ్ఝితవర్త్మన్ శబ్దః నకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. మృగద్వంద్వేషు-మృగ్యశ్చమృగాశ్చమృగాః, మృగాణాం

ద్వంద్వాని మృగద్వంద్వాని, తేషు మృగద్వంద్వేషు; ద్వంద్వే, ద్వంద్వయోః, ద్వంద్వేషు. మృగద్వంద్వశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. పశ్యంతౌ - పశ్యన్, పశ్యంతౌ, పశ్యంతః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. స్యందనాబద్ధదృష్టిషు-స్యందనే ఆబద్ధాః స్యందనాబద్ధాః; స్యందనాబద్ధాః దృష్టయో యైస్తాని స్యందనాబద్ధదృష్టీని; తేషు స్యందనాబద్ధదృష్టిషు; దృష్టిని, దృష్టౌ, దృష్టినోః, దృష్ట్యోః, దృష్టిషు. స్యందనాబద్ధదృష్టిశబ్దః ఇకారాంత నపుంసకలింగః సప్తమీ బహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—పరస్పరేతి. విస్రంభాద్విశ్వాసాత్, అదూరంసమీపం యథాభవతి తథా ఉజ్ఝితం వర్త్మయైస్తేషు, స్యందనాబద్ధదృష్టిషు స్యందనేరథే ఆబద్ధా ఆసజ్జితాదృష్టయో యైస్తాని, ని. 'దృగ్దృష్టినేత్రలోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీ' తిహలాయుధః. కౌతుకవశాత్ రథాసక్తదృష్టిషు, మృగ్యశ్చమృగాశ్చ మృగాః, 'పుమాం స్త్రియే' త్యేకశేషః. తేషాంద్వంద్వేషు మిథునేషు, ని. 'స్త్రీపుంసౌమిథునంద్వంద్వ' మిత్యమరః, పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం పశ్యన్తౌ-ద్వంద్వశబ్దసామర్థ్యాత్ మృగీషు సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపః, దిలీపాక్షిసాదృశ్యంచ మృగేషు సుదక్షిణేత్యేవం వివేక్తవ్యం.

భావము.—మార్గమునకు సమీపమందు తమరథమును చూచుచుండెడు మగ యాఁడు జింకలయొక్క కన్నులును తమకన్నులును ఒకటిగానుండు విశేషమును చూచుచు వెళ్లిరి.

శ్లో. శ్రేణీబంధా ద్వితన్వద్భి రస్తంభాం తోరణస్రజమ్,
సారసైః కలనిర్హ్రాదైః క్వచి దున్నమితాననౌ. ౪౧

పదచ్ఛేదము.—శ్రేణీబంధాత్, వితన్వద్భిః, అస్తంభాం, తోరణస్రజం, సారసైః, కలనిర్హ్రాదైః, క్వ, చిత్, ఉన్నమితాననౌ.

అర్థము—శ్రేణీబంధాత్ -శ్రేణీ=పఙ్క్తులయొక్క, బంధాత్ =కట్టడమువలన, అస్తంభాం=ఆధారస్తంభరహితమయిన, తోరణస్రజం - తోరణ=బహిర్ద్వారమందలి, స్రజం=మాలికను, వితన్వద్భిః = చేయుచున్న, కలనిర్హ్రాదైః - కల=అవ్యక్తమధురములయిన, నిర్హ్రాదైః=ధ్వనులుకలిగిన, సారసైః=సారసపక్షులచేత, క్వచిత్ =ఒకానొకప్రదేశమునందు, ఉన్నమితాననౌ-ఉన్నమిత=పైకెత్తఁబడిన; ఆననౌ=ముఖములుకలిగిన వారై, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష—జగ్మతుః = తరలిపోయిరి. కథంభూతౌ=ఎట్టివారై ? ఉన్నమితాననౌ-ఉన్నమిత = పైకెత్తఁబడిన, ఆననౌ=ముఖములుకలిగిన వారై. కుత్ర=ఎక్కడ.

క్వచిత్=ఒకానొకప్రదేశమందు, కైః=వేనిచేత? సారసైః=సారసపక్షులచేత, సారసైః కథంభూతైః=సారసపక్షులెట్టివి? కలనిర్హ్రాదైః-కల=అవ్యక్తమధురములయిన, నిర్హ్రాదైః =ధ్వనులుకలిగినట్టివి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? వితన్వద్భిః=చేయుచునట్టివి. కాం=దేనిని? తోరణస్రజం-తోరణ=బహిర్ద్వారమందలి, స్రజం=మాలికను. తోరణస్రజం కథంభూతాం=బహిర్ద్వారమందలిమాలికఎట్టిది? అస్తంభాం=ఆధారస్తంభరహితమయినది. కస్మాత్=దేనివలన? శ్రేణీబంధాత్-శ్రేణీ=పఙ్క్తులయొక్క, బంధాత్=కట్టడమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—శ్రేణీబంధాత్ - శ్రేణీనాం బంధః శ్రేణీబంధః, తస్మాత్ శ్రేణీబంధాత్; బంధాత్, బంధాభ్యాం, బంధేభ్యః. శ్రేణీబన్ధశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. వితన్వద్భిః-వితన్వతా, వితన్వద్భ్యాం, వితన్వద్భిః. వితన్వచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః-అస్తంభాం, నవిద్యతే స్తంభః యస్యాస్సా అస్తంభా; తాం అస్తంభాం; అస్తంభాం, అస్తంభే, అస్తంభాః. అస్తంభాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తోరణస్రజం - తోరణేస్రక్ తోరణస్రక్; తాం తోరణస్రజం; స్రజం, స్రజౌ, స్రజః. తోరణస్రక్ఛబ్దః జకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కలనిర్హ్రాదైః కలాః నిర్హ్రాదాః యేషాంతే కలనిర్హ్రాదాః, తైః కలనిర్హ్రాదైః; నిర్హ్రాదేన, నిర్హ్రాదాభ్యాం, నిర్హ్రాదైః. కలనిర్హ్రాదశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. క్వ-అవ్యయమ్. చిత్-అవ్యయమ్. ఉన్నమితాననౌ-ఉన్నమితే ఆననే యాభ్యాం తౌ ఉన్నమితాననౌ; ఉన్నమితాననః, ఉన్నమితాననౌ, ఉన్నమితాననాః. ఉన్నమితాననశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—శ్రేణీతి. శ్రేణీబంధాత్ పఙ్క్తిబన్ధనాద్ధేతోః, అస్తంభాం ఆధారస్తంభరహితాం, తోరణం బహిర్ద్వారం, ని. 'తోరణోఽస్త్రీంబహిర్ద్వార' మిత్యమరః, యాత్రాదౌతత్రయా స్రగ్విరచ్యతే, తాం తోరణస్రజం, వితన్వద్భిః, కుర్వద్భిరివేత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షావ్యంజకేనాదిశబ్దప్రయోగాభావేపి గమ్యోత్ప్రేక్షేయం. కలనిర్హ్రాదైః అవ్యక్తమధురధ్వనిభిః, సారసైః పక్షివిశేషైః కరణైః, క్వచిదున్నమితాననౌ, ని. 'సారసో మైథునీకామీగోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇతియాదవః.

భావము.—ఒకానొకప్రదేశమందు స్తంభములులేని బహిర్ద్వారమునందు తోరణములుకట్టినరీతి పఙ్క్తులుగా నేర్పడి కలకలధ్వనులుచేయుచు పోవుసారసపక్షులను తలయెత్తి చూచుచు వెళ్లిరి.

శ్లో. పవనస్యానుకూలత్వా త్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః,
రజోభి స్తురగోత్కీర్ణై రస్పృష్టాలకవేష్టనా. ౪౨

పదచ్ఛేదము.—పవనస్య, అనుకూలత్వాత్, ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః, రజోభిః, తురగోత్కీర్ణైః, అస్పృష్టాలకవేష్టనా.

అర్థము.—ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - ప్రార్థనా = ఇష్టార్థముయొక్క, సిద్ధి = సిద్ధిని, శంసినః = చెప్పుచున్న, పవనస్య = వాయువుయొక్క, అనుకూలత్వాత్ =అనుకూల్యము వలన, తురగోత్కీర్ణైః-తురగ=అశ్వములచేత, ఉత్కీర్ణైః = ఎగరకొట్టఁబడిన, రజోభిః= పరాగముచేత, అస్పృష్టాలకవేష్టనా - అస్పృష్ట=స్పృశింపఁబడని, అలక=ముంగురులును, వేష్టనా=శిరోవేష్టనమును కలిగిన వారలయి, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.'కథంభూతౌ=ఎట్టివారలయి? అస్పృష్టాలకవేష్టనా-అస్పృష్ట=స్పృశింపఁబడని, అలక=ముంగురులు, వేష్టనా=శిరోవేష్టనము కలిగినవారలయి. కైః=వేనిచేత? రజోభిః=పరాగములచేత. రజోభిః కథంభూతైః=పరాగములెట్టివి?తురగోత్కీర్ణైః-తురగ=అశ్వములచేత,ఉత్కీర్ణైః=ఎగరకొట్టఁబడినవి. కస్మాత్ =ఎందువలన? అనుకూలత్వాత్ = అనుకూల్యమువలన. కస్య=దేనియొక్క? పవనస్య = వాయువుయొక్క. పవనస్య కథంభూతస్య=వాయువు ఎట్టిది? ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః-ప్రార్థనా=ఇష్టార్థముయొక్క, సిద్ధి=సిద్ధిని, శంసినః=చెప్పుచున్నది.

శబ్దరూపసమాసములు.—పవనస్య - పవనస్య, పవనయోః, పవనానాం. పవనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. అనుకూలత్వాత్ -అనుకూలస్యభావః అనుకూలత్వం, తస్మాత్ అనుకూలత్వాత్; అనుకూలత్వాత్, అనుకూలత్వాభ్యాం, అనుకూలత్వేభ్యః. అనుకూలత్వశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః.ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః-ప్రార్థనాయాః సిద్ధిః ప్రార్థనాసిద్ధిః; ప్రార్థనాసిద్ధిం శంసతీతి ప్రార్థనాసిద్ధిశంసీ, తస్య ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః; శంసినః, శంసినోః,శంసినాం. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః, రజోభిః - రజసా, రజోభ్యాం, రజోభిః. రజశ్శబ్దః నకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. తురగోత్కీర్ణైః - తురగైః ఉత్కీర్ణాని తురగోత్కీర్ణాని; తైః తురగోత్కీర్ణైః; ఉత్కీర్ణేన, ఉత్కీర్ణాభ్యాం, ఉత్కీర్ణైః.తురగోత్కీర్ణ శబ్దః. అకారాంతనపుంసకలింగఃతృతీయాబహువచనాన్తః. అస్పృష్టాలకవేష్టనా-అలకాశ్చ వేష్టనంచ అలకవేష్టనాని, అస్పృష్టాని అలక వేష్టనాని యయోస్తౌ అస్పృష్టాలకవేష్టనౌ; వేష్టనః, వేష్టనౌ,వేష్టనాః. అస్పృష్టాలకవేష్టనశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః,

వ్యాఖ్యా.—పవనస్యేతి, ప్రార్థనాసిద్ధిసూచకస్య పవనస్య అనుకూలత్వా ద్గంతవ్య దిగభిముఖత్వాత్ తురగోత్కీర్ణైః, రజోభిః, అస్పృష్టాని అలకా దేవ్యాః-వేష్టనం ఉష్ణీషో రాజ్ఞ శ్చైతానియయోస్తౌ-'శిరసావేష్టనశోభినాన్నృప' ఇతి వక్ష్యతిచ.

భావము.—ఇష్టార్థసిద్ధిని సంపాదించెదురీతి వారల ప్రయాణమునకు అనుకూలముగా వెనుకప్రక్క గాలి విసరుటవలన గుఱ్ఱపువేగముచేత నెగిరెడుదుమ్ము సుదక్షిణాదేవి ముంగురులకును దిలీపమహారాజుశిరోవేష్టనమునకును సోకకయుండఁగను.

శ్లో. సరసీ ష్వరవిందానాం వీచివిక్షోభ శీతలమ్,
ఆమోద ముపజిఘ్రంతౌ స్వనిశ్వాసానుకారిణమ్. ౪౩

పదచ్ఛేదము.—సరసీషు, అరవిందానాం, వీచివిక్షోభశీతలం, ఆమోదం, ఉపజిఘ్రంతౌ, స్వనిశ్వాసానుకారిణం,

అర్థము —సరసీషు=సరస్సులయందు, వీచివిక్షోభశీతలం-వీచి = తరంగములయొక్క, విక్షోభ=చలించుటచేత, శీతలం=చల్లనయిన, స్వనిశ్వాసానుకారిణం-స్వ=తనయొక్క, నిశ్వాస=నిట్టూర్పువాయువులను, అనుకారిణం=అనుకరించుచున్న, అరవిందానాం=కమలములయొక్క, ఆమోదం = పరిమళమును, ఉపజిఘ్రంతౌ=ఆఘ్రాణించువారై, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ=ఇంక నెటువంటివారలయి? ఉపజిఘ్రంతౌ=ఆఘ్రాణించు వారలయి. కం=దేనిని? ఆమోదం=పరిమళంబును. కేషాం=వేనియొక్క? అరవిందానాం=కమలములయొక్క. ఆమోదం కథంభూతం = పరిమళమెట్టిది? స్వనిశ్వాసానుకారిణం - స్వ=తనయొక్క, నిశ్వాస=నిట్టూర్పువాయువులను, అనుకారిణం=అనుకరించునది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? వీచివిక్షోభశీతలం-వీచి=అలలయొక్క, విక్షోభ=చలించుటచేత, శీతలం=చల్లనైనది. కాసు=వేనియందు? సరసీషు=సరస్సులయందు.

శబ్దరూపసమాసములు —సరసీషు-సరస్యాం, సరస్యోః, సరసీషు. సరసీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః.అరవిందానాం-అరవిందస్య,అరవిందయోః, అరవిందానాం.అరవిందశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. వీచివిక్షోభశీతలం-వీచిభిః విక్షోభః వీచివిక్షోభః, వీచివిక్షోభేన శీతలః వీచివిక్షోభశీతలః,తం వీచివిక్షోభశీతలం;శీతలం,శీతలౌ,శీతలాన్.వీచివిక్షోభశీతలశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.ఆమోదం-ఆమోదం,ఆమోదౌ,ఆమోదాన్.ఆమోదశబ్దఃఅకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపజిఘ్రంతౌ-ఉపజిఘ్రన్, ఉపజిఘ్రంతౌ, ఉప

జిఘ్రంతః. ఉపజిఘ్రచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. స్వనిశ్వాసాను కారిణం-స్వయోః నిశ్వాసాః స్వనిశ్వాసాః స్వనిశ్వాసాన్ అనుకరోతీతి స్వనిశ్వాసాను కారీ, తం స్వనిశ్వాసానుకారిణం; అనుకారిణం, అనుకారిణౌ, అనుకారిణః. స్వనిశ్వాసానుకారిన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సరసీష్వితి, సరసీషు, వీచివిక్షోభశీతలం ఊర్మిసంఘాటనశీతలం, స్వనిశ్వాసమనుకర్తుం శీలమస్యేతిస్వనిశ్వాసానుకారిణం, ఏతేన తయో రుత్కృష్టస్త్రీపుంజాతిత్వముక్తం. అరవిందానాంఆమోదంపరిమళం-ఉపజిఘ్రంతౌ ఘ్రాణేనగృహ్ణంతౌ.

భావము.—మార్గమునందు తామరకొలఁకులలోని అలలవలన జల్లనై యుత్తమమైన పుట్టుకగల తమనిట్టూర్పులవాసనలను అనుసరించినదైన తామరపుష్పములపరిమళము వచ్చుచుండఁగా.

శ్లో. గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్,
అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణంతా వర్ఘ్యానుపద మాశిషః. ౪౪

పదచ్ఛేదము —గ్రామేషు, ఆత్మవిసృష్టేషు, యూపచిహ్నేషు, యజ్వనాం, అమోఘాః, ప్రతిగృహ్ణంతౌ, అర్ఘ్యానుపదం, ఆశిషః.

అర్థము.—ఆత్మవిసృష్టేషు-ఆత్మ=తనచేత, విసృష్టేషు=విడువఁబడిన, యూపచిహ్నేషు-యూప=యూపస్తంభములే, చిహ్నేషు=చిహ్నములుగాఁగల, గ్రామేషు=గ్రామములందు, అమోఘాః=సఫలములైన, యజ్వనాం=క్రమముగ యాగముచేయువారలయొక్క, ఆశిషః=ఆశీర్వాదములను, అర్ఘ్యానుపదం - అర్ఘ్య=పూజాద్రవ్యస్వీకారముకంటె, అనుపదం=తర్వాతను, ప్రతిగృహ్ణంతౌ=స్వీకరించువారలై, జగ్మతుః=తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః=తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ=ఇంకనెట్టివారలై? ప్రతిగృహ్ణంతౌ=స్వీకరించువారలై. కదా=ఎప్పుడు? అర్ఘ్యానుపదం - అర్ఘ్య=పూజాద్రవ్యస్వీకారమునకంటె, అనుపదం=తర్వాత. కాః=వేనిని? ఆశిషః=ఆశీర్వాదములను. కేషాం=ఎవరియొక్క? యజ్వనాం=క్రమముగ యాగముసేయువారలయొక్క. ఆశిషఃకథంభూతాః=ఆశీర్వాదములెట్టివి? అమోఘాః=సఫలములైనవి. కేషు=వేనియందు? గ్రామేషు=గ్రామములయందు. గ్రామేషుకథంభూతేషు=గ్రామములెట్టివి? యూపచిహ్నేషు-యూప=యూపస్తంభములే, చిహ్నేషు = చిహ్నములుగాకలవి. పునఃకథంభూతేషు=ఇంకనెట్టివి? ఆత్మవిసృష్టేషు-ఆత్మ=తనచేత, విసృష్టేషు=విడువఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—గ్రామేషు-గ్రామే, గ్రామయోః, గ్రామేషు. గ్రామ శబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. ఆత్మవిసృష్టేషు-ఆత్మనా విసృష్టాః ఆత్మవిసృష్టాః, తేషు ఆత్మవిసృష్టేషు; విసృష్టే, విసృష్టయోః, విసృష్టేషు. ఆత్మవిసృష్ట శబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. యూపచిహ్నేషు - యూపా ఏవచిహ్నానియేషాంతే యూపచిహ్నాః, తేషు యూపచిహ్నేషు; చిహ్నే, చిహ్నయోః, చిహ్నేషు. యూపచిహ్నశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. యజ్వనాం-యజ్వనః, యజ్వనోః, యజ్వనాం. యజ్వన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. అమోఘాః-మోఘాః నభవంతీత్యమోఘాః, తాః అమోఘాః; అమోఘాం, అమోఘే, అమోఘాః. అమోఘాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ప్రతిగృహ్ణంతౌ-ప్రతిగృహ్ణన్, ప్రతిగృహ్ణంతౌ, ప్రతిగృహ్ణంతః. ప్రతిగృహ్ణచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. అర్ఘ్యానుపదం-అర్ఘాయ ఇదం అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యస్య అనుపదం అర్ఘ్యానుపదం. అవ్యయమ్. ఆశిషః-ఆశిషం, ఆశిషౌ, ఆశిషః. ఆశీశ్శబ్దః షకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—గ్రామేష్వితి. ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు, యూపోనామ యజ్ఞీయ పశుబంధనదారువిశేషః. యూపాఏవచిహ్నానియేషాంతేషు, గ్రామేషు, అమోఘాః సఫలాః, యజ్వనాం విధినేష్టవతాం, ని. 'యజ్వాతు విధినేష్టవా' నిత్యమరః, 'సుయజోర్ఙ్వనిబి' తి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః. ఆశిషః ఆశీర్వాదాన్, అర్ఘ్యః పూజావిధిః, తదర్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాంచే'తియత్ ప్రత్యయః, ని. 'షట్తుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థేపాద్యంపాదాయవారిణీ' త్యమరః, అర్ఘ్యస్య అనుపదమన్వక్, అర్ఘ్యస్వీకారానంతరమిత్యర్థః. ప్రతిగృహ్ణంతౌ స్వీకుర్వంతౌ, పదస్యపశ్చా దనుపదం, పశ్చాదర్థేవ్యయీభావః. ని. 'అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయ' మిత్యమరః.

భావము.—పూర్వము తమచే నొసఁగఁబడినవియు యజ్ఞముల నొనర్చుటచే యూపస్తంభ చిహ్నముగలదారి యూరులయందు బ్రాహ్మణులచే నర్ఘ్యపాద్యాదుల నాశీర్వచనముల గ్రహించుచును.

శ్లో. హయ్యంగవీన మాదాయ ఘోషవృద్ధా నుపస్థితాన్,
నామధేయాని పృచ్ఛంతౌ వన్యానాం మార్గశాఖినామ్. ४५

పదచ్ఛేదము.—హయ్యంగవీనం, ఆదాయ, ఘోషవృద్ధాన్, ఉపస్థితాన్, నామధేయాని, పృచ్ఛంతౌ, వన్యానాం, మార్గశాఖినాం.

అర్థము.—హయ్యంగవీనం = సద్యోఘృతమును, ఆదాయ = తీసుకొని, ఉపస్థితాన్ = వచ్చిన, ఘోషవృద్ధాన్ - ఘోష = గొల్లపల్లెలనున్న, వృద్ధాన్ =ముదుసళ్లను, వన్యానాం = వనమందుపుట్టిన, మార్గశాఖినాం - మార్గ = మార్గమందలి, శాఖినాం = వృక్షములయొక్క, నామధేయాని = పేళ్లను, పృచ్ఛంతౌ = అడుగువారలై, జగ్మతుః = తరలిపోయిరి.

ఆకాంక్ష.—జగ్మతుః = తరలిపోయిరి. పునఃకథంభూతౌ = ఇంకనెట్టివారలై ? పృచ్ఛంతౌ = అడుగువారలై. కాని = వేనిని? నామధేయాని = పేరులను. కేషాం=వేనియొక్క? మార్గశాఖినాం - మార్గ = మార్గమందలి, శాఖినాం = వృక్షములయొక్క. మార్గశాఖినాంకథంభూతానాం = మార్గమందలివృక్షములెట్టివి? వన్యానాం = వనమందు పుట్టినవి. కాన్ =ఎవరిని? ఘోషవృద్ధాన్-ఘోష=గొల్లపల్లెలనున్న, వృద్ధాన్=ముదుసళ్లను, ఘోషవృద్ధాన్ కథంభూతాన్ = గొల్లపల్లెలయందలి గోపవృద్ధులెట్టివారలు? ఉపస్థితాన్ = వచ్చినవారలు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ఆదాయ = తీసుకొని. కిం = దేనిని? హయ్యంగవీనం = సద్యోఘృతంబును.

శబ్దరూపసమాసములు.—హయ్యంగవీనం - హ్యః గోదోహోద్భవం హయ్యంగవీనం, తత్ హయ్యంగవీనం; హయ్యంగవీనం, హయ్యంగవీనే, హయ్యంగవీనాని. హయ్యంగవీనశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆదాయ-ల్యప్ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ఘోషవృద్ధాన్ - ఘోషేషు వృద్ధాః ఘోషవృద్ధాః, తాన్ ఘోషవృద్ధాన్; వృద్ధం, వృద్ధౌ, వృద్ధాన్. ఘోషవృద్ధశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. ఉపస్థితాన్ - ఉపస్థితం, ఉపస్థితౌ, ఉపస్థితాన్. ఉపస్థితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. నామధేయాని-నామధేయం, నామధేయే, నామధేయాని. నామధేయశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. పృచ్ఛంతౌ - పృచ్ఛన్, పృచ్ఛంతౌ, పృచ్ఛంతః. పృచ్ఛచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాన్తః. వన్యానాం - వనే భవాః వన్యాః, తేషాం వన్యానాం; వన్యస్య, వన్యయోః, వన్యానాం. వన్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. మార్గశాఖినాం - శాఖాః ఏషాంసంతీతి శాఖినః, మార్గే శాఖినః మార్గశాఖినః, తేషాం మార్గశాఖినాం; శాఖినః, శాఖినోః, శాఖినాం. మార్గశాఖిన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—హయ్యంగవీనమితి. హ్యస్తనగోదోహోద్భవం ఘృతం హయ్యంగవీనం, హ్యః పూర్వేద్యుః, ని. 'తత్తుహయ్యంగవీనంయద్ధ్యోగోదోహోద్భవంఘృత'మిత్యమరః, ని. 'హయ్యంగవీనంసంజ్ఞాయా' మితి నిపాతనాత్సాధుః, తత్సద్యోఘృత

మాదాయ, ఉపస్థితాన్ ప్రాప్తాన్, ఘోషేషువృద్ధాన్,ని. 'ఘోషఆభీరపల్లీస్యా' దిత్యమరః, వన్యానాం వనోద్భవానాం, మార్గశాఖినాంనామధేయానిపృచ్ఛంతౌ; 'దుహ్యా' జిత్యాదినాపృచ్ఛతే ర్ద్వికర్మకత్వం.

భావము.—ముందుదినమున పిండఁబడిన ఆవుపాలనుండితీసిన వెన్న కాచిన నెయ్యి దీసుకొనివచ్చిన గొల్లపల్లెలోని ముసలివారలను వనమందు మార్గములోనుండెడి చెట్లపేళ్ల నడుగుచును.

శ్లో. కాప్యభిఖ్యా తయో రాసీ ద్వ్రజతో శ్శుద్ధవేషయోః,
హిమనిర్ముక్తయో ర్యోగే చిత్రాచంద్రమసో రివ. ౪౬

పదచ్ఛేదము.—కా, అపి, అభిఖ్యా,తయోః,ఆసీత్, వ్రజతోః,శుద్ధవేషయోః, హిమనిర్ముక్తయోః, యోగే, చిత్రాచంద్రమసోః, ఇవ.

అర్థము.—వ్రజతోః = పోవుచున్నట్టియు, శుద్ధవేషయోః - శుద్ధ=నిర్మలమైన, వేషయోః = అలంకారములుకల, తయోః=ఆసుదక్షిణాదిలీపులకు, హిమనిర్ముక్తయోః - హిమ = మంచుచేత, నిర్ముక్తయోః=విడువఁబడిన, చిత్రాచంద్రమసోరివ=చిత్రానక్షత్ర చంద్రులకువలె, యోగేసతి = సంబంధముకలుగుచుండ, కాపి = అనిర్వచనీయమైన, అభిఖ్యా=శోభ, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కా=ఏది? అభిఖ్యా=శోభ. 'అభిఖ్యా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'ఆసీత్' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృ ప్రయోగము. అభిఖ్యాకథంభూతా=శోభఎట్టిది? కాపి=అనిర్వచనీయమయినది. కస్మిన్ సతి=యేమౌచుండఁగా,యోగేసతి=సంబంధముకలుగుచుండఁగా. కయోరివ=ఎవరికివలె? చిత్రాచంద్రమసోరివ=చిత్రానక్షత్రచంద్రులకువలె. చిత్రాచంద్రమసోఃకథంభూతయోః= చిత్రానక్షత్రచంద్రులెట్టివారు? హిమనిర్ముక్తయోః-హిమ = మంచుచేత, నిర్ముక్తయోః= విడువఁబడినవారు. కయోః=ఎవరికి?తయోః=ఆసుదక్షిణాదిలీపులకు. తయోః కథంభూతయోః=ఆసుదక్షిణాదిలీపులెట్టివారు? శుద్ధవేషయోః-శుద్ధ=ప్రకాశించుచుండు, వేషయోః = అలంకారంబులు కలవారు. పునః కథంభూతయోః = ఇంకనెట్టివారు? వ్రజతోః = పోవువారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—కా-కా, కే, కాః. కింశబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపి-అవ్యయమ్. అభిఖ్యా- అభిఖ్యా, అభిఖ్యే, అభిఖ్యాః. అభిఖ్యా శబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. తయోః-తస్య, తయోః, తేషాం.

తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీద్వివచనాన్తః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః. వ్రజతోః - వ్రజతః, వ్రజతోః, వ్రజతాం. వ్రజచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీద్వివచనాన్తః. శుద్ధవేషయోః-శుద్ధౌ వేషౌ యయోస్తౌ శుద్ధవేషౌ, తయోః శుద్ధవేషయోః; వేషస్య, వేషయోః, వేషాణాం. శుద్ధవేషశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీద్వివచనాన్తః. హిమనిర్ముక్తయోః - హిమేన నిర్ముక్తౌ హిమనిర్ముక్తౌ, తయోః హిమనిర్ముక్తయోః; నిర్ముక్తస్య, నిర్ముక్తయోః, నిర్ముక్తానాం. హిమనిర్ముక్తశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీద్వివచనాన్తః. యోగే-యోగే, యోగయోః, యోగేషు. యోగశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. చిత్రాచంద్రమసోః-చిత్రా చ చంద్రమాశ్చ చిత్రాచంద్రమసౌ,తయోః చిత్రాచంద్రమసోః; చిత్రాచంద్రమసౌ, 2 చిత్రాచంద్రమోభ్యాం, 3 చింత్రాచంద్రమసోః. 2 చిత్రాచంద్రమశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః నిత్యంద్వివచనే షష్ఠీద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కాపీతి. వ్రజతోః గచ్ఛతోః, శుద్ధవేషయోః ఉజ్జ్వలనైపథ్యయోః, తయోస్సుదక్షిణాదిలీపయోః,హిమనిర్ముక్తయోః హిమేన తుహినేన నిర్ముక్తయో, శ్చిత్రాచంద్రమసోరివ యోగేసతి, ఏకస్థానవిద్యమానయోస్సతోరిత్యర్థః, కాప్యనిర్వాచ్యా, అభిఖ్యాశోభా, ఆసీత్, 'అభిఖ్యానామశోభయో' రిత్యమరశాశ్వత విశ్వప్రకాశాః 'ఆతశ్చోపసర్గ' ఇత్యఙ్ప్రత్యయః. చిత్రానక్షత్రవిశేషః. శిశిరాపగమేచైత్ర్యాం చిత్రాపూర్ణచంద్రమసోరివేత్యర్థః.

భావము.—పరిశుద్ధములగు నలంకారములు గలిగి వెళ్లుచున్న యారాజ దంపతులకు మంచుకాల మతిక్రమించినపిదప చిత్రానక్షత్రచంద్రులకువలె ననిర్వాచ్యమగు శోభవొడమెను.

శ్లో. తత్త ద్భూమిపతిః పత్న్యై దర్శయ న్ప్రియదర్శనః,
అపి లంఘిత మధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః. ४८

పదచ్ఛేదము.—తత్తత్, భూమిపతిః, పత్న్యై, దర్శయన్, ప్రియదర్శనః, అపి, లంఘితం, అధ్వానం, బుబుధే, న, బుధోపమః.

అర్థము.—ప్రియదర్శనః-ప్రియ=ఇష్టమయిన, దర్శనః=దర్శనముకలిగినట్టియు, బుధోపమః-బుధ=బుధుఁడే, ఉపమః=సామ్యముగాకలిగిన,భూమిపతిః=దిలీపమహారాజు, పత్న్యై=భార్యయగు సుదక్షిణాదేవికొఱకు, తత్తత్=ఆయావస్తువులను, దర్శయన్ = చూపించువాఁడై,లంఘితమపి=దాఁటఁబడినదైనను, అధ్వానం=మార్గంబును, నబుబుధే= తెలియకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నబుబుధే=తెలియకపోయెను. కః=ఎవఁడు? భూమిపతిః=దిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? అధ్వానం=మార్గమును. 'భూమిపతిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అధ్వానం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నబుబుధే' అనెడి క్రియాపదమును నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతమపి=ఏదైనను? లంఘితమపి=దాఁటఁబడినదైనను. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడై? దర్శయన్=చూపువాఁడై. కిం దేనిని? తత్తత్=ఆయావస్తువులను. కస్యై=ఎవరికొఱకు? పత్న్యై=భార్యయగు సుదక్షిణాదేవికొఱకు, భూమిపతిః కథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? బుధోపమః - బుధ=బుధుఁడే, ఉపమః=సామ్యముగాకలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? ప్రియదర్శనః-ప్రియ=ఇష్టమయిన, దర్శనః=దర్శనముకలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్తత్-తత్తత్, తే తే తాని తాని. తచ్ఛబ్దః దకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. భూమిపతిః-భూమ్యాః పతిః భూమిపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. భూమిపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పత్న్యై-పత్న్యై, పత్నీభ్యాం, పత్నీభ్యః. పత్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. దర్శయన్-దర్శయన్, దర్శయంతౌ, దర్శయంతః. దర్శయచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రియదర్శనః-ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః; దర్శనః, దర్శనౌ, దర్శనాః. ప్రియదర్శనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః అపి-అవ్యయమ్. లంఘితం-లంఘితం, లంఘితౌ, లంఘితాన్. లంఘితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః, అధ్వానం-అధ్వానం, అధ్వానౌ, అధ్వనః, అధ్వన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. బుబుధే-బుబుధే, బుబుధాతే, బుబుధిరే. 'బుధ అవగమన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. బుధోపమః - బుధ ఉపమా యస్య సః బుధోపమః; బుధోపమః, బుధోపమౌ, బుధోపమాః. బుధోపమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తత్తదితి. ప్రియం దర్శనం స్వకర్మకం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః, దర్శనీయ ఇత్యర్థః, బుధోపమో, భూమిపతిః, పత్న్యై, తత్తదద్భుతం వస్తు, దర్శయన్, లంఘితమపి అధ్వానం, న బుబుధే నజ్ఞాతవాన్. బుధః సౌమ్య ఉపమానం యస్యేతి విగ్రహః; ఇదం విశేషణం తత్తద్దర్శయన్నిత్యత్రోపయోగితయైతస్యజ్ఞాతృత్వసూచనార్థం.

భావము.—ప్రియంకరుఁడై వస్తుపరిజ్ఞానమందు బుధునికి సముఁడైన దిలీపమహారాజు, తనభార్యకు ఆయావస్తువులను చూపుచు పోవుచుండినందున, దారలకు దోవ నడిచినట్లు తోఁచకపోయెను.

శ్లో. స దుష్ప్రాపయశాః ప్రాప దాశ్రమం శ్రాంతవాహనః,
సాయం సంయమిన స్తస్య మహర్షే ర్మహిషీసఖః. ౪౮

పదచ్ఛేదము.—సః, దుష్ప్రాపయశాః, ప్రాపత్, ఆశ్రమం, శ్రాంతవాహనః, సాయం, సంయమినః, తస్య, మహర్షేః, మహిషీసఖః.

అర్థము.—దుష్ప్రాపయశాః-దుష్ప్రాప=అన్యదుర్లభమైన, యశాః=కీర్తికలట్టియు, శ్రాంతహవాహనః-శ్రాంత=బడలిన, వాహనః=అశ్వములుగలట్టియు, మహిషీసఖః=భార్యాసమేతుఁడైన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, సాయం=సాయంకాలమునందు, సంయమినః=నియమవంతుఁడైన, తస్య=ఆ, మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడిప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నవిగనుక సకర్మక కర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవరియొక్క? తస్య=ఆ, మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క. మహర్షేఃకథంభూతస్య=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? సంయమినః=నియమవంతుఁడైనవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? సాయం=సాయంకాలమునందు. సకథంభూతః = ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? మహిషీసఖః=భార్యాసమేతుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? శ్రాంతవాహనః-శ్రాంత=బడలిన, వాహనః=అశ్వములుకలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? దుష్ప్రాపయశాః-దుష్ప్రాప=అన్యదుర్లభమయిన, యశాః=కీర్తికలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. దుష్ప్రాయశాః - దుఃఖేనప్రాప్తుం శక్యం దుష్ప్రాపం, దుష్ప్రాపం యశః యస్య సః దుష్ప్రాపయశాః; యశాః, యశసౌ, యశసః. దుష్ప్రాపయశశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాపత్-ప్రాపత్, ప్రాపతాం, ప్రాపన్. ప్రేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఆప్ల్వ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశ్రమం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్. ఆశ్రమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శ్రాంతవాహనః-శ్రాంతాని వాహనాని యస్యసః శ్రాంతవాహనః; వాహనః, వాహనౌ, వాహనాః. శ్రాంతవాహనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాయం-అవ్యయమ్. సంయమినః-సంయమోఽస్యాస్తీతి సంయమీ, తస్య సంయమినః; సంయమినః, సంయమినోః, సంయమినాం. సంయమిన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః. షష్ఠ్యేకవచనాన్తః తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మహర్షేః-మహాం

శ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; ఋషేః, ఋష్యోః, ఋషీణాం. మహర్షి శబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. మహిషీసఖః-మహిష్యాఃసఖా మహిషీ సఖః; మహిషీసఖః, మహిషీసఖౌ, మహిషీసఖాః. మహిషీసఖశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. దుష్ప్రాపయశాః దుష్ప్రాపమన్యదుర్లభంయశో యస్యసతథోక్తః, శ్రాంతవాహనః దూరగమనాత్ క్లాంతయుగ్యః, మహిష్యాః సఖామహిషీసఖః, 'రాజాహస్సఖిభ్యష్ట'జితిటచ్ప్రత్యయః. సహాయాంతరనిరపేక్ష ఇతిభావః, సరాజా, సాయం సాయంకాలే, సంయమినః నియమవతః, తస్య మహర్షే ర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమంప్రాపత్ ప్రాప్తః, పుషాదిత్వాదఙ్.

భా.—ఇతరులకు దుర్లభమయినయశస్సుగలదిలీపమహారాజు మహర్షియైనవసిష్ఠునియాశ్రమమును పత్నీసమేతుఁడై బడలియున్నగుఱ్ఱములతో సాయంకాలమున చేరెను.

అవ. తమాశ్రమంవిశినష్టి.—

శ్లో. వనాంతరా దుపావృత్తైః సమిత్కుశఫలాహరైః,
పూర్యమాణ మదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతై స్తపస్విభిః. ౪౯

పదచ్ఛేదము.—వనాంతరాత్, ఉపావృత్తైః, సమిత్కుశఫలాహరైః, పూర్యమాణం, అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః, తపస్విభిః.

అర్థము.—వనాంతరాత్=అన్యవనములనుండి, ఉపావృత్తైః=వెనుకకుపచ్చిన, సమిత్కుశఫలాహరైః - సమిత్=సమిధలను, కుశ=దర్భలను, ఫల=ఫలములను, ఆహరైః=కొనివచ్చుస్వభావముకల, అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః-అదృశ్య=దర్శనార్హులుకాకుండు, అగ్ని=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులచేత, ప్రత్యుద్యాతైః=ఎదురుకొనఁబడిన, తపస్విభిః=ఋషులచేత, పూర్యమాణం = నింపఁబడిన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక, సకర్మక కర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునః కథంభూతం=ఆశ్రమమింకనెటువంటిది? పూర్యమాణం=నింపఁబడినది. కైః=ఎవరిచేత? తపస్విభిః=ఋషులచేత. తపస్విభిఃకథంభూతైః=ఋషులెట్టివారు? అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః-అదృశ్య=దర్శనార్హులుకాని, అగ్ని=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులచేత, ప్రత్యుద్యాతైః=ఎదురుకోఁబడినవారు. పునః కథంభూతైః=ఇంకనెట్టివారు? సమిత్కుశఫలాహరైః-సమిత్=సమిధలను,కుశ=దర్భలను, ఫల=

ఫలములను, ఆహారైః = కొనివచ్చెడుస్వభావముకలవారు. పునః కథంభూతైః=ఇంకనెట్టి వారు? ఉపావృత్తైః=వెనుకకువచ్చినవారు. కస్మాత్ =దేనినుండి? వనాంతరాత్ =అన్య వనమునుండి.

శబ్దరూపసమాసములు.—వనాంతరాత్ -అన్యద్వనం వనాంతరం,తస్మాత్ వనాం తరాత్ ; అంతరాత్, అంతరాభ్యాం, అంతరేభ్యః. వనాంతరశబ్దః అకారాంత నపుం సకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. ఉపావృత్తైః - ఉపావృత్తేన, ఉపావృత్తాభ్యాం, ఉపావృత్తైః. ఉపావృత్తశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సమిత్కుశఫలాహారైః-సమిధశ్చకుశాశ్చ ఫలానిచ సమిత్కుశఫలాని, సమిత్కుశఫలాని ఆహరంతీతి సమిత్కుశఫలాహారాః, తైః సమిత్కుశఫలాహారైః;ఆహారేణ,ఆహారాభ్యాం, ఆహారైః. సమిత్కుశఫలాహారశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. పూర్యమాణం-పూర్యమాణం, పూర్యమాణౌ, పూర్యమాణాన్. పూర్యమాణశబ్దః అకా రాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అదృశ్యాగ్ని ప్రత్యుద్యాతైః-ద్రష్టుంయోగ్యాః దృశ్యాః, దృశ్యానభవంతీత్యదృశ్యాః; అదృశ్యాశ్చతే అగ్నయశ్చ అదృశ్యాగ్నయః, అదృశ్యాగ్నిభిః ప్రత్యుద్యాతాః అదృశ్యాగ్ని ప్రత్యుద్యాతాః, తైః అదృశ్యాగ్ని ప్రత్యు ద్యాతైః; ప్రత్యుద్యాతేన, ప్రత్యుద్యాతాభ్యాం, ప్రత్యుద్యాతైః. అదృశ్యాగ్నిప్రత్యు ద్యాతశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. తపస్విభిః-తపః ఏషా మ స్తీతి తపస్వినః, తైః తపస్విభిః; తపస్వినా, తపస్విభ్యాం, తపస్విభిః. తపస్విన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వనాంతరాదితి. వనాంతరాదన్యస్మాద్వనాత్, ఉపావృత్తైః ప్ర త్యాగతైః సమిధశ్చఫలానిచ ఆహర్తుంశీలమేషామితి సమిత్కుశఫలాహారాః తైః, 'ఆజితా చ్ఛీల్య' ఇతి హరతేరాఙ్పూర్వాదణ్ప్రత్యయః, అదృశ్యైరదర్శనాయోగ్యైః అగ్నిభిర్వృ తాని కైః, ప్రత్యుద్యాతాః ప్రత్యుద్గతాః, తైః, తపస్విభిః, పూర్యమాణం వ్యాప్యమానం, ప్రోష్యాగచ్ఛతా మాహితాగ్నీనాం అగ్నిప్రత్యుద్యానం శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ.

భావము.—ఇతరవనములనుండి సమిధలను దర్భలను పండ్లనుకొనివచ్చువారును, నగుపడనిత్రేతాగ్నులవలన యెదురుకొనఁబడిన ఋషులచేత నిబిడీకృతమయినదియు.

శ్లో. ఆకీర్ణ మృషిపత్నీనా ముటజద్వారరోధిభిః,
అపత్యై రివ నీవారభాగధేయోచితై ర్మృగైః. ౫౦

పదచ్ఛేదము.—ఆకీర్ణం, ఋషిపత్నీనాం, ఉటజద్వారరోధిభిః, అపత్యైః, ఇవ, నీవారభాగధేయోచితైః, మృగైః.

అర్థము.—నీవారభాగధేయోచితైః-నీవార=తృణధాన్యములయొక్క, భాగధేయ=భాగములకు, ఉచితైః=యోగ్యములయినవి గనుకనే, ఉటజద్వారరోధిభిః-ఉటజ=పర్ణశాలలయొక్క, ద్వార=వాకిళ్లను, రోధిభిః=అడ్డగించు, మృగైః=మృగములచేత, ఋషిపత్నీనాం=ఋషిభార్యలయొక్క, అపత్యైరివ=బిడ్డలచేతవలె, ఆకీర్ణం=వ్యాప్తమైన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునః కథంభూతం=ఆశ్రమమింకనెట్టిది? ఆకీర్ణం=వ్యాప్తమయినది. కైరివ = ఎవరిచేతవలె? అపత్యైరివ=బిడ్డలచేతవలె. కాసాం=ఎవరియొక్క? ఋషిపత్నీనాం=ఋషిభార్యలయొక్క. కైః=వేనిచేత? మృగైః=జింకలచేత. మృగైఃకథంభూతైః=జింకలెట్టివి? ఉటజద్వారరోధిభిః - ఉటజ=పర్ణశాలలయొక్క, ద్వార=వాకిళ్లను, రోధిభిః=అడ్డగించునవి. కథంభూతైః=ఎట్టివిగనుకనే? నీవారభాగధేయోచితైః-నీవార=నెవ్వరివడ్లయొక్క, భాగధేయ = భాగములకు, ఉచితైః = యోగ్యములయినవి గనుకనే.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆకీర్ణం-ఆకీర్ణం, ఆకీర్ణా, ఆకీర్ణాన్. ఆకీర్ణశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఋషిపత్నీనాం-ఋషీణాంపత్న్యః ఋషిపత్న్యః, తాసాం ఋషిపత్నీనాం; పత్న్యాః, పత్న్యోః, పత్నీనాం. ఋషిపత్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఉటజద్వారరోధిభిః - ఉటజానాం ద్వారాణి ఉటజద్వారాణి, ఉటజద్వారాణి రుంధంతీతి ఉటజద్వారరోధినః, తైః ఉటజద్వారరోధిభిః; రోధినా, రోధిభ్యాం, రోధిభిః. ఉటజద్వారరోధిన్‌శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. అపత్యైః-అపత్యేన, అపత్యాభ్యాం, అపత్యైః. అపత్యశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. నీవారభాగధేయోచితైః-భాగాఏవ భాగధేయాని, నీవారాణాం భాగధేయాని నీవారభాగధేయాని, నీవారభాగధేయానాం ఉచితాః నీవారభాగధేయోచితాః, తైః నీవారభాగధేయోచితైః; ఉచితేన, ఉచితాభ్యాం, ఉచితైః. నీవారభాగధేయోచితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. మృగైః-మృగేణ, మృగాభ్యాం, మృగైః. మృగశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—ఆకీర్ణమితి. నీవారాణాం, తృణధాన్యానాం, భాగఏవ, భాగధేయమంశః 'భాగరూపనామభ్యోధేయోవాచ్య' ఇతిస్వార్థే ధేయప్రత్యయః. తస్యోచితైః,

అతఏవ, ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, ద్వారరోధిభిః ద్వారావరోధకైః, మృగైః, ఋషిపత్నీనాం, అపత్యైరివ, ఆకీర్ణం వ్యాప్తం.

భావము.—తృణములయొక్క ధాన్యములలో కొంతభక్షించుచు ఋషిభార్యలబిడ్డలవలె పర్ణశాలలయొక్క మార్గములను అడ్డగించు జింకలచేత ఆవరింపఁబడినదియు.

శ్లో. సేకాంతే మునికన్యాభి స్తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్,
విస్రంభాయ విహంగానా మాలవాలాంబుపాయినామ్. ౫౧

పదచ్ఛేదము.—సేకాంతే, మునికన్యాభిః, తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం, విస్రంభాయ, విహంగానాం, ఆలవాలాంబుపాయినాం.

అర్థము —సేకాంతే-సేక=వృక్షమూలసేచనముయొక్క, అంతే=సమాప్తియందు, మునికన్యాభిః=ఋషికన్యకలచేత, ఆలవాలాంబుపాయినాం-ఆలవాల=పాదులయందలి, అంబు=ఉదకంబుల, పాయినాం=పానముచేయుచుండు, విహంగానాం=పక్షులయొక్క, విస్రంభాయ=విశ్వాసముకొఱకు, తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం-తత్క్షణ=ఆసేచనక్షణమందు, ఉజ్ఝిత=విడువఁబడిన, వృక్షకం=బాలవృక్షములు కలిగిన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునఃకథంభూతం=ఆశ్రమమింకెట్టిది? తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం-తత్క్షణ=ఆసేచనక్షణమందు, ఉజ్ఝిత=విడువఁబడిన, వృక్షకం=బాలవృక్షములుకలది. కస్మై=దేనికొఱకు? విస్రంభాయ=విశ్వాసముకొఱకు. కేషాం=వేనియొక్క? విహంగానాం=పక్షులయొక్క. విహంగానాంకథంభూతానాం=పక్షులెట్టివి? ఆలవాలాంబుపాయినాం-ఆలవాల=పాదులయందలి, అంబు=ఉదకమును, పాయినాం=పానముచేయుచుండునవి. కాభిః=ఎవరిచేత? మునికన్యాభిః=ఋషికన్యకలచేత. కస్మిన్=దేనియందు? సేకాంతే-సేక=వృక్షమూలసేచనముయొక్క, అంతే=సమాప్తియందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సేకాంతే-సేకస్య అంతః సేకాంతః, తస్మిన్ సేకాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. సేకాంతశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. మునికన్యాభిః-మన్యంతఇతి మునయః, మునీనాం కన్యాః మునికన్యాః, తాభిః మునికన్యాభిః; కన్యయా, కన్యాభ్యాం, కన్యాభిః. మునికన్యాశబ్దః ఆకారాంతః

స్త్రీలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం-తస్య క్షణః తత్క్షణః; తత్క్షణం ఉజ్ఝితాః తత్క్షణోజ్ఝితాః, అల్పావృక్షాః వృక్షకాః, తత్క్షణోజ్ఝితాః వృక్షకాః యస్మిన్ సః తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకః, తం తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం; వృక్షకం, వృక్షకౌ, వృక్షకాన్. తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. విస్రంభాయ-విస్రంభాయ, విస్రంభాభ్యాం, విస్రంభేభ్యః. విస్రంభశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. విహంగానాం-విహాయసిగచ్ఛంతీతి విహంగాః, తేషాం విహంగానాం; విహంగస్య, విహంగయోః, విహంగానాం. విహంగశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. ఆలవాలాంబుపాయినాం-ఆలవాలేషు అంబూని ఆలవాలాంబూని, ఆలవాలాంబూని పిబంతీతి ఆలవాలాంబుపాయినః, తేషాం ఆలవాలాంబుపాయినాం; పాయినః, పాయినోః, పాయినాం. ఆలవాలాంబుపాయిన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః, షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సేకాంతఇతి. సేకాంతే వృక్షమూలసేచనావసానే, మునికన్యాభిః, సేక్త్రీభిః, ఆలవాలేషు జలావాపవలయేషు, యదంబు, తత్పాయినాం, ని. 'స్యాదాలవాలమావాల మావాప' ఇత్యమరః. విహంగానాం పక్షిణాం, విస్రంభాయ విశ్వాసాయ, ని. 'సమౌవిస్రంభ విశ్వాసౌ' విత్యమరః. తత్క్షణే సేచనక్షణే, ఉజ్ఝితాః, వృక్షకాః బాలవృక్షాః యస్మిన్ తం, అల్పార్థే కన్ ప్రత్యయః.

భావము.—మునికన్యకలచేత నీళ్లుపోయబడి పక్షులా పాదులలోని నీళ్లను త్రావవలెనను విశ్వాసముతో నీళ్లుపోయగనే వదలిపెట్టఁబడిన చిన్నవృక్షములు కలిగినట్టియు?

శ్లో. ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు నిషాదిభిః,
మృగై ర్వర్తితరోమంథ ముటజాంగణభూమిషు. ౫౨

పదచ్ఛేదము.—ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు, నిషాదిభిః, మృగైః, వర్తితరోమంథం, ఉటజాంగణభూమిషు.

అర్థము.—ఆతపాత్యయ సంక్షిప్తనీవారాసు-ఆతప=ఎండయొక్క, అత్యయ=పోవుటచేత, సంక్షిప్త=కుప్పగాఁ జేయఁబడిన, నీవారాసు=తృణధాన్యములు కల, ఉటజాంగణభూమిషు-ఉటజ=పర్ణశాలలయొక్క, అంగణభూమిషు=ముంగిటి ప్రదేశములయందు, నిషాదిభిః=కూర్చుండునట్టి, మృగైః = జింకలచేత, వర్తితరోమంథం-వర్తిత=చేయఁబడిన, రోమంథం=నెమరుకలిగిన, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను;

ఆకాంక్ష.—ప్రాపత్=పొందెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రాపత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. ఆశ్రమంపునఃకథంభూతం=ఆశ్రమమింకనెట్టిది? వర్తితరోమంథః-వర్తిత=చేయఁబడిన, రోమంథం=నెమరుకలది. కైః=వేనిచేత? మృగైః=జింకలచేత. మృగైః కథంభూతైః=జింకలెట్టివి? నిషాదిభిః=కూర్చున్నవి. కాసు=వేనియందు ? ఉటజాంగణభూమిషు-ఉటజ=పర్ణశాలలయొక్క, అంగణభూమిషు = ముంగిటిప్రదేశములయందు. ఉటజాంగణభూమిషుకథంభూతాసు=పర్ణశాలలయొక్క ముంగిటిప్రదేశములెట్టివి? ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు-ఆతప-ఎండయొక్క, అత్యయ=పోవుటచేత, సంక్షిప్త=కుప్పగా పోయఁబడిన, నీవారాసు=తృణధాన్యములు కలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆతపాత్యయ సంక్షిప్తనీవారాసు- ఆతపస్యఅత్యయః ఆతపాత్యయః, ఆతపాత్యయేనసంక్షిప్తాః ఆతపాత్యయసంక్షిప్తాః, ఆతపాత్యయసంక్షిప్తాః నీవారాః యాసు తాః ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాః, తాసు ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు; నీవారాయాం, నీవారయోః, నీవారాసు. ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. నిషాదిభిః-నిషాదినా, నిషాదిభ్యాం, నిషాదిభిః. నిషాదిన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. మృగైః-మృగేణ, మృగాభ్యాం, మృగైః. మృగశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. వర్తితరోమంథం-వర్తితః రోమంథోయస్మిన్ స వర్తితరోమంథః, తం వర్తితరోమంథం; రోమంథం, రోమంథౌ, రోమంథాన్. వర్తితరోమంథశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉటజాంగణభూమిషు-అంగణానాంభూమయః అంగణభూమయః, ఉటజానాం అంగణభూమయః ఉటజాంగణభూమయః, తాసు ఉటజాంగణభూమిషు; భూమ్యాం, భూమ్యా, భూమ్యోః, భూమిషు. ఉటజాంగణభూమిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—ఆతపేతి. ఆతపస్యాత్యయేఅపగమేసతి సంక్షిప్తాఃరాశీకృతాఃనీవారాఃతృణధాన్యానియాసు, ని.'తృణధాన్యానినీవారా'ఇత్యమరః. ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, అంగణభూమిషుచత్వరభాగేషు 'పర్ణశాలోటజోఒస్త్రియాం,' 'అంగణంచత్వరాజిరే' ఇతిచామరః. నిషాదిభిరుపవిష్టైః మృగైర్వర్తితోనిష్పాదితోరోమంథశ్చర్విత చర్వణం యస్మిన్ ఆశ్రమే తం.

భావము.—ఎండతగ్గినప్పుడు త్రోయఁబడిన తృణధాన్యరాసులుండు పర్ణశాలల ముంగిళ్లలో నెమరువేయుచుండెడి జింకలుకలిగినదియు.

శ్లో. అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునై రతిథీ నాశ్రమోన్ముఖాన్,
పునానం పవనోద్ధూతై ర్ధూమై రాహుతిగంధిభిః ౫౩

పదచ్ఛేదము.—అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః, అతిథీన్, ఆశ్రమోన్ముఖాన్, పునానం, పవనోద్ధూతైః, ధూమైః, ఆహుతిగంధిభిః.

అర్థము —అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః-అభ్యుత్థిత=ప్రజ్వలింపఁబడిన, అగ్ని=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులకు, పిశునైః=సూచకములయినట్టియు, పవనోద్ధూతైః-పవన=వాయువులచేత, ఉద్ధూతైః-ఎగురఁగొట్టఁబడినట్టియు, ఆహుతిగంధిభిః-ఆహుతి=ఆహుతులయొక్క, గంధిభిః=గంధముకలిగిన, ధూమైః=ధూమములచేత, ఆశ్రమోన్ముఖాన్-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమునకు, ఉన్ముఖాన్=అభిముఖులయిన,అతిథీన్=అతిథులను,పునానం=పరిశుద్ధముగాచేయుచుండు, ఆశ్రమం=ఆశ్రమమును, ప్రాపత్=పొందెను.

అన్వయము.—ప్రాపత్=పొందెను. ఆశ్రమంపునఃకథంభూతం=ఆశ్రమమింకనెటువంటిది? పునానం=పరిశుద్ధముగా చేయుచుండునది. కాన్=ఎవరిని? అతిథీన్=అతిథులను.అతిథీన్ కథంభూతాన్=ఆ అతిథులెట్టివారు?ఆశ్రమోన్ముఖాన్-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమునకు.ఉన్ముఖాన్=అభిముఖులైనవారు. కైః=వేనిచేత? ధూమైః=ధూమములచేత. ధూమైఃకథంభూతైః=ధూమములెట్టివి ? ఆహుతిగంధిభిః-ఆహుతి=ఆహుతులయొక్క, గంధిభిః=గంధముకలవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? పవనోద్ధూతైః-పవన=వాయువుచేత, ఉద్ధూతైః=ఎగురకొట్టఁబడినవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః-అభ్యుత్థిత=ప్రజ్వలింపఁబడిన, అగ్ని=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులకు, పిశునైః=సూచకములయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః - అభ్యుత్థితాశ్చతే అగ్నయశ్చ అభ్యుత్థితాగ్నయః, అభ్యుత్థితాగ్నీనాం పిశునాః అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునాః, తైః అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః; పిశునేన, పిశునాభ్యాం, పిశునైః. అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అతిథీన్-అతిథిం, అతిథీ,అతిథీన్.అతిథిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః ఆశ్రమోన్ముఖాన్-ఆశ్రమస్య ఉన్ముఖాః ఆశ్రమోన్ముఖాః, తాన్ ఆశ్రమోన్ముఖాన్; ఉన్ముఖం, ఉన్ముఖౌ, ఉన్ముఖాన్. ఆశ్రమోన్ముఖశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. పునానం-పునానం, పునానౌ, పునానాన్.పునానశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పవనోద్ధూతైః-పవనేన ఉద్ధూతాః పవనోద్ధూతాః, తైః పవనోద్ధూతైః; ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం,ఉద్ధూతైః.పవనోద్ధూతశబ్దః-అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ధూమైః-ధూమేన, ధూమాభ్యాం,ధూమైః.ధూమశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయా

బహువచనాన్తః. ఆహుతిగంధిభిః ఆహుతీనాం గంధః ఆహుతిగంధః, ఆహుతిగంధః ఏషామస్తీతి ఆహుతిగంధినః, తైః, ఆహుతిగంధిభిః; గంధినా, గంధిభ్యాం, గంధిభిః. ఆహుతిగంధిన్ శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—అభ్యుత్థితేతి. అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః, హోమయోగ్యాఇత్యర్థః, శ్రు. "సమిద్ధేఽగ్నావాహుతింజుహోతీ" తిశ్రుతేః; తేషామగ్నీనాం పిశునైస్సూచకైః; పవనోద్ధూతైః వాయుంక్షిప్తైః, ఆహుతీనాంగంధః ఏషామస్తీత్యాహుతిగంధినః, తైః, ధూమైః ఆశ్రమోన్ముఖానతిథీన్ పునానం పవిత్రీకుర్వాణం.

భావము.—ప్రజ్వలింపఁబడినత్రేతాగ్నులకు సూచకములైనట్టియుం గాలిచేఁ జైలేపఁబడిన యాహుతులవాసనలుగలపొగలచే నాశ్రమమునకు పోవువారిని బవిత్రము చేయుచున్నదియు.

శ్లో. అథ యంతార మాదిశ్య ధుర్యా న్విశ్రామయేతి సః,
తా మవారోపయ త్పత్నీం రథా దవతతార చ. ౫౪

పదచ్ఛేదము.—అథ, యంతారం, ఆదిశ్య, ధుర్యాన్, విశ్రామయ, ఇతి, సః, తాం, అవారోపయత్, పత్నీం, రథాత్, అవతతార, చ.

అర్థము—అథ=ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరమందు, సః=ఆదిలీపమహారాజు, యంతారం =సారథిని, ధుర్యాన్=రథాశ్వములను, విశ్రామయ=నేదదీర్చుము, ఇతి=ఇట్లని, ఆదిశ్య= ఆజ్ఞాపించి, తాం=ఆ, పత్నీం=భార్యను, రథాత్ =రథమువలననుండి, అవారోపయత్= దింపించెను, అవతతారచ=తానును దిగెను.

ఆకాంక్ష.—అవతతారచ=తానునుదిగెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృవాచకపదమును, 'అవతతార' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. అవారోపయత్=దింపించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీప మహారాజు. కాం=ఎవతెను? తాం=ఆ, పత్నీం=భార్యను. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'పత్నీం' అనుద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవారోపయత్' అనెడిక్రియా పదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మాత్=దేనినుండి? రథాత్=రథము నుండి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆదిశ్య=ఆజ్ఞాపించి. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని. విశ్రామయ= నేదతీర్చుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాన్=దేనిని? ధుర్యాన్=రథాశ్వంబులను. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ధుర్యాన్' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,

'విశ్రామయ' అనెడి క్రియాపదంబునున్న దిగుసుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కం=ఎవనిని? యంతారం=సారథిని. కదా=ఎప్పుడు? అథ=ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. యంతారం-యంతారం, యంతారా, యంతౄన్. యంతృశబ్దః ఋకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆదిశ్య-ల్యప్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. ధుర్యాన్-ధురంవహంతీతిధుర్యాః, తాన్ ధుర్యాన్; ధుర్యం ధుర్యౌ, ధుర్యాన్. ధుర్యశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః. విశ్రామయ-విశ్రామయ, విశ్రామయతాత్, విశ్రామయతం, విశ్రామయత. వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'శ్రముతపసిఖేదేచే' త్యేతస్మాద్ధేతుమణ్ణిజంతాద్ధాతోస్సకర్మకాద్విధ్యర్థే లోట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్యయమ్. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అవారోపయత్-అవారోపయత్, అవారోపయతాం, అవారోపయన్. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'రుహబీజజన్మనిప్రాదుర్భావేచ' ఇత్యస్మాత్ ణిజంతాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రథాత్-రథాత్, రథాభ్యాం, రథేభ్యః. రథశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. అవతతార-అవతతార, అవతేరతుః, అవతేరుః. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'తౄప్లవనతరణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. చ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరం, సరాజా, యంతారంసారథిం, ధురంవహంతీతిధుర్యాః 'ధురోయడ్ఢకౌ' వితియత్ప్రత్యయః, ని. 'ధూర్వహేధుర్యధౌరేయధురీణాస్సధురంధరా' ఇత్యమరః, ధుర్యాన్ రథాశ్వాన్, విశ్రామయ వినీతశ్రమాన్కుర్వితి, ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, తాం పత్నీం, రథాదవారోపయత్ అవతారితవాన్, స్వయం చావతతార.

భావము.—దిలీపమహారాజు వసిష్ఠాశ్రమమును జేరగనే రథమునుండి సుదక్షిణాదేవినిదించి తానుదిగి గుఱ్ఱముల నేవదీర్చుమని సారథికి నాజ్ఞాపించెను.

శ్లో. తస్మై సభ్యాస్సభార్యాయ గోప్త్రే గుప్తతమేంద్రియాః,
అర్హణామర్హతే చక్రుః మునయో నయచక్షుషే. ॥౫౫॥

పదచ్ఛేదము.—తస్మై, సభ్యాః, సభార్యాయ, గోప్త్రే, గుప్తతమేంద్రియాః, అర్హణాం, అర్హతే, చక్రుః, మునయః, నయచక్షుషే.

అర్థము.—సభ్యాః=సభాస్తారులైనట్టియు, గుప్తతమేంద్రియాః - గుప్తతమ=మిక్కిలినియమింపఁబడిన, ఇంద్రియాః=చక్షురాదీంద్రియములుకలిగిన, మునయః=ఋషులు, సభార్యాయ=భార్యతోఁకూడికొన్నట్టియు, గోప్త్రే=సంరక్షకుఁడయినట్టియు, నయచక్షుషే-నయ=శాస్త్రమే, చక్షుషే=తత్త్వవేదకప్రమాణముగా కలిగినవాఁడుగనుకనే, అర్హతే=పూజ్యుఁడయిన, తస్మై=ఆదిలీపమహారాజుకొఱకు, అర్హణాం=పూజను, చక్రుః=చేసిరి.

ఆకాంక్ష.—చక్రుః=చేసిరి. కే=ఎవరు? మునయః = ఋషులు, కాం = దేనిని? అర్హణాం=పూజను. 'మునయః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్హణాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'చక్రుః' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మై=ఎవనికొఱకు? తస్మై=ఆదిలీపమహారాజుకొఱకు. తస్మైకథంభూతాయ=ఆదిలీపమహారాజు ఎట్టివాఁడు? అర్హతే=పూజ్యుఁడయినవాఁడు. కథంభూతాయ=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? నయచక్షుషే-నయ=శాస్త్రమే, చక్షుషే=తత్త్వవేదకప్రమాణముగాకలిగినవాఁడు గనుకనే. పునఃకథంభూతాయ=ఇంకనెటువంటివాఁడు? గోప్త్రే=సంరక్షకుఁడయినవాఁడు, పునఃకథంభూతాయ=ఇంకనెటువంటివాఁడు? సభార్యాయ=భార్యతోఁగూడుకొనియుండువాఁడు, మునయః కథంభూతాః=ఋషులెటువంటివారు? గుప్తతమేంద్రియాః-గుప్తతమ=మిక్కిలి నియమింపఁబడిన, ఇంద్రియాః=చక్షురాదీంద్రియములుకలిగినవారు. పునః కథంభూతాః=ఇంకనెట్టివారు? సభ్యాః=సభాసాధువులయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మై-తస్మై, తాభ్యాం, తేభ్యః, తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. సభ్యాః - సభాయాం సాధవః సభ్యాః - సభ్యః, సభ్యౌ, సభ్యాః. సభ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. సభార్యాయ-భార్యయాసహవర్తత ఇతి సభార్యః; తస్మై సభార్యాయ; సభార్యాయ, సభార్యాభ్యాం, సభార్యేభ్యః. సభార్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. గోప్త్రే-గోప్త్రే, గోప్తృభ్యాం, గోప్తృభ్యః. గోప్తృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. గుప్తతమేంద్రియాః-అత్యంతంగుప్తాని గుప్తతమాని; గుప్తతమాని ఇంద్రియాణి యైస్తే గుప్తతమేంద్రియాః; ఇంద్రియః, ఇంద్రియౌ, ఇంద్రియాః. గుప్తతమేంద్రియశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః, అర్హణాం- అర్హణాం, అర్హణే, అర్హణాః. అర్హణాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అర్హతే-అర్హతే, అర్హద్భ్యాం, అర్హద్భ్యః. అర్హచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. చక్రుః-చకార, చక్రతుః, చక్రుః 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మునయః-

మునిః, మునీ, మునయః. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః నయచక్షుషే-నయ ఏవచక్షుర్యస్యసః నయచక్షుః, తస్మై నయచక్షుషే; చక్షుషే, చక్షుర్భ్యాం, చక్షుర్భ్యః. నయచక్షుశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.— తస్మాఇతి. సభాయాం సాధవః సభ్యాః 'సభాయాయది' తియత్ప్రత్యయః, గుప్తతమేంద్రియాః అత్యంతనియతేంద్రియాః, సభార్యాయ గోప్త్రే రక్షకాయ, నయః శాస్త్రమేవచక్షుః తత్వావేదకం ప్రమాణం యస్యతస్మై నయచక్షుషే, అతఏవ అర్హతేప్రశస్తాయ, పూజ్యాయేత్యర్థః 'అర్హప్రశంసాయా' మితి ధాతోశ్శతృప్రత్యయః. తస్మై రాజ్ఞే, అర్హాణాం పూజాం, చక్రుః, 'పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా' ఇత్యమరః.

భావము.—నిగ్రహింపఁబడినయింద్రియములుగలవారునుసభాసదులగు మునులు శాస్త్రదృష్టిగలిగి సంరక్షించుట చేపూజార్హుఁడును భార్యాసహితుఁడగు దిలీపమహారాజునకు మర్యాద జరిగించిరి.

శ్లో. విధేస్సాయంతనస్యాంతే స దదర్శ తపోనిధిమ్,
అన్వాసిత మరుంధత్యా స్వాహయేవ హవిర్భుజమ్. ౫౬

పదచ్ఛేదము.—విధేః, సాయంతనస్య, అంతే, సః, దదర్శ, తపోనిధిం, అన్వాసితం, అరుంధత్యా, స్వాహయా, ఇవ, హవిర్భుజం.

అర్థము. సః=ఆదిలీపమహారాజు, సాయంతనస్య = సాయంకాలమందుపుట్టిన, విధేః=జపహోమాద్యనుష్ఠానముయొక్క, అంతే=అవసానమందు, అరుంధత్యా=అరుంధతీదేవిచేత, అన్వాసితం=ఉపాసనచేయఁబడిన, తపోనిధిం=వసిష్ఠుని, స్వాహయా=స్వాహాదేవిచేత, అన్వాసితం=ఉపాసనచేయఁబడిన, హవిర్భుజమివ=యజ్ఞేశ్వరునివలె, దదర్శ=చూచెను.

ఆకాంక్ష.— దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=ఎవరిని? తపోనిధిం=వసిష్ఠులను. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తపోనిధిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'దదర్శ' అనెడిక్రియాపదమునున్నవి గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కమివ=ఎవనివలె? హవిర్భుజమివ=యజ్ఞేశ్వరునివలెనే. హవిర్భుజం కథంభూతం=యజ్ఞేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? అన్వాసితం = ఉపాసనచేయఁబడినవాఁడు. కయా=దేనిచేత? స్వాహయా=స్వాహాదేవిచేత, తపోనిధింకథంభూతం=వసిష్ఠుఁడెటువంటివాఁడు? అన్వాసితం=ఉపాసనచేయఁబడినవాఁడు. కయా=దేనిచేత? అరుంధత్యా=అరుంధతీదేవిచేత. కస్మిన్=దేనియందు? అంతే=అవసానమందు. కస్య=దేనియొక్క ? విధేః=జప

హోమాద్యనుష్ఠానముయొక్క. విధేః కథంభూతస్య = జపహోమాద్యనుష్ఠానమెట్టిది ? సాయంతనస్య=సాయంకాలమందుఁబుట్టినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—విధేః-విధేః, విధ్యోః, విధీనాం. విధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. సాయంతనస్య-సాయంభవస్సాయంతనః, తస్య సాయంతనస్య; సాయంతనస్య, సాయంతనయోః, సాయంతనానాం. సాయంతనశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అంతే-అంతే,అంతయోః, అంతేషు. అంతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.దదర్శ-దదర్శ,దదృశతుః,దదృశుః.'దృశిర్ ప్రేక్షణే'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తపోనిధిం-తపసాం నిధిః తపోనిధిః, తం తపోనిధిం; నిధిం, నిధీ, నిధీన్, తపోనిధిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్వాసితం-అన్వాసితం, అన్వాసితౌ, అన్వాసితాన్. అన్వాసితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అరుంధత్యా-అరుంధత్యా, అరుంధతీభ్యాం, అరుంధతీభిః. అరుంధతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః.స్వాహయా-స్వాహయా, స్వాహాభ్యాం, స్వాహాభిః. స్వాహాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఇవ-అవ్యయమ్. హవిర్భుజం-హవీంషిభునక్తి ఇతిహవిర్భుక్, తం హవిర్భుజం; హవిర్భుజం, హవిర్భుజౌ, హవిర్భుజః. హవిర్భుక్ఛబ్దః జకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా.—విధేరితి. సాయంతనస్య సాయంభవస్య 'సాయంచిర' మిత్యాదినాట్యుప్రత్యయః, విధేః జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య, అంతేఅవసానే, అరుంధత్యాఅన్వాసితం, పశ్చాదుపవేశవేనఉపాసితం, కర్మణి క్తః, ఉపసర్గవశాత్సకర్మకత్వం. 'అన్వాస్యైన' మిత్యాదివదుపపద్యతే. తపోనిధిం వసిష్ఠం, స్వాహయాస్వాహాదేవ్యా, ని. 'అథాగ్నాయీస్వాహాచహుతభుక్ప్రియే' త్యమరః; అన్వాసితం హవిర్భుజమివ, దదర్శ, 'సమిత్పుష్పకుశాగ్న్యంబుమృదన్నాక్షతపాణికః, జపంహోమంచకుర్వాణో నాభివాద్యోద్విజోభవేత్' ఇత్యనుష్ఠానమధ్యేఽభివాదననిషేధాత్, విధేరంతేదదర్శేత్యుక్తం, అన్వాసనం చాత్రపతివ్రతాధర్మత్వేనోక్తం, నతు కర్మాంగత్వేన. విధేరంతఇతికర్మణస్సమాప్త్యభిధానాత్.

భావము.—సాయంకాలమందు జపహోమాద్యనుష్ఠానముల యవసానమందు స్వాహాదేవి యజ్ఞేశ్వరుని పూజించురీతి అరుంధతీదేవిచేత ఉపాసింపఁబడిన తపోనిధియగువసిష్ఠుని దిలీపమహారాజు చూచెను.

శ్లో. తయోర్జగృహతుః పాదౌ రాజా రాజ్ఞీచ మాగధీ,
తౌ గురుర్గురుపత్నీచ ప్రీత్యా ప్రతినినందతుః. ౫౭

పదచ్ఛేదము.—తయోః, జగృహతుః, పాదౌ, రాజా, రాజ్ఞీ,చ,మాగధీ, తౌ, గురుః, గురుపత్నీ, చ, ప్రీత్యా, ప్రతినందతుః.

అర్థము.—మాగధీ=మగధరాజుపుత్రియైన, రాజ్ఞీ=సుదక్షిణాదేవి, రాజాచ=దిలీపమహారాజును, తయోః=ఆ అరుంధతీవసిష్ఠులయొక్క, పాదౌ=చరణములను,జగృహతుః=గ్రహించిరి. గురుపత్నీ=అరుంధతీదేవియు, గురుశ్చ=గురువైనవసిష్ఠుఁడును, తౌ=ఆసుదక్షిణాదిలీపులను, ప్రీత్యా=సంతోషముచేత, ప్రతినందతుః=ఆశీర్వాదములచేత సన్మానముచేసిరి.

ఆకాంక్ష.—ప్రతినందతుః=ఆశీర్వాదములచేతసన్మానముచేసిరి. కౌ=ఎవరు? గురుపత్నీగురుశ్చ=అరుంధతీదేవియు గురువైనవసిష్ఠుఁడును. కౌ=ఎవరిని? తౌ=ఆసుదక్షిణాదిలీపులను. 'గురుపత్నీగురుశ్చ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తౌ' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రతినందతుః' అనెడి క్రియాపదము నున్నవి గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కయా=దేనిచేత? ప్రీత్యా=సంతోషముచేత, జగృహతుః=గ్రహించిరి. కౌ=ఎవరు? రాజ్ఞీరాజాచ=సుదక్షిణాదేవియు దిలీపమహారాజును. కౌ = వేనిని? పాదౌ=చరణములను 'రాజ్ఞీరాజాచ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'పాదౌ' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'జగృహతుః' అనెడి క్రియాపదమునున్నవి గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కయోః=ఎవరియొక్క? తయోః=ఆ అరుంధతీవసిష్ఠులయొక్క. రాజ్ఞీ కథంభూతా=సుదక్షిణాదేవి ఎట్టిది? మాగధీ=మగధరాజపుత్రియైనది.

శబ్దరూపసమాసములు — తయోః-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీద్వివచనాంతః. జగృహతుః-జగ్రాహ, జగృహతుః, జగృహుః 'గ్రహ ఉపాదానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటి పరస్మైపదిప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. పాదౌ-పాదం, పాదౌ, పదః, పాదాన్. పాదశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాద్వివచనాంతః. రాజా-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్ఞీ-రాజ్ఞీ,రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞ్యః. రాజ్ఞీశబ్దః ఇకారాన్త స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. మాగధీ-మగధస్యాపత్యం స్త్రీ మాగధీ. మాగధీ,మాగధ్యౌ, మాగధ్యః. మాగధీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తౌ-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాద్వివచనాంతః. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుపత్నీ-గురోః పత్నీ గురుపత్నీ; పత్నీ, పత్న్యౌ, పత్న్యః. గురుపత్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ప్రీత్యా - ప్రీత్యా, ప్రీతిభ్యాం, ప్రీతిభిః. ప్రీతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగఃతృతీయైకవచనాంతః. ప్రతినందతుః-ప్రతి

ననంద, ప్రతిననందతుః, ప్రతినినందుః. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'టునదిసమృద్ధౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తయోరితి. మాగధీ, మగధరాజపుత్రీ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, రాజా దిలీపశ్చ, తయో రరుంధతీవసిష్ఠయోః, పాదౌ, జగృహతుః, పాదగ్రహణమభివాదనం, కృతవంతౌ, గురుపత్నీచ, గురుశ్చ, కర్తారౌ, సాచ సచతౌ సుదక్షిణాదిలీపౌ, కర్మ భూతౌ, ప్రీత్యా హర్షేణ, ప్రతినినందతుః, ఆశీర్వాదాదిభిస్సంభావయాం చక్రతు రిత్యర్థః.

భావము.—మగధరాజుకొమార్తె యగుసుదక్షిణాదేవియు దిలీపమహారాజును గురుపత్నులగు నరుంధతీవసిష్ఠులపాదములకు మ్రొక్కిరి. వారలు సంతోషముచేత సుద క్షిణాదిలీపుల నాశీర్వాదములచే సన్మానించిరి.

శ్లో. త మాతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమమ్,
పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః. ౫౮

పదచ్ఛేదము.—తం, ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం, పప్రచ్ఛ, కుశలం, రాజ్యే, రాజ్యాశ్రమమునిం, మునిః.

అర్థము.—మునిః=మననశీలుఁడైనటువంటివసిష్ఠుఁడు, ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథ క్షోభపరిశ్రమం-ఆతిథ్య=అతిథిసత్కారముయొక్క, క్రియా=చేయుటచేత, శాంత= పోయిన, రథ=రథముయొక్క, క్షోభ=చలనముచేతనైన, పరిశ్రమం=ఆయాసముకల, రాజ్యాశ్రమమునిం—రాజ్య=రాజ్యమనెడి, ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందు, మునిం=మనన శీలుఁడైన, తం=ఆదిలీపమహారాజును, రాజ్యే=రాజ్యమందు, కుశలం = క్షేమమును, పప్రచ్ఛ=అడిగెను.

ఆకాంక్ష.—పప్రచ్ఛ=అడిగెను. కః=ఎవఁడు? మునిః = మననశీలుఁడైన వసి ష్ఠుఁడు. కం= ఎవనిని? తం = ఆదిలీపమహారాజును. కిం=దేనిని? కుశలం=క్షేమమును. 'మునిః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'కుశలం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'పప్రచ్ఛ'అనెడి క్రియాపదమునున్న విగనుక ద్వికర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మిన్=దేనియందు? రాజ్యే=రాజ్యమందు. తంకథంభూ తం=ఆదిలీపమహారాజుఎటువంటివాఁడు? రాజ్యాశ్రమమునిం-రాజ్య=రాజ్యమనెడి,ఆశ్ర మ=ఆశ్రమమందు.మునిం=మననశీలుఁడైనవాఁడు.పునఃకథంభూతం=ఇంకనెటువంటివాఁ డు? ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం - ఆతిథ్య = అతిథిసత్కారముయొక్క, క్రియా=చేయుటచేతను,శాంత=పోయినటువంటి, రథ=రథముయొక్క, క్షోభ=చలనము చేతనైన, పరిశ్రమం=ఆయాసముకలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలిం
గః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం-ఆతిథ్యర్థ మిదమా
తిథ్యం, ఆతిథ్యస్యక్రియా ఆతిథ్యక్రియా, ఆతిథ్యక్రియయా శాంతః ఆతిథ్యక్రియా
శాంతః; రథస్యక్షోభః రథక్షోభః, రథక్షోభేనపరిశ్రమః రథక్షోభపరిశ్రమః; ఆతిథ్య
క్రియాశాంతఃరథక్షోభపరిశ్రమః యస్య సః, ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమః,
తం ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమం; పరిశ్రమం, పరిశ్రమౌ, పరిశ్రమాన్.
ఆతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచ
నాంతః. పప్రచ్ఛ-పప్రచ్ఛ, పప్రచ్ఛతుః,పప్రచ్ఛుః 'ప్రచ్ఛజ్ఞీప్సాయా' మిత్యస్మాద్ధా
తోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్‌పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః కుశలం-కుశ
లం, కుశలే,కుశలాని.కుశలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.రాజ్యే-
రాజ్ఞః కర్మభావోవారాజ్యం; తస్మిన్ రాజ్యే; రాజ్యే,రాజ్యయోః,రాజ్యేషు.రాజ్యశబ్దః
అకారాంతనపుంసకలింగఃసప్తమ్యేకవచనాన్తః.రాజ్యాశ్రమమునిం-రాజ్యమేవఆశ్రమః
రాజ్యాశ్రమః,రాజ్యాశ్రమే మునిః రాజ్యాశ్రమమునిః,తం రాజ్యాశ్రమమునిం;మునిం,
మునీ, మునీన్. రాజ్యాశ్రమమునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
మునిః-మునిః,మునీ,మునయః. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తమితి.మునిః ఆతిథ్యమతిథ్యర్థమిదం'అతిథేర్ఞ్య'ఇతిఞ్యప్రత్యయః
ఆతిథ్యస్యక్రియా తయా శాంతో, రథక్షోభేణ యః పరిశ్రమస్సయస్య తం తథోక్తం,
రాజ్యమేవాశ్రమః తత్ర మునిం, మునితుల్యమిత్యర్థః, తందిలీపం, రాజ్యే, కుశలం, పప్ర
చ్ఛ, పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వమిత్యుక్తం, యద్యపిరాజ్యశబ్దః పురోహితాదిగతత్వాద్రాజ
కర్మవచనః, తథాప్యత్రసప్తాంగవచనః 'ఉపపన్నం ననుశివం సప్తస్వంగేషు యస్యమే'
ఇత్యుత్తరానురోధాత్, తథాహ మనుః. శ్లో. 'స్వామ్యమాత్యౌపురంరాష్ట్రంకోశదండౌ
తథాసుహృత్,సప్తైతానిసమస్తాని లోకేఽస్మిన్ రాజ్యముచ్యత'ఇతి,సచ శ్లో.'బ్రాహ్మణం
కుశలంపృచ్ఛేత్క్షత్రబంధుమనామయం,వైశ్యం క్షేమంసమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ
చే'తి. మనువచనేసత్యపి, తస్యరాజ్ఞోమహానుభావత్వాద్బ్రాహ్మణోచితః కుశలప్రశ్నఏవ
కృత ఇత్యనుసంధేయః, అతఏవోక్తం'రాజ్యాశ్రమమునిం ముని' రితి.

భావము.—వసిష్ఠుఁడు ఉపచారముచే రథప్రయాణాయాసము దీరినవాఁడును,
రాజ్యమను నాశ్రమమున మునిగానుండువాఁడు నగు దిలీపమహారాజును ప్రభుమంత్రి
మిత్త్రాదిరాజ్యసప్తాంగక్షేమమడిగెను.

శ్లో. అథాథర్వనిధేస్తస్య విజితారిపురః పురః,
అర్థ్యా మర్థపతి ర్వాచ మాదదే వదతాం వరః. ౫౯

పదచ్ఛేదము.—అథ, అథర్వనిధేః, తస్య, విజితారిపురః, పురః, అర్ఘ్యాం, అర్థపతిః, వాచం, ఆదదే, వదతాం, పరః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, విజితారిపురః-విజిత=జయింపఁబడిన, అరిపురః=శత్రుపట్టణములు గలట్టియు, వదతాం=వక్తలలో, పరః=శ్రేష్ఠుఁడైన, అర్థపతిః=ధనేశ్వరుఁ డగుదిలీపమహారాజు, అథర్వనిధేః-అథర్వ=అథర్వవేదమునకు, నిధేః=స్థానభూతుఁడైన, తస్య=ఆవసిష్ఠునియొక్క, పురః=ఎదుట, అర్ఘ్యాం=అర్ఘయుక్తమైన, వాచం = వాక్కును, ఆదదే=స్వీకరించెను.

ఆకాంక్ష.—ఆదదే=స్వీకరించెను. కః=ఎవఁడు? అర్థపతిః=ధనేశ్వరుఁ డగుదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? వాచం=వాక్కును. 'అర్థపతిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'వాచం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును 'ఆదదే' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. వాచంకథంభూతాం=వాక్కుఎట్టిది? అర్ఘ్యాం=అర్ఘయుక్తమైనది. కుత్ర=ఎచ్చట ? పురః=ఎదుట. కస్య=ఎవరియొక్క ? తస్య=ఆవసిష్ఠునియొక్క. తస్యకథంభూతస్య=ఆవసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు?అథర్వనిధేః-అథర్వ=అథర్వవేదమునకు, నిధేః=స్థానభూతుఁడైనవాఁడు. అర్థపతిఃకథంభూతః=ధనేశ్వరుఁ డగుదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? పరః=శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు. కేషాం=ఎవరిలోపలను? వదతాం=వక్తలలోపల. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? విజితారిపురః-విజిత=జయింపఁబడిన, అరిపురః=శత్రుపట్టణములు కలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్.అథర్వనిధేః-అథర్వణః నిధిః అథర్వనిధిః, తస్య అథర్వనిధేః; నిధేః, నిధ్యోః,నిధీనాం. అథర్వనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. విజితారిపురః-అరీణాంపురాణి అరిపురాణి, విజితాని అరిపురాణి యేన సః విజితారిపురః; విజితారిపురః, విజితారిపురౌ, విజితారిపురాః. విజితారిపురశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.పురః-అవ్యయమ్. అర్ఘ్యాం-అర్ఘాదనపేతా అర్ఘ్యా, తాం అర్ఘ్యాం; అర్ఘ్యాం, అర్ఘ్యే, అర్ఘ్యాః. అర్ఘ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.అర్థపతిః-అర్థస్య పతిః అర్థపతిః; పతిః, పతీ,పతయః. అర్థపతిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వాచం-వాచం, వాచౌ, వాచః. వాక్ఛబ్దః చకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదదే-ఆదదే, ఆదదాతే, ఆదదిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ దాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వదతాం-వదతః, వదతోః, వదతాం. వదచ్ఛబ్దః తకారాంతః

పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. పరః-పరః, పరౌ, పరాః. పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ,విజితారిపురః నిర్జితశత్రునగరః, వదతాం వక్తౄణాం పరః, 'యతశ్చనిర్ధారణ' మితిషష్ఠీ, అర్థపతిః రాజా, అథర్వణః అథర్వవేదస్యనిధేః, తస్య మునేః. పురః అగ్రే, అర్థ్యాం అర్థాదనపేతాం, 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, వాచ మాదదే, వక్తుముపక్రాంతవా నిత్యర్థః, అథర్వనిధేరిత్యనేన పురోహితకృత్యాభిజ్ఞత్వాత్ ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం మునేరస్తీతిసూచ్యతే. యథాకామందకః 'త్రయ్యాంచ దండనీత్యాంచ కుశలస్స్యాత్పురోహితః, అథర్వవిహితంకుర్యాన్నిత్యం శాంతిక పౌష్టికే' ఇతి.

భావము.—శత్రుదేశముల జయించి ధనపతి యయి మాటాడుటలో నేర్పరి యగు దిలీపమహారాజు ఇష్టార్థసిద్ధినికలుగఁజేయు నథర్వణవేదమున దక్షుఁడగు వసిష్ఠమహాముని యెదుట ప్రయోజనకారియైనసంగతిని జెప్పఁదొడఁగెను.

శ్లో. ఉపపన్నం నను శివం సప్తస్వంగేషు యస్య మే,
దైవీనాం మానుషీణాం చ ప్రతికర్తా త్వ మాపదామ్. ౬౦

పదచ్ఛేదము.—ఉపపన్నం, నను, శివం, సప్తసు, అంగేషు, యస్య, మే, దైవీనాం, మానుషీణాం, చ, ప్రతికర్తా, త్వం, ఆపదాం.

అర్థము.—హేగురో=ఓగురువైనవసిష్ఠుఁడా, సప్తసు=ఏడైన, అంగేషు=స్వామ్యమాత్యాదులయందు, శివం=కుశలము, ఉపపన్నంనను=యుక్తమయినదే, యస్య మే=ఏనాయొక్క, దైవీనాం=దేవతల వలననుండివచ్చిన, మానుషీణాంచ=మనుష్యులవలననుండియువచ్చిన, ఆపదాం=దుర్భిక్షాదివ్యసనంబులకు, చోరభయాది వ్యసనంబులకును, త్వం = నీవు, ప్రతికర్తా=నివారకుఁడవో.

ఆకాంక్ష.—ప్రతికర్తా=నివారకుఁడవో. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతికర్తా' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్మక కర్తృప్రయోగము. కాసాం=వేనికి? ఆపదాం=దుర్భిక్షాది వ్యసనంబులకు, చోరభయాదివ్యసనంబులకును. ఆపదాం కథం భూతాం=దుర్భిక్షాదివ్యసనంబులును చోరభయాదివ్యసనంబులును యెటువంటివి? దైవీనాం మానుషీణాంచ=దేవతలవలననుండివచ్చినవి, మనుష్యులవలననుండియువచ్చినవి కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య మే=ఏనాయొక్క, ఉపపన్నంనను=యుక్తమైనటువంటి దేను. కిం=ఏది? శివం=కుశలము. 'శివం' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'ఉపపన్నంనను' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నవి కనుక అకర్మక కర్తృప్రయోగము. కేషు=వేనియందు? అంగేషు = స్వామ్యమాత్యాదులయందు. అం

గేషుకథంభూ తేషు=స్వామ్యమాత్యాదులు ఎటువంటివి? స ప్తసు=ఏడైనవి. కస్యసంబుద్ధిః? హేగురో=ఓగురువయిన వసిష్ఠుఁడా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉపపన్నం-ఉపపన్నం, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాని. ఉప పన్నశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. నను-అవ్యయమ్. శివం-శివం, శివే, శివాని. శివశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సప్త సు-సప్త, ౨ సప్తభిః, సప్తభ్యః. ౨ సప్తానాం, సప్తసు. సప్తన్‌శబ్దః. నకారాంతనపుంసక లింగః నిత్యంబహువచనేసప్తమీబహువచనాన్తః. అంగేషు-అంగే, అంగయోః, అం గేషు. అంగశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః. యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. దైవీనాం-దేవేభ్యః ఆగతాః దైవ్యః, తాసాం దైవీనాం; దైవ్యాః, దైవ్యోః, దైవీనాం. దైవీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. మానుషీణాం-మనుష్యేభ్య ఆగ తాః మానుష్యః, తాసాం మానుషీణాం; మానుష్యాః, మానుష్యోః, మానుషీణాం. మాను షీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ప్రతికర్తా-ప్రతి కరోతీతి ప్రతికర్తా; ప్రతికర్తా, ప్రతికర్తారౌ, ప్రతికర్తారః. ప్రతికర్తృశబ్దః ఋకా రాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛ బ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆపదాం - ఆపదః, ఆపదోః, ఆప దాం. ఆపచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—ఉపపన్నమితి. హేగురో సప్తస్వంగేషుస్వామ్యమాత్యాదిషు, 'స్వా మ్యమాత్యసుహృత్కోశ రాష్ట్రదుర్గబలానిచ, రాజ్యాంగానీ' త్యమరః. శివంకుశలం, ఉప పన్నంనను యుక్తమేవ, నన్వవధారణే, ని. 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణేన' స్విత్యమరః, కథమిత్యత్రాహ, యస్యమే, దైవీనాందేవేభ్యఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనాం, మానుషీణాం మనుష్యేభ్యఆగతానాంచోరభయాదీనాం, ఉభయత్రాపి'తత ఆగత' ఇత్య ణ్, 'టిడ్ఢాణఞ్'త్యాదినాజీప్, ఆపదాంవ్యసనానాం, త్వం,ప్రతికర్తానివారయితాఅపి, అత్రాహకామందకః, 'హుతాశనో బలం వ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవి ధం దైవం వ్యసనం మానుషం పరం, ఆయుక్తేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభా త్, పృథివీపతిలోభాచ్చ నరాణాం పంచధా భయం.'

భావము.—ఓగురుస్వామీ! నాయొక్కసప్తరాజ్యాంగములు క్షేమము గలిగి యున్నవి. అవి సమృద్ధములుగానున్నవి. ఒకవేళ దైవికమయిన అగ్ని ఉదకము వ్యాధి దుర్భిక్షము సంఘాతమరణము ఈఐదింటిలో నేదైనగాని మానుషసంబంధమయినఆయుక్తాధ

ములు దొంగలు శత్రువులు రాజవల్లభులు రాజకార్పణ్యములు యీ ఐదువ్యసనములలో నేదైనకాని తటస్థించినయెడ వానినారింప తమరు సమర్థులయ్యేయున్నారు.

అవ. తత్ర మానుషీణాం తావత్ప్రతీకార మాహ.—

శ్లో. తవ మంత్రకృతో మంత్రై ర్దూరా త్ప్రశమితారిభిః,
ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిద శ్శరాః. ౬౧

పదచ్ఛేదము.—తవ, మంత్రకృతః, మంత్రైః, దూరాత్, ప్రశమితారిభిః, ప్రత్యాదిశ్యంతే, ఇవ, మే, దృష్టలక్ష్యభిదః, శరాః.

అర్థము.—దూరాత్=పరోక్షమందే, ప్రశమితారిభిః-ప్రశమిత=శాంతిపొందింపబడిన, అరిభిః=శత్రువులు కలట్టియు, మంత్రకృతః=మంత్రప్రయుక్తమైన, తవ=నీయొక్క, మంత్రైః=మంత్రములచేత, దృష్టలక్ష్యభిదః-దృష్ట=ప్రత్యక్షవిషయమైన, లక్ష్య=లక్ష్యమును, భిదః=భేదించు, మే=నాయొక్క, శరాః=బాణంబులు, ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ=నిరాకరింపఁబడుచున్నవో యనునట్టులున్నవి.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యాదిశ్యంతఇవ=నిరాకరింపఁబడుచున్నవో యన్నట్టులున్నవి. కైః=వేనిచేత? మంత్రైః=మంత్రములచేత. కే=ఏవి? శరాః=బాణంబులు. 'మంత్రైః' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'శరాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'ప్రత్యాదిశ్యంతఇవ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. శరాఃకథంభూతాః=బాణంబులెటువంటివి? దృష్టలక్ష్యభిదః-దృష్ట=ప్రత్యక్షవిషయమైన, లక్ష్య=లక్ష్యంబును, భిదః=భేదించునవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. తవకథంభూతస్య=నీవెట్టివాఁడవు? ప్రశమితారిభిః - ప్రశమిత-శాంతిపొందింపఁబడిన, అరిభిః=శత్రువులుకలవాఁడవు. కుత్ర=ఎందే? దూరాత్=పరోక్షమందే.

శబ్దరూపసమాసములు.—తవ - తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మంత్రకృతః-మంత్రాన్ కృతవాన్ మంత్రకృత్, తస్య మంత్రకృతః; కృతః, కృతోః, కృతాం. మంత్రకృచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మంత్రైః-మంత్రేణ, మంత్రాభ్యాం, మంత్రైః. మంత్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. దూరాత్-అవ్యయమ్. ప్రశమితారిభిః-ప్రశమితాః అరయో యైస్తే ప్రశమితారయః, తైః ప్రశమితారిభిః; అరిణా, అరిభ్యాం, అరిభిః. ప్రశమితారిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ప్రత్యాదిశ్యంతే-ప్రత్యాదిశ్యతే, ప్రత్యాదిశ్యేతే, ప్రత్యాదిశ్యంతే. ప్రతిఆఙ్ ఇత్యుప

సర్గద్వయ పూర్వకాత్ 'దిశఅతిసర్జన' ఇతిధాతో స్సకర్మకాత్కర్మణివర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఇవఅవ్యయమ్. మే - మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దృష్టలక్ష్యభిదః - దృష్టంచతత్ లక్ష్యంచ, దృష్టలక్ష్యం, దృష్టలక్ష్యం భిందంతీతి, దృష్టలక్ష్యభిదః; భిత్, భిదౌ, భిదః. దృష్టలక్ష్యభిచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమా బహువచనాంతః. శరాః - శరః, శరౌ, శరాః. శరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమా బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.— తవేతి. దూరాత్ పరోక్షఏవ, ప్రశమితారిభిః, మంత్రాన్ కృతవాన్ మంత్రకృత్, 'సుకర్మపాపమంత్రపుణ్యేషుకృఞః' ఇతిక్విప్ ప్రత్యయః; తస్యమంత్రాణాం స్రష్టుః ప్రయోక్తుర్వాతవ, మంత్రైః కర్తృభిః, దృష్టం ప్రత్యక్షంయల్లక్ష్యంతస్మాత్రంభిందంతీతిదృష్టలక్ష్యభిదః, మేశరాః ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ వయమేవసమర్థాః కిమేభిః పిష్టపేషకైరితి నిరాక్రియంతఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, 'ప్రత్యాదిష్టోనిరస్తస్యాత్ప్రత్యాఖ్యాతోనిరాకృత' ఇత్యమరః. త్వన్మంత్రసామర్థ్యాదేవ నః పౌరుషం ఫలతీతిభావః.

భావము.—మంత్రవేత్తలైనతమమంత్రములేశత్రువులను పరోక్షమందునివర్తించుచున్నవి. నాబాణములు ప్రత్యక్షమందుమాత్రమే గురి తగులునవిగా నున్నవి.

అవ. సంప్రతి దైవీనా మాపదాం ప్రతీకార మాహ.—

శ్లో. హవి రావర్జితం హోత స్త్వయా విధివ దగ్నిషు,
వృష్టి ర్భవతి సస్యానా మవగ్రహవిశోషిణామ్. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—హవిః, ఆవర్జితం, హోతః, త్వయా, విధివత్, అగ్నిషు, వృష్టిః, భవతి, సస్యానాం, అవగ్రహవిశోషిణాం.

అర్థము.—హేహోతః=ఓయిహవనముజేయువసిష్ఠా,త్వయా=నీచేత,విధివత్=యథాశాస్త్రముగా, అగ్నిషు=అగ్నులయందు, ఆవర్జితం=ఉంచఁబడిన, హవిః=ఆజ్యాదిహవిస్సు,అవగ్రహవిశోషిణాం—అవగ్రహ=వర్షప్రతిబంధముచేత,విశోషిణాం=శోషించుచుండెడు, సస్యానాం=పైరులకు, వృష్టిః=వృష్టిరూపముగా, భవతి=అవుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—భవతి=అవుచున్నది.కిం=ఏది?హవిః=ఆజ్యాదిహవిస్సు. 'హవిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'భవతి' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక ఆకర్మకకర్తృప్రయోగము. కా=ఏరూపముగా? వృష్టిః=వర్షరూపముగా. కేషాం=వేనికి? సస్యానాం=పైరులకు. సస్యానాం కథంభూతానాం=పైరులెటువంటివి? అవగ్రహవిశోషిణాం-అవగ్ర

హా=వర్షప్రతిబంధముచేత, విశోషిణాం=శోషించుచున్నవి. హవిః కథంభూతం=ఆజ్యాది హవిస్సెట్టిది? ఆవర్జితం=ఉంచఁబడినది. కేషు=వేనియందు? అగ్నిషు=అగ్నులయందు. కథం=ఎట్లు? విధివత్=యథాశాస్త్రముగా. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కస్యాసం బుద్ధిః? హేహోతః=ఓహవనముచేయువసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు.—హవిః-హవిః, హవిషీ, హవీంషి. హవిశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆవర్జితం - ఆవర్జితం, ఆవర్జితే, ఆవర్జితాని. ఆవర్జితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హోతః-హే హోతః, హేహోతారౌ, హేహోతారః. హోతృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. విధివత్ - విధిమర్హతీతి విధివత్; వతిప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. అగ్నిషు - అగ్నౌ, అగ్న్యోః, అగ్నిషు అగ్నిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. వృష్టిః-వృష్టిః, వృష్టీ, వృష్టయః. వృష్టిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతి-భవతి, భవతః, భవంతి 'భూసత్తాయా'మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సస్యానాం - సస్యస్య, సస్యయోః, సస్యానాం. సస్యశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. అవగ్రహవిశోషిణాం-అవగ్రహేణ విశోషీణి అవగ్రహవిశోషిణీ, తేషాం అవగ్రహవిశోషిణాం; విశోషిణః, విశోషిణోః, విశోషిణాం. అవగ్రహవిశోషిన్‌శబ్దః నకారాంత నపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—హవిరితి. హేహోతః, త్వయా, విధివదగ్నిషు, ఆవర్జితం ప్రక్షిప్తం, హవిరాజ్యాదికం, కర్తృ, అవగ్రహః వర్షప్రతిబంధః 'ఆవే గ్రహో వర్షప్రతిబంధ' ఇతి నిపాతనాదచ్ ప్రత్యయః, తేన విశోషిణాం విశుష్యతాం, సస్యానాం వృష్టిర్భవతి. వృష్టిరూపేణ సస్యాన్యుజ్జీవయతీతి భావః, అత్ర మనుః 'అగ్నౌ దత్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా' ఇతి.

భావము. హవనకర్తలైన తమచే యథావిధిగ నగ్నులయందుంచఁబడు హవిస్సులు నావృష్టిచే శోషింపఁబడు పైరులకు వానలఁ గురియఁజేయుచున్నవి.

శ్లో. పురుషాయుషజీవిన్యో నిరాతంకా నిరీతయః,
యన్మదీయాః ప్రజాస్తస్య హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్. ౬3

పదచ్ఛేదము.—పురుషాయుషజీవిన్యః, నిరాతంకాః, నిరీతయః, యత్, మదీయాః ప్రజాః, తస్య, హేతుః, త్వద్బ్రహ్మవర్చసం.

అర్థము.—మదీయాః = నాసంబంధులైన, ప్రజాః=జనులు, పురుషాయుషజీవిన్యః-పురుషాయుష=నూఱుసంవత్సరములయందు, జీవిన్యః=జీవించువారు, నిరాతంకాః=పోయినభయముకలవారు, నిరీతయః=పోయిన, ఈతిబాధలుకలవారు, ఇతియత్=ఇట్లనునదిఏదికలదో,తస్య=ఆసమస్తమునకును, త్వద్బ్రహ్మవర్చసం-త్వత్=నీయొక్క, బ్రహ్మవర్చసం=వృత్తాధ్యయనసంపత్తియే, హేతుః=కారణము

ఆకాంక్ష.—హేతుః=కారణము. కిం=ఏదియే? త్వద్బ్రహ్మవర్చసం-త్వత్=నీయొక్క,బ్రహ్మవర్చసం=వృత్తాధ్యయనసంపత్తియే. 'త్వద్బ్రహ్మవర్చసం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'హేతుః' అనెడికారకక్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=దేనికి? తస్య=ఆసమస్తమునకును. ఇతియత్=ఇట్లనునదియేదికలదో. కథంభూతాః=ఎటువంటివారలు? నిరీతయః=ఈతిబాధలులేనివారు. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివారలు?నిరాతంకాః=భయములేనివారు. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివారలు?పురుషాయుషజీవిన్యః. పురుషాయుష=నూఱుసంవత్సరములవఱకు, జీవిన్యః=బ్రతుకువారు. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=జనులు. ప్రజాః కథంభూతాః=జనులెట్టివారు? మదీయాః=నాసంబంధులైనవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురుషాయుషజీవిన్యః - పురుషస్యఆయుః పురుషాయుషం, పురుషాయుషంజీవంతీతి పురుషాయుషజీవిన్యః; జీవినీ, జీవిన్యౌ, జీవిన్యః. పురుషాయుషజీవినీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః నిరాతంకాః - నిర్గతః ఆతంకః యాభ్యస్తాః నిరాతంకాః; నిరాతంకా, నిరాతంకే, నిరాతంకాః. నిరాతంకాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. నిరీతయః, నిర్గతాః ఈతయః యాభ్యస్తాః నిరీతయః; నిరీతిః, నిరీతీ, నిరీతయః. నిరీతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. యత్ - యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః దకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మదీయాః-మమ ఇమాః మదీయాః; మదీయా, మదీయే, మదీయాః. మదీయాశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రజాః—ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. హేతుః-హేతుః, హేతూ, హేతవః. హేతుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వద్బ్రహ్మవర్చసం-బ్రహ్మణోవర్చః బ్రహ్మవర్చసం; తవబ్రహ్మవర్చసం త్వద్బ్రహ్మవర్చసం; బ్రహ్మవర్చసం, బ్రహ్మవర్చసే, బ్రహ్మవర్చసాని. త్వద్బ్రహ్మవర్చసశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురుషేతి. ఆయుఃజీవితకాలః పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం, శతవర్షమిత్యర్థః,శ్రు.'శతాయుః పురుష'ఇతి శ్రుతేః,'అచతురాది' సూత్రేణాచ్ ప్రత్య

యాంతో నిపాతః, మదీయాః, ప్రజాః, పురుషాయుషంజీవంతీతి పురుషాయుషజీవిన్యః, నిరాతంకాః నిర్భయాః, ని. 'ఆతంకో భయమాశంకే' తి హలాయుధః, నిరీతయః అతివృష్ట్యాదిరహితాఇతియత్, తస్య సర్వస్య, త్వద్బ్రహ్మవర్చసం తవవృత్తాధ్యయన సంపత్తిరేవ, హేతుః, ని. 'వృత్తాధ్యయనసంపత్తిరిత్యేతద్బ్రహ్మవర్చస' మితి హలాయుధః. బ్రహ్మణోవర్చో బ్రహ్మవర్చసం 'బ్రహ్మహస్తిభ్యాంచవర్చస' ఇత్యచ్ ప్రత్యయః. శ్లో. 'అతివృష్టిరనావృష్టిశ్శలభామూషికాశ్శుకాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాజానష్షడేతాఈతయః స్మృతా' ఇతి కామందకః.

భావము.—ప్రజలు నూఱుసంవత్సరములుజీవించినను వారలు తమసద్వృత్తాధ్యయనాదిసంపత్తులవలన వ్యాధిరహితులుగను అతివృష్టి యనావృష్టి మిడుతలు మొదలగు నీతిబాధలు లేనివారుగను నున్నారు.

శ్లో. త్వయైవం చింత్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా,
సానుబంధాః కథం న స్యు స్సంపదో మే నిరాపదః. ౬౪

పదచ్ఛేదము.—త్వయా, ఏవం, చింత్యమానస్య, గురుణా, బ్రహ్మయోనినా, సానుబంధాః, కథం, న, స్యుః, సంపదః, మే, నిరాపదః.

అర్థము.—బ్రహ్మయోనినా-బ్రహ్మ=బ్రహ్మదేవుఁడే, యోనినా=కారణముగాఁగల, గురుణా=గురువైన, త్వయా=నీచేత, ఏవం=ఈలాగు, చింత్యమానస్య=ఆలోచింపఁబడినవాఁడను గనుకనే, నిరాపదః=ఆపత్తులులేని, మే=నాయొక్క, సంపదః=సంపత్తులు, సానుబంధాః=అవిచ్ఛిన్నములైనవి, కథం=ఏల, నస్యుః=కావు.

ఆకాంక్ష.—నస్యుః=కావు. కాః=ఏవి? సంపదః=సంపత్తులు. 'సంపదః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నస్యుః' అనెడి క్రియాపదమునున్నవిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాః=ఎట్టివి? సానుబంధాః=అవిచ్ఛిన్నములైనవై. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. మే కథంభూతస్య=నేనెట్టివాఁడను? నిరాపదః=ఆపదలేనివాఁడను. కథంభూతస్య=ఎట్టివాఁడను గనుకనే? చింత్యమానస్య=ఆలోచింపఁబడినవాఁడను గనుకనే. కథం=ఎట్లు? ఏవం=ఈమాడ్కి. కేన=ఎవనిచేతను? త్వయా=నీచేత. త్వయా కథం భూతేన=నీవెటువంటివాఁడవు? గురుణా=గురుఁడవు. పునః కథంభూతేన=ఇంకనెట్టివాఁడవు. బ్రహ్మయోనినా-బ్రహ్మ=బ్రహ్మదేవుఁడే, యోనినా=కారణముగాఁ గలవాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఏవం-అవ్యయమ్. చింత్యమానస్య-చింత్యమానస్య, చింత్యమానయోః, చింత్యమానానాం. చింత్యమానశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః

షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గురుణా-గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. బ్రహ్మయోనినా-బ్రహ్మయోనిర్యస్యసః బ్రహ్మయోనిః, తేన బ్రహ్మయోనినా; బ్రహ్మయోనినా, బ్రహ్మయోనిభ్యాం, బ్రహ్మయోనిభిః. బ్రహ్మయోనిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సానుబంధాః-అనుబంధేన సహావర్తంత ఇతి సానుబంధాః; సానుబంధా, సానుబంధే, సానుబంధాః. సానుబంధాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కథం-అవ్యయమ్, న-అవ్యయమ్ స్యుః-స్యాత్, స్యాతాం, స్యుః. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోఃకర్మకాత్కర్తరిసంభావనాయాంలిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సంపదః-సంపత్, సంపదౌ, సంపదః. సంపచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. నిరాపదః-నిర్గతాః ఆపదః యాభ్యస్తాః నిరాపదః; నిరాపత్, నిరాపదౌ, నిరాపదః. నిరాపచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —త్వయేతి. బ్రహ్మయోనిః కారణం యస్య తేన బ్రహ్మపుత్రేణ గురుణా, త్వయా, ఏవముక్తప్రకారేణ, చింత్యమానస్యానుధ్యాయమానస్య, అత ఏవ నిరాపదః వ్యసనరహితస్య, మే సంపదః, సానుబంధాః అనుస్యూతాః, అవిచ్ఛిన్నా ఇతి యావత్, కథం న స్యుః స్యురేవేత్యర్థః.

భావము.—ఇటువంటి ప్రభావముగల బ్రహ్మవంశోద్భవులైన తాము గురువులై యుండఁగా నాసంపదలు ఆపద్రహితములుగను అవిచ్ఛిన్నములుగనువిలకాకయుండును.

అవ. సంప్రత్యాగమన ప్రయోజనమాహ.—

శ్లో. కింతు వధ్వాం తవైతస్యా మదృష్టసదృశప్రజమ్,
న మా మవతి సద్వీపా రత్నసూ రపి మేదినీ. ౬౫

పదచ్ఛేదము.—కిం, తు, వధ్వాం, తవ, ఏతస్యాం, అదృష్టసదృశప్రజం, న, మాం, అవతి, సద్వీపా, రత్నసూః, అపి, మేదినీ.

అర్థము.—కింతు=మఱేమనిన, తవ=నీకు, వధ్వాం=కోడలైన, ఏతస్యాం=ఈసుదక్షిణయందు, అదృష్టసదృశప్రజం-అదృష్ట=చూడఁబడని, సదృశం=అనురూపమైన, ప్రజం=సంతతిగల, మాం=నన్ను, సద్వీపా=ద్వీపములతోఁగూడుకొన్న, రత్నసూరపి-రత్న=రత్నములను, సూరపి=పుట్టించుచున్నదయ్యు, మేదినీ=భూమి, నావతి=సంతోషింపదు.

ఆకాంక్ష.—నావతి=సంతోషింపదు. కా=ఏది? మేదినీ=భూమి. కం=ఎవని? మాం=నన్ను. 'మేదినీ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మ

పదమును, 'నావతి' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం భూతాఽపి=ఎట్టిదయ్యు? రత్నసూరపి-రత్న=రత్నములను, సూరపి=పుట్టించునదియయ్యు. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెటువంటిది ? సద్వీపా=ద్వీపంబులతోఁ గూడుకొనియుండునది. మాం కథంభూతం=నేనెట్టివాఁడను? అదృష్టసదృశప్రజం-అదృష్ట=చూడఁబడని, సదృశ= అనురూపమైన, ప్రజం=సంతతికలిగినవాఁడను. కస్యాం=ఎవతెయందు? ఏతస్యాం=ఈసుదక్షిణయందు. ఏతస్యాంకథంభూతాయాం = ఈసుదక్షిణ ఎట్టిది? వధ్వాం=కోడలైనది. కస్య=ఎవనికి? తవ=నీకు. కథం=ఎట్లు? కింతు=మఱియనిన.

శబ్దరూపసమాసములు.—కిం-అవ్యయమ్. వధ్వాం-వధ్వాం, వధ్వోః, వధూషు. వధూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఏతస్యాం-ఏతస్యాం, ఏతయోః, ఏనయోః, ఏతాసు. ఏతచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. అదృష్టసదృశప్రజం - సదృశీచసాప్రజాచ సదృశప్రజా; అదృష్టా సదృశప్రజా యేన సః అదృష్టసదృశప్రజః, తం అదృష్టసదృశప్రజం; ప్రజం, ప్రజౌ, ప్రజాన్. అదృష్టసదృశప్రజశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవతి-అవతి, అవతః, అవంతి. 'అవరక్షణగతికాంతిప్రీత్యాదిష్వి'త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సద్వీపా-ద్వీపైస్సహవర్తత ఇతి సద్వీపా; సద్వీపా, సద్వీపే, సద్వీపాః. సద్వీపాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రత్నసూః-రత్నానిసూయత ఇతి రత్నసూః; రత్నసూః, రత్నస్వౌ, రత్నస్వః. రత్నసూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. మేదినీ-మేదినీ, మేదిన్యౌ, మేదిన్యః. మేదినీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కింత్వితి. కింతు తవ ఏతస్యాంవధ్వాంస్నుషాయాం, ని. 'వధూర్జాయాస్నుషాస్త్రీచే'త్యమరః, అదృష్టాసదృశీ అనురూపాప్రజాసంతతిర్యేనతం, మాం, సద్వీపా, రత్నాని సూయత ఇతి రత్నసూరపి 'సత్సూద్విషే'త్యాదినాక్విప్, మేదినీ, నావతి నప్రీణాతి. అవధాతోః రక్షణగతికాంతిప్రీత్యాద్యర్థేషూపదేశాత్, రత్నసూరపీత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవశ్లాఘ్యమితిసూచితమ్.

భావము —అయినను ద్వీపసహితమైన యీభూమి రత్నములనిచ్చుచున్నదయ్యు ను తమకోడలైన యీసుదక్షిణయందు మాకు సదృశుఁడైనపుత్రుఁడను శ్రేష్ఠరత్నము కలుగకుంట నన్ను సంతసింపచేయలేదు.

అవ. తదేవ ప్రతిపాదయతి.—

శ్లో. నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండవిచ్ఛేదదర్శినః,
న ప్రకామభుజ శ్శ్రాద్ధే స్వధాసంగ్రహతత్పరాః. ౬౬

పదచ్ఛేదము.—నూనం, మత్తః, పరం, వంశ్యాః, పిండవిచ్ఛేదదర్శినః, న, ప్రకామభుజః, శ్రాద్ధే, స్వధాసంగ్రహతత్పరాః.

అర్థము.—మత్తః=నాకన్న, పరం=వెనుక, పిండవిచ్ఛేదదర్శినః- పిండ=పిండదానముయొక్క, విచ్ఛేద=నాశమును, దర్శినః=ఊహించు, వంశ్యాః=వంశమందుఁబుట్టిన పితరులు, స్వధాసంగ్రహతత్పరాస్సంతః-స్వధా=పితృభోజ్యముయొక్క, సంగ్రహ = సంగ్రహించుటయందు, తత్పరాస్సంతః=ఆసక్తులగుచు, శ్రాద్ధే=పితృకర్మమునందు, ప్రకామభుజః-ప్రకామ=పర్యాప్తమానట్లు, భుజః=భోజనముచేయువారలు, నభవంతి=కారు. నూనం=నిశ్చయము.

అన్వయము.—నభవంతి=కారు. కే=ఎవరు? వంశ్యాః=వంశమునందుఁ బుట్టిన పితరులు. 'వంశ్యాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నభవంతి' అనెడి క్రియాపదమున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం భూతాః=ఎట్టివారు? ప్రకామభుజః- ప్రకామ=పర్యాప్తమానట్లు, భుజః=భోజనముచేయువారు. కస్మిన్=దేనియందు? శ్రాద్ధే=పితృకర్మమున. కథం భూతాస్సంతః=ఎట్టివారలగుచు? స్వధాసంగ్రహతత్పరాస్సంతః-స్వధా = పితృభోజ్యముయొక్క, సంగ్రహ=సంగ్రహించుటయందు, తత్పరాస్సంతః=ఆసక్తులగుచు. వంశ్యాః కథంభూతాః=వంశమందుఁబుట్టిన పితరులెట్టివారు? పిండవిచ్ఛేదదర్శినః-పిండ=పిండదానముయొక్క, విచ్ఛేద=నాశంబును, దర్శనః=ఊహించువారు. కదా=ఎప్పుడు? పరం=తర్వాత. కుతః=ఎవనికన్న? మత్తః=నాకన్న.

శబ్దరూపసమాసములు.—నూనం - అవ్యయమ్. మత్తః-తసిల్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. పరం-పరం, పరౌ. పరాన్, పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. వంశ్యాః-వంశే భవాః వంశ్యాః; వంశ్యః, వంశ్యౌ, వంశ్యాః. వంశ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. పిండవిచ్ఛేదదర్శినః-పిండస్యవిచ్ఛేదః పిండవిచ్ఛేదః, పిండవిచ్ఛేదం పశ్యంతీతి పిండవిచ్ఛేదదర్శినః, దర్శీ, దర్శినౌ, దర్శినః. పిండవిచ్ఛేదదర్శిన్‌శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. న-అవ్యయమ్. ప్రకామభుజః-ప్రకామం భుంజతఇతి ప్రకామభుజః; భుక్, భుజౌ, భుజః. ప్రకామభుక్శబ్దః జకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. శ్రాద్ధే-శ్రాద్ధే, శ్రాద్ధయోః, శ్రాద్ధేషు. శ్రాద్ధశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. స్వధాసంగ్రహ

తత్పరాః-స్వధా సంగ్రహః స్వధాసంగ్రహః, స్వధాసంగ్రహే తత్పరాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః; తత్పరః, తత్పరా, తత్పరాః. స్వధాసంగ్రహతత్పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నూన మితి. మత్తఃపరం మదనంతరం, పంచమ్యాస్తసిల్, పిండవిచ్ఛేదదర్శినః పిండదానవిచ్ఛేదముత్ప్రేక్షమాణాః, వంశేభవాః వంశ్యాఃపితరః, స్వధేత్యవ్యయం పితృభాజ్యేవర్తతే, తస్య సంగ్రహే తత్పరాః ఆసక్తాస్సంతః, శ్రాద్ధేపితృకర్మణి; 'పితృదానం నివాపస్స్యాచ్ఛ్రాద్ధం తత్కర్మ శాస్త్రత' ఇత్యమరః; ప్రకామభుజః పర్యాప్తభోజినః, నభవంతి, ని. 'కామంప్రకామంపర్యాప్త' మిత్యమరః; నిర్ధనావ్యాపద్ధనం కియదపి సంగృహ్ణంతీతిభావః.

భావము.—నావెనుక పిండప్రదానము చేయువారు లేరనెడియూహచే నావంశజులైన పితరులు స్వధా అనెడిపితృదేవతలకిచ్చఁబడు నన్నమం దాసక్తులైనను శ్రాద్ధకాలములయందు శాశ్వతముకాదని యథేష్టముగ భుజింపలేకయుందురు.

శ్లో. మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూన మావర్జితం మయా,
పయః పూర్వైస్స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణ ముపభుజ్యతే. ౬౭

పదచ్ఛేదము.—మత్, పరం, దుర్లభం, మత్వా, నూనం, ఆవర్జితం, మయా, పయః, పూర్వైః, స్వనిశ్వాసైః, కవోష్ణం, ఉపభుజ్యతే.

అర్థము.—మత్=నాకన్న, పరం=అనంతరమందు, దుర్లభం=పొందనశక్యమైనదానిగ, మత్వా=తెలిసి, మయా=నాచేత, ఆవర్జితం=ఇవ్వఁబడిన, పయః=ఉదకము, పూర్వైః=పూర్వమందుండినపితృదేవతలచేత, స్వనిశ్వాసైః-స్వ=స్వకీయములైన, నిశ్వాసైః=నిట్టూర్పువాయువులచేత, కవోష్ణం=ఈషదుష్ణమౌనట్లుగా, ఉపభుజ్యతే=భోజనము చేయఁబడగలదు, నూనం=నిశ్చయము.

ఆకాంక్ష.—ఉపభుజ్యతే=భోజనముచేయఁబడగలదు. కైః=ఎవరిచేత? పూర్వైః=పూర్వమందుండిన పితృదేవతలచేత. కిం=ఏది? పయః=ఉదకము. 'పూర్వైః' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'పయః' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును, 'ఉపభుజ్యతే' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక కర్మణిప్రయోగము. కథం=ఎట్లుగా? కవోష్ణం = ఈషదుష్ణమౌనట్లుగా. కైః=వేనిచేతను? స్వనిశ్వాసైః - స్వ=స్వకీయములయిన, నిశ్వాసైః=నిట్టూర్పువాయువులచేత. పయఃకథంభూతం=ఉదకమెట్టిది? ఆవర్జితం=ఇవ్వఁబడునట్టిది. కేన=ఎవనిచేతను? మయా=నాచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? మత్వా=తెలిసి. కథంభూతం=ఎట్టి

దానిగా? దుర్లభం=పొందనశక్యమైనదానిగ. కదా = ఎప్పుడు? పరం=అనంతరము. కస్మాత్ =ఎవనికన్న? మత్ =నాకన్న.

శబ్దరూపసమాసములు.—మత్-మత్, ఆవాభ్యాం, అస్మత్. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. పరం-పరం, పరౌ, పరాన్. పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. దుర్లభం-దుఃఖేనలబ్ధుంశక్యం దుర్లభం, తత్ దుర్లభం; దుర్లభం, దుర్లభే, దుర్లభాని. దుర్లభశబ్దః అకారాంతన పుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. మత్వా-క్త్వా ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. నూనం-అవ్యయమ్. ఆవర్జితం-ఆవర్జితం, ఆవర్జితే, ఆవర్జితాని. ఆవర్జితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. పయః-పయః, పయసీ, పయాంసి. పయశ్శబ్దః సకారాన్తనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పూర్వైః- పూర్వేణ, పూర్వాభ్యాం, పూర్వైః. పూర్వశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. స్వనిశ్వాసైః - స్వేచ్ఛతే నిశ్వాసాశ్చ, స్వనిశ్వాసాః; తైః స్వనిశ్వాసైః; నిశ్వాసేన, నిశ్వాసాభ్యాం, నిశ్వాసైః. స్వనిశ్వాసశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. కవోష్ణం-ఈషదుష్ణం కవోష్ణం, క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఉపభుజ్యతే - ఉపభుజ్యతే, ఉపభుజ్యేతే, ఉపభుజ్యంతే. ఉపేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'భుజపాలనాభ్యవహారయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభవిష్యతి లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. వర్తమానే

వ్యాఖ్యా.—మత్ మత్తః, పరమనంతరం, 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాదినామదితి పంచమీ. దుర్లభమలభ్యం, మత్వామయాఆవర్జితం దత్తంపయః పూర్వైః పితృభిఃస్వనిశ్వాసైః దుఃఖజైః కవోష్ణమీషదుష్ణంయథాభవతితథాఉపభుజ్యతే ఉపభోక్ష్యతే, కవోష్ణమిత్యత్ర 'కవంచోష్ణే' ఇతికుశబ్దస్యకవాదేశః, ని. 'కోష్ణంకవోష్ణంమందోష్ణంకదుష్ణంత్రిషుతద్వతీ' త్యమరః.

భావము. నాపితృదేవతలు నావెనుక తిలోదకముల ఇచ్చెడువారులేరని నిట్టూర్పులు విడుతురు. అందుచే వారలకు నేనిచ్చెడియుదకము కొంచము వెచ్చనౌచున్నది. అట్టియుదకమును వారు తీసుకొందురే.

శ్లో. సోహ మిజ్యా విశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః,
ప్రకాశ శ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇ వాచలః. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, ఇజ్యా, విశుద్ధాత్మా, ప్రజాలోపనిమీలితః, ప్రకాశః, చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః.

తత్పరాః-స్వధా సంగ్రహాః స్వధాసంగ్రహాః, స్వధాసంగ్రహే తత్పరాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః; తత్పరః, తత్పరౌ, తత్పరాః. స్వధాసంగ్రహతత్పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నూన మితి. మత్తఃపరం మదనంతరం, పంచమ్యాస్తసిల్, పిండ విచ్ఛేదదర్శినః పిండదానవిచ్ఛేదముత్ప్రేక్షమాణాః, వంశేభవాః వంశ్యాఃపితరః, స్వధే త్యవ్యయం పితృభాజ్యేవర్తతే, తస్య సంగ్రహే తత్పరాః ఆసక్తాస్సంతః, శ్రాద్ధేపితృ కర్మణి; 'పితృదానం నివాపస్స్యా చ్ఛ్రాద్ధం తత్కర్మ శాస్త్రత' ఇత్యమరః; ప్రకామ భుజః పర్యాప్తభోజినః, నభవంతి, ని. 'కామంప్రకామంపర్యాప్త' మిత్యమరః; నిర్ధనాహ్యేపధనం కియదపి సంగృహ్ణంతీతిభావః.

భావము.—నావెనుక పిండప్రదానము చేయువారు లేరనెడియూహచే నావంశజులైన పితరులు స్వధా అనెడిపితృదేవతలకివ్వంబడు నన్నమం దాసక్తులైనను శ్రాద్ధకాలములయందు శాశ్వతముకాదని యథేష్టముగ భుజింపలేకయుందురు.

శ్లో. మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూన మావర్జితం మయా,
పయః పూర్వైః స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణ ముపభుజ్యతే. ౬౭

పదచ్ఛేదము.—మత్, పరం, దుర్లభం, మత్వా, నూనం, ఆవర్జితం, మయా, పయః, పూర్వైః, స్వనిశ్వాసైః, కవోష్ణం, ఉపభుజ్యతే.

అర్థము.—మత్=నాకన్న, పరం=అనంతరమందు, దుర్లభం=పొందనశక్యమైన దానిగ, మత్వా=తెలిసి, మయా=నాచేత, ఆవర్జితం=ఇవ్వఁబడిన, పయః=ఉదకము, పూర్వైః=పూర్వమందుండినపితృదేవతలచేత, స్వనిశ్వాసైః-స్వ=స్వకీయములైన, నిశ్వాసైః=నిట్టూర్పువాయువులచేత, కవోష్ణం=ఈషదుష్ణమానట్లుగా, ఉపభుజ్యతే=భోజనము చేయఁబడగలదు, నూనం=నిశ్చయము.

అన్వయము.—ఉపభుజ్యతే=భోజనముచేయఁబడగలదు. కైః=ఎవరిచేత? పూర్వైః =పూర్వమందుండిన పితృదేవతలచేత. కిం=ఏది? పయః=ఉదకము. 'పూర్వైః' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'పయః' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును, 'ఉపభుజ్యతే' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక కర్మణిప్రయోగము. కథం=ఎట్లుగా? కవోష్ణం = ఈషదుష్ణమానట్లుగా. కైః=వేనిచేతను? స్వనిశ్వాసైః - స్వ=స్వకీయములగు, నిశ్వాసైః=నిట్టూర్పువాయువులచేత. పయఃకథంభూతం=ఉదకమెట్టిది? ఆవర్జితం=ఇవ్వఁబడునట్టిది. కేన= ఎవనిచేతను? మయా=నాచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? మత్వా=తెలిసి. కథంభూతం=ఎట్టి

దానిగా? దుర్లభం=పొందనశక్యమైనదానిగ. కదా = ఎప్పుడు? పరం=అనంతరము. కస్మాత్ =ఎవనికన్న? మత్ =నాకన్న.

శబ్దరూపసమాసములు.—మత్ -మత్ , ఆవాభ్యాం, అస్మత్ . అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. పరం-పరం, పరౌ, పరాన్ . పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. దుర్లభం-దుఃఖేనలబ్ధుంశక్యం దుర్లభం, తత్ దుర్లభం; దుర్లభం, దుర్లభే, దుర్లభాని. దుర్లభశబ్దః అకారాంతన పుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. మత్వా-క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. నూనం-అవ్యయమ్. ఆవర్జితం-ఆవర్జితం, ఆవర్జితే, ఆవర్జితాని. ఆవర్జితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. పయః-పయః, పయసీ, పయాంసి. పయశ్శబ్దః సకారాన్తనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పూర్వైః- పూర్వేణ, పూర్వాభ్యాం, పూర్వైః. పూర్వశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. స్వనిశ్వాసైః - స్వేచ్ఛతే నిశ్వాసాశ్చ, స్వనిశ్వాసాః; తైః స్వనిశ్వాసైః; నిశ్వాసేన, నిశ్వాసాభ్యాం, నిశ్వాసైః. స్వనిశ్వాసబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాన్తః. కవోష్ణం-ఈషదుష్ణం కవోష్ణం, క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఉపభుజ్యతే - ఉపభుజ్యతే, ఉపభుజ్యేతే, ఉపభుజ్యంతే. ఉపేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'భుజపాలనాభ్యవహారయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభవిష్యతి లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. వర్తమానే

వ్యాఖ్యా.—మత్ మత్తః, పరమనంతరం, 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాదినామదితి పంచమీ. దుర్లభమలభ్యం, మత్వామయాఆవర్జితం దత్తంపయః పూర్వైః పితృభిస్స్వనిశ్వాసైః దుఃఖజైః కవోష్ణమీషదుష్ణంయథాభవతితథాఉపభుజ్యతే ఉపభోక్ష్యతే, కవోష్ణమిత్యత్ర 'కవంచోష్ణే' ఇతికుశబ్దస్యకవాదేశః, ని. 'కోష్ణంకవోష్ణంమందోష్ణంకదుష్ణం త్రిషుతద్వతీ' త్యమరః.

భావము. నాపితృదేవతలు నావెనుక తిలోదకముల ఇచ్చెడువారులేరని నిట్టూర్పులు విడుతురు. అందుచే వారలకు నేనిచ్చెడియుదకము కొంచము వెచ్చనౌచున్నది. అట్టియుదకమును వారు తీసుకొందురే.

శ్లో. సోహ మిజ్యా విశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః,
ప్రకాశ శ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇ వాచలః. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, ఇజ్యా, విశుద్ధాత్మా, ప్రజాలోపనిమీలితః, ప్రకాశః, చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః.

అర్థము.—ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా - ఇజ్యా=యాగముచేత, విశుద్ధ=పరిశుద్ధమయిన, ఆత్మా=జ్ఞానముకలట్టియు, ప్రజాలోపనిమీలితః-ప్రజా=సంతతియొక్క, లోప=అభావముచేత, నిమీలితః=సంజాతనిమీలనముకలిగిన, సోహం=అయినేను, లోకాలోకః అచలఇవ=లోకాలోకపర్వతమువలె, ప్రకాశశ్చ = ప్రకాశించువాఁడును, అప్రకాశశ్చ =ప్రకాశింపకయుండువాఁడును, అస్మి=అవుచున్నాను.

ఆకాంక్ష.—అస్మి=అవుచున్నాను. కః=ఎవఁడు? సోహం=అయినేను. 'సోహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అస్మి' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. అహంకథంభూతః=నేనుఎటువంటివాఁడను? అప్రకాశశ్చ=ప్రకాశింపకయుండువాఁడను. పునఃకథంభూతశ్చ=ఇంకనెట్టివాఁడను? ప్రకాశశ్చ=ప్రకాశించువాఁడను. క ఇవ=ఏదివలె? లోకాలోకః అచలఇవ=లోకాలోకపర్వతమువలె. సోహం కథంభూతః=అయినేనెట్టివాఁడ? ప్రజాలోపనిమీలితః-ప్రజా=సంతతియొక్క, లోప=అభావముచేత, నిమీలితః=సంజాతనిమీలనముకలవాఁడ. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడ? ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా-ఇజ్యా = యాగముచేత, విశుద్ధ=పరిశుద్ధముయినట్టి, ఆత్మా=జ్ఞానము కలిగినటువంటివాఁడను.

శబ్దరూపసమాసములు —సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అహం-అహం, ఆవాం, వయం. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా ఇజ్యయావిశుద్ధః ఇజ్యావిశుద్ధః, ఇజ్యావిశుద్ధః ఆత్మా యస్యసః ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా; ఆత్మా, ఆత్మానౌ, ఆత్మానః. ఇజ్యావిశుద్ధాత్మన్శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రజాలోపనిమీలితః - ప్రజాయాః లోపః ప్రజాలోపః, ప్రజాలోపేన నిమీలితః ప్రజాలోపనిమీలితః; నిమీలితః, నిమీలితౌ, నిమీలితాః. ప్రజాలోపనిమీలితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రకాశః - ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః; ప్రకాశః, ప్రకాశౌ, ప్రకాశాః. ప్రకాశశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. అప్రకాశః-ప్రకాశోనభవతీత్యప్రకాశః. అప్రకాశః, అప్రకాశౌ, అప్రకాశాః. అప్రకాశశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ - అవ్యయమ్. లోకాలోకః- లోక్యతఇతి లోకః, లోకో నభవతీత్యలోకః, లోకశ్చాసౌ అలోకశ్చ లోకాలోకః; లోకాలోకః, లోకాలోకౌ, లోకాలోకాః. లోకాలోకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః, ఇవ-అవ్యయమ్. అచలః-అచలః, అచలౌ, అచలాః. అచలశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సోహమితి. ఇజ్యాయాగః, 'ప్రజియజోర్భావేక్య' బితిక్యప్, ఇజ్యయావిశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః, ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన నిమీలితః కృతనిమీలనః, సోహం, లోక్యత ఇతి లోకః నలోక్యత ఇత్యలోకః లోకశ్చాసావలోకశ్చ చక్రవాళాచల ఇవ, ని. 'లోకాలోకశ్చక్రవాళ' ఇత్యమరః; ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః దేవఋణవిమోచనాత్ నప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ పితృఋణావిమోచనాత్. పచాద్యచ్, అస్మీతిశేషః. లోకాలోకోప్యంతస్సూర్యసంపర్కాద్బహిస్తమోవ్యాప్త్యాచ ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చేతిమంతవ్యం.

భావము.—నేను యాగాదులచే దేవఋణవిముక్తుండనై యీవిషయములో పరిశుద్ధుండుగ ప్రకాశమానుండుగనున్నను సంతానలోపముచే బితృఋణవిముక్తికాక యావిషయములో నప్రకాశమానుండుగ నున్నాను. ఇందుచే లోకాలోకపర్వతము వలె నున్నవాండనే.

అవ. నను తవతపోదానాదిసంపన్నస్య కిమపత్యేనేత్యత ఆహ:—

శ్లో. లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్,
సంతతి శ్శుద్ధవంశ్యా తు పరత్రేహ చ శర్మణే. ౬౯

పదచ్ఛేదము.—లోకాంతరసుఖం, పుణ్యం, తపోదానసముద్భవం, సంతతిః, శుద్ధవంశ్యా, తు, పరత్ర, ఇహ, చ, శర్మణే.

అర్థము. తపోదానసముద్భవం - తపోదాన = తపోదానములే, సముద్భవం= కారణముగాంగల, పుణ్యం=సుకృతము, లోకాంతరసుఖం-లోకాంతర=పరలోకమందు, సుఖం=సుఖకరమైనది. శుద్ధవంశ్యా=పరిశుద్ధవంశమందుంబుట్టిన, సంతతిస్తు=సంతానమైతే, పరత్ర=పరలోకమందు, ఇహచ=ఈలోకమందును, శర్మణే=సుఖముకొఱకుఆగును.

ఆకాంక్ష.—శర్మణే=సుఖముకొఱకు అవుచున్నది. కా=ఏది? సంతతిస్తు=సంతానమైతే. 'సంతతి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శర్మణే' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కుత్రచ=ఎక్కడను? ఇహచ=ఈభూలోకమందును. పునఃకుత్ర=ఇంక నెక్కడను? పరత్ర = పరలోకమందును. సంతతిః కథంభూతా=సంతానమెట్టిది? శుద్ధవంశ్యా = శుద్ధవంశమందు పుట్టినది. లోకాంతరసుఖం-లోకాంతర = పరలోకమందు, సుఖం=సుఖకరమయినది. కిం=ఏది? సుకృతం=పుణ్యము. 'సుకృతం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, లోకాంతరసుఖం' అనెడి కారక క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. సుకృతం కథంభూతం=పుణ్యమెటువంటిది ? తపోదానసముద్భవం - తపోదాన = తపోదానములే, సముద్భవం=కారణముగా కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—లోకాంతరసుఖం-అన్యోలోకః లోకాంతరం, లోకాం
తరే సుఖం లోకాంతరసుఖం; సుఖం, సుఖే, సుఖాని. లోకాంతరసుఖశబ్దః అకారాంత
నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పుణ్యం- పుణ్యం, పుణ్యే, పుణ్యాని. పుణ్యశబ్దః
అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తపోదానసముద్భవం తపశ్చ దానంచ
తపోదానే, తపోదానే సముద్భవో యస్యతత్ తపోదానసముద్భవం; సముద్భవం, సము
ద్భవే, సముద్భవాని. తపోదానసముద్భవశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. సంతతిః-సంతతిః, సంతతీ, సంతతయః. సంతతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. శుద్ధవంశ్యా-శుద్ధశ్చాసౌ వంశశ్చ శుద్ధవంశః, శుద్ధవంశేభవా శుద్ధ
వంశ్యా; వంశ్యా, వంశ్యే, వంశ్యాః. శుద్ధవంశ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథ
మైకచనాంతః. తు-అవ్యయమ్. పరస్మిన్ పరత్ర-త్రల్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. ఇహ-
అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. శర్మణే - శర్మణే, శర్మభ్యాం, శర్మభ్యః. శర్మన్ శబ్దః
నకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —లోకాంతరేతి. సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం, తపో
దానేసముద్భవో యస్యతత్తపోదానసముద్భవం, యత్పుణ్యం, తత్ లోకాంతరే పరలోకే
సుఖం సుఖకరం, శుద్ధవంశేభవా శుద్ధవంశ్యా సంతతిస్తుపరత్ర పరలోకేచ, ఇహ అము
త్రలోకేచ, శర్మణేసుఖాయ, ని. 'శర్మశాతసుఖానిచే' త్యమరః; భవతీతి శేషః.

భావము.—తపోదానాదిపుణ్యకార్యములు పరలోకాదిపాథేయములుగ మాత్ర
మున్నవి. గొప్పవంశమందు కలిగెడుసంతాన మిహపరసుఖావహముగ నున్నది.

శ్లో. తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్యన్న దూయసే,
సిక్తం స్వయ మివ స్నేహా ద్వంధ్య మాశ్రమవృక్షకమ్. 20

పదచ్ఛేదము.—తయా, హీనం, విధాతః, మాం, కథం, పశ్యన్, న, దూయ
సే, సిక్తం, స్వయం, ఇవ, స్నేహాత్, వంధ్యం, ఆశ్రమవృక్షకం.

అర్థము.— హేవిధాతః = ఓయిసృష్టికర్తయగు వసిష్ఠా, తయా=ఆసంతతిచేత,
హీనం=రహితుఁడనయిన, మాం = నన్ను, స్నేహాత్ = ప్రేమవలన, స్వయం=తనంతట
నే, సిక్తం=తడపఁబడినట్టియు, వంధ్యం=ఫలరహితమయిన, ఆశ్రమవృక్షకమివ-ఆశ్రమ=
ఆశ్రమమందలి, వృక్షకమివ = చిన్నవృక్షమువలె, పశ్యన్=చూచుచున్నవాఁడవయి,
కథం=ఎట్లు, నదూయసే=సంతాపమునొందవు.

ఆకాంక్ష.— నదూయసే=తాపమునొందవు. 'కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'
అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నదూయసే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక

అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవై? పశ్యన్=చూచువాఁడవై.కమి
వ=దేనివలె?ఆశ్రమవృక్షకమివ-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, వృక్షకమివ=చిన్నవృక్షంబును
వలె. ఆశ్రమవృక్షకం కథంభూతం=ఆశ్రమమందలి చిన్నవృక్షమెట్టిది? వంధ్యం=ఫల
రహితమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? సిక్తం=తడపఁబడినది. కుతః=ఎవని
చేత? స్వయం=నీచేతనే. కస్మాత్=ఎందువలన? స్నేహాత్=ప్రేమువలన. కం=ఎవని?మాం=
నన్ను. మాంకథంభూతం=నేనెట్టివాఁడను? హీనం=రహితుఁడయినవాఁడను.కయా=దేని
చేతను? తయా=ఆసంతతిచేత. కస్యసంబుద్ధిః?హేవిధాతః=ఓయిసృష్టికర్తయగు వసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు.— తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః దకా
రాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. హీనం – హీనం, హీనౌ, హీనాన్. హీన
శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. విధాతః-విదధాతీతివిధాతా, తస్య
సంబుద్ధిః హేవిధాతః; హేవిధాతః, హేవిధాతారౌ, హేవిధాతారః. విధాతృశబ్దః
ఋకారాంతః పుంలింగః సంబోధన ప్రథమైకవచనాన్తః. మాం– మాం మా, ఆవాం
నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కథం-అ
వ్యయమ్. పశ్యన్ - పశ్యన్, పశ్యంతౌ, పశ్యంతః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలిం
గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. దూయసే - దూయసే, దూయేథే, దూయ
ధ్వే. 'దూఙ్ పరితాప' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే
మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సిక్తం - సిక్తం, సిక్తౌ, సిక్తాన్. సిక్తశబ్దః అకారాంతః
పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-అవ్యయమ్. ఇవ - అవ్యయమ్. స్నేహాత్ -
స్నేహాత్, స్నేహాభ్యాం, స్నేహేభ్యః. స్నేహశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పంచ
మ్యేకవచనాంతః. వంధ్యం-వంధ్యం, వంధ్యౌ, వంధ్యాన్. వంధ్యశబ్దః అకారాంతః
పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశ్రమవృక్షకం - అల్పోవృక్షః వృక్షకః, ఆశ్రమే
వృక్షకః ఆశ్రమవృక్షకః, తం ఆశ్రమవృక్షకం; వృక్షకం, వృక్షకౌ, వృక్షకాన్.
ఆశ్రమవృక్షకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తయేతి. హేవిధాతః స్రష్టః, తయా సంతత్యా, హీన మనపత్య
మిత్యర్థః. మాంస్నేహాత్ ప్రేమ్ణః స్వయమేవసిక్తం జలసేకేనవర్ధితంవంధ్యం అఫలం, ని.
'వంధ్యోఫలోవకేశీచే' త్యమరః. ఆశ్రమేవృక్షకం వృక్షపోతమివ పశ్యన్ కథం నదూ
యసేనపరితప్యసే. విధాతరిత్యనేన సమర్థోప్యుపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే.

భావము. తాము సృష్టిచేయునంత శక్తి కలవారయ్యును నాయందు ప్రేమాతి
శయము కలిగియుండియుఁ తమ ఆశ్రమములో తాము నీళ్లుపోసి పెంచెడుచెట్లలో నేదైన
గొడ్డుగానుండెడు చిన్నచెట్టునువలె సంతానములేని ననుఁజూచి యేలచింతింపరు?

శబ్దరూపసమాసములు.—లోకాంతరసుఖం-అన్యోలోకఃలోకాంతరం, లోకాం
తరే సుఖం లోకాంతరసుఖం; సుఖం, సుఖే, సుఖాని. లోకాంతరసుఖశబ్దః అకారాంత
నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పుణ్యం- పుణ్యం, పుణ్యే, పుణ్యాని. పుణ్యశబ్దః
అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తపోదానసముద్భవం తపశ్చ దానంచ
తపోదానే, తపోదానే సముద్భవో యస్యతత్ తపోదానసముద్భవం; సముద్భవం, సము
ద్భవే, సముద్భవాని. తపోదానసముద్భవశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. సంతతిః-సంతతిః, సంతతీ, సంతతయః. సంతతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. శుద్ధవంశ్యా-శుద్ధశ్చాసౌ వంశశ్చ శుద్ధవంశః, శుద్ధవంశేభవా శుద్ధ
వంశ్యా; వంశ్యా, వంశ్యే, వంశ్యాః. శుద్ధవంశ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. తు-అవ్యయమ్. పరస్మిన్ పరత్ర-త్రల్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. ఇహ-
అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. శర్మణే - శర్మణే, శర్మభ్యాం, శర్మభ్యః. శర్మన్ శబ్దః
నకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —లోకాంతరేతి. సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం, తపో
దానేసముద్భవో యస్యతత్తపోదానసముద్భవం, యత్పుణ్యం, తత్ లోకాంతరే పరలోకే
సుఖం సుఖకరం, శుద్ధవంశేభవా శుద్ధవంశ్యా సంతతిస్తుపరత్ర పరలోకేచ, ఇహ అము
త్రలోకేచ, శర్మణే సుఖాయ, ని. 'శర్మశాతసుఖానిచే' త్యమరః; భవతీతిశేషః.

భావము.—తపోదానాదిపుణ్యకార్యములు పరలోకాదిపాథేయములుగ మాత్ర
మున్నవి. గొప్పవంశమందు కలిగెడుసంతాన మిహపరసుఖావహముగ నున్నది.

శ్లో. తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్యన్న దూయసే,
సిక్తం స్వయ మివ స్నేహా ద్వంధ్య మాశ్రమవృక్షకమ్. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—తయా, హీనం, విధాతః, మాం, కథం, పశ్యన్, న, దూయ
సే, సిక్తం, స్వయం, ఇవ, స్నేహాత్, వంధ్యం, ఆశ్రమవృక్షకం.

అర్థము.—హేవిధాతః = ఓయిసృష్టికర్తయగు వసిష్ఠా, తయా=ఆసంతతిచేత,
హీనం=రహితుఁడనయిన, మాం = నన్ను, స్నేహాత్ = ప్రేమవలన, స్వయం=తనంతట
సిక్తం=తడపఁబడినట్టియు, వంధ్యం=ఫలరహితమయిన, ఆశ్రమవృక్షకమివ-ఆశ్రమ=
ఆశ్రమమందలి, వృక్షకమివ = చిన్నవృక్షమువలె, పశ్యన్=చూచుచున్నవాఁడవయి,
కథం=ఎట్లు, నదూయసే=సంతాపమునొందవు.

ఆకాంక్ష.— నదూయసే=తాపమునొందవు. 'కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'
అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నదూయసే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక

అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవై? పశ్యన్=చూచువాఁడవై. కమి
వ=దేనివలె? ఆశ్రమవృక్షకమివ-ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, వృక్షకమివ=చిన్నవృక్షంబును
వలె. ఆశ్రమవృక్షకం కథంభూతం=ఆశ్రమమందలి చిన్నవృక్షమెట్టిది? వంధ్యం=ఫల
రహితమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? సిక్తం=తడపఁబడినది. కేన=ఎవని
చేత? స్వయం=నీచేతనే. కస్మాత్=ఎందువలన? స్నేహాత్=ప్రేమవలన. కం=ఎవనిని? మాం=
నన్ను. మాంకథంభూతం=నేనెట్టివాఁడను? హీనం=రహితుఁడయినవాఁడను. కయా=దేని
చేతను? తయా=ఆసంతతిచేత. కస్యసంబుద్ధిః? హేవిధాతః=ఓయిసృష్టికర్తయగు వసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు.— తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః దకా
రాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. హీనం - హీనం, హీనౌ, హీనాన్. హీన
శబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. విధాతః-విదధాతీతివిధాతా, తస్య
సంబుద్ధిః హేవిధాతః; హేవిధాతః, హేవిధాతారౌ, హేవిధాతారః. విధాతృశబ్దః
ఋకారాంతః పుంలింగః సంబోధన ప్రథమైకవచనాన్తః. మాం- మాం మా, ఆవాం
నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కథం-అ
వ్యయమ్. పశ్యన్ - పశ్యన్, పశ్యంతౌ, పశ్యంతః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలిం
గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. దూయసే - దూయసే, దూయేథే, దూయ
ధ్వే. 'దూఙ్ పరితాపే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే
మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సిక్తం - సిక్తం, సిక్తౌ, సిక్తాన్. సిక్తశబ్దః అకారాంతః
పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-అవ్యయమ్. ఇవ - అవ్యయమ్. స్నేహాత్ -
స్నేహాత్, స్నేహాభ్యాం, స్నేహేభ్యః. స్నేహశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పంచ
మ్యేకవచనాంతః. వంధ్యం-వంధ్యం, వంధ్యౌ, వంధ్యాన్. వంధ్యశబ్దః అకారాంతః
పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశ్రమవృక్షకం - అల్పోవృక్షః వృక్షకః, ఆశ్రమే
వృక్షకః ఆశ్రమవృక్షకః, తం ఆశ్రమవృక్షకం; వృక్షకం, వృక్షకౌ, వృక్షకాన్.
ఆశ్రమవృక్షకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తయేతి. హేవిధాతః స్రష్టః, తయా సంతత్యా, హీన మనపత్య
మిత్యర్థః. మాం స్నేహాత్ ప్రేమ్ణః స్వయమేవ సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం వంధ్యం అఫలం, ని.
'వంధ్యోఽఫలోఽవకేశీచే' త్యమరః. ఆశ్రమేవృక్షకం వృక్షపోతమివ పశ్యన్ కథం నదూ
యసే న పరితప్యసే. విధాతరిత్యనేన సమర్థోప్యుపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే.

భావము. తాము సృష్టిచేయునంత శక్తి కలవారయ్యును నాయందు ప్రేమాతి
శయము కలిగియుండియుఁ దమ ఆశ్రమములో తాము నీళ్లుపోసి పెంచెడుచెట్లలో నేదైన
గొడ్డుగానుండెడు చిన్నచెట్టునువలె సంతానములేని ననుఁజూచి యేలచింతింపరు?

శ్లో. అసహ్యపీడం భగవ న్నృణ మంత్య మవేహి మే,
అరుంతుద మి వాలాన మనిర్వాణస్య దంతినః. ౭౧

పదచ్ఛేదము — అసహ్యపీడం, భగవన్, ఋణం, అంత్యం, అవేహి, మే, అరుంతుదం, ఇవ, ఆలానం, అనిర్వాణస్య, దంతినః.

అర్థము.— హేభగవన్ = ఓయిషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నుఁడవగు వసిష్ఠా, మే=నాయొక్క, అంత్యం=అంతమందుఁబుట్టిన, ఋణం=పితృఋణమును, అనిర్వాణస్య=మజ్జనరహితమైన, దంతినః=ఏనుఁగయొక్క, అరుంతుదం = మర్మభేదియయిన, ఆలానమివ=గజబంధన స్తంభమునువలె, అసహ్యపీడం - అసహ్య=ఓర్వరాని, పీడం=దుఃఖముకలదానిగా, అవేహి=తెలియుము.

ఆకాంక్ష.—అవేహి=తెలియుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? ఋణం=పితృఋణమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఋణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవేహి' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తరిప్రయోగము. కథంభూతం = ఎట్టిదానిగ? అసహ్యపీడం - అసహ్య = ఓర్వరాని, పీడం =దుఃఖము గలదానిగ. కిమివ=దేనివలె? ఆలానమివ=గజబంధన స్తంభమువలె. ఆలానంకథంభూతం=గజబంధన స్తంభ మెట్టిది? అరుంతుదం=మర్మభేది యయినది. కస్య=దేనియొక్క? దంతినః=ఏనుఁగుయొక్క. దంతినః కథంభూతస్య=ఏనుఁగుఎట్టిది? అనిర్వాణస్య=మజ్జనరహితమయినది. ఋణంకథంభూతం=పితృఋణ మెట్టిది? అంత్యం=అంతమందు పుట్టినది. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. కస్యసంబుద్ధిః? హేభగవన్ =ఓయిషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నుఁడవగు వసిష్ఠా.

శబ్దరూపసమాసములు.—అసహ్యపీడం - సోఢుం శక్యా సహ్యా; సహ్యా నభవతీత్యసహ్యా,అసహ్యాపీడాయస్మిన్ తత్ అసహ్యాపీడం, తత్ అసహ్యాపీడం; అసహ్యాపీడం, అసహ్యాపీడే, అసహ్యాపీడాని. అసహ్యాపీడశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. భగవన్-భగః అస్మి న్నస్తీతిభగవాన్; తస్య సంబుద్ధిః హేభగవన్-హేభగవన్, హేభగవంతౌ, హేభగవంతః. భగవచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. ఋణం-ఋణం, ఋణే,ఋణాని.ఋణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంత్యం-అంతేభవమంత్యం, తత్ అంత్యం; అంత్యం, అంత్యే,అంత్యాని. అంత్యశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం. అవేత. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివిధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః.మమ-మమ మే,

ఆపయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అరుంతుదం - అరూంషితుదతీతి అరుంతుదం, తత్ అరుంతుదం; అరుంతుదం, అరుంతుదే, అరుంతుదాని. అరుంతుదశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఆలానం - ఆలానం, ఆలానే, ఆలానాని. ఆలానశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అనిర్వాణస్య - నవిద్యతే నిర్వాణోయస్యసః అనిర్వాణః, తస్య అనిర్వాణస్య; అనిర్వాణస్య, అనిర్వాణయోః, అనిర్వాణానాం. అనిర్వాణశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. దంతినః - దంతౌ అస్యస్త ఇతిదంతీ, తస్య దంతిః; దంతినః, దంతినోః, దంతినాం. దంతిన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అసహ్యేతి. హేభగవన్, మే, అంత్యమృణం పైతృకమృణం అనిర్వాణస్య మజ్జనరహితస్య, 'నిర్వాణోనిర్వృతౌ మోక్షేవినయే గజమజ్జన' ఇతియాదవః, దంతినోగజస్య, అరుఃవ్రణంతుదతీత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్, 'వ్రణోఽస్త్రీయామీర్మమరుఃక్లీబ' ఇత్యమరః.'అరుంతుదంతు మర్మస్పృ'గితిచామరః;'విధ్వరుషోస్తుద' ఇతిఖచ్ ప్రత్యయః, 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః 'ఆలానంబంధన స్తంభ' ఇత్యమరః, అసహ్యాసోఢుమశక్యాపీడా దుఃఖంయస్మిన్ తత్, అవేహి, దుస్సహదుఃఖజనకం విద్ధీత్యర్థః; 'నిర్వాణోత్థానశయనాని త్రీణిగజకర్మాణీ' తి బాలకావ్యే.

భావము.—శ్రీవసిష్ఠమహామునీ! నాపైతృకమగు ఋణమును మజ్జనరహితమైన యేనుఁగుయొక్క మర్మభేదియగు బంధనస్తంభమును వలెనే యెఱుఁగుము.

శ్లో. తస్మాన్ముచ్యే యథా తాత సంవిధాతుం త్వ మర్హసి,
ఇక్ష్వాకూణాం దురాపేఽర్థే త్వదధీనాహి సిద్ధయః. ౭౨

పదచ్ఛేదము.—తస్మాత్, ముచ్యే, యథా, తాత, సంవిధాతుం, త్వం, అర్హసి, ఇక్ష్వాకూణాం, దురాపే, అర్థే, త్వదధీనాః, హి, సిద్ధయః.

అర్థము.—హేతాత=ఓతండ్రీ, తస్మాత్=ఆపితృఋణమువలన, యథా=ఏప్రకారముగా, ముచ్యే=విడువఁబడుదునో, తథా=అప్రకారముగా, సంవిధాతుం=చేయుటకొఱకు, త్వం=నీవు, అర్హసి=యోగ్యుఁడగుచున్నావు. హి=ఏకారణమువలన, ఇక్ష్వాకూణాం=ఇక్ష్వాకుదేశాధీశ్వరులయొక్క, దురాపే=పొందరానిదని, అర్థే=అర్థమందు, సిద్ధయః=సిద్ధులు, త్వదధీనాః - త్వత్=నీకు, అధీనాః=స్వాధీనములయినవో.

ఆకాంక్ష.—త్వదధీనాః - త్వత్ = నీకు, అధీనాః = స్వాధీనము లయినవో. 'త్వదధీనాః=ఏవి? సిద్ధయః=సిద్ధులు. 'సిద్ధయః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'త్వదధీ

నాః' అనెడి కారకక్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మిన్ = దేనియందు? అర్థే=అర్థమందు. అర్థేకథంభూతే=అర్థమెటువంటిది? దురాపే=పొందరానిది. కేషాం=ఎవరికి? ఇక్ష్వాకూణాం = ఇక్ష్వాకుదేశాధీశ్వరులకు. కుతః=ఎందువలన ? హి=ఏకారణమువలన? అర్హసి=యోగ్యుఁడగుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు.'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్హసి' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? సంవిధాతుం = చేయుటకొఱకు. కథం = ఎట్లు? తథా=అప్రకారముగా, ముచ్యే = విడువఁబడుచున్నానో. కేన=ఎవని చేతను? ఈశ్వరేణ=ఈశ్వరునిచేత. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. 'ఈశ్వరేణ' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'అహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'ముచ్యే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగా, కస్మాత్ = దేనివలన? తస్మాత్=ఆపితృఋణమువలన. కస్యసంబుద్ధిః? హేతాత=ఓతండ్రీ.

శబ్దరూపసమాసములు.— తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. ముచ్యే-ముచ్యే, ముచ్యావహే, ముచ్యామహే, 'ముచ్ల్ మోక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. యథా-అవ్యయమ్. తాత-హేతాత, హేతాతౌ, హేతాతాః. తాతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః. సంవిధాతుం-తుమున్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. త్వం - త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్హసి - అర్హసి, అర్హథః, అర్హథ. 'అర్హపూజాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇక్ష్వాకూణాం-ఇక్ష్వాకూణాం రాజానః ఇక్ష్వాకవః, తేషాం ఇక్ష్వాకూణాం; ఇక్ష్వాకస్య, ఇక్ష్వాకయోః, ఇక్ష్వాకూణాం. ఇక్ష్వాకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. దురాపే-దుఃఖేనాప్తుంశక్యః దురాపః, తస్మిన్ దురాపే; దురాపే, దురాపయోః, దురాపేషు. దురాపశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. త్వదధీనాః-తవ అధీనాః త్వదధీనాః; అధీనా, అధీనే, అధీనాః. త్వదధీనాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. సిద్ధయః; సిద్ధిః, సిద్ధీః, సిద్ధయః. సిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్మాదితి. హేతాత, తస్మాత్ పైతృకాదృణాత్, యథాముచ్యే ముక్తోభవామి, కర్మణిలట్. తథాసంవిధాతుంకర్తుం, త్వంఅర్హసి,హియస్మాత్కారణాత్, ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకుదేశాధీశానాం,తద్రాజత్వాద్బహుష్వణోలుక్,దురాపేదుష్ప్రాపే

అర్థసిద్ధయః, త్వదధీనాః త్వదాయత్తాః, ఇక్ష్వాకూణామితి శేషషష్ఠీ 'నలోకే' త్యాదినా
కృద్యోగషష్ఠీనిషేధాత్.

భావము.—ఓతండ్రీ! ఇక్ష్వాకువంశస్థుల అసాధ్యములయిన కార్యములను సిద్ధింపఁ
జేయ తాముసమర్థులు గాన నాకు పితృఋణవిముక్తి యగుటకు నేదిసదుపాయమో
దానిసేయవలెనని కోరెదను.

శ్లో. ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః,
క్షణమాత్ర మృషి స్తస్థౌ సుప్తమీన ఇవ హ్రదః. ౭౩

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, విజ్ఞాపితః, రాజ్ఞా, ధ్యానస్తిమితలోచనః, క్షణమాత్రం,
ఋషిః, తస్థౌ, సుప్తమీనః, ఇవ, హ్రదః.

అర్థము.—ఇతి=ఈప్రకారము, రాజ్ఞా=దిలీపమహారాజుచేత, విజ్ఞాపితః = విజ్ఞా
పనచేయఁబడిన, ఋషిః=వసిష్ఠుఁడు, ధ్యానస్తిమితలోచనస్సన్ -ధ్యాన=ధ్యానముచేత,
స్తిమిత=నిశ్చలములైన, లోచనస్సన్ =నేత్రముగలవాఁడగుచు, క్షణమాత్రం = నిమిష
మాత్రము, సుప్తమీనః-సుప్త=పండుకొనియుండెడి, మీనః=మత్స్యములుకల, హ్రద
ఇవ=మడుఁగువలె, తస్థౌ=ఉండెను.

ఆకాంక్ష.—తస్థౌ=ఉండెను. కః=ఎవఁడు? ఋషిః=వసిష్ఠులు. 'ఋషిః' అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తస్థౌ' అనెడి క్రియాపదమున్నది గనుక అకర్మకకర్తృ
ప్రయోగము. క ఇవ=ఏదివలె? హ్రదఇవ=మడుఁగువలె. హ్రదః కథంభూతః = మడుఁ
గెట్టిది? సుప్తమీనః_సుప్త=పండుకొనియుండెడు, మీనః=మత్స్యములుకలది. కథం=
ఎట్లు? క్షణమాత్రం=ఈషన్మాత్రము. కథంభూతస్సన్ = ఎట్టివాఁడగుచు? ధ్యానస్తిమిత
లోచనస్సన్ -ధ్యాన=ధ్యానముచేత, స్తిమిత=నిశ్చలములయిన, లోచనస్సన్ = కనులు
గలవాఁడగుచు. ఋషిఃకథంభూతః=వసిష్ఠులెట్టివాఁడు? విజ్ఞాపితః=విజ్ఞాపనచేయఁబడిన
వాఁడు. కేన=ఎవనిచేత? రాజ్ఞా=దిలీపమహారాజుచేత. కథం=ఎట్లుగా? ఇతి=ఈప్రకా
రముగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్యయమ్. విజ్ఞాపితః - విజ్ఞాపితః, విజ్ఞాపితౌ,
విజ్ఞాపితాః. విజ్ఞాపితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్ఞా-రాజ్ఞా,
రాజభ్యాం, రాజభిః. రాజన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగఃతృతీయైకవచనాంతః. ధ్యానస్తి
మితలోచనః-ధ్యానేన స్తిమితే ధ్యానస్తిమితే, ధ్యానస్తిమితే లోచనేయస్యసః ధ్యానస్తి
మితలోచనః; ధ్యానస్తిమితలోచనః, ధ్యానస్తిమితలోచనౌ, ధ్యానస్తిమితలోచనాః.
ధ్యానస్తిమితలోచనశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షణమాత్రం-

క్షణః ప్రమాణమస్యక్షణమాత్రః,తంక్షణమాత్రం;క్షణమాత్రం,క్షణమాత్రౌ,క్షణమాత్రాన్. క్షణమాత్రశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋషిః-ఋషిః,ఋషీ,ఋషయః. ఋషిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్థౌ-తస్థౌ, తస్థతుః, తస్థుః. 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మా ద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్‌పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సుప్తమీనః-సుప్తాః మీనాః యస్మిన్ సః సుప్తమీనః; మీనః, మీనౌ, మీనాః సుప్తమీనశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతీత్థం, రాజ్ఞావిజ్ఞాపితః, ఋషిర్వసిష్ఠః, ధ్యానేన స్తిమితలోచనేయస్యసధ్యానస్తిమితలోచనః నిశ్చలాక్షస్సన్, క్షణమాత్రమిషన్మాత్రం, సుప్తమీనో హ్రదఇవ తస్థౌ.

భావము.—ఈప్రకారము దిలీపమహారాజుమనవిచేసంత వసిష్ఠమహర్షి ధ్యానము చేయుచు నిద్రపోయెడుచేపలుగలమడుఁగెట్లుచలింపకయుండునో యాలాగున చలింపనికనులతో క్షణమాత్రము కదలకయుండెను.

శ్లో. సోఽపశ్యత్ప్రణిధానేన సంతతిస్తంభకారణమ్,
భావితాత్మా భువో భర్తు రథైనం ప్రత్యబోధయత్. ౭౪

పదచ్ఛేదము.—సః, అపశ్యత్, ప్రణిధానేన, సంతతిస్తంభకారణం, భావితాత్మా, భువః, భర్తుః, అథ, ఏనం, ప్రత్యబోధయత్.

అర్థము.—సః=ఆవసిష్ఠుఁడు, ప్రణిధానేన=చిత్తైకాగ్ర్యముచేత, భావితాత్మా సన్-భావిత=యథాస్వరూపముగా తెలియఁబడిన, ఆత్మాసన్=జీవాత్మకలవాఁడగుచు, భువః=భూమికి, భర్తుః = పతియయినదిలీపమహారాజుయొక్క, సంతతిస్తంభకారణం-సంతతి = సంతానముయొక్క, స్తంభ=ప్రతిబలముయొక్క, కారణం = కారణమును, అపశ్యత్=చూచెను, అథ=అనంతరమందు, ఏనం=ఈదిలీపమహారాజును, ప్రత్యబోధయత్=తెలియఁజేసెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యబోధయత్ = తెలియచేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆవసిష్ఠుఁడు. కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈదిలీపమహారాజును. కిం=దేనిని? సంతతిస్తంభకారణం-సంతతి = సంతానముయొక్క, స్తంభ=ప్రతిబంధముయొక్క, కారణం=కారణమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'ఏనం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'సంతతిస్తంభకారణం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రత్యబోధయత్'అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక ద్వికర్మకకర్తృప్రయోగము. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరము, అపశ్యత్ =

చూచెను. కః=ఎవఁడు? సః=వసిష్ఠుఁడు. కిం=దేనిని? సంతతిస్తంభకారణం-సంతతి = సంతానముయొక్క, స్తంభ=ప్రతిబంధముయొక్క, కారణం=కారణమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సంతతిస్తంభకారణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అపశ్యత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? భర్తుః=పతియయిన దిలీపమహారాజుయొక్క. కస్యాః = దేనికి? భువః=భూమికి. కథంభూతస్సః = ఎట్టివాఁడగుచు? భావితాత్మాసః-భావిత=యథాస్వరూపముగా తెలియఁబడిన, ఆత్మాసః=జీవాత్మ కలవాఁడగుచు. కేన = దేనిచేతఁ? ప్రణిధానేన=చిత్తైకాగ్ర్యంబుచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అపశ్యత్-అపశ్యత్, అపశ్యతాం, అపశ్యన్. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రణిధానేన-ప్రణిధానేన, ప్రణిధానాభ్యాం, ప్రణిధానైః. ప్రణిధానశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సంతతిస్తంభకారణం-సంతతేః స్తంభః సంతతిస్తంభః, సంతతిస్తంభస్య కారణం సంతతిస్తంభకారణం, తత్ సంతతిస్తంభకారణం; కారణం, కారణే, కారణాని. సంతతిస్తంభకారణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. భావితాత్మా-భావితః ఆత్మాయేనసః భావితాత్మా; ఆత్మా, ఆత్మానౌ, ఆత్మానః. భావితాత్మన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భువః-భువః, భువోః, భువాం. భూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అథ-అవ్యయమ్. ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రత్యబోధయత్-ప్రత్యబోధయత్, ప్రత్యబోధయతాం, ప్రత్యబోధయన్. ప్రతిపూర్వకాత్ 'బుధఅవగమన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాద్ద్వికర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సమునిః, ప్రణిధానేన చిత్తైకాగ్ర్యేణ, భావితాత్మా భావితః యథాస్వరూపంబుద్ధః ఆత్మాక్షేత్రజ్ఞః యేనసతథోక్తస్సన్, భువోభర్తుః నృపస్య, సంతతేః స్తంభకారణం అపశ్యత్; అథానంతరం ఏనంనృపం ప్రత్యబోధయత్, స్వదృష్టంజ్ఞాపితవానిత్యర్థః. ఏనమిత్యత్ర 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా కర్తుః కర్మత్వం.

భావము.—వసిష్ఠుఁడు దిలీపమహారాజు సంతానప్రతిబంధకారణమును దివ్యదృష్టిచే దెలిసికొని దిలీపమహారాజునుగూర్చి యిట్లనియె.

శ్లో. పురా శక్ర ముపస్థాయ త వోర్వీం ప్రతియాస్యతః, 75
ఆసీ త్కల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితా సురభిః పథి.

పదచ్ఛేదము.—పురా, శక్రం, ఉపస్థాయ, తవ, ఉర్వీం, ప్రతి, యాస్యతః, ఆసీత్, కల్పతరుచ్ఛాయం, ఆశ్రితా, సురభిః, పథి.

అర్థము.—పురా=పూర్వమందు, శక్రం=ఇంద్రుని, ఉపస్థాయ=సేవించి, ఉర్వీం ప్రతి=భూమినుద్దేశించి, యాస్యతః=వచ్చునట్టి, తవ=నీయొక్క, పథి = మార్గమందు, సురభిః=కామధేనువు, కల్పతరుచ్ఛాయాం-కల్పతరు=కల్పవృక్షముయొక్క, ఛాయాం= నీడను, ఆశ్రితా=ఆశ్రయించినదయి, ఆసీత్=ఉండెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఉండెను. కా=ఏది? సురభిః=కామధేనువు. 'సురభిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మక కర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టిదయి? ఆశ్రితా=ఆశ్రయించినదయి. కాం = దేనిని? కల్పతరుచ్ఛాయాం-కల్పతరు=కల్పవృక్షముయొక్క, ఛాయాం=నీడను. కస్మిన్ =దేనియందు? పథి=మార్గమందు. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ = నీయొక్క. తవకథం భూతస్య=నీవెట్టివాఁడవు? యాస్యతః = వచ్చువాఁడవు. కాంప్రతి = దేనినుద్దేశించి? ఉర్వీంప్రతి=భూమినుద్దేశించి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపస్థాయ=సేవించి. కం=ఎవనిని? శక్రం=ఇంద్రుని. కదా=ఎప్పుడు? పురా=పూర్వమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురా-అవ్యయమ్. శక్రం - శక్రం, శక్రౌ, శక్రాన్. శక్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపస్థాయ-ల్యప్ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉర్వీం-ఉర్వీం, ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః. ఉర్వీశబ్దః ఈకా రాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రతి-అవ్యయమ్. యాస్యతః - యాస్యతః, యాస్యతోః, యాస్యతాం యాస్యచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కల్పతరుచ్ఛాయాం-కల్పయతీతి కల్పః, కల్ప ఇతి తరుః కల్పతరుః, కల్పతరోః ఛాయా కల్పతరుచ్ఛాయా, తాం కల్పతరుచ్ఛాయాం; ఛాయాం, ఛాయే, ఛాయాః. కల్పతరుచ్ఛాయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశ్రితా-ఆశ్రితా, ఆశ్రితే, ఆశ్రితాః. ఆశ్రితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సురభిః-సురభిః, సురభీ, సురభయః. సురభిశబ్దః ఇకా రాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పథి-పథి, పథోః, పథిషు. పథిన్శబ్దః నకా రాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురేతి. పురా పూర్వం, శక్రం ఇంద్రం, ఉపస్థాయ సంసేవ్య, ప్రతిభువ ముద్దిశ్య, యాస్యతః ఆగమిష్యతః, తవపథికల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితాసురభిః కామధేనుః, ఆసీత్, తత్రస్థితేత్యర్థః.

భావము.—పూర్వము నీవు దేవేంద్రదర్శనముజేసి తిరిగి భూమికి వచ్చుచుండగ మార్గమందు కామధేనువు కల్పవృక్షపునీడయం దుండెను.

అవ. తతః కిమిత్యత ఆహ.—

శ్లో. ధర్మలోపభయా ద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతా మనుస్మరన్,
ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః 75

పదచ్ఛేదము.—ధర్మలోపభయాత్, రాజ్ఞీం, ఋతుస్నాతాం, అనుస్మరన్, ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం, తస్యాం, త్వం, సాధు, న, ఆచరః.

అర్థము.—ఋతుస్నాతాం-ఋతు=రజస్సుచేత, స్నాతాం=స్నానముచేసిన, రాజ్ఞీం=సుదక్షిణాదేవిని, ధర్మలోపభయాత్-ధర్మ = ఋతుకాలాభిగమనరూపధర్మముయొక్క, లోప = నాశమువలననైన, భయాత్=భయమువలన, అనుస్మరన్ సన్ =ధ్యానము చేయుచుండువాఁడవగుచు, ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం-ప్రదక్షిణ=ప్రదక్షిణముయొక్క, క్రియా=చేయుటకు, అర్హాయాం=యోగ్యమయిన, తస్యాం=ఆకామధేనువునందు, త్వం=నీవు, సాధు=ప్రదక్షిణాదిసత్కారంబును, నాచరః=ఆచరింపకపోతివి.

ఆకాంక్ష.—నాచరః=ఆచరింపకపోతివి. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు కిం=దేనిని? సాధు=ప్రదక్షిణాదిసత్కారంబును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును 'సాధు' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును 'నాచరః' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకర్తృప్రయోగము. కస్యాం=దేనియందు? తస్యాం=ఆకామధేనువునందు. తస్యాంకథంభూతాయాం=ఆకామధేను వెట్టిది? ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం-ప్రదక్షిణ=ప్రదక్షిణముయొక్క, క్రియా=చేయుటకు, అర్హాయాం=యోగ్యమయినది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడవగుచు? అనుస్మరన్=ధ్యానముసేయువాఁడవగుచు. కస్మాత్=దేనివలన? ధర్మలోపభయాత్-ధర్మ=ఋతుకాలాభిగమనరూపధర్మముయొక్క, లోప=నాశమువలననయిన, భయాత్=భయమువలన. కాం=ఎవతెను? రాజ్ఞీం=సుదక్షిణాదేవిని. రాజ్ఞీంకథంభూతాం=సుదక్షిణాదేవిఎట్టిది? ఋతుస్నాతాం-ఋతు=రజస్సుచేత, స్నాతాం=స్నానముచేసినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ధర్మలోపభయాత్ - ధర్మస్య లోపః ధర్మలోపః, ధర్మలోపాద్భయం ధర్మలోపభయం; తస్మాత్ ధర్మలోపభయాత్; భయాత్, భయాభ్యాం, భయేభ్యః. ధర్మలోపభయశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. రాజ్ఞీం-రాజ్ఞీం, రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞీః. రాజ్ఞీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీ

ద్వైకవచనాంతః. ఋతుస్నాతాం - ఋతునా స్నాతా ఋతుస్నాతా, తాం ఋతుస్నాతాం; స్నాతాం, స్నాతే, స్నాతాః. ఋతుస్నాతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అనుస్మరన్-అనుస్మరన్, అనుస్మరంతౌ, అనుస్మరంతః అనుస్మరచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం - ప్రదక్షిణస్య క్రియా ప్రదక్షిణక్రియా, ప్రదక్షిణక్రియాయాః అర్హా ప్రదక్షిణక్రియార్హా; తస్యాం ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం; అర్హాయాం, అర్హయోః, అర్హాసు. ప్రదక్షిణక్రియార్హాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. తస్యాం-తస్యాం, తయోః, తాసు. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాధు-సాధు సాధునీ, సాధూని. సాధుశబ్దః ఉకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. ఆచరః-ఆచరః, ఆచరతం, ఆచరత. ఆఙ్ పూర్వక 'చరగతౌ'విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ధర్మలోపేతి. ఋతుఃపుష్పం, రజ ఇతి యావత్, 'ని. ఋతుస్త్రీకుసుమేఽపిచే' త్యచురః, ఋతునానిమిత్తేన స్నాతాంరాజ్ఞీం, సుదక్షిణాం, ధర్మస్య ఋత్వధిగమనలక్షణస్య, లోపాత్ భ్రంశాత్ యద్భయం తస్మాత్, అనుస్మరన్ ధ్యాయన్, శ్లో. 'మృదంగందైవతంవిప్రంఘృతంమధుచతుష్పదం, ప్రదక్షిణానికుర్వీతప్రఖ్యాయంశ్చవనస్పతీ' నితి శాస్త్రాత్; ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం ప్రదక్షిణీకరణయోగ్యాయాం, తస్యాంధేన్వాం, త్వం సాధుప్రదక్షిణాదిసత్కారం, నాచరః నా చరితవానసి, స్త్రీవ్యాసక్తాహి విస్మరంతీతిభావః, ఋతుకాలాభిగమనేమనుః, శ్లో. 'ఋతుకాలాభిగామిస్యాత్స్వదారనిరతస్స దే'తి అకరణేదోషమాహపరాశరః. శ్లో.'ఋతుస్నాతాంతు యోభార్యాం స్వస్థస్సన్నాధిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నాపరాధేన యుజ్యతేనాత్రసంశయ' ఇతి.

భావము.—అప్పుడు నీవు ఋతుస్నానముచేసినరాణిని సంగమింపనియెడల భ్రూణహత్యదోషము సంభవించుననుభీతిచే తలంచుకొనుచు ప్రదక్షిణార్హురాలయిన ఆకామధేనువును సత్కరింపక పోతివి.

శ్లో. అవజానాసి మాం యస్మాత్తత స్తేన భవిష్యతి,
మత్ప్రసూతి మనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా. ౭౭

పదచ్ఛేదము.—అవజానాసి, మాం, యస్మాత్, తతః' తే, న, భవిష్యతి,మత్ప్రసూతిం, అనారాధ్య, ప్రజా, ఇతి, త్వాం, శశాప, సా.

అర్థము.—యస్మాత్=ఏకారణమువలనను, మాం=నన్ను, అవజానాసి=తిరస్కరించుచున్నావో, తతః=ఆకారణమువలనను, మత్ప్రసూతిం-మత్=నాయొక్క, ప్రసూతిం=సంతతిని, అనారాధ్య=సేవింపకయే, తే=నీకు, ప్రజా=సంతతి, నభవిష్యతి=కాబోవునదిలేదు. ఇతి=ఇట్లని, సా=ఆకామధేనువు, త్వాం=నిన్ను, శశాప=శపించెను.

అన్వయము.—శశాప=శపించెను. కా=ఎవతె? సా=ఆకామధేనువు. కం=ఎవనిని? త్వాం=నిన్ను. 'సా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'త్వాం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'శశాప' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్మకర్తృప్రయోగము. నభవిష్యతి=కాబోవునదిలేదు. కా=ఏది? ప్రజా=సంతతి. 'ప్రజా' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'నభవిష్యతి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది కనుక అకర్మకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనికి? తే=నీకు. కిం నకృత్వా=ఏమిచేయకయే? అనారాధ్య=సేవింపకయే. కాం=దేనిని? మత్ప్రసూతిం - మత్=నాయొక్క, ప్రసూతిం=సంతతిని. కుతః=ఎందువలన? తతః=ఆకారణమువలన. అవజానాసి=తిరస్కరించుచున్నావో. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=ఎవ్వతెను? మాం=నన్ను. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మాం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'అవజానాసి' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నది గనుక సకర్మకర్తృప్రయోగము. కస్మాత్=దేనివలన? యస్మాత్=ఏకారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—అవజానాసి-అవజానాసి, అవజానీథః, అవజానీథ. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'జ్ఞాఅవబోధన, ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః త్రిలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. యస్మాత్-యస్మాత్, యాభ్యాం, యేభ్యః. యచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. తస్మాత్ తతః. తసిల్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. తే-తవ, తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్యయమ్. భవిష్యతి-భవిష్యతి, భవిష్యతః, భవిష్యంతి. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి భవిష్యదర్థే లృట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. మత్ప్రసూతిం-మమ ప్రసూతిః మత్ప్రసూతిః, తాంమత్ప్రసూతిం; ప్రసూతిం-ప్రసూతీ, ప్రసూతీః. మత్ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అనారాధ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. ప్రజా-ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్యయమ్. త్వాం-త్వాం త్వా, యువాం వాం, యుష్మాన్ వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. శశాప-శశాప, శేపతుః, శేపుః. 'శపఆక్రోశే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా —అవజానాసీతి. యస్మాత్కారణాత్, మాం అవజానాసి తిరస్కరోషి, తతః, కారణాత్ మత్ప్రసూతిం మమసంతతిం, అనారాధ్య అసేవయిత్వా తే తవ ప్రజానభవిష్యతీతిసాసురభిః, త్వాం శశాప, శపఆక్రోశే.

భావము.—నన్ను నీవు తిరస్కరించినందున నాసంతతిని నీవారాధింపకయు నీకు సంతానముకలుగజాలదని యాకామధేనువు నిన్ను శపించెను.

శ్లో. సశాపో న త్వయారాజ న్నచ సారథినా శ్రుతః,
నదత్యాకాశగంగాయా స్స్రోత స్యుద్దామదిగ్గజే. ౭౮

పదచ్ఛేదము.—సః, శాపః, న, త్వయా, రాజన్, న,చ,సారథినా, శ్రుతః, నదతి, ఆకాశగంగాయాః, స్రోతసి, ఉద్దామదిగ్గజే.

అర్థము.—ఉద్దామదిగ్గజే-ఉద్దామ=మదించిన, దిగ్గజే=దిగ్గజము, ఆకాశగంగాయాః=దేవగంగయొక్క, స్రోతసి=ప్రవాహమందు, నదతిసతి=ధ్వనిజేయుచునుండఁగా, హేరాజన్ =ఓదిలీపమహారాజా, సః=ఆ, శాపః=శాపము, త్వయా=నీచేత, నశ్రుతః = వినఁబడలేదు, సారథినాచ=సారథిచేతను, నశ్రుతః=వినఁబడలేదు.

ఆకాంక్ష —నశ్రుతః=వినఁబడలేదు. కేనచ=ఎవనిచేతను? సారథినాచ=సారథిచేతను. కః=ఏది? సశాపః=ఆశాపము. 'సారథినాచ' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'సశాపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'నశ్రుతః' అనెడికారకక్రియాపదంబునున్నదికనుక కర్మణిప్రయోగము. నశ్రుతః=వినబడలేదు. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కః=ఏది? సశాపః=ఆశాపము 'త్వయా' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'సశాపః' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును,'నశ్రుతః'అనెడికారకక్రియాపదము నున్నది కనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్యసంబుద్ధిః? హేరాజన్ =ఓదిలీపమహారాజా. కథంభూతే సతి=ఎటువంటిదగుచుండఁగా? నదతిసతి=ధ్వనిచేయుచుండఁగా. కస్మిన్ = దేనియందు? స్రోతసి=ప్రవాహమందు. కస్యాః=దేనియొక్క? ఆకాశగంగాయాః=దేవగంగయొక్క. కస్మిన్=ఏది? ఉద్దామదిగ్గజే-ఉద్దామ=మదించిన, దిగ్గజే=దిగ్గజము.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. శాపః-శాపః, శాపౌ, శాపాః. శాపశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. న-అవ్యయమ్, త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాన్తః, రాజన్-హేరాజన్, హే

రాజానా, హేరాజానః. రాజన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః. న-అవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. సారథినా-సారథినా-సారథిభ్యాం, సారథిభిః. సారథిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. శ్రుతః-శ్రుతః, శ్రుతౌ, శ్రుతాః. శ్రుతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నదతి - నదతి, నదతోః, నదత్సు. నదచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఆకాశగంగాయాః-ఆకాశే గంగా ఆకాశగంగా; తస్యాః ఆకాశగంగాయాః; గంగాయాః, గంగయోః, గంగానాం. ఆకాశగంగాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. స్రోతసి-స్రోతసి, స్రోతసోః, స్రోతస్సు. స్రోతశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః, ఉద్దామదిగ్గజే-దిశి గజః దిగ్గజః, ఉద్దామశ్చాసౌదిగ్గజశ్చ ఉద్దామదిగ్గజః, తస్మిన్ ఉద్దామదిగ్గజే; గజే, గజయోః, గజేషు, ఉద్దామదిగ్గజశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. ఉద్దామదిగ్గజే మత్తదిగ్గజే, ఆకాశగంగాయాః స్రోతసి ప్రవాహేచ, నదతిసతి, హేరాజన్, సశాపః, త్వయా నశ్రుతః; సారథినాచ, నశ్రుతః.

భావము.—మదించినయేనుఁగ యాకాశగంగాప్రవాహమందప్పుడు ధ్వనిచేయుచుండఁగ, ఆశాపము నీవుగాని నీసారథిగాని వినలేదు.

అవ. అస్తుప్రస్తుతే కిమాయాత మిత్యత్రాహ.—

శ్లో. ఈప్సితం తదవజ్ఞానా ద్విద్ధి సార్గళ మాత్మనః,
ప్రతిబధ్నాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః ౭౯

పదచ్ఛేదము—ఈప్సితం, తదవజ్ఞానాత్, విద్ధి, సార్గళం, ఆత్మనః, ప్రతిబధ్నాతి, హి, శ్రేయః, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః.

అర్థము.—తదవజ్ఞానాత్ - తత్=ఆకామధేనువుయొక్క, అవజ్ఞానాత్=అవమానమువలన, ఆత్మనః=నీయొక్క, ఈప్సితం=ఇష్టార్థమును, సార్గళం=ప్రతిబంధముతోకూడినదానిగా, విద్ధి= తెలిసికొనుము. తథాహి=అటే, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః-పూజ్య=పూజార్హులయినవారియొక్క, పూజా=పూజయొక్క, వ్యతిక్రమః=అతిక్రమించుట, శ్రేయః=శ్రేయస్సును, ప్రతిబధ్నాతి=అడ్డగించుచున్నది.

ఆకాంక్ష —ప్రతిబధ్నాతి=అడ్డగించుచున్నది. కః=ఏది? పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః-పూజ్య=పూజార్హులయినవారలయొక్క,పూజా=పూజయొక్క,వ్యతిక్రమః=అతి

క్రమించుట. కిం=దేనిని? శ్రేయః=శ్రేయస్సును. 'పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శ్రేయః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రతిబధ్నాతి' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక, సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అట్లే. విద్ధి=తెలిసికొనుము. కః=ఎవడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? ఈప్సితం=ఇష్టార్థమును. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఈప్సితం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'విద్ధి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది కనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం=ఎటువంటిదానిగా? సార్గళం=ప్రతిబంధముతోఁ గూడినదానిగా. కస్య=ఎవనియొక్క? ఆత్మనః=నీయొక్క. కస్మాత్=దేనివలన? తదవజ్ఞానాత్-తత్=ఆకామధేనువుయొక్క, అవజ్ఞానాత్=అవమానమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఈప్సితం-ఆప్తుమిష్టం ఈప్సితం; తత్ ఈప్సితం; ఈప్సితం, ఈప్సితే, ఈప్సితాని. ఈప్సితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తదవజ్ఞానాత్-తస్యాః అవజ్ఞానం తదవజ్ఞానం; తస్మాత్ తదవజ్ఞానాత్; అవజ్ఞానాత్, అవజ్ఞానాభ్యాం, అవజ్ఞానేభ్యః-తదవజ్ఞానశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. విద్ధి-విద్ధి విత్తాత్, విత్తం, విత్త, 'విదజ్ఞాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సార్గళం-అర్గళేనసహవర్తత ఇతిసార్గళం, తత్ సార్గళం; అర్గళం, అర్గళే, అర్గళాని సార్గళశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మనః-ఆత్మనః, ఆత్మనోః, ఆత్మనాం. ఆత్మన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రతిబధ్నాతి-ప్రతిబధ్నాతి, ప్రతిబధ్నీతః, ప్రతిబధ్నంతి. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'బంధబంధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. శ్రేయః-శ్రేయః, శ్రేయసీ, శ్రేయాంసి, శ్రేయశ్శబ్దః సకారాన్త నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః-పూజ్యానాంపూజా పూజ్యపూజా; పూజ్యపూజాయాః వ్యతిక్రమః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః; వ్యతిక్రమః, వ్యతిక్రమౌ, వ్యతిక్రమాః. పూజ్యపూజావ్యతిక్రమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా—ఈప్సితమితి. తదవజ్ఞానాత్; తస్యాః ధేనోః అవజ్ఞానాదవమానాత్, ఆత్మనః తవ; ఆప్తుమిష్టమీప్సితం మనోరథం, ఆప్నోతే స్సన్నంతాత్ క్తః, ఇకారశ్చ. సార్గళం సప్రతిబంధం, విద్ధి జానీహి, తథాహి పూజ్యపూజాయాః వ్యతిక్రమః అతిక్రమణం, శ్రేయః ప్రతిబధ్నాతి హి-ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యేవేత్యర్థః.

భావము.—ఆ కామధేనువు నవమానమువలన నీయిష్టార్థసిద్ధికి నవరోధము కలిగినదని నీవు తెలియుము. పూజార్హులయినవారికి పూజను గావింపమి శ్రేయోబంధముగదా

అవ. తర్హి గత్వా తామారాధయామి సావా కథంచిదాగమిష్యతీత్యాశా నకర్త వ్యేత్యాహ.—

శ్లో. హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతసః,
భుజంగపిహితద్వారం పాతాళ మధితిష్ఠతి. ౮౦

పదచ్ఛేదము.—హవిషే, దీర్ఘసత్రస్య, సా, చ, ఇదానీం, ప్రచేతసః, భుజంగపిహితద్వారం, పాతాళం అధితిష్ఠతి.

అర్థము.—సాచ=ఆ కామధేనువును, ఇదానీం=ఇప్పుడు, దీర్ఘసత్రస్య-దీర్ఘ=చిరకాలసాధ్యమయిన, సత్రస్య=యాగముల, ప్రచేతసః=వరుణునియొక్క, హవిషే=ఆజ్యాదిహవిస్సుకొఱకు, భుజంగపిహితద్వారం-భుజంగ=సర్పములచేత, పిహిత=ఆచ్ఛాదింపఁబడిన, ద్వారం=వాకిలి, పాతాళం=పాతాళలోకమును, అధితిష్ఠతి=అధిష్ఠించియున్నది.

ఆకాంక్ష.—అధితిష్ఠతి=అధిష్ఠించియున్నది కాచ=ఏదియుం? సాచ=ఆ కామధేనువును. 'సాచ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పాతాళం' అను ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అధితిష్ఠతి' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కం=దేనిని? పాతాళం=పాతాళలోకమును. పాతాళంకథంభూతం= పాతాళలోకమెట్టిది? భుజంగపిహిత ద్వారం-భుజంగ=సర్పములచేత, పిహిత=ఆచ్ఛాదింపఁబడిన, ద్వారం=వాకిలికలది. కస్మై=దేనికొఱకు? హవిషే=ఆజ్యాదిహవిస్సుకొఱకు. కస్య=ఎవనియొక్క? ప్రచేతసః=వరుణునియొక్క. ప్రచేతసః కథంభూతస్య=వరుణుఁడెట్టివాఁడు? దీర్ఘసత్రస్య-దీర్ఘ=దీర్ఘకాలసాధ్యమైన, సత్రస్య=యాగముకలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? ఇదానీం=ఇప్పుడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—హవిషే-హవిషే, హవిర్భ్యాం, హవిర్భ్యః, హవిశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. దీర్ఘసత్రస్య-దీర్ఘం సత్రం యస్యసః దీర్ఘసత్రః; తస్య దీర్ఘసత్రస్య; సత్రస్య, సత్రయోః, సత్రాణాం. దీర్ఘసత్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ఇదానీం-అవ్యయమ్. ప్రచేతసః-ప్రచేతసః, ప్రచేతసోః, ప్రచేతసాం. ప్రచేతశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. భుజంగపిహిత ద్వారం-భుజంగైః పిహితం, భుజంగపిహితం భుజంగపిహితం ద్వారంయస్యతత్ భుజంగపిహితద్వారం; తత్ భుజంగపిహితద్వారం; ద్వారం, ద్వారే, ద్వారాణి. భుజంగపిహిత ద్వారశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పాతాళం-పాతాళం, పాతాళే; పాతాళాని. పాతాళశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః

ద్వితీయైకవచనాంతః. అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతి, అధితిష్ఠతః అధితిష్ఠంతి. అధీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —హవిషఇతి. సాసురభిః, ఇదానీందీర్ఘసత్రంచిరకాలసాధ్యోయాగ విశేషోయస్యతస్య ప్రచేతసః,హవిషేదధ్యాజ్యాదిహవిరర్థం; భుజంగపిహితద్వారం భుజంగావరుద్ధద్వారం, తతోదుష్ప్రవేశం పాతాళమధితిష్ఠతి, పాతాళేతిష్ఠతీత్యర్థః, 'అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మ' తికర్మత్వం.

భావము.—ఆకామధేను విపుడు బహుసర్పంబులచే నావరింపఁబడిన వాకిలిగల పాతాళలోకంబున వరుణుఁడు సేయు చిరకాలయాగమున నాజ్యాదిహవిస్సుల నొసంగుచున్నది.

అవ. తర్హి కాగతిరిత్యత్రాహ.—

శ్లో. సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః,
ఆరాధయ స్సపత్నీకః ప్రీతా కామదుఘా హి సా. ౮౧

పదచ్ఛేదము.—సుతాం, తదీయాం, సురభేః, కృత్వా, ప్రతినిధిం, శుచిః, ఆరాధయ, సపత్నీకః, ప్రీతా, కామదుఘా, హి, సా.

అర్థము.—తదీయాం=ఆకామధేనువు సంబంధియైన, సుతాం=పుత్రిని, సురభేః=కామధేనువునకు, ప్రతినిధిం=ప్రతినిధియైనదానిగాను, కృత్వా=చేసి, శుచిస్సన్=శుద్ధచిత్తముకలవాఁడగుచు, సపత్నీకః=భార్యాసమేతుఁడవై, ఆరాధయ=సేవింపుము. హి=ఏకారణమువలన, సా=ఆపుత్రి, ప్రీతాసతీ=సంతుష్టురాలయినదై, కామదుఘా= కామ=ఇష్టార్థములను, దుఘా=పిండునట్టిదో.

ఆకాంక్ష.— కామదుఘా-కామ=ఇష్టార్థములను, దుఘా=పిండునట్టిదిగదా. కా= ఏది? సా=ఆపుత్రి. 'సా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కామదుఘా' అనెడి కారక క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదియగుచు? ప్రీతాసతీ=సంతుష్టురాలయినదై. కుతః= దేనివలన? హి=ఏకారణమువలన? ఆరాధయ=సేవింపుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేనిని? సుతాం=పుత్రిని. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుతాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆరాధయ'అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడయి? సపత్నీకః=భార్యాసమేతుఁడయి. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడవగుచు? శుచిస్సన్=శుద్ధచిత్తముకలవాఁడవగుచు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? కృత్వా=చేసి. కం=ఎట్టిదానిగా? ప్రతినిధిం=

సమానమయినదానిగా. కస్యాః=దేనికి? సురభేః=కామధేనువునకు. సుతాం కథంభూతాం =ఆపుత్రి ఎట్టిది? తదీయాం=ఆకామధేనువు సంబంధినియైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.— సుతాం - సుతాం, సుతే, సుతాః. సుతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తదీయాం-తస్యాః ఇయం తదీయా, తాం తదీయాం; తదీయాం, తదీయే, తదీయాః. తదీయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సురభేః-సురభ్యాః, సురభేః, సురభ్యోః, సురభీణాం. సురభిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. కృత్వా-క్త్వాప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ప్రతినిధిం-ప్రతినిధిం, ప్రతినిధీ, ప్రతినిధీః. ప్రతినిధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శుచిః-శుచిః, శుచీ, శుచయః. శుచిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆరాధయ-ఆరాధయ, ఆరాధయతాత్, ఆరాధయతం, ఆరాధయత. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'రాధ సంసిద్ధౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సపత్నీకః-పత్న్యాసహావర్తతఇతి సపత్నీకః; సపత్నీకః, సపత్నీకౌ, సపత్నీకాః. సపత్నీకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రీతా-ప్రీతా, ప్రీతే, ప్రీతాః. ప్రీతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కామదుఘా-కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా; దుఘా, దుఘే, దుఘాః. కామదుఘాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సుతామితి. తస్యాస్సురభేరియంతదీయా తాంసుతాం,సురభేఃప్రతినిధింకృత్వా, శుచిశ్శుద్ధచిత్తస్సన్, పత్న్యాసహావర్తతఇతి సపత్నీకస్సన్, 'నద్యృతశ్చే'తి కప్ప్రత్యయః,ఆరాధయ,హియస్మాత్కారణాత్ సాప్రీతాతుష్టాసతీకామాన్ దోగ్ధీతి, కామదుఘాభవతీతిశేషః. 'దుహఃకబ్ఘశ్చే'తికప్ప్రత్యయో ఘాదేశశ్చ.

భావము.—నీవు పరిశుద్ధాంతఃకరణుఁడవై భార్యతోఁగూడ నాకామధేనువు పుత్రికయైన నందినీధేనువును ఆ కామధేనువునకు మాఱుగా బూజింపుము. అందుచే ధేనువు సంతసించి నీకోరిక నీడేర్చును.

శ్లో. ఇతి వాదిన ఏ వాస్య హోతు రాహుతిసాధనమ్,
అనింద్యా నందినీ నామ ధేను రావవృతే వనాత్. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, వాదినః, ఏవ, అస్య, హోతుః, ఆహుతిసాధనం, అనింద్యా, నందినీ, నామ, ధేనుః, ఆవవృతే, వనాత్.

అర్థము.—ఇతి=ఈ ప్రకారముగా, వాదినఏవ=చెప్పుచునుండినట్టి, హోతుః=హవనశీలుఁడైన, అస్య=ఈ వసిష్ఠునియొక్క, ఆహుతిసాధనం - ఆహుతి=ఆహుతులకు, సాధనం=సాధనమయిన, నందినీనామ=నందిని అని ప్రసిద్ధిఁబొందిన, అనింద్యా=ప్రశస్తమయిన, ధేనుః=ధేనువు, వనాత్=వనమునుండి, ఆవవృతే=వచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవవృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. 'ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆవవృతే' అనెడి క్రియాపదమున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మాత్=ఎందుండి? వనాత్=వనంబుననుండి. ధేనుఃకథంభూతా=ధేనువెట్టిది? అనింద్యా=ప్రశస్తమయినది. పునఃకథంభూతా=ఇంకనెట్టిది? నందినీనామ=నందినిఅని ప్రసిద్ధమైనది. పునఃకథంభూతా=ఇంకనెట్టిది? ఆహుతిసాధనం - ఆహుతి=ఆహుతులకు, సాధనం=సాధనమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈవసిష్ఠులయొక్క. అస్యకథంభూతస్య=ఈవసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? హోతుః=హవనశీలుఁ[illegible]యినవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? వాదినఏవ=చెప్పుచుండెడివాఁడు. [illegible]—ఎట్లుగా? ఇతి=ఈ ప్రకారముగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్యయమ్. వాదినః - వాదినః, వాదినోః, వాదినాం. వాదిన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఏవ-అవ్యయమ్. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషాం. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. హోతుః-హోతుః, హోత్రోః, హోతౄణాం. హోతృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆహుతిసాధనం - ఆహుతీనాం సాధనం ఆహుతిసాధనం; సాధనం, సాధనే, సాధనాని. ఆహుతిసాధనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అనింద్యా-నిందితుం యోగ్యా నింద్యా, నింద్యా నభవతీత్యనింద్యా; అనింద్యా, అనింద్యే, అనింద్యాః. అనింద్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నందినీ - నందినీ, నందిన్యౌ, నందిన్యః. నందినీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆవవృతే-ఆవవృతే, ఆవవృతాతే, ఆవవృతిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'వృతువర్తనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వనాత్-వనాత్, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. వనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇత్యనేనప్రకారేణ, వాదినోవదతఏవ, హోతుర్హవనశీలస్య, తృన్నితి తృన్ ప్రత్యయః; అస్య మునేః ఆహుతీనాంసాధనం కరణం, నందయతీతి వ్యుత్పత్త్యానందినీనామ అనింద్యా అగర్హ్యా ప్రశస్తా ధేనుః, వనాత్, ఆవవృతే ప్రత్యాగతా, 'అవ్యాక్షేపోభవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హిలక్షణ' మితిన్యాయాదితిభావః,

భావము.—ఈలాగు వసిష్ఠుఁడు చెప్పుచుండఁగా వారిహవనములకు సహాయభూ
తురాలయిన కామధేనువుకొమార్తె యగునందిని యనుధేనువురత్నవనములోనుండివచ్చెను.

అవ. సంప్రతిధేనుంవిశినష్టి.—

శ్లో. లలాటోదయ మాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధపాటలా,
బిభ్రతీ శ్వేతరోమాంకం సంధ్యేవ శశినం నవమ్. ౮౩

పదచ్ఛేదము.—లలాటోదయం, ఆభుగ్నం, పల్లవస్నిగ్ధపాటలా, బిభ్రతీ, శ్వేత
రోమాంకం, సంధ్యా, ఇవ, శశినం, నవం.

అర్థము.—పల్లవస్నిగ్ధపాటలా-పల్లవ=చిగురుటాకులవలెనే, స్నిగ్ధ=మసృణమయి
నదియు, పాటలా=ఎఱ్ఱఁదనముగలదియు, లలాటోదయం-లలాట=ఫాలప్రదేశమందు,
ఉదయం=ఉత్పత్తికలట్టియు, ఆభుగ్నం=ఈషద్వక్రమయిన, శ్వేతరోమాంకం-శ్వేత=
తెల్లనయిన, రోమ=రోమములను, అంకం=మచ్చను, బిభ్రతీ=ధరించునది గనుకనే, న
వం=నూతనమైన, శశినం=చంద్రుని, బిభ్రతీ=ధరించు, సంధ్యేవస్థితా=సంధ్యాకాలమో
యనునట్లుండు, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఆవవృతే=వచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవవృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. 'ధేనుః'అనెడి
ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'ఆవవృతే' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృ
ప్రయోగము. కేవస్థితా=దేనివలెనున్నది? సంధ్యేవస్థితా=సంధ్యాకాలమోయననున్నది.
సంధ్యాకథంభూతా=సంధ్యాకాలమెట్టిది? బిభ్రతీ=ధరించునది. కం-ఎవనిని? శశినం=చం
ద్రుని. శశినంకథంభూతం=చంద్రుఁడెటువంటివాఁడు? నవం=నూతనమయినవాఁడు. కథం
భూతా=ఎట్టిదికనుకనే? బిభ్రతీ=ధరించునది గనుకనే. కం=దేనిని? శ్వేతరోమాంకం-
శ్వేత=తెల్లనయిన, రోమ=రోమములను, అంకం=మచ్చను. శ్వేతరోమాంకంకథంభూ
తం=తెల్లనయినరోమములనునట్టి మచ్చయెట్టిది? ఆభుగ్నం=ఈషద్వక్రమైనట్టిది. పునః
కథంభూతం=ఇంకనెటువంటిది? లలాటోదయం-లలాట=ఫాలప్రదేశమందు, ఉదయం=
ఉత్పత్తికలది. పునఃకథంభూతా=నందినీధేనువింకఎట్టిది? పల్లవస్నిగ్ధపాటలా-పల్లవ=చిగు
రుటాకువలెనే, స్నిగ్ధ=మసృణమైనదియు, పాటలా=ఎఱ్ఱఁదనముకలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—లలాటోదయం-లలాటే ఉదయోయస్యసః లలాటో
దయః, తం లలాటోదయం; ఉదయం, ఉదయౌ, ఉదయాన్. లలాటోదయశబ్దః అకా
రాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆభుగ్నం - ఈషత్ భుగ్నః ఆభుగ్నః, తం
ఆభుగ్నం, ఆభుగ్నం, ఆభుగ్నౌ, ఆభుగ్నాన్. ఆభుగ్నశబ్దః అకారాంతః పుంలింగఃద్వితీ

మైకవచనాంతః. పల్లవస్నిగ్ధపాటలా-స్నిగ్ధాచసాపాటలాచ స్నిగ్ధపాటలా, పల్లవఇవస్నిగ్ధపాటలా, పల్లవస్నిగ్ధపాటలా; పాటలా, పాటలే, పాటలాః. పల్లవస్నిగ్ధపాటలాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బిభ్రతీ-బిభ్రతీ, బిభ్రత్యౌ, బిభ్రత్యః. బిభ్రతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్వేతరోమాంకం-శ్వేతానిచతానిరోమాణిచ శ్వేతరోమాణి, శ్వేతరోమాణ్యేవ అంకః శ్వేతరోమాంకః, తం శ్వేతరోమాంకం; అంకం, అంకౌ, అంకాన్. శ్వేతరోమాంకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సంధ్యా-సంధ్యా, సంధ్యే, సంధ్యాః. సంధ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్యయమ్. శశినం-శశః అస్యాస్తీతి శశీ, తం శశినం; శశినం, శశినౌ, శశినః. శశిన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నవం-నవం, నవౌ, నవాన్. నవశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —లలాటేతి, పల్లవత్ స్నిగ్ధా పాటలాచ, సంధ్యాయామప్యేతద్విశేషణం యోజ్యం. లలాటే ఉదయో యస్యాసః లలాటోదయ స్తం, అభుగ్నమీషద్వక్రం, 'ఉగితశ్చే'తి నిష్ఠా నత్వం, 'ఆవిద్ధంకుటిలంభుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యపీ'త్యమరః, శ్వేతరోమాణ్యేవ అంకస్తంబిభ్రతీ నవం శశినం బిభ్రతీ సంధ్యేవ స్థితేత్యర్థః.

భావము.—ఎఱ్ఱనగు నానందినీధేనువుముఖమున మచ్చంబోలి కొన్ని వంకరలగు తెల్లవెండ్రుకలున్నవి కనుకనే లేఁతచందురునిధరించిన సంధ్యవలెనున్నది.

శ్లో. భువం కోష్ణేన కుండోధ్నీ మేధ్యే నావభృథా దపి,
ప్రస్రవే ణాభివర్షంతీ వత్సాలోకప్రవర్తినా. ౮౪

పదచ్ఛేదము.—భువం, కోష్ణేన, కుండోధ్నీ, మేధ్యేన, అవభృథాత్, అపి, ప్రస్రవేణ, అభివర్షంతీ, వత్సాలోకప్రవర్తినా.

అర్థము.—కోష్ణేన=కొంచముష్ణమైనదియు, అవభృథాదపి=అవభృథస్నానముకంటె, మేధ్యేన=పరిశుద్ధమైనట్టియు, వత్సాలోకప్రవర్తినా-వత్స=దూడయొక్క, ఆలోక=దర్శనముచేత, ప్రవర్తినా=ప్రవర్తించుచున్నట్టియు, ప్రస్రవేణ=క్షీరస్రావముచేత, భువనం=భూమిని, అభివర్షంతీ=తడుపుచున్నట్టిదియు, కుండోధ్నీ-కుండ=కుండవంటి, ఊధ్నీ=పొదుగుకలిగినదియు నైన, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఆవవృతే=వచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవవృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. 'ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆవవృతే' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తరి ప్రయోగము. ధేనుః కథంభూతా=నందినీధేనువెటువంటిది? కుండోధ్నీ-కుండ=కుండవంటి, ఊధ్నీ=పొదుగుకలిగినది. పునః కథంభూతా=ఇంకనెటువంటిది? అభివర్షంతీ=తడుపు

చుండునది. కాం=దేనిని? భువం=భూమిని. కేన=దేనిచేత? ప్రస్రవేణ=క్షీరస్రావముచేత. ప్రస్రవేణకథంభూతేన=క్షీరస్రావమెట్టిది? వత్సాలోకప్రవర్తినా-వత్స=దూడయొక్క, ఆలోక=దర్శనముచేత, ప్రవర్తినా=ప్రవర్తించుచుండునది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకనె టువంటిది? మేధ్యేన=పరిశుద్ధమైనది. కస్మాదపి=దేనికంటె? అవభృథాదపి = అవభృథ స్నానముకంటె. పునఃకథంభూతేన=ఇంకనెటువంటిది? కోష్ణేన=కొంచముష్ణమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—భువం-భువం, భువౌ, భువః. భూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కోష్ణేన-ఈషదుష్ణః కోష్ణః, తేనకోష్ణేన; ఉష్ణేన, ఉష్ణాభ్యాం, ఉష్ణైః. కోష్ణశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. కుండోధ్నీ-కుండమివ ఊధః యస్యాః సా కుండోధ్నీ; ఊధ్నీ, ఊధ్న్యౌ, ఊధ్న్యః. కుండోధ్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మేధ్యేన-మేధ్యేన, మేధ్యాభ్యాం, మేధ్యైః. మేధ్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. అవభృథాత్-అవభృథాత్, అవభృథాభ్యాం, అవభృథేభ్యః. అవభృథశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. ప్రస్రవేణ-ప్రస్రవేణ, ప్రస్రవాభ్యాం, ప్రస్రవైః. ప్రస్రవశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగఃతృతీయైకవచనాంతః. అభివర్షంతీ-అభివర్షంతీ, అభివర్షంత్యౌ, అభివర్షంత్యః. అభివర్షంతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వత్సాలోకప్రవర్తినా-వత్సస్య ఆలోకః వత్సాలోకః, వత్సాలోకేన ప్రవర్తత ఇతి వత్సాలోకప్రవర్తీ, తేన వత్సాలోకప్రవర్తినా; ప్రవర్తినా, ప్రవర్తిభ్యాం, ప్రవర్తిభిః. వత్సాలోకప్రవర్తిన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భువమితి. కోష్ణేన, 'కవంచోష్ణ' ఇతి చకారాత్ కాదేశః. అవభృథాదపి అవభృథస్నానాదపి, మేధ్యేన పవిత్రేణ, ని. 'పూతంపవిత్రంమేధ్యంచే' త్యమరః; వత్సస్యాలోకేన దర్శనేన, ప్రవర్తినా, ప్రస్రవేణ క్షీరాభిష్యందేన; క్షీరప్రస్రవణేనేతియావత్, భువ మభివర్షంతీ సించంతీ, కుండమివ ఊధః యస్యాస్సా కుండోధ్నీ, ని. 'ఊధస్తు క్లీబమాపీన' మిత్యమరః; 'ఊధసోన' జిత్యనజాదేశః 'బహువ్రీహేరూధసోఙీష్.'

భావము.—ఆనందినీధేనువు కుండవంటిపొదుగుగలిగి దూడనుచూచి కొంచము ష్ణమైనపవిత్ర మగుపాలతో భూమిని దడుపుచుండెను.

శ్లో. రజఃకణైః ఖురోద్ధూతైః స్పృశద్భిర్గాత్ర మంతికాత్,
తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధి మాదధానా మహీక్షితః. ౮౫

పదచ్ఛేదము.—రజఃకణైః, ఖురోద్ధూతైః, స్పృశద్భిః, గాత్రం, అంతికాత్, తీర్థాభిషేకజాం, శుద్ధిం, ఆదధానా, మహీక్షితః.

అర్థము.—ఖురోద్ధూతైః-ఖుర=గొరిసెలచేత, ఉద్ధూతైః=ఎగరఁగొట్టఁబడిన, అంతికాత్=సమీపమందు, గాత్రం=శరీరమును, స్పృశద్భిః=తాఁకుచున్నట్టి, రజఃకణైః-రజః=పరాగములయొక్క, కణైః=లేశములచేత, మహీక్షితః=దిలీపమహారాజును, తీర్థాభిషేకజాం-తీర్థ=తీర్థములయందు, అభిషేక=స్నానముచేత, జాం=పుట్టిన, శుద్ధిం=శుద్ధిని, ఆదధానా=చేయుచున్న, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఆవవృతే=వచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవవృతే=వచ్చెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. 'ధేనుః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆవవృతే' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. ధేనుఃకథంభూతా=నందినీధేనువెట్టిది? ఆదధానా=చేయుచుండునది. కాం=దేనిని? శుద్ధిం=శుద్ధిని. శుద్ధింకథంభూతాం=శుద్ధిఎటువంటిది? తీర్థాభిషేకజాం-తీర్థ=తీర్థములయందు, అభిషేక=స్నానముచేత, జాం=పుట్టినది. కస్య=ఎవనికి? మహీక్షితః=దిలీపమహారాజునకు. కైః=వేనిచేత? రజఃకణైః-రజః=పరాగములయొక్క, కణైః=లేశములచేత. రజఃకణైః కథంభూతైః=పరాగములయొక్క లేశములెట్టివి? స్పృశద్భిః=తాఁకుచున్నవి. కిం=దేనిని? గాత్రం=శరీరమును. కస్మాత్=దేనియందు? అంతికాత్=సమీపమందు. పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెటువంటివి? ఖురోద్ధూతైః- ఖుర=గొరిసెలచేత, ఉద్ధూతైః=ఎగరఁగొట్టఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—రజఃకణైః రజసాంకణాః రజఃకణాః; తైః రజఃకణైః; కణేన, కణాభ్యాం, కణైః రజఃకణశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఖురోద్ధూతైః-ఖురైః ఉద్ధూతాః ఖురోదూతాః, తైః ఖురోద్ధూతైః; ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. ఖురోద్ధూతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. స్పృశద్భిః-స్పృశతా, స్పృశద్భ్యాం, స్పృశద్భిః. స్పృశచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. గాత్రం - గాత్రం, గాత్రే, గాత్రాణి. గాత్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతికాత్-అంతికాత్, అంతికాభ్యాం, అంతికేభ్యః. అంతికశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. తీర్థాభిషేకజాం-తీర్థేషు అభిషేకః; తీర్థాభిషేకః, తీర్థాభిషేకేణజాతా తీర్థాభిషేకజా, తాంతీర్థాభిషేకజాం; అభిషేకజాం, అభిషేకజే, అభిషేకజాః. తీర్థాభిషేకజాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శుద్ధిం-శుద్ధిం, శుద్ధీ, శుద్ధీః. శుద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదధానా-ఆదధానా, ఆదధానే, ఆదధానాః. ఆదధానాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మహీక్షితః-మహీంక్షియతీతి మహీక్షిత్, తస్య మహీక్షితః; క్షితః, క్షితోః, క్షితాం. మహీక్షిచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః,

వ్యాఖ్యా.—రజఇతి. ఖురోద్ధూతైః, అంతికాత్, సమీపేగాత్రం స్పృశద్భిః, 'దూరాంతికార్థేభ్యోద్వితీయాచే'తి చకారాత్పంచమీ, రజసాంకణైః, మహీంక్షియతి ఈష్టఇతిమహీక్షిత్, తస్యతీర్థాభిషేకేణజాతాం, తీర్థాభిషేకజాంశుద్ధిం, ఆదధానాఉర్వా ణా ఏతేన వాయవ్యస్నానముక్తం. తదుక్తం మనునా. 'ఆగ్నేయంభస్మనాస్నాన మవ దాహ్యాతువారుణం, ఆపోహిష్ఠేతిచబ్రాహ్మం వాయవ్యంగోరజస్మృత' మితి.

భావము.—ఆనందినీధేనువు గొరిసెలచే రేగినపరాగములు సమీపముననున్న దిలీప మహారాజునకు తీర్థావగాహముచేసినఁ గలుగుపారిశుద్ధ్యముఁ గలుగజేసెను. విభూతిస్నాన మాగ్నేయస్నానమనియు జలస్నానము వారుణస్నానమనియు మంత్రమార్జనస్నానము బ్రాహ్మస్నానమనియు గోరజస్స్నానము వాయవ్యస్నానమనియు మానవధర్మశాస్త్ర మందు జెప్పఁబడియున్నది.

శ్లో. తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞ స్తపోనిధిః,
యాజ్య మాశంసితావంధ్యప్రార్థనం పున రబ్రవీత్. ౮౬

పదచ్ఛేదము.—తాం, పుణ్యదర్శనాం, దృష్ట్వా, నిమిత్తజ్ఞః, తపోనిధిః, యాజ్యం, ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం, పునః, అబ్రవీత్.

అర్థము.—నిమిత్తజ్ఞః=శకునమును తెలిసిన, తపోనిధిః=వసిష్ఠుఁడు, పుణ్యదర్శ నాం-పుణ్య=శ్రేయస్కరమయిన, దర్శనాం=దర్శనముకల, తాం = ఆనందినీధేనువును, దృష్ట్వా=చూచి, ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం-ఆశంసిత=ఇష్టార్థమందు, అవంధ్యా=సఫలమైన, ప్రార్థనం=ప్రార్థనగలట్టియు, యాజ్యం=యజ్ఞముచేయింపయోగ్యుఁడైన, పార్థివం=దిలీప మహారాజునుగూర్చి, పునః=మరల, అబ్రవీత్=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—అబ్రవీత్=పలికెను. కః=ఎవఁడు? తపోనిధిః=వసిష్ఠుఁడు. కం = ఎవనిగూర్చి? పార్థివం=దిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'తపోనిధిః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృ పదమును, 'పార్థివం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అబ్రవీత్' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? పునః=తిరిగి. పార్థివంకథంభూతం =దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? యాజ్యం=యజ్ఞముచేయింపయోగ్యుఁడు. పునఃకథంభూతం =ఇంకనెట్టివాఁడు? ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం-ఆశంసిత=ఇష్టార్థమందు, అవంధ్య = సఫల మైన, ప్రార్థనం=ప్రార్థనకలవాఁడు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? దృష్ట్వా=చూచి. కాం=దేనిని? తాం=నందినీధేనువును. తాంకథంభూతాం=ఆనందినీధేనువెట్టిది? పుణ్యదర్శనాం-పుణ్య= శ్రేయస్కరమైన, దర్శనాం=దర్శనముకలది. తపోనిధిః కథంభూతః = వసిష్ఠుఁడెట్టి వాఁడు? నిమిత్తజ్ఞః=శకునముతెలిసినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పుణ్యదర్శనాం-పుణ్యదర్శనం యస్యాస్సా పుణ్యదర్శనా, తాం పుణ్యదర్శనాం; దర్శనాం, దర్శనే, దర్శనాః. పుణ్యదర్శనాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దృష్ట్వా-క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. నిమిత్తజ్ఞః - నిమిత్తం జానాతీతి నిమిత్తజ్ఞః; నిమిత్తజ్ఞః, నిమిత్తజ్ఞౌ, నిమిత్తజ్ఞాః. నిమిత్తజ్ఞశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తపోనిధిః-తపసాంనిధిః తపోనిధిః; నిధిః, నిధీ, నిధయః. తపోనిధిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యాజ్యం-యాజయితుం యోగ్యః యాజ్యః, తం యాజ్యం; యాజ్యం, యాజ్యౌ, యాజ్యాన్. యాజ్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం-ఆశంసితే అవంధ్యా ఆశంసితావంధ్యా, ఆశంసితావంధ్యా ప్రార్థనాయస్య సః ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనః, తం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనః; ప్రార్థనం, ప్రార్థనౌ, ప్రార్థనాన్. ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పునః - అవ్యయమ్. అబ్రవీత్-అబ్రవీత్, అబ్రూతాం, అబ్రువన్, 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తామితి. నిమిత్తజ్ఞ శ్శకునజ్ఞః, తపోనిధి ర్వసిష్ఠః, పుణ్యందర్శనం యస్యాస్తాం పుణ్యదర్శనాం, తాం ధేనుం దృష్ట్వా, ఆశంసితం మనోరథః, నపుంసకే భావే క్తః. తత్ర అవంధ్యాసఫలాప్రార్థనాయస్యతం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం, అవంధ్య మనోరథమిత్యర్థః, యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం, పునరబ్రవీత్.

భావము.—శకునవేత్తయైన వసిష్ఠుఁడు దిలీపమహారాజు మనోరథసిద్ధికి శుభసూచకముగా ఆనందినీధేనువుయొక్క రాకనుజూచి మరల దిలీపమహారాజునుగూర్చిపలికెను.

శ్లో. అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్ విగణయాత్మనః,
ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్. ౮౭

పదచ్ఛేదము.—అదూరవర్తినీం, సిద్ధిం, రాజన్, విగణయ, ఆత్మనః, ఉపస్థితా, ఇయం, కల్యాణీ, నామ్ని, కీర్తితః, ఏవ, యత్.

అర్థము.—హే రాజన్ =ఓయి దిలీపమహారాజా, ఆత్మనః=నీయొక్క, సిద్ధిం = కార్యసిద్ధిని, అదూరవర్తినీం-అదూర=సమీపమందు, వర్తినీం=ఉండుదానిగా, విగణయ= తెలుసుకొనుము, యత్ =ఏకారణమువలన, కల్యాణీ = మంగళకరురాలైన, ఇయం = ఈనందినీధేనువు, నామ్ని=నామధేయము, కీర్తితఏవ=పలుకఁబడుచుండఁగానే, ఉపస్థితా =వచ్చెనో.

ఆకాంక్ష.—ఉపస్థితా=వచ్చెనో. కా=ఏది? ఇయం=ఈనందినీధేనువు. 'ఇయం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉపస్థితా' అనెడికారక క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతఏవ = ఎటువంటిదగుచుండఁగానే? కీర్తిత ఏవ=పలుకఁబడుచుండఁగానే. కస్మిన్=ఏది? నామ్ని = నామధేయము. ఇయంకథం భూతా=ఈనందినీధేనువెట్టిది? కల్యాణీ = మంగళకరురాలైనది. కుతః=ఎందువలన? యత్=ఏకారణమువలన. విగణయ=తెలిసికొనుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేనిని? సిద్ధిం=కార్యసిద్ధిని. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సిద్ధిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'విగణయ' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకర్తృ ప్రయోగము. కథంభూతాం=ఎట్టిదానిగా? అదూరవర్తినీం-అదూర = సమీపమందు, వర్తినీం=ఉండునట్టిదిగా. కస్య=ఎవనియొక్క? ఆత్మనః=తనయొక్క. కస్యసంబుద్ధిః? హేరాజన్=ఓయి దిలీపమహారాజా!

శబ్దరూపసమాసములు.—అదూరవర్తినీం - అదూరేవర్తతఇతి అదూరవర్తినీ,
తాం అదూరవర్తినీం; వర్తినీం, వర్తిన్యౌ, వర్తినీః. అదూరవర్తినీ శబ్దః ఈకారాంతః
స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సిద్ధిం-సిద్ధిం, సిద్ధీ, సిద్ధీః. సిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః
స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. రాజన్ - హేరాజన్, హేరాజానౌ, హేరాజానః.
రాజన్‌శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. విగణయ-విగణయ, విగ
ణయతాత్, విగణయతం, విగణయత. వీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'గణసంఖ్యాన' ఇత్య
స్మాద్ధాతోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవ
చనాంతః. ఆత్మనః-ఆత్మనః, ఆత్మనోః, ఆత్మనాం. ఆత్మన్‌శబ్దః నకారాంతః పుం
లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉపస్థితా-ఉపస్థితా, ఉపస్థితే, ఉపస్థితాః. ఉపస్థితాశబ్దః
ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇయం-ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదం
శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కల్యాణీ-కల్యాణీ, కల్యాణ్యౌ,
కల్యాణ్యః. కల్యాణీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నామ్ని-
నామ్ని, నామని, నామ్నోః, నామసు. నామన్‌శబ్దః నకారాంత నపుంసకలింగః సప్త
మ్యేకవచనాంతః. కీర్తితే-కీర్తితే, కీర్తితయోః, కీర్తితేషు. కీర్తితశబ్దః అకారాంత
నపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. యత్-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—అదూరేతి. హేరాజన్, ఆత్మనః సిద్ధింకార్యస్య అదూరవర్తినీం
శీఘ్రగామినీం, విగణయ విద్ధి. యద్యతః కారణాత్, కల్యాణీ మంగళమూర్తిః, బహ్వ
దిభ్యశ్చేతిజీష్, ఇయం ధేనుః, నామ్ని నామధేయే, కీర్తితే కథిత ఏవ, ఉపస్థితా ఆగతా.

భావము.—ఓరాజా మంగళకరురాలయిన నందినీధేనువు ప్రస్తావింపఁబడుచుం
డునపుడే వచ్చుటచే నీయిష్టార్థ మతిత్వరలో సిద్ధించు నని తెలియుము.

శ్లో. వన్యవృత్తి రిమాం శశ్వ దాత్మానుగమనేన గామ్,
విద్యా మభ్యసనే నేవ ప్రసాదయితు మర్హసి. ౮౮

పదచ్ఛేదము.—వన్యవృత్తిః, ఇమాం, శశ్వత్, ఆత్మానుగమనేన, గాం, విద్యాం, అభ్యసనేన, ఇవ, ప్రసాదయితుం, అర్హసి.

అర్థము.—వన్యవృత్తిః-వన్య=వనమందుబుట్టిన కందమూలఫలాదికమే, వృత్తిః=ఆహారముగాఁగలవాఁడవై, ఇమాం=ఈ, గాం=నందినీధేనువును, శశ్వత్ = నిరంతరముగా, ఆత్మానుగమనేన-ఆత్మ=తనయొక్క, అనుగమనేన=అనుసరణముచేతను, అభ్యసనేన=అభ్యాసముచేతను, విద్యామివ=విద్యనువలెనే, ప్రసాదయితుం = ప్రసన్నమయినదానిగా చేయుటకు, అర్హసి=యోగ్యుఁడ వగుచున్నావు.

ఆకాంక్ష.—అర్హసి=యోగ్యుఁడ వగుచున్నావు. కః = ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్హసి' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకొఱకు ? ప్రసాదయితుం=ప్రసన్నమయినదానిగా చేయుటకొఱకు. కామివ=దేనివలెనే? విద్యామివ=విద్యనువలెనే. కేన=దేనిచేత? అభ్యసనేన=అభ్యాసముచేత. కేన=దేనిచేతను? ఆత్మానుగమనేన-ఆత్మా=తనయొక్క, అనుగమనేన=అనుసరణముచేతను. కథం=ఎట్లుగా? శశ్వత్=నిరంతరముగా. కాం=దేనిని? ఇమాం=ఈ, గాం=నందినీధేనువును. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవయి? వన్యవృత్తిః-వన్య = వనమందుపుట్టిన కందమూలఫలాదికమే, వృత్తిః=ఆహారముగా కలవాఁడవై.

శబ్దరూపసమాసములు.—వన్యవృత్తిః-వనే భవం వన్యం, వన్యం వృత్తి ర్యస్య సః వన్యవృత్తిః; వృత్తిః, వృత్తీ, వృత్తయః. వన్యవృత్తిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇమాం-ఇమాం ఏనాం, ఇమే ఏనే, ఇమాః ఏనాః. ఇదంశబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. శశ్వత్-అవ్యయమ్. ఆత్మానుగమనేన-ఆత్మనః అనుగమనం ఆత్మానుగమనం, తేన ఆత్మానుగమనేన; అనుగమనేన, అనుగమనాభ్యాం, అనుగమనైః. ఆత్మానుగమనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః తృతీయైక వచనాన్తః. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. విద్యాం-విద్యాం, విద్యే, విద్యాః. విద్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అభ్యసనేన-అభ్యసనేన, అభ్యసనాభ్యాం, అభ్యసనైః. అభ్యసనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ - అవ్యయమ్. ప్రసాదయితుం. తుమున్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. అర్హసి-అర్హసి, అర్హథః, అర్హథ 'అర్హపూజాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—వన్యవృత్తిరితి, వనేభవంవన్యం, కందమూలఫలాదికం, వృత్తిరాహారో యస్యసః, తథాభూతస్సన్, ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఇమాంగాం శశ్వత్సదా, ఆప్రసాదమవిచ్ఛేదే నేత్యర్థః, ఆత్మన స్తవ కర్తుః, అనుగమనేన అనుసరణేన, అభ్యసనేన అనుష్ఠాతురభ్యాసేన, విద్యామివప్రసాదయితుం ప్రసన్నాంకర్తుం, అర్హసి.

భావము.—నీవు కందమూలఫలాదుల నాహారముగఁ జేకొని యభ్యాసముచే విద్యను ప్రసన్నముగ జేసికొనురీతి నీ నందినీధేనువు నిరంతర మనుసరించుచు ప్రసన్నురాలుగఁ జేసికొనుము.

అవ. గవానుసరణప్రకారమాహ.—

శ్లో. ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితి మాచర,
నిషణ్ణాయాం నిషీదాస్యాం పీతాంభసి పిబే రపః. ౨౯

పదచ్ఛేదము.—ప్రస్థితాయాం, ప్రతిష్ఠేథాః, స్థితాయాం, స్థితిం, ఆచర, నిషణ్ణాయాం, నిషీద, అస్యాం, పీతాంభసి, పిబేః, అపః.

అర్థము.—అస్యాం=ఈనందినీధేనువు, ప్రస్థితాయాం సత్యాం=వెడలినది యగుచుండఁగా, ప్రతిష్ఠేథాః=వెడలి పొమ్ము, స్థితాయాం సత్యాం=నిలచియుండినది యగుచుండఁగా, స్థితిం=నిలుచుటను, ఆచర=చేయుము, నిషణ్ణాయాంసత్యాం=కూర్చున్నదగుచుండఁగా, నిషీద=కూర్చుండుము. పీతాంభసి సత్యాం-పీతా = పానముచేయఁబడిన, అంభసిసత్యాం=ఉదకములు గలిగిన దగుచుండఁగా, అపః=ఉదకంబులను, పిబేః=పానముచేయుమా.

ఆకాంక్ష.—పిబేః=పానముచేయుమా. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాః=వేనిని? అపః=ఉదకంబులను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అపః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'పిబేః' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాయాంసత్యాం=ఎట్టిదగుచుండఁగా? పీతాంభసిసత్యాం-పీత = పానముచేయఁబడిన, అంభసిసత్యాం=ఉదకములుకలిగినది యగుచుండఁగా. నిషీద=కూర్చుండుము. కః=ఎవఁడు ? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, నిషీద' అనెడిక్రియాపదమున్నది గనుక అకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాయాంసత్యాం =ఎట్టిదగుచుండఁగా? నిషణ్ణాయాంసత్యాం = కూర్చుండినదియగుచుండఁగా. ఆచర=చేయుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం = దేనిని? స్థితిం=ఉనికిని. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్థితిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆచర' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాయాంసత్యాం=ఎట్టి

దగుచుండఁగా? స్థితాయాంసత్యాం=నిలచియుండినదియగుచుండఁగా. ప్రతిష్ఠేథాః=వె
దలిపొమ్ము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతి
ష్ఠేథాః' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా
యాంసత్యాం=ఎట్టిదగుచుండఁగా? ప్రస్థితాయాంసత్యాం=వెడలినది యగుచుండఁగా.
కస్యాం=ఏది? అస్యాం=ఈనందినీధేనువు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రస్థితాయాం - ప్రస్థితాయాం, ప్రస్థితయోః, ప్రస్థి
తాసు. ప్రస్థితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. ప్రతిష్ఠేథాః -
ప్రతిష్ఠేథాః, ప్రతిష్ఠేథాయాం, ప్రతిష్ఠేధ్వం. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతి
నివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థేలిజ్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైక
వచనాంతః. స్థితాయాం-స్థితాయాం, స్థితయోః, స్థితాసు. స్థితాశబ్దః ఆకారాంతః
స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. స్థితిం-స్థితిం, స్థితీ, స్థితీః. స్థితిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలిం
గః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆచర-ఆచర ఆచరతాత్, ఆచరతం, ఆచరత. ఆఙ్పూర్వ
కాత్ 'చరగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థేలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమ
పురుషైకవచనాంతః. నిషణ్ణాయాం-నిషణ్ణాయాం, నిషణ్ణయోః, నిషణ్ణాసు. నిషణ్ణాశబ్దః
ఆకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. నిషీద-నిషీద నిషీదతాత్, నిషీదతం, నిషీ
దత. నీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనే'ష్వి త్యస్మాద్ధాతో రకర్మ
కాత్కర్తరివిధ్యర్థే లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అస్యాం-అస్యాం,
అనయోః ఏనయోః, ఆసు. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః.
పీతాంభసి-పీతం అంభః యయాసా పీతాంభాః, తస్యాం-పీతాంభసి; అంభసి, అంభ
సోః, అంభస్సు. పీతాంభశ్శబ్దః సకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. పిబేః-
పిబేః, పిబేతం, పిబేత. 'పాపానే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి విధ్యర్థే లిజ్
పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అపః-అపః, అపః, అద్భిః, అద్భ్యః, 2.అపాం,
అప్సు, అప్శబ్దః పకారాంతః స్త్రీలింగః నిత్యబహువచనే ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రస్థితాయామితి. తస్యాంధేన్వాం, ప్రస్థితాయాంసత్యాం, ప్రతి
ష్ఠేథాః, ప్రయాహి 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదం. స్థితాయాం నివృత్తగతికా
యాం స్థితిమాచరస్థితింకురు, తిష్ఠేత్యర్థః, నిషణ్ణాయా ముపవిష్టాయాం, నిషీదఉపవిశ,
విధ్యర్థే లోట్. పీతమంభోయయాతస్యాం పీతాంభసి సత్యాం, అపః పిబేః పిబ.

భావము.—నందినీధేనువు ననుసరించుట యేలాగన ధేనువు బయలువెడలెనా
నీవును బయలువెడలుము. నిలచెనా నిలువుము. కూర్చుండెనా కూర్చుండుము. జలముఁ
ద్రావెనా జలముఁ ద్రావుము.

శ్లో. వధూర్భక్తిమతీచైనా మర్చితా మా తపోవనాత్,
ప్రయతా ప్రాత రన్వేతు సాయం ప్రత్యుద్వ్రజే దపి. ౯౦

పదచ్ఛేదము.—వధూః, భక్తిమతీ, చ, ఏనాం, అర్చితాం, ఆ, తపోవనాత్, ప్రయతా, ప్రాతః, అన్వేతు, సాయం, ప్రత్యుద్వ్రజేత్, అపి.

అర్థము.—వధూః=నీభార్య, భక్తిమతీసతీ=భక్తికలిగినదియగుచు, ప్రయతాచసతీ=నియతచిత్తముగలదియగుచు, అర్చితాం=పూజచేయఁబడిన, ఏనాం=ఈనందినీధేనువును, ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు, ఆతపోవనాత్=తపోవనపర్యంతము, అన్వేతు = అనుసరించుఁగాక, సాయమపి=సాయంకాలమందును, ప్రత్యుద్వ్రజేత్=ఎదురుకొనిపోవలయును.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యుద్వ్రజేత్=ఎదురుకొనిపోవలయును. కా=ఎవతె? వధూః=నీభార్య. కాం=దేనిని? ఏనాం=ఈనందినీధేనువును. 'వధూః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఏనాం'అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రత్యుద్వ్రజేత్' అనెడి క్రియాపదంబున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కదాపి=ఎప్పుడును? సాయమపి=సాయంకాలమందును. అన్వేతు=అనుసరించుగాక. కా=ఎవతె? వధూః=నీభార్య. కాం=దేనిని? ఏనాం=ఈనందినీధేనువును. 'వధూః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఏనాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అన్వేతు' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. అకస్మాత్=దేనివఱకు? ఆతపోవనాత్ = తపోవనమువఱకు. కదా=ఎప్పుడు? ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమునందు. ఏనాం కథంభూతాం = ఈనందినీధేను వెటువంటిది? అర్చితాం=పూజచేయఁబడినది. కథంభూతాచసతి=ఎట్టిదియగుచు? ప్రయతాచసతీ=నియతచిత్తము కలిగినదియగుచు. పునః కథంభూతాసతీ=ఇంకనెట్టిదియగుచు? భక్తిమతీసతీ=భక్తిగలిగినదియగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వధూః-వధూః, వధ్వౌః, వధ్వః. వధూశబ్దః ఊకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భక్తిమతీ-భక్తిరస్యా అస్తీతి భక్తిమతీ; భక్తిమతీ, భక్తిమత్యౌ, భక్తిమత్యః. భక్తిమతీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ఏనాం-ఇమాం ఏనాం, ఇమే ఏనే, ఇమాః ఏనాః. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అర్చితాం-అర్చితాం, అర్చితే, అర్చితాః. అర్చితాశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆ-అవ్యయమ్. తపోవనాత్-తపోవనాత్, తపోవనాభ్యాం, తపోవనేభ్యః. తపోవనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లింగః పంచమ్యేకవచనాన్తః. ప్రయతా-ప్రయతా, ప్రయతే, ప్రయతాః. ప్రయతాశబ్దః ఆకారాంతః

స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాతః-అవ్యయమ్. అన్వేతు-అన్వేతు, అన్వితాత్, అన్వితాం, అన్వియంతు. అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివిధ్యర్థేలోట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాయం - అవ్యయమ్. ప్రత్యుద్వ్రజేత్, ప్రత్యుద్వ్రజేత్, ప్రత్యుద్వ్రజేతాం, ప్రత్యుద్వ్రజేయుః, ప్రతిఉత్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'వ్రజగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—వధూరితి. వధూః జాయా,భక్తిమతీసతీ,ప్రయతానియత చిత్తాచ సతీ, గంధాదిభిరర్చితాం, ఏనాంగాం, ప్రాతః ఆతపోవనాత్, అన్వేతు అనుగచ్ఛతు, ఆఙ్ మర్యాదాయాం, పదద్వయం చైతత్. సాయమపి ప్రత్యుద్వ్రజేత్ ప్రద్యుద్గచ్ఛేత్, విధ్యర్థేలిఙ్.

భావము.—నీభార్యయును భక్తితో నియతచిత్తురాలై పూజింపఁబడునీనందినీధేనువు వెంటనే యుదయంబున తపోవనమువఱకు పోవలయును; సాయంకాలమున నెదురుగా పోయి పిలిచికొని రావలయును.

శ్లో. ఇత్యాప్రసాదా దస్యా స్త్వం పరిచర్యాపరో భవ,
అవిఘ్న మస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్. ౯౧

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, ఆ, ప్రసాదాత్, అస్యాః, త్వం, పరిచర్యాపరః, భవ, అవిఘ్నం, అస్తు, తే, స్థేయాః, పితా, ఇవ, ధురి, పుత్రిణాం.

అర్థము.—ఇతి=ఈప్రకారముగా,త్వం=నీవు,ఆప్రసాదాత్=అనుగ్రహపర్యంతము,అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క, పరిచర్యాపరః-పరిచర్యా=శుశ్రూషయందు,పరః=ఆసక్తుఁడవు, భవ=కమ్ము, తే=నీకు, అవిఘ్నం=విఘ్నాభావము, అస్తు=కానిమ్ము, పితేవ=నీతండ్రివలెనే, పుత్రిణాం=సత్పుత్రులు కలవారలయొక్క, ధురి=ముందఱ, స్థేయాః = ఉందువుగాక.

ఆకాంక్ష.—స్థేయాః=ఉందువుగాక. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'స్థేయాః'అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కుత్ర=ఎచ్చట? ధురి=ముందఱ. కేషాం=ఎవరియొక్క? పుత్రిణాం=సత్పుత్రులుకలవారియొక్క. కఇవ=ఎవఁడువలెనే? పితేవ=నీతండ్రివలె. అస్తు=కానిమ్ము. కిం=ఏది? అవిఘ్నం=విఘ్నాభావము. 'అవిఘ్నం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అస్తు' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనికి? తే=నీకు. భవ=

కమ్మ. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భవ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక అకర్మకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవు. పరిచర్యాపరః-పరిచర్యా=శుశ్రూషయందు, పరః=ఆసక్తుఁడవు. కస్యాః = ఎవతెయొక్క? అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క. కియత్పర్యంతం=ఎంతపర్యంతము? ఆప్రసాదాత్ = అనుగ్రహపర్యంతము. కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈప్రకారము.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్యయమ్. ఆప్రసాదాత్ - ప్రసాదపర్యంతం; ఆప్రసాదాత్. అవ్యయీభావసమాసః. అవ్యయం.అస్యాః-అస్యాః, అనయోః ఏనయోః, ఆసాం. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం.యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.పరిచర్యాపరః-పరిచర్యాయాం పరః పరిచర్యాపరః; పరః, పరౌ, పరాః. పరిచర్యాపరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవ-భవ భవతాత్,భవతం,భవత.'భూసత్తాయాం,' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థేలోట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అవిఘ్నం-విఘ్నానామభావః అవిఘ్నం.అవ్యయీభావసమాసః, అవ్యయమ్. అస్తు-అస్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. స్థేయాః-స్థేయాః,స్థేయాస్తం, స్థేయాస్త.'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిఆశీరర్థేలిజ్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. పితా-పితా, పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ధురి-అవ్యయమ్, పుత్రిణామ్-ప్రశస్తాః పుత్రాః ఏషాంసంతీతి పుత్రిణః, తేషాం పుత్రిణాం; పుత్రిణః, పుత్రిణోః, పుత్రిణాం. పుత్రిన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, త్వం, ఆప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యంతం 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో' రిత్యస్య వైభాషికత్వాత్సమాసత్వం, అస్యాఃధేనోః, పరిచర్యాపరః శుశ్రూషాపరోభవ, తే తవ, అవిఘ్నం విఘ్నాభావః, అస్తు, 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః, పితేవపుత్రిణాం సత్పుత్రవతాం, ప్రశంసాయామినిప్రత్యయః, ధుర్యగ్రేస్థేయాః, తిష్ఠేత్యాశీరర్థేలిజ్, తతఏకారాదేశః. త్వత్సదృశఏవతేపుత్రోఽస్త్వితిభావః.

భావము.—నీవు ఇప్పుడు చెప్పినప్రకారముగ నందినీధేనువు ననుగ్రహమగునంతవఱకు ఆమెశుశ్రూషలోనుండుము. నీకు విఘ్నములేక యుండుఁగాక! నీతండ్రికింబోలె నీకును సత్పుత్రు లుదయింతురు.

శ్లో. తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమా న్సపరిగ్రహః,
ఆదేశం దేశకాలజ్ఞ శ్శిష్య శ్శాసితు రానతః.

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, ప్రతిజగ్రాహ, ప్రీతిమాన్, సపరిగ్రహః, ఆదేశం, దేశకాలజ్ఞః, శిష్యః, శాసితుః, ఆనతః.

అర్థము.—దేశకాలజ్ఞః- దేశ=అగ్నిసాన్నిధ్యదేశంబును, కాల=అగ్నిహోత్రావసానకాలంబును, జ్ఞః=తెలిసినవాఁడుగనుకనే, ప్రీతిమాన్ = సంతోషవిశిష్టుఁడయిన, శిష్యః=శిష్యుఁడయిన దిలీపమహారాజు, సపరిగ్రహస్సన్=పత్నీసహితుఁడగుచు, ఆనతః =నమ్రుఁడయి, శాసితుః=శిక్షకుఁడయిన, గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, ఆదేశం = ఆజ్ఞను, తథేతి=అట్లేకానిమ్మని, ప్రతిజగ్రాహ=అంగీకరించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రతిజగ్రాహ=అంగీకరించెను. కః=ఎవఁడు? శిష్యః=శిష్యుఁడైన దిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఆదేశం=ఆజ్ఞను. 'శిష్యః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆదేశం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, ప్రతిజగ్రాహ' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కిమితి=ఏమని? తథేతి=అట్లేకానిమ్మని. కస్య = ఎవనియొక్క? గురోః=వసిష్ఠునియొక్క. గురోఃకథంభూతస్య=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? శాసితుః= శిక్షకుఁడయినవాఁడు. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడై? ఆనతః=నమ్రుఁడై. కథంభూతస్సన్ = ఎటువంటివాఁడగుచు? సపరిగ్రహస్సన్=పత్నీసహితుఁడగుచు. శిష్యఃకథంభూతః=శిష్యుఁడయినదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రీతిమాన్=సంతోషవిశిష్టుఁడు. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? దేశకాలజ్ఞః-దేశ=అగ్నిసాన్నిధ్యదేశంబును, కాల=అగ్నిహోత్రావసానకాలంబును, జ్ఞః=తెలిసినవాఁడుగనుకనే.

శబ్దరూపసమాసములు —తథా-అవ్యయమ్. ఇతి - అవ్యయమ్. ప్రతిజగ్రాహ, ప్రతిజగ్రాహ, ప్రతిజగృహతుః, ప్రతిజగృహుః. ప్రతిపూర్వకాత్ 'గ్రహఉపాదానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రీతిమాన్- ప్రీతిరస్యాస్తీతి ప్రీతిమాన్. ప్రీతిమాన్, ప్రీతిమంతౌ, ప్రీతిమంతః. ప్రీతిమచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సపరిగ్రహః-పరిగ్రహేణసహవర్తతఇతిసపరిగ్రహః; పరిగ్రహః, పరిగ్రహౌ, పరిగ్రహాః. సపరిగ్రహశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆదేశం-ఆదేశం, ఆదేశౌ, ఆదేశాన్. ఆదేశశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దేశకాలజ్ఞః-దేశశ్చ కాలశ్చ దేశకాలౌ, దేశకాలౌజానాతీతి దేశకాలజ్ఞః; దేశకాలజ్ఞః, దేశకాలజ్ఞౌ, దేశకాలజ్ఞాః. దేశకాలజ్ఞశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శిష్యః-శిష్యః, శిష్యౌ, శిష్యాః. శిష్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శాసితుః-శాసితుః, శాసిత్రోః, శాసితౄణాం. శాసితృశబ్దః

బుకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఆనతః - ఆనతః, ఆనతౌ, ఆనతాః. ఆన తశబ్దః ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి. దేశకాలజ్ఞః, దేశోఽగ్నిసన్నిధిః, కాలోఽగ్నిహోత్రావసానకాలః, విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమార్గజ్ఞానమవ్యాహతమితిజానన్, అతఏవ ప్రీతిమాన్ శిష్యః అంతేవాసీ, ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌశిష్య' ఇత్యమరః, సరాజా,సపరిగ్రహ స్సపత్నీకస్సన్, ని. 'పత్నీపరిజనాదానమూలవాపాః పరిగ్రహ' ఇత్యమరః, ఆనతః వినయనమ్రస్సన్నిత్యర్థః, శాసితురాదేశితుః, గురోర్వసిష్ఠస్య, ఆదేశమాజ్ఞాం, తథేతి ప్రతిజగ్రాహ, యథోద్దిష్టం తథైవ కరోమీత్యంగీకృతవా నిత్యర్థః.

భావము.—దేశకాలములను గుర్తెఱిఁగిన శిష్యుఁడైన దిలీపమహారాజు భార్యతోఁ గూడనె సంతోషచిత్తుఁడై మహాప్రసాదము,ఆజ్ఞాప్రకారము నడుచుకొనెదము, అని వసిష్ఠునితో మందలించెను.

శ్లో. అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞ స్సంవేశాయ విశాంపతిమ్,
సూను స్సూనృతవా క్స్రష్టు ర్విససర్జోర్జితశ్రియమ్. ౯౩

పదచ్ఛేదము.—అథ, ప్రదోషే, దోషజ్ఞః, సంవేశాయ, విశాంపతిం, సూనుః, సూనృతవాక్, స్రష్టుః, విససర్జ, ఊర్జితశ్రియం.

అర్థము.—అనంతరము, ప్రదోషే=సాయంకాలమునందు, దోషజ్ఞః=విద్వాంసుఁడును, సూనృతవాక్=సత్యప్రియవాక్యుండును, స్రష్టుః=బ్రహ్మకు, సూనుః=పుత్రుఁడునైన వసిష్ఠుఁడు, ఊర్జితశ్రియం-ఊర్జిత=స్థిరీకృతమైన, శ్రియం=సంపత్తుకలిగిన, విశాంపతిం = మనుజేశ్వరుఁడైన దిలీపమహారాజును, సంవేశాయ=నిద్రకొఱకు, విససర్జ=ఆజ్ఞాపించెను.

ఆకాంక్ష.—విససర్జ=ఆజ్ఞాపించెను. కః=ఎవఁడు? సూనుః=పుత్రుఁడైన వసిష్ఠుఁడు. 'సూనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'విశాంపతిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'విససర్జ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుకసకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మై=దేనికొఱకు?సంవేశాయ=నిద్రకొఱకు,విశాంపతిం కథంభూతం=మనుజేశ్వరుఁడైన దిలీపమహారా జెట్టివాఁడు? ఊర్జితశ్రియం-ఊర్జిత=స్థిరీకృతమైన, శ్రియం=సంపత్తుకలవాఁడు. కస్య=ఎవనికి? స్రష్టుః=బ్రహ్మకు. సూనుఃకథంభూతః = పుత్రుఁడైన వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? సూనృతవాక్=సత్యవాక్యుఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? దోషజ్ఞః=విద్వాంసుఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రదోషే=సాయంకాలమందు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. ప్రదోషే-ప్రదోషే, ప్రదోషయోః, ప్రదోషేషు. ప్రదోషశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. దోషజ్ఞః - దోషంజానాతీతి దోషజ్ఞః; దోషజ్ఞః, దోషజ్ఞౌ, దోషజ్ఞాః. దోషజ్ఞశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సంవేశాయ - సంవేశాయ, సంవేశాభ్యాం, సంవేశేభ్యః. సంవేశశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. విశాంపతిం - విశాంపతిః విశాంపతిః, తం విశాంపతిం; పతిం, పతీ, పతీన్. విశాంపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సూనుః - సూనుః, సూనూ, సూనవః. సూనుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సూనృతవాక్-సూనృతవాక్ యస్యసః సూనృతవాక్; వాక్, వాచౌ, వాచః. సూనృతవాక్ఛబ్దః చకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్రష్టుః - స్రష్టుః, స్రష్ట్రోః, స్రష్టౄణాం. స్రష్టృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. విససర్జ-విససర్జ, విససృజతుః, విససృజుః. వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'సృజవిసర్గే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఊర్జితశ్రియం-ఊర్జితా శ్రీః యేనసః, ఊర్జితశ్రీః, తం ఊర్జితశ్రియం; శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. ఊర్జితశ్రీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ, ప్రదోషే రజనీముఖే, ని. 'ప్రదోషోరజనీముఖ' మిత్యమరః, దోషజ్ఞః విద్వాన్, ని. 'విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః, సూనృతవాక్ సత్యప్రియవాక్, ని. 'ప్రియం సత్యంచ సూనృత' మితిహలాయుధః, స్రష్టుస్సూనుః బ్రహ్మపుత్రః, మునిః, అనేన ప్రకృతికార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం, ఊర్జితశ్రియం విశాంపతిం మనుష్యేశ్వరం, ని. 'ద్వౌవిశౌ వైశ్యమనుజౌ' విత్యమరః, సంవేశాయనిద్రాయై, విససర్జ ఆజ్ఞాపయామాస, ని. 'స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాపస్స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి ఇత్యమరః.

భావము.—అనంతరము సంజవేళ విద్వాంసుఁడును సత్యవంతుఁడు బ్రహ్మకుమారుఁడు నగువసిష్ఠుఁడు ప్రసాదసంపాదకుఁడగు దిలీపమహారాజును నిదురింపనాజ్ఞాపించెను.

శ్లో. సత్యా మపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః,
కల్పవి త్కల్పయామాస వన్యా మేవాస్య సంవిధామ్. ౯౪

పదచ్ఛేదము.—సత్యాం, అపి, తపస్సిద్ధౌ, నియమాపేక్షయా, మునిః, కల్పవిత్, కల్పయామాస, వన్యాం, ఏవ, అస్య, సంవిధాం.

అర్థము.—కల్పవిత్=వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞుఁడైన, మునిః=వసిష్ఠుఁడు, తపస్సిద్ధౌ-తపః=తపస్సుయొక్క, సిద్ధౌ=సిద్ధి, సత్యామపి=ఉండినదయినను, నియమాపేక్ష

యా-నియమ=గోసేవా వ్రతచర్యయొక్క, అపేక్షయా=అపేక్షచేత, అస్య=ఈదిలీపమ
హారాజునకు, వన్యామేవ=వనమందుపుట్టినదేయగు, సంవిధాం=కుశాదిశయనసామగ్రిని,
కల్పయామాస=సంపాదించెను.

అన్వయము.—కల్పయామాస=సంపాదించెను. కః= ఎవఁడు? మునిః=వసిష్ఠుఁడు.
కాం=దేనిని? సంవిధాం=కుశాదిశయనసామగ్రిని. 'మునిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదము
ను, 'సంవిధాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'కల్పయామాస' అనెడి క్రియాప
దంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతామేవ = ఎటువంటిదిగానే?
వన్యామేవ=వనమందుపుట్టినదిగానే. కస్య=ఎవనికి? అస్య=ఈదిలీపమహారాజునకు. కయా
=దేనిచేత? నియమాపేక్షయా-నియమ=గోసేవావ్రతచర్యయొక్క, అపేక్షయా=అపే
క్షచేత. కథంభూతాయామపి=ఎటువంటిదైనను? సత్యామపి=ఉండినదైనను. కస్యాం=
ఏది? తపస్సిద్ధౌ-తపః=తపస్సుయొక్క, సిద్ధౌ=సిద్ధి. మునిః కథంభూతః=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁ
డు? కల్పవిత్=వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞుఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సత్యాం - సత్యాం, సత్యోః, సతీషు. సతీశబ్దః ఈకా
రాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. తపస్సిద్ధౌ-తపసః సిద్ధిః తపస్సిద్ధిః, తస్యాం
తపస్సిద్ధౌ; సిద్ధ్యాం, సిద్ధౌ, సిద్ధ్యోః, సిద్ధిషు. తపస్సిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః సప్త
మ్యేకవచనాంతః. నియమాపేక్షయా-నియమస్య అపేక్షా నియమాపేక్షా, తయా నియ
మాపేక్షయా; అపేక్షయా, అపేక్షాభ్యాం, అపేక్షాభిః. నియమాపేక్షాశబ్దః ఆకారాంతః
స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. మునిః-మననశీలో మునిః; మునిః, మునీ, మునయః.
మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కల్పవిత్-కల్పం వేత్తీతి కల్ప
విత్; విత్, విదౌ, విదః. కల్పవిచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.
కల్పయామాస-కల్పయామాస, కల్పయామాసతుః, కల్పయామాసుః. 'క్లృపూసామర్థ్యే'
ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తా 'దసభుపీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి
భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వన్యాం-వనే భవా వన్యా, తాం
వన్యాం; వన్యాం, వన్యే, వన్యాః. వన్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.
ఏవ-అవ్యయమ్. అస్య-అస్య, అనయోః ఏనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః మకారాంతః
పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సంవిధాం-సంవిధీయత ఇతి సంవిధా, తాం సంవిధాం; సం
విధాం, సంవిధే, సంవిధాః. సంవిధాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సత్యామితి. కల్పవిత్ వ్రతచర్యా ప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః, తప
స్సిద్ధౌ, సత్యామపి, తపసైవ రాజయోగ్యాహార సంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః, నియ
మాపేక్షయా, తదా ప్రభృత్యేవ, వ్రతచర్యాపేక్షయా, అస్యరాజ్ఞః, వన్యామేవ, సంవిధీ

యతే అనయేతి సంవిధా, కుశాదిశయనసామగ్రీ, తాం 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యజ్ ప్రత్యయః, 'అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయా' మితి కర్మార్థత్వం. కల్పయామాస సంపాదయామాస.

భావము.—వ్రతాచరణప్రయోగమును దెలిసిన వసిష్ఠుఁడు రాజయోగ్యాహార సంపాదనమునందు సామర్థ్యమున్నను నియమముకొఱకు వనసంబంధములగు దర్భశయనాదిసామగ్రులను దిలీపమహారాజునకు నేర్పఱచెను.

శ్లో. నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలాం
అధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః,
తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం
సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ. ౯౫

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశమహాకావ్యే ప్రథమస్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—నిర్దిష్టాం, కులపతినా, సః, పర్ణశాలాం, అధ్యాస్య, ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం, సంవిష్టః, కుశశయనే, నిశాం, నినాయ.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, కులపతినా=మునికులేశ్వరుఁడైన వసిష్ఠునిచేత, నిర్దిష్టాం=చూపఁబడిన, పర్ణశాలాం=పర్ణశాలయందు, అధ్యాస్య=ఉండి, ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః-ప్రయత=పరిశుద్ధురాలయిన, పరిగ్రహ=భార్యయే, ద్వితీయః=రెండవదిగా కలవాఁడయి, కుశశయనే-కుశ=దర్భలయొక్క, శయనే=పాన్పున, సంవిష్టస్సన్=నిద్రపోయినవాఁడగుచు, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం-తత్=ఆవసిష్ఠునియొక్క, శిష్య=శిష్యులయొక్క, అధ్యయన=అపరరాత్ర వేదపఠనచేత, నివేదిత=తెలియచేయఁబడిన, అవసానాం=అంతముకలిగిన, నిశాం=రాత్రిని, నినాయ=కడపెను.

ఆకాంక్ష.—నినాయ=కడపెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? నిశాం=రాత్రిని. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నిశాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'నినాయ'అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుకసకర్మకకర్తృప్రయోగము. నిశాంకథంభూతాం=రాత్రి ఎట్టిది? తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం-తత్=ఆవసిష్ఠునియొక్క, శిష్య=శిష్యులయొక్క, అధ్యయన=అపరరాత్ర వేదపఠనముచేతను, నివేదిత=తెలియచేయఁబడిన, అవసానాం=అంతముకలిగినది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? సంవిష్టస్సన్=నిద్రపోయినవాఁడగుచు. కస్మిన్=దేనియందు? కుశశయనే-కుశ=దర్భలయొక్క, శయనే=పాన్పునందు.కథంభూతః=ఎట్టివాఁడయి? ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః-

ప్రయత=పరిశుద్ధురాలయిన,పరిగ్రహ=భార్యయే,ద్వితీయః=రెండవదిగాఁగలిగినవాఁడై. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అధ్యాస్య=ఉండి. కాం=దేనియందు? పర్ణశాలాం=పర్ణశాలయందు. పర్ణశాలాంకథంభూతాం=పర్ణశాలఎట్టిది? నిర్దిష్టాం=చూపఁబడినది. కేన=దేనిచేత? కులపతినా=మునికులేశ్వరుఁడయినవసిష్ఠునిచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిర్దిష్టాం-నిర్దిష్టాం, నిర్దిష్టే, నిర్దిష్టాః. నిర్దిష్టాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కులపతినా-కులస్యపతిః కులపతిః, తేన కులపతినా; పతినా, పతిభ్యాం, పతిభిః. కులపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పర్ణశాలాం-పర్ణానాం శాలా పర్ణశాలా, తాం పర్ణశాలాం; శాలాం, శాలే, శాలాః. పర్ణశాలాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అధ్యాస్య, ల్యప్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః-ప్రయతశ్చాసౌ పరిగ్రహశ్చ ప్రయతపరిగ్రహః; ప్రయతపరిగ్రహః ద్వితీయా యస్యసః ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః; ద్వితీయః, ద్వితీయౌ, ద్వితీయాః. ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం - తస్యశిష్యాః తచ్ఛిష్యాః, తచ్ఛిష్యాణాం అధ్యయనం తచ్ఛిష్యాధ్యయనం, తచ్ఛిష్యాధ్యయనేన నివేదితః తచ్ఛిష్యాధ్యయన నివేదితః, తచ్ఛిష్యాధ్యయన నివేదితః అవసానః యస్యాస్సా తచ్ఛిష్యాధ్యయన నివేదితావసానా, తాం తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం; అవసానాం, అవసానే, అవసానాః. తచ్ఛిష్యాధ్యయన నివేదితావసానశబ్దః అకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సంవిష్టః-సంవిష్టః, సంవిష్టౌ, సంవిష్టాః. సంవిష్టశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కుశశయనే-కుశానాం శయనకుశశయనం, తస్మిన్ కుశశయనే; శయనే, శయనయోః, శయనేషు. కుశశయనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. నిశాం, నిశే, నిశాః. నిశాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యుః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నిర్దిష్టామితి. సరాజా, కులపతినా మునికులేశ్వరేణ, వసిష్ఠేన, నిర్దిష్టాం పర్ణశాలాం, అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ, తస్యా మధిష్ఠానంకృత్వేత్యర్థః. 'అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మ' త్యనేన ఆధారస్యకర్మత్వే ద్వితీయా. ప్రయతో నియతః పరిగ్రహః పత్నీద్వితీయా యస్యస తథోక్తః, కుశానాం శయనే, సంవిష్టస్సుప్తస్సన్, తస్యవసిష్ఠస్య శిష్యాణాం అధ్యయనేన అపరరాత్రవేదపఠనేన నివేదితః అవసానో యస్యాస్తాం,నిశాం, నినాయ గమయామాస, అపరరాత్రాధ్యయనే మనుః 'ననిశాంతే పరిశ్రాంతో బ్రహ్మాధీ

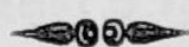
త్య పునస్స్వపేత్' గౌతమశ్చ. 'నచాప్యపరరాత్రాదావధీత్యాపి పునస్స్వపే' దితి. ప్రహర్షణీవృత్తమేతత్. ఉక్తంచ 'మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షణీయ' మితి.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః.

భావము.—దిలీపమహారాజు తనకులగురువైనవసిష్ఠునిచేత చూపింపఁబడిన పర్ణశాలయందుండి నియమముగా భార్యాసహితుఁడై ఆరాత్రి దర్భల శయ్యంబండుకొని వేకువజాము వసిష్ఠశిష్యులవేదపఠనముచేత మేలుకొన్నవాఁడయ్యెను.

రఘువంశమహాకావ్యము

ద్వితీయసర్గము.

శ్లో. అథ ప్రజానా మధిపః ప్రభాతే
జాయాప్రతిగాహితగంధమాల్యామ్,
వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం
యశోధనో ధేను మృషే ర్ముమోచ. ౧

పదచ్ఛేదము.—అథ, ప్రజానాం, అధిపః, ప్రభాతే, జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం, వనాయ, పీతప్రతిబద్ధవత్సాం, యశోధనః, ధేనుమ్, ఋషేః, ముమోచ.

అర్థము.—అథ=నిశాపనయనానంతరము, యశోధనః-యశః=కీర్తియే, ధనః=ధనముగాఁగల, ప్రజానాం=ప్రజలకు, అధిపః = ప్రభువైనదిలీపమహారాజు, ప్రభాతే=ప్రాతఃకాలమునందు, జాయాప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యాం-జాయా=భార్యయయిన సుదక్షిణాదేవిచేత, ప్రతిగ్రాహిత=స్వీకరింపఁజేయఁబడిన, గంధ=గంధము, మాల్యాం=పుష్పమాలికలును గలట్టియు, పీతప్రతిబద్ధవత్సాం-పీత=పానముచేసి, ప్రతిబద్ధ=కట్టఁబడిన, వత్సాం=దూడకల, ఋషేః=వసిష్ఠునియొక్క, ధేనుమ్ = నందినీధేనువును, వనాయ = వనముకొఱకు, ముమోచ=విడిచెను.

ఆకాంక్ష.—ముమోచ=విడిచెను. కః=ఎవఁడు? అధిపః=ప్రభువైన దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? ధేనుం=నందినీధేనువును. 'అధిపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ముమోచ' అనెడి క్రియాపదమున్నది గనుక సకర్మక కర్తృప్రయోగము. కస్మై=దేనికొఱకు? వనాయ=వనముకొఱకు. కస్య = ఎవనియొక్క? ఋషేః=వసిష్ఠునియొక్క. ధేనుం కథంభూతాం=నందినీధేను వెట్టిది? పీతప్రతిబద్ధవత్సాం-పీత=పానముచేసి, ప్రతిబద్ధ=కట్టఁబడిన, వత్సాం=దూడకలిగినది. పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం-జాయా = భార్యయయిన సుదక్షిణాదేవిచేత, ప్రగ్రాహిత=స్వీకరింపఁజేయఁబడిన, గంధ=గంధమును, మాల్యాం = పుష్పమాలికయును కలిగినది. కస్మిన్=ఎప్పుడు? ప్రభాతే=ప్రాతఃకాలమందు. కాసాం=ఎవరికి? ప్రజానాం=ప్రజలకు. అధిపః కథంభూతః=ప్రభువైన దిలీపమహారా జెట్టివాఁడు? యశోధనః-యశః=కీర్తియే, ధనః=ధనముగాఁగలిగినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=నిశాపనయనానంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః. అధిపః-అధిపః, అధిపౌ, అధిపాః. అధిపశబ్దః అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రభాతే, ప్రభాతయోః, ప్రభాతేషు. ప్రభాతశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ స్సప్తమ్యేక వచనాన్తః. జాయా ప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యాం; జాయయా ప్రతిగ్రాహితే జాయాప్రతిగ్రాహితే గంధశ్చ మాల్యంచ గంధమాల్యే, జాయాప్రతిగ్రాహితే గంధమాల్యే యయా సా జాయా ప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యా; తాం జాయా ప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం; మాల్యాం, మాల్యే, మాల్యాః. జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. వనాయ-వనాయ, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. వనశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. పీత ప్రతిబద్ధ వత్సాం-పీతమస్యాస్తీతిపీతః, పీతశ్చాసౌ ప్రతిబద్ధశ్చ పీతప్రతిబద్ధః, పీతప్రతిబద్ధః వత్సః యస్యాస్సా పీతప్రతిబద్ధవత్సా, తాం పీతప్రతిబద్ధవత్సాం; వత్సాం, వత్సే, వత్సాః. పీతప్రతిబద్ధవత్సాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. యశోధనః యశఏవ ధనం యస్య సః యశోధనః; యశోధనః, యశోధనౌ, యశోధనాః. యశోధనశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః ధేనుమ్-ధేనుమ్, ధేనూ, ధేనూః. ధేనుశబ్దః ఉకారాన్తఃస్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఋషేః-ఋషేః, ఋష్యోః, ఋషీణాం. ఋషిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ముమోచ, ముముచతుః, ముముచుః. 'ముచ్ఌ మోక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ నిశాపనయనానంతరం, యశఏవధనం యస్యస యశోధనః కీర్తిసంపన్నః, ప్రజానామధిపోదిలీపః. ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, జాయయా సుదక్షిణయా, ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే, గంధమాల్యే యయా సా, జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యా, తాం, పీతం పానమస్యాస్తీతిపీతః, పీతవానిత్యర్థః, అర్శాదిత్వాదచ్ప్రత్యయః 'పీతాగావోభుక్తాబ్రాహ్మణా' ఇతి మహాభాష్య ప్రయోగదర్శనాత్, పీతః ప్రతిబద్ధః వత్సో యస్యాస్తాం, ఋషే ర్ధేనుమ్, వనాయ వనం గంతుం, ముమోచ 'క్రియార్థోపపదే' త్యాదినా చతుర్థీ, జాయాపద సామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమస్తీతి సూచితం, తథాచశ్రుతిః, 'పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా సమాతరం, తస్యాం పునర్నవోభూత్వా దశమే మాసి జాయతే, తజ్జాయాజాయాభవతి యదస్యాం జాయతేపున' రితి, 'యశోధన' ఇత్యనేన పుత్రవత్తాకీర్తిలోభా ద్రాజానర్హేఽపి గోరక్షణేప్రవృత్త ఇతి గమ్యతే. అస్మిన్ సర్గే వృత్తముపజాతిః. 'స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌ జగౌగః ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ' విత్యత్రోక్తంకేదారేణ, 'అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా' ఇతి.

భావము — తెల్లవాఱఁగనే దిలీపమహారాజు నందినీధేనువును తనభార్యచే గంధ
ముతో బుష్పమాలికలతో నలంకారముచేయించి దూడను బాలుత్రాగనిచ్చి తర్వాత
కట్టివేసి యా యావును వనమునకుఁబోవ విడిచెను.

శ్లో. తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసు
మపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా,
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతే రివార్థం స్మృతి రన్వగచ్ఛత్. 2

పదచ్ఛేదము.—తస్యాః, ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం, అపాంసులానాం, ధురి,
కీర్తనీయా, మార్గం, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ, శ్రుతేః, ఇవ, అర్థం, స్మృతిః, అన్వగచ్ఛత్.

అర్థము.—అపాంసులానాం=పతివ్రతాస్త్రీలయొక్క, ధురి=అగ్రమున, కీర్త
నీయా=కొనియాడఁదగిన, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ-మనుష్యేశ్వర=దిలీపమహారాజునకు,
ధర్మపత్నీ=ధర్మభార్యయయిన సుదక్షిణాదేవి, ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం-ఖుర=గొరిసె
లయొక్క, న్యాస=ఉంచుటలచేత, పవిత్ర=పరిశుద్ధమయిన, పాంసుం=పరాగముకలిగిన,
తస్యాః=ఆ నందినీధేనువుయొక్క, మార్గం=మార్గమును, స్మృతిః = మన్వాదివాక్యము,
శ్రుతేః=వేదవాక్యముయొక్క, అర్థమివ=అర్థమునువలెనే, అన్వగచ్ఛత్=అనుసరించి
పోయెను.

ఆకాంక్ష.—అన్వగచ్ఛత్=అనుసరించిపోయెను. కా=ఎవతె? మనుష్యేశ్వర
ధర్మపత్నీ-మనుష్యేశ్వర=దిలీపమహారాజునకు, ధర్మపత్నీ = ధర్మభార్యయయినసుదక్షిణా
దేవి కం=దేనిని? మార్గం=మార్గమును. 'మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ' అనెడి ప్రథమాంత
కర్తృపదమును, 'మార్గం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'అన్వగచ్ఛత్' అనెడి
క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కమివ=దేనికలె? అర్థమివ=
అర్థమునువలె. కా=ఏది? స్మృతిః=మన్వాదివాక్యము. కస్యాః=దేనియొక్క? శ్రుతేః=
వేదవాక్యముయొక్క. కస్యాః=దేనియొక్క? తస్యాః=ఆనందినీధేనువుయొక్క. మార్గం
కథంభూతం=మార్గమెట్టిది? ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం-ఖుర=గొరిసెలయొక్క, న్యాస=
ఉంచుటలచేత, పవిత్ర=పరిశుద్ధమయిన, పాంసుం=పరాగము కలిగినటువంటిది. మనుష్యే
శ్వరధర్మపత్నీ కథంభూతా=దిలీపమహారాజునకు ధర్మభార్యయయిన సుదక్షిణాదేవియె
ట్టిది? కీర్తనీయా=కొనియాడఁదగినది. కుత్ర=ఎచ్చట? ధురి=అగ్రమున. కాసాం=ఎవరి
యొక్క? అపాంసులానాం=పతివ్రతాస్త్రీలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః దకా
రాన్తః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం-ఖురాణాంన్యాసాః ఖుర

న్యాసాః, ఖురన్యాసైః పవిత్రః ఖురన్యాసపవిత్రః,ఖురన్యాసపవిత్రః పాంసుః యస్మిన్
సః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుః, తం ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుం; పాంసుం, పాంసూ,
పాంసూన్. ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుశబ్దః ఉకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః.
అపాంసులానాం-పాంసవః ఆసాం సంతీతి పాంసులాః, పాంసులా నభవంతీతి అపాం
సులాః, తాసాం అపాంసులానాం; అపాంసులాయాః, అపాంసులయోః, అపాంసు
లానాం. అపాంసులాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః. ధురి-అవ్యయమ్.
కీర్తనీయా-కీర్తయితుం యోగ్యా కీర్తనీయా; కీర్తనీయా, కీర్తనీయే, కీర్తనీయాః. కీర్త
నీయాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమైక వచనాన్తః. మార్గం-మార్గం, మార్గౌ, మా
ర్గాన్. మార్గశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ-
మనుష్యాణాం ఈశ్వరః మనుష్యేశ్వరః, ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ, మనుష్యేశ్వరస్యధర్మ
పత్నీ, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ; పత్నీ, పత్న్యౌ, పత్న్యః. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీశబ్దః
ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. శ్రుతేః-శ్రుత్యాః, శ్రుతేః, శ్రుత్యోః, శ్రుతీ
నాం. శ్రుతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్. అర్థం-అర్థం,
అర్థౌ, అర్థాన్. అర్థశబ్దః అకారాన్తః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్మృతిః-స్మృతిః,
స్మృతీ, స్మృతయః. స్మృతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అన్వగచ్ఛత్-
అన్వగచ్ఛత్, అన్వగచ్ఛతాం, అన్వగచ్ఛన్. అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'గమ్లగతౌ'
ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తస్యాఇతి. పాంసవోదోషాః ఆసాం సంతీతిపాంసులాః, స్వైరిణ్యః
ని. 'స్వైరిణీపాంసులే'త్యమరః, 'సిధ్మాదిభ్య' శ్చేతి లచ్ ప్రత్యయః, తా నభవంతీ త్య
పాంసులాః, తాసాం, ధురి అగ్రే, కీర్తనీయా పరిగణనీయా. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ దిలీప
ధర్మపత్నీ, సుదక్షిణా, ఖురన్యాసైః పవిత్రపాంసుం, తస్యాః ధేనోః, మార్గం, స్మృతిః
మన్వాదివాక్యం, శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య, అర్థమభిధేయమివ, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవతీ,
యథా, స్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవార్థమనుసరతి, తథాసాఽపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమ
నుససారేత్యర్థః, ధర్మపత్నీత్యత్ర అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః, ప్రకృతివికా
రాభావాత్ పాంసులపదవ్యావృత్త్యా అపాంసులేతి విరోధాలంకారో ధ్వన్యతే.

భావము.—పతివ్రతారత్నమును దిలీపమహారాజునకు పత్ని యైనసుదక్షిణాదేవి
నందినీధేనువు గొరిసెలవలన నెగిరెడు పరిశుద్ధమయిన ధూళితో గూడినమార్గము ననుస
రించి పోయెను. ఇటుల నామెపోవుట వేదార్థమును మన్వాదిస్మృతు లనుసరించి
పోయెడి రీతినుండెను.

శ్లో. నివర్త్య రాజా దయితాం దయాళు
స్తాం సౌరభేయీం సురభి ర్యశోభిః,

పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం
జుగోప గోరూపధరా మివోర్వీమ్. 3

పదచ్ఛేదము.—నివర్త్య, రాజా, దయితాం, దయాళుః, తాం, సౌరభేయీం, సురభిః, యశోభిః, పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం, జుగోప, గోరూపధరాం, ఇవ, ఉర్వీం.

అర్థము.—దయాళుః=కృపాశాలియగువాఁడును, యశోభిః=కీర్తులచేత, సురభిః=మనోహరుఁడయినవాఁడు నయిన, రాజా=దిలీపమహారాజు, దయితాం=భార్యయయిన సుదక్షిణాదేవిని, నివర్త్య=మరలించి, సౌరభేయీం=కామధేనువునకు పుత్రియయిన, తాం=ఆనందినీధేనువును, పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం-పయోధరీభూత=స్తనములయిన, చతుః=నాలుగయిన, సముద్రాం=సాగరములుగలదయి, గోరూపధరాం-గోరూప=ధేనురూపంబును, ధరాం=ధరించికొనియుండెడు, ఉర్వీమివ = భూమినివలెనే, జుగోప=సంరక్షించెను.

అన్వయము.—జుగోప=సంరక్షించెను. కః=ఎవఁడు? రాజా=దిలీపమహారాజు. 'రాజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'జుగోప' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కాం=దేనిని? తాం=ఆనందినీధేనువును. 'తాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, కామివ=దేనివలె? ఉర్వీమివ=భూమినివలె, ఉర్వీంకథంభూతాం=భూమియెట్టిది? గోరూపధరాం-గోరూప=ధేనురూపంబును, ధరాం=ధరించుకొనియుండునట్టిది. పునః కథంభూతాం=ఇంకనెట్టిది? పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం-పయోధరీభూత=స్తనములయిన, చతుః=నాలుగైన, సముద్రాం=సముద్రములు గలిగినది. తాం కథంభూతాం=ఆనందినీధేనువెట్టిది? సౌరభేయీం=కామధేనువునకు పుత్రియైనది. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? నివర్త్య=మరల్చి. కాం=దేనిని? దయితాం=భార్యయయిన సుదక్షిణాదేవిని. రాజాకథంభూతః=దిలీపమహారాజెటువంటివాఁడు? సురభిః = మనోహరుఁడయినవాఁడు. కైః=వేనిచేత? యశోభిః=కీర్తులచేత. పునఃకథంభూతః = ఇంకనెట్టివాఁడు? దయాళుః=కృపాశాలి.

శబ్దరూపసమాసములు.—నివర్త్య-ల్యప్ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. రాజా-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్ శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దయితాం-దయితాం, దయితే, దయితాః. దయితాశబ్దః అకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. దయాళుః-దయాళుః, దయాళూ, దయాళవః. దయాళుశబ్దః ఉకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. సౌరభేయీం-సురభ్యాః అపత్యం స్త్రీ సౌరభేయీ, తాం సౌరభేయీం; సౌర

థేయీం, సౌరభేయ్యౌ, సౌరభేయీః. సౌరభేయీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. సురభిః-సురభిః, సురభీ, సురభయః. సురభిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. యశోభిః-యశసా, యశోభ్యాం, యశోభిః. యశశ్శబ్దః సకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః తృతీయా బహువచనాన్తః. పయోధరీభూత చతుస్సముద్రాం-ధరంతీతిధరాః, పయసాం ధరాః పయోధరాః, అపయోధరాః పయోధరాః సంపద్యమానాభూతాః పయోధరీభూతాః, పయోధరీభూతాః చత్వారః సముద్రాః యస్యా స్సా పయోధరీభూత చతుస్సముద్రా, తాం పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం; ప...సముద్రాం, ప...సముద్రే, ప...సముద్రాః. పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. జుగోప-జుగోప, జుగుపతుః, జుగుపుః. 'గుపూరక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. గోరూపధరాం-ధరతీతిధరా, గోరూపస్య ధరా, గోరూపధరా, తాం గోరూపధరాం; ధరాం, ధరే, ధరాః. గోరూపధరాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఉర్వీం-ఉర్వీం, ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః. ఉర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—నివర్త్యేతి. దయాళుః కారుణికః, 'స్యా ద్దయాళుః కారుణిక' ఇత్యమరః, 'స్పృహిగృహీ'త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః, యశోభి స్సురభిః మనోజ్ఞః, 'సురభిస్స్యా న్మనోజ్ఞేఽపీ'తి శాశ్వతః, రాజా, దయితాం, నివర్త్య, సౌరభేయీం కామధేనుసుతాం, తాం, నందినీం, ధరంతీతిధరాః, పచాద్యచ్, పయసాంధరాః పయోధరాః స్తనాః, 'స్త్రీస్తనాబ్దౌపయోధరా' విత్యమరః, అపయోధరాః పయోధరాః సంపద్యమానాభూతాః పయోధరీభూతాః, 'అభూతతద్భావేచ్విః' 'కుగతిప్రాదయ'ఇతి సమాసః, పయోధరీభూతాశ్చత్వారః సముద్రాః యస్యాస్తాం 'అనేకమన్యపదార్థ' ఇత్యనేకపదగ్రహణ సామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః. గోరూపస్యధరాం, ఉర్వీం వసుధామివ, 'వసుధోర్వీవసుంధరా' ఇత్యమరః, జుగోప రరక్ష భూరక్షణప్రయత్నే నేవ రరక్షేతిభావః, 'గుపూరక్షణ' ఇతి ధాతోః కర్తరి లిట్.

భావము.—దయాళువయిన దిలీపమహారాజు భార్యను మఱలించి, చతుస్సముద్రపరివృతమయిన భూమిని సంరక్షించినట్లు సముద్రప్రతినిధిగా నాలుగు స్తనములు గలిగిన నందినీధేనువును సంరక్షించెను.

శ్లో. వ్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనో ర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయివర్గః।
న చాన్యత స్తస్య శరీరరక్షా స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః. ౪

పదచ్ఛేదము.—వ్రతాయ, తేన, అనుచరేణ, ధేనోః, న్యషేధి, శేషః, అపి, అనుయాయివర్గః, న, చ, అన్యతః, తస్య, శరీరరక్షా, స్వవీర్యగుప్తా, హి, మనోః, ప్రసూతిః.

అర్థము.—వ్రతాయ=గోసేవావ్రతముకొఱకు, ధేనోః=నందినీధేనువునకు, అను
చరేణ=సేవకుఁడైన, తేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత, శేషోఽపి=మిగిలినదైనను,అనుయాయి
వర్గః-అనుయాయి=భృత్యులయొక్క, వర్గః=సమూహము, న్యషేధి = నిలుపఁబడెను,
తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, శరీరరక్షాచ-శరీర=దేహముయొక్క, రక్షాచ=సంరక్షణ
మును, అన్యతః=మఱియొకపురుషునివలన, న=లేదు. హి=ఏకారణమువలన, మనోః =
మనుమహారాజుయొక్క, ప్రసూతిః=సంతతి, స్వవీర్యగుప్తా-స్వ=స్వకీయమయిన, వీర్య=
పరాక్రమముచేత, గుప్తా=రక్షింపఁబడెనో?

ఆకాంక్ష.—స్వవీర్యగుప్తా-స్వ=స్వకీయమైన, వీర్య=పరాక్రమముచేత, గుప్తా=
సంరక్షణచేయఁబడినదో. కా=ఏది? ప్రసూతిః=సంతతి. 'ప్రసూతిః' అనెడి ప్రథమాంత
కర్తృపదమును, 'స్వవీర్యగుప్తా' అనెడి కారకక్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మక
కర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? మనోః=మనుమహారాజుయొక్క. కుతః=ఎం
దువలన? హి=ఏకారణమువలన. న=లేదు. కాచ=ఏదియు? శరీరరక్షాచ-శరీర=దేహము
యొక్క,రక్షాచ=సంరక్షణమును. 'శరీరరక్షా' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'న'
అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నదిగనుకఅకర్మకకర్తృప్రయోగము.కుతః=ఎవనివలన?
అన్యతః=మఱియొకపురుషునివలన. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొ
క్క, న్యషేధి=నిలుపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? తేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత. కః=ఏది?
అనుయాయివర్గః-అనుయాయి=భృత్యులయొక్క, వర్గః=సమూహము. అనుయాయివర్గః
కథంభూతోఽపి-అనుయాయి=భృత్యులయొక్క, వర్గః=సమూహము, కథంభూతోఽపి
=ఎటువంటిదైనను? శేషోఽపి=మిగిలిదైనను. తేనకథంభూతేన=ఆదిలీపమహారా జెట్టి
వాఁడు? అనుచరేణ=సేవకుఁడు. కస్యాః=దేనికి? ధేనోః=నందినీధేనువునకు. కస్మై=దేని
కొఱకు? వ్రతాయ=గోసేవావ్రతముకొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వ్రతాయ-వ్రతాయ, వ్రతాభ్యాం, వ్రతేభ్యః. వ్ర
తశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛ
బ్దః దకారాన్తఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాన్తః. అనుచరేణ-అనుచర తీత్యనుచరః, తేన
అనుచరేణ; అనుచరేణ, అనుచరాభ్యాం, అనుచరైః. అనుచరశబ్దః అకారాన్తఃపుంలిం
గః తృతీయైకవచనాన్తః. ధేనోః-ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. ధేనుశబ్దః ఉకా
రాన్తః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. న్యషేధి-న్యషేధి, న్యషేధిషాతాం, న్యషేధిషత.
నీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'షిధగత్యా' మిత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలుఙ్
ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. శేషః-శేషః, శేషౌ, శేషాః. శేషశబ్దః అకా
రాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.అపి-అవ్యయమ్.అనుయాయివర్గః అను యాం
తీత్యనుయాయినః, అనుయాయినాం వర్గః అనుయాయివర్గః; వర్గః, వర్గౌ, వర్గాః.అను

యాయివర్గశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్.చ-అవ్యయమ్.అన్యతః-అన్యస్మాత్ అన్యతః,తసిల్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్.తస్య-తస్య,తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. శరీరరక్షా-శరీరస్య రక్షా శరీరరక్షా; రక్షా,రక్షే,రక్షాః. శరీరరక్షాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్వవీర్యగుప్తా - స్వస్యవీర్యం స్వవీర్యం, స్వవీర్యేణ గుప్తా స్వవీర్యగుప్తా; గుప్తా, గుప్తే, గుప్తాః. స్వవీర్యగుప్తాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. మనోః-మనోః, మన్వోః, మనూనాం. మనుశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రసూతిః-ప్రసూతిః, ప్రసూతీ,ప్రసూతయః. ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రతాయేతి, ప్రతాయ, ధేనోరనుచరేణ, నతు జీవనాయేతిభావః. తేనదిలీపేన, శేషోఽప్యవశిష్టోఽపి, అనుయాయివర్గః అనుచరసంఘః, న్యషేధి నివర్తితః శేషత్వంసుదక్షిణాపేక్షయా, కథంతర్హ్యాత్మరక్షణ మిత్యతఆహ-నచేతి. తస్యదిలీపస్య, శరీరరక్షాచ, అన్యతః పురుషాంతరాత్, నచ, హి యస్మాత్, మనోః, ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః సంతతిః, స్వవీర్యగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా; నహి స్వపరాక్రమ నిర్వాహకస్య పరాపేక్షేతిభావః.

భావము.—మనువంశస్థులు తమభుజబలము చేతనే యాత్మరక్షణ చేసికొనువారగుటవలన గోసేవచేయుచుండినదిలీపమహారాజు పరసహాయముతో నిమిత్తములేక భృత్యులను వెనుకకు నంపెను.

శ్లో. ఆస్వాదవద్భిః కబళై స్తృణానాం
కండూయనై ర్దంశనివారణైశ్చ,
అవ్యాహతైః స్వైరగతైశ్చ తస్యా
స్సమ్రాట్ సమారాధనతత్పరోఽభూత్. ౫

పదచ్ఛేదము.—ఆస్వాదవద్భిః, కబళైః, తృణానాం, కండూయనైః, దంశనివారణైః, చ, అవ్యాహతైః, స్వైరగతైః, చ, తస్యాః, సమ్రాట్, సమారాధనతత్పరః, అభూత్.

అర్థము.—సమ్రాట్=మండలేశ్వరుఁడైన దిలీపమహారాజు, ఆస్వాదవద్భిః=రసవంతములైన, తృణానాం=పచ్చికలయొక్క, కబళైః=గ్రాసములచేతను, కండూయనైః = గీరుటలచేతను,దంశనివారణైశ్చ-దంశ=వనమక్షికంబులయొక్క; నివారణైశ్చ=తోలుటల చేతను, అవ్యాహతైః=అప్రతిహతంబులైన, స్వైరగతైశ్చ=స్వచ్ఛందగమనములచేతను,

తస్యాః=ఆనందినీ ధేనువుయొక్క, సమారాధనతత్పరః-సమారాధన = శుశ్రూషయందు, తత్పరః=ఆసక్తుఁడయినవాఁడు, అభూత్=ఆయెను.

అన్వయము.—అభూత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? సమ్రాట్=మండలేశ్వరుఁడయి నదిలీపమహారాజు. 'సమ్రాట్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అభూత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడు? సమారాధనతత్పరః - సమారాధన=శుశ్రూషయందు, తత్పరః = ఆసక్తుఁడయినవాఁడు. కస్యాః=దేనియొక్క? తస్యాః=ఆనందినీధేనువుయొక్క. కైశ్చ = వేనిచేతను? స్వైరగతైశ్చ=స్వచ్ఛందగమనములచేతను. స్వైరగతైః కథంభూతైః=స్వచ్ఛందగమనములెట్టివి? అవ్యాహతైః=అప్రతిహతంబులయినవి. పునః కైశ్చ=ఇంక వేనిచేతను? దంశనివారణైశ్చ-దంశ=వనమక్షికలయొక్క, నివారణైశ్చ=తోలుటలచేతను. పునః కైః=ఇంక వేనిచేతను? కండూయనైః=గీరుటచేతను. పునః కైః = ఇంక వేనిచేతను? కబళైః=గ్రాసంబులచేతను. కేషాం=వేనియొక్క? తృణానాం=పచ్చికలయొక్క. కబళైః కథంభూతైః = గ్రాసంబులెటువంటివి? ఆస్వాదవద్భిః=రసవంతములయినటువంటివి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆస్వాదవద్భిః-ఆస్వాదః యేషామస్తీతి ఆస్వాదవంతః, తైః, ఆస్వాదవద్భిః; ఆస్వాదవతా, ఆస్వాదవద్భ్యాం, ఆస్వాదవద్భిః. ఆస్వాదవచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. కబళైః-కబళేన, కబళాభ్యాం, కబళైః. కబళశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. తృణానాం-తృణస్య, తృణయోః, తృణానాం. తృణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. కండూయనైః-కండూయనేన, కండూయనాభ్యాం, కండూయనైః. కండూయనశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. దంశనివారణైః-దంశానాం నివారణాని దంశనివారణాని, తైః దంశనివారణైః; నివారణేన, నివారణాభ్యాం, నివారణైః. దంశనివారణశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. అవ్యాహతైః-వ్యాహతానిభవంతీత్యవ్యాహతాని, తైః అవ్యాహతైః; అవ్యాహతేన, అవ్యాహతాభ్యాం, అవ్యాహతైః. అవ్యాహతశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాంతః. స్వైరగతైః, స్వైరాణిచ తాని గతానిచ స్వైరగతాని, తైః స్వైరగతైః; గతేన, గతాభ్యాం, గతైః. స్వైరగతశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సమ్రాట్-సమ్రాట్, సమ్రాజౌ, సమ్రాజః. సమ్రాట్ఛబ్దః జకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సమారాధనతత్పరః తదేవపరం యస్యసః తత్పరః, సమారాధనే తత్పరః సమారాధనతత్పరః; తత్పరః, తత్పరౌ, తత్పరాః. సమారాధనతత్పరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభూత్-

అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూ తేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఆస్వాదవద్భిరితి. సమ్రాట్ మండలేశ్వరః, ని.—'యేనేష్టం రాజసూయేన మండలస్యేశ్వరశ్చయః, శాస్తియశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞ స్ససమ్రాట్' ఇత్యమరః, స రాజా, ఆస్వాదవద్భిః రసవద్భిః, తృణానాం, కబళైః గ్రాసైః, కండూయనైః, దంశానాం వనమక్షికాణాం, నివారణైశ్చ, ని.—'దంశస్తు వనమక్షికే'త్యమరః, అవ్యాహతైరప్రతిహతైః, స్వైరగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ, తస్యాః ధేన్వాః, సమారాధనతత్పరః శుశ్రూషాసక్తః, అభూత్. తదేవపరం ప్రధానం యస్యతత్పరః. ని. 'తత్పరేప్రసితాసక్తా' విత్యమరః.

భావము.—మండలేశ్వరుఁడయినదిలీపమహారాజు సారవంతములయినపచ్చికల నిచ్చుచు గీరుచు అడవియీఁగలఁ దోలుచు ఆటంకములేక స్వేచ్ఛగా సంచరించునటుల చేయుచు, నందినీధేనుశుశ్రూషచేయుటయందు నాసక్తుఁడయియుండెను.

శ్లో. స్థిత స్స్థితా ముచ్చలితః ప్రయాతాం
నిషేదుషీ మాసనబంధధీరః,
జలాభిలాషీ జల మాదదానాం
ఛాయేవ తాం భూపతి రన్వగచ్ఛత్. ౬

పదచ్ఛేదము.—స్థితః, స్థితాం, ఉచ్చలితః, ప్రయాతాం, నిషేదుషీం, ఆసనబంధధీరః, జలాభిలాషీ, జలం, ఆదదానాం, ఛాయా, ఇవ, తాం, భూపతిః, అన్వగచ్ఛత్.

అర్థము.—భూపతిః=దిలీపమహారాజు, స్థితాం=నిలుచుదానిని, స్థితస్సన్=నిలుచువాఁడగుచును, ప్రయాతాం=పోయినదాని, ఉచ్చలితస్సన్=పోయినవాఁడగుచును, నిషేదుషీం=కూర్చుండుదానిని, ఆసనబంధధీరస్సన్-ఆసన=పద్మాసనముయొక్క, బంధ=కట్టటయందు, ధీరస్సన్=స్థిరుఁడయినవాఁడగుచును, జలం=ఉదకంబును, ఆదదానాం=స్వీకరించుదానిని, జలాభిలాషీసన్-జల=ఉదకంబును, అభిలాషీసన్=అపేక్షించువాఁడగుచును, తాం=ఆనందినీధేనువును, ఛాయేవ=నీడవలె, అన్వగచ్ఛత్=అనుసరించిపోయెను.

ఆకాంక్ష.—అన్వగచ్ఛత్=అనుసరించిపోయెను. కః=ఎవఁడు? భూపతిః=దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? తాం=ఆనందినీధేనువును. 'భూపతిః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అన్వగచ్ఛత్' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేవ=ఏదివలె? ఛాయేవ=నీడవలె. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? జలాభిలాషీసన్-జల=ఉదకంబును, అభిలాషీసన్=అపేక్షించు

వాఁడగుచును. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? ఆదదానాం=స్వీకరించుదానిని. కిం=దేనిని? జలం=ఉదకంబును.కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ఆసనబంధధీరస్సన్-ఆసన=పద్మాసనముయొక్క, బంధ=కట్టుటయందు, ధీరస్సన్=స్థిరుఁడగుచు.కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? నిషేదుషీం=కూర్చుండుదాని. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ఉచ్చలితస్సన్=పోయినట్టివాఁడగుచు. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని? ప్రయాతాం = పోయినదాని. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? స్థితస్సన్=నిలుచువాఁడగుచు. కథంభూతాం=ఎట్టిదాని?స్థితాం=నిలుచుదాని.

శబ్దరూపసమాసములు.—స్థితః-స్థితః, స్థితౌ, స్థితాః. స్థితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్థితాం-స్థితాం, స్థితే,స్థితాః.స్థితాశబ్దః ఆకారాన్తఃస్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచ్చలితః-ఉచ్చలితః, ఉచ్చలితౌ, ఉచ్చలితాః. ఉచ్చలితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రయాతాం-ప్రయాతాం, ప్రయాతే, ప్రయాతాః. ప్రయాతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. నిషేదుషీం-నిషేదుషీం, నిషేదుష్యౌ, నిషేదుషీః. నిషేదుషీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆసనబంధధీరః-ఆసనస్య బంధః ఆసనబంధః; ఆసనబంధే ధీరః ఆసనబంధధీరః; ధీరః,ధీరౌ,ధీరాః. ఆసనబంధధీరశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జలాభిలాషీ-జలం అభిలషతీతి జలాభిలాషీ; అభిలాషీ, అభిలాషిణౌ, అభిలాషిణః. జలాభిలాషిన్‌శబ్దః నకారాంతఃపుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. జలం-జలం,జలే,జలాని. జలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదదానాం-ఆదదానాం,ఆదదానే, ఆదదానాః. ఆదదానాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఛాయా-ఛాయా, ఛాయే, ఛాయాః. ఛాయాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. తాం-తాం,తే,తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. భూపతిః-భువః పతిః భూపతిః; భూపతిః, భూపతీ, భూపతయః. భూపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః అన్వగచ్ఛత్-అన్వగచ్ఛత్, అన్వగచ్ఛతాం, అన్వగచ్ఛన్. అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'గమ్లగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—స్థితఇతి. భూపతిః దిలీపః, తాంగాం, స్థితాంసతీం, స్థితస్సన్, స్థితిరూర్ధ్వావస్థానం, ప్రయాతాం ప్రస్థితాంసతీం, ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సన్, నిషేదుషీం నిషణ్ణాంసతీం, ఉపవిష్టామిత్యర్థః, 'భాషాయాంసదవసశ్రువ' ఇతిక్వసుప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చేతిజీప్, ఆసనస్యబంధే ఉపవేశనేధీరః స్థిరః, ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః, జలం ఆదదానాం పిబంతీంసతీం,జలాభిలాషీసన్, పిబన్నిత్యర్థః,ఇత్థంఛాయేవ,అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాన్,

భావము.—మఱియు దిలీపమహారాజు నందినీధేనువు నిలిచినప్పుడు నిలుచుచు పోవునపుడు కూడ నెపోవుచు కూర్చుండునప్పుడు కూర్చుండుచు నీళ్లుత్రాగునప్పుడు నీళ్లు త్రాగుచును, ఈప్రకారము ఆమెను నీడవలెనే అనుసరించి యుండెను.

శ్లో. సన్న్యస్తచిహ్నమపి రాజ్యలక్ష్మీం తేజోవిశేషానుమితాం దధానః,
ఆసీదనావిష్కృతదానరాజిః అంతర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః.

పదచ్ఛేదము.—సన్న్యస్తచిహ్నాం, అపి, రాజ్యలక్ష్మీం, తేజోవిశేషానుమితాం, దధానః, ఆసీత్, అనావిష్కృత దానరాజిః, అంతర్మదావస్థః, ఇవ, ద్విపేంద్రః.

అర్థము —సన్న్యస్తచిహ్నమపి-సన్న్యస్త=తీసివేయఁబడిన, చిహ్నమపి=ఛత్రచామరాది చిహ్నములు కలిగినదయ్యును, తేజోవిశేషానుమితాం- తేజోవిశేష=కాంతి విశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహింపఁబడిన, రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని, దధానః=ధరించియుండు దిలీపమహారాజు, అనావిష్కృతదానరాజిః-అనావిష్కృత=బహిఃప్రకటనము చేయకయుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలట్టియు, అంతర్మదావస్థః-అంతః=అంతర్గతమయిన, మద=మదముయొక్క, అవస్థః=అవస్థగలిగిన, ద్విపేంద్ర ఇవ= గజశ్రేష్ఠమువలెనె, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? దధానః=ధరించియుండు దిలీప మహారాజు. 'దధానః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. క ఇవ=ఏదివలె? ద్విపేంద్ర ఇవ=గజశ్రేష్ఠమువలె. ద్విపేంద్రః కథంభూతః=గజశ్రేష్ఠమెట్టిది? అంతర్మదావస్థః-అంతః = అంతర్గతమయిన, మద=మదంబుయొక్క, అవస్థః=అవస్థగలిగినది. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? అనావిష్కృతదానరాజిః-అనావిష్కృత=బహిః ప్రకటనముచేయక యుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలిగినది. కాం=దేనిని? రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని. రాజ్యలక్ష్మీం కథంభూతాం=ఆరాజ్యలక్ష్మి యెట్టిది? తేజోవిశేషానుమితాం- తేజోవిశేష=కాంతివిశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహింపఁబడినది. కథంభూతామపి=ఎటువంటిదయ్యును? సన్న్యస్తచిహ్నమపి-సన్న్యస్త=తీసివేయబడిన, చిహ్నమపి=ఛత్రచామరాదిచిహ్నములు కలిగినదయ్యును.

శబ్దరూపసమాసములు.—సన్న్యస్తచిహ్నాం - సన్న్యస్తాని చిహ్నాని యస్యాస్సా సన్న్యస్తచిహ్నా, తాం సన్న్యస్తచిహ్నాం; సన్న్యస్తచిహ్నాం, సన్న్యస్తచిహ్నే, సన్న్యస్తచిహ్నాః. సన్న్యస్తచిహ్నాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. రాజ్యలక్ష్మీం-రాజ్ఞః కర్మభావోవా రాజ్యం, రాజ్యస్య లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః

తాం రాజ్యలక్ష్మీం; లక్ష్మీం, లక్ష్మ్యౌ, లక్ష్మీః. రాజ్యలక్ష్మీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తేజోవిశేషానుమితాం-తేజసః విశేషః తేజోవిశేషః; తేజోవిశేషేణ అనుమితా తేజోవిశేషానుమితా, తాం తేజోవిశేషానుమితాం; అనుమితాం, అనుమితే, అనుమితాః. తేజోవిశేషానుమితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దధానః-దధానః, దధానౌ, దధానాః. దధానశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం. ఆసన్; 'అసభువీ'త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అనావిష్కృతదానరాజిః-దానస్య రాజిః దానరాజిః, అనావిష్కృతా దానరాజి ర్యేన సః అనావిష్కృత దానరాజిః; అనా...రాజిః, అనా...రాజీ, అనా...రాజయః. అనావిష్కృత దానరాజిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అంతర్మదావస్థః-మదస్య అవస్థా మదావస్థా; అంతర్గతా మదావస్థా యస్య సః, అంతర్మదావస్థః; అం...అవస్థః, అం...అవస్థౌ, అం...అవస్థాః. అంతర్మదావస్థశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ద్విపేంద్రః-ద్వాభ్యాంపిబంతీతి ద్విపాః; ద్విపానాం ఇంద్రః ద్విపేంద్రః; ద్విపేంద్రః, ద్విపేంద్రౌ, ద్విపేంద్రాః. ద్విపేంద్రశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సన్న్యస్తేతి. సన్న్యస్తానిపరిహృతాని, చిహ్నానిఛత్రచామరాదీని, యస్యాస్తాం తథా భూతామపి, తేజోవిశేషేణ ప్రభాతిశయేన, అనుమితాం, సర్వథారాజ్ఞైవాయం భవేదిత్యభ్యూహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం, దధానః, సరాజా, అనావిష్కృతదానరాజిః బహిరప్రకటిత మదరేఖః, అంతర్మదావస్థా యస్యసతథాభూతః ద్విపేంద్రఇవ, ఆసీత్, అభూత్.

భావము.—దిలీపమహారాజు గొడుగులు వింజామరములు మొదలయిన రాజచిహ్నములను వదలియుండియు, మదోదకముయొక్క రేఖ వెలుపల కనఁబడకపోయినదై అంతర్భూతమయిన మదంబుయొక్క అవస్థగల గజేంద్రుండువలెనే అతిశయమయిన ప్రభచేత నాయన రాజశ్రేష్ఠుఁడనెడి ఊహను వెల్లడి పఱచుచుండెను.

శ్లో. లతాప్రతానోద్గ్రథితై స్సకేశైః అధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్,
రక్షాపదేశా న్మునిహోమధేనోః వన్యా న్వినేష్య న్నివ దుష్టసత్త్వాన్॥

పదచ్ఛేదము.—లతాప్రతానోద్గ్రథితైః, సః, కేశైః, అధిజ్యధన్వా, విచచార, దావమ్, రక్షాపదేశాత్, మునిహోమధేనోః, వన్యాన్, వినేష్యన్, ఇవ, దుష్టసత్త్వాన్.

అర్థము.—లతాప్రతానోద్గ్రథితైః-లతా=తీఁగెలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలతంతువులచేతను, ఉద్గ్రథితైః=ఎత్తికట్టఁబడిన, కేశైః=కేశంబులచేత ఉపలక్షితః=కనఁబడుచుం

డు, సః=ఆదిలీపమహారాజు, అధిజ్యధన్వాసన్-అధిజ్య=ఆరోపితమయిన అ
గిన, ధన్వాసన్=ధనుస్సుకలిగినవాఁడగుచు, మునిహోమధేనోః-ముని=వసిష్ఠ
హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క, రక్షాపదేశాత్-
క్షణముయొక్క, అపదేశాత్=వ్యాజమువలన, వన్యాన్=వనమందుపుట్టిన, దు
=దుర్జంతువులను, వినేష్యన్నివ=శిక్షించెడువాఁడువలె, దావం=వనమందు, విచ
రించెను.

అన్వయము.—విచచార=సంచరించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహా
అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విచచార' అనెడి క్రియాపదంబునున్న
ఆకర్మకకర్తృప్రయోగము. కం=దేనియందు? దావం=వనమందు. కథంభూతఇవ
డువలె? వినేష్యన్నివ=శిక్షించెడువాఁడువలె. కాన్=వేనిని? దుష్టసత్వాన్=దు
ను. దుష్టసత్వాన్ కథంభూతాన్=దుర్జంతువులెట్టివి? వన్యాన్=వనమందు
కస్మాత్=ఎందువలన? రక్షాపదేశాత్-రక్షా=సంరక్షణయొక్క, అపదేశాత్=
లన. కస్యాః=దేనియొక్క? మునిహోమధేనోః-ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హో
మార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగు
ధన్వాసన్-అధిజ్య=ఆరోపితమయిన అల్లెత్రాడు కలిగిన, ధన్వాసన్=ధనుస్సు
గుచు, సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ఉపలక్షితః=కనఁబడుచుం
కైః=వేనిచేత? కేశైః=కేశంబులచేతను. కేశైఃకథంభూతైః=కేశములెట్టివి? ల
నోద్గ్రథితైః-లతా=తీఁగెలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలతంతువులచేత, ఉద్గ్రథితైః=
బడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—లతాప్రతానోద్గ్రథితైః-లతానాం ప్రతానాని,
తానాని; లతాప్రతానైః ఉద్గ్రథితాః లతాప్రతానోద్గ్రథితాః; తైః లతాప్రతానో
ఉద్గ్రథితేన, ఉద్గ్రథితాభ్యాం, ఉద్గ్రథితైః. లతాప్రతానోద్గ్రథితశబ్దః అకారాంతః
తృతీయాబహువచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లిఙ్గః ప్రథ
నాంతః. కేశైః-కేశేన, కేశేభ్యాం, కేశైః. కేశశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయ
వచనాంతః అధిజ్యధన్వా అధిజ్యం ధన్వ యస్యసః అధిజ్యధన్వా; ధన్వా, ధన్వానౌ,
అధిజ్యధన్వన్ శబ్దః నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విచచార-విచచ
రతుః, విచేరుః. వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'చరగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్
లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దావం-దావం, దావౌ, దావాన్.
అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. రక్షాపదేశాత్-రక్షాయాః అపదేశ
దేశః, తస్మాత్ రక్షాపదేశాత్; అపదేశాత్, అపదేశాభ్యాం, అపదేశేభ్యః. రక్షాప
అకారాన్తః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. మునిహోమధేనోః-మునేః హోమ

హోమః,మునిహోమస్య ధేనుః మునిహోమధేనుః; తస్యాః మునిహోమధేనోః; ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. మునిహోమధేనుశబ్దః. ఉకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. వన్యాన్-వనే భవాః వన్యాః; తాన్ వన్యాన్; వన్యం, వన్యౌ, వన్యాన్. వన్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. వినేష్యన్-వినేష్యన్, వినేష్యంతౌ, వినేష్యంతః. వినేష్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. దుష్టసత్వాన్-దుష్టాశ్చ తే సత్వాశ్చ దుష్టసత్వాః; తాన్ దుష్టసత్వాన్; సత్వం, సత్వౌ, సత్వాన్. దుష్టసత్వశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—లతేతి. లతానాంవల్లీనాం, 'వల్లీతు వ్రతతిర్లతే'త్యమరః, తాసాం ప్రతానైః కుటిలతంతుభిః, ఉత్ ఉన్నమయ్య గ్రథితాః బద్ధాయే కేశాః తైరుపలక్షితః, 'ఇత్థంభూతలక్షణ' ఇతితృతీయా, సరాజా, అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం ధనుర్యస్యసో౽ధిజ్యధన్వాసన్ 'ధనుషశ్చే' త్యనజాదేశః. మునిహోమధేనోః, రక్షాపదేశాత్ సంరక్షణవ్యాజాత్, వన్యాన్ వనేభవాన్, దుష్టసత్వాన్ దుష్టజంతూన్ 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్వమస్త్రీతుజంతు'ష్వత్యమరః, వినేష్యన్ శిక్షయన్నివ, దావంవనం, విచచార, 'వనేచ వనవహ్నౌచదవోదావఇహేష్యత' ఇతియాదవః, వనేసంచచారేత్యర్థః, 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మ సంజ్ఞాహ్యకర్మణా' మితిదావస్యకర్మత్వం.

భావము.—దిలీపమహారాజు వంకరలయిన సన్నతీఁగలచేత తలవెండ్రుకలనెత్తి కట్టికొని ధనుస్సునెక్కు పెట్టికొని వసిష్ఠునియొక్క హోమోపయోగినియైన నందినీధేనువును సంరక్షించెడు నెపముతో నడవిలోని దుష్టజంతువులను శిక్షించెడువానివలె వనమందు సంచరించెను.

అవ. విసృష్టేత్యాదిషడ్భిశ్లోకై స్తస్యమహామహిమతయా ద్రుమాదయో౽పి రాజోపచారం చక్రు రిత్యాహ.—

శ్లో. విసృష్టపార్శ్వానుచరస్యతస్య పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతాసమస్య,
ఉదీరయామాసు రివోన్మదానాం ఆలోకశబ్దం వయసాం విరావైః.

పదచ్ఛేదము.—విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య, తస్య, పార్శ్వద్రుమాః, పాశభృతా, సమస్య, ఉదీరయామాసుః, ఇవ, ఉన్మదానాం, ఆలోకశబ్దం, వయసాం, విరావైః.

అర్థము.—విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య-విసృష్ట=విడువఁబడిన, పార్శ్వ=పార్శ్వములయందుండెడు, అనుచరస్య=భృత్యులుకల, పాశభృతా=వరుణునితో, సమస్య=తుల్యుఁడైన, తస్య=ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, పార్శ్వద్రుమాః-పార్శ్వ=పార్శ్వములయందలి, ద్రుమాః=వృక్షములు, ఉన్మదానాం=అధికమదంబుకలిగిన, వయసాం=పక్షులయొక్క, విరావైః=ధ్వనులచేత, ఆలోకశబ్దం=దర్శనవాచకశబ్దంబును, ఉదీరయామాసురివ=చెప్పినవో యనునట్లుండినవి.

ఆకాంక్ష.—ఉదీరయామాసురివ=చెప్పినవోయనునట్టుండినవి. కే=ఏవి? ప్ర ద్రుమాః-పార్శ్వ=పార్శ్వములయందలి, ద్రుమాః=వృక్షములు. కం=దేనిని? శబ్దం=దర్శనవాచకశబ్దంబును. 'పార్శ్వద్రుమాః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపద 'ఆలోకశబ్దం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఉదీరయామాసురివ' అనెడి క్రి పదంబు నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కైః=వేనిచేతను? విరావైః= చేత. కేషాం=వేనియొక్క? వయసాం=పక్షులయొక్క. వయసాం కథంభూతా పక్షులెట్టివి? ఉన్మదానాం=అధికమదంబుకలిగినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య= మహారాజుయొక్క. తస్య కథం భూతస్య=ఆ దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? సమస్య= డయినవాఁడు. కేన=ఎవనితోఁడ? పాశభృతా=వరుణునితోఁడ. పునఃకథంభూత ఇంకనెట్టివాఁడు? విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య-విసృష్ట=విడువఁబడిన, పార్శ్వ=ప ములయందుండు, అనుచరస్య=భృత్యులు కలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విసృష్ట పార్శ్వానుచరస్య-పార్శ్వయోః అ పార్శ్వానుచరాః, విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః యేన సః విసృష్టపార్శ్వానుచ విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. విసృష్టప నుచరశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. పార్శ్వద్రుమాః-పార్శ్వ ద్రుమాః పార్శ్వద్రుమాః; ద్రుమః, ద్రుమౌ, ద్రుమాః. పార్శ్వద్రుమశబ్ద రాంతఃపుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పాశభృతా-పాశం బిభర్తీతి పాశ తేన పాశభృతా; పాశభృతా, పాశభృద్భ్యాం, పాశభృద్భిః. పాశభృచ్ఛ రాంతఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సమస్య-సమస్య, సమయోః, సమానా శబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉదీరయామాస-ఉదీరయామా యామాసతుః, ఉదీరయామాసుః. ఉత్పూర్వకాత్ 'ఈరప్రేరణ' ఇత్యస్మాణ్ణిజంత తాదనుప్రయుక్తాత్ 'అసభువీ' త్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ప ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఉన్మదానాం-ఉత్కటః మద తాని ఉన్మదాని, తేషాం ఉన్మదానాం; ఉన్మదస్య, ఉన్మదయోః, ఉన్మదానా దశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఆలోకశబ్దం-ఆలోక ఆలోకశబ్దః, తం ఆలోకశబ్దం; శబ్దం, శబ్దౌ, శబ్దాన్. ఆలోకశబ్దశబ్దః అ పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వయసాం-వయసః, వయసోః, వయసాం. సకారాంత నపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. విరావైః-విరావేణ, విరా విరావైః. విరావశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—విసృష్టేతి. విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః పార్శ్వవర్తినోజనాః యేనతస్య, పాశభృతా వరుణేన, సమస్య తుల్యస్య, అనేక అనుభావసూచితః, తస్య రాజ్ఞః, పార్శ్వద్రుమాః, ఉన్మదానా ముత్కటమదానాం, వయసాం ఖగానాం. ని. 'ఖగబాల్యాదినోర్వయ' ఇత్యమరః, విరావైః ఆలోకశబ్దం ఆలోకస్యవాచకశబ్దం, ఆలోకయేతిశబ్దమిత్యర్థః, ఉదీరయామాసురివ అవదన్ని వేత్యుత్ప్రేక్షా.

భావము —దిలీపమహారాజు తనయుభయపార్శ్వములయందు వచ్చెడి భటులనువదలియు త్రోవలో నుభయపార్శ్వములయందునుండెడు వృక్షములు వానిపైనుండెడిపక్షులశబ్దంబులచేత మార్గములోని యచ్చటచ్చటి విశేషములను చూడుడీయని పార్శ్వానుచరులువలె చెప్పునట్లుండెను.

శ్లో. మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం
తమర్చ్య మారా దభివర్తమానమ్,
అవాకిర న్బాలలతాః ప్రసూనైః
ఆచారలాజై రివ పౌరకన్యాః 10

పదచ్ఛేదము.—మరుత్ప్రయుక్తాః, చ, మరుత్సఖాభం, తం, ఆశ్చర్యం, ఆరాత్, అభివర్తమానం, అవాకిరన్, బాలలతాః, ప్రసూనైః, ఆచారలాజైః, ఇవ, పౌరకన్యాః.

అర్థము.—మరుత్ప్రయుక్తాః,-మరుత్=వాయువుచేత, ప్రయుక్తాః=ప్రేరేపింపబడిన, బాలలతాః-బాల=లేతవైన, లతాః=తీఁగెలు, ఆరాత్=సమీపమందు, అభివర్తమానం=ఎదురుగావచ్చుచుండునట్టియు, మరుత్సఖాభం - మరుత్సఖ=అగ్నివలెనే, ఆభం=ప్రకాశించుచుండునట్టియు, అర్చ్యం=పూజ్యుఁడయిన, తం= ఆదిలీపమహారాజును, ప్రసూనైః=పుష్పములచేత, పౌరకన్యాః-పౌర=పట్టణమందుండెడు, కన్యాః = కన్యకలు, ఆచారలాజైరివ - ఆచార=ఆచారార్థంబులయిన, లాజైరివ=లాజలచేతవలె, అవాకిరన్ = వెదజల్లినవి.

ఆకాంక్ష.—అవాకిరన్ = వెదజల్లినవి. కాః=ఏవి? బాలలతాః-బాల=లేతైన, లతాః=తీఁగెలు. కం=ఎవనిని ? తం = ఆదిలీపమహారాజును. 'బాలలతాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవాకిరన్'అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కైరివ=వేనిచేతవలె? ఆచారలాజైరివ-ఆచార=ఆచారార్థములయిన, లాజైరివ=లాజలచేతవలె. కాః=ఎవరు? పౌరకన్యాః-పౌర=పట్టణమందునుండెడు, కన్యాః=కన్యకలు. కైః=వేనిచేత? ప్రసూనైః = పుష్పములచేత. తంకథంభూతం=ఆ దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అర్చ్యం=పూజ్యుఁడైన

భావము.—మఱియు దిలీపమహారాజు నందినీధేనువు నిలిచినప్పుడు నిలుచుచు పోవునపుడు కూడ నెపోవుచు కూర్చుండునప్పుడు కూర్చుండుచు నీళ్లుత్రావునప్పుడు నీళ్ల త్రాగుచును, ఈప్రకారము ఆమెను నీడవలెనే అనుసరించి యుండెను.

శ్లో. సన్న్యస్తచిహ్నామపి రాజ్యలక్ష్మీం తేజోవిశేషానుమితాం దధానః,
ఆసీదనావిష్కృతదానరాజిః అంతర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః.

పదచ్ఛేదము.—సన్న్యస్తచిహ్నాం, అపి, రాజ్యలక్ష్మీం, తేజోవిశేషానుమితాం, దధానః, ఆసీత్, అనావిష్కృత దానరాజిః, అంతర్మదావస్థః, ఇవ, ద్విపేంద్రః.

అర్థము —సన్న్యస్తచిహ్నామపి-సన్న్యస్త=తీసివేయఁబడిన, చిహ్నామపి=ఛత్ర చామరాది చిహ్నములు కలిగినదయ్యును, తేజోవిశేషానుమితాం-తేజోవిశేష=కాంతి విశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహింపఁబడిన, రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యలక్ష్మిని, దధానః=ధరించి యుండు దిలీపమహారాజు, అనావిష్కృతదానరాజిః-అనావిష్కృత=బహిఃప్రకటనము చేయకయుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలట్టియు, అంతర్మదావస్థః-అంతః=అంతర్గతమయిన, మద=మదముయొక్క, అవస్థః=అవస్థగలిగిన, ద్విపేంద్ర ఇవ=గజశ్రేష్ఠమువలెనె, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? దధానః=ధరించియుండు దిలీప మహారాజు. 'దధానః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆసీత్' అనెడి క్రియాప దంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కఇవ=ఏదివలె? ద్విపేంద్ర ఇవ=గజశ్రేష్ఠ మువలె. ద్విపేంద్రః కథంభూతః=గజశ్రేష్ఠమెట్టిది? అంతర్మదావస్థః-అంతః = అంతర్గత మయిన, మద=మదంబుయొక్క, అవస్థః=అవస్థగలిగినది. పునః కథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? అనావిష్కృతదానరాజిః-అనావిష్కృత=బహిఃప్రకటనముచేయక యుండు, దాన=మదోదకముయొక్క, రాజిః=రేఖగలిగినది. కాం=దేనిని? రాజ్యలక్ష్మీం=రాజ్యల క్ష్మిని. రాజ్యలక్ష్మీం కథంభూతాం=ఆరాజ్యలక్ష్మి యెట్టిది? తేజోవిశేషానుమితాం-తేజో విశేష=కాంతివిశేషముచేత, అనుమితాం=ఊహింపఁబడినది. కథంభూతామపి=ఎటు వంటిదయ్యును? సన్న్యస్తచిహ్నామపి-సన్న్యస్త=తీసివేయబడిన, చిహ్నమపి=ఛత్రచామ రాదిచిహ్నములు కలిగినదయ్యును.

శబ్దరూపసమాసములు.—సన్న్యస్తచిహ్నాం - సన్న్యస్తాని చిహ్నాని యస్యాః సా సన్న్యస్తచిహ్నా, తాం సన్న్యస్తచిహ్నాం; సన్న్యస్తచిహ్నాం, సన్న్యస్తచిహ్నా, సన్న్యస్తచిహ్నాః. సన్న్యస్తచిహ్నాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. రాజ్యలక్ష్మీం-రాజ్ఞః కర్మభావోవా రాజ్యం, రాజ్యస్య లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః

తాం రాజ్యలక్ష్మీం; లక్ష్మీం, లక్ష్మ్యౌ, లక్ష్మీః. రాజ్యలక్ష్మీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తేజోవిశేషానుమితాం-తేజసః విశేషః తేజోవిశేషః; తేజోవిశేషేణ అనుమితా తేజోవిశేషానుమితా, తాం తేజోవిశేషానుమితాం; అనుమితాం, అనుమితే, అనుమితాః. తేజోవిశేషానుమితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దధానః-దధానః, దధానౌ, దధానాః. దధానశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం. ఆసన్; 'అసభువీ'త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అనావిష్కృతదానరాజిః-దానస్య రాజిః దానరాజిః; అనావిష్కృతా దానరాజి ర్యేన సః అనావిష్కృత దానరాజిః; అనా...రాజిః, అనా...రాజీ, అనా...రాజయః. అనావిష్కృత దానరాజిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అంతర్మదావస్థః-మదస్య అవస్థా మదావస్థా; అంతర్గతా మదావస్థా యస్య సః, అంతర్మదావస్థః; అం...అవస్థః, అం...అవస్థౌ, అం...అవస్థాః. అంతర్మదావస్థశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ద్విపేంద్రః-ద్వాభ్యాంపిబంతీతి ద్విపాః; ద్విపానాం ఇంద్రః ద్విపేంద్రః; ద్విపేంద్రః, ద్విపేంద్రౌ, ద్విపేంద్రాః. ద్విపేంద్రశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సన్యస్తేతి. సన్యస్తానిపరిహృతాని, చిహ్నానిఛత్రచామరాదీని, యస్యాస్తాం తథా భూతామపి, తేజోవిశేషేణ ప్రభాతిశయేన, అనుమితాం, సర్వధారాసైవాయం భవేదిత్యభ్యూహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం, దధానః, సరాజా, అనావిష్కృతదానరాజిః బహిరప్రకటిత మదరేఖః, అంతర్మదావస్థా యస్యసతథాభూతః ద్విపేంద్ర ఇవ, ఆసీత్, అభూత్.

భావము.—దిలీపమహారాజు గొడుగులు వింజామరములు మొదలయిన రాజచిహ్నములను వదలియుండియు, మదోదకముయొక్క రేఖ వెలుపల కనఁబడకపోయినదై అంతర్భూతమయిన మదంబుయొక్క అవస్థగల గజేంద్రుండువలెనే అతిశయమయిన ప్రభచేత నాయన రాజశ్రేష్ఠుఁడనెడి ఊహను వెల్లడి పఱచుచుండెను.

శ్లో. లతాప్రతానోద్గ్రథితైః స్సకేశై రధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్,
రక్షాపదేశా న్మునిహోమధేనో ర్వన్యా న్వినేష్య న్నివ దుష్టసత్వాన్.

పదచ్ఛేదము.—లతాప్రతానోద్గ్రథితైః, సః, కేశైః, అధిజ్యధన్వా, విచచార, దావమ్, రక్షాపదేశాత్, మునిహోమధేనోః, వన్యాన్, వినేష్యన్, ఇవ, దుష్టసత్వాన్.

అర్థము.—లతాప్రతానోద్గ్రథితైః-లతా=తీఁగెలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలతంతువుల చేతను, ఉద్గ్రథితైః=ఎత్తికట్టఁబడిన, కేశైః=కేశంబులచేత ఉపలక్షితః=కనఁబడుచుం

డు, సః=ఆదిలీపమహారాజు, అధిజ్యధన్వాసన్-అధిజ్య=ఆరోపితమయిన అల్లెత్రాడుకలిగిన, ధన్వాసన్=ధనుస్సుకలిగినవాఁడగుచు, మునిహోమధేనోః-ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క, రక్షాపదేశాత్-రక్షా=సంరక్షణముయొక్క, అపదేశాత్=వ్యాజమువలన, వన్యాన్=వనమందుపుట్టిన, దుష్టసత్వాన్=దుర్జంతువులను, వినేష్యన్నివ=శిక్షించెడువాఁడువలె, దావం=వనమందు, విచచార=సంచరించెను.

ఆకాంక్ష.—విచచార=సంచరించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విచచార' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక ఆకర్మకకర్తృప్రయోగము. కం=దేనియందు? దావం=వనమందు. కథంభూతఇవ=ఎట్టివాఁడువలె? వినేష్యన్నివ=శిక్షించెడువాఁడువలె. కాన్=వేనిని? దుష్టసత్వాన్=దుర్జంతువులను. దుష్టసత్వాన్ కథంభూతాన్=దుర్జంతువులెట్టివి? వన్యాన్=వనమందుపుట్టినట్టివి. కస్మాత్=ఎందువలన? రక్షాపదేశాత్-రక్షా=సంరక్షణయొక్క, అపదేశాత్=వ్యాజమువలన. కస్యాః=దేనియొక్క? మునిహోమధేనోః-ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనోః=నందినీధేనువుయొక్క. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? అధిజ్యధన్వాసన్-అధిజ్య=ఆరోపితమయిన అల్లెత్రాడు కలిగిన, ధన్వాసన్=ధనుస్సుకలవాఁడగుచు, సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ఉపలక్షితః=కనఁబడుచుండువాఁడు. కైః=వేనిచేత? కేశైః=కేశంబులచేతను. కేశైఃకథంభూతైః=కేశములెట్టివి? లతాప్రతానోద్గ్రథితైః-లతా=తీఁగెలయొక్క, ప్రతాన=కుటిలతంతువులచేత, ఉద్గ్రథితైః=ఎత్తికట్టఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—లతాప్రతానోద్గ్రథితైః-లతానాం ప్రతానాని, లతాప్రతానాని; లతాప్రతానైః ఉద్గ్రథితాః లతాప్రతానోద్గ్రథితాః; తైఃలతాప్రతానోద్గ్రథితైః; ఉద్గ్రథితేన, ఉద్గ్రథితాభ్యాం, ఉద్గ్రథితైః. లతాప్రతానోద్గ్రథితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కేశైః-కేశేన, కేశేభ్యాం, కేశైః. కేశశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగఃతృతీయాబహువచనాంతః అధిజ్యధన్వా అధిజ్యం ధన్వయస్యసః అధిజ్యధన్వా; ధన్వా, ధన్వానౌ, ధన్వానః. అధిజ్యధన్వన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విచచార-విచచార, విచేరతుః, విచేరుః. వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'చరగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దావం-దావం, దావౌ, దావాన్. దావశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. రక్షాపదేశాత్-రక్షాయాః అపదేశః రక్షాపదేశః, తస్మాత్ రక్షాపదేశాత్; అపదేశాత్, అపదేశాభ్యాం, అపదేశేభ్యః. రక్షాపదేశశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. మునిహోమధేనోః-మునేః హోమః ముని

హోమః, మునిహోమస్య ధేనుః మునిహోమధేనుః; తస్యాః మునిహోమధేనోః; ధేన్వాః, ధేనోః, ధేన్వోః, ధేనూనాం. మునిహోమధేనుశబ్దః. ఉకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. వన్యాన్-వనే భవాః వన్యాః; తాన్ వన్యాన్; వన్యం, వన్యౌ, వన్యాన్. వన్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. వినేష్యన్-వినేష్యన్, వినేష్యంతౌ, వినేష్యంతః. వినేష్యచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. దుష్టసత్వాన్-దుష్టాశ్చ తేసత్వాశ్చ దుష్టసత్వాః; తాన్ దుష్టసత్వాన్; సత్వం, సత్వౌ, సత్వాన్. దుష్టసత్వశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగఃద్వితీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—లతేతి. లతానాంవల్లీనాం, 'వల్లీతువ్రతతిర్లతే'త్యమరః, తాసాంప్రతానైఃకుటిలతంతుభిః, ఉత్ ఉన్నమయ్యగ్రథితాః బద్ధాయేకేశాః తైరుపలక్షితః, 'ఇత్థంభూతలక్షణ' ఇతితృతీయా, సరాజా, అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం ధనుర్యస్యసోఽధిజ్యధన్వాసన్ 'ధనుషశ్చే' త్యనజాదేశః. మునిహోమధేనోః, రక్షాపదేశాత్ సంరక్షణవ్యాజాత్, వన్యాన్ వనేభవాన్, దుష్టసత్వాన్ దుష్టజంతూన్ 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్వమస్త్రీతుజంతు'ష్వి త్యమరః, వినేష్యన్ శిక్షయన్నివ, దావంవనం, విచచార, 'వనేచవనవహ్నౌచదవోదావఇహేష్యత' ఇతియాదవః, వనేసంచచారేత్యర్థః, 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణా' మితిదావస్యకర్మత్వం.

భావము.—దిలీపమహారాజు వంకరలయిన సన్నతీగలచేత తలవెండ్రుకలనెత్తి కట్టికొని ధనుస్సునెక్కు పెట్టికొని వసిష్ఠునియొక్క హోమోపయోగినియైన నందినీధేనువును సంరక్షించెడు నెపముతో నడవిలోని దుష్టజంతువులను శిక్షించెడువానివలె వనమందు సంచరించెను.

అవ. విసృష్టేత్యాదిషడ్భిశ్శ్లోకై స్తస్యమహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్రు రిత్యాహ.—

శ్లో. విసృష్టపార్శ్వానుచరస్యతస్య పార్శ్వద్రుమాఃపాశభృతాసమస్య,
ఉదీరయామాసు రివోన్మదానాం ఆలోకశబ్దం వయసాం విరావైః.

పదచ్ఛేదము.—విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య, తస్య, పార్శ్వద్రుమాః, పాశభృతా, సమస్య, ఉదీరయామాసుః, ఇవ, ఉన్మదానాం, ఆలోకశబ్దం, వయసాం, విరావైః.

అర్థము.—విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య-విసృష్ట=విడువఁబడిన, పార్శ్వ=పార్శ్వములయందుండెడు, అనుచరస్య=భృత్యులుకల, పాశభృతా=వరుణునితో, సమస్య=తుల్యుఁడైన, తస్య=ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, పార్శ్వద్రుమాః-పార్శ్వ=పార్శ్వములయందలి, ద్రుమాః=వృక్షములు, ఉన్మదానాం=అధికమదంబుకలిగిన, వయసాం=పక్షులయొక్క, విరావైః=ధ్వనులచేత, ఆలోకశబ్దం=దర్శనవాచకశబ్దంబును, ఉదీరయామాసురివ=చెప్పినవో యనునట్లుండినవి.

ఆకాంక్ష.—ఉదీరయామాసురివ=చెప్పినవోయనునట్టుండినవి. కే=ఏవి? పార్శ్వద్రుమాః-పార్శ్వ=పార్శ్వములయందలి, ద్రుమాః=వృక్షములు. కం=దేనిని? ఆలోకశబ్దం=దర్శనవాచకశబ్దంబును. 'పార్శ్వద్రుమాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆలోకశబ్దం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఉదీరయామాసురివ' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కైః=వేనిచేతను? విరావైః=ధ్వనులచేత. కేషాం=వేనియొక్క? వయసాం=పక్షులయొక్క. వయసాం కథంభూతానాం=పక్షులెట్టివి? ఉన్మదానాం=అధికమదంబుకలిగినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క. తస్య కథం భూతస్య=ఆ దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? సమస్య=తుల్యుఁడయినవాఁడు. కేన=ఎవనితోడ? పాశభృతా=వరుణునితోడ. పునఃకథంభూతస్య = ఇంకనెట్టివాఁడు? విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య-విసృష్ట=విడువఁబడిన, పార్శ్వ=పార్శ్వములయందుండు, అనుచరస్య=భృత్యులు కలవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విసృష్ట పార్శ్వానుచరస్య-పార్శ్వయోః అనుచరాః పార్శ్వానుచరాః, విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః యేన సః విసృష్టపార్శ్వానుచరః, తస్య విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. విసృష్టపార్శ్వానుచరశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. పార్శ్వద్రుమాః-పార్శ్వయోః ద్రుమాః పార్శ్వద్రుమాః; ద్రుమః, ద్రుమౌ, ద్రుమాః. పార్శ్వద్రుమశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పాశభృతా-పాశం బిభర్తీతి పాశభృత్, తేన పాశభృతా; పాశభృతా, పాశభృద్భ్యాం, పాశభృద్భిః. పాశభృచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సమస్య-సమస్య, సమయోః, సమానాం. సమశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉదీరయామాస-ఉదీరయామాస, ఉదీరయామాసతుః, ఉదీరయామాసుః. ఉత్పూర్వకాత్ 'ఈర ప్రేరణ' ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాత్ 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఉన్మదానాం-ఉత్కటః మదోయేషాం తాని ఉన్మదాని, తేషాం ఉన్మదానాం; ఉన్మదస్య, ఉన్మదయోః, ఉన్మదానాం. ఉన్మదశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ఆలోకశబ్దం-ఆలోకస్య శబ్దః ఆలోకశబ్దః, తం ఆలోకశబ్దం; శబ్దం, శబ్దౌ, శబ్దాన్. ఆలోకశబ్దశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వయసాం-వయసః, వయసోః, వయసాం. వయశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. విరావైః-విరావేణ, విరావాభ్యాం, విరావైః. విరావశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—విసృష్టేతి. విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః పార్శ్వవర్తినోజనాః యేనతస్య, పాశభృతావరుణేన, సమస్య తుల్యస్య, అనేక అనుభావసూచితః, తస్య రాజ్ఞః, పార్శ్వద్రుమాః, ఉన్మదానా ముత్కటమదానాం, వయసాంఖగానాం. ని. 'ఖగబాల్యాదినోర్వయ' ఇత్యమరః, విరావైః ఆలోకశబ్దం ఆలోకస్యవాచకశబ్దం, ఆలోకయేతిశబ్దమిత్యర్థః, ఉదీరయామాసురివ అవదన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా.

భావము—దిలీపమహారాజు తనయుభయపార్శ్వములయందు వచ్చెడి భటులనువదలియుం త్రోవలోనుభయపార్శ్వములయందునుండెడు వృక్షములు వానిపైనుండెడిపక్షులశబ్దంబులచేత మార్గములోని యచ్చటచ్చటి విశేషములను చూడుడీయని పార్శ్వానుచరులువలె చెప్పునట్లుండెను.

శ్లో. మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం
తమర్చ్య మారా దభివర్తమానమ్,
అవాకిర న్బాలలతాః ప్రసూనైః
ఆచారలాజై రివ పౌరకన్యాః 10

పదచ్ఛేదము.—మరుత్ప్రయుక్తాః, చ, మరుత్సఖాభం, తం, ఆశ్చర్యం, ఆరాత్, అభివర్తమానం, అవాకిరన్, బాలలతాః, ప్రసూనైః, ఆచారలాజైః, ఇవ, పౌరకన్యాః.

అర్థము.—మరుత్ప్రయుక్తాః,-మరుత్=వాయువుచేత, ప్రయుక్తాః=ప్రేరేపింపఁబడిన, బాలలతాః-బాల=లేఁతవైన, లతాః=తీఁగెలు, ఆరాత్=సమీపమందు, అభివర్తమానం=ఎదురుగావచ్చుచుండునట్టియు, మరుత్సఖాభం-మరుత్సఖ=అగ్నివలెనే, ఆభం=ప్రకాశించుచుండునట్టియు, అర్చ్యం=పూజ్యుఁడయిన, తం=ఆ దిలీపమహారాజును, ప్రసూనైః=పుష్పములచేత, పౌరకన్యాః-పౌర=పట్టణమందుండెడు, కన్యాః=కన్యకలు, ఆచారలాజైరివ-ఆచార=ఆచారార్థంబులయిన, లాజైరివ=లాజలచేతవలె, అవాకిరన్=వెదజల్లినవి.

ఆకాంక్ష.—అవాకిరన్=వెదజల్లినవి. కాః=ఏవి? బాలలతాః-బాల=లేఁతలైన, లతాః=తీఁగెలు. కం=ఎవనిని? తం=ఆదిలీపమహారాజును. 'బాలలతాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవాకిరన్'అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కైరివ=వేనిచేతవలె? ఆచారలాజైరివ-ఆచార=ఆచారార్థములయిన, లాజైరివ=లాజలచేతవలె. కాః=ఎవరు? పౌరకన్యాః-పౌర=పట్టణమందునుండెడు, కన్యాః=కన్యకలు. కైః=వేనిచేత? ప్రసూనైః=పుష్పములచేత. తంకథంభూతం=ఆ దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అర్చ్యం=పూజ్యుఁడైన

వాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడు? మరుత్సఖాభం-మరుత్సఖ=అగ్నివలెనే,ఆభం=ప్రకాశించుచుండువాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? అభివర్తమానం=ఎదురుగావచ్చుచుండువాఁడు. కుత్ర=ఎక్కడ? ఆరాత్ = సమీపమందు. బాలలతాః కథంభూతాః=లేఁదీఁగలెట్టివి? మరుత్ప్రయుక్తాః-మరుత్=వాయువుచేత, ప్రయుక్తాః=ప్రేరేపింపఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—మరుత్ప్రయుక్తాః-మరుతా ప్రయుక్తాః మరుత్ప్రయుక్తాః; ప్రయుక్తా, ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాః. మరుత్ప్రయుక్తాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. మరుత్సఖాభం-మరుతస్సఖా మరుత్సఖః, మరుత్సఖ ఇవ ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః ; తం మరుత్సఖాభం ; ఆభం, ఆభౌ, ఆభాన్. మరుత్సఖాభశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. అర్చ్యం-అర్చితుం యోగ్యః అర్చ్యః; తం అర్చ్యం; అర్చ్యం, అర్చ్యౌ; అర్చ్యాన్. అర్చ్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరాత్-అవ్యయమ్. అభివర్తమానం-అభివర్తమానం, అభివర్తమానౌ,అభివర్తమానాన్. అభివర్తమానశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అవాకిరన్-అవాకిరత్, అవాకిరతాం, అవాకిరన్. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'కౄవిక్షేపే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. బాలలతాః-బాలాశ్చ లతాశ్చ బాలలతాః; లతా, లతే, లతాః. బాలలతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రసూనైః-ప్రసూనేన, ప్రసూనాభ్యాం, ప్రసూనైః. ప్రసూనశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాంతః. ఆచారలాజైః-ఆచారస్య లాజాః ఆచారలాజాః; తైః ఆచారలాజైః; లాజాః, లాజాన్, లాజైః, లాజేభ్యః, లాజానాం, లాజేషు. లాజశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగో నిత్యంబహువచనే తృతీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. పౌరకన్యాః పురేభవాః పౌర్యః, పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. పౌరకన్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —మరుదితి-మరుత్ప్రయుక్తాః. వాయునాప్రేరితాః, బాలలతాః, ఆరాత్సమీపే అభివర్తమానం. ని. 'ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః. మరుతః, వాయోస్సఖామరుత్సఖః, అగ్నిః, సఇవ ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః, 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః, అర్చ్యంపూజ్యం తందిలీపతం, ప్రసూనైః పుష్పైః పౌరకన్యా పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః, ఆచారార్థైర్లాజైరివఅవాకిరన్, తస్యోపరివిక్షిప్తవత్య ఇత్యర్థః, సఖాహి సఖాయ మాగత ముపచరతీతిభావః.

భావము. గాలిచేత నల్లలనాడు లేఁతతీఁగలలోనుండి వాయువునకు స్నేహితుఁడయిన అగ్నిహోత్రునివలె ప్రకాశించుచు సమీపమందు సంచరించు దిలీపమహారాజుపయిన రాలుచుండిన పుష్పములు పట్టణములోనికన్యకలు మర్యాదార్థము సమీపమందు వచ్చెడు నారాజుపయిన వెదఁజల్లెడి పేలాలవలె ఆతీఁగెలు అగ్నిసఖుఁడయిన వాయువు ప్రేరణచేత పూలను వెదఁజల్లిన ట్లుండినవి.

శ్లో. ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావ
మాఖ్యాత మంతఃకరణై ర్విశంకైః,
విలోకయంత్యో వపు రాపు రక్ష్ణాం
ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః. ౧౧

పదచ్ఛేదము.—ధనుర్భృతః, అపి, అస్య, దయార్ద్రభావం, ఆఖ్యాతం, అంతఃకరణైః, విశంకైః,విలోకయంత్యః, వపుః,ఆపుః, అక్ష్ణాం, ప్రకామవిస్తారఫలం,హరిణ్యః.

అర్థము.—ధనుర్భృతోఽపి-ధనుః=ధనుస్సును,భృతోఽపి=ధరించుచునుండియుండువాఁడయ్యును, అస్య = ఈదిలీపమహారాజుయొక్క, విశంకైః=భయరహితంబులయిన, అంతఃకరణైః = మనస్సులచేతను, దయార్ద్రభావం-దయా=కృపారసముచేతను, ఆర్ద్ర=తడుపఁబడిన, భావం = అభిప్రాయముకలిగినదిగా, ఆఖ్యాతం = చెప్పఁబడిన, వపుః=శరీరంబును, విలోకయంత్యః = చూచుచుండెడి, హరిణ్యః=ఆఁడుజింకలు, అక్ష్ణాం=నేత్రములయొక్క, ప్రకామవిస్తారఫలం-ప్రకామ=మిక్కిలి, విస్తార=విశాలత్వముయొక్క, ఫలం=ప్రయోజనమును, ఆపుః=పొందినవి.

అన్వయము.—ఆపుః=పొందినవి. 'కాః=ఏవి? హరిణ్యః=ఆఁడుజింకలు. కిం=దేనిని? ప్రకామవిస్తారఫలం - ప్రకామ=మిక్కిలి, విస్తార=విశాలత్వముయొక్క, ఫలం=ప్రయోజనమును. 'హరిణ్యః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రకామవిస్తారఫలం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'ఆపుః'అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషాం=వేనియొక్క? అక్ష్ణాం=నేత్రములయొక్క. హరిణ్యఃకథంభూతాః = ఆఁడుజింకలెట్టివి? విలోకయంత్యః=చూచుచుండునవి. కిం=దేనిని? వపుః=శరీరంబును. వపుః కథంభూతం=శరీరమెట్టిది? ఆఖ్యాతం=చెప్పఁబడినది. కథంభూతం=ఎట్టిదిగా? దయార్ద్రభావం-దయా=కృపారసంబుచేత, ఆర్ద్ర=తడుపఁబడిన, భావం=అభిప్రాయము కలిగినదిగా. కైః=వేనిచేత? అంతఃకరణైః=మనస్సులచేత. అంతఃకరణైః కథంభూతైః=మనస్సులెట్టివి? విశంకైః=భయరహితంబులయినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈదిలీపమహారాజుయొక్క. కథంభూతస్యాపి=ఎట్టివాఁడయ్యును? ధనుర్భృతోఽపి-ధనుః=ధనుస్సును, భృతోఽపి = ధరించియుండువాఁడయ్యును.

శబ్దరూపసమాసములు — ధనుర్భృతః-ధనుః బిభర్తీతి ధనుర్భృత్; తస్య ధనుర్భృతః; భృతః, భృతోః, భృతాం. ధనుర్భృచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అపి—అవ్యయమ్. అస్య-అస్య, అనయోః ఏనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః మకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దయార్ద్రభావం—దయయా ఆర్ద్రః దయార్ద్రః, దయార్ద్రః భావః యస్యతత్ దయార్ద్రభావం, తత్ దయార్ద్రభావం; దయార్ద్రభావం, దయార్ద్రభావే, దయార్ద్రభావాని. దయార్ద్రభావశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆఖ్యాతం-ఆఖ్యాతం, ఆఖ్యాతే, ఆఖ్యాతాని. ఆఖ్యాతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతఃకరణైః-అంతఃకరణేన, అంతఃకరణాభ్యాం, అంతఃకరణైః. అంతఃకరణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. విశంకైః - విగతా శంకా యేషాం తాని విశంకాని, తైః విశంకైః; విశంకేన, విశంకాభ్యాం, విశంకైః. విశంకశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. విలోకయంత్యః-విలోకయంతీ, విలోకయంత్యౌ, విలోకయంత్యః. విలోకయంతీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. వపుః-వపుః, వపుషీ, వపూంషి. వపుశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆపుః-ఆప, ఆపతుః, ఆపుః. 'ఆప్ఌ వ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అక్ష్ణాం-అక్షిః, అక్ష్ణోః, అక్ష్ణాం. అక్షిశబ్దః ఇకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రకామవిస్తారఫలం - ప్రకామం విస్తారః ప్రకామవిస్తారః; ప్రకామవిస్తారస్య ఫలం ప్రకామవిస్తారఫలం; తత్ ప్రకామవిస్తారఫలం; ఫలం, ఫలే, ఫలాని. ప్రకామవిస్తారఫలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. హరిణ్యః-హరిణీ, హరిణ్యౌ, హరిణ్యః హరిణీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ధనుర్భృతఇతి. ధనుర్భృతోఽప్యస్యరాజ్ఞః; ఏతేనభయసంభావనా దర్శితా. తథాపి, విశంకైః నిర్భీకైః, అంతఃకరణైః కర్తృభిః, దయయా కృపారసేన, ఆర్ద్రః సిక్తః, భావోఽభిప్రాయోయస్యతత్, దయార్ద్రభావం, తత్, ఆఖ్యాతం, దయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః, ని. 'భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు' ఇత్యమరః, తథావిధం వపుః, విలోకయంత్యః, హరిణ్యః, అక్ష్ణాం, ప్రకామవిస్తారస్యాత్యంత విశాలతాయాః ఫలంహేతుకృతం, ని. 'సస్యేహేతుకృతేఫల' మిత్యమరః, ఆపుః 'విమలంకలుషీభవచ్చచేతః కథయత్యేవహితైషిణంరిపుం' వేతిన్యాయేన స్వాంతఃకరణవృత్తి ప్రామాణ్యాదేవ విస్రబ్ధం దదృశు రిత్యర్థః.

భావము.—దిలీపమహారాజు ధనుర్ధరుఁడై యుండుటంబట్టి భయంకరుఁడుగా నుండినను భయమునుబోఁగొట్టెడు కృపారసముయొక్క భావమును సూచింపచేయునట్టి

ఆయనయొక్క సుందరాకారమును ఆఁడుజింకలు తమవిశాలములయినట్టి నేత్రములతో జూచుటవలన వానికండ్లయొక్క విశాలత్వమును సాఫల్యమును పొందింపఁజేసినవి, అనఁగా తమ పెద్దకండ్లతో నిర్భయముగాఁ జూచుచుండినవి యనుట.

శ్లో॥ సకీచకై ర్మారుతపూర్ణరంధ్రైః కూజద్భి రాపాదితవంశకృత్యమ్,
శుశ్రావ కుంజేషు యశస్స్వ ముచ్చైః ఉద్గీయమానం వనదేవతాభిః.

పదచ్ఛేదము.—సః, కీచకైః, మారుతపూర్ణరంధ్రైః, కూజద్భిః; ఆపాదితవంశకృత్యం, శుశ్రావ, కుంజేషు, యశః, స్వం. ఉచ్చైః, ఉద్గీయమానం, వనదేవతాభిః.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, మారుతపూర్ణరంధ్రైః-మారుత = వాయువు చేత, పూర్ణ=నింపఁబడిన, రంధ్రైః=రంధ్రములు కలవి గనుకనే, కూజద్భిః = ధ్వనులు చేయుచుండునట్టి, కీచకైః=వేణువిశేషంబులచేత, ఉచ్చైః=గట్టిగా, ఆపాదితవంశకృత్యం యథాతథా-ఆపాదిత=సంపాదింపఁబడిన, వంశ=సుషిరవాద్యముయొక్క, కృత్యంయథాతథా=కార్యము కలుగునట్లుగా, కుంజేషు=పొదరిండ్లయందు, వనదేవతాభిః=వనదేవతల చేత, ఉద్గీయమానం=గట్టిగా గానముచేయఁబడుచున్న, స్వం=స్వకీయమయిన, యశః= కీర్తిని, శుశ్రావ=వినెను.

ఆకాంక్ష.—శుశ్రావ=వినెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కిం=దేనిని? యశః=కీర్తిని. 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును,'శుశ్రావ'అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. యశఃకథంభూతం=కీర్తియెట్టిది? స్వం=స్వకీయమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఉద్గీయమానం=గట్టిగా గానముచేయఁబడుచున్నట్టిది. కాభిః=ఎవరిచేత?వనదేవతాభిః=వనదేవతలచేత, కేషు=వేనియందు? కుంజేషు=పొదరిండ్లయందు. కథంయథాతథా=ఏమా నట్లుగాను? ఆపాదితవంశకృత్యంయథాతథా-ఆపాదిత=సంపాదింపఁబడిన, వంశ=సుషిరవాద్యముయొక్క, కృత్యంయథాతథా=కార్యము కలుగునట్లుగాను. కథం=ఎట్లుగా? ఉచ్చైః=గట్టిగా. కైః=వేనిచేత? కీచకైః=వేణువిశేషంబులచేత. కీచకైః కథంభూతైః =వేణువిశేషంబులెట్టివి? కూజద్భిః=ధ్వనులు చేయుచుండునవి. కథంభూతైః = ఎట్టివిగనుకనే? మారుతపూర్ణరంధ్రైః-మారుత=వాయువుచేత, పూర్ణ=నింపఁబడిన, రంధ్రైః=రంధ్రములుగలవి గనుకనే.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః,తౌ,తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కీచకైః-కీచకేన, కీచకాభ్యాం, కీచకైః. కీచకశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. మారుతపూర్ణరంధ్రైః-మారుతేన పూర్ణాని మారుతపూర్ణాని, మారుతపూర్ణాని రంధ్రాణి యేషాంతే మారుతపూర్ణరంధ్రాః, తైః మారుతపూర్ణ

రంధ్రైః; రంధ్రేణ, రంధ్రాభ్యాం, రంధ్రైః. మారుతపూర్ణరంధ్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయా బహువచనాంతః. కూజద్భిః - కూజతా, కూజద్భ్యాం, కూజద్భిః. కూజచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఆపాదితవంశకృత్యం- వంశస్యకృత్యం వంశకృత్యం; ఆపాదితం వంశకృత్యంయస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతితథా ఆపాదితవంశకృత్యం; క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. శుశ్రావ- శుశ్రావ, శుశ్రువతుః, శుశ్రువుః. 'శ్రు శ్రవణ'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కుంజేషు-కుంజే, కుంజయోః, కుంజేషు. కుంజశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వం - స్వం, స్వే, స్వాని. స్వశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచ్చైః-అవ్యయమ్. ఉద్గీయమానం-ఉద్గీయమానం, ఉద్గీయమానే, ఉద్గీయమానాని. ఉద్గీయమానశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. వనదేవతాభిః-వనే దేవతాః వనదేవతాః; తాభిః వనదేవతాభిః; దేవతయా, దేవతాభ్యాం, దేవతాభిః. వనదేవతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సదిలీపః, మారుతేన వాయునా, పూర్ణాని పూరితాని రంధ్రాణి యేషాంతై స్తథోక్తైః, అతఏవకూజద్భిఃస్వనద్భిః, కీచకైఃవేణువిశేషైః. ని. 'వేణవః కీచకాస్తేస్యు ర్యేస్వనం త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. వంశఃసుషిరవాద్యవిశేషః, 'వంశాదికంతుసుషిర' మిత్యమరః. ఉచ్చైః, ఆపాదితం సంపాదితం వంశస్యకృత్యం కార్యం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా, కుంజేషు లతాగృహేషు 'నికుంజకుంజౌ వాక్లీబే లతాదిపిహితోదర' ఇత్యమరః, వనదేవతాభిః, ఉద్గీయమానం ఉచ్చైర్గీయమానం, స్వం స్వకీయం, యశఃకీర్తిం, శుశ్రావ శ్రుతవాన్.

భావము.—ఆదిలీపమహారాజు వెదుళ్లలోగాలిచేరి దానం గలిగినశ్రావ్యమయిన వేణునాదమును వినెను. ఆవేణునాదము పొదరిండ్లలో వనదేవతలు తనకీర్తిని పొగడినదిగానుండెను.

శ్లో. పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణాం అనోకహాకంపితపుష్పగంధీ,
తమాతపక్లాంత మనాతపత్రం ఆచారపూతం పవన స్సిషేవే. ౧౩

పదచ్ఛేదము.—పృక్తః, తుషారైః, గిరినిర్ఝరాణాం, అనోకహాకంపితపుష్పగంధీ, తం, ఆతపక్లాంతం, అనాతపత్రం, ఆచారపూతం, పవనః, సిషేవే.

అర్థము.—గిరినిర్ఝరాణాం=శైలనదీప్రవాహములయొక్క, తుషారైః=తుంపరల చేత, పృక్తః=తడుపఁబడినట్టియు, అనోకహాకంపితపుష్పగంధీ-అనోకహా = వృక్షముల

యొక్క, ఆకంపిత=ఈషత్కంపితంబులయిన, పుష్ప = పుష్పములయొక్క, గంధీ = పరిమళముకలిగిన, పవనః=వాయువు, అనాతపత్రం=ఛత్రశూన్యుఁడైనవాఁడుగనుకనే, ఆతపక్లాంతం-ఆతప=ఎండచేత, క్లాంతం=బడలినట్టియు, ఆచారపూతం - ఆచార = సదాచారముచేత, పూతం = పరిశుద్ధుఁడయిన, తం=ఆదిలీపమహారాజును, సిషేవే = సేవించెను.

ఆకాంక్ష.—సిషేవే = సేవించెను. కః=ఏది? పవనః=వాయువు. కం = ఎవని? తం=ఆదిలీపమహారాజును 'పవనః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'సిషేవే' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మక కర్తృప్రయోగము. తంకథంభూతం = ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ఆచారపూతం = సదాచారముచేత పరిశుద్ధుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? ఆతప క్లాంతం=ఎండచేత బడలినవాఁడు. కథంభూతం=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? అనాతపత్రం= ఛత్రరహితుఁడయినవాఁడుగనుకనే. పవనః కథంభూతః=వాయువెట్టిది?అనోకహాకంపిత పుష్పగంధీ-అనోకహ = వృక్షంబులయొక్క, ఆకంపిత = ఈషత్కంపితంబులయిన, పుష్ప=పుష్పములయొక్క, గంధీ = పరిమళముకలిగినట్టిది. పునఃకథంభూతః = ఇంక నెట్టిది? పృక్తః=తడుపఁబడినది. కైః=వేనిచేత? తుషారైః = తుంపరలచేత. తేషాం = వేనియొక్క? గిరినిర్ఝరాణాం=శైలనదీప్రవాహములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—పృక్తః-పృక్తః,పృక్తౌ,పృక్తాః. పృక్తశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తుషారైః - తుషారేణ, తుషారాభ్యాం, తుషారైః. తుషారశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. గిరినిర్ఝరాణాం - గిరా నిర్ఝరాః గిరినిర్ఝరాః, తేషాం గిరినిర్ఝరాణాం; నిర్ఝరస్య, నిర్ఝరయోః, నిర్ఝరా ణాం.గిరినిర్ఝరశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః.అనోకహాకంపితపుష్ప గంధీ-ఆకంపితానిచతానిపుష్పాణిచ ఆకంపితపుష్పాణి; అనోకహానాం ఆకంపితపుష్పాణి అనోకహాకంపితపుష్పాణి, అనోకహాకంపితపుష్పాణాం గంధః అనోకహాకంపితపుష్పగం ధః,అనోకహాకంపితపుష్పగంధః అస్యాస్తీతి అనోకహాకంపితపుష్పగంధీ; గంధీ,గంధినౌ, గంధినః అనోకహాకంపితపుష్పగంధిన్ శబ్దః నకారాన్తఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆతప క్లాంతం-ఆతపేన క్లాంతః ఆతపక్లాంతః; తం ఆతపక్లాంతం; క్లాంతం, క్లాంతౌ, క్లాంతాన్. ఆతపక్లాంతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అనాతప త్రం-ఆతపాత్ త్రాయత ఇత్యాతపత్రం; నవిద్యతే ఆతపత్రంయస్యసః అనాతపత్రః; తం అనాతపత్రం; అనాతపత్రం, అనాతపత్రౌ, అనాతపత్రాన్. అనాతపత్రశబ్దః. అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆచారపూతం - ఆచారేణ పూతః

ఆచారపూతః, తం ఆచారపూతం; పూతం, పూతౌ, పూతాన్. ఆచారపూతశబ్దః, అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పవనః-పునాతీతి పవనః; పవనః,పవనౌ, పవనాః. పవనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సిషేవే - సిషేవే, సిషేవాతే, సిషేవిరే. 'షేవృ సేవన'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పృక్తఇతి. గిరిషు నిర్ఝరాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం, 'ప్రవాహో నిర్ఝరోఝర' ఇత్యమరః. తుషారైః శీకరైః, 'తుషారౌ హిమశీకరౌ' వితిశాశ్వతః, పృక్తః, సంపృక్తః, అనోకహానాంవృక్షాణాం ఆకంపితానిఈషత్కంపితానియానిపుష్పాణి తేషాం యోగంధస్సోస్యాస్తీతి తథోక్తః, ఈషత్కంపితపుష్పగంధవాన్, ఏవంశీతమందసురభిః పవనఃవాయుః, అనాతపత్రం ప్రతార్థం పరివృతచ్ఛత్రం, అతఏవ, ఆతపక్లాంతం ఆతపేన సూర్యతేజసా క్లాంతం ఖిన్నం, ఆచారపూతం ఆచారశుద్ధం, తం దిలీపం, సిషేవే ఆచారపూతత్వా త్సరాజా జగత్పవనస్యాపి పవనస్య సేవ్య ఆసీదితి భావః.

భావము.—ఆ దిలీపమహారాజు వ్రతాచరణమువలన గొడుగును పట్టుకొనక యెండచేబడలినందున జగత్పావనుఁడైనవాయు వాచారవంతుఁడయిన యాతనిపై పర్వతజలప్రవాహములయొక్క తుంపరలను వెదజల్లుచు చెట్లను చలింపచేసి వానిపుష్పవాసనలను వీచుచు సీతని గొలుచుచుండెను. అనఁగా-గొడుగులేక బడలినదిలీపునిపై చల్లని తిన్నని సువాసనగలగాలి కొట్టుచుండె ననుట.

శ్లో. శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్నిః
ఆసీ ద్విశేషా ఫలపుష్పవృద్ధిః,
ఊనం న సత్త్వే ష్వధికో బబాధే
తస్మి న్వనం గోప్తరి గాహమానే. ౧౪

పదచ్ఛేదము.—శశామ, వృష్ట్యా, అపి, వినా, దవాగ్నిః, ఆసీత్, విశేషా, ఫలపుష్పవృద్ధిః,ఊనం, న, సత్త్వేషు,అధికః, బబాధే,తస్మిన్, వనం, గోప్తరి, గాహమానే.

అర్థము.—గోప్తరి=రక్షకుఁడయిన, తస్మిన్=ఆదిలీపమహారాజు, వనం = వనమును, గాహమానేఽపి = ప్రవేశించినవాఁడగుచుండఁగా, వృష్ట్యావినాపి=వర్షమునువినాగా, దవాగ్నిః=కార్చిచ్చు, శశామ=శాంతినిపొందెను, ఫలపుష్పవృద్ధిః-ఫల=ఫలములయొక్కయు, పుష్ప=పుష్పములయొక్కయు, వృద్ధిః=వృద్ధి, విశేషా = అధికముగాచేయఁబడినది, ఆసీత్=ఆయెను. సత్త్వేషు=జంతువులలోపల, అధికః=ప్రబలమయిన వ్యాఘ్రాదిజంతువు, ఊనం=దుర్బలమయిన హరిణాదిజంతువును, నబబాధే=బాధింపనిదయ్యె.

ఆకాంక్ష.—నబబాధే=బాధింపనిదయ్యె. కః=ఏది? అధికః = ప్రబలమయిన వ్యాఘ్రాదిజంతువు. కం=దేనిని? ఊనం=దుర్బలమయినహరిణాదిజంతువును. 'అధికః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఊనం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మ పదమును, 'నబబాధే' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషు = వేనిలోపల? సత్త్వేషు= జంతువులలోపల. ఆసీత్ =ఆయెను. కా=ఏది? ఫలపుష్పవృద్ధిః-ఫల = ఫలముల యొక్కయు, పుష్ప=పుష్పములయొక్కయు, వృద్ధిః=వృద్ధి. 'ఫలపుష్పవృద్ధిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'ఆసీత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృ ప్రయోగము. కయావినాపి=దేనినివినాగా? వృష్ట్యావినాపి=వర్షమును వినాగా. కథం భూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండఁగా? గాహమానేసతి=ప్రవేశించినవాఁడగుచుండఁగా. కిం= దేనిని? వనం=వనమును. కస్మిన్=ఎవఁడు? తస్మిన్=ఆదిలీపమహారాజు. తస్మిన్ కథం భూతే=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? గోప్తరి=రక్షకుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—శశామ-శశామ, శేమతుః, శేముః. 'శముఉపశమే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వృష్ట్యా-వృష్ట్యా, వృష్టిభ్యాం, వృష్టిభిః. వృష్టిశబ్దః ఇకారాంతఃస్త్రీలింగఃతృతీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. వినా-అవ్యయమ్. దవాగ్నిః-దవే అగ్నిః దవాగ్నిః; అగ్నిః; అగ్నీ, అగ్నయః. దవాగ్నిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విశేషా - విశిష్యతఇతి విశేషా; విశేషా, విశేషే, విశేషాః. విశేషాశబ్దః ఆకారాంతఃస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలపుష్పవృద్ధిః-ఫలానిచ పుష్పాణిచ ఫలపుష్పాణి, ఫలపుష్పాణాం వృద్ధిః ఫలపుష్పవృద్ధిః; వృద్ధిః, వృద్ధీ, వృద్ధయః. ఫలపుష్పవృద్ధిశబ్దః ఇకారాంతఃస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఊనం - ఊనం, ఊనౌ, ఊనాన్. ఊనశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. సత్త్వేషు-సత్త్వే, సత్త్వయోః, సత్త్వేషు. సత్త్వశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. అధికః-అధికః, అధికౌ, అధికాః. అధికశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బబాధే-బబాధే, బబాధాతే, బబాధిరే 'బాధృవిలోడన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్మిన్-తస్మిన్,. తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. వనం-వనం, వనే, వనాని. వనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. గోప్తరి-గోప్తరి, గోప్త్రోః, గోప్తృషు. గోప్తృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. గాహమానే-గాహమానే, గాహమానయోః, గాహమానేషు. గాహమానశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—శశామేతి. గోప్తరి రక్షకే, తస్మిన్ రాజ్ఞి, వనం గాహమానే ప్రవిశతిసతి, వృష్ట్యావినాపి, దవాగ్నిః, శశామ శాంతింప్రాప్తః ఫలానాంపుష్పాణాంచ వృద్ధిః, విశిష్యత ఇతివిశేషా అతిశయితా, ఆసీత్, కర్మార్థే ఘఙ్ప్రత్యయః, సత్త్వేషు జంతుషు మధ్యే, 'యతశ్చనిర్ధారణ'మితి సప్తమీ, అధికః ప్రబలో వ్యాఘ్రాదిః, ఊనందుర్బలం హరిణాదికం, నబబాధే నహి నస్తి.

భావము.—ఆ దిలీపమహారాజు రక్షకుఁడయినందున వనములో ప్రవేశింపఁగనే వర్షములేకయ కార్చిచ్చు శాంతినొందెను. ఫలపుష్పములు వృద్ధిబొందెను. వ్యాఘ్రాది ప్రబల దుష్టజంతువులు దుర్బలజంతువులఁ బీడింపవయ్యె.

శ్లో॥ సంచారపూతాని దిగంతరాణి కృత్వా దినాంతే నిలయాయ గంతుం,
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః ౧౫

పదచ్ఛేదము.—సంచారపూతాని, దిగంతరాణి, కృత్వా, దినాంతే, నిలయాయ, గంతుం, ప్రచక్రమే, పల్లవరాగతామ్రా, ప్రభా, పతంగస్య, మునేః, చ, ధేనుః.

అర్థము.—పల్లవరాగతామ్రా-పల్లవ=చిగురుటాకులయొక్క, రాగ=రక్తిమవలె, తామ్రా=ఎఱ్ఱనైన, పతంగస్య=సూర్యునియొక్క, ప్రభా = కాంతియు, మునేః=వసిష్ఠుని యొక్క, ధేనుశ్చ=నందినీధేనువును, దిగంతరాణి-దిక్=దిక్కులయొక్క, అంతరాణి=అవకాశంబులను, సంచారపూతాని-సంచార=సంచారముచేత, పూతాని = పరిశుద్ధముల యినవానిగా, కృత్వా=చేసి, దినాంతే=సాయంకాలమందు, నిలయాయ=అస్తమయము కొఱకును (గృహముకొఱకును), గంతుం=పోవుటకొఱకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను. కా=ఏది? ప్రభా=కాంతియు, ధేనుశ్చ=నందినీధేనువును. 'ప్రభా, ధేనుశ్చ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రచక్రమే'అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము.కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకొఱకు? గంతుం=పోవుటకొఱకు. కస్మై=దేనికొఱకు?నిలయాయ=అస్తమయము కొఱకును (గృహముకొఱకును). కస్మిన్=దేనియందు? దినాంతే=సాయంకాలమందు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? కృత్వా=చేసి. కాని=వేనిని? దిగంతరాణి=దిశావకాశంబులను. కథంభూతాని=ఎట్టివానిగా?సంచారపూతాని=సంచారముచేతపరిశుద్ధములయినవానిగాను. కస్య=ఎవనియొక్క? మునేః=వసిష్ఠునియొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? పతంగస్య=సూర్యునియొక్క, ప్రభాధేనుశ్చకథంభూతా=కాంతియు నందినీధేనువునుఎట్టిది? పల్లవరాగతామ్రా-పల్లవ=చిగురుటాకులయొక్క, రాగ=రక్తిమవలె, తామ్రా=ఎఱ్ఱనైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంచారపూతాని-సంచారేణ పూతాని సంచారపూతాని; తాని సంచారపూతాని; పూతం, పూతే, పూతాని. సంచారపూతశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః దిగంతరాణి-దిశాం అంతరాణి దిగంతరాణి, తాని దిగంతరాణి; అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. దిగంతరశబ్దః అకారాంత నపుంసక లింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. కృత్వా - క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. దినాంతే-దినస్యఅంతః దినాంతః, తస్మిన్ దినాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. దినాంతశబ్దః అకారాన్తఃపుంలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. నిలయాయ-నిలయాయ,నిలయాభ్యాం,నిలయేభ్యః. నిలయశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. గంతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్. ప్రచక్రమే-ప్రచక్రమే, ప్రచక్రమాతే, ప్రచక్రమిరే. ప్రేత్యుప సర్గపూర్వకాత్ 'క్రము పాదవిక్షేప' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలి డాత్మనే పదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః పల్లవరాగతామ్రా-పల్లవస్యరాగః పల్లవరాగః, పల్లవరాగఇవ తామ్రా పల్లవరాగతామ్రా; తామ్రా, తామ్రే, తామ్రాః. పల్లవరాగతామ్రాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రభా-ప్రభా, ప్రభే, ప్రభాః. ప్రభాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.పతంగస్య-పతంగస్య, పతంగయోః, పతంగానాం.పతంగశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.చ-అవ్యయమ్.ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సంచారేతి. పల్లవస్యరాగోవర్ణః పల్లవరాగః, 'రాగోనురాగేమాత్సర్యేక్లేశాదౌరోహితాదిష్వి'తిశాశ్వతః. సఇవ తామ్రా పల్లవరాగతామ్రా, పతంగస్య సూర్యస్య, ప్రభా కాంతిః, 'పతంగః పక్షిసూర్యయో' రితిశాశ్వతః. మునేః, ధేనుశ్చ, దిగంతరాణి దిశామవకాశాన్ 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. సంచారేణ, పూతాని శుద్ధాని, కృత్వా, దినాంతే సాయంకాలే, నిలయాయ అస్తమయాయ, ధేనుపక్షే, ఆలయాయచ, గంతుం, ప్రచక్రమే.

భావము.—చిగురుటాకులవలె నెఱ్ఱనైన సూర్యునికాంతి ప్రపంచమెల్లవ్యాపించి యస్తమించునట్లు వసిష్ఠుని యెఱ్ఱనయిన యానందినీ ధేనువును ఆవనమును దనసంచారముచే పవిత్రముచేసి సాయంకాలమున నింటికిఁబో బయలుదేరెను.

శ్లో. తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాం
అన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః,
బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన
శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధి నోపపన్నా. ౧౯

పదచ్ఛేదము.—తాం, దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాం, అన్వక్, యయౌ, మధ్యమలోకపాలః, బభౌ, చ, సా, తేన, సతాం, మతేన, శ్రద్ధా, ఇవ, సాక్షాత్, విధినా, ఉపపన్నా.

అర్థము.—మధ్యమలోకపాలః-మధ్యమలోక=భూలోకంబును, పాలః=పరిపాలనము చేయుచుండు దిలీపమహారాజు, దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాం-దేవతా=దేవతలయొక్కయు, పితృ=పితృదేవతలయొక్కయు, అతిథి=అభ్యాగతులయొక్కయు, క్రియా=యాగశ్రాద్ధదానములే, అర్థాం=ప్రయోజనముగాఁగలిగిన, ధేనుం=నందినీధేనువును, అన్వక్=అనుసరించి, యయౌ=తరలెను. సతాం=సత్పురుషులకు, మతేన = ఇష్టుఁడైన, తేన=ఆదిలీపమహారాజుతోడ, ఉపపన్నా=కూడుకొన్న, సాచ=ఆనందినీధేనువును, సతాం = సత్పురుషులకు, మతేన=సమ్మతమైన, విధినా=అనుష్ఠానముతోడ, ఉపపన్నా=కూడుకొనియుండునట్టి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగానుండే, శ్రద్ధేవ=ఆస్తిక్యబుద్ధివలె, బభౌ=ప్రకాశించెను.

ఆకాంక్ష.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కాచ=ఏదియు? సాచ = ఆనందినీధేనువు. 'సాచ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'బభౌ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేవ=ఏదివలె? శ్రద్ధేవ=ఆస్తిక్యబుద్ధివలె. శ్రద్ధాకథంభూతా =ఆస్తిక్యబుద్ధియెట్టిది? సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగానుండునది. పునఃకథంభూతా = ఇంకనెటువంటిది? ఉపపన్నా=కూడుకొనియుండునది. కేన=దేనితోడ? విధినా=అనుష్ఠానముతోడ. విధినాకథంభూతేన=అనుష్ఠానమెటువంటిది? మతేన=సమ్మతమయినది. కేషాం = ఎవరికి? సతాం=సత్పురుషులకు. సాకథంభూతా=ఆనందినీధేనువెట్టిది? ఉపపన్నా = కూడుకొనియుండునది. కేన=ఎవనితోడ? తేన=ఆదిలీపమహారాజుతోడ. తేనకథంభూతేన =ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? మతేన=ఇష్టుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరికి? సతాం = సత్పురుషులకు, యయౌ=పోయెను. కః=ఎవఁడు? మధ్యమలోకపాలః=భూలోకమును పరిపాలనచేయు దిలీపమహారాజు. 'మధ్యమలోకపాలః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యయౌ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం =ఎట్లు? అన్వక్=అనుసరించి. కాం=దేనిని? ధేనుం = నందినీధేనువును. ధేనుంకథంభూతాం=నందినీధేనువెట్టిది? దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాం-దేవతా = దేవతలయొక్కయు, క్రియా=యాగశ్రాద్ధదానములే, అర్థామ్=ప్రయోజనముగాఁగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః, తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాం-దేవతాశ్చ, పితరశ్చ, అతిథయశ్చ దేవతాపిత్రతిథయః, దేవతాపిత్రతిథీనాం క్రియాః దేవతాపిత్రతిథిక్రియాః, దేవతాపిత్రతిథిక్రియాఏవ అర్థః యస్యాస్సా దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థా; తాం దేవతాపిత్ర

తిథిక్రియార్థా; దే...అర్థాం, దే...అర్థే, దే...అర్థాః. దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్వక్-అవ్యయమ్. మధ్యమలోకపాలః-మధ్యమశ్చాసౌ లోకశ్చ మధ్యమలోకః; మధ్యమలోకం పాలయతీతి మధ్యమలోకపాలః; లోకపాలః, లోకపాలౌ, లోకపాలాః. మధ్యమలోకపాలశబ్దః అకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః. 'భాదీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపులింగః తృతీయైకవచనాంతః. సతాం-సతః, సతోః, సతాం. సచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. మతేన-మతేన, మతాభ్యాం, మతైః. మతశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. శ్రద్ధా-శ్రద్ధా, శ్రద్ధే, శ్రద్ధాః. శ్రద్ధాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. సాక్షాత్-అవ్యయమ్. విధినా-విధినా, విధిభ్యాం, విధిభిః. విధిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపపన్నా-ఉపపన్నా, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాః. ఉపపన్నాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తామివ. మధ్యమలోకపాలః, భూపాలో దిలీపః, దేవతాపిత్రతిథీనాం క్రియాః, యాగశ్రాద్ధదానాని, తా ఏవ అర్థః ప్రయోజనం యస్యాస్తాం ధేనుం, అన్వక్, అనుపదం, యయౌ, సతాం, మతేన, సద్భిస్సమ్మాన్యమానేన, 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా వర్తమానేక్తః, 'క్తస్యచ వర్తమాన' ఇతిషష్ఠీ, తేనరాజ్ఞా ఉపపన్నా యుక్తా' సా ధేనుః, సతాం, మతేన, విధినా అనుష్ఠానేన, ఉపపన్నా, శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిరివ, బభౌ.

భావము.—భూపాలుఁడైన దిలీపమహారాజు దేవతాప్రీతికరంబులైనయాగములకును పితృతృప్తికరంబులైనశ్రాద్ధములకును అతిథిజీవనకరములైనదానములకును ఘృతాదులనిచ్చుటచే నాధారభూతురాలైన నందినీధేనువు వెంబడిపోయెను. సత్పురుషులచేత సేవింపఁబడెడి దిలీపమహారాజుతో నేగునట్టియానందినీధేనువుసత్కార్యానుష్ఠానముతోఁగూడిన ప్రత్యక్షమగు శ్రద్ధ ద్యోతమానమయ్యెడురీతిని ప్రకాశించెను.

శ్లో. సపల్లవోత్తీర్ణవరాహయూథా
న్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని,
యయౌ మృగాధ్యాసితశాద్వలాని ౧౭
శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్.

పదచ్ఛేదము.—సః, పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని, ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని, యయౌ, మృగాధ్యాసితశాద్వలాని, శ్యామాయమానాని, వనాని, పశ్యన్.

అర్థము.—సః=ఆదిలీపమహారాజు, పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని-పల్వల=అల్పసరస్సులనుండి, ఉత్తీర్ణ=వెడలివచ్చిన, వరాహ=పందులయొక్క, యూథాని=సమూహంబులు కలిగినట్టియు, ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని-ఆవాస = నివాసభూతంబులైన, వృక్ష = వృక్షంబులకు, ఉన్ముఖ=అభిముఖంబులైన, బర్హిణాని = మయూరంబులుకలిగినట్టియు, మృగాధ్యాసితశాద్వలాని-మృగ = జింకలచేత, అధ్యాసిత = అధిష్ఠింపఁబడిన, శాద్వలాని=పచ్చికనేలలుకలిగినట్టియు, శ్యామాయమానాని=నల్లనైన, వనాని = వనంబులను, పశ్యన్ సన్=చూచుచున్నవాఁడగుచు, యయౌ=తరలెను.

అన్వయము.—యయౌ=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యయౌ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? పశ్యన్ సన్ =చూచుచుండెడివాఁడగుచు. కాని=వేనిని? వనాని=వనంబులను వనానికథంభూతాని=వనంబులెట్టివి? శ్యామాయమానాని=నల్లనైనవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంకనెట్టివి ? మృగాధ్యాసితశాద్వలాని=జింకలచేతఅధిష్ఠింపఁబడిన పచ్చికనేలలుకలిగినవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంకనెట్టివి? ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని-ఆవాస=నివాసభూతంబులైన,వృక్ష=వృక్షంబులకు,ఉన్ముఖ=అభిముఖంబులైన, బర్హిణాని=మయూరంబులుకలిగినవి. పునఃకథంభూతాని = ఇంకనెట్టివి? పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని-పల్వల-అల్పసరస్సులనుండి, ఉత్తీర్ణ = వెడలివచ్చిన, వరాహ=పందులయొక్క, యూథాని=సమూహంబులు కలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని-పల్వలేభ్యః ఉత్తీర్ణాని పల్వలోత్తీర్ణాని; వరాహాణాం యూథాని వరాహయూథాని; పల్వలోత్తీర్ణాని, వరాహయూథాని, యేషు తాని పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని; తాని పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని; యూథం, యూథే, యూథాని. పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని - ఆవాసవృక్షాణాం ఉన్ముఖాః ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః, బర్హాణ్యేషాంసంతీతి బర్హిణాః, ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషుతాని, ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని, తాని ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని; ఉన్ముఖబర్హిణం, ఉన్ముఖబర్హిణే, ఉన్ముఖబర్హిణాని. ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః 'యాప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృగాధ్యాసితశాద్వలాని-మృగైః అధ్యాసితాః మృగాధ్యాసితాః;

మృగాధ్యాసితాః శాద్వలాః యేషుతాని మృగాధ్యాసితశాద్వలాని; తాని మృగాధ్యాసితశాద్వలాని; మృగాధ్యాసితశాద్వలం, మృగాధ్యాసితశాద్వలే, మృగాధ్యాసితశాద్వలాని. మృగాధ్యాసితశాద్వలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. శ్యామాయమానాని-శ్యామానిభవంతీతి శ్యామాయమానాని, తాని శ్యామాయమానాని; శ్యామాయమానం, శ్యామాయమానే, శ్యామాయమానాని. శ్యామాయమానశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. వనాని-వనం, వనే, వనాని. వనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయాబహువచనాంతః. పశ్యన్-పశ్యన్, పశ్యంతౌ, పశ్యంతః. పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరాజా, పల్వలేభ్యః అల్పజలాశయేభ్యః, ఉత్తీర్ణాని నిర్గతాని, వరాహాణాంయూథాని కులానియేషుతాని, బర్హాణ్యేషాంసంతీతిబర్హిణాః,మయూరాః 'మయూరోబర్హిణోబర్హీ' త్యమరః; 'ఫలబర్హాభ్యామినజ్వక్తవ్య' ఇతిమత్వర్థీయఇనచ్ప్రత్యయః. ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః, యేషు తాని, శాదాః బాలతృణానియేషు సంతీతిశాద్వలాః శష్పశ్యామాదేశాః'శాద్వలశ్శాదహరిత' ఇత్యమరః 'శాదః కర్దమశష్పయో' రితివిశ్వః. 'నడశాదాడ్వల' జితి వలచ్ప్రత్యయః, మృగైరధ్యాసితాఅధిష్ఠితాః శాద్వలాయేషుతాని శ్యామాయమానాని,వరాహబర్హిణాధిక్యమహిమ్నాశ్యామానిభవంతి, భృశాదిత్వాత్ క్యఙ్ప్రత్యయః, తాని, వనాని పశ్యన్, యయౌ.

భావము.—ఆ దిలీపమహారాజు అల్పసరస్సులనుండి వెడలివచ్చినయడవిపందుల సమూహముగలవియు, నిజావాసంబులైనవృక్షంబులకు నభిముఖంబు లయి వచ్చెడు నెమిళ్లుగలవియు, మృగంబులచే వసియింపఁబడిన పచ్చికలుగలవియు నల్లనివియు నయిన వనంబులం జూచుచు వెడలెను.

శ్లో. ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్
గృష్టి ర్గురుత్వా ద్వపుషో నరేంద్రః,
ఉభా వలఞ్చక్రతు రఞ్చితాభ్యాం
తపోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్. ౧౮

పదచ్ఛేదము —ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్,గృష్టిః, గురుత్వాత్, వపుషః, నరేంద్రః, ఉభౌ, అలంచక్రతుః, అంచితాభ్యాం, తపోవనావృత్తిపథం, గతాభ్యాం.

అర్థము.—గృష్టిః=సకృత్ప్రసూతురాలయిన నందినీధేనువు, నరేంద్రశ్చ=దిలీపమహారాజును, ఉభౌ=వీరలిద్దఱును, ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్-ఆపీన=పొదుగుయొక్క, భార=భారంబుయొక్క, ఉద్వహన=వసించుటయందు, ప్రయత్నాత్=ప్రయా

సమువలన, వపుషః=దేహముయొక్క, గురుత్వాచ్చ=గౌరవమువలనను, అఞ్చితాభ్యాం=మనోహరములయిన, గతాభ్యాం=గమనంబులచేత, తపోవనావృత్తిపథం - తపోవన=తపోవనమునుండి, ఆవృత్తిపథం=వచ్చెడిత్రోవను, అలంచక్రతుః=అలంకరించిరి.

ఆకాంక్ష.—అలంచక్రతుః=అలంకరించిరి. కౌ=ఎవరు? ఉభౌ=వీరలిద్దఱు. కం=వేనిని? తపోవనావృత్తిపథం-తపోవన=తపోవనముననుండి, ఆవృత్తిపథం=వచ్చెడిత్రోవను. 'ఉభౌ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తపోవనావృత్తిపథం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అలఞ్చక్రతుః' అనెడిక్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కాభ్యాం=వేనిచేత? గతాభ్యాం = గమనములచేత. కతాభ్యాంకథంభూతాభ్యాం=గమనములెట్టివి? అఞ్చితాభ్యాం=మనోహరంబులయినవి. కస్మాచ్చ = దేనివలనను? గురుత్వాచ్చ=గౌరవమువలనను. కస్య=దేనియొక్క? వపుషః=దేహముయొక్క. కస్మాత్=దేనివలన? ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్ - ఆపీన=పొదుగుయొక్క, భార = భారముయొక్క, ఉద్వహన=వహించుటయందు, ప్రయత్నాత్ = ప్రయాసమువలన. కశ్చ=ఎవఁడును? నరేంద్రశ్చ=దిలీపమహారాజును. కా=ఎదియు? గృష్టిః = సకృత్ప్రసూతురాలయిన నందినీధేనువును.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్ - ఆపీనస్యభారఃఆపీనభారః, ఆపీనభారస్య ఉద్వహనం ఆపీనభారోద్వహనం; ఆపీనభారోద్వహనే ప్రయత్నః, ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నః, తస్మాత్ ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్; ప్రయత్నాత్, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నేభ్యః. ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. గృష్టిః-గృష్టిః, గృష్టీ, గృష్టయః. గృష్టిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుత్వాత్-గురోర్భావః గురుత్వం; తస్మాత్ గురుత్వాత్; గురుత్వాత్, గురుత్వాభ్యాం, గురుత్వేభ్యః. గురుత్వశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. వపుషః-వపుషః, వపుషోః, వపుషాం. వపుశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలిఙ్గఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః. నరేన్ద్రః-నరాణాం ఇన్ద్రః నరేంద్రః; ఇంద్రః, ఇన్ద్రౌ, ఇన్ద్రాః. నరేంద్రశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉభౌ-ఉభౌ 2, ఉభాభ్యాం 3, ఉభయోః 2, ఉభశబ్దః అకారాన్తః పుల్లింగ నిత్యంద్వివచనే ప్రథమాద్వివచనాంతః. అలఞ్చక్రతుః-అలఞ్చకార, అలఞ్చక్రతుః, అలఞ్చక్రుః. అలంపూర్వకాత్ 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. అంచితాభ్యాం-అంచితేన, అంచితాభ్యాం, అంచితైః. అంచితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాద్వివచనాంతః. తపోవనావృత్తిపథం-తపసః వనం తపోవనం; తపోవనాత్ ఆవృత్తిః తపోవనావృత్తిః; తపోవనావృత్తేః పంథాః, తపోవనావృత్తి పథః; తం తపోవనావృత్తిపథం; త...పథం, త...పథౌ, త...పథాన్. తపోవనావృత్తిపథశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః,

గతాభ్యాం-గతేన, గతాభ్యాం, గతైః. గతశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః తృతీయా ద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఆపీనేతి. గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా గౌః 'సకృత్ప్రసూతా గార్గృష్టి' రిత్యమరః. హలాయుధశ్చ, నరేంద్రశ్చ, ఉభౌ, యథాక్రమం, ఆపీనమూధః; 'ఊధస్తు క్లీబమాపీన' మిత్యమరః. తద్భారోద్వహనే, ప్రయత్నాత్ ప్రయాసాత్, వపుషోగురుత్వాచ్చ, అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం, గతాభ్యాం గమనాభ్యాం, తపోవనావృత్తేః పంథానం తపోవనావృత్తిపథం, వనాదాగమనమార్గం 'ఋక్పూరబ్ధూః' రిత్యాదినా అకారప్రత్యయ స్సమాసాంతః, అలఞ్చక్రతుః, భూషితవంతౌ.

భావము.—ఒకదూడనీనిన నందినీధేనువు భారమయినపొదుగుతోడను, దిలీపమహారాజు స్థూలశరీరముతోడను, వనమునుండి వచ్చుచుండఁగా సొగసుగనుండిరి.

శ్లో. వసిష్ఠధేనో రనుయాయినం తం ఆవర్తమానం వనితా వనాన్తాత్,
పపౌ నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిః ఉపోషితాభ్యా మివలోచనాభ్యామ్.

పదచ్ఛేదము.—వసిష్ఠధేనోః, అనుయాయినం, తం, ఆవర్తమానం, వనితా, వనాన్తాత్, పపౌ, నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిః, ఉపోషితాభ్యాం, ఇవ, లోచనాభ్యాం.

అర్థము.—వసిష్ఠధేనోః-వసిష్ఠ=వసిష్ఠులయొక్క, ధేనోః=నందినీధేనువునకు, అనుయాయినం=అనుచరుఁడైనట్టియు, వనాన్తాత్-వన=వనముయొక్క, అన్తాత్=ప్రాన్తప్రదేశమునుండి, ఆవర్తమానం=వచ్చుచున్నట్టి, తం=ఆదిలీపమహారాజును, వనితా=అత్యంతానురాగముకలిగిన సుదక్షిణాదేవి, నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిస్సతీ-నిమేష=రెప్పపాటులచేత, అలస=మందమయిన, పక్ష్మ=రెప్పలయొక్క, పఙ్క్తిస్సతీ= శ్రేణిగలదియగుచు, లోచనాభ్యాం=నేత్రములచేత, ఉపోషితాభ్యామివ=ఉపవాసముచేసినవానిచేతవలె, పపౌ=పానముచేసెను.

ఆకాంక్ష.—పపౌ=పానముచేసెను. కా=ఎవతె? వనితా=అత్యంతానురాగము కలిగిన సుదక్షిణాదేవి. కం=ఎవనిని? తం = ఆదిలీపమహారాజును. 'వనితా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'పపౌ' అనెడిక్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాభ్యామివ=ఎట్టివానిచేతవలె? ఉపోషితాభ్యామివ=ఉపవాసముచేసినవానిచేతవలె. కాభ్యాం=వేనిచేత? లోచనాభ్యాం =నేత్రములచేత. కథంభూతా సతీ=ఎట్టిదగుచు? నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిస్సతీ-నిమేష = రెప్పపాట్లచేత, అలస=మందమయిన, పక్ష్మ=రెప్పలయొక్క, పఙ్క్తిస్సతీ=శ్రేణికలదియగు

చు. తంకథంభూతం=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ఆవర్తమానం=వచ్చుచున్నవాఁడు. కస్మాత్=దేనినుండి? వనాన్తాత్-వన=వనముయొక్క, అన్తాత్ = ప్రాంతప్రదేశంబున నుండి. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడు? అనుయాయినం=అనుచరుఁడయినవాఁడు. కస్యాః=దేనికి? వసిష్ఠధేనోః-వసిష్ఠ=వసిష్ఠులయొక్క, ధేనోః=నందినీధేనువునకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వసిష్ఠధేనోః-వసిష్ఠస్య ధేనుః వసిష్ఠధేనుః, తస్యాః వసిష్ఠధేనోః; ధేన్వాః, ధేనోః, ధేనూనాం. వసిష్ఠధేనుశబ్దః ఉకారాన్తః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అనుయాయినం-అనుయాయినం, అనుయాయినౌ, అనుయాయినః. అనుయాయిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆవర్తమానం - ఆవర్తమానం, ఆవర్తమానౌ,ఆవర్తమానాన్.ఆవర్తమానశబ్దఃఅకారాన్తఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వనితా-వనితా,వనితే,వనితాః. వనితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వనాంతాత్-వనస్య అంతః వనాంతః, తస్మాత్ వనాంతాత్; అంతాత్, అంతాభ్యాం, అంతేభ్యః. వనాంతశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః పఞ్చమ్యేకవచనాంతః.పపౌ-పపౌ,పపతుః, పపుః. 'పాపాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్‌పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నిమేషాలస పక్ష్మపఙ్క్తిః-నిమేషేణ అలసా నిమేషాలసా, పక్ష్మణాం పఙ్క్తిః పక్ష్మపఙ్క్తిః, నిమేషాలసా పక్ష్మపఙ్క్తిర్యస్యాస్సా నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిః; పఙ్క్తిః, పఙ్క్తీ, పఙ్క్తయః. నిమేషాలస పక్ష్మపఙ్క్తిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉపోషితాభ్యాం-ఉపోషితేన, ఉపోషితాభ్యాం, ఉపోషితైః. ఉపోషితశబ్దః అకారాంత నపుంసకలిఙ్గః తృతీయాద్వివచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. లోచనాభ్యాం-లోచనేన, లోచనాభ్యాం, లోచనైః. లోచనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః తృతీయా ద్వివచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —వసిష్ఠేతి; వసిష్ఠధేనోః నందిన్యాః, అనుయాయిన మనుచరం, వనాన్తాత్, ఆవర్తమానం ప్రత్యాగచ్ఛన్తం, తందిలీపం, వనితా జనితాత్యన్తానురాగా, సుదక్షిణా'వనితాజనితాత్యర్థానురాగాయాంచయోషితీ'త్యమరః. నిమేషేణ అలసామందా పక్ష్మణాంపఙ్క్తిర్యస్యాస్సా, నిమేషరహితాసతీత్యర్థః. లోచనాభ్యాం కరణాభ్యాం, ఉపోషితాభ్యామివ, ఉపవాసో భోజననివృత్తిః, తం కృతవద్భ్యామివ, వసతేః కర్తరిక్తః పపౌ. యథాఉపోషితో౽తితృష్ణయాజలాదికమధికంపిబతి తద్వతితృష్ణయాసా సుదక్షిణాదిలీపమధికం వ్యలోకయ దిత్యర్థః.

భావము.—నందినీధేనువువెంట వనప్రాంతంబుననుండివచ్చెడు దిలీపమహారాజును మిక్కిలి ప్రేమతోఁగూడినసుదక్షిణాదేవి ఉపవాసముచేసినవారు అధికదాహంబుచేత

నత్యంతము నీళ్లు త్రాగెడుచొప్పున ఱెప్పపాటు వేయక తనకనుఁగవలఁ బానముసేసెను. అనఁగాఁ దనమగని ఱెప్పపాటులులేకయే చూచుచుండెననుట.

శ్లో. పురస్కృతా వర్త్మని పార్థివేన ప్రత్యుద్గతా పార్థివధర్మపత్న్యా,
తదన్తరే సా విరరాజ ధేనుః దినక్షపామధ్యగ తేవ సంధ్యా. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—పురస్కృతా, వర్త్మని, పార్థివేన, ప్రత్యుద్గతా, పార్థివధర్మపత్న్యా, తదంతరే, సా, విరరాజ, ధేనుః, దినక్షపామధ్యగతా, ఇవ, సంధ్యా.

అర్థము.—వర్త్మని=మార్గమందు, పార్థివేన=దిలీపమహారాజుచేత, పురస్కృతా=ముందఱచేసుకొనఁబడినదియు, పార్థివధర్మపత్న్యా-పార్థివ=దిలీపమహారాజునకు, ధర్మపత్న్యా = ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవిచేత, ప్రత్యుద్గతా=ఎదుర్కొనఁబడినదియునైన, సా=ఆ, ధేనుః=నందినీధేనువు, తదన్తరే-తత్ =ఆసుదక్షిణాదిలీపులయొక్క, అంతరే=మధ్యప్రదేశమందు, దినక్షపామధ్యగతా-దినక్షపా=అహోరాత్రములయొక్క, మధ్య=మధ్యకాలంబును, గతా=పొందిన, సంధ్యేవ=సంధ్యాకాలమువలె, విరరాజ=ప్రకాశించెను.

ఆకాంక్ష.—విరరాజ=ప్రకాశించెను. కా = ఏది? సా = ఆ, ధేనుః=నందినీధేనువు. 'సా ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'విరరాజ' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేవ=ఏదివలె? సంధ్యేవ=సంధ్యాకాలమువలె. సంధ్యాకథంభూతా=సంధ్య యెట్టిది? దినక్షపామధ్యగతా-దినక్షపా = అహోరాత్రములయొక్క, మధ్య=మధ్యకాలంబును, గతా=పొందినది. కస్మిన్=దేనియందు? తదంతరే-తత్ =ఆసుదక్షిణాదిలీపులయొక్క, అంతరే=మధ్యప్రదేశమందు. సాధేనుఃకథంభూతా=ఆనందినీధేనువెట్టిది? ప్రత్యుద్గతా=ఎదుర్కొనఁబడినది. కయా=ఎవతెచేత? పార్థివధర్మపత్న్యా-పార్థివ=దిలీపమహారాజునకు, ధర్మపత్న్యా=ధర్మభార్యయైన సుదక్షిణాదేవిచేత. పునఃకథంభూతా=ఇంక నెట్టిది? పురస్కృతా=ముందఱచేసుకొనఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? పార్థివేన=దిలీపమహారాజుచేత. కస్మిన్ = ఎచ్చటను? వర్త్మని=మార్గమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురస్కృతా-పురస్కృతా, పురస్కృతే, పురస్కృతాః పురస్కృతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వర్త్మని-వర్త్మని, వర్త్మనోః, వర్త్మసు. వర్త్మన్ శబ్దః నకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. పార్థివేన-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః, తేన పార్థివేన; పార్థివేన, పార్థివాభ్యాం, పార్థివైః. పార్థివశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రత్యుద్గతా-ప్రత్యుద్గతా, ప్రత్యుద్గతే, ప్రత్యుద్గతాః. ప్రత్యుద్గతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పార్థివధర్మపత్న్యా - ధర్మస్యపత్నీ ధర్మపత్నీ; పార్థివస్య ధర్మపత్నీ పార్థివధర్మపత్నీ; తయా

పార్థివధర్మపత్న్యౌ, పత్న్యః; పత్నీభ్యాం, పత్నీభిః. పార్థివధర్మపత్నీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. తదంతరే-తయోః అంతరం తదంతరం, తస్మిన్ తదంతరే; అంతరే, అంతరయోః, అంతరేషు. తదంతరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విరరాజ-విరరాజ, విరేజతుః, విరేజుః. వీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'రాజృదీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దినక్షపామధ్యగతా-దినంచ క్షపాచ దినక్షపే, దినక్షపయోః మధ్యః దినక్షపామధ్యః; దినక్షపామధ్యం గతా దినక్షపామధ్యగతా; గతా, గతే, గతాః. దినక్షపామధ్యగతాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. సంధ్యా-సంధ్యా, సంధ్యే, సంధ్యాః. సంధ్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురస్కృతేతి. వర్త్మని మార్గే, పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ, దిలీపేన, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యణ్ప్రత్యయః, పురస్కృతా, అగ్రతః కృతా, ధర్మస్యపత్నీ ధర్మపత్నీ, ధర్మార్థాపత్నీత్యర్థః. అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః, తయా, పార్థివస్య, ధర్మపత్న్యా, ప్రత్యుద్గతా, అభిముఖీకృతా, సాధేనుః, తదంతరే, తయోర్దమ్పత్యోర్మధ్యే, దినక్షపయో ర్దినరాత్ర్యోః మధ్యగతాసంధ్యేవ, విరరాజ, పూర్వార్థే నైవతదంతరవర్తిత్వేసిద్ధే పునః తదంతరఇతి గ్రహణమత్రోపమేయోపమానయోః క్రమావస్థానమాత్రసాదృశ్య వివక్షార్థమితి మంతవ్యమ్.

భావము.—దిలీపమహారాజునకును ఆయనకుముందుగా ఆనందినీధేనువు నెదుర్కొనివచ్చుచున్న సుదక్షిణాదేవికిని మధ్యే మార్గమునందుండిన నందినీధేనువు దివారాత్రములకు మధ్యస్థమయిన సంధ్యవలె ప్రకాశించెను. పగటివన్నెకు సమయమయిన తెల్లనివస్త్రములు ధరించినరాజునకు, రాత్రివర్ణమునకు సమమయిన (నల్ల లేక ఊదా) వస్త్రముఁగట్టుకొన్నరాణికిని నడుమ నెఱ్ఱనినందినీధేనువు సంధ్యావర్ణముగా కనుపడినట్టు తోఁచుచున్నది.

శ్లో. ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినీం తాం సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా,
ప్రణమ్య చానర్చ విశాల మస్యాః శృంగాంతరం ద్వార మివార్థసిద్ధేః.

పదచ్ఛేదము.—ప్రదక్షిణీకృత్య, పయస్వినీం, తాం, సుదక్షిణా, సాక్షతపాత్రహస్తా, ప్రణమ్య, చ, ఆనర్చ, విశాలం, అస్యాః, శృంగాంతరం, ద్వారం, ఇవ, అర్థసిద్ధేః.

అర్థము.—సాక్షతపాత్రహస్తా-సాక్షతపాత్ర = అక్షతపాత్రముతోఁగూడిన,
హస్తా=హస్తముకలిగిన, సుదక్షిణా=సుదక్షిణాదేవి, పయస్వినీం=అధికక్షీరంబులు గలిగిన,
తాం=ఆనందినీధేనువును, ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణముచేసి, ప్రణమ్యచ=నమస్కరించి
యుం, అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క, విశాలం=విస్తారమైన, శృంగాంతరం-శృంగ=
కొమ్ములయొక్క, అంతరం=మధ్యప్రదేశంబును, అర్థసిద్ధేః=కార్యసిద్ధియొక్క, ద్వార
మివ=ప్రవేశమార్గమునువలె, ఆనర్చ=పూజచేసెను.

ఆకాంక్ష.—ఆనర్చ=పూజచేసెను. కా=ఎవతె? సుదక్షిణా=సుదక్షిణాదేవి. కిం=
దేనిని? శృంగాంతరం=కొమ్ములయొక్క మధ్యప్రదేశంబును. 'సుదక్షిణా' అనెడి ప్రథ
మాంతకర్తృపదమును, 'శృంగాంతరం'అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆనర్చ' అనెడి
క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కిమివ=దేనివలె? ద్వారమివ=
ప్రవేశమార్గమునువలె. కస్యాః=దేనియొక్క? అర్థసిద్ధేః=కార్యసిద్ధియొక్క శృంగాంతరం
కథంభూతం=కొమ్ములయొక్క మధ్యప్రదేశమెట్టిది? విశాలం=విస్తారమైనది. కస్యాః=దేని
యొక్క? అస్యాః=ఈనందినీధేనువుయొక్క. కింకృత్వాచ=ఏమిచేసియుం? ప్రణమ్యచ=
నమస్కరించియు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణముచేసి. కాం=దేనిని?
తాం=ఆనందినీధేనువును. తాంకథంభూతాం=ఆనందినీధేనువెట్టిది?పయస్వినీం=అధికక్షీరం
బులు కలిగినది. సుదక్షిణాకథంభూతా=సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? సాక్షతపాత్రహస్తా-
సాక్షతపాత్ర=అక్షతపాత్రముతోఁకూడిన, హస్తా=హస్తముకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రదక్షిణీకృత్య, ల్యబంతమవ్యయమ్. పయస్వినీం-
ప్రభూతంపయః అస్యాఅస్తీతి పయస్వినీ ; తాం పయస్వినీం ; పయస్వినీం, పయ
స్విన్యౌ,పయస్వినీః. పయస్వినీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. తాం-
తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. సుదక్షిణా-సుద
క్షిణా,సుదక్షిణే,సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాం
తః. సాక్షతపాత్రహస్తా-అక్షతానాం పాత్రం అక్షతపాత్రం; అక్షతపాత్రేణ సహ
వర్తత ఇతి సాక్షతపాత్రః, సాక్షతపాత్రః హస్తః యస్యాస్సా సాక్షతపాత్రహస్తా;
సా...హస్తా,సా...హస్తే,సా...హస్తాః.సాక్షతపాత్రహస్తాశబ్దఃఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః
ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రణమ్య ల్యబంతమవ్యయమ్. చ-అవ్యయమ్. ఆనర్చ-ఆనర్చ,
ఆనర్చతుః, ఆనర్చుః 'అర్చపూజాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్
పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విశాలం - విశాలం, విశాలే, విశాలాని. విశాల
శబ్దః తకారాంతనపుంసకలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. అస్యాః - అస్యాః, అనయోః
ఏనయోః,ఆసాం.ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతః స్త్రీలింగఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః.శృంగాంతరం-

శృంగయోః అంతరం శృంగాంతరం, తత్ శృంగాంతరం; అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. శృంగాంతరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్వారం-ద్వారం, ద్వారే, ద్వారాణి. ద్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అర్థసిద్ధేః-అర్థస్య సిద్ధిః అర్థసిద్ధిః, తస్యాః అర్థసిద్ధేః; సిద్ధ్యాః, సిద్ధేః, సిద్ధ్యోః, సిద్ధీనాం. అర్థసిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రదక్షిణీకృత్యేతి, అక్షతానాం పాత్రేణసహావర్తత ఇతిసాక్షతపాత్రః; తాదృశోహస్తోయస్యాస్సా, సుదక్షిణా, పయస్వినీం ప్రభూతక్షీరాం, తాంధేనుం, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్యచ, అస్యాః ధేనోః, విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం, అర్థసిద్ధేః కార్యసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ, ఆనర్చ అర్చయామాస, 'అర్చపూజాయాం' అర్చతేః భ్వాదికాల్లిట్. 'లిటిధాతో' రిత్యాదినాద్విత్వం 'తస్మా'న్నుడిత్యాదినా నుమాగమః.

భావము.—అక్షతలపాత్రమును చేతఁబెట్టుకొనియుండిన సుదక్షిణాదేవి పాలుగల నందినీధేనువును ప్రదక్షిణనమస్కారంబులుచేసి ఆమెయొక్క విశాలమైనకొమ్ముల మధ్యప్రదేశమును స్వకార్యసిద్ధి మార్గమునువలె పూజచేసెను.

శ్లో. వత్సోత్సుకాఽపి స్తిమితా సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననందతుస్తౌ,
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని.

పదచ్ఛేదము.—వత్సోత్సుకా, అపి, స్తిమితాః, సపర్యాం, ప్రత్యగ్రహీత్, సా, ఇతి, ననందతుః, తౌ, భక్త్యా, ఉపపన్నేషు, హి, తద్విధానాం, ప్రసాదచిహ్నాని, పురఃఫలాని.

అర్థము.—సా=ఆనందినీధేనువు, వత్సోత్సుకాపి-వత్స=దూడయందు, ఉత్సుకాఽపి=ఉత్కంఠకలిగినదైనను, స్తిమితాసతీ=నిశ్చలయైనదగుచు, సపర్యాం=పూజను, ప్రత్యగ్రహీత్=స్వీకరించెను. ఇతి=ఇట్లనుకారణమువలన, తౌ=ఆసుదక్షిణాదిలీపులు, ననందతుః=సంతోషించిరి. భక్త్యా=భక్తితోడ, ఉపపన్నేషు=కూడుకొనియుండెడివారలవిషయముగా, తద్విధానాం=ఆనందినీధేనువువంటి మహాత్ములయొక్క, ప్రసాదచిహ్నాని=అనుగ్రహచిహ్నములు, పురఃఫలాని హి=పురోగతంబులైనఫలములు గలిగినవి గదా?

ఆకాంక్ష.—పురఃఫలాని హి-పురః=పురోగతంబులయిన, ఫలానిహి=ఫలంబులు గలిగినవికదా. కాని = ఏవి? ప్రసాదచిహ్నాని = అనుగ్రహచిహ్నములు. 'ప్రసాదచిహ్నాని' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'పురఃఫలానిహి' అనెడి కారక క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? తద్విధానాం=ఆనందినీ ధేనువువంటి మహాత్ములయొక్క. కేషు=ఎవరివిషయముగాను? ఉపపన్నే

షు=పొందుకొనియుండెడివారివిషయముగా. కయా=దేనితోడ? భక్త్యా=భక్తితోడ. న నందతుః=సంతోషించిరి. కౌ=ఎవరు? తౌ=ఆసుదక్షిణాదిలీపులు. 'తౌ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ననందతుః' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మక కర్తృ ప్రయోగము కిమితి=ఏమనుకారణమువలన? ఇతి=ఇట్లనుకారణమువలన. ప్రత్యగ్రహీత్=స్వీకరించెను. కా=ఏది? సా=ఆనందినీధేనువు. కాం=దేనిని? సపర్యాం=పూజను. 'సా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సపర్యాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రత్యగ్రహీత్' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు? స్తిమితా'సతీ=నిశ్చలయయినదగుచు. కథంభూతాపి=ఎట్టిదయినను? వత్సోత్సుకాపి-వత్స=దూడయందు, ఉత్సుకాపి=ఉత్కంఠకలిగినదైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.—వత్సోత్సుకా-వత్సే ఉత్సుకా వత్సోత్సుకా; ఉత్సుకా, ఉత్సుకే, ఉత్సుకాః. వత్సోత్సుకాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. స్తిమితా-స్తిమితా, స్తిమితే, స్తిమితాః. స్తిమితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సపర్యాం-సపర్యాం, సపర్యే, సపర్యాః సపర్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్యగ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'గ్రహఉపాదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి అవ్యయమ్. ననందతుః - ననంద, ననందతుః, ననందుః 'టునదిసమృద్ధౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. తౌ-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. భక్త్యా-భక్త్యా, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః. భక్తిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపపన్నేషు-ఉపపన్నే, ఉపపన్నయోః, ఉపపన్నేషు. ఉపపన్నశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. తద్విధానాం-తస్యాః విధేవవిధాయేషాంతే తద్విధాః; తేషాం తద్విధానాం; తద్విధస్య, తద్విధయోః, తద్విధానాం. తద్విధశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీ బహువచనాన్తః. ప్రసాదచిహ్నాని-ప్రసాదస్య చిహ్నాని ప్రసాదచిహ్నాని; చిహ్నం, చిహ్నే, చిహ్నాని. ప్రసాదచిహ్నశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పురఃఫలాని-పురోగతాని ఫలాని యేషాం తాని పురఃఫలాని; ఫలం, ఫలే, ఫలాని. పురఃఫలశబ్దః ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వత్సేతి, సా ధేనుః, వత్సోత్సుకాఽపి వత్సే ఉత్కంఠితాఽపి, స్తిమితా నిశ్చలాసతీ, సపర్యాం పూజాం 'పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్స

శృంగయోః అంతరం శృంగాంతరం, తత్ శృంగాంతరం; అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. శృంగాంతరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్వారం-ద్వారం, ద్వారే, ద్వారాణి. ద్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అర్థసిద్ధేః-అర్థస్య సిద్ధిః అర్థసిద్ధిః, తస్యాః అర్థసిద్ధేః; సిద్ధ్యాః, సిద్ధేః, సిద్ధ్యోః, సిద్ధీనాం. అర్థసిద్ధిశబ్దః ఇకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రదక్షిణీకృత్యేతి, అక్షతానాంపాత్రేణసహవర్తత ఇతిసాక్షతపాత్రః; తాదృశోహస్తోయస్యాస్సా, సుదక్షిణా, పయస్వినీంప్రభూతక్షీరాం, తాంధేనుం, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్యచ, అస్యాః ధేనోః, విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం, అర్థసిద్ధేః కార్యసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ, ఆనర్చ అర్చయామాస, 'అర్చపూజాయాం' అర్చతేః భ్వాదికాల్లిట్. 'లిటిధాతో' రిత్యాదినాద్విత్వం 'తస్మా'న్నుడిత్యాదినా నుమాగమః.

భావము.—అక్షతలపాత్రమును చేతఁబెట్టుకొనియుండిన సుదక్షిణాదేవి పాలుగల నందినీధేనువును ప్రదక్షిణనమస్కారంబులుచేసి ఆమెయొక్క విశాలమైనకొమ్ముల మధ్యప్రదేశమును స్వకార్యసిద్ధి మార్గమునువలె పూజచేసెను.

శ్లో. వత్సోత్సుకాఽపి స్తిమితా సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననందతుస్తౌ,
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని.

పదచ్ఛేదము.—వత్సోత్సుకా, అపి, స్తిమితాః, సపర్యాం, ప్రత్యగ్రహీత్, సా, ఇతి, ననందతుః, తౌ, భక్త్యా, ఉపపన్నేషు, హి, తద్విధానాం, ప్రసాదచిహ్నాని, పురఃఫలాని.

అర్థము.—సా=ఆనందినీధేనువు, వత్సోత్సుకాపి-వత్స=దూడయందు, ఉత్సుకాఽపి=ఉత్కంఠకలిగినదైనను, స్తిమితాసతీ=నిశ్చలయైనదగుచు, సపర్యాం=పూజను, ప్రత్యగ్రహీత్=స్వీకరించెను. ఇతి=ఇట్లనుకారణమువలన, తౌ=అసుదక్షిణాదిలీపులు, ననందతుః=సంతోషించిరి. భక్త్యా=భక్తితోడ, ఉపపన్నేషు=కూడుకొనియుండెడి వారల విషయముగా, తద్విధానాం=ఆనందినీధేనువువంటి మహాత్ములయొక్క, ప్రసాదచిహ్నాని=అనుగ్రహచిహ్నములు, పురఃఫలాని హి=పురోగతంబులైనఫలములు గలిగినవి గదా?

ఆకాంక్ష.—పురఃఫలాని హి-పురః=పురోగతంబులయిన, ఫలానిహి=ఫలంబులు గలిగినవికదా. కాని = ఏవి? ప్రసాదచిహ్నాని = అనుగ్రహచిహ్నములు. 'ప్రసాదచిహ్నాని' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'పురః ఫలానిహి' అనెడి కారక క్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? తద్విధానాం=ఆనందినీ ధేనువువంటి మహాత్ములయొక్క. కేషు=ఎవరివిషయముగాను? ఉపపన్నే

షు=కూడుకొనియుండెడివారివిషయముగా. కయా=దేనితోడ? భక్త్యా=భక్తితోడ. న నందతుః=సంతోషించిరి. కౌ=ఎవరు? తౌ=ఆసుదక్షిణాదిలీపులు. 'తౌ' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ననందతుః' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మక కర్తృప్రయోగము కిమితి=ఏమనుకారణమువలన? ఇతి=ఇట్లనుకారణమువలన. ప్రత్యగ్రహీత్=స్వీకరించెను. కా=ఏది? సా=ఆనందినీధేనువు. కాం=దేనిని? సపర్యాం=పూజను. 'సా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సపర్యాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రత్యగ్రహీత్' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం భూతా సతీ=ఎట్టిదగుచు? స్తిమితా సతీ=నిశ్చలయయినదగుచు. కథంభూతాపి=ఎట్టిదయినను? వత్సోత్సుకాపి-వత్సె=దూడయందు, ఉత్సుకాపి=ఉత్కంఠకలిగినదైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.—వత్సోత్సుకా-వత్సే ఉత్సుకా వత్సోత్సుకా; ఉత్సుకా, ఉత్సుకే, ఉత్సుకాః. వత్సోత్సుకాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. స్తిమితా-స్తిమితా, స్తిమితే, స్తిమితాః. స్తిమితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సపర్యాం-సపర్యాం, సపర్యే, సపర్యాః సపర్యాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్యగ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'గ్రహఉపాదానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి అవ్యయమ్. ననందతుః - ననంద, ననందతుః, ననందుః 'టునదిసమృద్ధౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. తౌ-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. భక్త్యా-భక్త్యా, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః. భక్తిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపపన్నేషు-ఉపపన్నే, ఉపపన్నయోః, ఉపపన్నేషు. ఉపపన్నశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. తద్విధానాం-తస్యాః విధేవవిధాయేషాం తే తద్విధాః; తేషాం తద్విధానాం; తద్విధస్య, తద్విధయోః, తద్విధానాం. తద్విధశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః. ప్రసాదచిహ్నాని-ప్రసాదస్య చిహ్నాని ప్రసాదచిహ్నాని; చిహ్నం, చిహ్నే, చిహ్నాని. ప్రసాదచిహ్నశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పురఃఫలాని-పురోగతాని ఫలాని యేషాం తాని పురఃఫలాని; ఫలం, ఫలే, ఫలాని. పురఃఫలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వత్సేతి, సా ధేనుః, వత్సోత్సుకాఽపి వత్సే ఉత్కంఠితాఽపి, స్తిమితా నిశ్చలాసతీ, సపర్యాం పూజాం 'పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్స

మా' ఇత్యమరః, ప్రత్యగ్రహీత్, ఇతిహేతోః,తౌదంపతీ, ననందతుః. పూజాస్వీకరణస్యానందహేతుత్వమాహ; (భక్త్యేతి) పూజ్యేష్వనురాగోభక్తిః, తయా, ఉపపన్నేషుయుక్తేషు విషయే,తద్విధానాం, తస్యాః ధేనోః విధేవ విధాప్రకారో యేషాం తేషాం, మహతామిత్యర్థః. ప్రసాదస్యచిహ్నాని లింగాని పూజాస్వీకారాదీని,పురఃఫలాని పురోగతాని ప్రత్యాసన్నాని ఫలాని యేషాం తాని, హి, అవిలంబిత ఫలసూచకలింగదర్శనాదానందోయుజ్యత ఇతిభావః.

భావము.—నందినీధేనువు దూడకు పాలివ్వ దానివద్దకుపోవ నిచ్చుగలదయ్యెను, నిశ్చలురాలై యాపూజను గ్రహించెను. ఇందువలన సుదక్షిణాదిలీపులు సంతోషించిరి. భక్తులవిషయములో నందినీధేనువువంటిమహాత్ములయొక్క యనుగ్రహచిహ్నములు ముందుఫలములను గలుగజేయునవి గదా?

శ్లో. గురోస్సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ సమాప్య సాంధ్యఞ్చ విధిందిలీపః,
దోహావసానే పున రేవ దోగ్ధ్రీం భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణామ్.

పదచ్ఛేదము.—గురోః, సదారస్య, నిపీడ్య, పాదౌ, సమాప్య, సాంధ్యం, చ, విధిం, దిలీపః, దోహావసానే, పునః, ఏవ, దోగ్ధ్రీం, భేజే, భుజోచ్ఛిన్నరిపుః,నిషణ్ణాం.

అర్థము.—భుజోచ్ఛిన్నరిపుః-భుజ=బాహువులచేత, ఉచ్ఛిన్న=మిగతలేకనఱకఁబడిన, రిపుః=శత్రువులుకలిగిన, దిలీపః=దిలీపమహారాజు, సదారస్య=పత్నీసమేతుఁడయిన,గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, పాదౌ=చరణములను,నిపీడ్య=నమస్కరించి,సాంధ్యం=సంధ్యాకాలమందు చేయఁదగిన, విధించ=అనుష్ఠానంబును, సమాప్య=ముగించి, దోహావసానే-దోహ = పిండుటయొక్క, అవసానే=అంతమందు, నిషణ్ణాం=ఆసీనయైనట్టి, దోగ్ధ్రీమేవ=దోహనశీలురాలయిన నందినీధేనువునే, పునః=మరలను, భేజే=సేవించెను.

ఆకాంక్ష.—భేజే=సేవించెను. కః=ఎవఁడు? దిలీపః=దిలీపమహారాజు. కామేవ=ఎవతెనే? దోగ్ధ్రీమేవ=దోహనశీలురాలయిన నందినీధేనువునే. 'దిలీపః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'దోగ్ధ్రీమేవ' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును 'భేజే' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము.కథం=ఎట్లు?పునః=మరలను. దోగ్ధ్రీంకథంభూతాం=దోహనశీలురాలయిన నందినీధేనువెట్టిది? నిషణ్ణాం=ఆసీనయైనట్టిది.కస్మిన్=దేనియందు? దోహావసానే-దోహ=పిండుటయొక్క,అవసానే=అంతమందు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? సమాప్య=ముగించి. కంచ=దేనిని? విధించ=అనుష్ఠానంబును.విధింకథంభూతం=అనుష్ఠానమెట్టిది? సాంధ్యం=సంధ్యాకాలమందుచేయఁదగినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిపీడ్య=నమస్కరించి. కౌ=వేనిని? పాదౌ=చరణంబులను.కస్య=ఎవరియొక్క?

గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, గురోఃకథంభూతస్య=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? సదారస్య=పత్నీసమేతుఁడయినవాఁడు. దిలీపఃకథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? భుజోచ్ఛిన్నరిపుః-భుజ=బాహువులచేత, ఉచ్ఛిన్న=మిగతలేకనఱకఁబడిన, రిపుః=శత్రువులుకలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—గురోః - గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సదారస్య-దారైస్సహవర్తత ఇతి సదారః; తస్య సదారస్య; సదారస్య, సదారయోః, సదారాణాం. సదారశబ్దః అకారాంతః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. నిపీడ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్. పాదౌ - పాదం, పాదౌ, పదః పాదాన్. పాదశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సమాప్య-ల్యబన్తమవ్యయమ్. సాన్ధ్యం - సన్ధ్యాయాం భవః సాన్ధ్యః, తం సాన్ధ్యం; సాన్ధ్యం, సాన్ధ్యౌ, సాన్ధ్యాన్. సాన్ధ్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. విధిం-విధిం, విధీ, విధీన్. విధిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపౌ, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దోహావసానే-దోహస్య అవసానం దోహావసానం - తస్మిన్ దోహావసానే; అవసానే, అవసానయోః, అవసానేషు. దోహావసానశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగఃసప్తమ్యేకవచనాంతః. పునః-అవ్యయమ్. ఏవ - అవ్యయమ్. దోగ్ధ్రీం - దోగ్ధ్రీం, దోగ్ధ్ర్యౌ, దోగ్ధ్రీః. దోగ్ధ్రీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. భేజే-భేజే, భేజాతే, భేజిరే 'భజ సేవాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భుజోచ్ఛిన్నరిపుః - భుజాభ్యా ముచ్ఛిన్నాః, భుజోచ్ఛిన్నాః; భుజోచ్ఛిన్నాః రిపవోయేన సః భుజోచ్ఛిన్నరిపుః; రిపుః, రిపూ, రిపవః. భుజోచ్ఛిన్నరిపుశబ్దః ఉకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిషణ్ణాం - నిషణ్ణాం, నిషణ్ణే, నిషణ్ణాః. నిషణ్ణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—గురోరితి. భుజోచ్ఛిన్నరిపుః భుజాభ్యాం నాన్యేనసహాయేన, ఉచ్ఛిన్నాః ఉత్కర్షేణచిహ్నాః నిశ్శేషితాః, రిపవః శత్రవః, ఏనస తథోక్తః దిలీపః, సదారస్య దారైరరుంధత్యా సహవర్తమానస్య, గురోః, ఉభయోరపీత్యర్థః, పాదౌ, నిపీడ్య అభివాద్య, సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం, విధిమనుష్ఠానంచ, సమాప్య, దోహావసానే నిషణ్ణామాసీనాం, దోగ్ధ్రీమేవ దోహనశీలాం ధేనుమేవ, 'తృ' న్నితితృన్ప్రత్యయః. పునః, భేజే సేవితవాన్ 'భజసేవాయాం' మిత్యస్మాల్లిట్, భుజోచ్ఛిన్నరిపురిత్యనేనాస్యనిర్భీకత్వం సూచితం, దోగ్ధ్రీతినిరుపపదప్రయోగాదస్యాః కామధుక్త్వంగమ్యతే, అవధారణార్థకోఽయమేవకారోఽస్యకార్యాన్తరప్రవృత్త్యవధావంబోధయతి.

భావము.—ఇతరసహాయంబులేకయ శత్రువులనెల్లను సంహరించుటచే నిర్భీతుఁడయిన దిలీపమహారాజు పత్నీసహితుఁ డయినవసిష్ఠునిపాదములకు నమస్కరించి సాయం

సంధ్యానుష్ఠానములను నెఱవేర్చుకొని పాలుపిండినపిమ్మట కోరినవస్తువుల నొసంగు నందినీ ధేనువును సేవించెను.

శ్లో. తా మంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం అన్వాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః,
క్రమేణ సుప్తా మనుసంవివేశ సుప్తోత్థితాం ప్రాత రనూదతిష్ఠత్.

పదచ్ఛేదము.—తాం, అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం, అన్వాస్య, గోప్తా, గృహిణీసహాయః, క్రమేణ, సుప్తాం, అను, సంవివేశ, సుప్తోత్థితాం, ప్రాతః, అను, ఉదతిష్ఠత్.

అర్థము.—గోప్తా = రక్షకుఁడయిన దిలీపమహారాజు, గృహిణీసహాయస్సన్-గృహిణీ=భార్యయే, సహాయస్సన్=తోడుగాఁగలవాఁడగుచు, అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం-అంతిక=సమీపమందు, న్యస్త=ఉంచఁబడిన, బలి=బలులును, ప్రదీపాం=దీపంబులును కలిగిన, తాం=అట్లుకూర్చున్న నందినీధేనువును, అన్వాస్య=అనుసరించికూర్చుండి, క్రమేణ=వరుసగా, సుప్తాం = నిద్రించిననందినీధేనువును, అనుసంవివేశ=అనుసరించి నిద్రించెను ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు, సుప్తోత్థితాం-సుప్త=నిద్రించినదై, ఉత్థితాం=లేచిననందినీధేనువును, అనూదతిష్ఠత్=అనుసరించిలేచెను.

ఆకాంక్ష.—అనూదతిష్ఠత్=అనుసరించిలేచెను. కః=ఎవఁడు ? గోప్తా=రక్షకుఁడయినదిలీపమహారాజు. కాం=ఎవతెను? సుప్తోత్థితాం-సుప్త=నిద్రించినదై, ఉత్థితాం=లేచిననందినీధేనువును. 'గోప్తా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుప్తోత్థితాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అనూదతిష్ఠత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కదా=ఎప్పుడు, ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు. అనుసంవివేశ=అనుసరించి నిద్రించెను. కః=ఎవఁడు? గోప్తా=రక్షకుఁడయినదిలీపమహారాజు. కాం=ఎవ్వతెను? సుప్తాం=నిద్రించిన నందినీ ధేనువును. 'గోప్తా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సుప్తాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అనుసంవివేశ' అనెడి క్రియాపదంబును న్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేన=దేనిచేత? క్రమేణ=వరుసగా. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అన్వాస్య=అనుసరించికూర్చుండి. కాం=ఎవతెను? తాం=ఆకూర్చున్ననందినీధేనువును. తాంకథం భూతాం = ఆనందినీధేను వెట్టిది? అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం-అంతిక=సమీపమందు, న్యస్త=ఉంచఁబడిన, బలి=బలులును, ప్రదీపాం=దీపములునుకలిగినది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? గృహిణీసహాయస్సన్-గృహిణీ=భార్యయే, సహాయస్సన్=తోడుగాఁగలవాఁడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దఃదకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం-అంతికేన్యస్తాః అంతికన్యస్తాః; బలయశ్చ

ప్రదీపాశ్చ బలిప్రదీపాః; అంతికన్యస్తాః బలిప్రదీపాః యస్యాస్సా అంతికన్యస్తబలిప్రదీపా,తాం అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాం; అం...ప్రదీపాం, అం...ప్రదీపే, అం...ప్రదీపాః. అంతికన్యస్తబలిప్రదీపాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్వాస్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. గోప్తా-గోప్తా,గోప్తారౌ,గోప్తారః. గోప్తృశబ్దః ఋకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. గృహిణీసహాయః-గృహిణీ సహాయో యస్యసః గృహిణీసహాయః; సహాయః, సహాయౌ, సహాయాః. గృహిణీసహాయశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్రమేణ-క్రమేణ, క్రమాభ్యాం, క్రమైః. క్రమశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. సుప్తాం-సుప్తాం, సుప్తే, సుప్తాః. సుప్తాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అను-అవ్యయమ్. సంవివేశ-సంవివేశ, సంవిశతుః, సంవివిశుః. సంపూర్వకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సుప్తోత్థితాం-సుప్తాచ సా ఉత్థితాచ సుప్తోత్థితా, తాం సుప్తోత్థితాం; ఉత్థితా, ఉత్థితే, ఉత్థితాః. సుప్తోత్థితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాతః-అవ్యయమ్. అను-అవ్యయమ్. ఉదతిష్ఠత్ - ఉదతిష్ఠత్, ఉదతిష్ఠతాం, ఉదతిష్ఠన్. ఉదిత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తామితి. గోప్తా రక్షకః, సః, గృహిణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సన్, ఉభావపీత్యర్థః. అన్తికే న్యస్తాః బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం 'కరోపహారయోః పుంసిబలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా' మిత్యమరః, తాం పూర్వోక్తాం, నిషణ్ణాం, ధేనుం, అన్వాస్య అనూపవిశ్య, క్రమేణ, సుప్తాం, అన్వనంతరం, సంవివేశ సుష్వాప, ప్రాతః, సుప్తోత్థితాం, సుప్తాచసా ఉత్థితాచ తాం, అనూదతిష్ఠత్ ఉత్థితవాన్, అత్ర అనుశబ్దేన ధేనురాజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్యతే, క్రమశబ్దేనతు ధేనువ్యాపారాణామితి నపౌనరుక్త్యం 'కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా.'

భావము.—గోరక్షణయందు ప్రవిష్టుడైన దిలీపమహారాజు భార్యాసహాయముతో నానందినీధేనువు సమీపమందు నాహారములను దీపములనుంచుకొని యానందినీ ధేనువ్యాపారమును క్రమముగా ననుసరించెను. అనఁగా ఆధేనువుకూర్చున్నపుడు కూర్చుండుచు పండుకొన్నప్పుడు పండుకొనుచు తెల్లవారినిద్రపోయిలేచినపుడు లేచుచు నీప్రకారము ప్రవర్తించెను.

శ్లో. ఇత్థంవ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం సమంమహిష్యా మహనీయకీర్తేః,
సప్తవ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య. ౨౫

పదచ్ఛేదము.—ఇత్థం, వ్రతం, ధారయతః, ప్రజార్థం, సమం, మహిష్యా, మహనీయకీర్తేః, సప్త, వ్యతీయుః, త్రిగుణాని, తస్య, దినాని, దీనోద్ధరణోచితస్య.

అర్థము.—ఇత్థం=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగా, ప్రజార్థం=సంతానముకొఱకు, మహిష్యాసమం=అభిషిక్తపత్నియైన సుదక్షిణాదేవితోఁగూడ, వ్రతం=గోసేవావ్రతంబును, ధారయతః=ధరించుచున్నట్టియు, మహనీయకీర్తేః - మహనీయ=పూజ్యమయిన, కీర్తేః=కీర్తికలిగినట్టియు, దీనోద్ధరణోచితస్య-దీన=దీనులయొక్క, ఉద్ధరణ=దైన్యవిమోచనమందు, ఉచితస్య=పరిచితుఁడైనట్టి, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, త్రిగుణాని=త్రిరావృత్తంబులయిన, సప్త=ఏడైన, దినాని=దివసంబులు, వ్యతీయుః=కడచినవి.

ఆకాంక్ష.—వ్యతీయుః=కడచినవి. కాని=ఏవి? దినాని=దివసంబులు. 'దినాని' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'వ్యతీయుః' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. దినానికథంభూతాని=దివసంబులెట్టివి? సప్త = ఏడైనవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంకనెట్టివి ? త్రిగుణాని=త్రిరావృత్తంబులయినవి. కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు. తస్యకథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు ? దీనోద్ధరణోచితస్య-దీన=దీనులయొక్క, ఉద్ధరణ=దైన్యవిమోచనమందు, ఉచితస్య=పరిచితుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? మహనీయకీర్తేః-మహనీయ=పూజ్యమయిన,కీర్తేః=కీర్తికలిగినవాఁడు.పునఃకథంభూతస్య=ఇంకనెట్టివాఁడు? ధారయతః=ధరించుచున్నవాఁడు. కిం=దేనిని? వ్రతం = గోసేవావ్రతంబును. కయాసమం=ఎవతెతోఁగూడ. మహిష్యాసమం=అభిషిక్తపత్నియైన సుదక్షిణాదేవితోఁగూడ.కిమర్థం=దేనికొఱకు? ప్రజార్థం=సంతానముకొఱకు. కథం=ఎట్టుగాను? ఇత్థం=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగాను.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇత్థం-అవ్యయమ్. వ్రతం - వ్రతం,వ్రతే, వ్రతాని. వ్రతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ధారయతః - ధారయతః, ధారయతోః, ధారయతాం. ధారయచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రజార్థం-ప్రజాయై ప్రజార్థం. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. సమం - అవ్యయమ్. మహిష్యా - మహిష్యా, మహిషీభ్యాం, మహిషీభిః. మహిషీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. మహనీయకీర్తేః - మహనీయాకీర్తిః యస్య సః మహనీయకీర్తిః, తస్యమహనీయకీర్తేః; కీర్తేః, కీర్త్యోః, కీర్తీనాం. మహనీయకీర్తిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సప్త - సప్త 2, సప్తభిః, సప్తభ్యః 2, సప్తానాం, సప్తసు. సప్తన్‌శబ్దః నకారాన్త నపుంసకలింగ నిత్యబహువచనే ప్రథమాబహువచనాంతః. వ్యతీయుః - వ్యతీయాయ, వ్యతీయతుః, వ్యతీయుః. విఅతిఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్. ఫర

స్త్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. త్రిగుణాని - త్రయఃగుణాః యేషాంతాని త్రిగుణాని; త్రిగుణం, త్రిగుణే, త్రిగుణాని. త్రిగుణశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దినాని - దినం, దినే, దినాని. దినశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. దీనోద్ధరణోచితస్య - దీనానాం ఉద్ధరణం దీనోద్ధరణం, దీనోద్ధరణే ఉచితః దీనోద్ధరణోచితః, తస్య దీనోద్ధరణోచితస్య; ఉచితస్య, ఉచితయోః, ఉచితానాం. దీనోద్ధరణోచితశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, ప్రజార్థం సంతానాయ, మహిష్యాసమం అభిషిక్తపత్న్యాసహ 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. వ్రతం, ధారయతః, మహనీయాపూజ్యాకీర్తిర్యస్యతస్య, దీనానాముద్ధరణేదైన్యవిమోచనే ఉచితస్య పరిచితస్య, తస్యనృపస్య, త్రయోగుణాః ఆవృత్తయోయేషాంతాని త్రిగుణాని త్రిరావృత్తాని త్రిగుణితాని సప్తదినాని, ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః; వ్యతీయుః.

భావము.—ఈప్రకారము మహనీయకీర్తిమంతుఁడయి దీనులదైన్యమును నివారించెడి దిలీపమహారాజు పట్టపుభార్యతోఁగూడ ఇరువదియొకదినములు గోవ్రతమును సల్పెను.

శ్లో. అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య భావం
జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః,
గంగాప్రపాతాంతనిరూఢశష్పం
గౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—అన్యేద్యుః, ఆత్మానుచరస్య, భావం, జిజ్ఞాసమానా, మునిహోమధేనుః, గంగాప్రపాతాంతనిరూఢశష్పం, గౌరీగురోః, గహ్వరం, ఆవివేశ.

అర్థము.—అన్యేద్యుః=మఱుచటిదినమందు, మునిహోమధేనుః-ముని=వసిష్ఠునియొక్క, హోమ=హోమార్థమయిన, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మ=తనకు, అనుచరస్య=సేవకుఁడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క, భావం=అభిప్రాయమును, జిజ్ఞాసమానా=తెలుసుకొననిచ్ఛగలదగుచు, గంగాప్రపాతాంతనిరూఢశష్పం-గంగా=గంగానదియొక్క, ప్రపాత=పతనప్రదేశముయొక్క, అంత=సమీపమందు, నిరూఢ=మొలచిన, శష్పం=బాలతృణములుకలిగిన, గౌరీగురోః-గౌరీ=పార్వతికి, గురోః=తండ్రియైనహిమవత్పర్వతముయొక్క, గహ్వరం=గుహను, ఆవివేశ=ప్రవేశించెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవివేశ = ప్రవేశించెను. కా=ఏది? మునిహోమధేనుః=వసిష్ఠునియొక్కహోమార్థమయిన నందినీధేనువు. కిం=దేనిని? గహ్వరం=గుహను. 'మునిహోమ

ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గహ్వరం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆవివేశ' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య= ఎవనియొక్క? గౌరీగురోః = పార్వతికి తండ్రియయిన హిమవత్పర్వతముయొక్క. గహ్వరంకథంభూతం=గుహయెట్టిది ? గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం - గంగా=గంగానదియొక్క, ప్రపాత=పతనప్రదేశముయొక్క, అంత=సమీపమందు, నిరూఢ=మొలచిన, ఘాసం=బాలతృణములుకలిగినది. కథంభూతా=ఎట్టిదగుచు? జిజ్ఞాసమానా=తెలుసుకొననిచ్ఛగలదగుచు. కం=దేనిని? భావం=అభిప్రాయమును. కస్య=ఎవనియొక్క? ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మ=తనకు, అనుచరస్య=సేవకుఁడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క కదా= ఎప్పుడు? అన్యేద్యుః=మఱుసటిదినమందు.

శబ్దరూపసమాసములు —అన్యేద్యుః-అన్యస్మిన్నహని అన్యేద్యుః. అవ్యయమ్. ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మనః అనుచరః ఆత్మానుచరః, తస్య ఆత్మానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః,అనుచరాణాం. ఆత్మానుచరశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః భావం-భావం, భావౌ, భావాన్. భావశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. జిజ్ఞాసమానా- జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ జిజ్ఞాసమానా; జిజ్ఞాసమానా, జిజ్ఞాసమానే, జిజ్ఞాసమానాః. జిజ్ఞాసమానాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మునిహోమధేనుః-హోమస్య ధేనుః హోమధేనుః, మునేః హోమధేనుః మునిహోమధేనుః; ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. మునిహోమధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసం - ప్రపతత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః, గంగాయాః ప్రపాతః గంగాప్రపాతః, గంగాప్రపాతస్య అంతః గంగాప్రపాతాంతః, గంగాప్రపాతాన్తే నిరూఢాః గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః,గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః ఘాసాః యస్మిన్ తత్ గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం; గం...ఘాసం, గం...ఘాసే, గం...ఘాసాని. గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. గౌరీగురోః-గౌర్యాః గురుః గౌరీగురుః, తస్య గౌరీగురోః; గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గౌరీగురుశబ్దః ఉకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గహ్వరం-గహ్వరం, గహ్వరే, గహ్వరాణి. గహ్వరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆవివేశ - ఆవివేశ, ఆవివిశతుః, ఆవివిశుః. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'విశప్రవేశనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే, ద్వావింశదిన ఇత్యర్థః,'సద్యః పరుత్పరారి'త్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం 'అద్యాత్రాహ్న్యథపూర్వేఽహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్,తథాఽధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ'ఇత్యమరః.

మునిహోమధేనుః, ఆత్మానుచరస్యనృపస్య, భావమభిప్రాయం, దృఢభక్తిత్వం 'ఆకృతిర్మతఆకూతంభావో౽భిప్రాయ ఆశయ' ఇతియాదవః. జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసన' ఇత్యాత్మనేపదం, తస్మాచ్ఛానచ్ప్రత్యయః. ప్రపతత్యస్మిన్నితిప్రపాతః పతనప్రదేశః గంగాయాః ప్రపాతః, తస్య అంతే సమీపే, నిరూఢాః జాతాః ఘాసాః బాలతృణానియస్మిన్ తత్ 'శష్పంబాల తృణంఘాస' ఇత్యమరః. గౌరీగురోః పార్వతీపితుః హిమవతః, గహ్వారంగుహాం, ఆవివేశ.

భావము.—మఱునాఁడు అనఁగా నిరువదిరెండవదినము నందినీధేనువు తన్ను వెంబడించిన దిలీపమహారాజు భక్తి దృఢమయినదా కాదా యనెడి యంశము బరీక్షింపఁగోరి గంగోదకము పడుచుండెడిస్థలమునకు సమీపమున పచ్చికగలహిమవత్పర్వతముయొక్క యొకగుహలోఁ ప్రవేశించెను.

శ్లో. సాదుష్ప్రధర్షా మనసా౽పి హింస్రైః
ఇత్యద్రిశోభా ప్రహితేక్షణేన,
అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ
ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష. ౨౭

పదచ్ఛేదము.—సా, దుష్ప్రధర్షా, మనసా, అపి, హింస్రైః, ఇతి, అద్రిశోభా, ప్రహితేక్షణేన, అలక్షితాభ్యుత్పతనః, నృపేణ, ప్రసహ్య, సింహః, కిల, తాం, చకర్ష.

అర్థము.—సా=ఆనందినీధేనువు, హింస్రైః = వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతువులచేత, మనసాపి=మనస్సుచేత నయినను, దుష్ప్రధర్షా=దుఃఖముచేతను తిరస్కరింప నశక్యమయినది, ఇతి=ఇట్లను హేతువువలన, అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన—అద్రి=హిమవత్పర్వతముయొక్క, శోభా=కాంతియందు, ప్రహిత=ఉంచఁబడిన, ఈక్షణేన=దృష్టులుగలిగిన, నృపేణ=దిలీపమహారాజుచేత, అలక్షితాభ్యుత్పతనః—అలక్షిత=చూడఁబడకయుండెడు, అభ్యుత్పతన= ఎదురుగానెగిరిపడుట కలిగిన, సింహః = సింహము, తాం=ఆనందినీధేనువును, ప్రసహ్య=బలాత్కారముగా, చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుకదా?

ఆకాంక్ష.—చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుగదా. కం = ఏది? సింహః = సింహము. కాం=దేనిని? తాం = ఆనందినీధేనువును. 'సింహః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'చకర్ష కిల' అనెడి క్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? ప్రసహ్య=బలాత్కారముగా. సింహః కథంభూతః = సింహమెట్టిది? అలక్షితాభ్యుత్పతనః-అలక్షిత=చూడఁబడకయుండెడు, అభ్యుత్పతనః = ఎదురుగానెగిరిపడుటకలిగినది. కేన=ఎవనిచేత? నృపేణ = దిలీపమహా

ధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గహ్వారం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆవివేశ' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? గౌరీగురోః = పార్వతికి తండ్రియయిన హిమవత్పర్వతముయొక్క. గహ్వారంకథంభూతం=గుహయెట్టిది? గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం - గంగా=గంగానదియొక్క, ప్రపాత=పతనప్రదేశముయొక్క, అంత=సమీపమందు, నిరూఢ=మొలచిన, ఘాసం=బాలతృణములుకలిగినది. కథంభూతా=ఎట్టిదగుచు? జిజ్ఞాసమానా=తెలుసుకొననిచ్ఛగలదగుచు. కం=దేనిని? భావం=అభిప్రాయమును. కస్య=ఎవనియొక్క? ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మ=తనకు, అనుచరస్య=సేవకుఁడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క కదా=ఎప్పుడు? అన్యేద్యుః=మఱుసటిదినమందు.

శబ్దరూపసమాసములు —అన్యేద్యుః-అన్యస్మిన్నహని అన్యేద్యుః. అవ్యయమ్. ఆత్మానుచరస్య-ఆత్మనః అనుచరః ఆత్మానుచరః, తస్య ఆత్మానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః,అనుచరాణాం. ఆత్మానుచరశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః భావం-భావం, భావౌ, భావాన్. భావశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. జిజ్ఞాసమానా- జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ జిజ్ఞాసమానా; జిజ్ఞాసమానా, జిజ్ఞాసమానే, జిజ్ఞాసమానాః. జిజ్ఞాసమానాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మునిహోమధేనుః-హోమస్యధేనుః హోమధేనుః, మునేః హోమధేనుః మునిహోమధేనుః; ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. మునిహోమధేనుశబ్దః ఉకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసం - ప్రపతత్యస్మిన్నితిప్రపాతః, గంగాయాః ప్రపాతః గంగాప్రపాతః, గంగాప్రపాతస్య అంతః గంగాప్రపాతాంతః, గంగాప్రపాతాన్తే నిరూఢాః గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః,గంగాప్రపాతాంతనిరూఢాః ఘాసాః యస్మిన్ తత్ గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం; గం...ఘాసం, గం...ఘాసే, గం...ఘాసాని. గంగాప్రపాతాంతనిరూఢఘాసశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. గౌరీగురోః-గౌర్యాః గురుః గౌరీగురుః, తస్య గౌరీగురోః; గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గౌరీగురుశబ్దః ఉకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గహ్వారం-గహ్వారం, గహ్వారే, గహ్వారాణి. గహ్వారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆవివేశ - ఆవివేశ, ఆవివిశతుః, ఆవివిశుః. ఆఙ్ పూర్వకాత్ 'విశప్రవేశనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే, ద్వావింశదిన ఇత్యర్థః,'సద్యః పరుత్పరార్యైత్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం 'అద్యాత్రాహ్న్యథపూర్వేహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్,తథాఽధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ'ఇత్యమరః.

మునిహోమధేనుః, ఆత్మానుచరస్యనృపస్య, భావమభిప్రాయం, దృఢభక్తిత్వం 'ఆకూతమర్మతథా కూతంభావోఽభిప్రాయ ఆశయ' ఇతియాదవః. జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసన' ఇత్యాత్మనేపదం, తస్మాచ్ఛానచ్ప్రత్యయః. ప్రపతత్యస్మిన్నితిప్రపాతః పతన ప్రదేశః గంగాయాః ప్రపాతః, తస్య అంతే సమీపే, నిరూఢాః జాతాః ఘాసాః బాలతృణానియస్మిన్ తత్ 'శష్పంబాల తృణంఘాస' ఇత్యమరః. గౌరీగురోః పార్వతీ పితుః హిమవతః, గహ్వారంగుహాం, ఆవివేశ.

భావము.—మఱునాఁడు అనఁగా నిరువదిరెండవదినము నందినీధేనువు తన్ను వెంబడించిన దిలీపమహారాజు భక్తి దృఢమయినదా కాదా యనెడి యంశము బరీక్షింపఁగోరి గంగోదకము పడుచుండెడిస్థలమునకు సమీపమున పచ్చికగలహిమవత్పర్వతముయొక్క యొకగుహలో ప్రవేశించెను.

శ్లో. సాదుష్ప్రధర్షా మనసాఽపి హింస్రైః
ఇత్యద్రిశోభా ప్రహితేక్షణేన,
అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ
ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష. ౨౭

పదచ్ఛేదము.—సా, దుష్ప్రధర్షా, మనసా, అపి, హింస్రైః, ఇతి, అద్రిశోభా, ప్రహితేక్షణేన, అలక్షితాభ్యుత్పతనః, నృపేణ, ప్రసహ్య, సింహః, కిల, తాం, చకర్ష.

అర్థము.—సా=ఆనందినీధేనువు, హింస్రైః = వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతువులచేత, మనసాపి=మనస్సుచేత నయినను, దుష్ప్రధర్షా=దుఃఖముచేతను తిరస్కరింప నశక్యమయినది, ఇతి=ఇట్లను హేతువువలన, అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన-అద్రి=హిమవత్పర్వతముయొక్క, శోభా=కాంతియందు, ప్రహిత=ఉంచఁబడిన, ఈక్షణేన=దృష్టులుగలిగిన, నృపేణ=దిలీపమహారాజుచేత, అలక్షితాభ్యుత్పతనః-అలక్షిత=చూడఁబడకయుండెడు, అభ్యుత్పతన= ఎదురుగానెగిరిపడుట కలిగిన, సింహః = సింహము, తాం=ఆనందినీధేనువును, ప్రసహ్య=బలాత్కారముగా, చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుకదా?

ఆకాంక్ష.—చకర్ష కిల = ఈడ్చెనుగదా. కం = ఏది? సింహః = సింహము. కాం=దేనిని? తాం = ఆనందినీధేనువును. 'సింహః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'చకర్షకిల' అనెడిక్రియాపదము నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం = ఎట్లు? ప్రసహ్య=బలాత్కారముగా. సింహః కథంభూతః = సింహమెట్టిది? అలక్షితాభ్యుత్పతనః-అలక్షిత=చూడఁబడకయుండెడు, అభ్యుత్పతనః = ఎదురుగానెగిరిపడుటకలిగినది. కేన=ఎవనిచేత? నృపేణ = దిలీపమహా

రాజుచేత. నృపేణ కథంభూతేన=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అద్రిశోభాప్రహితేక్షణే
న-అద్రి=హిమవత్పర్వతముయొక్క, శోభా=కాంతియందు, ప్రహిత=ఉంచఁబడిన,
ఈక్షణేన=దృష్టులు గలిగినవాఁడు. కిమితి=ఏమను హేతువువలన? ఇతి=ఇట్లను హేతువు
వలన. దుష్ప్రధర్షా = దుఃఖముచేతను తిరస్కరింపనశక్యమైనది. కైః = వేనిచేత?
హింస్రైః = వ్యాఘ్రాదిఘాతుక జంతువులచేత. కా = ఏది? సా = ఆనందినీధేనువు.
'హింస్రైః' అనెడితృతీయాంతకర్మపదమును, 'సా' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును,
'దుష్ప్రధర్షా' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. కేనాపి=దేని
చేతనైనను? మనసాపి=మనసుచేతనైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.సా-సా,తే,తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. దుష్ప్రధర్షా-దుఃఖేన ప్రధర్షితుం శక్యా దుష్ప్రధర్షా; దుష్ప్ర
ధర్షా, దుష్ప్రధర్షే, దుష్ప్రధర్షాః. దుష్ప్రధర్షాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమై
కవచనాంతః. మనసా-మనసా, మనోభ్యాం, మనోభిః. మనశ్శబ్దః సకారాంతనపుంస
కలింగః తృతీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. హింస్రైః-హింస్రేణ, హింస్రాభ్యాం,
హింస్రైః. హింస్రశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయాబహువచనాంతః. ఇతి-అవ్య
యమ్. అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన - అద్రేః శోభా అద్రిశోభా, అద్రిశోభాయాం
ప్రహితే అద్రిశోభాప్రహితే, అద్రిశోభా ప్రహితే ఈక్షణే యేనసః అద్రిశోభాప్రహి
తేక్షణః, తేన అద్రిశోభా ప్రహితేక్షణేన; ఈక్షణేన, ఈక్షణాభ్యాం, ఈక్షణైః. అద్రి
శోభాప్రహితేక్షణశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. అలక్షితాభ్యు
త్పతనః-అలక్షితం అభ్యుత్పతనం యస్యసః అలక్షితాభ్యుత్పతనః; అభ్యుత్పతనః,
అభ్యుత్పతనౌ, అభ్యుత్పతనాః. అలక్షితాభ్యుత్పతనశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథ
మైకవచనాన్తః. నృపేణ-నౄన్ పాతీతి నృపః, తేన నృపేణ; నృపేణ, నృపాభ్యాం,
నృపైః. నృపశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రసహ్య-అవ్యయమ్.
సింహః-సింహః-సింహౌ, సింహాః. సింహశబ్దః అకారాంత పుల్లింగ ప్రథమైకవచనాం
తః. కిల-అవ్యయమ్. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైక
వచనాంతః. చకర్ష-చకర్ష, చకృషతుః, చకృషుః. 'కృషవిలేఖన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః
స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—నేతి. సా ధేనుః, హింస్రైః వ్యాఘ్రాదిభి ర్ఘాతుకజంతుభిః, మన
సాపి దుష్ప్రధర్షా, దుర్ధర్షేతిహేతోః, అద్రిశోభాయాం ప్రహితేక్షణేన దత్తదృష్టినా
నృపేణ, అలక్షితం అభ్యుత్పతనం అభిముఖ్యేనోత్ప్లుత్యపతనం యస్యసః,సింహః,తాం
ధేనుం, ప్రసహ్య హఠాత్ 'ప్రసహ్యతు హఠార్థక' మిత్యమరః. చకర్షకిల, కిలేత్యలీకే.

భావము.—ఆనందినీధేనువు వ్యాఘ్రాదులచే సాధింపరాని దనెడి నమ్మకముతో హిమవత్పర్వతముకాంతిని జూచుచుండిన దిలీపమహారాజుచే జూడఁబడకయ యొక సింహ మాధేనువుపయి నెగిరిపడి దాని బలాత్కారముగ నీడ్చెను.

శ్లో. తదీయ మాక్రందిత మార్తసాధోః
గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్,
రశ్మి ష్వివాదాయ నగేంద్రసక్తాం
నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్. ౨౮

పదచ్ఛేదము.—తదీయం, ఆక్రందితం, ఆర్తసాధోః, గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం, రశ్మిషు, ఇవ, ఆదాయ, నగేంద్రసక్తాం, నివర్తయామాస, నృపస్య, దృష్టిం.

అర్థము.—గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం-గుహా=గుహాలయందు, నిబద్ధ=కట్టఁబడిన, ప్రతిశబ్ద=ప్రతిధ్వనిచేత, దీర్ఘం=దీర్ఘమయిన, తదీయం = ఆనందినీధేనువుసంబంధియైన, ఆక్రందితం=ఆర్తధ్వని, ఆర్తసాధోః - ఆర్త=ఆపన్నులయందు, సాధోః = హితమును చేయుచుండు, నృపస్య = దిలీపమహారాజుయొక్క, నగేంద్రసక్తాం-నగేంద్ర = హిమవత్పర్వతమందు, సక్తాం=సంబంధించిన, దృష్టిం=చూపును, రశ్మిషు = పగ్గములయందు, ఆదాయేవ=తీసుకొనియోయన్నట్టువలెనే, నివర్తయామాస=మరలించెను.

ఆకాంక్ష.—నివర్తయామాస=మరలించెను. కిం=ఏది? ఆక్రందితం=ఆర్తధ్వని. కాం=దేనిని? దృష్టిం=చూపును. 'ఆక్రందితం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'దృష్టిం' అనెడి ద్వితీయాన్తకర్మపదమును, 'నివర్తయామాస' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకృత్వేవ = ఏమిచేసియోయన్నట్టువలె? ఆదాయేవ=తీసుకొనియోయన్నట్టువలె. కేషు=వేనియందు? రశ్మిషు=పగ్గములయందు. దృష్టిం కథంభూతాం = దృష్టియెట్టిది? నగేంద్రసక్తాం - నగేంద్ర = హిమవత్పర్వతమందు, సక్తాం = సంబంధించినది. కస్య=ఎవనియొక్క? నృపస్య=దిలీపమహారాజుయొక్క. నృపస్యకథంభూతస్య = దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ఆర్తసాధోః - ఆర్త = ఆపన్నులయందు, సాధోః = హితమును చేయుచుండెడివాఁడు. ఆక్రందితం కథంభూతం = ఆర్తధ్వనియెట్టిది? తదీయం=ఆనందినీధేనువు సంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం-గుహా=గుహాలయందు, నిబద్ధ=కట్టఁబడిన, ప్రతిశబ్ద=ప్రతిధ్వనిచేత, దీర్ఘం=దీర్ఘమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తదీయం-తస్యాః ఇదంతదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆక్రందితం-ఆక్రంది

తం,ఆక్రందితే, ఆక్రందితాని. ఆక్రందితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆర్తసాధోః-ఆర్తేషు సాధుః ఆర్తసాధుః, తస్య ఆర్తసాధోః; సాధోః,సాధ్వోః, సాధూనాం. ఆర్తసాధుశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం-గుహాసు నిబద్ధః గుహానిబద్ధః, గుహానిబద్ధశ్చాసౌ ప్రతిశబ్దశ్చ గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దః, గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దేన దీర్ఘం గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం; దీర్ఘం, దీర్ఘే, దీర్ఘాణి. గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రశ్మిషు-రశ్మౌ, రశ్మ్యోః, రశ్మిషు. రశ్మిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః సప్తమీబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఆదాయ-ల్యబంతమవ్యయమ్. నగేంద్రసక్తాం నగానామింద్రః నగేన్ద్రః, నగేంద్రసక్తా నగేంద్రసక్తాం, తాం నగేంద్రసక్తాం; సక్తాం,సక్తే, సక్తాః. నగేంద్రసక్తాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నివర్తయామాస-నివర్తయామాస, నివర్తయామాసతుః,నివర్తయామాసుః. నిపూర్వకాత్ 'వృతువర్తనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తా'దసభువీ'త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నృపస్య-నౄన్ పాతీతి నృపః, తస్య నృపస్య; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. దృష్టిం-దృష్టిం, దృష్టీ, దృష్టీః దృష్టిశబ్దః ఇకారాంతఃస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తదీయమితి. గుహానిబద్ధేన, ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా, దీర్ఘం, తస్యాః ఇదం, తదీయం, ఆక్రందితమార్తఘోషం, ఆర్తేష్వాపన్నేషు, సాధోర్హితకారిణః, నృపస్య దిలీపస్య, నగేంద్రసక్తాం, దృష్టిం, రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు 'కిరణప్రగ్రహౌరశ్మీ' ఇత్యమరః. ఆదాయేవ, గృహీత్వేవ, నివర్తయామాస.

భావము.—గుహలయందలి ప్రతిధ్వనిచే ఘోరముగా వినఁబడెడు నా ధేనువు దీనధ్వని ఆపద నొందినవారికి హితముచేసెడు దిలీపమహారాజుయొక్క పర్వతముమీఁదఁ దగిలిన దృష్టిని పగ్గమున నీడ్చినయట్లు వెనుకకు త్రిప్పెను. అనఁగా నానందినీధేనువు నార్తస్వరము వినంబడఁగనే యారాజు తిరిగిచూచెనుట.

శ్లో. సపాటలాయాం గవి తస్థివాంసం ధనుర్ధరః కేసరిణం దదర్శ,
అధిత్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం లోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లం

పదచ్ఛేదము.—సః, పాటలాయాం, గవి, తస్థివాంసం, ధనుర్ధరః, కేసరిణం, దదర్శ, అధిత్యకాయాం, ఇవ, ధాతుమయ్యాం, లోధ్రద్రుమం, సానుమతః, ప్రఫుల్లమ్.

అర్థము.—ధనుర్ధరః=చాపధరుండయిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, పాటలాయాం=రక్తవర్ణమయిన, గవి=నందినీధేనువునందు, తస్థివాంసం=ఉండునట్టి, కేసరిణం=సింహమును,

సానుమతః=పర్వతముయొక్క, ధాతుమయ్యాం=గైరికాది ధాతువికారమయిన, అధిత్యకాయాం=ఊర్ధ్వభూమియందు, తస్థివాంసం=ఉండునట్టి, ప్రఫుల్లం=వికసించిన, లోధ్రద్రుమమివ=లొద్దుగచెట్టునువలె, దదర్శ=చూచెను.

ఆకాంక్ష.—దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? కేసరిణం=సింహమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'కేసరిణం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'దదర్శ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కమివ=దేనినివలె? లోధ్రద్రుమమివ=లొద్దుగచెట్టునువలె. లోధ్రద్రుమం కథంభూతం=లొద్దుగ చెట్టెట్టిది? ప్రఫుల్లం=వికసించినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? తస్థివాంసం=ఉండునట్టిది. కస్యాం=దేనియందు? అధిత్యకాయాం=ఊర్ధ్వభూమియందు. అధిత్యకాయాం కథంభూతాయాం=ఊర్ధ్వభూమి యెట్టిది? ధాతుమయ్యాం=గైరికాది ధాతువికారమయినది. కస్య=దేనియొక్క? సానుమతః=పర్వతంబుయొక్క. కేసరిణం కథంభూతం=సింహమెట్టిది? తస్థివాంసం=ఉండునట్టిది. కస్యాం=దేనియందు? గవి=నందినీధేనువునందు. గవికథంభూతాయాం =నందినీధేను వెట్టిది? పాటలాయాం=రక్తవర్ణమయినది. సకథంభూతః = ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ధనుర్ధరః=చాపధరుండయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః,తౌ,తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పాటలాయాం-పాటలాయాం, పాటలయోః, పాటలాసు. పాటలాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గవి-గవి, గవోః, గోషు. గోశబ్దః ఓకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. తస్థివాంసం-తస్థివాంసం, తస్థివాంసౌ, తస్థుషః. తస్థివచ్ఛబ్దః సకారాన్తః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ధనుర్ధరః-ధరతీతిధరః, ధనుషః ధరః ధనుర్ధరః; ధరః, ధరౌ,ధరాః.ధనుర్ధరశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కేసరిణం-కేసరాః అస్యసంతీతి కేసరీ, తం కేసరిణం; కేసరిణం, కేసరిణౌ, కేసరిణః. కేసరిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అధిత్యకాయాం - అధిత్యకాయాం, అధిత్యకయోః, అధిత్యకాసు. అధిత్యకాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగఃసప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ధాతుమయ్యాం - ధాతూనాం వికారః ధాతుమయీ; తస్యాం ధాతుమయ్యాం; ధాతుమయ్యాం, ధాతుమయ్యోః, ధాతుమయీషు. ధాతుమయీశబ్దః ఈకారాంతః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః లోధ్రద్రుమం-లోధ్రఇతిద్రుమః లోధ్రద్రుమః; తం లోధ్రద్రుమం; ద్రుమం, ద్రుమౌ, ద్రుమాన్. లోధ్రద్రుమశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. సానుమతః-సానూని అస్మిన్ సంతీతి సానుమాన్; తస్య

సానుమతః; సానుమతః,సానుమతోః,సానుమతాం. సానుమచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రఫుల్లం-ప్రఫుల్లం, ప్రఫుల్లౌ, ప్రఫుల్లాన్. ప్రఫుల్లశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి ధనుర్ధరః ధన్వీ, సనృపః, పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం, గవిధేన్వాం, తస్థివాంసం సంస్థితం 'క్వసుశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయః, కేసరా అస్యసంతీతి కేసరీ, తం సింహం, సానుమతః అద్రేః, ధాతవః గైరికాదయః తేషాంవికారో ధాతుమయీ, తస్యాం, అధిత్యకాయాం ఊర్ధ్వభూమౌ 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నాభూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే' త్యమరః. * 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో' రితిత్యకన్ప్రత్యయః, తస్థివాంసం, ప్రఫుల్లం వికసితం 'ఫుల్ల వికసన' ఇతిధాతోః పచాద్యచ్, లోధ్రాఖ్యం ద్రుమమివ దదర్శ ప్రఫుల్లమితితకారాంతపాఠే 'ఞిఫలావిశరణ' ఇతిధాతోః కర్తరిక్తః 'క్తిచే' తి అకారస్యోకారాదేశః, ధవళకేసరత్వాత్సింహలోధ్రద్రుమయోస్సాదృశ్యం.

భావము.—విలుకాఁడగుదిలీపమహారాజు కొండగుహలో నెఱ్ఱనగు నందినిపైఁ బోఁచు తెల్లనిసింగంబుఁ జూచెను. అది గైరికాదిధాతువులచే నెఱ్ఱనగు కొండపైవిరిసిన లొద్దుగమ్రానువలె నుండెను.

శ్లో. తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ
వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః,
జాతాభిషంగో నృపతి ర్నిషంగాత్
ఉద్ధర్తు మైచ్ఛ త్ప్రసభోద్ధృతారిః. 30

పదచ్ఛేదము.—తతః, మృగేంద్రస్య, మృగేంద్రగామీ, వధాయ, వధ్యస్య, శరం, శరణ్యః, జాతాభిషంగః, నృపతిః, నిషంగాత్, ఉద్ధర్తుం, ఐచ్ఛత్, ప్రసభోద్ధృతారిః.

అర్థము.—తతః=సింహదర్శనానంతరమందు, మృగేంద్రగామీ-మృగేంద్ర=సింహమువలె, గామీ=నడుచుచుండెడు, శరణ్యః=రక్షణసాధువయినట్టియు, ప్రసభోద్ధృతారిః-ప్రసభ=బలాత్కారముచేత, ఉద్ధృత=సంహరింపఁబడిన, అరిః=శత్రువులుకలిగిన, నృపతిః=దిలీపమహారాజు, జాతాభిషంగస్సన్-జాత=పుట్టిన, అభిషంగస్సన్=పరాభవము కలిగినవాఁడగుచు, వధ్యస్య=వధార్హమయిన, మృగేంద్రస్య=సింహముయొక్క, వధాయ=సంహారముకొఱకు, నిషంగాత్=అమ్ములపొదినుండి, శరం=బాణమును, ఉద్ధర్తుం=ఎత్తుటకొఱకు, ఐచ్ఛత్=ఇచ్ఛించెను.

ఆకాంక్ష.—ఐచ్ఛత్=ఇచ్ఛించెను. కః=ఎవఁడు? నృపతిః = దిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? శరం=బాణంబును. 'నృపతిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శరం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఐచ్ఛత్' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకొఱకు? ఉద్ధర్తుం=ఎత్తుటకొఱకు. కస్మాత్=దేనినుండి? నిషఙ్గాత్=అంబుల పొందినుండి. కస్మై=దేనికొఱకు? వధాయ=సంహారముకొఱకు. కస్య=దేనియొక్క? మృగేంద్రస్య=సింహముయొక్క. మృగేంద్రస్య కథంభూతస్య=సింహమెట్టిది? వధ్యస్య=వధార్హమయినట్టిది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? జాతాభిషంగస్సన్-జాత=పుట్టిన, అభిషంగస్సన్ = పరాభవము కలిగినవాఁడగుచు. నృపతిః కథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రసభోద్ధృతారిః-ప్రసభ=బలాత్కారముచేత, ఉద్ధృత=సంహరింపఁబడిన, అరిః=శత్రువులుకలిగినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? శరణ్యః=రక్షణ సాధువయినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టివాఁడు? మృగేంద్రగామీ-మృగేంద్ర=సింహమువలె, గామీ=నడుచుచుండెడువాఁడు. కదా = ఎప్పుడు? తతః=సింహదర్శనానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-తసిల్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. మృగేంద్రగామీ-మృగాణామింద్రః మృగేంద్రః తస్య మృగేంద్రస్య; ఇంద్రస్య, ఇంద్రయోః, ఇంద్రాణాం. మృగేంద్రశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మృగేంద్రగామీ-మృగేంద్ర ఇవ గచ్ఛతీతి మృగేంద్రగామీ; గామీ, గామినౌ, గామినః. మృగేంద్రగామిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః వధాయ-వధాయ, వధాభ్యాం, వధేభ్యః. వధశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. వధ్యస్య-హంతుంయోగ్యః వధ్యః; తస్య వధ్యస్య; వధ్యస్య, వధ్యయోః, వధ్యానాం. వధ్యశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. శరం-శరం, శరౌ, శరాన్. శరశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శరణ్యః-శరణే సాధుః శరణ్యః; శరణ్యః, శరణ్యౌ, శరణ్యాః. శరణ్యశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జాతాభిషంగః-జాతః అభిషంగో యస్యసః జాతాభిషంగః; అభిషంగః, అభిషంగౌ, అభిషంగాః. జాతాభిషంగశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నృపతిః-నృణాంపతిఃనృపతిః; నృపతిః, నృపతీ, నృపతయః. నృపతిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిషంగాత్-నిషంగాత్, నిషంగాభ్యాం, నిషంగేభ్యః. నిషంగశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగఃపంచమ్యేకవచనాంతః. ఉద్ధర్తుంతుమున్నంతమవ్యయమ్. ఐచ్ఛత్-ఐచ్ఛత్, ఐచ్ఛతాం, ఐచ్ఛన్. 'ఇషు ఇచ్ఛాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రసభోద్ధృతారిః-ప్రసభేన ఉద్ధృతాః ప్రసభోద్ధృతాః, ప్రసభోద్ధృతాః అరయో యేనసః ప్రసభోద్ధృతారిః; అరిః, అరీ, అరయః. ప్రసభోద్ధృతారిశబ్దః ఇకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తతఇతి.తతస్సింహదర్శనానంతరం,మృగేంద్రగామీసింహగామీ, శరణం రక్షణం, 'శరణంగృహ రక్షిత్రో' రిత్యమరః. 'శరణంరక్షణేగృహ' ఇతి యాద వశ్చ. శరణేసాధుశ్శరణ్యాః, 'తత్రసాధు'రితి యత్ప్రత్యయః, ప్రసభేన బలాత్కారేణ ఉద్ధృతాః హృతాః అరయో వైరిణోయేనసః, నృపతిః దిలీపః, జాతాభిషంగః జాతపరా భవస్సన్, 'అభిషంగః పరాభవ' ఇత్యమరః. వధ్యస్య వధార్హస్య,'దండాదిభ్యోయ'దితి యత్ప్రత్యయః, మృగేంద్రస్య సింహస్య, వధాయ హననాయ, నిషంగాత్ తూణీ రాత్, 'తూణోపాసంగ తూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయో' రిత్యమరః, శరం ఉద్ధర్తుం, ఐచ్ఛత్ ఇయేష.

భావము.—ఆరాజు తన్నులక్ష్యపెట్టక ధేనువుపై వాలిన సింహమును జంపుటకు నమ్ములపొదిలోనుండి బాణంబును దీయుటకు ప్రయత్నపడెను.

శ్లో. వామేతర స్తస్య కరః ప్రహర్తుః నఖప్రభాభూషితకఙ్కపత్రే,
సక్తాఙ్గుళి స్సాయకపుంఖ ఏవ చిత్రార్పితారమ్భ ఇవావతస్థే. ౩౧

పదచ్ఛేదము.—వామేతరః, తస్య, కరః, ప్రహర్తుః, నఖప్రభాభూషితకఙ్కపత్రే, సక్తాఙ్గుళిః, సాయకపుంఖః, ఏవ, చిత్రార్పితారమ్భః, ఇవ, అవతస్థే.

అర్థము.—ప్రహర్తుః=ప్రహరణశీలుఁడైన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క, వామేతరః=కుడిదయిన,కరః=హస్తము,నఖప్రభాభూషితకఙ్కపత్రే-నఖ=గోళ్లయొక్క, ప్రభా=కాంతులచే, భూషిత=వ్యాప్తములయిన, కంక=పక్షివిశేషముయొక్క, పత్రే= ఱెక్కలుగలిగిన, సాయకపుంఖఏవ-సాయక = బాణముయొక్క, పుంఖఏవ=కర్తర్యాఖ్యమూలప్రదేశమందే, సక్తాంగుళిస్సన్-సక్త=సంబంధించిన, అంగుళిస్సన్=వ్రేళ్లుకలిగినదగుచు, చిత్రార్పితారంభఇవ-చిత్ర=చిత్తరువునందు, అర్పిత=వ్రాయఁబడిన, ఆరమ్భ ఇవ=శరోద్ధరణోద్యోగముకలిగినదివలె, అవతస్థే=ఉండెను.

ఆకాంక్ష.—అవతస్థే=ఉండెను. కః=ఏది? కరః=హస్తము. 'కరః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును'అవతస్థే'అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుకఆకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతఇవ=ఎట్టిదివలె? చిత్రార్పితారంభఇవ-చిత్ర=చిత్తరువునందు, అర్పిత=వ్రాయఁబడిన,ఆరంభఇవ=శరోద్ధరణోద్యోగముకలిగినదివలె. కథంభూతస్సన్=ఎట్టిదగుచు?సక్తాంగుళిస్సన్-సక్త=సంబంధిచిన, అంగుళిస్సన్=వ్రేళ్లుకలిగినదగుచు. కస్మిన్నేవ=దేనియందే? సాయకపుంఖఏవ-సాయక=బాణముయొక్క, పుఙ్ఖఏవ=కర్తర్యాఖ్యమూలప్రదేశమందే. సాయకపుఙ్ఖేకథంభూతే=బాణముయొక్క కర్తర్యాఖ్య మూలప్రదేశమెట్టిది? నఖప్రభాభూషితకఙ్కపత్రే-నఖ=గోళ్ళయొక్క, ప్రభా=కాంతులచేత, భూషి

త=వ్యాప్తములయిన, కఙ్కః=పక్షివిశేషముయొక్క, పత్రే=ఱెక్కలుగలిగినది. కరః కథంభూతః=హస్త మెట్టిది? వామేతరః =కుడిదయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆదిలీపమహారాజుయొక్క. తస్యకథంభూతస్య=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రహర్తుః =ప్రహరణశీలుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వామేతరః-వామాత్ ఇతరః వామేతరః;ఇతరః,ఇతరౌ, ఇతరే. వామేతరశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్య-తస్య,తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తఃపులింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. కరః-కరః, కరౌ,కరాః కర శబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రహర్తుః-ప్రహర్తుః, ప్రహర్త్రోః, ప్రహర్తౄణాం. ప్రహర్తృశబ్దఃఋకారాంతఃపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.నఖప్రభా రూషితకంకపత్రే-నఖానాం ప్రభాః నఖప్రభాః, నఖప్రభాభిః రూషితాణి నఖప్రభా రూషితాని, కంకస్య పత్రాణి కఙ్కపత్రాణి; నఖప్రభారూషితాని కంకపత్రాణియస్యసః నఖప్రభారూషితకంకపత్రః; తస్మిన్ నఖప్రభారూషితకంకపత్రే; పత్రే,పత్రయోః, పత్రేషు. నఖప్రభారూషితకంకపత్రశబ్దః అకారాంతఃపులింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. సక్తాఙ్గుళిః-సక్తాః అఙ్గుళయాయస్యసః సక్తాంగుళిః; అంగుళిః, అంగుళీ, అంగుళయః. సక్తాంగుళిశబ్దః ఇకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాయకపుంఖే-సాయకస్య పుంఖః సాయకపుంఖః, తస్మిన్ సాయకపుఙ్ఖే; పుంఖే, పుంఖయోః, పుంఖేషు. సాయక పుంఖశబ్దః అకారాన్తఃపుల్లింగఃసప్తమ్యేకవచనాంతః.ఏవ-అవ్యయమ్.చిత్రార్పితారంభః చిత్రే అర్పితః చిత్రార్పితః, చిత్రార్పితః ఆరంభః యస్యసః చిత్రార్పితారంభః; ఆరంభః, ఆరంభౌ,ఆరంభాః.చిత్రార్పితారంభశబ్దఃఅకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.అవతస్థే-అవతస్థే,అవతస్థాతే,అవతస్థిరే అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ'విత్యస్మాద్ధాతోఃరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వామేతి. ప్రహర్తుః, ప్రహరణశీలస్యతస్య, వామేతరః, దక్షిణః, కరః, నఖప్రభాభిః, రూషితానిఛురితాని, కంకస్య, పక్షివిశేషస్య పత్రాణియస్యతస్మిన్ 'కంకస్తుకర్కటస్కంధః ప్రకటఃకమలచ్ఛదః' 'కఙ్కఃపక్షివిశేషేస్యాద్గుప్తాకారేయుం ధిష్ఠిర' ఇతియాదవవిశ్వౌ. సాయకస్యపుంఖఏవకర్తర్యాఖ్యేమూలప్రదేశే, 'కర్తరీపుంఖ'ఇతియాదవః,సక్తాంగుళిస్సన్, చిత్రార్పితారంభ ఇవ, చిత్రలిఖితశరోద్ధరణోద్యోగ ఇవ, అవతస్థే, స్థితః.

భావము.—దిలీపమహారాజు హస్తము తూణీరమునందుండెడు నమ్ములనెత్తనుద్యోగింప నది చిత్రంబునవ్రాసిన ప్రతిమవలె సింహపుమహిమచే గదలలేకయుండెను.

శ్లో. బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యుః అభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః,
రాజా స్వతేజోభి రదహ్యతాన్తః భోగీవ మన్త్రౌషధరుద్ధవీర్యః.

పదచ్ఛేదము.—బాహుప్రతిష్టమ్భవివృద్ధమన్యుః, అభ్యర్ణం, ఆగస్కృతం, అస్పృశద్భిః, రాజా, స్వతేజోభిః, అదహ్యాత, అన్తః, భోగీ, ఇవ, మన్త్రౌషధరుద్ధవీర్యః.

అర్థము.—బాహుప్రతిష్టమ్భవివృద్ధమన్యుః-బాహూ=భుజములయొక్క, ప్రతిష్టమ్భ=స్తంభించుటచే, వివృద్ధ=వృద్ధిపొందిన, మన్యుః=కోపముగలిగిన, రాజా=దిలీపమహారాజు, మన్త్రౌషధరుద్ధవీర్యః - మన్త్ర=మంత్రముచేతను, ఔషధ=ఔషధముచేతను, రుద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, వీర్యః=శక్తిగలిగిన, భోగీవ=సర్పమువలె, అభ్యర్ణం = సమీపమునఁనుండెడు, ఆగస్కృతం=అపరాధియైనదానిని, అస్పృశద్భిః=తాఁకకయుండునట్టి, స్వతేజోభిః - స్వ=స్వకీయములయిన, తేజోభిః=తేజస్సులచేత, అంతః=లోపల, అదహ్యాత = దహింపఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—అదహ్యాత=దహింపఁబడెను. కైః=వేనిచేత? స్వతేజోభిః=స్వకీయతేజస్సులచేత. కః=ఎవఁడు? రాజా=దిలీపమహారాజు. 'స్వతేజోభిః' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'రాజా' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'అదహ్యాత' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. కుత్ర=ఎక్కడ? అన్తః=లోపల. స్వతేజోభిఃకథంభూతైః=స్వకీయతేజస్సులెట్టివి? అస్పృశద్భిః=తాఁకకయుండునట్టివి. కం=దేనిని? ఆగస్కృతం=అపరాధియైనదానిని. ఆగస్కృతం కథంభూతం = అపరాధియైనదెట్టిది? అభ్యర్ణం=సమీపమునఁనుండునది, క ఇవ=ఏదివలె? భోగీవ=సర్పమువలె. భోగీ కథంభూతః= సర్పమెట్టిది? మంత్రౌషధరుద్ధవీర్యః =మంత్రౌషధంబులచేత అడ్డగింపఁబడిన శక్తిగలిగినది. రాజాకథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యుః-బాహూ = భుజములయొక్క, ప్రతిష్టంభ = స్తంభించుటచేత, వివృద్ధ=పొందిన, మన్యుః=కోపముకలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యుః - బాహ్వోః ప్రతిష్టంభః బాహుప్రతిష్టంభః బాహుప్రతిష్టంభేన, వివృద్ధః బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధః, బాహుప్రతిష్టంభ వివృద్ధః మన్యుర్యస్యసః బాహుప్రతిష్టంభ వివృద్ధమన్యుః; మన్యుః, మన్యూ, మన్యవః.బాహుప్రతిష్టంభ వివృద్ధమన్యుశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభ్యర్ణం - అభ్యర్ణం, అభ్యర్ణౌ, అభ్యర్ణాన్. అభ్యర్ణశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః ఆగస్కృతం-ఆగఃకరోతీతిఆగస్కృత్,తం ఆగస్కృతం;కృతం, కృతౌ, కృతః. ఆగస్కృచ్ఛబ్దఃతకారాంతఃపులింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. అస్పృశద్భిః - నస్పృశంతీ త్యస్పృశంతి, తైః అస్పృశద్భిః, అస్పృశతా, అస్పృశద్భ్యాం, అస్పృశద్భిః. అస్పృశచ్ఛబ్దః తకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. రాజా - రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్ శబ్దః నకారాంతఃపులింగః ప్రథ

మైకవచనాంతః. స్వతేజోభిః - స్వస్య తేజాంసి స్వతేజాంసి, తైః స్వతేజోభిః; తేజసా, తేజోభ్యాం, తేజోభిః. స్వతేజశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అదహ్యత-అదహ్యత, అదహ్యేతాం, అదహ్యంత. 'దహభస్మీకరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభూతేలజ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంతః-అవ్యయమ్. భోగీ-భోగో స్యాస్తీతిభోగీ; భోగీ, భోగినా, భోగినః. భోగిన్ శబ్దః నకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. మంత్రౌషధరుద్ధవీర్యః-మంత్రశ్చఔషధంచ మన్త్రౌషధే, మన్త్రౌషధాభ్యాం రుద్ధం మన్త్రౌషధరుద్ధం, మన్త్రౌషధరుద్ధం వీర్యం యస్యసః, మన్త్రౌషధరుద్ధవీర్యః; మం.. వీర్యః, మం...వీర్యౌ, మం...వీర్యాః. మన్త్రౌషధరుద్ధవీర్యశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —బాహ్వోరితి. బాహ్వోః, ప్రతిష్టంభేన ప్రతిబంధేన, వివృద్ధమన్యుః, ప్రవృద్ధకోపః, రాజా, మన్త్రౌషధాభ్యాంరుద్ధవీర్యః, ప్రతిబద్ధశక్తిః, భోగీవ, సర్పఇవ 'భోగీరాజభుజంగయో' రితిశాశ్వతః, అభ్యర్ణమాసన్నం, ఆగస్కృతమపరాధకారిణం అస్పృశద్భిస్స్వతేజోభిః, అంతః, అదహ్యత, 'అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వ'పీతియాదవః.

భావము.—దిలీపమహారాజుసమీపమందుండు నపకారిమీఁద తనశక్తిని వినియోగపఱుపఁజాలక మంత్రములచేత నౌషధములచేత నిర్వీణ్ణమైన ఘటసర్పం బేలాగున గోపముచే దహింపఁబడియుండునో యాలాగున కోపోద్దీపితుఁడయి యుండెను.

శ్లో. తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేనుః
మనుష్యవాచా మనువంశకేతుమ్,
విస్మాయయ న్విస్మిత మాత్మవృత్తౌ
సింహోరుసత్వం నిజగాద సింహః. 33

పదచ్ఛేదము.—తం, ఆర్యగృహ్యం, నిగృహీతధేనుః, మనుష్యవాచా, మనువంశకేతుం, విస్మాయయన్, విస్మితం, ఆత్మవృత్తౌ, సింహోరుసత్వం, నిజగాద, సింహః.

అర్థము.—నిగృహీతధేనుః-నిగృహీత=పీడింపఁబడిన, ధేనుః=నందినీధేనువుకలిగిన, సింహః=సింహము, ఆర్యగృహ్యం-ఆర్య=సత్పురుషులయొక్క, గృహ్యం=పక్షీయుఁడైనట్టియు, మనువంశకేతుం - మను=మనుమహారాజుయొక్క, వంశ=కులమునకు, కేతుం=చిహ్నభూతుఁడైన, సింహోరుసత్వం-సింహ=సింహమువలె, ఉరుసత్వం=అధికబలంబు కలినట్టియు, ఆత్మవృత్తౌ-ఆత్మ=తనయొక్క, వృత్తౌ=బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారమందు, విస్మితం=ఆశ్చర్యయుక్తుఁడయిన, తం=ఆదిలీపమహారాజును, మనుష్యవాచా-మనుష్య=

మనుష్యునియొక్క, వాచా=వాక్కుచేత, విస్మాయయన్ సన్ = ఆశ్చర్యమునొందించుచు, నిజగాద=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—నిజగాద=పలికెను. కః=ఏది? సింహః = సింహము. కాం=దేనిని? వాచం=వాక్కును. కం=ఎవనిగూర్చి ? తం=ఆదిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'సింహః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'వాచం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నిజగాద' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక ద్వికర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్సన్ =ఎట్టివాఁడగుచు? విస్మాయయన్ సన్ = ఆశ్చర్యమునొందించుచు. కయా=దేనిచేత? మనుష్యవాచా- మనుష్య = మనుష్యునియొక్క, వాచా= వాక్కుచేత. కం=ఎవనిని? తం=ఆదిలీపమహారాజును. తంకథంభూతం=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? విస్మితం = ఆశ్చర్యయుక్తుఁడయినవాఁడు. కస్యాం=దేనియందు? ఆత్మవృత్తౌ-ఆత్మ = తనయొక్క, వృత్తౌ = బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారమందు. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? సింహోరుసత్త్వం -సింహ=సింహమువలె, ఉరుసత్త్వం= అధికబలంబు కలిగినవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? మనువంశకేతుం- మను = మనుమహారాజుయొక్క, వంశ = కులమునకు, కేతుం=చిహ్నభూతుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతం = ఇంకనెట్టివాఁడు ? ఆర్యగృహ్యం - ఆర్య=సత్పురుషులయొక్క, గృహ్యం=పక్షీయుఁడైనవాఁడు. సింహఃకథంభూతః=సింహమెట్టిది? నిగృహీతధేనుః-నిగృహీత= పీడింపఁబడిన, ధేనుః = నందినీధేనువు కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం,తౌ,తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుల్లింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. ఆర్యగృహ్యం - ఆర్యాణాం గృహ్యః ఆర్యగృహ్యః, తం ఆర్యగృహ్యం; గృహ్యం, గృహ్యౌ, గృహ్యాన్. ఆర్యగృహ్యశబ్దఃఅకారాంతఃపుల్లింగఃద్వితీయైకవచనాంతః.నిగృహీతధేనుః-నిగృహీతా ధేనుర్యేనసః నిగృహీతధేనుః; ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః నిగృహీతధేనుశబ్దః ఉకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మనుష్యవాచా-మనుష్యస్య వాక్ మనుష్యవాక్, తయా మనుష్యవాచా; వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. మనుష్యవాక్ఛబ్దః చకారాంతః స్త్రీలింగఃతృతీయైకవచనాంతః.మనువంశకేతుం-మనోఃవంశఃమనువంశః, మనువంశస్య కేతుః మనువంశకేతుః, తం మనువంశకేతుం; కేతుం, కేతూ, కేతూన్. మనువంశకేతుశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగఃద్వితీయైకవచనాంతః.విస్మాయయన్-విస్మాయయన్,విస్మాయయంతౌ,విస్మాయయంతః విస్మాయయచ్ఛబ్దఃతకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విస్మితం-విస్మితం,విస్మితౌ, విస్మితాన్. విస్మితశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.ఆత్మవృత్తౌ-ఆత్మనః వృత్తిఃఆత్మవృత్తిః,తస్యాంఆత్మవృత్తౌ;వృత్త్యాం,వృత్తౌ,వృత్త్యోః,వృత్తిషు. ఆత్మవృత్తిశబ్దఃఇకారాంతః స్త్రీలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః.సింహోరుసత్త్వం ఉరుసత్త్వం యస్య సః ఉరుసత్త్వః,సింహఇవ ఉరుసత్త్వఃసింహోరుసత్త్వః,తంసింహోరుసత్త్వం; సత్త్వం, సత్త్వౌ, సత్త్వాన్.సింహోరుసత్త్వశబ్దఃఅకా

రాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నిజగాద-నిజగాద, నిజగదతుః, నిజగదుః. నీత్యు పసర్గపూర్వకాత్ 'గదవ్యక్తాయాంవాచి' త్యస్మాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సింహః-సింహః, సింహౌ, సింహాః. సింహశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. నిగృహీతా పీడితా ధేను ర్యేనసః సింహః, ఆర్యాణాం సతాం గృహ్యం పక్ష్యం 'పదాస్వైరిబాహ్యా పక్ష్యేషుచే' తి క్యప్, మనువంశస్య కేతుం చిహ్నం, కేతువద్వ్యావర్తకం. సింహ ఇవ ఉరుసత్వః మహాబలః తం,ఆత్మనోవృత్తౌ బాహు స్తమ్భనరూపవ్యాపారే అభూతపూర్వత్వా ద్విస్మితం. కర్తరిక్తః, తందిలీపం, మనుష్య వాచాకరణేన పునర్విస్మాయయన్ విస్మయమాశ్చర్యం ప్రాపయన్, నిజగాద 'ష్మిఙ్ ఈ షద్ధసన' ఇతిధాతోర్ణిచివృద్ధౌ ఆయాదేశే శతృప్రత్యయే సతి విస్మాయయన్నితి రూపం సిద్ధం. 'విస్మాపయ' న్నితిపాఠేతు పుగాగమమాంత్రంవక్తవ్యం, తచ్చ 'నిత్యంస్మయతే' రితిహేతు భయవివక్షాయామేవేతి 'భీస్మ్యో ర్హేతుభయ' ఇత్యాత్మనేపదే విస్మాయమాన ఇతిస్యాత్, యద్వా మనుష్యవాక్ ప్రయోజ్యకర్త్రీ విస్మాపయతేః, తయాసింహో విస్మాపయన్నితిణ్యంతాద్వా రూప మత్రేతి వ్యాఖ్యేయం.

భావము.—నందినీధేనువును బట్టుకొనిన సింహము,సజ్జనులపక్షము నవలంబించెడు వాఁడును, మనువంశమునకు టెక్కెమువంటివాఁడును, సింహబలంబుగలిగి తనబాహువులు స్తంభించినందున నాశ్చర్య మొందువాఁడు నగు దిలీపమహారాజును గూర్చి వింతగా మనుష్యభాషతో మాటలాడెను.

శ్లో. అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ
ప్రయుక్త మప్యస్త్రమితో వృథా స్యాత్,
న పాదపోన్మూలనశక్తి రంహ
శ్శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య. 38

పదచ్ఛేదము.—అలం, మహీపాల, తవ, శ్రమేణ, ప్రయుక్తం,అపి,అస్త్రం, ఇతః, వృథా, స్యాత్, న, పాదపోన్మూలశక్తి, రంహః, శిలోచ్చయే, మూర్ఛతి, మారుతస్య.

అర్థము.—హేమహీపాల=ఓయిభూపాలుఁడ! తవ=నీయొక్క, శ్రమేణ=ఆయాసంబుచేత, అలం=చాలును. ఇతః=ఈనాయందు, ప్రయుక్తమపి=ప్రయోగింపఁబడినదయ్యును, అస్త్రం=అస్త్రము, వృథా=వ్యర్థమైనది, స్యాత్=అగును. తథాహి=అది యుక్తమే, పాదపోన్మూలనశక్తి-పాదప=వృక్షములయొక్క, ఉన్మూలన = నాశమందు

శక్తి=సామర్థ్యముకలిగిన, మారుతస్య=వాయువుయొక్క, రంహః=వేగము, శిలోచ్చయే=పర్వతమందు, సమూర్ఛతి=ప్రసరింపదు.

ఆకాంక్ష.—సమూర్ఛతి=ప్రసరింపదు. కిం=ఏమి? రంహః=వేగము. 'రంహః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సమూర్ఛతి' అనెడి క్రియాపదము నన్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మిన్=దేనియందు? శిలోచ్చయే=పర్వతమందు. కస్య=దేనియొక్క? మారుతస్య=వాయువుయొక్క. రంహఃకథంభూతం=వేగమెట్టిది? పాదపోన్మూలనశక్తి-పాదప=వృక్షములయొక్క, ఉన్మూలన=నాశమందు, శక్తి=సామర్థ్యముకలిగినది. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదియుక్తమే. స్యాత్=అగును. కిం=ఏమి? అస్త్రం=అస్త్రము. 'అస్త్రం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్యాత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్టిది? వృథా=వ్యర్థమయినది. కథంభూతమపి=ఎట్టిదయ్యును? ప్రయుక్తమపి=ప్రయోగింపఁబడినదయ్యును. కుత్ర=ఎక్కడ? ఇతః=ఈనాయందు. అలం=చాలును. కేన=దేనిచేత? శ్రమేణ=ఆయాసంబుచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. కస్యసంబుద్ధిః? హేమహీపాల=ఓయిభూపాలుఁడ.

శబ్దరూపసమాసములు.—అలం-అవ్యయమ్. మహీపాల - మహీంపాలయతీతి మహీపాలః; తస్యసంబుద్ధిః హేమహీపాల; హేమహీపాల, హేమహీపాలౌ, హేమహీపాలాః. మహీపాలశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః.తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. శ్రమేణ-శ్రమేణ, శ్రమాభ్యాం, శ్రమైః. శ్రమశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. ప్రయుక్తం-ప్రయుక్తం, ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాని. ప్రయుక్తశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. అస్త్రం. అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అస్త్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతః - తసిల్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. వృథా-అవ్యయమ్. స్యాత్-స్యాత్, స్యాతాం, స్యుః. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివిధ్యర్థే లిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. పాదపోన్మూలనశక్తి-పాదపానాం ఉన్మూలనం పాదపోన్మూలనం, పాదపోన్మూలనే శక్తిర్యస్యతత్ పాదపోన్మూలనశక్తి; పా...శక్తే, పా...శక్తీని, పా...శక్తీని. పాదపోన్మూలనశక్తిశబ్దః ఇకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రంహః-రంహః, రంహసీ, రంహాంసి. రంహశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శిలోచ్చయే-శిలోచ్చయే, శిలోచ్చయయోః, శిలోచ్చయేషు. శిలోచ్చయశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. మూర్ఛతి-మూర్ఛతి, మూర్ఛతః, మూర్ఛంతి. 'మూర్ఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయో' రిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్

పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మారుతస్య-మారుతస్య, మారుతయోః,మారుతానాం. మారుతశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అలమితి. హేమహీపాల, తవ శ్రమేణ అలం, సాధ్యాభావాచ్ఛ్రమో నకర్తవ్య ఇత్యర్థః. 'అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. అత్ర గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా శ్రమస్యకరణత్వాత్తృతీయా, ఇతోఽస్మిన్మయి, సార్వవిభక్తికస్తసిః. ప్రయుక్తమపి అస్త్రం, వృథాస్యాత్, తథాహి-పాదపోన్మూలనేశక్తిర్యస్య తత్తథోక్తం, మారుతస్యరంహః వేగః, శిలోచ్చయే పర్వతే, నమూర్ఛతి న ప్రసరతి.

భావము.—ఓ దిలీపమహారాజా! నీవు శ్రమపడనవసరము లేదు. నాపైనస్త్రము బ్రయోగించినను వ్యర్థమే యగును. చెట్లను బెల్లగించుశక్తిగల గాలివేగము పర్వతముమీఁద నుపయోగింపదు గదా!

శ్లో. కైలాసగౌరం వృష మారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్,
అవేహి మాం కింకర మష్టమూర్తేః
కుంభోదరంనామ నికుమ్భతుల్యమ్. 35

పదచ్ఛేదము.—కైలాసగౌరం, వృషం, ఆరురుక్షోః, పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం, అవేహి, మాం, కింకరం, అష్టమూర్తేః, కుమ్భోదరం, నామ, నికుమ్భతుల్యం.

అర్థము.—కైలాసగౌరం-కైలాస=కైలాసపర్వతమువలె, గౌరం = శుభ్రమయిన, వృషం=వృషభమును, ఆరురుక్షోః=ఎక్కనిచ్ఛయించిన, అష్టమూర్తేః=పరమేశ్వరునియొక్క, పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం-పాద=పాదములయొక్క, అర్పణ = ఉంచుటయనెడు, అనుగ్రహ=అనుగ్రహముచేత, పూత=పరిశుద్ధమయిన, పృష్ఠం=పృష్ఠప్రదేశముకలిగినట్టియు, నికుమ్భతుల్యం-నికుమ్భ=నికుంభునితోఁడ, తుల్యం=సదృశుఁడయినట్టియు, కుమ్భోదరంనామ=కుమ్భోదరుఁడని ప్రసిద్ధుఁడయిన, మాం=నన్ను, కింకరం=పరమేశ్వరసేవకునిగ, అవేహి=తెలిసికొనుము.

ఆకాంక్ష.—అవేహి=తెలిసికొనుము. కః=ఎవ్వఁడు? త్వం=నీవు. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'మాం'అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవేహి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం=ఎట్టివానిగా? కింకరం=పరమేశ్వరసేవకునిగా.మాం కథంభూతం=నేనెట్టివాఁడను? కుమ్భోదరంనామ=కుమ్భోదరుఁడని ప్రసిద్ధుఁడయినవాఁడను,పునఃకథంభూతం=

ఇంక నెట్టివాఁడను? నికుంభతుల్యం-నికుంభ=నికుంభునితోడ, తుల్యం=సమానుఁడయిన వాఁడను. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడను? పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం - పాద=పాదములయొక్క, అర్పణ=ఉంచుటయనెడి, అనుగ్రహ = అనుగ్రహంబుచేత, పూత=పరిశుద్ధమయిన, పృష్ఠం=పృష్ఠప్రదేశంబు కలిగినవాఁడను. కస్య=ఎవనియొక్క? అష్టమూర్తేః=పరమేశ్వరునియొక్క. అష్టమూర్తేఃకథంభూతస్య=పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? ఆరురుక్షోః=ఎక్కనిచ్ఛయించినవాఁడు. కం=దేనిని? వృషం=వృషభమును. వృషంకథంభూతం=వృషభ మెట్టిది? కైలాసగౌరం-కైలాస=కైలాసపర్వతమువలె, గౌరం=శుభ్రమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—కైలాసగౌరం - కైలాసఇవ గౌరః కైలాసగౌరః, తం కైలాసగౌరం; గౌరం, గౌరౌ, గౌరాన్. కైలాసగౌరశబ్దఃఅకారాన్తఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వృషం-వృషం,వృషౌ,వృషాన్. వృషశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరురుక్షోః-ఆరోఢుమిచ్ఛుః ఆరురుక్షుః, తస్య ఆరురుక్షోః; ఆరురుక్షోః, ఆరురుక్ష్వోః, ఆరురుక్షూణాం. ఆరురుక్షుశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః. పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం-పాదస్య అర్పణం పాదార్పణం, పాదార్పణమేవ అనుగ్రహః పాదార్పణానుగ్రహః, పాదార్పణానుగ్రహేణ పూతం పాదార్పణానుగ్రహపూతం, పాదార్పణానుగ్రహపూతం పృష్ఠంయస్య సః పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠః, తం పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం; పృష్ఠం, పృష్ఠౌ, పృష్ఠాన్. పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం, అవేత. అవ-ఆఙ్-ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివిధ్యర్థేలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. కింకరం-కింకరం, కింకరౌ, కింకరాన్. కింకరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అష్టమూర్తేః-అష్టౌ మూర్తయోయస్యసః అష్టమూర్తిః,తస్య అష్టమూర్తేః; అష్టమూర్తేః, అష్టమూర్త్యోః, అష్టమూర్తీనాం. అష్టమూర్తిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. కుంభోదరం-కుంభ ఇవఉదరంయస్యసః కుంభోదరః, తం కుంభోదరం; కుంభోదరం, కుంభోదరౌ, కుంభోదరాన్. కుంభోదరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. నికుంభతుల్యం - నికుంభేనతుల్యో నికుంభతుల్యః, తం నికుంభతుల్యం; తుల్యం, తుల్యౌ, తుల్యాన్.నికుంభతుల్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —కైలాసేతి. కైలాస ఇవగౌరంశుభ్రం, వృషం, ఆరురుక్షోఃఆరో

ధుమిచ్ఛో\: 'చామీకరంచశుభ్రంచ గౌర మాహుర్మనీషిణ' ఇతి శాశ్వతః * అష్టామూ ర్తయోయస్యతస్య అష్టమూర్తేశ్శివస్య, పాదార్పణం పాదన్యాసః, తదేవ అనుగ్రహః ప్రసాదః తేనపూతం పృష్ఠంయస్యతం తథోక్తం, శివస్య వస్యోపరిపాదంనిక్షిప్య వృష మారోహతీతిభావః, నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం,కుంభోదరంనామ,కింకరంమాం,అవే హివిద్ధి *'పృథివీసలిలంతేజోవాయురాకాశమేవచ, సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయ' ఇతి.

భావము.—వెండికొండవలెఁ దెల్లనగునందిపై నెక్కనిచ్చగల శివుని చరణవిన్యా సానుగ్రహమున బవిత్రమయినవీఁపుగల నన్ను పరమేశ్వరుని సేవకునిగ నికుంభునితోడ సమానునిఁగ కుంభోదరుఁడనువానిగ నెఱుఁగుము.

శ్లో. అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన,
యో హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానాం
స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః. 36

పదచ్ఛేదము.—అముం, పురః, పశ్యసి, దేవదారుం, పుత్రీకృతః, అసౌ, వృషభ ధ్వజేన, యః, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం, స్కందస్య, మాతుః, పయసాం, రసజ్ఞః.

అర్థము.—పురః=ముందఱనుండెడు, అముం=ఈ, దేవదారుం=దేవదారువృక్ష మును, పశ్యసి=చూచుచున్నావుగదా. అసౌ=ఈదేవదారువృక్షము, వృషభధ్వజేన=పర మేశ్వరునిచేత,పుత్రీకృతః=పుత్రభావముచేస్వీకరింపఁబడెను.యః=ఏదేవదారువృక్షము, స్కందస్య=కుమారస్వామికి, మాతుః=తల్లియైనపార్వతియొక్క, హేమకుంభస్తననిస్సృ తానాం-హేమ=సువర్ణముయొక్క, కుంభ=కుంభమనెడు కుంభమువంటి, స్తన=స్తనం బువలన, నిస్సృతానాం=స్రవించిన, పయసాం = ఉదకములయొక్కయు, క్షీరముల యొక్కయు, రసజ్ఞః=రసమును తెలిసినదో.

ఆకాంక్ష.—రసజ్ఞః=రసమును దెలిసినదో. కః=ఏది? యః=ఏ దేవదారువృక్షము. 'యః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'రసజ్ఞః' అనెడికారకక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషాం=వేనియొక్క? పయసాం=ఉదకములయొక్క యు, క్షీరములయొక్కయు. పయసాంకథం భూతానాం = ఉదకములును క్షీరములును ఎట్టివి? హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం-హేమ=సువర్ణముయొక్క,కుంభ=కుంభమనెడు కుంభమువంటి, స్తన=స్తనమువలన,నిస్సృతానాం=స్రవించినవి.కస్యాః=ఎవతెయొక్క? మాతుః=తల్లియైన పార్వతియొక్క. కస్య=ఎవనికి? స్కందస్య=కుమారస్వామికి. పుత్రీ కృతః=పుత్రభావముచే స్వీకరింపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? వృషభధ్వజేన=పరమేశ్వరుని

ఇంక నెట్టివాఁడను? నికుంభతుల్యం-నికుంభ=నికుంభునితోడ, తుల్యం=సమానుఁడయిన వాఁడను. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడను? పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం - పాద=పాదములయొక్క, అర్పణ=ఉంచుటయనెడి, అనుగ్రహ = అనుగ్రహంబుచేత, పూత=పరిశుద్ధమయిన, పృష్ఠం=పృష్ఠప్రదేశంబు కలిగినవాఁడను. కస్య=ఎవనియొక్క? అష్టమూర్తేః=పరమేశ్వరునియొక్క. అష్టమూర్తేఃకథంభూతస్య=పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? ఆరురుక్షోః=ఎక్కనిచ్ఛయించినవాఁడు. కం=దేనిని? వృషం=వృషభమును. వృషంకథంభూతం=వృషభమెట్టిది? కైలాసగౌరం-కైలాస=కైలాసపర్వతమువలె, గౌరం=శుభ్రమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—కైలాసగౌరం - కైలాసఇవ గౌరః కైలాసగౌరః, తం కైలాసగౌరం; గౌరం, గౌరౌ, గౌరాన్. కైలాసగౌరశబ్దఃఅకారాన్తఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. వృషం-వృషం,వృషౌ,వృషాన్. వృషశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరురుక్షోః-ఆరోఢుమిచ్ఛుః ఆరురుక్షుః, తస్య ఆరురుక్షోః; ఆరురుక్షోః, ఆరురుక్ష్వోః, ఆరురుక్షూణాం. ఆరురుక్షుశబ్దఃఉకారాంతఃపుల్లింగఃషష్ఠ్యేకవచనాంతః. పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం-పాదస్య అర్పణం పాదార్పణం, పాదార్పణమేవ అనుగ్రహః పాదార్పణానుగ్రహః, పాదార్పణానుగ్రహేణ పూతం పాదార్పణానుగ్రహపూతం, పాదార్పణానుగ్రహపూతం పృష్ఠంయస్య సః పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠః, తం పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం; పృష్ఠం, పృష్ఠౌ, పృష్ఠాన్. పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠశబ్దఃఅకారాంతఃపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం, అవేత. అవ-అఙ్-ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' నిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివిధ్యర్థేలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతఃపుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. కింకరం-కింకరం, కింకరౌ, కింకరాన్. కింకరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అష్టమూర్తేః-అష్టౌ మూర్తయోయస్యసః అష్టమూర్తిః,తస్య అష్టమూర్తేః; అష్టమూర్తేః, అష్టమూర్త్యోః, అష్టమూర్తీనాం. అష్టమూర్తిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. కుంభోదరం-కుంభ ఇవఉదరంయస్యసః కుంభోదరః, తం కుంభోదరం; కుంభోదరం, కుంభోదరౌ, కుంభోదరాన్. కుంభోదరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. నామ-అవ్యయమ్. నికుంభతుల్యం - నికుంభేనతుల్యః నికుంభతుల్యః, తం నికుంభతుల్యం; తుల్యం, తుల్యౌ, తుల్యాన్. నికుంభతుల్యశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —కైలాసేతి. కైలాస ఇవగౌరంశుభ్రం, వృషం, ఆరురుక్షోఃఆరో

ధుమిచ్ఛోః 'చామీకరంచశుభ్రంచ గౌర మాహుర్మనీషిణ' ఇతి శాశ్వతః * అష్టామూర్తయోయస్యతస్య అష్టమూర్తేశ్శివస్య, పాదార్పణం పాదన్యాసః, తదేవ అనుగ్రహః ప్రసాదః తేనపూతం పృష్ఠంయస్యతం తథోక్తం, శివస్య వస్యోపరిపాదంనిక్షిప్య వృషమారోహతీతిభావః, నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం,కుంభోదరంనామ,కింకరంమాం,అవేహివిద్ధి * 'పృథివీసలిలంతేజోవాయురాకాశమేవచ, సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయ' ఇతి.

భావము.—వెండికొండవలెఁ దెల్లనగునందిపై నెక్కునిచ్చగల శివునిచరణావిన్యాసానుగ్రహమున బవిత్రమయినవీఁపుగల నన్ను పరమేశ్వరుని సేవకునిగ నికుంభునితోడ సమానునిఁగ కుంభోదరుఁడనువానిగ నెఱుఁగుము.

శ్లో. అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన,
యో హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానాం
స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః. ౩౬

పదచ్ఛేదము.—అముం, పురః,పశ్యసి, దేవదారుం, పుత్రీకృతః, అసౌ,వృషభధ్వజేన, యః, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం, స్కందస్య, మాతుః, పయసాం, రసజ్ఞః.

అర్థము.—పురః=ముందఱనుండెడు, అముం=ఈ, దేవదారుం=దేవదారువృక్షమును, పశ్యసి=చూచుచున్నావుగదా. అసౌ=ఈదేవదారువృక్షము, వృషభధ్వజేన=పరమేశ్వరుని చేత,పుత్రీకృతః=పుత్రభావముచేస్వీకరింపఁబడెను.యః=ఏదేవదారువృక్షము, స్కందస్య=కుమారస్వామికి, మాతుః=తల్లియైనపార్వతియొక్క, హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం-హేమ=సువర్ణముయొక్క, కుంభ=కుంభమనెడు కుంభమువంటి, స్తన=స్తనంబువలన, నిస్సృతానాం=స్రవించిన, పయసాం = ఉదకములయొక్కయు, క్షీరములయొక్కయు, రసజ్ఞః=రసమునుతెలిసినదో.

ఆకాంక్ష.—రసజ్ఞః=రసమునుదెలిసినదో.కః=ఏది?యః=ఏదేవదారువృక్షము. 'యః' అనెడిప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'రసజ్ఞః' అనెడికారకక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషాం=వేనియొక్క?పయసాం=ఉదకములయొక్కయు, క్షీరములయొక్కయు. పయఃసాంకథం భూతానాం = ఉదకములును క్షీరములును ఎట్టివి? హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం-హేమ=సువర్ణముయొక్క,కుంభ=కుంభమనెడు కుంభమువంటి, స్తన=స్తనమువలన,నిస్సృతానాం=స్రవించినవి.కస్యాః=ఎవతెయొక్క? మాతుః=తల్లియైన పార్వతియొక్క. కస్య=ఎవనికి? స్కందస్య=కుమారస్వామికి. పుత్రీకృతః=పుత్రభావముచే స్వీకరింపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? వృషభధ్వజేన=పరమేశ్వరుని

చేత. కః=ఏది? అసౌ=ఈ దేవదారువృక్షము. 'వృషభధ్వజేన' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'అసౌ' అనెడి ప్రథమాంత కర్మపదమును, 'పుత్రీకృతః' అనెడి కారకక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక కర్మణిప్రయోగము. పశ్యసి = చూచుచున్నావుగదా. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? అముం=ఈ, దేవదారుం=దేవదారువృక్షమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అముం దేవదారుం' అనెడి ద్వితీయాన్తకర్మపదమును, 'పశ్యసి' అనెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. దేవదారుం కథంభూతం= దేవదారువృక్షమెట్టిది? పురః=ముందఱనుండునట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—అముం-అముం, అమూ, అమూన్. అదశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పురః - అవ్యయమ్. పశ్యసి-పశ్యసి, పశ్యథః, పశ్యథ 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. దేవదారుం-దేవదారుం, దేవదారూ, దేవదారూన్. దేవదారుశబ్దః ఉకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పుత్రీకృతః-అపుత్రః పుత్రః సంపద్యమానః కృతః పుత్రీకృతః; పుత్రీకృతః, పుత్రీకృతౌ, పుత్రీకృతాః. పుత్రీకృతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వృషభధ్వజేన-వృషభః ధ్వజో యస్యసః వృషభధ్వజః, తేన వృషభధ్వజేన; ధ్వజేన, ధ్వజాభ్యాం, ధ్వజైః. వృషభధ్వజశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. యః-యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం- హేమ్నః కుంభః హేమకుంభః, హేమకుంభ ఇవ స్తనః హేమకుంభస్తనః, హేమకుంభస్తనాత్ నిస్సృతాని హేమకుంభస్తననిస్సృతాని, తేషాం హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం; నిస్సృతస్య, నిస్సృతయోః, నిస్సృతానాం. హేమకుంభస్తననిస్సృతశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. స్కందస్య-స్కందస్య, స్కందయోః, స్కందానాం. స్కందశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మాతుః-మాతుః, మాత్రోః, మాతౄణాం. మాతృశబ్దః ఋకారాంతః స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. పయసాం-పయసః, పయసోః, పయసాం. పయశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. రసజ్ఞః-రసంజానాతీతి రసజ్ఞః. రసజ్ఞః, రసజ్ఞౌ, రసజ్ఞాః. రసజ్ఞశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అముమితి. పురః, అగ్రతః సితం, అముం దేవదారుం, పశ్యసీతి కాకుః; అసౌ దేవదారుః, వృషభః ధ్వజః యస్యతేన, శివేన, పుత్రీకృతః, పుత్రత్వేన, స్వీకృతః; అభూతతద్భావేచ్వి, యోదేవదారుః స్కందస్యమాతుః గౌర్యాః, హేమ్నః, కుంభ ఏవ స్తనస్తస్మాన్నిస్సృతానాం, పయసామంబూనాం రసజ్ఞః, స్కందపక్షే, హేమకుంభ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః, పయసాం క్షీరాణాం 'పయః క్షీరం పయో౽ంబుచే' త్యమరః, స్కందసమాన ప్రేమాస్పదమితి భావః.

భావము.—రాజా! ఇదిగో యెదుటఁ గనఁబడు దేవదారుతరువును జూచుచున్నావుకదా. ఏది పార్వతిబంగరుకుండల నీరుబోయ రసము నెఱిఁగినదో అది. ఇది పరమేశ్వరునిచే పుత్రునింబోలి ప్రేమింపఁబడినది.

శ్లో. కణ్డూయమానేన కటం కదాచిత్ వన్యద్విపేనోన్మథితా త్వగస్య,
అథైన మద్రేస్తనయా శుశోచ సేనాన్య మాలీఢ మివాసురాస్త్రైః.

పదచ్ఛేదము.—కణ్డూయమానేన, కటం, కదాచిత్, వన్యద్విపేన, ఉన్మథితా, త్వక్, అస్య, ఏనం, అద్రేః, తనయా, శుశోచ, సేనాన్యం, ఆలీఢం, ఇవ, అసురాస్త్రైః.

అర్థము.—కదాచిత్=ఒకానొక కాలమందు, కటం=గండస్థలమును, కండూయమానేన=గీరుకొనుచుండెడు, వన్యద్విపేన-వన్య=వనమందుబుట్టిన, ద్విపేన=గజముచేత, అస్య=ఈ దేవదారువృక్షముయొక్క, త్వక్=చర్మము, ఉన్మథితా=మథింపఁబడెను. అథ=అనంతరము, అద్రేః=హిమవత్పర్వతమునకు, తనయా=కొమార్తెయైన పార్వతి, అసురాస్త్రైః-అసుర=రాక్షసులయొక్క, అస్త్రైః=అస్త్రములచేత, ఆలీఢం=కొట్టఁబడిన, సేనాన్యమివ=కుమారస్వామివలె, ఏనం=ఈ దేవదారువృక్షమునుగూర్చి, శుశోచ=దుఃఖించెను.

ఆకాంక్ష.—శుశోచ=దుఃఖించెను. కా=ఎవతె? తనయా=కొమార్తెయైన పార్వతి. కం=దేనినిగుఱించి? ఏనం=ఈ దేవదారువృక్షమునుగుఱించి. 'తనయా' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఏనం' అనెడిద్వితీయాన్తకర్మపదమును, 'శుశోచ' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కమివ=ఎవనివలె? సేనాన్యమివ=కుమారస్వామివలె. సేనాన్యంకథంభూతం=కుమారస్వామి యెట్టివాఁడు? ఆలీఢం=కొట్టఁబడినవాఁడు. కైః=వేనిచేత? అసురాస్త్రైః=రాక్షసులయొక్క అస్త్రములచేత. కస్య=ఎవనికి? అద్రేః=హిమవత్పర్వతమునకు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరము. ఉన్మథితా=మథింపఁబడెను. కేన=దేనిచేత? వన్యద్విపేన=వనమందుబుట్టిన గజంబుచేత, కా=ఏది? త్వక్=చర్మము. 'వన్యద్విపేన' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'త్వక్' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును, 'ఉన్మథితా' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్య=దేనియొక్క? అస్య=ఈ దేవదారువృక్షంబుయొక్క. వన్యద్విపేనకథంభూతేన=వనమందుబుట్టిన గజమెట్టిది? కండూయమానేన=గీరుకొనుచుండునది. కం=దేనిని? కటం=గండస్థలమును. కదా=ఎప్పుడు? కదాచిత్=ఒకానొక కాలమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—కండూయమానేన-కండూయమానేన, కండూయమానాభ్యాం, కండూయమానైః. కండూయమానశబ్దఃఅకారాంతఃపుల్లింగఃతృతీయైకవచనాం

తః. కటం-కటం, కటౌ, కటాన్-కటశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. కదా-అవ్యయమ్. చిత్-అవ్యయమ్. వన్యద్విపేన-వనేభవః వన్యః, ద్వాభ్యాంపిబతీతి ద్విపః, వన్యశ్చాసౌ ద్విపశ్చవన్యద్విపః, తేనవన్యద్విపేన; ద్విపేన, ద్విపాభ్యాం, ద్విపైః. వన్యద్విపశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉన్మథితా-ఉన్మథితా, ఉన్మథితే, ఉన్మథితాః. ఉన్మథితాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః-త్వక్, త్వక్, త్వచౌ, త్వచః. త్వక్ఛబ్దః చకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అస్య-అస్య, అనయోః ఏనయోః, ఏషాం. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అథ-అవ్యయమ్. ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అద్రేః-అద్రేః, అద్ర్యోః, అద్రీణాం. అద్రిశబ్దః ఇకారాంతః పుల్లింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. శుశోచ-శుశోచ, శుశుచతుః, శుశుచుః 'శుచశోకే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సేనాన్యం-సేనాంనయతీతి సేనానీః, తం సేనాన్యం; సేనాన్యం, సేనాన్యౌ, సేనాన్యః. సేనానీశబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆలీఢం-ఆలీఢం, ఆలీఢౌ, ఆలీఢాన్. ఆలీఢశబ్దః అకారాంతః పుల్లింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. అసురాస్త్రైః-అసురాణాం అస్త్రాణి అసురాస్త్రాణి, తైః అసురాస్త్రైః; అస్త్రేణ, అస్త్రాభ్యాం, అస్త్రైః. అసురాస్త్రశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగః తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కండూయమానేనేతి. కదాచిత్, కటంకపోలం, కండూయమానేన కర్షతా, కండ్వాదిభ్యోయక్, తతశ్శానచ్. వన్యద్విపేన అస్య దేవదారోః, త్వక్ ఉన్మథితా, అథ, అద్రేః తనయా గౌరీ, అసురాస్త్రైః, ఆలీఢం క్షతం, సేనాంనయతీతి సేనానీః స్కందః 'పార్వతీనందనః స్కంద స్సేనానీరగ్నిభూర్గుహః' ఇత్యమరః, 'సత్సూద్విషే' త్యాదినాక్విప్. తమివ ఏవం దేవదారుం, శుశోచ.

భావము.—ఒకకాలమున నొకయడవియేనుఁగు చెట్టుపయిన దానిగండస్థలమును గీరుకొనెను. అందువలన నీచెట్టుచర్మము వీడెను. అప్పుడు పార్వతీదేవి రాక్షసుల బాణములచే గొట్టఁబడినకుమారస్వామిని గూర్చి యేలాగున వ్యసనపడెనో యాలాగున దుఃఖించెను.

శ్లో. తదా ప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం
త్రాసార్థమస్మిన్నహ మద్రికుక్షౌ,
వ్యాపారిత శ్శూలభృతా విధాయ
సింహత్వ మంకాగతసత్వవృత్తిః. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—తదా ప్రభృతి, ఏవ, వనద్విపానాం, త్రాసార్థం, అస్మిన్, అహం, అద్రికుక్షౌ, వ్యాపారితః, శూలభృతా, విధాయ, సింహత్వం, అంకాగతసత్త్వవృత్తి.

అర్థము.—తదాప్రభృత్యేవ=ఆకాలము మొదలుకొనియే, వనద్విపానాం=వనగజములయొక్క, త్రాసార్థం=భయముకొఱకు, శూలభృతా=పరమేశ్వరునిచేత, అంకాగతసత్త్వవృత్తి-అంక=సమీపమునుగూర్చి, ఆగత=వచ్చిన, సత్త్వ=జంతువులె, వృత్తి=ఆహారంబుగాగలిగిన, సింహత్వం=సింహభావమును, విధాయ=చేసి, అస్మిన్=ఈ, అద్రికుక్షౌ-అద్రి=హిమవత్పర్వతంబుయొక్క, కుక్షౌ=గుహాయందు, అహం=నేను, వ్యాపారితః=నియోగింపఁబడితిని.

ఆకాంక్ష.—వ్యాపారితః=నియోగింపఁబడితిని. కేన=ఎవనిచేత ? శూలభృతా=పరమేశ్వరునిచేత. కః=ఎవఁడు ? అహం=నేను. 'శూలభృతా' అనెడి తృతీయాంత కర్తృపదమును, 'అహం' అనెడి ప్రథమాంత కర్మపదమును, 'వ్యాపారితః' అనెడి కారక క్రియాపదమునున్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్మిన్=దేనియందు? అస్మిన్=ఈ, అద్రికుక్షౌ=హిమవత్పర్వతముయొక్క గుహాయందు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విధాయ=చేసి. కిం=దేనిని? సింహత్వం=సింహభావమును. సింహత్వంకథంభూతం=సింహభావమెట్టిది? అంకాగతసత్త్వవృత్తి-అంక=సమీపముగూర్చి, ఆగత=వచ్చిన, సత్త్వ=జంతువులే, వృత్తి=ఆహారంబు గాగలిగినది. కిమర్థం=దేనికొఱకు ? త్రాసార్థం = భయముకొఱకు. కేషాం=వేనియొక్క? వనద్విపానాం = వనగజములయొక్క. కదాప్రభృత్యేవ=ఏకాలంబు మొదలుకొనియే? తదాప్రభృత్యేవ=ఆకాలంబు మొదలుకొనియే.

శబ్దరూపసమాసములు.—తదాప్రభృతి-తదా ప్రభృతిర్యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా తదాప్రభృతి. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఏవ-అవ్యయమ్. వనద్విపానాం-వనే ద్విపాః వనద్విపాః, తేషాం వనద్విపానాం; ద్విపస్య, ద్విపయోః, ద్విపానాం. వనద్విపశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. త్రాసార్థం—త్రాసాయ త్రాసార్థం-అవ్యయమ్. అస్మిన్—అస్మిన్, అనయోః, ఏనయోః, ఏషు. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతఃపుంలింగఃసప్తమ్యేకవచనాంతః. అహం-అహం, ఆవాం, వయం. అస్మచ్ఛబ్దఃదకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అద్రికుక్షౌ-అద్రేః కుక్షిః అద్రికుక్షిః, తస్మిన్ అద్రికుక్షౌ; కుక్షౌ, కుక్ష్యోః, కుక్షిషు. అద్రికుక్షిశబ్దః ఇకారాంతఃపుల్లింగఃసప్తమ్యేకవచనాంతః. వ్యాపారితః-వ్యాపారితః, వ్యాపారితౌ, వ్యాపారితాః. వ్యాపారితశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శూలభృతా-శూలంబిభర్తీతిశూలభృత్, తేన శూలభృతా; భృతా, భృద్భ్యాం, భృద్భిః. శూలభృచ్ఛబ్దః తకారాంతఃపుల్లింగఃతృతీయైకవచనాంతః. విధాయ-ల్యబంతమవ్యయమ్. సింహత్వం-సింహస్యభావః సింహత్వం,

తత్ సింహత్వం; సింహత్వం, సింహత్వే, సింహత్వాని. సింహత్వశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంకాగతసత్వవృత్తి-అంకం ఆగతాః అంకాగతాః, అంకాగతాశ్చ తే సత్వాశ్చ అంకాగతసత్వాః, అంకాగతసత్వాః వృత్తిర్యస్మిన్ తత్, అంకాగతసత్వవృత్తీ, తత్ అంకాగతసత్వవృత్తి; అం...వృత్తి, అం...వృత్తినీ, అం...వృత్తీని. అంకాగతసత్వవృత్తిశబ్దః ఇకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తదేతి. తత్కాలః ప్రభృతిరాదిర్యస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా, తదాప్రభృత్యేవ, వనద్విపానాం త్రాసార్థం భయార్థం, శూలభృతా శివేన, అంకం సమీపం, ఆగతాః ప్రాప్తాః, సత్వాః ప్రాణినః వృత్తిః ఆహారః, యస్మిన్ తత్, 'అంకస్సమీప ఉత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయో'రితి కేశవః. సింహత్వం, విధాయ, అస్మిన్నద్రికుక్షౌగుహాయాం అహం వ్యాపారితో నియుక్తః.

భావము.—అది మొదలీశ్వరుం డడవియేనుఁగులభయంబుకొఱకు నాకీ సింహస్వరూపమునిచ్చి యీచెట్టుకడకువచ్చు జంతువులే యాహారముగా జేసికొని యీగుహనుండ నియమించెను.

శ్లో. తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై
ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ,
ఉపస్థితా శోణితపారణా మే
సురద్విష శ్చాంద్రమసీ సుధేవ. 39

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అలం, ఏషా, క్షుధితస్య, తృప్త్యై, ప్రదిష్టకాలా, పరమేశ్వరేణ, ఉపస్థితా, శోణితపారణా, మే, సురద్విషః, చాన్ద్రమసీ, సుధా, ఇవ.

అర్థము.—పరమేశ్వరేణ=పరమేశ్వరునిచేత, ప్రదిష్టకాలా-ప్రదిష్ట=నిర్దేశింపఁబడిన, కాలా=భోజనసమయముకలిగినట్టియు, ఉపస్థితా=ప్రాప్తమయిన, ఏషా=ఈగోరూపమయిన, శోణితపారణా-శోణిత=రక్తముయొక్క, పారణా=పారణ, సురద్విషః=రాహువుయొక్క, తృప్త్యై=తృప్తికొఱకు, చాంద్రమసీ=చంద్రసంబంధినియైన, సుధేవ=అమృతమువలె, క్షుధితస్య = ఆఁకలిగొనిన, తస్య మే=అనాయొక్క, తృప్త్యై=తృప్తికొఱకు, అలం=పర్యాప్తమయినది.

ఆకాంక్ష.—అలం=పర్యాప్తమయినది. కా=ఏది? శోణితపారణా=రక్తపారణ. 'శోణితపారణా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అలం' అనెడికారకక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్యై=దేనికొఱకు? తృప్త్యై=తృప్తికొఱకు,

కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య మే=ఆనాయొక్క. మేకథంభూతస్య=నేనెట్టివాఁడను? క్షుధితస్య=ఆఁకలిగొన్నవాఁడను. కేవ=ఏదివలె? సుధేవ=అమృతమువలె. సుధాకథంభూతా=అమృతమెట్టిది? చాంద్రమసీ=చంద్రసంబంధినియైనది. కస్యై=దేనికొఱకు? తృప్త్యై=తృప్తికొఱకు. కస్య=ఎవనియొక్క? సురద్విషః=రాహువుయొక్క. శోణితపారణాకథంభూతా=రక్తపారణమెట్టిది? ఏషా=ఈగోరూపమైనది. పునఃకథంభూతా=ఇంకనెట్టిది? ఉపస్థితా=ప్రాప్తమైనది. పునః కథంభూతా=ఇంకనెట్టిది? ప్రదిష్టకాలా-ప్రదిష్ట=నిర్దేశింపఁబడిన, కాలా=భోజనసమయము కలిగినది. కేన=ఎవనిచేత? పరమేశ్వరేణ=పరమేశ్వరునిచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అలం-అవ్యయమ్. ఏషా-ఏషా, ఏతే, ఏతాః. ఏతచ్ఛబ్దః దకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షుధితస్య-క్షుధితస్య, క్షుధితయోః, క్షుధితానాం. క్షుధితశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తృప్త్యై-తృప్త్యై, తృప్తయే, తృప్తిభ్యాం, తృప్తిభ్యః తృప్తిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాంతః. ప్రదిష్టకాలా-ప్రదిష్టః కాలః యస్యాస్సా ప్రదిష్టకాలా; ప్ర...కాలా, ప్ర...కాలే, ప్ర...కాలాః ప్రదిష్టకాలాశబ్దః ఆకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరమేశ్వరేణ-పరమశ్చాసౌ ఈశ్వరశ్చ పరమేశ్వరః తేన పరమేశ్వరేణ; ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. పరమేశ్వరశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉపస్థితా-ఉపస్థితా, ఉపస్థితే, ఉపస్థితాః. ఉపస్థితాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. శోణితపారణా-శోణితస్య పారణా శోణితపారణా; పారణా, పారణే, పారణాః. శోణితపారణాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సురద్విషః-సురాన్ ద్వేష్టీతి సురద్విట్, తస్య సురద్విషః; ద్విషః, ద్విషోః, ద్విషాం. సురద్విట్ఛబ్దః షకారాన్తపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. చాంద్రమసీ-చంద్రమసః ఇయం చాంద్రమసీ; చాంద్రమసీ, చాంద్రమస్యౌ, చాంద్రమస్యః. చాంద్రమసీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుధా-సుధా, సుధే, సుధాః. సుధాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. పరమేశ్వరేణ ప్రదిష్టో నిర్దిష్టః కాలః భోజనవేళా యస్యాస్సా, ఉపస్థితా ప్రాప్తా, ఏషా, గోరూపా, శోణితపారణా, సురద్విషః రాహోః, చంద్రమసః ఇయం చాంద్రమసీ సుధేవ, క్షుధితస్య బుభుక్షితస్య, మే తృప్త్యై అలంపర్యాప్తా. 'నమస్స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ.

భావము — పరమేశ్వరునిచే నియమింపఁబడిన భోజనకాలమునకుఁ దటస్థమయిన ఈధేనువు శోణితపారణ రాహువునకు చన్ద్రసంబంధినియగు సుధ దొరికిన చందమున నాఁకలిఁగొన్న నాకు దృప్తికరముగానున్నయది.

శ్లో. స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం
గురోర్భవాన్ దర్శితశిష్యభక్తిః,
శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం
న తద్యశశ్శస్త్రభృతాం క్షిణోతి. ౪౦

పదచ్ఛేదము. — సః, త్వం, నివర్తస్వ, విహాయ, లజ్జాం, గురోః, భవాన్, దర్శితశిష్యభక్తిః, శస్త్రేణ, రక్ష్యం, యత్, అశక్యరక్షం, న తత్, యశః, శస్త్రభృతాం, క్షిణోతి.

అర్థము. — సః=అటువంటి, త్వం=నీవు, లజ్జాం=సిగ్గును, విహాయ=విడిచి, నివర్తస్వ=మఱలుము. భవాన్=నీవు, గురోః=గురువునకు, దర్శితశిష్యభక్తిః-దర్శిత=చూపఁబడిన, శిష్య=శిష్యునియొక్క, భక్తిః=అనురాగముగలవాఁడవు; రక్ష్యం = రక్షింపయోగ్యమైన, యత్=ఏధనము, శస్త్రేణ=ఆయుధముచేత, అశక్యరక్షం-అశక్య=శక్యంబుకాని, రక్షం=సంరక్షణముకలిగినదో, తత్=ఆధనము, శస్త్రభృతాం = శస్త్రధారులయొక్క, యశః=కీర్తిని, నక్షిణోతి=పోఁగొట్టదు.

ఆకాంక్ష — నక్షిణోతి =పోఁగొట్టదు. కిం=ఏది? తత్=ఆధనము. కిం=దేనిని ? యశః=కీర్తిని. 'తత్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యశః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నక్షిణోతి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేషాం=ఎవరియొక్క? శస్త్రభృతాం=శస్త్రధారులయొక్క. అశక్యరక్షం=శక్యంబుకానిసంరక్షణముకలిగినదో. కిం=ఏది? యత్=ఏధనము. 'యత్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అశక్యరక్షం' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేన=దేనిచేత? శస్త్రేణ=ఆయుధముచేత. యత్కథంభూతం=ఏధనమెట్టిది? రక్ష్యం=రక్షింపయోగ్యమయినది. దర్శితశిష్యభక్తిః = చూపఁబడిన శిష్యునియొక్క అనురాగముగలిగినవాఁడవు. కః=ఎవఁడు? భవాన్=నీవు. 'భవాన్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'దర్శితశిష్యభక్తిః' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్య=ఎవనికి? గురోః=గురువునకు. నివర్తస్వ=మఱలుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నివర్తస్వ' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకృత్వా = ఏమిచేసి?

విహాయ=విడిచి. కాం=దేనిని? లజ్జాం=సిగ్గును. త్వంకథంభూతః=నీవేలాంటివాఁడవు ? సః=అటువంటివాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నివర్తస్వ-నివర్తస్వ, నివర్తేథాం, నివర్తధ్వం. నీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'వృతువర్తనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివిధ్యర్థేలోట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. విహాయ-ల్యబంతమవ్యయమ్. లజ్జాం-లజ్జాం, లజ్జే, లజ్జాః. లజ్జాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉకారాన్తపుంలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. భవాన్-భవాన్, భవంతౌ, భవంతః. భవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దర్శితశిష్యభక్తిః-శిష్యస్యభక్తిః శిష్యభక్తిః, దర్శితాశిష్య భక్తిర్యేనసః దర్శితశిష్యభక్తిః; భక్తిః, భక్తీ, భక్తయః. దర్శితశిష్యభక్తిశబ్దః ఇకారాన్తపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శస్త్రేణ-శస్త్రేణ, శస్త్రాభ్యాం, శస్త్రైః. శస్త్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. రక్ష్యం-రక్షితుం యోగ్యం రక్ష్యం; రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి. రక్ష్యశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః దకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అశక్యరక్షం-అశక్యా రక్షాయస్యతత్ అశక్యరక్షం; అశక్యరక్షం, అశక్యరక్షే, అశక్యరక్షాణి. అశక్యరక్షశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. శస్త్రభృతాం - శస్త్రాణి బిభ్రతీతి శస్త్రభృతః, తేషాంశస్త్రభృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. శస్త్రభృచ్ఛబ్దః తకారాన్త పుల్లింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. క్షిణోతి - క్షిణోతి, క్షిణుతః, క్షిణ్వన్తి. 'క్షిక్షయే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా—స ఇతి. సః, ఏవముపాయశూన్యః, త్వం, లజ్జాం విహాయ, నివర్తస్వ, నను భవాన్, గురోః, దర్శితా ప్రకాశితా శిష్యస్యకర్తవ్యాభక్తిర్యేనసతథోక్తః, నను గురుధనం వినాశ్య కథంతత్సమీపంగచ్ఛేయ మిత్యతఆహ-శస్త్రేణేతి, యద్రక్ష్యంధనం, శస్త్రేణ ఆయుధేన 'శస్త్రమాయుధలోహయో' రితి విశ్వః. అశక్యారక్షాయస్యతదశక్యరక్షం-రక్షితుమశక్యమిత్యర్థః, తద్రక్ష్యం,నష్టమపి శస్త్రభృతాంయశః, నక్షిణోతి నహినస్తి, అశక్యార్థేష్వప్రతివిధానం న దోషాయేతి భావః.

భావము.—ఓరాజా! ఉపాయశూన్యుఁడవగు నీవు సిగ్గువదలి మఱలిపొమ్ము. గురుభక్తికలవాఁడవే. రక్షింపఁదగినదియు. ఆయుధములచే రక్షింపరాని ప్రతిబంధకము గల్గి యశక్యమగుచుండఁగా నాయుధవంతులకీర్తి తగ్గదు.

శ్లో. ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య,
ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశప్రభావాత్ ఆత్మన్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార. ౪౧

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, ప్రగల్భం, పురుషాధిరాజః, మృగాధిరాజస్య, వచః, నిశమ్య, ప్రత్యాహతాస్త్రః, గిరిశప్రభావాత్, ఆత్మని, అవజ్ఞాం, శిథిలీచకార.

అర్థము —పురుషాధిరాజః=దిలీపమహారాజు, ఇతి=ఈపూర్వోక్తమయిన, ప్రగల్భం=ప్రౌఢమయిన, మృగాధిరాజస్య = సింహముయొక్క, వచః=వాక్కును, నిశమ్య=విని, గిరిశప్రభావాత్ - గిరిశ = పరమేశ్వరునియొక్క, ప్రభావాత్=మాహాత్మ్యము వలన, ప్రత్యాహతాస్త్రస్సన్-ప్రత్యాహత=కొట్టఁబడిన, అస్త్రస్సన్=ఆయుధంబులు కలిగినవాఁడగుచు, ఆత్మని=తనవిషయంబుగా, అవజ్ఞాం = అవమానమును, శిథిలీచకార=విడిచెను.

ఆకాంక్ష.—శిథిలీచకార=విడిచెను. కః=ఎవఁడు? పురుషాధిరాజః=దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? అవజ్ఞాం=అవమానమును. 'పురుషాధిరాజః' అనెడి ప్రథమాన్త కర్తృపదమును, 'అవజ్ఞాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'శిథిలీచకార' అనెడి క్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మిన్=ఎవనివిషయముగా? ఆత్మని=తనవిషయముగా. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రత్యాహతాస్త్రస్సన్-ప్రత్యాహత=కొట్టఁబడిన, అస్త్రస్సన్=ఆయుధములు గలిగినవాఁడగుచు. కస్మాత్=దేనివలన? గిరిశప్రభావాత్-గిరిశ=పరమేశ్వరునియొక్క, ప్రభావాత్=మాహాత్మ్యంబువలన. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కిం=దేనిని? వచః=వాక్కును. కస్య=దేనియొక్క? మృగాధిరాజస్య=సింహంబుయొక్క. వచఃకథంభూతం=వాక్కెట్టిది ? ప్రగల్భం=ప్రౌఢమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఇతి=ఈపూర్వోక్తప్రకారమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు — ఇతి-అవ్యయమ్. ప్రగల్భం-ప్రగల్భం, ప్రగల్భే, ప్రగల్భాని. ప్రగల్భశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. పురుషాధిరాజః-పురుషాణాం అధిరాజః పురుషాధిరాజః; అధిరాజః, అధిరాజౌ, అధిరాజాః. పురుషాధిరాజశబ్దః అకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మృగాధిరాజస్య-అధికశ్చాసౌ రాజాచ అధిరాజః, మృగాణాం అధిరాజః మృగాధిరాజః, తస్య మృగాధిరాజస్యః అధిరా

జస్య, అధిరాజయోః, అధిరాజానాం. మృగాధిరాజశబ్దః అకారాంతపుల్లింగః షష్ఠ్యేక వచనాంతః. వచః - వచః, వచసీ, వచాంసి. వచశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. నిశమ్య - ల్యబంతమవ్యయమ్. ప్రత్యాహతాస్త్రః - ప్రత్యాహతాని అస్త్రాణి యస్యసః ప్రత్యాహతాస్త్రః. ప్ర...అస్త్రః, ప్ర...అస్త్రౌ, ప్ర...అస్త్రాః. ప్రత్యాహతాస్త్రశబ్దః అకారాంతపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరిశప్రభావాత్ - గిరౌ శేతఇతి గిరిశః, గిరిశస్యప్రభావః గిరీశప్రభావః, తస్మాత్ గిరిశప్రభావాత్; ప్రభావాత్, ప్రభావాభ్యాం, ప్రభావేభ్యః. గిరిశప్రభావశబ్దఃఅకారాంతపుల్లింగఃపంచమ్యేకవచనాంతః. ఆత్మని-ఆత్మని, ఆత్మనోః, ఆత్మసు. ఆత్మన్ శబ్దః నకారాంతపుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. అవజ్ఞాం-అవజ్ఞాం, అవజ్ఞే, అవజ్ఞాః. అవజ్ఞాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. శిథిలీచకార - శిథిలీచకార, శిథిలీచక్రతుః, శిథిలీచక్రుః 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. పురుషాధిరాజోనృపః, ఇతీత్థం, ప్రగల్భం ప్రౌఢం, మృగాధిరాజస్య మృగనాయకస్యసింహస్య, వచః నిశమ్య శ్రుత్వా, గిరీశస్యేశ్వరస్యప్రభావాత్, ప్రత్యాహతాస్త్రః కుంఠితాస్త్రస్సన్, ఆత్మనివిషయే, అవజ్ఞాం అవమానం 'రీఢావమాననావజ్ఞావహేళన మసూర్క్షణ' మిత్యమరః, శిథిలీచకార, తత్యాజేత్యర్థః. అవజ్ఞాతోఽహమితినిర్వేదం నప్రాపేత్యర్థః. సమానేషుహి క్షత్రియాణామభిమానః, నసర్వేశ్వరం ప్రతీతిభావః.

భావము.—ఇట్లు రాజేంద్రుఁడు ప్రౌఢములగు సింహపుఁబలుకులవిని యీశ్వరప్రభావంబువలన గలిగినతనయూయుధవిఫలతకు మనస్సులో నవమానముగాఁ దలంపక పోయెను.

శ్లో. ప్రత్యబ్రవీచ్చైన మిషుప్రయోగే
తత్పూర్వసంగే వితథప్రయత్నః,
జడీకృత స్త్ర్యంబకవీక్షణేన
వజ్రం ముముక్షు న్నివ వజ్రపాణిః. ౪౨

పదచ్ఛేదము.—ప్రత్యబ్రవీత్, చ, ఏనం, ఇషుప్రయోగే, తత్పూర్వసంగే, వితథప్రయత్నః, జడీకృతః, త్ర్యంబకవీక్షణేన, వజ్రం, ముముక్షన్, ఇవ, వజ్రపాణిః.

అర్థము.—తత్పూర్వసంగే-తత్=అదే, పూర్వసంగే= మొదటి ప్రతిబంధము గాఁగలిగిన, ఇషుప్రయోగే-ఇషు=బాణముయొక్క, ప్రయోగే=ప్రయోగమందు, వితథప్రయత్నః-వితథ=వ్యర్థమయిన, ప్రయత్నః=ప్రయాసముకలిగినవాఁడుగనుకనే, వజ్రం=

వజ్రాయుధమును, ముముక్షుః = విడువనిచ్ఛయించిన, త్ర్యంబకవీక్షణేన-త్ర్యంబక= పరమేశ్వరునియొక్క, వీక్షణేన=చూపుచేత, జడీకృతః= స్తంభింపఁబడిన, వజ్రపాణిరివ స్థితః=ఇంద్రుఁడువలెనున్నట్టి, నృపః = దిలీపమహారాజు, ఏనం = ఈసింహమునుగూర్చి, ప్రత్యబ్రవీచ్చ=ప్రత్యుత్తరమునుం జెప్పెను.

ఆకాంక్ష.— ప్రత్యబ్రవీచ్చ=ప్రత్యుత్తరమునుం జెప్పెను. కః=ఎవఁడు? నృపః= దిలీపమహారాజు. కం=దేనిఁగూర్చి? ఏనం = ఈసింహమునుగూర్చి. 'నృపః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఏనం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ప్రత్యబ్రవీచ్చ' అనెడిక్రియాపదంబునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కఇవస్థితః=ఎవ్వఁడువలెనున్నట్టివాఁడు? వజ్రపాణిరివస్థితః=ఇంద్రుఁడువలెనున్నట్టివాఁడు. వజ్రపాణిఃకథంభూతః= ఇంద్రుఁడెట్టివాఁడు? జడీకృతః= స్తంభింపఁబడినవాఁడు. కేన=దేనిచేత? త్ర్యంబకవీక్షణేన-త్ర్యంబక=పరమేశ్వరునియొక్క, వీక్షణేన=చూచుటచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? ముముక్షుః=విడువనిచ్ఛయించినవాఁడు. కిం=దేనిని? వజ్రం=వజ్రాయుధమును. కథంభూతః = ఎట్టివాఁడు గనుకనే? వితథప్రయత్నః-వితథ = వ్యర్థమయిన, ప్రయత్నః=ప్రయాసముకలిగినవాఁడు గనుకనే. కస్మిన్=దేనియందు? ఇషుప్రయోగే-ఇషు=బాణంబుయొక్క, ప్రయోగే=ప్రయోగించుటయందు. ఇషుప్రయోగేకథంభూతే = బాణముయొక్కప్రయోగించుటయెట్టిది? తత్పూర్వసంగే-తత్ =అదే, పూర్వసంగే = మొదటిప్రతిబంధముగాఁగలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.— ప్రత్యబ్రవీత్ - ప్రత్యబ్రవీత్, ప్రత్యబ్రూతాం, ప్రత్యబ్రువన్. ప్రతీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ఏనం-ఏతం ఏనం, ఏతౌ ఏనౌ, ఏతాన్ ఏనాన్. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతపుల్లింగఃద్వితీయైకవచనాంతః. ఇషుప్రయోగే-ఇషోః ప్రయోగః ఇషుప్రయోగః, తస్మిన్ ఇషుప్రయోగే; ప్రయోగే ప్రయోగయోః, ప్రయోగేషు.ఇషుప్రయోగశబ్దఃఅకారాంతపుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః.తత్పూర్వసంగే-పూర్వశ్చాసౌసంగశ్చ పూర్వసంగః,సఏవ పూర్వసంగోయస్యసః తత్పూర్వసంగః, తస్మిన్ తత్పూర్వసంగే; సంగే, సంగయోః,సంగేషు. తత్పూర్వసంగశబ్దఃఅకారాంతపుల్లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. వితథప్రయత్నః-వితథః ప్రయత్నోయస్యసఃవితథప్రయత్నః; ప్రయత్నః,ప్రయత్నౌ, ప్రయత్నాః. వితథప్రయత్నశబ్దఃఅకారాంతపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జడీకృతః అజడఃజడస్సంపద్యమానః కృతః జడీకృతః-జడీకృతః,జడీకృతౌ,జడీకృతాః.జడీకృతశబ్దఃఅకారాంతపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్ర్యంబకవీక్షణేన-త్రీణి అంబకానియస్యసఃత్ర్యంబకః; త్ర్యంబకస్య వీక్షణం త్ర్యంబకవీక్షణం, తేన త్ర్యంబకవీక్షణేన; వీక్షణేన, వీక్షణాభ్యాం, వీక్షణైః. త్ర్యంబకవీక్షణశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాంతః. వజ్రం-వజ్రం,

వజ్రే, వజ్రాణి. వజ్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ముముక్షన్-మోక్తుమిచ్ఛన్ ముముక్షన్; ముముక్షన్, ముముక్షంతౌ, ముముక్షంతః. ముముక్షచ్ఛబ్దః తకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. వజ్రపాణిః. వజ్రం పాణౌ యస్యసః వజ్రపాణిః, పాణిః, పాణీ, పాణయః. వజ్రపాణిశబ్దః ఇకారాంత పుల్లింగప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రత్యబ్రవీ దితి. సఏవపూర్వః ప్రథమఃసంగః ప్రతిబంధః యస్యత త్పూర్వసంగః తస్మిన్, ఇషుప్రయోగే బాణప్రయోగే; 'ప్రతీరోపఇషుర్ద్వయో' రిత్యమరః. వితథప్రయత్నః వ్యర్థప్రయాసః;అతఏవవజ్రంముముక్షన్ మోక్తుమిచ్ఛన్, త్ర్యంబకవీక్షణేన త్రీణిఅంబకానిలోచనాని యస్యస త్ర్యంబకోహరః, 'దృగ్దృష్టి నేత్రలోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీ'తిహలాయుధః, తస్య వీక్షణేనజడీకృతః నిష్పందీకృతః, స్తంభితఇతియావత్. వజ్రపాణిరింద్రః,వజ్రంపాణౌయస్యేతివిగ్రహః'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవత'ఇతిపాణిశబ్దస్యఉత్తరనిపాతః. స ఇవ స్థితః నృపః,ఏనంసింహం, ప్రత్యబ్రవీత్,శ్లో. బాహుంసవజ్రంశక్రస్య క్రుద్ధస్యాస్తంభయత్ప్రభు'రితిమహాభారతే.

భావము.—ఈశ్వరునికోపదృష్టివలన స్తంభింపఁబడినబాహువుగల వజ్రపాణి వలె బాణప్రయోగమున వ్యర్థప్రయాసమును నొందినదిలీపమహారాజు సింహమును గూర్చి ప్రత్యుత్తరమును జెప్పెను.

శ్లో. సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేంద్ర కామం
హాస్యం వచ స్తద్వదహంవివక్షుః,
అంతర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద
సర్వం భవా న్భావ మతోఽభిధాస్యే. ౪౩

పదచ్ఛేదము.—సంరుద్ధచేష్టస్య, మృగేంద్ర, కామం,హాస్యం,వచః,తత్,అహం, వివక్షుః,అంతర్గతం,ప్రాణభృతాం, హి, వేద,సర్వం, భవాన్,భావమ్,అతః, అభిధాస్యే.

అర్థము.—హేమృగేంద్ర=ఓసింహమ,సంరుద్ధచేష్టస్య-సంరుద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, చేష్టస్య=వ్యాపారంబుకలిగిన, మమ=నాయొక్క, తత్=ఆ, వచః=వాక్కు, కామం=మిక్కిలి, హాస్యం=పరిహాసముచేయదగినది, యత్=ఏవాక్కును, అహం=నేను, వివక్షుః=చెప్పఁదలఁచెదనో, హి=ఏకారణంబువలన, భవాన్=నీవు, ప్రాణభృతాం=ప్రాణధారుల యొక్క, అంతర్గతం=హృద్గతమయిన, సర్వం=సమస్తమయిన, భావం=అభిప్రాయమును, వేద=ఎఱుఁగుదునో, అతః=ఆకారణంబువలన, అభిధాస్యే=చెప్పఁగలను.

ఆకాంక్ష.—అభిధాస్యే=చెప్పఁగలను. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. కిం=దేనిని? వచః=వాక్కును.'అహం'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'వచః'అనెడి ద్వితీయాంత

కర్మపదమును,'అభిధాస్యే' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్మక కర్తృప్రయోగము. కుతః=ఎందువలన? అతః=ఆ కారణంబువలన. వేద=ఎఱుఁగుదువో. కః=ఎవఁడు? భవాన్=నీవు. కం=దేనిని? భావం=అభిప్రాయమును. 'భవాన్' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భావం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'వేద' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. భావంకథంభూతం=అభిప్రాయమెట్టిది?సర్వం=సమస్తమయినది. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? అంతర్గతం=హృద్గతమయినది. కేషాం=ఎవ్వరియొక్క?ప్రాణభృతాం=ప్రాణధారులయొక్క. కుతః=ఎందువలన?హి=ఏకారణంబువలన. వివక్షుః=చెప్పఁదలఁచెదనో. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను.కిం=దేనిని? యత్ =ఏవాక్కును. 'అహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యత్' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'వివక్షుః' అనెడికారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మక కర్తృప్రయోగము. హాస్యం=పరిహాసము చేయఁదగినది. కైః=ఎవరిచేత?జనైః=జనులచేత. కిం-ఏది?తత్ =ఆ,వచః=వాక్కు, 'జనైః' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'తత్ వచః' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును, 'హాస్యం'అనెడికారకక్రియాపదంబునున్నదిగనుకకర్మణిప్రయోగము.కథం=ఎట్లు? కామం=మిక్కిలి. కస్య=ఎవనియొక్క?మమ=నాయొక్క.మమకథం భూతస్య=నేనెట్టివాఁడను? సంరుద్ధచేష్టస్య-సంరుద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, చేష్టస్య=వ్యాపారంబుకలిగినవాఁడను. కస్యసంబుద్ధిః? హేమృగేన్ద్ర=ఓసింహమ.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంరుద్ధచేష్టస్య-సంరుద్ధా చేష్టాయస్యసః సంరుద్ధచేష్టః; తస్య సంరుద్ధచేష్టస్య; సం... చేష్టస్య, సం... చేష్టయోః, సం... చేష్టానాం.సంరుద్ధచేష్టశబ్దః అకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మృగేంద్ర-మృగాణామింద్రః మృగేన్ద్రః, తస్య సంబుద్ధిః హేమృగేంద్ర; హేమృగేంద్ర, హేమృగేంద్రౌ, హేమృగేంద్రాః. మృగేన్ద్రశబ్దః అకారాంతపుల్లింగ సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. కామం-అవ్యయమ్. హాస్యం-హసితుంయోగ్యం హాస్యం; హాస్యం, హాస్యే, హాస్యాని. హాస్యశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. వచః - వచః, వచసీ, వచాంసి. వచశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః దకారాంత నపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః దకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అహం-అహం, ఆవాం, వయం.అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః వివక్షుః-వక్తుమిచ్ఛుః వివక్షుః; వివక్షుః, వివక్షూ, వివక్షవః. వివక్షుశబ్దః ఉకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః.అంతర్గతం-అంతః గతః అంతర్గతః, తం అంతర్గతం; గతం, గతౌ, గతాన్. అంతర్గతశబ్దః అకారాంతపుల్లింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాణభృతాం-ప్రాణాన్ బిభ్రతీతి ప్రాణ

భృతః, తేషాం ప్రాణభృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ప్రాణభృచ్ఛబ్దః తకారాంత
పుల్లింగ షష్ఠీబహువచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. వేద-వేద, విదతుః, విదుః. 'విదజ్ఞాన
ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
సర్వం-సర్వం, సర్వౌ, సర్వాన్. సర్వశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.
భవాన్-భవాన్, భవంతౌ, భవంతః. భవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ ప్రథమైక వచనాం
తః. భావం-భావం, భావౌ, భావాన్. భావశబ్దః అకారాంతపుల్లింగ ద్వితీయైకవచ
నాంతః అతః-తసిల్ ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. అభిధాస్యే-అభిధాస్యే, అభిధాస్యావ
హే, అభిధాస్యామహే. అభిపూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధా
తోస్సకర్మకాత్కర్తరిభవిష్యతి లృట్ ఆత్మనేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సంరుద్ధేతి. హేమృగేంద్ర, సంరుద్ధచేష్టస్య ప్రతిబద్ధవ్యాపారస్య,
మమ, తద్వచః, కామం, హాస్యం పరిహాసనీయం. యద్వచః సత్వం మదీయేన శరీరవృత్తి
మిత్యాదికం, అహం, వివక్షుః వక్తుమిచ్ఛుః, అస్మి, తర్హితూష్ణీం స్థీయతామిత్యాశంక్య
ఈశ్వరకింకరత్వా త్సర్వజ్ఞత్వాత్తవనహాస్య మిత్యాహ-అంతరితి, హియస్మాత్కార
ణాత్, భవాన్, ప్రాణభృతాం, అంతర్గతం హృద్గతం, వాగ్వృత్త్యాబహిరప్రకాశితమేవ
సర్వంభావం, వేద వేత్తి 'విదోలటోవే' తిణలాదేశః. భవాన్యోగేన మధ్యమ పురుషప్ర
యోగః, అతః, అభిధాస్యే వక్ష్యామి, వచఇతిప్రకృతం కర్మసంబధ్యతే, అన్యేతు ఈదృ
గ్వచనమాకర్ణ్యఅసంభావితార్థమేత దిత్యుపహసంతి, అతస్తత్రమానమేవభూషణం, త్వం
తు వాఙ్మనసయో రప్యేకవిధవివాయ మితిజానాసి, అతోఽభిధాస్యే యద్వచోఽహం
వివక్షురస్మీ త దిత్యర్థః.

భావము.—ఓసింహమ! పరాక్రమహీనుఁడుగా జేయఁబడిన నేను చెప్పెడుమాట
మిక్కిలి పరిహాసాస్పదమే. అయినను నీవితరుల యింగితమును దెలిసికొనువాఁడవుగనుక
నాకోరికను దెలుపుచున్నాఁడను.

శ్లో. మాన్యస్స మే స్థావరజంగమానాం సర్గస్థితి ప్రత్యవహారహేతుః,
గురోరపీదం ధన మాహితాగ్నేః నశ్య త్పురస్తా దనుపేక్షణీయమ్.

పదచ్ఛేదము.—మాన్యః, సః, మే, స్థావరజంగమానాం, సర్గస్థితిప్రత్యవహారహే
తుః, గురోః, అపి, ఇదం ధనం, ఆహితాగ్నేః, నశ్యత్, పురస్తాత్, అనుపేక్షణీయమ్.

అర్థము.—స్థావరజంగమానాం-స్థావర=తరుశైలాదులయొక్కయు, జంగమా
నాం=మనుష్యాదులయొక్కయు, సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః-సర్గ=సృష్టికిని, స్థితి=పరిపాల
నంబునకును, ప్రత్యవహార=ప్రళయంబునకును, హేతుః=కారణభూతుఁడైన, సః=అపర

మేశ్వరుఁడు, మే=నాకు, మాన్యః=పూజ్యుఁడు. పురస్తాత్=ముందఱ, నశ్యత్=నశించెడు, ఇదం=ఈగోరూపమైన, ఆహితాగ్నేః-ఆహిత=ఉంచఁబడిన, అగ్నేః=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులుగలిగిన, గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, ధనమపి=ధనమును, అనుపేక్షణీయం=ఉపేక్షింపఁదగదు.

ఆకాంక్ష.—అనుపేక్షణీయం=ఉపేక్షింపఁదగదు. కస్య=ఎవనిచేత? మే=నాచేత. కిమపి=ఏదియు? ధనమపి=ధనమును. 'మే' అనెడి షష్ఠ్యంతకర్తృపదమును, 'ధనమపి' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'అనుపేక్షణీయం' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క? గురోః=వసిష్ఠులయొక్క. గురోః కథంభూతస్య=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? ఆహితాగ్నేః-ఆహిత=ఉంచఁబడిన, అగ్నేః=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులు కలిగినవాఁడు. ధనం కథంభూతం=ధనమెట్టిది? ఇదం=ఈగోరూపమైనది. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? నశ్యత్=నశించునట్టిది. కదా=ఎప్పుడు? పురస్తాత్=ముందఱ. మాన్యః=పూజ్యుఁడు. కస్య=ఎవనికి? మే=నాకు. కః=ఎవఁడు? సః=ఆపరమేశ్వరుఁడు. 'మే' అనెడి షష్ఠ్యంతకర్తృపదమును, 'సః' అనెడి ప్రథమాన్తకర్మపదమును, 'మాన్యః' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది గనుక కర్మణిప్రయోగము. స కథంభూతః=ఆపరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః=సృష్టిపరిపాలనప్రలయములకు కారణభూతుఁడైనవాఁడు. కేషాం=వేనియొక్కయు? స్థావరజంగమానాం-స్థావర=తరుశైలాదులయొక్కయు, జంగమానాం=మనుష్యాదులయొక్కయు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మాన్యః - మానితుం యోగ్యః మాన్యః; మాన్యః, మాన్యౌ, మాన్యాః. మాన్యశబ్దః అకారాంతపుల్లింగప్రథమైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాన్తపుంలింగప్రథమైకవచనాంతః. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. స్థావరజంగమానాం-స్థావరాశ్చ జంగమాశ్చ స్థావరజంగమాః, తేషాం స్థావరజఙ్గమానాం; జఙ్గమస్య, జంగమయోః, జంగమానాం. స్థావరజంగమశబ్దః అకారాంతపుంలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః-సర్గశ్చస్థితిశ్చప్రత్యవహారశ్చ సర్గస్థితిప్రత్యవహారాః, సర్గస్థితిప్రత్యవహారాణాం హేతుః సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః, హేతుః; హేతూ, హేతవః. సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తనపుంసకలిఙ్గ ప్రథమైకవచనాంతః. ధనం-ధనం, ధనే, ధనాని. ధనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగప్రథమైకవచనాంతః. ఆహితాగ్నేః-ఆహితాః అగ్నయో యేనసః ఆహితాగ్నిః, తస్య ఆహితాగ్నేః; అగ్నేః, అగ్న్యోః, అగ్నీనాం. ఆహితాగ్నిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచ

నాంతః. నశ్యత్ - నశ్యత్, నశ్యతీ, నశ్యంతి. నశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. పురస్తాత్-అవ్యయమ్. అనుపేక్షణీయం-ఉపేక్షితుం యోగ్యం ఉపేక్షణీయం, ఉపేక్షణీయం నభవతీత్యనుపేక్షణీయం; అనుపేక్షణీయం,అనుపేక్షణీయే, అనుపేక్షణీయాని. అనుపేక్షణీయశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచ నాంతః.

వ్యాఖ్యా.—మాన్యఇతి. స్థావరాణాం తరుశైలాదీనాం, జంగమానాం మనుష్యాదీనాంచ, సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః, సర్గఃసృష్టిః, స్థితిఃపాలనం, ప్రత్యవహారః ప్రళయః, తేషాం హేతుః, సఈశ్వరః, మే, మాన్యః పూజ్యః ,అలంఘ్యశాసనఇత్యర్థః. శాసనంచ 'సింహత్వమఙ్కాగతసత్త్వవృత్తి' త్యాద్యుక్తరూపం. తర్హి విసృజ్యగమ్యతామిత్యతఆహ.—గురోరితి, పురస్తాదగ్రేనశ్యదిదం ఆహితాగ్నేః, గురోః,ధనం గోరూపం, అనుపేక్షణీయం, ఆహితాగ్నేరితి విశేషణేన అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధనత్వంచ సూచయతి.

భావము.—చరాచరసృష్టిస్థితిలయములకుఁ గారణభూతుఁడయిన పరమేశ్వరుఁడు నాకుపూజ్యుఁడు. అదేలాగున ఆహితాగ్నియగు నాగురువుల యెదుట నశింప సిద్ధముగనుండు ధనము నుపేక్షింపరాదు.

శ్లో. స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద,
దినావసానోత్సుకబాలవత్సా విసృజ్యతాం ధేను రియం మహర్షేః. ౪

పదచ్ఛేదము.—సః, త్వం, మదీయేన, శరీరవృత్తిం, దేహేన, నిర్వర్తయితుం, ప్రసీద, దినావసానోత్సుకబాలవత్సా, విసృజ్యతాం, ధేనుః, ఇయం, మహర్షేః.

అర్థము.—సః=అటువంటి, త్వం=నీవు, మదీయేన=నాదైన, దేహేన=శరీరముచేత, శరీరవృత్తిం-శరీర=దేహముయొక్క, వృత్తిం=స్థితిని, (అనఁగా జీవనమును,) నిర్వర్తయితుం=నెరవేర్చుటకొఱకు, ప్రసీద=ప్రసన్నుఁడవుకమ్ము. దినావసానోత్సుకబాలవత్సా-దినావసాన=సాయంకాలమందు, ఉత్సుక=ఆసక్తమయిన, బాల=లేఁతయైన, వత్సా=దూడగలిగిన, మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క, ఇయం=ఈ, ధేనుః=నందినీధేనువు, విసృజ్యతాం=విడువఁబడుఁగాక.

అన్వయము.—విసృజ్యతాం=విడువఁబడుఁగాక. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కా=ఏది? ఇయం = ఈ, ధేనుః=నందినీధేనువు. 'త్వయా' అనెడి తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'ఇయంధేనుః' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'విసృజ్యతాం' అనెడిక్రియాపదంబునున్నదిగనుక కర్మణిప్రయోగము. కస్య=ఎవనియొక్క, మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క. ఇయం ధేనుః కథంభూతా=ఈనందినీధేనువెట్టిది? దినావసానోత్సుకబాలవత్సా-...

సాన=సాయంకాలమందు, ఉత్సుక=ఆసక్తమయిన, బాల=లేఁతయైన, వత్సా = దూడ కలిగినది. ప్రసీద=ప్రసన్నుఁడవుకమ్ము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, ప్రసీద'అనెడిక్రియాపదంబునున్నదిగనుకఅకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకొఱకు? నిర్వర్తయితుం=నెరవేర్చుటకొఱకు. కాం=దేనిని? శరీరవృత్తిం-శరీర=దేహముయొక్క, వృత్తిం=స్థితిని. కేన=దేనిచేత? దేహేన=శరీరంబుచేత. దేహేనకథంభూతేన=శరీరమెట్టిది? మదీయేన=నాసంబంధియయినది. త్వంకథంభూతః= నీవేలాంటివాఁడవు? సః=అటువంటివాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. మదీయేన-మమాయంమదీయః, తేన మదీయేన; మదీయేన, మదీయాభ్యాం, మదీయైః. మదీయశబ్దః అకారాంతపుల్లింగ తృతీయైకవచనాంతః. శరీరవృత్తిం-శరీరస్య వృత్తిః శరీరవృత్తిః, తాం శరీరవృత్తిం; వృత్తిం, వృత్తీ, వృత్తీః. శరీరవృత్తిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. దేహేన-దేహేన, దేహాభ్యాం, దేహైః. దేహశబ్దః అకారాంతపుల్లింగతృతీయైకవచనాంతః. నిర్వర్తయితుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్. ప్రసీద-ప్రసీద, ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం, ప్రసీదత. ప్రేత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'షద్ ల్ విశరణగత్యవసాదనే'ష్విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిప్రార్థనాయాంలోట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. దినావసానోత్సుకబాలవత్సా-దినస్యఅవసానం దినావసానం, దినావసానే ఉత్సుకః దినావసానోత్సుకః; బాలశ్చాసౌ వత్సశ్చ బాలవత్సః, దినావసానోత్సుకః బాలవత్సః యస్యాస్సా దినావసానోత్సుకబాలవత్సా; వత్సా, వత్సే, వత్సాః. దినావసానోత్సుకబాలవత్సాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాన్తః. విసృజ్యతాం-విసృజ్యతాం, విసృజ్యేతాం, విసృజ్యంతాం. వీత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'సృజవిసర్గ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిప్రార్థనాయాంలోట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇయం-ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. మహర్షేః-మహాంశ్చాసౌఋషిశ్చమహర్షిః, తస్య మహర్షేః; మహర్షేః, మహర్ష్యోః, మహర్షీణాం. మహర్షి శబ్దః ఇకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సః, అంకాగతసత్వవృత్తిః, త్వం, మదీయేన, దేహేన, శరీరవృత్తిం జీవనం, నిర్వర్తయితుం, ప్రసీద, దినావసానే సాయంకాలే, ఉత్సుకో మమమాతా ఆగమిష్యతీ త్యుత్కంఠితః బాలవత్సో యస్యాస్సా, మహర్షే రియంధేనుః, విసృజ్యతాం.

భావము.—సింహమా! అంకాగతసత్త్వవృత్తిగలనీవు నాశరీరముచే నీజీవనమును దీర్చికొని ననుగ్రహింపుము. సాయంసమయమున 'నాతల్లివచ్చుచున్నది' అని మిక్కిలి యాశపడులేదూడగల యీమహర్షి ధేనువును వదలుము.

శ్లో. అథాన్ధకారం గిరిగహ్వరాణాం దంష్ట్రామయూఖైశ్శకలాని కుర్వన్
భూయస్స భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ కించిద్విహస్యార్థపతిం బభాషే.

పదచ్ఛేదము.—అథ, అంధకారం, గిరిగహ్వరాణాం, దంష్ట్రామయూఖైః, శకలాని, కుర్వన్, భూయః, సః, భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ, కించిత్, విహస్య, అర్థపతిం, బభాషే.

అర్థము.—అథ=అనంతరమునందు, భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ-భూతేశ్వర=పరమేశ్వరునికి, పార్శ్వవర్తీ=కింకరుఁడైన, సః=ఆసింహము, గిరిగహ్వరాణాం-గిరి=హిమవత్పర్వతంబుయొక్క, గహ్వరాణాం=గుహలయొక్క, అంధకారం=చీఁకటిని, దంష్ట్రామయూఖైః-దంష్ట్రా=కోఱలయొక్క, మయూఖైః=కాంతులచేత, శకలాని = శకలములనుగా, కుర్వన్ సన్=చేయుచున్నవాఁడగుచు, కించిత్=కొంచెము, విహస్య=నవ్వి, అర్థపతిం=ధనపతియైన దిలీపమహారాజునుగూర్చి, భూయః=తిరుగ, బభాషే=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—బభాషే=పలికెను. కః=ఏది? సః=ఆసింహము. కం=ఎవనిగూర్చి? అర్థపతిం=ధనపతియైన దిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అర్థపతిం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'బభాషే' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు? భూయః=తిరుగ. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విహస్య=నవ్వి. కథం=ఎట్లు? కించిత్=కొంచెముగ. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? కుర్వన్ సన్=చేయుచున్నవాఁడగుచు. కాని=వేనినిగా? శకలాని=శకలములనుగా. కైః=వేనిచేత? దంష్ట్రామయూఖైః-దంష్ట్రా=కోఱలయొక్క, మయూఖైః=కాంతులచేత. కిం=దేనిని? అంధకారం=చీఁకటిని. కేషాం=వేనియొక్క? గిరిగహ్వరాణాం-గిరి=హిమవత్పర్వతంబుయొక్క, గహ్వరాణాం=గుహలయొక్క. సకథంభూతః=ఆసింహమెట్టిది? భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ - భూతేశ్వర=పరమేశ్వరునికి, పార్శ్వవర్తీ = కింకరుఁడయినట్టిది. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. అంధకారం-అంధకారం, అంధకారే, అంధకారాణి. అంధకారశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. గిరిగహ్వరాణాం-గిరేః గహ్వరాణి గిరిగహ్వరాణి, తేషాం గిరిగహ్వరాణాం; గహ్వరస్య, గహ్వరయోః, గహ్వరాణాం. గిరిగహ్వరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగః షష్ఠీబహువచ

నాంతః. దంష్ట్రామయూఖైః-దంష్ట్రయోః మయూఖాః దంష్ట్రామయూఖాః, తైఃదంష్ట్రామయూఖైః; మయూఖేన, మయూఖాభ్యాం, మయూఖైః. దంష్ట్రామయూఖశబ్దః అకారాంతఃపుల్లింగఃతృతీయాబహువచనాంతః. శకలాని-శకలం, శకలే, శకలాని. శకలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగఃద్వితీయాబహువచనాంతః కుర్వన్-కుర్వన్, కుర్వంతౌ, కుర్వంతః. కుర్వచ్ఛబ్దః తకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. భూయః-అవ్యయమ్. సః - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ-భూతానాం ఈశ్వరః భూతేశ్వరః, పార్శ్వేవర్తతఇతి పార్శ్వవర్తీ, భూతేశ్వరస్యపార్శ్వవర్తీ భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ; వర్తీ, వర్తినౌ, వర్తినః భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తిన్ శబ్దః. నకారాంతఃపుల్లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కిం-అవ్యయమ్. చిత్ - అవ్యయమ్. విహస్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. అర్థపతిం-అర్థానాంపతిః అర్థపతిః, తం అర్థపతిం; పతిం, పతీ, పతీన్. అర్థపతిశబ్దః ఇకారాంతపుల్లింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. బభాషే-బభాషే, బభాషాతే, బభాషిరే. 'భాషవ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ, భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీసింహః, గిరేః గహ్వరాణాం గుహానాం 'దేవఖాతబిలేగుహా గహ్వర' మిత్యమరః. అంధకారం ధ్వాంతం, దంష్ట్రయోః మయూఖైఃకాంతిభిః, శకలానికుర్వన్, నిరస్యన్నిత్యర్థః. కించిత్, విహస్య, అర్థపతిం నృపం, భూయః బభాషే, హాసకారణం 'అల్పస్యహేతోర్బహుహాతుమిచ్ఛ'న్నిత్యాదికం వక్ష్యమాణం ద్రష్టవ్యం.

భావము.—ఇట్లు చెప్పిన రాజవచనంబుల విని నవ్వి యాసింహము రాజుం జూచి మరలఁ బలికెను.

శ్లో. ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం
నవం వయః కాంత మిదం వపుశ్చ
అల్పస్య హేతో ర్బహు హాతు మిచ్ఛన్
విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వం. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—ఏకాతపత్రం, జగతః, ప్రభుత్వం, నవం, వయః, కాంతం, ఇదం, వపుః, చ, అల్పస్య, హేతోః, బహు, హాతుం, ఇచ్ఛన్, విచారమూఢః, ప్రతిభాసి, మే, త్వం.

అర్థము.—ఏకాతపత్రం-ఏక=అద్వితీయంబైన, ఆతపత్రం=ఛత్రంబుగలిగిన, జగతః=జగత్తుయొక్క, ప్రభుత్వం=ఆధిపత్యమును, నవం=నూతనమయిన, వయః=యౌవనమును, కాంతం = రమణీయమైన, ఇదం=ఈ, వపుశ్చ = శరీరమును, బహు=అనేక

మును, అల్పస్య=స్వల్పమయిన, హేతోః=ఫలంబుకొఱకు, హాతుం=విడుచుటకు, ఇచ్ఛన్ =తలంచుచున్న, త్వం=నీవు, మేఽనాకు, విచారమూఢః-విచార=కార్యాకార్యవిమర్శము నందు, మూఢః=మందుఁడవుగా, ప్రతిభాసి=తోఁచుచున్నావు.

ఆకాంక్ష.—ప్రతిభాసి=తోఁచుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతిభాసి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవుగా? విచారమూఢః-విచార=కార్యాకార్య విమర్శమునందు, మూఢః=మందుఁడవుగా. కస్య=ఎవనికి? మే=నాకు. త్వంకథంభూతః= నీవేలాటివాఁడవు? ఇచ్ఛన్ =తలంచుచున్నవాఁడవు. కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? హాతుం= విడుచుటకు. కస్య=దేనికొఱకు? హేతోః=ఫలముకొఱకు. హేతోఃకథంభూతస్య=ఫల మెట్టిది? అల్పస్య=స్వల్పమయినది. కిం=దేనిని? బహు=అనేకమును. కిఞ్చ = దేనిని? ఇదం=ఈ, వపుశ్చ=శరీరమును. వపుఃకథంభూతం=శరీర మెట్టిది? కాంతం=రమణీయమ యినది. పునః కిం=మఱియు దేనిని? వయః=యౌవనమును. వయఃకథంభూతం=యౌవన మెట్టిది? నవం=నూతనమయినది. పునః కిం=ఇంక దేనిని? ప్రభుత్వం= ఆధిపత్యమును. కస్య=దేనియొక్క? జగతః=జగత్తుయొక్క. ప్రభుత్వంకథంభూతం=ఆధిపత్య మెట్టిది? ఏకాతపత్రం-ఏక=అద్వితీయంబయిన, ఆతపత్రం=ఛత్రంబుకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏకాతపత్రం-ఏకం ఆతపత్రం యస్మిన్ తత్ ఏకాతపత్రం, తత్ ఏకాతపత్రం; ఆతపత్రం, ఆతపత్రే, ఆతపత్రాణి. ఏకాతపత్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాన్తః. జగతః-జగతః, జగతోః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః తకారాంతనపుంసకలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రభుత్వం - ప్రభవతీతి ప్రభుః, ప్రభోః భావః ప్రభుత్వం, తత్ ప్రభుత్వం; ప్రభుత్వం, ప్రభృత్వే, ప్రభుత్వాని. ప్రభుత్వశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. నవం-నవం, నవే, నవాని. నవశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. వయః - వయః; వయసీ, వయాంసి. వయశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. కాంతం-కాంతం, కాంతే, కాంతాని. కాంతశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్శబ్దః మకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. వపుః-వపుః, వపుషీ, వపూంషి. వపుశ్శబ్దః సకారాన్త నపుంసకలింగ ద్వితీయైక వచనాన్తః. చ-అవ్యయమ్. అల్పస్య-అల్పస్య, అల్పయోః, అల్పానాం. అల్పశబ్దః అకారాంత పుల్లింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. హేతోః-హేతోః, హేత్వోః, హేతూనాం. హేతుశబ్దః ఉకారాంతపుల్లింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. బహు-బహు, బహునీ, బహూని. బహుశబ్దః ఉకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైక వచనాంతః. హాతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్. ఇచ్ఛన్-ఇచ్ఛన్, ఇచ్ఛంతౌ, ఇచ్ఛంతః. ఇచ్ఛచ్ఛబ్దః తకా

రాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. విచారమూఢః-విచారే మూఢః విచారమూఢః; మూఢః, మూఢౌ, మూఢాః. విచారమూఢశబ్దః అకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రతిభాసి-ప్రతిభాసి, ప్రతిభాథః, ప్రతిభాథః. ప్రతిపూర్వకాత్ 'భాదీప్తౌ' నిత్యస్థాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైక వచనాంతః. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ,అస్మాకం నః.అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుల్లింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —ఏకాతపత్రమితి. ఏకాతపత్రం ఏకచ్ఛత్రం, జగతః, ప్రభుత్వం స్వామిత్వం, నవంవయః యౌవనం, ఇదంకాంతం రమణీయం, వపుశ్చేత్యేవం బహు అల్పస్య హేతోః అల్పకారణేన, అల్పఫలాయేత్యర్థః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతిషష్ఠీ, హాతుంత్యక్తుం, ఇచ్ఛన్, త్వం, మే, విచారే కార్యాకార్య పరామర్శే మూఢఃమందః, ప్రతిభాసి.

భావము.—ఏకచ్ఛత్రమగు జగత్ప్రభుత్వమును (అనఁగా నిఁక నెవ్వఁడును గొడుగుపట్టుకొన గూడదనుట.) నూతనయౌవనమును సుందరదేహమును ఇత్యాద్యనేక ప్రయోజనములు గలనీవు వానికార్యాకార్య విచారణ లేక స్వల్పఫలంబుకొఱకు వానినెల్ల వదలఁదలఁచి యవ్యక్తుఁడువలె భాసిల్లెదవు.

శ్లో. భూతానుకంపా తవ చేదియం గౌః ఏకా భవత్స్వస్తిమతీ త్వదంతే,
జీవన్పునశ్శశ్వదుపప్లవేభ్యః ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి. ౪౮

పదచ్ఛేదము —భూతానుకంపా, తవ, చేత్, ఇయం, గౌః, ఏకా, భవేత్, స్వస్తిమతీ, త్వదంతే, జీవన్, పునః, శశ్వత్, ఉపప్లవేభ్యః, ప్రజాః, ప్రజానాథ, పితా, ఇవ, పాసి.

అర్థము.—తవ=నీకు, భూతానుకంపాచేత్ - భూత = ప్రాణులయందు, అనుకంపాచేత్ =దయయుండెనేని, త్వదంతేసతి-త్వత్ =నీయొక్క, అంతేసతి=నాశముగలుగుచుండఁగా, ఏకా=ఒకటైన, ఇయం=ఈ, గౌః=నందినీధేనువు, స్వస్తిమతీ=క్షేమంబు కలిగినది, భవేత్ =అగును. హేప్రజానాథ=ఓయి ప్రజలకు నాథుఁడయిన దిలీపమహారాజా! త్వం=నీవు,జీవన్పునః=బ్రతుకుచుంటివేని,పితేవ=తండ్రివలె, ప్రజాః=ప్రజలను, ఉపప్లవేభ్యః=ఉపద్రవములనుండి, శశ్వత్ =ఎల్లప్పుడును, పాసి=సంరక్షణచేసెదవు.

ఆకాంక్ష.—పాసి=సంరక్షణచేసెదవు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాః=ఎవరిని ? ప్రజాః=ప్రజలను. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రజాః' అనెడి ద్వితీ

యాంతకర్మపదమును, 'పాసి' అనెడిక్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కంపునః=ఎట్టివాఁడవయితివేని? జీవన్పునః=బ్రతుకుచుంటివేని, కదా=ఎప్పుడు? శశ్వత్=ఎల్లప్పుడును. కేభ్యః=వేనినుండి? ఉపప్లవేభ్యః = ఉపద్రవములనుండి. కఇవ=ఎవఁడువలె? పితేవ=తండ్రివలె. కస్యసంబుద్ధిః? హేప్రజానాథ=ఓయి ప్రజలకు నాథుఁడవైన దిలీపమహారాజా! భవేత్=అగును. కా=ఏది? ఇయం=ఈ. గౌః=నందినీధేనువు. 'ఇయంగౌః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భవేత్'అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టిది? స్వస్తిమతీ=క్షేమము కలిగినది. గౌః కథంభూతా=నందినీధేనువెట్టిది? ఏకా=ఒకటయినది. కస్మిన్ సతి=ఏదగుచుండఁగా? త్వదంతేసతి-త్వత్=నీయొక్క, అంతేసతి=నాశంబగుచుండఁగా. కాచేత్=ఏదియుండెనేని? భూతానుకంపాచేత్ - భూత=ప్రాణులయందు, అనుకంపాచేత్ = దయయుండెనేని. కస్య=ఎవనికి? తవ=నీకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—భూతానుకంపా-భూతేషు అనుకంపా భూతానుకంపా; అనుకంపా, అనుకంపే, అనుకంపాః. భూతానుకంపాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంత పుల్లింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. చేత్-అవ్యయమ్. ఇయం-ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. గౌః-గౌః, గావౌ, గావః. గోశబ్దః ఓకారాన్తస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఏకా-ఏకా, ఏకాం, ఏకయా, ఏకస్యై, ఏకస్యాః; 2. ఏకస్యాం - ఏకాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగః నిత్యైకవచనే ప్రథమైక వచనాంతః. భవేత్-భవేత్, భవేతాం, భవేయుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి సంభావనాయాంలిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైక వచనాంతః. స్వస్తిమతీ-స్వస్త్యస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ; స్వస్తిమతీ, స్వస్తిమత్యౌ, స్వస్తిమత్యః. స్వస్తిమతీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. త్వదంతే-తవ అంతః త్వదంతః, తస్మిన్ త్వదంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. త్వదంతశబ్దః అకారాంతపుంలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః. జీవన్-జీవన్, జీవంతౌ, జీవంతః. జీవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. పునః-అవ్యయమ్. శశ్వత్-అవ్యయమ్. ఉపప్లవేభ్యః-ఉపప్లవాత్, ఉపప్లవాభ్యాం, ఉపప్లవేభ్యః. ఉపప్లవశబ్దః అకారాంత పుంలింగ పంచమీ బహువచనాంతః. ప్రజాః-ప్రజాం, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయా బహువచనాంతః. ప్రజానాథ-ప్రజానాం నాథః ప్రజానాథః, తస్యసంబుద్ధిః హేప్రజానాథ; హేప్రజానాథ, హేప్రజానాథౌ, హేప్రజానాథాః. ప్రజానాథశబ్దః అకారాంత పుంలింగ సమ్బుద్ధ్యేకవచనాంతః. పితా-పితా, పితరౌ,

పితరః. పితృశబ్దః ఋకారాంత పుంలింగ ప్రథమైక వచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. పాసి-పాసి, పాథః, పాథ. 'పారక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భూతేతి. తవభూతేషు అనుకంపాచేత్ 'కృపాదయానుకంపాస్యా' దిత్యమరః. కృపైవవర్తతేచేదిత్యర్థః. తర్హిత్వదన్తేతవనాశేసతి, ఇయమేకాగౌః, స్వస్తిక్షేమ మస్యాఅస్తీతిస్వస్తిమతీ, భవేత్, జీవేదిత్యర్థః. 'స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదా' విత్యమరః. ప్రజానాథజీవన్పునః, పితేవప్రజాః ఉపప్లవేభ్యో విపద్భ్యః, శశ్వత్సదా 'పునస్సదార్థయోశ్శశ్వ' దిత్యమరః. పాసి రక్షసి, స్వప్రాణవ్యయేన ఏకధేనురక్షణాద్వరంజీవితేనైవ శశ్వదఖిలజగత్త్రాణమిత్యర్థః.

భావము.—నీవు భూతదయచేత ప్రాణముపోఁగొట్టుకొంటివా ఈయావుమాత్రమే జీవించును. ప్రజానాథుఁడవైననీవు బ్రతికియుంటివేని సకలజనులను తండ్రివలె నిరంతరము సంరక్షించుచుందువు.

అవ. నధర్మలోపాదేవంప్రవృత్తః గురుభయాదిత్యత్రాహ.—

శ్లో. అథైకధేనో రపరాధచండాత్
గురోః కృశానుప్రతిమా ద్బిభేషి,
శక్యోఽస్య మన్యు ర్భవతా వినేతుం
గాః కోటిశ స్స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః. ౪౯

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఏకధేనోః, అపరాధచండాత్, గురోః, కృశానుప్రతిమాత్, బిభేషి, శక్యః, అస్య, మన్యుః, భవతా, వినేతుం, గాః, కోటిశః, స్పర్శయతా, ఘటోధ్నీః.

అర్థము.—అథ=మఱియొకపక్షమందు, ఏకధేనోః-ఏక=ఒక్కటైన, ధేనోః=నందినీధేనువుకలిగినవాఁడుగనుకనే! అపరాధచండాత్ - అపరాధ=గవోపేక్షారూపాపరాధంబుచేత, చండాత్=కోపవిశిష్టుఁడయినవాఁడుగనుకనే, కృశానుప్రతిమాత్-కృశాను=యజ్ఞేశ్వరుఁడే, ప్రతిమాత్=ఉపమానంబుగాఁగలిగిన, గురోః=వసిష్ఠునివలన, బిభేషి=వెఱచెదవా. అస్య=ఈవసిష్ఠునియొక్క, మన్యుః=కోపము, ఘటోధ్నీః-ఘట=ఘటములవంటి, ఊధ్నీః=పొదుగులుగలిగిన, కోటిశః=కోటిసంఖ్యాకంబులైన, గాః=గోవులను, స్పర్శయతా=ఇచ్చుచుండెడి, భవతా=నీచేత, వినేతుం=పోఁగొట్టుకొనుటకు, శక్యః=సమర్థింపఁబడతగినది.

ఆకాంక్ష.—శక్యః=సమర్థింపఁబడతగినది. కేన=ఎవనిచేత? భవతా=నీచేత. కః=ఏది? మన్యుః=కోపము. 'భవతా' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'మన్యుః' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును, 'శక్యః' అనెడికారకక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక కర్మణిప్రయో

గము. కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకో అని? వినేతుం=పోఁగొట్టుటకొఱకు. భవతా కథంభూతేన=నీవేలాటివాఁడవు? స్పర్శయతా=ఇచ్చుచుండెడువాఁడవు. కాః=వేనిని? గాః=గోవులను. గాః కథంభూతాః=గోవులెట్టివి? కోటిశః=కోటిసంఖ్యాకంబులైనవి. పునః కథంభూతాః=ఇంకనెట్టివి? ఘటోధ్నీః-ఘట=ఘటములవంటి, ఊధ్నీః=పొదుగులుగలిగినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈవసిష్ఠునియొక్క. బిభేషి=వెఱచెదవా? కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును,'బిభేషి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్మాత్=ఎవనివలన? గురోః=వసిష్ఠునివలన. గురోః కథంభూతాత్=వసిష్ఠుఁడెట్టివాఁడు? కృశానుప్రతిమాత్-కృశాను=యజ్ఞేశ్వరుఁడే, ప్రతిమాత్=సామ్యంబుగాఁగలిగినవాఁడు. కథంభూతాత్=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? అపరాధచండాత్-అపరాధ=గవోపేక్షారూపాపరాధంబుచేత, చణ్డాత్ = కోపవిశిష్టుఁడయినవాఁడుగనుకనే. పునః కథంభూతాత్=ఇంకనెట్టివాఁడుగనుకనే? ఏకధేనోః-ఏక=ఒకటైన, ధేనోః=నందినీధేనువుకలిగినవాఁడుగనుకనే. కదా=ఎప్పుడు? అథ=మఱియొకపక్షమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. ఏకధేనోః-ఏకా ధేనుర్యస్య సః ఏకధేనుః, తస్మాత్ ఏకధేనోః; ధేనోః, ధేనుభ్యాం, ధేనుభ్యః. ఏకధేనుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగపంచమ్యేకవచనాంతః. అపరాధచండాత్-అపరాధేన చండః అపరాధచండః, తస్మాత్ అపరాధచండాత్; చండాత్, చండాభ్యాం, చండేభ్యః. అపరాధచండశబ్దః అకారాంతపుంలింగ పంచమ్యేకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగపఞ్చమ్యేకవచనాంతః. కృశానుప్రతిమాత్-కృశానుః ప్రతిమా యస్య సః కృశానుప్రతిమః, తస్మాత్ కృశానుప్రతిమాత్; కృశానుప్రతిమాత్, కృశానుప్రతిమాభ్యాం, కృశానుప్రతిమేభ్యః. కృశానుప్రతిమశబ్దః అకారాంతపుంలింగ పఞ్చమ్యేకవచనాంతః. బిభేషి-బిభేషి, బిభీథః, బిభీథ. 'ఞిభీభయే'ఇత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకాత్ కర్తరివర్తమానే లట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. శక్యః-శక్తుం యోగ్యః శక్యః; శక్యః, శక్యౌ, శక్యాః. శక్యశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషాం. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మన్యుః-మన్యుః, మన్యూ, మన్యవః. మన్యుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. భవతా-భవతా, భవద్భ్యాం, భవద్భిః. భవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః. వినేతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్. గాః-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయాబహువచనాంతః. కోటిశః. శస్ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. స్పర్శయతా-స్పర్శయతా, స్పర్శయద్భ్యాం, స్పర్శయద్భిః. స్పర్శయచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఘటోధ్నీః-ఘటా ఇవ ఊధాంసి యాసాం తాః ఘటోధ్న్యః, తాః ఘటోధ్నీః; ఘటోధ్నీం, ఘటోధ్న్యౌ, ఘటోధ్నీః. ఘటోధ్నీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ పక్షాంతరే, ఏకా ధేనుర్యస్యతస్మాత్; అయంకోప కారణోపన్యాస ఇతి విజ్ఞేయం. అతఏవ అపరాధేగవోపేక్షాలక్షణేసతిచండాదతికోప నాత్ 'చణ్డస్త్వత్యంతకోపన' ఇత్యమరః, అతఏవ కృశానుః ప్రతిమాఉపమానంయస్యత స్మాదగ్నికల్పాత్, గురోః, బిభేషీతికాకుః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదా నాత్పంచమీ. అల్పవిత్తస్యధనహాని ర్దుస్సహేతిభావః. అస్యగురోః, మన్యుః క్రోధః, 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః, ఘటాఇవఊధాంసి యాసాంతాః ఘటోధ్నీః, 'ఊధ స్తున' ఇత్యనడా దేశః'బహువ్రీహేరూధసోఙీష్''ఊధస్తుక్లీబమాపీన' మిత్యమరః, కోటి శః, గాఃస్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః. భవతా, వినేతుం పరిహర్తుం, శక్యః.

భావము.—ఇంతియేకాక నీవొకయావుగలవసిధ్ధునకు నావును బోఁగొట్టినందు వలనగలిగిన కోపంబు సహింపఁజాలనని వెఱచెదవా? నీవు గొప్పపొదుగులు గలయావులఁ గోట్లకొలఁది నిచ్చి యాకోపంబును శాంతి నొందింప సమర్థుఁడవే.

శ్లో. తద్రక్ష కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారమూర్జస్వల మాత్మదేహమ్,
మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం బుద్ధంహి రాజ్యంపదమైంద్రమాహుః.

పదచ్ఛేదము.—తత్, రక్ష, కల్యాణపరంపరాణాం, భోక్తారం, ఊర్జస్వలం, ఆత్మదేహం, మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం, బుద్ధం, హి, రాజ్యం, పదం, ఐంద్రం, ఆహుః.

అర్థము.—తత్=ఆకారణంబువలన, కల్యాణపరంపరాణాం - కల్యాణ=శుభ ములయొక్క, పరంపరాణాం=పఙ్క్తులను, భోక్తారం=అనుభవించుచుండెడి, ఊర్జస్వలం= బలంబుకలిగిన, ఆత్మదేహం - ఆత్మ=నీయొక్క, దేహం=శరీరమును, రక్ష=సంరక్షణచే యుమా! బుద్ధం=సమృద్ధమయిన, రాజ్యం=రాజ్యమును, మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం- మహీతల=భూప్రదేశముయొక్క, స్పర్శనమాత్ర=సంబంధమాత్రముచేత, భిన్నం=భేద విశిష్టమయిన, ఐన్ద్రం=ఇంద్రసంబంధియైన, పదం=స్థానముగా, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు.

ఆకాంక్ష.—ఆహుః=చెప్పుచున్నారు. కే=ఎవరు? ధీరాః=విద్వాంసులు. కిం= దేనిని? రాజ్యం=రాజ్యమును. 'ధీరాః'అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'రాజ్యం'అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆహుః' అనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృ ప్రయోగము. కిం=దేనినిగాను?పదం=స్థానమునుగాను. పదంకథంభూతం=స్థానమెట్టిది? ఐంద్రం = ఇంద్రసంబంధియయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? మహీతలస్పర్శన మాత్రభిన్నం - మహీతల=భూప్రదేశంబుయొక్క, స్పర్శనమాత్ర=సంబంధమాత్రము చేత, భిన్నం=భేదవిశిష్టమయినది. రాజ్యంకథంభూతం=రాజ్యమెట్టిది? బుద్ధం=సమృద్ధ

మయినది. రక్ష=సంరక్షణచేయుమా! కః=ఎవండు? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? ఆత్మదేహం-ఆత్మ=నీయొక్క, దేహం=శరీరమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆత్మదేహం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'రక్ష' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. ఆత్మదేహంకథంభూతం=నీయొక్కశరీరమెట్టిది? ఊర్జస్వలం=బలముకలిగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? భోక్తారం = అనుభవించుచుండునట్టిది. కాసాం=వేనిని? కల్యాణపరంపరాణాం-కల్యాణ= శుభములయొక్క, పరమ్పరాణాం=పఙ్క్తులను. కుతః=ఎందువలన? తత్=ఆకారణంబువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్-అవ్యయమ్. రక్ష-రక్ష,రక్షతాత్,రక్షతం,రక్షత. 'రక్ష పాలన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. కల్యాణపరమ్పరాణాం-కల్యాణానాం పరమ్పరాః కల్యాణపరంపరాః, తాసాం కల్యాణపరంపరాణాం; పరమ్పరాయాః, పరమ్పరయోః, పరమ్పరాణాం. కల్యాణపరమ్పరాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. భోక్తారం-భోక్తారం, భోక్తారౌ, భోక్తౄన్. భోక్తృశబ్దః ఋకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఊర్జస్వలం-ఊర్జః అస్యాస్తీతి ఊర్జస్వలః, తం ఊర్జస్వలం; ఊర్జస్వలం, ఊర్జస్వలౌ, ఊర్జస్వలాన్. ఊర్జస్వలశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మదేహం-ఆత్మనః దేహః ఆత్మదేహః, తం ఆత్మదేహం; దేహం, దేహౌ, దేహాన్. ఆత్మదేహశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాన్తః. మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం-మహ్యాః తలం మహీతలం; స్పర్శనమేవ స్పర్శనమాత్రం; మహీతలస్య స్పర్శనమాత్రం మహీతలస్పర్శనమాత్రం,మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భిన్నం, మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం, తత్ మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నం; భిన్నం, భిన్నే, భిన్నాని. మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋద్ధం-ఋద్ధం, ఋద్ధే, ఋద్ధాని. ఋద్ధశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. రాజ్యం-రాజ్ఞః కర్మభావోవా రాజ్యం,తత్ రాజ్యం; రాజ్యం, రాజ్యే, రాజ్యాని. రాజ్యశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఐంద్రం-ఇంద్రస్యేదం ఐంద్రం, తత్ ఐంద్రం;ఐంద్రం, ఐంద్రే, ఐంద్రాణి. ఐంద్రశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆహుః-ఆహ, ఆహతుః,ఆహుః. 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచి' త్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తదితి. తత్ తస్మాత్కారణాత్, కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం కర్మణిషష్ఠీ. ఊర్జోబలమస్యాస్తీ త్యూర్జస్వలం, 'జ్యోత్స్నాతమిస్రే' త్యాదినా వలచ్ప్ర)

త్యయాంతో నిపాతః, ఆత్మదేహం రక్ష, ననుగాముపేక్ష్య ఆత్మదేహరక్షణే స్వర్గహాని స్స్యాదిత్యత్రాహ-మహీతలేతి. ఋద్ధంసమృద్ధం,రాజ్యంమహీతల స్పర్శమాత్రేణ భూతల సంబంధమాత్రేణ, భిన్నం, ఐంద్రం, ఇంద్రసంబంధి, పదంస్థానం, ఆహుః, సర్గాన్న భిద్యతఇత్యర్థః.

భావము.—కాఁబట్టి అనేకసౌఖ్యముల ననుభవించుచుండెడి నీబలిష్ఠమయిన దేహమును సంరక్షించుకొనుము. ఈగోవునుపేక్షించిన ఇంద్రపదవిలేదని యెంచెదవో ? పెద్దలు సకలవస్తువులచే సంపూర్ణంబయిన రాజ్యంబును భూసంబంధంబు గల యింద్రపదంబుగాఁ జెప్పుదురు.

శ్లో. ఏతావ దుక్త్వా విరతే మృగేంద్రే
ప్రతిస్వనే నాస్య గుహాగతేన,
శిలోచ్చయోఽపి క్షితిపాల ముచ్చైః
ప్రీత్యా తమేవార్థ మభాషతేవ. ౫౧

పదచ్ఛేదము.—ఏతావత్, ఉక్త్వా, విరతే, మృగేంద్రే, ప్రతిస్వనేన, అస్య, గుహాగతేన, శిలోచ్చయః, అపి, క్షితిపాలం, ఉచ్చైః, ప్రీత్యా, తం, ఏవ, అర్థం, అభాషత, ఇవ.

అర్థము.—మృగేంద్రే=సింహము, ఏతావత్= ఇంతమాటను, ఉక్త్వా=చెప్పి, విరతేసతి=ఊరకయుండినదగుచుండఁగా, గుహాగతేన - గుహా=గుహాలనుండి, ఆగతేన=వచ్చిన, అస్య=సింహముయొక్క, ప్రతిస్వనేన=ప్రతిధ్వనిచేత, శిలోచ్చయోపి=హిమవత్పర్వతమును, ప్రీత్యా=విశ్వాసంబుచేత, క్షితిపాలం=దిలీపమహారాజునుగూర్చి, తమర్థమేవ=ఆయర్థమునే, ఉచ్చైః=గట్టిగా, అభాషతేవ=చెప్పెనోయన్నట్లుండెను.

ఆకాంక్ష.—అభాషతేవ=చెప్పెనోయన్నట్లుండెను. కోఽపి=ఏదియుం? శిలోచ్చయోపి=హిమవత్పర్వతమును. కం=దేనిని? తమర్థమేవ=ఆయర్థమునే. కం=ఎవనిగూర్చి? క్షితిపాలం=దిలీపమహారాజునుగూర్చి. 'శిలోచ్చయోఽపి' అనెడిప్రథమాన్తకర్తృపదమును, 'తమర్థమేవ' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'క్షితిపాలం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అభాషతేవ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక ద్వికర్మకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లుగా? ఉచ్చైః=గట్టిగా. కయా=దేనిచేత? ప్రీత్యా=విశ్వాసంబుచేత. కేన=దేనిచేత? ప్రతిస్వనేన = ప్రతిధ్వనిచేత. కస్య=దేనియొక్క? అస్య=ఈసింహముయొక్క. ప్రతిస్వనేన కథంభూతేన=ప్రతిధ్వనియెట్టిది? గుహాగతేన-గుహా=గుహాలనుండి, ఆగతేన=వచ్చినట్టిది.

కథంభూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండఁగా? విరతేసతి=ఊరక యుండినదగుచుండఁగా. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉక్త్వా=చెప్పి. కిం=దేనిని? ఏతావత్ = ఇంతమాటను. కస్మిన్=ఏది? మృగేంద్రే=సింహము.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏతావత్ - ఏతత్ప్రమాణమస్యేతి ఏతావత్; తత్ ఏతావత్; ఏతావత్, ఏతావతీ, ఏతావంతి. ఏతావచ్ఛబ్దః, తకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః, ఉక్త్వా - క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. విరతే - విరతే, విరతయోః, విరతేషు. విరతశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. మృగేంద్రే - మృగాణాం ఇన్ద్రః మృగేన్ద్రః, తస్మిన్ మృగేన్ద్రే; మృగేన్ద్రే, మృగేన్ద్రయోః, మృగేన్ద్రేషు. మృగేన్ద్రశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. ప్రతిస్వనేన- ప్రతిస్వనేన, ప్రతిస్వనాభ్యాం, ప్రతిస్వనైః. ప్రతిస్వనశబ్దః అకారాంతపుంలింగతృతీయైకవచనాంతః. అస్య - అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషామ్. ఇదమ్శబ్దః మకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. గుహాగతేన-గుహాభ్యః ఆగతః గుహాగతః, తేన గుహాగతేన; ఆగతేన, ఆగతాభ్యాం, ఆగతైః. గుహాగతశబ్దః అకారాన్తపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః. శిలోచ్చయః - శిలోచ్చయః, శిలోచ్చయౌ, శిలోచ్చయాః. శిలోచ్చయశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. క్షితిపాలం- క్షితిం పాలయతీతి క్షితిపాలః; పాలం, పాలౌ, పాలాన్. క్షితిపాలశబ్దః అకారాన్తపుంలిఙ్గ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచ్చైః-అవ్యయమ్. ప్రీత్యా - ప్రీత్యా, ప్రీతిభ్యాం, ప్రీతిభిః. ప్రీతిశబ్దః ఇకారాన్తస్త్రీలింగతృతీయైకవచనాంతః. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః ఏవ-అవ్యయమ్. అర్థం—అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్. అర్థశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అభాషత—అభాషత, అభాషేతాం, అభాషంత. 'భాషవ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—ఏతావదితి. మృగేంద్రే సింహే, ఏతావదుక్త్వా, విరతేసతి, గుహాగతేన అస్యసింహస్యప్రతిస్వనేన, శిలోచ్చయః శైలోఽపి ప్రీత్యా క్షితిపాలంతమేవార్థం ఉచ్చైః అభాషతేవేత్యుత్ప్రేక్షా. భాషిరిత్యయం బ్రూఞ్ధాతోస్సమానార్థకత్వాద్ద్వికర్మకః, బ్రూఞ్ధాతుస్తు ద్వికర్మకేషు పఠితః. తదుక్తం "దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధిప్రచ్ఛిచిబ్రూశాసుజిమథ్ముషాం, కర్మయుక్స్యాదకథితంతథాస్యాన్నీహకృష్వహాం" మితి.

భావము.—సింగం బింతమాత్రముచెప్పి విరమించినదగుచుండఁగ నాసింహప్రతిధ్వనిచే హిమవత్పర్వతంబును ప్రేమచే భాషించెనో యన నుండెను.

శ్లో. నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పునర ప్యువాచ,
ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా
నిరీక్ష్యమాణ స్సుతరాం దయాళుః. 	౫౧

పదచ్ఛేదము.—నిశమ్య, దేవానుచరస్య, వాచం, మనుష్యదేవః, పునః, అపి, ఉవాచ, ధేన్వా, తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా, నిరీక్ష్యమాణః, సుతరాం, దయాళుః.

అర్థము.—దేవానుచరస్య - దేవ=పరమేశ్వరునికి, అనుచరస్య=కింకరుఁడయిన సింహముయొక్క, వాచం=వాక్కును, నిశమ్య=విని, మనుష్యదేవః-మనుష్య=మానవులకు, దేవః = ప్రభువయిన దిలీపమహారాజు, తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా - తత్ = ఆసింహముచేత నయిన, అధ్యాసిత=ఆక్రమణంబుచేత, కాతర=భయవిశిష్టములయిన, అక్ష్యా=నేత్రములుగలిగిన, ధేన్వా=నందినీధేనువుచేత, నిరీక్ష్యమాణః=చూడఁబడుచున్నవాఁడు గనుకనే, సుతరాం=మిక్కిలి, దయాళుస్సన్ = దయాశాలియైనవాఁడగుచు, పునరపి= మరలను, ఉవాచ=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవఁడు? మనుష్యదేవః=మానవులకు ప్రభువైన దిలీపమహారాజు 'మనుష్యదేవః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉవాచ' అనెడిక్రియాపదమున్నది గనుకఅకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథం=ఎట్లు?పునరపి=మరలను. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు?దయాళుస్సన్=దయాశాలియైనవాఁడగుచు. కథం=ఎట్లు? సుతరాం=మిక్కిలి. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుకనుకనే?నిరీక్ష్యమాణః=చూడఁబడుచున్నవాఁడుగనుకనే. కయా=దేనిచేత? ధేన్వా=నందినీధేనువుచేత, ధేన్వాకథంభూతయా= నందినీధేనువెట్టిది? తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా-తత్=ఆసింహముచేతనైన, అధ్యాసిత=ఆక్రమణంబుచేత, కాతర=భయవిశిష్టములయిన, అక్ష్యా=నేత్రములుకలిగినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కాం=దేనిని? వాచం=వాక్కును. కస్య=దేనియొక్క? దేవానుచరస్య=పరమేశ్వరునికి కింకరుఁడయిన సింహముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిశమ్య - ల్యబంతమవ్యయమ్. దేవానుచరస్య - అనుసృత్య చరతీ త్యనుచరః, దేవస్య అనుచరః దేవానుచరః, తస్య దేవానుచరస్య; అనుచరస్య, అనుచరయోః, అనుచరాణాం. దేవానుచరశబ్దః అకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. వాచం-వాచం, వాచౌ, వాచః. వాక్ఛబ్దః-చకారాంత స్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. మనుష్యదేవః-మనుష్యాణాం దేవఃమనుష్యదేవః; దేవః, దేవౌ, దేవాః.మనుష్యదేవశబ్దః అకారాంత పుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. పునః - అవ్యయమ్. అపి-అవ్య

యమ్. ఉవాచ-ఉవాచ, ఊచతుః,ఊచుః 'వచపరిభాషణ'ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్తృకాత్క ర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధేన్వా-ధేన్వా, ధేనుభ్యాం, ధేనుభిః. ధేనుశబ్దఃఉకారాంత స్త్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః.తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా తేన అధ్యాసితం తదధ్యాసితం, తదధ్యాసితేన కాతరే తదధ్యాసితకాతరే, తదధ్యాసిత కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్సా తదధ్యాసితకాతరాక్షీ, తయా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా; కాతరాక్ష్యా, కాతరాక్షీభ్యాం, కాతరాక్షీభిః. తదధ్యాసితకాతరాక్షీశబ్దః ఈకారాం త స్త్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః. నిరీక్ష్యమాణః-నిరీక్ష్యమాణః, నిరీక్ష్యమాణౌ, నిరీక్ష్య మాణాః. నిరీక్ష్యమాణశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సుతరాం-అవ్య యమ్. దయాళుః-దయాళుః, దయాళూ, దయాళవః. దయాళుశబ్దః ఉకారాంత పుం లింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నిశమ్యేతి. దేవానుచరస్య ఈశ్వరకింకరస్య సింహస్య వాచం నిశమ్య మనుష్యదేవో రాజా పునరప్యువాచ కిం భూతస్సన్, తేన సింహేన యదధ్యాసితం ఆక్రమణం, నపుంసకేభావే క్తః. తేనకాతరే అక్షిణీయస్యాస్తయా*బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాఙ్గాత్షచ్, 'షిద్గౌర్యాదిభ్యశ్చ' తిఙీష్. కిం వా వక్ష్యతీతి భీతయోపస్థిత యేత్యర్థః. ధేన్వా, నిరీక్ష్యమాణః, అతఏవ సుతరాం దయాళుస్సన్, సుతరా మిత్య త్ర 'ద్వివచన విభజ్యే' త్యాదినా సుశబ్దాత్తరప్ 'కిమేత్తిఙవ్యయే' త్యాదినా ఆమ్ప్రత్య యః 'తద్ధితశ్చా సర్వవిభక్తి' రిత్యవ్యయసంజ్ఞా.

భావము.—సింహము చెప్పినమాటవినుచునే దిలీపమహారాజు సింహముచేతపట్టు పడియున్న నందినీధేనువు మహాభీతితో తన్ను చూచుటనుం గన్గొని అతిదయారసంబుతో మరల సింహముతోఁ జెప్పెను.

అవ.—కిమువా చేత్యత్రాహ,—

శ్లో. క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః
క్షత్రస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః,
రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తేః
ప్రాణై రుపక్రోశ మలీమసై ర్వా. ౫౩

పదచ్ఛేదము.—క్షతాత్, కిల, త్రాయతే, ఇతి, ఉదగ్రః, క్షత్రస్య, శబ్దః, భువనేషు, రూఢః, రాజ్యేన, కిం, తద్విపరీతవృత్తేః, ప్రాణైః, ఉపక్రోశమలీమసైః, వా.

అర్థము.—ఉదగ్రః=ఉన్నతమయిన, క్షత్రస్య=క్షత్రవర్ణముయొక్క, శబ్దః= వాచకశబ్దము, క్షతాత్=నాశంబువలన, త్రాయతే=సంరక్షణచేయుచున్నది. ఇతి=ఇట్లు నువ్యుత్పత్తిచేత, భువనేషు=లోకములయందు, రూఢఃకిల=ప్రసిద్ధమయినదిలేదా, తద్విప

రీతవృత్తేః-తత్=అక్షత్రశబ్దమునకు, విపరీత = విరుద్ధమయిన, వృత్తేః=వ్యాపారంబుగలిగినపురుషునికి, రాజ్యేన=రాజ్యముచేత, కిం=ఏమిప్రయోజనము? ఉపక్రోశమలీమసైః-ఉపక్రోశ=నిందచేత, మలీమసైః=మలినములయిన, ప్రాణైర్వా=ప్రాణములచేతగాని, కిం=ఏమిప్రయోజనము?

ఆకాంక్ష.—కిం=ఏమిప్రయోజనము. కైర్వా=వేనిచేతగాని? ప్రాణైర్వా=ప్రాణములచేతగాని. ప్రాణైఃకథంభూతైః=ప్రాణములెట్టివి? ఉపక్రోశమలీమసైః=నిందచేత మలినములయినవి. కిం=ఏమిప్రయోజనము. కేన=దేనిచేత? రాజ్యేన=రాజ్యముచేత. కస్య=ఎవనికి? తద్విపరీతవృత్తేః-తత్=అక్షత్రశబ్దమునకు, విపరీత=విరుద్ధమయిన, వృత్తేః=వ్యాపారము కలిగినపురుషునికి. రూఢః కిల=ప్రసిద్ధమయినది గదా. కః=ఏది? క్షత్రస్యశబ్దః=క్షత్రవర్ణంబుయొక్క వాచకశబ్దము 'క్షత్రస్యశబ్దః' అనెడి ప్రథమాన్త కర్తృపదమును 'రూఢః కిల' అనెడి కారకక్రియాపదంబు నున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము కేషు=వేనియందు? భువనేషు=లోకములయందు. కిమితి=ఏమనుదానిచేత? ఇతి = ఇట్లనువ్యుత్పత్తిచేత. త్రాయతే=సంరక్షణచేయుచున్నది. కస్మాత్=దేనివలన ? క్షతాత్=నాశంబువలన. శబ్దః కథంభూతః=వాచకమెట్టిది? ఉదగ్రః=ఉన్నతమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—క్షతాత్-క్షతాత్, క్షతాభ్యాం, క్షతేభ్యః. క్షతశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలింగ పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః. కిల-అవ్యయమ్. త్రాయతే-త్రాయతే, త్రాయేతే, త్రాయన్తే 'త్రైజ్ పాలన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిప ర్తమానేలడాత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్యయమ్. ఉదగ్రః-ఉదగ్రః, ఉదగ్రౌ, ఉదగ్రాః. ఉదగ్రశబ్దఃఅకారాంతపుంలిఙ్గప్రథమైకవచనాంతః క్షత్రస్య-క్షతః, త్రాయత ఇతి క్షత్రః, తస్య క్షత్రస్య; క్షత్రస్య, క్షత్రయోః, క్షత్రాణాం. క్షత్రశబ్దః అకారాన్త పుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. శబ్దః-శబ్దః, శబ్దౌ, శబ్దాః. శబ్దశబ్దః అకారాన్త పుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. భువనేషు-భువనే, భువనయోః, భువనేషు. భువనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ సప్తమీబహువచనాంతః. రూఢః-రూఢః, రూఢౌ, రూఢాః. రూఢశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్యేన-రాజ్యేన, రాజ్యాభ్యాం, రాజ్యైః. రాజ్యశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ తృతీయైకవచనాంతః. కిం-కిం, కే, కాని. కింశబ్దః మకారాన్తనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తద్విపరీతవృత్తేః-తస్యవిపరీతా, తద్విపరీతా, తద్విపరీతావృత్తిర్యస్య సః తద్విపరీతవృత్తిః, తస్య తద్విపరీతవృత్తేః; వృత్తేః, వృత్త్యోః, వృత్తీనాం.. తద్విపరీతవృత్తిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రాణైః-ప్రాణేన, ప్రాణాభ్యాం, ప్రాణైః. ప్రాణశబ్దః అకారాన్తపుంలింగతృతీయాబహువచనాంతః. ఉపక్రోశమలీమసైః - ఉపక్రోశేన మలీమసాః ఉపక్రోశమ

లీమసాః, తైః ఉపక్రోశమలీమసైః; మలీమసేన, మలీమసాభ్యాం, మలీమసైః. ఉపక్రోశమలీమసశబ్దః అకారాంతపుంలింగతృతీయాబహువచనాంతః. వా-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—క్షతాదితి. 'క్షణుహింసాయా' మితిధాతోస్సంపదాదిత్వాత్ క్విప్, 'గమాదీనామితి వక్తవ్యా' దనునాసికలోపేతుగాగమేసతిక్షదితిరూపంసిద్ధం, క్షతోసా శాత్త్రాయతఇతిక్షత్త్రః, 'సుపి'తియోగవిభాగా త్క ప్రత్యయః,తామేతాంవ్యుత్పత్తింకవిరర్థతోఽనుక్రామతి-క్షతాదిత్యాదినా,ఉదగ్రః ఉన్నతః క్షత్త్రస్య క్షత్త్రవర్ణస్యశబ్దో వాచకః, క్షత్త్రశబ్దఇత్యర్థః, సోఽయంక్షతాత్త్రాయతఇతి వ్యుత్పత్త్యాభువనేషు రూఢః కిల ప్రసిద్ధఃఖలు, నాశ్వకర్ణాదివ త్కేవలరూఢః, కింతుపఙ్కజాదివద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః. అతః కిమిత్యతఆహ-తస్యక్షత్త్రశబ్దస్య, విపరీతవృత్తేః విరుద్ధవ్యాపారస్య, క్షతాత్ త్రాణమకుర్వతః పుంసః రాజ్యేన కిం, ఉపక్రోశమలీమసైః నిందామలినైః, 'ఉపక్రోశోజుగుప్సాచ కుత్సా నిందాచగర్హణే' ఇత్యమరః, 'జ్యోత్స్నాతమిస్రే' త్యాదినా మలీమసశబ్దోనిపాతితః. తైః, ప్రాణైర్వా కిం, నిందితస్యసర్వం వ్యర్థమిత్యర్థః. ఏతేనఏకాతపత్త్రమిత్యాది శ్లోకద్వయోక్తం దత్తోత్తరమితి వేదితవ్యం.

భావము.—క్షత్త్రమనఁగా క్షతమువనుండి రక్షించుటయని అర్థముగద? అందుకు విరుద్ధమయిన వృత్తిగలరాజునకు రాజ్యముండి యేమిప్రయోజనము? నిందచేత మలినములయిన ప్రాణములతోనుండి యేమిసార్థకము?

అవ.—అథైకధేనో రిత్యుత్తరమాహ:—

శ్లో. కథ న్ను శక్యోఽనునయో మహర్షేః
విశ్రాణనా దన్యపయస్వినీనామ్,
ఇమా మనూనాం సురభే రవేహి
రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాఽస్యామ్. ౫౪

పదచ్ఛేదము.—కథం, ను, శక్యః, అనునయః, మహర్షేః, విశ్రాణనాత్, అన్య పయస్వినీనాం, ఇమాం, అనూనాం, సురభేః, అవేహి, రుద్రౌజసా, తు, ప్రహృతం, త్వయా, అస్యాం.

అర్థము.—మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క, అనునయో ను=క్రోధశమనమయినను, అన్య పయస్వినీనాం-అన్య=ఇతరములైన, పయస్వినీనాం=పాడియావులయొక్క, విశ్రాణనాత్=ఇచ్చుటవలన, కథం=ఎట్లు, శక్యః=సమర్థమయినది. ఇమాం=ఈనందినీధేనువును, సురభేః=కామధేనువుకంటె, అనూనాం=తక్కువకానిదానిగా, అవేహి=తెలిసికొనుమా! అస్యాం=ఈనందినీధేనువునందు, త్వయా=నీచేతనయిన, ప్రహృతంతు=ప్రహారంబోయినిన, రుద్రౌజసా=ఈశ్వరసామర్థ్యంబుచేత.

ఆకాంక్ష.—రుద్రౌజసా=ఈశ్వరసామర్థ్యంబుచేత. కింతు=ఏదోయనిన? ప్రహృతంతు=ప్రహారంబోయనిన. 'ప్రహృతం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'రుద్రౌజసా' అనెడి కారకక్రియాపదంబునున్నది కనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేన=ఎవనిచేతనయినది? త్వయా=నీచేతనయినది. కస్యాం=దేనియందు? అస్యాం=ఈనందినీధేనువునందు. అవేహి=తెలిసికొనుమా! కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేనిని? ఇమాం=ఈనందినీధేనువును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును. 'ఇమాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవేహి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగా? అనూనాం=తక్కువకానిదానిగా. కస్యాః = దేనికంటె? సురభేః=కామధేనువుకంటె. శక్యః=సమర్థమయినది. కోను = ఏదియైనను? అనునయోను=క్రోధశమనమయినను, 'అనునయోను' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'శక్యః'అనెడికారకక్రియాపదంబునున్నదిగనుకఅకర్మకకర్తృప్రయోగము.కస్మాత్=దేనివలన? విశ్రాణనాత్=ఇచ్చుటవలన. కాసాం=వేనియొక్క? అన్యపయస్వినీనాం=ఇతరములయిన పాడియావులయొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? మహర్షేః=వసిష్ఠునియొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—కథం-అవ్యయమ్. ను-అవ్యయమ్. శక్యః - శక్యః, శక్యౌ, శక్యాః. శక్యశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అనునయః-అనునయః, అనునయౌ,అనునయాః. అనునయశబ్దఃఅకారాన్తపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. మహర్షేః-మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; మహర్షేః, మహర్ష్యోః, మహర్షీణాం. మహర్షిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. విశ్రాణనాత్ - విశ్రాణనాత్, విశ్రాణనాభ్యాం, విశ్రాణనేభ్యః.విశ్రాణనశబ్దఃఅకారాంతనపుంసకలింగ పంచమ్యేకవచనాంతః. అన్యపయస్వినీనాం - పయాంసి ఆసాంసంతీతి పయస్విన్యః, అన్యాశ్చతా పయస్విన్యశ్చ అన్యపయస్విన్యః, తాసాం అన్యపయస్వినీనాం; పయస్విన్యాః, పయస్విన్యోః, పయస్వినీనాం. అన్యపయస్వినీశబ్దఃఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గషష్ఠీబహువచనాంతః. ఇమాం-ఇమాం, ఇమే, ఇమాః. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అనూనాం-ఊనానభవతీత్యనూనా, తాం అనూనాం; అనూనాం, అనూనే, అనూనాః. అనూనాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.సురభేః-సురభ్యాః, సురభేః, సురభ్యోః, సురభీణాం. సురభిశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం, అవేత. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివిధ్యాదౌ లోట్‌పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. రుద్రౌజసా - రుద్రస్య ఓజః రుద్రౌజః, తేన రుద్రౌజసా; ఓజసా, ఓజోభ్యాం, ఓజోభిః. రుద్రౌజశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగ తృతీయైకవచనాంతః. తు-అవ్యయమ్. ప్రహృతం - ప్రహృతం, ప్రహృతే, ప్రహృతాని. ప్రహృతశబ్దః అకారాన్తనపుంసక

లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః. అస్యాం-అస్యాం, అనయోః, ఏనయోః, ఆసు, ఇదమ్శబ్దః మకారాంత స్త్రీలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కథమితి. అనునయః ప్రార్థాపనయః, ను కారో వా కారార్థః, మహార్ఘై రనునయో వా అన్యాపాంపయస్వినీనాం దోగ్ధ్రీణాం గవాం విశ్రాణనాద్దానాత్ 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః. కథం శక్యః నశక్య ఇత్యర్థః. అత్ర హేతుమాహ-ఇమాం, గాం, సురభేః కామధేనోః, 'పఞ్చమీవిభక్తే'ఇతిపఞ్చమీ. అనూనా మన్యూనా మవేహి తర్హి కథం పరిభవోఽస్యా ఇత్యత్రాహ-రుద్రేతి, అస్యాం గవి త్వయా కర్త్రా ప్రహృతం తు ప్రహారస్తు, నపుంసకే భావే క్తః రుద్రౌజసా ఈశ్వరసామర్థ్యేన, నతు తవేత్యర్థః 'సప్తమ్యధికరణే'చేతి సప్తమీ.

భావము.—వేయిపాలుపిండెడి యావుల నేను వసిష్ఠులకిచ్చినను వారికోపంబు చల్లారదు. ఎందువలననిననో ఈనందినీ ధేనువు కామధేనువుకంటె తక్కువయినది కాదు. ఇట్టిధేనువు ఈశ్వరసామర్థ్యంబుచేఁ దప్ప నీవలనఁ బట్టఁదగినదిగ నాకు తోఁచలేదు.

శ్లో. సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ
న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః,
న పారణా స్యా ద్విహతా త వైవం
భవే దలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః. ॥౫౫॥

పదచ్ఛేదము.—సా, ఇయం, స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ, న్యాయ్యా, మయా, మోచయితుం, భవత్తః, న, పారణా, స్యాత్, విహతా, తవ, ఏవం, భవేత్, అలుప్తః, చ, మునేః, క్రియార్థః.

అర్థము.—సేయం=ఆయీనందినీధేనువు, మయా = నాచేత, స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ - స్వ=స్వకీయమైన, దేహ=శరీరంబుయొక్క, అర్పణ=సమర్పణము నెడి, నిష్క్రయేణ=క్రయంబుచేత, భవత్తః=నీవలన, మోచయితుం = విడిపించుటకొఱకు, న్యాయ్యా=యుక్తమయినది. ఏవం=ఈప్రకారమగుచుండఁగా, తవ=నీయొక్క, పారణా=భోజనము, విహతా=కొట్టఁబడినది, నస్యాత్=కానేరదు. మునేః=వసిష్ఠునియొక్క, క్రియార్థశ్చక్రియా=హోమాదిక్రియయనెడి, అర్థశ్చ=ప్రయోజనమును, అలుప్తః = లోపమునుబొందకయుండునది, భవేత్=అగును.

ఆకాంక్ష.—భవేత్=అగును. కశ్చ=ఏదియును? క్రియార్థశ్చ-క్రియా=హోమాది క్రియయనెడి, అర్థశ్చ=ప్రయోజనమును. 'క్రియార్థశ్చ' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదము

ను, 'భవేత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః= ఎట్టిది? అలుప్తః=లోపమును బొందకయుండునది. కస్య=ఎవనియొక్క ? మునేః=వసిష్ఠునియొక్క. నస్యాత్=కానేరదు. కా=ఏది? పారణా=భోజనము. 'పారణా' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నస్యాత్' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టిది? విహతా=కొట్టఁబడినది. కస్య=ఎవనియొక్క?తవ=నీయొక్క. కథం=ఎట్లు? ఏవం=ఈప్రకారమగుచుండఁగా. న్యాయ్యా=యుక్తమయినది. కా=ఏది?సేయం=ఆయీనందినీధేనువు 'సేయం'అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును'న్యాయ్యా'అనెడికారకక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమి చేయుటకొఱకు? మోచయితుం=విడిపించుటకొఱకు. కుతః=ఎవనివలన?భవత్తః=నీవలన. కేన=దేనిచేత? స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ=స్వకీయమయినశరీరంబుయొక్క సమర్పణమనెడి క్రయంబుచేత. కేన=ఎవనిచేత? మయా=నాచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇయం - ఇయం, ఇమే, ఇమాః. ఇదంశబ్దః మకారాంతస్త్రీలింగప్రథమైకవచనాన్తః. స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ - స్వస్య దేహః స్వదేహః, స్వదేహస్య అర్పణం స్వదేహార్పణం, స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః స్వదేహార్పణనిష్క్రయః, తేన స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ; నిష్క్రయేణ, నిష్క్రయాభ్యాం, నిష్క్రయైః. స్వదేహార్పణనిష్క్రయశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాన్తః న్యాయ్యా-న్యాయా దనపేతా న్యాయ్యా; న్యాయ్యా, న్యాయ్యే, న్యాయ్యాః. న్యాయ్యాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగప్రథమైకవచనాంతః. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః.అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపులింగ తృతీయైకవచనాంతః. మోచయితుం - తుమున్నంతమవ్యయమ్ భవత్తః-భవతః భవత్తః, తసిల్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్. న-అవ్యయమ్. పారణా-పారణా, పారణే, పారణాః. పారణాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. స్యాత్ – స్యాత్, స్యాతాం, స్యుః.'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విహతా-విహతా,విహతే, విహతాః.విహతాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాన్తః. తవ-తవ తే, యువయోః వాం,యుష్మాకం వః.యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః ఏవం-అవ్యయమ్. భవేత్ - భవేత్, భవేతాం, భవేయుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లిజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అలుప్తః-లుప్తో నభవతీత్యలుప్తః; అలుప్తః, అలుప్తౌ, అలుప్తాః. అలుప్తశబ్దః అకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. మునేః-మునేః, మున్యోః, మునీనాం. మునిశబ్దఃఇకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః.క్రియార్థః-క్రియైవఅర్థః క్రియార్థః;అర్థః, అర్థౌ, అర్థాః. క్రియార్థశబ్దః అకారాంతపుంలిఙ్గ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తర్హి కించికీర్షితమత ఆహ- సేయమితి. సేయం గౌః, మయా నిష్క్రీయతే ప్రత్యాహ్రియతే అనేన పరిగృహీతమితి నిష్క్రయః ప్రతిచికీర్షకం, 'ఏరజి' త్యచ్ప్రత్యయః, స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః తేన, భవతః త్వత్తః, పఞ్చమ్యాస్తసిల్. మోచయితుం, న్యాయ్యా న్యాయాదనపేతా, యథోక్తేత్యర్థః. 'ధర్మపథ్యర్థే' త్యాదినా యత్ప్రత్యయః, ఏవం సతి తవ పారణా భోజనం, విహతా న స్యాత్, మునేః క్రియా హోమాదిః సైవార్థః ప్రయోజనం స చాలుప్తో భవేత్, స్వప్రాణాత్యయేనాపి స్వామి గురుధనం సంరక్ష్యమితి భావః.

భావము.—ఈనందినీధేనువునకు మాఱుగా నాదేహమును నీవుగ్రహించి నందినీ ధేనువును విడిచిపెట్టుటయుక్తము. ఇందువలన నీకాఁకలితీరుటయేకాక వసిష్ఠునిహోమాది ప్రయోజనములకును లోపంబులేక పోవుచున్నది.

అవ. అత్ర భవానేవ ప్రమాణ మిత్యాహ.—

శ్లో. భవా న పీదం పరవా నవైతి
మహాన్హి యత్న స్తవ దేవదారౌ,
స్థాతుం నియోక్తు ర్నహి శక్య మగ్రే
వినాశ్య రక్ష్యం స్వయ మక్షతేన. ౫౬

పదచ్ఛేదము.—భవాన్, అపి, ఇదం, పరవాన్, అవైతి, మహాన్, హి, యత్నః, తవ, దేవదారౌ, స్థాతుం, నియోక్తుః, న, హి, శక్యం, అగ్రే, వినాశ్య, రక్ష్యం, స్వయం, అక్షతేన.

అర్థము.—పరవాన్=స్వామిపరతంత్రుఁడవయిన, భవానపి=నీవును, ఇదం=ఈవక్ష్యమాణార్థస్వరూపమును, అవైతి=తెలిసికొనుచున్నావు. హి=ఏకారణమువలన, తవ=నీకు, దేవదారౌ=దేవదారువృక్షవిషయముగా, మహాన్=అధికమయిన, యత్నః=ప్రయత్నమో, రక్ష్యం=సంరక్షింపఁదగినవస్తువును, వినాశ్య=నాశమునొందించి, స్వయం=తాను, అక్షతేన=ప్రణశూన్యుఁడయిననియుక్తునిచేత, నియోక్తుః=స్వామియొక్క, అగ్రే=ముందఱ, స్థాతుం=నిలువను, నశక్యంహి=సమర్థముకాదుగదా.

ఆకాంక్ష.—నశక్యంహి=సమర్థము కాదుగదా. కేన=ఎవనిచేత? అక్షతేన=ప్రణశూన్యుఁడయిననియుక్తునిచేత. 'అక్షతేన' అనెడి తృతీయాన్తకర్తృపదమును, 'నశక్యంహి' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నది గనుక భావేప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమిచేయను? స్థాతుం=నిలువను. కస్మిన్=ఎందు? అగ్రే=ముందఱ. కస్య=ఎవనియొక్క? నియోక్తుః=స్వామియొక్క. కథం=ఎట్టుగా? స్వయం=తానుగా. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? వినాశ్య=నాశమునుపొందించి. కిం=దేనిని? రక్ష్యం=సంరక్షింపఁదగినవస్తువును. యత్నః=

ప్రయత్నమో. యత్నః కథంభూతః=ప్రయత్న మెట్టిది? మహాన్ =అధికమైనది. కస్మిన్ =దేనివిషయముగా? దేవదారౌ=దేవదారువృక్షవిషయముగా. కస్య=ఎవనికి? తవ=నీకు. కుతః=ఎందువలన? హి=ఏ కారణంబువలన. అవైతి=తెలిసికొనుచున్నావు. కోఽపి=ఎవండును? భవానపి=నీవును. కిం=దేనిని? ఇదం=ఈవక్ష్యమాణార్థస్వరూపమును. 'భవానపి' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఇదం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవైతి' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. భవాన్కథంభూతః=నీ వెట్టివాఁడవు? పరవాన్ =స్వామిపరతంత్రుఁడయినవాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—భవాన్-భవాన్, భవన్తౌ, భవన్తః. భవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. ఇదం - ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్‌శబ్దః మకారాంతనపుంసకలిఙ్గద్వితీయైకవచనాన్తః. పరవాన్ -పరవాన్, పరవన్తౌ, పరవంతః. పరవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అవైతి-అవైతి, అవేతః, అవయంతి. అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మహాన్-మహాన్, మహాంతౌ, మహాంతః. మహచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. హి-అవ్యయమ్. యత్నః-యత్నః, యత్నౌ, యత్నాః. యత్నశబ్దః అకారాంతపుల్లింగ ప్రథమైకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దేవదారౌ-దేవదారౌ, దేవదార్వోః, దేవదారుషు. దేవదారుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. స్థాతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్ నియోక్తుః-నియోక్తుః, నియోక్త్రోః, నియోక్తౄణాం. నియోక్తృశబ్దః ఋకారాంత పుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః న-అవ్యయమ్. హి-అవ్యయమ్. శక్యం-శక్యం, శక్యే, శక్యాని. శక్యశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అగ్రే-అగ్రే, అగ్రయోః, అగ్రేషు. అగ్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. వినాశ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. రక్ష్యం-రక్షితుంయోగ్యం రక్ష్యం, తత్ రక్ష్యం; రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి. రక్ష్యశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-అవ్యయమ్. అక్షతేన-నవిద్యతేక్షతంయస్యసః అక్షతః, తేన అక్షతేన; అక్షతేన, అక్షతాభ్యాం, అక్షతైః. అక్షతశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భవానితి. పరవాన్, స్వామిపరతంత్రః భవానపి, ఇదంవక్ష్యమాణం, అవైతివేత్తి*'శేషేప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవతా అనుభూయతఏవేత్యర్థః, కథమిత్యత్రాహ, హి, యస్మాత్కారణాత్ 'హి హేతావవధారణ' ఇత్యమరః, తవ దేవదారౌ విషయేమహాన్ అధికః యత్నః, మహతా ప్రయత్నేన, రక్ష్యత ఇత్యర్థః, ఇదంశబ్దోక్తమర్థందర్శయతి, స్థాతుమితి, రక్ష్యంవస్తువినాశ్య నాశంగమయిత్వా, స్వయ

మత్తేన అప్రణేన నియుక్తేనేతి శేషః, నియోక్తుః స్వామినః, అగ్రేస్థాతుం నశక్యం, సర్వథా రక్ష్యం వస్తుధేనురూప మవినాశ్య మేవేతిభావః.

భావము.—ఓసింహమా! నీవును స్వామిపరతంత్రుఁడవే, నీకు నీదేవదారువృక్షమునందు నెంతయాదరాతిశయంబున్నదో, అనఁగా అది నీచే నెట్లురక్షింపఁదగినదో అట్లు అవశ్యంబుగ రక్షింపఁదగిన యీధేనువు నుపేక్షించి స్వామియెదుట నేనక్షతుఁడనై యెట్లు నిలుతును?

అవ. సర్వథాచైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ.—

శ్లో. కిమప్యహింస్య స్తవచేన్మతో౽హం యశశ్శరీరే భవ మే దయాళుః,
ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం పిండేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు.

పదచ్ఛేదము.—కిం, అపి, అహింస్యః, తవ, చేత్, మతః, అహం, యశశ్శరీరే, భవ, మే, దయాళుః, ఏకాన్తవిధ్వంసిషు, మద్విధానాం, పిండేషు, అనాస్థా, ఖలు, భౌతికేషు.

అర్థము.—కిమపి=లేక, అహం=నేను, తవ=నీకు, అహింస్యః=అవధ్యుఁడనుగా, మతశ్చేత్ = సమ్మతుఁడనయితినేని, తర్హి=అప్పటికి, మే=నాయొక్క, యశశ్శరీరే-యశః=కీర్తియనెడి, శరీరే=శరీరమందు, దయాళుః=దయాశాలివి, భవ=కమ్ము, మద్విధానాం=మావంటి వివేకులకు, ఏకాంతవిధ్వంసిషు-ఏకాంత=అవశ్యంబుగా, విధ్వంసిషు = నశింపఁబోవు, భౌతికేషు=పృథివ్యాదిభూతవికారములయిన, పిండేషు=శరీరములయందు, అనాస్థాఖలు=అనపేక్షగదా?

ఆకాంక్ష.—అనాస్థాఖలు=అనపేక్షగదా. కేషు=వేనియందు? పిండేషు=శరీరములయందు. పిండేషు కథంభూతేషు=శరీరములెట్టివి? భౌతికేషు=పృథివ్యాదిభూతవికారములయినవి. పునఃకథంభూతేషు=ఇంకనెట్టివి? ఏకాన్తవిధ్వంసిషు-ఏకాంత=అవశ్యంబుగా, విధ్వంసిషు=నశింపఁబోయెడివి. కేషాం=ఎవరికి? మద్విధానాం=మావంటివివేకులకు. భవ=కమ్ము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం'అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'భవ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుకఅకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవు? దయాళుః=దయాశాలివి. కస్మిన్=దేనియందు? యశశ్శరీరే-యశః=కీర్తియనెడి, శరీరే=శరీరమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. కథం=ఎట్లు? తర్హి=అప్పటికి, మతశ్చేత్=సమ్మతుఁడనైతినేని. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. 'అహం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'మతశ్చేత్' అనెడి కారకక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడనుగా? అహింస్యః=అవధ్యుఁడనుగా. కస్య=ఎవనికి? తవ=నీకు. కథం=ఎట్లు? కిమపి=లేక.

శబ్దరూపసమాసములు.—కిం-అవ్యయమ్. అపి-అవ్యయమ్. అహింస్యః-హింసితుం యోగ్యః హింస్యః, హింస్యోనభవతీతి అహింస్యః; అహింస్యః, అహింస్యౌ, అహింస్యాః. అహింస్యశబ్దః అకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. చేత్-అవ్యయమ్. మతః-మతః, మతౌ, మతాః. మతశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైక వచనాంతః. అహం-అహం, ఆవాం, వయం. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. యశశ్శరీరే-యశఏవశరీరంయశశ్శరీరం, తస్మిన్ యశశ్శరీరే; శరీరే, శరీరయోః, శరీరేషు. యశశ్శరీరశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః. భవ-భవ, భవతాత్, భవతం, భవత. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ప్రార్థనాయాం లోట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. దయాళుః-దయాళుః, దయాళూ, దయాళవః. దయాళుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైక వచనాంతః. ఏకాంతవిధ్వంసిషు - ఏకాంతం విధ్వంసినః ఏకాంతవిధ్వంసినః, తేషు ఏకాంతవిధ్వంసిషు ; విధ్వంసిని, విధ్వంసినోః, విధ్వంసిషు. ఏకాంతవిధ్వంసిన్ శబ్దః నకారాంతపుంలింగ సప్తమీబహువచనాంతః. మద్విధానాం - మమ విధేవవిధాయేషాంతే మద్విధాః, తేషాంమద్విధానాం; మద్విధస్య, మద్విధయోః, మద్విధానాం. మద్విధశబ్దః అకారాంతపుంలింగ షష్ఠీబహువచనాంతః. పిండేషు-పిండే, పిండయోః, పిండేషు. పిండశబ్దః అకారాంతపుల్లింగసప్తమీబహువచనాంతః అనాస్థా-నఆస్థాఅనాస్థా; అనాస్థా, అనాస్థే, అనాస్థాః. అనాస్థాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు-అవ్యయమ్. భౌతికేషు-భూతానాంవికారాః భౌతికాః, తేషు భౌతికేషు; భౌతికే, భౌతికయోః, భౌతికేషు. భౌతికశబ్దః అకారాంతపుంలింగసప్తమీ బహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కిమితి. కిమపి కింవా, అహంతవ అహింస్యః అవధ్యోమతశ్చేత్, తర్హి, మే, యశఏవశరీరంతస్మిన్ దయాళుర్భవ, ననుముఖ్య ముపేక్ష్య అముఖ్యశరీరే కోఽభినివేశఇత్యత్రాహ, ఏకాంతేతి, మద్విధానాం మాదృశానాం, వివేకినాం, ఏకాంతవిధ్వంసిషు అవశ్యవినాశిషు భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు పిండేషు శరీరేషు అనాస్థా అనపేక్షాఖలు 'ఆస్థాత్వాలంబనాస్థాన యత్నాపేక్షా సుకథ్యత' ఇతివిశ్వః.

భావము.—నన్నుఁజంపఁగూడదనెడితలంపు నీకుకలిగియున్నపక్షమున నాయశస్సనెడి శాశ్వతమయినశరీరమును దయసేయుము. నావంటిమానవుల కశాశ్వతమయిన యీశరీరమం దపేక్షయుండుటలేదు.

అవ. సౌహార్దాదనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ.—

శ్లో. సంబంధ మాభాషణపూర్వ మాహుః
వృత్తస్స నౌ సంగతయో ర్వనాంతే,

తద్భూతనాథానుగ నార్హసి త్వం
సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్. ౫౮

పదచ్ఛేదము.—సంబంధం, ఆభాషణపూర్వం, ఆహుః, వృత్తః, సః, నౌ, సంగతయోః, వనాంతే, తత్, భూతనాథానుగ, న, అర్హసి, త్వం, సంబంధినః, మే, ప్రణయం, విహంతుం.

అర్థము.—సంబంధం=స్నేహమును, ఆభాషణపూర్వం-ఆభాషణ=సంభాషణమే, పూర్వం=కారణంబులుగాఁగలిగినదానిగా, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు. సః=అట్టిసంబంధము, వనాంతే=వనసమీపమందు, సంగతయోః=సంబంధించిన, నౌ=మనకిద్దఱికి, వృత్తః=జరిగెను. తత్=ఆకారణంబువలన, హేభూతనాథానుగ=ఓయీశ్వరకింకరుఁడయినసింహమ, సంబంధినః=మిత్త్రుఁడయిన, మే=నాయొక్క, ప్రణయం=యాచనను, విహంతుం=వ్యర్థపఱచుటకొఱకు, నార్హసి=యోగ్యుఁడవు కావు.

ఆకాంక్ష.—నార్హసి=యోగ్యుఁడవుగావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'నార్హసి' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకొఱకు? విహంతుం=వ్యర్థపఱచుటకొఱకు. కం=దేనిని? ప్రణయం=యాచనను. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. మే కథంభూతస్య=నేనెట్టివాఁడను? సంబంధినః=మిత్త్రుఁడయినవాఁడను. కస్యసంబుద్ధిః? హే భూతనాథానుగ=ఓయీశ్వరకింకరుఁడయినసింహమ. కుతః=ఎందువలన? తతః=ఆకారణంబువలన. వృత్తః=జరిగెను. కః=ఏది? సః=అట్టిసంబంధము. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'వృత్తః' అనుకారకక్రియాపదమున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కయోః=ఎవరికి? నౌ=మనకిద్దఱికి. నౌ కథంభూతయోః=మనమిద్దఱమెట్టివారము? సంగతయోః=సంబంధించినవారము. కస్మిన్ = దేనియందు? వనాంతే = వనసమీపమందు. ఆహుః=చెప్పుచున్నారు. కే=ఎవరు? సంతః=విద్వాంసులు. కం=దేనిని? సంబంధం=స్నేహమును. 'సంతః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'సంబంధం' అనెడి ద్వితీయాంత కర్మపదమును, 'ఆహుః' అనెడి క్రియాపదమున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతం=ఎట్టిదానిగా? ఆభాషణపూర్వం-ఆభాషణ=సంభాషణమే, పూర్వం=కారణంబుగాఁగలిగినదానిగా.

శబ్దరూపసమాసములు — సంబంధం - సంబంధం, సంబంధౌ, సంబంధాన్. సంబంధశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆభాషణపూర్వం-ఆభాషణం పూర్వం యస్యసః ఆభాషణపూర్వః, తం ఆభాషణపూర్వం; పూర్వం, పూర్వౌ, పూర్వాన్. ఆభాషణపూర్వశబ్దః అకారాంతపుంలిఙ్గ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆహుః- ఆహ, ఆహతుః, ఆహుః 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా

త్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. వృత్తః - వృత్తః, వృత్తౌ, వృత్తాః వృత్తశబ్దః అకారాంతపుంలిఙ్గప్రథమైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. నౌ-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగషష్ఠీద్వివచనాంతః. సంగతయోః-సంగతస్య, సంగతయోః, సంగతానాం. సంగతశబ్దః అకారాంతపుంలింగషష్ఠీద్వివచనాంతః. వనాంతే-వనస్య అంతః వనాంతః, తస్మిన్ వనాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. వనాన్త శబ్దః అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. తత్ -అవ్యయమ్. భూతనాథానుగ- భూతానాం నాథః భూతనాథః, భూతనాథస్య అనుగః భూతనాథానుగః, తస్యసం బుద్ధిః హేభూతనాథానుగ; హేభూతనాథానుగ, హేభూతనాథానుగౌ, హేభూత నాథానుగాః. భూతనాథానుగశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సమ్బుద్ధ్యేకవచనాంతః. న- అవ్యయమ్. అర్హసి-అర్హసి, అర్హథః, అర్హథః, 'అర్హపూజాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోర కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగప్రథమైకవచనాంతః. సంబం ధినః .. సంబంధః అస్యాస్తీతి సంబంధీ, తస్య సంబంధినః; సంబంధినః, సంబంధినోః, సంబంధినాం సంబంధిన్ శబ్దః నకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. మే - మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచ నాంతః. ప్రణయం-ప్రణయం, ప్రణయౌ, ప్రణయాన్. ప్రణయశబ్దః అకారాంత పుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. విహంతుం-తుమున్నంతమవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—సంబంధమితి. సంబంధంసఖ్యం, ఆభాషణమాలాపః పూర్వంకార ణంయస్యతం, ఆహుః 'స్యాదాభాషణమాలాప' ఇత్యమరః. సః తాదృక్సంబంధః, వనాన్తేసంగతయోః నౌ ఆవయోః, వృత్తః జాతః, తత్తతః, హేభూతనాథానుగ శివా నుచర, ఏతేన, తస్యమహత్త్వంసూచయతి, అతఏవసంబంధినః, మిత్రస్యమేప్రణయం యాచ్ఞాం, 'ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపిచే' తియాదవః, 'ప్రణయాఃస్త్వమీవిస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ' ఇత్యమరశ్చ, విహంతుం నార్హసి.

భావము.—మాటలాడుటయే స్నేహమునకు కారణమనిచెప్పుదురు అట్టిస్నేహము మనకిరువురకు నీవనసమీపమున లభ్యమయినదిగనుక భూతనాథుఁడయిన యీశ్వరుని కింకరుఁడయిన నీవు స్నేహితుండయిన నాయొక్క యాచ్ఞను నిరాకరించుట ధర్మంబు కాదు.

శ్లో. తథేతి గాం ముక్తవతే దిలీపః
సద్యఃప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః,

సన్న్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహం
ఉపానయత్పిండ మివామిషస్య. ౫౯

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, గాం, ముక్తవతే, దిలీపః, సద్యః, ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః, సన్న్యస్తశస్త్రః, హరయే, స్వదేహం, ఉపానయత్, పిండం, ఇవ, ఆమిషస్య.

అర్థము.—తథేతి=అట్లేకానిమ్మని, గాం=నందినీధేనువును, ముక్తవతే=విడిచిన, హరయే=సింహమునకు, సద్యః=తత్క్షణమందు, ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః-ప్రతిష్టంభ=స్తంభనమువలననుండి, విముక్త=విడువఁబడిన, బాహుః=భుజములుగల, దిలీపః=దిలీపమహారాజు, సన్న్యస్తశస్త్రస్సన్-సన్న్యస్త=విడువఁబడిన, శస్త్రస్సన్=ఆయుధములుగలవాఁడగుచు, స్వదేహం=స్వశరీరమును, ఆమిషస్య=మాంసముయొక్క, పిండమివ=కబళమునువలె, ఉపానయత్=సమర్పించెను.

ఆకాంక్ష—ఉపానయత్=సమర్పించెను. కః=ఎవఁడు? దిలీపః=దిలీపమహారాజు కం=దేనిని? స్వదేహం=స్వశరీరమును. 'దిలీపః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'స్వదేహం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఉపానయత్' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కమివ=దేనివలె? పిండమివ=కబళమునువలె. కస్య=దేనియొక్క? ఆమిషస్య=మాంసముయొక్క. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? సన్న్యస్తశస్త్రస్సన్-సన్న్యస్త=విడువఁబడిన, శస్త్రస్సన్=ఆయుధములుగలవాఁడగుచు. దిలీపః కథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః-ప్రతిష్టంభ=స్తంభనమువలననుండి, విముక్త=విడువఁబడిన, బాహుః=భుజములుగలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? సద్యః=తత్క్షణమందు. కస్మై=దేనికొఱకు? హరయే=సింహముకొఱకు. హరయే కథంభూతాయ=సింహమెట్టిది? ముక్తవతే=విడిచినట్టిది. కాం=దేనిని? గాం=నందినీధేనువును. కిమితి=ఏమని? తథేతి=అట్లేకానిమ్మని.

శబ్దరూపసమాసములు.—తథా-అవ్యయమ్. ఇతి అవ్యయమ్. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ముక్తవతే-ముక్తవతే, ముక్తవద్భ్యాం, ముక్తవద్భ్యః. ముక్తవచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపౌ, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సద్యః-అవ్యయమ్. ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః-ప్రతిష్టంభేన విముక్తౌ ప్రతిష్టంభవిముక్తౌ, ప్రతిష్టంభవిముక్తౌ బాహూ యస్య సః ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహవః. ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సన్న్యస్తశస్త్రః-సన్న్యస్తాని శస్త్రాణి యేన సః సన్న్యస్తశస్త్రః; సన్న్యస్తశస్త్రః, సన్న్యస్తశస్త్రౌ, సన్న్యస్తశస్త్రాః. సన్న్యస్తశస్త్రశబ్దః అకారాన్తపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః

హరయే-హరయే, హరిభ్యాం, హరిభ్యః. హరిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగ చతుర్థ్యేకవచనాంతః. స్వదేహం-స్వస్య దేహః స్వదేహః, తం స్వదేహం; దేహం, దేహౌ, దేహాన్. స్వదేహశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపానయత్-ఉపానయత్, ఉపానయతాం, ఉపానయన్. ఉపఆఙ్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ణీఞ్ ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పిండం-పిండం, పిండౌ, పిండాన్. పిండశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ—అవ్యయమ్. ఆమిషస్య-ఆమిషస్య, ఆమిషయోః, ఆమిషాణాం. ఆమిషశబ్దః అకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి. తథేతిగాంముక్తవతే త్యక్తవతేహరయేసింహాయ 'కపాసింహేచసౌవర్ణే వర్ణేవిష్ణౌహరింవిదు' రితిశాశ్వతః, సద్యః తత్క్షణే, ప్రతిష్టంభాత్ నిర్బంధాత్, విముక్తబాహుః ముక్తహస్తః, దిలీపః, సన్న్యస్తశస్త్రః త్యక్తాయుధస్సన్, స్వదేహం, ఆమిషస్య, మాంసస్య, 'పలలంక్రవ్యమామిష' మిత్యమరః, పిండం, కబళమివ, ఉపానయత్ సమర్పితవాన్. ఏతేన నిర్మమత్వముక్తం.

భావము—అలాగేకానిమ్మని సింహము నందినీధేనువును విడిచిపెట్టెను. తత్క్షణము దిలీపమహారాజు సింహముయొక్క మహత్త్వంబువలన పూర్వము స్తంభింపఁబడియుండి యిప్పుడు తనస్వాధీనమునకువచ్చిన చేతులతో నాయుధములను వదిలి మాంసపిండమువలె తనశరీరమును పిండముగఁజేసుకొని సింహమునకెదుట నిలిచెను.

శ్లో. తస్మిన్క్షణే పాలయితుః ప్రజానాం
ఉత్పశ్యత స్సింహనిపాత ముగ్రం
అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః
పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా. ౬౦

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, క్షణే, పాలయితుః, ప్రజానాం, ఉత్పశ్యతః, సింహనిపాతం, ఉగ్రం, అవాఙ్ముఖస్య, ఉపరి, పుష్పవృష్టిః, పపాత, విద్యాధరహస్తముక్తా.

అర్థము.—తస్మిన్ క్షణే=ఆక్షణమందు, ఉగ్రం=భయంకరమైన, సింహనిపాతం-సింహ=సింహముయొక్క, నిపాతం=పడుటను, ఉత్పశ్యతః=ఊహించుచున్నట్టియు, అవాఙ్ముఖస్య=అధోముఖుఁడయినట్టియు, ప్రజానాం=ప్రజలకు, పాలయితుః=పరిపాలకుఁడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క, ఉపరి=మీఁద, విద్యాధరహస్తముక్తా-విద్యాధర=విద్యాధరులయొక్క, హస్త=హస్తములచేత, ముక్తా=విడువఁబడిన, పుష్పవృష్టిః - పుష్ప=కుసుమములయొక్క, వృష్టిః=వర్షము, పపాత=పడెను.

ఆకాంక్ష.—పపాత=పడెను. కా=ఏది? పుష్పవృష్టిః - పుష్ప=కుసుమములయొక్క, వృష్టిః=వర్షము. 'పుష్పవృష్టిః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పపాత' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. పుష్పవృష్టిఃకథంభూతా=కుసుమములయొక్క వర్షమెట్టిది? విద్యాధరహస్తముక్తా=విద్యాధరులయొక్కహస్తములచేతవిడువఁబడినట్టిది. కుత్ర=ఎక్కడను? ఉపరి=మీఁదను. కస్య=ఎవనియొక్క? పాలయితుః=పరిపాలకుఁడయిన దిలీపమహారాజుయొక్క. కాసాం=ఎవరికి? ప్రజానాం=ప్రజలకు. పాలయితుః కథంభూతస్య=పరిపాలకుఁడయిన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అవాఙ్ముఖస్య=అధోముఖుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతస్య = ఇంకనెట్టివాఁడు? ఉత్పశ్యతః=ఊహించుచున్నవాఁడు. కం=దేనిని? సింహనిపాతం = సింహముయొక్కపడుటను. సింహనిపాతంకథంభూతం=సింహముయొక్క పడుటయెట్టిది? ఉగ్రం=భయంకరమయినది. కస్మిన్=దేనియందు? తస్మిన్ క్షణే=ఆక్షణమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మిన్ - తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః. క్షణే - క్షణే, క్షణయోః, క్షణేషు. క్షణశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. పాలయితుః - పాలయితుః, పాలయిత్రోః, పాలయితౄణాం. పాలయితృశబ్దః ఋకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రజానాం - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. ఉత్పశ్యతః - ఉత్పశ్యతః, ఉత్పశ్యతోః, ఉత్పశ్యతాం. ఉత్పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. సింహనిపాతం - సింహస్య నిపాతః సింహ నిపాతః, తం సింహనిపాతం; నిపాతం, నిపాతౌ, నిపాతాన్. సింహనిపాతశబ్దః అకారాన్తపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉగ్రం-ఉగ్రం, ఉగ్రౌ, ఉగ్రాన్. ఉగ్రశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అవాఙ్ముఖస్య- అవాక్ ముఖంయస్యసః అవాఙ్ముఖః, తస్య అవాఙ్ముఖస్య; అవాఙ్ముఖస్య, అవాఙ్ముఖయోః, అవాఙ్ముఖానాం. అవాఙ్ముఖశబ్దః అకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఉపరి— అవ్యయమ్. పుష్పవృష్టిః-పుష్పాణాం వృష్టిః పుష్పవృష్టిః; వృష్టిః, వృష్టీ, వృష్టయః. పుష్పవృష్టిశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. పపాత-పపాత, పేతతుః, పేతుః. 'పద్ల్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విద్యాధరహస్తముక్తా-విద్యాధరాణాం హస్తాః విద్యాధరహస్తాః, విద్యాధరహస్తైః ముక్తా విద్యాధర హస్తముక్తా; ముక్తా, ముక్తే, ముక్తాః. విద్యాధరహస్తముక్తాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్మిన్నితి. తస్మిన్ క్షణే ఉగ్రంసింహనిపాతం, ఉత్పశ్యతఃఉత్ప్రే)

క్షమాణస్య, తర్కయతఇత్యర్థః. అవాఙ్ముఖస్య అధోముఖస్య, ప్రజానాం పాలయితుః, రాజ్ఞః,ఉపరి ఉపరిష్టాత్, 'ఉపర్యుపరిష్టా' దితినిపాతః విద్యాధరాణాం దేవతావిశేషాణాం హస్తైః, ముక్తా, పుష్పవృష్టిః, పపాత అపతత్.

భావము.—తోడనే సింగము భయంకరముగా తనపైఁబడెడి రీతినుండుటను జూచి తలవంచుకొని యూరకయుండిన దిలీపమహారాజుపయిన విద్యాధరులు పుష్పవర్షములు గురిపించిరి.

శ్లో. ఉత్తిష్ఠ వత్సే త్యమృతాయమానం
వచో నిశ మ్యోత్థిత ముత్థితస్సన్,
దదర్శ రాజా జననీ మివ స్వాం
గా మగ్రతః ప్రస్రవిణీం న సింహమ్. ౬౧

పదచ్ఛేదము.—ఉత్తిష్ఠ, వత్స, ఇతి, అమృతాయమానం, వచః, నిశమ్య, ఉత్థితం, ఉత్థితః, సన్, దదర్శ, రాజా, జననీం, ఇవ, స్వాం, గాం, అగ్రతః, ప్రస్రవిణీం, న, సింహమ్.

అర్థము.—రాజా=దిలీపమహారాజు,అమృతాయమానం=అమృతంబువలె నాచరించుచుండెడిదియు, ఉత్థితం=పుట్టినదియు, హేవత్స=ఓయిచిన్నవాఁడా, ఉత్తిష్ఠ=లెమ్మా, ఇతి=ఇటులనెడి, వచః=వాక్కును, నిశమ్య=విని, ఉత్థితస్సన్=లేచినవాఁడగుచు, అగ్రతః=ముందటను, ప్రస్రవిణీం = క్షీరస్రావంబుగలిగిన, గాం=నందినీధేనువును, స్వాం=స్వకీయమయిన, జననీమివ=తల్లినివలె, దదర్శ=చూచెను. సింహంతు = సింగమునో, నదదర్శ=చూడలేదు.

ఆకాంక్ష.—నదదర్శ=చూడలేదు. కః=ఎవఁడు? రాజా=దిలీపమహారాజు. కంతు=దేనినో? సింహంతు=సింగమునో. 'రాజా' అనెడిప్రథమాన్తకర్తృపదమును, 'సింహంతు'అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నదదర్శ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవఁడు? రాజా=దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? గాం=నందినీధేనువును. 'రాజా' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గాం' అనియెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'దదర్శ' అనియెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుకసకర్మకకర్తృప్రయోగము. కామివ=ఎవతెనువలె? జననీమివ=తల్లినివలె,జననీంకథంభూతాం=తల్లియెట్టిది? స్వాం=స్వీయురాలైనది. గాంకథంభూతాం=నందినీధేనువెట్టిది? ప్రస్రవిణీం=క్షీరస్రావంబుకలిగినది. కుత్ర=ఎక్కడను? అగ్రతః=ముందటను. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ఉత్థితస్సన్=లేచినవాఁడగుచు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? నిశ

మ్యా=విని. కిం=దేనిని? వచః=వాక్కును. కిమితి=ఏమనియెడిది? ఇతి=ఇట్లనియెడిది. ఉత్తిష్ఠ=లెమ్ము. కః=ఎవఁడు?త్వం=నీవు. 'త్వం'అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఉత్తిష్ఠ' అనెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్యసంబుద్ధిః. హేవత్స=ఓయిచిన్నవాఁడా! పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఉత్థితం=పుట్టినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకనెట్టిది? అమృతాయమానం=అమృతంబువలె నాచరించుచుండునట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉత్తిష్ఠ - ఉత్తిష్ఠ, ఉత్తిష్ఠతాత్, ఉత్తిష్ఠతం, ఉత్తిష్ఠత. ఉత్పూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతి నివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. వత్స - హేవత్స, హేవత్సౌ, హేవత్సాః. వత్సశబ్దః అకారాంతపుంలింగసంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. ఇతి-అవ్యయమ్. అమృతాయమానం - అమృతవదాచరతీతి అమృతాయమానం, తత్ అమృతాయమానం; అమృతాయమానం,అమృతాయమానే,అమృతాయమానాని. అమృతాయమానశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.వచః-వచః,వచసీ, వచాంసి. వచశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః.నిశమ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. ఉత్థితం-ఉత్థితం, ఉత్థితే, ఉత్థితాని. ఉత్థితశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.ఉత్థితః-ఉత్థితః,ఉత్థితౌ, ఉత్థితాః. ఉత్థితశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సన్ - సన్, సంతౌ, సంతః. సచ్ఛబ్దః తకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః. 'దృశిర్ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః - రాజా-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్ శబ్దః నకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. జననీం - జననీం, జనన్యౌ, జననీః. జననీశబ్దఃఈకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.ఇవ-అవ్యయమ్. స్వా - స్వాం, స్వే, స్వాః. స్వాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. గాం-గాం,గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అగ్రతః-తసిల్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. ప్రస్రవిణీం-ప్రస్రవః అస్యాఅస్తీతి ప్రస్రవిణీం, తాం ప్రస్రవిణీం; ప్రస్రవిణీం, ప్రస్రవిణ్యౌ, ప్రస్రవిణీః. ప్రస్రవిణీశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. సింహం-సింహం, సింహౌ, సింహాన్. సింహశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఉత్తిష్ఠేతి. రాజాదిలీపః, అమృతవదాచరతీతి అమృతాయమానం, ఉపమానాదాచారేక్యచ్, తతశ్శానచ్. ఉత్థితముత్పన్నం హేవత్స ఉత్తిష్ఠేతివచో నిశమ్య శ్రుత్వా ఉత్థితస్సన్ అగ్రతః అగ్రే ప్రస్రవః క్షీరస్రావోఽస్యా అస్తీతి ప్రస్రవిణీతాం గాం స్వాం జననీమివ దదర్శ, సింహంతు న దదర్శ.

భావము.—దిలీపమహారాజు 'ఓచిన్నవాఁడా! లెమ్ము' అనెడి యమృతవాక్కు విని లేచెను. అప్పుడు తనమ్రోలను దల్లివలె నిలిచియున్న నందినీధేనువు బాలను స్రవింపఁ జేయుచుండెను. సింహంబు కనఁబడకపోయెను.

శ్లో. తం విస్మితం ధేను రువాచ సాధో
మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోసి,
ఋషిప్రభావా న్మయి నాన్తకోఽపి
ప్రభుః ప్రహర్తుం కిము తాన్యహింస్రాః. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—తం, విస్మితం, ధేనుః, ఉవాచ, సాధో, మాయాం, మయా, ఉద్భావ్య, పరీక్షితః, అసి, ఋషిప్రభావాత్, మయి, న, అంతకః, అపి, ప్రభుః, ప్రహర్తుం, కిముత, అన్యహింస్రాః.

అర్థము.—విస్మితం=ఆశ్చర్యయుక్తుఁడయిన, తం = ఆదిలీపమహారాజునుగూర్చి, ధేనుః=నందినీధేనువు, ఉవాచ = పలికెను. హేసాధో=ఓ సత్పురుషుఁడవైన దిలీప మహారాజా, మయా=నాచేత, మాయాం=మాయను, ఉద్భావ్య=కల్పించి, పరీక్షితః= పరీక్ష చేయఁబడినవాఁడవు, అసి=అయితివి. ఋషిప్రభావాత్-ఋషి=వసిష్ఠునియొక్క, ప్రభావాత్ = మాహాత్మ్యంబువలన, అంతకోఽపి=యముఁడును, మయి=నాయందు, ప్రహర్తుం=ప్రహరణముసేయను, ప్రభుః=సమర్థుఁడు, న=కాఁడు, అన్యహింస్రాః-అన్య =మిగిలిన, హింస్రాః=ఘాతుకమృగంబులు, కిముత=అత్యంతము, ప్రభవః = సమర్థములైనవి, న=కావు.

ఆకాంక్ష.—న=కావు. కే=ఏవి? అన్యహింస్రాః =మిగిలినఘాతుకమృగములు. 'అన్యహింస్రాః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'న' అనెడి కారకక్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము.కథంభూతాః=ఎట్టివి? ప్రభవః=సమర్థములైనవి. కథం=ఎట్లు? కిముత=అత్యంతము. న=కాఁడు. కోఽపి=ఎవఁడును? అంతకోఽపి=య ముఁడును. 'అన్తకోపి' అనెడి ప్రథమాన్తకర్తృపదమును,'న'అనెడికారకక్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? ప్రభుః=సమ ర్థుఁడు. కింకర్తుం=ఏమిసేయను? ప్రహర్తుం = ప్రహరణముసేయను. కస్యాం=దేనియం దు? మయి = నాయందు. కస్మాత్ = దేనివలన? ఋషిప్రభావాత్ = వసిష్ఠులమాహా త్మ్యంబువలన. అసి=అయితివి. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'అసి' అనెడిక్రియాపదమునున్నది గనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవు ? పరీక్షితః=పరీక్షచేయఁబడినవాఁడవు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి?

ఉద్భావ్య=కల్పించి. కాం=దేనిని? మాయాం=మాయను. కయా=ఎవనిచేత? మయా=నాచేత. కస్యసంబుద్ధిః? హేసాధో=ఓయిసత్పురుషుఁడవైన దిలీపమహారాజా! ఉవాచ=పలికెను. కా=ఏది? ధేనుః=నందినీధేనువు. కం=ఎవనిగూర్చి? తం = ఆదిలీపమహారాజునుగూర్చి.సకర్మకకర్తృప్రయోగము.తంకథంభూతం=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? విస్మితం=ఆశ్చర్యయుక్తుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. విస్మితం-విస్మితం, విస్మితౌ, విస్మితాన్. విస్మితశబ్దః అకారాంత పుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ధేనుః-ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఉవాచ-ఉవాచ, ఊచతుః, ఊచుః. 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాధో-హేసాధో, హేసాధూ, హేసాధవః. సాధుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. మాయాం-మాయాం, మాయే, మాయాః. మాయాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగః తృతీయైకవచనాంతః. ఉద్భావ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. పరీక్షితః-పరీక్షితః, పరీక్షితౌ, పరీక్షితాః. పరీక్షితశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసి-ఆసి, స్థః, స్థ. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానసామీప్యే భూతేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఋషిప్రభావాత్-ఋషేః ప్రభావః ఋషిప్రభావః, తస్మాత్ ఋషిప్రభావాత్; ప్రభావాత్, ప్రభావాభ్యాం, ప్రభావేభ్యః. ఋషిప్రభావశబ్దః అకారాంతపుంలింగ పంచమ్యేకవచనాంతః. మయి-మయి, ఆవయోః, అస్మాసు. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. అంతకః-అంతకః, అంతకౌ, అంతకాః. అంతకశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్యయమ్. ప్రభుః-ప్రభుః, ప్రభూ, ప్రభవః. ప్రభుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రహర్తుం-తుమున్నంత మవ్యయమ్. కిముత-అవ్యయమ్. అన్యహింస్రాః-అన్యేచ తేహింస్రాశ్చ అన్యహింస్రాః; హింస్రః, హింస్రౌ, హింస్రాః. అన్యహింస్రశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. విస్మితం ఆశ్చర్యగతం, కర్తరిక్తః. తందిలీపం, ధేను రువాచ, కిమిత్యత్రాహ-హేసాధో మయా మాయాం ఉద్భావ్యకల్పయిత్వా పరీక్షితోఽసి, ఋషిప్రభావాత్ అంతకోఽపిమయి ప్రహర్తుం నప్రభుః న సమర్థః, అన్యేహింస్రాఃఘాతుకాః సత్త్వం, నప్రభవఇతి యోజ్యం, 'బలవత్సుష్ఠు కిముతస్వత్యతీవచనిర్భర' ఇత్యమరః.

(ని) 'శరారుర్ఘాతుకోహింస్ర' ఇత్యమరః. 'నమికంపీ' త్యాదినా రప్రత్యయః. కిముత

భావము.—అప్పు డాశ్చర్యపడుచుండినదిలీపమహారాజుతో నందినీధేనువు చెప్పి
నదేమనిన నిన్ను పరీక్షించుటకై యీమాయను గల్పించితిని, నీవు సత్పురుషుఁడవు. వసి
ష్ఠులమాహాత్మ్యంబుచేత నన్నుయముఁడును బాధింపలేఁడు. ఇట్లుండఁగా సింహాదిమృగ
ములు నన్నేమి సేయఁగలవు?

శ్లో. భక్త్యా గురౌ మ య్యనుకమ్పయా చ
ప్రీతాఽస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ,
న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి
మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్. ౬౩

పదచ్ఛేదము.—భక్త్యా, గురౌ, మయి, అనుకమ్పయా, చ, ప్రీతా, అస్మి, తే,
పుత్ర, వరం, వృణీష్వ, న, కేవలానాం, పయసాం, ప్రసూతిం, అవేహి, మాం, కామ
దుఘాం, ప్రసన్నాం.

అర్థము.— హేపుత్ర=ఓపుత్త్రుఁడ, గురౌ=వసిష్ఠునియందు,భక్త్యా=భక్తిచేతను,
మయి=నాయందు, అనుకమ్పయాచ=దయచేతను, తే=నీకొఱకు, ప్రీతా=సంతుష్టురా
లను, అస్మి=అవుచున్నాను. వరం=కోరికను, వృణీష్వ=వరింపుమా. తథాహి=అదేసరి,
మాం=నన్ను, కేవలానాం=అద్వితీయములయిన, పయసాం=క్షీరములకు, ప్రసూతిం =
కారణమయినదానిగా, నావేహి=తెలిసికొనకుము. కింతు=మఱియేమనిన, ప్రసన్నాం =
అనుగ్రహోన్ముఖురాలయిననన్ను, కామదుఘాం-కామ=ఇష్టార్థములను, దుఘాం=పిండె
డుదానినిగా, అవేహి=తెలిసికొనుము.

ఆకాంక్ష.—అవేహి=తెలిసికొనుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేనిని?
ప్రసన్నాం=అనుగ్రహోన్ముఖురాలయిననన్ను. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును,
'ప్రసన్నాం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అవేహి' అనెడిక్రియాపదమునున్నది
గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగా? కామదుఘాం=ఇష్టార్థము
లను పిండెడుదానిగా. కథం=ఎట్లు? కింతు=మఱేమనిన, నావేహి=తెలిసికొనకుము. కః=
ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=ఎవతెను? మాం=నన్ను. 'త్వం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపద
మును, 'మాం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నావేహి' అనెడిక్రియాపదమునున్నది
గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగా? ప్రసూతిం = కారణ
మయినదానిగా. కేషాం=వేనికి? పయసాం=క్షీరములకు. పయసాంకథంభూతానాం =
క్షీరములెట్టివి? కేవలానాం=అద్వితీయములయినవి. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. వృణీ
ష్వ=వరింపుమా. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? వరం=కోరికెను. 'త్వం' అనెడిప్రథ

మాంతకర్తృపదమును, 'వరం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'వృణీష్వ' అనెడి క్రియా పదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. అస్మి=అవుచున్నాను. కా=ఎవతె? అహం =నేను. 'అహం' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'అస్మి' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టిదానను? ప్రీతా=సంతుష్టురాలయినదానను. కస్మై=ఎవనికొఱకు? తే=నీకొఱకు. కయాచ=దేనిచేతను? అనుకమ్పయాచ = దయచేతను. కస్యాం=ఎవతెయందు? మయి=నాయందు. కయా=దేనిచేతను? భక్త్యా= భక్తిచేతను. కస్మిన్=ఎవనియందు? గురౌ=వసిష్ఠునియందు. కస్యసంబుద్ధిః? హేపుత్ర= ఓపుత్రుఁడా.

శబ్దరూపసమాసములు.—భక్త్యా-భక్త్యా, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః. భక్తిశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగతృతీయైకవచనాంతః. గురౌ-గురౌ, గుర్వోః, గురుషు గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. మయి-మయి, ఆవయోః, అస్మాసు అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః. అనుకంపయా-అనుకంపయా, అనుకంపాభ్యాం, అనుకంపాభిః. అనుకంపాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః. చ- అవ్యయమ్. ప్రీతా-ప్రీతా, ప్రీతే, ప్రీతాః. ప్రీతాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అస్మి-అస్మి, స్వః, స్మః. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. తే-తుభ్యం తే, యువాభ్యాం వాం, యుష్మభ్యం వః. యుష్మచ్ఛబ్దఃదకారాంతపుంలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. పుత్ర- హేపుత్ర, హేపుత్రౌ, హేపుత్రాః. పుత్రశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. వరం-వరం, వరౌ, వరాన్ వరశబ్దఃఅకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. వృణీష్వ-వృణీష్వ, వృణీయాథాం, వృణీధ్వం. 'వృఞ్ వరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ ఆత్మనేపదేమధ్యమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్యయమ్. కేవలానాం-కేవలస్య, కేవలయోః, కేవలానాం. కేవలశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. పయసాం-పయసః, పయసోః, పయసాం పయశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగ షష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రసూతిం-ప్రసూతిం, ప్రసూతీ, ప్రసూతీః. ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలిఙ్గద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి-అవేహిత్ అవేతా, అవేతం, అవేత. అవపూర్వకా 'దిణ్ గతా' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః దకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. కామదుఘాం - కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా, తాం కామదుఘాం; దుఘాం, దుఘే, దుఘాః. కామదుఘాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రసన్నాం-ప్రసన్నాం, ప్రసన్నే, ప్రసన్నాః. ప్రసన్నాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భక్త్యేతి. హేపుత్ర, గురౌ, భక్త్యా, మయి, అనుకమ్పయా చ తే తుభ్యం, ప్రీతాస్మి, 'క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య' మితిచతుర్థీ. వరం దేవేభ్యో వరణీయమర్థం, 'దేవాద్వృతే వరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషుక్లీబం మనాక్ప్రియే' ఇత్యమరః, వృణీష్వ స్వీకురు, తథాహి, మాం, కేవలానాం, పయసాం, ప్రసూతిం కారణం, నావేహి నవిద్ధి, కింతు, ప్రసన్నాం మాం, కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా, తాం, అవేహి విద్ధి.

భావము.—కుమారుఁడా! నీకునుండెడి గురుభక్తినిగుఱించియు నాయందలి విశ్వాసమునుగుఱించియు మెచ్చితిని. నీకుఁ గావలసినవరములను గోరుము. నేను కేవలము పాలుమాత్ర మిచ్చెడునావును కాను. నేను సంతుష్టురాలనైనచో దేవతలవలె నిష్టార్థములనిచ్చెడు దానినుగా నన్నుఁ దెలిసికొనుము.

శ్లో. తత స్సమానీయ స మానితార్థీ
హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః,
వంశ స్యకర్తార మనన్తకీర్తిం
సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే. ౬౪

పదచ్ఛేదము.—తతః, సమానీయ, సః, మానితార్థీ, హస్తౌ, స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః, వంశస్య, కర్తారం, అనన్తకీర్తిం, సుదక్షిణాయాం, తనయం, యయాచే.

అర్థము.—తతః=అనంతరము, మానితార్థీ-మానిత=సమ్మానముచేయఁబడిన, అర్థీ=యాచకులుగలిగినట్టియు, స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః-స్వ=స్వకీయములైన, హస్త=హస్తములచేత, ఆర్జిత=సంపాదింపఁబడిన, వీర=వీరుఁడనెడి, శబ్దః=శబ్దముగలిగిన, సః=అదిలీపమహారాజు, హస్తౌ=హస్తములను, సమానీయ=సంబంధింపఁజేసి, వంశస్య=కులమునకు, కర్తారం=ప్రవర్తకుఁడయినట్టియు, అనంతకీర్తిం-అనంత=స్థిరమయిన, కీర్తిం=యశస్సుగలిగిన, తనయం=పుత్త్రుని, సుదక్షిణాయాం=సుదక్షిణాదేవియందు, యయాచే=యాచించెను.

ఆకాంక్ష.—యయాచే=యాచించెను. కః=ఎవఁడు? సః=అదిలీపమహారాజు. కాం=ఎవతెను? ధేనుం=నందినీధేనువును. కం=ఎవని? తనయం=పుత్త్రుని. 'సః' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ధేనుః' అనియెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'తనయం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'యయాచే' అనియెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక ద్వికర్మకకర్తృప్రయోగము. తనయంకథంభూతం=పుత్త్రుఁడెట్టివాఁడు? అనంతకీర్తిం=స్థిరమయిన యశస్సుగలవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? కర్తారం=ప్రవర్తకుఁడైనవాఁడు. కస్య=దేనికి? వంశస్య=కులమునకు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? సమానీయ=సంబంధింపఁజేసి. కౌ=

వేనిని, హస్తౌ=హస్తములను. సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః=స్వకీయహస్తములచే సంపాదింపఁబడిన వీరుఁడనెడిశబ్దముగలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? మానితార్థీ = సన్మానముచేయఁబడిన యాచకులుగలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరము.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్యయమ్. సమానీయ-ల్యబంతమవ్యయమ్. మానితార్థీ-మానితా అర్థినో యేన సః మానితార్థీ-అర్థీ, అర్థినౌ, అర్థినః. మానితార్థిన్ శబ్దః నకారాంతపుంలింగప్రథమైకవచనాంతః. హస్తౌ - హస్తం, హస్తౌ, హస్తాన్. హస్తశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయాద్వివచనాంతః. స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః - స్వస్య హస్తౌ స్వహస్తౌ, స్వహస్తాభ్యాం ఆర్జితః స్వహస్తార్జితః, వీరయితి శబ్దః వీరశబ్దః, స్వహస్తార్జితః వీరశబ్దః యేనసః స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః; శబ్దః, శబ్దౌ, శబ్దాః. స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః అకారాంతపుంలింగప్రథమైకవచనాంతః. వంశస్య-వంశస్య, వంశయోః, వంశానాం. వంశశబ్దః అకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. కర్తారం-కర్తారం,కర్తారౌ, కర్తౄన్. కర్తృశబ్దః ఋకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అనన్తకీర్తిం-అనంతాకీర్తి ర్యస్య సః అనంతకీర్తిః, తం అనంతకీర్తిం; అనంతకీర్తిం, అనంతకీర్తీ, అనంతకీర్తీన్. అనంతకీర్తిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. సుదక్షిణాయాం - సుదక్షిణాయాం, సుదక్షిణయోః, సుదక్షిణాసు. సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగసప్తమ్యేకవచనాంతః. తనయం-తనయం, తనయౌ, తనయాన్. తనయశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. యయాచే-యయాచే, యయాచాతే, యయాచిరే. 'టుయాచృయాచ్ఞాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. మానితార్థీ, స్వహస్తార్జితో వీరఇతిశబ్దో యేన సః, వితేన దాతృత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం, సరాజా, హస్తౌ సమానీయ సంధాయ, అంజలింబధ్వేత్యర్థః. వంశస్యకర్తారం ప్రవర్తయితారం, అత ఏవ రఘుకులమితిప్రసిద్ధం, అనంతకీర్తిం స్థిరయశసం, తనయం, సుదక్షిణాయాం, యయాచే.

భావము.—అప్పుడు అనేకయాచకులనుసంతుష్టిపఱచెడు మహాదాతయై స్వకీయ బాహుబలముచేత ననేకులనుజయించి వీరుఁడనెడి ప్రఖ్యాతినిబొంది దైన్యములేకయుఁగని దిలీపమహారాజు మహాదీనునివలె చేతులుజోడించుకొని తనవంశమునకు కర్తగానుండి కీర్తియశస్సును సంపాదించెడు పుత్రుని దనపట్టపుదేవియైన సుదక్షిణాదేవియందు దనుగ్రహింపవలెనని యాచించెను.

శ్లో. సంతానకామాయ తథేతి కామం
రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా,
దుగ్ధ్వా పయః పత్రపుటే మదీయం
పుత్రోపభుజ్క్ష్వేతి త మాదిదేశ. ౬౫

పదచ్ఛేదము.—సంతానకామాయ, తథా, ఇతి, కామం, రాజ్ఞే, ప్రతిశ్రుత్య, పయస్వినీ, సా, దుగ్ధ్వా, పయః, పత్రపుటే, మదీయం, పుత్ర, ఉపభుజ్క్ష్వ, ఇతి, తం, ఆదిదేశ.

అర్థము.—సా=ఆ, పయస్వినీ=నందినీధేనువు. సంతానకామాయ-సంతాన=పుత్రసంతానమును, కామాయ=కోరుచుండెడు, రాజ్ఞే=దిలీపమహారాజుకొఱకు, తథేతి=అట్లేకానిమ్మని, కామం=వరమును, ప్రతిశ్రుత్య=ప్రతిజ్ఞజేసి, హేపుత్ర=ఓపుత్రుఁడ, మదీయం=నాదైన, పయః = క్షీరమును, పత్రపుటే=దొప్పయందు, దుగ్ధ్వా = పిండి, ఉపభుజ్క్ష్వ = పానముచేయుము, ఇతి = ఇట్లని, తం = ఆదిలీపమహారాజును, ఆదిదేశ=ఆజ్ఞాపించెను.

ఆకాంక్ష.—ఆదిదేశ=ఆజ్ఞాపించెను. కా=ఎవతె? సా=ఆ, పయస్వినీ=నందినీధేనువు. కం=ఎవనిని? తం=ఆదిలీపమహారాజును. 'సాపయస్వినీ' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆదిదేశ' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని. ఉపభుజ్క్ష్వ=పానము చేయుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? పయః=క్షీరమును. 'త్వం' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'పయః' అనెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఉపభుజ్క్ష్వ' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? దుగ్ధ్వా=పిండి. కస్మిన్ = దేనియందు? పత్రపుటే=దొప్పయందు. పయః కథంభూతం=క్షీరమెట్టిది? మదీయం=నాదయినది. కస్యసంబుద్ధిః? హేపుత్ర=ఓయిపుత్రుఁడ. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రతిశ్రుత్య=ప్రతిజ్ఞజేసి. కం=దేనిని? కామం=వరమును. కిమితి=ఏమని? తథేతి=అట్లేకానిమ్మని. కస్మై=ఎవనికొఱకు? రాజ్ఞే=దిలీపమహారాజుకొఱకు. రాజ్ఞేకథంభూతాయ=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు ? సంతానకామాయ=పుత్రసంతానము గోరుచుండెడివాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంతానకామాయ-సంతానంకామయతఇతి సంతానకామః, తస్మై సంతానకామాయ; కామాయ, కామాభ్యాం, కామేభ్యః. సంతానకామశబ్దః అకారాంతపుంలింగచతుర్థ్యేకవచనాన్తః. తథా-అవ్యయమ్-ఇతి-అవ్యయమ్. కామం-కామ్యత ఇతి కామః; తం కామం; కామం, కామౌ, కామాన్. కామశబ్దః అకారాంత

పుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. రాజ్ఞే-రాజ్ఞే, రాజభ్యాం, రాజభ్యః. రాజన్ శబ్దః నకారాంతపుంలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. ప్రతిశ్రుత్య-ల్యబంత మవ్యయమ్. పయస్వినీ-పయః అస్యా అస్తీతి పయస్వినీ; పయస్వినీ, పయస్విన్యౌ, పయస్విన్యః. పయస్వినీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః, తచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. దుగ్ధ్వా-క్త్వాప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. పయః-పయః, పయసీ, పయాంసి. పయశ్శబ్దః సకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. పత్రపుటే-పత్రస్య పుటః పత్రపుటః, తస్మిన్ పత్రపుటే; పుటే, పుటయోః, పుటేషు. పత్రపుటశబ్దః అకారాంత పుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. మదీయం-మమ ఇదం మదీయం, తత్ మదీయం; మదీయం, మదీయే, మదీయాని. మదీయశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. పుత్ర-హేపుత్ర, హేపుత్రౌ, హేపుత్రాః. పుత్రశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. ఉపభుఙ్క్ష్వ - ఉపభుఙ్క్ష్వ, ఉపభుఞ్జాథాం, ఉపభుఙ్గ్ధ్వం. ఉపపూర్వకాత్ 'భుజపాలనాభ్యవహారయో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరివిధ్యాదౌలోట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్యయమ్. తం. తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదిదేశ-ఆదిదేశ, ఆదిదిశతుః, ఆదిదిశుః. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'దిశఅతిసర్జన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా —సంతానేతి, సా, పయస్వినీ గౌః, సంతానంకామయత ఇతి సంతానకామః, తస్మైరాజ్ఞే, తథేతి, కామ్యతఇతి కామోవరః, తంప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ, హేపుత్ర, మదీయం, పయః, పత్రపుటే పత్రనిర్మితపాత్రే, దుగ్ధ్వా, ఉపభుఙ్క్ష్వ పిబేతి, తం, నృపం, ఆదిదేశ ఆజ్ఞాపితవతీ.

భావము.—అందుకు నందినీధేనువు అట్లెయాగాక యని వరమొసఁగి, ఓపుత్రుఁడ! నీవాకదొన్నెలో నాపాలును పిండి త్రాగుమని యాజ్ఞాపించెను.

శ్లో. వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషం
గురో రనుజ్ఞా మధిగమ్య మాతః,
ఊధస్య మిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం
షష్ఠాంశ ముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః. ౬౬

పదచ్ఛేదము —వత్సస్య, హోమార్థవిధేః, చ, శేషం, గురోః, అనుజ్ఞాం, అధిగమ్య, మాతః, ఊధస్యం, ఇచ్ఛామి, తవ, ఉపభోక్తుం, షష్ఠాంశం, ఉర్వ్యాః, ఇవ, రక్షితాయాః.

అర్థము.—హేమాతః=ఓతల్లీ, వత్సస్య=వత్సపీతముయొక్క, శేషం=అవశిష్ట మయినట్టియు, హోమార్థవిధేశ్చ-హోమ=హోమమనియెడి, అర్థ=అర్థముయొక్క,విధే శ్చ=అనుష్ఠానముయొక్కయు, శేషం=అవశిష్టమయినట్టి, తవ=నీయొక్క, ఊధస్యం = క్షీరమును, రక్షితాయాః=రక్షింపఁబడిన, ఉర్వ్యాః=భూమియొక్క, షష్ఠాంశమివ=షష్ఠ భాగమునువలె, గురోః=వసిష్ఠునియొక్క, అనుజ్ఞాం=అనుమతిని, అధిగమ్య=పొంది, ఉప భోక్తుం=పానంబుచేయను, ఇచ్ఛామి=ఇచ్ఛయించుచున్నాను.

ఆకాంక్ష.—ఇచ్ఛామి=ఇచ్ఛయించుచున్నాను. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. కిం= దేనిని? ఊధస్యం=క్షీరమును. 'అహం' ఆనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఊధస్యం' ఆనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఇచ్ఛామి' ఆనెడిక్రియాపదంబు నున్నదిగనుక సకర్మక కర్తృప్రయోగము. కింకర్తుం=ఏమిచేయను? ఉపభోక్తుం=పానముచేయను. కింకృత్వా= ఏమిచేసి? అధిగమ్య=పొంది. కాం=దేనిని? అనుజ్ఞాం=అనుమతిని. కస్య=ఎవనియొక్క? గురోః=వసిష్ఠునియొక్క. కమివ=దేనివలె? షష్ఠాంశమివ=షష్ఠభాగమునువలె. కస్యాః=దేని యొక్క? ఉర్వ్యాః=భూమియొక్క. ఉర్వ్యాఃకథంభూతాయాః=భూమియెట్టిది? రక్షి తాయాః=సంరక్షింపఁబడినది. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? తవ=నీయొక్క. ఊధస్యం కథం భూతం=క్షీరమెట్టిది? శేషం= శేషమయినది. కస్యచ=దేనియొక్కయు? హోమార్థవిధే శ్చ=హోమమనియెడి అర్థముయొక్క అనుష్ఠానముయొక్కయు. పునఃకథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? శేషం=అవశిష్టమయినట్టిది. కస్య=దేనియొక్క? వత్సస్య=వత్సపీతముయొక్క. కస్యాస్సంబుద్ధిః? హేమాతః=ఓతల్లీ.

శబ్దరూపసమాసములు.— వత్సస్య-వత్సస్య, వత్సయోః, వత్సానాం. వత్సశబ్దః అకారాంతపుంలింగష్ష్యేకవచనాంతః. హోమార్థవిధేః-హోమఏవఅర్థః హోమార్థః, హోమార్థస్యవిధిః హోమార్థవిధిః, తస్య హోమార్థవిధేః; విధేః, విధ్యోః, విధీనాం.హో మార్థవిధిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. శేషం-శేషం, శేషే, శేషాణి. శేషశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. అనుజ్ఞాం - అనుజ్ఞాం, అనుజ్ఞే, అనుజ్ఞాః. అనుజ్ఞాశబ్దః అకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అధిగమ్య- ల్యబంతమవ్యయమ్. మాతః-హేమాతః, హేమాతరౌ, హేమాతరః. మాతృశబ్దః ఋకారాంత స్త్రీలింగః సంబుద్ధ్యేకవచనాంతః. ఊధస్యం, ఊధసి భవం ఊధస్యం' తత్ ఊధస్యం; ఊధస్యం, ఊధస్యే, ఊధస్యాని. ఊధస్యశబ్దః అకారాంతనపుంసక లింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఇచ్ఛామి-ఇచ్ఛామి, ఇచ్ఛావః,ఇచ్ఛామః. 'ఇషుఇచ్ఛాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః.

తవ-తవ తే,యువయోః వాం,యుష్మాకం వః.యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంత స్త్రీలింగ షష్ఠ్యేక వచనాంతః. ఉపభోక్తుం - తుమున్ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. షష్ఠాంశం-షష్ఠశ్చాసౌ అంశశ్చ షష్ఠాంశః, తం షష్ఠాంశం; అంశం, అంశౌ, అంశాన్. షష్ఠాంశశబ్దః అకారాంత పుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉర్వ్యాః-ఉర్వ్యాః,ఉర్వ్యోః, ఉర్వీణాం. ఉర్వీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. రక్షితాయాః-రక్షితాయాః, రక్షితయోః, రక్షితానాం. రక్షితాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వత్సస్యేతి. హేమాతః, వత్సస్య వత్సపీతస్య, శేషం వత్సపీతావ శిష్టమిత్యర్థః, హోమఏవార్థస్తస్య విధిరనుష్ఠానం తస్యచ శేషం, హుతావశిష్ట మిత్యర్థః, తవ, ఊధసిభవం'ఊధస్యం, క్షీరం * 'శరీరావయవాచ్చే' తి యత్ప్రత్యయః. రక్షితాయాః, ఉర్వ్యాః వసుధాయాః, (ని) 'వసుధోర్వీవసుంధరే' త్యమరః, షష్ఠాంశం షష్ఠ భాగమివ, ఋషేరనుజ్ఞాం అధిగమ్యాపగమ్య, ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి.

భావము.—అంతట దిలీపమహారాజు, ఓతల్లీ! దూడకును హోమకార్యమున కును ఉపయోగపడఁగా మిగిలిన నీపాలను నావలన సంరక్షింపఁబడియెడి భూమి యొక్క ఫలంబులలో పుచ్చుకొనెడు నాఱవభాగమువలె గురువులవారి యనుమతిని బొంది త్రావనిచ్చయించుచున్నవాఁడనని నందినీధేనువుతో మందలించెను.

శ్లో.ఇత్థం క్షితీశేన వసిష్ఠధేనుః విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ,
తదన్వితా హైమవతాచ్చకుక్షేః ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్రమేణ.

పదచ్ఛేదము.—ఇత్థం, క్షితీశేన, వసిష్ఠధేనుః, విజ్ఞాపితా, ప్రీతతరా, బభూవ, తదన్వితా, హైమవతాత్, చ, కుక్షేః, ప్రతి, ఆయయౌ, ఆశ్రమం, అశ్రమేణ.

అర్థము.—ఇత్థం=ఈప్రకారముగా, క్షితీశేన=దిలీపమహారాజుచేత, విజ్ఞాపితా =విజ్ఞాపనముసేయఁబడిన,వసిష్ఠధేనుః-వసిష్ఠ=వసిష్ఠునియొక్క,ధేనుః=నందినీధేనువు,ప్రీత తరా=అత్యంతసంతుష్టురాలు, బభూవ=ఆయెను. తదన్వితా - తత్ =ఆదిలీపమహారాజు తోడ, అన్వితా=కూడుకొన్నదై, హైమవతాత్ =హిమవత్పర్వత సంబంధియైన, కుక్షేః= గుహనుండి, అశ్రమేణ = అనాయాసముచేత, ఆశ్రమంప్రతి = ఆశ్రమమునుగూర్చి, ఆయయౌచ=వచ్చినదియు నయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ఆయయౌచ=వచ్చినదియునయ్యెను. కా=ఏది? వసిష్ఠధేనుః=వసి ష్ఠునియొక్కనందినీధేనువు. కంప్రతి=దేనిగూర్చి? ఆశ్రమంప్రతి=ఆశ్రమమునుగూర్చి. 'వసిష్ఠధేనుః' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ఆశ్రమంప్రతి' అనియెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆయయౌచ' అనియెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మక

కర్తృప్రయోగము. కేన=దేనిచేత? అశ్రమేణ=అనాయాసముచేత. కస్మాత్ =దేనినుండి? కుక్షేః=గుహనుండి. కుక్షేః కథంభూతాత్=గుహయెట్టిది? హైమవతాత్=హిమవత్పర్వత సంబంధియైనది. కథంభూతా=ఎట్టిదై? తదన్వితా=ఆదిలీపమహారాజుతో కూడుకొన్నదై. బభూవ=ఆయెను. కా=ఏది? వసిష్ఠధేనుః=వసిష్ఠునియొక్క నందినీధేనువు. 'వసిష్ఠధేనుః' అనియెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'బభూవ' అనియెడి క్రియాపదము నున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతా=ఎట్టిది? ప్రీతతరా=అత్యంతసంతుష్టురాలయినది. వసిష్ఠధేనుః కథంభూతా=వసిష్ఠునియొక్క నందినీధేను వెట్టిది? విజ్ఞాపితా=విజ్ఞాపనము సేయఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? క్షితీశేన = దిలీపమహారాజుచేత. కథం=ఎట్లు? ఇత్థం=ఈప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇత్థం-అవ్యయమ్. క్షితీశేన-క్షిత్యాః ఈశః క్షితీశః, తేన క్షితీశేన; ఈశేన, ఈశాభ్యాం, ఈశైః. క్షితీశశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైక వచనాంతః. వసిష్ఠధేనుః-వసిష్ఠస్య ధేనుః వసిష్ఠధేనుః; ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. వసిష్ఠధేనుశబ్దః ఉకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. విజ్ఞాపితా-విజ్ఞాపితా, విజ్ఞాపితే, విజ్ఞాపితాః. విజ్ఞాపితాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రీతతరా-అత్యంతం ప్రీతా ప్రీతతరా; ప్రీతతరా, ప్రీతతరే, ప్రీతతరాః. ప్రీతతరాశబ్దః ఆకారాన్తస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తదన్వితా-తేన అన్వితా తదన్వితా; తదన్వితా, తదన్వితే, తదన్వితాః. తదన్వితాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. హైమవతాత్-హిమవతః అయం హైమవతః, తస్మాత్ హైమవతాత్; హైమవతాత్, హైమవతాభ్యాం, హైమవతేభ్యః. హైమవతశబ్దః అకారాంతపుంలింగ పంచమ్యేకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. కుక్షేః-కుక్షేః, కుక్షిభ్యాం, కుక్షిభ్యః. కుక్షిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగపంచమ్యేకవచనాంతః. ప్రతి-అవ్యయమ్. ఆయయౌ-ఆయయౌ, ఆయయతుః, ఆయయుః. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'యాప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశ్రమం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్. ఆశ్రమశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైక వచనాంతః. అశ్రమేణ-నశ్రమః అశ్రమః, తేన అశ్రమేణ; అశ్రమేణ, అశ్రమాభ్యాం, అశ్రమైః. అశ్రమశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. ఇత్థం, క్షితీశేన దిలీపేన, విజ్ఞాపితా, వసిష్ఠధేనుర్నందినీ, ప్రీతతరా పూర్వంతు శుశ్రూషయా ప్రీతా, సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా, ప్రీతతరా అతిసంతుష్టా, బభూవ. తదన్వితా తేనదిలీపేనయుక్తా, హైమవతాత్ హిమవత్సంబంధినః కుక్షేః గుహాయాః, సకాశాత్, అశ్రమేణ అనాయాసేన, ఆశ్రమం ప్రత్యాయయౌ ఆగతా.

భావము.—వసిష్ఠునియొక్క నందినీధేనువు దిలీపమహారాజువిన్నపము విని యత్యంత సంతుష్టరాలయి యతనితోడ హిమవత్పర్వతగుహాలోనుండి యాయాసము లేకయే ఆశ్రమమునకే తెంచెను.

శ్లో. తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం
గురు ర్నృపాణాం గురవే నివేద్య,
ప్రహర్షచిహ్నానుమితం ప్రియాయై
శశంస వాచా పునరుక్త మేవ. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—తస్యాః, ప్రసన్నేందుముఖః, ప్రసాదం, గురుః, నృపాణాం, గురవే, నివేద్య, ప్రహర్షచిహ్నానుమితం, ప్రియాయై, శశంస, వాచా, పునరుక్తం, ఏవ.

అర్థము.—ప్రసన్నేందుముఖః-ప్రసన్న=నిర్మలమయిన, ఇందు=చంద్రునివంటి, ముఖః=ముఖముగలిగిన, నృపాణాం = రాజులకు, గురుః=గురువైనదిలీపమహారాజు, ప్రహర్షచిహ్నానుమితం-ప్రహర్ష=సంతోషంబుయొక్క, చిహ్న=ముఖరాగాదిచిహ్నములచేత, అనుమితం=ఊహింపఁబడిన, తస్యాః=ఆనందినీధేనువుయొక్క, ప్రసాదం=అనుగ్రహమును, పునరుక్తమేవ=ద్విరుక్తమైనట్టుగానే, వాచా = వాక్కుచేత, గురవే=వసిష్ఠునికొఱకు, నివేద్య=విన్నవించి, ప్రియాయై=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవికొఱకు, శశంస=చెప్పెను.

ఆకాంక్ష.—శశంస=చెప్పెను. కః=ఎవఁడు? గురుః=గురువైనదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ప్రసాదం=అనుగ్రహమును. 'గురుః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రసాదం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'శశంస' అనెడిక్రియాపదంబును న్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కస్యై=ఎవతెకొఱకు? ప్రియాయై=ప్రియురాలైన సుదక్షిణాదేవికొఱకు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నివేద్య=విన్నవించి. కస్మై=ఎవనికొఱకు? గురవే=వసిష్ఠునికొఱకు. కయా=దేనిచేత? వాచా=వాక్కుచేత. కథమేవ=ఎట్లుగానె? పునరుక్తమేవ=ద్విరుక్తమగునట్లుగానే కస్యాః=దేనియొక్క? తస్యాః=ఆనందినీధేనువుయొక్క. ప్రసాదంకథంభూతం=అనుగ్రహమెట్టిది? ప్రహర్షచిహ్నానుమితం=సంతోషముయొక్క ముఖరాగాదిచిహ్నములచేత నూహింపఁబడినట్టిది. కేషాం=ఎవరికి? నృపాణాం=రాజులకు. గురుఃకథంభూతః=గురువైనదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రసన్నేందుముఖః=నిర్మలమయిన చంద్రునివంటిముఖంబుగలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః దకారాంతస్త్రీలింగష్షష్ఠ్యేకవచనాంతః. ప్రసన్నేందుముఖః-ఇందురివముఖం ఇందుముఖం,

ప్రసన్నం ఇందుముఖం యస్య సః ప్రసన్నేందుముఖః; ఇందుముఖః, ఇందుముఖౌ, ఇందుముఖాః. ప్రసన్నేందుముఖశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రసాదం-ప్రసాదం, ప్రసాదౌ, ప్రసాదాన్. ప్రసాదశబ్దఃఅకారాన్తపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దఃఉకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. నృపాణాం-నౄన్పాంతీతి నృపాః, తేషాం నృపాణాం; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అకారాంతపుంలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ చతుర్థ్యేకవచనాంతః. నివేద్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. ప్రహర్షచిహ్నానుమితం - ప్రహర్షస్య చిహ్నాని ప్రహర్షచిహ్నాని, ప్రహర్షచిహ్నైః అనుమితః ప్రహర్షచిహ్నానుమితః, తం ప్రహర్షచిహ్నానుమితం; అనుమితం, అనుమితౌ, అనుమితాన్. ప్రహర్షచిహ్నానుమితశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రియాయై-ప్రియాయై, ప్రియాభ్యాం, ప్రియాభ్యః. ప్రియాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. శశంస-శశంస, శశంసతుః, శశంసుః. 'శంసుస్తుతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వాచా-వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. వాక్శబ్దః చకారాంత స్త్రీలింగ తృతీయైకవచనాంతః. పునరుక్తం-క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఏవ-అవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.—తస్యాఇతి. ప్రసన్నం, ఇందురివముఖంయస్యసః, నృపాణాంగురుః దిలీపః, ప్రహర్షచిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః, అనుమితమభ్యూహితం, తస్యాఃధేనోః, ప్రసాదమనుగ్రహం, ప్రహర్షచిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్, పునరుక్తమేవ, వాచా, గురవే, నివేద్య విజ్ఞాప్య, పశ్చాత్ప్రియాయై, శశంస కథితవాన్. కథితస్యైవకథనం పునరుక్తిః, నచేహ తదస్తి, కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వా త్పునరుక్తమివస్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా.

భావము.—నందినీధేనువనుగ్రహము, ఆమెముఖభావంబుచేత నగుపడుచున్నను రారాజైనదిలీపుఁడు ఆనందాతిశయముచే ఆనందినీధేవు వరమిచ్చినసంగతిని పునరుక్తమౌనట్లుగా, (అనఁగా వాగ్రూపముగా) వసిష్ఠునితో విన్నవించి పిమ్మట ప్రియురాలయిన తనభార్యకు జెప్పెను.

శ్లో. స నందినీస్తన్య మనిందితాత్మా
సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషమ్,
పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞ
శ్శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః. ౬౯

పదచ్ఛేదము.—సః, నందినీ స్తన్యం, అనిందితాత్మా, సద్వత్సలః, వత్సహుతావశేషం, పపౌ, వసిష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః, శుభ్రం, యశః, మూర్తం, ఇవ, అతితృష్ణః.

అర్థము.—అనిందితాత్మా-అనిందిత=నిందింపఁబడని, ఆత్మా=స్వభావంబుగలిగినవాఁడును, సద్వత్సలః-సత్=సత్పురుషులయందు, వత్సలః=ప్రేమగలిగినవాఁడునయిన, సః=అ దిలీపమహారాజు, వసిష్ఠేన=వసిష్ఠులచేత, కృతాభ్యనుజ్ఞస్సన్-కృత=చేయఁబడిన, అభ్యనుజ్ఞస్సన్=అనుమతిగలవాఁడగుచు, వత్సహుతావశేషం-వత్స=వత్సపీతంబుయొక్కయు, హుత=హోమముయొక్కయు, అవశేషం=శేషమైనట్టి, నందినీ స్తన్యం-నందినీ=నందినీధేనువుయొక్క, స్తన్యం=క్షీరమును, శుభ్రం=శుభ్రమైనట్టియుం, మూర్తం=పరిచ్ఛిన్నమైనట్టి, యశఇవ=కీర్తినివలె, అతితృష్ణస్సన్=అత్యంతాసక్తిగలవాఁడగుచు, పపౌ=పానముచేసెను.

ఆకాంక్ష.—పపౌ=పానముచేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కిం=దేనిని? నందినీ స్తన్యం=నందినీధేనువుయొక్కక్షీరమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంత కర్తృపదమును, 'నందినీ స్తన్య' మనియెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'పపౌ'అనియెడి క్రియాపదంబునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? అతితృష్ణస్సన్=అత్యంతాసక్తిగలవాఁడగుచు. కిమివ=దేనివలె? యశఇవ=కీర్తివలె. యశః కథంభూతం=కీర్తియెట్టిది? మూర్తం=పరిచ్ఛిన్నమైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? శుభ్రం=శుభ్రమైనది. నందినీ స్తన్యంకథంభూతం=నందినీధేనువుయొక్క క్షీరమెట్టిది? వత్సహుతావశేషం=వత్సపీతముయొక్కయుం హోమముయొక్కయు శేషమైనది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? కృతాభ్యనుజ్ఞస్సన్=చేయఁబడిన అనుమతిగలవాఁడగుచు. కేన=ఎవనిచేత? వసిష్ఠేన=వసిష్ఠునిచేత. సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? సద్వత్సలః=సత్పురుషులయందు ప్రేమగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? అనిందితాత్మా=నిందింపఁబడనిస్వభావము గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ప్రథమైక
వచనాంతః. నందినీ స్తన్యం-స్తనే భవం స్తన్యం, నందిన్యాః స్తన్యం నందినీ స్తన్యం, తత్
నందినీ స్తన్యం; స్తన్యం, స్తన్యే, స్తన్యాని. నందినీ స్తన్యశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీ
యైకవచనాంతః. అనిందితాత్మా-నిందితో నభవతీత్యనిందితః, అనిందితః ఆత్మా యస్య సః
అనిందితాత్మా; ఆత్మా, ఆత్మానౌ, ఆత్మానః. అనిందితాత్మన్ శబ్దః నకారాంతపుంలింగ ప్రథ
మైకవచనాంతః. సద్వత్సలః-సత్సు వత్సలః సద్వత్సలః; వత్సలః, వత్సలౌ, వత్సలాః - సద్వ
త్సలశబ్దఃఅకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. వత్సహుతావశేషం-వత్సశ్చహుతం
చవత్సహుతే, వత్సహుతయోః అవశేషం వత్సహుతావశేషం, తత్ వత్సహుతావశేషం;
అవశేషం, అవశేషే, అవశేషాణి. వత్సహుతావశేషశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీ

ప్రైకవచనాంతః. పపౌ-పపౌ,పపతుః,పపుః. 'పా పానే'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వసిష్ఠేన-వసిష్ఠేన, వసిష్ఠాభ్యాం, వసిష్ఠైః.వసిష్ఠశబ్దః అకారాంతపుంలింగతృతీయైకవచనాంతః.కృతాభ్యనుజ్ఞః-కృతా అభ్యనుజ్ఞా యస్యసః కృతాభ్యనుజ్ఞః, కృతాభ్యనుజ్ఞః, కృతాభ్యనుజ్ఞౌ,కృతాభ్యనుజ్ఞాః.కృతాభ్యనుజ్ఞశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. శుభ్రం-శుభ్రం,శుభ్రే,శుభ్రాణి. శుభ్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. మూర్తం-మూర్తం, మూర్తే, మూర్తాని.మూర్తశబ్దఃఅకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః.ఇవ-అవ్యయమ్. అతితృష్ణః-అత్యంతా తృష్ణా యస్య సః అతితృష్ణః; అతితృష్ణః, అతితృష్ణౌ, అతితృష్ణాః. అతితృష్ణశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. అనిందితాత్మా అగర్హితస్వభావః, సత్సు, వత్సలః ప్రేమవాన్ సద్వత్సలః. * 'వత్సాంసాభ్యాం కామబలే' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, స దిలీపః, వసిష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిస్సన్, వత్సస్యహుతస్యచ అవశేషం పీతహుతావశిష్టం, నందిన్యాః, స్తన్యం క్షీరం, శుభ్రం, మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం, యశఇవ, అతితృష్ణస్సన్ పపౌ.

భావము.—దిలీపమహారాజు వసిష్ఠునియనుజ్ఞనుబొంది దూడకును హోమమునకు నుపయోగింపఁగా మిగిలిన నందినీధేనువుపాలను మిక్కిలి యాసక్తితో త్రాగెను.

శ్లో. ప్రాత ర్యథోక్తవ్రతపారణాంతే
ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య,
తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం
ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః. ౭౦

పదచ్ఛేదము.—ప్రాతః, యథోక్తవ్రతపారణాంతే,ప్రాస్థానికం,స్వస్త్యయనం, ప్రయుజ్య, తౌ, దంపతీ, స్వాం, ప్రతి, రాజధానీం, ప్రస్థాపయామాస, వశీ, వసిష్ఠః.

అర్థము.—వశీ=జితేంద్రియుఁడైన,వసిష్ఠః=వసిష్ఠుఁడు,ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు యథోక్తవ్రతపారణాంతే-యథోక్త=పూర్వోక్తమైన, వ్రత=గోసేవావ్రతముయొక్క, పారణా=పారణముయొక్క, అంతే=అవసానమందు, ప్రాస్థానికం=ప్రయాణకాలోచితమైన, స్వస్త్యయనం=ఆశీర్వాదమును, ప్రయుజ్య=ప్రయోగించి, తౌ=ఆ, దంపతీ=సుదక్షిణాదిలీపులను, స్వాం=స్వకీయమైన, రాజధానీంప్రతి=పట్టణమునుగూర్చి, ప్రస్థాపయామాస=పంపించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రస్థాపయామాస=పంపించెను. కః=ఎవఁడు? వసిష్ఠః=వసిష్ఠుఁడు. కౌ=ఎవరిని? తౌ=ఆ. దంపతీ=సుదక్షిణాదిలీపులను. కాంప్రతి=దేనినిగూర్చి? రాజధానీంప్రతి=పట్టణమునుగూర్చి.'వసిష్ఠః' అనియెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తౌ దంపతీ' అనియెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'రాజధానీంప్రతి' అనియెడి ద్వితీయాంతకర్మపదమును,'ప్రస్థాపయామాస' అనియెడిక్రియాపదమునున్నదిగనుక ద్వికర్మకకర్తృప్రయోగము. రాజధానీం కథంభూతాం=పట్టణమెట్టిది? స్వాం=స్వకీయమైనది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? ప్రయుజ్య=ప్రయోగించి. కిం=దేనిని? స్వస్త్యయనం=ఆశీర్వాదమును.స్వస్త్యయనంకథంభూతం=ఆశీర్వాదమెట్టిది? ప్రాస్థానికం=ప్రయాణకాలోచితమైనది. కస్మిన్ =దేనియందు? యథోక్తవ్రతపారణాంతే=పూర్వోక్తమైన గోసేవావ్రతముయొక్క పారణయొక్క అవసానమందు. కదా=ఎప్పుడు? ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు. వసిష్ఠఃకథంభూతః=వసిష్ఠు లెట్టివారు? వశీ=జితేంద్రియులైనవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రాతః-అవ్యయమ్. యథోక్తవ్రతపారణాంతే-ఉక్తమనతిక్రమ్య యథోక్తం, యథోక్తంచ తత్ వ్రతంచ యథోక్తవ్రతం, యథోక్తవ్రతస్య పారణా యథోక్తవ్రతపారణా, యథోక్తవ్రతపారణాయాః అంతః యథోక్తవ్రతపారణాంతః, తస్మిన్ యథోక్తవ్రతపారణాంతే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. యథోక్తవ్రతపారణాంతశబ్దఃఅకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. ప్రాస్థానికం-ప్రస్థానే భవం ప్రాస్థానికం, తత్ ప్రాస్థానికం; ప్రాస్థానికం,ప్రాస్థానికే, ప్రాస్థానికాని. ప్రాస్థానికశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వస్త్యయనం-స్వస్తి ఈయతే అనేనేతి స్వస్త్యయనం, తత్ స్వస్త్యయనం; స్వస్త్యయనం, స్వస్త్యయనే, స్వస్త్యయనాని. స్వస్త్యయనశబ్దఃఅకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రయుజ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్.తౌ-తం,తౌ,తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయాద్వివచనాంతః. దంపతీ-జాయాచ పతిశ్చ దంపతీ, తౌ దంపతీ; దంపతీ 2 దంపతిభ్యాం 3. దంపత్యోః 2. దంపతిశబ్దః ఇకారాన్తపుంలింగః నిత్యంద్వివచనే ద్వితీయాద్వివచనాంతః. స్వాం-స్వాం, స్వే, స్వాః. స్వాశబ్దః ఆకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రతి-అవ్యయమ్. రాజధానీం ధీయంతేఽస్యామితి ధానీ, రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ, తాం రాజధానీం; రాజధానీం, రాజధాన్యౌ, రాజధానీః. రాజధానీశబ్దః ఈకారాంత స్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రస్థాపయామాస - ప్రస్థాపయామాస, ప్రస్థాపయామాసతుః, ప్రస్థాపయామాసుః. ప్రపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తా 'దసభువీ' త్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వశీ-వశః అస్యాస్తీతివశీ;వశీ, వశినౌ, వశినః. వశిన్ శబ్దః

నకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. వసిష్ఠః-వసిష్ఠః, వసిష్ఠౌ, వసిష్ఠాః. వసిష్ఠ శబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రాతరితి. వశీ జితేంద్రియః, వసిష్ఠః, ప్రాతః, యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య, వ్రతస్య గోసేవారూపస్య, అంగభూతా, యాపారణా, తస్యాంతే ప్రాస్థానికం ప్రస్థానకాలే భవం, తత్కాలోచితమిత్యర్థః 'కాలాద్ఠఞితి' ఠఞ్ ప్రత్యయః, యథాకథంచిత్, గుణవృత్త్యా, 'కాలేవర్థమానాత్ ప్రత్యయఇష్యత' ఇతివృత్తికారోక్తిః. ఈయతే ప్రాప్యతే అనేనేత్యయనం. స్వస్త్యయనం, శుభావహమాశీర్వాదం, ప్రయుజ్యతౌ, దంపతీసుదక్షిణాదిలీపౌ, స్వాం, రాజధానీంప్రతి, ప్రస్థాపయామాస.

భావము.—తెల్లవాఱఁగనే సుదక్షిణాదిలీపులు గోసేవనమును భోజనమును జేసిన తరువాత వసిష్ఠుఁడు వారలను ప్రయాణకాలమందలి యాశీర్వాదమును జేసి నగరంబునకుఁ బంపించెను.

శ్లో. ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశం
అనంతరం భర్తు రరుంధతీం చ,
ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే
సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః. ౭౧

పదచ్ఛేదము.—ప్రదక్షిణీకృత్య, హుతం, హుతాశం, అనంతరం, భర్తుః, అరుంధతీం, చ, ధేనుం, సవత్సాం, చ, నృపః, ప్రతస్థే, సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః.

అర్థము.—నృపః=దిలీపమహారాజు, హుతం = హవిస్సుచేత ప్రజ్వలింపఁబడిన, హుతాశం=అగ్నిహోత్రుని, భర్తుః=పతియైనవసిష్ఠునికంటె, అనంతరం = తర్వాతను, అరుంధతీంచ=అరుంధతీదేవిని, సవత్సాం=దూడతోఁగూడియున్న, ధేనుంచ=నందినీధేనువును, ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణముచేసి, సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావస్సన్-సత్=సమీచీనములయిన, మంగళ=మంగళాచరణములచేత, ఉదగ్రతర=అత్యంతోత్కృష్టమయిన, ప్రభావస్సన్=మహిమగలవాఁడగుచు, ప్రతస్థే=తరలెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రతస్థే=తరలెను. కః=ఎవఁడు? నృపః=దిలీపమహారాజు. 'నృపః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ప్రతస్థే' అనెడిక్రియాపదంబునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావస్సన్=సమీచీనములయిన మంగళాచరణములచేత అత్యంతోత్కృష్టమయిన మహిమగలవాఁడగుచు, కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రదక్షిణీకృత్య=ప్రదక్షిణంబుచేసి. కాంచ=దేనిని? ధేనుంచ =నందినీధేనువునున్ను. ధేనుంకథంభూతాం=నందినీ ధేనువెట్టిది? సవత్సాం=దూడతోఁగూడియున్నట్టిది. పునఃకాంచ = ఇంకనెవరిని? అరుంధతీంచ = అరుంధతీదేవిని. కదా =

ఎప్పుడు? అనంతరం=తర్వాత. కస్మాత్=ఎవనికంటె? భర్తుః = పతియైనవసిష్ఠునికంటె. కంచ=ఎవనిని? హుతాశం=అగ్నిహోత్రుని. హుతాశంకథంభూతం = అగ్నిహోత్రుఁడెట్టివాఁడు? హుతం=హవిస్సుచేత ప్రజ్వలింపఁబడినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రదక్షిణీకృత్య-ప్రగతోదక్షిణం ప్రదక్షిణం, తత్ ప్రదక్షిణం; అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానంకృత్వా ప్రదక్షిణీకృత్య. ల్యబంతమవ్యయమ్. హుతం-హుతం, హుతౌ, హుతాన్. హుతశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. హుతాశం-హుతమశ్నాతీతి హుతాశః, తం హుతాశం; హుతాశం, హుతాశౌ, హుతాశాన్. హుతాశశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అనంతరం-నవిద్యతే అనంతరం యస్యసః అనంతరః, తం అనంతరం; అనంతరం, అనంతరౌ, అనంతరాన్. అనంతరశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. భర్తుః-భర్తుః, భర్తృభ్యాం, భర్తృభ్యః. భర్తృశబ్దః ఋకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. అరుంధతీం-అరుంధతీం, అరుంధత్యౌ, అరుంధతీః. అరుంధతీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. ధేనుం-ధేనుం, ధేనూ, ధేనూః. ధేనుశబ్దః ఉకారాంత స్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. సవత్సాం-వత్సేన సహావర్తతఇతి సవత్సా, తాం సవత్సాం; సవత్సాం, సవత్సే, సవత్సాః. సవత్సాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. చ-అవ్యయమ్. నృపః-నౄన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రతస్థే-ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః-సంతిచ తాని మంగళాని చ సన్మంగళాని, అత్యంతం ఉదగ్రః ఉదగ్రతరః, సన్మంగళైః ఉదగ్రతరః సన్మంగళోదగ్రతరః, సన్మంగళోదగ్రతరః ప్రభావః యస్యసః, సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః; ప్రభావః, ప్రభావౌ, ప్రభావాః. సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. నృపః, హుతం హవిషాప్రజ్వలితం, హుతమశ్నాతీతి హుతాశః అగ్నిః, తం, కర్మణ్యణ్. భర్తుః మునేః, అనంతరం, ప్రదక్షిణానంతరమిత్యర్థః, అరుంధతీంచ, సవత్సాం, ధేనుంచ, ప్రదక్షిణీకృత్య, ప్రగతోదక్షిణం ప్రదక్షిణం 'తిష్ఠద్గుప్రభృతీనిచే' త్యవ్యయీభావః, తతః చ్విప్రత్యయః, అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా. ప్రదక్షిణీకృత్య, సద్భిః, మంగళైః ప్రదక్షిణాదిభిః మంగళాచరణైః, ఉదగ్రతరప్రభావస్సన్, ప్రతస్థే.

భావము.—దిలీపమహారాజు హవిస్సుచేత ప్రజ్వలించుచుండెడి యగ్నిహోత్రుని వసిష్ఠుని, అరుంధతీదేవిని, దూడతోఁగూడిన నందినీధేనువును వరుసగా ప్రదక్షిణము మొదలయిన మంగళకార్యములను జేసి తరలెను.

శ్లో. శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన సధర్మపత్నీసహిత స్సహిష్ణుః,
యయా వనుద్ఘాతసుఖేన మార్గే స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా, రథేన, సః, ధర్మపత్నీసహితః, సహిష్ణుః, యయా, అనుద్ఘాతసుఖేన, మార్గే, స్వేన, ఇవ, పూర్ణేన, మనోరథేన.

అర్థము.—ధర్మపత్నీసహితః-ధర్మపత్నీ=ధర్మభార్యయయినసుదక్షిణాదేవితోడ, సహితః=కూడినవాఁడయి, సహిష్ణుః=వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలుఁడయిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా-శ్రోత్ర=శ్రవణేంద్రియములకు, అభిరామ=సుఖకరమైన, ధ్వనినా=ధ్వనికలిగిన, మార్గే=మార్గమందు, అనుద్ఘాతసుఖేన-అనుద్ఘాత = పాషాణాద్యప్రతిహతంబుచేత, సుఖేన=సుఖకరమైన, రథేన=రథంబుచేత, స్వేన=స్వకీయమయిన, పూర్ణేన=సఫలమయిన, మనోరథేనేవ=ఇష్టార్థముచేతవలె, యయా=తరలెను.

ఆకాంక్ష.—యయా=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. 'సః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'యయా' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక అకర్మకకర్తృప్రయోగము. కేనేవ=దేనిచేతవలె? మనోరథేనేవ=ఇష్టార్థముచేతవలె. మనోరథేనకథంభూతేన=ఇష్టార్థమెట్టిది? పూర్ణేన=సఫలమయినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకనెట్టిది? స్వేన=స్వకీయమయినది. కేన=దేనిచేత? రథేన=రథముచేత. రథేన కథంభూతేన=రథమెట్టిది? అనుద్ఘాతసుఖేన-అనుద్ఘాత=పాషాణాద్యప్రతిహతంబుచేత, సుఖేన=సుఖకరమైనది. కస్మిన్=దేనియందు? మార్గే=మార్గమందు. పునఃకథంభూతేన=ఇంకనెట్టిది? శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా=శ్రవణంబులకు సుఖకరమైనధ్వనిగలిగినది. సకథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? సహిష్ణుః=వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలుఁడయినవాఁడు. కథంభూతః = ఎట్టివాఁడై? ధర్మపత్నీసహితః=ధర్మభార్యయయిన సుదక్షిణాదేవితోఁకూడినవాఁడై.

శబ్దరూపసమాసములు.—శ్రోత్రాభిరామ ధ్వనినా-శ్రోత్రయోః అభిరామః శ్రోత్రాభిరామః, శ్రోత్రాభిరామః ధ్వనిః యస్యసః శ్రోత్రాభిరామధ్వనిః, తేన శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా; ధ్వనినా, ధ్వనిభ్యాం, ధ్వనిభిః. శ్రోత్రాభిరామధ్వనిశబ్దః ఇకారాంత పుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః రథేన-రథేన, రథాభ్యాం, రథైః. రథశబ్దః అకారాంత పుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మపత్నీసహితః-ధర్మస్యపత్నీ ధర్మపత్నీ, ధర్మపత్న్యా సహితః ధర్మపత్నీసహితః; సహితః, సహితౌ, సహితాః. ధర్మపత్నీసహితశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సహిష్ణుః-సహిష్ణుః, సహిష్ణూ, సహిష్ణవః సహిష్ణుశబ్దః ఉకారాంత పుంలిఙ్గప్రథమైకవచనాంతః. యయా-యయా, యయతుః, యయుః. 'యాప్రాపణ'

ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అనుద్ఘాతసుఖేన-న ఉద్ఘాతః అనుద్ఘాతః, అనుద్ఘాతేన సుఖః అనుద్ఘాతసుఖః, తేన అనుద్ఘాతసుఖేన; సుఖేన, సుఖాభ్యాం, సుఖైః. అనుద్ఘాతసుఖశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైక వచనాంతః. మార్గే-మార్గే,మార్గయోః,మార్గేషు.మార్గశబ్దః అకారాంతపుంలింగసప్తమ్యేక వచనాంతః. స్వేన-స్వేన,స్వాభ్యాం, స్వైః. స్వశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైక వచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్. పూర్ణేన-పూర్ణేన, పూర్ణాభ్యాం, పూర్ణైః. పూర్ణశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః. మనోరథేన-మనోరథేన,మనోరథాభ్యాం,మనోరథైః. మనోరథశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—శ్రోత్రాభిరామేతి. ధర్మపత్నీసహితః, సహిష్ణుః, వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలః, సన్నృపః, శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా శ్రవణోత్సవస్వనేన, మార్గే,అనుద్ఘాతేన పాషాణాద్యప్రతిహతేన, సుఖః సుఖకరః, తేన రథేన,స్వేన,పూర్ణేన, సఫలేన,మనోరథేనేవ, యయౌ, మనోరథపక్షేధ్వనిః, శ్రుతిః అనుద్ఘాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః.

భావము.—వ్రతాదిదుఃఖములయందోరుపుగల దిలీపమహారాజు భార్యాసహితుఁడయి తనమనోరథ మీడేరినందున మార్గమందు తాఁట్లుమొదలయినవిలేక సుఖముంగా సాగెడు తనరథముయొక్క శ్రవణానందకరములయిన ధ్వనులను గమనించుచుపోయెను.

శ్లో. తమాహితౌత్సుక్య మదర్శనేన
ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం,
నేత్రైః పపు స్తృప్తి మనాప్నువద్భిః
నవోదయం నాథ మి వౌషధీనామ్. 23

పదచ్ఛేదము.—తం, ఆహితౌత్సుక్యం, అదర్శనేన, ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం, నేత్రైః, పపుః, తృప్తిం, అనాప్నువద్భిః, నవోదయం, నాథం, ఇవ, ఓషధీనాం.

అర్థము.—అదర్శనేన=ప్రవాసనిమిత్తదర్శనాభావముచేత,కళాక్షయనిమిత్తదర్శనాభావముచేతను, ఆహితౌత్సుక్యం-ఆహిత=పుట్టింపఁబడిన, ఔత్సుక్యం=ఉత్కంఠ గలిగినట్టియు, ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం-ప్రజార్థ=సంతానార్థమైన, లోకహితార్థమైన, వ్రత=గోసేవానియమముచేత,కళాదాననియమముచేత,కర్శిత=కృశముగాఁజేయఁబడిన, అంగం=శరీరముగలిగిన, నవోదయం-నవ=నూతనమయిన, ఉదయం=అభ్యుదయము, ఆవిర్భావమును గలిగిన, తం=ఆదిలీపమహారాజును, ప్రజాః=ప్రజలు, తృప్తిం=తృప్తిని, అనాప్నువద్భిః=పొందకయుండెడు, నేత్రైః=లోచనములచేత, ఓషధీనాం=లతలకు, నాథమివ=ప్రభువయినచంద్రునివలె, పపుః=చూచిరి.

ఆకాంక్ష.—పపుః=చూచిరి. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=ప్రజలు. కం=ఎవనిని? తం=ఆదిలీపమహారాజును. 'ప్రజాః' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'తం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'పపుః' అనెడి క్రియాపదమునున్నది గనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. కమివ=ఎవనివలె? నాథమివ=ప్రభువయినచంద్రునివలె. కాసాం=వేనికి? ఓషధీనాం=లతలకు. కైః=వేనిచేత? నేత్రైః=లోచనములచేత. నేత్రైః కథంభూతైః=లోచనములెట్టివి? అనాప్నువద్భిః=పొందకయుండునవి. కాం=దేనిని? తృప్తిం=తనివిని. తం కథంభూతం=ఆదిలీపమహారాజు చంద్రుడును ఎట్టివాఁడు? నవోదయం=నూతనమైన అభ్యుదయము, ఆవిర్భావమునుగలవాఁడు. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం-ప్రజార్థ=సంతానార్థమయిన, లోకహితార్థమయిన, వ్రత=గోసేవావ్రతంబుచేత, కళాదాననియమముచేతను, కర్శిత=కృశంబుగాఁజేయఁబడిన, అంగం=శరీరంబుగలవాఁడు. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? ఆహితౌత్సుక్యం=పుట్టింపఁబడిన ఉత్కంఠగలవాఁడు. కేన=దేనిచేత? అదర్శనేన=ప్రవాసనిమిత్తదర్శనాభావముచేత కళాక్షయనిమిత్తదర్శనాభావముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆహితౌత్సుక్యం-ఉత్సుకస్యభావః ఔత్సుక్యం, ఆహితం ఔత్సుక్యం యేనసః ఆహితౌత్సుక్యః, తం ఆహితౌత్సుక్యం; ఆహితౌత్సుక్యం, ఆహితౌత్సుక్యౌ, ఆహితౌత్సుక్యాన్. ఆహితౌత్సుక్యశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అదర్శనేన-న దర్శనం అదర్శనం, తేన అదర్శనేన; అదర్శనేన, అదర్శనాభ్యాం, అదర్శనైః అదర్శనశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రజాః-ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం-ప్రజా అర్థః యస్య తత్ ప్రజార్థం; ప్రజార్థంచ తత్ వ్రతంచ ప్రజార్థవ్రతం, ప్రజార్థవ్రతేన కర్శితం ప్రజార్థవ్రతకర్శితం, ప్రజార్థవ్రతకర్శితం అంగం యస్యసః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగః, తం ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం; కర్శితాంగం, కర్శితాంగౌ, కర్శితాంగాన్. ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. నేత్రైః-నేత్రేణ, నేత్రాభ్యాం, నేత్రైః. నేత్రశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ తృతీయాబహువచనాంతః. పపుః-పపౌ, పపతుః, పపుః. 'పా పానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. తృప్తిం-తృప్తిం, తృప్తీ, తృప్తీః. తృప్తిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. అనాప్నువద్భిః-ఆప్నువంతి నభవంతీత్యనాప్నువంతి, తైః అనాప్నువద్భిః; అనాప్నువతా,

అనాప్నువద్భ్యాం, అనాప్నువద్భిః. అనాప్నువచ్ఛబ్దః తకారాన్తనపుంసకలింగతృతీయా బహువచనాంతః. నవోదయం, నవః ఉదయో యస్యసః నవోదయః, తం నవోదయం; ఉదయం, ఉదయౌ, ఉదయాన్. నవోదయశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. ఓషధీనాం-ఓషధ్యాః, ఓషధేః, ఓషధ్యోః, ఓషధీనామ్. ఓషధీశబ్దః ఇకారాంత స్త్రీలింగ షష్ఠీబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. అదర్శనేన, ప్రవాసనిమిత్తేన, ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కంఠం, ప్రజార్థేన సంతానార్థేన, వ్రతేన నియమేన, కర్శితం అంగం యస్యతం నవోదయం నవాభ్యుదయం, తం దిలీపం, ప్రజాః, తృప్తిం అనాప్నువద్భి రతిగృధ్నుభిః, నేత్రైః, ఓషధీనాం నాథం చంద్రమివ, పపుః, అత్యాశయాదదృశురిత్యర్థః. చంద్రపక్షే అదర్శనం కళాక్షయనిమిత్తం, ప్రజార్థం, లోకహితార్థం, వ్రతం, దేవతాభ్యః కళాదననియమః, శ్లో. 'తంచసోమంపపుర్దేవాః పర్యాయేణానుపూర్వశ' ఇతివ్యాసః, ఉదయః ఆవిర్భావః, అన్యత్సమానం.

భావము.—వసిష్ఠునియాశ్రమమునకుపోయి అచ్చటఁ గొంతకాలము గోసేవను నియమముతో చేయుటచేత దేహముచిక్కి సంతానవరమునుబొందివచ్చినదిలీపమహారాజును బ్రజలు శుక్లపక్షమునందలి చంద్రునివలె నత్యాసక్తితోఁ దనివిలేకచూచిరి. అనఁగాఁ గొంతకాల మారాజును జూడక యున్నందున నాతఁడు వ్రతముచేతఁ జిక్కిపోయినందువలనను గృతార్థుఁడయి వచ్చినందువలనను వాని జనులు బహుకాలము చూచుచుండిరి.

శ్లో. పురందరశ్రీః పుర ముత్పతాకం
ప్రవిశ్య పౌరై రభినంద్యమానః,
భుజే భుజంగేంద్ర సమానసారే
భూయ స్స భూమే ర్ధుర మాససజ్జ. ౭౪

పదచ్ఛేదము.—పురందరశ్రీః, పురం, ఉత్పతాకం, ప్రవిశ్య, పౌరైః, అభినంద్యమానః, భుజే, భుజంగేంద్ర సమానసారే, భూయః, సః, భూమేః, ధురం, ఆససజ్జ.

అర్థము.—పురందరశ్రీః-పురందర=దేవేంద్రునియొక్క, శ్రీః=సంపదవంటిసంపదగలిగిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, పౌరైః=పట్టణపుజనులచేత, అభినంద్యమానః=సంతోషింపఁబడినవాఁడై, ఉత్పతాకం - ఉత్=ఎత్తఁబడిన, పతాకం=ధ్వజములుగలిగిన, పురం=నగరమును, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, భుజంగేన్ద్రసమానసారే-భుజంగేంద్ర=ఆదిశేషునితో, సమాన=సదృశమయిన, సారే=బలముగలిగిన, భుజే=భుజమందు, భూయః=మరల, భూమేః=భూమియొక్క, ధురం=భారమును, ఆససజ్జ=ఉంచెను.

ఆకాంక్ష.—ఆససజ్జ=ఉంచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? ధురం=భారమును. 'సః' అనెడి ప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'ధురం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'ఆససజ్జ' అనెడిక్రియాపదము నున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము కస్యాః=దేనియొక్క? భూమేః=భూమియొక్క. కదా=ఎప్పుడు? భూయః=మరల. కస్మిన్=దేనియందు? భుజే=భుజమందు. భుజేకథంభూతే=భుజమెట్టిది? భుజంగేంద్రసమానసారే=ఆదిశేషునితో సదృశమైనబలంబుగలిగినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి. కిం=దేనిని? పురం=నగరమును. పురంకథంభూతం=నగరమెట్టిది? ఉత్పతాకం=ఎత్తికట్టఁబడినధ్వజముగలిగినది. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడయి? అభినంద్యమానః=సంతోషింపఁబడినవాఁడయి. కైః=ఎవరిచే? పౌరైః=పట్టణపుజనులచే. సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? పురందరశ్రీః=దేవేంద్రునియొక్క సంపదగలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురందరశ్రీః-పురం దారయతీతిపురందరః,పురందరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యసః పురందరశ్రీః; శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. పురందరశ్రీశబ్దః ఈకారాంతపుంలిఙ్గప్రథమైకవచనాంతః. పురం-పురం, పురే, పురాణి. పురశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఉత్పతాకం-ఉచ్ఛ్రితాః పతాకాః యస్మిన్ తత్ ఉత్పతాకం, తత్ ఉత్పతాకం; ఉత్పతాకం, ఉత్పతాకే, ఉత్పతాకాని. ఉత్పతాకశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రవిశ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. పౌరైః-పురేభవాః పౌరాః, తైః పౌరైః; పౌరేణ, పౌరాభ్యాం, పౌరైః. పౌరశబ్దః అకారాంతపుంలింగ తృతీయాబహువచనాంతః. అభినంద్యమానః-అభినంద్యమానః, అభినంద్యమానౌ, అభినంద్యమానాః. అభినంద్యమానశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. భుజే-భుజే, భుజయోః, భుజేషు. భుజశబ్దః అకారాన్తపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. భుజంగేంద్రసమానసారే-భుజాభ్యాంగచ్ఛంతీతిభుజంగాః, భుజంగానాం ఇంద్రః భుజంగేన్ద్రః, భుజంగేంద్రేణ సమానః భుజంగేంద్రసమానః, భుజంగేంద్రసమానః సారః యస్యసః భుజంగేంద్రసమానసారః, తస్మిన్ భుజంగేంద్రసమానసారే; సారే, సారయోః, సారేషు. భుజంగేంద్రసమానసారశబ్దః అకారాంతపుంలింగ సప్తమ్యేకవచనాంతః. భూయః-అవ్యయమ్. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః దకారాంతపుంలింగప్రథమైకవచనాంతః. భూమేః-భూమ్యాః, భూమేః, భూమ్యోః, భూమినాం. భూమిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. ధురం-ధురం, ధురౌ, ధురః. ధూర్‌శబ్దః రేఫాంతస్త్రీలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆససజ్జ-ఆససజ్జ, ఆససజ్జతుః, ఆససజ్జుః. 'షజ్జగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్‌పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పురందరేతి. పురం పురీ మసురాణాం దారయతీతి పురందరః శక్రః, (ని) 'పురుహూతః పురందర' ఇత్యమరః. 'పూస్సర్వయోర్దారిసహోః' రితిఖచ్, 'వాచంయమపురందరౌచే' తి ముమాగమనిపాతః, తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యసన్నృపః. పౌరై రభినంద్యమానః, ఉత్పతాకముచ్ఛ్రితధ్వజం, (ని) 'పతాకా వైజయంతీస్యాత్కేతనంధ్వజమస్త్రియా' మిత్యమరః. పురం, ప్రవిశ్య, భుజంగేంద్రేణ, సమానసారే తుల్యబలే '*సారోబలేస్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్లీబంవరేత్రిషు' త్యమరః. భుజే, భూయః, భూమేః, ధురం, ఆససఞ్జ అర్పితవాన్.

భావము.—దేవేంద్రుని సంపదవంటిసంపదగల దిలీపమహారాజు జనులచే ప్రశంసింపఁబడుచుండఁగా పైకెత్తికట్టఁబడిన టెక్కెములుగల నగరమును బ్రవేశించి మరల రాజ్యపరిపాలనముఁ జేసెను.

శ్లో. అథ నయనసముత్థం జ్యోతి రత్రే రివ ద్యౌః
సురసరి దివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యూత మైశం,
నరపతికులభూత్యై గర్భ మాధత్త రాజ్ఞీ
గురుభి రభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః. ౭౫

ఇతి శ్రీ కాళిదాసకృతౌ, రఘువంశమహాకావ్యే, ద్వితీయస్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, నయనసముత్థం, జ్యోతిః, అత్రేః, ఇవ, ద్యౌః, సురసరిత్, ఇవ, తేజః, వహ్నినిష్ఠ్యూతం, ఐశం, నరపతికులభూత్యై, గర్భం, అధత్త, రాజ్ఞీ, గురుభిః, అభినివిష్టం, లోకపాలానుభావైః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, ద్యౌః=ఆకాశము, అత్రేః=అత్రిమహార్షియొక్క, నయనసముత్థం-నయన=నేత్రములవలన, సముత్థం=పుట్టిన, జ్యోతిరివ=చంద్రునివలెను, సురసరిత్=దేవగంగ, వహ్నినిష్ఠ్యూతం-వహ్ని=అగ్నిచే, నిష్ఠ్యూతం=ఉంచఁబడిన, ఐశం=పరమేశ్వరసంబంధియైన, తేజఇవ=కుమారస్వామినివలెను, రాజ్ఞీ=సుదక్షిణాదేవి, నరపతికులభూత్యై-నరపతి=దిలీపమహారాజుయొక్క, కుల=వంశముయొక్క, భూత్యై=ఐశ్వర్యముకొఱకు, గురుభిః=గొప్పవైన, లోకపాలానుభావైః - లోకపాల=దిక్పాలకులయొక్క, అనుభావైః=తేజస్సులచేత, అభినివిష్టం=ప్రవేశింపఁబడిన, గర్భం=గర్భమును, అధత్త=ధరించెను.

ఆకాంక్ష.—అధత్త=ధరించెను. కా=ఎవతె? రాజ్ఞీ=సుదక్షిణాదేవి. కం=దేనిని? గర్భం=గర్భమును. 'రాజ్ఞీ' అనెడిప్రథమాంతకర్తృపదమును, 'గర్భం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'అధత్త' అనెడి క్రియాపదమునున్నదిగనుక సకర్మకకర్తృప్రయోగము. గర్భంకథంభూతం=గర్భమెట్టిది? అభినివిష్టం=ప్రవేశింపఁబడినది. కైః=వేనిచేత? లోకపాలా

నుభావైః=దిక్పాలకులతేజస్సులచేత. లోకపాలానుభావైః కథంభూతైః=దిక్పాలకులతేజస్సులెట్టివి? గురుభిః=గొప్పవైనవి. కస్య=దేనికో అది? నరపతికులభూత్యై=దిలీపమహారాజువంశముయొక్క ఐశ్వర్యముకో అది. కిమివ=దేనివలెను? తేజఇవ=కుమారస్వామినివలెను. తేజః కథంభూతం=కుమారస్వామియెట్టివాఁడు? ఐశం=పరమేశ్వరసంబంధియైనవాఁడు. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టివాఁడు? వహ్నినిష్ఠ్యూతం=అగ్నిచేనుంచఁబడినవాఁడు. కా=ఏది? సురసరిత్=దేవగంగ. కిమివ=ఎవనివలెను? జ్యోతిరివ=చంద్రునివలెను. జ్యోతిః కథంభూతం=చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? నయనసముత్థం=నేత్రములవలనఁబుట్టినవాఁడు. కస్య=ఎవనియొక్క? అత్రేః=అత్రిమహర్షియొక్క. కా=ఏది? ద్యౌః=ఆకాశము. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. నయనసముత్థం-నయనాభ్యాం సముత్థం నయనసముత్థం, తత్ నయనసముత్థం; సముత్థం, సముత్థే, సముత్థాని. నయనసముత్థశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. జ్యోతిః-జ్యోతిః, జ్యోతిషీ, జ్యోతీంషి. జ్యోతిశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాన్తః. అత్రేః-అత్రేః, అత్ర్యోః, అత్రీణాం. అత్రిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్. ద్యౌః-ద్యౌః, ద్యావౌ, ద్యావః. ద్యోశబ్దః ఓకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సురసరిత్-సురాణాంసరిత్ సురసరిత్; సరిత్, సరితౌ, సరితః. సురసరిచ్ఛబ్దః తకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. తేజః-తేజః, తేజసీ, తేజాంసి. తేజశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. వహ్నినిష్ఠ్యూతం-వహ్నినా నిష్ఠ్యూతం వహ్నినిష్ఠ్యూతం, తత్ వహ్నినిష్ఠ్యూతం. నిష్ఠ్యూతం, నిష్ఠ్యూతే, నిష్ఠ్యూతాని. వహ్నినిష్ఠ్యూతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఐశం-ఈశస్య ఇదం ఐశం, తత్ ఐశం; ఐశం, ఐశే, ఐశాని. ఐశశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. నరపతికులభూత్యై-నరాణాం పతిః నరపతిః, నరపతేఃకులం నరపతికులం, నరపతికులస్య భూతిః నరపతికులభూతిః, తస్యై నరపతికులభూత్యై; భూత్యై, భూతయే, భూతిభ్యాం, భూతిభ్యః. నరపతికులభూతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. గర్భం-గర్భం, గర్భౌ, గర్భాన్. గర్భశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆధత్త-ఆధత్త, ఆదధాతాం, ఆదధత. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రాజ్ఞీ-రాజ్ఞీ, రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞ్యః. రాజ్ఞీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగప్రథమైకవచనాంతః. గురుభిః-గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ తృతీయాబహువచనాంతః. అభినివిష్టం-అభినివిష్టం, అభినివిష్టౌ, అభినివిష్టాన్. అభిని

విష్టశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాన్తః. లోకపాలానుభావైః-లోకాన్ పాలయంతీతి లోకపాలాః, లోకపాలానాం అనుభావాః లోకపాలానుభావాః, తైః లోకపాలానుభావైః; అనుభావేన, అనుభావాభ్యాం, అనుభావైః. లోకపాలానుభావశబ్దః అకారాన్తపుంలింగతృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ, ద్యౌః, సురవర్త్మా, (ని) 'ద్యౌస్స్వర్గసురవర్త్మనో'రితి విశ్వః. అత్రేర్మహర్షేర్నయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం 'ఆతశ్చోపసర్గ' ఇతికప్రత్యయః. తజ్జ్యోతిరివచంద్రమివ, (ని) 'ఋక్షేశస్స్యాదత్రినేత్రప్రసూత' ఇతిహలాయుధః. చంద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం, హరివంశే 'నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావదశధా ద్యోతయన్ దిశః, తంగర్భందశధాహృష్టాదిశోదేవ్యోదధుస్తతః' ఇత్యాదికంతత్రద్రష్టవ్యం, సురసరిత్ గంగా, వహ్నినా నిష్ఠ్యూతం క్షిప్తం (ని) 'నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూతవిద్ధక్షిప్తేరితాస్సమా' ఇత్యమరః, ఐశం తేజః, స్కందమివ, అత్ర రామాయణం, 'తేగత్వా పర్వతంరామ కేవలం ధాతుమణ్డితం, అగ్నింసంయోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః, దేవకార్యమిదందేవసమాధత్స్వహుతాశన, శైలపుత్ర్యాంమహాతేజో గంగాయాం తేజఉత్సృజ, దేవతానాంప్రతిజ్ఞాయ గంగామభ్యేత్యపావకః, గర్భంధారయవై దేవి దేవతానామిదంప్రియం, ఇత్యేతద్వచనంశ్రుత్వా దివ్యంరూపమధారయత్, సతస్యామహిమాందృష్ట్వా సమంతాదవశీర్యత, సమంతతస్తదాదేవీ మభ్యషించతపావకః, సర్వస్రోతాంసిపూర్ణాని గంగాయాం రఘునందనే'త్యాది. రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, నరపతేర్దిలీపస్య, కులభూత్యై సంతతిలక్షణాయై, గురుభిర్మహద్భిః, లోకపాలానామనుభావైః తేజోభిః, అభినివిష్టమనుప్రవిష్టం, గర్భం, ఆధత్త, దధావిత్యర్థః. అత్రమనుః * 'అష్టానాంలోకపాలానాం వపుర్ధారయతేనృప'ఇతి, అత్ర అథత్యేనేన స్త్రీకర్తృకంధారణముచ్యతే, తథామంత్రేచదృశ్యతే* 'యథేయంపృథివీమహీతిష్ఠంతీగర్భమాదధే, ఏవంత్వంగర్భమాధత్స్వదశమే మాసిసూతవ' ఇతి. మాలినీవృత్తమేతత్* 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకై' రితిలక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

భావము.—పిమ్మట సుదక్షిణాదేవి చంద్రునికాంతివంటి కాంతితో కుమారస్వామిపరాక్రమము వంటిపరాక్రమముతోను దిక్పాలకుల యైశ్వర్యములో సంపన్నుఁడైన కుమారుఁడుగల గర్భమును ధరించెను.

—

రఘువంశమహాకావ్యము

తృతీయస్సర్గము.

శ్లో. అథేప్సితం భర్తు రుపస్థితోదయం
సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖమ్,
నిదాన మిక్ష్వాకుకులస్య సంతతే
స్సుదక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ. ౧

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఈప్సితం, భర్తుః, ఉపస్థితోదయం, సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖం, నిదానం, ఇక్ష్వాకుకులస్య, సంతతేః, సుదక్షిణా, దౌహృదలక్షణం, దధౌ.

అర్థము.—అథ=గర్భధారణానంతరమందు, సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి, ఉపస్థితోదయం-ఉపస్థిత=ప్రాప్తమయిన, ఉదయం=ఫలముగల్గినట్టియు, భర్తుః=పతియైన దిలీపమహారాజునకు, ఈప్సితం = ఇష్టార్థరూపమయినటువంటి, సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం-సఖీ=చెలికత్తెలయిన, జన=జనులయొక్క, ఉద్వీక్షణ=చూపులకు, కౌముదీముఖం=చంద్రికాప్రాదుర్భావరూపమయినట్టియు, ఇక్ష్వాకుకులస్య - ఇక్ష్వాకు=ఇక్ష్వాకుమహారాజుయొక్క, కులస్య=వంశముయొక్క, సంతతేః=పరంపరకు, నిదానం=మూలకారణమయిన, దౌహృదలక్షణం-దౌహృద=గర్భముయొక్క, లక్షణం=చిహ్నమును, దధౌ = ధరించెను.

ఆకాంక్ష.—దధౌ=ధరించెను. కా=ఎవతె ? సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి. కిం=దేనిని? దౌహృదలక్షణం = గర్భముయొక్క చిహ్నమును. సకర్మక ప్రయోగము దౌహృదలక్షణం కథంభూతం=గర్భముయొక్క చిహ్నమెటువంటిది? నిదానం = మూలకారణమయినది. కస్యాః=దేనికి? సంతతేః=పరంపరకు. కస్య=దేనియొక్క? ఇక్ష్వాకుకులస్య=ఇక్ష్వాకుమహారాజువంశంబుయొక్క. పునః కథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం = చెలికత్తెలైన జనులయొక్క చూపులకు చంద్రికా ప్రాదుర్భావరూపమయినది. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెటువంటిది? ఈప్సితం=ఇష్టార్థరూపమయినది. కస్య=ఎవనికి? భర్తుః=పతియైనదిలీపమహారాజునకు. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెటువంటిది? ఉపస్థితోదయం = ప్రాప్తమయిన యుందయముగలిగినది. కదా = ఎప్పుడు? అథ=గర్భధారణానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. ఈప్సితం-ఈప్సితం, ఈప్సితే, ఈప్సితాని. ఈప్సితశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. భర్తుః-భర్తుః, భర్త్రోః, భర్తౄణాం. భర్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, బ. ఉపస్థితోదయం-ఉపస్థితః ఉదయః యేన తత్ ఉపస్థితోదయం, తత్ ఉ...యం; ఉదయం, ఉదయే, ఉదయాని. ఉపస్థితోదయశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖం-సఖీనాం జనాః సఖీజనాః, స...నానాం ఉద్వీక్షణాని సఖీజనోద్వీక్షణాని, కౌముద్యాః ముఖం కౌముదీముఖం, సఖీ...క్షణానాం, కౌ...ఖం, సఖీ...ఖం, తత్ సఖీ...ముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. నిదానం-నిదానం, నిదానే, నిదానాని. నిదానశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇక్ష్వాకుకులస్య-ఇక్ష్వాకోః కులం ఇక్ష్వాకుకులం, తస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య; కులస్య, కులయోః, కులానాం. ఇక్ష్వాకుకులశబ్దః అ, న, ష, ఏ. సంతతేః-సంతత్యాః సంతతేః, సంతత్యోః, సంతతీనాం. సంతతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ. సుదక్షిణా-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దౌహృదలక్షణం-దౌహృదస్య లక్షణం దౌహృదలక్షణం, తత్ దౌ...ణం; లక్షణం, లక్షణే, లక్షణాని. దౌహృదలక్షణశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. దధౌ-దధౌ, దధతుః, దధుః. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రాజ్ఞీగర్భమాధత్తేత్యుక్తం. సంప్రతిగర్భలక్షణాని వర్ణయింతుం ప్రస్తౌతి, అథేతి. అథ గర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా, ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తఫలం, భర్తురీప్సితం మనోరథం, నపుంసకేభావేక్తః. సఖీజనస్య ఉద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం కౌముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం, యద్వా-కౌముదీనామదీపోత్సవః, తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే—'కౌముదంలిజనాయస్మా త్తేనాసౌకౌముదీమతే'తి, తస్యాః ముఖం ప్రారంభః, అత్రకేచిత్ 'కౌముదీమహ'మితి, అపరే, 'కౌముదీసుఖ'మితిచ పాఠంపఠంతి, ఇక్ష్వాకుకులస్య, సంతతేః అవిచ్ఛేదస్య, నిదానం మూలకారణం, 'నిదానంత్వాదికారణ' మిత్యమరః, ఏవంవిధం దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నంవక్ష్యమాణం, దధౌ, గర్భస్థితశిశుహృదయేనస్వహృదయేన చ ద్విహృదయాగర్భిణీ, యథాహబాహటః 'మాతృజస్యస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేనతత్, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యానేష్టం శ్రద్ధావమానన' మితి. తత్సంబంధిత్వాద్గర్భోదౌహృదమిత్యుచ్యతే, సాచ, తద్యోగాద్దౌహృదనీతి, తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాంనారీం దౌహృదినీమాచక్షత' ఇతి. అత్రదౌహృదలక్షణస్య ఈప్సితత్వేన కౌముదీముఖత్వేన చ నిరూపణాద్రూపకాలంకారః. అస్మిన్ సర్గేవంశస్థవృత్తం 'జతౌతువంశస్థ ముదీరితంజరౌ' ఇతిలక్షణాత్.

నుభావైః=దిక్పాలకుల తేజస్సులచేత. లోకపాలానుభావైః కథంభూతైః=దిక్పాలకుల తేజస్సులెట్టివి? గురుభిః=గొప్పలైనవి. కస్యై=దేనికొఱకు? నరపతికులభూత్యై=దిలీపమహారాజు వంశముయొక్క ఐశ్వర్యముకొఱకు. కిమివ=దేనివలెను? తేజ ఇవ=కుమారస్వామినివలెను. తేజః కథంభూతం=కుమారస్వామి యెట్టివాఁడు? ఐశం=పరమేశ్వరసంబంధియైనవాఁడు. పునః కథంభూతం=ఇంక నెట్టివాఁడు? వహ్నినిష్ఠ్యూతం=అగ్నిచే నుంచఁబడినవాఁడు. కా=ఏది? సురసరిత్=దేవగంగ. కిమివ=ఎవనివలెను? జ్యోతిరివ=చంద్రునివలెను. జ్యోతిః కథంభూతం=చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? నయనసముత్థం=నేత్రములవలనఁ బుట్టినవాఁడు. కస్య=ఎవనియొక్క? అత్రేః=అత్రిమహర్షియొక్క. కా=ఏది? ద్యౌః=ఆకాశము. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. నయనసముత్థం-నయనాభ్యాం సముత్థం నయనసముత్థం, తత్ నయనసముత్థం; సముత్థం, సముత్థే, సముత్థాని. నయనసముత్థశబ్దః అకారాన్తనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. జ్యోతిః-జ్యోతిః, జ్యోతిషీ, జ్యోతీంషి. జ్యోతిశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాన్తః. అత్రేః-అత్రేః, అత్ర్యోః, అత్రీణాం. అత్రిశబ్దః ఇకారాంతపుంలింగషష్ఠ్యేకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యయమ్. ద్యౌః-ద్యౌః, ద్యావౌ, ద్యావః. ద్యోశబ్దః ఓకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. సురసరిత్-సురాణాం సరిత్ సురసరిత్; సరిత్, సరితౌ, సరితః. సురసరిచ్ఛబ్దః తకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయమ్. తేజః-తేజః, తేజసీ, తేజాంసి. తేజశ్శబ్దః సకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. వహ్నినిష్ఠ్యూతం-వహ్నినా నిష్ఠ్యూతం వహ్నినిష్ఠ్యూతం, తత్ వహ్నినిష్ఠ్యూతం. నిష్ఠ్యూతం, నిష్ఠ్యూతే, నిష్ఠ్యూతాని. వహ్నినిష్ఠ్యూతశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. ఐశం-ఈశస్య ఇదం ఐశం, తత్ ఐశం; ఐశం, ఐశే, ఐశాని. ఐశశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగద్వితీయైకవచనాంతః. నరపతికులభూత్యై-నరాణాం పతిః నరపతిః, నరపతేః కులం నరపతికులం, నరపతికులస్య భూతిః నరపతికులభూతిః, తస్యై నరపతికులభూత్యై; భూత్యై, భూతయే, భూతిభ్యాం, భూతిభ్యః. నరపతికులభూతిశబ్దః ఇకారాంతస్త్రీలింగచతుర్థ్యేకవచనాంతః. గర్భం-గర్భం, గర్భౌ, గర్భాన్. గర్భశబ్దః అకారాంతపుంలింగద్వితీయైకవచనాంతః. ఆధత్త-ఆధత్త, ఆదధాతాం, ఆదధత. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రాజ్ఞీ-రాజ్ఞీ, రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞ్యః. రాజ్ఞీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగప్రథమైకవచనాంతః. గురుభిః-గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉకారాంతపుంలింగ తృతీయా బహువచనాంతః. అభినివిష్టం-అభినివిష్టం, అభినివిష్టౌ, అభినివిష్టాన్. అభిని

శిష్టశబ్దః అకారాంతపుంలింగ ద్వితీయైకవచనాన్తః. లోకపాలానుభావైః-లోకాన్ పాలయంతీతి లోకపాలాః, లోకపాలానాం అనుభావాః లోకపాలానుభావాః, తైః లోకపాలానుభావైః; అనుభావేన, అనుభావాభ్యాం, అనుభావైః.లోకపాలానుభావశబ్దః అకారాన్తపుంలింగతృతీయాబహువచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ, ద్యౌః, సురవర్త్మా, (ని) 'ద్యౌస్స్వర్గసురవర్త్మనో'రితి విశ్వః. అత్రేర్మహర్షేర్నయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం 'ఆతశ్చోపసర్గ' ఇతికప్రత్యయః. తజ్జ్యోతిరివచంద్రమివ, (ని) 'ఋక్షేశస్స్యాదత్రినేత్రప్రసూత' ఇతిహలాయుధః. చంద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం, హరివంశే 'నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావదశధా ద్యోతయన్ దిశః, తంగర్భందశధాహృష్టాదిశోదేవ్యోదధుస్తతః' ఇత్యాదికంతత్రద్రష్టవ్యం, సురసరిత్ గంగా, వహ్నినా నిష్ఠ్యూతం క్షిప్తం (ని) 'నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూతవిద్ధక్షిప్తేరితాస్సమా' ఇత్యమరః, ఐశం తేజః, స్కందమివ, అత్ర రామాయణం, 'తేగత్వాపర్వతంరామ కేవలం ధాతుమణ్డితం, అగ్నింసంయోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః, దేవకార్యమిదందేవసమాధత్స్వహుతాశన, శైలపుత్ర్యామహాతేజో గంగాయాం తేజఉత్సృజ, దేవతానాంప్రతిజ్ఞాయ గంగామభ్యేత్యపావకః, గర్భధారయవైదేహి దేవతానామిదంప్రియం, ఇత్యేతద్వచనంశ్రుత్వా దివ్యంరూపమధారయత్, సతస్యామహిమాందృష్ట్వా సమంతాదవకీర్యత, సమంతతస్తదాదేవీ మభ్యషించతపావకః, సర్వస్రోతాంసిపూర్ణాని గంగాయాం రఘునందనే'త్యాది. రాజ్ఞః సుదక్షిణా, నరపతేర్దిలీపస్య, కులభూత్యై సంతతిలక్షణాయై, గురుభిర్మహద్భిః, లోకపాలానా మనుభావైః తేజోభిః, అభినివిష్ట మనుప్రవిష్టం, గర్భం, ఆధత్త, దధావిత్యర్థః. అత్రమనుః * 'అష్టానాంలోకపాలానాం వపుర్ధారయతేనృప'ఇతి, అత్రఆధత్తేత్యనేనస్త్రీకర్తృకంధారణముచ్యతే, తథామంత్రేచదృశ్యతే* 'యథేయంపృథివీమహీతిష్ఠంతీగర్భమాదధే, ఏవంత్వంగర్భమాధత్స్వదశమే మాసిసూతవ' ఇతి. మాలినీవృత్తమేతత్* 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకై' రితిలక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయసర్గః.

భావము.—పిమ్మట సుదక్షిణాదేవి చంద్రునికాంతివంటి కాంతితో కుమారస్వామిపరాక్రమము వంటిపరాక్రమముతోను దిక్పాలకుల యైశ్వర్యముతో సంపన్నుఁడైన కుమారుఁడుగల గర్భమును ధరించెను.

—

రఘువంశమహాకావ్యము

తృతీయస్సర్గము.

శ్లో. అథేప్సితం భర్తు రుపస్థితోదయం
సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖమ్,
నిదాన మిక్ష్వాకుకులస్య సంతతే
స్సుదక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ. ౧

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఈప్సితం, భర్తుః, ఉపస్థితోదయం, సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం, నిదానం, ఇక్ష్వాకుకులస్య, సంతతేః, సుదక్షిణా, దౌహృదలక్షణం, దధౌ.

అర్థము.—అథ=గర్భధారణానంతరమందు, సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి, ఉపస్థితోదయం-ఉపస్థిత=ప్రాప్తమయిన, ఉదయం=ఫలముగలిగినట్టియు, భర్తుః=పతియైన దిలీపమహారాజునకు, ఈప్సితం = ఇష్టార్థరూపమయినటువంటి, సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం-సఖీ=చెలికత్తెలయిన, జన=జనులయొక్క, ఉద్వీక్షణ=చూపులకు, కౌముదీముఖం =చంద్రికాప్రాదుర్భావరూపమయినట్టియు, ఇక్ష్వాకుకులస్య - ఇక్ష్వాకు=ఇక్ష్వాకుమహారాజుయొక్క, కులస్య=వంశముయొక్క, సంతతేః=పరంపరకు, నిదానం=మూలకారణమయిన, దౌహృదలక్షణం-దౌహృద=గర్భముయొక్క, లక్షణం=చిహ్నమును, దధౌ = ధరించెను.

ఆకాంక్ష.—దధౌ=ధరించెను. కా=ఎవతె? సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి. కిం=దేనిని? దౌహృదలక్షణం = గర్భముయొక్క చిహ్నమును. సకర్మక ప్రయోగము దౌహృదలక్షణం కథంభూతం=గర్భముయొక్క చిహ్నమెటువంటిది? నిదానం = మూలకారణమయినది. కస్యాః=దేనికి? సంతతేః=పరంపరకు. కస్య=దేనియొక్క? ఇక్ష్వాకుకులస్య=ఇక్ష్వాకుమహారాజువంశంబుయొక్క. పునః కథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం = చెలికత్తెలైన జనులయొక్క చూపులకు చంద్రికా ప్రాదుర్భావరూపమయినది. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెటువంటిది? ఈప్సితం=ఇష్టార్థరూపమయినది. కస్య=ఎవనికి? భర్తుః=పతియైనదిలీపమహారాజునకు. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెటువంటిది? ఉపస్థితోదయం = ప్రాప్తమయిన యుదయముగలిగినది. కదా = ఎప్పుడు? అథ=గర్భధారణానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్యయమ్. ఈప్సితం-ఈప్సితం, ఈప్సితే, ఈప్సితాని. ఈప్సితశబ్దః అకారాంత నపుంసకలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. భర్తుః-భర్తుః, భర్త్రోః, భర్తౄణాం. భర్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. ఉపస్థితోదయం-ఉపస్థితః ఉదయః యేన తత్ ఉపస్థితోదయం, తత్ ఉ...యం; ఉదయం, ఉదయే, ఉదయాని. ఉపస్థితోదయశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖం-సఖీనాం జనాః సఖీజనాః, స...నానాం ఉద్వీక్షణాని సఖీజనోద్వీక్షణాని, కౌముద్యాః ముఖం కౌముదీముఖం, సఖీ...క్షణానాం, కౌ...ఖం, సఖీ...ఖం, తత్ సఖీ...ముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. నిదానం-నిదానం, నిదానే, నిదానాని. నిదానశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇక్ష్వాకుకులస్య-ఇక్ష్వాకోః కులం ఇక్ష్వాకుకులం, తస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య; కులస్య, కులయోః, కులానాం. ఇక్ష్వాకుకులశబ్దః అ, న, ష, ఏ. సంతతేః-సంతత్యాః సంతతేః, సంతత్యోః, సంతతీనాం. సంతతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ. సుదక్షిణా-సుదక్షిణా, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః. సుదక్షిణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దౌహృదలక్షణం-దౌహృదస్య లక్షణం దౌహృదలక్షణం, తత్ దౌ...ణం; లక్షణం, లక్షణే, లక్షణాని. దౌహృదలక్షణశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. దధౌ-దధౌ, దధతుః, దధుః. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్తృకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రాజ్ఞీగర్భమాధత్తేత్యుక్తం. సంప్రతిగర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తౌతి, అథేతి. అథ గర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా, ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తఫలం, భర్తురీప్సితం మనోరథం, నపుంసకేభావే క్తః. సఖీజనస్య ఉద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం కౌముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం, యద్వా-కౌముదీనామదీపోత్సవః, తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే-'కౌముదంతిజనాయస్మాత్తేనాసౌకౌముదీమతే'తి, తస్యాః ముఖం ప్రారంభః, అత్ర కేచిత్ 'కౌముదీమహ'మితి, అపరే, 'కౌముదీసుఖ'మితిచ పాఠంపఠంతి, ఇక్ష్వాకుకులస్య, సంతతేః అవిచ్ఛేదస్య, నిదానం మూలకారణం, 'నిదానంత్వాదికారణ' మిత్యమరః, ఏవంవిధం దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నంవక్ష్యమాణం, దధౌ, గర్భస్థితశిశుహృదయేనస్వహృదయేన చ ద్విహృదయాగర్భిణీ, యథాహబాహటః 'మాతృజస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేనతత్, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యానేష్టం శ్రద్ధావమానన' మితి. తత్సంబంధిత్వాద్గర్భోదౌహృదమిత్యుచ్యతే, సాచ, తద్యోగాద్దౌహృదనీతి, తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాంనారీం దౌహృదినీమాచక్షత' ఇతి. అత్రదౌహృదలక్షణస్య ఈప్సితత్వేన కౌముదీముఖత్వేన చ నిరూపణాద్రూపకాలంకారః. అస్మిన్ సర్గేవంశస్థవృత్తం 'జతౌతువంశస్థ ముదీరితంజరా' వితిలక్షణాత్.

భావము.—అనంతరము సుదక్షిణాదేవి భర్తకుఁ బ్రియముగా సఖీజనములకు నయనోత్సవముగా నిక్ష్వాకువంశపరంపరకు కారణభూతముగానుండు గర్భచిహ్నములను వహించెను.

శ్లో॥ శరీరసాదాదసమగ్రభూషణా ముఖేన సాఽలక్ష్యత లోధ్రపాండునా,
తనుప్రకాశేన విచేయతారకా ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ. ౨

పదచ్ఛేదము.—శరీరసాదాత్, అసమగ్రభూషణా, ముఖేన, సా, అలక్ష్యత, లోధ్రపాండునా, తనుప్రకాశేన, విచేయతారకా, ప్రభాతకల్పా, శశినా, ఇవ, శర్వరీ.

అర్థము.—శరీరసాదాత్-శరీర=దేహముయొక్క, సాదాత్=కృశత్వమువలన, అసమగ్రభూషణా-అసమగ్ర=పరిమితములయిన, భూషణా=ఆభరణములుగలిగినట్టియు, లోధ్రపాండునా-లోధ్ర=లొద్దుగపువ్వువలె, పాండునా=తెల్లనయిన, ముఖేన=ముఖముతో, ఉపలక్షితా=కనుపడుచున్న, సా=ఆసుదక్షిణాదేవి, విచేయతారకా-విచేయ=వెదుకఁదగినట్టి, తారకా=నక్షత్రములుగలట్టియు, తనుప్రకాశేన-తను=స్వల్పమయిన, ప్రకాశేన=కాంతిగల్గిన, శశినా=చంద్రునితో, ఉపలక్షితా=కూడికొనిన, ప్రభాతకల్పా=ప్రాతఃకాలసదృశమయిన, శర్వరీవ=రాత్రివలె, అలక్ష్యత=చూడఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—అలక్ష్యత = చూడఁబడెను. కైః=ఎవరిచేత? జనైః=జనులచేత. కా=ఎవతె? సా = ఆసుదక్షిణాదేవి. కర్మణిప్రయోగము. కేవ=దేనివలె? శర్వరీవ = రాత్రివలె. శర్వరీకథంభూతా = రాత్రియెట్టిది? ప్రభాతకల్పా=ప్రాతఃకాల సదృశమయినట్టిది. పునఃకథంభూతా = ఇంకనునెట్టిది? ఉపలక్షితా=కూడుకొన్నట్టిది. కేన=ఎవనితో? శశినా=చంద్రునితో. శశినాకథంభూతేన=చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? తనుప్రకాశేన=స్వల్పమయిన కాంతిగల్గినవాఁడు. పునఃకథంభూతా=ఇంకను నెట్టిది? విచేయతారకా=వెదుకఁదగిన నక్షత్రములు గల్గినది. సాకథంభూతా=ఆసుదక్షిణాదేవియెట్టిది? ఉపలక్షితా=కనుపడుచుండునట్టిది. కేన=దేనిచేత? ముఖేన=ముఖముచేతను. ముఖేనకథంభూతేన=ముఖమెట్టిది? లోధ్రపాండునా=లొద్దుగపువ్వువలె తెల్లనయినట్టిది. పునఃకథంభూతా=ఆసుదక్షిణాదేవి యింకనునెట్టిది ? అసమగ్రభూషణా=పరిమితములయిన యాభరణములు గల్గినట్టిది. కస్మాత్=దేనివలనను? శరీరసాదాత్=దేహకార్శ్యమువలనను.

శబ్దరూపసమాసములు.—శరీరసాదాత్ - శరీరస్య సాదః శరీరసాదః, తస్మాత్ శరీరసాదాత్; సాదాత్, సాదాభ్యాం, సాదేభ్యః. శరీరసాదశబ్దః అకారాన్త పుంలింగపంచమ్యేకవచనాంతః. అసమగ్రభూషణా-సమగ్రాణినభవంతీత్యసమగ్రాణి, అసమగ్రాణిభూషణాని యస్యాస్సా అసమగ్రభూషణా; భూషణా, భూషణే, భూషణాః

అసమగ్రభూషణాశబ్దః ఆకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ముఖేన-ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. ముఖశబ్దః అకారాంతనపుంసకలింగ తృతీయైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః దకారాంతస్త్రీలింగ ప్రథమైకవచనాంతః. అలక్ష్యత-అలక్ష్యత, అలక్ష్యేతాం, అలక్ష్యన్త. 'లక్షదర్శనాంకనయోః' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్మణిభూతే లఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. లోధ్రపాండునా - లోధ్రస్యపుష్పం లోధ్రం, లోధ్రమివ పాండు లోధ్రపాండు, తేన లోధ్రపాండునా; పాండునా, పాండుభ్యాం, పాండుభిః. లోధ్రపాండుశబ్దః ఉకారాంతనపుంసకలింగ తృతీయైకవచనాంతః. తనుప్రకాశేన-తనుః ప్రకాశః యస్యసః తనుప్రకాశః, తేనతనుప్రకాశేన; ప్రకాశేన, ప్రకాశాభ్యాం, ప్రకాశైః. తనుప్రకాశశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. విచేయతారకా - విచేతుం యోగ్యాః విచేయాః, విచేయాః తారకాః యస్యాం సా విచేయ తారకా; తారకా, తారకే, తారకాః. విచేయతారకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రభాతకల్పా - ఈషదూనం ప్రభాతం ప్రభాతకల్పా; ప్రభాతకల్పా, ప్రభాతకల్పే, ప్రభాతకల్పాః. ప్రభాతకల్పాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. శశినా-శశః అస్యాస్తీతి శశీ, తేన శశినా; శశినా, శశిభ్యాం, శశిభిః. శశిన్ శబ్దః న,పు, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్యయమ్. శర్వరీ-శర్వరీ, శర్వర్యౌ, శర్వర్యః. శర్వరీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సంప్రతి క్షామతాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి:—శరీరేతి. శరీరస్య సాదాత్ కార్శ్యాత్, అసమగ్రభూషణా పరిమితభూషణా, లోధ్రపుష్పవత్పాండునాముఖేన, ఉపలక్షితా, సా సుదక్షిణా; విచేయాః మృగ్యాః తారకాః యస్యాస్సా తథోక్తా విరళనక్షత్రేత్యర్థః, తనుప్రకాశేన అల్పకాంతినా, శశినోపలక్షితా, ఈషదూనం ప్రభాతం ప్రభాతకల్పా, శర్వరీవ, అలక్ష్యత, శరీరసాదాది గర్భలక్షణే బాహటః- 'క్షామతా గరిమా కుక్షేః మూర్ఛాఛర్దిరరోచకం, జృంభా ప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన' మితి.

భావము.—శరీరకార్శ్యమువలన కొలఁదిసొమ్ములు మాత్రముగల సుదక్షిణాదేవి లొద్దుగపూవుబోలి తెలుపెక్కిన మోముతో కొలఁది నక్షత్రములు గలదియుం ప్రభాతసమయముతో సమానమగు రాత్రి కొంచెము వెలుఁగుగల చంద్రునివలె జనులచేఁ జూడఁబడెను.

శ్లో. తదాననం మృత్సురభి క్షితీశ్వరో
రహస్యుపాఘ్రాయ న తృప్తిమాయయౌ,
కరీవ సిక్తం పృషతైః పయోముచాం
శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్. 3

పదచ్ఛేదము.—తదాననం, మృత్సురభి, క్షితీశ్వరః, రహసి, ఉపాఘ్రాయ,న, తృప్తిం, ఆయయా, కరీ, ఇవ, సిక్తం, పృషతైః, పయోముచాం, శుచివ్యపాయే,వన రాజిపల్వలమ్.

అర్థము.—క్షితీశ్వరః=దిలీపమహారాజు, రహసి=ఏకాంతమందు, మృత్సురభి-మృత్=మృత్తికచేతను,సురభి=పరిమళయుక్తమయిన, తదాననం-తత్=ఆసుదక్షిణాదేవియొక్క, ఆననం=ముఖమును, ఉపాఘ్రాయ = ఆఘ్రాణించి, శుచివ్యపాయే=గ్రీష్మాంతమందు, పయోముచాం=మేఘములయొక్క, పృషతైః=బిందువులచేతను, సిక్తం=తడపబడిన, వనరాజిపల్వలం-వనరాజి = వనపఙ్క్తియొక్క, పల్వలం = అల్పసరస్సును, ఉపాఘ్రాయ=ఆఘ్రాణించి, కరీవ=గజమువలె, తృప్తిం=తృప్తిని, నాయయా=పొందకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నాయయా=పొందకపోయెను. కః=ఎవ్వఁడు? క్షితీశ్వరః=దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని?తృప్తిం=తృప్తిని.(సకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కఇవ=ఏదివలె? కరీవ=గజమువలె. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపాఘ్రాయ=ఆఘ్రాణించి. కిం=దేనిని? వనరాజిపల్వలం=వనపఙ్క్తిలోనియల్పసరస్సును. వనరాజిపల్వలం కథంభూతం=వనపఙ్క్తిలోనియల్పసరస్సెట్టిది? సిక్తం-తడపఁబడ్డది. కైః=వేనిచేత? పృషతైః=బిందువులచేత. కేషాం=వేనియొక్క? పయోముచాం=మేఘములయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? శుచివ్యపాయే=గ్రీష్మాంతమందు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపాఘ్రాయ=ఆఘ్రాణించి. కిం=దేనిని?తదాననం=ఆసుదక్షిణాదేవిముఖమును. తదాననం కథంభూతం=ఆసుదక్షిణాదేవిముఖమెట్టిది? మృత్సురభి=మృత్తికచేఁ బరిమళయుక్తమయినట్టిది. కస్మిన్=దేనియందు? రహసి=ఏకాంతమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తదాననం-తస్యాః ఆననం తదాననం, తత్ తదాననం; ఆననం, ఆననే, ఆననాని. తదాననశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. మృత్సురభి-మృదా సురభి మృత్సురభి, తత్ మృత్సురభి; సురభి, సురభిణీ, సురభీణి. మృత్సురభిశబ్దః ఇ, న, ద్వి, ఏ. క్షితీశ్వరః-క్షిత్యాః ఈశ్వరః క్షితీశ్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. క్షితీశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రహసి-రహసి, రహసోః, రహస్సు, రహశ్శబ్దః స, న, స, ఏ. ఉపాఘ్రాయ, ల్యబంత మవ్యయమ్. న-అవ్యయమ్. తృప్తిం-తృప్తిం, తృప్తీ, తృప్తీః. తృప్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆయయా-ఆయయా. ఆయయతుః, ఆయయుః. ఆఙ్పూర్వక 'యా ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః కరీ-కరః అస్యాస్తీతి కరీ;కరీ,కరిణౌ,కరిణః.కరిన్ శబ్దః న,పు. ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్యయమ్. సిక్తం-సిక్తం, సిక్తే, సిక్తాని. సిక్తశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పృషతైః-పృషతేన, పృషతాభ్యాం, పృషతైః. పృషతశబ్దః ఉ, పు, తృ, బ. పయో

ముచాం - పయాంసి ముంచంతీతిపయోముచః, తేషాం పయోముచాం; పయోముచః, పయోముచౌ, పయోముచః, పయోముచాం. పయోముక్ఛబ్దః చ, పు, ష, బ. శుచివ్యపాయే-శుచేః వ్యపాయః శుచివ్యపాయః, తస్మిన్ శుచివ్యపాయే; వ్యపాయే, వ్యపాయయోః, వ్యపాయేషు. శుచివ్యపాయశబ్దః అ, పు, స, ఏ. వనరాజిపల్వలం - వనానాం రాజిః వనరాజిః, వనరాజేః పల్వలం వనరాజిపల్వలం, తత్ వనరాజిపల్వలం; పల్వలం, పల్వలే, పల్వలాని. వనరాజిపల్వలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా —తదాననమితి. క్షితీశ్వరో దిలీపః, రహసి, మృత్సురభి మృదాసు గంధితస్యాః సుదక్షిణాయాః ఆననంముఖం, ఉపాఘ్రాయ, తృప్తిం, నాయయౌ, కథమివ, శుచివ్యపాయే గ్రీష్మావసానే, 'శుచిశ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోస్సితే, గ్రీష్మేహుతవహేఽపిస్యా' దితివిశ్వః. పయోముచాం మేఘానాం పృషతైః బిందుభిః, 'పృషతంబిందు పృషతా' విత్యమరః. సిక్తం ఉక్షితం, వనరాజేః పల్వలమల్పసరః, ఉపాఘ్రాయకరీవ, అత్ర కరీవవనరాజిపల్వలానాం, కాంత కామినీవదనసమాధిరనుసంధేయః, గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోకప్రసిద్ధమేవ, ఏతేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం సూచ్యతే.

భావము.—దిలీపమహారాజేకాంతసమయమున మృత్తికవలన బరిమళించెడి యాసుదక్షిణాదేవి మోము ఎండకాలముచివర మేఘముల జల్లులచేఁ దడపఁబడిన వనములయందలి యల్పసరస్సును నేనుఁగువలె వాసన జూచియుఁ దృప్తిఁబొందలేదు.

అవ. దౌహృదహేతుకే మృద్భక్షణే హేత్వంతర ముత్ప్రేక్షతే.—

శ్లో. దివం మరుత్వా నివ భోక్ష్యతే భువం
దిగంతవిశ్రాంతరథో హి తత్సుతః,
అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే
మనో బబంధాన్యరసా న్విలంఘ్య సా. ४

పదచ్ఛేదము.—దివం, మరుత్వాన్, ఇవ, భోక్ష్యతే, భువం, దిగంతవిశ్రాంతరథః, హి, తత్సుతః, అతః, అభిలాషే, ప్రథమం, తథావిధే, మనః, బబంధ, అన్యరసాన్, విలంఘ్య, సా.

అర్థము.—హి=ఏకారణమువలన, దిగంతవిశ్రాంతరథః-దిక్=దిక్కులయొక్క, అంత=కొనలయందు, విశ్రాంత=వ్యాపించిన, రథః=రథముగల, తత్సుతః-తత్=ఆసుదక్షిణాదేవియొక్క, సుతః=పుత్త్రుఁడు, మరుత్వాన్=ఇంద్రుఁడు, దివమివ=స్వర్గమునువలె, భువం=భూమిని, భోక్ష్యతే=అనుభవింపఁగలఁడు. అతః=అకారణమువలన, ప్రథమం=ఆదియందు, సా=ఆసుదక్షిణాదేవి, తథావిధే=మృద్రూపమయిన, అభిలాషే=భోగ్యవస్తువు

నందు, అన్యరసాన్-అన్య = ఇతరములయిన, రసాన్ = భోగ్యవస్తువులను, విలంఘ్య=విడిచి, మనః=మనస్సును, బబంధ=కట్టెను.

అన్వయః.—బబంధ=కట్టెను. కా=ఎవతె? సా=ఆసుదక్షిణాదేవి. కిం=దేనిని? మనః=మనస్సును. (సకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విలంఘ్య=విడిచి. కాన్=వేనిని? అన్యరసాన్ = ఇతరములయిన భోగ్యవస్తువులను. కస్మిన్=దేనియందు? అభిలాషే=భోగ్యవస్తువునందు. అభిలాషేకథంభూతే=భోగ్యవస్తువెట్టిది? తథావిధే=మృద్రూపమయినట్టిది. కదా=ఎప్పుడు? ప్రథమం=ముందఱను. కుతః=ఎందువలన? అతః=ఆకారణమువలన, భోక్ష్యతే=అనుభవించుచున్నాడో. కః=ఎవఁడు? తత్సుతః=ఆసుదక్షిణాదేవిపుత్రుఁడు. కాం=దేనిని? భువం=భూమిని. (సకర్మకకర్తృప్రయోగము) కామివ=దేనివలె? దివమివ=స్వర్గమునువలె. కః=ఎవఁడు? మరుత్వాన్=ఇంద్రుఁడు. తత్సుతఃకథంభూతః=ఆసుదక్షిణాదేవియొక్కపుత్రుఁడెట్టివాఁడు? దిగంతవిశ్రాంతరథః=దిక్కులయొక్కకొనలయందు వ్యాపించిన రథము గల్గినవాఁడు. కుతః=ఎందువలన? హి=ఏకారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు —దివం-దివం, దివౌ, దివః. దివ్‌శబ్దః వ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మరుత్వాన్-మరుత్వాన్, మరుత్వంతౌ, మరుత్వంతః. మరుత్వచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. భోక్ష్యతే-భోక్ష్యతే, భోక్ష్యేతే, భోక్ష్యంతే. అభ్యవహారార్థకభుజధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి భవిష్యతిల్ృట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భువం-భువం, భువౌ, భువః. భూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. దిగంతవిశ్రాన్తరథః-దిశామంతాః దిగంతాః, దిగంతేషు విశ్రాంతః దిగంతవిశ్రాంతః, ది...తః, రథః యస్య సః ది...థః; రథః, రథౌ, రథాః. దిగంతవిశ్రాంతరథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. తత్సుతః - తస్యాస్సుతః తత్సుతః; సుతః, సుతౌ, సుతాః. తత్సుతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అతః - తసిల్ ప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. అభిలాషే-అభిలష్యత ఇత్యభిలాషః, తస్మిన్నభిలాషే; అభిలాషే, అభిలాషయోః, అభిలాషేషు. అభిలాషశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ప్రథమం - ప్రథమం, ప్రథమౌ, ప్రథమాన్. ప్రథమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తథావిధే-తథావిధా యస్య సః తథావిధః, తస్మిన్ తథావిధే; విధే, విధయోః, విధేషు. తథావిధశబ్దః అ, పు, స, ఏ. మనః-మనః, మనసీ, మనాంసి మనశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. బబంధ-బబంధ, బబంధతుః, బబంధుః. 'బంధబంధన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అన్యరసాన్-రస్యంత ఇతి రసాః, అన్యేచ తేరసాశ్చ అన్యరసాః, తాన్ అన్యరసాన్; రసం, రసౌ, రసాన్. అన్యరసశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. విలంఘ్య-ల్యబంతమవ్యయమ్. సా - సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—దివమితి. హియస్మాత్కారణాత్ దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తీ తస్యాస్సుతః తత్సుతః మరుత్వా నింద్రః 'ఇంద్రోమరుత్వాన్మఘవే'త్యమరః; దివం స్వర్గమివ భువం భోక్ష్యతే'భుజోఽనవనే'ఇత్యాత్మనేపదం,అతః ప్రణామం,సా సుదక్షిణా, తథావిధే భూవికారే మృద్రూపే అభిలష్యత ఇత్యభిలాషోభోగ్యవస్తు తస్మిన్, కర్మణి ఘఞ్, రస్యంతేస్వాద్యంత ఇతిరసాః భోగ్యార్థాః, అన్యేచ తే రసాశ్చతాన్, విలంఘ్య విహాయ, మనః బబంధ, దధావిత్యర్థః, దౌహృదహేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభోగసూచనార్థత్వ ముత్ప్రేక్షితం.

భావము.—సుదక్షిణాదేవి భూమండలమంతయుఁ నేలెడు కొడుకును గనుసూచనగా నితరభోజ్యవస్తువుల వదిలి మృద్రూపమయినభోగ్యవస్తువునందే మొదట నాసక్తిగలిగినదై యుండెను.

శ్లో. న మే హ్రియా శంసతి కించిదీప్సితం స్పృహావతీ వస్తుషు కేషు మాగధీ,
ఇతిస్మ పృచ్ఛ త్యనువేల మాదృతః ప్రియాసఖీ రుత్తరకోసలేశ్వరః

పదచ్ఛేదము —న, మే, హ్రియా, శంసతి, కిం, చిత్, ఈప్సితం, స్పృహావతీ, వస్తుషు, కేషు, మాగధీ, ఇతి, స్మ, పృచ్ఛతి, అనువేలం, ఆదృతః, ప్రియాసఖీః, ఉత్తరకోసలేశ్వరః

అర్థము.—మాగధీ=సుదక్షిణాదేవి, హ్రియా=లజ్జచేత, కించిత్=దేనిని, ఈప్సితం=ఇష్టార్థమును, మే=నాకొఱకు, నశంసతి=చెప్పదు. కేషు=ఏ, వస్తుషు=వస్తువులయందు, స్పృహావతీ=ఇచ్ఛగలదో, ఇతి=ఇట్లని, అనువేలం=ప్రతిక్షణమందు, ఆదృతః=ఆదరణతోఁగూడిన, ఉత్తరకోసలేశ్వరః = దిలీపమహారాజు, ప్రియాసఖీః-ప్రియా=సుదక్షిణాదేవియొక్క, సఖీః=చెలికత్తెలను, పృచ్ఛతిస్మ=అడిగెను.

ఆకాంక్ష.—పృచ్ఛతిస్మ=అడిగెను కః=ఎవఁడు? ఉత్తరకోసలేశ్వరః=దిలీపమహారాజు, కాః=ఎవతెలను? ప్రియాసఖీః=సుదక్షిణాదేవిచెలికత్తెలను.(సకర్మకకర్తృప్రయోగము.) ఉత్తరకోసలేశ్వరఃకథంభూతః=దిలీపమహారాజెటువంటివాఁడు? ఆదృతః=ఆదరణతోఁగూడినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అనువేలం=ప్రతిక్షణమందును. కిమితి = ఏమని? ఇతి=ఇట్లని, స్పృహావతీ=ఇచ్ఛగలిగినదో. కా=ఎవతె? మాగధీ=సుదక్షిణాదేవి. (అకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కేషు=వేనియందు? కేషువస్తుషు=ఏవస్తువులయందు, నశంసతి = చెప్పదు. కా=ఎవతె? మాగధీ=సుదక్షిణాదేవి. కిం=దేనిని? ఈప్సితం=ఇష్టార్థమును. (సకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కస్మై=ఎవనికొఱకు? మే=నాకొఱకు. కిమపి=దేనిని? కించిత్=దేనిని? కయా=దేనిచేత? హ్రియా=లజ్జచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—న-అవ్యయమ్. మే-మహ్యం మే,ఆవాభ్యాం నౌ,అస్మభ్యం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద,పు, చ,ఏ. హ్రియా-హ్రియా, హ్రీభ్యాం, హ్రీభిః. హ్రీశబ్దః ఈ,స్త్రీ,తృ,ఏ. శంసతి-శంసతి,శంసతః,శంసంతి. 'శంసుస్తుతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కిం-కిం, కే, కాని. కిమ్శబ్దః మ, న, ద్వి,ఏ. చిత్-అవ్య. ఈప్సితం-ఈప్సితం, ఈప్సితే, ఈప్సితాని.ఈప్సితశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. స్పృహావతీ-స్పృహాఆస్యాఅస్తీతి స్పృహావతీ; స్పృహావతీ, స్పృహావత్యౌ, స్పృహావత్యః. స్పృహావతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. వస్తుషు-వస్తుని, వస్తునోః,వస్తుషు వస్తుశబ్దః ఉ, న, స, బ. కేషు-కస్మిన్, కయోః, కేషు, కిమ్శబ్దః మ,న,స,బ.మాగధీ-మగధస్యాపత్యం స్త్రీ మాగధీ; మాగధీ, మాగధ్యౌ, మాగధ్యః. మాగధీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర,ఏ. ఇతి-అవ్య. స్మ-అవ్య. పృచ్ఛతి - పృచ్ఛతి, పృచ్ఛతః, పృచ్ఛంతి. 'పృచ్ఛజ్ఞీప్సాయా'మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అనువేలం - వేలాయాం వేలాయాం అనువేలం, అవ్యయీభావమవ్య. ఆదృతః-ఆదృతః, ఆదృతౌ, ఆదృతాః. ఆదృతశబ్దః అ, పుం, ప్ర, ఏ. ప్రియాసఖీః-ప్రియాయాః సఖ్యః ప్రియాసఖ్యః, తాః ప్రియాసఖీః; సఖీం, సఖ్యౌ, సఖీః. ప్రియాసఖీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి,బ. ఉత్తరకోసలేశ్వరః - ఉత్తరకోసలానాం ఈశ్వరః ఉత్తరకోసలేశ్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. ఉత్తరకోసలేశ్వరశబ్దః అ, పుం, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నేతి.మగధస్యరాజ్ఞోపత్యం స్త్రీ మాగధీ, సుదక్షిణా 'ద్వ్యఞ్ మగధకళింగశూరమసాదణి' త్యణ్, హ్రియా లజ్జయా, కించిత్కిమపి, ఈప్సిత మభీష్టం,మే మహ్యం, నశంసతినాచష్టే, కేషువస్తుషు, స్పృహావతీ, ఇతి, అనువేలమనుక్షణ మాదృతః ఆదృతవాన్, కర్తరిక్తః, 'ఆదృతౌసాదరార్చితా' విత్యమరః, ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః, సఖీస్సహచరీః, ఉత్తరకోసలేశ్వరోదిలీపః, పృచ్ఛతిస్మ పప్రచ్ఛ, 'లట్స్మే' ఇతి భూతేలట్, సఖీనాం విస్రంభభూమిత్వాదితిభావః.

భావము.—సుదక్షిణాదేవి లజ్జచేఁ దనకు దేనియం దపేక్ష యున్నదో దానిఁ జెప్పదు గనుక దానికేవస్తువులయం దిచ్ఛయున్న దని దిలీపమహారాజామెచెలికత్తెలను ప్రతిక్షణ మాదరణతో నడుగుచుండెను.

శ్లో॥ ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం
యదేవ వవ్రే త దపశ్య దాహృతమ్,
న హీష్ట మస్య త్రిదివేఽపి భూపతే
రభూ దనాసాద్య మధిజ్యధన్వనః ౬

పదచ్ఛేదము.—ఉపేత్య, సా, దోహదదుఃఖశీలతాం, యత్, ఏవ, వవ్రే, తత్, అపశ్యత్, ఆహృతం, న, హి, ఇష్టం, అస్య, త్రిదివే, అపి, భూపతేః, అభూత్, అనాసాద్యం, అధిజ్యధన్వనః.

అర్థము.— సా=ఆసుదక్షిణా దేవి, దోహద దుఃఖశీలతాం-దోహద=గర్భిణీ మనోరథముచేత, దుఃఖశీలతాం=దుఃఖస్వభావము, ఉపేత్య=పొంది, యత్=ఏవస్తువును, వవ్రే=కోరెనో, తత్=ఆవస్తువును, ఆహృతం=తీసుకొనిరాఁబడినదానినిగా, అపశ్యదేవ=చూచినదే, హి=ఏకారణమువలన, అధిజ్యధన్వనః-అధిజ్య=ఎక్కుపెట్టఁబడిన, ధన్వనః=ధనుస్సుకలిగిన, అస్య=ఈ, భూపతేః=దిలీపమహారాజునకు, ఇష్టం=ఇష్టమయినవస్తువు, త్రిదివేఽపి=స్వర్గమందును, అనాసాద్యం=పొందరానిదిగా, నాభూత్=లేకపోయెనో.

ఆకాంక్ష.—నాభూత్=లేకపోయెనో. కిం=ఏది? ఇష్టం=ఇష్టమయినవస్తువు. (అకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కథంభూతం=ఎటువంటిదిగా? అనాసాద్యం=పొందఁగూడనిదిగా, కస్మిన్నపి=దేనియందును? త్రిదివేఽపి=స్వర్గమందును. కస్య=ఎవనికి? అస్య=ఈ, భూపతేః=దిలీపమహారాజునకు. భూపతేః కథంభూతస్య=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అధిజ్యధన్వనః=ఎక్కుపెట్టఁబడిన ధనుస్సు గలవాఁడు. కుతః=ఎందువలన? హి=ఏ కారణమువలన? అపశ్యదేవ=చూచినదే. కా=ఎవతె? సా=ఆసుదక్షిణా దేవి కిం=దేనిని? తత్=ఆవస్తువును. (సకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కథంభూతం=ఎట్టిదానిగా? ఆహృతం=తీసుకరాబడినదానిఁగా, వవ్రే=కోరెనో. కా=ఎవతె? సా=ఆసుదక్షిణా దేవి. కిం=దేనిని? యత్=ఏవస్తువును (సకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపేత్య=పొంది. కాం=దేనిని? దోహదదుఃఖశీలతాం=గర్భిణీమనోరథముచే నయిన దుఃఖస్వభావతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉపేత్య-ల్యబంతమవ్యయమ్ సా.సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దోహదదుఃఖశీలతాం-దుఃఖశీలం యస్యాస్సా దుఃఖశీలా, దుఃఖశీలాయాః భావః దుఃఖశీలతా, దోహదేవ దుఃఖశీలతా దోహ...లతా, తాం దోహ...లతాం; శీలతాం, శీలతే, శీలతాః. దోహదదుఃఖశీలతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, ద్వి, ఏ ఏవ-అవ్య వవ్రే-వవ్రే, వవ్రాతే, వవ్రిరే. 'వృఞ్ వరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ద్వి, ఏ. అపశ్యత్-అపశ్యత్, అపశ్యతాం, అపశ్యన్ 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆహృతం-ఆహృతం, ఆహృతే, ఆహృతాని. ఆహృతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. హి-అవ్య. ఇష్టం-ఇష్టం, ఇష్టే, ఇష్టాని. ఇష్టశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషాం. ఇదమ్శబ్దః మ, పు, ష, ఏ. త్రిదివే-త్రిదివే, త్రిదివ

యోః, త్రిదివేషు. త్రిదివశబ్దః అ, పుం,స, ఏ. అపి-అవ్య. భూపతేః-భువః పతిః భూపతిః, తస్య భూపతేః; భూపతేః, భూపత్యోః, భూపతీనాం. భూపతిశబ్దః ఇ, పు,ష ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవన్ సత్తార్థకభూధాతోః కర్తరి లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనం. అనాసాద్యం-ఆసాదితుం యోగ్యం ఆసాద్యం, అసాద్యం నభవతీత్యనాసాద్యం; అనాసాద్యం, అనాసాద్యే, అనాసాద్యాని. అనాసాద్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. అధిజ్యధన్వనః-ఆరోపితా జ్యా యస్య తత్ అధిజ్యం, అధిజ్యం ధన్వ యస్య సః అధిజ్యధన్వా, తస్య అధిజ్యధన్వనః; ధన్వనః, ధన్వనోః, ధన్వనాం. అధిజ్యధన్వన్‌శబ్దః న, పుం, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా. ఉపేత్యేతి. దోహదం గర్భిణీమనోరథః, 'దోహదందోహలం శ్రద్ధాలాలసశ్చసమంమత' మితిహలాయుధః; సా సుదక్షిణా, దోహదేన దుఃఖశీలతాం దుఃఖస్వభావతాం, ఉపేత్య ప్రాప్య, యద్వస్తు, పత్రే ఆచకాంక్షే, తద్వస్తు, ఆహృతమానీతం, భర్త్రేతి శేషః, అపశ్యదేవ అలభ్యతేత్యర్థః, కుతః హి యస్మాత్కారణాత్, అస్య, భూపతేః, ఇష్టంవస్తు, త్రిదివే స్వర్గేఽపి, అనాసాద్య మప్రాప్యం, నాభూత్ కిం, యాచనయా నేత్యాహ, అధిజ్యధన్వన ఇతి, నహివీరపత్నీనా మలభ్యం కించిదస్తీతిభావః. అత్ర బాహటః, 'పాదశోషావిదాహశ్చశ్రద్ధాచవివిధాత్మికే' తి. ఏతచ్చ పత్నీమనోరథపూరణం అకరణే దృష్టదోషసంభవాత్, నతురాజ్ఞః, స్త్రీలౌల్యాత్, తదుక్తం, 'దేయమప్యహితంతస్యై హితోపహిత మల్పకం, శ్రద్ధావిఘాతాద్గర్భస్య వికృతిచ్యుతి రేవవా' అన్యచ్చ. 'దోహదస్యాప్రదానేన గర్భోదోష మవాప్నుయా' దితి.

భావము.—సుదక్షిణాదేవి బయ్యంకలవలన నేవస్తువు గోరినను నావస్తువామెకు తెచ్చి యియ్యఁబడును. ఎందువల్లనన నామె కిష్టమయినవస్తువు స్వర్గమందుండిన దయినను దానిఁ బొంద దిలీపమహారాజున కసాధ్యము కాదు.

శ్లో. క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం
ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా,
పురాణపత్రాపగమా దనంతరం
లతేవ సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా. ౭

పదచ్ఛేదము.—క్రమేణ. నిస్తీర్య, చ, దోహదవ్యథాం, ప్రచీయమానావయవా, రరాజ, సా, పురాణపత్రాపగమాత్, అనంతరం, లతా, ఇవ, సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా.

అర్థము.—సా=ఆసుదక్షిణాదేవి, క్రమేణ=క్రమముగా, దోహదవ్యథాంచ-దోహద = గర్భిణీమనోరథంబుచే నయిన, వ్యథాంచ = దుఃఖమును, నిస్తీర్య=దాటి,

ప్రచీయమానావయవాసతీ-ప్రచీయమాన = పోషింపఁబడిన, అవయవాసతీ=అవయవములు గల్గినట్టిదగుచు, పురాణ పత్రాపగమాత్-పురాణ=పురాతనములయిన, పత్ర=పర్ణములయొక్క, అపగమాత్-పోవుటకంటె, అనంతరం=తర్వాత, సన్నద్ధమనోజ్ఞ పల్లవా-సన్నద్ధ=పుట్టిన, మనోజ్ఞ=మనోహరములైన, పల్లవా=చిగురుటాకులుగలిగిన, లతేవ=తీఁగవలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

ఆకాంక్ష — రరాజ=ప్రకాశించెను. కా=ఎవతె? సా=ఆసుదక్షిణాదేవి (అకర్మకకర్తృప్రయోగము.) కేవ=దేనివలె? లతేవ=తీఁగవలె. లతాకథంభూతా = తీఁగెట్టిది? సన్నద్ధ మనోజ్ఞపల్లవా=పుట్టినమనోహరములగు చిగురుటాకులుగల్గినది. కదా=ఎప్పుడు? అనంతరం=తర్వాతను. కస్మాత్ = దేనికంటె? పురాణపత్రాపగమాత్ =పురాతనములయిన పర్ణములయొక్క పోవుటకంటె. కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు? ప్రచీయమానావయవాసతీ=పోషింపఁబడిన యవయవములు కలిగినదగుచు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? నిస్తీర్య = దాఁటి. కాంచ=దేనిని? దోహదవ్యథాంచ = గర్భిణీమనోరథముచేనయినదుఃఖమును. కేన=దేనిచేత? క్రమేణ=క్రమముచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.— క్రమేణ-క్రమేణ, క్రమాభ్యాం, క్రమైః. క్రమశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. నిస్తీర్య-ల్యబంతమవ్య. చ-అవ్య. దోహదవ్యథాం-దోహదేన వ్యథా దోహదవ్యథా, తాం దోహదవ్యథాం; వ్యథాం, వ్యథే, వ్యథాః. దోహదవ్యథాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రచీయమానావయవా-ప్రచీయమానాః అవయవాః యస్యాస్సా ప్రచీ...యవా; అవయవా, అవయవే, అవయవాః. ప్రచీయమానావయవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పురాణపత్రాపగమాత్-పురాణానిచ తాని పత్రాణిచ పురాణపత్రాణి, పురా ... త్రాణాం, అపగమః పురా...గమః, తస్మాత్ పురా...గమాత్; అపగమాత్, అపగమాభ్యాం, అపగమేభ్యః. పురాణపత్రాపగమశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అనంతరం-నవిద్యతే అంతరం యస్యసః అనంతరః, తం అనంతరం; అనంతరం, అనంతరౌ, అనంతరాన్. అనంతరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. లతా-లతా, లతే, లతాః. లతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా-సన్నద్ధాః మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్సా సన్నద్ధ...పల్లవా; పల్లవా, పల్లవే, పల్లవాః. సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— క్రమేణేతి. సా సుదక్షిణా, క్రమేణ, దోహదవ్యథాంచ, నిస్తీర్య ప్రచీయమానావయవా పుష్యమాణావయవాసతీ, పురాణపత్రాపగమా దనంతరం, సన్నద్ధా స్సంజాతాః ప్రత్యగ్రత్వా న్మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్సా, లతేవ, రరాజ.

భావము.—సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమంబుగా బయ్యాంకలవలన గలిగిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠవమునుబొంది పండుటాకులురాలి చిగురుటాకులుగల తీఁగ వలె ప్రకాశించెను.

అవ.—లక్షణాంతరం వర్ణయతి.—

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయోః శ్రియమ్. ౮

పదచ్ఛేదము.—దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, ఆనీలముఖమ్, స్తనద్వయం, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియం.

అర్థము.—దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సుసత్సు=గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం-నితాంత=మిక్కిలి, పీవరం=బలిసినట్టియు, ఆనీలముఖం-ఆనీల=అంతటనల్లనయిన, ముఖం=చూచుకములు గలిగినట్టియు, తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం-స్తన=కుచములయొక్క, ద్వయం=యుగ్మము, భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమర=భృంగముల చేతను, అభిలీనయోః=అభివ్యాప్తములయినట్టియు, సుజాతయోః=సుందరములయిన, పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క, శ్రియం=కాంతిని, తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను.

ఆకాంక్ష.—తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను. కిం=ఏది? స్తనద్వయం=కుచయుగ్మము. కాం=దేనిని? శ్రియం=కాంతిని (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). కయోః=వేనియొక్క? పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభూతయోః=కమల కుట్మలములెట్టివి? సుజాతయోః=సుందరములయినవి. పునః కథంభూతయోః=ఇంక నెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః=భృంగములచేనభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయంకథంభూతం=కుచ యుగ్మమెట్టిది? తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవిసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఆనీలముఖం=అంతటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకనెట్టిది? నితాంతపీవరం=మిక్కిలి బలిసినది. కథంభూతేషుసత్సు=ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సుసత్సు=గడిచిపోయినవగుచుండఁగా. కేషు=ఏవి? దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు

శబ్దరూపసమాసములు.—దినేషు-దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః అ, న, స, బ. గచ్ఛత్సు-గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్ఛబ్దః త, న, స, బ. నితాంతపీవరం నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి, నితాంతపీవరశబ్దః అ, న

ప్ర, ఏ. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆనీలముఖం - ఆసమంతా న్నీలే ఆనీలే, ఆనీలే, ముఖే యస్య తత్ ఆనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. ఆనీలముఖశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. స్తనద్వయం-స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రతుః, తిరశ్చక్రుః 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమ రాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనా భ్రమరాభిలీనా, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభి లీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. సుజాత యోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః అ, పు, ష, ద్వి. పంకజ కోశయోః—పంకే జాతే పంకజే, పంకజయోః కోశౌ పంకజకోశౌ, తయోః పంకజకో శయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. శ్రియం-శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—దినేష్వితి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్సు, నితాంతపీవర మతిస్థూలం, ఆసమంతాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరై రభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయో స్సుందరయోః, పంక జకోశయోః కమలకుట్మలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, అత్రబాహటః—'ఆశ్లేష్టతా స్తనౌ పీనౌ సుందరౌ కృష్ణచూచుకౌ' వితి.

భావము.—నానావస్తువులపై నాసపడుదినములు గడచుచుండ సుదక్షిణాదేవి పయోధరము లంతటనల్లనగు చనుమొనలుగలదియై పైఁదుమ్మెదలు వ్రాలినతమ్మిమొగ్గలకాం తిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృప స్ససత్త్వాం మహిషీ మమన్యత. ౯

పదచ్ఛేదము.—నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యం తరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్సలిలాం, సరస్వతీం, నృపః, ససత్త్వాం, మహిషీం, అమన్యత.

అర్థము.—నృపః=దిలీపమహారాజు, ససత్త్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=పట్టాభి షిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం-నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందుగలిగిన

భావము.—సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమంబుగా బయ్యాంకలవలన గలిగిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠవమునుబొంది పండుటాకులురాలి చిగురుటాకులుగల తీఁగవలె ప్రకాశించెను.

అవ.—లక్షణాంతరం వర్ణయతి.—

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయోః శ్రియమ్. ౮

పదచ్ఛేదము.—దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, ఆనీలముఖమ్, స్తనద్వయం, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియం.

అర్థము.—దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సుసత్సు=గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం-నితాంత=మిక్కిలి, పీవరం=బలిసినట్టియు, ఆనీలముఖం-ఆనీల=అంతటనల్లనయిన, ముఖం=చూచుకములు గలిగినట్టియు, తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం-స్తన=కుచములయొక్క, ద్వయం=యుగ్మము, భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమర=భృంగములచేతను, అభిలీనయోః=అభివ్యాప్తములయినట్టియు, సుజాతయోః=సుందరములయిన, పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క, శ్రియం=కాంతిని, తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను.

ఆకాంక్ష.—తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను. కిం=ఏది? స్తనద్వయం=కుచయుగ్మము. కాం=దేనిని? శ్రియం=కాంతిని (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). కయోః=వేనియొక్క? పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభూతయోః=కమల కుట్మలములెట్టివి? సుజాతయోః=సుందరములయినవి. పునఃకథంభూతయోః=ఇంకనెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః=భృంగములచేనభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయంకథంభూతం=కుచయుగ్మమెట్టిది? తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవిసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఆనీలముఖం=అంతటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? నితాంతపీవరం=మిక్కిలి బలిసినది. కథంభూతేషుసత్సు=ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సుసత్సు=గడిచిపోయినవగుచుండఁగా. కేషు=ఏవి? దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దినేషు-దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః అ, న, స, బ. గచ్ఛత్సు-గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్ఛబ్దః త, న, స, బ. నితాంతపీవరం-నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి. నితాంతపీవరశబ్దః అ, న,

ప్ర, ఏ. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆనీలముఖం - ఆసమంతా న్నీలే ఆనీలే, ఆనీలే, ముఖే యస్య తత్ ఆనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. ఆనీలముఖశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. స్తనద్వయం-స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రతుః, తిరశ్చక్రుః 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమ రాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనౌ భ్రమరాభిలీనౌ, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభి లీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. సుజాత యోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః అ, పు, ష, ద్వి. పంకజ కోశయోః-పంకే జాతే పంకజే, పంకజయోః కోశౌ పంకజకోశౌ, తయోః పంకజకో శయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. శ్రియం-శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—దినేష్వితి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్సు, నితాంత పీవర మతిస్థూలం, ఆసమంతాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరై రభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయో స్సుందరయోః, పంక జకోశయోః కమలకుట్మలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, అత్ర బాహటః—'ఆశ్లేష్టతా స్తనౌ పీనౌ సుందరౌ కృష్ణచూచుకౌ' ఇతి.

భావము.—నానావస్తువులపై నాసపడుదినములు గడచుచుండఁగ సుదక్షిణాదేవి పయోధరము లంతటనల్లనగు చనుమొనలుగలదియై తుమ్మెదలు వ్రాలినతమ్మిమొగ్గలకాం తిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృప స్ససత్త్వాం మహిషీ మమన్యత.

పదచ్ఛేదము.—నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యం తరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్సలిలాం, సరస్వతీం, నృపః, ససత్త్వాం, మహిషీం, అమన్యత.

అర్థము.—నృపః=దిలీపమహారాజు, ససత్త్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=పట్టాభి షిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం-నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందుగలిగిన

భావము.—సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమంబుగా బయ్యాంకలవలన గలిగిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠవమునుబొంది పండుటాకులుఁరాలి చిగురుటాకులుగల తీఁగవలె ప్రకాశించెను.

అవ.—లక్షణాంతరం వర్ణయతి.—

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయోః శ్రియమ్. ౮

పదచ్ఛేదము.—దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, ఆనీలముఖమ్, స్తనద్వయం, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియం.

అర్థము.—దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సుసత్సు=గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం-నితాంత=మిక్కిలి, పీవరం=బలిసినట్టియు, ఆనీలముఖం-ఆనీల=అంతటనల్లనయిన, ముఖం=చూచుకములు గలిగినట్టియు, తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం-స్తన=కుచములయొక్క, ద్వయం=యుగ్మము, భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమర=భృంగముల చేతను, అభిలీనయోః=అభివ్యాప్తములయినట్టియు, సుజాతయోః=సుందరములయిన, పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క, శ్రియం=కాంతిని, తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను.

ఆకాంక్ష.—తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను. కిం=ఏది? స్తనద్వయం=కుచయుగ్మము. కాం=దేనిని? శ్రియం=కాంతిని (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). కయోః=వేనియొక్క? పంకజకోశయోః=కమలకుట్మలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభూతయోః=కమల కుట్మలములెట్టివి? సుజాతయోః=సుందరములయినవి. పునఃకథంభూతయోః=ఇంకనెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః=భృంగములచేనభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయంకథంభూతం=కుచయుగ్మమెట్టిది? తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవిసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఆనీలముఖం=అంతటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకనెట్టిది? నితాంతపీవరం=మిక్కిలి బలిసినది. కథంభూతేషుసత్సు=ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సుసత్సు=గడిచిపోయినవగుచుండఁగా. కేషు=ఏవి? దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దినేషు-దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః అ, న, స, బ. గచ్ఛత్సు-గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్ఛబ్దః త, న, స, బ. నితాంతపీవరం-నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి. నితాంతపీవరశబ్దః అ, న,

ప్ర, ఏ. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆనీలముఖం - ఆసమంతా న్నీలే ఆనీలే, ఆనీలే, ముఖే యస్య తత్ ఆనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. ఆనీలముఖశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. స్తనద్వయం-స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రతుః, తిరశ్చక్రుః 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమ రాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనౌ భ్రమరాభిలీనౌ, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభి లీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. సుజాత యోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః అ, పు, ష, ద్వి. పంకజ కోశయోః-పంకే జాతే పంకజే, పంకజయోః కోశౌ పంకజకోశౌ, తయోః పంకజకో శయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. శ్రియం-శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—దినేష్వితి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్సు, నితాంతపీవర మతిస్థూలం, ఆసమంతాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరై రభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయో స్సుందరయోః, పంక జకోశయోః కమలకుట్మలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, అత్ర బాహటః—'అమ్లేష్టతా స్తనౌ పీనౌ సుందరౌ కృష్ణచూచుకౌ' ఇతి.

భావము.—నానావస్తువులపై నాసపడుదినములు గడచుచుండ సుదక్షిణాదేవి పయోధరము లంతటనల్లనగు చనుమొనలుగలదియై పైఁదుమ్మెదలు వ్రాలినతమ్మిమొగ్గలకాం తిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృప స్ససత్త్వాం మహిషీ మమన్యత. ౯

పదచ్ఛేదము.—నిధానగర్భాం, ఇవ, సాగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యం తరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్సలిలాం, సరస్వతీం, నృపః, ససత్త్వాం, మహిషీం, అమన్యత.

అర్థము.—నృపః=దిలీపమహారాజు, ససత్త్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=పట్టాభి షిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం-నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందు గలిగిన

భావము.—సుదక్షిణాదేవి క్రమక్రమంబుగా బయ్యంకలవలన గలిగిన బాధలచే నివర్తింపఁబడి యవయవసౌష్ఠవమునుబొంది పండుటాకులురాలి చిగురుటాకులుగల తీఁగవలె ప్రకాశించెను.

అవ.—లక్షణాంతరం వర్ణయతి.—

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం
తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయో శ్శ్రియమ్. ౧

పదచ్ఛేదము.—దినేషు, గచ్ఛత్సు, నితాంతపీవరం, తదీయం, ఆనీలముఖమ్, స్తనద్వయం, తిరశ్చకార, భ్రమరాభిలీనయోః, సుజాతయోః, పంకజకోశయోః, శ్రియం.

అర్థము.—దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు, గచ్ఛత్సు సత్సు=గడిచిపోవుచుండఁగాను, నితాంతపీవరం-నితాంత=మిక్కిలి, పీవరం=బలిసినట్టియు, ఆనీలముఖం-ఆనీల=అంతటనల్లనయిన, ముఖం=చూచుకములు గలిగినట్టియు, తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైన, స్తనద్వయం-స్తన=కుచములయొక్క, ద్వయం=యుగ్మము, భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమర=భృంగముల చేతను, అభిలీనయోః=అభివ్యాప్తములయినట్టియు, సుజాతయోః=సుందరములయిన, పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క, శ్రియం=కాంతిని, తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను.

అన్వయక్రమము.—తిరశ్చకార=తిరస్కరించెను. కిం=ఏది? స్తనద్వయం=కుచయుగ్మము. కాం=దేనిని? శ్రియం=కాంతిని (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). కయోః=వేనియొక్క? పంకజకోశయోః=కమల కుట్మలములయొక్క. పంకజకోశయోః కథంభూతయోః=కమల కుట్మలము లెట్టివి? సుజాతయోః=సుందరములయినవి. పునః కథంభూతయోః=ఇంక నెట్టివి? భ్రమరాభిలీనయోః=భృంగములచేనభివ్యాప్తములయినవి. స్తనద్వయం కథంభూతం=కుచ యుగ్మ మెట్టిది? తదీయం=ఆసుదక్షిణాదేవి సంబంధియైనది. పునః కథంభూతం=ఇంక నెట్టిది? ఆనీలముఖం=అంతటనల్లనయిన చూచుకములు కలిగినది. పునః కథంభూతం = ఇంకను నెట్టిది? నితాంతపీవరం=మిక్కిలి బలిసినది. కథంభూతేషు సత్సు=ఎట్టివగుచుండఁగా? గచ్ఛత్సు సత్సు=గడిచిపోవునవగుచుండఁగా. కేషు=ఏవి? దినేషు=గర్భిణీమనోరథదినములు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దినేషు-దినే, దినయోః, దినేషు. దినశబ్దః అ, న, న, స. గచ్ఛత్సు-గచ్ఛతి, గచ్ఛతోః, గచ్ఛత్సు. గచ్ఛచ్ఛబ్దః త, న, స, స. నితాంతపీవరం-నితాంతం పీవరం నితాంతపీవరం; పీవరం, పీవరే, పీవరాణి, నితాంతపీవరశబ్దః అ, న,

ప్ర, ఏ. తదీయం-తస్యాః ఇదం తదీయం; తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆనీలముఖం - ఆసమంతా న్నీలే ఆనీలే, ఆనీలే, ముఖే యస్య తత్ ఆనీలముఖం; ముఖం, ముఖే, ముఖాని. ఆనీలముఖశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. స్తనద్వయం-స్తనయోః ద్వయం స్తనద్వయం; ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. స్తనద్వయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తిరశ్చకార-తిరశ్చకార, తిరశ్చక్రతుః, తిరశ్చక్రుః 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భ్రమరాభిలీనయోః-భ్రమరైః అభిలీనౌ భ్రమరాభిలీనౌ, తయోః భ్రమరాభిలీనయోః; అభిలీనస్య, అభిలీనయోః, అభిలీనానాం, భ్రమరాభిలీనశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. సుజాతయోః-సుజాతస్య, సుజాతయోః, సుజాతానాం. సుజాతశబ్దః అ, పు, ష, ద్వి. పంకజకోశయోః-పంకే జాతే పంకజే, పంకజయోః కోశౌ పంకజకోశౌ, తయోః పంకజకోశయోః; కోశస్య, కోశయోః, కోశానాం. పంకజకోశశబ్దః అ, పుం, ష, ద్వి. శ్రియం-శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—దినేష్వితి. దినేషు, దోహదదినేషు, గచ్ఛతు సత్సు, నితాంతపీవరమతిస్థూలం, అసమంతాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరైరభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయోస్సుందరయోః, పంకజకోశయోః కమలకుట్మలయోః, శ్రియం, తిరశ్చకార, అత్ర బాహటః—'అమ్లేష్టతా స్తనౌ పీనౌ సుందరౌ కృష్ణచూచుకౌ' ఇతి.

భావము.—నానావస్తువులపై నాసపడుదినములు గడచుచుండఁగ సుదక్షిణాదేవి పయోధరము లంతటనల్లనగు చనుమొనలుగలదియై పైఁదుమ్మెదలు వ్రాలినతమ్మిమొగ్గలకాంతిని దిరస్కరించెను.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం
శమీ మివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృప స్ససత్త్వాం మహిషీ మమన్యత. ౯

పదచ్ఛేదము.—నిధానగర్భాం, ఇవ, సాంగరాంబరాం, శమీం, ఇవ, అభ్యంతరలీనపావకామ్, నదీం, ఇవ, అంతస్సలిలాం, సరస్వతీం, నృపః, ససత్త్వాం, మహిషీం, అమన్యత.

అర్థము.—నృపః=దిలీపమహారాజు, ససత్త్వాం=గర్భిణియైన, మహిషీం=పట్టాభిషిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నిధానగర్భాం-నిధాన=నిధి, గర్భాం=గర్భమందు గలిగిన

సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను, అభ్యంతరలీనపావకాం-అభ్యంతర=మధ్యప్రదేశమందు, లీన=అణఁగియుండెడి, పావకాం=యజ్ఞేశ్వరుఁడుగల, శమీమివ = శమీవృక్షమునువలెను, అంతస్సలిలామ్-అంతః=అంతర్గతమయిన, సలిలాం = ఉదకముగల్గిన, సరస్వతీం=సరస్వతియనెడి, నదీమివ=నదినివలెను, అమన్యత=ఎంచెను.

ఆకాంక్ష.—అమన్యత=ఎంచెను. కః=ఎవఁడు? నృపః=దిలీపమహారాజు. కాం=ఎవ్వతెను? మహిషీం=పట్టాభిషిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). కామివ=దేనినివలె? నదీమివ=నదినివలె.నదీంకథంభూతాం=నదియెట్టిది? సరస్వతీం=సరస్వతియనునది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకను నెట్టిది? అంతస్సలిలాం=అంతర్గతమయిన ఉదకముగల్గినది. పునఃకామివ=ఇంక దేనివలె? శమీమివ=శమీవృక్షమునువలె. శమీంకథంభూతాం=శమీవృక్షమెట్టిది? అభ్యంతరలీనపావకాం=మధ్యప్రదేశమం దణఁగియుండెడి యజ్ఞేశ్వరుఁడుగల్గినది. పునఃకామివ=ఇంక దేనివలెను? సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను. సాగరాంబరాం కథంభూతాం=భూమి ఎటువంటిది? నిధానగర్భాం=నిధిగర్భముందుఁగలిగినది. మహిషీం కథంభూతాం=పట్టాభిషిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? ససత్త్వాం=గర్భిణియైనట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిధానగర్భాం-నిధానం గర్భే యస్యా స్సా నిధానగర్భా, తాం నిధానగర్భాం; గర్భాం, గర్భే, గర్భాః. నిధానగర్భాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. సాగరాంబరాం-సాగరః అంబరం యస్యా స్సా సాగరాంబరా, తాం సాగరాంబరాం; అంబరాం, అంబరే, అంబరాః. సాగరాంబరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శమీం-శమీం, శమ్యౌ, శమీః. శమీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అభ్యంతరలీనపావకాం - అభ్యంతరే లీనః అభ్యంతరలీనః, అభ్యంతరలీనః పావకః యస్యాస్సా అభ్యం ... పావకా, తాం అభ్యం ... పావకాం; పావకాం, పావకే,పావకాః.అభ్యంతరలీనపావకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,ద్వి,ఏ. నదీం-నదీం, నద్యౌ,నదీః. నదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అంతస్సలిలాం - అంతర్గతం సలిలం యస్యా స్సా అంతస్సలిలా, తాం అంతస్సలిలాం, సలిలాం, సలిలే, సలిలాః. అంతస్సలిలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సరస్వతీం-సరస్వతీం, సరస్వత్యౌ, సరస్వతీః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నృపః-నౄన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పుం, ప్ర, ఏ. ససత్త్వాం-సత్త్వేన సహవర్తత ఇతి ససత్త్వా, తాం ససత్త్వాం; ససత్త్వాం, ససత్త్వే, ససత్త్వాః. ససత్త్వాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహిషీం-మహిషీం, మహిష్యౌ, మహిషీః. మహిషీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అమన్యత-అమన్యత, అమన్యేతాం, అమన్యంత 'మనుఅవబోధన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరిభూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నిధానేతి. నృపః దిలీపః, ససత్త్వాం ఆపన్నసత్త్వాం, గర్భిణీమిత్యర్థః, మహిషీం కృతాభిషేకాం, ప్రియాం, 'కృతాభిషేకామహిషీ' త్యమరః; నిధానం గర్భేయస్యాస్తాం నిధానగర్భాం, సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యా స్తాం సాగరాంబరాం, సముద్రవసనామిత్యర్థః, 'అంబరం వ్యోమ్నివాససీ' త్యమరః; భువమివ అభ్యంతరే లీనః పావకో యస్యాస్తాం, శమీమివ, శమీతరావన్హి రస్తీ త్యత్ర లిఙ్గం, శ్రు. 'శమీగర్భాదగ్నింమంథతీ'తి. అంతస్సలిలా మంతర్గతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ, అమన్యత, ఏతేన, గర్భస్థితశిశోః, సార్వభౌమత్వం తేజస్విత్వం, పవిత్రత్వంచ, వివక్షితం.

భావము.—దిలీపమహారాజు గర్భవతియయిన సుదక్షిణాదేవిని రత్నాదినిధులు గర్భమందుగల భూమినివలెను, అగ్ని గర్భమందుగల శమీవృక్షమును వలెను, అంతర్వాహినియగు సరస్వతీనదినివలెను తలంచెను. (అనఁగా, తద్గర్భస్థితశిశువు సార్వభౌముఁడై, తేజస్వియై, పరమపవిత్రుఁడై యుండునని యెంచె ననుట.)

శ్లో. ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతేః
భుజార్జితానాం చ దిగంతసంపదామ్,
యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియా
ధృతే శ్చ ధీర స్సదృశీ ర్వ్యధత్త సః. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—ప్రియానురాగస్య, మనస్సమున్నతేః, భుజార్జితానాం, చ, దిగంతసంపదామ్, యథాక్రమం, పుంసవనాదికాః, క్రియాః, ధృతేః, చ, ధీరః, సదృశీః, వ్యధత్త, సః.

అర్థము.—ధీరః=విద్వాంసుఁడయిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, ప్రియానురాగస్య-ప్రియా=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవియందలి, అనురాగస్య = అనురాగమునకును, మనస్సమున్నతేః=ఔదార్యమునకును, భుజార్జితానాం-భుజ = బాహుబలంబుచేత, ఆర్జితానాం=సంపాదింపఁబడిన, దిగంతసంపదాంచ-దిక్=దిక్కులయొక్క, అంత = కొనలయందలి, సంపదాంచ=సంపదలకును, ధృతేశ్చ=పుత్త్రుఁడు గలుగుచున్నాఁడనుసంతోషమునకును, సదృశీః=అనురూపములయిన, పుంసవనాదికాః-పుంసవన = పుంసవనమె, ఆదికాః=మొదలుగాఁగల్గిన, క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను, యథాక్రమం=క్రమమును అతిక్రమింపకుండునట్లు, వ్యధత్త=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—వ్యధత్త=చేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాః = వేనిని? క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? యథాక్రమం=క్రమమునతిక్రమింపకుండునట్లు. క్రియాఃకథంభూతాః=క్రియలెట్టివి? పుంసవ

సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను, అభ్యంతరలీనపావకాం-అభ్యంతర=మధ్యప్రదేశ మందు, లీన=అణఁగియుండెడి, పావకాం=యజ్ఞేశ్వరుఁడుగల, శమీమివ = శమీవృక్ష మునువలెను, అంతస్సలిలామ్-అంతః=అంతర్గతమయిన, సలిలాం = ఉదకముగల్గిన, సరస్వతీం=సరస్వతియనెడి, నదీమివ=నదినివలెను, ఆమన్యత=ఎంచెను.

అన్వయః.—ఆమన్యత=ఎంచెను. కః=ఎవఁడు? నృపః=దిలీపమహారాజు. కాం= ఎవ్వతెను? మహిషీం=పట్టాభిషిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని (సకర్మకకర్తృ ప్రయోగము). కామివ=దేనినివలె? నదీమివ=నదినివలె.నదీంకథంభూతాం=నదియెట్టిది? సరస్వతీం= సరస్వతియనునది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకను నెట్టిది? అంతస్సలిలాం=అంతర్గతమయిన ఉదకముగల్గినది. పునః కామివ=ఇంక దేనివలె? శమీమివ=శమీవృక్షమునువలె. శమీంకథంభూతాం=శమీవృక్షమెట్టిది? అభ్యంతరలీనపావకాం=మధ్యప్రదేశమం దణఁగియుండెడి యజ్ఞేశ్వరుఁడుగల్గినది. పునః కామివ=ఇంక దేనివలెను? సాగరాంబరామివ=భూమినివలెను. సాగరాంబరాం కథంభూతాం=భూమి ఎటువంటిది? నిధానగర్భాం=నిధిగర్భమందుఁగలిగినది. మహిషీం కథంభూతాం=పట్టాభిషిక్తురాలయిన సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? ససత్వాం=గర్భిణియైనట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిధానగర్భాం-నిధానం గర్భే యస్యాః సా నిధానగర్భా, తాం నిధానగర్భాం; గర్భాం, గర్భే, గర్భాః. నిధానగర్భాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. సాగరాంబరాం-సాగరః అంబరం యస్యాః సా సాగరాంబరా, తాం సాగరాంబరాం; అంబరాం, అంబరే, అంబరాః. సాగరాంబరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శమీం-శమీం, శమ్యౌ, శమీః. శమీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అభ్యంతరలీనపావకాం - అభ్యంతరే లీనః అభ్యంతరలీనః, అభ్యంతరలీనః పావకః యస్యాస్సా అభ్యం ... పావకా, తాం అభ్యం ... పావకాం; పావకాం, పావకే, పావకాః. అభ్యంతరలీనపావకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నదీం-నదీం, నద్యౌ, నదీః. నదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అంతస్సలిలాం – అంతర్గతం సలిలం యస్యాః సా అంతస్సలిలా, తాం అంతస్సలిలాం; సలిలాం, సలిలే, సలిలాః. అంతస్సలిలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సరస్వతీం-సరస్వతీం, సరస్వత్యౌ, సరస్వతీః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నృపః-నౄన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పుం, ప్ర, ఏ. ససత్వాం-సత్వేన సహవర్తత ఇతి ససత్వా, తాం ససత్వాం; ససత్వాం, ససత్వే, ససత్వాః. ససత్వాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహిషీం-మహిషీం, మహిష్యౌ, మహిషీః. మహిషీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆమన్యత-అమన్యత, అమన్యేతాం, అమన్యంత 'మనుఅవబోధన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరిభూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—నిధానేతి. నృపః దిలీపః, ససత్వాం ఆపన్నసత్వాం, గర్భిణీమిత్యర్థః, మహిషీం కృతాభిషేకాం, ప్రియాం, 'కృతాభిషేకామహిషీ' త్యమరః; నిధానం గర్భేయస్యాస్తాం నిధానగర్భాం, సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యా స్తాం సాగరాంబరాం, సముద్రవసనా మిత్యర్థః, 'అంబరం వ్యోమ్నివాససీ' త్యమరః; భువమివ అభ్యంతరే లీనః పావకో యస్యాస్తాం, శమీమివ, శమీతరావగ్నిరస్తీ త్యత్ర లిఙ్గం, శ్రు. 'శమీగర్భాదగ్నింమంథతీ'తి. అంతస్సలిలా మంతర్గతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ, అమన్యత, ఏతేన, గర్భస్థితశిశోః, సార్వభౌమత్వం తేజస్విత్వం, పవిత్రత్వంచ, వివక్షితం.

భావము.—దిలీపమహారాజు గర్భవతియయిన సుదక్షిణాదేవిని రత్నాదినిధులు గర్భమందుగల భూమినివలెను, అగ్ని గర్భమందుగల శమీవృక్షమును వలెను, అంతర్వాహినియగు సరస్వతీనదినివలెను తలంచెను. (అనఁగా, తద్గర్భస్థితశిశువు సార్వభౌముఁడై, తేజస్వియై, పరమపవిత్రుఁడై యుండునని యెంచెననుట.)

శ్లో. ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతేః
భుజార్జితానాం చ దిగంతసంపదామ్,
యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియా
ధృతేశ్చ ధీర స్సదృశీ ర్వ్యధత్త సః. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—ప్రియానురాగస్య, మనస్సమున్నతేః, భుజార్జితానాం, చ, దిగంతసంపదామ్, యథాక్రమం, పుంసవనాదికాః, క్రియాః, ధృతేః, చ, ధీరః, సదృశీః, వ్యధత్త, సః.

అర్థము.—ధీరః=విద్వాంసుఁడయిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, ప్రియానురాగస్య-ప్రియా=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవియందలి, అనురాగస్య = అనురాగమునకును, మనస్సమున్నతేః=ఔదార్యమునకును, భుజార్జితానాం-భుజ = బాహుబలంబుచేత, ఆర్జితానాం=సంపాదింపఁబడిన, దిగంతసంపదాంచ-దిక్=దిక్కులయొక్క, అంత = కొనలయందలి, సంపదాంచ=సంపదలకును, ధృతేశ్చ=పుత్రుఁడు గలుగుచున్నాఁడనుసంతోషమునకును, సదృశీః=అనురూపములయిన, పుంసవనాదికాః-పుంసవన = పుంసవనమె, ఆదికాః= మొదలుగాఁగల్గిన, క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను, యథాక్రమం=క్రమమును అతిక్రమింపకుండునట్లు, వ్యధత్త= చేసెను.

ఆకాంక్ష.—వ్యధత్త=చేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాః = వేనిని? క్రియాః=శుభవ్యాపారంబులను (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? యథాక్రమం=క్రమముననతిక్రమింపకుండునట్లు. క్రియాఃకథంభూతాః=క్రియలెట్టివి? పుంసవ

నాదికాః=పుంసవనమే మొదలుగాఁగల్గినవి. పునః కథంభూతాః=ఇంకయు నెట్టివి? సదృశీః=అనురూపములయినవి. కస్యాశ్చ=దేనికిని? ధృతేశ్చ=పుత్త్రుఁడు కలుగుచున్నాఁడనెడి సంతోషములకును. కాసాంచ=వేనికిని? దిగంతసంపదాంచ=దిక్కులకొనలయందలిసంపదలకును. దిగంతసంపదాం కథంభూతానాం=దిక్కులకొనలయందలిసంపదలెట్టివి? భుజార్జితానాం=బాహుబలముచేత సంపాదింపఁబడినవి. పునఃకస్యాః=ఇంకను దేనికిని? మనస్సమున్నతేః=ఔదార్యమునకును. పునఃకస్య=ఇంకను దేనికిని? ప్రియానురాగస్య=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవియందలి అనురాగమునకును. సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెటువంటివాఁడు? ధీరః=విద్వాంసుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రియానురాగస్య-ప్రియాయాం అనురాగః ప్రియానురాగః, తస్య ప్రియానురాగస్య; అనురాగస్య, అనురాగయోః, అనురాగాణాం. ప్రియానురాగశబ్దః అ, పుం, ష, ఏ. మనస్సమున్నతేః-మనసః సమున్నతిః మనస్సమున్నతిః, తస్యాః మనస్సమున్నతేః; సమున్నత్యాః,సమున్నతేః, సమున్నత్యోః, సమున్నతీనామ్. మనస్సమున్నతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ, ష, ఏ. భుజార్జితానాం-భుజేన ఆర్జితాః భుజార్జితాః, తాసాం భుజార్జితానాం; ఆర్జితాయాః, ఆర్జితయోః, ఆర్జితానాం. భుజార్జితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. చ-అవ్య. దిగంతసంపదాం-దిశామంతాః దిగంతాః, దిగంతేషు సంపదః దిగంతసంపదః, తాసాం దిగంతసంపదామ్; సంపదః, సంపదోః, సంపదాం. దిగంతసంపచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ష, బ. యథాక్రమం-క్రమ మనతిక్రమ్య యథాక్రమం. అవ్యయీభావ మవ్య. పుంసవనాదికాః-పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం, పుంసవనం ఆదిర్యాసాంతాః పుంసవనాదికాః, తాః పుంసవనాదికాః; ఆదికాం, ఆదికే, ఆదికాః. పుంసవనాదికాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. క్రియాః-క్రియాం, క్రియే, క్రియాః. క్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ.ధృతేః-ధృత్యాః, ధృతే, ధృత్యోః, ధృతీనాం. ధృతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష,ఏ. చ-అవ్య.ధీరః-ధీరః, ధీరౌ, ధీరాః.ధీరశబ్దః అ, పుం, ప్ర, ఏ సదృశీః-సదృశీం, సదృశ్యౌ, సదృశీః. సదృశీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, బ. వ్యధత్త - వ్యధత్త, వ్యదధాతాం, వ్యదధత. విపూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పుం, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రియేతి. ధీరః, స దిలీపః, ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం, అనురాగస్య, మనస్సమున్నతేరౌదార్యస్య, భుజేన భుజబలేన ఆర్జితానాం సంపాదితానాం,నతువాణిజ్యాదినా. దిగంతేషు, సంపదాం, ధృతేశ్చ పుత్త్రో మే భవిష్యతీతి సంతోషస్యచ, 'ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాకారతుష్టి' ష్వితి విశ్వః; సదృశీః అనురూపాః, పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం, తదాదిర్యాసాంతాః, క్రియాః, యథాక్రమం,

క్రమ మనతిక్రమ్య, వ్యథత్త కృతవాన్, ఆదిశబ్దేన అనవలోభన సీమంతోన్నయనే గృహ్యేతే. అత్ర మాసిద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనం, యదాహ 'పుంసానక్షత్రేణ చంద్రమా యుక్తస్స్యా' దితిసారస్కః, 'చతుర్థేమాస్యనవలోభల' మిత్యాశ్వలాయనః. 'షష్ఠేఽష్టమేవాసీమంతోన్నయన' మితి యాజ్ఞవల్క్యః.

భావము.—పండితుఁడయినదిలీపమహారాజు ప్రియురాలయినభార్యయందలిప్రేమకును, తనయౌదార్యమునకును, భుజబలముచే నెల్లదిశలయందును సంపాదింపఁబడిన సంపదలకును, కుమారుఁడు పుట్టుచున్నాఁడనియెడి సంతోషమునకును తగినట్లు పుంసవన సీమంతాదికార్యములను క్రమప్రకారము చేసెను.

శ్లో. సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవా
త్ప్రయత్నముక్తాసనయా గృహాగతః
తయోపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా
ననంద పారిప్లవనేత్రయా నృపః. ౧౧

పదచ్ఛేదము.—సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్, ప్రయత్నముక్తాసనయా, గృహాగతః, తయా, ఉపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా, ననంద, పారిప్లవనేత్రయా, నృపః.

అర్థము.—గృహాగతః - గృహ=గృహమునుగూర్చి, ఆగతః=వచ్చిన, నృపః=దిలీపమహారాజు, సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్ - సురేంద్ర = దిక్పాలకులయొక్క, మాత్రా=అంశలచేతను, ఆశ్రిత=ప్రవేశింపఁబడిన, గర్భ=గర్భముయొక్క, గౌరవాత్=భారంబువలన, ప్రయత్నముక్తాసనయా-ప్రయత్న=ప్రయాసచేతను, ముక్త=విడువఁబడిన, ఆసనయా=పీఠముగలిగినదియు, ఉపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా-ఉపచార=ఉపచారార్థమయిన, అంజలి=అంజలికరణమునందు, ఖిన్న=ఖేదవిశిష్టములయిన, హస్తయా=హస్తములు గలిగినదియు, పారిప్లవనేత్రయా-పారిప్లవ=చంచలములయిన, నేత్రయా=లోచనములు గలిగినదియు నయిన, తయా=ఆసుదక్షిణాదేవిచేత, ననంద=సంతోషించెను.

ఆకాంక్ష.—ననంద=సంతోషించెను. కః=ఎవఁడు? నృపః=దిలీపమహారాజు(అకర్మకప్రయోగము). కయా = ఎవ్వతెచేత? తయా=ఆసుదక్షిణాదేవిచేత. తయా కథంభూతయా=ఆసుదక్షిణాదేవియెట్టిది? పారిప్లవనేత్రయా-పారిప్లవ=చంచలములయిన, నేత్రయా=లోచనములుకలిగినది. పునః కథంభూతయా=ఇంకను నెట్టిది? ఉపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా=ఉపచారార్థమయినఅంజలికరణమందు ఖేదవిశిష్టములయినహస్తములు కలిగినది. పునః కథంభూతయా=ఇంకను నెట్టిది? ప్రయత్నముక్తాసనయా=ప్రయాసచే విడువఁబడినపీఠముగలిగినది. కస్మాత్=దేనివలన? సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్ = దిక్పా

లురయంశలచే నాశ్రయింపఁబడినగర్భభారంబువలన. నృపః కథంభూతః = దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? గృహాగతః=గృహమునుగూర్చి వచ్చినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సురేంద్ర మాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్-సురాణాం ఇంద్రాః సురేంద్రాః, సురేంద్రాణాం మాత్రాః సురేంద్రమాత్రాః, సు...త్రాభిఃఆశ్రితః సు...శ్రితః, సు...శ్రితశ్చాసౌ గర్భశ్చ సు...శ్రితగర్భః, సు...గర్భస్యగౌరవం సు...గౌరవం,తస్మాత్ సురేంద్ర...గౌరవాత్;గౌరవాత్, గౌరవాభ్యాం,గౌరవేభ్యః సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవశబ్దః అ, న, పం,ఏ. ప్రయత్నముక్తాసనయా-ప్రయత్నేనముక్తం ప్రయత్నముక్తం,ప్రయత్నముక్తం ఆసనం యయా సా ప్ర...సనా, తయా ప్రయత్నముక్తాసనయా; ఆసనయా, ఆసనాభ్యాం, ఆసనాభిః. ప్రయత్నముక్తాసనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. గృహాగతః-గృహంఆగతః గృహాగతః;ఆగతః,ఆగతౌ,ఆగతాః. గృహాగతశబ్దః అ,పుం,ప్ర, ఏ. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దఃద, స్త్రీ,తృ, ఏ. ఉపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా-ఉపచారస్య అంజలిః ఉపచారాంజలిః, ఉపచారాంజలౌ ఖిన్నౌ ఉపచారాంజలిఖిన్నౌ, ఉప...ఖిన్నౌ హస్తౌ యస్యాస్సా ఉపచా...న్న హస్తా, తయా ఉపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా; హస్తయా, హస్తాభ్యాం,హస్తాభిః. ఉపచారాంజలిఖిన్నహస్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ననంద-ననంద, ననందతుః, ననందుః. 'టునదిసమృద్ధౌ' విత్యస్మాద్ధాతోఃకర్తృకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పారిప్లవనేత్రయా-పారిప్లవనేత్రేయస్యాస్సా పారిప్లవనేత్రా, తయా పారిప్లవనేత్రయా;నేత్రయా, నేత్రాభ్యాం, నేత్రాభిః. పారిప్లవనేత్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ.నృపః-నౄన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పుం, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సురేంద్రేతి.గృహాగతః గృహం ప్రత్యాగతః, నృపోదిలీపః,సురేంద్రాణాం లోకపాలానాం, మాత్రాభి రంశైః, ఆశ్రితస్య అనుప్రవిష్టస్య, గర్భస్య, గౌరవాత్ భారాత్, ప్రయత్నేన, ముక్తాసనయా, ఆసనాదుత్థితయేత్యర్థః, ఉపచారస్యాంజలౌ అంజలికరణే, ఖిన్నహస్తయా, పారినేత్రయా చంచలాక్ష్యా, 'చంచలం తరళంచైవ పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః; తయాసుదక్షిణయా, ననందసంతోషితవాన్, సురేంద్రమాత్రాశ్రితేత్యత్రమనుః. 'అష్టాభిశ్చసురేంద్రాణాంమాత్రాభిర్నిర్మితోనృప'ఇతి.

భావము.—రఘుమహారాజు తనమందిరముజొచ్చి దిక్పాలురయంశంబు నొంది యుండెడి గర్భస్థశిశువుయొక్క బరువువలన నధికప్రయత్నముతోఁ దనకు మర్యాదల నొనరించెడు దనప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవినిఁ జూచి మిగులసంతోషించె.

శ్లో. కుమారభృత్యాకుశలై రనుష్ఠితే
భిషగ్భి రాప్తై రథ గర్భభర్మణి,

పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖీం ప్రియాం
దదర్శ కాలే దివ మభ్రితా మివ. ౧౨

పదచ్ఛేదము.—కుమారభృత్యాకుశలైః, అనుష్ఠితే, భిషగ్భిః, ఆప్తైః, అథ, గర్భభర్మణి, పతిః, ప్రతీతః, ప్రసవోన్ముఖీం, ప్రియాం, దదర్శ, కాలే, దివం, అభ్రితాం, ఇవ.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, కుమారభృత్యాకుశలైః-కుమారభృత్యా=బాలచికిత్సయందు, కుశలైః=సమర్థులయినట్టియు, ఆప్తైః=హితులయిన, భిషగ్భిః=వైద్యులచేత, గర్భభర్మణి-గర్భ=గర్భముయొక్క, భర్మణి=పోషణము, అనుష్ఠితేసతి=చేయఁబడినదియగుచుండఁగా, కాలే=పదవమాసమందు; గ్రీష్మావసానమందును, ప్రసవోన్ముఖీం-ప్రసవ=ప్రసవించుటకు, ఉన్ముఖీం=అభిముఖురాలయిన, ప్రియాం=ప్రియురాలైన సుదక్షిణాదేవిని, అభ్రితా=సంజాతమేఘములుగల, దివమివ=ఆకాశమునువలె, పతిః=భర్తయగు దిలీపమహారాజు, ప్రతీతస్సన్=సంతుష్టుఁడగుచు, దదర్శ=చూచెను.

అన్వయము.—దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవఁడు? పతిః=భర్తయయిన దిలీపమహారాజు, కాం=ఎవతెను? ప్రియాం=ప్రియురాలయినసుదక్షిణాదేవిని (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రతీతస్సన్=సంతుష్టుఁడయినవాఁడగుచు. కామివ=దేనినివలె? దివమివ=ఆకాశమునువలె. దివం కథంభూతాం=ఆకాశమెట్టిది? అభ్రితాం=సంజాతమేఘములుగలది. ప్రియాం కథంభూతాం=ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవియెట్టిది? ప్రసవోన్ముఖీం=ప్రసవించుటకు అభిముఖురాలయినది. కస్మిన్=దేనియందు? కాలే=పదవమాసమందు; గ్రీష్మావసానమందును. కథంభూతేసతి=ఏలాటిదై యుండఁగా? అనుష్ఠితేసతి=చేయఁబడ్డదై యుండఁగా. కస్మిన్=ఏది? గర్భభర్మణి=గర్భముయొక్క పోషణము. కైః=ఎవరిచేత? భిషగ్భిః=వైద్యులచేత. భిషగ్భిః కథంభూతైః=వైద్యులెట్టివారు? ఆప్తైః=హితులయినవారు. పునః కథంభూతైః=ఇంకనునెట్టివారు? కుమారభృత్యాకుశలైః=బాలచికిత్సయందు సమర్థులయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.— కుమారభృత్యాకుశలైః-కుమారాణాం భృత్యా కుమారభృత్యా, కుమారభృత్యాయాం కుశలాః కుమారభృత్యాకుశలాః, తైః కుమారభృత్యాకుశలైః; కుశలేన, కుశలాభ్యాం, కుశలైః. కుమారభృత్యాకుశలశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అనుష్ఠితే-అనుష్ఠితే, అనుష్ఠితయోః, అనుష్ఠితేషు. అనుష్ఠితశబ్దః అ, న, స, ఏ. భిషగ్భిః-భిషజా, భిషగ్భ్యాం, భిషగ్భిః. భిషక్ఛబ్దః జ, పుం, తృ, బ. ఆప్తైః-ఆప్తేన, ఆప్తాభ్యాం, ఆప్తైః. ఆప్తశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అథ. అవ్య. గర్భభర్మణి-గర్భస్య భర్మ గర్భభర్మ, తస్మిన్ గర్భభర్మణి; భర్మణి, భర్మణోః, భర్మసు. గర్భభర్మన్ శబ్దః న, న, స, ఏ. పతిః-పతిః, పతీ, పతయః. పతిశబ్దః ఇ, పుం, ప్ర, ఏ. ప్రతీతః-ప్రతీతః, ప్రతీతౌ,

ప్రతీతాః. ప్రతీతశబ్దః అ, పుం, ప్ర, ఏ. ప్రసవోన్ముఖీం-ప్రసవే ఉన్ముఖీ ప్రసవోన్ముఖీ, తాం ప్రసవోన్ముఖీం, ఉన్ముఖీం, ఉన్ముఖ్యౌ, ఉన్ముఖీః. ప్రసవోన్ముఖీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రియాం-ప్రియాం, ప్రియే, ప్రియాః. ప్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్స కర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాలే-కాలే, కాలయోః, కాలేషు. కాలశబ్దః అ, పుం, స, ఏ. దివం-దివం, దివౌ, దివః. దివ్ శబ్దః వ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అభ్రితాం-అభ్రాణి అస్యా స్సంజాతాని అభ్రితా, తాం అభ్రితాం; అభ్రితాం, అభ్రితే, అభ్రితాః. అభ్రితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—కుమారేతి. అథ, కుమారభృత్యా బాలచికిత్సా, 'సంజ్ఞాయాం సమజనిషదే'త్యాదినాక్యప్, తస్యాం, కుశలైః, ఆప్తైః, హితైః, భిషగ్భిః వైద్యైః, గర్భస్య, భర్మణి భరణే, పోషణే 'క్లీబే హేమ్ని భృతౌ భర్మే'తి శాశ్వతః, భృఞోర్మనిన్ ప్రత్యయః, అనుష్ఠితే కృతేసతి, కాలేదశమేమాసి, అన్యత్ర గ్రీష్మావసానే ప్రసవస్య గర్భమోచనస్య, ఉన్ముఖీ మాసన్న ప్రసవామిత్యర్థః, 'స్యాదుత్పాదేఫలేపుష్పే ప్రసవోగర్భమోచన' ఇత్యమరః; ప్రియాం సుదక్షిణాం, అభ్రాణ్యస్యా స్సంజాతానీత్యభ్రితాం 'తదస్యసంజాతం, 'తారకాదిభ్య ఇత'జితి ఇతచ్, దివమివ, పతిః భర్తా' ప్రతీతస్తుష్టస్సన్, 'ఖ్యాతేతుష్టే ప్రతీతస్స్యా'దిత్యమరః; దదర్శ, 'గర్భకర్మణీ'తి పాఠే గర్భధాన ప్రతీతావాచిత్యభంగః.

భావము.—గర్భవైద్యమందు ప్రజ్ఞావంతులై యిష్టులుగానుండెడి వైద్యులు గర్భపోషణవిషయమయిన యావచ్చికిత్సలఁ జేయుచుండఁగా పదియవనెలలో గ్రీష్మర్తుప్రాంతమందు వర్షముకురియుటకు సిద్ధముగా దట్టమయిన మొయిళ్లతోఁగూడిన యాకాశమువలె ప్రసవవేదనతోనుండిన సుదక్షిణాదేవిని దిలీపమహారాజు సంతుష్టాంతరంగుఁడయి చూచెను.

శ్లో. గ్రహై స్తతః పంచభి రుచ్చసంస్థితై
రసూర్యగై స్సూచితభాగ్యసంపదమ్,
అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా
త్రిసాధనా శక్తి రివార్థ మక్షయమ్. ౧౩

పదచ్ఛేదము.— గ్రహైః, తతః, పంచభిః, ఉచ్చసంస్థితైః, అసూర్యగైః, సూచితభాగ్యసంపదమ్, అసూత, పుత్రం, సమయే, శచీసమా, త్రిసాధనా, శక్తిః, ఇవ, అర్థం, అక్షయమ్.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, శచీసమా-శచీ=శచీదేవితో, సమా=సమానురాలయిన, సా=ఆసుదక్షిణాదేవి, సమయే=పదియవమాసమందు, ఉచ్చసంస్థైః-ఉచ్చ=ఉచ్చస్థానములయందు, సంస్థైః=ఉన్నటువంటి, అసూర్యగైః = సూర్యునితోఁ జేరనివియైన, పంచభిః=అయిదయిన, గ్రహైః=గ్రహములచేత, సూచితభాగ్యసంపదం-సూచిత=సూచన చేయఁబడినట్టి, భాగ్యసంపదం=భాగ్యాతిశయముగల,పుత్రం=పుత్రుని, త్రిసాధనా-త్రి=ప్రభావమంత్రోత్సాహాత్మకములయిన, సాధనా=ఉత్పాదకములుగల, శక్తిః=శక్తి, అక్షయం=నాశరహితమయిన, అర్థమివ=అర్థమునువలె, అసూత=కనెను.

ఆకాంక్ష.—అసూత=కనెను. కా=ఎవతె? సా=ఆసుదక్షిణాదేవి. కం=ఎవనిని? పుత్రం=పుత్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె?అర్థమివ=అర్థమునువలె. అర్థం కథంభూతం=అర్థమెట్టిది? అక్షయం=నాశరహితమయినది. కా=ఏది? శక్తిః=శక్తి. శక్తిః కథంభూతా=శక్తిఎట్టిది. త్రిసాధనా=ప్రభావమంత్రోత్సాహాత్మకములయిన యుత్పాదకములుగ్గలినది. పుత్రంకథంభూతం=పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? సూచిత భాగ్యసంపదం=సూచనచేయ బడిన భాగ్యాతిశయంబుగల్గినవాఁడు. కైః = వేనిచేత? గ్రహైః=గ్రహములచేత. గ్రహైఃకథంభూతైః=గ్రహములెట్టివి?పంచభిః=అయిదైనట్టివి.పునఃకథం భూతైః =ఇంకనునెట్టివి? అసూర్యగైః=సూర్యునితోఁ జేరనివి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకను నెట్టివి? ఉచ్చసంస్థైః=ఉచ్చస్థానములయందుండునవి. కస్మిన్ =దేనియందు? సమయే=పదియవ మాసమందు. సా కథంభూతా=ఆసుదక్షిణాదేవి ఎట్టిది? శచీసమా=శచీదేవితోడను సమానురాలైనది. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—గ్రహైః-గ్రహేణ, గ్రహాభ్యాం, గ్రహైః. గ్రహశబ్దః అ, పు, తృ, బ. తతః, అవ్య. పఞ్చభిః-పఞ్చ, పఞ్చభిః, పంచభ్యః, పంచానామ్, పంచసు. పంచన్ శబ్దః న, పు. నిత్యంబహువచనే. తృ, బ. ఉచ్చసంస్థైః-ఉచ్చేషు సంస్థితాః ఉచ్చసంస్థితాః, తైః ఉచ్చసంస్థైః; సంస్థేన, సంస్థాభ్యాం, సంస్థైః. ఉచ్చసంస్థితశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అసూర్యగైః-సూర్యంగచ్ఛంతీతి సూర్యగాః, సూర్యగానభవంతీత్యసూర్యగాః, తైః అసూర్యగైః; అసూర్యగేణ, అసూర్యగాభ్యాం, అసూర్యగైః. అసూర్యగశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సూచితభాగ్యసంపదమ్ - భాగ్యస్య సంపత్ భాగ్యసంపత్, సూచితా భాగ్యసంపత్ యస్య సః సూచితభాగ్యసంపత్, తం సూచితభాగ్యసంపదమ్; సంపదమ్, సంపదౌ, సంపదః. సూచితభాగ్యసంపచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అసూత-అసూత, అసువాతాం,అసువత 'షూఙ్ ప్రాణి గర్భ విమోచన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పుత్రం-పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః, తం పుత్రం; పుత్రం,

పుత్రౌ, పుత్రాన్. పుత్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సమయే-సమయే, సమయయోః, సమయేషు. సమయశబ్దః అ, పు, స, ఏ. శచీసమా-శచ్యా సమా శచీసమా; సమా, సమే, సమాః. శచీసమాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. త్రిసాధనా-త్రీణిసాధనాని యస్యాస్సా త్రిసాధనా; సాధనా, సాధనే, సాధనాః. త్రిసాధనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. శక్తిః-శక్తిః, శక్తీ, శక్తయః. శక్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య అర్థం-అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్. అర్థశబ్దః అ. పు, ద్వి, ఏ. అక్షయమ్-నవిద్యతే క్షయో యస్య స అక్షయః, తం అక్షయమ్; అక్షయమ్, అక్షయౌ, అక్షయాన్. అక్షయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—గ్రహైరితి. తతః, శచ్యా, ఇంద్రాణ్యా. సమా, 'పులోమజాశచీంద్రాణీ' త్యమరః; సా, సుదక్షిణా, సమయే ప్రసూతికాలేసతి, దశమేమాసీత్యర్థః, 'దశమేమాసిసూతవ' ఇతిశ్రుతేః. ఉచ్చసంస్థితైః తుంగస్థానస్థైః, అసూర్యగైః అనస్తమితైః, గ్రహైః. కైశ్చిద్యథాసంభవం, పంచభిర్గ్రహైః, సూచితా, భాగ్యసంపద్యస్య, తం, పుత్రం, త్రీణిప్రభావమంత్రోత్సాహాత్మకాని సాధనాన్యుత్పాదకాని యస్యాస్సా, త్రిసాధనాశక్తిః, 'శక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజా' ఇత్యమరః; అక్షయ మర్థమివ, అసూత 'షూఙ్, ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యాదిషూపపద్యతే, అస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్, అత్రేదమనుసంధేయం శ్లో. 'అజవృషభమృగాంగనాకుళీరా ఝష వణిజౌచ దివాకరాదితుంగాః దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశై స్త్రినవకవింశతిభిస్తదస్తనీచా' ఇతి. సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం, మేషవృషభాదిరాశయః, శ్లోకోక్తక్రమవిశిష్టాః ఉచ్చస్థానాని, స్వస్వోత్తుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని యాని తాని నీచాని, తత్రోచ్చేష్వపి దశమాదయోరాశి త్రింశాంశాః యథాక్రమముచ్చేషు పరమోచ్చానీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః, అత్రాంశస్త్రింశోభాగః, యథాహనారదః. శ్లో. 'త్రింశద్భాగాత్మకంలగ్న' మితి. సూర్యస్య ప్రత్యాసత్తిర్గ్రహాణా మస్తమయోనామ తదుక్తం లఘుమానసే. శ్లో. 'రవిణాఽస్తమయోయోగో వియోగస్తూదయోభవే' దితి; తేచ. స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి, నాస్తగానాపినీచగాః, తదుక్తంరాజమృగాంకే. శ్లో. 'స్వోచ్చేపూర్ణంస్వర్క్షఽర్ధంసుహృద్భేపాదం ద్విడ్భేఽల్పంశుభం ఖేచరేంద్రః, నీచస్థాయీచాస్తగోవాన కించిత్పాదన్యూనం స్వత్రికోణే దదాతీ' తి. తదిదమాహ—కవిః, 'ఉచ్చసంస్థితై రసూర్యగై' రితిచ, ఏవం సతి యస్య జన్మకాలే పఞ్చగ్రహాః స్వోచ్చస్థాః సదేవతుల్యోభవతి, తదుక్తం కృష్ణీయే. శ్లో. 'సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రిచతుర్భి ర్జాయంతే తతః పరందివ్యా' ఇతి తదిదమాహ-పఞ్చభిరితి.

భావము.— (ప్రభువులు లేక రాజులు, వారివారియదృష్టానుసారముగ నొకటి, రెండు, మూఁడు, నాలుగు గ్రహము లుచ్చస్థులయియుండఁగా జన్మించుచున్నారు. అట్లుం

డఁగా) మహోన్నతపదవిని సూచించెడి యైదుగ్రహము లస్తంగతులు కాక పరమోచ్ఛ యందుండెడి సుముహూర్తములో ప్రభుత్వము, ఇతరులకు తెలియఁబడని యాలోచన, సాహసము అనెడి ప్రభుమంత్రోత్సాహ రూపమయినశక్తి యేలాగున నుచ్ఛ్రయమయిన యైశ్వర్యము ననవరతము కనునో యాలాగున శచీదేవికి సమానురాలయిన సుదక్షిణాదేవి మహాభాగ్యవంతుఁడగు పుత్రునిఁ గనెను.

శ్లో. దిశః ప్రసేదు ర్మరుతో వవు స్సుఖాః
ప్రదక్షిణార్చి ర్హవి రగ్ని రాదదే,
బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్క్షణం
భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్. ౧౪

పదచ్ఛేదము.—దిశః, ప్రసేదుః, మరుతః, వవుః, సుఖాః, ప్రదక్షిణార్చిః, హవిః, అగ్నిః, ఆదదే, బభూవ, సర్వం, శుభశంసి, తత్క్షణం, భవః, హి, లోకాభ్యుదయాయ, తాదృశామ్.

అర్థము.—తత్క్షణం=ఆక్షణమందు, దిశః=దిక్కులు, ప్రసేదుః=నిర్మలములయినవి, మరుతః=వాయువులు, సుఖాః=మనోహరములుగా, వవుః=విసరినవి. అగ్నిః=యజ్ఞేశ్వరుఁడు, ప్రదక్షిణార్చిస్సన్-ప్రదక్షిణ=ప్రదక్షిణాకారములయిన, అర్చిస్సన్=జ్వాలలుగలవాఁడగుచు, హవిః=ఆజ్యాదిహవిస్సును, ఆదదే=స్వీకరించెను. ఇత్థం=ఈప్రకారముగా, సర్వం=సమస్తము, శుభశంసి=శుభసూచకమయినది, బభూవ=ఆయెను. తథాహి=అటువలెనేసరి, తాదృశాం=అరఘుమహారాజువంటివారియొక్క, భవః=ఉత్పత్తి, లోకాభ్యుదయాయ-లోక=జగత్తులయొక్క, అభ్యుదయాయ=అభ్యుచ్ఛ్రయము కొఱకు, భవతి=అగుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—భవతి=అగుచున్నది. కః=ఏది? భవః=ఉత్పత్తి (అకర్మకప్రయోగము). కస్మై=దేనికొఱకు? లోకాభ్యుదయాయ=జగత్తులయొక్కఅభ్యుచ్ఛ్రయముకొఱకు. కేషాం=ఎవరియొక్క? తాదృశాం=ఆ రఘుమహారాజువంటివారియొక్క. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అటువలెనేసరి, బభూవ=ఆయెను. కిం=ఏదియు? సర్వం=సమస్తమును (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎటువంటిది? శుభశంసి=శుభసూచకమయినది. కథం=ఎట్లు? ఇత్థం=ఈప్రకారముగా, ఆదదే=స్వీకరించెను. కః=ఎవఁడు? అగ్నిః=యజ్ఞేశ్వరుఁడు. కిం=దేనిని? హవిః=ఆజ్యాదిహవిస్సును(సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రదక్షిణార్చిస్సన్=ప్రదక్షిణాకారములయినజ్వాలలుగలవాఁడగుచు, వవుః=విసరినవి. కే=ఏవి? మరుతః=వాయువులు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాః=ఎట్టివై?

సుఖాః=మనోహరములై, ప్రసేదుః=నిర్మలములయినవి. కాః=ఏవి? దిశః=దిక్కులు (ఆకర్షకప్రయోగము). కం=దేనియందు? తత్క్షణం=ఆక్షణమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దిశః-దిక్, దిశౌ, దిశః. దిక్శబ్దః శ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ప్రసేదుః-ప్రససాద, ప్రసేదతుః, ప్రసేదుః. ప్రపూర్వకాత్ 'షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాన్తః. మరుతః-మరుతౌ, మరుత్, మరుతః. మరుచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, బ. వవుః-వవౌ, వవతుః, వవుః 'వాగతిగంధనయో' రిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాన్తః. సుఖాః-సుఖః, సుఖౌ, సుఖాః. సుఖశబ్దః అ, పుం, ప్ర, బ. ప్రదక్షిణార్చిః-ప్రదక్షిణాకారాణి అర్చీంషి యస్యసః ప్రదక్షిణార్చిః; అర్చిః, అర్చిషౌ, అర్చిషః. ప్రదక్షిణార్చిశ్శబ్దః ష, పు, ప్ర, ఏ. హవిః-హవిః, హవిషీ, హవీంషి. హవిశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. అగ్నిః-అగ్నిః, అగ్నీ, అగ్నయః. అగ్నిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆదదే-అదదే, ఆదదాతే, ఆదదిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ దాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః,బభూవుః సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సర్వం-సర్వం, సర్వే, సర్వాణి.సర్వశబ్దః అ, న,ప్ర, ఏకవచనాంతః.శుభశంసి,శుభంశంసతీతిశుభశంసి; శుభశంసి, శుభశంసినీ, శుభశంసీని. శుభశంసిన్‌శబ్దః న, న.ప్ర, ఏ. తత్క్షణం-సచాసౌక్షణశ్చతత్క్షణః, తం తత్క్షణం; క్షణం, క్షణౌ, క్షణాన్. తత్క్షణశబ్దః అ,పు, ద్వి,ఏ.భవః-భవః,భవౌ,భవాః. భవశబ్దః అ, పు,ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. లోకాభ్యుదయాయ - లోకానాం అభ్యుదయః లోకాభ్యుదయః, తస్మైలోకాభ్యుదయాయ; అభ్యుదయాయ, అభ్యుదయాభ్యాం,అభ్యుదయేభ్యః. లోకాభ్యుదయశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. తాదృశాం-తఇవ పశ్యంతీతితాదృశః, తేషాం తాదృశాం; తాదృశః, తాదృశౌ, తాదృశాం. తాదృక్శబ్దః శ, పు, ష, బ.

వ్యాఖ్యా.—దిశఇతి. తత్క్షణం తస్మిన్‌క్షణే, 'అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా' దిశః, ప్రసేదుః ప్రసన్నా బభూవుః, మరుతో వాతాః, సుఖాః మనోహరాః, వవుః వాంతిస్మ, 'వాగతిగంధనయో' ర్లిట్.అగ్నిః, ప్రదక్షిణార్చిస్సన్, హవిరాజ్యాదికం, ఆదదే స్వీచకార, ఇత్థం, సర్వం, శుభశంసి శుభసూచకం, బభూవ, తథాహి-తాదృశాం రఘుప్రకారాణాం, భవో జన్మ, లోకాభ్యుదయాయ, భవతీతిశేషః,తతోదేవాఅపి సంతుష్టాఇత్యర్థః.

భావము.—ఆక్షణమందు నలుదిక్కులు నిర్మలములుగా ప్రకాశించినవి. చల్లని గాలి తగునటుల వీచినది. యజ్ఞేశ్వరుఁడు ప్రదక్షిణము లయినజ్వాలలతో హవిస్సులను

గ్రహించెను. ఈప్రకారము లోకశ్రేయముగా అను దేవతలసంతోషమును దెలియఁ జేసెడు యావచ్ఛుభసూచన లయినవి.

శ్లో. అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా
సుజన్మన స్తస్య నిజేన తేజసా,
నిశీథదీపా స్సహసా హతత్విషో
బభూవు రాలేఖ్యసమర్పితా ఇవ. ౧౫

పదచ్ఛేదము.—అరిష్టశయ్యాం, పరితః, విసారిణా, సుజన్మనః, తస్య, నిజేన, తేజసా, నిశీథదీపాః, హతత్విషః, బభూవుః, ఆలేఖ్యసమర్పితాః, ఇవ.

అర్థము.—అరిష్టశయ్యాం-అరిష్ట=పురుటింటియందలి, శయ్యాం = పానుపును, పరితః=అంతట, విసారిణా=వ్యాపించుచుండెడి, సుజన్మనః=సమీచీనజన్మముగల, తస్య = ఆశిశువుయొక్క, నిజేన=స్వకీయమయిన, తేజసా=తేజస్సుచేత, సహసా = శీఘ్రముగా, హతత్విషః-హత=కొట్టఁబడిన, త్విషః=కాంతులుగల, నిశీథదీపాః-నిశీథ=అర్ధరాత్రమందలి, దీపాః=దీపములు, ఆలేఖ్యసమర్పితాఇవ-ఆలేఖ్య=చిత్రమునందు, సమర్పితాఇవ= ఉంచఁబడినవివలె, బభూవుః=అయినవి.

ఆకాంక్ష.—బభూవుః=అయినవి. కే=ఏవి? నిశీథదీపాః=అర్ధరాత్రమందలిదీపములు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాఇవ=ఎటువంటివివలె? ఆలేఖ్యసమర్పితాఇవ =చిత్రమునందు ఉంచఁబడినవివలె. నిశీథదీపాః కథంభూతాః=అర్ధరాత్రమందలి దీపములెట్టివి? హతత్విషః=కొట్టఁబడిన కాంతులుగల్గినవి. కథం=ఎట్లు? సహసా=శీఘ్రముగా. కేన=దేనిచేత? తేజసా=తేజస్సుచేత. తేజసాకథంభూతేన=తేజస్సెట్టిది? నిజేన = స్వకీయమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆశిశువుయొక్క. తస్యకథంభూతస్య=ఆశిశువు యెట్టివాఁడు? సుజన్మనః =సమీచీనజన్మముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతేన=ఇంకను నెట్టిది? విసారిణా=వ్యాపించుచుండునది. కాం=దేనిని? అరిష్టశయ్యాం-అరిష్ట=పురుటింటియందలి, శయ్యాం=పానుపును. కథం=ఎటుల? పరితః=అంతట.

శబ్దరూపసమాసములు.—అరిష్టశయ్యాం-అరిష్టే శయ్యా అరిష్టశయ్యా, తాంఅరిష్టశయ్యాం; శయ్యాం, శయ్యే, శయ్యాః. అరిష్టశయ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. పరితః_ అవ్య. విసారిణా-విసారిణా, విసారిభ్యాం, విసారిభిః. విసారిన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ. సుజన్మనః-శోభనంజన్మయస్య సః సుజన్మా, తస్య సుజన్మనః; జన్మనః,జన్మనోః, జన్మనాం. సుజన్మన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. నిజేన-నిజేన, నిజాభ్యాం, నిజైః. నిజశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. తేజసా-తేజసా, తేజోభ్యాం

భ్యాం, తేజోభిః. తేజశ్శబ్దః స, న, తృ, ఏ. నిశీథదీపాః-నిశీథే దీపాః నిశీథదీపాః; దీపః, దీపౌ, దీపాః. నిశీథదీపశబ్దః అ, పు, ప్ర. బ. సహసా-అవ్య. హతత్విషః-హతాః త్విషః యేషాం తే హతత్విషః; త్విట్, త్విషౌ, త్విషః. హతత్విట్ఛబ్దః ష, పు, ప్ర, బ. బభూవుః-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థక భూధాతోఃకర్తృకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. ఆలేఖ్యసమర్పితాః-ఆలేఖ్యేసమర్పితాః ఆలేఖ్యసమర్పితాః; సమర్పితః, సమర్పితౌ, సమర్పితాః. ఆలేఖ్యసమర్పితశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—అరిష్టేతి. అరిష్టం సూతికాగృహం. 'అరిష్టం సూతికాగృహ'మిత్యమరః; తస్మిన్ శయ్యాం, తాంపరితఃసర్వతః, 'అభితః పరితః సమయానికషాహాప్రతియోగేపి' తిద్వితీయా. విసారిణావ్యాపినా, సుజన్మనః తస్య, శిశోః, నిజేన నైసర్గికేణ' తేజసా, సహసా, హతత్విషః, నిశీథదీపాః అర్ధరాత్రదీపాః, 'అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వా' విత్యమరః; ఆలేఖ్యే చిత్రే, సమర్పితాఇవ, బభూవుః, నిశీథశబ్దోదీపానాం ప్రభాధిక్యసంభావనార్థః.

భావము.—పురుటింటిపరుపుపైఁ బరుండబెట్టినశిశువుయొక్క సర్వతోవ్యాపి తేజస్సుచే తిరస్కరింపఁబడిన దీపములు చిత్రించినవివలె నయినవి.

శ్లో. జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే
కుమారజన్మామృతసమ్మితాక్షరమ్,
అదేయ మాసీత్త్రయ మేవ భూపతే
శ్శశిప్రభం ఛత్ర ముభే చ చామరే. ౧౬

పదచ్ఛేదము.—జనాయ, శుద్ధాంతచరాయ, శంసతే, కుమారజన్మ, అమృతసమ్మితాక్షరం, అదేయం, ఆసీత్, త్రయం, ఏవ, భూపతేః, శశిప్రభం, ఛత్రం, ఉభే, చ, చామరే.

అర్థము.—భూపతేః=దిలీపమహారాజునకును,అమృతసమ్మితాక్షరమ్ - అమృత= అమృతముతో, సమ్మిత=సదృశములయిన, అక్షరం=వర్ణములుగలిగిన, కుమారజన్మ = పుత్రోత్పత్తిని, శంసతే=చెప్పుచుండెడి, శుద్ధాంతచరాయ-శుద్ధాంత=అంతఃపురమందు, చరాయ=సంచరించు, జనాయ=జనమునకు, శశిప్రభం-శశి=చంద్రునియొక్క, ప్రభం=కాంతివంటికాంతిఁగలిగిన, ఛత్రం=ఛత్రమును, ఉభే=రెండైన, చామరేచ = చామరములును, త్రయమేవ=మూఁడే, అదేయం=ఇవ్వఁగూడనిది, ఆసీత్ =ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కిమేవ=ఏదే? త్రయమేవ=మూడే(అకర్మకప్రయోగము). కేచ=ఏవియు? చామరేచ=చామరములును. చామరేకథంభూతే=చామరములెట్టివి? ఉభే=రెండయినవి. కిం=ఏది? ఛత్రం=ఛత్రమును. ఛత్రంకథంభూతం = ఛత్రమెట్టిది? శశిప్రభం=చంద్రునియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలిగినది. కస్మై= దేనికొఱకు? జనాయ=జనముకొఱకు. జనాయ కథంభూతాయ=జనమెట్టిది? శుద్ధాంతచరాయ= అంతఃపురమందు సంచరించుచుండునది. పునఃకథంభూతాయ=ఇంకను నెట్టిది? శంసతే= చెప్పునట్టిది. కిం=దేనిని? కుమారజన్మ=పుత్రోత్పత్తిని. కుమారజన్మకథంభూతం=పుత్రోత్పత్తియెట్టిది? అమృతసమ్మితాక్షరం=అమృతముతో సదృశములయిన వర్ణములుగలిగినది. కస్య=ఎవనికి? భూపతేః=దిలీపమహారాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—జనాయ-జనాయ, జనాభ్యాం, జనేభ్యః. జనశబ్దః అ, పు, చ. ఏ. శుద్ధాంతచరాయ-శుద్ధాంతేచరతీతి శుద్ధాంతచరః, తస్మై శుద్ధాంతచరాయ; చరాయ, చరాభ్యాం, చరేభ్యః. శుద్ధాంతచరశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. శంసతే-శంసతే, శంసద్భ్యాం, శంసద్భ్యః. శంసచ్ఛబ్దః త, పు, చ, ఏ. కుమారజన్మ-కుమారస్య జన్మ కుమారజన్మ, తత్ కుమారజన్మ; జన్మ, జన్మనీ, జన్మాని. కుమారజన్మన్శబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. అమృతసమ్మితాక్షరం-అ... తేన సంమితాని అ... తాని, అమృతసమ్మితాని అక్షరాణి యస్యతత్ అమృతసమ్మితాక్షరమ్, తత్ అమృతసమ్మితాక్షరం; అక్షరం, అక్షరే, అక్షరాణి. అమృతసమ్మితాక్షరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అదేయం-దాతుం యోగ్యం దేయం, దేయంనభవతీత్యదేయం; అదేయం, అదేయే, అదేయాని. అదేయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. త్రయం-త్రయః, అవయవాః అస్య త్రయం; త్రయం, త్రయే, త్రయాణి. త్రయశబ్దః అ. న, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. భూపతేః-భువః పతిః భూపతిః, తస్య భూపతేః; భూపతేః, భూపత్యోః, భూపతీనాం. భూపతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. శశిప్రభం శశః అస్యాస్తీతి శశీ, శశినః ప్రభేవప్రభా యస్యతత్ శశిప్రభం; ప్రభం, ప్రభే, ప్రభాణి. శశిప్రభశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఛత్రం — ఛత్రం, ఛత్రే, ఛత్రాణి. ఛత్రశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ, ఉభే-ఉభే, ౨ ఉభాభ్యాం, ౩ ఉభయోః, ౨ ఉభశబ్దః అ...న...నిత్యంద్వివచనే, ప్ర...ద్వి, చ-అవ్య చామరే-చామరం, చామరే, చామరాణి. చామరశబ్దః అ, న, ప్ర, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—జనాయేతి. భూపతేః దిలీపస్య, అమృతసమ్మితాక్షరం, అమృతసమానాక్షరం, 'సరోవసమసమ్మితా' ఇత్యాహపండీ, కుమారజన్మపుత్రోత్పత్తిం, శంసతే కథయతే, శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే, జనాయత్రయమేవ, అదేయామాసీత్.

కిం, తత్త్రయం శశిప్రభం, ఛత్రం, ఉభే, చామరేచ, ఛత్రాదీనాం రాజ్ఞః ప్రధానాంగ త్వాదితిభావః.

భావము.—దిలీపమహారాజుతో నమృతోపమానవర్ణములు గలుగునటులఁగుమారోదయముఁజెప్పిన యంతఃపురచారిణులకు శ్వేతచ్ఛత్రము రెండుచామరములే యివ్వఁదగనివయ్యెను. అనఁగా రాజప్రధానాంగమగుట వానిఁదక్క తక్కినవన్నియునొసఁగెను.

శ్లో. నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా
నృపస్య కాంతం పిబతః సుతాననమ్,
మహోదధేః పూర ఇ వేందుదర్శనా
ద్గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని. ౧౭

పదచ్ఛేదము.—నివాతపద్మస్తిమితేన, చక్షుషా, నృపస్య, కాంతం, పిబతః, సుతాననం, మహోదధేః, పూరః, ఇవ, ఇందుదర్శనాత్, గురుః, ప్రహర్షః, ప్రబభూవ, న, ఆత్మని.

అర్థము.—నివాతపద్మస్తిమితేన-నివాత=వాతరహితప్రదేశమందలి, పద్మ=కమలమువలె, స్తిమితేన=నిశ్చలమయిన, చక్షుషా=కన్నుచేత, కాంతం=మనోహరమయిన, సుతాననం-సుత=పుత్రునియొక్క, ఆననం=ముఖమును, పిబతః=చూచుచుండెడి, నృపస్య=దిలీపమహారాజుయొక్క, గురుః=అధికమయిన, ప్రహర్షః=సంతోషము, ఇందు దర్శనాత్-ఇందు=చంద్రునియొక్క, దర్శనాత్=చూచుటవలన, గురుః=అధికమైన, మహోదధేః=మహాసముద్రముయొక్క, పూరఇవ=ప్రవాహమువలె, ఆత్మని=దేహమందు, నప్రబభూవ=పట్టకపోయెను.

అన్వయము.—నప్రబభూవ=పట్టకపోయెను. కః=ఏది? ప్రహర్షః = సంతోషము (అకర్మకప్రయోగము). కస్మిన్=దేనియందు?ఆత్మని=దేహమందు. కఇవ=దేనివలె?పూరఇవ=ప్రవాహమువలె.కస్య=దేనియొక్క?మహోదధేః=మహాసముద్రముయొక్క.పూరః కథంభూతః=ప్రవాహమెట్టిది? గురుః=అధికమయినది.కస్మాత్=దేనివలన? ఇందుదర్శనాత్=చంద్రునియొక్కచూచుటవలన. ప్రహర్షఃకథంభూతః=సంతోషమెట్టిది? గురుః=అధికమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? నృపస్య=దిలీపమహారాజుయొక్క. నృపస్య కథంభూతస్య = దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? పిబతః=చూచుచుండెడివాఁడు. కిం = దేనిని? సుతాననం = పుత్త్రునియొక్క ముఖమును. సుతాననంకథంభూతం = పుత్త్రునియొక్క

ముఖ మెట్టిది? కాంతం=మనోహరమైనట్టిది. కేన=దేనిచేతను? చక్షుషా=కంటిచేత.చక్షు షాకథంభూతేన=కన్నుఎట్టిది? నివాతపద్మస్తిమితేన=వాతరహితప్రదేశమందలి కమలము వలె నిశ్చలమైనట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నివాతపద్మస్తిమితేన-నిర్గతోవాతోయస్మాత్స ఃనివాతః, నివాతేపద్మం నివాతపద్మం, నివాతపద్మమివ స్తిమితం నివాతపద్మస్తిమితం, తేన నివాతపద్మస్తిమితేన; స్తిమితేన, స్తిమితాభ్యాం, స్తిమితైః. నివాతపద్మస్తిమితశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. చక్షుషా-చక్షుషా, చక్షుర్భ్యాం, చక్షుర్భిః. చక్షుశ్శబ్దః స, న, తృ, ఏ. నృపస్య-నౄన్ పాతీతి నృపః, తస్య నృపస్య, నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దఃఅ, పు, ష, ఏ. కాంతం-కాంతం, కాంతే, కాంతాని. కాంతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పిబతః-పిబతః, పిబతోః, పిబతాం. పిబచ్ఛబ్దః త, పు, ష, ఏ. సుతాననం-సుతస్య ఆననం సుతాననం, తత్ సుతాననం; ఆననం, ఆననే, ఆననాని. సుతాననశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. మహోదధేః-మహాంశ్చాసౌ ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః; ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. పూరః-పూరః, పూరౌ, పూరాః. పూరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ఇందుదర్శనాత్-ఇందోః దర్శనం ఇందుదర్శనం, తస్మాత్ ఇందుదర్శనాత్; దర్శనాత్, దర్శనాభ్యాం, దర్శనేభ్యః. ఇందుదర్శనశబ్దః అ, న, పం, ఏ. గురుః - గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రహర్షః-ప్రహర్షః, ప్రహర్షౌ, ప్రహర్షాః. ప్రహర్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రబభూవ-ప్రబభూవ, ప్రబభూవతుః, ప్రబభూవుః. ప్రపూర్వకాత్ సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. న-అవ్య. ఆత్మని-ఆత్మని, ఆత్మనోః, ఆత్మసు. ఆత్మన్ శబ్దః న, పు, స, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నివాతేతి. నివాతోవాతరహితప్రదేశః,'నివాతావాశ్రయావాతా' నిత్యమరః. తత్రయత్పద్మం తద్వత్ స్తిమితేన నిష్పందేన, నిశ్చలేనేతియావత్. చక్షుషా, కాంతం మనోహరం, 'కాంతంమనోహరంరుచ్య' మిత్యమరః. సుతాననం పిబతః తృష్ణయాపశ్యతః, నృపస్య దిలీపస్య, గురురుత్కటః ప్రహర్షః కర్తా, ఇందుదర్శనాత్, గురుః మహోదధేః, పూరోజలౌఘ ఇవ, ఆత్మని శరీరే, నప్రబభూవ స్థాతుంనశశాక, అంతర్నమాతిస్మేతి యావత్. నహ్యల్పాధారే అధికం నీయత ఇతిభావః యదాఆత్మనిప్వస్మిన్విషయేనప్రబభూవ, ఆత్మానం నియంతుం నశశాక, కింతు బహిర్నిర్జగామేత్యర్థః.

భావము.—సముద్రుఁడు పూర్ణిమాచంద్రునిచూచినప్పు డుప్పొంగెడిరీతి దిలీపమహారాజు కుమారుని మనోహరమగు మోము ఱెప్పపాటువేయకచూచుచు సానందాతిశయంబుతో నుండెను.

శ్లో. స జాతకర్మ ణ్యఖిలే తపస్వినా
తపోవనా దేత్య పురోధసా కృతే,
దిలీపసూను ర్మణి రాకరోద్భవః
ప్రయుక్తసంస్కార ఇ వాధికం బభౌ. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—సః, జాతకర్మణి, అఖిలే, తపస్వినా, తపోవనాత్, ఏత్య, పురోధసా, కృతే, దిలీపసూనుః, మణిః, ఆకరోద్భవః, ప్రయుక్తసంస్కారః, ఇవ, అధికం, బభౌ.

అర్థము.—సః=ఆ, దిలీపసూనుః=దిలీపపుత్రుఁడు, తపస్వినా=తపోవిశిష్టుఁడైన, పురోధసా=వసిష్ఠునిచేత, తపోవనాత్=తపోవనమునుండి, ఏత్య=వచ్చి, అఖిలే=సమస్తమైన, జాతకర్మణి=జాతకర్మాఖ్యసంస్కారము, కృతేసతి=చేయఁబడుచుండఁగా, ప్రయుక్తసంస్కారః-ప్రయుక్త=చేయఁబడిన, సంస్కారః=శాణోల్లేఖనాఖ్యసంస్కారముగల్గిన, ఆకరోద్భవః-ఆకర=గనియందు, ఉద్భవః=పుట్టిన, మణిరివ=రత్నమువలె, అధికం=మిక్కిలి, బభౌ=ప్రకాశించెను.

ఆకాంక్ష.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ, దిలీపసూనుః=దిలీపపుత్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? అధికం=మిక్కిలి. కఇవ = దేనివలె? మణిరివ=రత్నమువలె. మణిఃకథంభూతః=రత్నమెట్టిది? ఆకరోద్భవః=గనియందుబుట్టిన ది. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టిది? ప్రయుక్తసంస్కారః=చేయఁబడిన శాణోల్లేఖనాఖ్యసంస్కారము గల్గినట్టిది. కథంభూతేసతి=ఎట్టిదై చుండఁగా? కృతేసతి=చేయఁబడినదగుచుండఁగా. కస్మిన్=ఏది? జాతకర్మణి=జాతకర్మాఖ్యసంస్కారము. జాతకర్మణికథంభూతే=జాతకర్మాఖ్యసంస్కారమెట్టిది? అఖిలే=సమస్తమైనట్టిది. కింకృత్వా-ఏమిచేసి? ఏత్య=వచ్చి. కస్మాత్=దేనినుండి? తపోవనాత్=తపోవనంబునుండి. కేన=ఎవనిచేత? పురోధసా=వసిష్ఠునిచేత. పురోధసాకథంభూతేన=వసిష్ఠుఁడెటువంటివాఁడు? తపస్వినా=తపోవిశిష్టుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. జాతకర్మణి-జాతస్యకర్మ జాతకర్మ, తస్మిన్ జాతకర్మణి; కర్మణి, కర్మణోః, కర్మసు. జాతకర్మన్‌శబ్దః న, న, స, ఏ. అఖిలే-అఖిలే, అఖిలయోః, అఖిలేషు. అఖిలశబ్దః అ, న, స, ఏ. తపస్వినా-తపః అస్యాస్తీతితపస్వీ, తేన తపస్వినా; తపస్వినా, తపస్విభ్యాం, తపస్విభిః. తపస్విన్‌శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. తపోవనాత్-తపసః వనం తపోవనం. తస్మాత్ తపోవనాత్; వనాత్, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. తపోవనశబ్దః అ, న, పం, ఏ. ఏత్వా-ల్యబంతమవ్య. పురోధసా-పురోధసా, పురోధోభ్యాం, పురోధోభిః. పురోధశ్శబ్దః స,

పు, తృ, ఏ. కృతే-కృతే, కృతయోః, కృతేషు. కృతశబ్దః అ, న, స, ఏ. దిలీపసూనుః-దిలీపస్య సూనుః దిలీపసూనుః; సూనుః, సూనూ, సూనవః. దిలీపసూనుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. మణిః-మణిః, మణీ, మణయః. మణిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆకరోద్భవః-ఆకరేఉద్భవః ఆకరోద్భవః, ఉద్భవః, ఉద్భవౌ, ఉద్భవాః. ఆకరోద్భవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ; ప్రయుక్తసంస్కారః - ప్రయుక్తః సంస్కారోయస్య సః ప్రయుక్తసంస్కారః; సంస్కారః, సంస్కారౌ, సంస్కారాః. ప్రయుక్తసంస్కారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. అధికం-క్రియావిశేషణమవ్య. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః. 'భాదీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. స దిలీపసూనుః, తపస్వినా, పురోధసా వసిష్ఠేన, తపస్విత్వాదనుష్ఠితం కర్మసవీర్యంస్యాదితిభావః. తపోవనాత్, ఏత్య ఆగత్య, అఖిలే, జాతకర్మణి జాతస్యకర్తవ్యే సంస్కారవిశేషే, కృతేసతి, ప్రయుక్తస్సంస్కారశ్శాణోల్లేఖనాదిర్యస్యసతథోక్తః, ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః, 'ఖనిస్త్రియామాకరస్స్యా' దిత్యమరః; మణిరివ, అధికం, బభౌ, వసిష్ఠమంత్రప్రభావాత్తేజిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. అత్రమనుః 'ప్రజాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ విధీయత' ఇతి.

భావము.—తపోవనమునుండి పురోహితుఁడయినవసిష్ఠముని వచ్చి దిలీపమహారాజుపుత్రునికి జాతకర్మాది సమస్తకార్యములను జరిగించినందున నాశిశువు వసిష్ఠునిమంత్రప్రభావముచే గనిలోనుండి తీయఁబడి మూఁగనుండెడిమణి సానపెట్టిన నేలాగున నధికముగఁ బ్రకాశించునో ఆలాగునఁ బ్రకాశించెను.

శ్లో. సుఖశ్రవా మఙ్గళతూర్యనిస్వనాః
ప్రమోదనృత్తైస్సహ వారయోషితామ్,
న కేవలం సద్మని మాగధీపతేః
పథి వ్యజృంభంత దివౌకసా మపి. ౧౯

పదచ్ఛేదము.—సుఖశ్రవాః, మంగళతూర్యనిస్వనాః, ప్రమోదనృత్తైః, సహ, వారయోషితామ్, న, కేవలం, సద్మని, మాగధీపతేః, పథి, వ్యజృంభంత, దివౌకసాం, అపి.

అర్థము.—సుఖశ్రవాః-సుఖ=సుఖకరమయిన, శ్రవాః=శ్రవణముకలిగిన, మంగళతూర్యనిస్వనాః - మంగళ = మంగళార్థములయిన, తూర్య=వాద్యభేదములయొక్క, నిస్వనాః=ధ్వనులు, వారయోషితాం=వేశ్యాస్త్రీలయొక్క, ప్రమోదనృత్తైస్సహ-ప్రమోద=సంతోషముచే నయిన, నృత్తైస్సహ=నాట్యములతోఁగూడ, మాగధీపతేః=దిలీపమహారాజుయొక్క, సద్మనికేవలం=గృహమందే, నవ్యజృంభంత =: విజృంభింపలేదు. కింతు=

మకేమనిన, దివౌకసాం=దేవతలయొక్క, పథ్యపి=ఆకాశవీథియందును, వ్యజృంభంత=విజృంభించినవి.

ఆకాంక్ష.—వ్యజృంభంత=విజృంభించినవి. కే=ఏవి? మంగళతూర్యనిస్వనాః=మంగళార్థములయిన వాద్యభేదములయొక్క ధ్వనులు (అకర్మకప్రయోగము). కస్మిన్నపి=దేనియందును? పథ్యపి=ఆకాశవీథియందును. కేషాం=ఎవరియొక్క? దివౌకసాం=దేవతలయొక్క. కథం=ఎట్లు? కిన్తు=కు కేమనిన, నవ్యజృంభంత=విజృంభింపలేదు. కే=ఏవి? మంగళతూర్యనిస్వనాః = మంగళార్థములైన వాద్యభేదములయొక్క ధ్వనులు(అకర్మక ప్రయోగము). కస్మిన్ కేవలం=దేనియందే? సద్మని కేవలం=గృహమందే. కస్య=ఎవనియొక్క, మాగధీపతేః=దిలీపమహారాజుయొక్క. కైస్సహ=దేనితోఁగూడ? ప్రమోదనృత్తైస్సహ=సంతోషంబుచేతనయిన నాట్యములతోఁగూడ. కాసాం=ఎవరియొక్క? వారయోషితాం=వేశ్యాస్త్రీలయొక్క. మంగళతూర్య నిస్వనాః కథం భూతాః=మంగళార్థములయిన వాద్యభేదములయొక్క ధ్వనులెట్టివి? సుఖశ్రవాః=సుఖకరమయిన శ్రవణముగల్గినట్టివి.

శబ్దరూపసమాసములు.—సుఖశ్రవాః-సుఖః శ్రవః యేషాం తే సుఖశ్రవాః; శ్రవః, శ్రవౌ, శ్రవాః. సుఖశ్రవశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. మంగళతూర్యనిస్వనాః - తూర్యాణాం నిస్వనాః తూర్యనిస్వనాః, మంగళస్య తూర్యనిస్వనాః మంగళతూర్యనిస్వనాః; నిస్వనః, నిస్వనౌ, నిస్వనాః. మంగళతూర్యనిస్వనశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ప్రమోదనృత్తైః-ప్రమోదేన నృత్తాని ప్రమోదనృత్తాని, తైః ప్రమోదనృత్తైః; నృత్తేన, నృత్తాభ్యాం, నృత్తైః ప్రమోదనృత్తశబ్దః అ, న, తృ, బ. సహ-అవ్య. వారయోషితాం-వారే యోషితః వారయోషితః, తాసాం వారయోషితాం; యోషితః, యోషితోః, యోషితాం. వారయోషిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ష, బ. న-అవ్య. కేవలం-అవ్య. సద్మని-సద్మని, సద్మనోః, సద్మసు. సద్మన్ శబ్దః న, న, స, ఏ. మాగధీపతేః-మగధస్యాపత్యం స్త్రీ మాగధీ, మాగధ్యాః పతిః మా...తిః, తస్య మా...తేః; మా...పతేః, మా...పత్యోః, మా...పతీనాం. మా...పతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. పథి-పథి, పథోః, పథిషు. పథిన్ శబ్దః న, పు, స, ఏ. వ్యజృంభంత-వ్యజృంభంత, వ్యజృంభేతాం, వ్యజృంభంత. విపూర్వకాత్ 'జృంభి గాత్రవినామే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లజ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. దివౌకసామ్-ద్యౌః ఓకః యేషాం తే దివౌకసః తేషాం దివౌకసాం; ఓకసః, ఓకసోః, ఓకసామ్ దివౌకశ్శబ్దః స, పు, ష, బ. అపి-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—సుఖేతి. సుఖః శ్రవః శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః. శ్రుతిసుఖా ఇత్యర్థః, మంగళతూర్యనిస్వనాః మంగళవాద్యధ్వనయః, వారయోషితా-

వేశ్యానాం, 'వారస్త్రీగణికావేశ్యే' త్యమరః, ప్రమోదనృత్తైస్సహ, మాగధీపతేర్దిలీపస్య, సద్మని కేనలం గృహాఏవ, నవ్యజృంభంత. కింతు ద్యౌః ఓకః యేషాం తే దివౌకసో దేవాః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, తేషాంపథి ఆకాశేఽపి, వ్యజృంభంత, తస్య దేవాంశత్వా ద్దేవోపకారిత్వాచ్చ, దేవదుందుభయో వినేదురితిభావః.

భావము.—శ్రోత్రానందకరములయినమంగళవాద్యములును, గీతములును, వేశ్యా స్త్రీలనృత్యములును దిలీపమహారాజు నింటిలో నాకాశమందును జేయఁబడినవి.

శ్లో. న సంయత స్తస్య బభూవ రక్షితు
ర్విసర్జయే ద్యం సుతజన్మహర్షితః,
ఋణాభిధానా త్స్వయ మేవ కేవలం
తదా పితౄణాం ముముచే స బంధనాత్. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—న, సంయతః, తస్య, బభూవ, రక్షితుః, విసర్జయేత్, యం, సుతజన్మ హర్షితః, ఋణాభిధానాత్, స్వయం, ఏవ, కేవలం, తదా, పితౄణాం, ముముచే, సః, బంధనాత్.

అర్థము.—సుతజన్మహర్షితస్సన్ - సుత = పుత్రునియొక్క, జన్మ = ఉత్పత్తి చేత, హర్షితస్సన్ =సంతోషవిశిష్టుఁడుగా చేయఁబడినవాఁడగుచు, యం=ఏ బద్ధుని, విసర్జయేత్=విడిపించునో, రక్షితుః = సంరక్షకుఁడయిన, తస్య = ఆదిలీపమహారాజునకు, సంయతః=బద్ధుఁడు, నబభూవ=లేకపోయెను. కింతు=మఱియేమనిన, తదా=ఆ కాలమందు,సః=ఆదిలీపమహారాజు, పితౄణాం=పితృదేవతలయొక్క,ఋణాభిధానాత్ -ఋణ= ఋణమనెడి, అభిధానాత్ =నామధేయముగల, బంధనాత్ =బంధమువలన, స్వయమేవ కేవలమ్=తానొకఁడే, ముముచే=ముక్తుఁడాయెను.

ఆకాంక్ష.—ముముచే=ముక్తుఁడాయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కఏవకేవలమ్ = ఎవఁడే? స్వయమేవకేవలమ్ = తానొకఁడే, కస్మాత్ =దేనివలన? బంధనాత్=బంధనమువలన. బంధనాత్కథంభూతాత్ =బంధనమెట్టిది? ఋణాభిధానాత్ = ఋణమనెడు నామధేయముగలది. కేషాం =ఎవరియొక్క? పితౄణాం=పితృదేవతలయొక్క. కదా=ఎప్పుడు? తదా=ఆకాలమందు. కథం=ఎట్లు? కింతు=మఱియేమనిన. నబభూవ=లేకపోయెను. కః=ఎవఁడు? సంయతః=బద్ధుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు. తస్య కథంభూతస్య = ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? రక్షితుః =సంరక్షకుఁడయినవాఁడు. విసర్జయేత్ =విడిపించునో. కః=ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=ఎవనిని? యం=ఏబద్ధుని (అకర్మకప్ర

యోగము). కథంభూతస్య=ఎట్టివాఁడగుచు? సుతజన్మహర్షితస్య=పుత్రునియొక్క యుత్పత్తిచేత సంతోషవిశిష్టుఁడుగ జేయఁబడినవాఁడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—న-అవ్య. సంయతః-సంయతః, సంయతౌ, సంయతాః. సంయతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. బభూవ-బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రక్షితుః-రక్షితుః, రక్షిత్రోః, రక్షితౄణామ్. రక్షితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. విసర్జయేత్-విసర్జయేత్, విసర్జయేతాం, విసర్జయేయుః. విపూర్వకాత్ 'సృజవిసర్గే' ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యం-యం, యౌ, యాన్. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. సుతజన్మహర్షితః-సుతస్య జన్మ సుతజన్మ, సుతజన్మనా హర్షితః సుతజన్మహర్షితః; హర్షితః, హర్షితౌ, హర్షితాః. సుతజన్మహర్షితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఋణాభిధానాత్-ఋణమితి అభిధానం యస్యతత్ ఋణాభిధానం, తస్మాత్ ఋణాభిధానాత్; అభిధానాత్, అభిధానాభ్యాం, అభిధానేభ్యః. ఋణాభిధానశబ్దః అ, న, పం, ఏ. స్వయం-అవ్య. ఏవ-అవ్య. కేవలం - అవ్య. తదా-అవ్య. పితౄణాం - పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, బ. ముముచే-ముముచే, ముముచాతే, ముముచిరే. 'ముచ్ల్ మోక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. బంధనాత్-బంధనాత్, బంధనాభ్యాం, బంధనేభ్యః. బంధనశబ్దః అ, న, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నేతి. రక్షితుః సమ్యక్పాలన శీలస్య, అతఏవ, చోరాద్యభావాత్, సంయతోబద్ధః, నబభూవ నాస్తిస్మ, కింతేనేత్యతఆహ - విసర్జయేదితి. సుతజన్మహర్షితస్య సుతజన్మనా సంతోషితస్య, యం, బద్ధం, విసర్జయేత్ విమోచయేత్; కింతు, తదా, సరాజా, పితౄణాం ఋణాభిధానాత్ బంధనాత్కేవలం, ఏకం యథాతథా, స్వయమేకఏవేత్యర్థః, 'కేవలంకృత్స్న మేకశ్చ కేవలశ్చావధారణ' ఇతిశాశ్వతః. ముముచే-ముచేః కర్మకర్తరిలిట్, స్వయమేవముక్తఇత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే, 'ఏషవా అనృణోయః పుత్రీ'తిశ్రుతిః ప్రమాణమ్.

భావము.—దిలీపమహారాజు బహుతరముగ ధర్మముగ ప్రభుత్వముచేసినాఁడు. అందువలన దొంగతనము మొదలయిన నేరములు జరుగకపోయెను. జనులు ఖైదులోఁబడలేదుకాన దిలీపమహారాజు తనకుఁగలిగినపుత్రోత్సవమునుబట్టి కరుణచేఁ జెఱసాలలో నుంచి, విడిచిపెట్టఁబడ్డ నేరస్థుఁడొకఁడును లేకపోయెను. అందుకుఁ బ్రతిగాఁ దానే పుత్రోత్పత్తివలన పితృఋణవిముక్తిఁ జేసికొనెను.

శ్లో. శ్రుతస్య యాయాదయమంత మర్భక
స్తథాపరేషాం యుధి చేతి పార్థివః,
అవేక్ష్య ధాతోర్గమనార్థ మర్థవి
చ్చకార నామ్నా రఘు మాత్మసంభవమ్. ౨౧

పదచ్ఛేదము.—శ్రుతస్య, యాయాత్, అయం, అంతం, అర్భకః, తథా, పరేషాం, యుధి, చ, ఇతి, పార్థివః, అవేక్ష్య, ధాతోః, గమనార్థం, అర్థవిత్, చకార, నామ్నా, రఘుం, ఆత్మసంభవమ్.

అర్థము.—అర్థవిత్=శబ్దార్థజ్ఞుఁడయిన, పార్థివః=దిలీపమహారాజు, అయం=ఈ, అర్భకః=శిశువు, శ్రుతస్య=శాస్త్రము యొక్క, అంతం=పారమును, యాయాత్=పొందఁ దగును. తథా=ఆప్రకారముగా, యుధి=యుద్ధమందు, పరేషాంచ=శత్రువుల యొక్కయు, అంతం=పారమును, యాయాత్=పొందఁ శక్తుఁడగును. ఇతి=ఇట్టి హేతువువలన, ధాతోః=లఘిధాతువుయొక్క, గమనార్థం=గమనరూపార్థమును, అవేక్ష్య=ఆలోచించి, ఆత్మసంభవం=పుత్రుని, నామ్నా=నామధేయముచేత, రఘుం=రఘువనువానిగా, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఎవఁడు? పార్థివః=దిలీపమహారాజు. కం=ఎవనిని? ఆత్మసంభవం=పుత్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టివానిగా? రఘుం=రఘువనువానిగా, కేన=దేనిచేత? నామ్నా = నామధేయముచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవేక్ష్య=ఆలోచించి. కం=దేనిని? గమనార్థం=గమనరూపార్థమును. కస్య=దేనియొక్క? ధాతోః=లఘిధాతువుయొక్క. కిమితి=ఏమనెడి హేతువువలన? ఇతి=ఇట్లనెడి హేతువువలన, యాయాత్=పొంద శక్తుఁడగును. కః=ఎవఁడు? అయం=ఈ, అర్భకః=శిశువు. కం=దేనిని? అంతం=పారమును (సకర్మకప్రయోగము) కేషాంచ=ఎవరియొక్కయు? పరేషాంచ=శత్రువులయొక్కయు. కస్యాం=దేనియందు? యుధి=యుద్ధమందు. కథం=ఎట్లు? తథా=ఆప్రకారముగ. యాయాత్=పొందశక్తుఁడగును. కః=ఎవఁడు? అయం=ఈ, అర్భకః=శిశువు. కం=దేనిని? అంతం=పారమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్య=దేనియొక్క? శ్రుతస్య=శాస్త్రముయొక్క. పార్థివః కథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అర్థవిత్=శబ్దార్థజ్ఞుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.— శ్రుతస్య-శ్రుతస్య, శ్రుతయోః, శ్రుతానామ్. శ్రుతశబ్దః అ, న, ష, ఏ. యాయాత్-యాయాత్, యాయాతాం, యాయుః. 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్తకాత్కర్తరి శక్యార్థేలిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంతం-అంతం,

అంతౌ, అంతాన్. అంతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అర్భకః-అర్భకః, అర్భకౌ, అర్భకాః. అర్భకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. పరేషాం-పరస్య, పరయోః, పరేషాం. పరశబ్దః అ, పు, ష, బ. యుధి - యుధి, యుధోః, యుత్సు. యుచ్ఛబ్దః ధ, స్త్రీ, స, ఏ. చ-అవ్య. ఇతి-అవ్య. పార్థివః-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః; పార్థివః, పార్థివౌ, పార్థివాః. పార్థివశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ, అవేక్ష్య - ల్యబంతమవ్య. ధాతోః - ధాతోః, ధాత్వోః, ధాతూనామ్. ధాతుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. గమనార్థం-గమనరూపశ్చాసౌ అర్థశ్చ గమనార్థః, తం గమనార్థం; అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్. గమనార్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ అర్థవిత్-అర్థం వేత్తీతి అర్థవిత్; విత్, విదౌ, విదః. అర్థవిచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నామ్నా-నామ్నా, నామభ్యాం, నామభిః. నామన్శబ్దః న, న, తృ, ఏ. రఘుం-రఘుం, రఘూ, రఘూన్. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మసంభవం-ఆత్మనః సంభవో యస్య సః ఆత్మసంభవః, తం ఆత్మసంభవం; సంభవం, సంభవౌ, సంభవాన్. ఆత్మసంభవశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—శ్రుతస్యేతి. అర్థవిచ్ఛబ్దార్థజ్ఞః, పార్థివో దిలీపః, అయమర్భకః శ్రుతస్య శాస్త్రస్య, అంతం పారం, యాయాత్, తథా, యుధిసంగ్రామే, పరేషాం శత్రూణాంచ, అంతం పారం, యాయాత్, యాంతు శత్రుయాదిత్యర్థః 'శకిలిఙ్చ' తిశక్యార్థేలిఙ్. ఇతిహేతోః, ధాతోః 'అఘిరఘిలఘిగత్యర్థా' ఇతిలఘిధాతోః, గమనార్థం గమనాఖ్యమర్థం, అర్థవిత్త్వాదవేక్ష్య ఆలోచ్య, ఆత్మసంభవం పుత్రం, నామ్నా రఘుం, చకార. 'లఙ్ఘిబంహ్యోర్నలోపశ్చ' త్యు ప్రత్యయే 'వాలమూలలఘ్వలమంగులీనాంవాలో రత్వమాపద్యత' ఇతి వైకల్పికే రేఫాదేశే రఘు రితిసిద్ధం, అత్రశంఖః. శ్లో. 'అశౌచేతు వ్యతిక్రాంతే నామకర్మవిధీయత' ఇతి.

భావము.—శబ్దార్థములఁ దెలిసినదిలీపమహారాజు తనకుమారుఁడు శాస్త్రజ్ఞానమును శత్రుజయమును బొందువాఁడని తెలిసి యతనికి నాయర్థమునుబొందించు రఘువను నామధేయమును బెట్టెను.

శ్లో. పితుః ప్రయత్నాత్స సమగ్రసంపదః
శుభైశ్శరీరావయవైర్దినే దినే,
పుపోష వృద్ధిం హరిదశ్వదీధితే
రనుప్రవేశాదివ బాలచంద్రమాః. ౨౨

పదచ్ఛేదము.—పితుః, ప్రయత్నాత్, సః, సమగ్రసంపదః, శుభ్రైః, శరీరావయవైః, దినేదినే, పుపోష, వృద్ధిం, హారిదశ్వదీధితేః, అనుప్రవేశాత్, ఇవ, బాలచంద్రమాః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, సమగ్రసంపదః-సమగ్ర=సంపూర్ణమయిన, సంపదః=సంపత్తుగలిగిన, పితుః=తండ్రి అయిన దిలీపమహారాజుయొక్క, ప్రయత్నాత్=ప్రయత్నమువలన, శుభ్రైః=మనోహరములయిన, శరీరావయవైః-శరీర=దేహముయొక్క అవయవైః=అవయవములచేతను, హారిదశ్వదీధితేః-హారిదశ్వ=సూర్యునియొక్క, దీధితేః=కాంతులయొక్క, అనుప్రవేశాత్=అనుసరించిప్రవేశించుటవలన, బాలచంద్రమా ఇవ=బాలచంద్రుడువలె, దినేదినే=ప్రతిదినమందును, వృద్ధిం=వృద్ధిని, పుపోష=పోషించెను.

ఆకాంక్ష.—పుపోష=పోషించెను. కః=ఎవడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? వృద్ధిం=వృద్ధిని (సకర్మకప్రయోగము). కస్మిన్=దేనియందు? దినేదినే=ప్రతిదినమందును. కఇవ=ఎవనివలె? బాలచంద్రమాఇవ=బాలచంద్రుడువలె? కస్మాత్=దేనివలన? అనుప్రవేశాత్=అనుసరించిప్రవేశించుటవలన. కస్యాః=దేనియొక్క? హారిదశ్వదీధితేః=సూర్యుని కాంతులయొక్క. కైః=దేనిచేత? శరీరావయవైః=దేహముయొక్క అవయవములచేత. శరీరావయవైః కథంభూతైః=దేహముయొక్క అవయవములెట్టివి? శుభ్రైః=మనోహరములయినవి. కస్మాత్=దేనివలన? ప్రయత్నాత్=ప్రయత్నమువలన. కస్య=ఎవనియొక్క? పితుః=తండ్రియొక్క. పితుః కథంభూతస్య=తండ్రియెట్టివాడు? సమగ్రసంపదః=సంపూర్ణమయిన సంపదగలిగినవాడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పితుః-పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. ప్రయత్నాత్-ప్రయత్నాత్, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నేభ్యః. ప్రయత్నశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సమగ్రసంపదః-సమగ్రా సంపత్ యస్యసః సమగ్రసంపదః, సంపదః, సంపదోః, సంపదామ్. సమగ్రసంపచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. శుభ్రైః-శుభ్రేణ, శుభ్రాభ్యాం, శుభ్రైః. శుభ్రశబ్దః అ, పు, తృ, బ. శరీరావయవైః-శరీరస్య అవయవాః శరీరావయవాః, తైః శరీరావయవైః; అవయవేన, అవయవాభ్యాం, అవయవైః. శరీరావయవశబ్దః అ, పు, తృ, బ. దినేదినే - దినేదినే, దినేదినయోః, దినేషుదినేషు. ద్విరుక్తదినశబ్దః అ, న, స, ఏ. పుపోష-పుపోష, పుపుషతుః, పుపుషుః 'పుషపుష్టౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వృద్ధిం-వృద్ధిం, వృద్ధీ, వృద్ధీః. వృద్ధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. హారిదశ్వదీధితేః-హారితః అశ్వాః యస్యసః హారిదశ్వః, హారిదశ్వస్య దీధితిః, హారిదశ్వదీధితిః, తస్యాః హారిదశ్వదీధితేః, దీధిత్యాః, దీధితేః, దీధిత్యోః, దీధితీనాం. హారి

దశ్వదీధితిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ. అనుప్రవేశాత్-అనుప్రవేశాత్, అనుప్రవేశాభ్యాం, అనుప్రవేశేభ్యః. అనుప్రవేశశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఇవ-అవ్య. బాలచంద్రమాః - బాలశ్చాసౌ చంద్రమాశ్చ బాలచంద్రమాః; చంద్రమాః, చంద్రమసౌ, చంద్రమసః. బాలచంద్రమశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పితురితి. సరఘుః, సమగ్రసంపదః, పితుః ప్రయత్నాత్, శుక్లై ర్మనోహరైః, శరీరావయవైః, హరిదశ్వదీధితేః, సూర్యరశ్మేః, 'సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణర శ్మయ' ఇత్యమరః; 'భానుఃకరోమరీచిస్త్రీ పుంసయోర్దీధితి స్స్త్రియా'మితి చ అమరః; జాతావేకవచనం, అనుప్రవేశాత్ బాలచంద్రమాఇవ,దినేదినేప్రతిదినం, 'నిత్యవీప్సయో' రితిద్విర్వచనం. వృద్ధింపుపోష, అత్ర సంహితవచనం. శ్లో. 'సలిలమయే శశినిరవే ర్దీధిత యో మూర్ఛితా స్తమో నైశమ్, క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవమద్గృహస్యాంత'రితి.

భావము.—రఘుమహారాజు సమస్తసంపదలతో సంపన్నుఁడయినదిలీపమహారాజుయొక్క పోషణచేతమనోజ్ఞములయినశరీరావయవములతో శుక్లపక్షమందు చంద్రుఁడు సూర్యకిరణములచేత దినదినప్రవర్ధమానమయ్యెడురీతి వృద్ధిఁబొందెను.

శ్లో. ఉమావృషాంకౌ శరజన్మనా యథా
యథా జయంతేన శచీపురందరౌ,
తథా నృప స్సా చ సుతేన మాగధీ
ననందతు స్తత్సదృశేన తత్సమౌ. ౨౩

పదచ్ఛేదము.—ఉమావృషాంకౌ, శరజన్మనా, యథా, జయంతేన, శచీపురందరౌ, తథా, నృపః, సా, చ, సుతేన, మాగధీ, ననందతుః, తత్సదృశేన, తత్సమౌ.

అర్థము.—ఉమావృషాంకౌ=పార్వతీపరమేశ్వరులు, శరజన్మనా=కుమారస్వామిచేత, యథా=ఏప్రకారముగా, ననందతుః=సంతోషించిరో, శచీపురందరౌ=శచీదేవేంద్రులు, జయంతేన=జయంతాఖ్యపుత్రునిచేత, యథా=ఏప్రకారనుగా, ననందతుః = సంతోషించిరో, తథా=ఆప్రకారము, తత్సమౌ-తత్=ఆపార్వతీపరమేశ్వరులతోడను, శచీదేవేంద్రులతోడను, సమౌ=సమానులయిన, సా=ఆ, మాగధీ=సుదక్షిణాదేవియుం, నృపశ్చ=దిలీపమహారాజును, తత్సదృశేన-తత్=ఆకుమారజయంతులతోడను,సదృశేన= సమానుఁడైన, సుతేన=పుత్రునిచేత, ననందతుః=సంతోషించిరి.

ఆకాంక్ష.—ననందతుః=సంతోషించిరి. కౌ=ఎవరు? సా, మాగధీ, నృపశ్చ = ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు (అకర్మకప్రయోగము). కేన=ఎవనిచేత? సుతేన = పుత్రునిచేత. సుతేనకథంభూతేన=పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? తత్సదృశేన=ఆకుమారజయంతులతో సమానుఁ

డయినవాఁడు. సా, మాగధీ, నృపశ్చ కథంభూతౌ=ఆసుదక్షిణాదిలీపులెట్టివారు? తత్స మౌ=ఆపార్వతీపరమేశ్వరులతోను శచీదేవేంద్రులతోను సమానులయినవారు. కథం= ఎట్లుగా? తథా=ఆప్రకారముగా. ననందతుః=సంతోషించిరో. కౌ=ఎవరు? శచీపురం దరౌ=శచీదేవేంద్రులు(అకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లుగా?యథా=ఏప్రకారముగా. కేన=ఎవనిచేతను? జయంతేన=జయంతాఖ్యపుత్రునిచేతను, ననందతుః=సంతోషించిరో. కౌ=ఎవరు? ఉమావృషాంకౌ=పార్వతీ పరమేశ్వరులు (అకర్మకప్రయోగము). కథం= ఎట్లుగా? యథా=ఏప్రకారముగా. కేన=ఎవనిచేత? శరజన్మనా=కుమారస్వామిచేత.

శబ్దరూపసమాసములు — ఉమావృషాంకౌ-వృషః అంకోయస్యసః వృషాంకః, ఉమాచవృషాంకశ్చ ఉమావృషాంకౌ; ఉమావృషాంకౌ, ఉమావృషాంకాభ్యాం3.ఉమా వృషాంకయోః 2.ఉమావృషాంకశబ్దః అ, పు,నిత్యం ద్వివచనే ప్ర, ద్వి. శరజన్మనా-శరే భ్యః జన్మ యస్యసః శరజన్మా, తేన శరజన్మనా; జన్మనా, జన్మభ్యాం, జన్మభిః. శర జన్మన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. యథా-అవ్య. జయంతేన - జయంతేన, జయంతాభ్యాం, జయంతైః. జయంతశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. శచీపురందరౌ - పురం దారయతీతి పురం దరః, శచీచ పురందరశ్చ శచీపురందరౌ; శచీపురందరౌ, శచీపురందరాభ్యాం, శచీ పురందరయోః. శచీపురందరశబ్దః అ, పు, నిత్యంద్వివచనే ప్ర, ద్వి. తథా - అవ్య. నృపః - నౄన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ, సా - సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. సుతేన-సుతేన, సుతా భ్యాం, సుతైః. సుతశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. మాగధీ-మగధస్యాపత్యం స్త్రీ మాగధీ; మాగధీ, మాగధ్యౌ, మాగధ్యః. మాగధీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.ననందతుః-ననంద,ననం దతుః,ననందుః 'టునదిసమృద్ధౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః.తత్సదృశేన-తాభ్యాం సదృశః తత్సదృశః,తేన తత్సదృశే న; సదృశేన, సదృశాభ్యాం, సదృశైః.తత్సదృశశబ్దః అ,పు, తృ, ఏ.తత్సమౌ-తాభ్యాం సమౌ తత్సమౌ; తత్సమః, తత్సమౌ, తత్సమాః. తత్సమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఉమేతి. ఉమావృషాంకౌ పార్వతీవృషభధ్వజౌ,శరజన్మనాకుమా రేణ, 'కార్తికేయోమహాసేనశ్శరజన్మాషడాననః' ఇత్యమరః; యథాననందతుః, శచీపురం దరౌ,జయంతేన జయంతాఖ్యేన, సుతేన 'జయంతః పాకశాసనిః' రిత్యమరః. యథా,ననం దతుః, తథా, తత్సమౌ తాభ్యాం ఉమావృషాంకాభ్యాం శచీపురందరాభ్యాంచ సమౌ, సా మాగధీ, నృపశ్చ, తత్సదృశేన, తాభ్యాం కుమారజయంతాభ్యాం సదృశేన, సుతేన, ననందతుః, మాగధీవ్యాఖ్యాతా.

భావము.—పార్వతీపరమేశ్వరులును,శచీదేవేంద్రులును వరుసగా వారలకుమారు లయినకుమారస్వామిజయంతులతో నేలాగున సంతోషించిరో యాలాగు వారలకు సమా

నులయినసుదక్షిణాదిలీపు లాదేవపుత్రులకు సమానుఁడయిన తమకుమారునితో ముచ్చట లాడుచుండిరి.

శ్లో. రథాంగనామ్నో రివ భావబంధనం
బభూవ య త్ప్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్,
విభక్త మ ప్యేకసుతేన తత్తయోః
పరస్పర స్యోపరి పర్యచీయత. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—రథాంగనామ్నోః, ఇవ, భావబంధనం, బభూవ, యత్, ప్రేమ, పరస్పరాశ్రయమ్, విభక్తం, అపి, ఏకసుతేన, తత్, తయోః, పరస్పరస్య, ఉపరి, పర్యచీయత.

అర్థము.—రథాంగనామ్నోరివ=చక్రవాక స్త్రీపుంపక్షులకువలె, తయోః=ఆసుదక్షిణాదిలీపులకు, భావబంధనం=హృదయాకర్షకమయినట్టియు, పరస్పరాశ్రయం=అన్యోన్యవిషయకమయిన, యత్=ఏ, ప్రేమ=స్నేహము, బభూవ=ఆయెనో, తత్ = ఆస్నేహము, ఏకసుతేన-ఏక=ఒక్కఁడయిన, సుతేన=పుత్రునిచేత, విభక్తమపి=విభాగము చేయఁబడ్డదయినను, పరస్పరస్య=అన్యోన్యముయొక్క, ఉపరి=మీఁదను, పర్యచీయత=వృద్ధినొందెను.

ఆకాంక్ష.—పర్యచీయత=వృద్ధినొందెను. కిం=ఏది? తత్=ఆస్నేహము (అకర్మకప్రయోగము). కుత్ర=ఎక్కడను? ఉపరి=మీఁద. కస్య=ఎవనియొక్క? పరస్పరస్య=అన్యోన్యముయొక్క. కథంభూతమపి=ఎట్టిదయినను? విభక్తమపి=విభాగముచేయఁబడినదైనను. కేన=ఎవనిచేతను? ఏకసుతేన=ఒకపుత్రునిచేతను. బభూవ=ఆయెనో. కిం=ఏది? యత్=ఏ? ప్రేమ=స్నేహము (అకర్మకప్రయోగము). ప్రేమకథంభూతం=స్నేహమెట్టిది? పరస్పరాశ్రయం=అన్యోన్యవిషయకమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? భావబంధనం=హృదయాకర్షకమయినది. కయోః=ఎవరికి? తయోః=ఆసుదక్షిణాదిలీపులకు. కయోరివ=ఎవరికివలె? రథాంగనామ్నోరివ=చక్రవాక స్త్రీపుంపక్షులకువలెను.

శబ్దరూపసమాసములు.—రథాంగనామ్నో-రథాంగనామ్నీచరథాంగనామాచ రథాంగనామానౌ, తయోః రథాంగనామ్నోః; రథాంగనామ్నః, రథాంగనామ్నోః, రథాంగనామ్నాం, రథాంగనామన్శబ్దః న, పు,ష, ద్వి. ఇవ-అవ్య. భావబంధనమ్-భావస్య బంధనం భావబంధనం; బంధనం, బంధనే, బంధనాని. భావబంధనశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. బభూవ.-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర,ఏ. ప్రేమ-ప్రేమ, ప్రేమణీ, ప్రేమాణి. ప్రేమన్ శబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. పర

స్పరాశ్రయం-పరస్పరః ఆశ్రయో యస్య తత్ పరస్పరాశ్రయమ్; ఆశ్రయం, ఆశ్రయే, ఆశ్రయాణి. పరస్పరాశ్రయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. విభక్తం-విభక్తం, విభక్తే, విభక్తాని. విభక్తశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. ఏకసుతేన-ఏకశ్చాసౌ సుతశ్చఏక సుతః, తేన ఏకసుతేన; సుతేన, సుతాభ్యాం, సుతైః. ఏకసుతశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. తయోః-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ద్వి. పరస్పరస్య-పరస్పరస్య, పరస్పరయోః, పరస్పరేషాం- పరస్పరశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. ఉపరి-అవ్య. పర్యచీయత-పర్యచీయత, పర్యచీయేతాం, పర్యచీయంత. పరిపూర్వకాత్ 'చిఞ్ చయనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—రథాంగేతి. రథాంగనామ్నిచ రథాంగనామాచ రథాంగనామానౌ 'చక్రవాకాపుమాన్ స్త్రియే' త్యేకశేషః, తయోరివ తయోర్దంపత్యోః, భావబంధనం, హృదయాఽకర్షకం, పరస్పరాశ్రయం అన్యోన్యవిషయకం, యత్ప్రేమ, బభూవ, తదేకేన కేవలేన తాభ్యామన్యత మేనవా, 'ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః. 'ఏకో న్యార్థే ప్రధానేచప్రథమే కేవలే తథా, సాధారణేసమానేఽల్పేసంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యత' ఇతివిశ్వః. సుతేన, విభక్తమపి కృతవిభాగమపి పరస్పరస్య ఉపరిపర్యచీయత వవృధే, కర్మకర్తరిలఙ్ అకృత్రిమత్వాత్స్వయమేవోపాచీయతేత్యర్థః. యదేకాధారం వస్తుతథాధారద్వయే విభజ్యమానంసత్ హీయతే, అత్రతయోరేకవిషయం ప్రేమసుప్రతి. ద్వితీయవిషయలాభేపి నాహీయత, తత్ ప్రత్యుత ఉపచితమేవాభూదితిభావః.

భావము.—సుదక్షిణాదేవియుదిలీపమహారాజును నిరంతరమొకరినొకరుతలఁచుచుండెడి ప్రేమాతిశయముగలిగియుండిరి. వారేకపుత్రుఁడయిన రఘుమహారాజునందుంచిన విశేషప్రేమ వారి పరస్పరానురాగాభివృద్ధిని తక్కువపఱచలేదు.

శ్లో. ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితాని య
ద్వయా తదీయా మవలంబ్య చాంగులిమ్,
అభూచ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా
పితుర్ముదం తేన తతాన సోఽర్భకః. ౨౫

పదచ్ఛేదము.—ఉవాచ, ధాత్ర్యా, ప్రథమోదితాని, యత్, యయా, తదీయాం, అవలంబ్య, చ, అంగుళిం, అభూత్, చ, నమ్రః, ప్రణిపాతశిక్షయా, పితుః, ముదం, తేన, తతాన, సః, అర్భకః.

అర్థము.—సః=ఆ, అర్భకః=శిశువు, ధాత్ర్యా=ఉపమాతచేతను, ప్రథమోది తాని-ప్రథమ=మొదటను, ఉదితాని=ఉపదేశముచేయఁబడ్డవచనములను, ఉవాచ=పలికెను. తదీయాం=ఆఉపమాత సంబంధయైన, అంగుళిం=వ్రేలిని, అవలంబ్య=పట్టుకొని, యయౌ=తర్లిపోయినవాఁడునాయెను. ప్రణిపాతశిక్షయా - ప్రణిపాత=నమస్కారముయొక్క, శిక్షయా=ఉపదేశముచేత, నమ్రః=నమస్కరించినవాఁడు, అభూదితియత్=ఆయెననునది యేదిగలదో, తేన=ఆ కారణముచేత, పితుః=తండ్రియయిన దిలీపమహారాజునకు, ముదం=సంతోషమును, తతాన=విస్తరింపఁజేసెను.

ఆకాంక్ష.— తతాన = విస్తరింపజేసెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆ, అర్భకః=శిశువు. కాం=దేనిని? ముదం=సంతోషమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనికి? పితుః=తండ్రియైనదిలీపమహారాజునకు. కేన=దేనిచేత? తేన=ఆ కారణముచేత. అభూదితియత్ =ఆయెననునదియేగలదో. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ, అర్భకః=శిశువు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? నమ్రః = నమస్కరించినవాఁడు. కయా= దేనిచేత? ప్రణిపాతశిక్షయా-ప్రణిపాత=నమస్కారముయొక్క, శిక్షయా=ఉపదేశముచే. యయౌ=తర్లిపోయినవాఁడు నాయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ, అర్భకః = శిశువు (అకర్మకప్రయోగము). కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అవలంబ్య=పట్టుకొని. కాం=దేనిని? అంగుళిం=వ్రేలిని. అంగుళింకథంభూతాం=వ్రేలెట్టిది? తదీయాం=ఆయుపమాతృసంబంధియయినది. ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ, అర్భకః=శిశువు. కాని=వేనిని? ప్రథమోదితాని=మొదట నుపదేశముచేయఁబడినవచనములను (సకర్మకప్రయోగము). కయా=ఎవనిచేత? ధాత్ర్యా=ఉపమాతచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉవాచ-ఉవాచ, ఊచతుః, ఊచుః. 'వచపరిభాషణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ధాత్ర్యా-ధాత్ర్యా, ధాత్రీభ్యాం, ధాత్రీభిః. ధాత్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ప్రథమోదితాని - ప్రథమం ఉదితాని ప్రథమోదితాని, తాని ప్రథమోదితాని; ఉదితం, ఉదితే, ఉదితాని. ప్రథమోదితశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. యత్ - యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, త్ర, ఏ. యయౌ-యయౌ,యయతుః,యయుః. 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తదీయాం-తస్యాః ఇయం తదీయా, తాంతదీయాం; తదీయాం, తదీయే, తదీయాః. తదీయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,ద్వి, ఏ. అవలంబ్య-ల్యబంతమవ్య. చ-అవ్యయం. అంగుళిం-అంగుళిం,అంగుళీ, అంగుళీః. అంగుళిశబ్దఃఇ, స్త్రీ, ద్వి,ఏ. అభూత్-అభూత్,అభూతాం, అభూవన్ 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే

ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నమ్రః-నమ్రః, నమ్రౌ, నమ్రాః. నమ్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రణిపాత శిక్షయా-ప్రణిపాతస్య శిక్షా ప్రణిపాతశిక్షా, తయా ప్రణిపాతశిక్షయా; శిక్షయా, శిక్షాభ్యాం, శిక్షాభిః. ప్రణిపాతశిక్షాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. పితుః-పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. ముదం-ముదం, ముదౌ, ముదః. ముచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః ద, న, తృ, ఏ. తతాన-తతాన, తేనతుః, తేనుః 'తనువిస్తార' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అర్భకః-అర్భకః, అర్భకౌ, అర్భకాః. అర్భకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఉవాచేతి. సోఽర్భకశ్శిశుః, 'పోతః పాకోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబక శ్శిశు' రిత్యమరః; ధాత్ర్యా ఉపమాత్రా, 'ధాత్రీ జనన్యామలకీసుమాత్య్రుపమాతృష్వి' త్యమరః. ప్రథమం, ఉదితాని ఉపదిష్టాని, ఉవాచ. తదీయాం, అంగుళిమవలంబ్య. యయౌచ, ప్రణిపాతస్యశిక్షయా ఉపదేశేన, నమ్రోభూదితిచయత్, తేన పితుః ముదం, తతాన.

భావము.—ఆబిడ్డఁడు దాదిచే మొదటఁజెప్పఁబడినమాటలను బలుకుటయుంనుదాని వ్రేలుబట్టుకొని నడుచుటయును తల్లిదండ్రిగురుదేవతలకు నమస్కరించుటయును నేర్చుకొనెను. వీనిఁజూచి తండ్రి యగుదిలీపమహారాజు అత్యంతానందమును బొందెను.

శ్లో. తమంక మారోప్య శరీరయోగజైః
సుఖై ర్నిషించంత మివామృతం త్వచి,
ఉపాంతసమ్మీలితలోచనో నృప
శ్చిరా త్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—తం, అంకం, ఆరోప్య, శరీరయోగజైః, సుఖైః, నిషించంతం, ఇవ, అమృతం, త్వచి, ఉపాంత సమ్మీలితలోచనః, నృపః, చిరాత్, సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం, యయౌ.

అర్థము.—శరీరయోగజైః - శరీర=దేహముయొక్క, యోగ=సంబంధముచేత, జైః=పుట్టిన, సుఖైః=సుఖములచేత, త్వచి=త్వగింద్రియమందు, అమృతం = అమృతమును, నిషించంతమివస్థితం=వర్షించుచున్నవానివలెనుండునట్టి, తం=ఆకుమారుని, అంకం=తొడను, ఆరోప్య=ఎక్కించుకొని, నృపః=దిలీపమహారాజు, ఉపాంతసమ్మీలితలోచనస్సన్-ఉపాంత=ప్రాంతప్రదేశములయందు, సమ్మీలిత=మూయఁబడిన, లోచనస్సన్=నేత్రములుగలవాఁడగుచు, చిరాత్=బహుకాలమునకు, సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం-సుత=

కుమారునియొక్క, స్పర్శ=స్పృశించుటయందలి, రస=రసమును, జ్ఞతాం=తెలిసినవాని భావమును, యయౌ=పొందెను.

అన్వయః.—యయౌ=పొందెను. కః=ఎవఁడు? నృపః=దిలీపమహారాజు. కాం= దేనిని? సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం = పుత్రునియొక్క స్పృశించుటయందలి రసమును తెలిసిన వానియొక్కభావమును (సకర్మకప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? చిరాత్=బహుకాల మునకు. కథంభూతస్సన్ = ఎట్టివాఁడగుచు? ఉపాంతసమ్మీలితలోచనస్సన్=ప్రాంత ప్రదేశములయందు మూసికొనఁబడిన నేత్రములు గలవాఁడగుచు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆరోప్య=ఎక్కించుకొని. కం=దేనిని? అంకం=తొడను. కం=ఎవనిని? తం=ఆకుమారుని. కథంభూత మివస్థితం=ఎట్టివానివలెనుండెడువాఁడు? నిషించంతమివస్థితం=పర్షించుచున్న వానివలె నుండువాఁడు. కిం=దేనిని? అమృతం=అమృతమును. కస్యాం=దేనియందు? త్వచి=త్వగింద్రియమందు. కైః=వేనిచేత? సుఖైః=సుఖములచేత. సుఖైః కథంభూతైః= సుఖములెట్టివి? శరీరయోగజైః=దేహముయొక్క సంబంధముచేతఁ బుట్టినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అంకం-అంకం, అంకౌ, అంకాన్. అంకశబ్దః అ,పు, ద్వి, ఏ. ఆరోప్య-ల్యబంతమవ్య. శరీరయోగజైః-శరీరస్య యోగః శరీరయోగః, శరీరయోగేన జాతాని శరీరయోగజాని, తైః శరీరయోగజైః; యోగజేన, యోగజాభ్యాం, యోగజైః. శరీరయోగజశబ్దః అ, న, తృ, బ. సుఖైః - సుఖేన, సుఖాభ్యాం, సుఖైః. సుఖశబ్దః అ, న, తృ, బ. నిషించంతం-నిషించంతం, నిషించంతౌ, నిషిందతః. నిషించచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అమృతం-అమృతం, అమృతే, అమృతాని. అమృతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.త్వచి-త్వచి, త్వచోః, త్వక్షు. త్వక్ఛబ్దః చ, స్త్రీ, స, ఏ. ఉపాంతసమ్మీలితలోచనః-ఉపాంతయోః సమ్మీలితే ఉపాంతసమ్మీలితే, ఉపాంతసమ్మీలితే లోచనే యేనసః ఉపాంతసమ్మీలితలోచనః; లోచనః, లోచనౌ, లోచనాః. ఉపాంతసమ్మీలితలోచనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. నృపః-నౄన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దఃఅ,పు, ప్ర, ఏ. చిరాత్-అవ్య. సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం-సుతస్య స్పర్శః సుతస్పర్శః, సుతస్పర్శే రసః సుతస్పర్శరసః, సుతస్పర్శరసం జానాతీతి సుతస్పర్శరసజ్ఞః, సుతస్పర్శరసజ్ఞస్య భావః సుతస్పర్శరసజ్ఞతా, తాం సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం.రసజ్ఞతాం; రసజ్ఞతే, రసజ్ఞతాః. సుతస్పర్శరసజ్ఞతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః. 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. శరీరయోగజైః, సుఖైః, త్వచి త్వగింద్రియే, అమృతం, నిషించంతం వర్షంతమివస్థితం, తం, పుత్రం, అంకమారోప్య, ఆనందావిర్భావాత్,

ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః, సమ్మీలితలోచనస్సన్ నృపః, చిరాత్, సుతస్పర్శరస జ్ఞతాం, యయౌ.

భావము.—ప్రేమచే స్పృశించినమాత్రమున నమృతప్రాయంబుగా నొప్పెడు దేహముగలకుమారుని బహుకాలము బిడ్డలులేని దిలీపమహారాజు తనతొడపై నిడుకొని కుమారు నెత్తికొనుటవలన గలిగినయానందమును కడకన్నుల మూసికొన్నవాడై యనుభవించెను. (సగముకన్నుమూసికొనుట, ఆనందాతిశయమునకు సూచన.)

శ్లో. అమంస్త చానేన పరార్ధ్యజన్మనా
స్థితే రభేత్తా స్థితిమంత మన్వయమ్,
స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యవర్తినా
పతిః ప్రజానా మివ సర్గ మాత్మనః. ౨౭

పదచ్ఛేదము.—అమంస్త, చ, అనేన, పరార్ధ్యజన్మనా, స్థితేః, అభేత్తా, స్థితిమంతం, అన్వయం, స్వమూర్తిభేదేన, గుణాగ్ర్యవర్తినా, పతిః, ప్రజానాం, ఇవ, సర్గం, ఆత్మనః.

అర్థము.—స్థితేః=మర్యాదకు, అభేత్తా=పాలకుడయిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, పరార్ధ్యజన్మనా-పరార్ధ్య=శ్రేష్ఠమయిన, జన్మనా=ఉత్పత్తిగలిగిన, అనేన=ఈరఘుమహారాజుచేత, అన్వయం=వంశమును, ప్రజానాం=జనులకు, పతిః=ప్రభువయినబ్రహ్మ, గుణాగ్ర్యవర్తినా-గుణ=సత్వాదిగుణములయందును; విద్యావినయాదిగుణములయందును, అగ్ర్యవర్తినా=మొదలబ్రవర్తించిన, స్వమూర్తిభేదేన-స్వ=తనయొక్క, మూర్తిభేదేన=అవతార విశేషమయిన విష్ణువుచేత, ఆత్మనః=తనయొక్క, సర్గమివ=సృష్టినివలె, స్థితిమంతం=ప్రతిష్ఠగలిగినదానిగా, అమంస్త=ఎంచెను.

ఆకాంక్ష.—అమంస్త=ఎంచెను. కః=ఎవడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? అన్వయం=వంశమును(సకర్మకప్రయోగము) కథంభూతం=ఎటువంటిదానిగా? స్థితిమంతం=ప్రతిష్ఠగలిగినదానిగా. కమివ=దేనివలె? సర్గమివ=సృష్టినివలె. కస్య=ఎవనియొక్క? ఆత్మనః=తనయొక్క. కేన=ఎవనిచేత? స్వమూర్తిభేదేన=తనయవతారమయినవిష్ణువుచేత. స్వమూర్తిభేదేన కథంభూతేన=తన యవతారవిశేషమైన విష్ణువెట్టివాడు? గుణాగ్ర్యవర్తినా=సత్వాదిగుణములయందును; విద్యావినయాదిగుణములయందును ముందఱప్రవర్తించినవాడు. కః=ఎవడు? పతిః=ప్రభువైనబ్రహ్మ. కాసాం=ఎవరికి? ప్రజానాం=జనులకు. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈరఘుమహారాజుచేత, అనేన కథంభూతేన=ఈరఘుమహారా

జెట్టివాఁడు? పరార్థ్యజన్మనా=శ్రేష్ఠమైన యుత్పత్తిగలిగినవాఁడు. సకథంభూతః=అదిలీప మహారాజెట్టివాఁడు? అభేత్తా=పాలకుఁడయినవాఁడు. కస్యాః=దేనికి? స్థితేః=మర్యాదకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అమంస్త-అమంస్త, అమంసాతాం. అమంసత, 'మన జ్ఞానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్య. అనేన=అనేన ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. పరార్థ్యజన్మనా-పరార్థ్యంజన్మ యస్య సః పరార్థ్యజన్మా, తేన పరార్థ్యజన్మనా; జన్మనా, జన్మభ్యాం, జన్మభిః. పర్యార్థ్యజన్మన్‌శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. స్థితేః-స్థిత్యాః, స్థితేః, స్థిత్యోః, స్థితీనామ్. స్థితిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ, అభేత్తా-భేత్తానభవతీత్యభేత్తా; అభేత్తా, అభేత్తారౌ, అభేత్తారః. అభేత్తృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. స్థితిమంతం-స్థితిరస్యాస్తీతిస్థితిమాన్, తం స్థితిమంతం; స్థితిమంతం, స్థితిమంతౌ, స్థితిమతః. స్థితిమచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. అన్వయం-అన్వయం, అన్వయౌ, అన్వయాన్. అన్వయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. స్వమూర్తిభేదేన-మూర్తేః భేదః మూర్తిభేదః, స్వస్య మూర్తిభేదః స్వమూర్తిభేదః, తేన స్వమూర్తిభేదేన; భేదేన, భేదాభ్యాం, భేదైః. స్వమూర్తిభేదశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. గుణాగ్రవర్తినా-అగ్రేవర్తత ఇత్యగ్రవర్తీ, గుణేషు అగ్రవర్తీ గుణాగ్రవర్తీ, తేన గుణాగ్రవర్తినా; వర్తినా, వర్తిభ్యాం, వర్తిభిః. గుణాగ్రవర్తిన్‌శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. పతిః-పతిః, పతీ, పతయః. పతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. ఇవ-అవ్య. సర్గం-సర్గం, సర్గౌ, సర్గాన్. సర్గశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మనః-ఆత్మనః, ఆత్మనోః, ఆత్మనాం. ఆత్మన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అమంస్తేతి. స్థితేరభేత్తామర్యాదాపాలకః, సనృపః, పరార్థ్యజన్మనా ఉత్కృష్టజన్మనా, అనేనరఘుణా, అన్వయంవంశం, ప్రజానాంపతిః బ్రహ్మా, గుణాస్సత్త్వాదయః, తేష్వగ్రే వర్తతేవ్యాప్రియత ఇతి గుణాగ్రవర్తీ, తేన, స్వస్యమూర్తిభేదేన, అవతారవిశేషేణవిష్ణునా, ఆత్మనః, సర్గం సృష్టిమివ, స్థితిమంతం ప్రతిష్ఠావంతం, అమంస్త మన్యతేస్మ, మన్యతేరనుదాత్తత్త్వాదిట్ప్రతిషేధః, అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతర విశేషణాని, ఇతరేతరయోజ్యాని, తత్ర రఘుపక్షేగుణాః విద్యావినయాదయః. ని. 'గుణః ప్రధానేరూపాదౌ మౌర్వ్యాంసూదేవృకోదరే, స్తంభేసత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాదిహరితాదిష్వి'తి విశ్వః, శేషం సుగమమ్.

భావము.—ప్రజాపతియైన బ్రహ్మ సత్త్వగుణప్రధానుఁడై తనయవతారంబుగా నుండెడు విష్ణువుచే దనసృష్టిపాలింపఁబడుచున్న దనితలంచెడుప్రకారము జగన్మర్యాదకు వ్యతిరిక్తముచేయ దిలీపమహారాజు పరప్రభావంబుచే సుముహూర్తమం దుత్తమజన్మము

నొందిన తనకుమారుఁడగు రఘుమహారాజు నతనికిఁగలిగియుండు నతిశయమైన విద్యా వినయాదిగుణములచేఁ దనవంశమునకు యశస్సు దెచ్చునని నిశ్చయించెను.

శ్లో. సవృత్తచౌల శ్చలకాకపక్షకై
రమాత్యపుత్త్రై స్సవయోభి రన్వితః,
లిపే ర్యథావద్గ్రహణేన వాఙ్మయం
నదీముఖే నేవ సముద్ర మావిశత్. ౨౮

పదచ్ఛేదము.—సః, వృత్తచౌలః, చలకాకపక్షకైః, అమాత్యపుత్త్రైః, సవయోభిః, అన్వితః, లిపేః, యథావద్గ్రహణేన, వాఙ్మయం, నదీముఖేన, ఇవ, సముద్రం, ఆవిశత్.

అర్థము.—వృత్తచౌలః-వృత్త=అయిన, చౌలః=చూడాకర్మగల, సః=ఆరఘుమహారాజు, చలకాకపక్షకైః-చల=కదలుచున్న, కాకపక్షకైః=జుల్పములు గలిగినట్టియు, సవయోభిః=సమానవయస్సుగల స్నేహితులయిన, అమాత్యపుత్త్రైః=మంత్రికుమారులతోఁడ, అన్వితస్సన్=కూడినవాఁడగుచు, లిపేః=పంచాశద్వర్ణాత్మకాక్షర విన్యాసముయొక్క, యథావద్గ్రహణేన=లెస్సగాఁ దెలిసికొనుటచేత, వాఙ్మయం=శబ్దజాలమును, నదీముఖేన-నదీ=నదియొక్క, ముఖేన=ద్వారముచేత, కశ్చిత్=ఒకానొకమకరము మొదలుగాఁగల జలజంతువు, సముద్రమివ=సముద్రమునువలె, ఆవిశత్=ప్రవేశించెను.

ఆకాంక్ష.—ఆవిశత్=ప్రవేశించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కిం=దేనిని? వాఙ్మయం=శబ్దజాలమును (సకర్మకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె? సముద్రమివ=సముద్రమునువలె. కః=ఏది? కశ్చిత్=ఒకానొక మకరము మొదలుగాఁగల జలజంతువు. కేన=దేనిచేత? నదీముఖేన=నదియొక్క ద్వారముచేత. కేన=దేనిచేత? యథావద్గ్రహణేన=లెస్సగా తెలిసికొనుటచేత. కస్యాః=దేనియొక్క? లిపేః=పంచాశద్వర్ణాత్మకాక్షరవిన్యాసముయొక్క. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? అన్వితస్సన్ = కూడినవాఁడగుచు. కైః=ఎవరితోఁడ? అమాత్యపుత్త్రైః=మంత్రిపుత్త్రులతోఁడ. అమాత్యపుత్త్రైః కథంభూతైః=మంత్రిపుత్త్రులెట్టివారు? సవయోభిః=సమానవయస్సుగల స్నేహితులయినవారు. పునఃకథంభూతైః=ఇంకను నెట్టివారు? చలకాకపక్షకైః=కదలుచుండెడు జుల్పములునుగలవారు. సకథంభూతః=ఆరఘుమహారా జెట్టివాఁడు? వృత్తచౌలః=అయిన చూడాకర్మగల్గినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పుం. ప్ర, ఏ. వృత్తచౌలః-చూడాయాఃకర్మ చౌలం, వృత్తంచౌలం యస్యసః వృత్తచౌలః; చౌలః, చౌలౌ, చౌలాః. వృత్తచౌలశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. చలకాకపక్షకైః-చలాః కాకపక్షాః

యేషాం తే చలకాకపక్షకాః, తైః చలకాకపక్షకైః; కాకపక్షకేన, కాకపక్షకాభ్యాం, కాకపక్షకైః. చలకాకపక్షకశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అమాత్యపుత్రైః - అమాత్యానాం పుత్రాః అమాత్యపుత్రాః, తైః అమాత్యపుత్రైః; పుత్రేణ, పుత్రాభ్యాం, పుత్రైః. అమాత్య పుత్రశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సవయోభిః-సమానం వయఃయేషాంతే సవయసః, తైః సవ యోభి ; సవయసా, సవయోభ్యాం, సవయోభిః. సవయశ్శబ్దః స, పు, తృ, బ. అ న్వితః-అన్వితః, అన్వితౌ, అన్వితాః. అన్వితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. లిపేః - లిప్యోః, లిపేః, లిప్యోః, లిపీనాం. లిపిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష. ఏ. యథావద్గ్రహణేన-యథావత్ గ్రహణం యథావద్గ్రహణం, తేన యథావద్గ్రహణేన; గ్రహణేన, గ్రహణాభ్యాం, గ్రహణైః. యథావద్గ్రహణశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. వాఙ్మయం - వాచాం వికారః వాఙ్మయం, తత్ వాఙ్మయం; వాఙ్మయం, వాఙ్మయే, వాఙ్మయాని. వాఙ్మయ శబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. నదీముఖేన-నద్యాః ముఖం నదీముఖం, తేన నదీముఖేన; ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. నదీముఖశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య. సముద్రం-సముద్రం, సముద్రౌ, సముద్రాన్. సముద్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆవిశత్ - ఆవిశత్, ఆవిశతాం, ఆవిశన్. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మ కాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. శ్లో. 'చూడాకార్యా ద్విజాతీనాం సర్వేషా మేవధర్మతః, ప్రథమేఽబ్దే తృతీయేవా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనా' దితి మనుస్మరణాత్ 'తృతీయేవర్షేవృ త్తచౌలోసిప్పన్నచూడకర్మాసన్, లడయోరభేదః, సరఘుః, శ్లో. 'ప్రాప్తేతు పంచమే వర్షే విద్యారంభంచ కారయే' దితి వచనాత్. పంచమేవర్షేచలకాకపక్షైశ్చలశిఖండకైః ని 'బాలానాంతు శిఖాప్రోక్తా కాకపక్ష శ్శిఖండక' ఇతి హలాయుధః. సవయోభిః స్నిగ్ధైః, 'స్నిగ్ధోవయస్యస్సవయా' ఇత్యమరః. అమాత్యపుత్రై రన్వితస్సన్, లిపేః, పం చాశద్వర్ణాత్మికాయాః యథావద్గ్రహణేన, సమ్యగ్బోధనేనోపాయభూతేన వాఙ్మయం శబ్దజాతం నద్యాః ముఖం ద్వారం, 'ముఖంతువదనే ముఖేద్వారేతారాభ్యుపాయయో' రితి యాదవః. తేన, కశ్చిన్మకరాదిః, సముద్రమివ, ఆవిశత్ ప్రవిష్టః, జ్ఞాతవానిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజు చూడాదికర్మలు చేయఁబడినపిమ్మటచలించుచుండెడి జుల్పాలుగలిగి సమానవయస్కులయిన మంత్రికుమారులతోఁగూడి చదువుచు సముద్రము తోఁగలయు తావులలో నదిలోనుంచి మొసలి మున్నగునది సముద్రములో బ్రవేశించురీతి శబ్దజాలములను దెలుసుకున్నవాఁడాయెను.

శ్లో. అథోపనీతం విధివ ద్విపశ్చితో
వినిన్యు రేనం గురవో గురుప్రియమ్,

అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవురత్ర తే
క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి. ౨౯

పదచ్ఛేదము.— అథ, ఉపనీతం, విధివత్, విపశ్చితః, వినిన్యుః, ఏనం, గురవః, గురుప్రియం, అవంధ్యయత్నాః, చ, బభూవుః, అత్ర, తే, క్రియా, హి, వస్తూపహితా, ప్రసీదతి.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, విధివత్=యథాశాస్త్రముగా, ఉపనీతం=ఉపనయనముచేయఁబడినట్టియు, గురుప్రియం=ప్రియగురువులుగలిగిన, ఏనం=ఈరఘుమహారాజును, విపశ్చితః=విద్వాంసులయిన, గురవః=గురువులు, వినిన్యుః=శిక్షించిరి. తే=ఆగురువులు, అత్ర=ఈరఘుమహారాజువిషయమునందు, అవంధ్యయత్నాశ్చ-అవంధ్య=వ్యర్థముకాకయుండెడి, యత్నాశ్చ=ప్రయత్నముగలిగినవారును, బభూవుః=అయిరి. తథాహి=అదియసరి, క్రియా=శిక్ష, వస్తూపహితాసతీ-వస్తు=సత్పాత్రమునందు, ఉపహితాసతీ=ప్రయోగింపఁబడినదగుచు, ప్రసీదతి=ఫలించుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—ప్రసీదతి=ఫలించుచున్నది. కా=ఏది? క్రియా=శిక్ష (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు? వస్తూపహితాసతీ=సత్పాత్రమునందు ప్రయోగింపఁబడ్డదగుచు. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అటులనే సరి. బభూవుః=అయిరి. కే=ఎవరు? తే=ఆగురువులు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాశ్చ = ఎట్టివారును? అవంధ్యయత్నాశ్చ-అవంధ్య=వ్యర్థంబుకాకయుండెడి, యత్నాశ్చ=ప్రయత్నము గలిగినవారును. కుత్ర=ఎవనివిషయమునందు? అత్ర=ఈరఘుమహారాజువిషయమునందు. వినిన్యుః=శిక్షించిరి. కే=ఎవరు? గురవః=గురువులు కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). గురవఃకథంభూతాః=గురువులెట్టివారు? విపశ్చితః=విద్వాంసులయినవారు. ఏనంకథంభూతం=ఈరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గురుప్రియం=ప్రియగురువులుగలవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకనునెట్టివాఁడు? ఉపనీతం=ఉపనయనముచేయఁబడ్డవాఁడు. కథం=ఎట్లు? విధివత్=యథాశాస్త్రముగా. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు — అథ - అవ్య. ఉపనీతం - ఉపనీతం, ఉపనీతౌ, ఉపనీతాన్. ఉపనీతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ, విధివత్-విధిమర్హతీతి విధివత్, వతిప్రత్యయాంతమవ్య. విపశ్చితః-విపశ్చిత్, విపశ్చితౌ, విపశ్చితః. విపశ్చిచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, బ. వినిన్యుః-వినినాయ, వినిన్యతుః, వినిన్యుః. విపూర్వకాత్ 'ణీఞ్ ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, ద్వి,ఏ. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర,బ. గురుప్రియం-గురవో ప్రియాః యస్యసః గురుప్రియః, తం గురుప్రియం; ప్రియం, ప్రియౌ, ప్రియాన్. గురుప్రియశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. అవంధ్యయత్నాః-

వంధ్యో నభవతీత్యవంధ్యః, అవంధ్యః యత్నః యేషాంతే అవంధ్యయత్నాః; యత్నః, యత్నౌ, యత్నాః. అవంధ్యయత్నశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ చ-అవ్య. **బభూవుః-బ భూవ, బభూవతుః, బభూవుః** 'భూసత్తాయామ్' మిత్యస్మా ద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి**భూ** తేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అత్ర-త్రలంతమవ్య. తే-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద,పు, ప్ర, బ. క్రియా - క్రియా, క్రియే, క్రియాః. క్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. వస్తూపహితా-వస్తుని ఉపహితా వస్తూపహితా; ఉపహితా, ఉపహితే, ఉపహితాః. వస్తూపహితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రసీదతి-ప్రసీదతి, ప్రసీదతః, ప్రసీదంతి. ప్రపూర్వకాత్ 'షద్ ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వి' త్యస్మా ద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. శ్లో. 'గర్భాష్టమే ప్రకుర్వీత బ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్, గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భాచ్చ ద్వాదశేవిశ' ఇతి మనుస్మరణాత్. అథ గర్భైకాదశేఽబ్దే విధివదుపనీతంగురవః, ప్రియాః, యస్యతం,గురుప్రియం,ప్రియగురుమిత్యర్థః, 'వాప్రియస్యేతి' ప్రియశబ్దస్యపరనిపాతః. గురుప్రియమేనంరఘుం, విపశ్చితః విద్వాంసః, గురవః, వినిన్యుః శిక్షితవంతః. తేగురవః, అత్రాస్మిన్ రఘౌ, అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవుః, తథాహి-క్రియాశిక్షా, 'క్రియాతునిష్కృతౌశిక్షా చికిత్సోపాయ కర్మస్వి'తియాదవః, వస్తునిపాత్రభూతే ఉపహితాప్రయుక్తాసతీ ప్రసీదతిఫలతి 'క్రియాహిద్రవ్యం వినయతినాద్రవ్య'మిత్యుక్తం కౌటిల్యాఖ్యేన.

భావము.—పిమ్మట వడుగుజేయఁబడినవాఁడయి గురువులకుఁ బ్రియుఁడయిన రఘుమహారాజునకు విద్వాంసు లైనయుపాధ్యాయులు విద్యలను నేర్పిరి. వారిప్రయత్నము లసార్థకములుగాక మిక్కిలి రాణింపునకు వచ్చినవి. ఏలాగనిన, నుత్తమమయిన క్షేత్రములయందుఁ బ్రయోగింపఁబడెడివస్తువు ఫలవంతమగుట ప్రత్యక్షమేకదా.

శ్లో. ధియ స్సమగ్రై స్సగుణై రుదారధీః
క్రమా చ్చతస్ర శ్చతురర్ణవోపమాః,
తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి
ర్దిశో హరిద్భి ర్హరితా మివేశ్వరః. 30

పదచ్ఛేదము —ధియః, సమగ్రైః, సః, గుణైః, ఉదారధీః, క్రమాత్,చతస్రః, చతురర్ణవోపమాః, తతార, విద్యాః, పవనాతిపాతిభిః, దిశః, హరిద్భిః, హరితాం, ఇవ, ఈశ్వరః.

అర్థము.—ఉదారధీః-ఉదార=ఉత్కృష్టమయిన, ధీః=బుద్ధిగల, సః=ఆరఘుమహారాజు, సమగ్రైః=సంపూర్ణములయిన, ధియః=బుద్ధియొక్క, గుణైః=శుశ్రూషాదిగుణ

ములచే, చతురర్ణవోపమాః-చతుః=నాలుగైన, అర్ణవ=సముద్రములే, ఉపమాః=ఉపమానముగాఁగలిగినట్టియు, చతస్రః=నాలుగైన, విద్యాః=ఆన్వీక్షిక్యాదివిద్యలును, హరితాం=దిక్కులకు, ఈశ్వరః=ప్రభువైన సూర్యుఁడు, పవనాతిపాతిభిః-పవన=వాయువును, అతిపాతిభిః=అతిక్రమించుచుండెడి, హరిద్భిః=నిజాశ్వములచే, చతస్రః=నాలుగైన, దిశఇవ=దిక్కులనువలె, క్రమాత్=క్రమమువలన, తతార=దాఁటెను.

అన్వయము.—తతార=దాఁటెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాః=వేనిని? విద్యాః=ఆన్వీక్షిక్యాదివిద్యలను(సకర్మకప్రయోగము) కస్మాత్=దేనివలన? క్రమాత్=క్రమమువలన. కాఇవ=వేనినివలె? దిశఇవ=దిక్కులనువలె. దిశఃకథంభూతాః=దిక్కులెట్టివి? చతస్రః=నాలుగైనవి. కైః=వేనిచే? హరిద్భిః=నిజాశ్వములచే. హరిద్భిఃకథంభూతైః=నిజాశ్వములెట్టివి? పవనాతిపాతిభిః=వాయువును అతిక్రమించుచుండునవి. కః=ఎవఁడు? ఈశ్వరః=ప్రభువైనసూర్యుఁడు. కాసాం=వేనికి? హరితాం=దిక్కులకు. విద్యాఃకథంభూతాః=ఆన్వీక్షిక్యాదివిద్యలెట్టివి? చతస్రః=నాలుగైనవి. పునఃకథంభూతాః = ఇంకను నెట్టివి? చతురర్ణవోపమాః=నాలుగుసముద్రములే ఉపమానముగాఁ గలిగినవి. కైః=వేనిచే? గుణైః=శుశ్రూషాదిగుణములచే. కస్యాః=దేనియొక్క? ధియః=బుద్ధియొక్క. గుణైఃకథంభూతైః=శుశ్రూషాదిగుణములెట్టివి? సమగ్రైః=సంపూర్ణములైనవి. సఃకథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ఉదారధీః=ఉత్కృష్టమైన బుద్ధిగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ధియః-ధియః, ధియోః, ధియాం. ధీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, ఏ. సమగ్రైః-సమగ్రేణ, సమగ్రాభ్యాం, సమగ్రైః.సమగ్రశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఉదారధీః-ఉదారా ధీర్యస్యసః ఉదారధీః; ధీః, ధియా, ధియః. ఉదారధీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. క్రమాత్-క్రమాత్, క్రమాభ్యాం, క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. చతస్రః-చతస్రః, చతసృభిః, చతసృభ్యః, 2 చతసృణాం,చతసృషు. చతసృశబ్దః రేఫాన్త స్త్రీ, నిత్యంబహువచనే ద్వి, బ, చతురర్ణవోపమాః-చత్వారః అర్ణవాః ఉపమాయాసాం తాః చతురర్ణవోపమాః; ఉపమాం, ఉపమే, ఉపమాః. చతురర్ణవోపమాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. తతార-తతార, తేరతుః, తేరుః 'తౄప్లవనతరణయో'రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విద్యాః - విద్యాం, విద్యే, విద్యాః. విద్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. పవనాతిపాతిభిః - పవనం అతిపతంతీతి పవనాతిపాతినః, తైః పవనాతిపాతిభిః; పాతినా, పాతిభ్యాం, పాతిభిః. పవనాతిపాతిన్శబ్దః న, పు, తృ, బ. దిశః-దిశం, దిశౌ, దిశః. దిక్శబ్దః శ, స్త్రీ, ద్వి, బ. హరిద్భిః-హరితా, హరిద్భ్యాం, హరిద్భిః. హరిచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, బ. హరితాం-హరితః, హరితోః, హరితాం. హరిచ్ఛబ్దః త,

స్త్రీ, ష, బ ఇవ-అవ్య. ఈశ్వరః-ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. ఈశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ

వ్యాఖ్యా.—ధియఇతి. అత్ర కామందకః. శ్లో. 'శుశ్రూషా శ్రవణంచైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః' ఇతి. 'ఆన్వీక్షికీత్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, ఏతావిద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవః' ఇతి చ. ఉదారధీః, సరఘుః, సమగ్రైః, ధియోగుణైః, చత్వారః, అర్ణవా ఉపమాయాసాం తాః చతురర్ణవోపమాః. 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః, చతస్రోవిద్యాః, హరితాం దిశాం, ఈశ్వరస్సూర్యః, పవనాతిపాతిభిః, హరిద్భిః, నిజాశ్వైః. 'హరిత్కకుభివర్ణేచ తృణవాజివిశేషయో' రిత్యుభయత్రాపివిశ్వః. చతస్రోదిశ ఇవ క్రమాత్తతార, చతురర్ణవోపమాత్వం దిశామపి ద్రష్టవ్యం.

భావము.—దిక్పతి యగుసూర్యుఁడు నాల్గుసముద్రములఁబోలిన నాల్గుదిక్కుల గాలిమించువడిగల తనయశ్వములచే నెట్లు దాఁటునో యట్లే మంచిగొనముల ప్రోవగు రఘువు శుశ్రూషాదులైన బుద్ధిగుణములును, పవనాధిక వేగములను అన్నిఁటిని వినియోగించి చతుస్సముద్రములవంటి చతుర్విద్యలను ఆన్వీక్షిక్యాదులను దాఁటెను.

శ్లో. త్వచం చ మేధ్యాం పరిధాయ రౌరవీ
మశిక్షతాస్త్రం పితు రేవ మంత్రవత్,
న కేవలం తద్గురు రేకపార్థివః
క్షితా వభూ దేకధనుర్ధరోఽపి సః. ౩౧

పదచ్ఛేదము.—త్వచం, చ, మేధ్యాం, పరిధాయ, రౌరవీం, అశిక్షత, అస్త్రం, పితుః, ఏవ, మంత్రవత్, న, కేవలం, తద్గురుః, ఏకపార్థివః, క్షితౌ, అభూత్, ఏకధనుర్ధరః, అపి, సః.

అర్థము.—మేధ్యాం=పరిశుద్ధమైన, రౌరవీం=జింకసంబంధియైన, త్వచంచ=చర్మమును, పరిధాయ=కప్పుకొని, మంత్రవత్=సమంత్రకమైన, అస్త్రం=ఆగ్నేయాద్యస్త్రమును, పితురేవ=తండ్రివలననే, అశిక్షత=అభ్యసించెను. తద్గురుః-తత్=ఆరఘుమహారాజునకు, గురుః=తండ్రి అయిన దిలీపమహారాజు, ఏకపార్థివః కేవలం-ఏక=అద్వితీయుఁడైన, పార్థివః కేవలం=పృథివీశ్వరుఁడై, నాభూత్=కాకపోయెను. కింతు=మఱేమనిన, క్షితౌ=భూమియందు, సః=ఆదిలీపమహారాజు, ఏకధనుర్ధరోఽపి-ఏక=అద్వితీయుఁడైన, ధనుర్ధరోఽపి=ధనుర్ధారియు, అభూత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష — అభూత్ = ఆయెను. కః = ఎవఁడు? సః = ఆదిలీపమహారాజు (అకర్మక ప్రయోగము). కథంభూతోఽపి = ఎట్టివాఁడును? ఏకధనుర్ధరోఽపి = అద్వితీయుఁడయిన ధనుర్ధారియు. కస్యాం = దేనియందు? క్షితౌ = భూమియందు. కథం = ఎట్లు? కింతు = మఱేమనిన? నాభూత్ = కాకపోయెను. కః = ఎవఁడు? తద్గురుః = ఆరఘుమహారాజునకు దండ్రియయినదిలీపమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము) కథంభూతఏవ = ఎట్టివాఁడె? ఏకపార్థివః కేవలం = అద్వితీయుఁడయిన పృథ్వీశ్వరుఁడే, అశిక్షత = అభ్యసించెను. కః = ఎవఁడు? రఘుః = రఘుమహారాజు. కిం = దేనిని? అస్త్రం = ఆగ్నేయాద్యస్త్రమును (సకర్మకప్రయోగము). అస్త్రంకథంభూతం = ఆగ్నేయాద్యస్త్రమెట్టిది? మంత్రవత్ = సమంత్రకమయినది. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? పరిధాయ = కప్పుకొని. కాంచ = దేనిని? త్వచంచ = చర్మమును. త్వచం కథం భూతాం = చర్మమెట్టిది? రౌరవీం = జింకసంబంధియైనది. పునః కథంభూతాం = ఇంకను నెట్టిది? మేధ్యాం = పరిశుద్ధమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు — త్వచం - త్వచం, త్వచౌ, త్వచః. త్వక్ఛబ్దః చ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. చ-అవ్య. మేధ్యాం - మేధ్యాం, మేధ్యే, మేధ్యాః. మేధ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. పరిధాయ-ల్యబంతమవ్య. రౌరవీం-రురోరియం రౌరవీ, తాం రౌరవీం; రౌరవీం, రౌరవ్యౌ, రౌరవీః రౌరవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ అశిక్షత-అశిక్షత, అశిక్షేతాం, అశిక్షంత. 'శిక్షవిద్యోపాదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిజ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. అస్త్రం-అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అస్త్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పితుః-పితుః, పితృభ్యాం, పితృభ్యః. పితృశబ్దః ఋ, పు, పం, ఏ. ఏవ-అవ్య. మంత్రవత్-మంత్రః అస్యాస్తీతి మంత్రవత్, తత్ మంత్రవత్; మంత్రవత్, మంత్రవతీ, మంత్రవంతిక మంత్రవచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. కేవలం-అవ్య. తద్గురుః-తస్య గురుః తద్గురు; గురుః, గురూ, గురవః. తద్గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ఏకపార్థివః-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః, ఏకశ్చాసౌ పార్థివశ్చ ఏకపార్థివః; పార్థివః, పార్థివౌ, పార్థివాః. ఏకపార్థివ శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. క్షితౌ-క్షిత్యాం, క్షితౌ, క్షిత్యోః, క్షితిషు క్షితిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏకధనుర్ధరః-ధరతీతిధరః, ధనుషః ధరః ధనుర్ధరః, ఏకశ్చాసౌ ధనుర్ధరశ్చ ఏకధనుర్ధరః; ధరః, ధరౌ, ధరాః. ఏకధనుర్ధర శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. సః-సః, తౌ, తే తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — త్వచమితి. శ్లో. 'కార్ష్ణరౌరవబాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణః, వసీరన్నానుపూర్వ్యేణ శాణక్షౌమావికానిచే' తి మనుస్మరణాత్. మేధ్యాం, శుద్ధాం, రౌరవీం రురుసంబంధినీం, 'రురుర్మహాకృష్ణసారః' ఇతి యాదవః. త్వచంచ, పరిధాయ వసిత్వా, మంత్రవత్సమంత్రకం, అస్త్రమాగ్నేయాదికం, పితురేవోపాధ్యాయాత్,

అశిక్షిత అభ్యస్తవాన్. 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వం పితురేవేత్యవధారణా ముపపాదయతి. నేతి. తద్గురుః, ఏకః, అద్వితీయః, పార్థివః కేవలం, పృథివీశ్వర ఏవ నాభూత్, కింతు, క్షితౌ సహ ఏకధనుర్ధరోఽప్యభూత్.

భావము.—మఱియు, రఘుమహారాజు నల్లనైనజింకచర్మమును గప్పుకొని బ్రహ్మచర్యవ్రతముతో సమంత్రకమగు నాగ్నేయాద్యస్త్రవిద్యలను తండ్రియైనదిలీపమహారాజు వద్దనే యభ్యసించెను. ఎందువల్లనన, ఆదిలీపమహారాజు ప్రభువుగానుండినదే కాక ధనుర్విద్యలో నప్పటివారికందఱికంటె నతినిపుణుఁడుగా నుండెను.

శ్లో. మహోక్షతాం వత్సతర స్స్పృశ న్నివ
ద్విపేంద్రభావం కలభ శ్శ్రయ న్నివ,
రఘుః క్రమా ద్యౌవనభిన్నశైశవః
పుపోష గాంభీర్యమనోహరం వపుః. ౩౨

పదచ్ఛేదము.—మహోక్షతాం, వత్సతరః, స్పృశన్, ఇవ, ద్విపేంద్రభావం, కలభః, శ్రయన్, ఇవ, రఘుః, క్రమాత్, యౌవనభిన్నశైశవః, పుపోష, గాంభీర్యమనోహరం, వపుః.

అర్థము.—రఘుః=రఘుమహారాజు, క్రమాత్=క్రమమువలన, యౌవనభిన్నశైశవస్సన్-యౌవన=యౌవనముచేత, భిన్న=పోఁగొట్టఁబడిన, శైశవస్సన్ = బాల్యముగలవాఁడగుచు, మహోక్షతాం=మహావృషభత్వమును, స్పృశన్=పొందిన, వత్సతరఇవ=దూడవలెను, ద్విపేంద్రభావం=మహాగజత్వమును, శ్రయన్=పొందిన, కలభ ఇవ=ఏనుంగుగున్నవలెను, గాంభీర్యమనోహరం- గాంభీర్య=చాపల్యాభావముచేత, మనోహరం=సుందరమయిన, వపుః=శరీరమును, పుపోష=పోషించెను.

ఆకాంక్ష.—పుపోష=పోషించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కం=దేనిని? వపుః=శరీరమును (సకర్మకప్రయోగము) వపుఃకథంభూతం=శరీరమెట్టిది? గాంభీర్యమనోహరం=చాపల్యాభావముచేత మనోహరమయినది. కఇవ=దేనివలెను? కలభ ఇవ=కరిపోతమువలెను. కలభఃకథంభూతః=కరిపోతమెట్టిది? శ్రయన్=పొందినది. కం=దేనిని? ద్విపేంద్రభావం=మహాగజత్వమును. పునఃకఇవ=ఇంకను దేనివలెను? వత్సతరఇవ=దూడవలెను. వత్సతరఃకథంభూతః=దూడయెట్టిది? స్పృశన్=పొందినది. కాం=దేనిని? మహోక్షతాం = మహావృషభత్వమును. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? యౌవనభిన్నశైశవస్సన్=యౌవనముచేత పోఁగొట్టఁబడిన బాల్యముగలవాఁడగుచు. కస్మాత్=దేనివలన? క్రమాత్=క్రమమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—మహోక్షతాం - మహాంశ్చాసౌ ఉక్షాచ మహోక్షా, మహోక్షస్యభావః మహోక్షతా, తాం మహోక్షతాం; ఉక్షతాం, ఉక్షతే, ఉక్షతాః. మహోక్షతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. వత్సతరః-వత్సతరః, వత్సతరౌ, వత్సతరాః. వత్సతరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. స్పృశన్-స్పృశన్, స్పృశంతౌ, స్పృశంతః. స్పృశచ్ఛబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ద్విపేంద్రభావం-ద్వాభ్యాం పిబంతీతి ద్విపాః, ద్విపానామింద్రః ద్విపేంద్రః, ద్విపేంద్రస్యభావః ద్విపేంద్రభావః, తం ద్విపేంద్రభావం; భావం, భావౌ, భావాన్. ద్విపేంద్రభావశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. కలభః-కలభః, కలభౌ, కలభాః. కలభశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శ్రయన్-శ్రయన్, శ్రయంతౌ, శ్రయంతః. శ్రయచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ - అవ్య. రఘుః - రఘుః, రఘు, రఘువః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. క్రమాత్-క్రమాత్, క్రమాభ్యాం, క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. యౌవనభిన్నశైశవః - యూనోభావః యౌవనం, యౌవనేన భిన్నం యౌవనభిన్నం, శిశోర్భావః శైశవం, యౌవనభిన్నం శైశవం యస్యసః యౌవనభిన్నశైశవః; శైశవః, శైశవౌ, శైశవాః. యౌవనభిన్నశైశవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పుపోష-పుపోష, పుపుషతుః, పుపుషుః. 'పుషపుష్టౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గాంభీర్యమనోహరం - గంభీరస్య భావః గాంభీర్యం, గాంభీర్యేణ మనోహరం గాంభీర్యమనోహరం, తత్ గాంభీర్యమనోహరం; మనోహరం, మనోహరే, మనోహరాణి. గాంభీర్యమనోహరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. వపుః-వపుః, వపుషీ, వపూంషి. వపుశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మహోక్షతామితి. రఘుః క్రమాత్, యౌవనేన భిన్నశైశవః నిరస్తశిశుభావస్సన్, మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః మహావృషభః, 'అచతురా' ఇతిసూత్రేణనిపాతనా దకారాంతత్వం, తస్యభావ స్తత్తా, తాంస్పృశన్ గచ్ఛన్, వత్సతరోదమ్యఇవ, 'దమ్యవత్సతరాసమా' విత్యమరః; ద్విపేంద్రభావం మహాగజత్వం, శ్రయన్ భజన్, కలభః కరిపోతఇవ, గాంభీర్యేణ అచాపలేన, మనోహరంవపుః, పుపోష.

భావము.—పిమ్మట రఘుమహారాజు యౌవనప్రాదుర్భావమునుబొంది దుశ్చేష్టలు మాని మహావృషభత్వమును మహాగజత్వంబును బొందెడివత్సతరకరిపోతములువలె గంభీరమయి మనోహరమయిన శరీరము గలవాఁడాయెను.

శ్లో. అథాస్య గోదానవిధే రనంతరం
వివాహదీక్షాం నిరవర్తయ ద్గురుః,
నరేంద్రకన్యా స్తమవాప్య సత్పతిం 33
తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, అస్య, గోదానవిధేః, అనంతరం, వివాహదీక్షాం, నిరవర్తయత్, గురుః, నరేంద్రకన్యాః, తం, అవాప్య, సత్పతిం, తమోనుదం, దక్షసుతాః, ఇవ, ఆబభుః.

అర్థము.—గురుః=తండ్రియైనదిలీపమహారాజు, అస్య=ఈరఘుమహారాజునకు, గోదానవిధేః-గోదాన=గోదానాఖ్య కర్మముయొక్క, విధేః=చేయుటకంటె, అనంతరం=పిమ్మటను, వివాహదీక్షాం-వివాహ=వివాహముయొక్క, దీక్షాం=దీక్షను, నిరవర్తయత్=నెఱవేర్చెను. అథ=అనంతరమందు, నరేంద్రకన్యాః=రాజకన్యకలు, తం=ఆరఘుమహారాజును, దక్షసుతాః=రోహిణ్యాదినక్షత్రములు, తమోనుదమివ=చంద్రునివలె, సత్పతిం=మంచిపతినిగా, అవాప్య=పొంది, ఆబభుః=ప్రకాశించిరి.

అన్వయము.—ఆబభుః=ప్రకాశించిరి. కాః=ఎవరు? నరేంద్రకన్యాః=రాజకన్యకలు (అకర్మకప్రయోగము) కింకృత్వా=ఏమిచేసి ? అవాప్య=పొంది. కథంభూతం=ఎట్టివానినిగా? సత్పతిం=సమీచీనపతినిగా. కమివ=ఎవనివలె? తమోనుదమివ=చంద్రునివలె. కాః=ఎవరు? దక్షసుతాః=రోహిణ్యాది నక్షత్రములు. కం=ఎవని? తం=ఆరఘుమహారాజును. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు. నిరవర్తయత్=నెఱవేర్చెను. కః=ఎవఁడు? గురుః=తండ్రియైన దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? వివాహదీక్షాం=వివాహముయొక్క దీక్షను(సకర్మకప్రయోగము). కం=దేనియందు? అనంతరం=పిమ్మటను. కస్మాత్=దేనికంటె ? గోదానవిధేః=గోదానాఖ్యకర్మముచేయుటకంటె. కస్య=ఎవనికి? అస్య=ఈరఘుమహారాజునకు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. అస్య - అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషామ్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ష, ఏ. గోదానవిధేః-గాః దీయంతేస్యామితి గోదానం, గోదానస్యవిధిః గోదానవిధిః, తస్మాత్ గోదానవిధేః; విధేః, విధిభ్యాం, విధిభ్యః. గోదానవిధిశబ్దః ఇ, పు, పం ఏ. అనంతరం-అవిద్యమానం అంతరంయస్యసః అనంతరః తం అనంతరం; అనంతరం, అనంతరౌ, అనంతరాన్. అనంతరశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. వివాహదీక్షాం-వివాహస్యదీక్షా వివాహదీక్షా, తాం వివాహదీక్షాం; దీక్షాం, దీక్షే, దీక్షాః. వివాహదీక్షాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ నిరవర్తయత్-నిరవర్తయత్, నిరవర్తయతాం, నిరవర్తయన్. నిర్ ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'వృతువర్తనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉ,పు, ప్ర,ఏ. నరేంద్రకన్యాః-నరాణామింద్రాః నరేంద్రాః, నరేంద్రాణాం కన్యాః నరేంద్రకన్యాః; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. నరేంద్రకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ద్వి,ఏ. అవాప్య-ల్యబంతమవ్య. సత్పతిం - సం

సౌపతిశ్చ సత్పతిః, తం సత్పతిం; సత్పతిం, సత్పతీ, సత్పతీన్. సత్పతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. తమోనుదం-తమః నుదతీతి తమోనుత్, తం తమోనుదం; నుదం, నుదౌ, నుదః. తమోనుచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. దక్షసుతాః-దక్షస్య సుతాః దక్షసుతాః; సుతా, సుతే, సుతాః. దక్షసుతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య. ఆబభుః-ఆబభౌ, ఆబభతుః, ఆబభుః. ఆఙ్ పూర్వకాత్ 'భాదీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. ని. 'గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షి భేదయోః, స్త్రీతు స్యాద్దిశిభారత్యాం భూమౌచసురభావపి, పుంస్త్రియోస్స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమస్వి' తి కేశవః, గావో లోమాని దీయంతే ఖండ్యంతేఽస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషువర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే. తదుక్తం మనునా. శ్లో 'కేశాంతంషోడశేవర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధో ర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికేతత' ఇతి. అథగురుః, పితా, 'గురూగీష్పతి పిత్రాద్యౌ' విత్యమరః. తస్యరఘోః, గోదానవిధే రనంతరం, వివాహదీక్షాం, నిరవర్తయత్, కృతవానిత్యర్థః, అథ నరేంద్రకన్యాః, తం రఘుం, దక్షస్య, సుతాః, రోహిణ్యాదయః, తమోనుదం చంద్రమివ, 'తమోనుదోఽగ్నిచంద్రార్కా' ఇతివిశ్వః, సత్పతిం, అవాప్య, ఆబభుః, రఘురపితమోనుత్, అత్రమనుః. శ్లో. 'వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వాపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావిశేత్' ఇతి.

భావము.—తండ్రియైన దిలీపమహారాజు రఘుమహారాజునకును గోదానాఖ్య కర్మపూర్వకముగా వివాహముచేయించెను. రాజపుత్రిక లయినయా పెండ్లికూతుండ్రు మంచిమగనిఁ బొంది రోహిణ్యాదినక్షత్రములు చంద్రునిఁ బతిగాఁ జేసికొనిన ట్లానందించిరి.

శ్లో. యువా యుగవ్యాయతబాహు రంసలః
కవాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః,
వపుఃప్రకర్షా దజయ ద్గురుం రఘు
స్తథాఽపి నీచై ర్వినయా దదృశ్యత. ౩౪

పదచ్ఛేదము.—యువా, యుగవ్యాయతబాహుః, అంసలః, కవాటవక్షాః, పరిణద్ధకంధరః, వపుషః ప్రకర్షాత్, అజయత్, గురుం, రఘుః, తథా, అపి, నీచైః, వినయాత్, అదృశ్యత.

అర్థము.—యువా=యౌవనవంతుఁడయినవాఁడును, యుగవ్యాయతబాహుః—యుగ=కాడిమ్రానులవలె, వ్యాయత=దీర్ఘములయిన, బాహుః=భుజములుగలిగినవాఁడును, అంసలః=బలిసినవాఁడును, కవాటవక్షాః-కవాట=తలుపువంటి, వక్షాః=వక్షస్థలంబు కలిగినవాఁడును, పరిణద్ధకంధరః-పరిణద్ధ=విశాలమయిన, కన్ధరః=కంఠముగలిగినవాఁడును నయిన, రఘుః=రఘుమహారాజు, వపుః ప్రకర్షాత్-వపుః=దేహముయొక్క, ప్రకర్షాత్=ఆధిక్యమువలన, గురుం=తండ్రియైన దిలీపమహారాజును, అజయత్=జయించెను. తథాపి=అయినను, వినయాత్=వినయమువలన, నీచైః = స్వల్పుఁడుగా, అదృశ్యత= చూడఁబడెను.

అన్వయము.—అదృశ్యత=చూడఁబడెను. కైః=ఎవరిచేత? జనైః=జనులచేత. కః = ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు(కర్మణిప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగా? నీచైః =స్వల్పుఁడుగా. కస్మాత్=దేనివలన? వినయాత్=వినయమువలన. కథం=ఎట్లు? తథాపి = అట్లయినను అజయత్=జయించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? గురుం=తండ్రియయిన దిలీపమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కస్మాత్=దేనివలన? వపుః ప్రకర్షాత్=దేహముయొక్క యాధిక్యమువలన. రఘుః కథంభూతః = రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? పరిణద్ధకంధరః=విశాలమయినకంఠము గలవాఁడు. పునః కథంభూతః = ఇంకనునెట్టివాఁడు? అంసలః=బలిసినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకనునెట్టివాఁడు? యుగవ్యాయతబాహుః = కాడిమ్రానులవలె దీర్ఘములయినభుజములుగలవాఁడు పునః కథంభూతః=ఇంకనునెట్టివాఁడు? యువా=యౌవనవంతుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యువా-యువా, యువానౌ, యువానః. యువన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. యుగవ్యాయతబాహుః - యుగావివ వ్యాయతౌ యుగవ్యాయతౌ, యుగవ్యాయతౌ బాహూ యస్యసః, యు...హుః; బాహుః, బాహూ, బాహవః. యుగవ్యాయతబాహుశబ్దః ఉ,పు,ప్ర,ఏ. అంసలః-అంసౌ అస్య స్త ఇతి అంసలః; అంసలః, అంసలౌ, అంసలాః. అంసలశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ. కవాటవక్షాః-కవాటమివవక్షః యస్యసః కవాటవక్షాః; వక్షాః, వక్షసౌ, వక్షసః. కవాటవక్షశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. పరిణద్ధకందరః—పరిణద్ధాకంధరా యస్యసః పరిణద్ధకంధరః; కంధరః, కంధరౌ, కంధరాః. పరిణద్ధకంధరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వపుః ప్రకర్షాత్-వపుషః ప్రకర్షః వపుః ప్రకర్షః, తస్మాత్ వపుః ప్రకర్షాత్; ప్రకర్షాత్, ప్రకర్షాభ్యాం, ప్రకర్షేభ్యః. వపుః ప్రకర్షశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అజయత్ - అజయత్, అజయతాం, అజయన్. 'జిజయే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. గురుం - గురుం, గురూ, గురూన్. గురుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. రఘుః - రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. నీచైః - అవ్య. వినయాత్-వినయాత్, వినయాభ్యాం, వినయేభ్యః. వినయశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అవ్య

శ్యత-అదృశ్యేత, అదృశ్యేతాం, అదృశ్యంత. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్మణి భూతేలజ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యువేతి. యువా, యుగో నామధుర్యస్కంధగతః. సచ్ఛిద్రస్తాంతోరయానాంగభూతోదారువిశేషః, 'యానాద్యంగేయుగః పుంసి' త్యమరః. యుగవత్ వ్యాయతౌ దీర్ఘౌ బాహూ యస్యసః, అంసావస్యస్త ఇత్యంసలః 'బలవానంసలశ్చే'తి వృత్తికారః. 'బలవాన్మాంసలోంసల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాంకామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః,కవాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః విశాలగ్రీవః,'పరిణాహోవిశాలతే'త్యమరః. రఘుః, వపుషః, ప్రకర్షాత్ ఆధిక్యాద్యౌవనకృతాత్, గురుంపితరమజయత్, తథాపి, వినయాన్నమ్రత్వేన నీచైరల్పకః అదృశ్యత, ఏతేన ఆసాద్ధత్యం చ వివక్షితం.

భావము.—రఘుమహారాజు యౌవనంబుతో నుండుటవలనతండ్రియయిన దిలీపమహారాజునకంటె దృఢమయినదీర్ఘబాహువులు విశాలమయినవక్షఃస్థలము బలసినకంఠము ఇవి గలిగియుండుట నధికుఁడుగను, వినయము గలిగియుండుట స్వల్పుఁడుగను నుండెను. అనఁగా తండ్రికంటె యౌవనముచే బలిష్ఠుఁడుగాను, అతి వినయముతో తగ్గినవాఁడుగ నుండెను.

అవ. సంప్రతి అస్యయౌవరాజ్య మాహ.—

శ్లో. తతః ప్రజానాం చిర మాత్మనా ధృతాం
నితాంతగుర్వీం లఘుయిష్యతా ధురమ్,
నిసర్గసంస్కారవినీత ఇ త్యసౌ
నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్. 35

పదచ్ఛేదము.—తతః, ప్రజానాం, చిరం, ఆత్మనా, ధృతాం, నితాంతగుర్వీం, లఘుయిష్యతా, ధురం, నిసర్గసంస్కార వినీతః, ఇతి, అసౌ, నృపేణ, చక్రే, యువరాజ శబ్దభాక్.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు,ఆత్మనా=తనచేత,చిరం=బహుకాలమునుండి, ధృతాం=ధరింపఁబడినదియు, నితాంతగుర్వీం-నితాంత=మిక్కిలి, గుర్వీం=అధికమయిన, ప్రజానాం=జనులయొక్క, ధురం=రక్షణభారమును, లఘుయిష్యతా=చులకనగాఁజేయఁబోవు, నృపేణ = దిలీపమహారాజుచేత, అసౌ=ఈ రఘుమహారాజు, నిసర్గసంస్కారవినీతః - నిసర్గ=స్వభావముచేతను, సంస్కార = శాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనచేతను, వినీతః=

నమ్ముఁడు, ఇతి=ఈహేతువువలన, యువరాజశబ్దభాక్-యువరాజ=యువరాజనియెడు, శబ్ద = శబ్దమును, భాక్=పొందినవాఁడుగ, చక్రే=చేయఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—చక్రే=చేయఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? నృపేణ=దిలీపమహారాజు చేత, కః=ఎవఁడు? అసౌ=ఈరఘుమహారాజు (కర్మణిప్రయోగము). కథంభూతః=ఎటు వంటివాఁడుగా? యువరాజశబ్దభాక్=యువరాజనియెడు శబ్దమును బొందినవాఁడుగా. కిమితి=ఏమనెడిహేతువువలన?ఇతి=ఇట్లు అనెడిహేతువువలన.కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? నిసర్గసంస్కారవినీతః=స్వభావముచేతను, శాస్త్రాభ్యాసజనిత వాసనచేతను నమ్ముఁడయిన వాఁడు. నృపేణ కథంభూతేన=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు?లఘయిష్యతా=చులకనచేయఁ బోయెడువాఁడు. కాం=దేనిని? ధురం=రక్షణభారమును. కాసాం=ఎవరియొక్క? ప్రజా నాం=జనులయొక్క. ధురం కథంభూతాం=భారమెట్టిది? నితాంతగుర్వీం=మిక్కిలిఅధిక మయినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకనునెట్టిది? ధృతాం=ధరింపఁబడినది. కుతః=ఎందువ లన? చిరం=బహుకాలమువలన. కేన=ఎవనిచేత? ఆత్మనా=తనచేత. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. ప్రజానాం - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష,బ. చిరం-అవ్య. ఆత్మనా-ఆత్మనా, ఆత్మభ్యాం, ఆత్మభిః. ఆత్మన్ శబ్దః న, పు,తృ, ఏ. ధృతాం-ధృతాం, ధృతే, ధృతాః. ధృతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నితాంతగుర్వీం-నితాంతం గుర్వీ నితాంతగుర్వీ, తాం నితాంత గుర్వీం; గుర్వీం, గుర్వ్యౌ, గుర్వీః.నితాంతగుర్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ,ద్వి,ఏ.లఘయిష్యతా-లఘయిష్య తా, లఘయిష్యద్భ్యాం, లఘయిష్యద్భిః. లఘయిష్యచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. ధురం- ధురం, ధురౌ, ధురః. ధూర్ శబ్దః రేఫాంత స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నిసర్గసంస్కారవినీతః—నిస ర్గశ్చ సంస్కారశ్చ నిసర్గసంస్కారౌ, నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వినీతః ని...తః; వినీతః, వినీతౌ, వినీతాః. నిసర్గసంస్కారవినీతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇతి-అవ్య. అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. నృపేణ-నృూన్పాతీతి నృపః, తేన నృపేణ; నృపేణ, నృపాభ్యాం, నృపైః. నృపశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. చక్రే-చక్రే, చక్రాతే, చక్రిరే 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్ర థమపురుషైకవచనాంతః. యువరాజశబ్దభాక్-యువాచాసౌరాజాచ యువరాజః,యువ రాజ ఇతిశబ్దః యువరాజశబ్దః, యువరాజశబ్దం భజతీతి యువరాజశబ్దభాక్; భాక్, భా జౌ, భాజః. యువరాజశబ్దభాక్శబ్దః జ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః, ఆత్మనాచిరం, ధృతాం, నితాంతగుర్వీం,'ఓతో గుణవచనా'దితిఙీష్, ప్రజానాంధురం ప్రజాపాలనప్రయాసం, లఘయిష్యతాలఘూకరి ష్యతా 'తత్కరోతితదాచష్ట' ఇతిలఘుశబ్దాణ్ణిచ్ తతోల్రుట్ 'ల్రుటస్సద్వే'తిశతృప్రత్య

యః, నృపేణ దిలీపేన, అసౌ రఘుః, నిసర్గేణ స్వభావేన, సంస్కారేణ శాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనయాచ, వినీతో నమ్రః, ఇతిహేతోః, యువరాజ ఇతిశబ్దం భజతీతి తథోక్తః 'భజో ణ్వి' రితిణ్విప్రత్యయః. చక్రే కృతః; ద్వివిధో వినయః-స్వాభావికః కృత్రిమశ్చేతి తదుభయసంపన్నత్వాత్పుత్రం యువరాజం చకారేత్యర్థః, అత్ర కామందకః, శ్లో. 'వినయోపగ్రహాన్భృత్యై కుర్వీత నృపతిస్సుతాన్, అవినీతకుమారంహి కులమాశు విశీర్యతే, వినీతమౌరసంపుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయే' దితి.

భావము.—దిలీపమహారాజు తాను బహుకాలమునుండి భరించియుండిన ప్రజాపాలనప్రయాసమును తక్కువజేసికొను నిమిత్తము స్వభావముచేతను, శాస్త్రాభ్యాసముచేతను నమ్రుఁడయిన రఘుమహారాజునకు యౌవరాజ్యపట్టముఁ గట్టెను.

శ్లో. నరేంద్రమూలాయతనా దనంతరం
తదాస్పదం శ్రీ ర్యువరాజసంజ్ఞితమ్,
అగచ్ఛ దంశేన గుణాభిలాషిణీ
నవావతారం కమలా దివోత్పలమ్. 3౬

పదచ్ఛేదము.—నరేంద్రమూలాయతనాత్, అనంతరం, తదాస్పదం, శ్రీః, యువరాజసంజ్ఞితం, అగచ్ఛత్, అంశేన, గుణాభిలాషిణీ, నవావతారం, కమలాత్, ఇవ, ఉత్పలం.

అర్థము.—గుణాభిలాషిణీ-గుణ = వినయాదిగుణములను, సౌరభాదిగుణములను, అభిలాషిణీ=కోరుచుండెడి, శ్రీః=రాజ్యలక్ష్మి; లక్ష్మీదేవి, నరేంద్రమూలాయతనాత్-నరేంద్ర=దిలీపమహారాజనియెడు, మూలాయతనాత్ = ప్రధానస్థానమునుండి, అనంతరం = సమీపవర్తియైనట్టియు, యువరాజసంజ్ఞితం = యువరాజనియెడిసంజ్ఞ గలిగిన, తదాస్పదం-తత్ = ఆరఘుమహారాజనియెడి, ఆస్పదం=స్థానమును, కమలాత్ =చిరంతనమయినకమలమునుండి, నవావతారం-నవ = నూతనమయిన, అవతారం=ఉత్పత్తి కలిగిన, ఉత్పలయివ=నీలోత్పలమునువలె, అంశేన=భాగముచేత, అగచ్ఛత్ =పొందెను.

ఆకాంక్ష.— అగచ్ఛత్=పొందెను. కా=ఎవరు? శ్రీః=రాజ్యలక్ష్మి; లక్ష్మీదేవి. కిం=దేనిని? తదాస్పదం=ఆరఘుమహారాజనియెడిస్థానమును(సకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? అంశేన=భాగముచేత. కిమివ=దేనినివలె? ఉత్పలమివ=నీలోత్పలమునువలె ఉత్పలం కథంభూతం=నీలోత్పలమెట్టిది? నవావతారం=నూతనమైనఉత్పత్తికల్గినది. కస్మాత్ =దేనివల్లనుండి? కమలాత్ =చిరంతనమైనకమలమునుండి. తదాస్పదం కథంభూతం=ఆరఘుమహారాజనియెడిస్థానమెట్టిది? యువరాజసంజ్ఞితం = యువరాజనియెడి సంజ్ఞకల్గినది.

పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? అనంతరం=సమీపవర్తియైనది. కస్మాత్=దేనినుండి? నరేంద్రమూలాయతనాత్=దిలీపమహారాజునియొడి ప్రధానస్థానమునుండి, శ్రీఃకథం భూతా=రాజ్యలక్ష్మి, లక్ష్మీదేవి యిట్టిది? గుణాభిలాషిణీ=వినయాదిగుణములను, సౌరభ్యాది గుణములను నిచ్ఛయించుచుండునది.

శబ్దరూపసమాసములు.— నరేంద్రమూలాయతనాత్ - నరాణాం ఇంద్రః నరేంద్రః, మూలభూతంచతత్ ఆయతనంచ మూలాయతనం, నరేంద్రఏవ మూలాయతనం నరేంద్రమూలాయతనం,తస్మాత్ నరేంద్రమూలాయతనాత్; ఆయతనాత్, ఆయతనాభ్యాం, ఆయతనేభ్యః.నరేంద్రమూలాయతనశబ్దః అ,న,పం,ఏ.అనంతరం-నవిద్యతే అంతరంయస్యతత్ అనంతరం,తత్ అనంతరం; అనంతరం,అనంతరే,అనంతరాణి - అనంతరశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. శ్రీః-శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ,స్త్రీ, ప్ర,ఏ. యువరాజ సంజ్ఞితం-యువాచాసౌరాజాచయువరాజః, యువరాజఇతిసంజ్ఞా, యువరాజసంజ్ఞా, యువరాజసంజ్ఞాఅస్యసంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం,తత్ యువరాజసంజ్ఞితం;సంజ్ఞితం, సంజ్ఞితే, సంజ్ఞితాని. యువరాజసంజ్ఞితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అగచ్ఛత్-అగచ్ఛత్, అగచ్ఛతాం, అగచ్ఛన్ 'గమ్ల్ గతౌ'విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంశేన-అంశేన, అంశాభ్యాం, అంశైః. అంశశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. గుణాభిలాషిణీ-గుణాన్ అభిలష్యతీతి గుణాభిలాషిణీ; అభిలాషిణీ, అభిలాషిణ్యౌ, అభిలాషిణ్యః. గుణాభిలాషిణీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. నవావతారం-నవః అవతారో యస్యతత్ నవావతారం, తత్ నవావతారం; అవతారం, అవతారే, అవతారాణి. నవావతారశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ, కమలాత్-కమలాత్, కమలాభ్యాం, కమలేభ్యః. కమలశబ్దః అ, న, పం, ఏ. ఇవ-అవ్య. ఉత్పలం-ఉత్పలం, ఉత్పలే, ఉత్పలాని. ఉత్పలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా —నరేంద్రేతి గుణాన్ వినయాదీన్ సౌరభాదీంశ్చ, అభిలష్యతీతి గుణాభిలాషిణీ, శ్రీరాజ్యలక్ష్మీః పద్మాశ్రయాచ, నరేంద్రోదిలీపఏవ,మూలాయతనం ప్రధానస్థానం, తస్మాత్, అనంతరం సన్నిహితం,యువరాజ ఇతి సంజ్ఞా అస్యసంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం, తారకాదిత్వాదితజ్ప్రత్యయః. ఆత్మనః పదంస్థానం, ఆస్పదం, 'ప్రతిష్ఠాయా' మితినిపాతః. సరఘురేవాస్పదం, తదాస్పదం, కమలాత్ చిరోత్పన్నాత్, నవావతారమచిరోత్పన్నం ఉత్పలమివ, అంశేనాగచ్ఛత్, శ్రీరాహియూనిరజ్యంత ఇతి భావః.

భావము.—సువాసనను గోరెడిలక్ష్మి సాయంకాలమున ముకుళించుకమలములో నుండి వికసించినకలువలోఁజేరెడిరీతి వినయాదిగుణముల నపేక్షించురాజ్యలక్ష్మి దిలీపమహారాజునొద్దనుండి అనంతరాధికారియై యువరాజయినరఘుమహారాజు నాశ్రయించెను.

శ్లో. విభావసు స్సారథినేవ వాయునా
ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమా నివ,
బభూవ తే నాతితరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః. 32

పదచ్ఛేదము.—విభావసుః, సారథినా, ఇవ, వాయునా, ఘనవ్యపాయేన, గభస్తిమాన్, ఇవ, బభూవ, తేన, అతితరాం, సుదుస్సహః, కటప్రభేదేన, కరీ, ఇవ, పార్థివః.

అర్థము.—సారథినా=సహాయభూతుఁడయిన, వాయునా=వాయువు చేత, విభావసురివ=యక్షేశ్వరుఁడువలె, ఘనవ్యపాయేన=శరత్సమయము చేత, గభస్తిమానివ=సూర్యుఁడువలెను, కటప్రభేదేన - కట=గండస్థలముయొక్క, ప్రభేదేన=పగులుట చేత, కరీవ=గజమువలెను, పార్థివః=దిలీపమహారాజు, తేన=ఆరఘుమహారాజుచేత, అతితరాం=మిక్కిలి, సుదుస్సహః=సహింపఁగూడనివాఁడు, బభూవ=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—బభూవ=ఆయెను. కః = ఎవఁడు? పార్థివః=దిలీపమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః = ఎట్టివాఁడు? సుదుస్సహః = సహింపఁగూడనివాఁడు. కథం=ఎట్లు? అతితరాం=మిక్కిలి. కేన = ఎవనిచేత? తేన=ఆరఘుమహారాజు చేత. కఇవ=దేనివలెను? కరీవ=గజమువలెను. కేన=దేనిచేత? కటప్రభేదేన=గండస్థలము యొక్క పగులుటచేత. కఇవ=ఎవనివలెను? గభస్తిమానివ=సూర్యునివలెను. కేన=దేనిచేత? ఘనవ్యపాయేన = శరత్సమయముచేత. కఇవ=ఎవఁడువలెను? విభావసురివ=యక్షేశ్వరుఁడువలెను. కేన = ఎవనిచేత? వాయునా = వాయువుచేత. వాయునాకథంభూతేన =వాయువెట్టివాఁడు? సారథినా = సహాయభూతుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విభావసుః-విభావసుః, విభావసూ, విభావసవః. విభావసుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. సారథినా-సారథినా, సారథిభ్యాం, సారథిభిః. సారథిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. వాయునా-వాయునా, వాయుభ్యాం, వాయుభిః. వాయుశబ్దః ఉ, పు, తృ, ఏ. ఘనవ్యయేన - ఘనానాం వ్యపాయో యస్మిన్ సః ఘనవ్యపాయః, తేన ఘనవ్యపాయేన; వ్యపాయేన, వ్యపాయాభ్యాం, వ్యపాయైః. ఘనవ్యపాయశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. గభస్తిమాన్-గభస్తయః అస్యసంతీతి గభస్తిమాన్; గభస్తిమాన్, గభస్తిమంతౌ, గభస్తిమంతః. గభస్తిమచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః తచ్ఛబ్దః.ద, పు, తృ, ఏ, అతితరాం-అవ్య. దుస్సహః-సుష్ఠుదుఃఖేన సోఢుంశక్యః సుదుస్సహః; సుదు

స్సహః, సుదుస్సహౌ, సుదుస్సహాః. సుదుస్సహశబ్దః అ,పు, ప్ర,ఏ.కటప్రభేదేన-కటః స్యప్రభేదః కటప్రభేదః, తేన కటప్రభేదేన; ప్రభేదేన, ప్రభేదాభ్యాం, ప్రభేదైః. కటప్రభేదశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. కరీ-కరః అస్యాస్తీతి కరీ; కరీ, కరిణౌ, కరిణః. కరిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ - అవ్యం. పార్థివః, పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః; పార్థివః, పార్థివౌ, పార్థివాః. పార్థివశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—విభావసు రితి. సారథినా సహాయభూతేన, ఏతద్విశేషణ ముత్తర వాక్యేష్వప్యనుషంజనీయం. తేన వాయునా, విభావసు ర్వహ్నిరివ, 'చిత్రభాను ర్విభావసు' రిత్యమరః. ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయేన, సారథినా, గభస్తిమాన్ సూర్య ఇవ, కటో గండః 'గండః కటో మదో దాన'మిత్యమరః, తస్యప్రభేదఃస్ఫోటనం, మదోదయ ఇత్యర్థః, తేన కరీవ, పార్థివః దిలీపః, తేనరఘుణా, అతితరామత్యంతం, సుదుస్సహః అత్యంతాసహ్యో బభూవ.

భావము.—వాయువుతోఁగూడిన యగ్నిహోత్రుఁడును, మేఘము లుడిగిన శరదృతువులోని సూర్యుఁడును, మదోదకమును స్రవించు నేనుఁగును నేలాగున సహింపఁగూడనివిగా నుండునో ఆలాగున రఘుమహారాజుతోఁగూడిన దిలీపమహారాజు అసాధ్యుఁడుగ నుండెను.

శ్లో. నియుజ్య తం హోమతురంగరక్షణే
ధనుర్ధరం రాజసుతై రనుద్రుతమ్,
అపూర్ణ మేకేన శతక్రతూపమ
శ్శతం క్రతూనా మపవిఘ్న మాప సః. 38

పదచ్ఛేదము.—నియుజ్య, తం, హోమతురంగరక్షణే, ధనుర్ధరం, రాజసుతైః, అనుద్రుతం, అపూర్ణం, ఏకేన, శతక్రతూపమః, శతం, క్రతూనాం, అపవిఘ్నం, ఆప, సః.

అర్థము.—శతక్రతూపమః-శతక్రతు=దేవేంద్రుఁడే, ఉపమః = ఉపమానము గాఁగల్గిన, సః=ఆదిలీపమహారాజు, రాజసుతైః=రాజపుత్రులచేత,అనుద్రుతం=కూడుకొని యుండెడి, ధనుర్ధరం = ధనుర్ధారియయిన, తం = ఆరఘుమహారాజును, హోమతురంగరక్షణే-హోమ=హోమార్థములైన,తురంగ=అశ్వములయొక్క, రక్షణే=సంరక్షణాయందు, నియుజ్య=ఆజ్ఞాపించి, ఏకేన=ఒకక్రతువుచేత, అపూర్ణం=తక్కువయిన, క్రతూనాం=అశ్వమేధములయొక్క, శతం = నూటిని, అపవిఘ్నంయథాతథా=అవిఘ్నములు గల్గునట్లు, ఆప=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—అప=పొందెను. కః = ఎవఁడు? సః=ఆదిలీపమహారాజు. కిం = దేనిని? శతం=నూటిని (సకర్మకప్రయోగము). కథంయథాతథా=ఏమగునట్లు? అపవిఘ్నంయథాతథా = అవిఘ్నములుగలుగునట్లు. కేషాం=వేనియొక్క? క్రతూనాం=అశ్వమేధములయొక్క. శతంకథంభూతం = నూఱెటువంటిది? అపూర్ణం=తక్కువయయినది. కేన=దేనిచేత? ఏకేన=ఒకక్రతువుచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నియుజ్య= ఆజ్ఞాపించి. కస్మిన్=దేనియందు? హోమతురంగరక్షణే = హోమార్థములయిన యశ్వములయొక్క సంరక్షణయందు. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును. తంకథంభూతం=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ధనుర్ధరం=ధనుర్ధారియైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం = ఇంకను నెట్టివాఁడు? అనుద్రుతం=కూడుకొనియుండెడివాఁడు. కైః=ఎవరిచేతను? రాజసుతైః=రాజపుత్రులచేతను. సకథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? శతక్రతూపమః=దేవేంద్రుఁడే ఉపమానముగాఁ గలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నియుజ్య-ల్యబంతమవ్యయ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. హోమతురంగరక్షణే-హోమస్యతురంగాః హోమతురంగాః, హోమ...ణాం, రక్షణం హో...ణం, తస్మిన్ హో...ణే; రక్షణే, రక్షణయోః, రక్షణేషు. హోమతురంగరక్షణశబ్దః అ, న, స, ఏ. ధనుర్ధరం-ధరతీతి ధరః, ధనుషః ధరః ధనుర్ధరః, తం ధనుర్ధరం. ధరం, ధరౌ, ధరాన్. ధనుర్ధరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రాజసుతైః-రాజ్ఞాం సుతాః రాజసుతాః, తైః రాజసుతైః; సుతేన, సుతాభ్యాం, సుతైః. రాజసుతశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అనుద్రుతం-అనుద్రుతం, అనుద్రుతౌ, అనుద్రుతాన్. అనుద్రుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అపూర్ణం-పూర్ణం నభవతీత్యపూర్ణం, తత్ అపూర్ణం; అపూర్ణం, అపూర్ణే, అపూర్ణాని. అపూర్ణశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఏకేన-ఏకః, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్మై, ఏకస్మాత్, ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః అకారాంతఃపుంలింగః నిత్యమేకవచనే తృతీయైకవచనాంతః. శతక్రతూపమః - శతంక్రతవోయస్యసః శతక్రతుః, శతక్రతుః ఉపమాయస్యసః శతక్రతూపమః; ఉపమః, ఉపమౌ, ఉపమాః. శతక్రతూపమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శతం-శతం, శతే, శతాని. శతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. క్రతూనాం-క్రతోః, క్రత్వోః, క్రతూనాం. క్రతుశబ్దః ఉ, పు, ష, బ. అపవిఘ్నం - అపగతాః విఘ్నాయస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా అపవిఘ్నం. క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. ఆప-ఆప, ఆపతుః, ఆపుః. 'ఆప్ల్ వ్యాప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోఃకర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నియుజ్యేతి శతక్రతురింద్రః ఉపమాయస్యసః దిలీపః, 'శతం వైకల్పాఏల రాజపుత్రాదేవా ఆశాపాలా' ఇత్యాదిశ్రుత్యా, రాజసుతైః, అనుద్రుతమను

గతం, ధనుర్ధరం, తం రఘుం, హోమతురంగాణాం, రక్షణే నియుజ్య, ఏకేన క్రతునా అపూర్ణం ఏకోనం, క్రతూనామశ్వమేధానాం శతం, అపవిఘ్నం అపగతవిఘ్నం యథా తథా, ఆప.

భావము.—దేవేంద్రునితో సమానుఁడయిన దిలీపమహారాజు రాజపుత్రులే పరివారముగాఁగలరఘుమహారాజును హోమార్థమయినగుఱ్ఱములను సంరక్షించులాగున నియోగించి తొంబదితొమ్మిదియశ్వమేధయాగములను జేసెను.

శ్లో. తతః పరం తేన మఖాయ యజ్వనా
తురంగ ముత్సృష్ట మనర్గళం పునః,
ధనుర్భృతా మగ్రత ఏవ రక్షిణామ్
జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః. ౩౯

పదచ్ఛేదము.—తతః, పరం, తేన, మఖాయ, యజ్వనా, తురంగం, ఉత్సృష్టం, అనర్గళం, పునః, ధనుర్భృతాం, అగ్రతః, ఏవ, రక్షిణాం, జహార, శక్రః, కిల, గూఢవిగ్రహః.

అర్థము.—తతఃపరం=ఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరమందు, యజ్వనా = యథావిధిగా యాగముఁజేసిన, తేన=ఆదిలీపమహారాజు చేత, పునః=మరల, మఖాయ=యాగము నేయుటకొఱకు, ఉత్సృష్టం=విడువఁబడిన, అనర్గళం = ప్రతిబంధరహితమయిన, తురంగం=అశ్వమును, ధనుర్భృతాం=ధనుర్ధారులయిన, రక్షిణాం = సంరక్షకులయొక్క, అగ్రతఏవ=ముందఱనె, శక్రః=దేవేంద్రుఁడు, గూఢవిగ్రహస్సన్-గూఢ=గుప్తమయిన, విగ్రహస్సన్=దేహముకలవాఁడగుచు. జహార కిల=అపహరించెనుగదా!

ఆకాంక్ష.—జహారకిల=అపహరించెనుగదా! కః=ఎవఁడు? శక్రః=దేవేంద్రుఁడు. కం=దేనిని? తురంగం=అశ్వమును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? గూఢవిగ్రహస్సన్=గుప్తమయిన దేహముగలవాఁడగుచు. కుత్రైవ=ఎక్కడనే? అగ్రతఏవ=ముందఱనే. కేషాం=ఎవరియొక్క? రక్షిణాం = సంరక్షకులయొక్క. రక్షిణాంకథంభూతానాం=సంరక్షకులెట్టివారు? ధనుర్భృతాం=ధనుర్ధారులయినవారు. తురంగంకథంభూతం=అశ్వమెట్టిది? అనర్గళం=ప్రతిబంధరహితమయినది. పునఃకథంభూతం= ఇంకనునెట్టిది? ఉత్సృష్టం=విడువఁబడ్డది. కస్మై=దేనికొఱకు? మఖాయ=యాగము సేయుటకొఱకు. కథం=ఎట్లు? పునః=మరలను. కేన=ఎవని చేతను? తేన=ఆదిలీపమహారాజుచేత. తేనకథంభూతేన=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? యజ్వనా=యథావిధిగా యాగముఁజేసినవాఁడు. కం=దేనియందు? తతఃపరం=ఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-తస్మాత్తతః. తసిలంత మవ్య. పరం-పరం, పరౌ, పరాన్. పరశబ్దః, అ, పు, ద్వి, ఏ. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః, ద, పు, తృ, ఏ. మఖాయ-మఖాయ, మఖాభ్యాం, మఖేభ్యః. మఖశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. యజ్వనా-ఇష్టవాన్ యజ్వా, తేన యజ్వనా; యజ్వనా, యజ్వభ్యాం, యజ్వభిః. యజ్వన్ శబ్దః, న, పు, తృ, ఏ. తురంగం - తురం గచ్ఛతీతి తురంగః తం తురంగం; తురంగం, తురంగౌ, తురంగాన్. తురంగశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉత్సృష్టం-ఉత్సృష్టం, ఉత్సృష్టౌ, ఉత్సృష్టాన్. ఉత్సృష్టశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అనర్గళం, నవిద్యతే అనర్గళం యస్యసః అనర్గళః, తం అనర్గళం; అనర్గళం, అనర్గళౌ, అనర్గళాన్. అనర్గళశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పునః-అవ్య. ధనుర్భృతాం-ధనూంషిబిభ్రతీతి ధనుర్భృతః, తేషాం ధనుర్భృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ధనుర్భృచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. అగ్రతః-అగ్రే అగ్రతః తసిల్ ప్రత్యయాంత మవ్య. ఏవ-అవ్య. రక్షిణాం-రక్షిణః, రక్షిణోః, రక్షిణాం. రక్షిన్ శబ్దః న,పు, ష,బ. జహార-జహార, జహ్రతుః, జహ్రుః. 'హృఞ్ హరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శక్రః-శక్రః, శక్రౌ, శక్రాః. శక్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. గూఢవిగ్రహః-గూఢః విగ్రహోయేనసః గూఢవిగ్రహః; విగ్రహః, విగ్రహౌ, విగ్రహాః. గూఢవిగ్రహశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తతఇతి. తతఃపరం ఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరం, యజ్వనావిధినేష్టవతా, తేన దిలీపేన, పునరపిమఖాయమఖంకర్తుం 'క్రియార్థోపపదే' త్యాదినా చతుర్థీ, ఉత్సృష్టం ముక్తం, అనర్గళం అప్రతిబంధం, అవ్యాహతస్వైరగతమిత్యర్థః, 'అపర్యావర్తయంతోఽశ్వమనుసరంతీ' త్యాపస్తంబస్మరణాత్, తురంగంధనుర్భృతాం రక్షతాం రక్షిణాం, అగ్రతఏవ శక్రః గూఢవిగ్రహాస్సన్ తిరోహితదేహస్సన్, జహారకిల, కిలేత్యైతిహ్యే.

భావము.—పిమ్మట దిలీపమహారాజు తిరిగి నూఱవయశ్వమేధయాగము@ జేయుటకు విడిచినగుఱ్ఱమును దానిని సంరక్షించెడి ధనుర్ధారులయెదుట దేవేంద్రు@ డదృశ్యు@డయి యపహరించెను.

శ్లో. విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితం
కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్,
వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయాగతా
శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ. ౪౦

పదచ్ఛేదము.—విషాదలుప్తప్రతిపత్తి విస్మితం, కుమారసైన్యం, సపది, స్థితం, చ, తత్, వసిష్ఠధేనుః, చ, యదృచ్ఛయా, ఆగతా, శ్రుతప్రభావా, దదృశే, అథ, నందినీ.

అర్థము.—తత్ = ఆ, కుమారసైన్యం-కుమార=రఘుమహారాజుయొక్క, సైన్యం =సేన, సపది=తత్క్షణమందు, విషాదలుప్తప్రతిపత్తి-విషాద=ఇష్టనాశకృతమనోభంగము చేత, లుప్త=పోయిన, ప్రతిపత్తి=కర్తవ్యజ్ఞానను గలిగినదగుచు, విస్మితంసత్ =ఆశ్చర్యయుక్తమైనదగుచు,స్థితంచ=ఉండినదియునాయెను,అథ=అనంతరమందు, శ్రుతప్రభావా-శ్రుత=వినఁబడిన, ప్రభావా=మాహాత్మ్యముకలిగినట్టిదియు, యదృచ్ఛయా=స్వేచ్ఛచేతను, ఆగతా=వచ్చినట్టిదియునయిన, నందినీ=నందినీనామకమయిన, వసిష్ఠధేనుశ్చ-వసిష్ఠ=వసిష్ఠమహర్షియొక్క, ధేనుశ్చ=ధేనువును, దదృశే=చూడఁబడెను.

అన్వయము.—దదృశే=చూడఁబడెను. కేన=దేనిచేతను? సైన్యేన=సేనచేతను. కాచ=ఏదియు?వసిష్ఠధేనుశ్చ=వసిష్ఠునియొక్క ధేనువును (కర్మణిప్రయోగము). వసిష్ఠధేనుః కథంభూతా=వసిష్ఠునియొక్క ధేనువెట్టిది? నందినీ=నందినీనామకమయినది. పునఃకథంభూతా=ఇంకనునెట్టిది? ఆగతా=వచ్చినది. కయా=దేనిచేత? యదృచ్ఛయా=స్వేచ్ఛచేత. పునఃకథంభూతా=ఇంకనునెట్టిది ? శ్రుతప్రభావా=వినఁబడినమాహాత్మ్యముగలిగినది. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు. స్థితంచ=ఉండినదియునాయెను. కిం=ఏది? తత్ =ఆ, కుమారసైన్యం=రఘుమహారాజుయొక్క సేన (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతంసత్ =ఎట్టిదగుచు? విస్మితంసత్ =ఆశ్చర్యయుక్తమయినదగుచు. పునఃకథంభూతం=ఇంకనునెట్టిదగుచు? విషాదలుప్తప్రతిపత్తి=ఇష్టనాశకృతమనోభంగముచేఁ బోయిన కర్తవ్యజ్ఞానము గలిగినదగుచు. కదా=ఎప్పుడు? సపది=తత్క్షణమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విషాదలుప్తప్రతిపత్తి-విషాదేన లుప్తా, వి...ప్తా, వి...ప్తా ప్రతిపత్తిర్యస్య తత్, వి...త్తి; ప్రతిపత్తి, ప్రతిపత్తినీ, ప్రతిపత్తీని. విషాదలుప్తప్రతిపత్తిశబ్దః ఇ, న, ప్ర, ఏ. విస్మితం-విస్మితం, విస్మితే, విస్మితాని. విస్మితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. కుమారసైన్యం-కుమారస్య సైన్యం కుమారసైన్యం; సైన్యం, సైన్యే, సైన్యాని. కుమారసైన్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. సపది-అవ్య. స్థితం-స్థితం, స్థితే, స్థితాని. స్థితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః, ద, న, ప్ర. ఏ. వసిష్ఠధేనుః-వసిష్ఠస్య ధేనుః వసిష్ఠధేనుః; ధేనుః, ధేనూ, ధేనవః. వసిష్ఠధేనుశబ్దః ఉ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. యదృచ్ఛయా-యదృచ్ఛయా,యదృచ్ఛాభ్యాం, యదృచ్ఛాభిః. యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఆగతా-ఆగతా, ఆగతే, ఆగతాః. ఆగతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. శ్రుతప్రభావా-శ్రుతః ప్రభావోయస్యాస్సా శ్రుతప్రభావా; ప్రభావా, ప్రభావే, ప్రభావాః. శ్రుతప్రభావాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర,ఏ.దదృశే-దదృశే, దదృశాతే,దదృశిరే 'దృశిర్ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అథ-అవ్య. నందినీ-నందినీ, నందిన్యౌ, నందిన్యః. నందినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్య.—విషాదేతి. తత్కుమారస్య రఘోః సైన్యం సేనా, సపది విషాదః, ఇష్టనాశకృతో మనోభంగః, తదుక్తం. శ్లో. 'విషాదశ్చేతసోభంగ ఉపాయాభావచింతనై'రితి. తేనలుప్తా ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్యతత్తథోక్తం, విస్మితం అశ్వనాశస్యాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టంసత్, స్థితంతస్థౌ. అథశ్రుతప్రభావాయదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా, ఆగతానందినీనామవసిష్ఠధేనుశ్చ, దదృశే, రఘోః స్వప్రసాదలబ్ధత్వాత్తదనుజిఘృక్షయేతి భావః. ద్వౌచకారా వవిలంబసూచకౌ.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క సైన్యము తాముకోలుపోయిన గుఱ్ఱమును గుఱించి వ్యసనపడుచు నేమిసేయనుదోఁచక ఆశ్చర్యపడుచుండెను. అట్టిసమయమందు ఏధేనువుయొక్క మాహాత్మ్యమును వారు పూర్వమువినియుండిరో వసిష్ఠునియొక్క ఆనందినీధేనువు ఆకస్మికముగ నక్కడికి వచ్చెను.

శ్లో. తదంగనిష్యందజలేన లోచనే
ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృత స్సతామ్,
అతీంద్రియే ష్వ ప్యుపపన్నదర్శనో
బభూవ భావేషు దిలీపనందనః. ४౧

పదచ్ఛేదము.—తదంగనిష్యందజలేన, లోచనే, ప్రమృజ్య, పుణ్యేన, పురస్కృతః, సతాం, అతీంద్రియేషు, అపి, ఉపపన్నదర్శనః, బభూవ, భావేషు, దిలీపనందనః.

అర్థము.—సతాం=సత్పురుషులచేత, పురస్కృతః=పూజసేయఁబడిన, దిలీపనందనః = దిలీపపుత్రుఁడయిన రఘుమహారాజు, పుణ్యేన = పరిశుద్ధమయిన, తదంగనిష్యందజలేన-తత్ = ఆనందినీధేనువుయొక్క, అంగ=అవయవముయొక్క, నిష్యంద = ద్రవమనెడి, జలేన=ఉదకంబుచేత, అనఁగా మూత్రముచేతను, లోచనే=నేత్రములను, ప్రమృజ్య=కడుగుకొని, అతీంద్రియేష్వపి = ఇంద్రియముల నతిక్రమించినవయినను, భావేషు=పదార్థములయందు, ఉపపన్నదర్శనః-ఉపపన్న=సంభవించిన, దర్శనః=సాక్షాత్కారశక్తిగలిగినవాఁడు, బభూవ=ఆయెను.

అన్వయము.—బభూవ=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? దిలీపనందనః=దిలీపపుత్రుఁడయిన రఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? ఉపపన్నదర్శనః=సంభవించినసాక్షాత్కారశక్తిగలవాఁడు. కేషు=వేనియందు? భావేషు=పదార్థములయందు. కథంభూతేష్వపి=ఎట్టివైనను? అతీంద్రియేష్వపి=ఇంద్రియముల నతిక్రమించినవయినను. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రమృజ్య=కడుగుకొని. కే=వేనిని? లోచనే=నేత్రములను. కేన=దేనిచేతను? తదంగనిష్యందజలేన=ఆనందినీధేనువుయొక్క అవయవముయొక్క ద్రవ

మనెడి ఉదకముచేత. అనఁగా మూత్రముచేతను; తదంగనిష్యందజలేనకథంభూతేన=ఆనందినీధేనువుయొక్క అవయవముయొక్క ద్రవమనెడి ఉదకమెటువంటిది? పుణ్యేన=పరిశుద్ధమయినది. దిలీపనందనః కథంభూతః=దిలీపమహారాజు పుత్త్రుఁడయిన రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? పురస్కృతః=పూజఁ చేయఁబడ్డవాఁడు. కేషాం=ఎవరిచేత? సతాం=సత్పురుషులచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—తదంగనిష్యందజలేన-తస్యాః అంగం తదంగం, తదంగస్య నిష్యందః త...దః, త...దఏవ జలం, త...జలం, తేన త...జలేన. జలేన; జలాభ్యాం, జలైః. తదంగనిష్యందజలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. లోచనే-లోచనం, లోచనే, లోచనాని. లోచనశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రమృజ్య-ల్యబంతమవ్య. పుణ్యేన-పుణ్యేన, పుణ్యాభ్యాం, పుణ్యైః. పుణ్యశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. పురస్కృతః-పురస్కృతః, పురస్కృతౌ, పురస్కృతాః. పురస్కృతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సతాం-సతః, సతోః, సతాం. సచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. అతీంద్రియేషు-ఇంద్రియాణి అతిక్రాంతాః అతీంద్రియాః, తేషు అతీంద్రియేషు. ఇంద్రియే, ఇంద్రియయోః, ఇంద్రియేషు. అతీంద్రియశబ్దః అ, పు, స, బ. అపి-అవ్య. ఉపపన్నదర్శనః-ఉపపన్నం దర్శనం యస్యసః ఉపపన్నదర్శనః; దర్శనః, దర్శనౌ, దర్శనాః. ఉపపన్నదర్శనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. బభూవ, బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భావేషు-భావే, భావయోః, భావేషు. భావశబ్దః అ, పు, స, బ. దిలీపనందనః-నందయతీతి నందనః, దిలీపస్య నందనః దిలీపనందనః; నందనః, నందనౌ, నందనాః. దిలీపనందనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా —తదంగేతి. సతాం, పురస్కృతః పూజితః, దిలీపస్యనందనో రఘుః, పుణ్యేనపవిత్రేణ, తస్యాః నందిన్యాః యదంగంతస్య నిష్యందో ద్రవః సఏవజలం, మూత్రమిత్యర్థః, తేనలోచనే, ప్రమృజ్య శోధయిత్వా, అతీంద్రియేషు ఇంద్రియ మతిక్రాంతేషు, 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయ' యేతి సమాసః, ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలం పూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధా ద్విశేష్యనిఘ్నత్వం. భావేషు వస్తుభూతేషు, ఉపపన్నదర్శనః సంపన్నసాక్షాత్కారశక్తిః, బభూవ.

భావము.—రఘుమహారాజు పవిత్రమైనయాయావుమూత్రముతోఁ దనకన్నులఁ దుడుచుకొనెను. ఆమూత్రప్రభావమున మనుష్యులకనుల కగపడనివస్తువు లాతనికనుల కగపడెను.

శ్లో. స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం
దదర్శ దేవం నరదేవసంభవః,

పునః పునః సూతనిషిద్ధచాపలం
హరంత మశ్వం రథరశ్మిసంయతమ్. ౪౨

పదచ్ఛేదము.—సః, పూర్వతః, పర్వతపక్షశాతనం, దదర్శ, దేవం, నరదేవసంభవః, పునఃపునః, సూతనిషిద్ధచాపలమ్, హరంతం, అశ్వం, రథరశ్మిసంయతమ్.

అర్థము.—నరదేవసంభవః-నరదేవ=దిలీపమహారాజువలన, సంభవః=ఉత్పత్తిగలిగిన, సః=ఆరఘుమహారాజు, పునఃపునః=మాటిమాటికిని, సూతనిషిద్ధచాపలం-సూత=సారథియైనమాతలిచేత, నిషిద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, చాపలం=ఔద్ధత్యముగలిగినట్టియదియు, రథరశ్మిసంయతం-రథ=రథముయొక్క, రశ్మి=పగ్గములచేత, సంయతం=కట్టఁబడిన, అశ్వం=గుఱ్ఱమును, హరంతం=అపహరించుచుండెడి, పర్వతపక్షశాతనం-పర్వత=పర్వతముల యొక్క, పక్ష=ఱెక్కలకు, శాతనం=ఛేదకుఁడయిన, దేవం=దేవేంద్రుని, పూర్వతః=పూర్వదిక్కునందు, దదర్శ=చూచెను.

ఆకాంక్ష.—దదర్శ=చూచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? దేవం=దేవేంద్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కుత్ర=ఎక్కడను? పూర్వతః=పూర్వదిక్కునందు. దేవంకథంభూతం=దేవేంద్రుఁడెట్టివాఁడు? పర్వతపక్షశాతనం=పర్వతములయొక్క ఱెక్కలకు ఛేదకుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టివాఁడు? హరంతం=అపహరించుచుండెడివాఁడు. కం=దేనిని? అశ్వం=గుఱ్ఱమును. అశ్వంకథంభూతం=గుఱ్ఱమెట్టిది? రథరశ్మిసంయతం=రథముయొక్క పగ్గములచేతకట్టఁబడ్డది. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? సూతనిషిద్ధచాపలం = సారథియైనమాతలిచేత నడ్డగింపఁబడిన యౌద్ధత్యముగలిగినది. కథం=ఎట్లు? పునఃపునః = మాటిమాటికిని. సకథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? నరదేవసంభవః=దిలీపమహారాజువలన ఉత్పత్తికలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.— సః - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. పూర్వతః-పూర్వస్యాం పూర్వతః, తసిప్రత్యయాంతమవ్య. పర్వతపక్షశాతనం-పర్వతానాం పక్షాః పర్వతపక్షాః, పర్వతపక్షాణాం శాతనః పర్వతపక్షశాతనః, తం పర్వతపక్షశాతనం; శాతనం, శాతనౌ, శాతనాన్. పర్వతపక్షశాతనశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః.. 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేఽట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దేవం-దేవం, దేవౌ, దేవాన్. దేవశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నరదేవసంభవః-నరాణాం దేవః న...వః, న.. వాత్ సంభవోయస్యసః నరదేవసంభవః; సంభవః, సంభవౌ, సంభవాః. నరదేవసంభవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పునః - అవ్య. సూతనిషిద్ధచాపలం-సూతేననిషిద్ధం సూతనిషిద్ధం, చపలస్యకర్మచాపలం, సూ...ద్ధం చాపలం యస్య సః సూ...లః, తం సూత.. పలం,

చాపలం, చాపలౌ, చాపలాన్. సూతనిషిద్ధచాపలశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. హరంతం-హరంతం, హరంతౌ, హరతః. హరచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. అశ్వం-అశ్వం, అశ్వౌ, అశ్వాన్. అశ్వశబ్దః అ, పు. ద్వి, ఏ. రథరశ్మిసంయతం; సంయతం, సంయతౌ, సంయతాన్. రథరశ్మిసంయతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. నరదేవసంభవ స్సరఘుః, పునః పునః, సూతేన మాతలినా, నిషిద్ధచాపలం నివారితౌద్ధత్యం, రథస్యరశ్మిభిః ప్రగ్రహైః, ని. 'కిరణప్రగ్రహారశ్మీ' ఇత్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం, హరంతం, పర్వతపక్షాణాం శాతనంఛేదకం, దేవమింద్రం, పూర్వతః పూర్యస్యాందిశి, దదర్శ.

భావము. రఘువుదేవేంద్రుఁడు తూర్పుదిక్కున దనసారథిచే నాగుఱ్ఱమును దనరథముయొక్క పగ్గములతో రథమునఁ గట్టించి యపహరించుకొనిపోవుటను గన్గొనెను.

శ్లో. శతై స్తమక్ష్ణా మనిమేషవృత్తిభి
ర్హరిం విదిత్వా హరిభి శ్చ వాజిభిః,
అవోచ దేనం గగనస్పృశా రఘు
స్స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయ న్నివ. 43

పదచ్ఛేదము.—శతైః, తం, అక్ష్ణాం, అనిమేషవృత్తిభిః, హరిం, విదిత్వా, హరిభిః, చ, వాజిభిః, అవోచత్, ఏనం, గగనస్పృశా, రఘుః, స్వరేణ, ధీరేణ, నివర్తయన్, ఇవ.

అర్థము.—రఘుః=రఘుమహారాజు, తం = ఆయశ్వమును దీసికొనిపోవువానిని, అనిమేషవృత్తిభిః=నిమేషవ్యాపారశూన్యములైన, అక్ష్ణాం=నేత్రములయొక్క, శతైః=అనేకములచేత, హరిభిః=హరిద్వర్ణములయిన, వాజిభిశ్చ=అశ్వములచేతను, హరిం=దేవేంద్రునిగా, విదిత్వా=తెలిసి, గగనస్పృశా=అంతరిక్షవ్యాపియయినట్టిదియు, ధీరేణ=గంభీరమయిన, స్వరేణ=ధ్వనిచేత, నివర్తయన్నివ=వెనుకకుత్రిప్పెడివాఁడువలె, ఏనం=ఈదేవేంద్రునిఁగూర్చి, అవోచత్=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—అవోచత్=పలికెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిగూర్చి? ఏనం=ఈదేవేంద్రునిగూర్చి(సకర్మకప్రయోగము).కథంభూతఇవ=ఎట్టివానివలె? నివర్తయన్నివ=వెనుకకుత్రిప్పెడివానివలె. కేన=దేనిచేత? స్వరేణ=ధ్వనిచేత. స్వరేణ కథంభూతేన = ధ్వనియెట్టిది? ధీరేణ = గంభీరమయినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకనునెట్టిది? గగనస్పృశా = అంతరిక్షవ్యాపియయినది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? విదిత్వా=

తెలిసి. కం=ఎవనినిగా ? హరిం = దేవేంద్రునిఁగా. కైశ్చ=వేనిచేతను ? వాజిభిశ్చ=అశ్వములచేతను, వాజిభిః కథంభూతైః=అశ్వములెట్టివి ? హరిభిః=హరిద్వర్ణములయినవి. పునః కైః=మఱియుఁ వేనిచేతను ? శతైః=అనేకములచేతను. కేషాం=వేనియొక్క? అక్ష్ణాం=నేత్రములయొక్క. శతైః కథంభూతైః = అనేకములెట్టివి? అనిమేషవృత్తిభిః=నిమేషవ్యాపారశూన్యములైనవి. కం=ఎవనిని? తం=ఆయశ్వమును దీసుకొనిపోయెడివానిని-

శబ్దరూపసమాసములు.—శతైః-శతేన, శతాభ్యాం, శతైః. శతశబ్దః అ, న, తృ, బ. తం - తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అక్ష్ణాం-అక్ష్ణః, అక్ష్ణోః, అక్ష్ణాం. అక్షిశబ్దః ఇ,న,ష,బ. అనిమేషవృత్తిభిః-నిమేషాణాంవృత్తయః నిమేషవృత్తయః' నవిద్యంతేనిమేషవృత్తయో యేషాంతాని అనిమేషవృత్తీని, తైః అనిమేషవృత్తిభిః; వృత్తినా, వృత్తిభ్యాం, వృత్తిభిః. అనిమేషవృత్తిశబ్దః ఇ,న,తృ, బ. హరిం - హరిం, హరీ,హరీన్.హరిశబ్దః ఇ,పు,ద్వి,ఏ. విదిత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. హరిభిః - హరిణా, హరిభ్యాం, హరిభిః. హరిశబ్దః ఇ, పు, తృ,బ. చ-అవ్య. వాజిభిః-వాజినా, వాజిభ్యాం, వాజిభిః. వాజిన్ శబ్దః న,పు,తృ,బ. అవోచత్-అవోచత్, అవోచతాం, అవోచన్.'వచ పరిభాషణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు,ద్వి, ఏ. గగనస్పృశా-గగనంస్పృశతీతి గగనస్పృక్, తేన గగనస్పృశా;స్పృశా,స్పృగ్భ్యాం,స్పృగ్భిః. గగనస్పృక్ఛబ్దః శ,పు, తృ, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ.స్వరేణ-స్వరేణ, స్వరాభ్యాం, స్వరైః. స్వరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ధీరేణ-ధీరేణ, ధీరాభ్యాం, ధీరైః. ధీరశబ్దః అ, పు,తృ, ఏ. నివర్తయన్-నివర్తయన్, నివర్తయంతౌ, నివర్తయంతః. నివర్తయచ్ఛబ్దః.త,పు,ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—శతైరితి. రఘుః, తం అశ్వహర్తారం, అనిమేషవృత్తిభిః నిమేషవ్యాపారశూన్యైః, అక్ష్ణాంశతైః, హరిభిః హరిద్వర్ణైః వాజిభిరశ్వైశ్చ, 'హరిరర్ణవిఖ్యాతోహరిత్కపిలవర్ణయో' రితికేశవః. ఏనం, హరిమింద్రం, విదిత్వా, 'హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేన్ద్రమరీచిష్వి'తి విశ్వః. గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా, ధీరేణ గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినా, నివర్తయన్నివ అవోచత్.

భావము.—అంతట రఘువు అశ్వాపహారియగునతఁడు ఱెప్పపాట్లులేని సహస్ర నయనములుగలిగి పచ్చనిగుఱ్ఱములతోఁ గూడుకొని యుండుటచే దేవేంద్రుఁడని తెలిసుకొని యతని నడ్డగించువానివలె నంతరిక్షములో వినఁబడునట్లుగట్టిగనతనిఁగూర్చిపలికెను.

శ్లో. మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభి
స్త్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే,

చాపలం, చాపలౌ, చాపలాన్. సూతనిషిద్ధచాపలశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. హరంతం-హరంతం, హరంతౌ, హరతః. హరచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. అశ్వం-అశ్వం, అశ్వౌ, అశ్వాన్. అశ్వశబ్దః అ, పు. ద్వి, ఏ. రథరశ్మిసంయతం; సంయతం, సంయతౌ, సంయతాన్. రథరశ్మిసంయతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. నరదేవసంభవ స్సరఘుః, పునః పునః, సూతేన మాతలినా, నిషిద్ధచాపలం నివారితౌద్ధత్యం, రథస్యరశ్మిభిః ప్రగ్రహైః, ని. 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇత్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం, హరంతం, పర్వతపక్షాణాం శాతనం ఛేదకం, దేవమింద్రం, పూర్వతః పూర్యస్యాందిశి, దదర్శ.

భావము. రఘువు దేవేంద్రుఁడు తూర్పుదిక్కున దనసారథిచే నాగుఱ్ఱమును దనరథముయొక్క పగ్గములతో రథమునఁ గట్టించి యపహరించుకొనిపోవుటను గన్గొనెను.

శ్లో. శతై స్తమక్ష్ణా మనిమేషవృత్తిభి
ర్హరిం విదిత్వా హరిభి శ్చ వాజిభిః,
అవోచ దేనం గగనస్పృశా రఘు
స్స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయ న్నివ. 43

పదచ్ఛేదము.—శతైః, తం, అక్ష్ణాం, అనిమేషవృత్తిభిః, హరిం, విదిత్వా, హరిభిః, చ, వాజిభిః, అవోచత్, ఏనం, గగనస్పృశా, రఘుః, స్వరేణ, ధీరేణ, నివర్తయన్, ఇవ.

అర్థము.—రఘుః=రఘుమహారాజు, తం = ఆయశ్వమును దీసికొనిపోవువానిని, అనిమేషవృత్తిభిః=నిమేషవ్యాపారశూన్యములైన, అక్ష్ణాం=నేత్రములయొక్క, శతైః =అనేకములచేత, హరిభిః=హరిద్వర్ణములయిన, వాజిభిశ్చ=అశ్వములచేతను, హరిం=దేవేంద్రునిగా, విదిత్వా=తెలిసి, గగనస్పృశా=అంతరిక్షవ్యాపియయినట్టిదియు, ధీరేణ= గంభీరమయిన, స్వరేణ=ధ్వనిచేత, నివర్తయన్నివ=వెనుకకుత్రిప్పెడివాఁడువలె, ఏనం =ఈదేవేంద్రునిఁగూర్చి, అవోచత్=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—అవోచత్=పలికెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కం= ఎవనిగూర్చి? ఏనం=ఈదేవేంద్రునిగూర్చి(సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివానివలె? నివర్తయన్నివ=వెనుకకుత్రిప్పెడివానివలె. కేన=దేనిచేత? స్వరేణ=ధ్వనిచేత. స్వరేణ కథంభూతేన = ధ్వనియెట్టిది? ధీరేణ = గంభీరమయినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకనునెట్టిది? గగనస్పృశా = అంతరిక్షవ్యాపియయినది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? విదిత్వా=

తెలిసి. కం=ఎవనినిగా ? హరిం = దేవేంద్రునిఁగా. కైశ్చ=వేనిచేతను ? వాజిభిశ్చ= అశ్వములచేతను, వాజిభిః కథంభూతైః=అశ్వములెట్టివి ? హరిభిః=హరిద్వర్ణములయినవి. పునఃకైః=మఱియువేనిచేతను ? శతైః=అనేకములచేతను. కేషాం=వేనియొక్క? అక్ష్ణాం =నేత్రములయొక్క. శతైఃకథంభూతైః = అనేకములెట్టివి? అనిమేషవృత్తిభిః=నిమేష వ్యాపారశూన్యములైనవి. కం=ఎవనిని? తం=ఆయశ్వమును దీసుకొనిపోయెడివానిని.

శబ్దరూపసమాసములు.—శతైః-శతేన, శతాభ్యాం, శతైః. శతశబ్దః అ, న, తృ, బ. తం - తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అక్ష్ణాం-అక్ష్ణః, అక్ష్ణోః, అక్ష్ణాం.అక్షిశబ్దః ఇ,న,ష,బ.అనిమేషవృత్తిభిః-నిమేషాణాంవృత్తయః నిమేషవృత్తయః' నవిద్యంతేనిమేషవృత్తయో యేషాంతాని అనిమేషవృత్తీని, తైః అనిమేషవృత్తిభిః; వృత్తినా, వృత్తిభ్యాం, వృత్తిభిః. అనిమేషవృత్తిశబ్దః ఇ,న,తృ, బ. హరిం - హరిం, హరీ,హరీన్.హరిశబ్దః ఇ,పు,ద్వి,ఏ. విదిత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. హరిభిః - హరి ణా, హరిభ్యాం, హరిభిః. హరిశబ్దః ఇ, పు, తృ,బ. చ-అవ్య. వాజిభిః-వాజినా, వాజి భ్యాం, వాజిభిః. వాజిన్ శబ్దః న,పు,తృ,బ. అవోచత్-అవోచత్, అవోచతాం, అవో చన్.'వచ పరిభాషణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథ మపురుషైకవచనాంతః.ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు,ద్వి, ఏ. గగన స్పృశా-గగనంస్పృశతీతి గగనస్పృక్, తేన గగనస్పృశా;స్పృశా, స్పృగ్భ్యాం, స్పృ గ్భిః. గగనస్పృక్ఛబ్దః శ,పు, తృ, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ.స్వరేణ-స్వరేణ, స్వరాభ్యాం, స్వరైః. స్వరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ధీరేణ- ధీరేణ, ధీరాభ్యాం, ధీరైః. ధీరశబ్దః అ, పు,తృ, ఏ. నివర్తయన్-నివర్తయన్, నివర్త యంతౌ, నివర్తయంతః. నివర్తయచ్ఛబ్దః.త,పు,ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—శతైరితి. రఘుః, తం అశ్వహర్తారం, అనిమేషవృత్తిభిః నిమేష వ్యాపారశూన్యైః, అక్ష్ణాంశతైః, హరిభిః హరిద్వర్ణైః వాజిభిరశ్వైశ్చ, 'హరిర్వర్ణే విఖ్యాతో హరిత్కపిలవర్ణయో' రితి కేశవః. ఏనం, హరిమింద్రం, విదిత్వా, 'హరిర్వా తార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిష్వి'తి విశ్వః. గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా, ధీరేణ గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినా, నివర్తయన్నివ అవోచత్.

భావము.—అంతట రఘువు అశ్వాపహారియగునతఁడు ఱెప్పపాటులేని సహస్ర నయనములుగలిగి పచ్చనిగుఱ్ఱములతోఁ గూడుకొని యుండుటచే దేవేంద్రుఁడని తెలుసు కొని యతని నడ్డగించువానివలె నంతరిక్షములో వినఁబడునట్లుగట్టిగనతనిఁగూర్చిపలికెను.

శ్లో. మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభి
స్త్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే,

అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః
క్రియావిఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే. ౪౪

పదచ్ఛేదము.—మఖాంశభాజాం, ప్రథమః, మనీషిభిః, త్వం, ఏవ, దేవేంద్ర, సదా, నిగద్యసే, అజస్రదీక్షా ప్రయతస్య, మద్గురోః, క్రియావిఘాతాయ, కథం, ప్రవర్తసే.

అర్థము.—హే దేవేంద్ర=ఓ దేవేంద్రుఁడా! మనీషిభిః=విద్వాంసులచేత, త్వమేవ=నీవే, మఖాంశభాజాం-మఖ=యజ్ఞములయందు, అంశ = హవిర్భాగములను, భాజాం =భోజనముచేయుచుండెడిదేవతలలో, ప్రథమః=మొదటివాఁడుగా, సదా=నిరంతరము, నిగద్యసే=చెప్పఁబడుచున్నావు. తథాపి=అట్లయినను, అజస్రదీక్షాప్రయతస్య-అజస్ర= ఎల్లపుడు, దీక్షా=యాగదీక్షయందు, ప్రయతస్య = నియతుఁడయిన, మద్గురోః-మత్ = నాకు, గురోః=తండ్రియయిన దిలీపమహారాజుయొక్క, క్రియావిఘాతాయ=క్రియను నశింపఁజేయుటకొఱకు, కథం=ఎట్లు, ప్రవర్తసే = ప్రవర్తించుచున్నావు.

ఆకాంక్ష.—ప్రవర్తసే=ప్రవర్తించుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్మకప్రయోగము). కస్మై=దేనికొఱకు? క్రియావిఘాతాయ = క్రియనునశింపఁజేయుటకొఱకు. కస్య=ఎవనియొక్క? మద్గురోః-మత్ =నాయొక్క,గురోః=తండ్రియయిన దిలీపమహారాజుయొక్క. మద్గురోః కథంభూతస్య=నాకుదండ్రియయిన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? అజస్రదీక్షాప్రయతస్య=నిరంతరము యాగదీక్షయందు నియతుఁడయినవాఁడు.కథం=ఎట్లు? తథాపి=అట్లయినను. నిగద్యసే = చెప్పఁబడుచున్నావు. కైః=ఎవరిచేతను? మనీషిభిః=విద్వాంసులచే. కఏవ=ఎవఁడె? త్వమేవ=నీవే (కర్మణిప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? సదా=నిరంతరము. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవుగా? ప్రథమః = మొదటివాఁడవుగా. కేషాం=ఎవరిలోపల? మఖాంశభాజాం=యజ్ఞములయందు హవిర్భాగములను భోజనముచేయుచుండెడి దేవతలలోపల. కస్య సంబుద్ధిః? హే దేవేంద్ర=ఓ దేవేంద్రుఁడా!

శబ్దరూపసమాసములు.—మఖాంశభాజాం-మఖేషు అంశాః మఖాంశాః,మఖాంశాన్ భజంతీతి మఖాంశభాజః, తేషాం మఖాంశభాజాం; భాజః, భాజోః, భాజాం. మఖాంశభాక్ఛబ్దః జ, పు, ష, బ. ప్రథమః - ప్రథమః, ప్రథమౌ, ప్రథమే, ప్రథమాః. ప్రథమశబ్దః అ,పు,ప్ర.ఏ. మనీషిభిః-మనస ఈషిణః మనీషిణః, తైః మనీషిభిః; మనీషిణా, మనీషిభ్యాం, మనీషిభిః. మనీషిన్ శబ్దః న, పు,తృ,బ. త్వం- త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర,ఏ. ఏవ-అవ్య. దేవేంద్ర-దేవానాం ఇంద్రః దేవేంద్రః, తస్యసంబుద్ధిః హేదేవేంద్ర; హేదేవేంద్ర, హేదేవేంద్రౌ, హే దేవేంద్రాః. దేవేంద్రశబ్దః అ,పు,సం,ఏ. సదా-అవ్య. నిగద్యసే-నిగద్యసే, నిగద్యేథే,

నిగద్యసే. నిపూర్వకాత్ 'గద వ్యక్తాయాం వాచీ'త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అజస్రదీక్షా; అజస్రదీక్షా, అ...క్షాయాం ప్రయతః; అ...తః, తస్య అ...స్య ప్రయతస్య ప్రయతయోః. ప్రయతానాం. అజస్ర...క్షాప్రయతశబ్దః, అ, పు, ష, ఏ. మద్గురోః. మమ గురుః మద్గురుః, తస్య మద్గురోః. గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. మద్గురుశబ్దః. ఉ, పు, ష, ఏ. క్రియావిఘాతాయ-క్రియాయాః విఘాతః, క్రి... తః, తస్మై క్రియా...య. విఘాతాయ, విఘాతాభ్యాం, విఘాతేభ్యః. క్రియావిఘాతశబ్దః. అ, పు, చ, ఏ. కథం-అవ్య. ప్రవర్తసే-ప్రవర్తసే, ప్రవర్తేథే, ప్రవర్తధ్వే. ప్రపూర్వకాత్ 'వృతు వర్తనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—మఖేతి. హే దేవేంద్ర, మనీషిభిస్త్వమేవ, మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగభుజాం దేవానాం మధ్యే, ప్రథమస్సదా, నిగద్యసే, కథ్యసే. తథాపి అజస్రదీక్షాయాంనిత్యదీక్షాయాం, ప్రయతస్య నియతస్య,మద్గురోః మమపితుః,క్రియావిఘాతాయ, క్రియాం విహంతు మిత్యర్థః. 'తుమర్థాచ్చభావవచనా' దితి చతుర్థీ. కథం ప్రవర్తసే.

భావము.—ఓదేవేంద్రుఁడ! యజ్ఞములలో హవిర్భాగములను భుజియించెడిదేవతలలో నీవే మొదటివాఁడవని ఎల్లప్పుడు చెప్పఁబడియెదవు. అట్లుండఁగ నాతండ్రిచేసెడు యాగమునకు నీవేల విఘ్నము చేయఁ బ్రయత్నపడియెదవు?

శ్లో. త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విష
స్త్వయా నియమ్యా నను దివ్యచక్షుషా,
స చేత్స్వయం కర్మ సుధర్మచారిణాం
త్వమంతరాయో భవసి చ్యుతో విధిః. ౮౫

పదచ్ఛేదము.—త్రిలోకనాథేన, సదా, మఖద్విషః, త్వయా, నియమ్యాః. నను, దివ్యచక్షుషా, సః, చేత్, స్వయం. కర్మ, సః, సుధర్మచారిణాం, త్వం, అంతరాయః, భవసి, చ్యుతః, విధిః.

అర్థము.—త్రిలోకనాథేన-త్రిలోక=మూఁడులోకములకు, నాథేన=నియామకుఁడయిన, దివ్యచక్షుషా=దివ్యదృష్టిగలిగిన, త్వయా=నీచేత, మఖద్విషః=యాగవిఘ్నకారులు, సదా=నిరంతరము, నియమ్యా నను=శిక్షింపఁబడఁదగినవారలుగదా! సః=అట్టి, త్వం=నీవు, ధర్మచారిణాం-ధర్మ=ధర్మములను, చారిణాం=ఆచరించుచుండెడివారియొక్క, కర్మసు=యాగములయందు, స్వయం=స్వయముగానే, అంతరాయః=విఘ్నభూతుఁడవు, భవసిచేత్=ఆయితివేని, విధిః=అనుష్ఠానము, చ్యుతః=తప్పమయ్యెనదే.

ఆకాంక్ష.—చ్యుతః=నష్టమయినదే. కః=ఏది? విధిః=అనుష్ఠానము (అకర్మకప్రయోగము). భవసి చేత్=అయితివేని. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్మకప్రయోగము), కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవు? అంతరాయః=విఘ్నభూతుఁడవుగ, కథం=ఎట్లు? స్వయం=స్వయముగ. కేషు=వేనియందు? కర్మసు=యాగములయందు. కేషాం=ఎవరియొక్క? ధర్మచారిణాం = ధర్మములనాచరించుచుండెడివారియొక్క. త్వం కథంభూతః = నీవెట్టివాఁడవు? సః=అట్టివాఁడవు, నియమ్యా నను=శిక్షింపఁబడఁదగినవారుగదా! కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కే=ఎవరు? మఖద్విషః=యాగవిఘ్నకారులు (కర్మణిప్రయోగము) కదా=ఎప్పుడు? సదా=నిరంతరము. త్వయా కథంభూతేన=నీవెట్టివాఁడవు? దివ్యచక్షుషా=దివ్యదృష్టిగలిగినవాఁడవు. పునః కథంభూతేన=ఇంకను నెట్టివాఁడవు? త్రిలోకనాథేన=మూఁడులోకములకు నియామకుఁడయినవాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—త్రిలోకనాథేన-త్ర్యవయవశ్చాసౌ లోకశ్చ త్రిలోకః త్రిలోకస్య నాథః త్రిలోకనాథః, తేన త్రిలోకనాథేన. నాథేన, నాథాభ్యాం, నాథైః. త్రిలోకనాథశబ్దః, అ, పు, తృ, ఏ. సదా-అవ్య. మఖద్విషః-మఖాన్ ద్విషంతీతి మఖద్విషః. ద్విట్, ద్విషౌ, ద్విషః. మఖద్విట్ఛబ్దః, ష, పు, ప్ర, బ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః, ద, పు, తృ, ఏ. నియమ్యాః-నియంతుం యోగ్యాః నియమ్యాః. నియమ్యః, నియమ్యౌ, నియమ్యాః. నియమ్యశబ్దః, అ, పు, ప్ర, బ. నను-అవ్య. దివ్యచక్షుషా - దివ్యం చక్షుర్యస్య సః దివ్యచక్షుః, తేన దివ్యచక్షుషా. చక్షుషా, చక్షుర్భ్యాం, చక్షుర్భిః. దివ్యచక్షుశ్శబ్దః, స, పు, తృ, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః, ద, పు. ప్ర, ఏ. చేత్-అవ్య. కర్మసు-కర్మణి, కర్మణోః, కర్మసు. కర్మన్ శబ్దః, న, న, స, బ. ధర్మచారిణాం-ధర్మాన్ చరంతీతి ధర్మచారిణః, తేషాం ధర్మచారిణాం. చారిణః, చారిణోః, చారిణాం. ధర్మచారిన్ శబ్దః, న, పు, ష, బ. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః, ద, పు, ప్ర, ఏ; అంతరాయః-అంతరాయః, అంతరాయౌ, అంతరాయాః. అంతరాయశబ్దః, అ, పు, ప్ర, ఏ. భవసి-భవసి, భవథః, భవథ. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. చ్యుతః-చ్యుతః, చ్యుతౌ, చ్యుతాః. చ్యుతశబ్దః, అ, పు, ప్ర, ఏ. విధిః-విధిః, విధీ, విధయః. విధిశబ్దః, ఇ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—త్రిలోకనాథేనేతి. త్ర్యవయవో లోకస్త్రిలోకః, తస్య నాథః, త్రిలోకనాథః. శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. తేన. త్రిలోకనియామకేన. దివ్యచక్షుషా అతీంద్రియార్థదర్శినా, త్వయా, మఖద్విషః క్రతువిఘ్నకర్తారః, సదా నియమ్యా నను శిక్షణీయాః ఖలు. సః, త్వం, ధర్మచారిణాం. కర్మసు క్రతుషు, స్వయమంతరాయః విఘ్నో, భవసి చేత్, విధిరనుష్ఠానం, చ్యుతః, క్షతః, స్యాత్. లోకే సత్కర్మకథైవాస్తమియాదితి భావః.

భావము.—మఱియు మూఁడులోకములకు ప్రభువయిననీవు యాగములకు విఘ్నముఁ జేసెడువారిని దివ్యచక్షుస్సుచే ననవరతము కన్గొని శిక్షింపవలసినవాఁడవ య్యుండఁగా నీవే ధర్మములను జేసెడువారియాగాదికర్మముల విఘ్నపఱిచితివేని అట్టి ధర్మానుష్ఠానములు నిలిచిపోవలసినవే కదా !

శ్లో. తదంగ మగ్ర్యం మఘువ న్మహాక్రతో
రముం తురంగం ప్రతిమోక్తు మర్హసి,
పథ శ్శుచే ర్దర్శయితార ఈశ్వరా
మలీమసా మాదదతే న పద్ధతిమ్. ౪౬

పదచ్ఛేదము — తత్, అంగం, అగ్ర్యం, మఘువన్, మహాక్రతోః, అముం, తురంగం, ప్రతిమోక్తుం, అర్హసి, పథః, శుచేః, దర్శయితారః, ఈశ్వరాః, మలీమసాం, ఆదదతే, న, పద్ధతిమ్.

అర్థము.— హేమఘువన్=ఓయిదేవేంద్రుఁడా! తత్=ఆకారణమువలన, మహాక్రతోః=అశ్వమేధయాగమునకు, అంగం=సాధనమయినట్టిదియు, అగ్ర్యం = శ్రేష్ఠమయిన, అముం తురంగం=ఈ అశ్వమును, ప్రతిమోక్తుం = విడుచుటకు, అర్హసి = యోగ్యుఁడవగుచున్నావు. తథాహి = అటులనేసరి, శుచేః=పవిత్రమయిన, పథః=మార్గమును, దర్శయితారః = చూపించుచుండెడి, ఈశ్వరాః=పెద్దలు, మలీమసాం=మలినమయిన, పద్ధతిం=మార్గమును, నాదదతే=స్వీకరింపరు.

ఆకాంక్ష —నాదదతే=స్వీకరింపరు. కే=ఎవరు? ఈశ్వరాః=పెద్దలు. కాం=దేనిని? పద్ధతిం = మార్గమును. (సకర్మకప్రయోగము). పద్ధతిం కథంభూతాం = మార్గమెట్టిది? మలీమసాం=మలినమయినట్టిది. ఈశ్వరాః కథంభూతాః=పెద్దలెట్టివారు? దర్శయితారః= చూపించుచుండెడివారు. కస్య=దేనిని? పథః=మార్గమును. పథః కథంభూతస్య = మార్గమెట్టిది? శుచేః=పరిశుద్ధమయినది. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అటులనేసరి. అర్హసి=యోగ్యుఁడవగుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్మకప్రయోగము). కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకొఱకు? ప్రతిమోక్తుం = విడుచుటకు. కం = దేనిని? అముంతురంగం=ఈఅశ్వమును. తురంగం కథంభూతం = అశ్వమెట్టిది? అగ్ర్యం=శ్రేష్ఠమైనది. పునః కథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? అంగం=సాధనమయినది. కస్య=దేనికి? మహాక్రతోః=అశ్వమేధయాగమునకు. కుతః=ఎందువలన? తత్ =ఆకారణమువలన. కస్యసంబుద్ధిః? హేమఘువన్=ఓయిదేవేంద్రుఁడా!

శబ్దరూపసమాసములు.— తత్-అవ్య. అంగం-అంగం, అంగే, అంగాని. అంగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అగ్ర్యం-అగ్ర్యం, అగ్ర్యౌ, అగ్ర్యాన్. అగ్ర్యశబ్దః అ, పు, ద్వి,

ఏ. మఘవన్-హేమఘవన్, హేమఘవానౌ, హేమఘవానః. మఘవన్శబ్దః, న, పు, సం.ఏ. మహాక్రతోః-మహాంశ్చాసౌ క్రతుశ్చ, మహాక్రతుః, తస్య మహాక్రతోః క్రతోః, క్రత్వోః, క్రతూనాం. మహాక్రతుశబ్దః,ఉ, పు, ష, ఏ. అముం-అముం, అమూ, అమూన్. అదశ్శబ్దః స, పు, ద్వి, ఏ. తురంగం-తురం గచ్ఛతీతి తురంగః, తం తురంగం. తురంగం, తురంగౌ, తురంగాన్. తురంగశబ్దః, అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రతిమోక్తుం-తుమున్నంతమవ్య. అర్హసి-అర్హసి,అర్హథః,అర్హథ 'అర్హ పూజాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదేమధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. పథః-పథః, పథోః, పథాం పథిన్ శబ్దః న, పు,ష,ఏ. శుచేః-శుచేః, శుచ్యోః, శుచీనాం. శుచిశబ్దః. ఇ,పు, ష, ఏ దర్శయితారః-దర్శయితా, దర్శయితారౌ, దర్శయితారః. దర్శయితృశబ్దః ఋ, పు,ప్ర, బ. ఈశ్వరాః - ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. ఈశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. మలీమసాం-మలీమసాం, మలీమసే, మలీమసాః. మలీమసాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి. ఏ ఆదదతే-ఆదత్తే, ఆదదాతే, ఆదదతే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ దాన'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుష బహువచనాన్తః.న-అవ్య. పద్ధతిం-పద్ధతిం, పద్ధతీ, పద్ధతీః. పద్ధతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ,ద్వి,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తదితి. హేమఘవన్, తత్తస్మాత్కారణాత్, మహాక్రతోః రశ్వమేధస్య, అంగం సాధనం, అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం, అముం తురంగం, ప్రతిమోక్తుం ప్రతిదాతుం,అర్హసి, తథాహి. శుచేః పవిత్రస్య, పథః దర్శయితారః సన్మార్గప్రదర్శకాః, ఈశ్వరాః మహాంతః, మలీమసాం మలినాం, పద్ధతిం, నాదదతే న స్వీకుర్వతే. అసన్మార్గం నావలంబంత ఇత్యర్థః 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత' మిత్యమరః.

భావము.—కనుక నీవు గొప్పక్రతువయిన యశ్వమేధయాగమునకు ముఖ్యసాధనమయినయీగుఱ్ఱమును వదలిపెట్టుము. సన్మార్గము నగుపఱచెడిమావంటిపెద్దలయోగ్యమయినపద్ధతి నవలంబింపరు.

శ్లో. ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితమ్
వచో నిశమ్యాధిపతి ర్దివౌకసామ్,
నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః
ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తు ముత్తరమ్. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, ప్రగల్భమ్, రఘుణా, సమీరితమ్, వచః, నిశమ్య, అధిపతిః, దివౌకసామ్, నివర్తయామాస, రథమ్, సవిస్మయః, ప్రచక్రమే, చ, ప్రతివక్తుమ్, ఉత్తరమ్.

అర్థము.—ఇతి=పూర్వోక్తప్రకారముగా, రఘుణా = రఘుమహారాజుచేత, సమీరితం=చెప్పఁబడిన, ప్రగల్భం=ప్రౌఢమయిన, వచః=వచనమును, నిశమ్య=విని, దివౌకసాం=దేవతలకు, అధిపతిః=ప్రభువయిన దేవేంద్రుఁడు, సవిస్మయస్సన్=ఆశ్చర్యముతోఁగూడినవాఁడగుచు, రథం=రథమును, నివర్తయామాస=వెనుకకుఁద్రిప్పెను. ఉత్తరం=ఉత్తరమును, ప్రతిపత్తుం = బదులుచెప్పుటకొఱకు, ప్రచక్రమేచ = ఉపక్రమించినవాఁడును నయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రచక్రమే చ = ఉపక్రమించినవాఁడును నయ్యెను. కః=ఎవఁడు? అధిపతిః = ప్రభువయినదేవేంద్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకొఱకు? ప్రతిపత్తుం=బదులుచెప్పుటకొఱకు. కిం దేనిని? ఉత్తరం=ఉత్తరమును. నివర్తయామాస=వెనుకకుఁద్రిప్పెను. కః-ఎవఁడు? అధిపతిః=ప్రభువయిన దేవేంద్రుఁడు. కం=దేనిని? రథం=రథమును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? సవిస్మయస్సన్=ఆశ్చర్యముతోఁగూడినవాఁడగుచు. కేషాం=ఎవరికి? దివౌకసాం=దేవతలకు, కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కిం=దేనిని? వచః=వచనమును. వచః కథంభూతం=వచనమెట్టిది? ప్రగల్భం=ప్రౌఢమయినది? పునః కథంభూతం=ఇంకనునెట్టిది? సమీరితం=చెప్పఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? రఘుణా=రఘుమహారాజుచేత. కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగా,

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్య. ప్రగల్భం-ప్రగల్భం, ప్రగల్భే, ప్రగల్భాని. ప్రగల్భశబ్దః. అ, న, ద్వి, ఏ. రఘుణా-రఘుణా, రఘుభ్యాం, రఘుభిః రఘుశబ్దః ఉ-పు, తృ, ఏ. సమీరితం. సమీరితం, సమీరితే, సమీరితాని. సమీరితశబ్దః, అ, న, ద్వి, ఏ. వచః-వచః, వచసీ, వచాంసి. వచశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. నిశమ్య-ల్యబంతమవ్యయం. అధిపతిః అధికశ్చాసౌ పతిశ్చ అధిపతిః. పతిః, పతీ, పతయః. అధిపతిశబ్దః. ఇ, పు, ప్ర, ఏ. దివౌకసాం-దివం ఓకః యేషాం తే దివౌకసః, తేషాం దివౌకసాం. దివౌకసః, దివౌకసోః, దివౌకసాం. దివౌకశ్శబ్దః స, పు, ష, బ. నివర్తయామాస-నివర్తయామాస, నివర్తయామాసతుః, నివర్తయామాసుః నిపూర్వకాత్ 'వృతువర్తన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాదసధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రథం-రథం, రథౌ, రథాన్. రథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సవిస్మయః—విస్మయేన సహావర్తత ఇతి సవిస్మయః, సవిస్మయః, సవిస్మయౌ, సవిస్మయాః. సవిస్మయశబ్దః అ, పు. ప్ర, ఏ. ప్రచక్రమే - ప్రచక్రమే, ప్రచక్రమాతే, ప్రచక్రమిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'క్రము పాదవిక్షేపే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. చ-అవ్య. ప్రతిపత్తుం-తుమున్నంతమవ్య. ఉత్తరం-ఉత్తరం, ఉత్తరే, ఉత్తరాణి. ఉత్తరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతి రఘుణా, సమీరితం, ప్రగల్భం, వచః, నిశమ్య కర్ణ్యశ, దివౌకసస్స్వర్గౌకసః, 'దివౌస్స్వర్గేఽంతరిక్షేచే'తి విశ్వః. తేషా మధిపతిర్దేవేంద్రః, రఘుప్రభావాత్, స విస్మయస్సన్,రథం, నివర్తయామాస. ఉత్తరం ప్రతిపత్తుం ప్రచక్రమే చ.

భావము.—దేవేంద్రుఁడు ఈలాగున రఘుమహారాజు చెప్పినచమత్కారవాక్యమును విని యాశ్చర్యపడి తనరథమును వెనుకకుఁ ద్రిప్పి ప్రత్యుత్తరమును జెప్పెను.

శ్లో. య దాత్థ రాజన్యకుమార త త్తథా
యశ స్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః,
జగత్ప్రకాశం త దశేష మిజ్యయా
భవద్గురు ర్లంఘయితుం మమోద్యతః. ౪౮

పదచ్ఛేదము.—యత్, ఆత్థ, రాజన్యకుమార,తత్, తథా,యశః, తు, రక్ష్యం, పరతః, యశోధనైః, జగత్ప్రకాశం, తత్, అశేషం, ఇజ్యయా, భవద్గురుః, లంఘయితుం, మమ, ఉద్యతః.

అర్థము.—హేరాజన్యకుమార=ఓక్షత్రియ కుమారుఁడా! యత్ =ఏవాక్యమును, ఆత్థ=చెప్పుచున్నావో, తత్ =ఆవాక్యము, తథా=అట్లే, కింతు=మరేమనిన,యశోధనైః-యశః=కీర్తియె, ధనైః=ధనముగాఁగలవారిచేత, పరతః=శత్రువులవలన, యశః=కీర్తి. రక్ష్యం=సంరక్షణ చేయఁబడఁదగినది.భవద్గురుః-భవత్ -నీకు, గురుః=తండ్రియయినదిలీపమహారాజు,జగత్ =లోకములయందు,ప్రకాశం=ప్రసిద్ధమయినట్టిదియు,అశేషం=సమస్తమయిన, మమ=నాయొక్క, తత్ =ఆ యశస్సును, ఇజ్యయా=యాగముచేత, లంఘయితుం=మీఱుటకొఱకు, ఉద్యతః=ఉద్యుక్తుఁడయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ఉద్యతః=ఉద్యుక్తుఁడయ్యెను. కః=ఎవఁడు? భవద్గురుః=నీకుతండ్రియయిన దిలీపమహారాజు. (అకర్మకప్రయోగము). కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు?లంఘయితుం=మీఱుటకొఱకు. కయా=దేనిచేత? ఇజ్యయా=యాగముచేత. కిం=దేనిని?తత్ ఆ యశస్సును. కస్య=ఎవనియొక్క? మమ=నాయొక్క. తత్కథంభూతం=ఆయశస్సెట్టిది? అశేషం=సమస్తమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? జగత్ప్రకాశం=లోకములయందు ప్రసిద్ధమయినది. రక్ష్యం=సంరక్షణచేయఁదగినది.కైః=ఎవరిచేత?యశోధనైః=కీర్తియే ధనముగాఁ గలవారిచేత. కిం=ఏది? యశః=కీర్తి (కర్మణిప్రయోగము). కుతః=ఎవరివలన?పరతః=శత్రువులవలన, కథం=ఎట్లు?కింతు=మరేమనిన, తథా=అట్లే.కిం=ఏది. తత్ =ఆవాక్యము (అకర్మకప్రయోగము).ఆత్థ=చెప్పుచున్నావో. కః=ఎవఁడు? త్వం =

నీవు. కిం=దేనిని? యత్=ఏవాక్యమును (సకర్మక ప్రయోగము). కస్యసంబుద్ధిః? హేరాజన్య కుమార=ఓక్షత్రియకుమారుఁడా!

శబ్దరూపసమాసములు.—యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, ద్వి, ఏ. ఆత్థ-ఆత్థ, ఆహాథుః, బ్రూథ 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మా ద్ధాతోస్సకర్మకా త్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. రాజన్యకుమార-రాజన్యస్య కుమారః, రాజన్యకుమారః, తస్య సంబుద్ధిః హేరాజన్యకుమార. హేకుమార, హేకుమారౌ, హేకుమారాః. రాజన్యకుమారశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని తచ్ఛబ్దః, ద, న, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తు-అవ్య. రక్ష్యం-రక్షితుంయోగ్యం రక్ష్యం-రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి. రక్ష్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. పరతః-పరేభ్యః పరతః-తసిలంతమవ్య. యశోధనైః-యశఏవ ధనం యేషాం తే యశోధనాః, తైః యశోధనైః. ధనేన, ధనాభ్యాం, ధనైః. యశోధనశబ్దః అ, పు, తృ, బ. జగత్ప్రకాశం జగత్సు ప్రకాశం జగత్ప్రకాశం,తత్ జగత్ప్రకాశం. ప్రకాశం, ప్రకాశే, ప్రకాశాని, జగత్ప్రకాశశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ద్వి, ఏ.అశేషం-అశేషం, అశేషే, అశేషాణి. అశేషశబ్దః అ, న, ద్వి,ఏ. ఇజ్యయా-ఇజ్యయా, ఇజ్యాభ్యాం, ఇజ్యాభిః. ఇజ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. భవద్గురుః-భవతః గురుః భవద్గురుః. గురుః, గురూ, గురవః. భవద్గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. లంఘయితుం-తుమున్నంతమవ్య. మమ-మమ-మే, ఆవయోః-నౌ, అస్మాకం-నః.అస్మచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,ఏ. ఉద్యతః-ఉద్యతః, ఉద్యతౌ, ఉద్యతాః. ఉద్యతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యఇతి. హేరాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార, 'మూర్ధాభిషిక్తోరాజన్యో బాహుజః క్షత్రియోవిరా'డిత్యమరః. యద్వాక్యం, ఆత్థబ్రవీషి.'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినా ఆహాదేశః. తత్తథా; సత్యం, కింతు.యశోధనైరస్మాదృశైః, పరతశ్శత్రుతః, యశోరక్ష్యం.తతఃకిమిత్యతఆహ-భవద్గురుః త్వత్పితా. జగత్ప్రకాశంలోకప్రసిద్ధం,అశేషంసర్వం,మమతద్యశః ఇజ్యయాయాగేన,లంఘయితుం తిరస్కర్తుం,ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

భావము.—ఏమనిన, రాజపుత్త్రుఁడా! నీవుచెప్పినమాట నిజమే. అయినను యశస్సేధనముగాఁగలవారు తమకీర్తి నితరులు హరింపక యుండునట్లును రక్షించుకొందురు. ఇది యత్యంతావశ్యకము. మీతండ్రి జగత్ప్రసిద్ధమైన నాకీర్తి నంతయుం తిరస్కరించుటకు యత్నము చేసెను.

శ్లో. హరి ర్యథైకః పురుషోత్తమ స్స్మృతో
మహేశ్వర స్త్ర్యంబక ఏవ నాపరః,

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతి రఘుణా, సమీరితం, ప్రగల్భం, వచః, నిశమ్య కర్ణ్యః, దివౌకసస్స్వర్గౌకసః, 'దివౌస్స్వర్గేఽంతరిక్షే చే'తి విశ్వః. తేషా మధిపతిర్దేవేంద్రః, రఘుప్రభావాత్, న విస్మయస్సన్, రథం, నివర్తయామాస. ఉత్తరం ప్రతిపక్తుం ప్రచక్రమే చ.

భావము.—దేవేంద్రుఁడు ఈలాగున రఘుమహారాజు చెప్పినచమత్కారవాక్యమును విని యాశ్చర్యపడి తనరథమును వెనుకకుఁ ద్రిప్పి ప్రత్యుత్తరమును జెప్పెను.

శ్లో. య దాత్థ రాజన్యకుమార త త్తథా
యశ స్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః,
జగత్ప్రకాశం త దశేష మిజ్యయా
భవద్గురు ర్లంఘయితుం మమోద్యతః. ౪౮

పదచ్ఛేదము.—యత్, ఆత్థ, రాజన్యకుమార, తత్, తథా, యశః, తు, రక్ష్యం, పరతః, యశోధనైః, జగత్ప్రకాశం, తత్, అశేషం, ఇజ్యయా, భవద్గురుః, లంఘయితుం, మమ, ఉద్యతః.

అర్థము.—హేరాజన్యకుమార=ఓక్షత్రియ కుమారుఁడా! యత్=ఏవాక్యమును, ఆత్థ=చెప్పుచున్నావో, తత్=ఆవాక్యము, తథా=అట్లే, కింతు=మ రేమనిన, యశోధనైః-యశః=కీర్తియె, ధనైః=ధనముగాఁగలవారిచేత, పరతః=శత్రువులవలన, యశః=కీర్తి, రక్ష్యం=సంరక్షణ చేయఁబడఁదగినది. భవద్గురుః-భవత్-నీకు, గురుః=తండ్రియయినదిలీపమహారాజు, జగత్=లోకములయందు, ప్రకాశం=ప్రసిద్ధమయినట్టిదియు, అశేషం=సమస్తమయిన, మమ=నాయొక్క, తత్=ఆ యశస్సును, ఇజ్యయా=యాగముచేత, లంఘయితుం=మీఱుటకొఱకు, ఉద్యతః=ఉద్యుక్తుఁడయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ఉద్యతః=ఉద్యుక్తుఁడయ్యెను. కః=ఎవఁడు? భవద్గురుః=నీకుతండ్రియయిన దిలీపమహారాజు. (అకర్మకప్రయోగము). కింకర్తుం=ఏమిచేయుఁటకు? లంఘయితుం=మీఱుటకొఱకు. కయా=దేనిచేత? ఇజ్యయా=యాగముచేత. కిం=దేనిని? తత్ ఆ యశస్సును. కస్య=ఎవనియొక్క? మమ=నాయొక్క. తత్కథంభూతం=ఆయశస్సెట్టిది? అశేషం=సమస్తమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? జగత్ప్రకాశం=లోకములయందు ప్రసిద్ధమయినది. రక్ష్యం=సంరక్షణచేయఁదగినది. కైః=ఎవరిచేత? యశోధనైః = కీర్తియే ధనముగాఁ గలవారిచేత. కిం=ఏది? యశః=కీర్తి (కర్మణిప్రయోగము). కుతః= ఎవరివలన? పరతః=శత్రువులవలన, కథం=ఎట్లు? కింతు=మ రేమనిన, తథా=అట్లే. కిం=ఏది. తత్=ఆవాక్యము (అకర్మకప్రయోగము). ఆత్థ=చెప్పుచున్నావో. కః=ఎవఁడు? త్వం =

నీవు. కిం=దేనిని? యత్=ఏవాక్యమును (సకర్మక ప్రయోగము). కస్యసంబుద్ధిః హే రాజన్య కుమార=ఓక్షత్రియకుమారుఁడా!

శబ్దరూపసమాసములు.—యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, ద్వి, ఏ. ఆత్థ-ఆత్థ, ఆహథుః, బ్రూథ 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్మా ద్ధాతోస్సకర్మకా త్కర్తరివర్తమానేలట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. రాజన్యకుమార-రాజన్యస్య కుమారః, రాజన్యకుమారః, తస్య సంబుద్ధిః హేరాజన్యకుమార. హేకుమార, హేకుమారౌ, హేకుమారాః. రాజన్యకుమారశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని తచ్ఛబ్దః, ద, న, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తు-అవ్య. రక్ష్యం-రక్షితుంయోగ్యం రక్ష్యం-రక్ష్యం, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి. రక్ష్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. పరతః-పరేభ్యః పరతః-తసిలంతమవ్య. యశోధనైః-యశ ఏవ ధనం యేషాం తే యశోధనాః, తైః యశోధనైః. ధనేన, ధనాభ్యాం, ధనైః. యశోధనశబ్దః అ, పు, తృ, బ. జగత్ప్రకాశం జగత్సు ప్రకాశం జగత్ప్రకాశం, తత్ జగత్ప్రకాశం. ప్రకాశం, ప్రకాశే, ప్రకాశాని, జగత్ప్రకాశశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ద్వి, ఏ.అశేషం-అశేషం, అశేషే, అశేషాణి. అశేషశబ్దః అ, న, ద్వి,ఏ. ఇజ్యయా-ఇజ్యయా, ఇజ్యాభ్యాం, ఇజ్యాభిః. ఇజ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. భవద్గురుః-భవతః గురుః భవద్గురుః. గురుః, గురూ, గురవః. భవద్గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. లంఘయితుం-తుమున్నంతమవ్య. మమ-మమ-మే, ఆవయోః-నౌ, అస్మాకం-నః.అస్మచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,ఏ. ఉద్యతః-ఉద్యతః, ఉద్యతౌ, ఉద్యతాః. ఉద్యతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యదితి. హేరాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార, 'మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరా'డిత్యమరః. యద్వాక్యం, ఆత్థ బ్రవీషి.'బ్రువః పంచానా' మిత్యాదినా ఆహాదేశః. తత్తథా; సత్యం, కింతు.యశోధనైరస్మాదృశైః, పరతశ్శత్రుతః, యశోరక్ష్యం.తతఃకిమిత్యత ఆహ-భవద్గురుః త్వత్పితా. జగత్ప్రకాశంలోకప్రసిద్ధం,అశేషంసర్వం,మమతద్యశః ఇజ్యయాయాగేన,లంఘయితుం తిరస్కర్తుం, ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

భావము.—ఏమనిన, రాజపుత్త్రుఁడా! నీవుచెప్పినమాట నిజమే. అయినను యశస్సేధనముగాఁగలవారు తమకీర్తి నితరులు హరింపక యుండునట్లును రక్షించుకొందురు. ఇది యత్యంతావశ్యకము. మీతండ్రి జగత్ప్రసిద్ధమైన నాకీర్తి నంతయుఁ దిరస్కరించుటకు యత్నము చేసెను.

శ్లో. హరి ర్యథైకః పురుషోత్తమ స్స్మృతో
మహేశ్వర స్త్ర్యంబక ఏవ నాపరః,

తథా విదు ర్మాం మునయ శ్శతక్రతుమ్
ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏష నః. ౭౯

పదచ్ఛేదము.—హరిః, యథా, ఏకః, పురుషోత్తమః, స్మృతః, మహేశ్వరః, త్ర్యంబకః, ఏవ, న, అపరః, తథా, విదుః, మాం. మునయః, శతక్రతుం, ద్వితీయగామీ, న, హి, శబ్దః, ఏషః, నః.

అర్థము.—యథా=ఏప్రకారముగా, హరిః=విష్ణువు, ఏక,ఏవ=ఒకఁడే పురుషోత్తమః=పురుషోత్తముఁడుగా, స్మృతః=స్మరింపఁబడునో, యథా=ఏప్రకారము, త్ర్యంబక ఏవ=పరమేశ్వరుఁడే, మహేశ్వరః=మహేశ్వరుఁడుగా, స్మృతః=స్మరింపఁబడునో,అపరః=మఱియొక్కపురుషుఁడు, తథా=ఆప్రకారము, న స్మృతః=స్మరింపఁబడఁడు, తథా=ఆదేరీతిగా, మునయః=ఋషీశ్వరులు. మాం=నన్ను,శతక్రతుం=శతక్రతువునుగా, విదుః=తెలియుచున్నారు, నః=మాయొక్క, ఏషః=ఈత్రివిధమయిన, శబ్దః=శబ్దము, ద్వితీయగామీ-ద్వితీయ=రెండవవానిని, గామీ=పొందునట్టిది. నహీ=కానేరదు.

ఆకాంక్ష.—నహీ=కానేరదు. కః = ఏది? శబ్దః=శబ్దము (అకర్మకప్రయోగము).కథంభూతః=ఎట్టిది? ద్వితీయగామీ=రెండవవానిని పొందునట్టిది. శబ్దః కథంభూతః=శబ్దమెట్టిది? ఏషః=ఈత్రివిధమయినది. కేషాం=ఎవరియొక్క? నః=మాయొక్క.విదుః=తెలియుచున్నారు. కే=ఎవరు? మునయః=ఋషీశ్వరులు. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను, (సకర్మకప్రయోగము).కథంభూతం=ఎట్టివానినిగా? శతక్రతుం=శతక్రతువునుగా, కథం=ఎట్లు? తథా=ఆదేరీతిగా. నస్మృతః=స్మరింపఁబడునదిలేదు, కైః=ఎవరిచేత? మునిభిః=ఋషీశ్వరులచేత. కః=ఎవఁడు? అపరః=మఱియొకపురుషుఁడు (కర్మణిప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? తథా=ఆప్రకారముగా.స్మృతః=స్మరింపఁబడుచున్నాఁడో, కైః=ఎవరిచేత? మునిభిః=ఋషీశ్వరులచేత. కఏవ=ఎవఁడె? త్ర్యంబకఏవ=పరమేశ్వరుఁడె. (కర్మణిప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగా? మహేశ్వరః=మహేశ్వరుఁడుగా. కథం=ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగా, స్మృతః=స్మరింపఁబడుచున్నాఁడో. కైః=ఎవరిచేతను? ఋషిభిః=ఋషీశ్వరులచేత. కః=ఎవఁడు? హరిః=విష్ణువు (సకర్మణిప్రయోగము) కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగ? పురుషోత్తమః=పురుషోత్తముఁడుగా. కథంభూతఏవ=ఎట్టివాఁడుగానే ఏకఏవ=తానొక్కఁడె. కథం=ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—హరిః-హరిః, హరీ, హరయః హరిశబ్దః ఇ,పు,ప్ర,ఏ. యథా-అవ్య. ఏకః.ఏకః,ఏకం,ఏకేన, ఏకస్మై, ఏకస్మాత్,ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః అకా. పు.నిత్యమేకవచనే ప్ర...ఏ.పురుషోత్తమః-పురుషేషు ఉత్తమః పురుషోత్తమః.

ఉత్తమః, ఉత్తమౌ, ఉత్తమాః. పురుషోత్తమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. స్మృతః-స్మృతః, స్మృతౌ. స్మృతాః. స్మృతశబ్దః అ, పు. ప్ర, ఏ. మహేశ్వరః-మహాంశ్చాసౌ ఈశ్వరశ్చ మహేశ్వరః, ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః మహేశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. త్ర్యంబకః-త్రీణి అంబకాని యస్య సః త్ర్యంబకః-త్ర్యంబకః త్ర్యంబకౌ, త్ర్యంబకాః. త్ర్యంబకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. న-అవ్య. అపరః-అపరః, అపరౌ, అపరే, అపరాః అపరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తథా-అవ్య. విదుః-వేద, విదతుః, విదుః. 'విదజ్ఞానే'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. మునయః-మన్యంత ఇతి మునయః. మునిః. మునీ, మునయః. మునిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ. శతక్రతుం-శతం క్రతవో యస్య సః శతక్రతుః, తం శతక్రతుం. క్రతుం, క్రతూ, క్రతూన్. శతక్రతుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. ద్వితీయగామీ-ద్వయోః పూరణః ద్వితీయః, ద్వితీయం గచ్ఛతీతి ద్వితీయగామీ. గామీ, గామినౌ, గామినః. ద్వితీయగామిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. హి-అవ్య. శబ్దః-శబ్దః, శబ్దౌ, శబ్దాః శబ్దశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఏషః-ఏషః, ఏతౌ, ఏతే. ఏతచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. నః-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ.

వ్యాఖ్యా.—కిం తద్యశ ఇత్యత్రాహ-హరిరితి. పురుషేషూత్తమ ఇతి సప్తమీ సమాసః 'ననిర్ధారణ'ఇతిషష్ఠీసమాసనిషేధాత్. కర్మధారయేతు, 'సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానై'రిత్యుత్తమపురుషఇతిస్యాత్, యథాహరిః విష్ణుః, ఏకఏవ, పురుషోత్తమః స్మృతః, యథా, త్ర్యంబక ఏవ, మహేశ్వరః, స్మృతః, నాపరః పుమాన్, తథాస్మృతః, తథామునయః మాం శతక్రతుం, విదుః విదంతి 'విదోలటోవే' తి ఝేర్జుసాదేశః, నోఽస్మాకం హరిహరయోర్మమచేత్యర్థః ఏషత్రితయోఽపిశబ్దఃద్వితీయంగచ్ఛతీతి ద్వితీయగామీ, నహి. ద్వితీయాప్రకరణే గమ్యాదీనా ముపసంఖ్యానాత్సమాసః.

భావము.—ఏప్రకారము విష్ణువే పురుషోత్తముఁడనియుఁ త్ర్యంబకుఁడనఁగా ముక్కంటియే మహేశ్వరుఁడనియుం జెప్పఁబడుచున్నారో యాప్రకారము మునులు నన్ను శతక్రతుఁడనఁగా, నూఱశ్వమేధయాగములు చేసినవాఁడ నని చెప్పుదురు. ఈనామములు వరుసగా మాముగ్వురికే కాక యితరులకుఁ బొసఁగదు.

శ్లో. అతోఽయ మశ్వః కపిలానుసారిణా
పితుస్త్వదీయస్య మయాఽపహారితః,
అలం ప్రయత్నేనత వాత్ర మా నిధాః
పదం పదవ్యాం సగరస్య సంతతేః. ౫౦

పదచ్ఛేదము.—అతః, అయం, అశ్వః, కపిలానుసారిణా, పితుః, త్వదీయస్య, మయా, అపహారితః, అలం, ప్రయత్నేన, తవ, అత్ర, మా, నిధాః, పదం, పదవ్యాం, సగరస్య సంతతేః.

అర్థము.—అతః=ఈ కారణమువలన, త్వదీయస్య=నీసంబంధియైన, పితుః=తండ్రియొక్క, అయం=ఈ నూఱవదైన, అశ్వః=గుఱ్ఱము, కపిలానుసారిణా-కపిల=కపిలమహర్షిని, అనుసారిణా=అనుసరించిన, మయా=నాచేత, అపహారితః = అపహరింపఁబడెను. అత్ర=ఈయశ్వమందు, తవ=నీకు, ప్రయత్నేన=ప్రయాసము, అలం=వలదు. సగరస్య=సగరచక్రవర్తియొక్క, సంతతేః=సంతానముయొక్క, పదవ్యాం=మార్గమందు, పదం=పాదమును, మా నిధాః=ఉంచకుము.

ఆకాంక్ష.—మానిధాః=ఉంచకుము, కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? పదం=పాదమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్యాం=దేనియందు? పదవ్యాం = మార్గమందు. కస్యాః=దేనియొక్క? సంతతేః=సంతానముయొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? సగరస్య=సగర చక్రవర్తియొక్క. అలం = వలదు. కేన=ఏది? ప్రయత్నేన = ప్రయాసము కుత్ర=ఎందు? అత్ర=ఈయశ్వమందు. కస్య=ఎవని? తవ=నీకు, అపహారితః=అపహరింపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? మయా=నాచేత. కః=ఏది? అశ్వః=గుఱ్ఱము. (కర్మణి ప్రయోగము). మయా కథంభూతేన=నేనెట్టివాఁడను? కపిలానుసారిణా=కపిలఋషి ననుసరించినవాఁడను. అశ్వః కథంభూతః=అశ్వమెట్టిది? అయం=ఈనూఱవదైనది. కస్య=ఎవనియొక్క? పితుః=తండ్రియొక్క. పితుః కథంభూతస్య=తండ్రియెట్టివాఁడు? త్వదీయస్య=నీసంబంధియైనవాఁడు. కుతః=ఎందువలన? అతః=ఆ కారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—అతః-తసిలంతమవ్య. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అశ్వః-అశ్వః, అశ్వౌ, అశ్వాః, అశ్వశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కపిలానుసారిణా-కపిలమనుసరతీతి కపిలానుసారీ, తేన కపిలానుసారిణా. అనుసారిణా, అనుసారిభ్యాం, అనుసారిభిః. కపిలానుసారిన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. పితుః-పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. త్వదీయస్య - తవాయం త్వదీయః, తస్య త్వదీయస్య-త్వదీయస్య, త్వదీయయోః, త్వదీయానామ్. త్వదీయశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. అలం-అవ్య. ప్రయత్నేన - ప్రయత్నేన, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నైః ప్రయత్నశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. తవ-తవ, తే, యువయోః, వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అత్ర, త్రలంతమవ్య. మా-అవ్య. నిధాః, న్యధాః, న్యధాతం, న్యధాత. నిపూర్వకాత్ డుధాఞ్ ధారణపోషణయో'రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లుఙ్ పరస్మైపదేమధ్య

మపురుషైకవచనాంతః. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ - పదవ్యామ్, పదవ్యామ్, పదవ్యోః, పదవీషు. పదవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ. స. ఏ. సగరస్య, సగరయోః, సగరాణాం. సగరశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. సంతతేః-సంతత్యాః, సంతత్యేః, సంతరత్యోః, సంతతీనాం. సంతతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— అత ఇతి. యతః, అహమేవ శతక్రతుః, అత స్త్వదీయాస్య పితుః అయం శతతమోఽశ్వః కపిలానుసారిణా కపిలముని తుల్యేన మయా, అపహారితః అపహృతః. స్వార్థే ణిచ్, తవ, అత్ర, అశ్వే ప్రయత్నేన అలం, ప్రయత్నం మాకార్షీ రిత్యర్థః, నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతికరణత్వాత్తృతీయా. సగరస్య రాజ్ఞస్సంతతేస్సంతానస్య, పదవ్యాం, పదం. మా నిధాః మా నిధేహి, నిపూర్వద్దధాతేర్లుఙ్ 'న మాఙ్యోగే'. ఇత్యడాగమప్రతిషేధః, మదాస్కందనం తే వినాశమూలం భవిష్యతీతి భావః.

భావము.— కావున నీతండ్రియొక్క నూఱవయశ్వమును నే నపహరించినవాఁడను. నీ వీవిషయమయి యెంతమాత్రము ప్రయాస పుచ్చుకొనవద్దు. ఎందువలన నన, పూర్వము సగరచక్రవర్తికుమారులు యాగీయాశ్వవిషయమయి కపిలమహర్షి జోలికిఁబోయి నాశమును బొందినట్లు ఘటించును.

శ్లో. తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం
పున ర్బభాషే తురగస్య రక్షితా,
గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే
న ఖ ల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్. ౫౧

పదచ్ఛేదము.— తతః, ప్రహస్య, అపభయః; పురందరం, పునః, బభాషే, తురగస్య, రక్షితా, గృహాణ, శస్త్రం, యది, సర్గః, ఏషః, తే, న, ఖలు, అనిర్జిత్య, రఘుం, కృతీ, భవాన్.

అర్థము.— తతః=అనంతరమందు, తురగస్య=అశ్వమునకు, రక్షితా=సంరక్షకుఁడయిన రఘుమహారాజు, ప్రహస్య=నవ్వి, అపభయస్సన్ = భయములేనివాఁడగుచు, పునః=తిరిగి, పురందరం = దేవేంద్రునిగూర్చి, బభాషే=పల్కెను. హేదేవేంద్ర=ఓయి దేవేంద్రుఁడా! ఏషః=ఈయశ్వమునువిడువకపోవుటయే, తే=నీకు. సర్గోయది=నిశ్చయమయిన దర్యో నేని, తర్హి=ఇప్పుడే, శస్త్రం=ఆయుధమును, గృహాణ=పుచ్చుకొనుము. భవాన్=నీవు, రఘుం=రఘుమహారాజును, అనిర్జిత్య=జయింపకయే, కృతీ=కృతకృత్యుఁడవు, న ఖలు = కావుసుమా.

ఆకాంక్ష.—న ఖలు=కావుసుమా. కః=ఎవఁడు? భవాన్=నీవు (అకర్మకప్రయోగము) కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? కృతీ=కృతకృత్యుఁడవు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అనిర్జిత్య=జయింపకయే. కం=ఎవనిని? రఘుం=రఘుమహారాజును. గృహాణ=పుచ్చుకొనుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? శస్త్రం=ఆయుధమును (సకర్మకప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? తర్హి=ఇప్పుడే, సర్గో యది-నిశ్చయమయినదయ్యేనేని. కః-ఏది? ఏషః ఈయశ్వమును విడువకపోవుట (అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనికి? తే=నీకు. కస్యసంబుద్ధిః? హే దేవేంద్ర=ఓయి దేవేంద్రుఁడ, బభాషే=పలికెను. కః=ఎవఁడు? రక్షితా=సంరక్షకుఁడయిన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనినిగూర్చి? పురందరం=దేవేంద్రునిఁగూర్చి. (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? పునః=తిరుగ. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు. అపభయస్సన్=భయములేనివాఁడగుచు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రహస్య=నవ్వి. కస్య=దేనికి? తురగస్య=అశ్వమునకు. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః - అవ్య. ప్రహస్య - ల్యబంతమవ్యయమ్. అపభయః-అపగతం భయం యస్య సః అపభయః. అపభయః, అపభయౌ, అపభయాః. అపభయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పురందరం-పురం దారయతీతి పురందరః,తం పురందరం. పురందరం, పురందరౌ, పురందరాన్. పురందరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పునః- అవ్య. బభాషే - బభాషే, బభాషాతే, బభాషిరే 'భాష వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తురగస్య- తురం గచ్ఛతీతి తురగః, తస్య తురగస్య, తురగస్య, తురగయోః, తురగాణాం, తురగశబ్దః అ, పు, ష. ఏ. రక్షితా - రక్షితా, రక్షితారౌ, రక్షితారః. రక్షితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ, గృహాణ-గృహాణ, గృహ్ణీతాత్. గృహ్ణీతం, గృహ్ణీత. 'గ్రహ ఉపాదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. శస్త్రం-శస్త్రం, శస్త్రే, శస్త్రాణి. శస్త్రశబ్దః అ, న, ద్వి,ఏ. యది-అవ్య. సర్గః-సర్గః సర్గౌ, సర్గాః. సర్గశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఏషః-ఏషః, ఏతౌ, ఏతే. ఏతచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తే. తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష,ఏ.న-అవ్య. ఖలు-అవ్య. అనిర్జిత్య=ల్యబంతమవ్య. రఘుం-రఘుం, రఘూ,రఘూన్, రఘుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ, కృతీ-కృతమనేనేతి కృతీ-కృతీ, కృతినౌ, కృతినః.కృతిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. భవాన్-భవాన్, భవంతౌ, భవన్తః.భవచ్ఛబ్దః త,పు,ప్ర,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తతఇతి. తత స్తురగస్య రక్షితా రఘుః, ప్రహస్య ప్రహాసం కృత్వా, అపభయః నిర్భీకస్సన్, పునః, పురందరం. బభాషే, కిమితి,హే దేవేంద్ర,ఏషోఽశ్వామోచనరూపః,తే తవ, సర్గః నిశ్చయో యది, "సర్గస్స్వభావ నిర్మోక నిశ్చయాధ్యాయ సృష్టి" ష్విత్యమరః. తర్హి, శస్త్రం, గృహాణ, భవాన్, రఘుం మాం, అనిర్జిత్య కృతమ

నేనేతి కృతీ కృతకృత్యో, న ఖలు 'ఇష్టాదిభ్యశ్చే' తి ఇనిప్రత్యయః. రఘుప్రహారా
దాత్మనో దుర్జయత్వం సూచితం.

భావము.—అంతట గుఱ్ఱమును రక్షించెడు రఘుమహారాజు నన్ని యెంతమాత్రము
భయములేక మరల దేవేంద్రునితో నోయి నీ వీగుఱ్ఱమును విడుచుట లేదని నిశ్చయించు
కొంటివేని నీవు నాతో యుద్ధముచేసి నన్ను జయింపకయ నీయుష్టార్థసిద్ధిని బొందలేవు.

శ్లో. స ఏవ ముక్త్వా మఘవంత మున్ముఖః
కరిష్యమాణః సశరం శరాసనమ్,
అతిష్ఠ దాలీఢవిశేషశోభినా
వపుఃప్రకర్షేణ విడంబితేశ్వరః. ౧౬

పదచ్ఛేదము.—సః, ఏవం, ఉక్త్వా, మఘవంతం, ఉన్ముఖః, కరిష్యమాణః,
సశరం, శరాసనం, అతిష్ఠత్, ఆలీఢవిశేషశోభినా, వపుఃప్రకర్షేణ, విడంబితేశ్వరః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, ఉన్ముఖస్సన్=అభిముఖుఁడయినవాఁడగుచు,
మఘవంతం=దేవేంద్రునిఁగూర్చి, ఏవం=ఈప్రకారముగా, ఉక్త్వా=చెప్పి, శరాసనం=
ధనుస్సును, సశరం=బాణసహితమునుగా. కరిష్యమాణః = చేయఁబోయెడువాఁడగుచు,
ఆలీఢవిశేషశోభినా-ఆలీఢ=ఆలీఢాఖ్యస్థానభేదముచేత, విశేష=అధికముగా, శోభినా=
ప్రకాశించుచుండెడి, వపుఃప్రకర్షేణ-వపుః=శరీరముయొక్క, ప్రకర్షేణ=ఔన్నత్యము
చేత, విడంబితేశ్వరస్సన్-విడంబిత=అనుకరింపఁబడ్డ, ఈశ్వరస్సన్=పరమేశ్వరుఁడు గలి
గినవాఁడగుచు, అతిష్ఠత్=నిలఁబడియుండెను.

ఆకాంక్ష—అతిష్ఠత్=నిలఁబడియుండెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు,
(అకర్మకప్రయోగము), కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? విడంబితేశ్వరస్సన్=అనుక
రింపఁబడ్డపరమేశ్వరుఁడుగలిగినవాఁడగుచు. కేన=దేనిచేత? వపుఃప్రకర్షేణ=శరీరౌన్నత్య
ముచేత. వపుఃప్రకర్షేణ కథంభూతేన=శరీరౌన్నత్యమెట్టిది? ఆలీఢవిశేషశోభినా=ఆలీఢా
ఖ్యస్థానభేదముచే నధికముగాఁ బ్రకాశించునది, కథంభూతః=ఎట్టివాఁడగుచు? కరిష్యమా
ణః=చేయఁబోయెడివాఁడగుచు. కిం=దేనిని? శరాసనం=ధనుస్సును. కథంభూతం=ఎట్టి
దానిగ? సశరం=బాణసహితమునుగ. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉక్త్వా=చెప్పి. కథం=ఎట్లు?
ఏవం=ఈప్రకారముగా. కం=ఎవనినిగూర్చి? మఘవంతం=దేవేంద్రునిగూర్చి. కథం
భూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ఉన్ముఖస్సన్=అభిముఖుఁడయినవాఁడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ. తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ఏవం-అవ్య.
ఉక్త్వా-క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. మఘవంతం-మఘవంతం, మఘవంతౌ, మఘవతః.

మఘువచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. ఉన్ముఖః-ఉన్ముఖః, ఉన్ముఖౌ, ఉన్ముఖాః. ఉన్ముఖశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కరిష్యమాణః-కరిష్యమాణః, కరిష్యమాణౌ, కరిష్యమాణాః. కరిష్యమాణ శబ్దః అ,పు.ప్ర,ఏ. సశరం-శరేణ సహ వర్తత ఇతి సశరం, తత్ సశరం. సశరం,సశరే,సశ రాణి సశరశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. శరాసనం-శరాః అస్యంతేఽనేనేతి, శరాసనం,తత్,శరా సనం-శరాసనం,శరాసనే,శరాసనాని. శరాసనశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. అతిష్ఠత్-అతిష్ఠత్,అతి ష్ఠతాం,అతిష్ఠన్. అతిష్ఠాగతినివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలజ్ పరస్మై పదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః అలీఢవిశేషశోభినా-విశేషం శోభత ఇతి విశేషశోభీ, ఆలీఢేన విశేషశోభీ ఆలీఢవిశేషశోభీ, తేన ఆలీఢవిశేషశోభినా. శోభినా, శోభిభ్యాం, శోభిభిః. ఆలీఢవిశేషశోభిన్ శబ్దః న,పు,తృ,ఏ. వపుః ప్రకర్షేణ- వపుషః ప్రకర్షః వపుః ప్రకర్షః, తేన వపుః ప్రకర్షేణ, ప్రకర్షేణ, ప్రకర్షాభ్యాం, ప్రకర్షైః, వపుఃప్రకర్షశబ్దః అ,పు,తృ,ఏ. విడంబితేశ్వరః-విడంబితః ఈశ్వరః యేన సః విడంబితేశ్వరః. ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. విడంబితేశ్వరశబ్దః అ, పు. ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి. సరఘుః ఉన్ముఖస్సన్, మఘవంతమింద్రం, ఏవముక్త్వా ఽ శరాసనం చాపం, సశరం, కరిష్యమాణః కరిష్యన్. ఆలీఢేవ ఆలీఢాఖ్యేనస్థానభేదేన,విశే షశోభినా, అతిశయశోభినా, వపుః ప్రకర్షేణదేహాన్నత్యేన, విడంబితేశ్వరః అనుకృతపి నాకీసన్, అతిష్ఠత్. ఆలీఢలక్షణేయాఽతవః. "శ్లో. స్థానానిధన్వినాంపంచ తత్ర వైశాఖ మస్త్రియాం, తద్వితస్త్యంతరాపాదౌ మండలంతోరణాకృతి. అన్వర్థంస్యాత్సమపదం ఆలీఢంతు తతోఽగ్రతః,దక్షిణేవామమాకుంచ్యప్రత్యాలీఢం విపర్యయ" ఇతి.వితస్త్యం. తరేణ స్థితేపాదద్వయే వైశాఖం; తోరణాకృతిత్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలమ్; తుల్యపాదయుగం, సమపదమ్; దక్షిణ జంఘాప్రసారే వామపదసంకోచే చ ఆలీఢం; వామపదప్రసారే దక్షిణపదసంకోచే ప్రత్యాలీఢం.

భావము.—అని చెప్పి దేవేంద్రుని కభిముఖుఁడై ధనుస్సును బుచ్చుకొని యుద్ధ సన్నద్ధుఁడయి ఈశ్వరునివలె నిలిచి.

శ్లో. రఘో రవష్టంభమయేన పత్రిణా
హృది క్షతో గోత్రభిదప్యమర్షణః,
నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే
ధను ష్యమోఘం సమధత్త సాయకమ్. ౫౩

పదచ్ఛేదము.—రఘోః, అవష్టంభమయేన, పత్రిణా, హృది,క్షతః,గోత్రభిత్, అపి, అమర్షణః. నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే, ధనుషి, అమోఘం, సమధత్త, సాయకమ్.

అర్థము.—రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, అవష్టంభమయేన = స్తంభనరూపమయిన, పత్త్రిణా= బాణముచేత, హృది=హృదయమందు, క్షతః=కొట్టఁబడినవాఁడు గనుకనే, అమర్షణః=రోషవిశిష్టుఁడయిన, గోత్రభిదపి = దేవేంద్రుఁడును, నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే-నవ = క్రొత్తయినందలి అంబుద=మేఘములయొక్క, అనీక = సమూహమునకు, ముహూర్త=ముహూర్తమాత్రమందు, లాంఛనే=చిహ్నభూతమైన, ధనుషి=తనధనుస్సునందు, అమోఘం=వ్యర్థముకాని, సాయకం=బాణమును, సమధత్త = కూర్చెను.

ఆకాంక్ష.—సమధత్త=కూర్చెను. కో౽పి=ఎవఁడును? గోత్రభిదపి=దేవేంద్రుఁడును. కం=దేనిని? సాయకం=బాణమును (సకర్మకప్రయోగము). సాయకం కథంభూతం=బాణమెట్టిది? అమోఘం=వ్యర్థముకానట్టిది. కస్మిన్=దేనియందు? ధనుషి=తనధనుస్సునందు. ధనుషి కథంభూతే = తనధనుస్సెట్టిది? నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే = క్రొత్తయిన మేఘముల సమూహమునకు ముహూర్తమాత్రమందు చిహ్నభూతమైనట్టిది. గోత్రభిత్కథంభూతః = దేవేంద్రుఁడెట్టివాఁడు? అమర్షణః=రోషవిశిష్టుఁడైనవాఁడు. కథంభూతః = ఎట్టివాఁడుగనుకనే. క్షతః=కొట్టఁబడ్డవాఁడు గనుకనే. కేన=దేనిచేత ? పత్త్రిణా=బాణముచేత. కస్మిన్=దేనియందు? హృది=హృదయమునందు. పత్త్రిణా కథంభూతేన=బాణమెట్టిది? అవష్టంభమయేన=అవష్టంభనరూపమైనది, కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—రఘోః-రఘోః,రఘ్వోః, రఘూణామ్ రఘుశబ్దః, ఉ, పు,ష,ఏ. అవష్టంభమయేన-అవష్టంభస్య వికారః అవష్టంభమయః, తేన అవష్టంభమయేన. అవష్టంభమయేన, అవష్టంభమయాభ్యాం, అవష్టంభమయైః. అవష్టంభమయశబ్దః అ, పు,తృ, ఏ. పత్త్రిణా-పత్త్రాణి అస్య సంతీతి పత్త్రీ, తేన పత్త్రిణా. పత్త్రిణా, పత్త్రిభ్యాం, పత్త్రిభిః. పత్త్రిన్ శబ్దః న,పు,తృ,ఏ. హృది-హృది, హృదోః, హృత్సు. హృచ్ఛబ్దః ద,న,స,ఏ. క్షతః-క్షతః క్షతౌ, క్షతాః. క్షతశబ్దఃఅ,పు,ప్ర.ఏ.గోత్రభిత్-గోత్రాన్ భినత్తీతి గోత్రభిత్. భిత్,భిదౌ,భిదః.గోత్రభిచ్ఛబ్దఃద,పు,ప్ర,ఏ.అపి-అవ్య.అమర్షణః-అమర్షణః,అమర్షణౌ, అమర్షణాః.అమర్షణశబ్ద, అ,పు,ప్ర, ఏ నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే-అంబూనిదదతీత్యంబుదాః, నవాశ్చతే అంబుదాశ్చ నవాంబుదాః,నవాంబుదానాం అనీకం నవాంబుదానీకం, ముహూర్తం లాంఛనం ముహూర్తలాంఛనం, నవాంబుదానీకస్య ముహూర్తలాంఛనం నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనం, తస్మిన్ నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే,లాంఛనే,లాంఛనయోః,లాంఛనేషు నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనశబ్దః, అ, న, స, ఏ. ధనుషి-ధనుషి, ధనుషోః, ధనుష్షు. ధనుశ్శబ్దః స, న, స, ఏ అమోఘం-మోఘో నభవతీత్యమోఘః, తం అమోఘం.అమోఘ

అమోఘౌ, అమోఘాన్. అమోఘశబ్దః, అ, పు, ద్వి, ఏ. సమధత్త-సమధత్త, సమదధాతాం, సమదధత. సమ్పూర్వకాత్ 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాయకం - సాయకం, సాయకౌ, సాయకాన్. సాయకశబ్దః. అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా —రఘోరితి. రఘోరవష్టంభమయేన స్తంభనరూపేణ, నఖల్వనిర్జిత్య రఘుంకృతీభవా నిత్యాద్యభిభవరూపేణేత్యర్థః, "అవష్టంభస్సువర్ణేచ స్తంభప్రాకారయో రపీ'తి విశ్వః. పత్రిణాబాణేన, హృది హృదయే, క్షతో విద్ధః, అతఏవ, అమర్షణః అసహనః, క్రుద్ధఇత్యర్థః. గోత్రభిదింద్రోఽపి, 'గోత్రః క్షోణీధరేమత'ఇతి విశ్వః.నవాంబుదానా మనీకస్య బృందస్య ముహూర్తం క్షణమాత్రం లాంఛనే చిహ్నభూతే. ధనుషి దివ్యే ధనుషీత్యర్థః, అమోఘ మవంధ్యం సాయకం బాణం సమధత్త సంహితవాన్.

భావము.—రఘుమహారాజు ప్రయోగించిన స్తంభనరూపశరముచే ఱొమ్మునతాఁకఁబడి యింద్రుఁడు క్రోధనుఁడై కొంచెముకాలము నూత్నమేఘములకు చిహ్నముఁగనుండు తనధనువున సార్థకమగు నొకసాయకమును సంధించెను.

శ్లో. దిలీపసూనో స్స బృహత్ భుజాంతరం
ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచితః,
పపౌ వనాస్వాదితపూర్వ మాశుగః ౫౪
కుతూహలే నేవ మనుష్యశోణితమ్.

పదచ్ఛేదము.—దిలీపసూనోః, సః, బృహత్, భుజాంతరం, ప్రవిశ్య, భీమాసురశోణితోచితః, పపౌ, అనాస్వాదితపూర్వం, ఆశుగః, కుతూహలేన, ఇవ, మనుష్యశోణితమ్.

అర్థము.—భీమాసురశోణితోచితః - భీమ=భయంకరులగుగున, అసుర=రాక్షసులయొక్క, శోణిత=రక్తమందు, ఉచితః = పరిచితమయిన, సః=ఆ ఇంద్రముక్తమయిన, ఆశుగః=బాణము, దిలీపసూనోః = రఘుమహారాజుయొక్క, బృహత్=విస్తారమయిన, భుజాంతరం-భుజ = బాహువులయొక్క, అంతరం=మధ్యప్రదేశమును, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, అనాస్వాదితపూర్వం = పూర్వమందాస్వాదముచేయఁబడని, మనుష్యశోణితం= మానుషరక్తమును, కుతూహలేనేవ=ఉత్కంఠచేతనువలె, పపౌ=పానముచేసెను.

ఆకాంక్ష.—పపౌ=పానముచేసెను. కః=ఏది? ఆశుగః=బాణము. కిం= దేనిని? మనుష్యశోణితం=మానుషరక్తమును(సకర్మకప్రయోగము). కేనేవ=దేనిచేతనువలె? కుతూహలేనేవ=ఉత్కంఠచేతనువలె. మనుష్యశోణితం కథంభూతం=మానుషరక్తమెట్టిది ? అనా

స్వాదితపూర్వం=పూర్వమందుఆస్వాదముచేయఁబడినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి కిం=దేనిని? భుజాంతరం-భుజ=బాహువులయొక్క, అంతరం=మధ్యప్రదేశమును. భుజాంతరం కథంభూతం=భుజముయొక్క మధ్యప్రదేశ మెట్టిది? బృహత్=విస్తారమయినట్టిది. కస్య=ఎవనియొక్క? దిలీపసూనోః=రఘుమహారాజుయొక్క. ఆశుగః కథంభూతః=బాణమెట్టిది? సః=అయింద్రముక్తమయినది. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టిది? భీమాసురశోణితోచితః=భయంకరులయన రాక్షసులయొక్క రక్తమందు పరిచితమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—దిలీపసూనోః-దిలీపస్య సూనుః దిలీపసూనుః, తస్య దిలీపసూనోః. సూనోః, సూన్వోః, సూనూనాం. దిలీపసూనుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. సః-త, న, ద్వి, ఏ. తచ్ఛబ్దఃద,పు, ప్ర, ఏ. బృహత్-బృహత్, బృహతీ,బృహంతి. బృహచ్ఛబ్దః రం, అంతరే, అంతరాణి. భుజాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రవిశ్య-ల్యబంతమవ్యయం. భీమాసురశోణితోచితః-భీమాశ్చ తే అసురాశ్చ భీమాసురాః, భీమాసురాణాం శోణితం భీమాసురశోణితం, భీమాసురశోణితే ఉచితః భీమాసురశోణితోచితః. ఉచితః, ఉచితౌ, ఉచితాః. భీమాసురశోణితోచితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పపౌ-పపౌ, పపతుః, పపుః. 'పాపానే'ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అనాస్వాదితపూర్వమ్-ఆస్వాదితం నభవతీత్యనాస్వాదితం, పూర్వం అనాస్వాదితం అనాస్వాదితపూర్వం, తత్ అనాస్వాదితపూర్వం. పూర్వం, పూర్వే, పూర్వాణి. అనాస్వాదితపూర్వశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆశుగః-ఆశుగచ్ఛతీత్యాశుగః. ఆశుగః ఆశుగౌ, ఆశుగాః. ఆశుగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కుతూహలేన-కుతూహలేన, కుతూహలాభ్యాం. కుతూహలైః. కుతూహలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్యయం. మనుష్యశోణితం-మనుష్యస్యశోణితం మనుష్యశోణితం, తత్ మనుష్యశోణితం. శోణితం, శోణితే,శోణితాని, మనుష్యశోణితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—దిలీపేతి. భీమానాంభయంకరాణాం అసురాణాం శోణితే రుధిరే, ఉచితః పరిచితః. స ఇంద్రముక్తః, ఆశుగః సాయకః, దిలీపసూనోః రఘోః, బృహత్ భుజాంతరం వక్షః, ప్రవిశ్య, అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వమనాస్వాదితం, 'సుప్సు' పేతి సమాసః, మనుష్యశోణితం, కుతూహలేనేవ పపౌ.

భావము.—భీకరరక్షోరుధిరపానోచితమును మహేంద్రముక్తమునగు నాబాణము రఘువువిశాలవక్షస్థలిం జొచ్చి మున్నెప్పుడాస్వాదింపని మానవరుధిర మెట్లుండునో యనుకౌతుకముచేతంబోలె నాతని నెత్తురుఁ ద్రావెను. ఆబాణ మాకనిమ్యాదయము నసాటి యందులోనుండి నెత్తురు గాచెను.

శ్లో. హరేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమ
స్సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ,
భుజే శచీపత్రవిశేషకాంకితే
స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్. ౭౨

పదచ్ఛేదము.—హరేః, కుమారః, అపి, కుమారవిక్రమః, సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ, భుజే, శచీపత్రవిశేషకాంకితే, స్వనామచిహ్నం, నిచఖాన, సాయకమ్.

అర్థము.—కుమారవిక్రమః-కుమార=కుమారస్వామియొక్క, విక్రమః=పరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగల, కుమారోఽపి = రఘుమహారాజును. సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ-సురద్విప=ఐరావతముయొక్క, ఆస్ఫాలన=తట్టుటచేతను, కర్కశ=కఠినములయిన, అంగుళౌ=వ్రేళ్లుగల్గినట్టిదియు, శచీపత్రవిశేషకాంకితే-శచీ=శచీదేవియొక్క పత్రవిశేషక=మకరికాపత్రవిశేషములచేత, అంకితే=గుర్తుకలదిగాచేయఁబడిన, హరేః =దేవేంద్రునియొక్క, భుజే=బాహువునందు, స్వనామచిహ్నం-స్వ = స్వకీయమయిన, నామ=నామధేయమే, చిహ్నం=గురుతుగాఁగలిగిన, సాయకం=బాణమును, నిచఖాన= నాఁటెను.

అన్వయము.—నిచఖాన=నాఁటెను. కోఽపి=ఎవఁడును? కుమారోఽపి=రఘుమహారాజును. కం=దేనిని? సాయకం=బాణమును (సకర్మకప్రయోగము). సాయకంకథంభూతం=బాణమెట్టిది? స్వనామచిహ్నం=స్వకీయమయిననామధేయమేగుర్తుగఁగల్గినది. కస్మిన్=దేనియందు? భుజే=బాహువునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? హరేః=దేవేంద్రునియొక్క. భుజేకథంభూతే=బాహువెట్టిది? శచీపత్రవిశేషకాంకితే=శచీదేవియొక్క మకరికాపత్రవిశేషములచే గుర్తులుకలదిగా చేయఁబడినది. పునఃకథంభూతే=ఇంకను నెట్టిది? సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ=ఐరావతముయొక్క(ను)తట్టుటచే గఠినములయిన వ్రేళ్లుకలిగినది. కుమారః కథంభూతః=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? కుమారవిక్రమః=కుమారస్వామియొక్క పరాక్రమమువంటి పరాక్రమము గలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—హరేః-హరేః, హర్యోః, హరీణాం. హరిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. కుమారః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి - అవ్య. కుమారవిక్రమః-కుమారస్య విక్రమ ఇవ విక్రమోయస్యసః కుమారవిక్రమః. విక్రమః, విక్రమౌ, విక్రమాః. కుమారవిక్రమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ-ద్విః. పిబతీతి ద్విపః, సురాణాం ద్విపః సురద్విపః, సురద్విపస్య ఆస్ఫాలనం సురద్విపాస్ఫాలనం, సురద్విపాస్ఫాలనేన, కర్కశాః సురద్విపాస్ఫాలన

కర్కశాః, సు...శాః, అంగుళయోయస్య సః, సుర...గుళిః, తస్మిన్, సుర...గుళౌ. అంగుళ్యౌ, అంగుళ్యోః, అంగుళిషు. సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళిశబ్దః ఇ, పు, స, ఏ. భుజే-భుజే, భుజయోః, భుజేషు. భుజశబ్దః అ, పు, స, ఏ. శచీపత్త్రవిశేషకాంకితే, విశేషా ఏవ విశేషకాః, పత్త్రాణాం, వి...కాః, పత్త్రవిశేషకాః, శచ్యాః, ప...కాః, శచీపత్త్రవిశేషకాః. అంకాః అస్మిన్ సంతీత్యంకవాన్, అంకవాన్ కృతః అంకితః, శ...కైః, అంకితః, శచీపత్త్రవిశేషకాంకితః. తస్మిన్, శచీ...కాంకితే. అంకితే, అంకితయోః, అంకితేషు. శచీపత్త్రవిశేషకాంకితశబ్దః అ, పు, స, ఏ. స్వనామచిహ్నం-స్వస్య నామ స్వనామ, స్వనామైవ చిహ్నంయస్యసః. స్వనామచిహ్నః, తం స్వనామచిహ్నం. చిహ్నం, చిహ్నౌ, చిహ్నాన్. స్వనామచిహ్నశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నిచఖాన-నిచఖాన, నిచఖ్నతుః, నిచఖ్నుః నిపూర్వకాత్ 'ఖను అవదారణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సాయకం,-సాయకం, సాయకౌ, సాయకాన్. సాయకశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ,

వ్యాఖ్యా.—హరేరితి. కుమారస్య స్కందస్య, విక్రమ ఇవ విక్రమోయస్యస తథోక్తః. 'సప్తమ్యుపమానే' త్యాదినా ఉత్తరపదలోపిసమాసః. కుమారో రఘురపిసురద్విపస్యైరావతస్య ఆస్ఫాలనేన కర్కశాః అంగుళయోయస్య తస్మిన్. శచ్యాః పత్త్రవిశేషకైః అంకితే శచీపత్త్రవిశేషకాంకితే, శచీపత్త్రలతాక్రియోచిత ఇతి పాఠే శచ్యాః పత్త్రలతాక్రియాయాం పత్త్రవిశేషరచనాయాం ఉచితే అభ్యస్త ఇత్యర్థః. హరేరింద్రస్య భుజే స్వనామచిహ్నం స్వనామాంకితం సాయకం నిచఖాన నిఖాతవాన్. 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వి'త్యమరః. నిష్కంటకస్వారాజ్యస్యాయం మహానభిభవ ఇతి భావః.

భావము.—కుమారస్వామిపరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగలరఘుమహారాజును ఐరావతము నెదురుతాఁకుటచే కఠినమైన దేవేంద్రునిభుజమందు తనపేరు గుర్తుగాఁగల యొక బాణమును నాఁటెను.

శ్లో. జహార చాన్యేన మయూరపత్త్రిణా
శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్,
చుకోప తస్మై స భృశం సురశ్రియః
ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణాదివ. ౫౬

పదచ్ఛేదము.—జహార, చ, అన్యేన, మయూరపత్త్రిణా, శరేణ, శక్రస్య, మహాశనిధ్వజమ్, చుకోప, తస్మై, సః, భృశం, సురశ్రియః, ప్రసహ్య, కేశవ్యపరోపణాత్, ఇవ.

అర్థము.— అన్యేన=మఱియొకటియైన, మయూరపత్రిణా=నెమలిఱెక్కలుఁగలిగిన, శరేణ=బాణముచేత, శక్రస్య=దేవేంద్రునియొక్క, మహాశనిధ్వజం, - మహాత్ = ఉత్కృష్టమయిన, అశని=వజ్రాయుధరూపమయిన, ధ్వజం=టెక్కెమును, జహార చ=ఛేదించినవాఁడును నయ్యెను. సః=ఆ దేవేంద్రుఁడు, సురశ్రియః=దేవతాలక్ష్మియొక్క, ప్రసహ్య=బలాత్కారముగ కేశవ్యపరోపణాదివ- కేశ=కేశములయొక్క, వ్యపరోపణాదివ=ఛేదించుటవలనవలె, తస్మై=ఆరఘుమహారాజుకొఱకు, భృశం=మిక్కిలి, చుకోప=కోపగించెను.

ఆకాంక్ష.— చుకోప=కోపగించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ దేవేంద్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము) కస్మై=ఎవనికొఱకు? తస్మై=ఆరఘుమహారాజుకొఱకు. కథం=ఎట్లు? భృశం=మిక్కిలి. కస్మాదివ=దేనివలనవలె? కేశవ్యపరోపణాదివ=కేశములయొక్క ఛేదించుటవలనవలె. కథం=ఎట్లు? ప్రసహ్య=బలాత్కారముగ, కస్యాః = ఎవతెయొక్క? సురశ్రియః=దేవతాలక్ష్మియొక్క. జహార చ=ఛేదించినవాఁడును నయ్యెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కిం=దేనిని. మహాశనిధ్వజం=ఉత్కృష్టమయిన వజ్రాయుధరూపమయిన టెక్కెమును (సకర్మకప్రయోగము) కస్య=ఎవనియొక్క. శక్రస్య=దేవేంద్రునియొక్క. కేన=దేనిచేత? శరేణ=బాణముచేత. శరేణ కథంభూతేన=బాణ మెట్టిది? మయూరపత్రిణా=నెమలిఱెక్కలుఁగలినది. పునః కథంభూతేన=ఇంక నెట్టిది. అన్యేన=మఱియొకటియయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.— జహార-జహార, జహ్రతుః, జహ్రుః 'హృఞ్ హరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. చ అవ్య. అన్యేన-అన్యేన, అన్యాభ్యాం, అన్యైః. అన్యశబ్దః అ, పు, తృ. ఏ. మయూరపత్రిణా-మయూరస్యపత్రాణి మయూరపత్రాణి,మయూరపత్రాణి అస్యసంతీతిమయూరపత్రిన్ గపత్రీ, తేన మయూరపత్రిణా. పత్రిణా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః, మయూరపత్రిన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. శరేణ-శరేణ, శరాభ్యాం, శరైః. శరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. శక్రస్య-శక్రస్య, శక్రయోః. శక్రాణాం. శక్రశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. మహాశనిధ్వజమ్-అశనిరూప శ్చాసౌ ధ్వజశ్చ అశనిధ్వజః, మహాంశ్చాసౌ అశనిధ్వజశ్చ మహాశనిధ్వజః, తం మహాశనిధ్వజం. ధ్వజం, ధ్వజౌ, ధ్వజాన్. మహాశనిధ్వజశబ్దః అ, పు, ద్వి ఏ. చుకోప-చుకోప, చుకుపతుః, చుకుపుః 'కుపక్రోధే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తస్మై-తస్మై, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ. సః- సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భృశం-అవ్య. సురశ్రియః,-సురాణాంశ్రీః సురశ్రీః, తస్యాఃసురశ్రియః. శ్రియాః, శ్రియః, శ్రియోః శ్రియాం, శ్రీణాం. సురశ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, ఏ. ప్రసహ్య-ల్యబంతమవ్య. కేశవ్యపరోపణాత్-కేశానాంవ్యపరోపణం కేశవ్యపరోపణం, తస్మాత్ కేశవ్యపరోపణాత్, వ్యపరోపణాత్, వ్యపరోపణాభ్యాం,వ్యపరోపణేభ్యః. కేశవ్యపరోపణశబ్దః అ,న, పం, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—జహారేతి. అన్యేన మయూరపత్త్రిణా మయూరపక్షవతా శరేణ. శక్రస్యేంద్రస్య మహాశనిధ్వజం మహాంతమశనిరూపధ్వజం, జహార. చిచ్ఛేదచ. సశక్రః సురశ్రియః ప్రసహ్యబలాత్కృత్య, కేశానాం వ్యపరోపణాత్ అపతారణాదివ,ఛేదనాదివేత్యర్థః, తస్మై రఘవే, భృశమత్యర్థం. చుకోప. తం హంతుమియేషేత్యర్థః. 'క్రుధద్రుహే'త్యాదినా సంప్రదానాచ్చతుర్థీ.

భావము.—మఱియు ఆరఘుమహారాజు మిక్కిలి బలిష్ఠమైన దేవేంద్రుని టెక్కమును నెమలిఱెక్కలు గల మఱియొకబాణముతో విఱుగఁగొట్టెను.ఇందుచే రాజ్యలక్ష్మియొక్క తలవెండ్రుకలను బలాత్కారముగఁ గత్తిరించినట్లు దేవేంద్రుఁడు రఘుమహారాజుపై నతికోపమును వహించెను.

శ్లో. తయో రుపాంతస్థితసిద్ధసైనికం
గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః,
బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణో
రధోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్త్రిభిః. ౫౭

పదచ్ఛేదము.—తయోః, ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం, గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః, బభూవ, యుద్ధం, తుములం, జయైషిణోః, అధోముఖైః, ఊర్ధ్వముఖైః, చ, పత్త్రిభిః.

అర్థము.—జయైషిణోః, జయ=పరస్పరజయమును, ఏషిణోః=ఇచ్ఛయించుచుండెడి, తయోః=ఆ ఇంద్రరఘువులకు, గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః-గరుత్మత్=గరుడులవలెను, ఆశీవిష=సర్పములవలెను, భీమ = భయంకరములైన, దర్శనైః=చూపులుగలిగినట్టివియు, అధోముఖైః=అధోముఖములైనట్టియు, ఊర్ధ్వముఖైశ్చ=ఊర్ధ్వముఖములైన, పత్త్రిభిః=బాణములచేత, ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం-ఉపాంత=సమీపప్రదేశమందు,స్థిత=నిలుచుండెడి, సిద్ధ=దేవతలు, సైనికం = సేనాజనులుగలిగినది, తుములం=సంకులమైన, యుద్ధం=యుద్ధము, బభూవ=ఆయెను. (జరిగెను).

ఆకాంక్ష.—బభూవ=ఆయెను. కిం=ఏది? యుద్ధం=యుద్ధము (అకర్మకప్రయోగము). యుద్ధంకథంభూతం=యుద్ధమెట్టిది? తుములం=సంకులమైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం-సమీపప్రదేశమందు నిలుచుండెడి దేవతలును సేనాజనులును కల్గినది. కైః=వేనిచేత? పత్త్రిభిః=బాణములచేత. పత్త్రిభిః కథంభూతైః=బాణములెట్టివి? ఊర్ధ్వముఖైశ్చ=ఊర్ధ్వముఖములైనవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకను నెట్టివి? అధోముఖైః=అధోముఖములైనవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకను నెట్టివి? గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః=గరుడులవలెను సర్పములవలెను భయంకరములైనచూపులు కలిగినవి.

కయోః=ఎవరికి? తయోః=ఆ ఇంద్రరఘువులకు. తయోఃకథంభూతయోః=ఆ ఇంద్రర
ఘువు లెట్టివారు? జయైషిణోః=జయమును నిచ్ఛయించుచుండెడివారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తయోః-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,
ద్వి. ఉపాంతస్థితసైనికం-ఉపాంతే స్థితాః ఉపాంతస్థితాః, సేనాయాంసమవేతాః సైని
కాః, సిద్ధాశ్చ సైనికాశ్చ సిద్ధసైనికాః, ఉపాంతస్థితాః సిద్ధసైనికాః యస్మిన్ తత్,
ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికం. సైనికం, సైనికే, సైనికాని. ఉపాంతస్థితసిద్ధసైనికశబ్దః అ,న,
ప్ర, ఏ. గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః-గరుతః యేషాం సంతీతి గరుత్మంతః, ఆశిషి విషం
యేషాం తే ఆశీవిషాః, గరుత్మంతశ్చ ఆశీవిషాశ్చ గరుత్మదాశీవిషాః. భీమాని దర్శనాని
యేషాం తే భీమదర్శనాః, గరుత్మదాశీవిషాఇవభీమదర్శనాః, గరు... నాః, తైః,గరు...
నైః.దర్శనేన,దర్శనాభ్యాం, దర్శనైః. గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనశబ్దః అ,పు,తృ,బ. బభూ
వ-బభూవ, బభూవతుః,బభూవుః. సత్తార్థకభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పర
స్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.యుద్ధం-యుద్ధం, యుద్ధే, యుద్ధాని. యుద్ధశబ్దః
అ,న,ప్ర,ఏ. తుములం-తుములం, తుములే, తుములాని. తుములశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.
జయైషిణోః-జయమిచ్ఛత ఇతి జయైషిణౌ. తయోః జయైషిణోః. ఏషిణః, ఏషిణోః,
ఏషిణాం. జయైషిన్ శబ్దః న,పు,ష,ద్వి. అధోముఖైః-అధః ముఖాని యేషాం తే అధో
ముఖాః, తైః, అధోముఖైః. ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. అధోముఖశబ్దః అ,పు,తృ,
బ. ఊర్ధ్వముఖైః-ఊర్ధ్వాని ముఖాని యేషాం తే ఊర్ధ్వముఖాః, తైః ఊర్ధ్వముఖైః,
ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. ఊర్ధ్వముఖశబ్దః అ,పు,తృ,బ. చ-అవ్య. పత్రిభిః-ప
త్రాణి ఏషాంసంతీతి పత్రిణః, తైః పత్రిభిః. పత్రిణా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః. పత్రిన్
శబ్దః న,పు,తృ,బ.

వ్యాఖ్యా.—తయోరితి. జయైషిణో రన్యోన్యజయకాంక్షిణోస్తయో రింద్రర
ఘ్వోః. గరుత్మంతః పక్షవంతః, 'గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర'మిత్యమరః. ఆశీవిషాః ఆశిషి
దంష్ట్రాయాంవిషం యేషాంతే, ఆశీవిషాః సర్పాః. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః.'ఆశీర్హితా
శంసాహిదంష్ట్రయో' రిత్యమరః. తఇవ, భీమదర్శనాః, సపక్షాస్సర్పాఇవ ద్రష్టౄణాం
భయావహాఇత్యర్థః, అథవా, గరుత్మంతః గరుడాః, ఆశీవిషాస్సర్పాః, తఇవ భీమదర్శ
నాః,పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగైరితి భావః,తైః, అధోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చ,ఇంద్రముక్తా
అధోముఖాః. రఘుముక్తా ఊర్ధ్వముఖాశ్చ తయోర్ధన్వినోరుపర్యధోదేశావస్థితత్వాదితి
భావః. పత్రిభిర్బాణైః ఉపాంతేస్థితాః తటస్థాస్సిద్ధాదేవాః ఇంద్రస్య రఘోశ్చ సైని
కా యస్మిన్ తత్తథోక్తం, తుములం సంకులం, యుద్ధం, బభూవ.

భావము —పరస్పరము జయింపవలెననెడి యపేక్షగల యాయింద్రరఘువులుభ
యంకరములైనసర్పములఁబోలినవియు వానికివిరోధులైనగరుత్మంతులఁబోలునవియునైన

బాణములను నొకరిపై నొకరు ప్రయోగించిరి. ఎగువ నుండెడి దేవేంద్రుని బాణములు అధోముఖములుగను దిగువనుండివేయు రఘుమహారాజుబాణములుఊర్ధ్వముఖములుగను వ్యాపించినవి. సమీపమందుండు దేవతలును సేనాజనులు గల దొమ్మియుద్ధమాయెను.

శ్లో. అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభి
స్తమాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః,
శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవ
స్స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరంబుదః. ౫౮

పదచ్ఛేదము.—అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః, తం, ఆశ్రయం, దుష్ప్రసహస్య, తేజసః, శశాక, నిర్వాపయితుం, న, వాసవః, స్వతః, చ్యుతం, వహ్నిం, ఇవ అద్భిః, అంబుదః.

అర్థము.—వాసవః=దేవేంద్రుఁడు, అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః—అతిప్రబ, ధ=ఎడతెగకుండుటచేత, ప్రహిత=ప్రయోగింపఁబడ్డ, అస్త్ర = ఆయుధములయొక్క వృష్టిభిః=వర్షములచేత,దుష్ప్రసహస్య=దుఃఖముచేతను సహింపకయుండెడి. తేజసః=ప్రతాపమునకు, ఆశ్రయం=స్థానభూతుఁడయిన, తం=ఆరఘుమహారాజును, అంబుదః=మేఘము,అద్భిః=ఉదకములచేత, స్వతః=తనవల్లను,చ్యుతం=వెల్లివచ్చిన,వహ్నిమివ=అగ్నినివలె, నిర్వాపయితుం=శమింపఁజేయుటకొఱకు, నశశాక - సమర్థుఁడు కాకపోయెను.

ఆకాంక్ష.--నశశాక=సమర్థుఁడు కాకపోయెను, కః=ఎవఁడు? వాసవః=దేవేంద్రుఁడు. (అకర్మకప్రయోగము). కిం కర్తుం = ఏమిచేయుటకొఱకు? నిర్వాపయితుం=శమింపఁజేయుటకొఱకు.కం=ఎవనిని?తం=ఆరఘుమహారాజును. కమివ=ఎవనిని వలె?వహ్నిమివ=అగ్నినివలె. వహ్నింకథంభూతం = అగ్నియెట్టివాఁడు? చ్యుతం=వెల్లివచ్చినవాఁడు. కుతః=ఎవనివలన? స్వతః=తనవలన. కాభిః=వేనిచేత? అద్భిః=ఉదకములచేత. కః=ఏది? అంబుదః=మేఘము. తంకథంభూతం= ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ఆశ్రయం=స్థానభూతుఁడయినవాఁడు. కస్య=దేనికి? తేజసః=ప్రతాపమునకు. తేజసఃకథంభూతస్య=ప్రతాపమెట్టిది? దుష్ప్రసహస్య=దుఃఖముచేతను సహింపఁగూడనిది.కాభిః=వేనిచేత? అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః = ఎడతెఱపిలేమిచేఁ బ్రయోగింపఁబడిన ఆయుధములయొక్క వర్షములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.--అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః-అత్యంతం ప్రబంధః, అతిప్రబంధః, అతిప్రబంధేన ప్రహితాః అతిప్రబంధప్రహితాః, అస్త్రాణాం వృష్టయః అస్త్రవృష్టయః, అతిప్రబంధప్రహితాశ్చ తాః అస్త్రవృష్టయశ్చ అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టయః, తాభిః అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః. వృష్ట్యా,వృష్టిభ్యాం,వృష్టిభిః.

అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆశ్రయం-ఆశ్రయం, ఆశ్రయౌ, ఆశ్రయాన్. ఆశ్రయశబ్దః అ, పు,ద్వి,ఏ. దుష్ప్రసహస్య-దుఃఖేనప్రసోఢుమశక్యం దుష్ప్రసహం, తస్య, దుష్ప్రసహస్య, దుష్ప్రసహస్య, దుష్ప్రసహయోః, దుష్ప్రసహానాం. దుష్ప్రసహశబ్దః అ, న, ష,ఏ. తేజసః-తేజసః, తేజసోః, తేజసాం. తేజశ్శబ్దః స,న,ష,ఏ. శశాక-శశాక, శేకతుః,శేకుః 'శక్ల శక్తౌ'విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నిర్వాపయితుం-తుమున్నంతమవ్య. న-అవ్య.వాసవః-వాసవః, వాసవౌ, వాసవాః. వాసవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. స్వతః - తసిలంత మవ్య. చ్యుతం-చ్యుతం, చ్యుతౌ,చ్యుతాన్. చ్యుతశబ్దః అ;పు,ద్వి,ఏ. వహ్నిం-వహ్నిం, వహ్నీ, వహ్నీన్. వహ్నిశబ్దఃఇ,పు,ద్వి,ఏ. ఇవ-అవ్య. అద్భిః-ఆపః, అపః, అద్భిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపాం, అప్సు.అప్శబ్దః ప...స్త్రీ...నిత్య బహువచనః తృ...బ. అంబుదః - అంబూని దదాతీత్యంబుదః. అంబుదః, అంబుదౌ, అంబుదాః. అంబుదశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అతీతి. వాసవః ఇంద్రః, అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన, ప్రహితాభిః. ప్రయుక్తాభిః, అస్త్రవృష్టిభిః, దుస్ ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహంతస్య తేజ - సః ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం,తం రఘుం,అంబుదో మేఘః, అద్భిరుదకైః, స్వతశ్చ్యుతం నిర్గతం వహ్నిమివ, నిర్వాపయితుం శమయితుం నశశాక, రఘోరపిలోకపాలాత్మకస్యేంద్రస్యాంశసంభవత్వా దితిభావః.

భావము.—దేవేంద్రుండెడతెగక ప్రయోగించెడి బాణములయొక్క పరంపరల చేతనెంతమాత్రము సహింపఁగూడని ప్రతాపముగలిగి లోకపాలకుఁడైన తనయంశముచేతఁ బుట్టిన రఘుమహారాజును మేఘము తనయుదకముచేత తనగర్భమునుండి వెడలివచ్చినపిడుగు నేలాగునఁ జల్లార్పనేరదో యాప్రకారము జయింపలేక పోయెను.

శ్లో. తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే
ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్,
రఘుశ్శశాంకార్ధముఖేన పత్రిణా
శరాసనజ్యా మలునా ద్బిడౌజసః. ౨౮

పదచ్ఛేదము.---తతః, ప్రకోష్ఠే, హరిచందనాంకితే, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్, రఘుః, శశాంకార్ధముఖేన, పత్రిణా, శరాసనజ్యాం, అలునాత్, బిడౌజసః.

అర్థము.--తతః = అనంతరమందు, రఘుః = రఘుమహారాజు, హరిచందనాంకితే-హరిచందన = శ్రీచందనముచేత, అంకితే = గుర్తుగలదిగాఁజేయఁబడిన, ప్రకోష్ఠే =

పూర్వరాధః ప్రదేశమందు, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్-ప్రమథ్యమాన=మథింపఁబడ్డ, అర్ణవ=సముద్రమువలె, ధీర=గంభీరముగ, నాదినీం = ధ్వనిచేయుచుండెడి, బిడౌజసః = దేవేంద్రునియొక్క, శరాసనజ్యాం-శరాసన = ధనుస్సుయొక్క, జ్యాం=అల్లెత్రాటిను, శశాంకార్ధముఖేన-శశాంక=చంద్రునియొక్క, అర్ధ=ఖండమువంటి, ముఖేన=అగ్రభాగ ముకలిగిన, పత్రిణా=బాణముచేత, అలునాత్=ఛేదించెను.

ఆకాంక్ష.—అలునాత్=ఛేదించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? శరాసనజ్యాం=ధనుస్సుయొక్క అల్లెను (సకర్మకప్రయోగము). కేన=దేని చేత? పత్రిణా=బాణముచేత. పత్రిణా కథంభూతేన=బాణమెట్టిది? శశాంకార్ధముఖేన=చంద్రునిఖండమువంటి యగ్రభాగముకలిగినది. కస్య=ఎవనియొక్క? బిడౌజసః=దేవేంద్రునియొక్క. శరాసనజ్యాం కథంభూతాం=ధనుస్సుయొక్క అల్లెయెట్టిది? ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీం=మథింపఁబడ్డ సముద్రమువలె గంభీరముగ ధ్వనించునది. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రకోష్ఠే=పూర్వరాధగప్రదేశమందు, ప్రకోష్ఠే కథంభూతే=పూర్వరాధగప్రదేశమెట్టిది? హరిచందనాంకితే=శ్రీచందనముచే గుఱుతుగలదిగాఁ జేయఁబడినది. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. ప్రకోష్ఠే-ప్రకోష్ఠే, ప్రకోష్ఠయోః, ప్రకోష్ఠేషు. ప్రకోష్ఠశబ్దః అ, పు, స, ఏ. హరిచందనాంకితే-హరిచందనేన అంకితః, హరిచందనాంకితః, తస్మిన్ హరిచందనాంకితే. అంకితే, అంకితయోః, అంకితేషు. హరిచందనాంకితశబ్దః అ. పు, స, ఏ. ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్-ప్రమథ్యమానశ్చాసౌ అర్ణవశ్చ ప్రమథ్యమానార్ణవః, ధీరం నదతీతి ధీరనాదినీ, ప్రమథ్యమానార్ణవఇవ ధీరనాదినీ, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీ, తాం ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీం. నాదినీం, నాదిన్యౌ, నాదినీః. ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. శశాంకార్ధముఖేన-శశః అంకో యస్యాసః శశాంకః, శశాంకస్య అర్ధః శశాంకార్ధః; శశాంకార్ధం ఇవముఖం యస్య సః శశాంకార్ధముఖః, తేన శశాంకార్ధముఖేన. ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. శశాంకార్ధముఖశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. పత్రిణా-పత్రాణిఅస్యసంతీతి పత్రీ, తేన పత్రిణా. పత్రిణా, పత్రిభ్యాం, పత్రిభిః. పత్రిన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. శరాసనజ్యాం-శరాః ఆస్యంతేఽనేనేతి శరాసనం, శరాసనస్య జ్యా, శరాసనజ్యా, తాం శరాసనజ్యాం. జ్యాం, జ్యే, జ్యాః. శరాసనజ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అలునాత్-అలునాత్, అలునీతాం, అలునన్. 'లూఞ్ ఛేదన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. బిడౌజసః-బిడం ఓజః యస్య సః బిడౌజాః, తస్య బిడౌజసః. ఓజసః, ఓజసోః, ఓజసాం. బిడౌజశ్శబ్దః స, పు, ష, ఏ.

అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః ఇ, స్త్రీ, తృ, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః
ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆశ్రయం-ఆశ్రయం, ఆశ్రయౌ, ఆశ్రయాన్. ఆశ్రయశబ్దః అ,
పు,ద్వి,ఏ. దుష్ప్రసహస్య-దుఃఖేనప్రసోఢు మశక్యం దుష్ప్రసహం, తస్య, దుష్ప్రస
హస్య, దుష్ప్రసహస్య, దుష్ప్రసహయోః, దుష్ప్రసహానాం. దుష్ప్రసహశబ్దః అ, న,
ష,ఏ. తేజసః-తేజసః, తేజసోః, తేజసాం. తేజశ్శబ్దః స,న,ష,ఏ. శశాక-శశాక, శేక
తుః, శేకుః 'శక్ల శక్తా'విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపు
రుషైకవచనాంతః. నిర్వాపయితుం-తుమున్నంతమవ్య. న-అవ్య. వాసవః-వాసవః, వాస
వౌ, వాసవాః. వాసవశబ్దః అ, పు,ప్ర, ఏ. స్వతః - తసిలంత మవ్య. చ్యుతం-చ్యుతం,
చ్యుతౌ,చ్యుతాన్. చ్యుతశబ్దః అ;పు,ద్వి,ఏ. వహ్నిం-వహ్నిం, వహ్నీ, వహ్నీన్. వహ్ని
శబ్దఃఇ,పు,ద్వి,ఏ. ఇవ-అవ్య. అద్భిః-ఆపః, అపః, అద్భిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపాం,
అప్సు.అప్శబ్దః ప...స్త్రీ...నిత్య బహువచనః తృ...బ. అంబుదః - అంబూని దదా
తీత్యంబుదః. అంబుదః, అంబుదౌ, అంబుదాః. అంబుదశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అతీతి. వాసవః ఇంద్రః, అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన, ప్రహి
తాభిః. ప్రయుక్తాభిః, అస్త్రవృష్టిభిః, దుస్ ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహంతస్య తేజ.సః
ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం,తం రఘుం,అంబుదో మేఘః, అద్భిరుదకైః, స్వతశ్చ్యుతం నిర్గ
తం వహ్నిమివ, నిర్వాపయితుం శమయితుం నశశాక, రఘోరపిలోకపాలాత్మకస్యేంద్ర
స్యాంశసంభవత్వా దితిభావః.

భావము.—దేవేంద్రుండెడతెగక ప్రయోగించెడి బాణములయొక్క పరంపరల
చేతనెంతమాత్రము సహింపఁగూడని ప్రతాపముగలిగి లోకపాలకుఁడైన తనయంశ
ముచేతఁ బుట్టిన రఘుమహారాజును మేఘము తనయుదకముచేత తనగర్భమునుండి వెడ
లివచ్చినపిడుగు నేలాగునఁ జల్లార్ప నేరదో యాప్రకారము జయింపలేక పోయెను.

శ్లో. తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే
ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్,
రఘు శ్శశాంకార్ధముఖేన పత్రిణా ౫౯
శరాసనజ్యా మలునా ద్బిడౌజసః.

పదచ్ఛేదము.---తతః, ప్రకోష్ఠే, హరిచందనాంకితే, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనా
దినీమ్, రఘుః, శశాంకార్ధముఖేన, పత్రిణా, శరాసనజ్యాం, అలునాత్, బిడౌజసః.

అర్థము.--తతః = అనంతరమందు, రఘుః = రఘుమహారాజు, హరిచందనాం
కితే-హరిచందన = శ్రీచందనముచేత, అంకితే = గుర్తుగలదిగాఁజేయఁబడిన; ప్రకోష్ఠే =

పూర్వరాధః ప్రదేశమందు, ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్-ప్రమథ్యమాన=మథింపఁబడ్డ, అర్ణవ=సముద్రమువలె, ధీర=గంభీరముగ, నాదినీం = ధ్వనిచేయుచుండెడి, బిడౌజసః = దేవేంద్రునియొక్క, శరాసనజ్యాం-శరాసన = ధనుస్సుయొక్క, జ్యాం=అల్లెత్రాడును, శశాంకార్ధముఖేన-శశాంక=చంద్రునియొక్క, అర్ధ=ఖండమువంటి, ముఖేన=అగ్రభాగముకలిగిన, పత్త్రిణా=బాణముచేత, అలునాత్=ఛేదించెను.

ఆకాంక్ష.—అలునాత్=ఛేదించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? శరాసనజ్యాం=ధనుస్సుయొక్క అల్లెను (సకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? పత్త్రిణా=బాణముచేత. పత్త్రిణా కథంభూతేన=బాణమెట్టిది? శశాంకార్ధముఖేన=చంద్రునిఖండమువంటి యగ్రభాగముకలిగినది. కస్య=ఎవనియొక్క? బిడౌజసః=దేవేంద్రునియొక్క. శరాసనజ్యాం కథంభూతాం=ధనుస్సుయొక్క అల్లెయెట్టిది? ప్రమధ్యమానార్ణవధీరనాదినీం=మథింపఁబడ్డ సముద్రమువలె గంభీరముగ ధ్వనించునది. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రకోష్ఠే=పూర్వరాధః ప్రదేశమందు, ప్రకోష్ఠేకథంభూతే=పూర్వరాధః ప్రదేశమెట్టిది? హరిచందనాంకితే=శ్రీచందనముచే గుఱుతుగలదిగాఁ జేయఁబడినది. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. ప్రకోష్ఠే-ప్రకోష్ఠే, ప్రకోష్ఠయోః, ప్రకోష్ఠేషు. ప్రకోష్ఠశబ్దః అ, పు, స, ఏ. హరిచందనాంకితే-హరిచందనేన అంకితః, హరిచందనాంకితః, తస్మిన్ హరిచందనాంకితే. అంకితే, అంకితయోః, అంకితేషు. హరిచందనాంకితశబ్దః అ. పు, స, ఏ. ప్రమధ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్-ప్రమధ్యమానశ్చాసౌఅర్ణవశ్చ ప్రమధ్యమానార్ణవః, ధీరం నదతీతి ధీరనాదినీ, ప్రమధ్యమానార్ణవఇవ ధీరనాదినీ, ప్రమధ్యమానార్ణవధీరనాదినీ, తాం ప్రమధ్యమానార్ణవధీరనాదినీం. నాదినీం, నాదిన్యౌ, నాదినీః. ప్రమధ్యమానార్ణవధీరనాదినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. రఘుః-రఘుః,రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర,ఏ. శశాంకార్ధముఖేన-శశః అంకోయస్యసః శశాంకః, శశాంకస్య అర్ధః శశాంకార్ధః; శశాంకార్ధం ఇవముఖం యస్య సః శశాంకార్ధముఖః, తేన శశాంకార్ధముఖేన. ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. శశాంకార్ధముఖశబ్దః అ,పు, తృ,ఏ. పత్త్రిణా-పత్త్రాణిఅస్యసంతీతి పత్త్రీ, తేన పత్త్రిణా. పత్త్రిణా, పత్త్రిభ్యాం, పత్త్రిభిః. పత్త్రిన్ శబ్దః న,పు,తృ,ఏ.శరాసనజ్యాం-శరాః అస్యంతేఽనేనేతి శరాసనం, శరాసనస్య జ్యా,శరాసనజ్యా, తాం శరాసనజ్యాం. జ్యాం, జ్యే, జ్యాః. శరాసనజ్యాశబ్దః ఆ,స్త్రీ,ద్వి,ఏ. అలునాత్-అలునాత్, అలునీతాం,అలునన్. 'లూఞ్ ఛేదనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. బిడౌజసః-బిడం ఓజః యస్య సః బిడౌజాః, తస్య బిడౌజసః. ఓజసః, ఓజసోః, ఓజసాం. బిడౌజశ్శబ్దః స, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతో రఘుః, హరిచందనాంకితే ప్రకోష్ఠే మణిబంధకూర్పరయోర్మధ్యే, ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీరం గంభీరం నదతీతి ధీరనాదినీ తాం, తథోక్తాం వివేష్టి వ్యాప్నోతీతి విడం, వ్యాపకం ఓజస్తేజో యస్య తస్య బిడౌజసః ఇంద్రస్య. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. అత్ర వబయో రభేదః. శరాసనజ్యాం ధనుర్మౌర్వీం, శశాంకస్యార్ధః చంద్రఖండ ఇవ ముఖం ఫలం యస్య తేన పత్రిణా, అలునాత్, అచ్ఛినత్.

భావము.—అంతట రఘుమహారాజు దేవేంద్రుని యొక్క శ్రీచందనము పూసికొన్న మోచేతి క్రింద చిలకపడిన సముద్రము వలె అడుగడుగునకు లాగుట వలన గొప్పధ్వని చేయుచుండిన యతని వింటి త్రాడు నొకయర్ధచంద్రబాణముచేఁ ద్రెగ వ్రేసెను.

శ్లో. స చాప ముత్సృజ్య వివృద్ధమత్సరః
ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః,
మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం
స్ఫురత్ప్రభామండల మస్త్ర మాదదే. ౬౦

పదచ్ఛేదము.—సః, చాపం, ఉత్సృజ్య, వివృద్ధమత్సరః, ప్రణాశనాయ, ప్రబలస్య, విద్విషః, మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం. స్ఫురత్ప్రభామండలం, అస్త్రం, ఆదదే.

అర్థము.—వివృద్ధమత్సరః-వివృద్ధ=వృద్ధిఁబొందిన, మత్సరః=వైరము కలిగిన, సః=ఆ దేవేంద్రుఁడు, చాపం=ధనుస్సును, ఉత్సృజ్య=విడిచి. ప్రబలస్య=ప్రకృష్టబలముగలిగిన, విద్విషః=శత్రువయిన రఘుమహారాజుయొక్క, ప్రణాశనాయ=సంహారముకొఱకు, మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం-మహీధ్ర=పర్వతములయొక్క, పక్ష=ఱెక్కలయొక్క, వ్యపరోపణ=ఛేదనమునందు, ఉచితం=పరిచితమయినట్టియు. స్ఫురత్ప్రభామండలం-స్ఫురత్=ప్రకాశించుచుండెడి, ప్రభామండలం=కాంతిపుంజముగలిగిన, అస్త్రం=వజ్రాయుధమును, ఆదదే=పుచ్చుకొనెను.

ఆకాంక్ష.—ఆదదే=పుచ్చుకొనెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ దేవేంద్రుఁడు. కిం=దేనిని? అస్త్రం=వజ్రాయుధమును (సకర్మకప్రయోగము). అస్త్రం కథంభూతం=వజ్రాయుధ మెట్టిది? స్ఫురత్ప్రభామండలం=ప్రకాశించుచుండెడి కాంతిపుంజముగలిగినది. పునః కథంభూతం=ఇంకను నెట్టిది? మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం=పర్వతముల ఱెక్కలఛేదనమునందుఁ బరిచితమైనది. కస్మై=దేనికొఱకు? ప్రణాశనాయ=సంహారముకొఱకు. కస్య=ఎవనియొక్క? విద్విషః=శత్రువైన రఘుమహారాజుయొక్క. విద్విషః కథంభూతస్య=శత్రువైన రఘుమహారా జెట్టివాఁడు? ప్రబలస్య = ప్రకృష్టబలముగలిగినవాఁడు. కిం

కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉత్సృజ్య=విడిచి, కం=దేనిని? చాపం=ధనుస్సును, స కథం భూతః=
దేవేంద్రుఁడెట్టివాఁడు? వివృద్ధమత్సరః=వృద్ధిబొందిన వైరముగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. చాపం-చాపం, చాపౌ, చాపాన్. చాపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉత్సృజ్య, ల్యబంతమవ్య. వివృద్ధమత్సరః-వివృద్ధః మత్సరోయస్యసః వివృద్ధమత్సరః. మత్సరః, మత్సరౌ, మత్సరాః. వివృద్ధమత్సరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రణాశనాయ-ప్రణాశనాయ, ప్రణాశనాభ్యాం, ప్రణాశనేభ్యః. ప్రణాశనశబ్దః, న, చ. ఏ. ప్రబలస్య-ప్రకృష్టం బలం యస్యసః ప్రబలః, తస్య ప్రబలస్య. ప్రబలస్య, ప్రబలయోః, ప్రబలానాం. ప్రబలశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. విద్విషః-విద్విషః, విద్విషోః, విద్విషాం. విద్విట్ఛబ్దః ష, పు, ష, ఏ. మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం - మహీం ధరంతీతి మహీధ్రాః, మహీధ్రాణాం పక్షాః మహీధ్రపక్షాః, మహీధ్రపక్షాణాం వ్యపరోపణం, మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణం, మ...పణే ఉచితం. మ...రోపణోచితం, తత్, మ...తం. ఉచితం, ఉచితే, ఉచితాని, మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. స్ఫురత్ప్రభామండలం—ప్రభాణాం మండలం ప్రభామండలం, స్ఫురత్, ప్ర...లం యస్యతత్, స్ఫు...లం, తత్. స్ఫుర...లం. మండలం, మండలే, మండలాని. స్ఫురత్ప్రభామండలశబ్దః అ, న, ద్వి, అస్త్రం-అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అస్త్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆదదే-ఆదదే, దాతే, ఆదదిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డు దాఞ్ దాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి, వివృద్ధమత్సరః ప్రవృద్ధవైరః స ఇంద్రః చాపముత్సృజ్య ప్రబలస్య విద్విషః శత్రోః ప్రణాశనాయవధాయ, మహీంధరంతీతిమహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాదిత్వా త్కప్రత్యయః. తేషాం పక్షవ్యపరోపణే పక్షచ్ఛేదే ఉచితం స్ఫురత్ప్రభామండలం అస్త్రం వజ్రాయుధం ఆదదే జగ్రాహ.

భావము. వృద్ధిఁబొందినవైరముగలదేవేంద్రుఁడు ధనుస్సునువిడిచి కొండలఱెక్కలఖండించినదియు తేజఃపుంజముగలిగిన వజ్రాయుధమును బలిష్ఠుఁడైన శత్రువగు రఘుజును చంపుటకు తీసికొనెను.

శ్లో. రఘు ర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః
పపాత భూమౌ సహ సైనికాశ్రుభిః,
నిమేషమాత్రా దవధూయ చ వ్యథాం
సహోత్థిత స్సైనికహర్షనిస్వనైః.

పదచ్ఛేదము.—రఘుః, భృశం, వక్షసి, తేన, తాడితః, పపాత, భూమౌ, సహ, సైనికాశ్రుభిః; నిమేషమాత్రాత్, అపధూయ, న, వ్యథాం, సహ, ఉత్థితః, సైనిక హర్ష నిస్వనైః.

అర్థము. రఘుః=రఘుమహారాజు, తేన=ఆ వజ్రాయుధముచేత, భృశం=మిక్కిలి, వక్షసి=వక్షస్థ్సలమందు, తాడితస్సన్=కొట్టబడినవాఁడగుచు, సైనికాశ్రుభిస్సహ—సైనిక=సేనాజనులయొక్క, అశ్రుభిస్సహ=నేత్రోదకములతోఁగూడ, భూమౌ=భూమియందు, పపాత=పడెను, నిమేషమాత్రాత్=నిమిషమాత్రమువలన, వ్యథాం=దుఃఖమును, అపధూయ=తిరస్కరించి, సైనికహర్ష నిస్వనైస్సహ-సైనిక=సేనాజనులయొక్క, హర్ష=సంతోషము చేత నయిన, నిస్వనైస్సహ=సింహనాదములతోఁగూడ ఉత్థితశ్చ=లేచినవాఁడయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—ఉత్థితశ్చ=లేచినవాఁడయ్యెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కైస్సహ=వేనితోఁకూడ? సైనికహర్ష నిస్వనైస్సహ=సేనాజనుల సంతోషముచేనయినసింహనాదములతోఁగూడ. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అపధూయ=తిరస్కరించి, కాం=దేనిని, వ్యథాం=దుఃఖమును? కస్మాత్=దేనివలన? నిమేషమాత్రాత్=నిమిషమాత్రమువలన, పపాత=పడెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము) కస్యాం—దేనియందు? భూమౌ=భూమియందు కైస్సహ=వేనితోఁకూడ? సైనికాశ్రుభిస్సహ=సేనాజనులనేత్రోదకములతోఁకూడ. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? తాడితస్సన్ = కొట్టఁబడినవాఁడగుచు. కస్మిన్=దేనియందు ? వక్షసి-వక్షస్థ్సలమునందు. కథం=ఎట్లు? భృశం=మిక్కిలి? కేన=దేనిచేత? తేన=ఆ వజ్రాయుధముచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర. ఏ. భృశం - అవ్య. వక్షసి-వక్షసి, వక్షసోః, వక్షస్సు. వక్షశ్శబ్దః స, న, స, ఏ. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః ద, న, తృ, తాడితః-తాడితః, తాడితౌ, తాడితాః. తాడితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పపాత-పపాత, పేతతుః, పేతుః. 'పత్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూమౌ-భూమ్యాం, భూమౌ, భూమ్యోః, భూమిషు. భూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. సహ-అవ్య సైనికాశ్రుభిః - సేనాయాం సమవేతాః సైనికాః, సైనికానాం అశ్రూణి సైనికాశ్రూణి, తైః సైనికాశ్రుభిః. అశ్రుణా, అశ్రుభ్యాం, అశ్రుభిః. సైనికాశ్రుశబ్దః ఉ, న, తృ, బ. నిమేషమాత్రాత్ - నిమేషఏవ నిమేషమాత్రం, తస్మాత్ నిమేషమాత్రాత్. మాత్రాత్, మాత్రాభ్యాం, మాత్రేభ్యః. నిమేషమాత్రశబ్దః అ. న, పం, ఏ. అపధూయ ల్యబంతమవ్య చ-అవ్య. వ్యథాం-వ్యథాం, వ్యథే, వ్యథాః, వ్యథాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ సహ-అవ్య. ఉత్థితః-ఉత్థితః, ఉత్థితౌ, ఉత్థితాః. ఉత్థితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సైనిక హర్షనిస్వనైః - హర్షేణ నిస్వనాః హర్షనిస్వనాః, సైనికానాం హర్షనిస్వనాః సైనిక

హర్షనిస్వనాః, తైః సైనికహర్షనిస్వనైః. నిస్వనేన, నిస్వనాభ్యాం, నిస్వనైః. సైనిక హర్షనిస్వనశబ్దః అ, పు, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—రఘురితి. రఘుః. తేన. వజ్రేణ భృశమత్యర్థం పక్షసితాడితో మూర్ఛితస్సన్, సైనికానామశ్రుభిస్సహ, భూమౌ పపాత. తస్మిన్పతితే సతి సైనికారురుదురిత్యర్థః. నిమేషమాత్రాత్ వ్యథాం దుఃఖం అపధూయ తిరస్కృత్య, సైనికానాం వర్షేణ యే నిస్వనాః, క్ష్వేడాః తైస్సహ ఉత్థితశ్చ. తస్మిన్నుత్థితే సతి హర్షాత్సింహనాదాంశ్చక్రు రిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజా వజ్రాయుధముచేత ఱొమ్ముమీఁద కొట్టఁబడఁగానే తన సేనాజనులు ఏడ్చుచున్నట్లుగా నేలఁబడి నిమిషమాత్రములో లేచెను. అప్పుడు, ఆ సేనాజనులు సింహనాదములను జేసిరి.

శ్లో. తథాపి శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే
విపక్షభావే స్థిరమస్య తస్థుషః,
తుతోష వీర్యాతిశయేన వృత్రహా
పదం హి సర్వత్ర గుణైర్నిధీయతే. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—తథా, అపి, శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే, విపక్షభావే, స్థిరం, అస్య. తస్థుషః, తుతోష, వీర్యాతిశయేన, వృత్రహా, పదం, హి, సర్వత్ర, గుణైః, నిధీయతే.

అర్థము.—తథాపి=ఆవజ్రప్రహారమందును, శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే-శస్త్రవ్యవహార=ఆయుధవ్యాపారముచేత, నిష్ఠురే=కఠినమయిన, విపక్షభావే=శత్రుత్వమునందు, స్థిరం=స్థిరమగునట్లు, తస్థుషః=ఉండెడి, అస్య=ఈరఘుమహారాజుయొక్క, వీర్యాతిశయేన=పరాక్రమాధిక్యముచేత, వృత్రహా=దేవేంద్రుఁడు, తుతోష=సంతోషించెను. తథాహి=అదేసరి, గుణైః=గుణములచేత, సర్వత్ర=శత్రుమిత్రోదాసీనులయందు, పదం=పాదము, నిధీయతే=ఉంచఁబడుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—నిధీయతే=ఉంచఁబడుచున్నది. కైః=వేనిచేత? గుణైః=గుణములచేత కిం=ఏది? పదం=పాదము (కర్మణిప్రయోగము.) కుత్ర=ఎక్కడ? సర్వత్ర=శత్రుమిత్రోదాసీనులయందు. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. తుతోష=సంతోషించెను. కః=ఎవఁడు? వృత్రహా=దేవేంద్రుఁడు(అకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? వీర్యాతిశయేన=పరాక్రమాధిక్యముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈరఘుమహారాజుయొక్క. అస్య కథంభూతస్య = ఈరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? తస్థుషః = ఉన్నవాఁడు. కథం=ఎట్లు? స్థిరం=స్థిరమగునట్లు, కస్మిన్=దేనియందు? విపక్షభావే=శత్రుత్వమునందు. విపక్షభావే కథం

ఘాతే=శత్రుత్వమెటువంటిది? శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే = ఆయుధవ్యాపారముచేఁ గఠినమయినది? కుత్రాపి=ఎక్కడను? తథాపి=ఆ వజ్రప్రహారమందును.

శబ్దరూపసమాసములు.—తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే-శస్త్రాణాం వ్యవహారః, శస్త్రవ్యవహారః, శస్త్రవ్యవహారేణనిష్ఠురః శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురః, తస్మిన్ శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే, నిష్ఠురే, నిష్ఠురయోః, నిష్ఠురేషు. శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురశబ్దః-అ, పు, స, ఏ. విపక్షభావే-విపక్షస్య భావః విపక్షభావః, తస్మిన్ విపక్షభావే. భావే, భావయోః, భావేషు. విపక్షభావశబ్దః అ, పు, స, ఏ. స్థిరం-క్రియావిశేషణ మవ్య. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః. మ,పు,ష,ఏ. తస్థుషః-తస్థుషః, తస్థుషోః, తస్థుషాం. తస్థివచ్ఛబ్దః మ, పు, ష, ఏ. తుతోష-తుతోష, తుతుషతుః, తుతుషుః. 'తుష ప్రీతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వీర్యాతిశయేన-వీర్యస్య అతిశయఃవీర్యాతిశయః, తేన,వీర్యాతిశయేన. అతిశయేన, అతిశయాభ్యాం, అతిశయైః. వీర్యాతిశయశబ్దః అ,పు,తృ,ఏ. వృత్రహా-వృత్రం హతవాన్ వృత్రహావృత్రహా, వృత్రహణౌ, వృత్రహణః. వృత్రహన్‌శబ్దః న,పు,ప్ర, ఏ. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః అ,న,ప్ర,ఏ. హి-అవ్య. సర్వత్ర-త్రలంతమవ్య. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ,పు, తృ,బ. నిధీయతే-నిధీయతే, నిధీయేతే, నిధీయంతే. నిపూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తథాపీతి, తథాపి; వజ్రఘాతేఽపి శస్త్రవ్యవహారేణాయుధవ్యాపారేణ నిష్ఠురే క్రూరేవిపక్షభావే శత్రుభావేస్థిరంతస్థుషఃస్థితవతః అస్యరఘోః వీర్యాతిశయేన వృత్రంహతవాన్ వృత్రహా, "వాసవోవృత్రహావృషే"త్యమరః. బ్రహ్మభ్రూణవృత్రే ష్వక్విప్. తుతోష. స్వయం, వీరఏవవీరంజానాతీతిభావః. కథంశత్రౌసంతోషఇత్యత ఆహ-గుణైః, సర్వత్రశత్రుమిత్రోదాసీనేషు పద మంఘ్రిః, నిధీయతేగుణైఃసర్వత్రసంక్రమ్యత ఇత్యర్థః. గుణాశ్శత్రూనప్యావర్జయంతీతి భావః.

భావము.—ఈచొప్పున తన యాయుధవ్యాపారమున కజేయుఁడయినిలిచియుండి రఘుమహారాజుయొక్క యద్భుతమయిన పరాక్రమమునకు దేవేంద్రుండు మెచ్చెను. గుణవంతులకు శత్రులుకూడ శ్లాఘనీయు లగుట సహజమేగదా.

శ్లో. అసంగ మద్రిష్వపి సారవత్తయా
న మే త్వదన్యేన విసోఢ మాయుధమ్,
అవేహి మాం ప్రీత మృతే తురంగమా
త్కి మిచ్ఛసీతి స్ఫుట మాహ వాసవః. 3౬

పదచ్ఛేదము.—అసంగం, అద్రిషు, అపి, సారవత్తయా, న, మే, త్వదన్యేన విసోఢం, ఆయుధమ్, అవేహి, మాం, ప్రీతం, ఋతే, తురంగమాత్, కిం, ఇచ్ఛసి, ఇతి స్ఫుటం, ఆహ, వాసవః.

అర్థము.—సారవత్తయా=బలముగలిగినదగుటచేత, అద్రిష్వపి=పర్వతములయందును, అసంగం=ప్రతిబంధరహితమయిన, మే=నాయొక్క, ఆయుధం=వజ్రాయుధము, త్వదన్యేన-త్వత్=నీకంటె, అన్యేన=ఇతరునిచేత, న విసోఢం=సహింపఁబడలేదు. అతః=ఈ కారణమువలన, మాం=నన్ను, ప్రీతం=సంతుష్టుఁడైనవానిగా, అవేహి = తెలుసుకో. తురంగమాదృతే=అశ్వమునువర్జించి, కిం=దేనిని, ఇచ్ఛసి = ఇచ్ఛయించుచున్నావు. ఇతి= ఇట్లని, వాసవః=దేవేంద్రుఁడు, స్ఫుటం=వ్యక్తముగ. ఆహ=చెప్పెను.

అన్వయ.—ఆహ=చెప్పెను. కః=ఎవఁడు? వాసవః=దేవేంద్రుఁడు. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లుగ? స్ఫుటం=వ్యక్తముగ. ఇచ్ఛసి= ఇచ్ఛయించుచున్నావు. కః = ఎవఁడు? త్వం = నీవు. కిం = దేనిని? (సకర్మకప్రయోగము) కస్మాదృతే=దేనినివిడిచి? తురంగమాదృతే=అశ్వమునువర్జించి. అవేహి=తెలుసుకో కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను (సకర్మకప్రయోగము.) కథంభూతం=ఎటువంటివానినిగా? ప్రీతం = సంతుష్టుఁడయినవానినిగా. కుతః=ఎందువలన? అతః=ఈ కారణమువలన. న విసోఢం=సహింపఁబడలేదు. కేన=ఎవనిచేత? త్వదన్యేన=నీకంటెనితరునిచేత. కిం=ఏది? ఆయుధం=వజ్రాయుధము (కర్మణిప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. ఆయుధం కథంభూతం = వజ్రాయుధమెటువంటిది? అసంగం=ప్రతిబంధరహితమైనది. కేష్వపి=వేనియందును? అద్రిష్వపి=పర్వతములయందును కథంభూతతయా=ఎట్టిదగుటచేత? సారవత్తయా=బలముగలదగుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—అసంగం-న విద్యతే సంగో యస్య తత్ అసంగం. అసంగం, అసంగే, అసంగాని. అసంగశబ్దః అ, న, ప్ర. ఏ. అద్రిషు-అద్రౌ, అద్ర్యోః, అద్రిషు అద్రిశబ్దః ఇ, పు, స. బ. అపి-అవ్య. సారవత్తయా - సారోఽస్యాస్తీతి సారవత్; సారవతోభావః సారవత్తా, తయా సారవత్తయా. సారవత్తయా, సారవత్తాభ్యాం, సారవత్తాభిః. సారవత్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. న-అవ్య. మే-మమ మే; ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. త్వదన్యేన - త్వత్ అన్యః త్వదన్యః; తేన త్వదన్యేన. అన్యేన, అన్యాభ్యాం, అన్యైః. త్వదన్యశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. విసోఢం - విసోఢం, విసోఢే, విసోఢాని. విసోఢశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆయుధం - ఆయుధం, ఆయుధే, ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః అ. న. ప్ర, ఏ. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం, అవేత. అవపూర్వకా 'ఇణ్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్

ర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, మాం-మాం మా, అవాం నౌ,అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ప్రీతం-ప్రీతం, ప్రీతౌ, ప్రీతాన్. ప్రీత శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఋతే-అవ్య. తురంగమాత్-తురంగచ్ఛతీతి తురంగమః; తస్మాత్ తురంగమాత్. తురంగమాత్, తురంగమాభ్యాం, తురంగమేభ్యః. తురంగమశబ్దః అ,పు, పం.ఏ. కిం-కిం, కే, కాని. కింశబ్దః మ. న. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛసి-ఇచ్ఛసి, ఇచ్ఛథః,ఇచ్ఛథ. 'ఇషు ఇచ్ఛాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమ పురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. స్ఫుటం, క్రియావిశేషణమవ్య. ఆహ-ఆహ, ఆహతుః, ఆహుః 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచి' త్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. వాసవః-వాసవః, వాసవౌ, వాసవాః. వాసవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అసంగమితి. సారవత్తయా బలవత్తయా అద్రివ్యాప్యసంగమప్రతి బంధం మే ఆయుధం వజ్రం త్వదన్యేన న సోఢం సోఢం నాభవదిత్యర్థః. అతో మాం ప్రీతం సంతుష్టం అవేహి. తురంగమాదృతే తురంగమం వర్జయిత్వా, 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాది నాపంచమీ. కిమి చ్ఛసీతి స్ఫుటం వాసవః. ఆహ తురంగమాదన్యదదేయం నా స్తీతిభావః.

భావము.—దేవేంద్రుఁడు రఘుమహారాజుతో పర్వతపక్షములను ఛేదించిన నా వజ్రాయుధముయొక్క దెబ్బను నీవుగాక మఱియొకఁడు తప్పించుకొన్నవాఁడు గానే రఁడు గనుక నీయందు నాకు ప్రీతి గలిగినది. ఈగుఱ్ఱమును వదలిపెట్టి మఱియిఁకేమి కావలయునో యడుగుమనెను.

శ్లో. తతో నిషంగా దసమగ్ర ముద్ధృతం
సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగులిం,
నరేంద్రసూనుః ప్రతిసంహర న్నిషుం
ప్రియంవదం ప్రత్యవద త్సురేశ్వరమ్. ౬౪

పదచ్ఛేదము.—తతః, నిషంగాత్, అసమగ్రం, ఉద్ధృతం, సువర్ణపుంఖద్యుతి రంజితాంగులిం, నరేంద్రసూనుః, ప్రతిసంహరన్, ఇషుమ్, ప్రియంవదమ్, ప్రత్యవద త్, సురేశ్వరమ్.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, నరేంద్రసూనుః=రఘుమహారాజు, నిషంగా త్=అంబులపొదినుండి, అసమగ్రంయథాతథా=సంపూర్ణముగానట్లు,ఉద్ధృతం=పైకెత్తఁ బడిన, సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగులిం-సువర్ణ=సువర్ణముయొక్క, పుంఖ=పిడియొక్క; ద్యుతి=కాంతిచేత, రంజిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, అంగులిం=వ్రేళ్లుకలిగిన,ఇషుం=బా ణమును, ప్రతిసంహరన్ సన్= వెనుకకుతీసుకొన్నవాఁడగుచు, ప్రియంవదం=ప్రియమును జెప్పుచుండెడి, సురేశ్వరం=దేవేంద్రునిగూర్చి, ప్రత్యవదత్=ప్రత్యుత్తరముం జెప్పెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యవదత్=ప్రత్యుత్తరముచెప్పెను. కః=ఎవఁడు? నరేంద్రసూనుః=రఘుమహారాజు. కం=ఎవనినిగూర్చి? సురేశ్వరం=దేవేంద్రునిఁ గూర్చి (సకర్మకప్రయోగము). సురేశ్వరం కథంభూతం = దేవేంద్రుఁడెటువంటివాఁడు? ప్రియంవదం=ప్రియమునుజెప్పుచుండెడివాఁడు. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రతిసంహరన్సన్=వెనుకకు తీసుకొన్నవాఁడగుచు. కం=దేనిని? ఇషుం-బాణమును. ఇషుం కథంభూతం=బాణమెట్టిది? సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిం=బంగరుపిడిడాలుచే రంగువెట్టఁబడిన వ్రేళ్లుకలది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? ఉద్ధృతం = ఎత్తఁబడినది. కథం యథాతథా=ఏమగునట్లుగ? అసమగ్రంయథాతథా=సంపూర్ణముగానట్లుగ. కస్మాత్=దేనినుండి? నిషంగాత్=అంబులపొదినుండి. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. నిషంగాత్-నిషంగాత్, నిషంగాభ్యాం, నిషంగేభ్యః, నిషంగశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అసమగ్రం-సమగ్రం నభవతీత్యసమగ్రం క్రియావిశేషణ మవ్య. ఉద్ధృతం, ఉద్ధృతౌ, ఉద్ధృతాన్. ఉద్ధృతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిం-సువర్ణస్య పుంఖః, సువర్ణపుంఖః, సువర్ణపుంఖస్య ద్యుతిః సువర్ణపుంఖద్యుతిః, సు...ఖద్యుత్యా రంజితాః, సు...తాః, సు...తాః అంగుళయోయేన సః, సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిః. తం సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిం, అంగుళిం, ఆంగుళీ, ఆంగుళీన్. సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిశబ్దః ఇ. పు, ద్వి, ఏ. నరేంద్రసూనుః-నరాణాం ఇంద్రః నరేంద్రః, నరేంద్రస్య సూనుః నరేంద్రసూనుః. సూనుః, సూనూ, సూనవః. నరేంద్రసూనుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతిసంహరన్-ప్రతిసంహరన్, ప్రతిసంహరంతౌ, ప్రతిసంహరంతః. ప్రతిసంహరచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇషుం-ఇషుం, ఇషూ, ఇషూన్, ఇషుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రియంవదం-ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః, తం ప్రియంవదం, ప్రియంవదం, ప్రియంవదౌ, ప్రియంవదాన్. ప్రియంవదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రత్యవదత్-ప్రత్యవదత్, ప్రత్యవదతాం, ప్రత్యవదన్. ప్రతిపూర్వకాత్ 'వదవ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సురేశ్వరం-సురాణాం ఈశ్వరః సురేశ్వరః, తం సురేశ్వరం-సురేశ్వరం, సురేశ్వరౌ, సురేశ్వరాన్. సురేశ్వరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతిః. తతః, నరేంద్రసూనుః రఘుః, నిషంగాత్ తూణీరాత్, అసమగ్రం యథాతథా, ఉద్ధృతం ఈషదుద్ధృతమిత్యర్థః, సువర్ణపుంఖద్యుతిభిః, రంజితా అంగళయో, యేన తం, ఇషుం ప్రతిసంహరన్ నివర్తయన్ 'నాప్రహరంతం ప్రహరే' దితి నిషేధాదితిభావః. ప్రియంవదతీతి ప్రియంవదః, 'ప్రియవశేవదఃఖజి' తిఖచ్ప్రత్యయః

'అరుర్ద్విషది' త్యాదినా ముమాగమః, తం,సురేశ్వర మింద్రం, ప్రత్యవదత్. నతు ప్రహ రంత మితి భావః.

భావము.—అందును రఘుమహారాజు అంబులపొదిలోనుండి సగముమట్టుకు తన వ్రేళ్లతో తీయఁబడినఅల్లెత్రాడు తగులునిమిత్తము అడుగున కత్తెరవలె సూక్ష్మముగా చేయబడియుండెడి బాణమును ఆయమ్ములపొదిలో వెనుకకు త్రోసి హితమును జెప్పుచుండెడి దేవేంద్రునిగూర్చి ప్రత్యుత్తరము చెప్పెను.

శ్లో. అమోచ్య మశ్వం యది మన్యసే ప్రభో
తత స్సమాప్తే విధినైవ కర్మణి,
అజస్రదీక్షాప్రయత స్సమద్గురుః
క్రతో రశేషేణ ఫలేన యుజ్యతామ్. ౬౫

పదచ్ఛేదము.—అమోచ్యం, అశ్వం, యది, మన్యసే, ప్రభో, తతః,సమాప్తే, విధినా,ఏవ, కర్మణి, అజస్రదీక్షాప్రయతం, సః, మద్గురుః, క్రతోః, అశేషేణ, ఫలేన, యుజ్యతామ్.

అర్థము.—హేప్రభో=ఓదేవేంద్రుఁడ, అశ్వం=అశ్వమును, అమోచ్యం=విడువరానిదానినిగా,మన్యసేయది=తలచెదవేని,తతః=అయితే, అజస్రదీక్షాప్రయతః-అజస్ర=నిరంతరము, దీక్షా=యాగదీక్షయందు, ప్రయతః=నియతుఁడయిన, సః=ఆ, మద్గురుః-మత్=నాయొక్క,గురుః=తండ్రి,విధినైవ-శాస్త్రముచేతనే,కర్మణి=యాగకర్మ,సమాప్తే సతి=ముగిసినదౌచుండఁగా, క్రతోః=అశ్వమేధయాగముయొక్క, ఫలేన=ఫలముతో, అశేషేణ=సమస్తమయినదానితోను, యుజ్యతాం=కూడుకొనుఁగాత.

ఆకాంక్ష.—యుజ్యతాం=కూడుకొనుఁగాక. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ, మద్గురుః=నాయొక్కతండ్రి (అకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనితో? ఫలేన=ఫలముతో. కస్య=దేనియొక్క? క్రతోః=అశ్వమేధయాగముయొక్క. ఫలేన కథంభూతేన=ఫలమెట్టిది? అశేషేణ=సమస్తమయినది. కథంభూతే సతి=ఎట్టిదగుచుండఁగా? సమాప్తేసతి=ముగిసినదగుచుండఁగా.కస్మిన్=ఏది? కర్మణి=యాగకర్మ. కేనైవ=దేని చేతనే?విధినైవ=శాస్త్రముచేతనే. మద్గురుః కథంభూతః=నాతండ్రియెట్టివాఁడు. అజస్రదీక్షాప్రయతః=నిరంతరయాగదీక్షానియతుఁడు, కదా=ఎప్పుడు? తతః=అయితే. మన్యసేయది=తలచెదవేని,కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? అశ్వం=అశ్వమును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టిదానినిగా?అమోచ్యం=విడువరానిదానినిగా, కస్యసంబుద్ధిః? హే ప్రభో=ఓదేవేంద్రుఁడ.

శబ్దరూపసమాసములు.—అమోచ్యం-మోచితుంయోగ్యః మోచ్యః, మోచ్యో నభవతీత్యమోచ్యః, తం అమోచ్యం, అమోచ్యం, అమోచ్యౌ, అమోచ్యాన్. అమోచ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అశ్వం-అశ్వం, అశ్వౌ, అశ్వాన్. అశ్వశబ్దః అ, పు, ద్వి,ఏ. యది-అవ్య. మన్యసే-మన్యసే. మన్యేథే, మన్యధ్వే. 'మన అవబోధన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః ప్రభో-హేప్రభో, హేప్రభూ, హేప్రభవః. ప్రభుశబ్దః ఉ, పు, సం, ఏ.తతః-అవ్య.సమాప్తే-సమాప్తే, సమాప్తయోః, సమాప్తేషు. సమాప్తశబ్దః అ, న, స, ఏ, విధినా-విధినా, విధిభ్యాం, విధిభిః. విధిశబ్దః ఇ, పు, తృ, ఏ. ఏవ-అవ్య, కర్మణి-కర్మణి, కర్మణోః, కర్మసు. కర్మన్‌శబ్దః న, న, స, ఏ. అజస్రదీక్షాప్రయతః, అజస్రం దీక్షా, అజస్రదీక్షా, అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః, అజస్రదీక్షాప్రయతః. ప్రయతః, ప్రయతౌ, ప్రయతాః. అజస్రదీక్షాప్రయతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సః - సః, తౌ, తే, తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మద్గురుః-మమ గురుః, మద్గురుః, గురుః, గురూ, గురవః. మద్గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. క్రతోః-క్రతోః, క్రత్వోః, క్రతూనాం. క్రతుశబ్దః ఉ, పుం, ఏ. అశేషేణ-అశేషేణ, అశేషాభ్యాం, అశేషైః. అశేషశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. ఫలేన-ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః, ఫలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. యుజ్యతాం-యుజ్యతాం, యుజ్యేతాం, 'యుజ్యన్తామ్.యుజిర్ యోగ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరివిధ్యాథా లోటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—అమోచ్యమితి. హేప్రభో ఇంద్ర, అశ్వమమోచ్యం మన్యసే యది తతస్తర్హి అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః సః మద్గురుః మమ పితా విధినైవకర్మణిసమాప్తే సతి క్రతోర్యజ్ఞస్య యత్ఫలం తేన ఫలేన అశేషేణ కృత్స్నేన యుజ్యతాం యుక్తోఽస్తు. అశ్వమేధఫలలాభే కి మశ్వేనేతి భావః.

భావము.—ఓస్వామీ! గుఱ్ఱము విడువఁదగదని తలచెదుపక్షమునందు దీక్షతో నుండెడి నాతండ్రియొక్క యశ్వమేధయాగఫలమును సంపూర్ణమయినదానినిగానిమ్ము.

శ్లో. యథా చ వృత్తాంత మిమం సదోగత
స్త్రిలోచనైకాంశతయా దురాసదః,
తవైవ సందేశహరా ద్విశాంపతి
శ్శృణోతి లోకేశ తథా విధీయతామ్. ౬౬

పదచ్ఛేదము.—యథా, చ, వృత్తాంతం, ఇమం, సదోగతః, త్రిలోచనైకాంశతయా, దురాసదః, తవ, ఏవ, సందేశహరాత్, విశాంపతిః, శృణోతి, లోకేశ,తథా విధీయతామ్.

అర్థము.—సదోగతః=గృహమునుపొందిన, త్రిలోచనైకాంశతయా-త్రిలోచన=పరమేశ్వరునికి, ఏకాంశతయా=ఏకాంశభూతుఁడగుటచేత, దురాసదః=దుర్లభుఁడయిన, విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజు, యథా=ఏప్రకారముగా, ఇమం వృత్తాంతం=ఈవృత్తాంతమును, తవ=నీయొక్క, సందేశరాదేవ=వార్తాహరునివలననే, శృణోతి=వినుచున్నాఁడో. హే లోకేశ=ఓ దేవేంద్రుఁడ, తథా=అప్రకారముగా, విధీయతాం=చేయఁబడుఁగాక.

ఆకాంక్ష.—విధీయతాం=చేయఁబడుగాక. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కథం=ఎట్లు? తథా=అప్రకారము (కర్మణిప్రయోగము) కస్య సంబుద్ధిః? హేలోకేశ=ఓ దేవేంద్రుఁడ, శృణోతి=వినుచున్నాఁడో, కః=ఎవఁడు? విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఇమం=ఈవృత్తాంతం=వృత్తాంతమును (సకర్మకప్రయోగము) కస్మాదేవ=ఎవనివలననే? సందేశహరాదేవ=వార్తాహరునివలననే. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క కథం=ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగా. విశాంపతిః కథంభూతః=మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు. దురాసదః=దుర్లభుఁడయినవాఁడు. కథంభూతతయా=ఎట్టివాఁడగుటచేత? త్రిలోచనైకాంశతయా=పరమేశ్వరుని యేకాంశభూతుఁడగుటచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టివాఁడు, సదోగతః=గృహమునుపొందినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యథా-అవ్య. చ-అవ్య. వృత్తాంతం, వృత్తాంతం-వృత్తాంతౌ, వృత్తాంతాన్, వృత్తాంతశబ్దః. అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇమం-ఇమం, ఇమౌ, ఇమాన్. ఇదం శబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. సదోగతః, సదఃగతః, సదోగతః, గతః, గతౌ, గతాః. సదోగతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. త్రిలోచనైకాంశతయా-త్రీణిలోచనాని యస్యసః, త్రిలోచనః, ఏకశ్చాసౌ అంశశ్చ ఏకాంశః త్రిలోచనస్య ఏకాంశః త్రిలోచనైకాంశః, త్రిలోచనైకాంశస్య భావః త్రిలోచనైకాంశతా, తయా త్రిలోచనైకాంశతయా, అంశతయా. అంశతాభ్యాం, అంశతాభిః. త్రిలోచనైకాంశతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. దురాసదః-దుఃఖేన ఆసాదితుంశక్యః దురాసదః-దురాసదః, దురాసదౌ, దురాసదాః. దురాసదశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తవ-తవ, తే, యువయోః, వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, మ, ఏ. ఏవఅవ్య. సందేశహరాత్ - సందేశం హరతీతి సందేశహరః. తస్మాత్ సందేశహరాత్. హరాత్, హరాభ్యాం, హరేభ్యః. సందేశహరశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. విశాంపతిః విశాంపతిః. విశాంపతిః, విశాంపతిః విశాంపతీ, విశాంపతయః. విశాంపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర. ఏ. శృణోతి-శృణోతి, శృణుతః, శృణ్వంతి. 'శ్రుశ్రవణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభవిష్యతి లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హేలోకేశఃలోకానాంఈ

శశిలోకేశః. తస్యసంబుద్ధిః హేలోకేశ-హేలోకేశ, హేలోకేశా, హేలోకే[redacted]ః, లో[redacted]కే శశబ్దః అ,పు,సం,ఏ. తథా-అవ్య, విధీయతాం-విధీయతాం, విధీయేతాం, విధీ[redacted]. విపూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకా త్కర్మ[redacted]ణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యథేతి. సదోగతః, గృహంగతః, త్రిలోచనస్యేశ్వరస్య ఏక[redacted]ం శతయా యజమానస్యాపి అష్టానాం మూర్తీనా మన్యతమమూర్తిత్వాత్ దురాస[redacted]ః, దుష్ప్రాపః విశాంపతిర్నృపతిః యథా ఇమం వృత్తాంతం తవ సందేశహరా [redacted] రాదేవ శృణోతి హేలోకేశ తథా విధీయతాం.

భావము.—మఱియు నీశ్వరసంబంధియైన అష్టమూర్తులలోయాగదీక్ష చేత న[redacted]క మూర్తియైనందువలన సహింపరాదని పరాక్రమముగలిగి యింటిలో నుండెడు నా[redacted]ం ప్రియగు దిలీపమహారాజునకు నీవృత్తాంతమును మీరు మీమనుష్యులచేతనే చెప్పిం[redacted]వ వలయును.

శ్లో. తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువా న్రఘో
ర్యథాగతం మాతలిసారథి ర్యయౌ,
నృపస్య నాతిప్రమనా స్సదోగృహం
సుదక్షిణాసూను రపి న్యవర్తత. [redacted]2

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, కామం, ప్రతిశుశ్రువాన్, రఘోః, యథాగ[redacted]ం, మాతలిసారథిః, యయౌ, నృపస్య, నాతిప్రమనాః, సదోగృహం, సుదక్షిణాసూ[redacted]ః, అపి, న్యవర్తత.

అర్థము.— మాతలిసారథిః-మాతలి=మాతలియే, సారథిః=సారథిగాఁగలిగిన [redacted]వేం ద్రుఁడు, రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, కామం=మనోరథమును, తథేతి=అట్[redacted]లనే యని, ప్రతిశుశ్రువాన్=ప్రతిజ్ఞ చేసినవాఁడగుచు, యథాగతం=వచ్చినట్లుగ, య[redacted] =తరలిపోయెను. సుదక్షిణాసూనురపి = రఘుమహారాజును, సదోగృహం=సభామం[redacted]టప మును గూర్చి, న్యవర్తత=వెనుకకుదిరిగెను.

ఆకాంక్ష.—న్యవర్తత=వెనుకకుతిరిగెను. కోఽపి=ఎవఁడును? సుదక్షిణాసూను రపి=రఘుమహారాజును. కిం=దేనినిఁగూర్చి? సదోగృహం = సభామంటపమునుఁగూర్చి. (సకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? నృపస్య=దిలీపమహారాజుయొక్క. [redacted]థం భూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? నాతిప్రమనాస్సన్=అత్యంతసంతోషవిశిష్టుఁడుకాని[redacted]వాఁ డగుచు. యయౌ=తరలెను. కః=ఎవఁడు? మాతలిసారథిః=మాతలియేసారథిగా కలి[redacted]నదే వేంద్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కథం = ఎట్లుగ? యథాగతం=వచ్చినట్లుగ. కథం

అర్థము.—సదోగతః=గృహమునుపొందిన, త్రిలోచనైకాంశతయా-త్రిలోచన
=పరమేశ్వరునికి, ఏకాంశతయా=ఏకాంశభూతుఁడగుటచేత, దురాసదః=దుర్లభుఁడ
యిన, విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజు,యథా=ఏప్రకారముగా,ఇమం
వృత్తాంతం=ఈవృత్తాంతమును, తవ=నీయొక్క, సందేశరాదేవ=వార్తాహరునివలననే,
శృణోతి=వినుచున్నాఁడో. హే లోకేశ=ఓదేవేంద్రుఁడ, తథా=ఆప్రకారముగా, విధీ
యతాం=చేయఁబడుఁగాక.

ఆకాంక్ష.—విధీయతాం=చేయఁబడుగాక. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత.
కథం=ఎట్లు?తథా=ఆప్రకారము (కర్మణిప్రయోగము)కస్య సంబుద్ధిః?హేలోకేశ=ఓదే
వేంద్రుఁడ, శృణోతి=వినుచున్నాఁడో, కః=ఎవఁడు? విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుఁడయిన
దిలీపమహారాజు. కం=దేనిని? ఇ,మం=ఈవృత్తాంతం=వృత్తాంతమును (సకర్మకప్రయో
గము) కస్మాదేవ=ఎవనివలననే? సందేశహరాదేవ=వార్తాహరునివలననే.కస్య=ఎవనియొ
క్క?తవ=నీయొక్క కథం=ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగా. విశాంపతిః కథంభూతః=
మనుజేశ్వరుఁడయిన దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు. దురాసదః=దుర్లభుఁడయినవాఁడు. కథం
భూతతయా=ఎట్టివాఁడగుటచేత? త్రిలోచనైకాంశతయా=పరమేశ్వరుని యేకాంశ
భూతుఁడగుటచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టివాఁడు, సదోగతః=గృహమునుపొం
దినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యథా-అవ్య. చ-అవ్య.వృత్తాంతం, వృత్తాంతం-వృ
త్తాంతౌ, వృత్తాంతాన్, వృత్తాంతశబ్దః.అ,పు,ద్వి,ఏ.ఇమం-ఇమం,ఇమౌ,ఇమాన్.ఇదం
శబ్దః మ,పు,ద్వి,ఏ. సదోగతః, సదఃగతః, సదోగతః, గతః,గతౌ, గతాః.సదోగతశబ్దః
అ, పు, ప్ర, ఏ. త్రిలోచనైకాంశతయా-త్రీణిలోచనాని యస్యసః, త్రిలోచనః,ఏక
శ్చాసౌ అంశశ్చ ఏకాంశః త్రిలోచనస్య ఏకాంశః త్రిలోచనైకాంశః,త్రిలోచనైకాం
శస్య భావః త్రిలోచనైకాంశతా, తయా త్రిలోచనైకాంశతయా,, అంశతయా. అం
శతాభ్యాం, అంశతాభిః. త్రిలోచనైకాంశతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ,ఏ.దురాసదః-దుఃఖేన
ఆసాదితుంశక్యః దురాసదః-దురాసదః,దురాసదౌ, దురాసదాః. దురాసదశబ్దః అ, పు,
ప్ర, ఏ. తవ-తవ, తే, యువయోః, వాం, యుష్మాకం, వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,
ఏ. ఏవఅవ్య. సందేశహరాత్ - సందేశం హరతీతి సందేశహరః. తస్మాత్ సందేశ
హరాత్. హరాత్, హరాభ్యాం, హరేభ్యః. సందేశహరశబ్దః అ,పు,పం,ఏ.విశాంపతిః
విశాంపతిః. విశాంపతిః, నిశాంపతిః విశాంపతీ, నిశాంపతయః.నిశాంపతిశబ్దఃఇ,పు,ప్ర.
ఏ.శృణోతి-శృణోతి, శృణుతః,శృణ్వంతి. 'శ్రుశ్రవణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్క
ర్తరిభవిష్యతి లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హేలోకేశఃలోకానాంఈ

శశిలోకేశః. తస్యసంబుద్ధిః హేలోకేశ-హేలోకేశ, హేలోకేశౌ, హేలోకేశాః. లోకేశశబ్దః అ,పు,సం,ఏ. తథా-అవ్య, విధీయతాం-విధీయతాం, విధీయేతాం, విధీయంతాం. విపూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః' రిత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్మణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యథేతి. సదోగతః, గృహంగతః, త్రిలోచనస్యేశ్వరస్య ఏకాంశతయా యజమానస్యాపి అష్టానాం మూర్తీనా మన్యతమమూర్తిత్వాత్ దురాసదః, దుష్ప్రాపః విశాంపతిర్నృపతిః యథా ఇమం వృత్తాంతం తవ సందేశహరా ద్వార్తాహరాదేవ శృణోతి హేలోకేశ తథా విధీయతాం.

భావము.—మఱియు నీశ్వరసంబంధియైన అష్టమూర్తులలోయాగదీక్షచేత నొకమూర్తియైనందువలన సహింపకూడని పరాక్రమముగలిగి యింటిలో నుండెడు నాతండ్రియగు దిలీపమహారాజునకు నీవృత్తాంతమును మీరు మీమనుష్యులచేతనే చెప్పిపంపవలయును.

శ్లో. తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువా న్రఘో
ర్యథాగతం మాతలిసారథి ర్యయౌ,
నృపస్య నాతిప్రమనా స్సదోగృహం
సుదక్షిణాసూను రపి న్యవర్తత. ౬౭

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, కామం, ప్రతిశుశ్రువాన్, రఘోః, యథాగతం, మాతలిసారథిః, యయౌ, నృపస్య, నాతిప్రమనాః, సదోగృహం, సుదక్షిణాసూనుః, అపి, న్యవర్తత.

అర్థము.— మాతలిసారథిః-మాతలి=మాతలియే, సారథిః=సారథిగాఁగలిగిన దేవేంద్రుఁడు, రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, కామం=మనోరథమును, తథేతి=అటులనేయని, ప్రతిశుశ్రువాన్=ప్రతిజ్ఞచేసినవాఁడగుచు, యథాగతం=వచ్చినట్లుగ, యయౌ=తరలిపోయెను. సుదక్షిణాసూనురపి = రఘుమహారాజును, సదోగృహం=సభామంటపమును గూర్చి, న్యవర్తత=వెనుకకుదిరిగెను.

అకాంక్ష.—న్యవర్తత=వెనుకకుతిరిగెను. కోఽపి=ఎవఁడును? సుదక్షిణాసూనురపి=రఘుమహారాజును. కిం=దేనినిఁగూర్చి? సదోగృహం = సభామంటపమునుఁగూర్చి. (సకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? నృపస్య=దిలీపమహారాజుయొక్క. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? నాతిప్రమనాస్సన్=అత్యంతసంతోషవిశిష్టుఁడుకానివాఁడగుచు. యయౌ=తరలెను. కః=ఎవఁడు? మాతలిసారథిః=మాతలియేసారథిగా కలిగినదేవేంద్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కథం = ఎట్లుగ? యథాగతం=వచ్చినట్లుగ. కథ

భూతః = ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రతిశుశ్రువాన్ = ప్రతిజ్ఞ చేసినవాఁడగుచు. కిమితి=ఏమని? తథేతి=అటులనేయని కం=దేనిని? కామం = మనోరథమును. కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః = ఆరఘుమహారాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తథా-అవ్య. ఇతి-అవ్య, కామం-కామం, కామౌ, కామాన్. కామశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. ప్రతిశుశ్రువాన్ - ప్రతిశుశ్రువాన్, ప్రతిశుశ్రువాంసౌ, ప్రతిశుశ్రువాంసః. ప్రతిశుశ్రువచ్ఛబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం రఘుశబ్దః ఉ,పు, ష, ఏ యథాగతం-ఆగతమనతిక్రమ్య యథాగతం-అవ్యయీభావః.అవ్య. మాతలిసారథిః,మాతలిరేవసారథిర్యస్యసః మాతలిసారథిః-సారథిః, సారథీ, సారథయః. మాతలిసారథిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః 'యా ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నృపస్య - నౄన్ పాతీతి నృపః, తస్య నృపస్య, నృపస్య,నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. నాతిప్రమనాః-ప్రకృష్టం మనోయస్య సః, ప్రమనాః, అత్యంతం, ప్రమనాః, అతిప్రమనాః, అతిప్రమనా న భవతీతి నాతి ప్రమనాః ప్రమనాః, ప్రమనసౌ, ప్రమనసః నాతిప్రమనశ్శబ్దః స,పు,ప్ర,ఏ.సదోగృహం - సదసః గృహం సదోగృహం, తత్ సదోగృహం. గృహం, గృహే, గృహాణి. సదోగృహశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సుదక్షిణాసూనుః-సుదక్షిణాయాః సూనుః సుదక్షిణాసూనుః, సూనుః, సూనూ, సూనవః. సుదక్షిణాసూనుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. న్యవర్తత-న్యవర్తత న్యవర్తేతాం, న్యవర్తంత. నిపూర్వకాత్ 'వృతువర్తనే'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి. మాతలిసారథిరింద్రః, రఘోస్సంబంధినం కామం మనోరథం, తథేతి తథాస్త్వితి,ప్రతిశుశ్రువాన్ 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుప్రత్యయః.యథాగతం, యయౌ, సుదక్షిణాసూనుః రఘురపినాతిప్రమనాః విజయలాభేఽప్యశ్వనాశాన్నాతిహృష్టస్సన్ నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః, నృపస్య సదోగృహం ప్రతిన్యవర్తత.

భావము — దేవేంద్రుఁడు అట్లేకానియని చెప్పి వెళ్లిపోయెను. రఘుమహారాజు గుఱ్ఱమును పోగొట్టుకొన్న చింతచేతఁ దనకుఁగలిగిన విజయమునకు దనివి నొందకయే తననగరికి వెళ్లిపోయెను.

శ్లో. త మభ్యనందత్ప్రథమం ప్రబోధితః
ప్రజేశ్వర శ్శాసనహారిణా హరేః,

పరామృశ న్హర్షజలేన పాణినా
తదీయ మంగం కులిశవ్రణాంకితమ్. ౭౮

పదచ్ఛేదము.—తం, అభ్యనందత్, ప్రథమం, ప్రబోధితః, ప్రజేశ్వరః, శాసనహారిణా, హరేః, పరామృశన్, హర్షజలేన, పాణినా, తదీయం, అంగం, కులిశవ్రణాంకితమ్.

అర్థము.—హరేః=దేవేంద్రునియొక్క, శాసనహారిణా=ఆజ్ఞాహారునిచేత, ప్రథమం=మొదటను, ప్రబోధితః=తెలిపింపఁబడిన, ప్రజేశ్వరః=దిలీపమహారాజు, హర్షజలేన-హర్ష=సంతోషముచేత, జలేన=శీతలమయిన, పాణినా=హస్తముచేత, కులిశవ్రణాంకితం-కులిశ=వజ్రాయుధముయొక్క, వ్రణ=గాయములచేత, అంకితం=గుర్తుగలదిగాఁ జేయఁబడిన, తదీయం=ఆరఘుమహారాజుసంబంధియయిన, అంగం=శరీరమును, పరామృశన్ సన్=స్పృశించువాఁడగుచు, తం=ఆరఘుమహారాజును, అభ్యనందత్=బుజ్జగించెను.

ఆకాంక్ష.—అభ్యనందత్=బుజ్జగించెను. కః=ఎవఁడు? ప్రజేశ్వరః=దిలీపమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును(సకర్మకప్రయోగము.) కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? పరామృశన్ సన్=స్పృశించువాఁడగుచు. కిం=దేనిని? అంగం=శరీరమును. అంగంకథంభూతం=శరీరమెట్టిది? తదీయం=ఆరఘుమహారాజు సంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? కులిశవ్రణాంకితం=వజ్రాయుధముయొక్క గాయములచే గుర్తులుకలది. కేన=దేనిచేత? పాణినా=హస్తముచేత. పాణినాకథంభూతేన=హస్తమెట్టిది? హర్షజలేన=సంతోషముచే శీతలమయినది. ప్రజేశ్వరః కథంభూతః=దిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రబోధితః=తెలిపింపఁబడినవాఁడు, కదా=ఎప్పుడు? ప్రథమం=మొదటను. కేన=ఎవనిచేత? శాసనహారిణా = ఆజ్ఞాహరునిచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? హరేః=దేవేంద్రునియొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ద్వి,ఏ. అభ్యనందత్-అభ్యనందత్, అభ్యనందతాం,అభ్యనందన్.అభిపూర్వకాత్ 'టునదిసమృద్ధా'విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలజి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రథమం-ప్రథమం,ప్రథమౌ,ప్రథమాన్.ప్రథమశబ్దః.అ,పు,ద్వి,ఏ. ప్రబోధితః-ప్రబోధితః, ప్రబోధితౌ, ప్రబోధితాః. ప్రబోధితశబ్దః,అ,పు,ప్ర,ఏ. ప్రజేశ్వరః-ప్రజానాం ఈశ్వరః ప్రజేశ్వరః,ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ,ఈశ్వరాః. ప్రజేశ్వరశబ్దః అ,పు.ప్ర.ఏ.శాసనహారిణా-శాసనం హరతీతి శాసనహారీ, తేన శాసనహారిణా, హారిణా, హారిభ్యాం, హారిభిః. శాసనహారిన్ శబ్దః న,పు,తృ,ఏ. హరేః-హరేః, హర్యోః, హరీణాం. హరిశబ్దః ఇ,పు,ష,ఏ.

పరామృశన్ - పరామృశన్, పరామృశంతౌ, పరామృశంతః. పరామృశచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. హర్షజలేన - హర్షేన జలః హర్షజలః, తేన హర్షజలేన. జలేన, జలాభ్యాం, జలైః. హర్షజలశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. పాణినా - పాణినా, పాణిభ్యాం, పాణిభిః. పాణిశబ్దః ఇ, పు, తృ, ఏ. తదీయం - తస్యఇదం తదీయం, తత్ తదీయం - తదీయం, తదీయే, తదీయాని. తదీయశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అంగం - అంగం, అంగే, అంగాని. అంగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. కులిశవ్రణాంకితం - కులిశస్య వ్రణాని కులిశవ్రణాని, అంకాః అస్మిన్ సంతీత్యంకవత్, అంకవత్కృతం అంకితమ్, కులిశవ్రణైః, అంకితం కులిశవ్రణాకితం, తత్ కులిశవ్రణాంకితం, అంకితం, అంకితే, అంకితాని. కులిశవ్రణాంకితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. హరేరింద్రస్య శాసనహారిణా పురుషేణ ప్రథమం ప్రబోధితో జ్ఞాపితః వృత్తాంతమితిశేషః. ప్రజేశ్వరో దిలీపః, హర్షజలేన హర్షశిశిరేణ; పాణినా కులిశవ్రణాంకితం తస్య రఘోరిదం తదీయం అంగం శరీరం పరామృశన్ స్పృశన్, తం రఘుం అభ్యనందత్.

భావము.—దేవేంద్రుఁడు దిలీపమహారాజునకు తనదూతవలన నాప్రకారమే చెప్పిపంపించఁగా అందులకు దిలీపమహారాజానందభరితుఁ డగుచు వజ్రాయుధప్రహారము వలన నొచ్చిన రఘుమహారాజుయొక్క దేహమును తనచల్లనిచేతులతో తడవుచు ఆయనను మెచ్చుకొనెను.

శ్లో. ఇతి క్షితీశో నవతిం నవాధికాం
మహాక్రతూనాం మహనీయశాసనః,
సమారురుక్షు ర్దివ మాయుషః క్షయే
తతాన సోపానపరంపరా మివ. ౮౯

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, క్షితీశః, నవతిం, నవాధికాం. మహాక్రతూనాం, మహనీయశాసనః, సమారురుక్షుః, దివం, ఆయుషః, క్షయే, తతాన, సోపానపరంపరాం, ఇవ.

అర్థము.—ఇతి=పూర్వోక్తప్రకారముగ, మహనీయశాసనః-మహనీయ=పూజ్యమయిన, శాసనః=ఆజ్ఞగలిగిన, క్షితీశః=దిలీపమహారాజు, మహాక్రతూనాం - మహాత్=ఉత్కృష్టములైన, క్రతూనాం=అశ్వమేధయాగములయొక్క, నవాధికాం-నవ=తొమ్మిదింటిచేత, అధికాం=అధికమయిన, నవతిం=తొంబదిని, ఆయుషః=ఆయుస్సుయొక్క, క్షయే=అంతమందు, దివం=స్వర్గమును, సమారురుక్షుస్సన్ = ఎక్కనిచ్ఛయించినవాఁడగుచు, సోపానపరంపరామివ - సోపాన=మెట్లయొక్క, పరంపరామివ=పంక్తినివలె, తతాన=విస్తరింపఁజేసెను.

ఆకాంక్ష.—తతాన=విస్తరింపఁజేసెను కః=ఎవఁడు? క్షితీశః=దిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? నవతిం=తొంబదిని(సకర్మకప్రయోగము). కామివ=దేనినివలె? సోపానపరం పరామివ-సోపాన=మెట్లయొక్క, పరంపరామివ=పంక్తినివలె కథంభూతస్సన్=ఎటు వంటివాఁడగుచు? సమారురుక్షుస్సన్=ఎక్కనిచ్ఛయించినవాఁడగుచు. కాం=దేనిని? దివం=స్వర్గమును. కస్మిన్=దేనియందు? క్షయే=నాశమందు. కస్య=దేనియొక్క? ఆయుషః =ఆయుస్సుయొక్క, నవతింకథంభూతాం=తొంబదెటువంటిది? నవాధికాం=తొమ్మిదింటి చేత నధికమయినది. కేషాం=దేనియొక్క? మహాక్రతూనాం=ఉత్కృష్టములయిన యశ్వ మేధయాగములయొక్క, క్షితీశఃకథంభూతః=దిలీపమహారాజెటువంటివాఁడు? మహనీయ శాసనః=పూజ్యమయినయాజ్ఞ కలిగినవాఁడు. కథం-ఎట్లు? ఇతి=పూర్వోక్తప్రకారముగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్య. క్షితీశః - క్షిత్యాః ఈశః క్షితీశః, ఈశః ఈశౌ, ఈశాః క్షితీశశబ్దః అ, పు. ప్ర. ఏ. నవతిం-నవతిః, నవతిం, నవత్యా. నవత్యై, నవతయే, నవత్యాః, నవతేః, నవత్యాం,నవతౌ. నవతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, నిత్యమేకవచనే,ద్వి, ఏ. నవాధికాం-నవభిః, అధికా, నవాధికా, తాం నవాధికాం. అధికాం,అధికే,అధికాః. నవాధికాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహాక్రతూనాం-మహాంతశ్చతేక్రతవశ్చ మహాక్ర తవః, తేషాం మహాక్రతూనాం. క్రతోః, క్రత్వోః, క్రతూనాం, మహాక్రతుశబ్దః ఉ,పు,ష,బ. మహనీయశాసనః-మహనీయంశాసనంయస్యసః మహనీయశాసనః. శాసనః, శాసనౌ, శాసనాః. మహనీయశాసనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సమారురుక్షుః-సమారోఢు మిచ్ఛుః సమారురుక్షుః. సమారురుక్షుః, సమారురుక్షూ, సమారురుక్షవః. సమారురు క్షుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. దివం-దివం, దివౌ, దివః. దివ్‌శబ్దః వ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆయుషః-ఆయుషః, ఆయుషోః, ఆయుషాం. ఆయుశ్శబ్దః స, న, ష, ఏ. క్షయే- క్షయే, క్షయయోః, క్షయేషు. క్షయశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తతాన-తతాన, తేనతుః, తేనుః. 'తనువిస్తారే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపు రుషైకవచనాంతః. సోపానపరంపరాం-సోపానానాం పరంపరా సోపానపరంపరా, తాం సోపానపరంపరాం. పరంపరాం, పరంపరే, పరంపరాః. సోపానపరంపరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇత్యనేనప్రకారేణమహనీయశాసనః, పూజనీయాజ్ఞః క్షితీశో దిలీపః, మహాక్రతూనా మశ్వమేధానాం, నవభిరధికాం నవతిం ఏకోనశతం, ఆయుషః, క్షయే సతి దివంస్వర్గం, సమారురుక్షుః ఆరోఢుమిచ్ఛుస్సన్, సోపానానాం పరంపరాం పఙ్క్తిమివ తతాన.

భావము.—దిలీపమహారాజంత్యకాలమునందు స్వర్గమునకుపోవలయు ననునిచ్ఛ తో దానికి మెట్లుకట్టినట్లు తొంబదితొమ్మిది యశ్వమేధయాగములను జేసెను.

శ్లో. అథ స విషయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధి సూనవే
నృపతికకుదం దత్వా యూనే సితాతపవారణమ్,
మునివనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియే
గళితవయసా మిక్ష్వాకూణా మిదం హి కులవ్రతమ్. 70

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే తృతీయస్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, సః, విషయవ్యావృత్తాత్మా, యథావిధి, సూనవే, నృపతికకుదం, దత్వా, యూనే,సితాతపవారణమ్, మునివనతరుచ్ఛాయామ్, దేవ్యా, తయా, సహ, శిశ్రియే, గళితవయసాం, ఇక్ష్వాకూణాం, ఇదం, హి, కులవ్రతం.

అర్థము.—అథ=అనంతరమునందు, విషయవ్యావృత్తాత్మా - విషయ=శబ్దాదివిష
యములనుండి, వ్యావృత్త=వెనుకకుతిరిగిన, ఆత్మా=చిత్తముగలిగిన,సః=దిలీపమహారాజు,
యథావిధి=యథాశాస్త్రముగ, యూనే=యౌవనవంతుఁడయిన,సూనవే=పుత్రుఁడయిన
రఘుమహారాజునకు, నృపతికకుదం-నృపతి=రాజునకు, కకుదం=చిహ్నమయిన, సితా
తపవారణం=శ్వేతచ్ఛత్రమును, దత్వా=ఇచ్చి,తయా=ఆ, దేవ్యాసహ=సుదక్షిణాదేవితో
కూడ, మునివనతరుచ్ఛాయాం-మునివన=ఋషివనమందలి, తరు = వృక్షముయొక్క,
ఛాయాం=నీడను, శిశ్రియే=ఆశ్రయించెను. తథాహి=అదేసరి, గళితవయసాం-గళిత=
గడిచిపోయిన, వయసాం=వయసుగలిగిన, ఇక్ష్వాకూణాం=ఇక్ష్వాకుదేశాధీశులకు,ఇదం=
ఈవనగమనము, కులవ్రతంహి-కుల=కులక్రమాగతమయిన,వ్రతం హి=నియమముగదా?

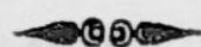
ఆకాంక్ష.—కులవ్రతంహి=కులక్రమాగతమయిననియమముగదా. కిం=ఏది? ఇదం
=ఈవనగమనము (అకర్మకప్రయోగము). కేషాం=ఎవరికి? ఇక్ష్వాకూణాం=ఇక్ష్వాకుదేశా
ధీశులకు. ఇక్ష్వాకూణాంకథంభూతానాం=ఇక్ష్వాకుదేశాధీశులెట్టివారు? గళితవయసాం=
గడిచినవయసుగలవారు. తథాహి=అదేసరి. శిశ్రియే=ఆశ్రయించెను. కః=ఎవఁడు? సః=
ఆదిలీపమహారాజు. కాం=దేనిని? మునివనతరుచ్ఛాయాం=ఋషివనమందలి వృక్షము
యొక్కనీడను (అకర్మకప్రయోగము). కయాసహ=ఎవతెతోడ? తయా దేవ్యాసహ=ఆసు
దక్షిణాదేవితోఁగూడ. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? దత్వా=ఇచ్చి. కిం=దేనిని? సితాతపవారణం=
శ్వేతచ్ఛత్రమును, సితాతపవారణం కథంభూతం=శ్వేతచ్ఛత్రమెట్టిది? నృపతికకుదం=
రాజునకుచిహ్నమైనది. కస్మై=ఎవనికొఱకు? సూనవే=పుత్రుఁడయిన రఘుమహారాజు
కొఱకు. సూనవే కథంభూతాయ=పుత్రుఁడయిన రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? యూనే
యౌవనవంతుఁడు. కథం=ఎట్లుగా? యథావిధి=యథాశాస్త్రముగా. సకథంభూతః=ఆదిలీప
మహారాజెట్టివాఁడు? విషయవ్యావృత్తాత్మా=శబ్దాదివిషయములనుండి వెనుకకుతిరిగినచిత్త
ము కలిగినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ, విషయవ్యావృత్తాత్మా - విషయేభ్యః వ్యావృత్తః విషయవ్యావృత్తః, విషయవ్యావృత్తః ఆత్మా యస్య సః విషయవ్యావృత్తాత్మా. ఆత్మా, ఆత్మానౌ, ఆత్మానః విషయవ్యావృత్తాత్మన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. యథావిధి-విధిమనతిక్రమ్యయథావిధి. అవ్యయీభావమవ్య. సూనవే-సూనవే, సూనుభ్యాం, సూనుభ్యః. సూనుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. నృపతికకుదం-నృపతేః కకుదం నృపతికకుదం తత్ నృపతికకుదం. కకుదం, కకుదే, కకుదాని. నృపతికకుదశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. దత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. యూనే-యూనే, యువభ్యాం, యువభ్యః. యువన్ శబ్దః న, పు, చ, ఏ. సితాతపవారణం-ఆతపఃవార్యతే అనేనేత్యాతపవారణం, సితంచతత్ ఆతపవారణంచ సీతాతపవారణం, తత్ సీతాతపవారణం, వారణం, వారణే, వారణాని. సితాతపవారణశబ్దః అ, న, ద్వి ఏ. మునివనతరుచ్ఛాయాం-మునీనాం వనం మునివనం, మునివనే తరుః మునివనతరుః, మునివనతరోః ఛాయా మునివనతరుచ్ఛాయా, తాం మునివనతరుచ్ఛాయాం. ఛాయాం, ఛాయే, ఛాయాః. మునివనతరుచ్ఛాయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి. ఏ. దేవ్యా-దేవ్యా, దేవీభ్యాం, దేవీభిః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, ఏ. తయా-తయా, తాభ్యాం తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, తృ, ఏ. సహ-అవ్య. శిశ్రియే-శిశ్రియే, శిశ్రియాతే, శిశ్రియిరే 'శ్రిఞ్ సేవాయా' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. గళితవయసాం-గళితం వయః యేషాంతే గళితవయసః, తేషాం గళితవయసాం. వయసః, వయసోః, వయసాం. గళితవయశ్శబ్దః స, పు, ష, బ. ఇక్ష్వాకూణాం-ఇక్ష్వాకూణాంరాజానః ఇక్ష్వాకవః, తేషాం ఇక్ష్వాకూణాం, ఇక్ష్వాకస్య, ఇక్ష్వాకయోః, ఇక్ష్వాకూణాం. ఇక్ష్వాకుశబ్దః అ,పు,ష,బ. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్ శబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. కులవ్రతం-కులస్య వ్రతం కులవ్రతం. వ్రతం, వ్రతే వ్రతాని. కులవ్రతశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి అథ విషయేభ్యోవ్యావృత్తాత్మానివృత్తచిత్తః, సదిలీపః యథావిధియథాశాస్త్రం, యూనేసూనవే పుత్రాయ, నృపతికకుదంరాజచిహ్నం 'కకుద్వత్కకుదంశ్రేష్ఠేవృషాంగే రాజలక్ష్మణీ' తి విశ్వః, వారణం శ్వేతచ్ఛత్రం దత్వా తయా దేవ్యాసుదక్షిణయా సహ, మునివనతరోః ఛాయాం శిశ్రియే శ్రితవాన్. వానప్రస్థాశ్రమం స్వీకృతవా నిత్యర్థః, తథాహి గళితవయసాం వృద్ధానాం, ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకుగోత్రాపత్యానాం, తద్రాజ సంజ్ఞకత్వాదఞోలుక్, ఇదంవనగమనం కులవ్రతం హి దేవ్యాసహేత్యనేనసపత్నీక వానప్రస్థాశ్రమ ఉక్తః, తథాచ యాజ్ఞవల్క్యః 'సుతవిన్యస్త పత్నీకస్తయావాఽనుగతోవనం, వానప్రస్థో బ్రహ్మచారీసాగ్నిస్సోపాసనో వ్రజే' దితి. హరిణీవృత్తమేతత్.

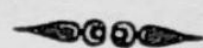
భావము.—దిలీపమహారాజు సర్వసంగపరిత్యాగుఁడగుచు రాజ్యలక్ష్మికిచిహ్నమైన శ్వేతచ్ఛత్రమును వయోవంతుఁడయిన తనకుమారుఁడగు రఘుమహారాజునకునిచ్చి భార్యతోఁగూడ వానప్రస్థాశ్రమధర్మమును జరుపుటకు వనమునకు వెళ్ళిపోయెను. ఇక్ష్వాకువంశపురాజులకు వృద్ధత్వమందు వానప్రస్థాశ్రమము నవలంబించుట యాచారముగదా.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం
సంజీవినీసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

రఘువంశమహాకావ్యము

చతుర్థసర్గము.

శ్లో. స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ,
దినాంతే నిహితం తేజః సవిత్రేవ హుతాశనః. 1

పదచ్ఛేదము.—సః, రాజ్యం, గురుణా, దత్తం, ప్రతిపద్య, అధికం, బభౌ దినాంతే, నిహితం, తేజః, సవిత్రా, ఇవ, హుతాశనః.

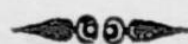
అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు. గురుణా=తండ్రియగు దిలీపమహారాజు చేత, దత్తం=ఇవ్వఁబడిన, రాజ్యం=రాజ్యమును, ప్రతిపద్య=పొంది, దినాంతే=సాయంకాలమందు. సవిత్రా=సూర్యునిచేత, నిహితం=ఉంచఁబడిన, తేజః=తేజస్సును. ప్రతిపద్య=పొంది, హుతాశన ఇవ=అగ్నిహోత్రుఁడువలె, అధికం=మిక్కిలి, బభౌ=ప్రకాశించెను.

అన్వయము.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్మక ప్రయోగము) కథం=ఎట్లు? అధికం=మిక్కిలి. క ఇవ = ఎవఁడువలె? హుతాశన ఇవ= అగ్నిహోత్రుఁడువలె. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రతిపద్య=పొంది. కిం=దేనిని? తేజః=తేజస్సును. తేజః కథంభూతం=తేజస్సెట్టిది? నిహితం=ఉంచఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? సవిత్రా=సూర్యునిచేత. కస్మిన్=దేనియందు? దినాంతే=సాయంకాలమందు. కిం కృత్వా= ఏమిచేసి? ప్రతిపద్య=పొంది. కిం=దేనిని? రాజ్యం=రాజ్యమును రాజ్యం కథంభూతం= రాజ్యమెట్టిది? దత్తం=ఇవ్వఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? గురుణా=తండ్రియగు దిలీపమహారాజుచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే, తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్యం- రాజ్ఞః కర్మభావోవా రాజ్యం, తత్ రాజ్యం, రాజ్యం, రాజ్యే, రాజ్యాని. రాజ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. గురుణా గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉ, పు, తృ. ఏ. దత్తం-దత్తం, దత్తే దత్తాని. దత్తశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రతిపద్య - ల్యబంతమవ్యయమ్. అధికం, క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః 'భాదీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, దినాంతే - దినస్య అంతః దినాంతః. తస్మిన్ దినాంతే - దినాంతే, దినాంతయోః, దినాంతేషు - దినాంతశబ్దః అ, పు, స, ఏ. నిహితం-నిహితం, నిహితే, నిహితాని. నిహితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. తేజః-తేజః, తేజసీ, తేజాంసి. తేజశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

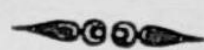
భావము.—దిలీపమహారాజు సర్వసంగపరిత్యాగుఁడగుచు రాజ్యలక్ష్మికిచిహ్నమైన శ్వేతచ్ఛత్రమును వయోవంతుఁడయిన తనకుమారుఁడగు రఘుమహారాజునకునిచ్చి భార్యతోకూడ వానప్రస్థాశ్రమధర్మమును జరుపుటకు వనమునకు వెళ్ళిపోయెను. ఇక్ష్వాకువంశపురాజులకు వృద్ధత్వమందు వానప్రస్థాశ్రమము నవలంబించుట యాచారముగదా.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

రఘువంశమహాకావ్యము

చతుర్థసర్గము.

శ్లో. స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిప్రద్యాధికం బభౌ,
దినాంతే నిహితం తేజః సవిత్రేవ హుతాశనః. ౧

పదచ్ఛేదము.—సః, రాజ్యం, గురుణా, దత్తం, ప్రతిపద్య, అధికం, బభౌ దినాంతే, నిహితం, తేజః, సవిత్రా, ఇవ, హుతాశనః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు. గురుణా=తండ్రియగు దిలీపమహారాజు చేత, దత్తం=ఇవ్వఁబడిన, రాజ్యం=రాజ్యమును, ప్రతిపద్య=పొంది, దినాంతే=సాయంకాలమందు. సవిత్రా=సూర్యునిచేత, నిహితం=ఉంచఁబడిన, తేజః=తేజస్సును. ప్రతిపద్య=పొంది, హుతాశన ఇవ=అగ్నిహోత్రుఁడువలె, అధికం=మిక్కిలి, బభౌ=ప్రకాశించెను.

అన్వయము.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు(అకర్మక ప్రయోగము) కథం=ఎట్లు? అధికం=మిక్కిలి. క ఇవ = ఎవఁడువలె? హుతాశన ఇవ= అగ్నిహోత్రుఁడువలె. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రతిపద్య=పొంది. కిం=దేనిని? తేజః=తేజస్సును. తేజః కథంభూతం=తేజస్సెట్టిది? నిహితం=ఉంచఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? సవిత్రా=సూర్యునిచేత. కస్మిన్=దేనియందు? దినాంతే=సాయంకాలమందు. కిం కృత్వా= ఏమిచేసి? ప్రతిపద్య=పొంది. కిం=దేనిని? రాజ్యం=రాజ్యమును రాజ్యం కథంభూతం= రాజ్యమెట్టిది? దత్తం=ఇవ్వఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? గురుణా=తండ్రియగు దిలీపమహారాజుచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే, తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర,ఏ. రాజ్యం-రాజ్ఞః కర్మభావోవా రాజ్యం, తత్ రాజ్యం, రాజ్యం, రాజ్యే, రాజ్యాని. రాజ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. గురుణా గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉ, పు, తృ. ఏ. దత్తం-దత్తం, దత్తే దత్తాని. దత్తశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రతిపద్య - ల్యబంతమవ్యయమ్. అధికం, క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః. 'భాదీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, దినాంతే - దినస్య అంతః దినాంతః. తస్మిన్ దినాంతే - దినాంతే, దినాంతయోః, దినాంతేషు - దినాంతశబ్దః అ, పు, స, ఏ. నిహితం-నిహితం, నిహితే, నిహితాని. నిహితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. తేజః-తేజః, తేజసీ, తేజాంసి. తేజశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

సవిత్రా-సవిత్రా, సవితృభ్యాం, సవితృభిః. సవితృశబ్దః ఋ, పు, తృ, ఏ. అవ్యయమ్. హుతాశనః - హుతమశనం యస్య సః హుతాశనః, హుతాశనః. హుతాశనౌ, హుతాశనాః. హుతాశనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరఘుః, గురుణా పిత్రా, దత్తం రాజ్యంరాజ్ఞః కర్మ ప్రజాపాలనసాత్మకం, పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః ప్రతిపద్యప్రాప్య, దినాంతే సాయంకాలే సవిత్రా, సూర్యేణ నిహితంతేజః ప్రతిపద్య, హుతాశనోగ్నిరివ, అధికం, బభౌ, సౌరతేజసః సాయమగ్నిసంక్రమే 'ఆదిత్యోవా ఽ స్తమయన్నగ్ని మనుప్రవిశతి' 'అగ్నింవావాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతీ' త్యాది శ్రుతిః ప్రమాణం.

భావము.—రఘుమహారాజు తండ్రియగుదిలీపమహారాజుచే నీయఁబడినరాజ్యమును బొంది సాయంకాలమున సూర్యునిచే నుంపఁబడినతేజస్సును బొందినయగ్నిహోత్రుఁడువలె నధికముగ ప్రకాశించెను.

శ్లో. దిలీపానంతరం రాజ్యే త న్నిశమ్య ప్రతిష్ఠితం,
పూర్వం ప్రధూమితో రాజ్ఞాం హృదయే గ్నిరివోత్థితః. ౭

పదచ్ఛేదము.—దిలీపానంతరం, రాజ్యే, తం, నిశమ్య, ప్రతిష్ఠితం, పూర్వం, ప్రధూమితః, రాజ్ఞాం, హృదయే, అగ్నిః, ఇవ, ఉత్థితః.

అర్థము.—దిలీపానంతరం-దిలీప=దిలీపమహారాజునకంటె, అనంతరం=తర్వాత, రాజ్యే=రాజ్యమందు, ప్రతిష్ఠితం=పట్టాభిషిక్తుఁడయిన, తం=ఆరఘుమహారాజును, నిశమ్య=విని, పూర్వం=దిలీపకాలమునందు, రాజ్ఞాం=శత్రురాజులయొక్క, హృదయే=హృదయమందు. ప్రధూమితః=పొగరాజుచుండెడి, అగ్నిః=సంతాపాగ్ని, ఉత్థితఇవ=ప్రజ్వలించెనో యన్నట్లుండెను.

ఆకాంక్ష.—ఉత్థితఇవ=ప్రజ్వలించెనో యన్నట్లుండెను. కః=ఏది? అగ్నిః = సంతాపాగ్ని (అకర్మకప్రయోగము). అగ్నిఃకథంభూతః = సంతాపాగ్ని ఎట్టిది? ప్రధూమితః=పొగరాజుచుండినది. కస్మిక్=దేనియందు. హృదయే= హృదయమందు. కేషాం=ఎవరియొక్క? రాజ్ఞాం=శత్రురాజులయొక్క. కదా=ఎప్పుడు? పూర్వం=దిలీపకాలమందు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును. తం కథంభూతం=ఆ రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రతిష్ఠితం=పట్టాభిషిక్తుఁడయినవాఁడు. కస్మిక్=దేనియందు? రాజ్యే=రాజ్యమందు. కదా=ఎప్పుడు? దిలీపానంతరం=దిలీపమహారాజుకంటె తర్వాతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—దిలీపానంతరం-అవ్యయమ్. రాజ్యే - రాజ్ఞః కర్మభావోవారాజ్యం, తస్మిక్ రాజ్యే. రాజ్యే, రాజ్యయోః, రాజ్యేషు. రాజ్యశబ్దః అ, న,స,

ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. నిశమ్య-ల్యబంతమవ్య. ప్రతిష్ఠితం-ప్రతిష్ఠితం, ప్రతిష్ఠితౌ, ప్రతిష్ఠితాన్. ప్రతిష్ఠితశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పూర్వం-అవ్యయమ్. ప్రధూమితః-ప్రకర్షేణ ధూమోఽస్య సంజాతః ప్రధూమితః. ప్రధూమితః, ప్రధూమితౌ, ప్రధూమితాః. ప్రధూమితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్ఞాం-రాజ్ఞః, రాజ్ఞోః, రాజ్ఞాం. రాజన్ శబ్దః న, పు, ష, బ. హృదయే-హృదయే, హృదయయోః, హృదయేషు హృదయశబ్దః అ, న, స, ఏ. అగ్నిః-అగ్నిః, అగ్నీ, అగ్నయః అగ్నిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య, ఉత్థితః-ఉత్థితః, ఉత్థితౌ, ఉత్థితాః. ఉత్థితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా —దిలీపేతి. దిలీపానంతరం రాజ్యే, ప్రతిష్ఠితం వ్యవస్థితం, తం రఘుం నిశమ్యాకర్ణ్య పూర్వం. దిలీపకాలే, రాజ్ఞాం, హృదయే, ప్రకర్షేణ ధూమోఽస్య సంజాతః ప్రధూమితః, అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః ఉత్థిత ఇవ, పూర్వాదప్యధిక స్సంతాపోఽభూదిత్యర్థః, రాజకర్తృకస్యాపి నిశమనస్య అగ్నావుపచారాన్నాసమాన కర్తృకత్వవిరోధః.

భావము.—శత్రురాజులు దిలీపునకు వెనుక రఘుమహారాజు పట్టాభిషిక్తుఁడయిన వార్తను వినినమాత్రమున నంతకుఁబూర్వము వారిహృదయములో పొగరాజుచున్న సంతాపాగ్ని మంటయెత్తినట్టు లాయెను. అనఁగా దిలీపుని విషయమున వారు భయభ్రాంతులగుచుండిరి. అభయ మిప్పు డతిశయించెను.

శ్లో. పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపఙ్క్తయః,
నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యో ననందుః సప్రజాః ప్రజాః. 3

పదచ్ఛేదము.—పురుహూతధ్వజస్య, తస్య, ఉన్నయనపఙ్క్తయః, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః, ననందుః, సప్రజాః, ప్రజాః.

అర్థము.—పురుహూతధ్వజస్యేవ-పురుహూత=దేవేంద్రునియొక్క, ధ్వజస్యేవ=టెక్కెముయొక్కవలె, తస్య=ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః-నవ=నూతనమయిన, అభ్యుత్థాన=ఔన్నత్యమును, అభ్యుదయమును, దర్శిన్యః=చూచుచుండెడి, సప్రజా=సంతానములతోఁగూడిన, ప్రజాః=జనులు, ఉన్నయనపఙ్క్తయస్సత్యః-ఉత్=ఎత్తఁబడిన, నయన=నేత్రములయొక్క, పఙ్క్తయస్సత్యః=శ్రేణులుగలవారగుచు, ననందుః=సంతోషించిరి.

ఆకాంక్ష.—ననందుః=సంతోషించిరి. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=జనలు (ఆకర్షక ప్రయోగము). కథంభూతాస్సత్యః=ఎట్టివారగుచు? ఉన్నయనపఙ్క్తయస్సత్యః=ఎత్తఁబడిన కనుపఱుసలుగలవారై, ప్రజాః కథంభూతాః=జనులెట్టివారు? సప్రజాః=సంతానముల

తోఁగూడినవారు. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివారు? నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః=నూతనమగు నౌన్నత్యము నభ్యుదయమును చూచువారు. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క కస్యేవ=దేనియొక్కవలె? పురుహూతధ్వజస్యేవ=దేవేంద్రుని టెక్కెము యొక్కవలె.

శబ్దరూపసమాసములు.— పురుహూతధ్వజస్య - పురుహూతస్యధ్వజః పురుహూతధ్వజః, తస్య పురుహూతధ్వజస్య. ధ్వజస్య, ధ్వజయోః, ధ్వజానాం. పురుహూతధ్వజశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. ఇవ-అవ్యయము. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,ఏ. ఉన్నయనపఙ్క్తయః-నయనయోఃపఙ్క్తయః నయనపఙ్క్తయః ఉత్ప్రేరితాః. ఉల్లసితాశ్చ నయనపఙ్క్తయో యాభిస్తాః ఉన్నయనపఙ్క్తయః. పఙ్క్తిః, పఙ్క్తీ, పఙ్క్తయః. ఉన్నయనపఙ్క్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర,బ, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః-నవంచతత్ అభ్యుత్థానంచ నవాభ్యుత్థానం నవాభ్యుత్థానం పశ్యతీతి, నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః. దర్శినీ, దర్శిన్యౌ. దర్శిన్యః. నవాభ్యుత్థానదర్శినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ననందుః-ననంద, ననందతుః, ననందుః 'టునదిసమృద్ధౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః, సప్రజాః-ప్రజాభిస్సహవర్తంత ఇతి సప్రజాః. సప్రజా, సప్రజే. సప్రజాః. సప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ప్రజాః-ప్రజా. ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా —పురుహూతేతి. పురుహూతధ్వజః ఇంద్రధ్వజః సకిల వృష్ట్యర్థం రాజభిః పూజ్యత ఇత్యుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే, 'ఏవం యః కురుతే యాత్రామింద్రకేతో ర్యుధిష్ఠిర, పర్జన్యః కాలవర్షీ స్యాత్తస్య రాజ్యేనసంశయ' ఇతి. పురుహూతధ్వజస్యేవ, తస్య, రఘోః నవమభ్యుత్థానమభ్యున్నతి మభ్యుదయంచ పశ్యతీతి నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః, ఊర్ధ్వం ప్రసృతాః,ఉల్లసితాశ్చనయనపఙ్క్తయో యాసాంతాః ఉన్నయనపఙ్క్తయః, సప్రజాః ససంతానాః 'ప్రజాఃజనాః, ప్రజాస్యాత్సంతతౌజన' ఇత్యమరః ననందుః తుతుషుః.

భావము.—జనులు దమబిడ్డలతోఁగూడ ఏటేటరాజులచే మంచివానగురియ నొనర్పఁబడు నింద్రధ్వజముయొక్క యుత్సవమున దాని యౌన్నత్యమెటుల గనులెత్తి చూచి సంతసింపుదురో యటులనే క్రొత్తగ రాజ్యమునకువచ్చిన రఘుమహారాజుయొక్క యభ్యుదయమును గనులారగాంచి సంతసించిరి.

శ్లో. సమమేవ సమాక్రాంతం ద్వయం ద్విరదగామినా,
తేన సింహాసనం పిత్ర్య మఖిలం చారిమండలమ్. ౪

పదచ్ఛేదము.—సమం, ఏవం, సమాక్రాంతం, ద్వయం, ద్విరదగామినా, తేన, సింహాసనం, పిత్ర్యం, అఖిలం, చ, అరిమండలమ్.

అర్థము.—ద్విరదగామినా-ద్విరద=ఏనుఁగవలె, గామినా=పోవుచుండెడి, తేన=ఆ రఘుమహారాజుచేత, పిత్ర్యం=తండ్రిసంబంధమయిన, సింహాసనం=సింహాసనమును, అఖిలం=సమస్తమయిన, అరిమండలంచ=శత్రురాష్ట్రమును, ద్వయం=రెండును, సమమేవ=ఏకకాలమందే, సమాక్రాంతం=ఆక్రమింపఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—సమాక్రాంతం=ఆక్రమింపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? తేన=ఆరఘుమహారాజుచేత. కిం=ఏదియు? ద్వయం=రెండును (కర్మణిప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? సమమేవ=ఏకకాలమందే. కించ=ఏదియు? అరిమండలంచ=శత్రురాష్ట్రమును. అరిమండలంకథంభూతం=శత్రురాష్ట్రమెటువంటిది? అఖిలం=సమస్తమయినది. కిం=ఏది? సింహాసనం=సింహాసనమును. సింహాసనం కథంభూతం=సింహాసనమెటువంటిది? పిత్ర్యం=తండ్రిసంబంధమయినది. తేనకథంభూతేన=ఆ రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ద్విరదగామినా=ఏనుఁగువలె పోవుచుండువాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సమం-అవ్యయమ్. ఏవ-అవ్య. సమాక్రాంతం-సమాక్రాంతం, సమాక్రాంతే, సమాక్రాంతాని. సమాక్రాంతశబ్దః అ,న,ప్ర,ఏ. ద్వయం-ద్వయం ద్వయే, ద్వయాని. ద్వయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ద్విరదగామినా-ద్వౌరదౌయస్య సః, ద్విరదః, ద్విరదఇవ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామీ, తేన ద్విదరగామినా, గామినా, గామిభ్యాం, గామిభిః. ద్విరదగామిన్ శబ్దః న,పు,తృ,ఏ. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దఃద,పు,తృ,ఏ. సింహాసనం-సింహాసనం, సింహాసనే, సింహాసనాని. సింహాసనశబ్దః అ, న, ప్ర,ఏ. పిత్ర్యం-పితురాగతం పిత్ర్యం. పిత్ర్యం, పిత్ర్యే, పిత్ర్యాణి. పిత్ర్యశబ్దః అ,న,ప్రఏ. అఖిలమ్-అఖిలం, అఖిలే, అఖిలాని, అఖిలశబ్దః అ,న,ప్ర,ఏ, చ-అవ్య. అరిమండలమ్-అరీణాంమండలం అరిమండలం. మండలం, మండలే, మండలాని. అరిమండలశబ్దఃఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా....సమమితి. ద్విరదఇవ ద్విప ఇవ, ద్విరదైశ్చ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామీ, 'కర్తర్యుపమానే' ఇతి 'సుప్యజాతౌ' ఇతిచణినిః, తేనరఘుణా, సమంయుగపదేవ ద్వయం సమాక్రాంత మధిష్ఠితం, కింతద్ద్వయమిత్యత ఆహ-పితురాగతంపిత్ర్యం, 'పితుర్యచ్చే' తి యత్ప్రత్యయః, సింహాసనం అఖిలం, అరీణాం మండలంరాష్ట్రంచ.

భావము.—ఏనుఁగవలె నడుచురఘుమహారాజు తనతండ్రి సింహాసనము నెక్కఁగనె శత్రువు లెల్ల రతని ఏనుగులదాడికి భయపడి లొంగిరి,

అవ. సింహాసనారోహణానంతరం తస్య రాజలక్ష్మీ సాన్నిధ్యమాహ.—

శ్లో. ఛాయామండలలక్ష్యేణ త మదృశ్యా కిల స్వయం,
పద్మా పద్మాతపత్రేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్. ౫

పదచ్ఛేదము.—ఛాయామండలలక్ష్యేణ, తం, అదృశ్యా, కిల, స్వయం, పద్మా పద్మాతపత్రేణ, భేజే, సామ్రాజ్యదీక్షితం.

అర్థము —పద్మా=లక్ష్మీ దేవి, స్వయం=తాను, అదృశ్యాకిల=కనుపడనిదగుచు, ఛాయామండలలక్ష్యేణ-ఛాయా మండల=కాంతిసమూహముచే, (ఛత్ర ప్రతిబింబముచేతను అనిధ్వని)లక్ష్యేణ=ఊహింపఁదగిన, పద్మాతపత్రేణ-పద్మ=కమలమనియెడి, ఆతపత్రేణ=ఛత్రముచేత, సామ్రాజ్యదీక్షితం-సామ్రాజ్య = మండలాధిపత్యమందు, దీక్షితం=సంజాత దీక్షకలిగిన, తం=ఆ రఘుమహారాజును, భేజే=పొందెను.

ఆ కాంక్ష.— భేజే=పొందెను. కా=ఎవతె? పద్మా=లక్ష్మీ దేవి. కం=ఎవనిని?తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు?అదృశ్యాకిల=కనఁబడనిదగుచు. కథం=ఎట్లు?స్వయం=తాను. తంకథంభూతం=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు,సామ్రాజ్యదీక్షితం=మండలాధిపత్యమందు సంజాతదీక్షకలవాఁడు. కేన=దేనిచేత?పద్మాతపత్రేణ=కమలమనియెడుఛత్రముచేత. పద్మాతపత్రేణకథంభూతేన=కమలమనియెడు ఛత్రమెట్టిది? ఛాయామండలలక్ష్యేణ=కాంతిసమూహముచే నూహింపఁదగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఛాయామండలలక్ష్యేణ-ఛాయానాం మండలం ఛాయామండలం, ఛాయామండలేన లక్ష్యం ఛాయామండలలక్ష్యం! తేన ఛాయామండలలక్ష్యేణ. లక్ష్యేణ, లక్ష్యాభ్యాం, లక్ష్యైః. ఛాయామండలలక్ష్యశబ్దః అ,న.తృ,ఏ.తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ, అదృశ్యా - ద్రష్టుం యోగ్యా దృశ్యా, దృశ్యానభవతీత్యదృశ్యా. అదృశ్యా, అదృశ్యే, అదృశ్యాః. అదృశ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. స్వయం-అవ్య. పద్మా-పద్మా, పద్మే, పద్మాః. పద్మాశబ్దఃఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పద్మాతపత్రేణ-ఆతపాత్ త్రాయతఇతిఆతపత్రం, పద్మమేవ ఆతపత్రం పద్మాతపత్రం, తేన పద్మాతపత్రేణ ఆతపత్రేణ, ఆతపత్రాభ్యాం, ఆతపత్రైః. పద్మాతపత్రశబ్దః అ,న,తృ,ఏ. భేజే-భేజే, భేజాతే, భేజిరే. 'భజసేవాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సామ్రాజ్యదీక్షితం-సమ్రాజః కర్మ సామ్రాజ్యం, దీక్షాఅస్యసంజాతా దీక్షితః, సామ్రాజ్యే దీక్షితః సామ్రాజ్యదీక్షితః, తం సామ్రాజ్యదీక్షితం. దీక్షితం, దీక్షితౌ, దీక్షితాన్. సామ్రాజ్యదీక్షితశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఛాయేతి. అత్ర రఘోః తేజోవిశేషేణ స్వయమేవ సన్నిహితయా లక్ష్మ్యా అస్య ఛత్రధారణం కృతమిత్యుత్ప్రేక్షతే. పద్మాలక్ష్మీః. 'లక్ష్మీః పద్మాలయాపద్మే' త్యమరః. స్వయంఅదృశ్యాకిల, కిలేతిసంభావనాయాం. అలక్ష్యాసతీ ఛాయామండల లక్ష్యేణకాంతిపుంజానుమేయేననతు స్వరూపతో దృశ్యేన, ఛాయామండల మిత్యనేన ఆతపత్రప్రతిబింబంచధ్వన్యతే, 'ఛాయాసూర్యప్రియాకాంతిః ప్రతిబింబ మనాతప' ఇత్యమరః. తేన, పద్మాతపత్రేణ, పద్మమేవాతపత్రం తేనకరణభూతేన సామ్రాజ్యదీక్షితం. సామ్రాజ్యేసమ్రాజః కర్మణిమండలాధిపత్యే దీక్షితం, తం రఘుం, భేజే, అన్యథా కథమేతాదృశకాంతిసంపత్తి రితి భావః.

భావము —రఘుమహారాజు సింహాసనారూఢుఁడు కాఁగనే ఆయనకు కలిగిన యద్భుతమయిన కాంతి పద్మమనెడిఛత్రమువలెఁ గనబడెను. ఇందువలన రాజ్యలక్ష్మి ఆయనకు ఛత్రముపట్టుకొనియుండినట్టు తోఁచెను.

అవ. సంప్రతి తస్య సరస్వతీసాన్నిధ్యమాహ.—

శ్లో. పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలేకాలే చ వందిషు,
స్తుత్యం స్తుతిభి రర్థ్యాభి రుపతస్థే సరస్వతీ. ౬

పదచ్ఛేదము.—పరికల్పితసాన్నిధ్యా, కాలేకాలే, చ, వందిషు, స్తుత్యం, స్తుతిభిః, అర్థ్యాభిః, ఉపతస్థే, సరస్వతీ

అర్థము.—సరస్వతీచ=సరస్వతీదేవియుం, కాలేకాలే=యోగ్యకాలములయందు, వందిషు=స్తుతిపాఠకులయందు, పరికల్పితసాన్నిధ్యాసతీ-పరికల్పిత=చేయఁబడిన, సాన్నిధ్యాసతీ=సన్నిధానము కలిగినదగుచు, స్తుత్యం = స్తోత్రార్హుఁడయిన రఘుమహారాజును, అర్థ్యాభిః=అర్థయుక్తులయిన. స్తుతిభిః=స్తోత్రములచేత, ఉపతస్థే=ఉపాసనచేసెను.

ఆకాంక్ష.—ఉపతస్థే=ఉపాసనచేసెను. కాచ=ఎవతెయును?సరస్వతీచ=సరస్వతీదేవియును. కం=ఎవనిని? స్తుత్యం=స్తోత్రార్హుఁడయిన రఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కాభిః=వేనిచేత? స్తుతిభిః=స్తోత్రములచేత. స్తుతిభిఃకథంభూతాభిః = స్తోత్రములెట్టివి? అర్థ్యాభిః=అర్థయుక్తములయినవి. కథంభూతాసతీ = ఎట్టిదగుచు? పరికల్పితసాన్నిధ్యాసతీ=చేయఁబడినసన్నిధానము కలిగినదగుచు. కేషు=ఎవరియందు? వందిషు=స్తుతిపాఠకులయందు. కస్మిన్ =దేనియందు? కాలేకాలే=యోగ్యకాలములయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.— పరికల్పితసాన్నిధ్యా—సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం పరికల్పితం సాన్నిధ్యం యయా సా పరికల్పితసాన్నిధ్యా; సాన్నిధ్యా, సాన్నిధ్యే, సాన్నిధ్యాః,

పరికల్పితసాన్నిధ్యాశబ్దః, ఆ, స్త్రీ, ప్ర. ఏ. కాలేకాలే-కాలేకాలే, కాలయోః, కాలేషు. ద్విరుక్తకాలశబ్దః అ పు,స,ఏ. చ, అవ్య. వందిషు-వందిని, వందినోః, వందిషు. వందిన్ శబ్దః, న, పు, స. బ. స్తుత్యం-స్తోతుం యోగ్యః స్తుత్యః, తం స్తుత్యం-స్తుత్యం, స్తుత్యౌ, స్తుత్యాన్. స్తుత్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. స్తుతిభిః-స్తుత్యా, స్తుతిభ్యాం, స్తుతిభిః. స్తుతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, బ. అర్ఘ్యాభిః-అర్ఘ్యాదనపేతా అర్ఘ్యాః, తాభిః అర్ఘ్యాభిః - అర్ఘ్యయా, అర్ఘ్యాభ్యాం, అర్ఘ్యాభిః. అర్ఘ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, బ. ఉపతస్థే-ఉపతస్థే ఉపతస్థాతే, ఉపతస్థిరే. ఉపపూర్వక'ష్ఠాగతి నివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సరస్వతీ-సరస్వతీ, సరస్వత్యౌ, సరస్వత్యః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పరికల్పి ేతి. సరస్వతీచ, కాలేకాలే,సర్వేష్వపియోగ్యకాలేష్విత్యర్థః, 'నిత్యవీప్సయో'రితివీప్సాయాంద్విరుక్తిః, వందిషు పరికల్పితసాన్నిధ్యా కృతిసాన్నిధ్యాసతీ, స్తుత్యంస్తోత్రార్హం, తం రఘుం, అర్ఘ్యాభిః అర్ఘాదనపేతాభిః 'ధర్మపత్యర్థే'త్యాదినాయత్ప్రత్యయః, స్తుతిభ్యస్తోత్రైః ఉపతస్థే, దేవతాబుధ్యాపూజితవతీత్యర్థః, దేవతాత్వంచ'నావిష్ణుః పృథివీపతి'రితివాలోకపాలాత్మకత్వాద్వేత్యనుసంధేయం.ఏవంసతి, 'ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణమిత్రకరణపథి' ష్వితివక్తవ్యా దాత్మనేపద మిత్యనుసంధేయం.

భావము.—యుక్తములయినకాలములయందువందిమాగధులు రఘుమహారాజును అతనివిశేషగుణములనుగూర్చి స్తుతులుసేయఁగా, రాజులు విష్ణుదిక్పాలకులయంశములను గలిగియున్నారని చెప్పఁబడెడిప్రకారము దేవతాభావముతో ఆయనను సరస్వతి స్తుతించుచుండునట్లు తోఁచెను.

శ్లో. మనుప్రభృతిభి ర్మాన్యైః భుక్తా యద్యపి రాజభిః,
తథాఽప్యనన్యపూర్వేవ తస్మిన్నాసీ ద్వసుంధరా. ౭

పదచ్ఛేదము.—మనుప్రభృతిభిః, మాన్యైః, భుక్తా, యది, అపి,రాజభిః,తథా, అపి, అనన్యపూర్వా, ఇవ, తస్మిన్, ఆసీత్, వసుంధరా.

అర్థము.—వసుంధరా=భూమి, మనుప్రభృతిభిః-మను=మనుమహారాజే, ప్రభృతిభిః=మొదలుగాఁగలిగిన,మాన్యైః=పూజ్యులయిన, రాజభిః=రాజులచేత,భుక్తాయద్యపి=అనుభవింపఁబడినదే, తథాపి=అయినను, తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజువిషయమందు,అనన్యపూర్వేవ=పూర్వమం దన్యులచే ననుభవింపఁబడనిదివలె, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కా=ఏది? వసుంధరా=భూమి (అకర్మకప్రయోగము).కథంభూతేన=ఎట్టిదివలె? అనన్యపూర్వేవ=పూర్వమందన్యులచేననుభవింపఁబడనిది

వతె. కస్మిన్=ఎవనివిషయమున? తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజువిషయమున. కథం=ఎట్లు? తథాపి=అయినను, భుక్తాయద్యపి=అనుభవింపబడినదే. కైః=ఎవరిచేత? రాజభిః=రాజులచేత. కా=ఏది? వసుంధరా=భూమి (కర్మణిప్రయోగము). రాజభిఃకథంభూతైః=రాజులెట్టి వారు? మాన్యైఃపూజ్యులయినవారు. పునఃకథంభూతైః=ఇంక నెట్టివారు? మనుప్రభృతిభిః=మనుమహారాజు మొదలగువారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మనుప్రభృతిభిః-మనుః ప్రభృతిర్యేషాంతే మనుప్రభృతయః; తైః మనుప్రభృతిభిః; ప్రభృతినా ప్రభృతిభ్యాం,ప్రభృతిభిః. మనుప్రభృతిశబ్దః ఇ, పు, తృ, బ. మాన్యైః మానితుం యోగ్యాః మాన్యాః, తైః మాన్యైః; మాన్యేన, మాన్యాభ్యాం, మాన్యైః. మాన్యశబ్దః అ, పు, తృ, బ. భుక్తా-భుక్తా, భుక్తే భుక్తాః. భుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. యది - అవ్య. రాజభిః-రాజ్ఞా, రాజభ్యాం, రాజభిః. రాజన్ శబ్దః న, పు, తృ, బ. తథాఅవ్య-అపి, అవ్య అనన్యపూర్వా-అన్యః పూర్వోయస్యాస్సా అన్యపూర్వా; అన్యపూర్వానభవతీత్యనన్యపూర్వా; పూర్వా, పూర్వే, పూర్వాః, అనన్యపూర్వాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర,ఏ. ఇవ-అవ్య. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు తచ్ఛబ్దః ద, పు, స,ఏ ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్ 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, వసుంధరా, వసుంధరే, వసుంధరాః. వసుంధరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మన్వితి, వసుంధరా భూమిః, మనుప్రభృతిభిః.మాన్యైః పూజ్యైః రాజభిః, భుక్తాయద్యపి, భుక్తేవేత్యర్థః, యద్యపీత్యవధారణే. 'అవ్యర్థేయదినార్థస్యా' దితి కేశవః, తథాపి తస్మిన్ రాజ్ఞివిషయే, అన్యఃపూర్వోయస్యాస్సాఅన్యపూర్వా, సానభవతీత్యనన్యపూర్వా, అనన్యోపభుక్తేవాసీత్, ప్రథమపతికేవ అనురక్తవతీత్యర్థః.

భావము.—భూమి పూర్వము మనువుమొదలయినప్రసిద్ధరాజులచేనేలబడినదయినను రఘుమహారాజుయొక్క అతిశయించిన వితరణాదిగుణములనుబట్టి ఇంతటిరాజిది వరకు రాలేదనెడి ఖ్యాతిని బొందెను.

అవ. తత్ర కారణ మాహ.—

శ్లో. స హి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదండతయా మనః,
ఆదదే నాతిశీతోష్ణో నభస్వా నివ దాక్షిణః. ౮

పదచ్ఛేదము.—సః, హి, సర్వస్య, లోకస్య, యుక్తదండతయా,మనః, ఆదదే, నాతిశీతోష్ణః, నభస్వాన్, ఇవ, దాక్షిణః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, యుక్తదండతయా-యుక్త=యోగ్యమయిన, దండతయా=దండనకలవాఁడగుటచే, సర్వస్య=సమస్తమయిన, లోకస్య=జనముయొక్క, మనః=మనస్సును, నాతిశీతోష్ణః=అత్యంతశీతమును అత్యంతఉష్ణమును. దాక్షిణః=దక్షిణ దిక్కునందుపుట్టిన, నభస్వానివ=వాయువువలె, ఆదదే=స్వీకరించెనో.

ఆకాంక్ష.—ఆదదే=స్వీకరించెనో, కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కిం= దేనిని? మనః=మనస్సును (సకర్మకప్రయోగము) కఇవ = ఏదివలె ? నభస్వానివ= వాయువువలె.నభస్వాన్ కథంభూతః=వాయు వెటువంటిది? దాక్షిణఃదక్షిణదిక్కునందుఁ బుట్టినది. పునఃకథంభూతః=ఇంక నెట్టిది? నాతిశీతోష్ణః=అత్యంతశీతమును అత్యంత ఉష్ణమును కానిది. కస్య=దేనియొక్క? లోకస్య=జనముయొక్క, లోకస్యకథంభూత స్య=జన మెట్టిది? సర్వస్య=సమస్తమయినది. కథంభూతతయా = ఎట్టివాఁడగుటచేత ? యుక్తదండతయా=యోగ్యమయిన దండనగలవాఁడగుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర,ఏ. సర్వస్య- సర్వస్య, సర్వయోః, సర్వేషాం. సర్వశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. లోకస్య - లోకస్య, లోక యోః, లోకానాం. లోకశబ్దః అ. పు, ష, ఏ, యుక్తదండతయా-యుక్తః దండో యస్యసః, యుక్తదండః, యుక్తదండస్యభావః యుక్తదండతా; తయా యుక్తదండ తయా; దండతాయా, దండతాభ్యాం, దండతభిః. యుక్తదండతాశబ్దః ఆ,స్త్రీ,తృ, ఏ. మనః. మనః. మనసీ, మనాంసి. మనశ్శబ్దఃస,న, ద్వి, ఏ ఆదదే-ఆదదే,ఆదదాతే, ఆదదిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ దాన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నాతిశీతోష్ణః-శీతశ్చాసౌ ఉష్ణశ్చ శీతో ష్ణః, అత్యంతం శీతోష్ణః అతిశీతోష్ణః; అతిశీతోష్ణో నభవతీతి నాతిశీతోష్ణః; ఉష్ణః, ఉష్ణౌ, ఉష్ణాః; నాతిశీతోష్ణశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ; నభస్వాన్-నభస్వాన్, నభస్వాం తౌ, నభస్వంతః. నభస్వచ్ఛబ్దః.త, పు,ప్ర,ఏ. ఇవ-అవ్య, దాక్షిణః_దక్షిణస్యాం భవః దాక్షిణః; దాక్షిణః, దాక్షిణౌ, దాక్షిణాః. దాక్షిణశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సహీతి. హి యస్మాత్కారణాత్, సరఘుః, యుక్తదండతయా, ప్రాప్తదండకారిత్వేన,సర్వస్యలోకస్యసర్వజనస్య,మనఃఆదదే జహార,కథమివ అతిశీతోష్ణో త్యుష్ణో వా నభవతీతినాతిశీతోష్ణః, నఞర్థసనశబ్దస్య 'సుప్సుపే' తిసమాసః,దాక్షిణః దక్షిణ దిగ్భవః. నభస్వాన్వాయురివ, మలయానిల ఇవేత్యర్థః, యుక్తదండతయేత్యత్ర కామం దకః- 'ఉద్వేజయతి తీక్ష్ణేన మృదునాపరిభూయతే, దండేన నృపతి స్తస్మాద్యుక్తదండః ప్రశస్యత' ఇతి.

భావము.—రఘుమహారాజు శిక్షార్హులకు ఎంతశిక్షయుక్తమో అంత శిక్ష నే మిక్కిలి వివేకముతో చేయుచు వచ్చినందున ఆయనయొక్క ప్రభుత్వము గాలి కావలసి నపుడు హాయిగ దక్షిణదిక్కునుండి వీచు మలయమారుతమువలె సర్వజనానంద కరముగ నుండెను.

శ్లో. మందోత్కంఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురౌ,
ఫలేన సహకారస్య పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః.

పదచ్ఛేదము.—మందోత్కంఠాః, కృతాః, తేన, గుణాధికతయా, గురౌ, ఫలేన, సహకారస్య, పుష్పోద్గమే, ఇవ ప్రజాః.

అర్థము.—తేన=ఆరఘుమహారాజుచేత, గుణాధికతయా = గుణ=గుణములచే, అధికతయా = అధికుఁడయినవాఁడగుట చేత, ప్రజాః=జనులు, గురౌ=తండ్రి ఆయిన దిలీప మహారాజు విషయములో, సహకారస్య = తియ్యమామిడిచెట్టుయొక్క, ఫలేన=ఫలముచేత, పుష్పోద్గమఇవ-పుష్ప=కుసుమముయొక్క, ఉద్గమఇవ = ఆవిర్భావమందు వలె, మందోత్కంఠాః-మంద=స్వల్పమయిన, ఉత్కంఠాః=ఔత్సుక్యముగలవారుగ, కృతాః= చేయఁబడిరి.

ఆకాంక్ష.—కృతాః=చేయబడిరి. కేన=ఎవనిచేత? తేన = ఆరఘుమహారాజుచేత. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=జనులు (కర్మణిప్రయోగము) కథంభూతాః=ఎట్టివారుగ? మందోత్కంఠాః=స్వల్పమగు ఔత్సుక్యము కలవారు. కస్మిన్నివ=దేనియందువలె? పుష్పోద్గముఇవ=కుసుమావిర్భావమందువలె. కేన=దేనిచేత? ఫలేన=ఫలముచేత. కస్య= దేనియొక్క? సహకారస్య=తియ్యమామిడిచెట్టుయొక్క. కస్మిన్=ఎవనివిషయములో? గురౌ=తండ్రిఅయిన దిలీపమహారాజువిషయములో. కథంభూతతయా=ఎట్టివాఁడగుట చేత? గుణాధికతయా=గుణములచే నధికుఁడగుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—మందోత్కంఠాః - మందా ఉత్కంఠాయాసాం తాః మందోత్కంఠాః; ఉత్కంఠా, ఉత్కంఠే, ఉత్కంఠాః. మందోత్కంఠాశబ్దః. ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. కృతాః - కృతా, కృతే, కృతాః. కృతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ, ప్ర, బ. తేన—తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. గుణాధికతయా,-గుణైః అధికః, గుణాధికః; గుణాధికస్యభావః గుణాధికతా, తయా గుణాధికతయా. అధికతయా, అధికతాభ్యాం, అధికతాభిః. గుణాధికతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ, తృ, గురౌ-గురౌ, గుర్వోః గురుషు గురుశబ్దః ఉ, పు, స, ఏ. ఫలేన - ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః. ఫలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. సహకారస్య - సహకారస్య, సహకారయోః, సహకారాణాం. సహకారశబ్దః

అ, పు, స, ఏ. పుష్పోద్గమే - పుష్పాణాం ఉద్గమః పుష్పోద్గమః; తస్మిన్ పుష్పోద్గమే; ఉద్గమే, ఉద్గమయోః, ఉద్గమేషు. పుష్పోద్గమశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ఇవ-అవ్య. ప్రజాః - ప్రజా, ప్రజే, ప్రజాః. ప్రజాశబ్దః, ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా,—మందోత్కంఠా ఇతి. తేనరఘూణాం ప్రజాఃజనాః, గురౌ దిలీపే విషయే, సహకారోతిసౌరభశ్చూతః, 'ఆమ్రశ్చూరతోరసాలోఽసౌ సహకారోతి సౌరభ' ఇత్యమరః. తస్య, ఫలేన, పుష్పోద్గమే, పుష్పోద్గమఇవ, తతోఽపి గుణాధికతయా గుణా కథావేన హేతునా, మంధోత్కంఠాః అల్పౌత్సుక్యాః, కృతాః. గుణోత్తరశ్చ ఉత్తరో విషయః పూర్వం విస్మారయతీతిభావః.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క అధికమయిన సుగుణములను బట్టిప్రజలకు దిలీపమహారాజు నందుండిన అనురాగముతగ్గెను. ఏలాగనిన తియ్యమామిడిచెట్టు పుష్పించినపుడు సంతోషము గలుగుచున్నది, అదిఫలించినపుడు ఆసంతోషమధికమయి పుష్పమునందలి సంతోషమును తగ్గించుచున్నది.

శ్లో. నయవిద్భి ర్నవేరాజ్ఞి స్సదస చ్చోపదర్శితం,
పూర్వ ఏవాభవ త్పక్షః తస్మి న్నాభవ దుత్తరః. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—నయవిద్భిః, నవే, రాజ్ఞి, సత్, అసత్, చ, ఉపదర్శితం, పూర్వః, ఏవ, అభవత్, పక్షః, తస్మిన్, న, అభవత్, ఉత్తరః.

అర్థము.—నయవిద్భిః=నీతిశాస్త్రజ్ఞులచేత, నవే=నూతనుఁడయిన, రాజ్ఞి రఘుమహారాజువిషయమందు, సత్=ధర్మయుద్ధాధికమును, అసచ్చ=కూటయుద్ధాధికమును, ఉపదర్శితం=చూపఁబడెను. తస్మిన్=ఆ రఘుమహారాజునందు, పూర్వః=మొదటిదయిన పక్షఏవ=సత్పక్షమే, అభవత్=ఆయెను. ఉత్తరః=రెండవదయిన యసత్పక్షమో, నాభవత్=కాలేదు.

ఆకాంక్ష.—నాభవత్=కాలేదు. కః=ఏది? ఉత్తరః = రెండవదయిన యసత్పక్షము(అకర్మకప్రయోగము). అభవత్=ఆయెను. కఏవ=ఏదే? పక్షఏవ=సత్పక్షమే (అకర్మకప్రయోగము).పక్షఃకథంభూతః=సత్పక్షమెట్టిది. పూర్వః= మొదటిది. కస్మిన్=ఎవనియందు?తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజునందు. ఉపదర్శితం=చూపఁబడెను. కైః=ఎవరిచేత? నయవిద్భిః=నీతిశాస్త్రజ్ఞులచేత. కించ=ఏదియు. సత్=ధర్మయుద్ధాధికమును, అసచ్చ=కూటయుద్ధాధికమును(కర్మణిప్రయోగము.)కస్మిన్=ఎవనివిషయమందు?తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజువిషయమందు. తస్మిన్ కథంభూతే=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు. నవే=నూతనుఁడు,

శబ్దరూపసమాసములు.—నయవిద్భిః-నయం విదంతీతి నయవిదః; తైః నయవిద్భిః, విదా, విద్భ్యాం, విద్భిః. నయవిచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, బ. నవే-నవే, నవయోః, నవేషు. నవశబ్దః అ, పు, స, ఏ. రాజ్ఞి-రాజ్ఞి, రాజని, రాజ్ఞోః, రాజసు. రాజశబ్దః న, పు, స, ఏ. సత్-సత్, సతీ, సంతి. సచ్ఛబ్దః త, న, ప్ర, ఏ. అసత్-నభవతీత్యసత్, అసత్, అసతీ, అసంతి. అసచ్ఛబ్దః త, న, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. ఉపదర్శితం-ఉపదర్శితం, ఉపదర్శితే, ఉపదర్శితాని. ఉపదర్శితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. పూర్వః-పూర్వః, పూర్వౌ, పూర్వే, పూర్వాః-పూర్వశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. అభవత్-అభవత్, అభవతాం, అభవన్. సత్తార్థకభూధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పక్షః - పక్షః, పక్షౌ, పక్షాః, పక్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. న-అవ్య. అభవత్-అభవత్, అభవతాం, అభవన్. సత్తార్థక భూధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్తరః-ఉత్తరః, ఉత్తరౌ, ఉత్తరే, ఉత్తరాః. ఉత్తరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నయేతి, నయవిద్భిర్నీతిశాస్త్రజ్ఞైః, నవే నూతనే, తస్మిన్, రాజ్ఞి విషయే, తమధికృత్యేత్యర్థః, సత్ ధర్మ్యయుద్ధాదికం, అసత్ కూటయుద్ధాదికంచ, ఉపదర్శితం, తస్మిన్ రాజ్ఞి పూర్వః పక్షఏవాభవత్, సంక్రాంతఇత్యర్థః. ఉత్తరోనాభవత్, నసంక్రాంత ఇత్యర్థః, సదసతోర్మధ్యేస దేవాభిమతంనాసత్, దుష్టాపనంతుజ్ఞానార్థం ఏవేతిభావః. 'పక్షః పార్శ్వ గరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తి' ష్వితి కేశవః.

భావము.—నీతిశాస్త్రజ్ఞులు నూతనముగ ప్రభుత్వమును బొంది రఘుమహారాజు నకు ధర్మాధర్మయుద్ధాదులక్రమమును దెలియఁజేసిరి. ఆయన సద్విషయమునే అవలంబించెను గాని యసద్విషయము నాలోచించినవాఁడుకాఁడు.

శ్లో. పంచానామపి భూతానా ముత్కర్షం పుపుషు ర్గుణాః,
నవే తస్మి న్మహీపాలే సర్వ న్నవ మివాభవత్. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—పంచానాం, అపి, భూతానాం, ఉత్కర్షం, పుపుషుః, గుణాః నవే, తస్మిన్, మహీపాలే, సర్వం, నవం ఇవ, అభవత్.

అర్థము.—పంచానామపి=అయిదయిన, భూతానాం = పృథివ్యాదిభూతముల యొక్క, గుణాః=గంధాదిగుణములు, ఉత్కర్షం=ఆధిక్యమును, పుపుషుః=పోషించినవి. తస్మిన్ =ఆరఘుమహారాజు, నవే=నూతనుఁడయిన, మహీపాలేసతి=రాజగుచుండఁగా, సర్వం=సమస్తవస్తుజాతము, నవమివ=నూతన మయినదివలె, అభవత్=ఆయెను.

ఆ కాంత.—అభవత్=ఆయెను. కిం=ఏది? సర్వం=సమస్తవస్తుజాతము (అకర్మక ప్రయోగము) కథంభూతమివ=ఎట్టిదివలె? నవమివ=నూతనమయినదివలె. కథంభూతేసతి=ఎట్టివాఁడగుచుండఁగా? మహీపాలేసతి=రాజగుచుండఁగా. మహీపాలేకథంభూతే=రాజెట్టివాఁడు? నవే=నూతనమయినవాఁడు. కస్మిన్=ఎవఁడు? తస్మిన్=ఆ రఘుమహారాజు. పుపుషుః=పోషించినవి, కే=ఏవి? గుణాః=గంధాదిగుణములు. కం=దేనిని? ఉత్కర్షం=ఆధిక్యమును (అకర్మక ప్రయోగము). కేషాం=వేనియొక్క? భూతానాం=పృథివ్యాదిభూతములయొక్క. భూతానాంకథంభూతానాం=పృథివ్యాదిభూతములెటువంటివి? పంచానామపి=అయిదయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—పంచానాం-పంచ, 2 పంచభిః, పంచభ్యః, 2 పంచానాం,పంచసు. పంచన్‌శబ్దః న, పు, నిత్యంబహువచనే, ష, బ. అపి-అవ్య. భూతానాం-భూతస్య, భూతయోః, భూతానాం. భూతశబ్దః అ,పు, ష, బ. ఉత్కర్షం ఉత్కర్షం, ఉత్కర్షౌ, ఉత్కర్షాన్. ఉత్కర్షశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పుపుషుః-పుపోష, పుపుషతుః, పుపుషుః. 'పుషపుష్టౌ' విత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. గుణాః-గుణః, గుణౌ, గుణాః. గుణశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. నవే-నవే, నవయోః, నవేషు. నవశబ్దః అ,పు,స,ఏ. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. మహీపాలే, మహీంపాలయతీతి మహీపాలః, తస్మిన్ మహీపాలే; పాలే, పాలయోః, పాలేషు. మహీపాలశబ్దః అ, పు, స, ఏ. సర్వం-సర్వం,సర్వే, సర్వాణి-సర్వశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. నవం-నవం, నవే, నవాని, నవశబ్దః అ, న, ప్ర,ఏ. ఇవ-అవ్య. అభవత్-అభవత్, అభవతాం, అభవన్. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—పంచానామితి, పంచానామపిపృథివ్యాదీనాంభూతానాం గుణాః, గంధాదయః,ఉత్కర్షంఅతిశయం, పుపుషుః,అతో ప్రవృత్తే-తస్మిన్ రఘౌ,నవేమహీపాలేసతి,సర్వవస్తుజాతం,నవమివ అభవత్, తదేవభూతజాతం తదానీమపూర్వగుణయోగా దపూర్వ మివాభవ దితిభావః.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క యుత్కృష్టమయినధర్మప్రభుత్వమువలన ఋతుధర్మములు తప్పకజరిగించుటచే పృథివ్యాదిభూతములయొక్కగుణములు అతిశయించినవి. ఇందువలన ఆయన నూతనప్రభుత్వములో అన్నియు నూతనములయినట్టులుండినవి.

శ్లో. యథా ప్రహ్లాదనా చ్చంద్రః ప్రతాపా త్తపనో యథా,
తథైవ సోఽభూ దన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్. ౧౨

పదచ్ఛేదము.—యథా, ప్రహ్లాదనాత్, చంద్రః, ప్రతాపాత్, తపనః, యథా, తథా, ఏవ, సః, అభూత్, అన్వర్థః, రాజా, ప్రకృతిరంజనాత్.

అర్థము.—యథా=ఏప్రకారముగా, చంద్రః=చంద్రుఁడు, ప్రహ్లాదనాత్=అహ్లాదకరణమువలన, అన్వర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాఁడో, యథా=ఏప్రకారముగా, తపనః=సూర్యుఁడు, ప్రతాపాత్=సంతాపపెట్టుటవలన, అన్వర్థః = అనుగతార్థనామధేయముకలవాఁడో, తథైవ=అదేప్రకారము, సః=ఆ, రాజా=రఘుమహారాజు, ప్రకృతిరంజనాత్-ప్రకృతి=ప్రజలయొక్క, రంజనాత్=సంతోషపెట్టుటవలన, అన్వర్థః=అనుగతార్థనామధేయము కలవాఁడు, అభూత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—అభూత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? సరాజా=అ రఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? అన్వర్థః = అనుగతార్థనామధేయముకలవాఁడు, కస్మాత్=దేనివలన? ప్రకృతిరంజనాత్=ప్రజల సంతోషపెట్టుటవల్లనే. కథమేవ=ఎటులనే ? తథైవ = అదేప్రకారముగానే. అన్వర్థః = అనుగతార్థనామధేయముకలవాఁడో. కః=ఎవఁడు? తపనః=సూర్యుడు (అకర్మకప్రయోగము). కస్మాత్=దేనివలన? ప్రతాపాత్=సంతాపపెట్టుటవలన, కథం=ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగ - అన్వర్థః=అనుగతార్థనామధేయముకలవాఁడో. కః=ఎవఁడు? చంద్రః=చంద్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కస్మాత్=దేనివలన? ప్రహ్లాదనాత్=అహ్లాదకరణమువలన. కథం=ఎట్లు? యథా=ఏప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—యథా-అవ్య. ప్రహ్లాదనాత్ - ప్రహ్లాదనాత్, ప్రహ్లాదనాభ్యాం, ప్రహ్లాదనేభ్యః, ప్రహ్లాదనశబ్దః అ, న, పం, ఏ. చంద్రః - చందయతీతి చంద్రః, చంద్రః, చంద్రౌ, చంద్రాః, చంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతాపాత్ - ప్రతాపాత్, ప్రతాపాభ్యాం, ప్రతాపేభ్యః. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. తపనః - తపతీతి తపనః. తపనః, తపనౌ, తపనాః. తపనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యథా-అవ్య. తథా-అవ్య. ఏవ - అవ్య. సః - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అభూత్ - అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. సత్తార్థభూధాతోరకర్మకాత్కర్తరి లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అన్వర్థః - అనుగతమర్థమన్వర్థః, అన్వర్థమస్యాస్తీత్యన్వర్థః, అన్వర్థః, అన్వర్థౌ, అన్వర్థాః. అన్వర్థశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రకృతిరంజనాత్=ప్రకృతీనాం రంజనం ప్రకృతిరంజనం, తస్మాత్ ప్రకృతిరంజనాత్. రంజనాత్, రంజనాభ్యాం, రంజనేభ్యః. ప్రకృతిరంజనశబ్దః అ, న, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యథేతి, యథాచందయత్యాహ్లాదయతీతిచంద్రః ఇందుః, చది ధాతోః ణిజంతాదౌణాదికోరక్ప్రత్యయః, ప్రహ్లాదనాత్ ఆహ్లాదకరణాత్, అన్వర్థః అనుగతార్థ

నామకః,అభూత్ యథాతపతీతి తపనస్సూర్యః, నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః, ప్రతాపాత్సంతాపజననాత్. అన్వర్థః, తథైవ సరాజా రఘుః, ప్రకృతిరంజనాత్ ప్రజానురంజనాత్ అన్వర్థః, సార్థకరాజశబ్దోభూత్ యద్యపిరాజశబ్దః రాజతేర్దీప్త్యర్థాత్కనిన్ప్రత్యయాంతః, నతురంజేః, తథాపిధాతూనామనేకార్థత్వా ద్రంజనాద్రాజేత్యుక్తం కవినా, అనేకా ర్థత్వంతుధాతూనాం 'మృషస్తితిక్షాయా' మితిసూత్రప్రామాణ్యాద్వేదనీయం.

భావము.—చంద్రుఁడు ఆహ్లాదకరణముచేతనుతపనుఁడు సంతాపకరణముచేతను ఏలాగున అన్వర్థనామధేయముగలవారుగ నున్నారో ఆలాగున రఘుమహారాజు జనానురాగముచేత నన్వర్థనామధేయముఁగలవాఁడై యుండెను.

శ్లో. కామం కర్ణాంతవిశ్రాంతే విశాలే తస్యలోచనే,
చక్షుష్మత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మ కార్యార్థదర్శినా. ౧౩

పదచ్ఛేదము.—కామం, కర్ణాంతవిశ్రాంతే, విశాలే, తస్య, లోచనే, చక్షుష్మత్తా, తు, శాస్త్రేణ, సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా.

అర్థము.—విశాలే=విస్తారములయిన, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, లోచనే=నేత్రములు, కామం=మిక్కిలి, కర్ణాంతవిశ్రాంతే - కర్ణాంత = శ్రోత్రాంతములయందు విశ్రాంతే=వ్యాపించినవి, చక్షుష్మత్తాతు=నేత్రములు కలవానియొక్కధర్మమో, సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా-సూక్ష్మ=సూక్ష్మములయిన, కార్యార్థ=కర్తవ్యార్థములను, దర్శినా=చూపించుచుండెడి, శాస్త్రేణ=శాస్త్రముచేతనే.

ఆకాంక్ష.—శాస్త్రేణ=శాస్త్రముచేతనే, కాతు=ఏదయితే? చక్షుష్మత్తాతు=కన్నులుగలవానిధర్మమయితే (అకర్మకప్రయోగము). శాస్త్రేణ కథంభూతేన = శాస్త్రమెట్టిది? సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా=సూక్ష్మములయిన కర్తవ్యార్థములను చూపించునది. కర్ణాంతవిశ్రాంతే = శ్రోత్రాంతములయందు వ్యాపించినవి. కే=ఏవి? లోచనే=నేత్రములు (అకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? కామం=మిక్కిలి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజు యొక్క. లోచనేకథంభూతే=నేత్రములెట్టివి? విశాలే=విస్తారములయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—కామం-అవ్య, కర్ణాంతవిశ్రాంతే - కర్ణయోః అంతౌ కర్ణాంతౌ; కర్ణాంతయోః విశ్రాంతే కర్ణాంతవిశ్రాంతే; విశ్రాంతం, విశ్రాంతే, విశ్రాంతాని. కర్ణాంతవిశ్రాంతశ్శబ్దః అ, న, ప్ర, ద్వి. విశాలే - విశాలం, విశాలే, విశాలాని, విశాలశబ్దః అ, న, ప్ర, ద్వి. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. లోచనే-లోచనం, లోచనే, లోచనాని. లోచనశబ్దః అ, న, ప్ర, ద్వి. చక్షుష్మత్తా-

చక్షుషీఅస్యస్తఇతి చక్షుష్మాన్, చక్షుష్మతోభావః చక్షుష్మత్తా. చక్షుష్మత్తా, చక్షుష్మత్తే, చక్షుష్మత్తాః. చక్షుష్మత్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తు-అవ్య. శాస్త్రేణ - శాస్త్రేణ, శాస్త్రాభ్యాం, శాస్త్రైః. శాస్త్రశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా-కర్తుంయోగ్యాః కార్యాః, కార్యాశ్చతే అర్థాశ్చ కార్యార్థాః, సూక్ష్మకార్యాశ్చతే కార్యార్థాశ్చ సూక్ష్మకార్యార్థాః, సూక్ష్మకార్యార్థాన్ దర్శయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శీ, తేనసూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా; దర్శినా, దర్శిభ్యాం, దర్శిభిః. సూక్ష్మకార్యార్థదర్శిన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కామమితి. తస్య రఘోః, విశాలేలోచనే, కామం కర్ణాంతయోః విశ్రాంతే కర్ణప్రాంతగతే. చక్షుష్మత్తాత.చక్షుషీ అస్యస్తఇతిచక్షుష్మాన్ తస్య భావస్తత్తా తు, చక్షుః ఫలమిత్యర్థః, సూక్ష్మాన్ కార్యార్థాన్ దర్శయతి ప్రకాశయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శీ తేనశాస్త్రేణైవ, శాస్త్రదృష్టిర్వివేకినా మితిభావః.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క కన్నులుచెవులను అంటియుండినవి. అనఁగా అవిపెద్దవిగానుండినవి. కార్యములయందుఅతనిదృష్టిశాస్త్రములనుఅనుసరించియుండినది.

శ్లో. లబ్ధప్రశమనస్వస్థం అథైనం సముపస్థితా,
పార్థివశ్రీ ర్ద్వితీయేవ శర త్పంకజలక్షణా. ౧౪

పదచ్ఛేదము.—లబ్ధప్రశమనస్వస్థం, అథ, ఏనం, సముపస్థితా, పార్థివశ్రీః, ద్వితీయా, ఇవ, శరత్, పంకజలక్షణా.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, లబ్ధప్రశమనస్వస్థం-లబ్ధ=పొందఁబడినరాజ్యముయొక్క, ప్రశమన=స్థిరీకరణముచేత, స్వస్థం=సమాహితచిత్తుఁడైన, ఏనం=ఈరఘుమహారాజును, పంకజలక్షణా-పంకజ=కమలములే, లక్షణా=చిహ్నములుగాకలిగిన, శరత్=శరదృతువు, ద్వితీయా=రెండవదయిన, పార్థివశ్రీరివ=రాజ్యలక్ష్మివలె, సముపస్థితా=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—సముపస్థితా=పొందెను. కా=ఏది? శరత్=శరదృతువు. కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కేవ=ఎవతెవలె? పార్థివశ్రీరివ=రాజ్యలక్ష్మివలె. పార్థివశ్రీః కథంభూతా=రాజ్యలక్ష్మిఎట్టిది? ద్వితీయా=రెండవది. శరత్కథంభూతా=శరదృతువెట్టిది? పంకజలక్షణా=కమలములేచిహ్నములుగ గలిగినది. ఏనంకథంభూతం=ఈరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? లబ్ధప్రశమనస్వస్థం=పొందఁబడినరాజ్యముయొక్క స్థిరీకరణముచే సమాహితచిత్తుఁడయినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—లబ్ధప్రశమనస్వస్థం-లబ్ధస్యప్రశమనం లబ్ధప్రశమనం; స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతి స్వస్థః; లబ్ధప్రశమనేన స్వస్థః లబ్ధప్రశమనస్వస్థః; తం లబ్ధప్రశమనస్వస్థం

స్వస్థం; స్వస్థం, స్వస్థౌ, స్వస్థాన్. లబ్ధప్రశమనస్వస్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అథ-అవ్య. ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. సముపస్థితా-సముపస్థితా, సముపస్థితే, సముపస్థితాః. సముపస్థితశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పార్థివశ్రీః-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః, పార్థివస్య శ్రీః పార్థివశ్రీః; శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. పార్థివశ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ద్వితీయా-ద్వయోః పూరణీ ద్వితీయా; ద్వితీయా, ద్వితీయే, ద్వితీయాః. ద్వితీయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. శరత్-శరత్, శరదౌ, శరదః - శరచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పంకజలక్షణా-పంకేజాతాని పంకజాని, పంకజానిలక్షణాని యస్యాస్సా పంకజలక్షణా. లక్షణా, లక్షణే, లక్షణాః. పంకజలక్షణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—లబ్ధేతి. అథ లబ్ధస్య రాజ్యస్య, ప్రశమనం పరిపంథినా మనురంజనప్రతీకారాభ్యాంస్థిరీకరణం,తథాచోక్తం—'రాజ్యస్యాచిరలబ్ధస్యశమనంపరిపంథినాం. రంజనప్రతీకారాభ్యాంలబ్ధప్రశమనం విదుః' ఇతి. తేన, స్వస్థః స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతిస్వస్థః. సమాహితచిత్తః, తం ఏనం రఘుం, పంకజలక్షణా పద్మచిహ్నా, శ్రియోపి విశేషణమేతత్, శరత్ ద్వితీయా పార్థివశ్రీః రాజ్యలక్ష్మీరివ, సముపస్థితా ప్రాప్తా.

భావము.—రఘుమహారాజు లోఁబడినశత్రువులకు సంతోషము, లొంగనిశత్రువులవిజృంభణకు భంగమును,కలుగఁజేయుట చేత శత్రుబాధలేదనెడి స్థైర్యమును బొంది స్వస్థచిత్తుఁడుగ నుండెను. అపుడ తనిపొందినరాజ్యలక్ష్మికి చిహ్నమయిన కమలములకుఁ బ్రాబల్యమును కలుగచేసెడి శరదృతువువచ్చెను.

శ్లో. నిర్వృష్టలఘుభి ర్మేఘై ర్ముక్తవర్త్మా సుదుస్సహః,
ప్రతాప స్తస్య భానోశ్చ యుగప ద్వ్యానశే దిశః. ౧౫

పదచ్ఛేదము.—నిర్వృష్టలఘుభిః, మేఘైః, ముక్తవర్త్మా,సుదుస్సహః, ప్రతాపః, తస్య, భానోః, చ, యుగపత్, వ్యానశే, దిశః.

అర్థము.—నిర్వృష్టలఘుభిః-నిర్వృష్ట=నిశ్శేషముగవర్షించినవిగనుక, లఘుభిః=చులకనలయిన, మేఘైః=మేఘములచేత, ముక్తవర్త్మా-ముక్త=విడవబడ్డ, వర్త్మా=మార్గముకలిగినదిగనుక, సుదుస్సహః=సహింపకూడని, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్కయు, భానోశ్చ=సూర్యునియొక్కయు, ప్రతాపః=పరాక్రమము (ఎండయు), యుగపత్=ఏకకాలమునందు, దిశః=దిక్కులను, వ్యానశే=వ్యాపించెను.

ఆకాంక్ష.—వ్యానశే=వ్యాపించెను. కః=ఏది? ప్రతాపః=పరాక్రమము (ఎండయుం). కాః=వేనిని? దిశః=దిక్కులను (సకర్మకప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? యుగపత్ =ఏకకాలమునందు. కస్యచ=ఎవనియొక్కయుం? భానోశ్చ=సూర్యునియొక్కయుం. పునఃకస్య=ఇంకఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. ప్రతాపః కథంభూతః=పరాక్రమము ఎండయుం నెట్టిది? సుదుస్సహః=సహింపరానిది. కథంభూతః=ఎట్టిది గనుక? ముక్తవర్త్మా=విడవబడ్డమార్గముకలిగినది గనుక. కైః=వేనిచేత? మేఘైః=మేఘములచేత. మేఘైః కథంభూతైః=మేఘము లెట్టివి? నిర్వృష్టలఘుభిః = నిశ్శేషముగ వర్షించినవిగనుక చులకనయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు —నిర్వృష్టలఘుభిః-నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః, నిర్వృష్టాశ్చతే లఘవశ్చ నిర్వృష్టలఘవః; తైః నిర్వృష్టలఘుభిః, లఘునా, లఘుభ్యాం, లఘుభిః. నిర్వృష్టలఘుశబ్దః ఉ, పు, తృ, బ. మేఘైః-మేఘేన, మేఘాభ్యాం, మేఘైః మేఘశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ముక్తవర్త్మా - ముక్తం వర్త్మయస్యసః ముక్తవర్త్మా, వర్త్మా వర్త్మానౌ, వర్త్మానః వర్త్మన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సుదుస్సహః-సుష్ఠుదుఃఖేన సోఢుం శక్యః సుదుస్సహః-సుదుస్సహః, సుదుస్సహౌ, సుదుస్సహాః. సుదుస్సహశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతాపః-ప్రతాపః, ప్రతాపౌ, ప్రతాపాః. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. భానోః - భానోః, భాన్వోః, భానూనాం. భానుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. చ-అవ్య. యుగపత్ -అవ్య. వ్యానశే-వ్యానశే, వ్యానశాతే, వ్యానశిరే. విపూర్వకాత్ 'అశూవ్యాప్తౌ'విత్యస్మాద్ధాతోః, స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దిశః-దిశం, దిశౌ, దిశః. దిక్ఛబ్దః శ, స్త్రీ, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—నిర్వృష్టేతి.నిశ్శేషంవృష్టాః నిర్వృష్టాః,కర్తరి క్తః,అతఏవలఘవః, తైః మేఘైః, ముక్తవర్త్మాత్యక్తమార్గః,అతఏవ సుదుస్సహాః,తస్య రఘోః భానో స్సూర్య స్యచ,ప్రతాపః పౌరుషం ఆతపశ్చ,'ప్రతాపౌపౌరుషాతపౌ' విత్యుభయత్రాపియాదవః, యుగప దేకదా, దిశో వ్యానశే వ్యాప్తః.

భావము.—వర్షములు చక్కఁగ కురిసి భూమ్యంతరిక్షములయందు మార్గములు మేఘములచే విడువఁబడగానే సహింపరాని ప్రతాపము దిక్కులలో వ్యాపించెను. అనఁగా బాగుగ నెండకాయుటకును రఘుమహారాజు యుద్ధప్రయత్నముఁ జేయుటకును ప్రారంభ మయ్యెను.

శ్లో. వార్షికం సంజహారేంద్రో రఘు ర్జైత్రం ధను ర్దధౌ,
ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ. ౧౬

పదచ్ఛేదము.—వార్షికం, సంజహార, ఇంద్రః, రఘుః, జైత్రం, ధనుః, దధౌ, ప్రజార్థసాధనే, తౌ, హి, పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ.

అర్థము.—ఇంద్రః=దేవేంద్రుఁడు, వార్షికం=వర్షనిమిత్తమయిన, ధనుః=ధనుస్సును, సంజహార = ఉపసంహరించెను. రఘుః = రఘుమహారాజు, జైత్రం=జయశీలమయిన, ధనుః=ధనుస్సును, దధౌ=ధరించెను. హి=ఏకారణమువలన, తౌ=ఆఇంద్రరఘువులు, ప్రజార్థసాధనే-ప్రజ=జనులయొక్క, అర్థ = ప్రయోజనముయొక్క, సాధనే-సాధించువిషయములో, పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ - పర్యాయ=క్రమముచేత, ఉద్యత=ఎత్తఁబడిన, కార్ముకౌ=ధనుస్సులు కలవారలో.

ఆకాంక్ష.—పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ=క్రమముచేతఎత్తఁబడితధనుస్సులుకలవారలో. కౌ=ఎవరు? తౌ=ఆఇంద్రరఘువులు (అకర్మకప్రయోగము). కస్మిన్ = దేనియందు. ప్రజార్థసాధనే=జనుల ప్రయోజనము సాధించువిషయములో. కుతః=ఎందువలన? హి=ఏకారణమువలన. దధౌ=ధరించెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కిం=దేనిని? ధనుః=ధనుస్సును (సకర్మకప్రయోగము). ధనుః కథంభూతం = ధనుస్సెట్టిది? జైత్రం=జయిశీలమయినది. సంజహార=ఉపసంహరించెను. కః=ఎవఁడు? ఇంద్రః=దేవేంద్రుఁడు. కిం=దేనిని- ధనుః=ధనుస్సును (సకర్మకప్రయోగము). ధనుఃకథంభూతం=ధనుస్సెట్టిది? వార్షికం=వర్షనిమిత్తమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—వార్షికం-వర్షానుభవంవార్షికం,తత్ వార్షికం. వార్షికం వార్షికే, వార్షికాణి, వార్షికశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సంజహార-సంజహార, సంజహ్రతుః, సంజహ్రుః. సమ్పూర్వకాత్ 'హృఞ్ హరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇంద్రః-ఇంద్రః, ఇంద్రౌ, ఇంద్రాః. ఇంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర ఏ. జైత్రం-జయతీతిజేతృ, జేతైవ జైత్రం, తత్ జైత్రం. జైత్రం, జైత్రే, జైత్రాణి. జైత్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ధనుః-ధనుః, ధనుషీ, ధనూంషి. ధనుశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. దధౌ-దధౌ, దధతుః, దధుః, 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రజార్థసాధనే-

ప్రజానాంఅర్థః ప్రజార్థః, ప్రజార్థస్యసాధనం ప్రజార్థసాధనం, తస్మిన్ ప్రజార్థసాధనే. సాధనే, సాధనయోః, సాధనేషు ప్రజార్థసాధనశబ్దః అ, న, స, ఏ. ప్ర. సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ద్వి. హి-అవ్య. పర్యాయోద్యత కార్ముకౌ-పర్యాయేణ ఉద్యతే పర్యాయోద్యతే, కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం, కార్ముకంచ, కార్ముకంచ కార్ముకే, పర్యాయోద్యతే కార్ముకేయాభ్యాంతౌ పర్యాయోద్యత కార్ముకౌ. కార్ముకః, కార్ముకౌ, కార్ముకాః. పర్యాయోద్యతకార్ముకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—వార్షికమితి. వర్షానుభవంవార్షికం,వర్షనిమిత్తమిత్యర్థః,' వర్షాభ్యష్ఠగితి ఠక్ప్రత్యయః, ధనుః, సంజహార ఉపసంహృతవాన్, రఘుః,జైత్రంజయశీలం, జేతృశబ్దాత్ప్రజ్ఞాంతాత్'ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే'తిస్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః,ధనుః,దధౌ, హి యస్మాత్, తౌ ఇంద్రరఘూ,ప్రజానామర్థస్య ప్రయోజనస్య వృష్టివిజయలక్షణస్య,సాధనే విషయే పర్యాయేణ ఉద్యతే కార్ముకే యాభ్యాం తౌ,పాఠాంతరేతు పర్యాయేణఉద్యమో విక్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిక్రమౌ, ద్వయోః, పర్యాయభరణాదితి భావః.

భావము.—దేవేంద్రుఁడు వానకురిపించు నిమిత్తము ఎత్తినధనుస్సునుదించుకొనెను. వెంటనే రఘుమహారాజు యంద్ధార్థమయి ధనుర్ధరుఁడాయెను. ఈప్రకారము ప్రజాక్షేమార్థము సస్యాభివృద్ధికొఱకు ఇంద్రుఁడును శత్రుబాధానివారణార్థము రఘుమహారాజును వరుసగా పూనుకొనిరి.

శ్లో. పుండరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః,
ఋతుర్విడంబయామాస న పునః ప్రాప తచ్ఛ్రియమ్. ౧౭

పదచ్ఛేదము.—పుండరీకాతపత్రః, తం, వికసత్కాశచామరః, ఋతుః,విడంబయామాస, న, పునః, ప్రాప, తచ్ఛ్రియమ్.

అర్థము.—పుండరీకాతపత్రః-పుండరీక=శ్వేతకమలమే, ఆతపత్రః=ఛత్రముగాఁ గలిగినదియు, వికసత్కాశచామరః-వికసత్=వికసించిన, కాశ=రెల్లుపువ్వులే, చామరః=వింజామరములుగలిగిన, ఋతుః=శరదృతువు,తం=ఆరఘుమహారాజును,విడంబయామాస=అనుకరించెను. తచ్ఛ్రియంపునః-తత్=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, శ్రియంపునః=కాంతినైతే, నప్రాప=పొందకపోయెను

అన్వయము.—నప్రాప=పొందకపోయెను. కః=ఏది? ఋతుః=శరదృతువు. కాంపునః=దేనినైతే? తత్ శ్రియంపునః=ఆరఘువు కాంతినైతే (సకర్మకప్రయోగము). విడంబయామాస=అనుకరించెను. కః=ఏది? ఋతుః=శరదృతువు. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). ఋతుఃకథంభూతః=శరదృతువెట్టిది? వికస

త్కాశచామరః=వికసించినరెల్లుపువులే వింజామరములుగఁ గలిగినది. పునఃకథంభూతః= ఇంకయునెట్టిది? పుండరీకాతపత్రః=శ్వేతకమలమే ఛత్రముగఁ గలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—పుండరీకాతపత్రః-ఆతపాత్ త్రాయతఇత్యాతపత్రం, పుండరీకమేవ ఆతపత్రంయస్యసః పుండరీకాతపత్రః. ఆతపత్రః, ఆతపత్రౌ, ఆతపత్రాః. పుండరీకాతపత్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. వికసత్కాశచామరః-వికసంతిచ తాని కాశానిచ వికసత్కాశాని, వికసత్కాశాన్యేవ చామరాణియస్యసః వికసత్కాశచామరః. చామరః, చామరౌ, చామరాః. వికసత్కాశచామరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఋతుః - ఋతుః, ఋతూ, ఋతవః. ఋతుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. విడంబయామాస-విడంబయామాస, విడంబయామాసతుః,విడంబయామాసుః. విడంబీతి ణిజంతా దనుప్రయుజ్యమానా 'దసభువీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకా త్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః.న-అవ్య. పునః-అవ్య. ప్రాప-ప్రాప, ప్రాపతుః, ప్రాపుః. ప్రపూర్వకాత్ 'ఆప్లృవ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తచ్ఛ్రియం-తస్యాశ్రీః తచ్ఛ్రీః, తాం తచ్ఛ్రియం. శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. తచ్ఛ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పుండరీకేతి.పుండరీకం సితాంభోజ మేవ ఆతపత్రం యస్యసతథోక్తః,వికసంతి కాశాని కాశాఖ్యతృణకుసుమాన్యేవ చామరాణి యస్యతథోక్తః ఋతుశ్శరదృతుః, పుండరీకనిభాతపత్రం, కాశనిభచామరం, తం రఘుం, విడంబయామాస అనుచకార, తస్యరఘోః, శ్రియంపునఃశోభాంతు, నప్రాప 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరపి కథ్యత' ఇతి శాశ్వతః.

భావము.—శరదృతువు తెల్లనికమలములను ఛత్రముగను వికసించినరెల్లుకసవుల యొక్క పుష్పములను వింజామరములుగను గలిగియుండుటలో రఘుమహారాజునుసరిపోలియుండునట్లు తోఁచెనుగాని ఆతనియైశ్వర్యమును బొందలేకపోయెను.

శ్లో. ప్రసాదసుముఖే తస్మిన్ చంద్రే చ విశదప్రభే,
తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రాసీ త్సమరసా ద్వయోః. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—ప్రసాదసుముఖే, తస్మిన్, చంద్రే, చ, విశదప్రభే, తదా,చక్షుష్మతాం, ప్రీతిః, ఆసీత్, సమరసా, ద్వయోః.

అర్థము.—ప్రసాదసుముఖే-ప్రసాద = అనుగ్రహముచేత, సుముఖే = మంచిముఖముగలిగిన, తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజునందును, విశదప్రభే-విశద=నిర్మలమయిన,

ప్రభే=కాంతిగలిగిన, చంద్రేచ=చంద్రునియందును, ద్వయోః = వీరిరువురియందు, తదా=ఆకాలమందు, చక్షుష్మతాం=కన్నులుగలిగినవారలకు, ప్రీతిః=అనురాగము, సమరసా-సమ=సమానమయిన, రసా=ఆస్వాదము గలిగినది, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కా=ఏది? ప్రీతిః=అనురాగము(అకర్మకక్రియో గము). కథంభూతా=ఎటువంటిది? సమరసా=సమానమయిన ఆస్వాదము కలిగినది. కేషాం=ఎవరికి? చక్షుష్మతాం=కన్నులుకలిగినవారలకు. కదా=ఎప్పుడు? తదా=ఆ కాలమం దు. కయోః=ఎవరియందు? ద్వయోః=వీరిరువురియందు. కస్మింశ్చ=ఎవనియందును? చంద్రేచ=చంద్రునియందును. చంద్రే కథంభూతే=చంద్రుఁడెటువంటివాఁడు. విశదప్రభే= నిర్మలమయిన కాంతిగలిగినవాఁడు కస్మిన్=ఎవనియందును, తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజు నందును, తస్మిన్ కథంభూతే=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రసాదముఖే=అనుగ్రహము చేత మంచిముఖము గలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రసాదసుముఖే-శోభనం ముఖంయస్యసః సుముఖః, ప్రసాదేనసుముఖః ప్రసాదసుముఖః, తస్మిన్ ప్రసాదసుముఖే, సుముఖే, సుముఖయోః, సుముఖేషు. ప్రసాదసుముఖశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తస్మిన్ - తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. చంద్రే-చంద్రే, చంద్రయోః, చంద్రేషు. చంద్రశబ్దః అ, పు, స, ఏ. చ-అవ్య. విశదప్రభే-విశదప్రభాయస్యసః విశదప్రభః, తస్మిన్ విశదప్రభే, ప్రభే, ప్రభయోః, ప్రభేషు, విశదప్రభశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తదా-అవ్య. చక్షుష్మ తాం=చక్షూంషిఏషాం సంతిఇతి చక్షుష్మంతః, తేషాం చక్షుష్మతాం. చక్షుష్మతః, చక్షు ష్మతోః, చక్షుష్మతాం. చక్షుష్మచ్ఛబ్దః త, పు, ష,బ. ప్రీతిః-ప్రీతిః, ప్రీతీ, ప్రీతయః, ప్రీతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్ 'అసభువి' ఇత్యస్మాద్ధా తోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సమరసా- సమఃరసఃయస్యాస్సా సమరసా. రసా, రసే, రసాః. సమరసాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ద్వయోః-ద్వౌ 2 ద్వాభ్యాం 3. ద్వయోః 2. ఇ, పు. ద్విశబ్దః నిత్యంద్వివచనే స, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—ప్రసాదేతి. ప్రసాదేన సుముఖే, తస్మిన్ రఘౌ, విశదప్రభేనిర్మల కాంతౌ చంద్రేచేతి ద్వయోర్విషయే, ద్వయోర్విశేషణమేతత్, తదా, చక్షుష్మతాం ప్రీతి రనురాగః, సమరసా సమాస్వాదా, తుల్యభోగ్యేతి యావత్ ఆసీత్, 'రసోగంధేరసే స్వాద' ఇతి విశ్వః.

భావము.—దయతోఁగూడిన రఘుమహారాజుయొక్క ముఖమునునిర్మలమయిన కాంతిగలచంద్రునిఁ జూచెడివారికి సమరసమయిన ప్రీతి యుందయించెను.

శ్లో. హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు,
విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశసా మివ. ౧౯

పదచ్ఛేదము.—హంసశ్రేణీషు, తారాసు, కుముద్వత్సు, చ, వారిషు, విభూతయః, తదీయానాం, పర్యస్తాః, యశసాం, ఇవ.

అర్థము.—హంసశ్రేణీషు-హంస=హంసలయొక్క, శ్రేణీషు=పంక్తులయందును, తారాసు=నక్షత్రములయందును, కుముద్వత్సు=తెల్లకలువపలుకలిగిన, వారిషుచ=ఉదకముల యందును, తదీయానాం=ఆరఘుమహారాజుసంబంధమయిన, యశసాం=కీర్తులయొక్క, విభూతయః=సంపదలు, పర్యస్తాఇవ=వ్యాప్తములయినవో యన్నట్లుండినవి.

ఆకాంక్ష.—పర్యస్తాఇవ=వ్యాప్తములైనవో యన్నట్లుండినవి. కాః=ఏవి? విభూతయః=సంపదలు (అకర్మకప్రయోగము) కేషాం=వేనియొక్క? యశసాం=కీర్తులయొక్క. యశసాంకథంభూతానాం = కీర్తులెట్టివి? తదీయానాం = ఆరఘుమహారాజుసంబంధులైనవి. కేషుచ=వేనియందును? వారిషుచ=ఉదకములయందును. వారిషు కథంభూతేషు=ఉదకములెట్టివి? కుముద్వత్సు=తెల్లకలువపలుకలవి. కాసు=వేనియందును? తారాసు=నక్షత్రములయందును. పునఃకాసు = ఇంకవేనియందును? హంసశ్రేణీషు=హంసలయొక్కపంక్తులయందును.

శబ్దరూపసమాసములు.—హంసశ్రేణీషు-హంసానాం శ్రేణ్యః హంసశ్రేణ్యః తాసు హంసశ్రేణీషు. శ్రేణ్యాం, శ్రేణ్యోః, శ్రేణీషు. హంసశ్రేణీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, స, బ. తారాసు-తారాయాం, తారయోః, తారాసు. తారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. కుముద్వత్సు-కుముదా న్యేషుసంతీతి కుముద్వంతి, తేషు కుముద్వత్సు. కుముద్వతి, కుముద్వతోః, కుముద్వత్సు. కుముద్వచ్ఛబ్దః త, న, స, బ. చ-అవ్య. వారిషు-వారిణి, వారిణోః, వారిషు. వారిశబ్దః ఇ, న, స, బ విభూతయః-విభూతిః, విభూతీ, విభూతయః. విభూతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తదీయానాం, తస్య ఇమాని తదీయాని; తేషాం తదీయానాం. [illegible]యస్య, తదీయయోః, తదీయానాం. తదీయశబ్దః అ, న, ష, బ. పర్యస్తాః-పర్యస్తా, పర్యస్తే, పర్యస్తాః పర్యస్తాశబ్దః అ, స్త్రీ, ప్ర, బ. యశసాం - యశసః, యశసోః, యశసాం. యశశ్శబ్దః స, న, ష, బ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—హంసేతి. హంసానాం శ్రేణిషుపఙ్క్తిషు, తారాసునక్షత్రేషు, కుముదా న్యేషు సంతీతి కుముద్వంతి, 'కుముద్వాన్కుముదప్రాయ' ఇత్యమరః, 'కుముదనడవేతసేభ్యోడ్మతుప్' తేషు వారిషు చ, తదీయానాం రఘుసంబంధినాం యశసాం విభూతయః సంపదః, పర్యస్తా ఇవ ప్రసారితాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా, అన్యథా, కథమేతేషామేతాదృగ్ధవళిమేతిభావః.

భావము.—హంసలయొక్క సమూహములయందును నక్షత్రములయందును తెల్ల కలువలుగల నీళ్లయందును రఘుమహారాజు సంబంధ ప్రభావము ప్రసరించినటులుండెను.

శ్లో. ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః తస్య గోప్తు ర్గుణోదయమ్,
ఆకుమారకథోద్ఘాతం శాలిగోప్యో జగు ర్యశః. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః, తస్య, గోప్తుః, గుణోదయం, ఆకుమారకథోద్ఘాతం, శాలిగోప్యః, జగుః, యశః.

అర్థము.—ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః-ఇక్షు=చెఱకులయొక్క, ఛాయ=నీడయందు, నిషాదిన్యః=ఉండెడి, శాలిగోప్యః-శాలి=వరిపయిరులను, గోప్యః=సంరక్షణచేయుచుండెడి స్త్రీలు, గోప్తుః=సంరక్షకుఁడయిన, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, గుణోదయం-గుణ=గుణములవలన, ఉదయం=ఉత్పత్తిగలిగిన, ఆకుమారకథోద్ఘాతం-ఆకుమార=బాల్యము మొదలుకొని, కథా=కథలయొక్క, ఉద్ఘాతం=ప్రారంభముగలిగిన, యశః=కీర్తిని, జగుః=గానముచేసిరి.

ఆకాంక్ష.—జగుః=గానముచేసిరి. కాః=ఎవరు? శాలిగోప్యః=వరిపయిరులరక్షణచేయు స్త్రీలు. కిం=దేనిని? యశః=కీర్తిని (సకర్మకప్రయోగము). యశఃకథంభూతం=కీర్తియెట్టిది? ఆకుమారకథోద్ఘాతం=బాల్యము మొదలుకొనిజరిగినకథలయారంభముగలిగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకనెట్టిది? గుణోదయం=గుణముల యుత్పత్తి గలిగినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. తస్యకథంభూతస్య = ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గోప్తుః=సంరక్షకుఁడయినవాఁడు. శాలిగోప్యః కథంభూతాః=వరిపయిరులరక్షించు స్త్రీలెట్టివారు? ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః=చెఱకు నీడయందుండువారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః-ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం, ఇక్షుచ్ఛాయే నిషాదిన్యః ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః. నిషాదినీ, నిషాదిన్యౌ, నిషాదిన్యః. ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. గోప్తుః-గోప్తుః, గోప్త్రోః, గోప్తౄణాం. గోప్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. గుణోదయం - గుణేభ్యః ఉదయో యస్య తత్ గుణోదయం, తత్ గుణోదయం. ఉదయం, ఉదయే, ఉదయాని. గుణోదయశబ్దః, అ, న, ద్వి, ఏ. ఆకుమారకథోద్ఘాతం-కుమారమారభ్య ఆకుమారం. కథానాం ఉద్ఘాతః కథోద్ఘాతః, ఆకుమారంకథోద్ఘాతః యస్య తత్ ఆకుమారకథోద్ఘాతం, తత్ ఆకుమారకథోద్ఘాతం. ఉద్ఘాతం, ఉద్ఘాతే, ఉద్ఘాతాని. ఆకుమారకథోద్ఘాతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. శాలిగోప్యః-శాలీన్ గోపాయంతీతి శాలిగోప్యః. గోపీ, గోప్యౌ, గోప్యః. శాలిగోపీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. జగుః - జగౌ, జగతుః, జగుః. 'గైశబ్దే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే

ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇక్షుచ్ఛాయేతి. ఇక్షూణాంఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం, 'ఛాయాబాహుళ్య' ఇతినపుంసకత్వం.తత్ర నిషణ్ణాః 'ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్య' ఇతి స్త్రీలింగపాఠే ఆనిషాదిన్య ఇత్యాద్యప్రశ్లేషో బోధ్యః. శాలీన్ గోపాయంతి రక్షంతీతి శాలిగోప్యః శాలిపాలికాఃస్త్రియః,'కర్మణ్యణ్ 'టిడ్ఢాణఞ్'త్యాదినాఙీప్.గోప్తుఃరక్షకస్యతస్యరఘోః,గుణేభ్యః ఉదయో యస్యతద్గుణోదయం గుణోత్పన్నం, ఆకుమారం కుమారాదారభ్య కథోద్ఘాతఃకథానామారంభో యస్యతత్,కుమారైరపి స్తూయమాన మిత్యర్థః,యశోజగుః గాయంతిస్మ. అథవా కుమారస్య సతః,రఘోర్యాః కథాః ఇంద్రవిజయాదయః, తాఆరభ్యఆకుమారకథం,అత్రాప్యభివిధావవ్యయీభావః. ఆకుమారకథముద్ఘాతోయస్మిన్కర్మణీతిగానక్రియావిశేషణమేతత్, 'స్యాదభ్యాదానఉద్ఘాత ఆరంభ'ఇత్యమరః.ఆకుమారకథోద్ఘాతమితిపాఠే, కుమారస్యసతస్తస్య కథాభిశ్చరితైః ఉద్ఘాతంయద్యశః తతఆరభ్యయశోజగురితి వ్యాఖ్యేయం.

భావము.—పరిపయిరులకుఁ గావలిగాఁ జెఱకులనీడలోఁ గూర్చుండెడి స్త్రీలుబాల్యము మొదలుకొని రఘుమహారాజునకు కలిగియుండిన సుగుణములను పాటలుగా పాడిరి.

శ్లో. ప్రససాదోదయా దంభః కుంభయోనేర్మహౌజసః,
రఘోః పరిభవాశంకి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః. ౨౧

పదచ్ఛేదము.—ప్రససాద, ఉదయాత్, అంభః, కుంభయోనేః, మహౌజసః, రఘోః, పరిభవాశంకి, చుక్షుభే, ద్విషతాం, మనః.

అర్థము.—మహౌజసః-మహత్=ఉత్కృష్టమైన, ఓజసః=తేజస్సుగలిగిన, కుంభయోనేః=అగస్త్యులయొక్క, ఉదయాత్=ఆవిర్భావమువలన, అంభః=ఉదకము, ప్రససాద=నిర్మలమాయెను. మహౌజసః,మహత్=ఉత్కృష్టమైన,ఓజసః=పరాక్రమము గలిగిన, రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, ఉదయాత్=వృద్ధివలన, పరిభవాశంకి-పరిభవ=తిరస్కారమును, ఆశంకి=ఊహించుచుండెడు,ద్విషతాం=శత్రువులయొక్క,మనః=మనస్సు, చుక్షుభే=కలుషమాయెను.

ఆకాంక్ష.—చుక్షుభే=కలుషమాయెను. కిం=ఏమి? మనః=మనస్సు (అకర్మక ప్రయోగము). కేషాం=ఎవరియొక్క?ద్విషతాం=శత్రువులయొక్క. మనఃకథంభూతాం=మనసెట్టిది? పరిభవాశంకి-పరిభవ=తిరస్కారమును, ఆశంకి=ఊహించుచుండెడిది. కస్మాత్=ఎందువలన?ఉదయాత్=వృద్ధివలన. కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క.రఘోఃకథంభూతస్య=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు?మహౌజసః=ఉత్కృష్టమయిన

పరాక్రమముగలవాఁడు. ప్రససాద=నిర్మలమాయెను. కిం=ఏది? అంభః = ఉదకము, (అకర్మకప్రయోగము). కస్మాత్=దేనివలన? ఉదయాత్=ఆవిర్భావమువలన, కస్య=ఎవని యొక్క? కుంభయోనేః=అగస్త్యులయొక్క. కుంభయోనేఃకథంభూతస్య=అగస్త్యులెట్టి వారు? మహౌజసః=ఉత్కృష్టమయిన తేజస్సుగలవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రససాద-ప్రససాద, ప్రసేదతుః, ప్రసేదుః. ప్రపూర్వ కాత్ 'షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మై పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉదయాత్-ఉదయాత్, ఉదయాభ్యాం, ఉదయేభ్యః. ఉదయశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అంభః-అంభః, అంభసి, అంభాంసి. అంభశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. కుంభయోనేః-కుంభః యోనిర్యస్యసః కుంభయోనిః; తస్య కుంభయోనేః. యోనేః, యోన్యోః, యోనీనాం. కుంభయోనిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. మహౌజసః-మహత్ ఓజో యస్యసః మహౌజాః; తస్య మహౌజసః. ఓజసః, ఓజసోః, ఓజసాం. మహౌజశ్శబ్దః స, పు, ష, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. పరిభవాశంకి-పరిభవమాశంకిత ఇతి పరిభవాశంకి. ఆశంకి, ఆశంకినీ, ఆశంకీని. పరిభవాశంకిశబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. చుక్షుభే-చుక్షుభే, చుక్షుభాతే, చుక్షుభిరే. 'క్షుభసంచలన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచ నాంతః. ద్విషతాం-ద్విషతః, ద్విషతోః, ద్విషతాం. ద్విషచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. మనః-మనః, మనసీ, మనాంసి. మనశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రససాదేతి. మహౌజసః కుంభయోనేరగస్త్యస్య, 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః, ఉదయాత్, అంభః, ప్రససాద ప్రసన్నంబభూవ. మహౌజసః. రఘోః, ఉదయాభ్యుదయాత్ నిమిత్తాత్, పరభవాశంకి ఆత్మపరాభవమాశంకమానం, ద్విషతాం రిపూణాం, మనః చుక్షుభే కాలుష్యంప్రాప, దండయాత్రాసమయాత్పూర్వ మితిభావః. అగస్త్యోదయేజలాని ప్రసీదంతీ త్యాగమః.

భావము —మిక్కిలి తేజము గలయగస్త్యుల యుదయంబువలన నీళ్లు నిర్మలమయినది. మిక్కిలి పరాక్రమముగలరఘుమహారాజుయొక్క ప్రాభవము శత్రువుల మనంబులలో దిగులు పుట్టించెను.

శ్లో. మదోదగ్రాః కకుద్మంతః సరితాం కూలముద్రుజాః,
లీలాఖేల మనుప్రాపుః మహోక్షాస్తస్య విక్రమమ్. ౨౨

పదచ్ఛేదము.—మదోదగ్రాః, కకుద్మంతః, సరితాం, కూలముద్రుజాః, లీలాఖేలం, అనుప్రాపుః, మహోక్షాః, తస్య, విక్రమం.

అర్థము — మదోదగ్రాః-మద=మదముచేత, ఉదగ్రాః=ఉత్కృష్టములైన, కకుద్మంతః=అధికములైనమూపురములుగల, సరితాం=నదులయొక్క, కూలముద్రుజాః=గట్టులను గోరాడుచుండెడి, మహోక్షాః=మహావృషభములు, లీలాఖేలం=విలాసనుభగమైన, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, విక్రమం=పరాక్రమమును, అనుప్రాపుః=అనుకరించినవి.

ఆకాంక్ష.— అనుప్రాపుః=అనుకరించినవి. కే=ఏవి? మహోక్షాః=మహావృషభములు. కం=వేనిని? విక్రమం=పరాక్రమమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్య = ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. విక్రమంకథంభూతం=పరాక్రమమెట్టిది? లీలాఖేలం=విలాసనుభగమైనది. మహోక్షాఃకథంభూతాః=మహావృషభములెట్టివి? కూలముద్రుజాః = గట్టులనుగోరాడునవి. కాసాం=వేనియొక్క ? సరితాం=నదులయొక్క. పునఃకథంభూతాః = ఇంకనెట్టివి? కకుద్మంతః = అధికములైన మూపురములుకలిగినవి. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివి? మదోదగ్రాః=మదముచే నుత్కృష్టములైనవి.

శబ్దరూపసమాసములు.— మదోదగ్రాః - మదేనఉదగ్రాః మదోదగ్రాః. ఉదగ్రః, ఉదగ్రౌ, ఉదగ్రాః మదోదగ్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ కకుద్మంతః. కకుత్ ఏషామస్తీతి, కకుద్మంతః. కకుద్మాన్, కకుద్మంతౌ, కకుద్మంతః కకుద్మచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, బ సరితాం-సరితః, సరితోః, సరితాం. సరిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ష, బ కూలముద్రుజాః-కూలాని ఉద్రుజంతీతి కూలముద్రుజాః. ఉద్రుజః, ఉద్రుజౌ, ఉద్రుజాః కూలముద్రుజశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. లీలాఖేలం - లీలాభిః ఖేలతీతి లీలాఖేలః; తం లీలాఖేలం ఖేలం, ఖేలౌ, ఖేలాన్. లీలాఖేలశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అనుప్రాపుః-అనుప్రాప, అనుప్రాపతుః, అనుప్రాపుః. అను ప్ర ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఆప్ల్వ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మహోక్షాః - మహాంతశ్చతే ఉక్షాణశ్చ మహోక్షాః. మహోక్షః, మహోక్షౌ, మహోక్షాః. మహోక్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. విక్రమం-విక్రమం, విక్రమౌ, విక్రమాన్. విక్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— మదేతి. మదోదగ్రాః మదోద్ధతాః, కకుదేషామస్తీతికకుద్మంతః, మహాకకుద ఇత్యర్థః, యదాదిత్వాన్మకారస్యవత్వాభావః, కూలముద్రుజాఇత్యేకంపదం. సరితాంకూలాని ఉద్రుజంతిభజంతీతి కూలముద్రుజాః, సూ. 'ఉదికూలేరుజివహోః' తిఖచ్. 'అరుర్ద్విషది' త్యాదినా, ముమాగమః, మహాంతః ఉక్షాణో మహోక్షాః, సూ 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనా దకారాంతత్వం, లీలాఖేలం విలాసనుభగం, తస్య రఘోః, ఉత్సాహవతో వపుష్మతః పరభంజకస్య, విక్రమం శౌర్య మనుప్రాపుః అనుచక్రుః.

భావము.—బలిసినమూపురములుగల వృషభములు యథేష్టముగ వచ్చి గడ్డిమేసి మదించి ఏటికఱలను కొమ్ములతో వినోదముగ పెల్లగించుచుండినవి. ఇది రఘుమహారాజు యొక్కపరాక్రమమును సూచించునదిగా నుండెను.

శ్లో. ప్రసవైస్సప్తపర్ణానాం మదగంధిభి రాహతాః,
అసూయయేవ తన్నాగాః సప్తధైవప్రసుస్రువుః. ౨౩

పదచ్ఛేదము.—ప్రసవైః, సప్తపర్ణానాం, మదగంధిభిః, ఆహతాః, అసూయయా, ఇవ, తన్నాగాః, సప్తధా, ఏవ, ప్రసుస్రువుః.

అర్థము.—మదగంధిభిః-మద=మదోదకముయొక్క, గంధిభిః=పరిమళమువంటి పరిమళముగలిగిన,సప్తపర్ణానాం=ఏడాకుల యనఁటిచెట్లులయొక్క, ప్రసవైః=పుష్పముల చేత, ఆహతాః=కొట్టఁబడిన, తన్నాగాః-తత్ =ఆరఘుమహారాజుయొక్క,నాగాః=గజములు, అసూయయేవ=పరోత్కర్షాసహనను చేతవలె, సప్తధైవ=ఏడుప్రకారములుగానే ప్రసుస్రువుః=మదమును స్రవించినవి.

ఆకాంక్ష.—ప్రసుస్రువుః=మదమును స్రవించినవి. కే=ఏవి? తన్నాగాః=ఆరఘుమహారాజుయొక్కగజములు(అకర్మకప్రయోగము). కథమేవ=ఎటులనే? సప్తధైవ=ఏడుప్రకారములుగానే. కయేవ=దేనిచేతవలె? అసూయయేవ = పరోత్కర్షాసహనముచేతవలె. తన్నాగాః కథంభూతాః=ఆరఘుమహారాజుయొక్క గజములెట్టివి? ఆహతాః=కొట్టఁబడినవి. కైః=వేనిచేత? ప్రసవైః=పుష్పములచేత. కేషాం=వేనియొక్క? సప్తపర్ణానాం=ఏడాకులయనఁటిచెట్లులయొక్క,ప్రసవైః కథంభూతైః=పుష్పములెటువంటివి? మదగంధిభిః-మద - మదోదకముయొక్క, గంధిభిః=పరిమళమువంటి పరిమళము గలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రసవైః-ప్రసవేన, ప్రసవాభ్యాం, ప్రసవైః. ప్రసవశబ్దః అ,పు, తృ, బ. సప్తపర్ణానాం-సప్త పర్ణాని యేషాం తే సప్తపర్ణాః, తేషాం సప్తపర్ణానాం. పర్ణస్య, పర్ణయోః, పర్ణానాం. సప్తపర్ణశబ్దః అ, పు, ష,బ. మదగంధిభిః-మదస్య గంధ ఇవ గంధో యేషాం తే మదగంధయః, తైః మదగంధిభిః, గంధినా, గంధిభ్యాం, గంధిభిః. మదగంధిశబ్దః ఇ,పు, తృ,బ. ఆహతాః-ఆహతః, ఆహతౌ, ఆహతాః. ఆహతశబ్దః అ,పు,ప్ర, బ. అసూయయా-అసూయయా, అసూయాభ్యాం, అసూయాభిః. అసూయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,తృ,ఏ. ఇవ-అవ్య. తన్నాగాః-తస్య నాగాః తన్నాగాః నాగః, నాగౌ, నాగాః. తన్నాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. సప్తధా-ధాల్ప్రత్యయాంతమవ్య. ఏవ - అవ్య. ప్రసుస్రువుః - ప్రసుస్రావ, ప్రసుస్రువతుః, ప్రసుస్రువుః. ప్ర

పూర్వకాత్ 'ప్ర గతా'విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రసవైరితి. మదస్యేవ గంధో యేషాం తైః మదగంధిభిః, 'ఉపమానాచ్చే'తి సమాసాంతఇకారః. సప్తపర్ణానాం వృక్షవిశేషాణాం,(*)'సప్తపర్ణోవిశాలత్వక్ఛారదోవిషమచ్ఛద' ఇత్యమరః. ప్రసవైః పుష్పైః, ఆహతాః, తస్య రఘోః నాగాః గజాః (*)'గజేఽపి నాగమాతంగా' విత్యమరః. అసూయయేవ ఆహతినిమిత్తయాస్పర్థయేవ, 'పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వమసూయాపరికీర్తితే'తియాదవః.సప్తధైవ, ప్రసుస్రువుః మదంవవర్షుః, ప్రతిగజంగంధాభిమానాదితిభావః. 'కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాం చమదస్రుతి' రితిబాలకావ్యే. కరాత్ నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః.

భావము.—ఏడాకులయరటిచెట్టున గజమదవాసనగలపుష్పములు పుష్పించిన తమకుగలవాసన ఈపుష్పములయందున్నదనెడి యసూయముచేతవలె ఆరఘుమహారాజుయొక్క యేనుఁగులు ఏడుప్రకారములుగ అనఁగా వానితొండముయొక్క రంధ్రములు 2, గండస్థలములు 2, మేఢ్రము 1, నేత్రములు. 2, ఈయేడుస్థలములలోనుండి మదస్రావమును జేసినవి.(ఏడాకులఅరటిచెట్లు పుష్పించుటయు ఏనుగులకు మదంబు పట్టుటయు శరత్కాలధర్మము).

శ్లో. సరితః కుర్వతీ గాధాః పథశ్చాశ్యానకర్దమాన్,
యాత్రాయైచోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం శరత్. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—సరితః, కుర్వతీ, గాధాః, పథః, చ,ఆశ్యానకర్దమాన్,యాత్రాయై, చోదయామాస, తం, శక్తేః, ప్రథమం, శరత్.

అర్థము.—సరితః=నదులను,గాధాః=మిట్టలయినవానిగాను,పథశ్చ=మార్గములను, ఆశ్యానకర్దమాన్-ఆశ్యాన=ఎండిపోయిన, కర్దమాన్ =బురదకలిగినవానిగాను, కుర్వతీ=చేయుచుండెడి, శరత్=శరదృతువు, తం=ఆరఘుమహారాజును, శక్తేః = ఉత్సాహశక్తికంటె, ప్రథమం=మొదటను, యాత్రాయై = దండయాత్రకొఱకు, చోదయామాస= ప్రేరేపించెను.

ఆకాంక్ష.—చోదయామాస=ప్రేరేపించెను. కా=ఏది? శరత్ = శరదృతువు, కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కస్యై=దేనికొఱకు? యాత్రాయై=దండయాత్రకొఱకు. కదా=ఎపుడు? ప్రథమం=మొదట. కస్యాః=దేనికంటె?శక్తేః=ఉత్సాహశక్తికంటె.శరత్కథంభూతః=శరదృతువెట్టిది?కుర్వతీ=చేయునది. కాన్=వేనిని? పథశ్చ=మార్గములను, కథంభూతాన్=ఎట్టివానిగా? ఆశ్యానకర్దమాన్=

ఎండిపోయినబురదగలిగినవానిగా, కాః=వేనిని. సరితః=నదులను, కథంభూతాః=ఎట్టివానిఁగా. గాధాః=మిట్టలయినవానిగా.

శబ్దరూపసమాసములు.—సరితః-సరితం, సరితౌ, సరితః. సరిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ద్వి, బ. కుర్వతీ-కుర్వతీ, కుర్వత్యౌ, కుర్వత్యః కుర్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. గాధాః గాధాం, గాధే, గాధాః గాధాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. పథః-పంథానం, పంథానౌ, పథః. పథిన్ శబ్దః న, పు, ద్వి, బ. చ - అవ్య ఆశ్యానకర్దమాన్-ఆశ్యానః కర్దమోయేషుతే ఆశ్యానకర్దమాః, తాన్ ఆశ్యానకర్దమాన్. కర్దమం, కర్దమౌ, కర్దమాన్ - ఆశ్యానకర్దమశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. యాత్రాయై-యాత్రాయై, యాత్రాభ్యాం, యాత్రాభ్యః. యాత్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, చ, ఏ. చోదయామాస - చోదయామాస, చోదయామాసతుః, చోదయామాసుః. 'చుదప్రేరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతా దామంతాదనుప్రయుంక్తా 'దస భువి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తం-తం, తౌ, తాన్, తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. శక్తేః-శక్త్యాః, శక్తేః, శక్తిభ్యాం, శక్తిభ్యః. శక్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, పం, ఏ. ప్రథమం-అవ్యయమ్. శరత్ —శరత్ శరదౌ, శరదః. శరచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సరితఇతి. సరితః, గాధాః సుప్రతరాః కుర్వతీ, పథోమార్గాంశ్చ ఆశ్యానకర్దమాన్ శుష్కపంకాన్ కుర్వతీ, సంయోగాదేరాతోధాతోర్యణ్వతః ఇతి శ్యాయతే ర్నిష్ఠానత్వం. శరత్ శరదృతుః, తం రఘుం. శక్తే రుత్సాహశక్తేః, ప్రథమం ప్రాక్, యాత్రాయై దండయాత్రాయై, చోదయామాస ప్రేరయామాస. ప్రభుమంత్రసంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామాసేత్యర్థః.

భావము.— శరదృతువుపుట్టగానే ఏళ్లలోనీళ్లుఇగిరి మిట్టలు పెట్టినవి. మార్గములలో అడుసు లెండినవి. ఇందువలన శక్తిసంపన్నుఁడయిన రఘుమహారాజునకు యుద్ధయాత్రకు నుత్సాహము గలిగెను.

శ్లో. తస్మైసమ్యగ్ఘుతోవహ్నిః వాజినీరాజనావిధౌ,
ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన హస్తేనేవ జయం దదౌ. ౨౫

పదచ్ఛేదము.—తస్మై, సమ్యక్, హుతః, వహ్నిః, వాజినీరాజనావిధౌ, ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన, హస్తేన, ఇవ, జయం, దదౌ.

అర్థము.—వాజినీరాజనావిధౌ, వాజి=అశ్వములయొక్క,నీరాజనావిధౌ=ఆరతికర్మయందు, సమ్యక్=యథాశాస్త్రముగ, హుతః = హోమముచేయఁబడిన, వహ్నిః= అగ్నిహోత్రుఁడు, ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన-ప్రదక్షిణ=ప్రదక్షిణాకారమయిన, అర్చిః=

జ్వాలలయొక్క, వ్యాజేన = నెపముచేత, హస్తేవ=హస్తముచేతవలె, తస్మై=ఆరఘుమహారాజునకొఱకు, జయం=జయమును, దదౌ, ఇచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—దదౌ=ఇచ్చెను. కః=ఎవఁడు? వహ్నిః = అగ్నిహోత్రుఁడు. కం=దేనిని? జయం=జయమును (సకర్మకప్రయోగము) కస్మై = ఎవనికొఱకు? తస్మై=ఆరఘుమహారాజునకొఱకు. కేన=దేనిచేత? ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన = ప్రదక్షిణాకారమయిన జ్వాలయొక్కవ్యాజముచేత, కేనేవ=దేనిచేతవలె? హస్తేనేవ=హస్తముచేతవలె, వహ్నిః కథంభూతః=అగ్నిహోత్రుఁడెట్టివాఁడు. హుతః=హోమముచేయఁబడ్డవాఁడు. కథం=ఎట్లు? సమ్యక్ = యథాశాస్త్రముగ. కస్మిన్=దేనియందు? వాజినీరాజనావిధౌ=అశ్వములహారతికర్మయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మై-తస్మై, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ. సమ్యక్-అవ్య. హుతః-హుతః, హుతౌ, హుతాః. హుతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వహ్నిః-వహ్నిః, వహ్నీ, వహ్నయః. వహ్నిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. వాజినీరాజనావిధౌ-నీరాజనాయాః విధిః నీరాజనావిధిః, వాజినాం నీరాజనావిధిః వాజి...విధిః,తస్మిన్ వాజినీరాజనావిధౌవిధౌ, విధ్యోః, విధిషు. వాజినీరాజనావిధిశబ్దః ఇ, పు, స, ఏ. ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన- ప్రగతా దక్షిణం ప్రదక్షిణం, ప్రదక్షిణం చ తత్ అర్చిశ్చ ప్రదక్షిణార్చిః; ప్రదక్షిణార్చిషః వ్యాజః ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజః; తేన ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన; వ్యాజేన, వ్యాజాభ్యాం, వ్యాజైః. ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. హస్తేన- హస్తేన, హస్తాభ్యాం, హస్తైః. హస్తశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య. జయం-జయం, జయౌ, జయాన్. జయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. దదౌ-దదౌ, దదతుః, దదుః, 'డు దాఞ్ దానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా...తస్మా ఇతి. వాజినా మశ్వానాం, నీరాజనావిధౌ నీరాజనాఖ్యే శాంతికర్మణి, అత్ర వరాహమిహిరః, 'భగవతిజలధరపక్షశుషాఽర్కేఽషుణేకమలనాథే,ఉన్మీలయతితురంగమకంరథనీరాజనాం కుర్యా'దితి, సమ్యక్, విధివత్ ,హుతఃహోమసమిద్ధః, వహ్నిః, ప్రగతందక్షిణం ప్రదక్షిణం, 'తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వా' దవ్యయీభావః, ప్రదక్షిణంఅర్చిః జ్వాలాతస్యాః వ్యాజేన, హస్తేనేవ, తస్మై రఘువే, జయం, దదౌ దత్తవాన్ ఉక్తం చ మహాయాత్రాయాం, 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతోహుతభుక్స్రపస్యధాత్రీంసముద్రరశనాం వశగాం కరోతీ'తి. 'వాజిగ్రహణం గజాదీనా మప్యుపలక్షణం. తేషామపినీరాజనావిధానాత్.

భావము.—అంతట రఘుమహారాజు గుప్తములవిషయమై నీరాజనము నిర్వహించి శాంతికర్మహోమమును చేసెను. అందు జ్వాల జయప్రదమయి ప్రదక్షిణాకారముగ తిరిగెను.

శ్లో. స గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపార్ష్ణి రయాన్వితః,
షడ్విధం బల మాదాయ ప్రతస్థే దిగ్జిగీషయా. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—సః, గుప్తమూలప్రత్యంతః, శుద్ధపార్ష్ణిః, అయాన్వితః, షడ్విధం, బలం, ఆదాయ, ప్రతస్థే, దిగ్జిగీషయా.

అర్థము.—గుప్తమూలప్రత్యంతః-గుప్త=సంరక్షింపఁబడిన, మూల=స్వనివాసస్థానమును, ప్రత్యంతః=ప్రాంతదుర్గమునుకలిగిన, శుద్ధపార్ష్ణిః-శుద్ధ=సేనచేత సంరక్షింపఁబడిన, పార్ష్ణిః=పృష్ఠప్రదేశముకలిగిన, అయాన్వితః-అయ=శుభావహవిధితో, అన్వితః=కూడియుండిన, సః=ఆరఘుమహారాజు, షడ్విధం=ఆఱువిధములయిన, బలం=సైన్యమును, ఆదాయ=తీసుకొని, దిగ్జిగీషయా-దిక్=దిక్కులయొక్క, జిగీషయా=జయేచ్ఛచేత, ప్రతస్థే=తర్లెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రతస్థే=తర్లెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు(అకర్మకప్రయోగము). కయా=దేనిచేత? దిగ్జిగీషయా=దిక్కులయొక్క జయేచ్ఛచేత, కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఆదాయ=తీసుకొని. కిం=దేనిని? బలం=సైన్యమును. బలం కథంభూతం=సైన్యమెట్టిది? షడ్విధం=ఆఱువిధములయినది. సకథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? అయాన్వితః=శుభావహవిధితోకూడియుండెడివాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకనునెట్టివాఁడు? శుద్ధపార్ష్ణిః=సేనచేతసంరక్షింపఁబడిన పృష్ఠప్రదేశముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? గుప్తమూలప్రత్యంతః=సంరక్షింపఁబడిన స్వనివాసస్థానమును ప్రాంతదుర్గమునుగలిగివాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. గుప్తమూలప్రత్యంతః-మూలం చ ప్రత్యంతశ్చ మూలప్రత్యంతౌ, గుప్తౌ మూలప్రత్యంతౌ యేన సః గుప్తమూలప్రత్యంతః, ప్రత్యంతః, ప్రత్యంతౌ, ప్రత్యంతాః. గుప్తమూలప్రత్యంతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శుద్ధపార్ష్ణిః-శుద్ధః పార్ష్ణిర్యస్యసః శుద్ధపార్ష్ణిః= పార్ష్ణిః, పార్ష్ణీ, పార్ష్ణయః. శుద్ధపార్ష్ణిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర,ఏ. అయాన్వితః-అయేన అన్వితః అయాన్వితః; అన్వితః, అన్వితౌ, అన్వితాః, అయాన్వితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. షడ్విధం-షట్

విధాః యస్యతత్ షడ్విధం; తత్ షడ్విధం; విధం, విధే, విధాని. షడ్విధశబ్దః అ, న ద్వి, ఏ. బలం-బలం, బలే, బలాని. బలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆదాయ - ల్యబంత మవ్య. ప్రతస్థే-ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'స్థా గతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, దిగ్జిగీషయా-జేతుమిచ్ఛా జిగీషా, దిశాం దిగీషా దిగ్జిగీషా, తయా దిగ్జిగీషయా. జిగీషయా, జిగీషాభ్యాం, జిగీషాభిః. దిగ్జిగీషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— సఇతి. గుప్తౌ, మూలం నివాసస్థానం ప్రత్యంతః ప్రాంతదుర్గంచయేనసః, గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపార్ష్ణిః ఉద్ధృతపృష్ఠశత్రుః, సేనయాపరిరక్షితపృష్ఠదేశోవా, అయాన్వితః శుభావహవిధ్యన్వితః, 'అయశ్శుభావహోవిధి' రిత్యమరః,సరఘుః షడ్విధంమౌల్యభృత్యాదిరూపంబలంసైన్యం,మౌల్యభభృత్యసుహృచ్ఛ్రేణిద్విషదాటవికం బలమితి,ఆదాయ,దిశాంజిగీషయాప్రతస్థే.అత్రకామందః,'పురః ప్రపశ్యన్నపిశుద్ధపృష్ఠః ప్రాప్నోతితీవ్రంఖలుపార్ష్ణిదేశే, యాస్యన్పురాపక్షమనేకదుర్గమనేకముఖ్యంచబలన్నిదధ్యాత్. దేవానభ్యర్చ్య విప్రాంశ్చ ప్రశస్యగ్రహతారకాః,షడ్విధంతుబలంవ్యూహ్యద్విషతోభిముఖంవ్రజే' దితి.

భావము.—రఘుమహారాజు తనపట్టణమును సమీపమందు భండార ముండెడి దుర్గమును రక్షింపఁబడునట్టుగా తగిన సేననుంచుకొని శుభావహములయిన దేవబ్రాహ్మణార్చనాదివిధులను సల్పి మౌల్యభృత్యాదిసైన్యములను తీసుకొని నలుదిక్కులరాజ్యములను జయింపఁబోయెను.

శ్లో. అవాకిర న్వయోవృద్ధాః తం లాజైః పౌరయోషితః,
పృషతై ర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇ వాచ్యుతమ్. ౨౭

పదచ్ఛేదము.—అవాకిరన్, వయోవృద్ధాః, తం, లాజైః, పౌరయోషితః, పృషతైః, మందరోద్ధూతైః, క్షీరోర్మయః, ఇవ, అచ్యుతం.

అర్థము.—వయోవృద్ధాః - వయః=వయసుచేత, వృద్ధాః=వృద్ధలయిన, పౌరయోషితః-పౌర=పట్టణమునందుండెడి, యోషితః=స్త్రీలు, తం=ఆపోవుచుండెడిరఘుమహారాజును, లాజైః=లాజలచేత, క్షీరోర్మయః=క్షీరసముద్రతరంగములు, మందరోద్ధూతైః-మందర=మందరపర్వతమువలన, ఉద్ధూతైః=ఎగరగొట్టఁబడిన, పృషతైః=బిందువులచేత, అచ్యుతమివ=శ్రీమహావిష్ణువునువలె, అవాకిరన్=ఎగజల్లిరి.

ఆకాంక్ష.—అవాకిరన్=ఎగజల్లిరి కాః=ఎవరు? పౌరయోషిత =పట్టణమునందుండెడిస్త్రీలు. కం=ఎవనిని? తం=ఆపోవుచుండెడిరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయో

గము). కమివ=ఎవనివలె? అచ్యుతమివ=శ్రీమహావిష్ణువునువలె. కైః=వేనిచేత? పృషతైః=బిందువులచేత. పృషతైఃకథంభూతైః=బిందువులెట్టివి? మందరోద్ధూతైః=మందరపర్వతమువలన నెగరగొట్టఁబడినవి. కే=ఏవి? క్షీరోర్మయః=క్షీరసముద్రతరంగములు. కైః=వేనిచేత? లాజైః=లాజలచేత. పౌరయోషితః కథంభూతాః=పట్టణమునందుండెడి స్త్రీ లెట్టివారు? వయోవృద్ధాః=వయసుచేతవృద్ధలయినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అవాకిరన్ - అవాకిరత్, అవాకిరతాం, అవాకిరన్. అవపూర్వకాత్, 'కౄ విక్షేప' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వయోవృద్ధాః-వయసా, వృద్ధాః,వయోవృద్ధాః. వృద్ధా, వృద్ధే వృద్ధాః; వయోవృద్ధాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తం-తం, తౌ,తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు,ద్వి, ఏ. లాజైః - లాజాః, లాజాన్, లాజైః, లాజేభ్యః, 2 లాజానాం, లాజేషు. లాజశబ్దః అ, పు. నిత్యంబహువచనే తృ, బ. పౌరయోషితః-పురే భవాః పౌర్యః, పౌర్యశ్చతాః యోషితశ్చ పౌరయోషితః,యోషిత్. యోషితౌ, యోషితః, పౌరయోషిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ప్ర, బ, పృషతైః-పృషతేన, పృషతాభ్యాం, పృషతైః. పృషతబ్దః అ, పు, తృ, బ, మందరోద్ధూతైః - మందరాత్ ఉద్ధూతాః మందరోద్ధూతాః; తైః మందరోద్ధూతైః. ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. మందరోద్ధూతశబ్దః అ, పు, తృ, బ. క్షీరోర్మయః-క్షీరస్య ఊర్మయః క్షీరోర్మయః. ఊర్మిః, ఊర్మీ, ఊర్మయః. క్షీరోర్మిశబ్దః ఇ,పు,ప్ర,బ. ఇవ-అవ్య. అచ్యుతం-నచ్యవతీత్యచ్యుతః, తం అచ్యుతం. అచ్యుతం, అచ్యుతౌ, అచ్యుతాన్. అచ్యుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ,

వ్యాఖ్యా.—అవాకిరన్నితి.వయసావృద్ధాఃపౌరయోషితః తం రఘుం, ప్రయాంతం, లాజైః ఆచారలాజైః, మంథరోద్ధూతైః పృషతైః బిందుభిః, క్షీరోర్మయః క్షీరసముద్రోర్మయః, అచ్యుతం విష్ణుమివ, అవాకిరన్నాకిరన్.

భావము.—రఘుమహారాజు అలాగు వెడలునపుడు పట్టణములోనుండెడి వృద్ధస్త్రీలు ఆయనపై ప్రీతిశుభసూచకములయిన వరిపేలాలను వెదజల్లిరి. అది సముద్రము మందరపర్వతముతో మథింపఁబడినపుడు అందులోనుండి పాలతుంపురులు శ్రీమహావిష్ణువుపైన పడినట్లుండెను.

శ్లో. స యయౌ ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా,
అహితా ననిలోద్ధూతైః తర్జయ న్నివ కేతుభిః. ౨౮

పదచ్ఛేదము.—సః, యయౌ, ప్రథమం, ప్రాచీం, తుల్యః, ప్రాచీనబర్హిషా, అహితాన్, అనిలోద్ధూతైః, తర్జయన్, ఇవ, కేతుభిః.

అర్థము — ప్రాచీనబర్హిషా=దేవేంద్రునితోడను, తుల్యః=సమానుఁడైన, సః=ఆ రఘుమహారాజు, అనిలోద్ధూతైః-అనిల=వాయువుచేత, ఉద్ధూతైః=ముందర ప్రసరింపఁబడ్డ, కేతుభిః=ధ్వజములచేత, అహితాన్=శత్రువులను, తర్జయన్నివ=భయపెట్టుచుండెడివానివలె, ప్రథమం=మొదట, ప్రాచీం=పూర్వదిక్కునుగూర్చి, యయౌ=తరలెను.

ఆకాంక్ష — యయౌ=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాం=దేనినిగూర్చి? ప్రాచీం=పూర్వదిక్కునుగూర్చి (సకర్మకప్రయోగము.) కదా=ఎప్పుడు? ప్రథమం=మొదట. కథంభూతఇవ=ఎట్టివానివలె? తర్జయన్నివ = భయపెట్టుచుండెడివాఁడువలె. కాన్=ఎవరిని? అహితాన్=శత్రువులను. కైః=వేనిచేత? కేతుభిః=ధ్వజములచేత. కేతుభిః కథంభూతైః=ధ్వజములెట్టివి? అనిలోద్ధూతైః=వాయువుచేతముందర ప్రసరింపఁజేయఁబడినవి. స కథంభూతః=ఆదిలీపమహారాజెట్టివాఁడు? తుల్యః=సమానుఁడయినవాఁడు. కేన=ఎవనితోడ? ప్రాచీనబర్హిషా=దేవేంద్రునితోడ.

శబ్దరూపసమాసములు. — సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర,ఏ. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః.'యా ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రథమం - అవ్యమ్. ప్రాచీం-ప్రాచీం, ప్రాచ్యౌ, ప్రాచీః ప్రాచీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తుల్యః - తుల్యః, తుల్యౌ, తుల్యాః-తుల్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ ప్రాచీనబర్హిషా - ప్రాచీనబర్హిషా, ప్రాచీనబర్హిర్భ్యాం; ప్రాచీనబర్హిర్భిః. ప్రాచీనబర్హిశ్శబ్దః స,పు,తృ,ఏ. అహితాన్-హితానభవంతీత్యహితాః; తాన్ అహితాన్. అహితం, అహితౌ, అహితాన్. అహితశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. అనిలోద్ధూతైః-అనిలేన ఉద్ధూతాః అనిలోద్ధూతాః; తైః అనిలోద్ధూతైః. ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః అనిలోద్ధూతశబ్దః అ, పు, తృ, బ. తర్జయన్-తర్జయన్, తర్జయంతౌ, తర్జయంతః. తర్జయచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య, కేతుభిః-కేతునా, కేతుభ్యాం, కేతుభిః. కేతుశబ్దః ఉ, పు, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా. — స ఇతి. ప్రాచీనబర్హిషా, ఇంద్రేణ, 'పర్జన్యో మఘవా వృషా హరిహయః ప్రాచీనబర్హిస్తథే' తీంద్రపర్యాయేషు హలాయుధః, ప్రాచీనబర్హిశ్శేషాండ' ఇత్యుత్పలమావాచ, అథవా, ప్రాచీనబర్హిర్నామకశ్చిన్మహారాజః తేనతుల్యస్సరఘుః, అని లేనానుకూలవాయునా, ఉద్ధూతైః పురః ప్రసారితైః, కేతుభిర్ధ్వజైః, అహితాన్ రిపూన్, తర్జయన్నివ భర్త్సయన్నివ, తర్జయతేః పరస్మైపదంకవిప్రయోగాత్సిద్ధం, 'తర్జయతేరనుదాత్తత్వేఽపిచక్షిఙో జిత్కరణేన అనుదాత్తేత్వనిమిత్త ఆత్మనేపదస్య అనిత్యజ్ఞాపనాత్పరస్మైపద' మితివామనః. ప్రథమంప్రాచీం దిశం, ప్రతియయౌ.

భావము.—దేవేంద్రునితోఁ సమానుఁడయిన రఘుమహారాజు శత్రువులకు భయోత్పాదకముగ అనుకూలమైన వాయువుచేత ముందఱికి ఎగురుచుండెడి టెక్కెములతో మొదట మొదట తూర్పుదిక్కునకు వెళ్లెను.

శ్లో. రజోభి స్స్యందనోద్ధూతైః గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః,
భువస్థ్సల మివ వ్యోమ కుర్వ న్వ్యోమేవ భూతలమ్. ౨౯

పదచ్ఛేదము.—రజోభిః, స్యందనోద్ధూతైః, గజైః, చ, ఘనసన్నిభైః, భువః, స్థలం, ఇవ, వ్యోమ, కుర్వన్, వ్యోమ, ఇవ, భూతలమ్.

అర్థము.—స్యందనోద్ధూతైః-స్యందన=రథములనుండి, ఉద్ధూతైః=ఎగరఁగొట్టఁబడిన, రజోభిః=ధూళులచేతను,ఘనసన్నిభైః-ఘన=మేఘములతోఁడ,సన్నిభైః=సమానములయిన, గజైశ్చ=ఏనుఁగులచేతను,వ్యోమ=ఆకాశమును, భువః=భూమియొక్క,స్థలమివ=ప్రదేశమునువలె, భూతలం=భూప్రదేశమును, వ్యోమేవ=ఆకాశమునువలెను, కుర్వన్ సన్=చేయుచున్నవాఁడగుచు, యయౌ=తరలెను.

ఆకాంక్ష.—యయౌ=తరలెను, కః=ఎవఁడు?సః=ఆరఘుమహారాజు (ఆకర్షక ప్రయోగము)కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు?కుర్వన్ సన్=చేయువాఁడగుచు కిమివ=దేనినివలె? వ్యోమేవ=ఆకాశమునువలె. కిం=దేనిని? భూతలం=భూప్రదేశమును కిమివ=దేనివలె? స్థలమివ=ప్రదేశమునువలె. కస్యాః=దేనియొక్క? భువః=భూమియొక్క. కిం=దేనిని?వ్యోమ=ఆకాశమును. కైశ్చ= వేనిచేతను? గజైశ్చ=ఏనుగులచేతను. గజైఃకథంభూతైః=ఏనుగులెట్టివి? ఘనసన్నిభైః-ఘన=మేఘములతోఁ, సన్నిభైః=సమానములయినవి? కైః=వేనిచేతను? రజోభిః = ధూళులచేతను. రజోభిఃకథంభూతైః = ధూళులెట్టివి! స్యందనోద్ధూతైః-రథమువలననెగురఁగొట్టఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—రజోభిః-రజసా, రజోభ్యాం, రజోభిః. రజశ్శబ్దః స, న, తృ, బ. స్యందనోద్ధూతైః - స్యందనైః ఉద్ధూతాని స్యందనోద్ధూతాని, తైః స్యందనోద్ధూతైః. ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. స్యందనోద్ధూతశబ్దః అ, న, తృ, బ. గజైః-గజేన, గజాభ్యాం, గజైః, గజశబ్దః అ, పు, తృ, బ. చ-అవ్య. ఘనసన్నిభైః - ఘనైస్సన్నిభాః ఘనసన్నిభాః, తైః ఘనసన్నిభైః. సన్నిభేన, సన్నిభాభ్యాం, సన్నిభైః. ఘనసన్నిభశబ్దః అ, పు, తృ, బ. భువః-భువః, భువోః,భువాం. భూశబ్దః ఊ, స్త్రీ,ష, ఏ స్థలం-స్థలం, స్థలే, స్థలాని. స్థలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇవ—అవ్య. వ్యోమ-వ్యోమ, వ్యోమ్నీ, వ్యోమానీ వ్యోమాని. వ్యోమన్‌శబ్దః న, న,ద్వి,ఏ. కుర్వన్ - కుర్వన్, కుర్వంతౌ, కుర్వంతః. కుర్వచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. వ్యోమ - వ్యోమ వ్యోమ్నీ

మ్నీ, వ్యోమనీ, వ్యోమాని వ్యోమన్ శబ్దః న, న, ద్వి, ఏ, ఇవ-అవ్య. భూతలం=భువః, తలం భూతలం-భూతలం, భూతలే, భూతలాని భూతలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—రజోభిరితి. కిం, కుర్వన్, స్యందనోద్ధూతైః, రజోభిః, ఘనసన్నిభైః వర్ణతః క్రియాతః పరిమాణతశ్చ మేఘతుల్యైర్గజైశ్చ, యథాక్రమం, వ్యోమ ఆకాశం, భువః స్థలమివ, భూతలం, వ్యోమేవ, కుర్వన్, యయావితిపూర్వేణాన్వయః.

భావము.—ఆరఘుమహారాజు రథములయొక్క ధూళి ఆకాశమందును వ్యాపించి ఆకాశము భూమివలె కనుపడురీతిని అంతట వ్యాపించినందువలనను భూమిపయిన ఏనుఁగులు వర్ణముచేతను, క్రియచేతను, పరిమాణముచేతను, మేఘములకు సమముగా బోవుచుండుటచేతను, ఆకాశము భూమిగను భూమి ఆకాశముగను తోఁపఁజేయుచు పోయెను.

శ్లో. ప్రతాపోఽగ్రే తత శ్శబ్దః పరాగ స్తదనంతరమ్,
యయౌ పశ్చాద్రథాదీతి చతుష్స్కంధేవ సా చమూః. 30

పదచ్ఛేదము.—ప్రతాపః, అగ్రే, తతః, శబ్దః, పరాగః, తదనంతరం, యయౌ, పశ్చాత్, రథాది, ఇతి, చతుష్స్కంధా, ఇవ, సా, చమూః.

అర్థము.—అగ్రే=ముందఱ, ప్రతాపః=తేజోవిశేషము, తతః=అనంతరమందు, రథాది-రథ=రథములు, ఆది=మొదలుగాఁగలిగినచతురంగబలము, ఇతి=ఈరీతిని, సా=ఆ, చమూః=సేన, చతుష్స్కంధేవ-చతుః=నాలుగైన, స్కంధేవ=వ్యూహములుగలిగినదివలె, యయౌ=తరలెను.

ఆకాంక్ష—యయౌ=తరలెను, కా=ఏది? సా=ఆ, చమూః=సేన (అకర్మకప్రయోగము) కథంభూతేవ=ఎట్టిదివలె? చతుష్స్కంధేవ=నాలుగైనవ్యూహములుకలిగినదివలె కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈరీతిని. కిం=ఏది? రథాది=రథములు మొదలుగగలిగినచతురంగబలము. కదా=ఎప్పుడు? పశ్చాత్=అనంతరమందు. కః=ఏది? పరాగః=ధూళి. కదా=ఎప్పుడు? తదనంతరం=దానికంటెతర్వాత. కః=ఏది? శబ్ద = సేనాకలకలధ్వని. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు కః=ఏది? ప్రతాపః=తేజోవిశేషము. కస్మిన్=ఎందు? అగ్రే=ముందర.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రతాపః-ప్రతాపః, ప్రతాపౌ, ప్రతాపాః. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అగ్రే - అగ్రే, అగ్రయోః, అగ్రేషు. అగ్రశబ్దః అ, న, స, ఏ. తతః-అవ్య. శబ్దః-శబ్దః, శబ్దౌ. శబ్దాః. శబ్దశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ పరాగః. పరాగః, పరాగౌ, పరాగాః, పరాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తదనంతరం-న విద్యతే అంతరం యస్య సః అనంతరః, తస్మాత్ అనంతరః తదనంతరః, తం తదనంతరం. అంత

రం, అంతరా, అంతరాణ్. తదనంతరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః. 'యా ప్రాపణ'. ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపద ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. పశ్చాత్-అవ్య. రథాది, రథాః ఆదిర్యస్యతత్ రథాది. ఆదీ, ఆదినీ, ఆదీని. రథాదిశబ్దః ఇ, న, ప్ర, ఏ. ఇతి-అవ్య. చతుష్కంధా-చత్వారః స్కంధాః యస్యాస్సా, చతుష్కంధా. స్కంధా. స్కంధే, స్కంధాః. చతుష్కంధాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చమూః-చమూః, చమ్వౌ, చమ్వః. చమూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రతాపేతి. అగ్రే ప్రతాపః తేజోవిశేషః, 'సప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజఃకోశదండజ' మిత్యమరః. తతః శబ్దః సేనాకలకలః. తదనంతరం పరాగో ధూళిః, 'పరాగః పుష్పరజసి ధూళిస్నానీయయోర' పీతివిశ్వః, పశ్చాత్ రథాది, రథాశ్వాదికం చతురంగబలం, ఇతీత్థం, చతుష్కంధేవ చతుర్వ్యూహేన, 'స్కంధో౽ంసేచ ప్రముండేచసేనాసముదయే౽పిచే' తి విశ్వః. సా, చమూః, యయౌ. రథానీకమిత్యుపాత్తే ఇతిశబ్దాధ్యాహారేణయోజ్యం.

భావము.... ముందుగ ప్రతాపమును పిమ్మట సేనాకలకలధ్వనియు, ఆపిమ్మట సేనాపదఘట్టనవలన గలిగినదుమ్మును, దానివెంబడిదండును, ఈచొప్పున నాలుగువ్యూహము లుగరఘుమహారాజుసేన పోయెను.

శ్లో. మరుపృష్ఠా న్యుదంభాంసి నావ్యాః సుప్రతరా నదీః,
విపినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్త్వాచ్చకార సః. 31

పదచ్ఛేదము.—మరుపృష్ఠాని, ఉదంభాంసి, నావ్యాః, సుప్రతరాః, నదీః, విపినాని, ప్రకాశాని, శక్తిమత్త్వాత్, చకార, సః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, శక్తిమత్త్వాత్=సమర్థుఁడయినవాఁడగుటవలన, మరుపృష్ఠాని=నిర్జలప్రదేశములను, ఉదంభాంసి-ఉత్=పుట్టిన, అంభాంసి=ఉదకములు కలవానినిగాను, నావ్యాః=ఓడలచేతదాఁటయోగ్యములయిన, నదీః=నదులను, సుప్రతరాః=సుఖముగ దాఁట యోగ్యములయినవానినిగాను, విపినాని=అరణ్యములను, ప్రకాశాని=విరళములయినవానినిగాను, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష....చకార=చేసెను, కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాని=వేనిని? విపినాని=అరణ్యములను. కాః=వేనిని? నదీః=నదులను. కాని=వేనిని? మరుపృష్ఠాని=నిర్జలప్రదేశములను (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాని=ఎట్టివానినిగా? ప్రకాశాని=విరళములయినవానిగా. కథంభూతాః=ఎట్టివానిగా? సుప్రతరాః=సుఖముగదాఁటదగినవిగా.

నదీః కథంభూతాః=నదులెట్టివి? నావ్యాః=ఓడలచే దాఁటదగినవి. కథంభూతాని=ఎట్టివానిగా? ఉదంభాంసి=పుట్టినయుదకములుకలవానిగా. కథంభూతత్వాత్ =ఎట్టివాఁడగుటవలన? శక్తిమత్త్వాత్ =సామర్థ్యముకలిగినవాఁడగుటవలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—మరుపృష్ఠాని-మరోః పృష్ఠాని,మరుపృష్ఠాని,తాని మరుపృష్ఠాని-పృష్ఠం, పృష్ఠే,పృష్ఠాని. మరుపృష్ఠశబ్దః అ, న,ద్వి,బ. ఉదంభాంసి-ఉద్భూతాని అంభాంసి యేషుతాని ఉదంభాంసి, తాని ఉదంభాంసి. అంభః,అంభసీ,అంభాసి. ఉదంశ్శబ్దః స, న, ద్వి. బ. నావ్యాః-నౌభిస్తార్యాః నావ్యాః తాః నావ్యాః. నావ్యాం, నావ్యే, నావ్యాః. నావ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ.సుప్రతరాః-సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః సుప్రతరాః, తాః సుప్రతరాః, సుప్రతరాం, సుప్రతరే, సుప్రతరాః. సుప్రతరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. నదీః-నదీం, నద్యౌ, నదీః. నదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, బ. విపినాని-విపినం, విపినే, విపినాని. విపినశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. ప్రకాశాని-ప్రకాశం, ప్రకాశే, ప్రకాశాని. ప్రకాశశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. శక్తిమత్త్వాత్ - శక్తిరస్యాస్తీతి,శక్తిమాన్, శక్తిమతో భావః శక్తిమత్త్వం, తస్మాత్ శక్తిమత్త్వాత్ -శక్తిమత్త్వాత్ , శక్తిమత్త్వాభ్యాం, శక్తిమత్త్వేభ్యః, శక్తిమత్త్వశబ్దః అ, న, పం, ఏ. చకార- చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డు కృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మరుపృష్ఠానీతి. స రఘుః,శక్తిమత్త్వాత్ సమర్థత్వాత్ ,మరుపృష్ఠాని, నిర్జలస్థలాని 'సమానౌ మరుధన్వానౌ' విత్యమరః,ఉదంభాంసి ఉద్భూతజలాని,చకార. నావ్యాః నౌభిస్తార్యాః, నదీః, 'నావ్యం త్రిలింగం నౌతార్య' ఇత్యమరః. నౌవయోధర్మే' త్యాదినా యత్ప్రత్యయః. సుప్రతరాః, సుఖేనప్రతరితుంశక్యాః, చకార. విపినాని అరణ్యాని, 'అటవ్యరణ్యంవిపిన' మిత్యమరః, ప్రకాశాని నిర్వృక్షాణి,చకార. తస్యాగమ్యం నాస్తీతి భావః.

భావము.—రఘుమహారాజు శక్తిమంతుఁడగుటవలన నీరులేనిస్థలముల నీటిని పుట్టించుచు నావలచేతదాటఁదగిననదుల సులభోపాయముల దాటఁదగినవానినిగాఁ జేయుచు. అడవులను చెట్లులేక విశాలములనుగా నొనరించెను.

శ్లో. స సేనాం మహతీం కర్ష న్పూర్వసాగరగామినీమ్,
బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగా మివ భగీరథః. 32

పదచ్ఛేదము.—సః, సేనాం, మహతీం, కర్షన్, పూర్వసాగరగామినీం,బభౌ, హరజటాభ్రష్టాం, గంగాం, ఇవ, భగీరథః.

అర్థము.—పూర్వసాగరగామినీం - పూర్వసాగర=తూర్పుసముద్రమునుగూర్చి, గామినీం=పోవుచుండెడి, మహతీం=గొప్పదైన, సేనాం=సేనను, కర్షన్=నడిపించుచుండెడి, సః=ఆరఘుమహారాజు, పూర్వసాగరగామినీం-పూర్వసాగర=తూర్పుసముద్రమునుగూర్చి, గామినీం=పోవుచుండెడి, హరజటాభ్రష్టాం-హర=పరమేశ్వరునియొక్క, జటా=జడలవలన, భ్రష్టాం=జాఱిన, గంగాం=గంగానదిని, కర్షన్=కొనిపోవుచుండెడి, భగీరథ ఇవ=భగీరథుఁడువలె, బభౌ=ప్రకాశించెను.

అన్వయము.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). క ఇవ=ఎవనివలె? భగీరథ ఇవ=భగీరథుఁడువలె. భగీరథః కథంభూతః=భగీరథుఁడెట్టివాఁడు? కర్షన్=కొనిపోవుచుండెడివాఁడు. కాం=దేనిని? గంగాం=గంగానదిని, గంగాం కథంభూతాం=గంగానది ఎట్టిది? హరజటాభ్రష్టాం=పరమేశ్వరునిజడలవలన జాఱినది. పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? పూర్వసాగరగామినీం=తూర్పుసముద్రమునుగూర్చిపోవునది. స కథంభూతః-ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? కర్షన్=నడిపించుచుండెడివాఁడు. కాం=దేనిని? సేనాం=సేనను. సేనాం కథంభూతాం=సేన ఎట్టిది? మహతీం=ఉత్కృష్టమయినది. పునః కథంభూతాం=ఇంక నెట్టిది? పూర్వసాగరగామినీం=తూర్పుసముద్రమునుగూర్చిపోవునది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సేనాం-సేనాం, సేనే, సేనాః. సేనాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహతీం-మహతీం, మహత్యౌ, మహతీః. మహతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. కర్షన్-కర్షన్, కర్షంతౌ, కర్షతః. కర్షచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. పూర్వసాగరగామినీం-పూర్వశ్చాసౌ సాగరశ్చ పూర్వసాగరః, పూర్వసాగరం గచ్ఛతీతి పూర్వసాగరగామినీ, తాం పూర్వసాగరగామినీం- గామినీం, గామిన్యౌ, గామినీః. పూర్వసాగరగామినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః. 'భా దీప్తౌ' త్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. హరజటాభ్రష్టాం-హరస్య జటాః హరజటాః. హరజటాభ్యః భ్రష్టా హరజటాభ్రష్టా, తాం హరజటాభ్రష్టాం. భ్రష్టాం, భ్రష్టే, భ్రష్టాః, హరజటాభ్రష్టాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. గంగాం-గంగాం, గంగే, గంగాః. గంగాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ - అవ్య. భగీరథః - భగీరథః, భగీరథౌ, భగీరథాః. భగీరథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి. మహతీం, సేనాం, పూర్వసాగరగామినీం, కర్షన్, ఆకర్షన్, స రఘుః హరస్య జటాభ్యో భ్రష్టాం గంగాం కర్షన్, సాపి పూర్వసాగరగామినీ, భగీరథ ఇవ బభౌ, భగీరథో నామ కశ్చిత్కపిలదగ్ధానాం సాగరాణాం సప్తౌ తత్పావనాయ హరకిరీటాద్గంగాయాః ప్రవర్తయితా రాజా, యత్సంబంధాద్గంగా భాగీరథీతి గీయతే.

భావము.—రఘుమహారాజు తనసేనను పూర్వసముద్రప్రాంతములకు దీసుకొనిపోవుట యెట్లుండెననిన భగీరథుఁడు ఈశ్వరుని జటాజూటమునుండి వచ్చెడి గంగను పూర్వసముద్రమునుగూర్చి తోడ్కొనిపోయినట్లుండెను. అనఁగా ఆసేనఅతివిస్తారముగనుండెను

శ్లో. త్యాజితైః ఫల ముత్ఖాతై ర్భగ్నైశ్చ బహుధా నృపైః,
తస్యాసీ దుల్బణో మార్గః పాదపై రివ దంతినః. 33

పదచ్ఛేదము.—త్యాజితైః, ఫలం, ఉత్ఖాతైః, భగ్నైః, చ, బహుధా, నృపైః తస్య, ఆసీత్, ఉల్బణః, మార్గః, పాదపైః, ఇవ, దంతినః.

అర్థము.—ఫలం=లాభమును(ప్రసవమును), త్యాజితైః=విడిపింపఁబడిన, ఉత్ఖాతైః =అధికారమువలనఁదీసివేయఁబడిన (పీకివేయబడిన), బహుధా=అనేకప్రకారములుగ, భగ్నైశ్చ=జయింపఁబడిన (విఱువబడిన), నృపైః=రాజులచేతను, పాదపైః=వృక్షములచేతను, దంతిన ఇవ=గజముయొక్క వలె, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, మార్గః=త్రోవ ఉల్బణః=ప్రకాశమానమయినదిగ, ఆసీత్=అయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఏది? మార్గః=త్రోవ(అకర్మకప్రయోగము) కథంభూతః=ఎట్టిది? ఉల్బణః=ప్రకాశమానమైనది, కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, కస్యేవ=దేనియొక్కవలె? దంతిన ఇవ=గజముయొక్కవలె. కైః=వేనిచేత? పాదపైః=వృక్షములచేత. కైః=ఎవరిచేత? నృపైః=రాజులచేత. నృపైఃకథంభూతైః= రాజులును వృక్షములును ఎట్టివి? భగ్నైః=జయింపఁబడినవారు విరవఁబడినవి కథం=ఎట్లు బహుధా=అనేకప్రకారములుగా? పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివారు, ఎట్టివి. ఉత్ఖాతైః =అధికారమునుండి తీసివేయఁబడినవారు. పెల్లగింపఁబడినవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకనెట్టివారు? ఎట్టివి? త్యాజితైః=విడిపింపఁబడినవారు. విడిపింపఁబడ్డవి. కిం=దేనిని? ఫలం = లాభమును. ప్రసవమును.

శబ్దరూపసమాసములు—త్యాజితైః-త్యాజితేన, త్యాజితాభ్యాం, త్యాజితైః. త్యాజితశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఫలం - ఫలం, ఫలే, ఫలాని. ఫలశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఉత్ఖాతైః - ఉత్ఖాతేన, ఉత్ఖాతాభ్యాం, ఉత్ఖాతైః. ఉత్ఖాతశబ్దః అ, పు, తృ, బ. భగ్నైః - భగ్నేన, భగ్నాభ్యాం, భగ్నైః. భగ్నశబ్దః అ, పు, తృ, బ. చ-అవ్య. బహుధా-ధాలంతమవ్య. నృపైః-నౄన్ పాంతీతి నృపాః. తైః నృపైః. నృపేణ,నృపాభ్యాం, నృపైః. నృపశబ్దః అ, పు, తృ, బ. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్ 'అస భువీ'త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉల్బణః-ఉల్బణః, ఉల్బణౌ,

ఉల్బణాః. ఉల్బణశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. మార్గః-మార్గః, మార్గౌ, మార్గాః. మార్గశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పాదపైః-పాదైః పిబంతీతి పాదపాః; తైః పాదపైః పాదపేన, పాదపాభ్యాం, పాదపైః. పాదపశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య. దంతినః-దంతౌ, అస్య స్త ఇతి దంతీ; తస్య దంతినః-దంతినః, దంతినోః, దంతినాం. దంతిన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ,

వ్యాఖ్యా.—త్యాజితైరితి. ఫలం లాభం, వృక్షపత్రే, ప్రసవంచ, త్యాజితైః, త్యజేర్ణిజంతా ద్ద్వికర్మకాదప్రధానేకర్మణి క్తః, ఉత్ఖాతైః స్వపదాచ్చాలితైః అన్యత్రో త్పాటితైః, బహుధాభగ్నైః, రణేజితైః, అన్యత్రఛిన్నైః, నృపైః, పాదపైః దంతినో గజస్యేవ, తస్య రఘోః, మార్గః ఉల్బణః, ప్రకాశః, ఆసీత్, 'ప్రకాశం ప్రకటం స్పష్టం విశదం స్ఫుటముల్బణ' మితి యాదవః.

భావము.—ఏనుఁగులు చెట్లనుబట్టికదలించుట, వేళ్లతోఁబెల్లగించుట, విఱుచుట మొదలైనవానిచే దారియెట్లు ప్రకాశంబైయుండునో ఆరీతిని రఘుమహారాజును శత్రు రాజులవద్ద కప్పములు తీసికొనుట మొదలైనవానిచే నతనిదండయాత్రామార్గము ప్రకాశించెను.

శ్లో. పౌరస్త్యానేవ మాక్రామం స్తాంస్తాన్ జనపదాన్ జయీ,
ప్రాప తాళీవనశ్యామ ముపకంఠం మహోదధేః. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—పౌరస్త్యాన్, ఏవం, ఆక్రామన్, తాంస్తాన్, జనపదాన్, జయీ, ప్రాప, తాళీవనశ్యామం, ఉపకంఠం, మహోదధేః.

అర్థము.—జయీ=జయశీలుఁడైన రఘుమహారాజు, ఏవం=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగా, పౌరస్త్యాన్=పూర్వదిక్కునందుఁబుట్టిన, తాంస్తాన్=ఆఅ, జనపదాన్=దేశములను, ఆక్రామన్ సన్ = ఆక్రమించుచుండెడివాఁడగుచు, తాళీవనశ్యామం-తాళీ=తాళవృక్షములయొక్క, వన=వనములచేత, శ్యామం=నల్లనైన, మహోదధేః=మహాసముద్రముయొక్క, ఉపకంఠం=సమీపమును, ప్రాప=పొందెను.

అన్వయము.—ప్రాప=పొందెను. కః=ఎవఁడు? జయీ=జయశీలుఁడైన రఘుమహారాజు. కం=దేనిని? ఉపకంఠం=సమీపమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్య=దేనియొక్క? మహోదధేః=మహాసముద్రముయొక్క. ఉపకంఠం కథంభూతం=సమీపమెట్టిది? తాళీవనశ్యామం=తాటిచెట్లయొక్క వనములచేత నల్లనైనది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ఆక్రామన్ సన్=ఆక్రమించుచుండెడివాఁడగుచు. కాన్=వేనిని? జనపదాన్=దేశములను. జనపదాన్ కథంభూతాన్=దేశములెట్టివి? తాంస్తాన్=ఆయాయవి. పునః

కథంభూతాన్ =ఇంకనునెట్టివి? పౌరస్త్యాన్ = పూర్వదిక్కునందు:బుట్టినవి. కథం= ఎట్లు? ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—పౌరస్త్యాన్-పురః భవాః పౌరస్త్యాః; తాన్ పౌరస్త్యాన్; పౌరస్త్యం, పౌరస్త్యౌ, పౌరస్త్యాన్. పౌరస్త్యశబ్దః అ,పు, ద్వి, బ. ఏవం- అవ్య. ఆక్రామన్-ఆక్రామన్, ఆక్రామంతౌ, ఆక్రామంతః. ఆక్రామచ్ఛబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. తాంస్తాన్-తం తం,తౌ తౌ,తాంస్తాన్, ద్విరుక్తతచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, బ.జనపదాన్-జనపదం, జనపదౌ, జనపదాన్. జనపదశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. జయీ - జయతీతి జయీ. జయీ, జయినౌ, జయినః. జయిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ప్రాప - ప్రాప, ప్రాపతుః, ప్రాపుః, ప్రపూర్వకాత్ 'ఆప్ల్ వ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తాళీవనశ్యామం. తాళీనాం వనాని తాళీవనాని; తాళీవనైః శ్యామః తాళీవనశ్యామః,తం తాళీవనశ్యామం, శ్యామం, శ్యామౌ, శ్యామాన్. తాళీవనశ్యామశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉపకంఠం- ఉపకంఠం, ఉపకంఠౌ, ఉపకంఠాన్. ఉపకంఠశబ్దః అ, పు, ద్వి. ఏ. మహోదధేః-మహాంశ్చాసౌ, ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః. ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పౌరస్త్యానితి జయీ, జయశీలః, 'జి భృ క్షి' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. స రఘుః; ఏవం, పురోభవాన్ పౌరస్త్యాన్, ప్రాచ్యాన్' దక్షిణాపశ్చాత్పురస్త్యక్ఇతి.త్యక్ప్రత్యయః; తాంస్తాన్, సర్వానిత్యర్థః వీప్సాయాంద్విరుక్తిః.జనపదాన్ దేశాన్, ఆక్రామన్, తాళీవనైః, శ్యామం, మహోదధేః,ఉపకంఠం, అంతికం, ప్రాప.

భావము.—ఈప్రకారము రఘుమహారాజు శత్రువులను జయించుచు తాటిచెట్లతో పరివృతమైన తూరుపుసముద్రతీరమును చేరెను.

శ్లో. అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుః తస్మాత్సింధురయాదివ,
ఆత్మా సంరక్షితస్సింహైః వృత్తిమాశ్రిత్య వైతసీమ్. 33

పదచ్ఛేదము.—అనమ్రాణాం, సముద్ధర్తుః, తస్మాత్, సింధురయాత్, ఇవ, ఆత్మా, సంరక్షితః, వృత్తిం, ఆశ్రిత్య, వైతసీం.

అర్థము.—అనమ్రాణాం=నమ్రులుగాకయుండెడివారలను,సముద్ధర్తుః-నాశకుఁడైన తస్మాత్ =ఆరఘుమహారాజువలన, సింధురయాదివ-సింధు=నదియొక్క,రయాదివ=వేగమువలనవలె, సింహైః=సింహదేశపురాజులచేత, వైతసీం=వేతసంబంధియైన, వృత్తిం = వ్యాపారమును, ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి, ఆత్మా=శరీరము, సంరక్షితః=సంరక్షింపఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—సంరక్షితః=సంరక్షింపఁబడెను. కైః=ఎవరిచేత? సింహైః=సింహదేశపురాజులచేత. కః=ఏది? ఆత్మా=శరీరము (కర్మణిప్రయోగము). కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి. కాం=దేనిని? వృత్తిం=వ్యాపారమును. వృత్తింకథంభూతాం = వ్యాపారమెట్టిది? వైతసీం=వేతససంబంధియైనది. కస్మాదివ=ఎందువలనవలె? సింధురయాదివ=నదీవేగమువలనవలె. కస్మాత్=ఎవనివలన? తస్మాత్=ఆరఘుమహారాజువలన. తస్మాత్ కథంభూతాత్=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? సముద్ధర్తుః=నాశకుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరికి? అనమ్రాణాం=నమ్రులుకాకయుండెడివారికి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనమ్రాణాం-నమ్రానభవతీత్యనమ్రాః, తేషాం అనమ్రాణాం; అనమ్రస్య,అనమ్రయోః, అనమ్రాణాం. అనమ్రశబ్దః అ, పు,ష, బ. సముద్ధర్తుః-సముద్ధర్తుః, సముద్ధర్త్రోః, సముద్ధర్తౄణాం. సముద్ధర్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, పం, ఏ. సింధురయాత్ - రయాత్, రయాభ్యాం, రయేభ్యః. సింధురయశబ్దః అ, పు, పం,ఏ. ఇవ_అవ్య. ఆత్మా-ఆత్మా,ఆత్మానౌ, ఆత్మానః. ఆత్మన్శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సంరక్షితః-సంరక్షితః,సంరక్షితౌ,సంరక్షితాః. సంరక్షితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సింహైః-సింహానాం రాజానః సింహాః, తైః సింహైః, సిమ్హాఇతి కేచిత్.సింహేన,సింహాభ్యాం, సింహైః. సింహశబ్దః అ, పు, తృ, బ.వృత్తిం-వృత్తిం వృత్తి, వృత్తీః. వృత్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆశ్రిత్య - ల్యబంతమవ్య. వైతసీం-వేతసస్య ఇయంవైతసీ, తాంవైతసీం;వైతసీం,వైతస్యా,వైతసీః.వైతసీశబ్దః ఈ, స్త్రీ,ద్వి,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అనమ్రాణామితి. అనమ్రాణామితికర్మణిషష్ఠీ, సముద్ధర్తు రున్మూలయితుః, తస్మాద్రఘోస్సకాశాత్ 'భీత్రార్థానాంభయహేతు' రిత్యపాదానాత్పంచమీ. సింధురయాం న్నదీవేగా దివ,సింహైస్సింహదేశీయైరాజభిః,సింహాదయశ్శబ్దాః జనపదవాచకాః క్షత్రియానాచక్షతే.వైతసీం వేతససంబంధినీంవృత్తిం,ప్రణతత్వమిత్యర్థః.ఆశ్రిత్య ఆత్మాసంరక్షితః, అత్రకౌటిల్యః, 'బలీయసాభియుక్తోదుర్బల స్సర్వత్రానుప్రణతో వైతసంధర్మమాతిష్ఠే' దితి.

భావము.—నమ్రులుకానివారలను ధ్వంసముచేసెడు రఘుమహారాజునకు భయపడి సింహదేశాధీశులు నదీప్రవాహమునకు వంగిన ప్రబ్బలిచెట్టువలె నమ్రులై తమజీవనంబులను రాజ్యంబులను కాపాడుకొనిరి.

శ్లో. వంగా నుత్ఖాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్,
నిచఖాన జయ స్తంభా న్గంగాస్రోతోంతరేషు సః. 36

కథంభూతాన్ =ఇంకను నెట్టివి? పౌరస్త్యాన్ = పూర్వదిక్కునందు:బుట్టినవి. కథం= ఎట్లు? ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—పౌరస్త్యాన్-పురః భవాః పౌరస్త్యాః; తాన్ పౌరస్త్యాన్; పౌరస్త్యం, పౌరస్త్యౌ, పౌరస్త్యాన్. పౌరస్త్యశబ్దః అ,పు, ద్వి, బ. ఏవం-అవ్య. అక్రామత్-అక్రామత్, అక్రామంతౌ, అక్రామంతః. అక్రామచ్ఛబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. తాంస్తాన్-తం తం,తౌ తౌ,తాంస్తాన్, ద్విరుక్తతచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, బ.జనపదాన్-జనపదం, జనపదౌ, జనపదాన్. జనపదశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. జయీ - జయతీతి జయీ. జయీ, జయినౌ, జయినః. జయిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ప్రాప - ప్రాప, ప్రాపతుః, ప్రాపుః, ప్రపూర్వకాత్ 'ఆప్ల్ వ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్స్వకర్తృకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తాళీవనశ్యామం- తాళీనాం వనాని తాళీవనాని; తాళీవనైః శ్యామః తాళీవనశ్యామః,తం తాళీవనశ్యామం, శ్యామం, శ్యామౌ, శ్యామాన్. తాళీవనశ్యామశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉపకంఠం— ఉపకంఠం, ఉపకంఠౌ, ఉపకంఠాన్. ఉపకంఠశబ్దః అ, పు, ద్వి. ఏ. మహోదధేః-మహాంశ్చాసౌ, ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః. ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పౌరస్త్యానితి జయీ, జయశీలః, 'జిభృక్షి' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. స రఘుః; ఏవం, పురోభవాన్ పౌరస్త్యాన్, ప్రాచ్యాన్' దక్షిణాపశ్చాత్పురస్త్యక్తిగితి.త్యక్ప్రత్యయః; తాంస్తాన్, సర్వానిత్యర్థః వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః.జనపదాన్ దేశాన్, అక్రామన్, తాళీవనైః, శ్యామం, మహోదధేః,ఉపకంఠం, అంతికం, ప్రాప.

భావము.—ఈ ప్రకారము రఘుమహారాజు శత్రువులను జయించుచు తాటిచెట్లతో పరివృతమైన తూరుపుసముద్రతీరమును చేరెను.

శ్లో. అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుః తస్మాత్సింధురయా దివ,
ఆత్మా సంరక్షిత స్సింహైః వృత్తి మాశ్రిత్య వైతసీమ్. 33

పదచ్ఛేదము.—అనమ్రాణాం, సముద్ధర్తుః, తస్మాత్, సింధురయాత్, ఇవ, ఆత్మా, సంరక్షితః, వృత్తిం, ఆశ్రిత్య, వైతసీం.

అర్థము.—అనమ్రాణాం=నమ్రులుగాకయుండెడివారలను,సముద్ధర్తుః-నాశకుండైన తస్మాత్ =ఆరఘుమహారాజువలన, సింధురయాదివ-సింధు=నదియొక్క,రయాదివ=వేగము వలనవలె, సింహైః=సింహదేశపురాజులచేత, వైతసీం=వేతసంబంధియైన, వృత్తిం = వ్యాపారమును, ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి, ఆత్మా=శరీరము, సంరక్షితః=సంరక్షింపఁబడెను.

అకాంక్ష.—సంరక్షితః=సంరక్షింపఁబడెను. కైః=ఎవరిచేత? సింహైః=సింహదేశపురాజులచేత. కః=ఏది? ఆత్మా=శరీరము (కర్మణిప్రయోగము). కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి. కాం=దేనిని? వృత్తిం=వ్యాపారమును. వృత్తింకథంభూతాం=వ్యాపారమెట్టిది? వైతసీం=వేతససంబంధియైనది. కస్మాదివ=ఎందువలనవలె? సింధురయాదివ=నదీవేగమువలనవలె. కస్మాత్=ఎవనివలన? తస్మాత్=ఆరఘుమహారాజువలన. తస్మాత్ కథంభూతాత్=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? సముద్ధర్తుః=నాశకుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరికి? అనమ్రాణాం=నమ్రులుకాకయుండెడివారికి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనమ్రాణాం-నమ్రానభవతీత్యనమ్రః, తేషాం అనమ్రాణాం; అనమ్రస్య,అనమ్రయోః, అనమ్రాణాం. అనమ్రశబ్దః అ, పు,ష, బ. సముద్ధర్తుః-సముద్ధర్తుః, సముద్ధర్త్రోః, సముద్ధర్తౄణాం. సముద్ధర్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, పం, ఏ. సింధురయాత్ - రయాత్, రయాభ్యాం, రయేభ్యః. సింధురయశబ్దః అ, పు, పం,ఏ. ఇవ_అవ్య. ఆత్మా-ఆత్మా,ఆత్మానౌ, ఆత్మానః. ఆత్మన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సంరక్షితః-సంరక్షితః,సంరక్షితౌ,సంరక్షితాః. సంరక్షితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సింహైః-సింహానాం రాజానః సింహాః, తైః సింహైః, సిహ్మఇతి కేచిత్.సింహేన,సింహాభ్యాం, సింహైః. సింహశబ్దః అ, పు, తృ, బ.వృత్తిం-వృత్తిం, వృత్తీ, వృత్తీః. వృత్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆశ్రిత్య - ల్యబంతమవ్య. వైతసీం-వేతసస్య ఇయంవైతసీ, తాంవైతసీం;వైతసీం,వైతస్యౌ,వైతసీః.వైతసీశబ్దఃఈ, స్త్రీ, ద్వి,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అనమ్రాణామితి. అనమ్రాణామితికర్మణిషష్ఠీ, సముద్ధర్తురస్మాలయితుః, తస్మాద్రఘోస్సకాశాత్ 'భీత్రార్థానాంభయహేతు' రిత్యపాదానాత్పంచమీ. సింధురయాం న్నదీవేగా దివ,సింహైస్సింహదేశీయైరాజభిః,సింహాదయశ్శబ్దాః జనపదవాచకాః క్షత్రియానాచక్షతే.వైతసీం వేతససంబంధినీంవృత్తిం,ప్రణతత్వమిత్యర్థః. ఆశ్రిత్య ఆత్మాసంరక్షితః, అత్రకౌటిల్యః, 'బలీయసాభియుక్తోదుర్బల స్సర్వత్రానుప్రణతో వైతసంధర్మమాతిష్ఠే' దితి.

భావము.—నమ్రులుకానివారలను ధ్వంసముచేసెడు రఘుమహారాజునకు భయపడి సింహదేశాధీశులు నదీప్రవాహమునకు వంగిన ప్రబ్బలిచెట్టువలె నమ్రులై తమజీవనంబులను రాజ్యంబులను కాపాడుకొనిరి.

శ్లో. వంగా నుత్ఖాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్,
నిచఖాన జయస్తంభా న్గంగాస్రోతోంతరేషు సః. 36

పదచ్ఛేదము.—వంగాన్, ఉత్ఖాయ, తరసా, నేతా, నౌసాధనోద్యతాన్, నిచఖాన, జయస్తంభాన్, గంగాస్రోతోంతరేషు, సః.

అర్థము.—నేతా=నాయకుఁడైన, సః=ఆరఘుమహారాజు, నౌసాధనోద్యతాన్-నౌ=ఓడలనెడి, సాధన=సహాయములచే, ఉద్యతాన్=సన్నద్ధులైన, వంగాన్=వంగదేశాధీశులను, తరసా=బలముచేత, ఉత్ఖాయ=నిర్మూలముచేసి, గంగాస్రోతోంతరేషు-గంగా=గంగానదియొక్క, స్రోతః=ప్రవాహములయొక్క, అంతరేషు=మధ్యప్రదేశములయందు, జయస్తంభాన్-జయ=జయప్రఖ్యాపకములయిన, స్తంభాన్=స్తంభములను, నిచఖాన=నాఁటెను.

ఆకాంక్ష.—నిచఖాన=నాఁటెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాన్-వేనిని? జయస్తంభాన్=జయప్రఖ్యాపక స్తంభములను (సకర్మకప్రయోగము). కేషు=వేనియందు? గంగాస్రోతోంతరేషు=గంగానదీప్రవాహ మధ్యప్రదేశములయందు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉత్ఖాయ=నిర్మూలముచేసి. కేన=దేనిచేత? సతరసా=బలముచేత. కాన్=ఎవరిని? వంగాన్=వంగదేశాధీశులను. వంగాన్ కథంభూతాన్=వంగదేశాధీశులెట్టివారు? నౌసాధనోద్యతాన్=ఓడలనుసహాయములచే సన్నద్ధులైనవారు. సకథంభూతః=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? నేతా=నాయకుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—వంగాన్-వంగానాం రాజానః వంగాః, తాన్ వంగాన్; వంగం, వంగౌ, వంగాన్. వంగశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఉత్ఖాయ-ల్యబంతమవ్య. తరసా-అవ్యయం. నేతా - నేతా, నేతారౌ, నేతారః. నేతృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. నౌసాధనోద్యతాన్-నావ ఏవ సాధనాని నౌసాధనాని, నౌసాధనైః ఉద్యతాః నౌసాధనోద్యతాః, తాన్ నౌసాధనోద్యతాన్; ఉద్యతం, ఉద్యతౌ, ఉద్యతాన్. నౌసాధనోద్యతశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. నిచఖాన-నిచఖాన, నిచఖ్నతుః, నిచఖ్నుః. నిపూర్వకాత్ 'ఖనుఅవదారణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. జయస్తంభాన్ - జయప్రఖ్యాపకాశ్చతే స్తంభాశ్చ జయస్తంభాః, తాన్ జయస్తంభాన్; స్తంభం, స్తంభౌ, స్తంభాన్. జయస్తంభశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. గంగాస్రోతోంతరేషు - గంగాయాః స్రోతాంసి గంగాస్రోతాంసి, గంగాస్రోతసాం అంతరాణి గంగాస్రోతోంతరాణి, తేషు గంగాస్రోతోంతరేషు; అంతరే, అంతరయోః, అంతరేషు. గంగాస్రోతోంతరశబ్దః అ, పు, స, బ. సః-సః. తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—వంగానితి. నేతా నాయకః, సః రఘుః, నాభిః సాధనైః ఉద్యతాన్, సన్నద్ధాన్, వంగాన్, రాజ్ఞః, తరసా బలేన, 'తరసీబలరంహసీ' ఇతియాదవః,

ఉత్థాయ ఉన్మూల్య, గంగాయాః, స్రోతసాం ప్రవాహాణాం, అంతరేషు, జయస్తంభాన్, నిచఖాన స్థాపితవా నిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజు ఓడలసహాయముతో గంగానదిలో ఎదిరింపవచ్చిన వంగదేశపురాజులను ఓడించి ఆనదీలంకలో జయస్తంభములను నాటించెను.

శ్లో. ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుం,
ఫలై స్సంవర్ధయామాసుః ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః. 38

పదచ్ఛేదము.—ఆపాతపద్మప్రణతాః, కలమాః, ఇవ, తే, రఘుం, ఫలైః, శతవర్ధయామాసుః, ఉత్ఖాత ప్రతిరోపితాః.

అర్థము.—ఆపాదపద్మప్రణతాః-ఆపాదపద్మ=పాదకమలపర్యంతమును, ప్రణతాః=నమ్రులయినవారుగనుకనే, ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః-ఉత్ఖాత=పూర్వమధికారమువలన వదలింపఁబడి, ప్రతిరోపితాః=అనంతరముంచఁబడిన, తే=ఆవంగదేశాధీశులు, ఆపాదపద్మప్రణతాః-ఆపాదపద్మ=మూలపద్మపర్యంతమును, ప్రణతాః = నమ్రులయిన, ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః-ఉత్ఖాత=పూర్వము పెల్లగింపఁబడి, ప్రతిరోపితాః = అనంతరమునాటఁబడిన, కలమాఇవ=వరిపైరులవలె, రఘుం=రఘుమహారాజును, ఫలైః=ధనములచేతను ధాన్యములచేతను, సంవర్ధయామాసుః=వృద్ధిబొందించిరి.

ఆకాంక్ష.—సంవర్ధయామాసుః=వృద్ధిబొందించిరి. కే=ఎవరు? తే=ఆవంగదేశాధీశులు. కం=ఎవనిని? రఘుం=రఘుమహారాజును(సకర్మకప్రయోగము). కైః=వేనిచేత? ఫలైః=ధనములచేత, ధాన్యములచేతను. కఇవ=ఏదివలె? కలమాఇవ=వరిపైరువలె. కలమాఃకథంభూతాః=వరిపైరులెట్టివి? ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః=పూర్వము పెల్లగింపఁబడి యనంతరమునాటఁబడ్డవి. పునఃకథంభూతాః=ఇంకనెట్టివి? ఆపాదపద్మప్రణతాః=మూలపద్మపర్యంతమును నమ్రములయినవి. తేకథంభూతాః=ఆవంగదేశాధీశులెట్టివారు? ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః=పూర్వమధికారమువలనవదలింపఁబడిఁయనంతరముంచబడినవారు. కథంభూతాః=ఎట్టివారుగనుకనే? ఆపాదపద్మప్రణతాః=పాదకమలపర్యంతముననమ్రులయినవారుగనుకనే.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆపాదపద్మప్రణతాః-పాదః పద్మమివ పాదపద్మం, పాదపద్మపర్యంతం ఆపాదపద్మం ఆ...ద్మం, ప్రణతాః ఆపాదపద్మప్రణతాః; ప్రణతః, ప్రణతౌ, ప్రణతాః. ఆపాదపద్మప్రణతశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. కలమాః-కలమః, కలమౌ, కలమాః. కలమశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య. తే-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, బ. రఘుం-రఘుం, రఘూ, రఘూన్. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. ఫలైః-ఫలేన, ఫలాభ్యాం, ఫలైః. ఫలశబ్దః అ, న, తృ, బ. సంవర్ధయామాసుః-

సంవర్ధయామాస, సంవర్ధయామాసతుః, సంవర్ధయామాసుః. సంపూర్వకాత్ 'వృధు వృద్ధౌ' ఇతిణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాదసభువీత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః-పూర్వం ఉత్ఖాతాః పశ్చాత్ప్రతిరోపితాః ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః; ప్రతిరోపితః, ప్రతిరోపితౌ, ప్రతిరోపితాః. ఉత్ఖాతప్రతిరోపితశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఆపాదేతి. అపాదపద్మం అంఘ్రిపద్మపర్యంతం ప్రణతాః, అతఏవ ఉత్ఖాతాః పూర్వముద్ధృతా అపి, ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్స్థాపితాః, తే వంగాః కలమాశ్శాదవివేషా ఇవ, 'తేప్యాపాదపద్మం మూలపద్మపర్యంతం, 'పాదోబుధ్నే తురీయాంశ' ఇతివిశ్వః, ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాశ్చ, రఘుం ఫలైః ధనైః, అన్యత్ర సస్యైః, సంవర్ధయామాసుః, 'ఫలంధనేఫలేబీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయోః సస్యఇతి' విశ్వః.

భావము.—విత్తనము వేయఁబడి మొలిచి నారులగుటచే పిమ్మట పెల్లగింపఁబడి మరల నాటఁబడెడి వరిపయిరులు వెన్నులు పుట్టినప్పుడు నమస్కారాకృతులుగా వాని మొదళ్ళపర్యంతము వంగిపయిరు పెట్టినవానికి ఫలమునిచ్చి సంతోషపెట్టెడురీతిని మొదట రాజ్యభ్రష్టులుగాఁ జేయఁబడినను, పిమ్మట నివ్వఁబడిన రాజ్యముగల వంగదేశపురాజు రఘుమహారాజు పాదములవఱకు తలవంచి నమస్కరించి ధనములను సమర్పించి సంతోషపఱిచెను.

శ్లో. స తీర్త్వా కపిశాం సైన్యైః బద్ధద్విరదసేతుభిః,
ఉత్కలైర్దర్శితపథః కళింగాభిముఖో యయౌ. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—సః, తీర్త్వా, కపిశాం, సైన్యైః, బద్ధద్విరదసేతుభిః, ఉత్కలైః, దర్శితపథః, కళింగాభిముఖః, యయౌ.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, బద్ధద్విరదసేతుభిః-బద్ధ=కట్టఁబడ్డ, ద్విరద=ఏనుఁగలనెడు, సేతుభిః=సేతువులుగల, సైన్యైః=సేనాజనులచేత, కపిశాం=కపిశానదిని, తీర్త్వా=దాఁటి, ఉత్కలైః=ఉత్కలదేశపురాజులచేత, దర్శితపథస్సన్-దర్శిత=చూపఁబడ్డ, పథస్సన్=మార్గముకలవాఁడగుచు, కళింగాభిముఖః-కళింగ=కళింగదేశమునకు, అభిముఖః=అభిముఖుఁడై, యయౌ=తరలెను.

ఆకాంక్ష.—యయౌ=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడై? కళింగాభిముఖః=కళింగదేశమునకభిముఖుఁడయి. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగనుక నే? దర్శితపథః=చూపఁబడ్డమార్గముగలవాఁడుగనుక నే. కైః=ఎవరిచేత? ఉత్కలైః ఉత్కలదేశపురాజులచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? తీర్త్వా=దాటి. కాం=దేనిని? కపిశాం=కపిశానదిని. కైః=ఎవరిచేత? సైన్యైః సేనాజనులచేత. సైన్యైః కథంభూతైః=సేనాజను లెట్టివారు? బద్ధద్విరదసేతుభిః=కట్టబడ్డయేనుఁగులను సేతువులుగలవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తీర్త్వా త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. కపిశాం-కపిశాం, కపిశే, కపిశాః. కపిశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సైన్యైః-సేనాయాంసమవేతాః సైన్యాః; తైః సైన్యైః, సైన్యేన, సైన్యాభ్యాం, సైన్యైః. సైన్యశబ్దః అ, పు, తృ, బ. బద్ధద్విరదసేతుభిః - ద్వౌ రదౌ యేషాం తే ద్విరదాః, ద్విరదాఏవసేతవః ద్విరదసేతవః, బద్ధాః ద్విరదసేతవః యైస్తే బద్ధద్విరదసేతవః, తైః బద్ధద్విరదసేతుభిః; సేతునా, సేతుభ్యాం, సేతుభిః. బద్ధద్విరదసేతుశబ్దః ఉ, పు, తృ, బ. ఉత్కలైః-ఉత్కలానాం రాజానః ఉత్కలాః, తైః ఉత్కలైః; ఉత్కలేన, ఉత్కలాభ్యాం, ఉత్కలైః. ఉత్కలశబ్దః అ, పు, తృ, బ. దర్శితపథః-దర్శితః పంథాయస్యసః దర్శితపథః; పథః, పథౌ, పథాః. దర్శితపథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కళింగాభిముఖః కళింగానాం అభిముఖః కళింగాభిముఖః; అభిముఖః; అభిముఖౌ, అభిముఖాః. కళింగాభిముఖశబ్దః అ,పు,ప్ర, ఏ.యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః. 'యాప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరఘుః, బద్ధాః ద్విరదాఏవసేతవోయైస్తైస్సైన్యైః, కపిశాం నామనదీం,కరాఖితికేచిత్పఠంతి, తాం, తీర్త్వా, ఉత్కలైః రాజభిః, దర్శితపథః సందర్శితమార్గస్సన్, కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిముఖః యయౌ.

భావము.—ఆరఘుమహారాజు ఏనుఁగులను వంతెనగా ఏర్పఱచుకొని దానిపై తనసేనతో కపిశానదిని దాఁటి ఉత్కలరాజులచే చూపింపఁబడినమార్గమువెంబడి కళింగదేశమునకు పోయెను.

శ్లో. స ప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్నితీక్ష్ణం న్యవేశయత్,
అంకుశం ద్విరదస్యేవ యంతా గంభీరవేదినః. ౩౯

పదచ్ఛేదము.—సః, ప్రతాపం, మహేంద్రస్య,మూర్ధ్ని, తీక్ష్ణం, న్యవేశయత్, అంకుశం, ద్విరదస్య, ఇవ, యంతా, గంభీరవేదినః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు,మహేంద్రస్య=మహేంద్రపర్వతముయొక్క, మూర్ధ్ని=శిరమునందు, తీక్ష్ణం=సహింపఁగూడని, ప్రతాపం=పరాక్రమమును, యంతా =సారథి, గంభీరవేదినః=గంభీరవేదియనెడి, ద్విరదస్య=గజముయొక్క, మూర్ధ్ని=శిరస్సునందు, తీక్ష్ణం=తీక్ష్ణమయిన, అంకుశమివ=అంకుశమువలె, న్యవేశయత్=ఉంచెను.

ఆకాంక్ష.—న్యవేశయత్ = ఉంచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=దేనిని? ప్రతాపం=పరాక్రమమును ((సకర్మకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె? అంకుశమివ=అంకుశమువలె. అంకుశంకథంభూతం=అంకుశమెట్టిది? తీక్ష్ణం=తీక్ష్ణమయినది.

కస్మిన్=దేనియందు? మూర్ధ్ని=శిరమునందు. కస్య=దేనియొక్క? ద్విరదస్య=గజము యొక్క. ద్విరద స్యకథంభూతస్య=గజమెట్టిది? గంభీరవేదినః=గంభీరవేదియనునట్టిది. కః=ఎవఁడు? యంతా=సారథి. ప్రతాపంకథంభూతం=పరాక్రమమెట్టిది? తీక్ష్ణం= సహింపఁగూడనిది. కస్మిన్=దేనియందు? మూర్ధ్ని=శిరమునందు, కస్య=దేనియొక్క? మహేంద్రస్య=మహేంద్రపర్వతముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతాపం- ప్రతాపం, ప్రతాపౌ, ప్రతాపాన్. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మహేంద్రస్య- మహేంద్రస్య, మహేంద్రయోః, మహేంద్రాణాం. మహేంద్రశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. మూర్ధ్ని - మూర్ధ్ని, మూర్ధని, మూర్ధ్నోః, మూర్ధసు. మూర్ధన్ శబ్దః న, పు, స, ఏ. తీక్ష్ణం - తీక్ష్ణం, తీక్ష్ణౌ, తీక్ష్ణాన్, తీక్ష్ణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ, న్యవేశయత్ - న్యవే శయత్, న్యవేశయతాం, న్యవేశయన్. నిపూర్వకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్మాద్ధా తోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంకుశం-అంకుశం, అంకుశౌ, అంకుశాన్. అంకుశశబ్దః, అ, పు, ద్వి, ఏ. ద్విరదస్య- ద్వౌరదౌ యస్యసః ద్విరదః తస్య ద్విరదస్య, ద్విరదస్య, ద్విరదయోః, ద్విరదానాం; ద్విరదశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. ఇవ-ఇవ్య. యంతా-యంతా, యంతారా, యంతారః. యంతృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. గంభీరవేదినః-వేదినః, వేదినోః, వేదినాం. గంభీర వేదిన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరఘుః, మహేంద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య, సప్తకులప ర్వతాః, 'మహేంద్రోమలయస్సహ్యశ్శుక్తిమాన్ ఋక్షపర్వతః, వింధ్యశ్చపారియాత్రశ్చ సప్తైతేకులపర్వతాః'ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్, మూర్ధ్ని, తీక్ష్ణం దుస్సహం, ప్రతాపం యంతా, సారథిః, 'నియంతాప్రాజితాయంతా సూతఃక్షత్తాచసారథి'రిత్యమరః, గంభీర వేదినః గజవిశేషస్య, మూర్ధ్ని, తీక్ష్ణం నిశితం, అంకుశమివ, న్యవేశయత్, నిక్షిప్తవాన్, 'త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రావాన్మాంసస్యచ్యవనాదపి, ఆత్మానంయోనజానాతిసస్యాద్గంభీర వేదిక'ఇతిరాజపుత్రీయే. 'చిరకాలేనయోవేత్తిశిక్షాంపరిచితామపి, గంభీరవేదీవిజ్ఞేయః సగజోగజవేదిభి' రితిమృగచర్మీయే.

భావము.—చర్మము భేదింపఁబడి అందునుండి రక్తమాంసములు కాఱుచుండియు లక్ష్యపెట్టనిఉత్కటమయిన మదముగల గంభీరవేదియనెడి ఏనుఁగుయొక్క గండస్థలము పైని మావటీఁడు తీక్ష్ణమయినఅంకుశముతో పొడిచినట్లు రఘుమహారాజు సప్తకులపర్వత ములకు రాజైన మహేంద్రపర్వతముపై తనపరాక్రమమును విజృంభింపఁజేసెను.

శ్లో. ప్రతిజగ్రాహ కాళింగః తమస్త్రైర్గజసాధనః,

పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః. ౪౦

పదచ్ఛేదము.—ప్రతిజగ్రాహ, కాళింగః, తం, అస్త్రైః, గజసాధనః, పక్షచ్ఛేదోద్యతం, శక్రం, శిలావర్షీ, ఇవ, పర్వతః.

అర్థము.—గజసాధనః-గజ=ఏనుఁగవలె, సాధనః=సహాయములుగాఁగలిగిన, కాళింగః=కళింగదేశాధీశుఁడు, అస్త్రైః=ఆయుధములచే, తం=ఆరఘుమహారాజును, పక్షచ్ఛేదోద్యతం-పక్ష=ఱెక్కలయొక్క, ఛేద=ఛేదనమందు, ఉద్యతం = ఉద్యుక్తుఁడయిన, శక్రం=దేవేంద్రుని, శిలావర్షి-శిలా=పాషాణములను, వర్షి=వర్షించుచుండెడి, పర్వత ఇవ=పర్వతమువలె, ప్రతిజగ్రాహ=ఎదుర్కొనెను.

ఆకాంక్ష—ప్రతిజగ్రాహ=ఎదుర్కొనెను. కః=ఎవఁడు? కాళింగః=కళింగదేశాధీశుఁడు. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము) కఇవ=ఏదివలె? పర్వతఇవ=పర్వతమువలె. పర్వతఃకథంభూతః=పర్వతమెట్టిది? శిలావర్షి =పాషాణములను వర్షించుచుండెడిది. కం=ఎవనిని ? శక్రం=దేవేంద్రుని. శక్రంకథంభూతం = దేవేంద్రుఁడెట్టివాఁడు?పక్షచ్ఛేదోద్యతం=ఱెక్కలయొక్కఛేదనమందుద్యుక్తుఁడయినవాఁడు. కైః=వేనిచేత? అస్త్రైః=ఆయుధములచేత. కాళింగఃకథంభూతః=కళింగదేశాధీశుండెట్టివాఁడు? గజసాధనః=ఏనుఁగులే సహాయముగా గలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రతిజగ్రాహ-ప్రతిజగ్రాహ, ప్రతిజగృహతుః, ప్రతిజగృహుః. ప్రతిపూర్వకాత్ 'గ్రహఉపాదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాళింగః-కళింగానాంరాజా కాళింగః; కాళింగః, కాళింగౌ, కళింగాః. కాళింగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అస్త్రైః; అస్త్రేన, అస్త్రాభ్యాం, అస్త్రైః. అస్త్రశబ్దః అ, న, తృ, బ. గజసాధనః-గజాః సాధనానియస్యసః గజసాధనః;సాధనః, సాధనౌ, సాధనాః. గజసాధనశబ్దః అ,పు,ప్ర ఏ. పక్షచ్ఛేదోద్యతం-పక్షాణాంచ్ఛేదః పక్షచ్ఛేదః, పక్షచ్ఛేదే ఉద్యతః పక్షచ్ఛేదోద్యతః, తం పక్షచ్ఛేదోద్యతం; ఉద్యతం, ఉద్యతౌ, ఉద్యతాన్. పక్షచ్ఛేదోద్యతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శక్రం-శక్రం, శక్రౌ, శక్రాన్. శక్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ, శిలావర్షి-శిలాః వర్షతీతిశిలావర్షీ; వర్షీ, వర్షిణౌ, వర్షిణః. శిలావర్షిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. పర్వతః-పర్వతః, పర్వతౌ, పర్వతాః. పర్వతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రతిజగ్రాహేతి. గజసాధనః,కాళింగః కళింగానాంరాజ 'ద్వ్యఞ్మగధకళింగశూరమసాదణ్' త్యణ్ప్రత్యయః, అస్త్రైరాయుధైః తంరఘుం, పక్షాణాం ఛేదే ఛేదనే, ఉద్యతం ఉద్యుక్తం,శక్రం శిలావర్షీ పర్వతఇవ,ప్రతిజగ్రాహ అభియుక్తవాన్.

భావము.—అధికసంఖ్యగలఏనుఁగులు సేనాంగముగాఁగలకళింగరాజు ఱెక్కలను తెగఁగొట్టవచ్చిన దేవేంద్రునిపయి పర్వతములు రాళ్ళవానను గురిపించినట్లు రఘుమహారాజుపయిన అస్త్రములను బ్రయోగించెను.

శ్లో. ద్విషాం విషహ్య కాకుత్థ్సః తత్ర నారాచదుర్దినమ్.
సన్మంగళస్నాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియమ్ ౪౧

పదచ్ఛేదము —ద్విషాం, విషహ్య, కాకుత్థ్సః, తత్ర, నారాచదుర్దినం, సన్మంగళస్నాతః, ఇవ, ప్రతిపేదే, జయశ్రియమ్.

అర్థము.— కాకుత్థ్సః=రఘుమహారాజు, తత్ర=మహేంద్రపర్వతమునందు, ద్విషాం=శత్రువులయొక్క, నారాచదుర్దినం-నారాచ=బాణవిశేషములయొక్క, దుర్దినం=వర్షమును, విషహ్య=సహించి, సన్మంగళస్నాతఇవ-సత్=శాస్త్రయుక్తముగ, మంగళ=మంగళమునకయి, స్నాతఇవ=అభిషేకింపఁబడినవాఁడువలె, జయశ్రియం=జయలక్ష్మిని, ప్రతిపేదే=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రతిపేదే=పొందెను. కః=ఎవఁడు? కాకుత్థ్సః=రఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? జయశ్రియం=జయలక్ష్మిని(సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివాఁడువలె? సన్మంగళస్నాతఇవ=శాస్త్రయుక్తముగమంగళమునకై యభిషేకింపఁబడినవాఁడువలె. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విషహ్య=సహించి. కిం=దేనిని? నారాచదుర్దినం=బాణవిశేషముల యొక్క వర్షమును. కేషాం=ఎవరియొక్క? ద్విషాం=శత్రువులయొక్క. కుత్ర=ఎచ్చట తత్ర=మహేంద్రపర్వతమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ద్విషాం-ద్విషః, ద్విషోః, ద్విషాం. ద్విట్ఛబ్దః ష, పు, ష, బ. విషహ్య-ల్యబంతమవ్య. కాకుత్థ్సః-కకుతిష్ఠతీతికకుత్థ్సః; కకుత్థ్సస్యగోత్రాపత్యంపుమాన్ కాకుత్థ్సః; కాకుత్థ్సః, కాకుత్థ్సౌ, కాకుత్థ్సాః. కాకుత్థ్సశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తత్ర=త్రలంతమవ్య. నారాచదుర్దినం-నారాచానాం దుర్దినం నారాచదుర్దినం; తత్ నారాచదుర్దినం; దుర్దినం, దుర్దినే, దుర్దినాని. నారాచదుర్దినశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సన్మంగళస్నాతః-మంగళంచతత్ స్నాతంచ మంగళస్నాతం, సత్ మంగళస్నాతం యస్యసః సన్మంగళస్నాతః; స్నాతః, స్నాతౌ, స్నాతాః. సన్మంగళస్నాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ప్రతిపేదే-ప్రతిపేదే, ప్రతిపేదాతే, ప్రతిపేదిరే. ప్రతిపూర్వకాత్ 'పద్ల్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. జయశ్రియం-జయస్యశ్రీః జయశ్రీః, తాం జయశ్రియం; శ్రియం, శ్రియౌ, శ్రియః. జయశ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ద్విషామితి. కాకుత్థ్స్నో రఘుః, తత్ర మహేంద్రాద్రౌ, ద్విషాం నారాచ దుర్దినం నారాచానాం బాణవిశేషాణాం దుర్దినం, లక్షణయా వర్ష ముచ్యతే, 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః; విమహ్యా సహిత్వా, సద్యఘాశాస్త్రం, మంగళస్నాతఇవ విజయమంగళార్థ మభిషిక్త ఇవ, జయశ్రియం ప్రతిపేదే, 'యత్తుసర్వౌషధిస్నానం తన్మంగళముదీరిత' మితి యాదవః.

భావము.—కకుత్థ్సునివంశములోఁ బుట్టిన రఘుమహారాజు మహేంద్రపర్వతముపయి కళింగునిచేత వేయఁబడ్డ నారాచపాతములనియెడివర్షములో ఓర్పుతో తడియుట చేత అది ఆయనకు మంగళస్నానమువోలె నుండెను.

శ్లో. తాంబూలీనాం దళైః తత్ర రచితాపానభూమయః,
నారికేళాసవం యోధాః శాత్రవం వ పపుర్యశః. ౪౨

పదచ్ఛేదము.—తాంబూలీనాం, దళైః, తత్ర, రచితాపానభూమయః, నారికేళాసవం, యోధాః, శాత్రవం, వ, పపుః, యశః.

అర్థము.—తత్ర=ఆమహేంద్రపర్వతమందు, యోధాః=యుద్ధభటులు, రచితాపానభూమయస్సంతః-రచిత=చేయఁబడ్డ, ఆపానభూమయస్సంతః=పానయోగ్యప్రదేశములుగలవారగుచు, నారికేళాసవం=నారికేళమద్యమును, తాంబూలీనాం=నాగవల్లీలతలయొక్క, దళైః=పత్రములచేత, శాత్రవం=శత్రుసంబంధియయిన, యశో వ=కీర్తిని వలె, పపుః=పానముఁజేసిరి.

ఆకాంక్ష.—పపుః=పానముచేసిరి. కే=ఎవరు? యోధాః=యుద్ధభటులు. కం=దేనిని? నారికేళాసవం=నారికేళమద్యమును(సకర్మకప్రయోగము). కైః=వేనిచేత? దళైః=పత్రములచేత. కాసాం=వేనియొక్క? తాంబూలీనాం=నాగవల్లీలతలయొక్క. కిమివ=దేనినివలె? యశోవ=కీర్తినివలె. యశఃకథంభూతం=కీర్తిఎట్టిది? శాత్రవం=శత్రుసంబంధియయినది. కథంభూతాస్సంతః=ఎట్టివారగుచు? రచితాపానభూమయస్సంతః=చేయఁబడ్డపానయోగ్యప్రదేశములుగలవారగుచు. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆమహేంద్రపర్వతమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాంబూలీనాం-తాంబూల్యాః, తాంబూల్యోః, తాంబూలీనాం. తాంబూలీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. దళైః-దళేన, దళాభ్యాం, దళైః. దళశబ్దః అ, న, తృ, బ. తత్ర-తస్మిన్ తత్ర. త్రలంతమవ్య. రచితాపానభూమయః-ఆపానానాం భూమయః ఆపానభూమయః, రచితాః ఆపానభూమయో యైస్తే రచితాపానభూమయః; భూమిః, భూమీ, భూమయః. రచితాపానభూమిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ. నారికేళాసవం-నారికేళానాం ఆసవః నారికేళాసవః, తం నారికేళాసవం; ఆసవం,

ఆసవౌ, ఆసవాః. నారికేళాసవశబ్దః అ,పు,ద్వి, ఏ. యోధాః-యుధ్యంతఇతి యోధాః; యోధః, యోధౌ, యోధాః. యోధశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శాత్రవం-శత్రూణామిదం శాత్రవం, తత్ శాత్రవం; శాత్రవం, శాత్రవే, శాత్రవాణి. శాత్రవశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. వ-అవ్య. పపుః-పపౌ, పపతుః, పపుః. 'పా పాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యశః-యశః,యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తాంబూలీనామితి.తత్ర మహేంద్రాద్రౌ,యుధ్యంతఇతి యోధాః, పచాద్యచ్ రచితాః కల్పితాః ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాః యైస్తే తథోక్తాస్సంతః, 'ఆపానంపానగోష్ఠికే' త్యమరః. నారికేళాసవం నారికేళమద్యం, తాంబూలీనాం నాగవల్లీనాం దళైః పత్రైః,పపుః, కిమివ,శాత్రవం శత్రుసంబంధి, యశోవ యశ ఇవ,వకార ఇవార్థే, 'ఇవార్థే వశబ్దోవాశబ్దోవాబోధ్య' ఇతివచనాత్, తత్ర యథేచ్ఛం విజహ్రు రిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క సైనికులు మనస్సుకువచ్చినట్లు, ఆకొండపైనుండెడి టెంకాయచెట్లయొక్క కల్లును తాంబూలీదళములచేత శత్రువులకీర్తిని పానముచేసినట్లు త్రాగిరి.

శ్లో. గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్మవిజయీ నృపః,
శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న తు మేదినీమ్. ౪౩

పదచ్ఛేదము.—గృహీతప్రతిముక్తస్య, సః, ధర్మవిజయీ, నృపః, శ్రియం, మహేంద్రనాథస్య, జహార, న, తు, మేదినీమ్.

అర్థము.—ధర్మవిజయీ-ధర్మ=ధర్మార్థముగ, విజయీ=జయశీలుఁడైన, సనృపః=ఆరఘుమహారాజు, గృహీతప్రతిముక్తస్య-గృహీత=గ్రహింపఁబడి,ప్రతిముక్తస్య=విడువఁబడ్డ, మహేంద్రనాథస్య=కళింగదేశపురాజుయొక్క, శ్రియం=సంపత్తును, జహార = అపహరించెను. మేదినీంతు=భూమినో, న జహార=అపహరింపనివాఁడయ్యెను.

ఆకాంక్ష.—నజహార=అపహరింపనివాఁడయ్యెను. కః=ఎవఁడు?సనృపః=ఆరఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? మేదినీంతు=భూమినో (సకర్మకప్రయోగము). జహార=అపహరించెను. కః=ఎవఁడు? సనృపః=ఆరఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? శ్రియం=సంపత్తును (సకర్మకప్రయోగము).కస్య=ఎవనియొక్క? మహేంద్రనాథస్య=కళింగదేశపురాజుయొక్క. మహేంద్రనాథస్య కథంభూతస్య=కళింగదేశపురాజెటువంటివాఁడు? గృహీతప్రతిముక్తస్య-గృహీత=గ్రహింపఁబడి, ప్రతిముక్తస్య=విడువఁబడ్డవాఁడు. సనృపః కథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? విజయీ=ధర్మార్థముగ జయశీలుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—గృహీతప్రతిముక్తస్య-గృహీతశ్చాసౌ ప్రతిముక్తశ్చ గృహీతప్రతిముక్తః, తస్య గృహీతప్రతిముక్తస్య; ప్రతిముక్తస్య, ప్రతిముక్తయోః, ప్రతిముక్తానాం. గృహీతప్రతిముక్తశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ధర్మవిజయీ-విజయత ఇతి విజయీ, ధర్మాయ విజయీ ధర్మవిజయీ; విజయీ, విజయినౌ, విజయినః. ధర్మవిజయిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నృపః-నృన్ పాతీతి నృపః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శ్రియా, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మహేంద్రనాథస్య-మహేంద్రస్యనాథః మహేంద్రనాథః, తస్య మహేంద్రనాథస్య; నాథస్య, నాథయోః, నాథానాం. మహేంద్రనాథశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. జహార - జహారః, జహ్రతుః, జహ్రుః. 'హృఞ్ హరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. తు-అవ్య. మేదినీం-మేదినీం, మేదిన్యౌ, మేదినీః. మేదినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—గృహీతేతి. ధర్మవిజయీ, ధర్మార్థం జయశీలః సన్నృపోరఘుః, గృహీతశ్చాసౌ ప్రతిముక్తశ్చ, తస్య మహేంద్రనాథస్య, కళింగస్య శ్రియం జహారః. ధర్మార్థమితిభావః, మేదినీం తు నజహార; శరణాగతవాత్సల్యా దితిభావః.

భావము.—జయశీలుం డయినరఘుమహారాజు ధర్మార్థము మొదట జయింపఁబడి సను పిమ్మట శరణాగతుఁడగుటచే మన్నింపఁబడినకళింగరాజు నైశ్వర్యమును తీసుకొని అతనిరాజ్య మతనికి విడిచిపెట్టెను.

శ్లో. తతో వేలాతటే నైవ ఫలవత్పూగమాలినా,
అగస్త్యచరితా మాశా మనాశాస్యజయో యయౌ. ౪౪

పదచ్ఛేదము.—తతః, వేలాతటేన, ఏవ, ఫలవత్పూగమాలినా, అగస్త్యచరితాం, ఆశాం, అనాశాస్యజయః, యయౌ.

అర్థము.—తతః=విజయానంతరమందు, సః=ఆరఘుమహారాజు, ఫలవత్పూగమాలినా-ఫలవత్=ఫలించిన, పూగ=క్రముకవృక్షములయొక్క, మాలినా=పంక్తులు గలిగిన, వేలాతటేనైవ-వేలా=సముద్రతీరముయొక్క, తటేనైవ=ప్రదేశముచేతనే, అగస్త్యచరితాం-అగస్త్య=అగస్త్యులచేత, చరితాం=పొందఁబడిన, ఆశాం=దక్షిణదిక్కును గూర్చి, అనాశాస్యజయస్సన్-అనాశాస్య=అప్రార్థనీయమయిన, జయస్సన్=జయముకలిగినవాఁడగుచు, యయౌ=తరలెను.

ఆకాంక్ష.—యయౌ=తరలెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ రఘుమహారాజు. కాం=దేనినిగూర్చి? ఆశాం=దక్షిణదిక్కునుగూర్చి (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్,

ఎట్టివాఁడగుచు? అనాశాస్యజయస్సన్ = అప్రార్థనీయజయముకలిగినవాఁడగుచు. ఆశాం క థంభూతాం = దక్షిణదిక్కెటువంటిది? అగస్త్యచరితాం = అగస్త్యులచేత పొందఁబడినది. కేనైవ = దేనిచేత నే? వేలాతటేనైవ = సముద్రతీరముయొక్క ప్రదేశముచేత నే. వేలాతటే నకథంభూతేన = సముద్రతీరముయొక్క ప్రదేశమెటువంటిది? ఫలవత్పూగమాలినా = ఫలించిన క్రముకవృక్షములపంక్తులు కలిగినది. కదా = ఎప్పుడు? తతః = ఆప్రాచీవిజయానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. వేలాతటేన-వేలాయాః తటః వేలాతటః, తేన వేలాతటేన; తటేన, తటాభ్యాం, తటైః. వేలాతటశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ఏవ-అవ్య. ఫలవత్పూగమాలినా-ఫలాని ఏషాంసంతీతి ఫలవంతః, ఫలవంతశ్చ తే పూగాశ్చ ఫలవత్పూగాః ఫలవత్పూగానాం మాలాః ఫలవత్పూగమాలాః, ఫలవత్పూగమాలాః అస్మిన్ సంతీతి ఫలవత్పూగమాలీ, తేన ఫలవత్పూగమాలినా; మాలినా, మాలిభ్యాం, మాలిభిః. ఫలవత్పూగమాలిన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. అగస్త్యచరితాం-అగస్త్యేన చరితా అగస్త్యచరితా, తాం అగస్త్యచరితాం; చరితాం, చరితే, చరితాః. అగస్త్యచరితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆశాం-ఆశాం, ఆశే, ఆశాః. ఆశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అనాశాస్యజయః-ఆశాసితుంయోగ్యః ఆశాస్యః, ఆశాస్యోనభవతీ త్యనాశాస్యః, అనాశాస్యః జయో యస్యసః అనాశాస్యజయః, జయః, జయౌ, జయాః. అనాశాస్యజయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః. 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః ప్రాచీవిజయానంతరం, సరఘుః, ఫలవత్పూగమాలినా ఫలితక్రముకశ్రేణీమతా 'వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చే' తినిప్రత్యయః, వేలాయాః సముద్రకూలస్య, తటేనైవ ఉపాంతేనైవ, అగస్త్యచరితాం ఆశాం దక్షిణాందిశం, అనాశాస్యజయః అయత్నసిద్ధత్వా దప్రార్థనీయజయస్సన్, యయౌ. 'అగస్త్యోదక్షిణామాశామాశ్రిత్యనభసిస్థితః, వరుణస్యాత్మజోయోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన' ఇతిబ్రహ్మాండపురాణే.

భావము.—అపజయభయములేని రఘుమహారాజు తూర్పుదిక్కునుండి ఫలభరితములయిన పోకచెట్లచాలులుగల సముద్రతీరము మీఁదుగ అగస్త్యులుండెడి దక్షిణదిక్కునకు వెడలెను.

శ్లో. స సైన్యపరిభోగేన గజదానసుగంధినా,
కావేరీం సరితాంపత్యుః శంకనీయా మి వాకరోత్. ౪౫

పదచ్ఛేదము.—సః, సైన్యపరిభోగేన, గజదానసుగంధినా, కావేరీం, సరితాం, పత్యుః, శంకనీయాం, ఇవ, అకరోత్.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, గజదానసుగంధినా-గజ=ఏనుఁగులయొక్క, దాన=మదోదకముచేత, సుగంధినా=పరిమళగంధముగలిగిన, సైన్యపరిభోగేన-సైన్య=సేనాజనులయొక్క, పరిభోగేన=అనుభవించుటచేత, కావేరీం=కావేరీనదిని, సరితాం పత్యుః=నదులకుపతియయిన సముద్రునికి, శంకనీయామివ = అవిశ్వసనీయమైనదానివలె, అకరోత్=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—అకరోత్=చేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? కావేరీం=కావేరీనదిని (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతామివ=ఎట్టిదానినివలె? శంకనీయామివ=అవిశ్వసనీయమయినదానినివలె. కస్య=ఎవనికి? సరితాంపత్యుః=నదులకు పతియయినసముద్రునికి. కేన=దేనిచేత? సైన్యపరిభోగేన = సేనాజనులయనుభవించుట చేత. సైన్యపరిభోగేన కథంభూతేన=సేనాజనులయనుభవించుటయెట్టిది? గజదానసుగంధినా=ఏనుఁగుల మదోదకముచే పరిమళగంధము కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సైన్యపరిభోగేన - సేనాయాం సమవేతాః సైన్యాః, సైన్యానాంపరిభోగః సైన్యపరిభోగః, తేన సైన్యపరిభోగేన; పరిభోగేన, పరిభోగాభ్యాం, పరిభోగైః. సైన్యపరిభోగశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. గజదానసుగంధినా-గజానాం దానం గజదానం, శోభనః గంధః యస్య సః సుగంధిః, గజదానేన సుగంధిః గజదానసుగంధిః, తేన గజదానసుగంధినా; సుగంధినా, సుగంధిభ్యాం, సుంగధిభిః. గజదానసుగంధిశబ్దః ఇ, పు, తృ, ఏ. కావేరీం-కవేరస్యాపత్యం స్త్రీ కావేరీ, తాం కావేరీం; కావేరీం, కావేర్యౌ, కావేరీః. కావేరీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సరితాం - సరితః, సరితోః, సరితాం. సరిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ష, బ. పత్యుః-పత్యుః, పత్యోః, పతీనాం. పతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. శంకనీయాం-శంకితుం యోగ్యా శంకనీయా, తాం శంకనీయాం; శంకనీయాం, శంకనీయే, శంకనీయాః. శంకనీయా శబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అకరోత్-అకరోత్, అకురుతాం, అకుర్వన్. 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరఘుః, గజానాం, దానేన మదేన సుగంధినా సురభిగంధినా, 'గంధస్యే'త్యాదినా ఇకారాదేశ స్సమాసాంతః, యద్యపిగంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్రహణం కర్తవ్య మితి నైసర్గికగంధవివక్షాయా మేవఇకారాదేశః. తథాపినిరంకుశాఃకవయః, తథాచమాఘకావ్యే, 'వపురయుక్ఛదగుచ్ఛసుగంధయ స్సతతగా స్తతగానగిరోళిభి'రితినైషధేచ, 'అపాంహితృప్తాయనవారిధారాస్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతేతుషారే'తి, 'నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ' ఇతి నిషేధాదినిప్రత్యయాంతపక్షోపిజఘన్యఏవ, సేనాయాం సమవేతాః, జనాః, సైన్యాః, 'సేనాయాం సమవేతాయే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చత' ఇత్యమరః, 'సేనాయావే' త్యణ్, తేషాంపరిభోగేన ఉపభోగేన కావేరీంనామసరితం, సరితాంపత్యుస్సముద్రస్య, శంకనీయామవిశ్వసనీయామివ, అకరోత్. సంభోగలింగదర్శనాద్భర్తురవిశ్వాసో భవతీతిభావః.

భావము.—రఘుమహారాజసైనికులు కావేరిలో స్నానముచేయుటచే వారుపూసుకొనిన దివ్యగంధములవాసనయు, ఏనుఁగులు గండస్థలములను కడిగికొనుటచే వానిమదవాసనయును, నదిపతియగునసముద్రుఁడు కావేరికి ఇతరపురుషసంబంధముకలిగినదిగా అని సందేహించునట్లు సముద్రమువఱకు వ్యాపించెను. దీనిచే విస్తారగజాదిసైన్యము రఘుమహారాజునకు నుండినట్లు సూచితము.

శ్లో. బలైరధ్యుషితా స్తస్య విజిగీషో ర్గతాధ్వనః,
మరీచోద్భ్రాంతహారీతా మలయాద్రే రుపత్యకాః. ౪౬

పదచ్ఛేదము.—బలైః, అధ్యుషితాః, తస్య, విజిగీషోః, గతాధ్వనః, మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః, మలయాద్రేః, ఉపత్యకాః.

అర్థము.—విజిగీషోః=జయింపనిచ్ఛయించిన, గతాధ్వనః - గత=కడచిపోయిన, అధ్వనః=మార్గము కలిగిన (లేక, గతాధ్వనః-గత=పోయిన, అధ్వనః=మార్గాయాసము కలిగిన), తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, బలైః=సైన్యములచేత, మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః-మరీచ=మిరియాలచెట్టులయందు, ఉద్భ్రాంత=సంచరించుచుండెడి, హారీతాః=పక్షివిశేషములుకలిగిన, మలయాద్రేః = మలయపర్వతముయొక్క, ఉపత్యకాః = సమీపభూములు, అధ్యుషితాః=అధిష్ఠింపఁబడినవి.

అన్వయము.—అధ్యుషితాః=అధిష్ఠింపఁబడినవి. కైః=వేనిచేత? బలైః=సైన్యములచేత. కాః=ఏవి? ఉపత్యకాః=సమీపప్రదేశములు (కర్మణిప్రయోగము). కస్య=దేనియొక్క? మలయాద్రేః=మలయపర్వతముయొక్క. ఉపత్యకాః కథంభూతాః=సమీపభూములెట్టివి? మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః=మిరియాలచెట్లయందు సంచరించుచుండెడి పక్షివిశేషములుకలిగినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. తస్య కథంభూతస్య=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గతాధ్వనః = కడచిపోయిన మార్గముకలవాఁడు (లేక, పోయినమార్గాయాసముకలవాఁడు). పునఃకథంభూతస్య=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విజిగీషోః=జయింపనిచ్ఛయించినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—బలైః-బలేన, బలాభ్యాం, బలైః. బలశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అధ్యుషితాః - అధ్యుషితా, అధ్యుషితే, అధ్యుషితాః, అధ్యుషితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. విజిగీషోః-విజేతుమిచ్ఛుః విజిగీషుః, తస్య విజిగీషోః; విజిగీషోః, విజిగీష్వోః, విజిగీషూణాం. విజిగీషుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. గతాధ్వనః-గతః అధ్వా యస్యసః గతాధ్వా, తస్య గతాధ్వనః; అధ్వనః, అధ్వనోః, అధ్వనాం. గతాధ్వన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః-మరీచేషు ఉద్భ్రాంతాః మరీచోద్భ్రాంతాః, మరీచోద్భ్రాంతాః హారీతాః యాసు తాః

మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః; హారీతా, హారీతే, హారీతాః. మరీచోద్భ్రాంతహారీతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. మలయాద్రేః-మలయఇతి అద్రిః మలయాద్రిః, తస్య మలయాద్రేః; అద్రేః, అద్ర్యోః, అద్రీణాం. మలయాద్రిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. ఉపత్యకాః - ఉపత్యకా, ఉపత్యకే, ఉపత్యకాః. ఉపత్యకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—బలైరితి. విజిగీషోః, విజేతుమిచ్ఛోః, గతాధ్వన స్తస్య రఘోర్బలైః సైన్యైః, 'బలంశక్తౌబలేసైన్య' ఇతియాదవః; మరీచేషు, మరీచవనేషు ఉద్భ్రాంతాస్సంభ్రాంతాః, హారీతాః పక్షివిశేషాః యాసుతాః, 'తేషాం విశేషాహారీతో మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః; మలయాద్రేరుపత్యకాః, ఆసన్నభూమయః, 'ఉపత్యకాద్రే రాసన్నభూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే'త్యమరః, 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో' రితిత్యకన్ప్రత్యయః. అధ్యుషితాః, ఉపత్యకాసంస్థితా ఇత్యర్థః, 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతికర్మత్వం.

భావము.—రఘుమహారాజు సైన్యముతోకూడ బహుదూరమునడచి హారీతపక్షులతోకూడుకొనియుండెడి మిరియాలచెట్లవనములుగల మలయాచలప్రాంతములందు దిగెను.

శ్లో. ససంజు రశ్వక్షుణ్ణానా మేలానా ముత్పతిష్ణవః,
తుల్యగంధిషు మత్తేభకటేషు ఫలరేణవః. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—ససంజుః, అశ్వక్షుణ్ణానాం, ఏలానాం, ఉత్పతిష్ణవః, తుల్యగంధిషు, మత్తేభకటేషు, ఫలరేణవః.

అర్థము.—అశ్వక్షుణ్ణానాం-అశ్వ=గుఱ్ఱములచేత, క్షుణ్ణానాం=త్రొక్కఁబడిన, ఏలానాం=ఏలకితీఁగెలయొక్క, ఉత్పతిష్ణవః=ఉత్పతనశీలములయిన, ఫలరేణవః-ఫల=ఫలములయొక్క, రేణవః=పరాగములు, తుల్యగంధిషు-తుల్య=సమానమయిన, గంధిషు=గంధముకలిగిన, మత్తేభకటేషు-మత్తేభ=మదగజములయొక్క, కటేషు=గండస్థలములయందు, ససంజుః=సంబంధించినవి.

ఆకాంక్ష.—ససంజుః=సంబంధించినవి. కే=ఏవి? ఫలరేణవః=ఫలములపరాగములు (అకర్మకప్రయోగము). కేషు=వేనియందు? మత్తేభకటేషు=మదగజములయొక్క గండస్థలములయందు. మత్తేభకటేషు కథంభూతేషు=మదగజములగండస్థలములెట్టివి? తుల్యగంధిషు=సమానమైనగంధముకలిగినవి. ఫలరేణవః కథంభూతాః=ఫలములపరాగములెట్టివి? ఉత్పతిష్ణవః=ఉత్పతనశీలములైనవి. కాసాం=వేనియొక్క? ఏలానాం=ఏలకితీఁగెలయొక్క. ఏలానాంకథంభూతానాం=ఏలకితీఁగెలెట్టివి? అశ్వక్షుణ్ణానాం=గుఱ్ఱములచేత త్రొక్కఁబడినవి.

భావము.—రఘుమహారాజసైనికులు కావేరిలోస్నానముచేయుటచేవారుపూసుకొనిన దివ్యగంధములవాసనయు,ఏనుఁగులు గండస్థలములను కడిగికొనుటచే వానిమదవాసనయును, నదిపతియయినసముద్రుఁడు కావేరికి ఇతరపురుషసంబంధముకలిగినదిగా అని సందేహించునట్లు సముద్రమువఱకు వ్యాపించెను. దీనిచే విస్తారగజాదిసైన్యము రఘుమహారాజునకు నుండినట్లు సూచితము.

శ్లో. బలై రధ్యుషితా స్తస్య విజిగీషో ర్గతాధ్వనః,
మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః మలయాద్రే రుపత్యకాః. ౪౬

పదచ్ఛేదము.— బలైః, అధ్యుషితాః, తస్య, విజిగీషోః, గతాధ్వనః, మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః, మలయాద్రేః, ఉపత్యకాః.

అర్థము.—విజిగీషోః=జయింపనిచ్ఛయించిన, గతాధ్వనః - గత=కడచిపోయిన, అధ్వనః=మార్గముకలిగిన (లేక, గతాధ్వనః-గత=పోయిన, అధ్వనః=మార్గాయాసముకలిగిన), తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, బలైః=సైన్యములచేత, మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః-మరీచ=మిరియాలచెట్లులయందు,ఉద్భ్రాంత=సంచరించుచుండెడి, హారీతాః=పక్షివిశేషములుకలిగిన, మలయాద్రేః = మలయపర్వతముయొక్క, ఉపత్యకాః = సమీపభూములు, అధ్యుషితాః=అధిష్ఠింపఁబడినవి.

ఆకాంక్ష.—అధ్యుషితాః=అధిష్ఠింపఁబడినవి. కైః=వేనిచేత? బలైః=సైన్యములచేత. కాః=ఏవి? ఉపత్యకాః=సమీపప్రదేశములు (కర్మణిప్రయోగము). కస్య=దేనియొక్క? మలయాద్రేః=మలయపర్వతముయొక్క. ఉపత్యకాః కథంభూతాః=సమీపభూములెట్టివి ? మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః=మిరియాలచెట్లయందు సంచరించుచుండెడి పక్షివిశేషములుకలిగినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. తస్య కథంభూతస్య=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గతాధ్వనః = కడచిపోయిన మార్గముకలవాఁడు (లేక, పోయినమార్గాయాసముకలవాఁడు). పునఃకథంభూతస్య=ఇంకయునెట్టి వాఁడు? విజిగీషోః=జయింపనిచ్ఛయించినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—బలైః-బలేన, బలాభ్యాం, బలైః. బలశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అధ్యుషితాః - అధ్యుషితా, అధ్యుషితే, అధ్యుషితాః, అధ్యుషితాశబ్దః అ, స్త్రీ, ప్ర, బ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు,ష, ఏ. విజిగీషోః-విజేతుమిచ్ఛుః విజిగీషుః, తస్య విజిగీషోః; విజిగీషోః, విజిగీష్వోః, విజిగీషూణాం. విజిగీషుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. గతాధ్వనః-గతః అధ్వాయస్యసః గతాధ్వా, తస్య గతాధ్వనః; అధ్వనః, అధ్వనోః, అధ్వనాం. గతాధ్వన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః-మరీచేషు ఉద్భ్రాంతాః మరీచోద్భ్రాంతాః,మరీచోద్భ్రాంతాః హారీతాః యాసు తాః

మరీచోద్భ్రాంతహారీతాః; హారీతా, హారీతే, హారీతాః. మరీచోద్భ్రాంతహారీతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. మలయాద్రేః-మలయఇతి అద్రిః మలయాద్రిః, తస్య మలయాద్రేః; త్యకా, ఉపత్యకే, ఉపత్యకాః. ఉపత్యకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—బలైరితి. విజిగీషోః, విజేతుమిచ్ఛోః, గతాధ్వనస్తస్య రఘోర్బలైః సైన్యైః, 'బలంశక్తౌబలేసైన్య' ఇతియాదవః; మరీచేషు, మరీచవనేషు ఉద్భ్రాంతాః సంభ్రాంతాః, హారీతాః పక్షివిశేషాః యాసుతాః, 'తేషాం విశేషాహారీతో మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః; మలయాద్రేరుపత్యకాః, ఆసన్నభూమయః, 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్న భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే'త్యమరః, 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో' రితిత్యకన్ప్రత్యయః. అధ్యుషితాః, ఉపత్యకాసంస్థితా ఇత్యర్థః, 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతికర్మత్వం.

భావము.—రఘుమహారాజు సైన్యముతోకూడ బహుదూరమునడచి హారీతపక్షులతోకూడుకొనియుండెడి మిరియాలచెట్లవనములుగల మలయాచలప్రాంతములందు దిగెను.

శ్లో. ససంజు రశ్వక్షుణ్ణానాం ఏలానా ముత్పతిష్ణవః,
తుల్యగంధిషు మత్తేభకటేషు ఫలరేణవః. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—ససంజుః, అశ్వక్షుణ్ణాం, ఏలానాం, ఉత్పతిష్ణవః, తుల్యగంధిషు, మత్తేభకటేషు, ఫలరేణవః.

అర్థము.—అశ్వక్షుణ్ణానాం-అశ్వ=గుఱ్ఱములచేత, క్షుణ్ణానాం=త్రొక్కఁబడిన, ఏలానాం=ఏలకిఁతీఁగెలయొక్క, ఉత్పతిష్ణవః=ఉత్పతనశీలములయిన, ఫలరేణవః-ఫల=ఫలములయొక్క, రేణవః=పరాగములు, తుల్యగంధిషు-తుల్య=సమానమయిన, గంధిషు=గంధముకలిగిన, మత్తేభకటేషు-మత్తేభ=మదగజములయొక్క, కటేషు=గండస్థలములయందు, ససంజుః=సంబంధించినవి.

ఆకాంక్ష.—ససంజుః=సంబంధించినవి. కే=ఏవి? ఫలరేణవః=ఫలములపరాగములు (అకర్మకప్రయోగము). కేషు=వేనియందు? మత్తేభకటేషు=మదగజములయొక్క గండస్థలములయందు. మత్తేభకటేషు కథంభూతేషు=మదగజముల గండస్థలములెట్టివి? తుల్యగంధిషు=సమానమైనగంధముకలిగినవి. ఫలరేణవః కథంభూతాః=ఫలములపరాగములెట్టివి? ఉత్పతిష్ణవః=ఉత్పతనశీలములైనవి. కాసాం=వేనియొక్క? ఏలానాం=ఏలకిఁతీఁగెలయొక్క. ఏలానాంకథంభూతానాం=ఏలకిఁతీఁగెలెట్టివి? అశ్వక్షుణ్ణానాం=గుఱ్ఱములచేత త్రొక్కఁబడినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ససంజుః-ససంజ, ససంజతుః, ససంజుః 'షంజసంగ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః, అశ్వక్షుణ్ణానాం-అశ్వైః క్షుణ్ణాః అశ్వక్షుణ్ణాః, తాసాం అశ్వక్షుణ్ణానాం, క్షుణ్ణాయాః, క్షుణ్ణయోః, క్షుణ్ణానాం. అశ్వక్షుణ్ణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. ఏలానాం - ఏలాయాః, ఏలయోః, ఏలానాం. ఏలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ, ఉత్పతిష్ణవః-ఉత్పతిష్ణుః, ఉత్పతిష్ణూ, ఉత్పతిష్ణవః. ఉత్పతిష్ణుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, బ. తుల్యగంధిషు-తుల్యశ్చాసౌగంధశ్చ తుల్యగంధః, తుల్యగంధః ఏషామస్తీతి తుల్యగంధినః, తేషు తుల్యగంధిషు; గంధిని, గంధినోః, గంధిషు. తుల్యగంధిన్శబ్దః న, పు, స, బ. మత్తేభకటేషు-మత్తాశ్చతే ఇభాశ్చ మత్తేభాః,మత్తేభానాం కటాః మత్తేభకటాః, తేషు మత్తేభకటేషు; కటే, కటయోః, కటేషు. మత్తేభకటశబ్దః అ, పు, స,బ. ఫలరేణవః-ఫలానాం రేణవః ఫలరేణవః; రేణుః, రేణూ, రేణవః. ఫలరేణుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—ససంజురితి. అశ్వక్షుణ్ణానాం, అశ్వఖురచూర్ణీకృతానా మిత్యర్థః, ఏలానాం ఏలాలతానాం, ఉత్పతిష్ణవః ఉత్పతనశీలాః, 'అలంకృఞ్' త్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః, ఫలరేణవః ఫలరజాంసి, తుల్యగంధిషు సమానగంధిషు, ఇన్నంతబహువ్రీహిః, మత్తేభానాం కటేషు గండేషు, ససంజుః సంసక్తాః, 'గజగండకటీకటా' విత్యమరః.

భావము.—గుఱ్ఱముల త్రొక్కుటలచేఁ జూర్ణములయి పైకి ఎగిరిన యేలకకాయలపొళ్లు, అట్టివాసనగల ఏనుంగుల గండస్థలములయందు మెత్తుకొనినవి.

శ్లో. భోగివేష్టనమార్గేషు చందనానాం సమర్పితమ్, ౪౮
నాస్రవ త్కరిణాం గ్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినా మపి.

పదచ్ఛేదము.—భోగివేష్టనమార్గేషు, చందనానాం, సమర్పితం, న, అస్రవత్ కరిణాం, గ్రైవం, త్రిపదీచ్ఛేదినాం, అపి.

అర్థము.—చందనానాం=గంధపువృక్షములయొక్క, భోగివేష్టనమార్గేషు-భోగి=సర్పములయొక్క, వేష్టన=చుట్టుకొనుటవలనైన, మార్గేషు=మార్గప్రదేశములయందు సమర్పితం=ఉంచబడ్డ, త్రిపదీచ్ఛేదినామపి-త్రిపదీ=పాదబంధనములను, ఛేదినామపి=ఛేదించుచుండునవియైనను, కరిణాం=గజములయొక్క, గ్రైవం=కంఠబంధనము, నాస్రవత్=జాఱకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నాస్రవత్=జాఱకపోయెను. కిం=ఏది? గ్రైవం=కంఠబంధనము (అకర్మకప్రయోగము). కేషాం=వేనియొక్క? కరిణాం=గజములయొక్క. కథంభూతానామపి=ఎట్టివైనను? త్రిపదీచ్ఛేదినామపి=పాదబంధనములనుఛేదించుచుండినవైనను.

కథంభూతం=కంఠబంధనమెట్టిది? సమర్పితం=ఉంచబడినది. కేషు=వేనియందు? భోగివేష్టనమార్గేషు=సర్పములయొక్క చుట్టుకొనుటలయొక్క నిమ్నప్రదేశములయందు. కేషాం=వేనియొక్క? చందనానాం=గంధపువృక్షములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—భోగివేష్టనమార్గేషు-భోగః ఏషామ స్తీతి భోగినః, భోగినాం వేష్టనాని భోగివేష్టనాని, భోగివేష్టనానాం మార్గాః భోగివేష్టనమార్గాః, తేషు భోగివేష్టనమార్గేషు; మార్గే, మార్గయోః, మార్గేషు. భోగివేష్టనమార్గశబ్దః అ, పు, స, బ. చందనానాం-చందనస్య, చందనయోః, చందనానాం. చందనశబ్దః అ, పు, ష, బ. సమర్పితం-సమర్పితం, సమర్పితే, సమర్పితాని. సమర్పితశబ్దః అ, న, ప్ర. ఏ. న - అవ్య. అస్రసత్-అస్రసత్, అస్రసతాం, అస్రసన్ 'స్రంసుఅధఃపతన' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కరిణాం-కర ఏషామ స్తీతికరిణః, తేషాం కరిణాం; కరిణః, కరిణోః, కరిణాం. కరిన్ శబ్దః న, పు, ష, బ. గ్రైవం-గ్రీవానుభవం గ్రైవం; గ్రైవం, గ్రైవే, గ్రైవాణి, గ్రైవశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. త్రిపదీచ్ఛేదినాం - త్రిపదీః ఛిందంతీతి త్రిపదీచ్ఛేదినః, తేషాం త్రిపదీచ్ఛేదినాం; ఛేదినః, ఛేదినోః, ఛేదినాం. త్రిపదీచ్ఛేదిన్ శబ్దః న, పు, ష, బ. అపి-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—భోగీతి. చందనానాం చందనద్రుమాణాం, భోగివేష్టనమార్గేషు సర్పవేష్టననిమ్నేషు, సమర్పితం, సంజితం, త్రిపదీచ్ఛేదినామపి పాదశృంఖలచ్ఛేదకానామపి 'త్రిపదీపాదబంధన' మితియాదవః, కరిణాం, గజానాం, గ్రీవానుభవం, గ్రైవం, కంఠబంధనం, గ్రీవాభ్యోఽణ్చే, త్యణ్ప్రత్యయః, నాస్రసత్, నస్రస్తమభూత్, 'ద్యుద్భ్యో లుఙ్' ఇతిపరస్మైపదం, పుషాదిత్వాదఙాదేశః 'అనిదా' మితి నకారలోపః.

భావము.—చందనవృక్షములకు పాములు చుట్టుకొనుటచే నయిన గాడిలయందు మత్తగజంబుల మెడగొలుసులతోఁ గట్టగా నాకట్టు కాలిగొలుసులనుగూడఁ ద్రెంచునాయేనుఁగుల యార్భటికిసయితము జాఱక పోయెను.

శ్లో. దిశి మందాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి,
తస్యా మేవ రఘోః పాండ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే. ౪౯

పదచ్ఛేదము.—దిశి, మందాయతే, తేజః, దక్షిణస్యాం, రవేః, అపి, తస్యాం ఏవ, రఘోః, పాండ్యాః, ప్రతాపం, న, విషేహిరే.

అర్థము.—దక్షిణస్యాందిశి=దక్షిణదిక్కునందు, రవేరపి=సూర్యునియొక్కయు తేజః=తేజస్సు, మందాయతే = స్వల్పమగుచున్నది. తస్యామేవ=ఆదక్షిణదిక్కునందే

పాండ్యాః=పాండుదేశాధీశులు, రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, ప్రతాపం=పరాక్రమమును, నవిషేహిరే=సహింపకపోయిరి.

అన్వయః.—నవిషేహిరే=సహింపకపోయిరి. కే=ఎవరు? పాండ్యాః=పాండుదేశాధీశులు. కం=దేనిని? ప్రతాపం=పరాక్రమమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క. కస్యామేవ=దేనియందే? తస్యామేవ=ఆదక్షిణదిక్కునందే, మందాయతే=స్వల్పమగుచున్నది. కిం=ఏది? తేజః=తేజస్సు (అకర్మకప్రయోగము). కస్యాపి=ఎవనియొక్కయుం? రవేరపి=సూర్యునియొక్కయుం. కస్యాం=దేనియందు? దక్షిణస్యాందిశి=దక్షిణదిక్కునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—దిశి-దిశి, దిశోః, దిక్షు. దిశ్ఛబ్దః శ, స్త్రీ, స, ఏ. మందాయతే-మందాయతే, మందాయేతే, మందాయంతే. మందాయేతిక్యషంతాద్ధాతోః కర్మకాత్కర్తరివర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తేజః-తేజః, తేజసీ, తేజాంసి. తేజశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. దక్షిణస్యాం-దక్షిణస్యాం, దక్షిణాయాం, దక్షిణయోః, దక్షిణాసు. దక్షిణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, ఏ. రవేః-రవేః, రవ్యోః, రవీణాం. రవిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. అపి-అవ్య. తస్యాం-తస్యాం, తయోః, తాసు. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, స, ఏ. ఏవ-అవ్య. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. పాండ్యాః-పాండుషు సాధవః పాండ్యాః; పాండ్యః, పాండ్యౌ, పాండ్యాః. పాండ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ప్రతాపం-ప్రతాపం, ప్రతాపౌ, ప్రతాపాన్. ప్రతాపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ, న—అవ్య. విషేహిరే-విషేహే, విషేహాతే, విషేహిరే. విపూర్వకాత్ 'షహమర్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—దిశీతి. దక్షిణస్యాందిశి, రవేరపి తేజః మందాయతే మందంభవతి, లోహితాదిత్వాత్ క్యష్ప్రత్యయః, 'వాక్యష' ఇత్యాత్మనేపదం, దక్షిణాయనే అర్కతేజోమాంద్యాదితిభావః, తస్యామేవదిశి, పాండ్యాః పాండూనాంజనపదానాంరాజానః, 'పాండోర్డ్యణ్వక్తవ్య' ఇతికృతేతస్యబహుత్వేలుకిపాండవ ఇతిస్యాత్, అతః ప్రకృతే పాండుషు సాధవః పాండ్యాః, 'తత్రసాధు' రితి యత్ప్రత్యయః, రఘోః ప్రతాపం, నవిషేహిరే నసోఢవంతః, సూర్యవిజయినోపి విజితవానితి నాయకస్య మహానుత్కర్షోగమ్యతే.

భావము.—దక్షిణదిక్కునందు దక్షిణాయనమగుటచే సూర్యుఁడు పాండ్యరాజులకు వెఱచినవాఁడువలె మందతేజస్సుగలవాఁడగుచున్నాఁడు. ఆపాండ్యరాజులు రఘుమహారాజుయొక్క ప్రతాపమును సహింపకపోయిరి.

శ్లో. తామ్రపర్ణీసమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః,
తే నిపత్య దదు స్తస్మై యశ స్స్వమివ సంచితమ్. ౫౦

పదచ్ఛేదము.— తామ్రపర్ణీసమేతస్య, ముక్తాసారం, మహోదధేః, తే, నిపత్య, దదుః, తస్మై, యశః, స్వం, ఇవ, సంచితమ్.

అర్థము.— తే=ఆపాండ్యరాజులు, తామ్రపర్ణీసమేతస్య-తామ్రపర్ణీ=తామ్రపర్ణి నదితోడను, సమేతస్య=కూడుకొనియుండెడి, మహోదధేః=దక్షిణసముద్రముయొక్క, సంచితం=సంపాదింపఁబడ్డ, ముక్తాసారం=మౌక్తికశ్రేష్ఠమును, స్వం=స్వకీయమైన, సంచితం=సంపాదింపఁబడ్డ, యశఇవ=కీర్తినివలె, తస్మై = ఆరఘుమహారాజునకు, నిపత్య=నమస్కరించి, దదుః=ఇచ్చిరి.

ఆకాంక్ష.— దదుః=ఇచ్చిరి. కే=ఎవరు? తే=ఆపాండ్యరాజులు. కిం=దేనిని? ముక్తాసారం=మౌక్తికశ్రేష్ఠమును (సకర్మకప్రయోగము). కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? నిపత్య=నమస్కరించి. కస్మై=ఎవనికొఱకు? తస్మై=ఆరఘుమహారాజునకు. కిమివ=దేనివలె? యశ ఇవ=కీర్తినివలె. యశః కథంభూతం=కీర్తిఎట్టిది? సంచితం=సంపాదింపఁబడ్డది. పునః కథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? స్వం=స్వకీయమైనది. ముక్తాసారం కథంభూతం=మౌక్తికశ్రేష్ఠమెట్టిది? సంచితం=సంపాదింపఁబడ్డది. కస్య=దేనియొక్క? మహోదధేః=దక్షిణసముద్రముయొక్క. మహోదధేః కథంభూతస్య=దక్షిణసముద్రమెట్టిది? తామ్రపర్ణీసమేతస్య=తామ్రపర్ణీనదితోకూడియుండునది.

శబ్దరూపసమాసములు.— తామ్రపర్ణీసమేతస్య - తామ్రపర్ణ్యా సమేతః తామ్రపర్ణీసమేతః, తస్య తామ్రపర్ణీసమేతస్య; సమేతస్య, సమేతయోః, సమేతానాం. తామ్రపర్ణీసమేతశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. ముక్తాసారాం-ముక్తానాం సారం ముక్తాసారం. సారం, సారే, సారాణి. ముక్తాసారశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. మహోదధేః-ఉదకాని ధీయంతే ఽస్మిన్నితి ఉదధిః, మహాంశ్చాసౌ ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః; ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. తే-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, బ. నిపత్య-ల్యబంతమవ్య. దదుః-దదౌ, దదతుః, దదుః. 'డుదాఞ్ దాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. తస్మై-తస్మై, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. స్వం—స్వం, స్వే, స్వాని. స్వశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. సంచితమ్-సంచితమ్, సంచితే, సంచితాని. సంచితశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

యత్, అలంఘయతాం, అలంఘయన్. గత్యర్థకాల్లఘిధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. అసహ్యేతిచ. శ్లోకద్వయంయుగళకమేతత్. అసహ్యవిక్రమ స్సరఘుః తటేషుసానుషు, ఆలీఢచందనౌ వ్యాప్తచందనద్రుమౌ, స్తనపక్షేప్రాంతేషు వ్యాప్తచందనానులేపౌ, తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః, స్తనావివస్థితౌ, మలయదర్దురౌనామశైలౌ యథాకామం యథేచ్ఛం, నిర్విశ్య ఉపభుజ్య, 'నిర్వేశో భృతిభోగయో' రిత్యమరః, ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీత్యుదన్వాన్, ఉదధిః, 'ఉదన్వానుదధిస్సింధు' రిత్యమరః, 'ఉదన్వా నుదధౌ' చేతినిపాతః, తేన, సముద్రేణ దూరాన్ముక్తం దూరతస్త్యక్తం, 'స్తోకాంతిక దూరార్థ కృఛ్రాణి క్తేనే' తిసమాసః 'పంచమ్యాస్తోకాదిభ్య శ్చే' తిపంచమ్యా అలుక్; స్రస్తాంశుకం, మేదిన్యాః, నితంబమివస్థితం, సహ్యాద్రి మలంఘయత్ ప్రాప్తః, అతిక్రాంతోవా.

భావము.—అంచులయందు చందనవృక్షములు గుబురుగానెదిగి పొదివియున్న మలయదర్దురపర్వతములను దక్షిణదిశయనెడి చెలువయొక్క చందనచర్చితమయిన కుచంబులఁబోలె నిచ్ఛానుసారముగ ననుభవించినవాఁడై ఓర్వరానిపరాక్రమముగల రఘుమహారాజు సముద్రమును దూరముగావదలిన సహ్యపర్వతమును భూదేవివలువజాఱిన పిఱుందునువలె నతిక్రమించెను.

అవ. సంప్రతి ప్రతీచీంజిగీషు మభియయావిత్యాహ.—

శ్లో. తస్యానీకై ర్విసర్పద్భిః అపరాంతజయోద్యతైః,
రామాస్త్రోత్సారితో ఽప్యాసీత్ సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః. ౫౩

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అనీకైః, విసర్పద్భిః, అపరాంతజయోద్యతైః, రామాస్త్రోత్సారితః, అపి, ఆసీత్, సహ్యలగ్నః, ఇవ, అర్ణవః.

అర్థము.—అపరాంతజయోద్యతైః-అపరాంత=పశ్చిమదేశములయొక్క, జయ=జయమందు, ఉద్యతైః=ఉద్యుక్తులై, విసర్పద్భిః=పోవుచుండెడి, తస్య = ఆరఘుమహారాజుయొక్క, అనీకైః=సైన్యములచేత, అర్ణవః=సముద్రుఁడు, రామాస్త్రోత్సారితోఽపి - రామ=పరశురామునియొక్క, అస్త్ర=ఆయుధములచేత, ఉత్సారితోఽపి=వెడలగొట్టఁబడ్డవాఁడయినను, సహ్యలగ్నఇవ-సహ్య=సహ్యపర్వతమునందు, లగ్నఇవ = సంబంధించినవాఁడువలె, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? అర్ణవః=సముద్రుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివాఁడువలె? సహ్యలగ్నఇవ=సహ్యపర్వతమందు సంబం

ధించినవాఁడు వలె. కథంభూతోఽపి=ఎట్టివాఁడయినను? రామాస్త్రోత్సారితోఽపి=పరశురాముని యాయుధముల చేవెడలఁగొట్టఁబడ్డవాఁడయినను. కైః=వేని చేత? అనీకైః=సైన్యముల చేత. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. అనీకైః కథంభూతైః=సైన్యములెట్టివి? విసర్పద్భిః=పోవుచుండునవి. పునః కథంభూతైః=ఇంకనుఎట్టివి? విసర్పద్భిః=పోవుచుండునవి. పునః కథంభూతైః=ఇంకనెట్టివి? అపరాంతజయోద్యతైః = పశ్చిమదేశముల జయించుటయం దుద్యుక్తములైనవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అనీకైః - అనీకేన, అనీకాభ్యాం, అనీకైః. అనీకశబ్దః అ, న, తృ, బ. విసర్పద్భిః - విసర్పతా, విసర్పద్భ్యాం, విసర్పద్భిః. విసర్పచ్ఛబ్దః త, న, తృ, బ. అపరాంతజయోద్యతైః-అపరాంతానాం జయః అపరాంతజయః, అపరాంతజయే ఉద్యతాని అపరాంతజయోద్యతాని, తైః అపరాంతజయోద్యతైః; ఉద్యతేన, ఉద్యతాభ్యాం, ఉద్యతైః. అపరాంతజయోద్యతశబ్దః అ, న, తృ, బ. రామాస్త్రోత్సారితః-రామస్యఅస్త్రాణి రామాస్త్రాణి, రామాస్త్రైః ఉత్సారితః రామాస్త్రోత్సారితః; ఉత్సారితః, ఉత్సారితౌ, ఉత్సారితాః. రామాస్త్రోత్సారితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. భవనార్థకాదసధాతోః కర్తృకాత్కర్తరిభూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సహ్యలగ్నః-సహ్యేలగ్నః సహ్యలగ్నః; లగ్నః, లగ్నౌ, లగ్నాః. సహ్యలగ్నశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ - అవ్య. అర్ణవః-అర్ణవః, అర్ణవౌ, అర్ణవాః - అర్ణవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. అపరాంతానాం పాశ్చాత్యానాంజనపదానాంజయేఉద్యతైః,ఉద్యుక్తైః 'అపరాంతాస్తుపాశ్చాత్యా' ఇతియాదవః, విసర్పద్భిః గచ్ఛద్భిః, తస్యరఘోః, అనీకైఃసైన్యైః, 'అనీకంతురణేసైన్య' ఇతివిశ్వః, అర్ణవస్సముద్రః, 'సరస్వాన్ సాగరోఽర్ణవ' ఇత్యమరః, రామస్యజామదగ్న్యస్య, అస్త్రైః ఉత్సారితః అపసారితోఽపి, సహ్యలగ్నఇవ, సహ్యపర్వతసక్తఇవ, ఆసీత్, అస్యసైన్యంద్వితీయోర్ణవఇవాదృశ్యతేతి భావః, పరశురామేణసహ్యపర్వతవర్తీసముద్రః ప్రోత్సారితఇతికథాఽత్రానుసంధేయా.

భావము.— పశ్చిమదేశములను జయించుటకు సహ్యపర్వతమునకును దక్షిణసముద్రమునకు నడుమ పోవుచుండిన విస్తారమైన రఘుమహారాజుయొక్కసైన్యము పూర్వము పరశురాముఁడు బ్రాహ్మణులకు దానమిచ్చినభూమికంటెఅన్యమైనభూమిగ నేర్పఱచుకొనుటకు తనగండ్రగొడ్డలితో సహ్యపర్వతముదగ్గరనుండి కొంతదూరముతొలంగించిన సముద్రుఁడు తిరిగి సహ్యపర్వతమును కలుసుకున్నట్లు రెండవసముద్రము అగుపడెను.

శ్లో. భయోత్సృష్టవిభూషాణాం తేన కేరళయోషితామ్,
అలకేషు చమూరేణుః చూర్ణప్రతినిధీకృతః. ౫౪

పదచ్ఛేదము.— భయోత్సృష్టవిభూషాణాం, తేన, కేరళయోషితాం, అలకేషు, చమూరేణుః, చూర్ణప్రతినిధీకృతః.

అర్థము.— తేన=ఆరఘుమహారాజుచేత, భయోత్సృష్టవిభూషాణాం-భయ=భయముచేత, ఉత్సృష్ట=తీసివేయఁబడిన, విభూషాణాం=ఆభరణములుకలిగిన, కేరళయోషితాం=కేరళదేశీయస్త్రీలయొక్క, అలకేషు=ముంగురులయందు, చమూరేణుః-చమూః=సేనయొక్క, రేణుః=ధూళి, చూర్ణప్రతినిధీకృతః-చూర్ణ=కుంకుమాదిచూర్ణములకు, ప్రతినిధీకృతః=ఉపమానముగా చేయఁబడెను.

ఆకాంక్ష.— చూర్ణప్రతినిధీకృతః=కుంకుమాదిచూర్ణములకు ఉపమానముగా చేయఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? తేన=ఆరఘుమహారాజుచేత. కః=ఏది? చమూరేణుః=సేనయొక్కధూళి (కర్మణిప్రయోగము). కేషు=వేనియందు? అలకేషు=ముంగురులయందు. కాసాం=ఎవరియొక్క? కేరళయోషితాం = కేరళదేశస్త్రీలయొక్క. కేరళయోషితాం కథంభూతానాం=కేరళదేశీయస్త్రీలెట్టివారు? భయోత్సృష్టవిభూషాణాం=భయముచే దీసివేయఁబడిన యాభరణములుకలవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.— భయోత్సృష్టవిభూషాణాం-భయేనఉత్సృష్టాః భయోత్సృష్టాః, భ...ష్టా, విభూషాః యాభిస్తాః, భయోత్సృష్టవిభూషాః, తాసాం భయోత్సృష్టవిభూషాణాం; విభూషాయాః, విభూషయోః, విభూషాణాం. భయోత్సృష్టవిభూషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. తేన-తేన, తాభ్యాం, తైః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. కేరళయోషితాం-కేరళానాం యోషితః కేరళయోషితః, తాసాం కేరళయోషితాం; యోషితః, యోషితోః, యోషితాం. కేరళయోషిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ష, బ. అలకేషు—అలకే, అలకయోః, అలకేషు. అలకశబ్దః అ, పు, స, బ. చమూరేణుః-చమ్వాః రేణుః చమూరేణుః; రేణుః, రేణూ, రేణవః. చమూరేణుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. చూర్ణప్రతినిధీకృతః-అప్రతినిధి ప్రతినిధిస్సంపద్యమానః కృతః ప్రతినిధీకృతః, చూర్ణస్య ప్రతినిధీకృతః చూర్ణప్రతినిధీకృతః; కృతః, కృతౌ, కృతాః. చూర్ణప్రతినిధీకృతశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.— భయేతి. తేనరఘుణా భయోత్సృష్టవిభూషాణాం, భయేనపరిహృతభూషణానాం, కేరళయోషితాం కేరళదేశీయాంగనానాం, అలకేషు, చమూరేణుః, సేనారజః, చూర్ణప్రతినిధీకృతః, చూర్ణస్య కుంకుమాదిరజసః, ప్రతినిధీకృతః, ఏతేన, యోషితాం, పలాయనం చమూనాం తదనుధావనంచ ధ్వన్యతే.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క భయముచే కేరళరాజస్త్రీలు సొమ్ములను తీసివేసి పరువెత్తసాగిరి. అపుడు రఘుసైన్యముయొక్క పాదధూళి వానిముంగురులను అంటుకొని కుంకుమాదులవలె తోఁచెను.

శ్లో. మురళామారుతోద్ధూత మగమ త్కైతకం రజః,
తద్యోధవారవాణానా మయత్నపటవాసతామ్. ॥౫౫॥

పదచ్ఛేదము.—మురళామారుతోద్ధూతం, అగమత్, కైతకం, రజః, తద్యోధవారవాణానాం, అయత్నపటవాసతామ్.

అర్థము.—మురళామారుతోద్ధూతం-మురళా=మురళానదియొక్క, మారుత=వాయువుచేత, ఉద్ధూతం=ఎగరగొట్టఁబడిన, కైతకం=కేతకీకుసుమసంబంధియైన, రజః=పరాగము, తద్యోధవారవాణానాం-తత్=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, యోధ=యుద్ధభటులయొక్క, వారవాణానాం=కవచములకు, అయత్నపటవాసతాం-అయత్న=అయత్నసిద్ధమయిన, పటవాసతాం=బుక్కాతనము, అగమత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—అగమత్=పొందెను. కిం=ఏది? రజః=పరాగము. కాం = దేనిని? అయత్నపటవాసతాం=అయత్నసిద్ధమయిన బుక్కాదనమును (సకర్మకప్రయోగము). కేషాం=వేనికి? తద్యోధవారవాణానాం=ఆరఘుమహారాజు యుద్ధభటుల కవచములకు. రజః కథంభూతాం=పరాగ మెట్టిది? కైతకం=కేతకీకుసుమసంబంధియైనది. పునః కథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? మురళామారుతోద్ధూతం=మురళానది వాయువుచే నెగరగొట్టఁబడినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—మురళామారుతోద్ధూతం - మురళాయాః మారుతః మురళామారుతః, మురళామారుతేన ఉద్ధూతం ము...తం; ఉద్ధూతం, ఉద్ధూతే, ఉద్ధూతాని. మురళామారుతోద్ధూతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అగమత్-అగమత్, అగమతాం, అగమన్. 'గమ్లుగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కైతకం-కేతక్యాః ఇదం కైతకం; కైతకం, కైతకే, కైతకాని. కైతకశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. రజః-రజః, రజసీ, రజాంసి. రజశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తద్యోధవారవాణానాం-యుధ్యంత ఇతియోధాః, తస్యయోధాః తద్యోధాః, తద్యోధానాం, వారవాణాః తద్యోధవారవాణాః, తేషాం తద్యోధవారవాణానాం, వారవాణస్య, వారవాణయోః, వారవాణానాం. తద్యోధవారవాణశబ్దః అ, పు, ష, బ. అయత్నపటవాసతాం-అయత్నసిద్ధశ్చాసౌ పటవాసశ్చ అయత్నపటవాసః, అయత్నపటవాసస్య భావః అయత్నపటవాసతా, తాం అయత్నపటవాసతాం; పటవాసతాం, పటవాసతే, పటవాసతా, అయత్నపటవాసతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మురళేతి. మురళానామ కేరళదేశేషు కాచిన్నదీ మురళీతి కేచిత్పఠంతి, తస్యాః, మారుతేన, ఉద్ధూతం, ఉత్థాపితం, కైతకం కేతకీసంబంధి, రజః, తద్యోధవారవాణానాం, రఘుభటకంచుకానాం 'కంచుకో వారణో స్త్రీ' త్యమరః, అయత్నపటవాసతాం, అయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనాద్రవ్యత్వం, అగమత్ 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః.

భావము.—త్రోవలో మురళానదిమీఁదుగ వచ్చినచల్లనిగాలివలన ఆప్రాంతమందలిచెట్లలో నుండిన మొగిలిపూలపరాగములు రఘుమహారాజుయొక్క భటులకవచములపయినిబడి అప్రయత్నముగ గంధధూళి చల్లపడినట్లు లగుపడెను.

శ్లో. అభ్యభూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశింజితైః,
వర్మభిః పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః. ౫౬

పదచ్ఛేదము.—అభ్యభూయత, వాహానాం, చరతాం, గాత్రశింజితైః, వర్మభిః, పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః.

అర్థము.—చరతాం=పోవుచుండెడి, వాహానాం=అశ్వములయొక్క, గాత్రశింజితైః-గాత్ర=శరీరములయందు, శింజితైః=ధ్వనులు చేయుచుండెడి, వర్మభిః=కవచములచేత, పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః-పవన=వాయువుచేత, ఉద్ధూత=కంపింపఁబడ్డ, రాజతాళీ=శ్రీతాళవృక్షములయొక్క, వన=వనములయొక్క, ధ్వనిః=ధ్వని, అభ్యభూయత=తిరస్కరింపఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—అభ్యభూయత=తిరస్కరింపఁబడెను. కః=ఏది? పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః=వాయువుచేతకంపింపఁబడ్డ శ్రీతాళవృక్షములయొక్కశబ్దము. కైః=వేనిచేత? వర్మభిః=కవచములచేత (అకర్మకప్రయోగము). వర్మభిఃకథంభూతైః=కవచములెట్టివి? గాత్రశింజితైః=శరీరములయందుధ్వనులు చేయుచుండునవి. కేషాం=వేనియొక్క? వాహానాం=అశ్వములయొక్క. వాహానాంకథంభూతానాం=అశ్వములెట్టివి? చరతాం=పోవుచుండినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అభ్యభూయత - అభ్యభూయత, అభ్యభూయేతాం, అభ్యభూయంత. అభిపూర్వకాత్ 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలఙ్యాత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వాహానాం-వాహస్య, వాహయోః, వాహానాం. వాహశబ్దః అ, పు, ష, బ. చరతాం-చరతః, చరతోః, చరతాం. చరచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. గాత్రశింజితైః-శింజితేన, శింజితాభ్యాం, శింజితైః. గాత్రశింజితశబ్దః అ, న, తృ, బ. వర్మభిః-వర్మణా, వర్మభ్యాం, వర్మభిః. వర్మన్ శబ్దః న, న, తృ, బ. పవనోద్ధూత రాజతాళీవనధ్వనిః-పవనేఉద్ధూతాః పవనోద్ధూతాః, రాజతాళీ

నాం వనాని రాజతాళీవనాని, పవనోద్ధూతానిచ తాని రాజతాళీవనానిచ పవనోద్ధూతరాజతాళీవనాని, ప...నాం ధ్వనిః ప...ధ్వనిః; ధ్వనీ, ధ్వనయః. పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అభ్యభూయతేతి. చరతాం, గచ్ఛతాం, వాహానాం, వాజినాం, 'వాజివాహార్వగంధర్వ హయసైంధవ సప్తయ' ఇత్యమరః, గాత్రశింజితైః, గాత్రేషు శబ్దాయమానైరిత్యర్థః,కర్తరి క్తః వర్మభిః కవచైః పవనోద్ధూతానాం వాతేనకంపితానాం రాజతాళీవనానాం, శ్రీతాళవృక్షవనానాం ధ్వనిః. అభ్యభూయత, తిరస్కృతః,మర్మర ఇతిపాఠే. వాహనాంగాత్రశింజితైః, గాత్రధ్వనిః గాత్రస్పర్శధ్వనిభిరిత్యర్థః, భావేక్తః మర్మరః మర్మరాయమానధ్వనివిశేషః,'అథమర్మరః, స్వనితేవస్త్రపర్ణానా' మిత్యమరః.

భావము.— గుఱ్ఱములు నడుచుచుండగా వానికవచములధ్వనిగాలిచేగదలు శ్రీతాళవనధ్వని నతిశయించెను. అనఁగా యాకవచధ్వనిలో నీలాటిదే యగు తాళవృక్షధ్వని శ్రవణగోచరమాయెను.

శ్లో. ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం మదోద్గారసుగంధిషు,
కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్య శ్శిలీముఖాః. ౫౭

పదచ్ఛేదము.—ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం, మదోద్గారసుగంధిషు, కటేషు, కరిణాం, పేతుః, పున్నాగేభ్యః, శిలీముఖాః.

అర్థము.—ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం-ఖర్జూరీ=తృణద్రుమములయొక్క, స్కంధ=ప్రకాండములయందు, నద్ధానాం=కట్టఁబడ్డ,కరిణాం=గజములయొక్క, మదోద్గారసుగంధిషు-మద=మదముయొక్క, ఉద్గార=స్రవించుటలచేత, సుగంధిషు=పరిమళగంధముకలిగిన, కటేషు=గండస్థలములయందు, శిలీముఖాః=తుమ్మెదలు, పున్నాగేభ్యః = పున్నాగపువ్వములనువిడిచి, పేతుః=పడినవి.

అన్వయము.—పేతుః=పడినవి. కే=ఏవి?శిలీముఖాః=తుమ్మెదలు(అకర్మకప్రయోగము). కేభ్యః=వేనినివిడిచి?పున్నాగేభ్యః=పున్నాగపువ్వములనువిడిచి. కేషు=వేనియందు? కటేషు=గండస్థలములయందు. కటేషుకథంభూతేషు=గండస్థలములెట్టివి?మదోద్గారసుగంధిషు=మదముస్రవించుటచేపరిమళగంధముకలిగినవి. కేషాం=వేనియొక్క? కరిణాం=గజములయొక్క. కరిణాంకథంభూతానాం=గజములెట్టివి?ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం=తృణద్రుమముల ప్రకాండములయందు గట్టఁబడ్డవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఖర్జూరీ స్కంధనద్ధానాం-ఖర్జూరీణాం స్కంధాః ఖర్జూరీస్కంధాః, ఖర్జూరీస్కంధేషు నద్ధాః ఖర్జూరీస్కంధనద్ధాః, తేషాం ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం; నద్ధస్య, నద్ధయోః, నద్ధానాం. కర్జూరీస్కంధనద్ధశబ్దః అ, పు, ష, బ. మదోద్గారసుగంధిషు-మదస్య ఉద్గారః, మదోద్గారః శోభనః గంధో యేషాం తే సుగంధయః, మదోద్గారేణ సుగంధయః మదోద్గారసుగంధయః, తేషు మదోద్గారసుగంధిషు; సుగంధౌ, సుగంధ్యోః, సుగంధిషు. మదోద్గారసుగంధిశబ్దః ఇ, పు, స, బ. కటేషు-కటే, కటయోః, కటేషు. కటశబ్దః అ, పు, స, బ. కరిణాం - కరః ఏషామస్తీతి కరిణః, తేషాం కరిణాం; కరిణః, కరిణోః, కరిణాం. కరిన్ శబ్దః న, పు, ష, బ. పేతుః-పపాత, పేతతుః, పేతుః. 'పత్ ల్ గతా' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. పున్నాగేభ్యః-పున్నాగానాం పుష్పాణి, పున్నాగాని తేభ్యః పున్నాగేభ్యః; పున్నాగాత్, పున్నాగాభ్యాం, పున్నాగేభ్యః. పున్నాగశబ్దః అ, న, పం, బ. శిలీముఖాః-శిలీముఖః, శిలీముఖౌ, శిలీముఖాః. శిలీముఖశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఖర్జూరీతి. ఖర్జూరీణాం, తృణద్రుమవిశేషాణాం, 'ఖర్జూరః కేతకీ తాళీ ఖర్జూరీ చ తృణద్రుమా' ఇత్యమరః. స్కంధేషు ప్రకాండేషు, 'అస్త్రీప్రకాండస్స్కంధస్స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరో' రిత్యమరః; నద్ధానాం బద్ధానాం కరిణాం గజానాం, మదోద్గారేణ, మదస్రావేణ, సుగంధిషు గంధస్యేత్యాదినా ఇకారాదేశః; కటేషు గండస్థలేషు, 'గజగండకటీకటా' విత్యమరః; పున్నాగేభ్యః పున్నాగపుష్పాణి విహాయేతి ల్యబ్లోపే పంచమీ, శిలీముఖాః ఆళయః పేతుః. 'అళిబాణౌ శిలీముఖా' విత్యమరః; తతోఽపి సౌగంధ్యాతిశయా దితిభావః.

భావము.—ఈతచెట్ల మొదళ్ళకుఁ గట్టఁబడినయేనుఁగులయొక్కమదమును స్రవించుగండస్థలములపై తుమ్మెదలు పొన్నచెట్ల కుసుమములలోనుండి వాలినవి.

శ్లో. అవకాశం కిలోదన్వా న్రామా యాభ్యర్థితో దదౌ,
అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన రఘవే కరమ్. ౫౮

పదచ్ఛేదము.—అవకాశం, కిల, ఉదన్వాన్, రామాయ, అభ్యర్థితః, దదౌ, అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన, రఘవే, కరమ్.

అర్థము.—ఉదన్వాన్=సముద్రుఁడు, రామాయ=పరశురామునికొఱకు, అభ్యర్థితస్సన్=యాచింపఁబడ్డవాఁడగుచు, అవకాశం=స్థలమును, దదౌ కిల=ఇచ్చెనుగద. రఘవే తు=రఘుమహారాజునకొఱకో, అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన-అపరాంతమహీపాల=పశ్చిమదేశాధీశులయొక్క, వ్యాజేన=నెపముచేత, కరం=కానుకను, దదౌ=ఇచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—దదౌ=ఇచ్చెను. కః=ఎవఁడు? ఉదన్వాన్=సముద్రుఁడు. కం=దేనిని? కరం=కానుకను (సకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన=పశ్చిమదేశాధీశుల నెపముచేత. కస్మైతు=ఎవనికొఱకో? రఘవేతు=రఘుమహారాజుకొఱకో. దదౌకిల=ఇచ్చెనుగదా. కః=ఎవఁడు? ఉదన్వాన్=సముద్రుఁడు. కం=దేనిని? అవకాశం=స్థలమును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? అభ్యర్థితస్సన్=యాచింపఁబడ్డవాఁడగుచు. కస్మై=ఎవనికొఱకు? రామాయ=పరశురామునికొఱకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అవకాశం-అవకాశం, అవకాశౌ, అవకాశాన్. అవకాశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. కిల-అవ్య. ఉదన్వాన్-ఉదకాన్యస్మిన్సంతీత్యుదన్వాన్; ఉదన్వాన్, ఉదన్వంతౌ, ఉదన్వంతః. ఉదన్వచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. రామాయ-రామాయ, రామాభ్యాం, రామేభ్యః. రామశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. అభ్యర్థితః-అభ్యర్థితః, అభ్యర్థితౌ, అభ్యర్థితాః. అభ్యర్థితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. దదౌ-దదౌ, దదతుః, దదుః. 'డుదాఞ్ దానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన-మహీం పాలయంతీతి మహీపాలాః, అపరాంతానాం మహీపాలాః అపరాంతమహీపాలాః, అపరాంతమహీపాలానాం వ్యాజః, అపరాంతమహీపాలవ్యాజః, తేన అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన; వ్యాజేన, వ్యాజాభ్యాం, వ్యాజైః. అపరాంతమహీపాలవ్యాజశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. రఘవే-రఘవే, రఘుభ్యాం, రఘుభ్యః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. కరం-కరం, కరౌ, కరాన్. కరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అవకాశమితి. ఉదన్వానుదధిః, రామాయ జామదగ్న్యాయ, అభ్యర్థితః యాచితస్సన్ అవకాశంస్థానం దదౌ కిల, రఘవేతు. అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన, కరం, బలిం దదౌ, 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః, అపరాంతానాం సముద్రమధ్యదేశత్వాత్ తైర్దత్తే కరే సముద్రదత్తత్వోపచారః కరదానంతు భీత్యా నయాచ్ఞయేతి రామాద్రఘోరుత్కర్షః.

భావము.—సముద్రుఁడు పూర్వము పరశురామునిచే యాచింపఁబడినవాఁడై కొంతచోటిచ్చెను. ఇప్పుడు రఘుమహారాజునకో పడమటిరాజులనుమిషచే కానుకసమర్పించెను. అనఁ బరశురామునకన్న రఘుమహారాజు గొప్పవాఁడని భావము.

శ్లో. మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణామ్,
త్రికూటమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః. ౫౯

పదచ్ఛేదము.—మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణం, త్రికూటం, ఏవ, తత్ర, ఉచ్చైః, జయస్తంభం, చకార, సః.

అర్థము.—తత్ర=ఆపశ్చిమదిక్కునందు, సః=ఆరఘుమహారాజు, మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణం - మత్త=మదించిన, ఇభ=ఏనుఁగులయొక్క, రదన=దంతములయొక్క, ఉత్కీర్ణ=గాయములనెడి, వ్యక్త=స్ఫుటములయిన, విక్రమలక్షణం=పరాక్రమచిహ్నములుకలిగిన, త్రికూటమేవ=త్రికూటపర్వతమునే, ఉచ్చైః=ఉన్నతమయిన, జయస్తంభం=జయప్రఖ్యాపకస్తంభమునుగ, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఏవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కమేవ=దేనినే? త్రికూటమేవ=త్రికూటపర్వతమునే (సకర్మకప్రయోగము). కం = దేనినిగ? జయస్తంభం=జయప్రఖ్యాపకస్తంభమునుగ. జయస్తంభం కథంభూతం=జయప్రఖ్యాపకస్తంభమెట్టిది? ఉచ్చైః=ఉన్నతమయినది. త్రికూటంకథంభూతం = త్రికూటపర్వతమెట్టిది?మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణం=మదించినఏనుఁగుల దంతముల గాయములనెడిస్ఫుటములయినపరాక్రమచిహ్నములు గలిగినది. కుత్ర=ఎక్కడను? తత్ర=ఆపశ్చిమదిక్కునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణం-మత్తాశ్చతే ఇభాశ్చ మత్తేభాః, మత్తేభానాం రదనాః మత్తేభరదనాః, మత్తేభరదనానాం, ఉత్కీర్ణాని మత్తేభరదనోత్కీర్ణాని, విక్రమస్య లక్షణాని విక్రమలక్షణాని, వ్యక్తానిచ తాని విక్రమలక్షణానిచ వ్యక్తవిక్రమలక్షణాని, మ...నోత్కీర్ణాని వ్యక్తవిక్రమలక్షణాని యస్మిన్ సః మత్తే...లక్షణః, తం మత్తే...లక్షణం; లక్షణం, లక్షణౌ, లక్షణాన్. మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. త్రికూటం - త్రీణి కూటాని యస్య సః త్రికూటః, తం త్రికూటం; త్రికూటం, త్రికూటౌ, త్రికూటాన్. త్రికూటశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఏవ-అవ్య. తత్ర, తస్మిన్ తత్ర-త్రలంతమవ్య. ఉచ్చైః-అవ్య. జయస్తంభం-జయస్య స్తంభః జయస్తంభః, తం జయస్తంభం; స్తంభం, స్తంభౌ, స్తంభాన్. జయస్తంభశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మత్తేభేతి. తత్ర, దేశే, సరఘుః, మత్తానాం, ఇభానాంరదనోత్కీర్ణాని దంతక్షతాన్యేనభావేక్తః,వ్యక్తానిస్ఫుటానివిక్రమలక్షణాని పరాక్రమచిహ్నాని విజయవర్ణావళీస్థానీయానియస్మిన్ తం;తథోక్తంత్రికూటమేవ,ఉచ్చైరున్నతంజయ స్తంభం చకారగాఢప్రహారైః త్రికూటాద్రిరేవ ఉత్కీర్ణజయస్తంభ ఇవ రఘోర్జయఖ్యాపకో భూదిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజుయొక్క మదించిన ఏనుఁగులు వాటిదంతములతో

త్రికూటపర్వతమునుపొడిచి ఆయనయొక్క విజయమును తెలిపెడి యక్షరములువలె గీరలు వేసెను. ఇందువలన ఆపొడుగైనపర్వతము అతని జయస్తంభమువలె తోఁచెను.

శ్లో. పారశీకాం స్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్మనా,
ఇంద్రియాఖ్యా నివ రిపూం స్తత్వజ్ఞానేన సంయమీ. ౬౦

పదచ్ఛేదము.— పారశీకాన్, తతః, జేతుం, ప్రతస్థే, స్థలవర్త్మనా, ఇంద్రియాఖ్యాన్, ఇవ, రిపూన్, తత్వజ్ఞానేన, సంయమీ.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, సః=రఘుమహారాజు, సంయమీ = యోగీశ్వరుఁడు, తత్వజ్ఞానేన=తత్వవిషయికజ్ఞానముచేత, ఇంద్రియాఖ్యాన్ - ఇంద్రియ=ఇంద్రియములనెడి, ఆఖ్యాన్=నామధేయములుగల, రిపూనివ=శత్రువులనువలె, పారశీకాన్=పారశీకదేశపురాజులను, జేతుం=జయించుటకు, స్థలవర్త్మనా-స్థల = సముద్రతీరప్రదేశముయొక్క, వర్త్మనా=మార్గముచేత, ప్రతస్థే=తరలెను.

ఆకాంక్ష.— ప్రతస్థే=తరలెను కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? స్థలవర్త్మనా=సముద్రతీరప్రదేశమార్గముచేత. కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? జేతుం=జయించుటకు. కాన్=ఎవరిని? పారశీకాన్=పారశీకదేశపురాజులను. కానివ=ఎవరినివలె? రిపూనివ=శత్రువులనువలె. రిపూన్ కథంభూతాన్=శత్రువులెట్టివారు? ఇంద్రియాఖ్యాన్=ఇంద్రియములనెడినామధేయములు కలవారు - కేన=దేనిచేత? తత్వజ్ఞానేన=తత్వవిషయికజ్ఞానముచేత. కః=ఎవఁడు? సంయమీ=యోగీశ్వరుఁడు. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పారశీకాన్ - పారశీకానాం రాజానః పారశీకాః, తాన్ పారశీకాన్; పారశీకం, పారశీకౌ, పారశీకాన్. పారశీకశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. తతః-అవ్య, జేతుం, తుమున్నంతమవ్య. ప్రతస్థే- ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'స్థాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. స్థలవర్త్మనా-స్థలస్య వర్త్మ స్థలవర్త్మ, తేన స్థలవర్త్మనా; వర్త్మనా, వర్త్మభ్యాం, వర్త్మభిః స్థలవర్త్మన్ శబ్దఃన,న,తృ,ఏ. ఇంద్రియాఖ్యాన్ -ఇంద్రియాణీత్యాఖ్యా యేషాం తే ఇంద్రియాఖ్యాః, తాన్ ఇంద్రియాఖ్యాన్, ఆఖ్యం, ఆఖ్యౌ, ఆఖ్యాన్. ఇంద్రియాఖ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఇవ - అవ్య. రిపూన్ -రిపుం, రిపూ, రిపూన్. రిపుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, బ. తత్వజ్ఞానేన-తత్వస్య జ్ఞానం తత్వజ్ఞానం; తేన తత్వజ్ఞానేన; జ్ఞానేన, జ్ఞానాభ్యాం, జ్ఞానైః. తత్వజ్ఞానశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. సంయమీ,

సంయచ్ఛతీతి సంయమీ (అథవా, సంయమః అస్యాస్తీతి సంయమీ), సంయమీ, సంయమినౌ, సంయమినః. సంయమిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పారశీకానితి. తపః, స రఘుః, సంయమీయోగీ, తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాఖ్యాన్, ఇంద్రియనామకాన్ రిపూనివ, పారశీకాన్ రాజ్ఞః, జేతుం, స్థలవర్త్మనా ప్రతస్థే న తు నేదిష్ఠేనాపి జలపథేన, సముద్రయానస్యనిషిద్ధత్వాదితిభావః.

భావము.—పిమ్మట తపస్వి తత్త్వజ్ఞానముచే నింద్రియముల నెడి శత్రువుల జయించునట్టు రఘుమహారాజు పారశీక దేశపురాజులను జయించుటకు సముద్రతీరపుత్రోవన పోయెను.

శ్లో. యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః,
బాలాతప మివాబ్జానాం అకాలజలదోదయః. ౬౧

పదచ్ఛేదము.—యవనీముఖపద్మానాం, సేహే, మధుమదం, న, సః, బాలాతపం, ఇవ, అబ్జానాం, అకాలజలదోదయః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, యవనీముఖపద్మానాం-యవనీ=యవనస్త్రీల యొక్క, ముఖపద్మానాం=కమలసదృశముఖములయొక్క, మధుమదం-మధు=మద్యము చేతనయిన, మదం = మదరక్తిమను, అకాలజలదోదయః-అకాల=వర్షవ్యతిరిక్తకాలము నందు, జలద=మేఘములయొక్క, ఉదయః=ఆవిర్భావము, అబ్జానాం = కమలములయొక్క, బాలాతపమివ = లేతయెండనువలె, నసేహే = సహింపకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నసేహే=సహింపకపోయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=దేనిని? మధుమదం=మద్యముచేత నయినమదరక్తిమను (సకర్మకప్రయోగము). కమివ=దేనినివలె? బాలాతపమివ=లేతయెండనువలె, కేషాం=వేనియొక్క? అబ్జానాం= కమలములయొక్క. కః=ఏది? అకాలజలదోదయః=వర్షవ్యతిరిక్తకాలమందు మేఘావిర్భావము. కేషాం=వేనియొక్క? యవనీముఖపద్మానాం=యవనస్త్రీలకమలసదృశముఖములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—యవనీముఖపద్మానాం - ముఖాని పద్మానీవ ముఖపద్మాని, యవనీనాం ముఖపద్మాని యవనీముఖపద్మాని, తేషాం యవనీముఖపద్మానాం; పద్మస్య, పద్మయోః, పద్మానాం. యవనీముఖపద్మశబ్దఃఅ, న, ష, బ. సేహే-సేహాతే, సేహిరే. 'షహామర్షణ'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మధుమదం-మధునా మదః మధుమదః, తం మధుమదం; మదం, మదౌ, మదాన్. మధుమదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు,

ప్ర, ఏ. బాలాతపం - బాలశ్చాసౌ ఆతపశ్చ బాలాతపః, తం బాలాతపం; ఆతపం, ఆతపౌ, ఆతపాన్. బాలాతపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అబ్జానాం-అప్సుజాతాని అబ్జాని, తేషాం అబ్జానాం; అబ్జస్య, అబ్జయోః, అబ్జానాం. అబ్జశబ్దః అ, న, ష, బ. అకాలజలదోదయః-జలాని దదతీతి జలదాః, జలదానాం ఉదయః జలదోదయః, అకాలే జలదోదయః అకాలజలదోదయః; ఉదయః, ఉదయౌ, ఉదయాః. అకాలజలదోదయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యవనీతి. సరఘుః, యవనీనాం యవనస్త్రీణాం, 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితిఙీప్, ముఖానిపద్మానీ వేత్యుపమితసమాసః, తేషాంమధునామద్యేనయో మదః మదరాగః, కార్యకారణయో రభేదేననిర్దేశః.తం, నసేహే, కథమివ? అకాలే ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తకాలే, జలోదయః ప్రావృషిపద్మవికాసస్య అప్రస్తుతత్వాత్, అబ్జానాం సంబంధినం బాలాతప మివ, అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సౌరాతపస్య.

భావము.—వర్షములేనికాలమందలి జలదోదయము తెల్లవారగ వికసించినతామరపుష్పములను బ్రకాశింపఁజేసెడు ఎండను ఆచ్ఛాదించెడురీతి పద్మములవంటి ముఖములుగల పారశీకదేశమునందలి యవనజాతిస్త్రీలు వారిపెనిమిట్లతోకూడ సారాయము త్రాగి యతిశయించియుండెడి మతముయొక్క ప్రాభవమును రఘుమహారాజు ఓర్వక పోయెను. అనఁగా వారి ఉచ్ఛ్రియము తగ్గెడిలాగున వారిపెనిమిట్లతో విస్తారము యుద్ధము చేయ రఘుమహారాజు ప్రయత్నపడెను.

శ్లో. సంగ్రామ స్తుములః తస్య పాశ్చాత్త్యై రశ్వసాధనైః,
శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజ స్యభూత్. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—సంగ్రామః, తుములః, తస్య, పాశ్చాత్త్యైః, అశ్వసాధనైః, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే, రజసి, అభూత్.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజునకు, అశ్వసాధనైః-అశ్వ=తురగములే,సాధనైః = సహాయములుగాఁగల, పాశ్చాత్త్యైః=పశ్చిమదేశమందుండెడి మ్లేచ్ఛులతోడను, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే-శార్ఙ్గ=ధనుస్సులయొక్క, కూజిత = మార్వోశబ్దములచేత, విజ్ఞేయ= తెలియఁదగిన, ప్రతియోధే=ప్రతిభటులుగల, రజసి=ధూళియందు, తుములః= సంకులమయిన, సంగ్రామః=యుద్ధము, అభూత్ = ఆయెను.

అన్వయము.—అభూత్ =ఆయెను. కః=ఏది? సంగ్రామః=యుద్ధము. సంగ్రామః కథంభూతః=యుద్ధమెట్టిది? తుములః=సంకులమయినది. కస్మిన్ =దేనియందు? రజసి=

సంయచ్ఛతీతి సంయమీ (అథవా, సంయమః అస్యాస్తీతి సంయమీ), సంయమీ, సంయమినౌ, సంయమినః. సంయమిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పారశీకానితి. తతః, స రఘుః, సంయమీయోగీ, తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాఖ్యాన్, ఇంద్రియనామకాన్ రిపూనివ, పారశీకాన్ రాజ్ఞః, జేతుం, స్థల వర్త్మనా ప్రతస్థే న తు నేదిష్ఠేనాపి జలపథేన, సముద్రయానస్యనిషిద్ధత్వాదితిభావః.

భావము.—పిమ్మట తపస్వి తత్త్వజ్ఞానముచే నింద్రియములనెడి శత్రువుల జయింపబోవునట్టు రఘుమహారాజు పారశీకదేశపురాజులను జయించుటకు సముద్రతీరపు త్రోవన పోయెను.

శ్లో. యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః,
బాలాతప మివాబ్జానాం అకాలజలదోదయః. ౬౧

పదచ్ఛేదము.—యవనీముఖపద్మానాం, సేహే, మధుమదం, న, సః, బాలాతపం, ఇవ, అబ్జానాం, అకాలజలదోదయః.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, యవనీముఖపద్మానాం-యవనీ=యవనస్త్రీల యొక్క, ముఖపద్మానాం=కమలసదృశముఖములయొక్క, మధుమదం-మధు=మద్యము చేతనయిన, మదం = మదరక్తిమను, అకాలజలదోదయః-అకాల=వర్షవ్యతిరిక్తకాలము నందు, జలద=మేఘములయొక్క, ఉదయః=ఆవిర్భావము, అబ్జానాం = కమలములయొక్క, బాలాతపమివ = లేతయెండనువలె, నసేహే = సహింపకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నసేహే=సహింపకపోయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=దేనిని? మధుమదం=మద్యముచేత నయినమదరక్తిమను (సకర్మకప్రయోగము). కమివ=దేనినివలె? బాలాతపమివ=లేతయెండనువలె, కేషాం=వేనియొక్క? అబ్జానాం= కమలములయొక్క. కః=ఏది? అకాలజలదోదయః=వర్షవ్యతిరిక్తకాలమందు మేఘావిర్భావము. కేషాం=వేనియొక్క? యవనీముఖపద్మానాం=యవనస్త్రీలకమలసదృశముఖములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—యవనీముఖపద్మానాం - ముఖాని పద్మానీవ ముఖపద్మాని, యవనీనాం ముఖపద్మాని యవనీముఖపద్మాని, తేషాం యవనీముఖపద్మానాం; పద్మస్య, పద్మయోః, పద్మానాం. యవనీముఖపద్మశబ్దః అ, న, ష, బ. సేహే-సేహాతే, సేహిరే. 'షహమర్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మధుమదం-మధునా మదః మధుమదః, తం మధుమదం; మదం, మదౌ, మదాన్. మధుమదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. న-అవ్య. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు,

ప్ర, ఏ. బాలాతపం - బాలశ్చాసౌ ఆతపశ్చ బాలాతపః, తం బాలాతపం; ఆతపం [illegible] ఆతపౌ, ఆతపాన్. బాలాతపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అబ్జానాం-అ[illegible] తాని అబ్జాని, తేషాం అబ్జానాం; అబ్జస్య, అబ్జయోః, అబ్జానాం. అబ్జశబ్దః [illegible], [illegible] ష, బ. అకాలజలదోదయః-జలాని దదతీతి జలదాః, జలదానాం ఉదయః [illegible] దయః, అకాలే జలదోదయః అకాలజలదోదయః; ఉదయః, ఉదయౌ, ఉద[illegible] అకాలజలదోదయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యవనీతి. సరఘుః, యవనీనాం యవనస్త్రీణాం, 'జాతేర స్త్రీవి[illegible] యాదయోపధా'దితిఙీష్, ముఖానిపద్మానీవేత్యుపమితసమాసః, తేషాంమధునామద్యేన[illegible] మదః మదరాగః, కార్యకారణయో రభేదేననిర్దేశః. తం, ససేహే, కథమివ? [illegible] ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తకాలే, జలోదయః ప్రావృషిపద్మవికాసస్య అప్రస్తుతత్వాత్, అబ్జా నాం సంబంధినం బాలాతప మివ, అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సౌరాతపస్య.

భావము.—వర్షములేనికాలమందలి జలదోదయము తెల్లవారగ వికసించిన [illegible] మరపుష్పములను ప్రకాశింపఁజేసెడు ఎండను ఆచ్ఛాదించెడురీతి పద్మములవంటి ముఖము లుగల పారశీకదేశమునందలి యవనజాతిస్త్రీలు వారిపెనిమిట్లతోకూడ సారాయము త్రాగి యతిశయించియుండెడి మతముయొక్క ప్రాభవమును రఘుమహారాజు ఓర్వక పోయెను. అనఁగా వారి ఉచ్ఛ్రియము తగ్గెడిలాగున వారిపెనిమిట్లతో విస్తారమగు యుద్ధ ముచేయ రఘుమహారాజు ప్రయత్నపడెను.

శ్లో. సంగ్రామ స్తుములః తస్య పాశ్చాత్త్యై రశ్వసాధనైః,
శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజ స్యభూత్. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—సంగ్రామః, తుములః, తస్య, పాశ్చాత్త్యైః, అశ్వసాధనైః, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే, రజసి, అభూత్.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజునకు, అశ్వసాధనైః-అశ్వ=తురగములే సాధనైః = సహాయములుగాగల, పాశ్చాత్త్యైః=పశ్చిమదేశమందుండెడి మ్లేచ్ఛులతోడను, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే-శార్ఙ్గ=ధనుస్సులయొక్క, కూజిత = మ్రోఁత [illegible]ములచేత, విజ్ఞేయ=తెలియఁదగిన, ప్రతియోధే=ప్రతిభటులుగల, రజసి=ధూళియందు, తుములః= సంకులమయిన, సంగ్రామః=యుద్ధము, అభూత్ = ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—అభూత్=ఆయెను. కః=ఏది? సంగ్రామః=యుద్ధము. సంగ్రామః కథంభూతః=యుద్ధమెట్టిది? తుములః=సంకులమయినది. కస్మిన్=దేనియందు? రజసి=

ధూళియందు. రజసికథంభూతే=ధూళిఎట్టిది? శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే=ధనుస్సుల మౌర్వీశబ్దములచే దెలియఁదగిన ప్రతిభటులుకలది. కైః=ఎవరితోడ? పాశ్చాత్త్యైః=పశ్చిమదేశమునందుండెడి మ్లేచ్ఛులతోడ. పాశ్చాత్త్యైః కథంభూతైః = పశ్చిమదేశమందుండెడిమ్లేచ్ఛులెట్టివారు? అశ్వసాధనైః=తురంగములేసహాయముగాగలవారు. కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆరఘుమహారాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంగ్రామః-సంగ్రామః, సంగ్రామౌ, సంగ్రామాః. సంగ్రామశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తుములః-తుములః, తుములౌ, తుములాః. తుములశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. పాశ్చాత్త్యైః-పశ్చాత్ భవాః పాశ్చాత్త్యాః, తైః పాశ్చాత్త్యైః; పాశ్చాత్త్యేన, పాశ్చాత్త్యాభ్యాం, పాశ్చాత్త్యైః. పాశ్చాత్త్యశబ్దః అ,పు, తృ,బ. అశ్వసాధనైః అశ్వాఏవసాధనానియేషాం తే అశ్వసాధనాః, తైః అశ్వసాధనైః; సాధనేన, సాధనాభ్యాం, సాధనైః. అశ్వసాధనశబ్దః అ, పు, తృ, బ. శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే-శృఙ్గాణాంవికారాః శార్ఙ్గాణి, శార్ఙ్గాణాంకూజితాని శార్ఙ్గకూజితాని, శార్ఙ్గకూజితైః విజ్ఞేయాః శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయాః, శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయాః ప్రతియోధాః యస్మిన్ తత్ శార్ఙ్గ...విజ్ఞేయప్రతియోధం, తస్మిన్ శార్ఙ్గ...యోధే; ప్రతియోధే, ప్రతియోధయోః, ప్రతియోధేషు. శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధశబ్దః అ, న, స, ఏ. రజసి-రజసి, రజసోః, రజస్సు. రజశ్శబ్దః స,న. స, ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవన్ 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సంగ్రామఇతి. తస్యరఘోః, అశ్వసాధనైః పశ్చాద్భవైః పాశ్చాత్త్యైః యవనైస్సహ, 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్' తిత్యక్, సహార్థేతృతీయా, శృంగాణాంవికారాః శార్ఙ్గాణి ధనూంషి, తేషాం, కూజితైః జ్యాశబ్దైః, అథవా శార్ఙ్గైః శృంగసంబంధిభిః, కూజితైః, విజ్ఞేయాః అనుమేయాః, ప్రతియోధాః, ప్రతిభటాః, యస్మిన్ తస్మిన్ రజసి, తుములః సంగ్రామః సంకులం యుద్ధ, మభూత్, 'తుములం రణసంకుల' మిత్యమరః.

భావము.—అపారమగు గుఱ్ఱపుదళముగల తురుష్కులవలన రేఁగినచీఁకటివంటి దుమ్ములో ధనుష్టంకారముచేతనే తెలిసికొనఁదగిన యరిభటులతో రఘుమహారాజునకు నతిరభసముగ యుద్ధమాయెను.

శ్లో. భల్లాపవర్జితై స్తేషాం శిరోభి శ్శ్మశ్రులై ర్మహీమ్,

తస్తార సరఘావ్యాప్తైః స క్షౌద్రపటలై రివ. ౬౩

పదచ్ఛేదము.—భల్లాపవర్జితైః, తేషాం, శిరోభిః, శ్మశ్రులైః, మహీం, తస్తార, సరఘావ్యాప్తైః, సః, క్షౌద్రపటలైః, ఇవ.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, భల్లాపవర్జితైః-భల్ల=భల్లాయుధములచేత, అపవర్జితైః=ఛేదింపఁబడ్డ, శ్మశ్రులైః=ప్రవృద్ధముఖరోమములుగల, తేషాం=ఆమ్లేచ్ఛుల యొక్క, శిరోభిః=శిరములచేత, సరఘావ్యాప్తైః-సరఘా=మధుమక్షికములచేత, వ్యాప్తైః=వ్యాప్తములయిన, క్షౌద్రపటలైరివ=తేనెరేగడలచేతవలె, మహీం=భూమిని, తస్తార=ఆచ్ఛాదించెను.

అన్వయము.—తస్తార=ఆచ్ఛాదించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? మహీం=భూమిని (సకర్మకప్రయోగము). కైరివ=వేనిచేతవలె? క్షౌద్రపటలైరివ=తేనెరేగడలచేతవలె. క్షౌద్రపటలైఃకథంభూతైః=తేనెరేగడలెట్టివి? సరఘావ్యాప్తైః=మధుమక్షికములచేత వ్యాప్తములయినవి. కైః=వేనిచేత? శిరోభిః=శిరములచేత. కేషాం=ఎవరియొక్క? తేషాం=ఆమ్లేచ్ఛులయొక్క. శిరోభిఃకథంభూతైః=శిరములెట్టివి? భల్లాపవర్జితైః=భల్లాయుధములచే ఛేదింపఁబడ్డవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—భల్లాపవర్జితైః-భల్లైః అపవర్జితాని భల్లాపవర్జితాని; తైః భల్లాపవర్జితైః; అపవర్జితేన, అపవర్జితాభ్యాం, అపవర్జితైః. భల్లాపవర్జితశబ్దః అ, న, తృ, బ. తేషాం-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. శిరోభిః-శిరసా, శిరోభ్యాం, శిరోభిః. శిరశ్శబ్దః స, న, తృ, బ. శ్మశ్రులైః-శ్మశ్రూణి విద్యంతే ఏషాం ఇతి శ్మశ్రులాని, తైః శ్మశ్రులైః; శ్మశ్రులేన, శ్మశ్రులాభ్యాం, శ్మశ్రులైః. శ్మశ్రుశబ్దః అ, న, తృ, బ. మహీం-మహీం, మహ్యౌ, మహీః. మహీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తస్తార-తస్తార, తస్తరతుః, తస్తరుః. 'స్తృఞ్ ఆచ్ఛాదనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సరఘావ్యాప్తైః-సరఘాభిః వ్యాప్తాని సరఘావ్యాప్తాని, తైః సరఘావ్యాప్తైః; వ్యాప్తేన, వ్యాప్తాభ్యాం, వ్యాప్తైః. సరఘావ్యాప్తశబ్దః అ, న, తృ, బ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. క్షౌద్రపటలైః-క్షుద్రాభిః కృతాని క్షౌద్రాణి, క్షౌద్రాణాం పటలాని క్షౌద్రపటలాని, తైః క్షౌద్రపటలైః; పటలేన, పటలాభ్యాం, పటలైః క్షౌద్రపటలశబ్దః అ, న, తృ, బ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.— భల్లేతి. సరఘుః, భల్లాపవర్జితైః బాణవిశేషకృత్తైః, శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధముఖరోమవద్భిః, సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ప్రత్యయః, తేషాం, పాశ్చాత్యానాం, శిరోభిః,

సరఘాభిః, మధుమక్షికాభిః, వ్యాప్తైః, 'సరఘామధుమక్షికే' త్యమరః; క్షుద్రాః స్వర ఘాః, 'క్షుద్రా వ్యంగానటీవేశ్యా సరఘాకంటకారికే' త్యమరః; క్షుద్రాభిః కృతాని క్షౌద్రాణి,మధూని 'క్షౌద్రంమధునిపానీయ' ఇతివిశ్వః. క్షుద్రాభ్రమరవటరపాదపా దఞ్' తి అఞ్ప్రత్యయః, సంజ్ఞాయాంవిషయే, తేషాంపటలైః పుంజైరివ, మహీం, తస్తార ఛాదయామాస.

భావము.—రఘుమహారాజు భల్లముతో తుఱకలమెడలఁ దెగిపడఁజేయఁగా నా తలలు దీర్ఘములగు ముఖరోమములుగల పగుటచే తేనెటీగలుగల తేనెరేగడలవలె నుండి నవి. అట్టితలలు భూమిని గనుపడక కప్పినవి.

శ్లో. అపనీతశిరస్త్రాణాః శేషా స్తిం శరణం యయుః,
ప్రణిపాతప్రతీకారః సంరంభో హి మహాత్మనామ్. ౬౪

పదచ్ఛేదము.—అపనీతశిరస్త్రాణాః, శేషాః, తం, శరణం, యయుః, ప్రణిపాత ప్రతీకారః, సంరంభః, హి, మహాత్మనాం.

అర్థము.—శేషాః=హతావశిష్టులు, అపనీతశిరస్త్రాణాస్సంతః—అపనీత=తీసివేయఁ బడ్డ, శిరస్త్రాణాస్సంతః=టోపీలుగలవారగుచు, తం=ఆరఘుమహారాజును, శరణం=రక్ష కునిగా, యయుః=పొందిరి. తథాహి=అదేసరి, మహాత్మనాం=పూజ్యులయొక్క, సంరం భః=క్షోభ, ప్రణిపాతప్రతీకారః-ప్రణిపాత=నమస్కారమే, ప్రతీకారః=ప్రతిక్రియ గా కలిగినది.

అన్వయము.—ప్రణిపాతప్రతీకారః=నమస్కారమేప్రతిక్రియగాకలిగినది. కః= ఏది? సంరంభః=క్షోభ (అకర్మకప్రయోగము). కేషాం=ఎవరియొక్క? మహాత్మనాం= పూజ్యులయొక్క. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. యయుః=పొందిరి. కే=ఎవరు? శేషాః =హతావశిష్టులు. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కథం భూతం=ఎట్టివానినిగా? శరణం=రక్షకునిగా. కథంభూతాస్సంతః=ఎట్టివారగుచు? అపనీ తశిరస్త్రాణాస్సంతః=తీసివేయఁబడినటోపీలు కలవారగుచు?

శబ్దరూపసమాసములు.—అపనీతశిరస్త్రాణాః-అపనీతాని శిరస్త్రాణానియైస్తే అపనీ తశిరస్త్రాణాః; శిరస్త్రాణః, శిరస్త్రాణౌ, శిరస్త్రాణాః. అపనీతశిరస్త్రాణశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శేషాః-శేషః, శేషౌ, శేషాః. శేషశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛ బ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. శరణం-శరణం, శరణే, శరణాని. శరణశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. యయుః-యయౌ, యయతుః, యయుః. 'యాప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్క ర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రణిపాతప్రతీకారః-ప్రణి పాతఏవ ప్రతీకారోయస్యసః ప్రణిపాతప్రతీకారః; ప్రతీకారః, ప్రతీకారౌ, ప్రతీ

కారాః. ప్రణిపాతప్రతీకారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సంరంభః-సంరంభః, సంరంభా, సంరంభాః. సంరంభశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. మహాత్మనాం-మహాన్ ఆత్మా యేషాంతే మహాత్మానః, తేషాం మహాత్మనాం; మహాత్మనః, మహాత్మనోః,మహాత్మనాం. మహాత్మన్ శబ్దః న, పు, ష, బ.

వ్యాఖ్య.—అపనీతేతి. శేషాః హతావశిష్టాః, అపనీతశిరస్త్రాణాః అపసారితశీర్షణ్యాస్సంతః, శరణాగతలక్షణమేతత్, తం రఘుం, శరణం యయుః, తథాహి, మహాత్మనాం, సంరంభః క్షోభః ప్రణిపాతః ప్రణతిరేవ ప్రతీకారోయస్యసః, పరకీయమౌద్ధత్యమేవ, మహాత్మనా మసహ్యాం, నతు జీవిత మితిభావః.

భావము.—చచ్చినవారుపోగా బ్రతికియుండెడివారు టోపీలనుతీసికొని ఆరఘుమహారాజును శరణుజొచ్చిరి. మహాత్ములు శత్రువులగర్వమణచుటయందే దృష్టికలవారుగాని వారు నమ్రులైన వెనుక చంపవలెననెడి క్రోధముకలవారు కారుగద.

శ్లో. వినయంతే స్మ తద్యోధా మధుభి ర్విజయశ్రమమ్,
ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు. ౬౫

పదచ్ఛేదము.—వినయంతే, స్మ, తద్యోధాః, మధుభిః, విజయశ్రమం, ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు, ద్రాక్షావలయభూమిషు.

అర్థము.—తద్యోధాః-తత్ = రఘుమహారాజుయొక్క, యోధాః=యుద్ధభటులు,ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు-ఆస్తీర్ణ=పఱుపఁబడిన,అజినరత్నాసు=చర్మశ్రేష్ఠముగల,ద్రాక్షావలయ భూమిషు - ద్రాక్షావలయ=ద్రాక్షపందిళ్ళయొక్క, భూమిషు = ప్రదేశములయందు, మధుభిః=మద్యములచేత, విజయశ్రమం-విజయ=యుద్ధముచేసైన, శ్రమం=ఆయాసమును, వినయంతేస్మ=పోఁగొట్టుకొనిరి.

ఆకాంక్ష.—వినయంతేస్మ=పోఁగొట్టుకొనిరి. కే=ఎవరు? తద్యోధాః=ఆరఘుమహారాజుయొక్క యుద్ధభటులు,కం=దేనిని? విజయశ్రమం=యుద్ధముచే నయిన ఆయాసమును (సకర్మకప్రయోగము). కైః=వేనిచేత? మధుభిః=మద్యములచేత. కాసు=వేనియందు? ద్రాక్షావలయభూమిషు=ద్రాక్షపందిళ్ళయొక్క ప్రదేశములయందు. ద్రాక్షావలయభూమిషు కథంభూతాసు=ద్రాక్షపందిళ్లయొక్క ప్రదేశములెట్టివి? ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు=పఱుపఁబడ్డ చర్మశ్రేష్ఠములుకలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—వినయంతే-వినయతే, వినయేతే, వినయంతే. విపూర్వకాత్ 'ణీఞ్ ప్రాపణ'ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుష బహువచనాంతః. స్మ-అవ్య. తద్యోధాః, తస్య యోధాః తద్యోధాః; యో

ధః, యోధౌ, యోధాః. తద్యోధశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. మధుభిః - మధునా, మధుభ్యాం, మధుభిః. మధుశబ్దః ఉ, న, తృ, బ. విజయశ్రమం-విజయేన శ్రమః విజయశ్రమః, తం విజయశ్రమం; శ్రమం, శ్రమౌ, శ్రమాన్. విజయశ్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు - అజినానాం రత్నాని అజినరత్నాని, ఆస్తీర్ణాని అజినరత్నాని యాసు తాః ఆస్తీర్ణాజినరత్నాః, తాసు ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు; ఆ...రత్నాయాం, ఆ...రత్నయోః, ఆ...రత్నాసు. ఆస్తీర్ణాజినరత్నాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. ద్రాక్షావలయభూమిషు - ద్రాక్షాణాం వలయాః ద్రాక్షావలయాః, ద్రాక్షావలయానాం భూమయః ద్రాక్షావలయభూమయః, తాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు. భూమ్యాం, భూమౌ, భూమ్యోః, భూమిషు. ద్రాక్షావలయభూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, బ.

వ్యాఖ్యా.—వినయంత ఇతి. తస్య రఘోః, యోధాః భటాః ఆస్తీర్ణాని అజినరత్నాని చర్మశ్రేష్ఠాని యాసు తాసు ద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాం భూమిషు; 'మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా స్వాద్వీ మధురసేతిచ' త్యమరః. ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్మద్యైః, విజయశ్రమం యుద్ధఖేదం, వినయంతేస్మ అపనీయతవంతః, 'కర్తృస్థేచాశరీరే కర్మణి' త్యాత్మనేపదం, 'లట్ స్మ' ఇతి భూతార్థే లట్.

భావము. ఆరఘుమహారాజుయొక్క యుద్ధభటులు ద్రాక్షపందిళ్ళక్రింద శ్రేష్ఠములగు తోళ్ళపఱుపులను పఱచుకొని వానిపయిన గూర్చుండి ఆద్రాక్షపండ్లసారాయిని త్రాగి యుద్ధమువలన కలిగిన శ్రమమును పోఁగొట్టుకొనిరి.

శ్లో. తతః ప్రతస్థే కౌబేరీం భాస్వానివ రఘుర్దిశమ్,
శరైరుస్రైరి వోదీచ్యాన్ ఉద్ధరిష్యన్ రసానివ. ౭౭

పదచ్ఛేదము.—తతః, ప్రతస్థే, కౌబేరీం, భాస్వాన్, ఇవ, రఘుః, దిశం, శరైః, ఉస్రైః, ఇవ, ఉదీచ్యాన్, ఉద్ధరిష్యన్, రసాన్, ఇవ.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, రఘుః=రఘుమహారాజు, భాస్వానివ=సూర్యుఁడు వలె, శరైః=బాణములచేత, ఉస్రైరివ=కిరణముచేతవలె, ఉదీచ్యాన్=ఉత్తరదేశాధీశులను, రసానివ=ఉదకములనువలె, ఉద్ధరిష్యన్=నిర్మూలము చేయఁబోవువాఁడై, కౌబేరీం = కుబేరసంబంధియైన, దిశం=ఉత్తరదిక్కును గూర్చి, ప్రతస్థే=తర్లెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రతస్థే=తర్లెను. కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు. కాం=దేనిని గూర్చి? దిశం=ఉత్తరదిక్కును గూర్చి (సకర్మకప్రయోగము). దిశంకథంభూతాం=ఉత్తరదిక్కెట్టిది? కౌబేరీం=కుబేరసంబంధియైనది. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడై? ఉద్ధరిష్యన్=నిర్మూలముచేయఁబోవువాఁడై. కానివ=కేనివలె? రసానివ=ఉదకములను వలె. కాన్=ఎవ

రని? ఉదీచ్యాన్=పశ్చిమదేశసహితోత్తరదేశాధీశులను. కైరివ=వేనిచేతవలె? ఉస్రైరివ=కిరణములచేతవలె. కైః=వేనిచేత? శరైః=బాణములచేత. కఇవ=ఎవనివలె? భాస్వానివ=సూర్యుఁడువలె. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. ప్రతస్థే - ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాబేరీం-కుబేరస్యఇయం కాబేరీం,తాం కాబేరీం; కాబేరీ, కాబేర్యా, కాబేరీః. కాబేరీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. భాస్వాన్ - భాస్వాన్, భాస్వంతౌ, భాస్వంతః. భాస్వచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. రఘుః - రఘుః, రఘూ, రఘవః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. దిశం - దిశం, దిశౌ, దిశః. దిక్ఛబ్దః శ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శరైః-శరేణ, శరాభ్యాం, శరైః. శరశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఉస్రైః-ఉస్రేణ, ఉస్రాభ్యాం, ఉస్రైః. ఉస్రశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఇవ-అవ్య. ఉదీచ్యాన్-ఉదగ్భవాః ఉదీచ్యాః, తాన్ ఉదీచ్యాన్; ఉదీచ్యం, ఉదీచ్యౌ, ఉదీచ్యాన్. ఉదీచ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఉద్ధరిష్యన్-ఉద్ధరిష్యన్, ఉద్ధరిష్యంతౌ, ఉద్ధరిష్యంతః. ఉద్ధరిష్యచ్ఛబ్దఃత, పు, ప్ర, ఏ. రసాన్ - రసం, రసౌ, రసాన్. రసశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః, రఘుఃభాస్వాన్ సూర్యఇవ, శరైః బాణైః, ఉస్రైః కిరణైరివ, 'కిరణోస్రమయూఖాంశుగభస్తిఘృణిఘృష్టయ' ఇత్యమరః; ఉదీచ్యాన్, ఉదగ్భవాన్, రసాన్, ఉదకానివ, ఉద్ధరిష్యన్, ఉన్మూలయిష్యన్,కాబేరీం, కుబేరసంబంధినీం, దిశముదీచీం, ప్రతస్థే, అనేకేవ శబ్దేయముపమా, యథాహదండీ, 'ఏకానేకేవ శబ్దత్వా త్సా వాక్యార్థోపమాద్విధే'తి.

భావము.—అనంతరమందు సూర్యుఁడు తనకిరణములచేత ఉదకములను పీల్చుటకు ఉత్తరాయగణగతుఁ డయ్యెడిలాగున రఘుమహారాజు బాణములచేత ఉత్తరదేశపురాజులనుక్కణగించుటకు ఉత్తరదిక్కునుగూర్చి వెళ్లెను.

శ్లో. వినీతాధ్వశ్రమా స్తస్య సింధుతీరవివేష్టనైః,
దుధువు ర్వాజిన స్కంధా న్లగ్నకుంకుమకేసరాన్. ౬౭

పదచ్ఛేదము.—వినీతాధ్వశ్రమాః, తస్య, సింధుతీరవివేష్టనైః, దుధువుః, వాజినః, స్కంధాన్, లగ్నకుంకుమకేసరాన్.

అర్థము.—సింధుతీరవివేష్టనైః-సింధు=నదవిశేషముయొక్క, తీర=గట్టునందు, వివేష్టనైః=పొర్లుటచేత, వినీతాధ్వశ్రమాః-వినీత=పోగొట్టుబోబడిన, అధ్వశ్రమాః =

మార్గాయాసముగలిగిన, తస్య = ఆరఘుమహారాజుయొక్క, వాజినః = అశ్వములు, లగ్నకుంకుమ కేసరాన్ - లగ్న=సంబంధించిన, కుంకుమ=కుంకుమపుష్పములయొక్క, కేసరాన్=కింజల్కములుగల, స్కంధాన్=భుజశిరస్సులను, దుధువుః=కంపింపఁజేసినవి.

అన్వయము.—దుధువుః = కంపింపఁజేసినవి. కే=ఏవి? వాజినః=అశ్వములు. కాన్=వేనిని? స్కంధాన్=భుజశిరస్సులను (సకర్మకప్రయోగము). స్కంధాన్ కథంభూతాన్=భుజశిరస్సులెట్టివి? లగ్నకుంకుమకేసరాన్=సంబంధించిన కుంకుమపుష్పముల కింజల్కములు కలవి. కస్య=ఎవనియొక్క, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. వాజినః కథంభూతాః=అశ్వములెట్టివి? వినీతాధ్వశ్రమాః=పోఁగొట్టుకొనఁబడినమార్గాయాసముకలిగినవి. కైః=వేనిచేత? సింధుతీరవివేష్టనైః=సింధువనునదవిశేషముయొక్కగట్టునందుపొర్లుటచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—వినీతాధ్వశ్రమాః-అధ్వనః శ్రమః, అధ్వశ్రమః, వినీతః అధ్వశ్రమోయైస్తే వినీతాధ్వశ్రమాః; శ్రమః, శ్రమౌ, శ్రమాః. వినీతాధ్వశ్రమశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. సింధుతీరవివేష్టనైః-సింధోః తీరం సింధుతీరం, సింధుతీరే వివేష్టనాని సింధుతీరవివేష్టనాని, తైః సింధుతీరవివేష్టనైః; వివేష్టనేన, వివేష్టనాభ్యాం, వివేష్టనైః. సింధుతీరవివేష్టనశబ్దః అ, న, తృ, బ. దుధువుః-దుధావ, దుధువతుః. 'ధూఞ్ కంపనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. వాజినః-వాజీ, వాజినౌ, వాజినః. వాజిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, బ. స్కంధాన్ - స్కంధం, స్కంధౌ, స్కంధాన్. స్కంధశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. లగ్నకుంకుమకేసరాన్ - కుంకుమానాం కేసరాః కుంకుమకేసరాః, లగ్నాః కుంకుమకేసరాః యేషు తే లగ్నకుంకుమకేసరాః, తాన్ లగ్నకుంకుమకేసరాన్; కేసరం, కేసరౌ, కేసరాన్. లగ్నకుంకుమకేసరశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—వినీ తేతి. సింధుర్నామ కాశ్మీరదేశేకశ్చిన్నదవిశేషః, 'దేశేనదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధుర్నాసరితిస్త్రియా' మిత్యమరః; తస్యతీరే, వివేష్టనైః అంగపరివర్తనైః, వినీతాధ్వశ్రమాః, గతమార్గఖేదాఇత్యర్థః, తస్యరఘోః, వాజినః, అశ్వాః, లగ్నాః, కుంకుమకేసరాః కుంకుమకింజల్కాః, యేషుతాన్, అథవా లగ్నకుంకుమాః, కేసరాః, సటాః ఏషాంతాన్, స్కంధాన్, దుధువుః, కంపయంతిస్మ.

భావము.—సింధువనెడిపశ్చిమగామినియైన నదముయొక్క తీరమందు రఘుమహారాజుయొక్క గుఱ్ఱములు మార్గాయాసముతీరుటకు పొర్లాడి వానిదేహములను అల్లాడించుకొనినవి. అట్లు పొర్లాడినప్పుడు వానిభుజశిరస్సులకు అంటుకొన్నకుంకుమపువ్వులు వ్రాలినవి (అనఁగా అచ్చట విస్తారముగ కుంకుమ ఉన్నట్లుండెను).

శ్లో. తత్ర హూణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్,
కపోలపాటలాదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—తత్ర, హూణావరోధానాం, భర్తృషు, వ్యక్తవిక్రమం, కపోలపాటలాదేశి, బభూవ, రఘుచేష్టితమ్.

అర్థము.—తత్ర=ఆయుత్తరపుదిక్కునందు, భర్తృషు = పతులయందు, వ్యక్తవిక్రమం-వ్యక్త = స్ఫుటమయిన, విక్రమం=పరాక్రమముగల, రఘుచేష్టితం-రఘు = రఘుమహారాజుయొక్క, చేష్టితం = వ్యాపారము, హూణావరోధానాం - హూణ = హూణదేశపురాజులయొక్క, అవరోధానాం=అంతఃపురస్త్రీలయొక్క, కపోలపాటలాదేశి-కపోల = గండస్థలములయందు, పాటల=ఎఱుపునకు, ఆదేశి = ఉపదేశకమైనది, బభూవ=అయెను.

అన్వయము.—బభూవ=అయెను. కిం=ఏది? రఘుచేష్టితం=రఘుమహారాజుయొక్క వ్యాపారము (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టిది? కపోలపాటలాదేశి=గండస్థలములయందు ఎఱుపునకు ఉపదేశకమైనది. కేషాం=ఎవరియొక్క? హూణావరోధానాం=హూణదేశపురాజుల అంతఃపురస్త్రీలయొక్క. రఘుచేష్టితం కథంభూతం= రఘుమహారాజు వ్యాపారమెట్టిది? వ్యక్తవిక్రమం = స్ఫుటమైనపరాక్రమముకలిగినది. కేషు=ఎవరియందు? భర్తృషు=పతులయందు. కుత్ర=ఎచ్చట? తత్ర=ఆయుత్తరపుదిక్కునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర-త్రలంతమవ్య. హూణావరోధానాం-హూణానాం అవరోధాః హూణావరోధాః, తేషాం హూణావరోధానాం; అవరోధస్య, అవరోధయోః, అవరోధానాం. హూణావరోధశబ్దః అ, పు, ష, బ. భర్తృషు-భర్తరి, భర్త్రోః, భర్తృషు. భర్తృశబ్దః ఋ, పు, స, బ. వ్యక్తవిక్రమం-వ్యక్తః విక్రమో యస్యతత్ వ్యక్తవిక్రమం; విక్రమం, విక్రమే, విక్రమాణి. వ్యక్తవిక్రమశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. కపోలపాటలాదేశి-కపోలయోః పాటలః కపోలపాటలః, కపోలపాటలస్య ఆదేశి కపోలపాటలాదేశి; ఆదేశి, ఆదేశినీ, ఆదేశీని. కపోలపాటలాదేశిన్ శబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రఘుచేష్టితం-రఘోః చేష్టితం రఘుచేష్టితం; చేష్టితం, చేష్టితే, చేష్టితాని. రఘుచేష్టితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత్రేతి. తత్రఉదీచ్యాందిశి, భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమం, భర్తృవధేనస్ఫుటపరాక్రమమిత్యర్థః, రఘుచేష్టితంరఘువ్యాపారః, హూణాజనపదాః, క్షత్రియాః తేషామవరోధా అంతఃపురస్త్రియః, తాసాంకపోలేషు, పాటలస్యపాటలిమ్నః, తాడనాది

కృతారుణ్యాస్య, ఆదేశి ఉపదేశి, బభూవ, అథవా పాటలః, ఆదేశీ,ఉపదేష్టాయస్య తద్బ భూవ. స్వయంతేనాఖ్యాతమిత్యర్థః.

భావము.—రఘుమహారాజు ఉత్తరపుదేశమందు హూణరాజులనుసంహరించెను. ఆయనయొక్క జైత్రవ్యాపారమువలన ఆరాజులభార్యలు వ్యసనముచేత చెంపలను అతిశయముగఁ గొట్టుకొనిరి. అందుచే వారిచెంపలు కందినవి.

శ్లో. కాంభోజా స్సమరే సోఢుం తస్య వీర్య మనీశ్వరాః,
గజాలానపరిక్లిష్టైః అంకోలై స్సార్థ మానతాః.

పదచ్ఛేదము.—కాంభోజాః, సమరే, సోఢుం, తస్య, వీర్యం, అనీశ్వరాః, గజాలానపరిక్లిష్టైః, అంకోలైః, సార్థం, ఆనతాః.

అర్థము.—కాంభోజాః=కంభోజదేశాధీశులు, సమరే=యుద్ధమందు, తస్య=ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, వీర్యం=పరాక్రమమును, సోఢుం=సహించుటకు, అనీశ్వరాస్సంతః=అసమర్థులయినవారగుచు, గజాలానపరిక్లిష్టైః-గజ=ఏనుఁగులయొక్క, ఆలాన=పాదబంధనములచేత, పరిక్లిష్టైః=ఒరయఁబడిన, అంకోలైస్సార్థం=అంకోలవృక్షముల తోడ, ఆనతాః=నమ్రులయిరి.

అకాంక్ష.—ఆనతాః=నమ్రులయిరి. కే=ఎవరు? కాంభోజాః=కంభోజదేశాధీశులు (అకర్మకప్రయోగము). కైస్సార్థం=వేనితోకూడ? అంకోలైస్సార్థం=అంకోలవృక్షములతోకూడ. అంకోలైః కథంభూతైః=అంకోలవృక్షములెట్టివి? గజాలానపరిక్లిష్టైః=ఏనుఁగులపాదబంధనములచే నొరయఁబడ్డవి. కథంభూతాస్సంతః=ఎట్టివారగుచు? అనీశ్వరాస్సంతః=అసమర్థులయినవారగుచు. కిం కర్తుం=ఏమిసేయుటకు? సోఢుం=సహించుటకు. కిం=దేనిని?వీర్యం=పరాక్రమమును. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? సమరే=యుద్ధమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—కాంభోజాః - కంభోజః అభిజనో ఏషాంతే కాంభోజాః; కాంభోజః, కాంభోజౌ, కాంభోజాః. కాంభోజశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. సమరే-సమరే, సమరయోః, సమరేషు. సమరశబ్దః అ, పు, స, ఏ. సోఢుం - తుమున్నంతమవ్యం. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. వీర్యం-వీర్యం, వీర్యే, వీర్యాణి. వీర్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అనీశ్వరాః-ఈశ్వరానభవంతీ త్యనీశ్వరాః; అనీశ్వరః, అనీశ్వరౌ, అనీశ్వరాః. అనీశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. గజాలానపరిక్లిష్టైః - గజానాం ఆలానాని గజాలానాని, గజాలానైః పరిక్లిష్టాః గజాలానపరి

క్లిష్టాః, తైః గజాలానపరిక్లిష్టైః; పరిక్లిష్టేన, పరిక్లిష్టాభ్యాం, పరిక్లిష్టైః. గజాలాన పరిక్లిష్టశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అంకోలైః-అంకోలేన, అంకోలాభ్యాం, అంకోలైః. అంకోలశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సార్థం-అవ్య. ఆనతాః-ఆనతః, ఆనతౌ, ఆనతాః. ఆనతశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—కాంభోజాఇతి. కాంభోజాః, రాజానః, సమరే, తస్య రఘోః, వీర్యం పరాక్రమం, సోఢుం, అనీశ్వరాః, అశక్తాస్సంతః, గజానామాలానబంధనం, భావేల్యుట్, 'విభాషాలీయతే' రిత్యాత్వం. తేనపరిక్లిష్టైః పరిక్షతైః, అంకోలైస్సార్థం వృక్షవిశేషైస్సహ, ఆనతాః నమ్రాః.

భావము — కాంభోజరాజులు రఘుమహారాజుయొక్క పరాక్రమమునకునిలువలేక ఊడగచెట్లు వానికిఁగట్టఁబడిన ఏనుఁగకాళ్ళసంకిళ్లయొరయికలచే ప్రాలెడురీతిని విధేయులయిరి.

శ్లో. తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠాః తుంగద్రవిణరాశయః,
ఉపదా వివిశుశ్శశ్వన్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరమ్. ౭౦

పదచ్ఛేదము.—తేషాం, సదశ్వభూయిష్ఠాః, తుంగద్రవిణరాశయః, ఉపదాః, వివిశుః, శశ్వత్, న, ఉత్సేకాః, కోసలేశ్వరమ్.

అర్థము — తేషాం=కాంభోజరాజులయొక్క, సదశ్వభూయిష్ఠాః-సత్=సమీచీనములయిన, అశ్వ=గుఱ్ఱములచేత, భూయిష్ఠాః=అధికములయిన, తుంగద్రవిణరాశయః—తుంగ=ఉన్నతములయిన, ద్రవిణ=సువర్ణములయొక్క, రాశయః=రాసులనెడి, ఉపదాః=కానుకలు, శశ్వత్=మాటిమాటికి, కోసలేశ్వరం=రఘుమహారాజును, వివిశుః=ప్రవేశించినవి. ఉత్సేకాః=గర్వములు, నవివిశుః=ప్రవేశింపకపోయినవి.

ఆకాంక్ష —నవివిశుః=ప్రవేశింపకపోయినవి. కే=ఏవి? ఉత్సేకాః=గర్వములు. కం=ఎవనిని? కోసలేశ్వరం=రఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). వివిశుః = ప్రవేశించినవి. కాః=ఏవి? ఉపదాః=కానుకలు. కం=ఎవనిని? కోసలేశ్వరం=రఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? శశ్వత్=మాటిమాటికి. కే=ఏవియనెడివి? తుంగద్రవిణరాశయః=ఉన్నతములయినసువర్ణములయొక్క రాసులనెడివి. తుంగద్రవిణరాశయః కథంభూతాః=ఉన్నతములయిన సువర్ణములయొక్క రాసులెట్టివి? సదశ్వభూయిష్ఠాః=సమీచీనములయిన గుఱ్ఱములచేత అధికములయినవి. కేషాం=ఎవరియొక్క? తేషాం =ఆకాంభోజరాజులయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తేషాం-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. సదశ్వభూయిష్ఠాః. సంతశ్చతే అశ్వాశ్చ సదశ్వాః, సదశ్వైః భూయిష్ఠాః

సదశ్వభూయిష్ఠాః; భూయిష్ఠః, భూయిష్ఠౌ, భూయిష్ఠాః. సదశ్వభూయిష్ఠశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. తుంగద్రవిణరాశయః-ద్రవిణానాం రాశయః ద్రవిణరాశయః, తుంగాశ్చతే ద్రవిణరాశయశ్చ తుంగద్రవిణరాశయః; రాశిః, రాశీ, రాశయః. తుంగద్రవిణరాశిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ. ఉపదాః-ఉపదా, ఉపదే, ఉపదాః. ఉపదాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర,బ. వివిశుః-వివేశ, వివిశతుః, వివిశుః. 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. శశ్వత్ - అవ్య. న-అవ్య. ఉత్సేకాః-ఉత్సేకః, ఉత్సేకౌ, ఉత్సేకాః. ఉత్సేకశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. కోసలేశ్వరం - కోసలానాం ఈశ్వరః కోసలేశ్వరః, తం కోసలేశ్వరం; ఈశ్వరం, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాన్. కోసలేశ్వరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తేషామితి. తేషాంకాంభోజానాంసద్భిరశ్వైర్భూయిష్ఠాః, తుంగాః ద్రవిణానాంసువర్ణానాం, హిరణ్యం ద్రవిణంద్యుమ్న' మిత్యమరః; రాశయఏవఉపదాః ఉపాయనాని, 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ఉపహారస్తథోపదే' త్యమరః; కోసలేశ్వరం రఘుం, శశ్వత్ అసకృత్, వివిశుః 'ముహుఃపునః పునశ్శశ్వదభీక్ష్ణ మసకృత్సమా' ఇత్యమరః; తథాపి, ఉత్సేకాః, గర్వాస్తు, నవివిశుః, సత్యపి గర్వకారణే నగర్వితఇత్యర్థః.

భావము—ఆకాంభోజరాజులు రఘుమహారాజునకు శ్రేష్ఠమయినజాత్యశ్వములను ధనరాసులను కానుకలుగా ఇచ్చిరిగాని వీనివలన రఘుమహారాజు గర్వపడినవాఁడు కాఁడు.

శ్లో. తతో గౌరీగురుం శైల మారురోహాశ్వసాధనః,
వర్ధయన్నివ తత్కూటా నుద్ధూతైర్ధాతురేణుభిః. 20

పదచ్ఛేదము.—తతః, గౌరీగురుం, శైలం, ఆరురోహ, అశ్వసాధనః, వర్ధయన్, ఇవ, తత్కూటాన్, ఉద్ధూతైః, ధాతురేణుభిః

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, అశ్వసాధనః-అశ్వ=గుఱ్ఱములే, సాధనః=సహాయములుగకలిగిన రఘుమహారాజు, గౌరీగురుం-గౌరీ=పార్వతికి, గురుం=తండ్రియైన, శైలం=హిమవత్పర్వతమును, ఉద్ధూతైః=అశ్వఖురములచే నెగరఁగొట్టఁబడిన, ధాతురేణుభిః - ధాతు=గైరికాది ధాతువులయొక్క, రేణుభిః=ధూళులచేత, తత్కూటాన్ - తత్=ఆహిమవత్పర్వతముయొక్క, కూటాన్=శిఖరములను, వర్ధయన్నివ=వృద్ధినిబొందించెడివాఁడువలె, ఆరురోహ=ఎక్కెను.

ఆకాంక్ష.—ఆరురోహ=ఎక్కెను. కః=ఎవఁడు? అశ్వసాధనః=గుఱ్ఱములేసహాయములుగఁ గలిగినరఘుమహారాజు. కం=దేనిని? శైలం=హిమవత్పర్వతమును(సకర్మక ప్రయో

గము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివాఁడువలె? వర్ధయన్నివ = వృద్ధినిబొందించెడువాఁడువలె. కాన్ =వేనిని? తత్కూటాన్ =ఆహిమవత్పర్వతముయొక్క శిఖరములను. కైః=వేనిచేత? ధాతురేణుభిః=గైరికాదిధాతువుల ధూళులచేత. ధాతురేణుభిఃకథంభూతైః = గైరికాది ధాతువులయొక్క ధూళులెట్టివి? ఉద్ధూతైః=అశ్వఖురములచే నెగరగొట్టఁబడినవి. శైలం కథంభూతం=హిమవత్పర్వతమెట్టిది? గౌరీగురుం=పార్వతి తండ్రియైనది. కదా = ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. గౌరీగురుం-గౌర్యాః గురుః గౌరీగురుః, తం గౌరీగురుం, గురుం, గురూ, గురూన్. గౌరీగురుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. శైలం-శైలం, శైలౌ, శైలాన్. శైలశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆరురోహ-ఆరురోహ, ఆరురుహతుః, ఆరురుహుః. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'రుహబీజజన్మనిప్రాదుర్భావ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అశ్వసాధనః-అశ్వాస్సాధనాని యస్యసః అశ్వసాధనః, సాధనః, సాధనౌ, సాధనాః అశ్వసాధనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వర్ధయన్ - వర్ధయన్, వర్ధయంతౌ, వర్ధయంతః వర్ధయచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ ఇవ-అవ్య. తత్కూటాన్ - తస్య కూటాః తత్కూటాః, తాన్ తత్కూటాన్, కూటం, కూటౌ, కూటాన్. తత్కూటశబ్దః అ, పు ద్వి, బ. ఉద్ధూతైః-ఉద్ధూతేన, ఉద్ధూతాభ్యాం, ఉద్ధూతైః. ఉద్ధూతశబ్దః అ, పు. తృ. బ. ధాతురేణుభిః-ధాతూనాంరేణవః ధాతురేణవః, తైః ధాతురేణుభిః, రేణునా, రేణుభ్యాం, రేణుభిః. ధాతురేణుశబ్దః ఉ, పు, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—తతఇతి. తతోఽనంతరం, అశ్వసాధనస్సన్, గౌర్యాఃగురుం, పితరం, శైలం, హిమవంతమిత్యర్థః, 'గురూగీష్పతిపిత్రాద్యౌ' విత్యమరః, ఉద్ధూతైః, అశ్వఖురోద్ధూతైః, ధాతూనాంగైరికాదీనాంరేణుభిః. 'రేణుర్ద్వయోస్త్రియాంధూళి' రిత్యమరః; తత్కూటాన్, తస్యశృంగాణి, 'కూటోఽస్త్రీశిఖరంశృంగ' మిత్యమరః, వర్ధయన్నివ, ఆరురోహ, ఉత్పతద్ధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమోజాయత ఇతి భావః.

భావము.—రఘుమహారాజుగుఱ్ఱములమీఁదహిమవత్పర్వతమునెక్కెను. ఆగుఱ్ఱమునడుచునప్పుడురేగినగైరికాదిధాతుపరాగములచేగొండపెరుఁగుచున్నదోయననున్నది.

శ్లో. శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేఽప్యసంభ్రమమ్,
గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకనమ్. ౭౨

పదచ్ఛేదము.—శశంస, తుల్యసత్త్వానాం, సైన్యఘోషే, అపి, అసంభ్రమం, గుహాశయానాం, సింహానాం, పరివృత్య, అవలోకనమ్.

అర్థము.—తుల్యసత్త్వానాం-తుల్య=సమానమయిన, సత్త్వానాం=బలముగలిగిన, గుహాశయానాం-గుహా=గుహాలయందు, శయానాం=పండుకొనియుండిన, సింహానాం=సింహములయొక్క, పరివృత్య=వెనుకకుతిరిగి, అవలోకనం=చూచుట, సైన్యఘోషేపి=సేనాకలకలధ్వనియందును, అసంభ్రమం=అంతఃక్షోభవిరహమును, శశంస=చెప్పెను.

అన్వయము.—శశంస=చెప్పెను. కిం=ఏది? అవలోకనం=చూచుట. కం=దేనిని? అసంభ్రమం=అంతఃక్షోభవిరహమును (సకర్మకప్రయోగము). కస్మిన్నపి=దేనియందును? సైన్యఘోషేపి=సేనాకలకలధ్వనియందును. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? పరివృత్య=వెనుకకు తిరిగి. కేషాం=వేనియొక్క? సింహానాం=సింహములయొక్క. సింహానాంకథంభూతానాం =సింహములెట్టివి? గుహాశయానాం = గుహాలయందుపండుకొనియుండునవి. పునఃకథం భూతానాం=ఇంకయు నెట్టివి? తుల్యసత్త్వానాం=సమానమైన బలముకలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—శశంస-శశంస, శశంసతుః, శశంసుః. 'శంసుస్తుతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తుల్యసత్త్వానాం-తుల్యం సత్త్వంయేషాంతే తుల్యసత్త్వాః, తేషాం తుల్యసత్త్వానాం, సత్త్వస్య, సత్త్వయోః, సత్త్వానాం. తుల్యసత్త్వశబ్దః అ, పు, ష, బ. సైన్యఘోషే-సైనానాంఘోషః సైన్యఘోషః, తస్మిన్ సైన్యఘోషే, ఘోషే, ఘోషయోః, ఘోషేష్వ సైన్యఘోషశబ్దః అ, పు, స, ఏ. అపి-అవ్య. అసంభ్రమం-న సంభ్రమః అసంభ్రమః, తం అసంభ్రమం; అసంభ్రమం, అసంభ్రమౌ, అసంభ్రమాన్. అసంభ్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. గుహాశయానాం-గుహాసుశేరతఇతి గుహాశయాః, తేషాంగుహాశయానామ్; శయస్య, శయయోః, శయానామ్. గుహాశయశబ్దః అ, పు, ష, బ. సింహానాం-సింహస్య, సింహయోః, సింహానాం. సింహశబ్దః అ, పు; ష, బ. పరివృత్య - ల్యబంతమవ్య. అవలోకనం-అవలోకనం, అవలోకనే, అవలోకనాని. అవలోకనశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—శశంసేతి. తుల్యసత్త్వానాం, సైన్యైస్సమానబలానాం గుహాసు శేరత ఇతిగుహాశయాః, 'అధికరణేశేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః, తేషాంసింహానాంసంబంధిపరివృత్యపరావృత్య,అవలోకనంశయిత్వైవగ్రీవాభంగేనఅవలోకనకర్తృ,సైన్యఘోషే సేనాకలకలేసంభ్రమకారిణేసత్యపి అసంభ్రమంఅంతఃక్షోభవిరహం, నఞఃప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి తత్పురుష సమాసఇష్యతే. శశంసకథయామాస, సైన్యేభ్యఇత్యర్థాల్లభ్యతే,బాహ్యచేష్టితమేవ, మనోవృత్తేరనుమాపకమితిభావః, అసంభ్రాంతత్వేహేతుః, తుల్యసత్త్వానామితి' నహి సమబలః సమబలాద్బిభేతీతిభావః.

భావము.—రఘుమహారాజు సైనికులుకోలాహలముతో నడుచుచుండగా వెంగల్వ గుహలలో పండుకొని యుండుసింగములు వారితో బలమున సమానములేకాబట్టి వెలిచి పాఱిపోక తిరిగిచూచుచుండెను. అందువలన సైనికులుసింహములుసమానులుఅనితోఁచెడి.

శ్లో. భూర్జేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః,
గంగాశీకరిణో మార్గే మరుత స్తం సిషేవిరే. 23

పదచ్ఛేదము.—భూర్జేషు, మర్మరీభూతాః, కీచకధ్వనిహేతవః, గంగాశీకరిణః, మార్గే, మరుతః, తం, సిషేవిరే.

అర్థము.—భూర్జేషు=భుజపత్రవృక్షములయందు, మర్మరీభూతాః=మర్మరధ్వనివిశిష్టములైనట్టియు, కీచకధ్వనిహేతవః-కీచక=వేణువిశేషములయొక్క, ధ్వని=ధ్వనులకు, హేతవః=కారణభూతములయినట్టియు, గంగాశీకరిణః-గంగా=గంగానదియొక్క, శీకరిణః=తుంపురులుకలిగిన, మరుతః=వాయువులు, మార్గే=మార్గమందు, తం=ఆరఘుమహారాజును, సిషేవిరే=సేవించినవి.

ఆకాంక్ష.—సిషేవిరే=సేవించినవి. కే=ఏవి? మరుతః=వాయువులు. కం=ఎవనిని? తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కస్మిన్=దేనియందు? మార్గే=మార్గమందు. మరుతఃకథంభూతాః=వాయువులెట్టివి? గంగాశీకరిణః=గంగానదియొక్క తుంపురులుకలిగినవి. పునఃకథంభూతాః=ఇంకయు నెట్టివి? కీచకధ్వనిహేతవః=వేణువిశేషములయొక్క ధ్వనులకు గారణభూతములయినవి పునఃకథంభూతాః=ఇంకయు నెట్టివి? మర్మరీభూతాః=మర్మరధ్వని విశిష్టములయినవి. కేషు=వేనియందు? భూర్జేషు = భుజపత్రవృక్షములయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—భూర్జేషు-భూర్జే, భూర్జయోః, భూర్జేషు. భూర్జశబ్దః అ, పు, స, బ. మర్మరీభూతాః-అమర్మరా మర్మరాః సంపద్యమానాభూతాః మర్మరీభూతాః, మర్మరీభూతాః, మర్మరీభూతౌ, మర్మరీభూతః. మర్మరీభూతశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. కీచకధ్వనిహేతవః-కీచకానాం ధ్వనయః కీచకధ్వనయః, కీచకధ్వనీనాం, హేతవః కీచకధ్వనిహేతవః, హేతుః, హేతూ, హేతవః. కీచకధ్వనిహేతుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, బ. గంగాశీకరిణః-గంగాయాశ్శీకరాః గంగాశీకరాః గంగాశీకరాః, ఏషాంసంతీతి గంగాశీకరిణః, శీకరీ, శీకరిణౌ, శీకరిణః. గంగాశీకరిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, బ. మార్గే-మార్గే, మార్గయోః, మార్గేషు. మార్గశబ్దః అ, పు, స, ఏ. మరుతః-మరుత్, మరుతౌ, మరుతః. మరుచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. సిషేవిరే-సిషేవే, సిషేవాతే, సిషేవిరే. 'షేవృసేవనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—భూర్జేష్వితి. భూర్జేషు భుజపత్రవృక్షేషు, 'భుజపత్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మకావపీ' తియాదవః, మర్మరః, శుష్కపర్ణధ్వనిః 'మర్మర శ్శుష్కపర్ణానా మితి యాదవః; అయం చ శుక్లాదిశబ్దవత్ గుణిన్యపి వర్తతే ప్రయుజ్యతేచ, 'మర్మరైరగరుధూపగంధిభి' రితి; తతో మర్మరీభూతాః, మర్మరశబ్దవంతో భూతా విత్యర్థః, కీచకానాం వేణువిశేషాణాం, ధ్వనిహేతవః, శ్రోత్రసుఖావహాశ్చేతి భావః, గంగాయాః శీకరాః ఏషాం సంతీతి గంగాశీకరిణః, శీతలా ఇత్యర్థః, మరుతః, వాతాః, మార్గే తం రఘుం, సిషేవిరే, ఆసేవంతేత్యర్థః.

భావము.—అప్పుడు మార్గములో వీచుచుండిన తిన్ననిగాలివలన మృదుచర్మముగల భుజపత్రవృక్షములలోని యాకులు కదలి మర్మరధ్వని బుట్టెను. వెదురులు శ్రావ్యమైనధ్వనిని కలుగ జేయుచుండినవి. గంగానదీతరంగములలోనుంచి తుంపురులు వచ్చుచుండినవి. ఇట్టి మందశీతలమారుతములు రఘుమహారాజునకు ప్రియకరములయియుండెను.

శ్లో. విశశ్రము ర్నమేరూణాం ఛాయా స్వధ్యాస్య సైనికాః, ౨౮
దృషదో వాసితోత్సంగా నిషణ్ణమృగనాభిభిః.

పదచ్ఛేదము.—విశశ్రముః, నమేరూణాం, ఛాయాసు, అధ్యాస్య, సైనికాః, దృషదః, వాసితోత్సంగాః, నిషణ్ణమృగనాభిభిః.

అర్థము —సైనికాః=సేనాజనులు, నమేరూణాం = సురపున్నాగవృక్షములయొక్క, ఛాయాసు=నీడలయందు, నిషణ్ణమృగనాభిభిః-నిషణ్ణ=కూర్చుండియుండిన, మృగ=కస్తూరిమృగములయొక్క, నాభిభిః=కస్తూరులచేత, వాసితోత్సంగాః-వాసిత=వాసనాయుక్తముగ చేయఁబడిన, ఉత్సంగాః=సమీపప్రదేశములుగల, దృషదః=పాషాణములను, అధ్యాస్య=అధిష్ఠించి, విశశ్రముః=విశ్రాంతినిబొందిరి.

అన్వయ —విశశ్రముః=విశ్రాంతినిబొందిరి. కే=ఎవరు? సైనికాః=సేనాజనులు (అకర్మకప్రయోగము). కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అధ్యాస్య=అధిష్ఠించి. కాః=వేనిని? దృషదః=పాషాణములను. దృషదః కథంభూతాః=పాషాణములెట్టివి? వాసితోత్సంగాః=వాసనయుక్తములుగ చేయఁబడినసమీపప్రదేశముకలిగినవి కాభిః=వేనిచేత? నిషణ్ణమృగనాభిభిః=కూర్చుండియుండిన కస్తూరిమృగముల కస్తూరులచేత. కాసు=వేనియందు? ఛాయాసు=నీడలయందు. కేషాం=వేనియొక్క? నమేరూణాం=సురపున్నాగవృక్షములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు —విశశ్రముః - విశశ్రామ, విశశ్రమతుః, విశశ్రముః. విపూర్వకాత్ 'శ్రముతపసిఖేదేచ' త్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. నమేరూణాం-నమేరోః, నమేర్వోః, నమేరూణాం. నమేరుశబ్దః ఉ, పు. ష, బ. ఛాయాసు-ఛాయాయాం, ఛాయయోః, ఛాయాసు.

ఛాయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. అధ్యాస్య-ల్యబంతమవ్య. సైనికాః-సేనాయాం సమే వేతాః సైనికాః; సైనికః, సైనికౌ, సైనికాః. సైనికశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. దృషదః- దృషదం, దృషదౌ, దృషదః. దృషచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, బ. వాసితోత్సంగాః- వాసితాః ఉత్సంగాః యాసాంతాః వాసితోత్సంగాః, తాః వాసితోత్సంగాః; ఉత్సంగాం, ఉత్సంగే, ఉత్సంగాః. వాసితోత్సంగాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ. నిషణ్ణమృగనాభిభిః- నిషణ్ణాశ్చతేమృగాశ్చ నిషణ్ణమృగాః, నిషణ్ణమృగానాం నాభయః నిషణ్ణమృగనాభయః, తాభిః నిషణ్ణమృగనాభిభిః; నాభ్యా, నాభిభ్యాం, నాభిభిః. నిషణ్ణమృగనాభిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—విశశ్రమమితి. సైనికాః సేనాయాంసమవేతాః, 'ప్రాగ్వహతేష్ఠ' గితిఠక్ప్రత్యయః, నమేరూణాం సురపున్నాగానాంఛాయాసునిషణ్ణానాం, దృషత్సూపవిష్టానాం మృగాణాంనాభిభిః వాసితోత్సంగాః సురభితలాః దృషదః శిలాః అధ్యాస్యాధిష్ఠాయ, విశశ్రము ర్విశ్రాంతాః.

భావము.—రఘుసైనికులు మార్గములో సురపొన్నచెట్లక్రింద బండలపయిని విశ్రమించుకొనిరి. ఆబండలు పూర్వము కస్తూరిమృగములచే వాసముచేయఁబడినందున కస్తూరీవాసనలతో యుక్తములై యుండినవి.

శ్లో. సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః,
ఆసన్నోషధయో నేతు ర్నక్త మస్నేహదీపికాః. 75

పదచ్ఛేదము.—సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః, ఆసన్, ఓషధయః, నేతుః, నక్తం, అస్నేహదీపికాః.

అర్థము—సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః - సరళా=సరళవృక్షములయందు, ఆసక్త=సంబంధింపఁబడిన, మాతంగ=గజములయొక్క, గ్రైవేయ=కంఠశృంఖలములయందు, స్ఫురిత=ప్రతిఫలించిన, త్విషః = కాంతులుగల, ఓషధయః = జ్యోతిర్లతలు, నేతుః = నాయకుఁడయినరఘుమహారాజునకు, నక్తం=రాత్రియందు, అస్నేహదీపికాః-అస్నేహ=తైలశూన్యములయిన, దీపికాః=దీపములు, ఆసన్=అయినవి.

అకాంక్ష.—ఆసన్=అయినవి. కాః=ఏవి? ఓషధయః=జ్యోతిర్లతలు (అకర్మకప్రయోగము). కాః=ఏవి? అస్నేహదీపికాః = తైలశూన్యములయినదీపములు. కదా = ఎపుడు? నక్తం=రాత్రియందు. కస్య=ఎవనికి? నేతుః=నాయకుఁడయిన రఘుమహారాజునకు. ఓషధయఃకథంభూతాః=జ్యోతిర్లతలెట్టివి? సరళాసక్తమాతంగ గ్రైవేయస్ఫురితత్విషః=సరళవృక్షములయందు సంబంధింపఁబడిన గజముల కంఠశృంఖలలయందు ప్రతిఫలించిన కాంతులుగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—సరళాసక్తమాతంగ గ్రైవేయస్ఫురితత్విషః-సరళేషు ఆసక్తాని సరళాసక్తాని, గ్రీవాయాంభవాని గ్రైవేయాణి, మతంగానాం గ్రైవేయాణి మాతంగగ్రైవేయాణి, సరళాసక్తానిచ తాని మాతంగగ్రైవేయాణిచ సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయాణి, సరళా...గ్రైవేయేషు స్ఫురితాః సర...గ్రైవేయస్ఫురితాః, సరళా...స్ఫురితాః త్విషః యాసాంతాః సరళా...త్విషః; త్విట్, త్విషౌ, త్విషః. సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విట్ఛబ్దః ష, స్త్రీ, ప్ర, బ. ఆసన్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుష బహువచనాంతః. ఓషధయః-ఓషధిః, ఓషధీ,ఓషధయః ఓషధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, బ. నేతుః-నేతుః, నేత్రోః, నేతౄణాం. నేతృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. నక్తం-అవ్య.అస్నేహదీపికాః-నవిద్యతే స్నేహోయాసాం తాః అస్నేహాః, అస్నేహాశ్చ తాః దీపికాశ్చ అస్నేహదీపికాః; దీపికా, దీపికే, దీపికాః. అస్నేహదీపికాశబ్దః ఆ, స్త్రీ ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—సరళేతి. సరళేషు దేవదారువిశేషేషు,ఆసక్తాని సంజితాని మాతంగానాం గజానాం గ్రీవాసుభవాని గ్రైవేయాణి కంఠశృంఖలాని, గ్రీవాభ్యోఽణ్చే'తి చకారాత్ ఢకృ్ప్రత్యయః, తేషు స్ఫురితత్విషః ప్రతిఫలితభాసః, ఓషధయః, నక్తంజ్వలంత్యోలతావిశేషాః, నేతుః నాయకస్యరఘోః, అస్నేహదీపికాః, తైలనిరపేక్షదీపికాః ఆసన్.

భావము.—దేవదారువృక్షములకు కట్టఁబడిన యేనుఁగుల మెడగొలుసులలో ప్రతిఫలించిన లతకాంతి రఘుమహారాజునకు చమురులేని దీపములవలె నుండెను.

శ్లో. తస్యోత్సృష్టనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః,
గజవర్ష్మ కిరాతేభ్య శ్శశంసు ర్దేవదారవః. ౭౬

పదచ్ఛేదము.—తస్య, ఉత్సృష్టనివాసేషు, కంఠరజ్జుక్షతత్వచః, గజవర్ష్మ, కిరాతేభ్యః, శశంసుః, దేవదారవః.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, ఉత్సృష్టనివాసేషు-ఉత్సృష్ట=విడువఁబడ్డ, నివాసేషు=సేనానివాసస్థలములయందు,కంఠరజ్జుక్షతత్వచః-కంఠరజ్జు=కంఠశృంఖలములచేత,క్షత=ఒరయఁబడ్డ, త్వచః=త్వక్కులుకలిగిన, దేవదారవః=దేవదారువృక్షములు, కిరాతేభ్యః=వ్యాధులకొఱకు, గజవర్ష్మ=గజప్రమాణమును, శశంసుః=చెప్పినవి.

అన్వయః.—శశంసుః=చెప్పినవి. కే=ఏవి? దేవదారవః=దేవదారువృక్షములు. కిం=దేనిని?గజవర్ష్మ=గజప్రమాణమును(సకర్మకప్రయోగము). కేభ్యః=ఎవరికొఱకు?కిరా

లేభ్యః=వ్యాధులకొఱకు. దేవదారవః కథంభూతాః=దేవదారువృక్షములెట్టివి? కంఠరజ్జుక్షతత్వచః=కంఠశృంఖలములచే నొరయఁబడిన త్వక్కులుకలిగినవి. కేషు=వేనియందు? ఉత్సృష్టనివాసేషు=విడువఁబడిన సేనానివాసస్థలములయందు. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=అరఘుమహారాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. ఉత్సృష్టనివాసేషు - ఉత్సృష్టాశ్చ తే నివాసాశ్చ ఉత్సృష్టనివాసాః, తేషు ఉత్సృష్టనివాసేషు; నివాసే, నివాసయోః, నివాసేషు. ఉత్సృష్టనివాసశబ్దః అ, పు, స, బ. కంఠరజ్జుక్షతత్వచః-కంఠేషు రజ్జవః కంఠరజ్జవః, కంఠరజ్జుభిః క్షతాః కంఠరజ్జుక్షతాః, కంఠరజ్జుక్షతాః, త్వచః యేషాంతే కంఠరజ్జుక్షతత్వచః; త్వక్, త్వచౌ, త్వచః కంఠరజ్జుక్షతత్వక్ఛబ్దః చ, పు, ప్ర, బ. గజవర్ష్మ-గజానాం వర్ష్మ గజవర్ష్మ, తత్ గజవర్ష్మ; వర్ష్మ, వర్ష్మణీ, వర్ష్మాణి. గజవర్ష్మన్‌శబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. కిరాతేభ్యః-కిరాతాయ, కిరాతాభ్యాం, కిరాతేభ్యః. కిరాతశబ్దః అ, పు, చ, బ. శశంసుః-శశంస, శశంసతుః, శశంసుః. 'శన్సుస్తుతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. దేవదారవః-దేవదారుః, దేవదారూ, దేవదారవః. దేవదారుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. తస్య రఘోః, ఉత్సృష్టేషు ఉజ్ఝితేషు నివాసేషు, సేనానివాసేషు, కంఠరజ్జుభిః గజగ్రైవేయైః క్షతాః నిష్పిష్టాః త్వచః యేషాంతే దేవదారవః కిరాతేభ్యః, గజానాంవర్ష్మ ప్రమాణం, 'వర్ష్మదేహప్రమాణయోః' రిత్యమరః, శశంసుః కథితవంతః, దేవదారుస్కంధే త్వక్ క్షతైః గజానామౌన్నత్యమనుమీయత ఇత్యర్థః.

భావము. రఘుమహారాజు విడిచిన విడుదులందు ఏనుఁగుల మెడగొలుసులరాపిడిచే దేవదారువృక్షముల పట్టలు నలిగియున్న యెత్తునుచూచి బోయలు ఆఏనుఁగుల ప్రమాణముగుర్తించి యింత గొప్పఏనుఁగులా యని యాశ్చర్యపడిరి.

శ్లో. తత్ర జన్యం రఘోర్ఘోరం పార్వతీయైర్గణైరభూత్ ।
నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్. ౭

పదచ్ఛేదము—తత్ర, జన్యం, రఘోః, ఘోరం, పార్వతీయైః, గణైః, అభూత్, నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్.

అర్థము.—తత్ర=ఆహిమవత్పర్వతమందు, రఘోః=రఘుమహారాజునకు, పార్వతీయైః=పర్వతమందుపుట్టిన, గణైః=ఉత్సవసంకేతాఖ్యగణములతోడ, నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్-నారాచ=బాణవిశేషములయొక్కయు, క్షేపణీయాః=భిండి

ములయొక్కయు, అశ్మ=పాషాణములయొక్కయు, నిష్పేష=సంఘర్షణములచేత, ఉత్పతిత=ఎగయుచుండెడి, అనలం=అగ్నికలిగినదియు, ఘోరం=భయంకరమయినదగు, జన్యం=యుద్ధము, అభూత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—అభూత్=ఆయెను. కిం=ఏమి? జన్యం=యుద్ధము(అకర్మకప్రయోగము). జన్యం కథంభూతం=యుద్ధమెట్టిది? ఘోరం=భయంకరమయినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్ = బాణవిశేషములయొక్కయు, భిండివాలములయొక్కయు, పాషాణములయొక్కయు సంఘర్షణములచేత ఎగయుచుండెడి అగ్నికలిగినది. కైః=వేనితోడను? గణైః=ఉత్సవసంకేతాఖ్యగణములతోడ, గణైః కథంభూతైః=ఉత్సవసంకేతాఖ్యగణము లెట్టివి? పార్వతీయైః=పర్వతమందు బుట్టినవి. కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆరఘుమహారాజునకు. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆహిమవత్పర్వతమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర-త్రలంతమవ్య. జన్యం-జన్యం, జన్యే, జన్యాని. జన్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. ఘోరం - ఘోరం, ఘోరే, ఘోరాణి. ఘోరశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. పార్వతీయైః-పర్వతే భవాః పార్వతీయాః, తైః పార్వతీయైః; పార్వతీయేన, పార్వతీయాభ్యాం, పార్వతీయైః. పార్వతీయశబ్దః అ, పు, తృ, బ. గణైః-గణేన, గణాభ్యాం, గణైః. గణశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అభూత్ - అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్-నారాచాశ్చ క్షేపణీయాశ్చఅశ్మానశ్చనారాచక్షేపణీయాశ్మానః,నారా ..యాశ్మనాం నిష్పేషః నారా...నిష్పేషః, నారాచ ..నిష్పేషేణ ఉత్పతితః, నారా...త్పతితః, నారా...త్పతితః అనలః యస్మిన్ తత్ నారా ..త్పతితానలమ్; అనలమ్, అనలే, అనలాని. నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత్రేతి. తత్ర హిమాద్రౌ, రఘోః, పర్వతేభవైః పార్వతీయైః, 'పరత్వాచ్ఛ'ఇతిఛప్రత్యయః, 'గణైరుత్సవసంకేతాఖ్యైర్గణైస్సప్తభిస్సహ,గణానుత్సవసంకేతా నజయ త్సప్తపాండవ'ఇతి మహాభారతే, నారాచానాంబాణవిశేషాణాం, క్షేపణీయానాం భిండివాలానాం, అశ్మనాం పాషాణానాంచ,నిష్పేషేణ సంఘర్షేణ,ఉత్పతితః అనలః యస్మిన్ తత్తథోక్తం, 'క్షేపణీయో భిండివాలః సృగోదీర్ఘమహాఫల' ఇతి యాదవః, ఘోరం భీమం, జన్యం యుద్ధం, అభూత్, 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య' మిత్యమరః.

భావము.—రఘుమహారాజునకును ఆహిమవత్పర్వతమందుండెడి ఉత్సవసంకేతులను పేరుగల సప్తగణములకును నారాచభిండివాలము లనెడి సాధనములతోను పాషాణములతోను ఘోరమైనయుద్ధము జరిగెను. వానితాఁకుడువలన అగ్నికణములెగిరినవి ఈయుద్ధము భయంకరముగనుండెను.

శ్లో. శరై రుత్సవసంకేతాం స్స కృత్వా విరతోత్సవాన్,
జయోదాహరణం బాహ్వో ర్గాపయామాస కిన్నరాన్. ౭౮

పదచ్ఛేదము.—శరైః, ఉత్సవసంకేతాన్, సః, కృత్వా, విరతోత్సవాన్, జయోదాహరణం, బాహ్వోః, గాపయామాస, కిన్నరాన్.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, శరైః=బాణములచేత, ఉత్సవసంకేతాన్=ఉత్సవసంకేతాఖ్యసప్తగణములను, విరతోత్సవాన్-విరత=పోయిన, ఉత్సవాన్=ఉత్సవములుకలిగినవారినిగా, కృత్వా=చేసి, కిన్నరాన్=కిన్నరులను, బాహ్వోః=స్వభుజములయొక్క, జయోదాహరణం=జయప్రఖ్యాపకప్రబంధవిశేషమును, గాపయామాస=గానముచేయించెను.

ఆకాంక్ష.—గాపయామాస=గానముచేయించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కాన్=ఎవరిని? కిన్నరాన్=కిన్నరులను కిం=దేనిని? జయోదాహరణం=జయప్రఖ్యాపకప్రబంధవిశేషమును (ద్వికర్మకప్రయోగము). కయోః=వేనియొక్క? బాహ్వోః=స్వభుజములయొక్క. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? కృత్వా=చేసి. కథంభూతాన్=ఎట్టివారినిగ? విరతోత్సవాన్=పోయినఉత్సవములు గలవారినిగ. కాన్=ఎవరిని? ఉత్సవసంకేతాన్=ఉత్సవసంకేతాఖ్యసప్తగణములను. కైః=వేనిచేత? శరైః=బాణములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—శరైః - శరేణ, శరాభ్యాం. శరైః శరశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఉత్సవసంకేతాన్ - ఉత్సవసంకేతం, ఉత్సవసంకేతౌ, ఉత్సవసంకేతాన్. ఉత్సవసంకేతశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. సః-సః, తౌ, తే తచ్ఛబ్దః ద,పు,ప్ర,ఏ.కృత్వా-త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. విరతోత్సవాన్ - విరతాః ఉత్సవాః యేషాంతే విరతోత్సవాః, తాన్ విరతోత్సవాన్; ఉత్సవం, ఉత్సవౌ, ఉత్సవాన్. విరతోత్సవశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ జయోదాహరణం - జయప్రఖ్యాపకంచతత్ ఉదాహరణంచ జయోదాహరణం, తత్ జయోదాహరణం; ఉదాహరణం, ఉదాహరణే, ఉదాహరణాని. జయోదాహరణశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. బాహ్వోః - బాహోః, బాహ్వోః, బాహూనాం, బాహుశబ్దః ఉ, పు, ష, ద్వి. గాపయామాస - గాపయామాస, గాపయామాసతుః, గాపయామాసుః. 'గయిశబ్ద' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాదసధా

త్వోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కిన్నరాన్-కిన్నరం, కిన్నరౌ, కిన్నరాన్. కిన్నరశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—శరైరితి. సరఘుః, శరైః ర్బాణైః, ఉత్సవసంకేతాన్నామగణాన్ విరతోత్సవాన్, కృత్వా, జిత్వేత్యర్థః, కిన్నరాన్ గంధర్వవిశేషాన్, బాహోర్వీర్యస్య భుజయోః, జయోదాహరణం జయఖ్యాపకం ప్రబంధవిశేషం, దాపయామాస, 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా కిన్నరాణాం కర్మత్వమ్, గణానాంచ అభూతపూర్వః పరాజయ ఇతిధ్వన్యతే.

భావము.—రఘుమహారాజు ఆయుత్సవసంకేతాఖ్యగణముల నుత్సవరహితులనుగాఁజేసెను. అనఁగా వారినిజయించెను. ఈజయమును కిన్నరులు ఒకప్రబంధముగ గానము చేసిరి.

శ్లో. పరస్పరేణ విజ్ఞాత స్తేషూపాయనపాణిషు,
రాజ్ఞా హిమవత స్సారో రాజ్ఞ స్సారో హిమాద్రిణా. 29

పదచ్ఛేదము.— పరస్పరేణ, విజ్ఞాతః, తేషు,ఉపాయనపాణిషు, రాజ్ఞా, హిమవతః, సారః, రాజ్ఞః, సారః, హిమాద్రిణా.

అర్థము.—తేషు=ఆయుత్సవసంకేతాఖ్యగణములు, ఉపాయనపాణిషుసత్సు-ఉపాయన=కానుకలె, పాణిషుసత్సు=హస్తములయందుగలవారగుచుండఁగ, రాజ్ఞా=రఘుమహారాజుచేతను, హిమవతః=హిమవత్పర్వతముయొక్క, సారః = ధనరూపస్థిరాంశము, హిమాద్రిణా=హిమవత్పర్వతముచేత, రాజ్ఞః=రఘుమహారాజుయొక్క, సారః=బలరూపస్థిరాంశమును, పరస్పరేణ=అన్యోన్యముచేత, విజ్ఞాతః=తెలియఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—విజ్ఞాతః=తెలియఁబడెను. కేన=ఎవరిచే? పరస్పరేణ=అన్యోన్యముచేత. కః=ఏది? సారః=ధనరూపస్థిరాంశమును (కర్మణిప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? రాజ్ఞః=రఘుమహారాజుయొక్క. కేన=ఎవనిచేతను? హిమాద్రిణా=హిమవత్పర్వతముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? హిమవతః=హిమవత్పర్వతముయొక్క. కేన=ఎవనిచేత? రాజ్ఞా=రఘుమహారాజుచేత. కథంభూతేషుసత్సు=ఎట్టివారగుచుండగ? ఉపాయనపాణిషుసత్సు=కానుకలేహస్తములయందు గలవారగుచుండగ. కేషు=ఎవరు? తేషు=ఆయుత్సవసంకేతాఖ్యగణములు.

శబ్దరూపసమాసములు.—పరస్పరేణ-పరస్పరేణ, పరస్పరాభ్యాం, పరస్పరైః. పరస్పరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. విజ్ఞాతః-విజ్ఞాతః, విజ్ఞాతౌ, విజ్ఞాతాః. విజ్ఞాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తేషు-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, బ. ఉపాయనపా

ణిషు-ఉపాయనాని పాణిషుయేషాం తే ఉపాయనపాణయః, తేషు ఉపాయనపాణిషు; పాణౌ, పాణ్యోః, పాణిషు ఉపాయనపాణిశబ్దః ఇ, పు, స, బ రాజ్ఞా-రాజ్ఞా, రాజభ్యాం, రాజభిః. రాజన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. హిమవతః-హిమమస్మిన్నస్తీతి హిమవాన్, తస్య హిమవతః; హిమవతః, హిమవతోః, హిమవతాం. హిమవచ్ఛబ్దః త, పు, ష, ఏ. సారః-సారః, సారౌ, సారాః. సారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్ఞః-రాజ్ఞః, రాజ్ఞోః, రాజ్ఞాం. రాజన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. సారః-సారః, సారౌ, సారాః. సారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హిమాద్రిణా-హిమయుక్తశ్చాసౌ అద్రిశ్చ హిమాద్రిః, తేన హిమాద్రిణా; అద్రిణా, అద్రిభ్యాం, అద్రిభిః హిమాద్రిశబ్దః ఇ, పు, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పరస్పరేణేతి. తేషు గణేషుఉపాయనయుక్తాః పాణయో యేషాం తేషుసత్సు, పరస్పరేణఅన్యోన్యం రాజ్ఞాహిమవతస్సారః ధనరూపః విజ్ఞాతః హిమాద్రిణా రాజ్ఞస్సారః బలరూపః విజ్ఞాతః, ఏతేన తత్రత్యవస్తూనా మనర్ఘత్వంగణానాంచ అభూతపూర్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే.

భావము.—ఆపర్వతవాసులు రఘుమహారాజునకు కానుకలనొసఁగిరి. ఇందువలన ఆపర్వతమందు వెలలేనివస్తువులుండుటను రఘుమహారాజును, ఎప్పుడు ఓడనియుత్సవసంకేతాఖ్యాగణములు ఇప్పుడు జయింపఁబడినందున రఘుమహారాజుయొక్క పరాక్రమ విశేషమును హిమవంతుఁడును పరస్పరము తెలుసుకొనినవారైరి.

శ్లో. తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం నివేశ్యాపరురోహ సః,
పౌలస్త్యతులితస్యాద్రే రాదధాన ఇవ హ్రియమ్. ౮౦

పదచ్ఛేదము.—తత్ర, అక్షోభ్యం, యశోరాశిం, నివేశ్య, అవరురోహ, సః, పౌలస్త్యతులితస్య, అద్రేః, ఆదధానః, ఇవ, హ్రియం.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, తత్ర=ఆహిమవత్పర్వతమందు, అక్షోభ్యం=తిరస్కరించుటకు అశక్యమైన, యశోరాశిం-యశః=కీర్తులయొక్క, రాశిం=రాశిని, నివేశ్య=ఉంచి, పౌలస్త్యతులితస్య-పౌలస్త్య=రావణాసురునిచేత, తులితస్య=చలింపఁజేయఁబడ్డ, అద్రేః=కైలాసపర్వతమునకు, హ్రియం=లజ్జను, ఆదధానఇవ=కలుగఁజేయువానివలె, అవరురోహ=దిగెను.

ఆకాంక్ష.—అపరురోహ=దిగెను. కః=ఎవఁడు? ఆరఘుమహారాజు (అకర్తృక ప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎట్టివాఁడువలె? ఆదధానఇవ=కలుగజేయువాఁడువలె. కాం=దేనిని? హ్రియం=లజ్జను కస్య=దేనికి? అద్రేః=కైలాసపర్వతమునకు. అద్రేఃకథంభూతస్య=కైలాసపర్వతమెట్టిది? పౌలస్త్యతులితస్య = రావణాసురునిచేతచలింపఁజేయఁ

బడినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నివేశ్య=ఉంచి. కం= దేనిని? యశోరాశిం=కీర్తులరాశిని. యశోరాశింకథంభూతం=కీర్తులరాశియెట్టిది? అక్షోభ్యం = తిరస్కరించుటకు అశక్యమైనది. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆహిమవత్పర్వతమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర-త్రలంతమవ్య. అక్షోభ్యం-క్షోభయితుం శక్యః క్షోభ్యః, క్షోభ్యోనభవతీత్యక్షోభ్యః, తం అక్షోభ్యం; అక్షోభ్యం, అక్షోభ్యౌ, అక్షోభ్యాన్. అక్షోభ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యశోరాశిం-యశసాం రాశిః యశోరాశిః, తం యశోరాశిం; రాశిం, రాశీ, రాశీన్. యశోరాశిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. నివేశ్య-ల్యబంతమవ్య. అపరురోహ-అపరురోహ, అపరురుహతుః, అపరురుహుః. అపపూర్వకాత్ 'రుహబీజజన్మనిప్రాదుర్భావ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. పౌలస్త్యతులితస్య-పులస్త్యస్యాపత్యంపుమాన్ పౌలస్త్యః, పౌలస్త్యేన తులిత పౌలస్త్యతులితః, తస్య పౌలస్త్యతులితస్య; తులితస్య, తులితయోః, తులితానాం. పౌలస్త్యతులితశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. అద్రేః-అద్రేః, అద్ర్యోః, అద్రీణాం. అద్రిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. ఆదధానః-ఆదధానః, ఆదధానౌ, ఆదధానాః ఆదధానశబ్దఃఅ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. హ్రియమ్-హ్రియమ్, హ్రియౌ, హ్రియః. హ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్య.—తత్రేతి. సరఘుః, తత్రహిమాద్రౌ, అక్షోభ్యమప్రధృష్యం, యశోరాశిం, నివేశ్య నిధాయ, పౌలస్త్యేనరావణేన, తులితస్యచాలితస్య, అద్రేః కైలాసస్య, హ్రియం, ఆదధానః జనయన్నివ, అపరురోహ, కైలాసమగత్వైవ ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః, నహి శూరాః పరేణ పరాజిత మభియుంజీరన్నితిభావః.

భావము — రఘుమహారాజు హిమవత్పర్వతమున దనకీర్తిని వ్యాపింపఁజేసి కైలాసము తొల్లి రావణునిచే నెత్తఁబడినదగుట. మఱియు దాని జయించుట గౌరవము గాదని దానికి సిగ్గుగల్గించుచున్నాఁడో యన దానిచెంతకుఁ బోలేదు.

శ్లో. చకంపే తీర్ణలౌహిత్యే తస్మిన్ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః,
తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైః సహ కాలాగరుద్రుమైః. ౮౧

పదచ్ఛేదము.—చకంపే, తీర్ణలౌహిత్యే, తస్మిన్, ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః, తద్గజాలానతాం, ప్రాప్తైః, సహ, కాలాగరుద్రుమైః.

అర్థము.—తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజు, తీర్ణలౌహిత్యేసతి-తీర్ణ=దాఁటఁబడిన, లౌహిత్యేసతి=లౌహిత్యాఖ్యనదికలవాఁ డగుచుండగ, ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః=ప్రాగ్జ్యోతిషదేశాధీశుఁడు, తద్గజాలానతాం-తత్=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, గజ=ఏనుఁగులయొక్క, ఆలానతాం=పాదబంధనత్వమును, ప్రాప్తైః=పొందిన, కాలాగరుద్రుమైస్సహ=కృష్ణాగరువృక్షములతో

గూడ, చకంపే=వడఁకెను.

ఆకాంక్ష.—చకంపే=వడఁకెను. కః=ఎవఁడు? ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః=ప్రాగ్జ్యోతిషదేశీశుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కైస్సహ=వేనితోఁగూడ? కాలాగరుద్రుమైస్సహ కృష్ణాగరువృక్షములతోఁగూడ. కాలాగరుద్రుమైః కథంభూతైః=కృష్ణాగరువృక్షములెట్టిః ప్రాప్తైః=పొందినవి. కాం=దేనిని? తద్గజాలానతాం=ఆరఘుమహారాజుయొక్క ఏనుఁలయొక్క పాదబంధనత్వమును. కథంభూతేసతి=ఎట్టివాఁడగుచుండఁగ? తీర్ణలౌహిత్యే= =దాఁటఁబడిన లౌహిత్యాఖ్యనదికలవాఁడగుచుండఁగ, కస్మిన్=ఎవఁడు? తస్మిన్=ఆరఘుమహారాజు.

శబ్దరూపసమాసములు.—చకంపే-చకంపే, చకంపాతే, చకంపిరే. 'కపిచలఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనతః. తీర్ణలౌహిత్యే-తీర్ణా లౌహిత్యాయేనసః తీర్ణలౌహిత్యః, తస్మిన్ తీర్ణలౌహిత్యే; లౌత్యే, లౌహిత్యయోః, లౌహిత్యేషు. తీర్ణలౌహిత్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తస్మిన్-తస్మిన్ తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః - ప్రాగ్జ్యోతిషాణాం శ్వరః ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరశబ్దః పు, ప్ర, ఏ. తద్గజాలానతాం - తస్య గజాః తద్గజాః, తద్గజానాం ఆలానాని తద్గజానాని, తద్గజాలానానాం భావః తద్గజాలానతా, తాం తద్గజాలానతాం, ఆలానతా ఆలానతే, ఆలానతాః. తద్గజాలానతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రాప్తైః - ప్రాప్తే ప్రాప్తాభ్యాం, ప్రాప్తైః. ప్రాప్తశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సహ-అవ్య. కాలాగరుద్రుమైః అగరవఇతి ద్రుమాః అగరుద్రుమాః, కాలాశ్చతే అగరుద్రుమాశ్చ కాలాగరుద్రుమాస్తైః కాలాగరుద్రుమైః; ద్రుమేణ, ద్రుమాభ్యాం, ద్రుమైః. కాలాగరుద్రుమశబ్దః పు, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—చకంపఇతి. తస్మిన్ రఘౌ, తీర్ణా లౌహిత్యానామనదీయేనతస్మి తీర్ణలౌహిత్యేసతి, ప్రాగ్జ్యోతిషాణాం జనపదానా మీశ్వరః, తస్యరఘోః, గజామాలానతాం, ప్రాప్తైః, కాలాగరుద్రుమైః కృష్ణాగరువృక్షైః సహ, చకంపే కంవాన్.

భావము.—రఘుమహారాజు లౌహిత్యమనెడి పేరుగలనదినిదాఁటెను. అక్కయేనుఁగులనుకట్టిన కృష్ణాగరుచెట్లు ఏనుఁగులతాఁకుడుపులకు చలించినవి. ఇదేప్రకారఈసైన్యమునుజూచి అచ్చటిరాజులు చలించిరి. అనఁగా భయభ్రాంతులైరి.

శ్లో. నప్రసేహే స రుద్ధార్క మధారావర్షదుర్దినమ్,
రథవర్త్మ రజోప్యస్య కుతఏవ పతాకినీమ్.

పదచ్ఛేదము.—న, ప్రసేహే, సః, రుద్ధార్కం, అధారావర్షదుర్దినం, వర్త్మరజః, అపి, అస్య, కుతః, ఏవ, పతాకినీమ్.

అర్థము.—సః=ఆప్రాగ్జ్యోతిషదేశాధీశ్వరుఁడు, రుద్ధార్కం-రుద్ధ = ఆచ్ఛాదనచేయఁబడిన, అర్కం=సూర్యుఁడుకలిగిన, అధారావర్షదుర్దినం-అధారావర్ష=ఉదకధారావృష్టిశూన్యమైన, దుర్దినం=దుర్దినరూపమైన, అస్య=ఈరఘుమహారాజుయొక్క, రథవర్త్మ=రథమార్గమందలి, రజోఽపి=పరాగమును, న ప్రసేహే=సహింపకపోయెను. పతాకినీం తు=సేననయితేను, కుతఏవ=ఎటువలననే, ప్రసేహే=సహించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రసేహే=సహించెను. కః=ఎవఁడు? ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః=ప్రాగ్జ్యోతిషదేశాధీశ్వరుఁడు. కాంతు=దేనినైతేను? పతాకినీంతు=సేననయితేను (సకర్మకప్రయోగము). కుతఏవ=ఎటువలననే? న ప్రసేహే=సహింపకపోయెను. కః=ఎవఁడు? ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః=ప్రాగ్జ్యోతిషదేశాధీశ్వరుఁడు. కిమపి=దేనిని? రథవర్త్మరజోఽపి=రథమార్గమందలి పరాగమును (సకర్మకకర్తృప్రయోగము). రజః కథంభూతం=ఆపరాగమెట్టిది? అధారావర్షదుర్దినం=ఉదకధారావృష్టిశూన్యమైన దుర్దినరూపమైనది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? రుద్ధార్కం=అడ్డగింపఁబడ్డ సూర్యుఁడుకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—న-అవ్య. ప్రసేహే-ప్రసేహే, ప్రసేహాతే, ప్రసేహిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'షహమర్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. రుద్ధార్కం-రుద్ధః అర్కోయేనతత్ రుద్ధార్కం, తత్ రుద్ధార్కం; అర్కం, అర్కే, అర్కాణి. రుద్ధార్కశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అధారావర్షదుర్దినం-ధారాణాం వర్షం ధారావర్షం, నవిద్యతే ధారావర్షం యస్మిన్ తత్ అధారావర్షం అధారావర్షంచతత్ దుర్దినంచ అధారావర్షదుర్దినం, తత్ అ...నం; దుర్దినం, దుర్దినే, దుర్దినాని. అధారావర్షదుర్దినశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. రథవర్త్మరజః-రథానాం వర్త్మ రథవర్త్మ, రథవర్త్మని రజః రథవర్త్మరజః, తత్ ర...జః; రజః, రజసీ, రజాంసి. రథవర్త్మరజశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. అపి-అవ్య. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః మ, పు, ష, ఏ. కుతః-తసిలంతమవ్య. ఏవ-అవ్య. పతాకినీమ్-పతాకాః అస్యాంసంతీతి పతాకినీ, తాం పతాకినీం, పతాకినీం, పతాకిన్యౌ, పతాకినీః. పతాకినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్య.—నేతి. సః ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః, రుద్ధార్కమావృతసూర్యం, అధారావర్షంచ తత్ దుర్దినంచ ధారావృష్టింవినైవ దుర్దినీభూతం, అస్యరఘోః, రథవర్త్మరజోఽపి న ప్రసేహే, పతాకినీంతు కుతఏవప్రసేహే. నకుతోఽపీత్యర్థః.

భావము.—ప్రాగ్జ్యోతిషపురాజు ధారావర్షములేకయే దుర్దినమయి ఆకాశమును కప్పుకొనియుండెడిరఘుమహారాజుయొక్క రథమార్గమునందలి దుమ్మును చూచినమాత్రములోనే భయభ్రాంతుఁడయి నమ్రుఁడయ్యెను యుద్ధప్రయత్నమును తలఁపకయే యుండెను.

శ్లో. త మీశః కామరూపాణా మత్యాఖండలవిక్రమమ్,
భేజే భిన్నకటై ర్నాగై రన్యా నుపరురోధ యైః. ౮3

పదచ్ఛేదము.—తం, ఈశః, కామరూపాణాం, అత్యాఖండలవిక్రమమ్, భేజే, భిన్నకటైః, నాగైః, అన్యాన్, ఉపరురోధ, యైః.

అర్థము.—కామరూపాణాం=కామరూపదేశములయొక్క, ఈశః = ప్రభువు, అత్యాఖండలవిక్రమం=ఇంద్రపరాక్రమమును అతిక్రమించిన, తం=ఆరఘుమహారాజు, భిన్నకటైః-భిన్న=మదమును స్రవించుచుండెడి, కటైః=గండప్రదేశములుగల, నాగైః=గజములచేత, భేజే=సేవించెను. యైః=ఏగజములచేత, అన్యాన్=రఘువ్యతిరిక్తరాజులను, ఉపరురోధ=అడ్డగించెనో.

ఆకాంక్ష.—ఉపరురోధ=అడ్డగించెనో. కః=ఎవఁడు? ఈశః=ప్రభువు. కాన్=ఎవరిని? అన్యాన్=రఘువ్యతిరిక్తరాజులను (సకర్మకప్రయోగము). కైః=వేనిచేత?యైః=ఏగజములచేత. భేజే=సేవించెను. కః=ఎవఁడు? ఈశః=ప్రభువు. కం=ఎవనిని?తం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కైః=వేనిచేత? నాగైః=గజములచేత. నాగైః కథంభూతైః=గజములెట్టివి? భిన్నకటైః=మదమును స్రవించుచుండెడి గండప్రదేశములు గలవి. తం కథంభూతం=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? అత్యాఖండలవిక్రమం=ఇంద్రపరాక్రమమును అతిక్రమించినవాఁడు. కేషాం=వేనియొక్క? కామరూపాణాం=కామరూపదేశములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం - తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఈశః-ఈశః, ఈశౌ, ఈశాః. ఈశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కామరూపాణాం - కామరూపస్య, కామరూపయోః, కామరూపాణాం. కామరూపశబ్దః అ, పు, ష, బ. అత్యాఖండలవిక్రమం - ఆఖండలస్య విక్రమః ఆఖండలవిక్రమః, అతిక్రాంతః ఆఖండలవిక్రమం అత్యాఖండలవిక్రమః, తం అత్యాఖండలవిక్రమం; విక్రమం, విక్రమౌ, విక్రమాన్. అత్యాఖండలవిక్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. భేజే-భేజే, భేజాతే, భేజిరే. 'భజసేవాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః.భిన్నకటైః-భిన్నాః కటాః యేషాంతే భిన్నకటాః,తైః భిన్నకటైః,కటేన, కటాభ్యాం, కటైః.భిన్నకటశబ్దః అ, పు, తృ, బ. నాగైః-నాగేన, నాగాభ్యాం, నాగైః. నాగశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అన్యాన్ - అన్యం, అన్యౌ, అన్యాన్. అన్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఉపరురోధ - ఉపరురోధ, ఉపరురుధతుః, ఉపరురుధుః. ఉపపూర్వకాత్ 'రుధిర్ఆవరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యైః-యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. కామరూపాణాం, నామ, దేశానాం, ఈశః, అత్యాఖండల విక్రమ మతీంద్రపరాక్రమం, తం రఘుం, భిన్నాః ప్రవన్మదాః కటాః గండాః యేషాం తైః, నాగైః గజైః సాధనైః భేజే. నాగాన్ దత్వా శరణంగత ఇత్యర్థః, కీదృశైః నాగైః, అన్యాన్ రఘువ్యతిరిక్తాన్ నృపాన్, ఉపరురోధ, శూరాణామతి శూరో రఘురితిభావః.

భావము.—కామ్యదేశాధీశ్వరుఁడు ఇంద్రపరాక్రమమునకంటె అధికపరాక్రమముగల రఘుమహారాజును చూచినమాత్రమున మున్ను తా నేయేనుఁగులచే నితరరాజుల జయించెనో యాయేనుఁగులనే కానుకగా సమర్పించెను.

శ్లో. కామరూపేశ్వర స్తస్య హేమపీఠాధిదేవతామ్,
రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయా మానర్చ పాదయోః. ౮౪

పదచ్ఛేదము.—కామరూపేశ్వరః, తస్య, హేమపీఠాధిదేవతామ్, రత్నపుష్పోపహారేణ, ఛాయాం, ఆనర్చ, పాదయోః.

అర్థము.—కామరూపేశ్వరః=కామరూపదేశాధీశుఁడు, హేమపీఠాధిదేవతాం-హేమపీఠ=స్వర్ణపీఠమునకు, అధిదేవతా=అధిదేవతయైన, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, పాదయోః=చరణములయొక్క, ఛాయాం=కాంతిని, రత్నపుష్పోపహారేణ-రత్న=రత్నములనెడి, పుష్ప=కుసుమములయొక్క, ఉపహారేణ=సమర్పణములచేత, ఆనర్చ=పూజచేసెను.

ఆకాంక్ష.—ఆనర్చ=పూజచేసెను. కః=ఎవఁడు? కామరూపేశ్వరః=కామరూపదేశాధీశుఁడు. కాం=దేనిని? ఛాయాం=కాంతిని (సకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? రత్నపుష్పోపహారేణ=రత్నములనెడి కుసుమములయొక్క సమర్పణముచేత. కయోః=వేనియొక్క? పాదయోః=చరణములయొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. ఛాయాంకథంభూతాం=ఆకాంతియెట్టిది? హేమపీఠాధిదేవతాం=స్వర్ణపీఠమునకు అధిదేవతయైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.— కామరూపేశ్వరః - కామరూపాణాం ఈశ్వరః కామరూపేశ్వరః; ఈశ్వరః, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః. కామరూపేశ్వరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. హేమపీఠాధిదేవతామ్-హేమ్నః పీఠం హేమపీఠం, హేమపీఠస్య అధిదేవతా హేమపీఠాధిదేవతా, తాం హేమపీఠాధిదేవతాం; దేవతాం, దేవతే, దేవతాః. హేమపీఠాధిదేవతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. రత్నపుష్పోపహారేణ - రత్నాన్యేవపుష్పాణి రత్నపుష్పాణి, రత్నపుష్పాణాం ఉపహారః రత్నపుష్పోపహారః, తేన రత్నపుష్పోపహారేణ; ఉపహారేణ, ఉపహారాభ్యాం, ఉపహారైః. రత్నపుష్పోపహారశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ఛాయాం - ఛాయాం, ఛాయే,

ఛాయాః. ఛాయాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆనర్చ-ఆనర్చ, ఆనర్చతుః, ఆనర్చుః, 'అర్చపూజాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పాదయోః-పాదస్య, పాదయోః, పాదానాం. పాదశబ్దః అ, పు, ష, ద్వి.

వ్యాఖ్యా.—కామరూపేతి. కామరూపేశ్వరః, హేమపీఠస్యాధిదేవతాం తస్యరఘోః, పాదయోః ఛాయాం, కనకమయ పాదపీఠవ్యాపినీం కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాణి తేషా ముపహారేణ సమర్పణేన, ఆనర్చ పూజయామాస.

భావము.—మఱియు ఆరాజు రఘుమహారాజును బంగారుసింహాసనముమీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టి దాని పాదపీఠములో ప్రసరించినకాంతిగల ఆయనపాదములను రత్నములనెడి పుష్పములతో పూజించెను.

శ్లో. ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణు ర్న్యవర్తత రథోద్ధతమ్,
రజో విశ్రామయ న్రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మౌళిషు. ౮౫

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, జిత్వా, దిశః, జిష్ణుః, న్యవర్తత, రథోద్ధతమ్, రజః, విశ్రామయన్, రాజ్ఞాం, ఛత్రశూన్యేషు, మౌళిషు.

అర్థము.—జిష్ణుః=జయశీలుఁడైన, సః=ఆరఘుమహారాజు, ఇతి=పూర్వోక్తప్రకారముగ, దిశః=దిక్కులను, జిత్వా=జయించి, రథోద్ధతం-రథ=రథములచే, ఉద్ధతం= ఎగరగొట్టఁబడిన, రజః=ధూళిని, రాజ్ఞాం=రాజులయొక్క, ఛత్రశూన్యేషు-ఛత్ర=ఛత్రములచేత, శూన్యేషు=రహితములయిన, మౌళిషు=శిఖలయందు, విశ్రామయన్ సన్= సంబంధింపఁజేయుచుండెడివాఁడగుచు, న్యవర్తత=వెనుకకు తిరిగెను.

ఆకాంక్ష.—న్యవర్తత=వెనుకకుతిరిగెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? విశ్రామయన్ సన్=సంబంధింపఁజేయుచుండెడివాఁడగుచు. కేషు=వేనియందు? మౌళిషు=శిఖలయందు మౌళిషు కథంభూతేషు=శిఖలెట్టివి? ఛత్రశూన్యేషు=ఛత్రములచేరహితములయినవి. కేషాం=ఎవరియొక్క? రాజ్ఞాం=రాజులయొక్క. కిం=దేనిని? రజః=పరాగమును. రజః కథంభూతం=పరాగమెట్టిది? రథోద్ధతం=రథములచే నెగరగొట్టఁబడ్డది కింకృత్వా=ఏమిచేసి? జిత్వా=జయించి. కాః= వేనిని? దిశః=దిక్కులను. కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగ. సకథంభూతః = ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? జిష్ణుః=జయశీలుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్య. జిత్వా- త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. దిశః-

దిశం, దిశౌ, దిశః. దిక్ఛబ్దః శ, స్త్రీ, ద్వి, బ. జిష్ణుః-జిష్ణుః, జిష్ణూ, జిష్ణవః. జిష్ణుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. న్యవర్తత-న్యవర్తేత, న్యవర్తతాం, న్యవర్తంత. నిపూర్వకాత్ 'వృతువర్తనే'ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రథోద్ధతం-రథైః ఉద్ధతం రథోద్ధతం, తత్ ర...తం; ఉద్ధతం, ఉద్ధతే, ఉద్ధతాని. రథోద్ధతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. రజః-రజః, రజసీ, రజాంసి. రజశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. విశ్రామయన్-విశ్రామయన్, విశ్రామయంతౌ, విశ్రామయంతః. విశ్రామయచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్ఞాం-రాజ్ఞః, రాజ్ఞోః, రాజ్ఞాం. రాజన్ శబ్దః న, పు, ష, బ. ఛత్రశూన్యేషు-ఛత్త్రైః శూన్యాః ఛత్రశూన్యాః, తేషు ఛత్రశూన్యేషు; శూన్యే, శూన్యయోః, శూన్యేషు. ఛత్రశూన్యశబ్దః అ, పు, స, బ, మౌళిషు-మౌళౌ, మౌళ్యోః, మౌళిషు. మౌళిశబ్దః ఇ, పు, స, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. జిష్ణుః జయశీలః. 'గ్లాజిస్థశ్చగ్స్నుః'రితి గ్స్నుప్రత్యయః; సరఘుః,ఇతీత్థందిశః,జిత్వా రథైః ఉద్ధతంరజః, ఛత్రశూన్యేషు,రఘోరేకచ్ఛత్రత్వాదితి భావః రాజ్ఞాంమౌళిషుసంయతకేశేషు, 'చూడాకిరీటంకేశాశ్చసంయతామౌళయఃకచా' ఇత్యమరః; శిఖాస్విత్యర్థః, రజః, విశ్రామయన్, సంక్రామయన్నిత్యర్థః, న్యవర్తత, నివృత్తః.

భావము.—ఈప్రకారము జయశీలుఁడయినరఘుమహారాజు దిగ్విజయముచేసి ఏకచ్ఛత్రత్వమునుబొంది తననగరినిగూర్చి వెనుకకు తిరిగెను.

శ్లో. స విశ్వజిత మాజహ్రే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్,
ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచా మివ. ౮౬

పదచ్ఛేదము.—సః, విశ్వజితం, ఆజహ్రే,యజ్ఞం, సర్వస్వదక్షిణమ్,ఆదానం, హి, విసర్గాయ, సతాం, వారిముచాం, ఇవ.

అర్థము.—సః=ఆరఘుమహారాజు, సర్వస్వదక్షిణం-సర్వస్వ=సర్వధనమే, దక్షిణం=దక్షిణగాకలిగిన, విశ్వజితం=విశ్వజిన్నామకమయిన, యజ్ఞం=క్రతువును,ఆజహ్రే=చేసెను. తథాహి=అదేసరి,సతాం=సత్పురుషులయొక్క, వారిముచామివ=మేఘములయొక్కవలె, ఆదానం=ఆర్జనము, విసర్గాయహి=సత్పాత్రవినియోగముకొఱకుగదా.

అన్వయము.—విసర్గాయహి=సత్పాత్రవినియోగముకొఱకుగదా. కిం=ఏది?ఆదానం=ఆర్జనము(అకర్మకప్రయోగము). కేషామివ=వేసియొక్కవలె. వారిముచామివ=మేఘములయొక్కవలె. కేషాం=ఎవరియొక్క? సతాం=సత్పురుషులయొక్క. కథం = ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. ఆజహ్రే=చేసెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆరఘుమహారాజు. కం=దేనిని?

యజ్ఞం=క్రతువును(సకర్మకప్రయోగము). యజ్ఞంకథంభూతం=క్రతువెట్టిది? విశ్వజితం=విశ్వజిన్నామకమయినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? సర్వస్వదక్షిణం=సర్వధనమే దక్షిణగాకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు —సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ప్ర, ఏ.విశ్వజితం-విశ్వజితం, విశ్వజితౌ, విశ్వజితః. విశ్వజిచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. ఆజహ్రే - ఆజహ్రే, ఆజహ్రాతే, ఆజహ్రిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'హృఞ్ హరణ'ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. యజ్ఞం-యజ్ఞం, యజ్ఞౌ, యజ్ఞాన్. యజ్ఞశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సర్వస్వదక్షిణం-సర్వంచతత్ స్వంచ సర్వస్వం, సర్వస్వందక్షిణా యస్యసః సర్వస్వదక్షిణః, తం సర్వస్వదక్షిణం; దక్షిణం, దక్షిణౌ,దక్షిణాన్ సర్వస్వదక్షిణశబ్దః అ, పు,ద్వి, ఏ ఆదానం-ఆదానం,ఆదానే,ఆదానాని ఆదానశబ్దః అ, న, ప్ర,ఏ.హి-అవ్య విసర్గాయ-విసర్గాయ, విసర్గాభ్యాం,విసర్గేభ్యః. విసర్గశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. సతాం - సతః, సతోః, సతాం. సచ్ఛబ్దః త, పు, ష,బ. వారిముచాం-వారీణి ముంచంతీతి వారిముచః, తేషాం వారిముచాం; ముచః, ముచోః,ముచాం. వారిముక్ఛబ్దః చ, పు, ష, బ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సరఘుః, సర్వస్వందక్షిణాయస్యతం,సర్వస్వదక్షిణం, 'విశ్వజిత్సర్వదక్షిణ' ఇతిశ్రుతేః, విశ్వజితం నామయజ్ఞం, ఆజహ్రేకృతవానిత్యర్థః, యుక్తంచైతదిత్యాహ, సతాం సాధూనాం, వారిముచాం మేఘానామివ, ఆదానంఅర్జనం, విసర్గాయ త్యాగాయహి, సత్పాత్రవినియోగాయేత్యర్థః.

భావము —పిమ్మట రఘుమహారాజు (ప్రపంచమునుజయించి చేయఁదగిన)సర్వస్వముదక్షిణక్రింద ఇవ్వఁబడవలసిన విశ్వజిత్తనెడి యాగముచేసెను మహాత్ములు మేఘునివలె తమఅర్జనమంతయు సద్వినియోగము చేయుట సహజమేకదా.

శ్లో. సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభిః
గుర్వీభి శ్శమితపరాజయవ్యలీకాన్,
కాకుత్స్థ శ్చిర విరహోత్సుకావరోధాన్
రాజన్యాం స్వపురనివృత్తయేఽనుమేనే. ౮౭

పదచ్ఛేదము.—సత్రాంతే, సచివసఖః, పురస్క్రియాభిః, గుర్వీభిః, శమితపరాజయవ్యలీకాన్, కకుత్స్థః,చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్, రాజన్యాన్,స్వపురనివృత్తయే, అనుమేనే.

అర్థము.—కాకుత్స్థః=రఘుమహారాజు, సత్రాంతే-సత్ర=విశ్వజిద్యాగము యొ
క్క, అంతే=అంతమందు, సచివసఖస్సన్-సచివ=మంత్రులకు, సఖస్సన్=స్నేహితుఁడ
యినవాఁడగుచు, గుర్వీభిః=అధికములయిన, పురస్క్రియాభిః=పూజలచేత, శమితపరాజ
యవ్యళీకాన్-శమిత=శాంతిపొందింపఁబడిన, పరాజయ=పరాజయముచేతనయిన, వ్య
ళీకాన్=దుఃఖములుకలిగినట్టియు, చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్-చిర=బహుకాలము ద
లి, విరహ=వియోగముచేత, ఉత్సుక=ఆసక్తములయిన, అవరోధాన్=అంతఃపురస్త్రీలుక
లిగిన, రాజన్యాన్=రాజులను, స్వపురనివృత్తయే-స్వ=స్వకీయమైన, పుర=పట్టణమును
గూర్చి, నివృత్తయే=పోవుటకొఱకు, అనుమేనే=అనుమతించెను.

ఆకాంక్ష.—అనుమేనే=అనుమతించెను. కః=ఎవఁడు? కాకుత్స్థః=ఆరఘుమహా
రాజు. కాన్=ఎవరిని? రాజన్యాన్=రాజులను(సకర్మకప్రయోగము). కస్మై=దేనికొ
ఱకు? స్వపురనివృత్తయే=స్వకీయమయిన పట్టణమునుగూర్చిపోవుటకొఱకు. రాజన్యాన్
కథంభూతాన్=రాజులెట్టివారు? చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్=బహుకాలమునందలి వి
యోగముచేత ఆసక్తులయిన అంతఃపురస్త్రీలుగలవారు. పునఃకథంభూతాన్=ఇంకనెట్టి
వారు? శమితపరాజయవ్యళీకాన్=శాంతిపొందింపఁబడిన పరాజయముచే నయిన దుఃఖ
ములుగలవారు. కాభిః=వేనిచేత? పురస్క్రియాభిః=పూజలచేత. పురస్క్రియాభిః కథం
భూతాభిః=పూజలెట్టివి? గుర్వీభిః=అధికములయినవి. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు?
సచివసఖస్సన్=మంత్రులకు స్నేహితుఁడయినవాఁడగుచు. కస్మిన్=దేనియందు? సత్రాం
తే=విశ్వజిద్యాగముయొక్క అంతమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సత్రాంతే-సత్రస్య అంతః సత్రాంతః, తస్మిన్ సత్రాం
తే; అంతే, అంతయోః, అంతేషు. సత్రాంతశబ్దః అ, పు, స, ఏ. సచివసఖః - సచి
వానాం సఖా సచివసఖః; సచివసఖః, సచివసఖౌ, సచివసఖాః. సచివసఖశబ్దః అ,పు,
ప్ర, ఏ. పురస్క్రియాభిః-పురస్క్రియయా, పురస్క్రియాభ్యాం, పురస్క్రియాభిః.
పురస్క్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, బ. గుర్వీభిః - గుర్వ్యా, గుర్వీభ్యాం, గుర్వీభిః.
గుర్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, బ. శమితపరాజయవ్యళీకాన్-పరాజయేన వ్యళీకాని పరా
జయవ్యళీకాని, శమితాని ప...ని యేషాం తే శమితపరాజయవ్యళీకాః, తాన్ శమి
తపరాజయవ్యళీకాన్; వ్యళీకం, వ్యళీకౌ, వ్యళీకాన్. శమితపరాజయవ్యళీకశబ్దః అ,పు,
ద్వి, బ. కాకుత్స్థః-కకుదితిష్ఠతీతి కకుత్స్థః, కకుత్స్థస్యగోత్రాపత్యంపుమాన్ కాకుత్స్థః;
కాకుత్స్థః, కాకుత్స్థౌ, కాకుత్స్థాః. కాకుత్స్థశబ్దః అ,పు, ప్ర, ఏ. చిరవిరహోత్సుకా
వరోధాన్-చిరం విరహః చిరవిరహః చిర...హేణఉత్సుకాః చిర...కాః, చిర...కా
వరోధాః యేషాం తే చిర...కావరోధాః, తాన్ చి...ధాన్, అవరోధం, అవరోధౌ,
అవరోధాన్. చిరవిరహోత్సుకావరోధశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. రాజన్యాన్-రాజ్ఞః అప

త్యాని పుమాంసః రాజన్యాః, తాన్ రాజన్యాన్; రాజన్యం, రాజన్యౌ, రాజన్యాన్. రాజన్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. స్వపురనివృత్తయే-స్వంచ తత్ పురంచ స్వపురం, స్వపురస్య నివృత్తిః స్వపురనివృత్తిః, తస్యై స్వపురనివృత్తయే; నివృత్త్యై, నివృత్తయే, నివృత్తిభ్యాం, నివృత్తిభ్యః. స్వపురనివృత్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, చ, ఏ. అనుమేనే-అనుమేనే,అనుమేనాతే, అనుమేనిరే. అనుపూర్వకాత్ 'మన అవబోధన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—సత్రాంత ఇతి. కాకుత్స్థః రఘుః, సత్రాంతే యజ్ఞాంతే, 'సత్రమాచ్ఛాదనేయజ్ఞే సదాదానేవనేఽపిచే'త్యమరః. సచివానాంసఖా సచివసఖస్సన్, తేషామత్యంతానుసరణద్యోతనార్థంరాజ్ఞసఖిత్వవ్యపదేశః, 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టజి' తిటచ్; గుర్వీభిః పురస్క్రియాభిః పూజాభిః, శమితం పరాజయేన యద్వ్యళీకం దుఃఖం,వైలక్షణ్యం వా, తద్యేషాంతాన్ శమితపరాజయవ్యళీకాన్, 'దుఃఖేవైలక్ష్యేవ్యళీక' మితి యాదవః; చిరవిరహేణ, ఉత్సుకాః ఉత్కంఠితాః:అవరోధాః అంతఃపురాంగనాః యేషాంతాన్, రాజ్ఞోపత్యాని రాజన్యాః క్షత్రియాఃతాన్, 'రాజశ్వశురాద్య' దితియత్ప్రత్యయః, 'మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియోవిరా'డి త్యమరః; స్వపురం, ప్రతినివృత్తయే గమనాయ, అనుమేనే అనుజ్ఞాతవాన్.

భావము.—రఘుమహారాజు ఆయాగము ముగింపఁగానే ఓడిపోయినందువలన గలిగిన దుఃఖము పాసిపోవునట్లు గొప్పబహుమానములను రాజులకు మంత్రిసమేతుఁడయి యిచ్చి విరహిణులయినవారిభార్యలకు ప్రీతియగునటుల వారిదేశములకు వెళ్ళిపోవుటకు సెలవిచ్చెను.

శ్లో. తే రేఖా ధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం
సమ్రాజ శ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్,
ప్రస్థానప్రణతిభి రంగుళీషు చక్రుః
మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరమ్. ౮౮

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే
చతుర్థస్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—తే, రేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం, సమ్రాజః, చరణయుగం, ప్రసాదలభ్యమ్, ప్రస్థానప్రణతిభిః, అంగుళీషు, చక్రుః, మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరమ్.

అర్థము.—తే=ఆరాజులు, రేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం- రేఖా=రేఖా కార ములయిన, ధ్వజ=ధ్వజములును, కలశ=కలశములును, ఆతపత్ర=ఛత్రములే, చిహ్నం= చిహ్నములుగాగలిగినదియు, ప్రసాదలభ్యం-ప్రసాద=అనుగ్రహాముచేతనే, లభ్యం= పొందఁబడతగిన, సమ్రాజః=సార్వభౌముఁడయిన రఘుమహారాజుయొక్క, చరణయు గం-చరణ=పాదములయొక్క, యుగం=యుగ్మమును, ప్రస్థానప్రణతిభిః-ప్రస్థాన=ప్ర యాణకాలమందలి, ప్రణతిభిః=నమస్కారములచేత, అంగుళీషు=వ్రేళ్ళయందు, మౌళి స్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరం-మౌళి=కేశబంధములయందలి, స్రక్=మాలికలనుండి, చ్యుత=జారుచుండెడి, మకరంద=పుష్పరసములచేత, రేణు=పరాగములచేతను, గౌరం= గౌరవర్ణవిశిష్టమైనదానినిగా, చక్రుః=చేసిరి.

ఆకాంక్ష.—చక్రుః=చేసిరి. కే=ఎవరు? తే=రాజులు. కిం=దేనిని? చరణయు గం=పాదములయొక్క యుగ్మమును (సకర్మక ప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టివానిని గా? మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరం=కేశబంధములయందలి మాలికలనుండి జారిన పుష్పరసములచేతను, పరాగములచేతను, గౌరవర్ణవిశిష్టమైనదానినిగా. కాసు=వేనియం దు? అంగుళీషు=వ్రేళ్ళయందు. కాభిః=వేనిచేత? ప్రస్థానప్రణతిభిః=ప్రయాణకాలమం దలినమస్కారములచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? సమ్రాజః=సార్వభౌముఁడయిన రఘుమహా రాజుయొక్క. చరణయుగం కథంభూతం=పాదములయొక్క యుగ్మమెట్టిది? ప్రసాద లభ్యం=అనుగ్రహాముచేతనే పొందతగినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? రేఖా ధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం=రేఖాకారములయిన ధ్వజములును కలశములును ఛత్రములే చిహ్నములు గలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తే-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, బ. రేఖాధ్వ జకలశాతపత్రచిహ్నం - ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణిచ ధ్వజకలశాతపత్రాణి, రేఖా కారాణిచ తాని ధ్వజకలశాతపత్రాణిచ, రేఖా...పత్రాణి, రేఖా...పత్రాణి, చిహ్నాని యస్య తత్ రేఖా...చిహ్నం, తత్ రేఖా...చిహ్నం; చిహ్నం, చిహ్నే, చిహ్నాని. రేఖాధ్వజకలశాతపత్ర చిహ్నశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సమ్రాజః - సమ్రాజః, సమ్రాజోః, సమ్రాజాం. సమ్రాట్ఛబ్దః జ, పు, ష, ఏ. చరణయుగం-చరణయోః యుగం చరణ యుగం, తత్ చ...గం; యుగం, యుగే, యుగాని. చరణయుగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రసాదలభ్యం లబ్ధుం శక్యం లభ్యం, ప్రసాదేనలభ్యం ప్రసాదలభ్యం, తత్ ప్ర... భ్యం; లభ్యం, లభ్యే, లభ్యాని. ప్రసాదలభ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రస్థానప్రణతిభిః- ప్రస్థానే ప్రణతయః ప్రస్థానప్రణతయః, తాభిః ప్రస్థానప్రణతిభిః; ప్రణత్యా, ప్రణతిభ్యాం, ప్రణతిభిః. ప్రస్థానప్రణతిశబ్దఃఇ, స్త్రీ, తృ, బ. అంగుళీషు-అంగుళ్యాం,

అంగుళ్యోః, అంగులీషు అంగులీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, స, బ. చక్రుః-చకార, చక్రతుః, చక్రుః, 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరం-మౌళిషు స్రజః, మౌళిస్రజః, మౌళిస్రగ్భ్యః చ్యుతాః మౌళిస్రక్చ్యుతాః, మకరందాశ్చ రేణవశ్చ మకరందరేణవః, మౌళిస్రక్చ్యుతాశ్చతే మకరందరేణవశ్చ, మౌళి...రేణవః, మౌళి...రేణుభిః గౌరం మౌళి...గౌరం, తత్ మౌళి...గౌరం; గౌరం, గౌరే, గౌరాణి. మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తఇతి. తే రాజన్యాః, రేఖా ఏవ, ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ, ధ్వజాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః, తాని చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం, ప్రసాదేన ఇవలభ్యం, సమ్రాజస్సార్వభౌమస్య రఘోశ్చరణయుగం, ప్రస్థానే ప్రయాణసమయే, యాః ప్రణతయః నమస్కారాః తాభిః కరణైః, అంగులీషు, మౌళిషు కేశబంధేషు, యాః స్రజః మాల్యాని తాభ్యః, చ్యుతైః, మకరందైః పుష్పరసైః, రేణుభిః పరాగైశ్చ, గౌరం గౌరవర్ణం, చక్రుః. ప్రహర్షిణీవృత్తం.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః.

భావము.—ఆరాజులు ధ్వజకలశఛత్రరేఖలుగలిగిన అనుగ్రహముచేతనే స్పృశించుటకు సాధ్యములయిన ఆరఘుమహారాజుయొక్క కాళ్లకు ప్రయాణపురస్సరమయిన సాష్టాంగనమస్కారములఁ జేసిరి. అపుడు వారితలలోని పుష్పములయొక్క రసమును పుప్పొడియుం రఘుమహారాజుయొక్క కాలివ్రేళ్లకుఁ దగిలి ఆవ్రేళ్లు గౌరవర్ణము గలవై యుండినవి.

—

రఘువంశమహాకావ్యే, పఞ్చమస్సర్గః.

శ్లో. తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం
నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్,
ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ
కౌత్సః ప్రపేదే వరతన్తుశిష్యః. ౧

పదచ్ఛేదము.—తం, అధ్వరే, విశ్వజితి, క్షితీశం, నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతం, ఉపాత్తవిద్యః, గురుదక్షిణార్థీ, కౌత్సః, ప్రపేదే, వరతంతుశిష్యః.

అర్థము.—విశ్వజితి=విశ్వజిన్నామకమయిన, అధ్వరే=యజ్ఞమందు, నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతం-నిశ్శేష=సాకల్యముగ, విశ్రాణిత=ఇవ్వఁబడ్డ, కోశ=అర్థరాసులయొక్క, జాతం = సమూహముగలిగిన, తం = ఆ, క్షితీశం = రఘుమహారాజును, ఉపాత్తవిద్యః-ఉపాత్త=పొందఁబడ్డ, విద్యః=చతుర్దశవిద్యలుగలిగిన, వరతంతుశిష్యః-వరతంతు=వరతంతుమహామునికి, శిష్యః=అంతేవాసియైన, కౌత్సః=కౌత్సుఁడనుఋషి, గురుదక్షిణార్థీసన్-గురుదక్షిణా=గురుదక్షిణను, అర్థీసన్=యాచించుచుండెడువాఁడగుచు, ప్రపేదే=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రపేదే=పొందెను. కః=ఎవఁడు? కౌత్సః=కౌత్సఋషి. కం=ఎవనిని? తం క్షితీశం=ఆరఘుమహారాజును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? గురుదక్షిణార్థీసన్=గురుదక్షిణను యాచించుచుండెడువాఁడగుచు, కౌత్సఃకథంభూతః=కౌత్సుఁడనుఋషి ఎట్టివాఁడు? వరతంతుశిష్యః=వరతంతువను ఋషికి అంతేవాసియైనవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? ఉపాత్తవిద్యః=పొందఁబడ్డచతుర్దశవిద్యలుకలవాఁడు. తం క్షితీశం కథంభూతం=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు. నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతం=సాకల్యముగ ఇవ్వఁబడ్డ అర్థరాసులయొక్క సమూహముకలవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? అధ్వరే=యజ్ఞమందు. అధ్వరేకథంభూతే=యజ్ఞమెట్టిది? విశ్వజితి=విశ్వజిన్నామకమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ద్వి,ఏ. అధ్వరే-అధ్వరే, అధ్వరయోః, అధ్వరేషు అధ్వరశబ్దః అ, పు, స, ఏ. విశ్వజితి-విశ్వజితి,విశ్వజితోః, విశ్వజిత్సు. విశ్వజిచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. క్షితీశం-క్షిత్యాః ఈశః క్షితీశః, తం

క్షితీశం; ఈశం, ఈశౌ, ఈశాన్. క్షితీశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నిశ్శేషవిశ్రాణిత
కోశజాతం-నిర్గతః శేషోయస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా నిశ్శేషం, నిశ్శేషం విశ్రా
ణితం ని...తం, కోశానాం జాతం కోశజాతం, ని...తం కో...తం యేన సః ని...తః,
తం నిశ్శే...జాతం, జాతం, జాతౌ, జాతాన్. నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతశబ్దః అ, పు,
ద్వి, ఏ. ఉపాత్తవిద్యః-ఉపాత్తాః విద్యాః యేన సః ఉ...ద్యః; విద్యః, విద్యౌ, విద్యాః.
ఉపాత్తవిద్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. గురుదక్షిణార్థీ-గురోః దక్షిణా గురుదక్షిణా, గు...
ణాం అర్థయతీతి గు...ర్థీ; అర్థీ, అర్థినౌ, అర్థినః. గురుదక్షిణార్థిన్ శబ్దః న, పు,
ప్ర, ఏ. కౌత్సః-కుత్సస్యగోత్రాపత్యంపుమాన్ కౌత్సః; కౌత్సః, కౌత్సౌ, కుత్సాః. కౌత్స
శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రపేదే-ప్రపేదే, ప్రపేదాతే, ప్రపేదిరే, ప్రపూర్వకాత్
'పదగతా' విత్యస్మాద్ధాతో స్స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. వరతం
తుశిష్యః-వరతంతోః శిష్యః వ...ష్యః; శిష్యః, శిష్యౌ, శిష్యాః. వరతంతుశిష్యశబ్దః
అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. విశ్వజితి విశ్వజిన్నామకే, అధ్వరే యజ్ఞే, 'యజ్ఞస్సవో
ధ్వరో యాగ' ఇత్యమరః. నిశ్శేషం యథాతథా, విశ్రాణితం దత్తం, 'శ్రణదానే'
చురాదిః. కోశానాం అర్థరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం, 'కోశో
స్త్రీకుట్మలేఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. జాతం జనిసమూహయో' రితి
శాశ్వతః. ఏతేన కౌత్సస్యానవసరప్రాప్తత్వం సూచయతి. తం క్షితీశం రఘుం ఉపా
త్తవిద్యః లబ్ధవిద్యః, వరతంతోః శిష్యః కౌత్సః ఋషిః, 'ఋష్యంధకే'త్యణ్, ఇషోప
వాదః, గురుదక్షిణార్థీసన్, 'అర్థాచ్చాసన్నిహితే తదంతా'చ్చేతి ఇనిః. అప్రత్యాఖ్యేయ
ఇతిభావః. ప్రపేదే ప్రాప. అస్మిన్సర్గే వృత్త ముపజాతిః. లక్షణంతు-'స్యాదింద్రవజ్రా
యదితౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ, అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః
పాదాయదీయా ఉపజాతయస్తా' ఇతి లక్షణాత్.

భావము.—ఆ రఘుమహారాజు విశ్వజిన్నామకయాగమును జేసి సర్వస్వమును
దానముగ నిచ్చి విశ్రాంతుఁడయి యుండునపుడు వరతంతుమునిశిష్యుఁ డయినకౌత్సుఁ
డనెడుమునిపుత్రుఁడు పదునాలుగువిద్యలను నేర్చుకొని గురుదక్షిణను యాచించుటకయి
రఘుమహారాజుచెంతకు వచ్చెను.

శ్లో. స మృణ్మయే వీతహిరణ్మయత్వాత్
పాత్రే నిధాయార్ఘ్యమనర్ఘ్యశీలః,
శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః ౨
ప్రత్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః.

పదచ్ఛేదము.—సః, మృణ్మయే, వీతహిరణ్మయత్వాత్, పాత్రే, నిధాయ, అర్ఘ్యం, అనర్ఘశీలః, శ్రుతప్రకాశం, యశసా, ప్రకాశః, ప్రత్యుజ్జగామ, అతిథిం, ఆతిథేయః.

అర్థము.—అనర్ఘశీలః-అనర్ఘ=అమూల్యమయిన, శీలః=స్వభావముగల, యశసా=కీర్తిచేత, ప్రకాశః=వెలుగుచుండెడి, ఆతిథేయః=అతిథిపూజాపరుఁడయిన, సః=ఆరఘుమహారాజు, వీతహిరణ్మయత్వాత్-వీత=దానము పోయిన, హిరణ్మయత్వాత్=సువర్ణపాత్రములు కలిగినవాఁడగుటవలన, మృణ్మయే=మృద్వికారమయిన, పాత్రే=పాత్రమునందు, అర్ఘ్యం=పూజాద్రవ్యమును, నిధాయ=ఉంచుకొని, శ్రుతప్రకాశం-శ్రుత=శాస్త్రములచేత, ప్రకాశం = ప్రసిద్ధుఁడయిన, అతిథిం=అభ్యాగతుఁడైన కౌత్సర్షిని, ప్రత్యుజ్జగామ=ఎదుర్కొనెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యుజ్జగామ=ఎదుర్కొనెను. కః=ఎవఁడు? సః = ఆరఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? అతిథిం=అభ్యాగతుఁడయిన కౌత్సర్షిని (సకర్మకప్రయోగము). అతిథింకథంభూతం=అభ్యాగతుఁడయిన కౌత్సర్షి ఎట్టివాఁడు? శ్రుతప్రకాశం=శాస్త్రములచేత ప్రసిద్ధుఁడయినవాఁడు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? నిధాయ=ఉంచుకొని. కిం=దేనిని? అర్ఘ్యం=పూజాద్రవ్యమును. కస్మిన్=దేనియందు? పాత్రే=పాత్రమునందు. పాత్రే కథంభూతే=పాత్రమెట్టిది? మృణ్మయే=మృద్వికారమయినది. కథంభూతత్వాత్=ఎటువంటివాఁడగుటవలన? వీతహిరణ్మయత్వాత్=సెలవుచేయఁబడిన సువర్ణపాత్రములు కలిగినవాఁడగుటవలన. సకథంభూతః=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రకాశః=ప్రసిద్ధుఁడయినవాఁడు. కేన=దేనిచేత? యశసా=కీర్తిచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకను నెట్టివాఁడు? అనర్ఘశీలః=అమూల్యమయిన స్వభావముగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మృణ్మయే-మృదః వికారః మృణ్మయం, తస్మిన్ మృణ్మయే; మృణ్మయే, మృణ్మయయోః; మృణ్మయేషు. మృణ్మయశబ్దః అ, న, స, ఏ. వీతహిరణ్మయత్వాత్, హిరణ్యస్య వికారాః హిరణ్మయాని, వీతాని హి...ని యస్య సః వీ...యః వీ...యస్య భావః వీతహిరణ్మయత్వం తస్మాత్; వీ...యత్వాత్, హిరణ్మయత్వాత్, హిరణ్మయత్వాభ్యాం, హిరణ్మయత్వేభ్యః. వీతహిరణ్మయత్వశబ్దః అ, న, పం, ఏ. పాత్రే-పాత్రే, పాత్రయోః, పాత్రేషు. పాత్రశబ్దః అ, న, స, ఏ. నిధాయ-ల్యబంతమవ్య. అర్ఘ్యం-అర్ఘాయ ఇదం అర్ఘ్యం తత్ అర్ఘ్యం; అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యే, అర్ఘ్యాణి. అర్ఘ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అనర్ఘశీలః-నవిద్యతే అర్ఘో యస్య తత్ అనర్ఘః, అనర్ఘం శీలం యస్య సః అనర్ఘశీలః; శీలః, శీలౌ, శీలాః. అనర్ఘశీలశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శ్రుతప్రకాశం-శ్రుతైః ప్రకాశః శ్రుతప్రకాశః, తం శ్రు...శం; ప్రకాశం, ప్రకాశౌ, ప్రకాశాన్. శ్రుతప్రకాశ

శబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యశసా-యశసా, యశోభ్యాం, యశోభిః. యశశ్శబ్దః స, న, తృ, ఏ. ప్రకాశః-ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశ;. ప్రకాశః, ప్రకాశౌ, ప్రకాశాః. ప్రకాశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ-ప్రత్యుజ్జగామ, ప్రత్యుజ్జగ్మతుః, ప్రత్యుజ్జగ్ముః. ప్రతిఉత్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'గమ్లృగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. అతిథిం-అతిథిం, అతిథీ, అతిథీన్. అతిథిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. ఆతిథేయః - అతిథిషు సాధుః ఆతిథేయః; ఆతిథేయః, ఆతిథేయౌ, ఆతిథేయాః ఆతిథేయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. అనర్ఘశీలః అమూల్యస్వభావః, అసాధారణ స్వభావ ఇత్యర్థః. 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః, శీలం స్వభావే సద్వృత్తా'వితిచామరః, యశసా కీర్త్యా, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః. పచాద్యచ్. అతిథిషుసాధుః ఆతిథేయః 'పథ్యతిథివసతీ'తిఢఞ్ ప్రత్యయః. స రఘుః హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం, 'దాండినాయ'నేత్యాదినా నిపాతః. వీతహిరణ్మయత్వాత్, అపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్, యజ్ఞస్యసర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితిభావః, మృణ్మయే మృద్వికారే, పాత్రే అర్ఘార్థమిదంఅర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాం'చేతి యత్ప్రత్యయః. పూజార్థం ద్రవ్యం నిధాయ, శ్రుతేనశాస్త్రేణప్రకాశం ప్రసిద్ధం 'శ్రుతంశాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, 'ప్రకాశోఽపి ప్రసిద్ధే'త్యమరః; అతిథిం అభ్యాగతం కౌత్సం, 'అతిథిర్నా గృహాగత' ఇత్యమరః, ప్రత్యుజ్జగామ.

భావము.—అతిథిప్రియుఁడయి యమూల్యస్వభావము గలిగినరఘుమహారాజు మృత్పాత్రమున పూజాద్రవ్యమునుంచుకొని సకలశాస్త్రములయందును ప్రసిద్ధికెక్కిన యభ్యాగతుఁ డైనకౌత్సర్షి నెదుర్కొనెను.

శ్లో. తమర్చయిత్వా విధివద్విధిజ్ఞ
స్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ,
విశాంపతి ర్విష్టరభాజ మారా
త్కృతాంజలిః కృత్యవి దిత్యువాచ. 3

పదచ్ఛేదము.—తం, అర్చయిత్వా, విధివత్, విధిజ్ఞః, తపోధనం, మానధనాగ్రయాయీ, విశాంపతిః, విష్టరభాజం, ఆరాత్, కృతాంజలిః, కృత్యవిత్, ఇతి, ఉవాచ.

అర్థము.—విధిజ్ఞః=శాస్త్రజ్ఞుఁడయిన, మానధనాగ్రయాయీ-మాన=మానమే, ధన=ధనముగాఁగలిగినవారలలో, అగ్రయాయీ=అగ్రేసరుఁడయిన, కృత్యవిత్=కార్యజ్ఞుఁడయిన, విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుఁడయినరఘుమహారాజు, విష్టరభాజం-విష్టర=ఆసనమును,

భాజం=పొందిన, తం తపోనిధిం=ఆకౌత్సర్షిని, విధివత్ =యథాశాస్త్రముగ, అర్చయి త్వా=పూజచేసి, ఆరాత్ =సమీపమందు, కృతాంజలిస్సన్-కృత=చేయఁబడిన, అంజలి స్సన్ =అంజలిబంధంబు గలిగినవాఁడగుచు, ఇతి=ఈవక్ష్యమాణప్రకారముగ, ఉవాచ= పలికెను.

అకాంక్ష.—ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవఁడు? విశాంపతిః=మనుజేశ్వరుఁడైన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిగూర్చి? తం=ఆ, తపోధనం=కౌత్సమునిని గూర్చి (సకర్మక ప్రయోగము) కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈవక్ష్యమాణప్రకారముగా. కథంభూతస్సన్ =ఎటు వంటివాఁడగుచు? కృతాంజలిస్సన్ =చేయఁబడ్డఅంజలిబంధంబుగలవాఁడగుచు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అర్చయిత్వా=పూజచేసి. కథం =ఎట్లు? విధివత్ =యథాశాస్త్రముగ. కం=ఎవనిని? తం=ఆ, తపోధనం=కౌత్సర్షిని, తపోధనం కథంభూతం=కౌత్సర్షి యెటువంటివాఁడు? విష్టరభాజం=ఆసనమును బొందిన వాఁడు. విశాంపతిః కథంభూతః=మనుజేశ్వరుఁడయిన రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? కృత్య విత్ =కార్యజ్ఞుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? మానధనాగ్ర యాయీ=మానమేధనముగాగలవారలలో నగ్రేసరుఁడయినవాఁడు. పునః కథంభూతః= ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విధిజ్ఞః=శాస్త్రజ్ఞుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అర్చయిత్వా-క్త్వాంతమవ్య. విధివత్-విధి మర్హతీతి విధివత్. వత్యంత మవ్య. విధిజ్ఞః- విధిం జానాతీతివిధిజ్ఞః; విధిజ్ఞః, విధిజ్ఞౌ, విధిజ్ఞాః. విధిజ్ఞశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తపో ధనం-తపఏవ ధనం యస్య సః తపోధనః, తం త...నం; ధనం, ధనౌ, ధనాన్. తపో ధనశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మానధనాగ్రయాయీ-మాన ఏవ ధనం యేషాం తే మానధ నాః, అగ్రేయాతీ త్యగ్రయాయీ, మానధనానాం అగ్రయాయీ మా ..యాయీ; యాయీ, యాయినౌ, యాయినః. మానధనాగ్రయాయిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. విశాంపతిః-విశాం పతిః విశాంపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. విశాంపతి శబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. విష్టరంభజతీతివిష్టరభాక్, తం వి...జం,భాజం;భాజౌభాజః. విష్టరభాక్శబ్దః జ, పు, ద్వి, ఏ. ఆరాత్-అవ్య. కృతాంజలిః-కృతః అంజలిః యేన సఃకృ...లిః; అంజలిః, అం జలీ, అంజలయః. కృతాంజలిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. కృత్యవిత్-కృత్యం వేత్తీతి కృత్య విత్; విత్, విదౌ, విదః. కృత్యవిచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర,ఏ. ఇతి-అవ్య. ఉవాచ-ఉవాచ. ఊచతుః, ఊచుః. 'వచ పరిభాషణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పర స్మైపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. విధిజ్ఞః శాస్త్రజ్ఞః, అకరణే ప్రత్యవాయభీరు రిత్యర్థః. మానధనాగ్రయాయీ మాన ఏవ ధనం యేషాం తేషాం మానినాం అగ్రయాయీ అగ్రే సరః,అపయశో భీరు రిత్యర్థః.కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః, విశాంపతి ర్మనుజేశ్వరః,రఘుః,ద్వా

విశో వైశ్యమనుజా' విత్యమరః విష్టరభాజం ఆసనగతం, ఉపవిష్ట మిత్యర్థః. 'విష్ట రోవిటపీ దర్భముష్టిః పీఠాద్య మాసన' మిత్యమరః, 'వృక్షాసనయోర్విష్టర'ఇతి నిపాతః. తం తపోధనం, కౌత్సం, విధివత్ యథార్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః, 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అర్చయిత్వా ఆరాత్ సమీపే. 'ఆరాద్దూరసమీపయో' రిత్యమరః, కృతాంజలిస్సన్, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఉవాచ.

భావము.—శాస్త్రజ్ఞుఁడై మానవంతులలో గొప్పవాఁడయిన రఘుమహారాజు ఆ కౌత్సమునిని ఆసనమువయినఁ గూర్చుండఁబెట్టి విధిప్రకారముగఁ బూజించి సమీపమందు చేతులనుజోడించుకొనినిల్చి మందలించెను.

శ్లో. అప్యగ్రణీర్మంత్రకృతా మృషీణాం
కుశాగ్రబుద్ధే కుశలీ గురు స్తే,
యత స్త్వయా జ్ఞాన మశేష మాప్తం
లోకేన చైతన్య మి వోష్ణరశ్మేః. ౪

పదచ్ఛేదము.—అపి, అగ్రణీః, మంత్రకృతాం, ఋషీణాం, కుశాగ్రబుద్ధే, కుశలీ, గురుః, తే, యతః, త్వయా, జ్ఞానం, అశేషం, ఆప్తం, లోకేన, చైతన్యం, ఇవ, ఉష్ణరశ్మేః.

అర్థము.—హేకుశాగ్రబుద్ధే=ఓయి, దర్భాగ్రమువంటి సూక్ష్మబుద్ధిగల కౌత్సర్షీ! మంత్రకృతాం = మంత్ర వేత్తలయిన, ఋషీణాం = ఋషులలోపల, అగ్రణీః=శ్రేష్ఠుఁడయిన, తే=నీయొక్క, గురుః=గురువు, కుశల్యపి=క్షేమముగలవాఁడా! యతః=ఏగురువువలన, త్వయా=నీచేత, అశేషం=సమస్తమయిన, జ్ఞానం=జ్ఞానము, లోకేన = జనముచేత, ఉష్ణరశ్మేః=సూర్యునివలన, చైతన్యమివ=ప్రబోధమువలె, ఆప్తం=పొందఁబడెనో.

అన్వయ.—ఆప్తం=పొందఁబడెనో. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కిం=ఏమి?జ్ఞానం=జ్ఞానము (కర్మణిప్రయోగము). కిమివ=దేనివలె? చైతన్యమివ=ప్రబోధమువలె. కస్మాత్=ఎవనివలన? ఉష్ణరశ్మేః=సూర్యునివలన. కేన=దేనిచేత? లోకేన=జనముచేత. జ్ఞానం కథంభూతం=జ్ఞానమెట్టిది? అశేషం=సమస్తమయినది. కుతః=ఎవనివలన? యతః=ఏగురువువలన. కుశల్యపి=క్షేమముకలవాఁడా!కః=ఎవఁడు? గురుః=గురువు(అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? తే=నీయొక్క. గురుః కథంభూతః=గురువెట్టివాఁడు? అగ్రణీః=శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరిలోపల? ఋషీణాం=ఋషులలోపల. ఋషీణాంకథంభూతానాం=ఋషులెట్టివారు? మంత్రకృతాం=మంత్రవేత్తలయినవారు. కస్యసంబుద్ధిః? హేకుశాగ్రబుద్ధే=ఓయిదర్భాగ్రమువంటి సూక్ష్మబుద్ధిగల కౌత్సర్షీశ్వరుఁడా!

శబ్దరూపసమాసములు —అపి-అవ్య. అగ్రణీః-అగ్రే నయతీత్యగ్రణీః; అగ్రణీః,
ఆగ్రణ్యౌ, అగ్రణ్యః. అగ్రణీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. మంత్రకృతాం-మంత్రాన్ కుర్వం
తీతి మంత్రకృతః, తేషాం మం...తాం; కృతః, కృతౌ, కృతాం. మంత్రకృచ్ఛబ్దః
త, పు, ష, బ. ఋషీణాం-ఋషేః, ఋష్యోః, ఋషీణాం. ఋషిశబ్దః ఇ, పు, ష, బ.
కుశాగ్రబుద్ధే-కుశస్య అగ్రం కుశాగ్రం, కుశాగ్రమివ బుద్ధిర్యస్య సః కుశాగ్రబుద్ధిః.
తస్య సంబుద్ధిః హేకుశాగ్రబుద్ధే; హేబుద్ధే, హేబుద్ధీ, హేబుద్ధయః. కుశాగ్రబుద్ధి
శబ్దః ఇ, పు, సం, ఏ. కుశలీ-కుశలమస్యాస్తీతి కుశలీ; కుశలీ, కుశలినౌ, కుశలినః. కుశ
లిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ.
తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. యతః-
యస్మాత్, యతః. తసిలంత మవ్య. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మ
చ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. జ్ఞానం-జ్ఞానం, జ్ఞానే, జ్ఞానాని. జ్ఞానశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.
అశేషం-అశేషం, అశేషే, అశేషాణి. అశేషశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆత్తం-ఆత్తం,
ఆత్తే, ఆత్తాని. ఆత్తశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. లోకేన-లోకేన, లోకాభ్యాం, లోకైః.
లోకశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. చైతన్యం-చైతన్యం, చైతన్యే, చైతన్యాని. చైతన్యశబ్దః
అ, న, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ఉష్ణరశ్మేః-ఉష్ణాః రశ్మయో యస్యసః ఉష్ణరశ్మిః,
తస్మాత్ ఉ...శ్మేః; రశ్మేః, రశ్మిభ్యాం, రశ్మిభ్యః. ఉష్ణరశ్మిశబ్దః ఇ, పు, పం, ఏ.

వ్యాఖ్య.—అప్యగ్రణీరితి. హేకుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే 'కుశాగ్రీయమతిః
ప్రోక్తస్సూక్ష్మదర్శీచయః పుమా' నితిహలాయుధః. మంత్రకృతాం మంత్రద్రష్టౄణాం,
'సుకర్మపాప మం'త్రేత్యాదినా క్విప్. ఋషీణా మగ్రణీః, శ్రేష్ఠః, తే తవ, గురుః, కుశ
ల్యపి క్షేమవాన్ కిం? అపి ప్రశ్నే 'గర్హాసముచ్చయ ప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపీ'త్య
మరః. యతః యస్మాత్, గురోః త్వయా అశేషం జ్ఞానం, లోకేన, ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యా
త్, చైతన్యం, ప్రబోధ ఇవ, ఆత్తం, స్వీకృతం.

భావము.—సూర్యుఁడు లోకులకు సకలపదార్థజ్ఞానమొసఁగునట్లు దర్భకొనవలె
సూక్ష్మమయిన బుద్ధిగల మీకు సమస్తపదార్థజ్ఞానమును బోధపఱచుచు మంత్రజ్ఞులలో
శ్రేష్ఠుఁడగు నీ గురువు కుశలముగ నున్నాఁడా?

శ్లో. కాయేన వాచా మనసాఽపి శశ్వ
ద్యత్సంభృతం వాసవధైర్యలోపి,
ఆపాద్యతే న వ్యయ మంతరాయైః
కచ్చిన్మహర్షే స్త్రివిధం తప స్తత్. ౫

పదచ్ఛేదము.—కాయేన, వాచా, మనసా, అపి, శశ్వత్, యత్, సంభృతం, వాసవధైర్యలోపి, ఆపాద్యతే, న, వ్యయం, అంతరాయైః, కచ్చిత్, మహర్షేః, త్రివిధం, తపః, తత్.

అర్థము.—కాయేన=ఉపవాసాదిశరీరశోషణవ్యాపారముచేతను, వాచా=వేదపాఠముచేతను, మనసాపి=గాయత్రీజపాదిచేతను, వాసవధైర్యలోపి-వాసవ=దేవేంద్రుని యొక్క, ధైర్య=ధైర్యమును, లోపి=పోఁగొట్టుచుండెడి, యత్ = ఏతపస్సు, శశ్వత్=మాటిమాటికి, సంభృతం=సంపాదింపఁబడెనో, మహర్షేః=పరతంతుఋషియొక్క, త్రివిధం=వాఙ్మనఃకాయ జన్యమయిన, తత్ తపః=ఆతపస్సు, అంతరాయైః=ఇంద్రునిచే పంపఁబడినయప్సరస్త్రీల శాపము మొదలయిన విఘ్నములచేత, వ్యయం=నాశమును, నాపాద్యతేకచ్చిత్=పొందింపకయున్నదా ఏమి?

ఆకాంక్ష.—నాపాద్యతే కచ్చిత్=పొందింపఁబడకయున్నదా ఏమి? కైః=వేనిచేత? అంతరాయైః=ఇంద్రప్రేషితాప్సరశ్శాపాది విఘ్నములచేత. కిం=ఏమి? తత్ తపః =ఆతపస్సు. కం=దేనిని? వ్యయం=నాశమును. 'అంతరాయైః' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'తత్తపః' అనెడిప్రథమాంతకర్మపదమును, 'వ్యయం' అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'నాపాద్యతే కచ్చిత్' అనెడి క్రియాపదంబునున్నదిగనుక, ద్వికర్మకకర్మణిప్రయోగము తత్ తపః కథంభూతం=ఆతపస్సెట్టిది? త్రివిధం=వాఙ్మనఃకాయ జన్యమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? మహర్షేః=పరతంతుఋషియొక్క. సంభృతం=సంపాదింపఁబడెనో. కేన=ఎవరిచేత? మహర్షిణా=పరతంతుఋషిచేత. కిం=ఏమి? యత్=ఏ తపస్సు. (కర్మణిప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? శశ్వత్=మాటిమాటికిని, తపః కథంభూతం=తపస్సెట్టిది? వాసవధైర్యలోపి=దేవేంద్రునియొక్క ధైర్యమును పోఁగొట్టుచుండునది. కేనాపి=దేనిచేతను? మనసాపి=గాయత్రిజపాదిచేతను. పునః కయా=ఇంక దేనిచేతను? వాచా=వేదపాఠముచేతను. పునఃకేన=ఇంకయు దేనిచేతను? కాయేన=ఉపవాసాది శరీరశోషణవ్యాపారముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—కాయేన-కాయేన, కాయాభ్యాం, కాయైః. కాయశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. వాచా-వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. వాక్ఛబ్దః చ, స్త్రీ, తృ, ఏ. మనసా-మనసా, మనోభ్యాం, మనోభిః. మనశ్శబ్దః స, న, తృ, ఏ. అపి-అవ్యయం. శశ్వత్-అవ్య. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. సంభృతం-సంభృతం, సంభృతే, సంభృతాని. సంభృతశబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. వాసవధైర్యలోపి-ధీరస్యభావః ధైర్యం, వాసవస్యధైర్యం వాసవధైర్యం, వా...ర్యం లుంపతీతి వా...లోపి; లోపి, లోపినీ, లోపీని. వాసవధైర్యలోపిన్ శబ్దః న,న,ప్ర,ఏ. ఆపాద్యతే-ఆపాద్యతే,

ఆపాద్యేతే,ఆపాద్యంతే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'పదగతౌ' విత్యస్మాణ్ణిజంతాద్ధాతోః స్వకర్మ కాత్కర్మణివర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదేప్ర, ఏ. న-అవ్య. వ్యయం-వ్యయం, వ్యయా వ్యయాః. వ్యయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అంతరాయైః-అంతరాయేణ, ఆంతరాయా భ్యాం, అంతరాయైః అంతరాయశబ్దః అ, పు, తృ, బ. కచ్చిత్-అవ్య. మహర్షేః- మహాంశ్చాసౌఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; ఋషేః, ఋష్యోః,ఋషీణాం.మహ ర్షిశబ్దః ఇ,పు,ష, ఏ. త్రివిధం-తిస్రః విధాః యస్య తత్ త్రివిధం; త్రివిధం, త్రివిధే, త్రివిధాని. త్రివిధశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తపః-తపః, తపసీ,తపాంసి. తపశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తత్-త్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కాయేనేతి. కాయేన ఉపవాసాది కృఛ్రచాంద్రాయణాదినా, వా చా వేదపాఠేన, మనసా గాయత్రీజపాదినాపి 'కరణేన, వాసవస్య ఇంద్రస్యధైర్యం లుంపతి భినత్తీతి వాసవధైర్యలోపి, స్వపదాపహారశంకాజనక మిత్యర్థః. యత్తపః, శశ్వ దసకృత్. 'ముహుః పునఃపునః శశ్వ దభీక్ష్ణ మసకృత్సమా' ఇత్యమరః. సంభృతం సంచి తం, మహర్షే ర్వరతంతోః, త్రివిధం వాఙ్మనః కాయజం, తత్ తపః, అంతరాయైః విఘ్నైః, ఇంద్రప్రేషితాప్సరశ్శాపాదిభిః, వ్యయం,నాపాద్యతే కచ్చిత్ ననీయతే కిం?. 'కచ్చిత్కామప్రవేదనే' 'విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇతిచామరః.

భావము.—దేవేంద్రునికి భయోత్పాదకములయిన శరీరసంబంధములయిన ఉప వాసాదివ్రతములును వాగ్రూపములయిన వేదపారాయణాదులును మనస్సంబంధములై న గాయత్రీజపాదులును ఈమూఁడువిధములైన కార్యములతోఁ గూడినతపస్సు దేవేం ద్రునివలన విఘ్నముసంభవింపక మీగురువునకు జరుగుచున్నదా? (గొప్పతపస్సుఁ జేయు వారికిఇంద్రపదవి కలుగుననియు ఇంద్రుఁడు భయపడి ఆతపస్సుచేయువారికిఅప్సరస్త్రీల ద్వారా కామంబుపుట్టించుట మొదలయిన తపోవిఘ్నములఁ జేయుననియుఁ పురాణ ప్రసిద్ధము.)

శ్లో. ఆధారబంధప్రముఖైః ప్రయత్నై
స్సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్,
కచ్చిన్న వాయ్వాదిరుపప్లవో వ
శ్శ్రమచ్ఛిదా మాశ్రమపాదపానామ్. ౬

పదచ్ఛేదము.—ఆధారబంధప్రముఖైః, ప్రయత్నైః, సంవర్ధితానాం, సుత నిర్విశేషం, కచ్చిత్, న, వాయ్వాదిః, ఉపప్లవః, వః, శ్రమచ్ఛిదాం, ఆశ్రమ పాదపానాం.

అర్థము.—ఆధారబంధప్రముఖైః-ఆధార=పాదులయొక్క, బంధ=కట్టుటయే, ప్రముఖైః=మొదలుగాగల, ప్రయత్నైః = ఉపాయములచేత, సుతనిర్విశేషం యథా తథా-సుత=పుత్రులకంటె, నిర్విశేషం యథా తథా=విశేషశూన్యమగునట్టుగాను, సంవర్ధితానాం=వృద్ధిపొందింపఁబడ్డ, శ్రమచ్ఛిదాం-శ్రమ=ఖేదమును, ఛిదాం=పోఁగొట్టుచుండెడి, వః=మీయొక్క, ఆశ్రమ పాదపానాం - ఆశ్రమ=ఆశ్రమమందలి, పాదపానాం=వృక్షములకు, వాయ్వాదిః-వాయు=వాయువే, ఆదిః=మొదలుగాగల, ఉపప్లవః=ఉపద్రవము, న కచ్చిత్=లేకయున్నదా?

ఆకాంక్ష.—న కచ్చిత్ = లేకయున్నదా? కః=ఏమి? ఉపప్లవః=ఉపద్రవము (అకర్మకప్రయోగము). ఉపప్లవః కథంభూతః=ఉపద్రవమెట్టిది? వాయ్వాదిః=వాయువే మొదలుగాగలది. కేషాం=వేనికి? ఆశ్రమపాదపానాం=ఆశ్రమమునందలి వృక్షములకు. కేషాం=ఎవరియొక్క? వః=మీయొక్క. ఆశ్రమపాదపానాం కథంభూతానాం=ఆశ్రమమందలి వృక్షములెట్టివి? శ్రమచ్ఛిదాం=ఖేదమును పోఁగొట్టుచుండునవి. పునః కథంభూతానాం=ఇంకయు నెట్టివి? సంవర్ధితానాం=వృద్ధిబొందింపఁబడ్డవి. కథంభూతం యథా తథా=ఎట్లగునట్టుగా? సుత నిర్విశేషం యథాతథా=పుత్రులకంటె విశేష శూన్యమగునట్టుగా. కైః=వేనిచేత? ప్రయత్నైః=ఉపాయములచేత. ప్రయత్నైః కథంభూతైః=ఉపాయములెట్టివి? ఆధారబంధప్రముఖైః=పాదులయొక్క కట్టడమే మొదలుగ కలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆధారబంధప్రముఖైః-ఆధారాణాం బంధః ఆధారబంధః, ఆ...ధః ప్రముఖః యేషాం తే ఆ...ప్రముఖాః, తైః ఆ...ప్రముఖైః; ప్రముఖేన, ప్రముఖాభ్యాం, ప్రముఖైః. ఆధారబంధప్రముఖశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ప్రయత్నైః-ప్రయత్నేన, ప్రయత్నాభ్యాం, ప్రయత్నైః. ప్రయత్నశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సంవర్ధితానాం-సంవర్ధితస్య, సంవర్ధితయోః, సంవర్ధితానాం. సంవర్ధితశబ్దః అ, పు, ష, బ. సుతనిర్విశేషం-నిర్గతః విశేషో యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా నిర్విశేషం, సుతేభ్యః నిర్విశేషం సుతనిర్విశేషం క్రియావిశేషణమవ్యయమ్. కచ్చిత్-అ. న-అ. వాయ్వాదిః-వాయుః ఆదిర్యస్యసః వాయ్వాదిః; ఆదిః, ఆదీ, ఆదయః. వాయ్వాదిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఉపప్లవః-ఉపప్లవః, ఉపప్లవౌ, ఉపప్లవాః. ఉపప్లవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వః-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. శ్రమచ్ఛిదాం-శ్రమంఛిందంతీతి శ్రమచ్ఛిదః, తేషాం శ్ర...దాం; ఛిదః, ఛిదోః, ఛిదాం. శ్రమచ్ఛిచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. ఆశ్రమపాదపానాం, పాదైః పిబంతీతిపాదపాః, ఆశ్రమే పాదపాః ఆశ్రమపాదపాః, తేషాం ఆ...నాం; పాదపస్య పాదపయోః, పాదపానాం. ఆశ్రమపాదపశబ్దః అ, పు, ష, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఆధారేతి. ఆధారబంధప్రముఖైః ఆలవాల నిర్మాణాదిభిః, ప్రయత్నైరుపాయైః, 'ఆధార ఆలవాలేంబు బంధేఽధికరణేఽపి' చేతి విశ్వః, సుతేభ్యోఽవిర్గతో విశేషోఽతిశయో యస్మిన్ తత్తథా సుతనిర్విశేషం, అవైషమ్యం యథా తథేత్యర్థః, సంవర్ధితానాం, శ్రమచ్ఛిదాం శ్రమాపనోదకానాం, వః యుష్మాకం, ఆశ్రమపాదపానాం ఆశ్రమస్థవృక్షాణాం, వాయ్వాదిః ఆదిగ్రహణాద్దవానల మత్తగజాదిః, ఉపప్లవః బాధా, న కచ్చిత్ నాస్తి కిం?.

భావము.—మీయాశ్రమములో పాదులుకట్టుట మొదలయిన ప్రయత్నముల చేత కుమారునివలె పోషింపఁబడునట్టియుు శ్రమపరిహారమును జేయునట్టిచెట్లకు పెను గాలి కారుచిచ్చు ఏనుఁగులు మొదలగువానిచే నుపద్రవములులేక యున్నవా?

శ్లో. నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో
యేభ్యో నివాపాంజలయః పితౄణామ్,
తాన్యుంఛషష్ఠాంకితసైకతాని
శివాని వస్తీర్థజలాని కచ్చిత్. ౮

పదచ్ఛేదము.—నిర్వర్త్యతే, యైః, నియమాభిషేకః, యేభ్యః, నివాపాంజలయః, పితౄణాం, తాని, ఉంఛ షష్ఠాంకిత సైకతాని, శివాని, వః, తీర్థజలాని, కచ్చిత్.

అర్థము.—యైః=ఏతీర్థోదకములచేత, నియమాభిషేకః-నియమ = నియమార్థమైన, అభిషేకః=స్నానము, నిర్వర్త్యతే=నెరవేర్పఁబడుచున్నదో, యేభ్యః=ఏతీర్థోదకములవలన, ఉద్ధృత్య=ఎత్తి, పితౄణాం = అగ్నిష్వాత్తాదిపితృదేవతలకు, నివాపాంజలయః=తర్పణాంజలులు, నిర్వర్త్యంతే=నెరవేర్పఁబడుచున్నవో, ఉంఛ షష్ఠాంకిత సైకతాని-ఉంఛ=ప్రకీర్ణోద్ధృత ధాన్యములయందు, షష్ఠ=ఆఱవభాగములచేత, అంకిత = గుఱుతులుకలదిగ చేయఁబడిన, సైకతాని=ఇసుకదిబ్బలుగల, వః=మీయొక్క, తాని= ఆ, తీర్థజలాని=తీర్థోదకములు, శివాని కచ్చిత్=శుభంకరములా ఏమి?

ఆకాంక్ష.—శివానికచ్చిత్=శుభంకరములా ఏమి? కాని=ఏవి? తాని=ఆ తీర్థజలాని=తీర్థోదకములు(అకర్మకప్రయోగము). కేషాం=ఎవరియొక్క? వః=మీయొక్క. తాని తీర్థజలాని కథం భూతాని=ఆతీర్థోదకము లెట్టివి? ఉంఛషష్ఠాంకితసైకతాని=ప్రకీర్ణోద్ధృతధాన్యములయందు ఆఱవభాగము చేత గుర్తులు కలదిగ జేయఁబడ్డ ఇసుకదిబ్బలుకలవి. నిర్వర్త్యంతే=నెరవేర్పఁబడుచున్నవో, కైః=ఎవరిచేతను? యుష్మాభిః = మీచేతను. కే=ఏవి?నివాపాంజలయః=తర్పణాంజలులు (కర్మణిప్రయోగము). కేషాం=ఎవరికి?

పితౄణాం=అగ్నిష్వాత్తాది పితృదేవతలకు. కింకృత్వా = ఏమిచేసి? ఉద్ధృత... =ఎత్తి. కేభ్యః=వేనివలన? యైభ్యః=ఏతీర్థోదకములవలన. నిర్వర్త్యతే=నెరవేర్పఁబడుచు...న్నదో. కైః=ఎవరిచేత? యుష్మాభిః=మీచేత. కః=ఏది? నియమాభిషేకః=నియమ... మయిన స్నానము (కర్మణిప్రయోగము). కైః=వేనిచేత? యైః=ఏతీర్థోదకములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిర్వర్త్యతే-నిర్వర్త్యతే, నిర్వర్త్యేతే, నిర్వ...ర్త్యంతే. నిఃపూర్వకాత్ 'వృతువర్తన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్మణివర్తమా... నేలట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైక వచనాన్తః. యైః-యేన,యాభ్యాం,యైః.యచ్ఛబ్దః ద, న, తృ, బ. నియమాభిషేకః-నియమస్య అభిషేకః ని ..కః; అభిషేకః, అభిషేకౌ, అభిషేకాః. నియమాభిషేకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యేభ్యః-యస్మాత్, యాభ్యాం, యేభ్యః. యచ్ఛబ్దః ద,న, పం,బ.నివాపాంజలయః-నివాపస్య అంజలయః ని ..యః అంజలిః, అంజలీ, అంజలయః. నివాపాంజలిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, బ పితౄణాం-పితుః పిత్రోః,పితౄణాం, పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, బ. తాని-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద న, ప్ర, బ.ఉంఛషష్ఠాంకితసైకతాని-ఉంఛానాంషష్ఠాః ఉంఛషష్ఠాః, ఉంఛషష్ఠైః అం తాని ఉంఛషష్ఠాంకితాని, ఉం...ని సైకతాని యేషు తాని ఉం... సైకతాని ; సైకతం సైకతే,సైకతాని, ఉంఛషష్ఠాంకితసైకతశబ్దః అ,న, ప్ర,బ. శివాని-శివం, శివే,శివా శివశబ్దః అ, న, ప్ర,బ.వః-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛ ద, పు, ష, బ. తీర్థజలాని-తీర్థానిచ తాని జలానిచ(తీర్థానాంజలాని-తీర్థానీ ... జలా తీర్థజలాని; జలం, జలే, జలాని. తీర్థజలశబ్దః అ, న, ప్ర, బ. కచ్చిత్-అవ్యయ.

వ్యాఖ్యా.—నిర్వర్త్యతఇతి. యైః తీర్థజలైః, నియమాభిషేకః నిత్యస్నా నిర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే, యేభ్యః జలేభ్యః, ఉద్ధృత్యేతి శేషః పితౄణా మగ్నిష్వా దీనాం, నివాపాంజలయః తర్పణాంజలయః, 'పితృదానం నివాపస్స్యా' దిత్య నిర్వర్త్యంతే, ఉంఛేషు ప్రకీర్ణోద్ధృతధాన్యేషు, ఉంఛోనామ ప్రకీర్ణానాం ధా నామేకైకశ ఉద్ధరణం షష్ఠైఃషష్ఠభాగైః, పాలకత్వా ద్రాజగ్రాహ్యైః,అంకితాని తాని పులినాని యేషాంతాని తథోక్తాని, వోయుష్మాకం,తాని తీర్థజలాని, శివాని భ ణి కచ్చిత్, అనుపప్లవాని కి మిత్యర్థః. 'ఉంఛోధాన్యాంశ ఆదానం కణశఃశాద్యా శిల'మితి యాదవః, 'షష్ఠాష్టమాభ్యాఞ్' చేతి షష్ఠశబ్దాద్భాగార్థేఞ్ప్రత్యయః, అ పూరణార్థత్వాత్ 'పూరణగుణే'త్యాదినా షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః, సికతాయేషు తి సైకతాని, 'సికతాశర్కరాభ్యాం' చే త్యణ్.

భావము.—స్నానపానపితృతర్పణాదులకు నర్హములయి యుంఛవృత్తి ములలో రాజభాగార్థము తమచేత నుంచఁబడిన యాఱవభాగపుగింజలతో కూడిన

డిబ్బలు గల తీర్థోదకము లుపద్రవరహితములుగా నున్నవా? (ఉంఛవృత్తి యనఁగ కొఠారులు మొదలగు స్థలములలో రాలిన ధాన్యములను ఏరి తెచ్చుకొనుట.

శ్లో. క్రియానిమిత్తే ష్వపి వత్సలత్వా దభగ్నకామా మునిభిః కుశేషు,
తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా కచ్చిన్మృగీణా మనఘా ప్రసూతిః.

పదచ్ఛేదము.—క్రియానిమిత్తేషు, అపి, వత్సలత్వాత్, అభగ్నకామా, మునిభిః, కుశేషు, తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా, కచ్చిత్, మృగీణాం, అనఘా, ప్రసూతిః.

అర్థము.—క్రియానిమిత్తేష్వపి. క్రియా=యాగా ద్యనుష్ఠానములకు, నిమిత్తేష్వపి=సాధనములయినను, కుశేషు=దర్భలయందు, మునిభిః=ఋషులచేత, వత్సలత్వాత్=మృగములయందు స్నేహమువలన, అభగ్నకామా-అభగ్న=కొట్టఁబడనటువంటివి, కామా=ఇచ్ఛగలిగినట్టియు, తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా-తత్=ఆ ఋషులయొక్క, అంక=తొడలనెడి, శయ్యా=పాన్పులయందు, చ్యుత=జాఱినట్టి, నాభినాళా=బొడ్డుచేరులు గలిగిన, మృగీణాం=ఆఁడుజింకలయొక్క, ప్రసూతిః=సంతతి, అనఘాకచ్చిత్=వ్యసనశూన్యమై యున్నదా ఏమి?

అన్వయ.—అనఘాకచ్చిత్ = వ్యసనశూన్యమైయున్నదా ఏమి? కా=ఏది. ప్రసూతిః=సంతతి (అకర్మకప్రయోగము). కాసాం=ఎవరియొక్క? మృగీణాం=మృగస్త్రీలయొక్క. ప్రసూతిః కథంభూతా=సంతతిఎట్టిది? తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా=ఆ ఋషులయొక్క తొడలనెడి పాన్పులయందు జాఱిన బొడ్డుచేర్లుకలది. పునఃకథంభూతా=ఇంకయునెట్టిది? అభగ్నకామా=కొట్టఁబడకయుండెడి ఇచ్ఛగలిగినది. కస్మాత్=దేనివలన, వత్సలత్వాత్ = మృగములయందు స్నేహమువలన. కైః=ఎవరిచేతను? మునిభిః=ఋషులచేతను. కేషు=వేనియందు? కుశేషు=దర్భలయందు. కథంభూతేష్వపి=ఎటువంటివయినను, క్రియానిమిత్తేష్వపి=యాగాద్యనుష్ఠానములకు సాధనములయినను.

శబ్దరూపసమాసములు.—క్రియానిమిత్తేషు-క్రియాణాం నిమిత్తాని క్రియానిమిత్తాని, తేషు క్రి...షు; నిమిత్తే, నిమిత్తయోః, నిమిత్తేషు. క్రియానిమిత్తశబ్దః అ, న, స, బ. అపి-అ. వత్సలత్వాత్-వత్సలస్య భావః వత్సలత్వం, తస్మాత్ వత్సలత్వాత్; వత్సలత్వాత్, వత్సలత్వాభ్యాం, వత్సలత్వేభ్యః వత్సలత్వశబ్దః అ, న, పం, ఏ. అభగ్నకామా-భగ్నోనభవతీత్యభగ్నః, అభగ్నః కామో యస్యాస్సా అభగ్నకామా; కామా, కామే, కామాః, అభగ్నకామాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మునిభిః-మన్యంత ఇతి మునయః,

త్రైః మునిభిః; మునినా, మునిభ్యాం, మునిభిః. మునిశబ్దః ఇ, పు, తృ, బ. ఋషే[illegible] ఋషయోః, ఋషేషు. ఋషిశబ్దః అ, పు, స, బ. తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా- తేషా[illegible] -ఋషే, తదంకాః, తదంకా ఏవ శయ్యాః తదంకశయ్యాః, తదంకశయ్యాసు చ్యుతా[illegible] చ్యుతాని, నాభీనాం నాళాని నాభినాళాని, తదంక...చ్యుతాని నా...ని [illegible] త... స్సా త...ళా; నాళా, నాళే, నాళాః. తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళాశబ్దః [illegible]యస్యా ప్ర, ఏ. కచ్చిత్ -అవ్య. మృగీణాం-మృగాణాం స్త్రియః మృగ్యః, తాసాం మృగీణ[illegible] స్త్రీ, గ్యాః, మృగ్యోః, మృగీణాం. మృగీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. అనఘా-నవిద్యతే అఘం [illegible]యస్యా స్సా అనఘా; అనఘా, అనఘే, అనఘాః. అనఘాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్ర[illegible]సూతిః- ప్రసూతిః, ప్రసూతీ, ప్రసూతయః. ప్రసూతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—క్రియేతి. క్రియానిమిత్తేషు అనుష్ఠానసాధనేష్వపి, ఋషే[illegible], మునిభిః, వత్సలత్వాత్ మృగస్నేహాత్, అభగ్నకామా అప్రతిహతేచ్ఛా, తేషాం [illegible]నీనాం అంకా ఏవ శయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినాళాని యస్యా స్సా తథోక్తా, 'నాళ[illegible] నాళమథా స్త్రియా' మిత్యమరః, మృగీణాం ప్రసూతి స్సంతతిః. అనఘా అవ్యసనా [illegible]చ్చిత్ అనపాయినీ కి మిత్యర్థః, 'దుఃఖేనోవ్యసనేష్వఘ'మితి యాదవః. తేహి వ్యాళభ[illegible]ద్దళ రాత్ర మంక ఏవధారయంతి.

భావము —యాగము మొదలగు కార్యముల కుపయోగమయిన దర్భల [illegible]ప్రేమ చేత నదలింపఁబడక యథేచ్ఛముగ మేయుచుండునవియు, ఋషులతొడలపైఁ[illegible] ఉచుం డెడు బొడ్డుతీఁగలతోఁ బరుండబెట్టుకొనెడు జింకపిల్లలు నెమ్మదిగనున్నవా? ([illegible] ములం బొడ్డుతీఁగలను తినకుండ పిల్లలు తొడపై పవిదినములు పరుండబెట్టుకొనఁబడుచు[illegible]న్నవి).

శ్లో. నీవారపాకాది కడంగరీయై రామృశ్యతే జానపదై ర్నకచ్చి[illegible],
కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః. ౯

పదచ్ఛేదము.—నీవారపాకాది, కడంగరీయైః, ఆమృశ్యతే, జానపదైః, న, క[illegible]చ్చిత్, కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం, వన్యం, శరీరస్థితిసాధనం, వః.

అర్థము.—కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం-కాల = యోగ్యకాలముల[illegible]యందు, ఉపపన్న=వచ్చిన, అతిథి=అభ్యాగతులకు, కల్ప్య=చేయతగిన, భాగం=అంశము[illegible]లుగల, వన్యం=వనమందుబుట్టిన, వః=మీయొక్క, శరీరస్థితిసాధనం-శరీరస్థితి=జీవనమున[illegible]కు, సాధనం=సాధకమయిన, నీవారపాకాది-నీవారపాక=తృణధాన్యమే, ఆది=మొదలు[illegible]గాగల ధాన్యము, జానపదైః=దేశములనుండివచ్చిన, కడంగరీయైః=వృషభాదులచేత, నా[illegible]మృశ్యతే కచ్చిత్=స్పృశింపఁబడకయున్నదా?

స్పృశింపఁబడకయున్నదా? కైః=వేని
ఆకాంక్ష.—నామృశ్యతేకచ్చిత్ = కిం=ఎది?నీవారపాకాది=తృణధాన్యమే మొదలుగా
చేత?కడంగరీయైః=వృషభాదులచేత. కడంగరీయైఃకథంభూతైః=వృషభాదులెట్టివి? జాన
గలధాన్యము (కర్మణిప్రయోగము). నీవారపాకాదికథంభూతం=తృణధాన్యమే మొదలుగాగల
పదైః=దేశములనుండివచ్చినవి. కేషాం=ఎవరియొక్క? వః=
ధాన్యమెట్టిది?శరీరస్థితిసాధనం=జీవనమునకు సాధకమైనది. కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం=యోగ్య
మీయొక్క. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది?
కాలములయందు వచ్చిన అభ్యాగతులకు చేయదగిన అంశములు గలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నీవారపాకాది-పచ్యత ఇతిపాకః, నీ వారస్య పాకః
నీవారపాకః, నీవార...కః. ఆదిర్యస్య తత్ నీ...ది. ఆది; ఆదినీ, ఆదీని. నీవారపా
కాదిశబ్దః ఇ, న, ప్ర, ఏ. కడంగరీయైః-కడంగరమర్హంతీతి కడంగరీయాః, తైః కడంగ
రీయైః; కడంగరీయేన, కడంగరీయాభ్యాం, కడంగరీయైః. కడంగరీయశబ్దః అ,పు,తృ,
బ. ఆమృశ్యతే-ఆమృశ్యతే, ఆమృశ్యేతే, ఆమృశ్యంతే. ఆఙ్పూర్వక 'మృశఆమర్శన'
ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే ప్ర,పు,ఏ. జానపదైః-
జనపదేభ్య ఆగతాః జానపదాః, తైః జానపదైః; జానపదేన, జానపదాభ్యాం, జాన
పదైః. జానపదశబ్దః అ,పు,తృ, బ. న-అ.కచ్చిత్-అ కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం-
కాలేషు ఉపపన్నాః కాలోపపన్నాః, కా...పన్నాశ్చతే అతిథయశ్చ కాలోపపన్నా
తిథయః, కా...తిథీనాం కల్ప్యః కాలం...తిథికల్ప్యః కాల...ల్ప్యః భాగః
యస్యతత్, కాల...గం; భాగం, భాగే, భాగాని, కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగశబ్దః
అ, న, ప్ర, ఏ. వన్యం-వనే భవం వన్యం; వన్యం, వన్యే, వన్యాని. వన్యశబ్దః అ, న,
ప్ర, ఏ. శరీరస్థితిసాధనం, శరీరస్యస్థితిః శరీరస్థితిః, శ...తేః సాధనం శ...నం; సా
ధనం, సాధనే, సాధనాని. శరీరస్థితిసాధనశబ్దః అ,న,ప్ర,ఏ. వః—తవ తే, యువయోః
వాం, యుష్మాకం వః, యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ.

వ్యాఖ్యా—నీవారేతి. కాలేషు యోగ్యకాలేషు, ఉపపన్నానా మాగతానా
మతిథీనాం కల్ప్యః భాగాయస్య తత్తథోక్తం, వనేభవం వన్యం, శరీరస్థితేః జీవనస్య
సాధనం, వః యుష్మాకం, పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం, ధాన్యమితి యావత్. నీ వారస్య
పాకః తృణధాన్యం తదాని దివారపాకాది, ఆదిశబ్దా చ్ఛ్యామాకాదిధాన్యసంగ్రహః.
జనపదేభ్య ఆగతైః జానపదైః,'తత ఆగత' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. కడంగరం బుసమర్హం
తీతి కడంగరీయాః, 'కడంగరదక్షిణాచ్ఛ' చేతి ఛప్రత్యయః. 'కడంగరో బుసంక్లీబే
ధాన్యత్వచి తుషః పుమా' నిత్యమరః; తైర్గోవృషాదిభిః, నామృశ్యతేకచ్చిత్, న స్పృ
శ్యతే కి మిత్యర్థః.

భావము.—అతిథులకనుమీఁకునన్నముఁగల్పించుచామలు మొదలగుధాన్యములు దేశములనుండివచ్చెడుఆవులు ఎద్దులు మొదలయినవానిచేధ్వంసముచేయఁబడకయుఁన్నవా?

శ్లో. అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం
సమ్యగ్వినీయానుమతో గృహాయ,
కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
సర్వోపకారక్షమ మాశ్రమం తే. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—అపి, ప్రసన్నేన, మహర్షిణా, త్వం, సమ్యక్, వినీయ, అనుమతః, గృహాయ, కాలః, హి, అయం, సంక్రమితుం, ద్వితీయం, సర్వోపకారక్షమం, ఆశ్రమం, తే.

అర్థము.—త్వం=నీవు, ప్రసన్నేన=అనుగ్రహోన్ముఖుఁడగున, మహర్షిణా=వరతంతుఋషీశ్వరునిచేత, సమ్యక్=లెస్సగా, వినీయ=శిక్షించి, గృహాయ=గృహస్థాశ్రమస్వీకారముకొఱకు, అనుమతోఽపి=సమ్మతింపఁబడినావా? ఏమి? హి=ఏకారణమువలన, తే=నీకు, సర్వోపకారక్షమం-సర్వ=సమస్తాశ్రమములయొక్క, ఉపకార=ఉపకారమందు, క్షమం=సమర్థమయిన, ద్వితీయం=రెండవదయిన, ఆశ్రమం=గార్హస్థ్యమును, సంక్రమితుం=పొందుటకు, అయం=ఇది, కాలః=కాలమో.

అన్వయము.—కాలః=కాలమో. కః=ఏది? అయం=ఇది. కింకర్తుం=ఏమిసేయుటకు? సంక్రమితుం=పొందుటకు. కం=దేనిని? ఆశ్రమం=గార్హస్థ్యమును. ఆశ్రమం కథంభూతం=గార్హస్థ్యమెట్టిది? ద్వితీయం=రెండవదయినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయుఁనెట్టిది? సర్వోపకారక్షమం=సమస్తాశ్రమములయొక్కయుపకారమందుసమర్థమయినది. కస్య=ఎవనికి? తే=నీకు. కుతః=ఎందువలన? హి=ఏకారణమువలన. అనుమతోఽపి=సమ్మతింపబడినావా? ఏమి? కేన=ఎవరిచేత? మహర్షిణా=వరతంతుఋషీశ్వరునిచేత. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (కర్మణి ప్రయోగము). కస్మై=దేనికొఱకు? గృహాయ=గృహస్థాశ్రమస్వీకారముకొఱకు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? వినీయ=శిక్షించి. కథం=ఎట్లు? సమ్యక్=లెస్సగా. మహర్షిణా కథంభూతేన=వరతంతుఋషీశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? ప్రసన్నేన=అనుగ్రహోన్ముఖుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అపి-అ. ప్రసన్నేన-ప్రసన్నేన, ప్రసన్నాభ్యాం, ప్రసన్నైః. ప్రసన్నశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. మహర్షిణా-మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తేన మహర్షిణా; మహర్షిణా, మహర్షిభ్యాం, మహర్షిభిః. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, తృ, ఏ. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సమ్యక్-అ. వినీయ-ల్యబంతమవ్య. అనుమతః-అనుమతః, అనుమతౌ, అనుమతాః. అనుమతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. గృహాయ-గృహాయ, గృహాభ్యాం, గృహేభ్యః. గృహశబ్దః అ, న, చ, ఏ. కాలః-

కాలః, కాలౌ, కాలాః. కాలశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హి-అ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే, ఇదంశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. సంక్రమితుం-తుమున్నంతమవ్య. ద్వితీయం-ద్వితీయం; ద్వితీయం, ద్వితీయౌ, ద్వితీయాన్. ద్వితీయయోః పూర్ణః ద్వితీయః, తం ద్వితీయం; ద్వితీయం, ద్వితీయౌ, ద్వితీయాన్. ద్వితీయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సర్వోపకారక్షమం-సర్వేషాం ఉపకారః సర్వోపకారః, స... శబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సర్వోపకారక్షమరే క్షమః స...మః, తం స..మం; క్షమం, క్షమౌ, క్షమాన్. సర్వోపకారక్షమ శబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆశ్రమం-ఆశ్రమం, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్. ఆశ్రమశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. తే-తవ తే,యువయోః వాం, యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అపీతి. కించ, త్వం, ప్రసన్నేన మహర్షిణా వరతంతునా, సమ్యగ్విద్యాముపాః శ్యేత్యర్థః, గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుం, నీయ శిక్షయిత్వా. 'క్రియార్థోపపదే'త్యాదినా చతుర్థీ,అనుమతోఽపి అనుజ్ఞాతః కిం,హి యస్మాత్కారణాత్, తే తవ. సర్వేషామాశ్రమాణాం, ఉపకారే, క్షమంశక్తం, 'క్షమంశక్తేహితే త్రిష్వి'త్యమరః; ద్వితీయం ఆశ్రమం గార్హస్థ్యం, సంక్రమితుం ప్రాప్తుం, అయం, కాలోహి, విద్యాగ్రహణానంతర్యాత్తస్యేతిభావః, 'కాలసమయవేలాసుతుమున్' నితి తుమున్ప్రత్యయః, సర్వోపకారక్షమ మిత్యత్రమనుః 'యథామాతరమాశ్రిత్య సర్వేజీవంతి జంతవః, వర్తంతే గృహిణస్తద్వ దాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమా' ఇతి.

భావము.—సర్వాశ్రమస్థులకు నుపకారకమగు గృహస్థాశ్రమమునకిది తగినకాలము గాన దయాళువగు వరతంతుమహర్షి మీకుఁ జక్కఁగవిద్యలఁ గఱపి వివాహమొనర్చుకొన ననుజ్ఞ యిచ్చెనా?

అవ. కుశలప్రశ్నం విధాయ ఆగమనప్రశ్నం చికీర్షు రాహ.—

శ్లో. తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం
మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే,
అప్యాజ్ఞయా శాసితు రాత్మనా వా
ప్రాప్తోఽసి సంభావయితుం వనాన్మామ్. ౧౧

పదచ్ఛేదము—తవ, అర్హతః, న, అభిగమేన, తృప్తం, మనః,నియోగక్రియయా, ఉత్సుకం, మే, అపి, ఆజ్ఞయా, శాసితుః, ఆత్మనా, వా, ప్రాప్తః, అసి, సంభావయితుం, వనాత్, మాం.

అర్థము.—అర్హతః=పూజ్యుఁడయిన,తవ=నీయొక్క, అభిగమేన=రాకచేత,మే=నాయొక్క, మనః=మానసంబు,నతృప్తం=సంతుష్టమయినదికాలేదు. కింతు=మఱేమనిన, నియోగక్రియయా-నియోగ=ఆజ్ఞయొక్క, క్రియయా=చేయుటయందు, ఉత్సుకం=

ఆసక్తమయినది. శాసితుః=శిక్షకుఁడయిన వరతంతుఋషియొక్క, ఆజ్ఞయాపి=ఆజ్ఞచేతనో ఆత్మనా వా=నీచేతనో, మాం=నన్ను, సంభావయితుం=బహుమానము చేయుటకు, వనాత్ =వనమువలన, ప్రాప్తః=వచ్చినవాఁడవు, అసి=అగుచున్నావు.

ఆకాంక్ష — అసి=అగుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్మకప్రయోగము) కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? ప్రాప్తః=వచ్చినవాఁడు. కస్మాత్ =దేనినుండి? వనాత్ =వనమునుండి. కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? సంభావయితుం=బహుమానముచేయుటకు. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను. కేన వా=ఎవనిచేతనో? ఆత్మనా=తనచేతనో. కయాపి=దేనిచేతనో? ఆజ్ఞయాపి=ఆజ్ఞచేతనో. కస్య=ఎవనియొక్క? శాసితుః=శిక్షకుఁడయిన వరతంతుఋషియొక్క. ఉత్సుకం=ఆసక్తమయినది. కిం=ఏది? మనః=మనస్సు (అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. కేన=దేనిచేత? అభిగమేన=వచ్చుటమాత్రముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. తవ కథంభూతస్య=నీవెట్టివాఁడు? అర్హతః=పూజ్యుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తవ - తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అర్హతః-అర్హతః, అర్హతోః, అర్హతాం. అర్హచ్ఛబ్దః త, పు, ష, ఏ. న-అ. అభిగమేన-అభిగమేన, అభిగమాభ్యాం, అభిగమైః. అభిగమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తృప్తం - తృప్తం, తృప్తే, తృప్తాని. తృప్తశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. మనః-మనః, మనసీ, మనాంసి. మనశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. నియోగక్రియా-నియోగస్యక్రియా నియోగక్రియా, తయా నియోగక్రియయా; క్రియయా, క్రియాభ్యాం, క్రియాభిః. నియోగక్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఉత్సుకం-ఉత్సుకం, ఉత్సుకే, ఉత్సుకాని. ఉత్సుకశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అపి-అ. ఆజ్ఞయా-ఆజ్ఞయా, ఆజ్ఞాభ్యాం, ఆజ్ఞాభిః. ఆజ్ఞాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. శాసితుః-శాసితుః, శాసిత్రోః, శాసితౄణాం. శాసితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. ఆత్మనా-ఆత్మనా, ఆత్మభ్యాం, ఆత్మభిః. ఆత్మన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ, వా-అ. ప్రాప్తః-ప్రాప్తః, ప్రాప్తౌ, ప్రాప్తాః. ప్రాప్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అసి-అసి, స్థః, స్థ. 'అసభు' వీత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సంభావయితుం-తుమున్నంతమవ్యయం. వనాత్ -వనాత్, వనాభ్యాం, వనేభ్యః. వనశబ్దః అ, న, పం, ఏ. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తవేతి. అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య, 'అర్హః ప్రశంసాయా'మితి శతృప్రత్యయః, తవ, అభిగమేన ఆగమనమాత్రేణ, మే మమ, మనః, నతృప్తం న తుష్టం, కింతు, నియోగక్రియయా ఆజ్ఞాకరణేన, ఉత్సుకం ఉత్కంఠం, 'తత్పరే ప్రసితా

సక్తా విస్తార్థోద్యుక్త ఉత్సుక' ఇత్యమరః. 'ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చే'తిసప్త మ్యర్థే తృతీయా. శాసితుర్గురో రాజ్ఞయా౽పి ఆజ్ఞయా వా, ఆత్మనావా స్వతోవా, 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన'మితితృతీయా. మాం, సంభావయితుం బహూకర్తుం, పవాత్ప్రాప్తో౽సి, గుర్వర్థంవా స్వార్థం వా త్వదాగమన మిత్యర్థః.

భావము.—పూజ్యులగు మీరువచ్చుటమాత్రములోనే నాకు సంతోషములేదు. మీరు గురువాజ్ఞను వచ్చితిరో? స్వార్థముకై వచ్చితిరో? ఆవిషయమై తమయాజ్ఞను నెరవేర్చుటయందే నాకు కుతూహల మున్నది.

శ్లో. ఇ త్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య
రఘో రుదారా మపి గాం నిశమ్య,
స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశ
స్త మిత్యవోచ ద్వరతంతుశిష్యః. ౧౨

పదచ్ఛేదము.- ఇతి, అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య, రఘోః, ఉదారాం, అపి, గాం, నిశమ్య, స్వార్థోపపత్తిం, ప్రతి, దుర్బలాశః, తం, ఇతి, అవోచత్, వరతంతు శిష్యః.

అర్థము.—అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య-అర్ఘ్యపాత్ర = మృణ్మయపాత్రము చేత, అనుమిత=ఊహింపఁబడిన, వ్యయస్య=సర్వస్వత్యాగఁబుగలిగిన, రఘోః=రఘుమహా రాజుయొక్క, ఇతి=ఈపూర్వోక్తప్రకారమయిన, ఉదారామపి = ఔదార్యయుక్తమ యిన, గాం=వాక్కును, నిశమ్య=విని, వరతంతుశిష్యః=వరతంతుఋషికి శిష్యుఁడయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడు, స్వార్థోపపత్తిం-స్వార్థ=స్వకార్యముయొక్క, ఉపపత్తింప్రతి=సిద్ధి నిగూర్చి, దుర్బలాశస్సన్-దుర్బల=నిర్బలమయిన, ఆశస్సన్ =ఇష్టార్థముకలవాఁడగుచు, తం=ఆరఘుమహారాజునుఁగూర్చి, ఇతి=ఈవక్ష్యమాణప్రకారముగ, అవోచత్ =పలికెను.

ఆకాంక్ష.— అవోచత్ =పలికెను. కః=ఎవఁడు? వరతంతుశిష్యః=వరతంతుఋషికి శిష్యుఁడయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడు. కం=ఎవనిఁగూర్చి? తం=ఆరఘుమహారాజునుగూర్చి (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈవక్ష్యమాణప్రకారముగ. కథంభూతస్సన్= ఎటువంటివాఁడగుచు? దుర్బలాశస్సన్ =నిర్బలమయినఇష్టార్థముకలవాఁడగుచు. కాంప్రతి =దేనినిగూర్చి? స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి=స్వకార్యముయొక్క సిద్ధినిగూర్చి. కింకృత్వా= ఏమిచేసి? నిశమ్య=విని. కాం=దేనిని? గాం=వాక్కును. కథంభూతామపి=ఎటువంటిదైన ను? ఉదారామపి=ఔదార్యయుక్తమయినను. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయుఁ నెట్టిది? ఇతి=

ఈపూర్వోక్త ప్రకారమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క. రఘోః కథంభూతస్య=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య=మృణ్మయపాత్రచేత ఊహింపఁబడిన సర్వత్యాగముకలవాఁడు

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అ. అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య-అర్ఘాయఇదం అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యస్య పాత్రం అర్ఘ్యపాత్రం, అ...త్రేణఅనుమితః అ...త్రానుమితః, అ..మితః వ్యయో యస్య సః అ...యః, తస్య అ...యస్య; వ్యయస్య, వ్యయయోః, వ్యయానాం. అర్ఘ్యపాత్రానుమిత వ్యయశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. ఉదారాం-ఉదారాం, ఉదారే, ఉదారాః. ఉదారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అపి-అ. గాం-గాం, గావౌ, గాః. గోశబ్దః ఓ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నిశమ్య-ల్యబంతమవ్య. స్వార్థోపపత్తిం-స్వస్య అర్థః స్వార్థః, స్వార్థస్య ఉపపత్తిః స్వా...త్తిః, తాం స్వా...త్తిం; ఉపపత్తిం, ఉపపత్తీ, ఉపపత్తీః స్వార్థోపపత్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ. ద్వి, ఏ. ప్రతి-అ. దుర్బలాశః-దుర్బలా ఆశా యస్యసః దు...శః; ఆశః, ఆశౌ, ఆశాః. దుర్బలాశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఇతి-అ. అవోచత్-అవోచతాం, అవోచన్, 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచి' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వరతంతుశిష్యః-వరతంతోః శిష్యః వ...ష్యః; శిష్యః, శిష్యౌ, శిష్యాః. వరతంతుశిష్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. అర్ఘ్యపాత్రేణ మృణ్మయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వత్యాగోయస్యతస్యరఘోః, ఇతి ఉక్తప్రకారాం, ఉదారాం ఔదార్యయుక్తామపి, గాం వాచం 'మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే' ఇత్యేవంరూపాం, 'స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్యదృష్ట్యాస్త్రీయాంపుంసిగౌ'రిత్యమరః. నిశమ్య శ్రుత్వా, వరతంతుశిష్యః కౌత్సః, స్వార్థోపపత్తింస్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి, దుర్బలాశస్సన్ మృణ్మయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథస్సన్, తం రఘుం, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ, అవోచత్ ఉక్తవాన్.

భావము.—ఈలాగున రఘుమహారాజు ఔదార్యయుక్తమగుమాటనుచెప్పినను ఆయన సర్వస్వమును దానముచేసిన సంగతిని స్పష్టపఱచెడు మృణ్మయపాత్రకలిగియుండుటచేత గురుదక్షిణను సంపాదించుకొనెడి నిమిత్తము కౌత్సముని తానువచ్చిన కార్యమీడేరదని యూహించి ఈ యడుగున నుదాహరింపఁబడెడి వాక్యాన మందలించెను,

శ్లో. సర్వత్ర నో వార్త మవేహి రాజ
న్నాథే కుత స్త్వ య్యశుభం ప్రజానామ్,
సూర్యే తప త్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా. ౧౩

పదచ్ఛేదము.—సర్వత్ర, నః, వార్తం, అవేహి, రాజన్, నాథే, కుతః, త్వయి, అశుభం, ప్రజానామ్, సూర్యే, తపతి, ఆవరణాయ, దృష్టేః, కల్పేత, లోకస్య, కథం, తమిస్రా.

అర్థము.—హేరాజన్=ఓ రాజా! సర్వత్ర=అంతటను, నః=మాకు, వార్తం=స్వాస్థ్యమును, అవేహి=తెలుసుకొనుము. త్వయి=నీవు, నాథేసతి=ప్రభువగుచుండఁగా, ప్రజానాం=ప్రజలకు, అశుభం=దుఃఖము, కుతః=ఎక్కడిది? తథాహి=అదేసరి, సూర్యే=సూర్యుఁడు, తపతిసతి=ప్రకాశించుచుండఁగ, తమిస్రా=అంధకారసమూహము, లోకస్య=జనముయొక్క, దృష్టేః=దృష్టియొక్క, ఆవరణాయ=ఆచ్ఛాదనము సేయుటకు, కథం=ఎట్లు, కల్పేత=సమర్థమగును?

ఆకాంక్ష.—కల్పేత=సమర్థమగును. కా=ఏది? తమిస్రా = అంధకారసమూహము (అకర్మకప్రయోగము). కథం = ఎట్లు? కస్మై = దేనికొఱకు? ఆవరణాయ=ఆచ్ఛాదనము సేయుటకు. కస్యాః=దేనియొక్క? దృష్టేః=దృష్టియొక్క. కస్యాః=దేనియొక్క? లోకస్య=జనముయొక్క. కథంభూతేసతి=ఎట్టివాఁడగుచుండఁగ? తపతిసతి=ప్రకాశించుచుండఁగ. కస్మిన్=ఎవఁడు? సూర్యే=సూర్యుఁడు. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి. కుతః=ఎక్కడిది? కిం = ఏమి. అశుభం=దుఃఖము (అకర్మకప్రయోగము). కాసాం=ఎవరికి? ప్రజానాం=ప్రజలకు. కథంభూతేసతి=ఎట్టివాఁడగుచుండఁగ. నాథే సతి=ప్రభువగుచుండఁగ. కస్మిన్=ఎవఁడు? త్వయి = నీవు. అవేహి = తెలిసికొనుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? వార్తం=స్వాస్థ్యమును (సకర్మకప్రయోగము). కేషాం=ఎవరికి? నః=మాకు. కుత్ర = ఎక్కడ? సర్వత్ర=అంతట. కస్యసంబుద్ధిః? హేరాజన్=ఓయి రాజా!

శబ్దరూపసమాసములు.—సర్వత్ర-సర్వస్మిన్ సర్వత్ర. త్రలంతమవ్య. నః-మమ, మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. వార్తం-వార్తం, వార్తే, వార్తాని. వార్తశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం, అవేత. అవ ఆజ్ ఇత్యుపసర్గద్వయ పూర్వకాత్. 'ఇణ్ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. రాజన్-హేరాజన్, హేరా

గా, హేరాజానః. రాజన్ శబ్దః న,పు,సం,ఏ. నాథే-నాథే, నాథయోః, నాథేషు. థశబ్దః అ,పు, స,ఏ. కుతః-తసిలంతమవ్య. త్వయి-త్వయి, యువయోః, యుష్మాసు. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. అశుభం-శుభం నభవతీత్యశుభం;అశుభం,అశుభే,అశు భాని. అశుభశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. సూర్యే-సూర్యే, సూర్యయోః, సూర్యేషు. సూర్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తపతి-తపతి, తపతోః, తపత్సు. తపచ్ఛబ్దః త,పు,స,ఏ.ఆవరణాయ-ఆవరణాయ ఆవరణాభ్యాం, ఆవరణేభ్యః. ఆవరణశబ్దః అ,న,చ,ఏ.దృష్టేః-దృష్ట్యోః, దృష్టేః, దృష్ట్యోః, దృష్టీనాం. దృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ. కల్పేత-కల్పేత, కల్పేయా తాం, కల్పేరన్. 'క్లృపూ సామర్థ్యే' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకా త్కర్తరి సంభావనా యాం లిఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. లోకస్య-లోకస్య, లోకయోః, లోకానాం. లోకశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. కథం-అ తమిస్రా-తమిస్రా, తమిస్రే, తమిస్రాః. తమిస్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సర్వత్రేతి. హేరాజన్,సర్వత్ర, నః అస్మాకం, వార్తం స్వాస్థ్య మవేహి, 'వార్తంఫల్గున్యరోగే చే'త్యమరః. 'వార్తంపాటవ మారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్య మనామయ'మితి యాదవః;నచైతదాశ్చర్య మిత్యత ఆహ-నాథేతి,త్వయినాథే ఈశ్వరే సతి, ప్రజానా మశుభం దుఃఖం, కుతః,తథాహి-అర్థాంతరం న్యస్యతి సూర్యఇత్యాదినా-సూర్యే తపతి ప్రకాశమానే సతి,తమిస్రా తమ స్తతిః, 'తమిస్రంతిమిరం రోగే తమిస్రాతు తమ స్తతౌ, కృష్ణపక్షనిశాయాంచే' తి విశ్వః; లోకస్య జనస్య, 'లోకస్తు భువనే జన'ఇ త్యమరః; దృష్టేరావరణాయ ఆవరణం కర్తుం,కథం కల్పేత, సంపద్యేత,నకల్పేతేత్యర్థః, దృష్టిమావరీతుం నాలమిత్యర్థః.కృపేరల మర్థత్వా త్తద్యోగే'నమ స్స్వస్తీ'త్యాదినాచతు ర్థీ.అలమితి పర్యాప్త్యర్థ మితి భగవా న్భాష్యకారః, క్లృపి సంపద్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా.

భావము.—నీవు ప్రభువయియుండఁగా నెవరికేమి లోపము? సూర్యుఁడు ప్రకాశించునపుడు చీఁకటియుండదు గదా?

అవ. 'తవార్హత' ఇత్యాది యదుక్తం తన్నచిత్ర మిత్యాహ.—

శ్లో. భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషుకులోచితా తే పూర్వాన్మహాభాగతయాఽతిశేషే,
వ్యతీతకాల స్త్వహ మభ్యుపేత స్త్వా మర్థిభావా దితి మే విషాదః.

పదచ్ఛేదము.—భక్తిః, ప్రతీక్ష్యేషు, కులోచితా, తే, పూర్వాన్, మహా భాగ, తయా, అతిశేషే, వ్యతీతకాలః, తు, అహం, అభ్యుపేతః, త్వాం, అర్థిభా వాత్, ఇతి, మే, విషాదః.

అర్థము.—ప్రతీక్ష్యేషు=పూజ్యులయందు, భక్తిః=అనురాగము, తే=నీయొ కులోచితా-కుల=వంశముచేత, ఉచితా=అభ్యసింపబడినది. హే మహాభాగ=ఓయి సార్వభౌముఁడయిన రఘుమహారాజా! తయా=ఆభక్తిచేత, పూర్వాన్=పూర్వమందుండి వారిని, అతిశేషే=అతిక్రమించుచున్నావు. కింతు = మఱేమనిన, అహం=నేను, వ్యతీతకాలస్సన్-వ్యతీత=గడవఁబడిన, కాలస్సన్=కాలముకలవాఁడగుచు, అర్థిభావాత్ = యాచకత్వమువలన, త్వాం=నిన్ను, అభ్యుపేతః=పొందితిని. ఇతి=ఇట్లని, మే=నాకు విషాదః=వ్యసనము.

ఆకాంక్ష.—విషాదః=వ్యసనము. కస్య=ఎవనికి? మే=నాకు. కిమితి = ఏమని? ఇతి=ఇట్లని. అభ్యుపేతః=పొందితిని. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. కం=ఎవని? త్వాం=నిన్ను (సకర్మకప్రయోగము). కస్మాత్=ఎందువలన?అర్థిభావాత్=యాచకత్వమువలన. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? వ్యతీతకాలస్సన్ = అతిక్రమింపఁబడ్డకాలము గలవాఁడగుచు. కథం=ఎట్లు? కింతు=మఱేమనిన? అతిశేషే = అతిక్రమించుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాన్=ఎవరిని? పూర్వాన్=పూర్వమందుండినవారిని (సకర్మకప్రయోగము). కయా=దేనిచేత? తయా=ఆభక్తిచేత. తస్యసంబుద్ధిః? హే మహాభాగ=ఓయి సార్వభౌముఁడయిన రఘుమహారాజా! కులోచితా = వంశముచేత అభ్యసింపఁబడినది. కా=ఏమి? భక్తిః=అనురాగము (అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? తే=నీయొక్క. కేషు=ఎవరియందు? ప్రతీక్ష్యేషు=పూజ్యులయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—భక్తిః-భక్తిః, భక్తీ, భక్తయః. భక్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రతీక్ష్యేషు-ప్రతీక్ష్యే, ప్రతీక్ష్యయోః, ప్రతీక్ష్యేషు. ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ, పు, స, బ. కులోచితా-కులేన ఉచితా కులోచితా; ఉచితా,ఉచితే,ఉచితాః. కులోచితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు,ష,ఏ. పూర్వాన్-పూర్వం, పూర్వౌ, పూర్వాన్. పూర్వశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. మహాభాగ-మహాభాగో యస్య సః మహాభాగః, తస్యసంబుద్ధిః హే మహాభాగ; హే మహాభాగ, హేమహాభాగౌ, హే మహాభాగాః. మహాభాగశబ్దః అ,పు,సం, ఏ. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, తృ, ఏ. అతిశేషే-అతిశేషే, అతిశయాథే, అతిశేధ్వే, అతి పూర్వక'శీఙ్ స్వప్నే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.వ్యతీతకాలః-వ్యతీతః కాలో యేన సః, వ్య...లః; కాలః, కాలౌ, కాలాః. వ్యతీతకాలశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తు-అ. అహం-అహం, ఆవాం, వయం. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అభ్యుపేతః-అభ్యుపేతః, అభ్యుపేతౌ, అభ్యుపేతాః. అభ్యుపేతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ త్వాం-త్వాం త్వా, యువాం వాం, యుష్మాన్ వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద,పు,ద్వి,ఏ.అర్థిభావాత్ -

అర్థినః భావః అర్థిభావః, తస్మాత్ అర్థిభావాత్; భావాత్, భావాభ్యాం, భావేభ్యః. అర్థిభావశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఇతి-అ. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. విషాదః-విషాదః, విషాదౌ, విషాదాః. విషాదశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — భక్తిరితి. ప్రతీక్ష్యేషు పూజ్యేషు, 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. భక్తిరనురాగ విశేషః, తే, తవ, కులోచితా కులాభ్యస్తా, 'అభ్యస్తేఽప్యుచితంన్యాయ్య' మితి యాదవః. హే మహాభాగ సార్వభౌమ, తయాభక్త్యా, పూర్వాన్, అతిశేషే అతివర్తసే, కింతు సర్వత్ర వార్తం చేత్తర్హి ఖిన్న ఇవ దృశ్యసే, అత ఆహ-వ్యతీతేతి, అహం వ్యతీతకాలః అతిక్రాంతకాలస్సన్, అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్, త్వాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి, ఇతి మే, విషాదః క్లేశః.

భావము.—ఓ సర్వభూమీశా! పూజ్యులవిషయమందు భక్తి మాకులమందుఁ బుట్టినది. నీవు ఆవిషయములో మాపూర్వులకంటె యధికుఁడవు. అయినను నేను కాలముమించిపోయినపిమ్మట నిన్ను యాచింపవచ్చితిఁగదా యని వ్యసనపడుచున్నాను.

శ్లో. శరీరమాత్రేణ నరేంద్ర తిష్ఠన్నాభాసి తీర్థప్రతిపాదితర్ధిః,
ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతి స్తంబేన నీవార ఇ వావశిష్టః. ౧౫

పదచ్ఛేదము.—శరీరమాత్రేణ, నరేంద్ర, తిష్ఠన్, ఆభాసి, తీర్థప్రతిపాదితర్ధిః, ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః, స్తంబేన, నీవారః, ఇవ, అవశిష్టః.

అర్థము.—హేనరేంద్ర=ఓ రఘుమహారాజ! తీర్థప్రతిపాదితర్ధిః-తీర్థ=సత్పాత్రమందు, ప్రతిపాదిత=ఇవ్వఁబడ్డ, ఋద్ధిః=సమృద్ధిగలిగిన, త్వం=నీవు, శరీరమాత్రేణ=దేహమాత్రముచేత, తిష్ఠన్=ఉండునట్టివాఁడవయి, ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః-ఆరణ్యక=అరణ్యమందుండెడి మునిప్రముఖులచేత, ఉపాత్త=స్వీకరింపఁబడిన, ఫల=ఫలమనెడు, ప్రసూతిః=సంతతికలిగినటువంటి, స్తంబేన=కాండముచేత, అవశిష్టః=మిగిలిన, నీవార ఇవ=తృణధాన్య సస్యమువలె, ఆభాసి=ప్రకాశించుచున్నావు.

ఆకాంక్ష.—ఆభాసి=ప్రకాశించుచున్నావు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్మకప్రయోగము). కఇవ=దేనివలె? నీవారఇవ=తృణధాన్యసస్యమువలె. నీవారః కథంభూతః=తృణధాన్యసస్యమెట్టిది? అవశిష్టః=మిగిలినది. కేన=దేనిచేత? స్తంబేన=కాండముచేత. పునః కథంభూతః=ఇంకయుంనెట్టిది? ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః=అరణ్యమందుండెడి మునిప్రముఖులచేత స్వీకరింపఁబడిన ఫలమనెడి సంతతికలిగినది. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడవయి? తిష్ఠన్=ఉండుచున్నవాఁడవయి. కేన=దేనిచేత? శరీరమాత్రేణ=

ఘితుం యోగ్యః శ్లాఘ్యః, అత్యంతం శ్లాఘ్యః శ్లాఘ్యతరః; శ్లాఘ్యతరః, శ్లాఘ్యతరౌ,
శ్లాఘ్యతరాః. శ్లాఘ్యతరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హి-ఆ. వృద్ధేః-వృద్ధ్యాః, వృద్ధేః, వృద్ధి
భ్యాం, వృద్ధిభ్యః. వృద్ధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—స్థానఇతి. భవాన్, ఏకనరాధిపస్సన్ సార్వభౌమస్సన్, మఖజం
యజ్ఞజన్యం, నవిద్యతే కించ న యస్యసో౽కించనః దరిద్రః తస్యభావ స్తత్వం ఆకించ
నత్వం నిర్ధనత్వం, వ్యనక్తి ప్రకటయతి. తత్ప్రకటనం, స్థానే యుక్తం, 'యుక్తే ద్వేసాం
ప్రతం స్థాన' ఇత్యమరః. తథాహి-సురైః, దేవైః, పర్యాయేణ, 'ప్రథమాం పిబతే వహ్ని
ర్ద్వితీయాం పిబతే రవి' రితి, సోమోత్పత్తి విహితక్రమేణేత్యర్థః. పీతస్య హిమాంశో
శ్చంద్రమసః, 'హిమాంశు శ్చంద్రమాశ్చంద్ర' ఇత్యమరః. కళాక్షయః, వృద్ధేః ఉపచ
యాత్, శ్లాఘ్యతరో౽హి వరఃఖలు, 'తనిమ్నా శోభంతే గళిత విభవా శ్చార్థిషున్పాః'
ఇతి న్యాయాదితిభావః. అతః కామందకః. 'ధర్మార్థం క్షీణకోశస్య క్షీణత్వ మపి శోభ
తే, సురైః పీతావశేషస్య కృష్ణపక్షే విధోరివే'తి.

భావము.—నీవు సార్వభౌముఁడవయి యాగార్థముగ సర్వస్వము నిచ్చినందున
డబ్బులేనివాఁడవుగా నగపడుచున్నావు. అదియుక్తమే. దేవతలు చంద్రునికళలను కృష్ణ
పక్షమున పానముచేసినను శుక్లపక్షములో నాయనకు వృద్ధికరముగా యున్నది.

శ్లో. తదన్యత స్తావ దనన్యకార్యో
గుర్వర్థ మాహర్తు మహం యతిష్యే,
స్వస్త్యస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం ౧౭
శరద్ఘనం నార్దతి చాతకో౽పి.

పదచ్ఛేదము.—తత్, అన్యతః, తావత్, అనన్యకార్యః, గుర్వర్థం, ఆహర్తుం,
అహం, యతిష్యే, స్వస్తి, అస్తు, తే, నిర్గళితాంబుగర్భం, శరద్ఘనం, న, అర్దతి,
చాతకః, అపి.

అర్థము.—తత్=ఆకారణమువలన, అనన్యకార్యః=ప్రయోజనాంతర రహితుఁడ
నయిన, అహం=నేను, అన్యతస్తావత్=మఱియొక దాతవలననే, గుర్వర్థం=గురుధనమును,
ఆహర్తుం=ఆర్జించుటకు, యతిష్యే=యత్నముచేయఁగలను. తే=నీకొఱకు, స్వస్తి=శుభము,
అస్తు=అవుగాక. తథాహి=అదేసరి, చాతకో౽పి=చాతకపక్షియు, నిర్గళితాంబుగర్భం-నిర్గ
ళిత=వెళ్లివచ్చిన, అంబు=ఉదకము, గర్భం=గర్భమందుగలిగిన, శరద్ఘనం=శరత్కాలమే
ఘమును, నార్దతి=యాచింపదు.

ఆకాంక్ష.—నార్దతి=యాచింపదు. కో౽పి=ఏదియు? చాతకో౽పి=చాతకపక్షియు. కం=దేనిని? శరద్ఘనం=శరత్కాలమేఘమును (సకర్మకప్రయోగము). శరద్ఘనంకథంభూతం=శరత్కాలమేఘమెట్టిది? నిర్గళితాంబుగర్భం=వెళ్ళివచ్చిన ఉదకమే గర్భమందు కలిగినది, కథం=ఎట్లు? తథాహి=ఆదేసరి. అస్తు=అవుగాక. కిం=ఏది? స్వస్తి=శుభము (అకర్మకప్రయోగము). కస్మై=ఎవరికొఱకు? తే=నీకొఱకు. యతిష్యే=యత్నముచేయఁగలను. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను (అకర్మకప్రయోగము). కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? ఆహర్తుం=ఆర్జించుటకు, కం=దేనిని? గుర్వర్థం=గురుధనమును. కుతస్తావత్=ఎవనివలననే? అన్యతస్తావత్=మఱియొక దాతవలననే. అహం కథంభూతః = నేనెట్టివాఁడను? అనన్యకార్యః=ప్రయోజనాంతర రహితుఁడయినవాఁడను. కుతః=ఎందువలన? తత్=ఆ కారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు —తత్-అ. అన్యతః-అన్యస్మాత్ అన్యతః తసిలంతమవ్య, తావత్-అ. అనన్యకార్యః-అన్యంచతత్ కార్యంచ అ...ర్యం, నవిద్యతే అన్యకార్యం యస్య సః, అ...ర్యః; కార్యః, కార్యౌ, కార్యాః. అనన్యకార్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. గుర్వర్థం-గురోః అర్థః గుర్వర్థః, తం గుర్వర్థం; అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్. గుర్వర్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆహర్తుం-తుమున్నంత మవ్య. అహం-అహం, ఆవాం, వయం. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. యతిష్యే-యతిష్యే, యతిష్యావహే, యతిష్యామహే. 'యతీ ప్రయత్నే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభవిష్యదర్థేల్‌ృట్ ఆత్మనేపదే ఉత్తమపు, ఏ. స్వస్తి-అవ్య. అస్తు-అస్తుస్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అసభువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. తే-తుభ్యం తే, యువాభ్యాం వాం, యుష్మభ్యం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ, నిర్గళితాంబు గర్భం-నిర్గళితంచ తత్ అంబుచ ని...బు, ని..బ్వేవ గర్భేయస్య సః, ని...ర్భః, తం ని...ర్భం; గర్భం, గర్భౌ, గర్భాన్. నిర్గళితాంబుగర్భశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శరద్ఘనం-శరదిఘనః శరద్ఘనః, తం శ...నం; ఘనం, ఘనౌ, ఘనాన్. శరద్ఘనశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. న-అ. అర్దతి, అర్దతః, అర్దంతి. 'అర్దగతౌ యాచనేచే'త్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. చాతకః-చాతకః, చాతకౌ, చాతకాః. చాతకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అ.

వ్యాఖ్యా.—తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్, అనన్యకార్యః ప్రయోజనాంతర రహితః, అహమన్యతస్తావత్ వదాన్యాంతరాదేవ, 'యావత్తావచ్చసాకల్యే౽వధౌమానే౽వధారణే' ఇత్యమరః. గుర్వర్థం గురుధనం, ఆహర్తుం ఆర్జితుం, యతిష్యే ఉద్యోక్ష్యే, తే తుభ్యం, స్వస్తి శుభం, అస్తు, 'నమస్స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ తథాహి-చాతకో౽పి, 'ధరణీపతితం తోయం చాతకానామ్మృతాకరం'ఇతి హేతోః అనన్యగతికో౽పీత్యర్థః. సిర్గ

శితం అంబ్వేవగర్భే యస్య తం, శరద్ఘనం శరన్మేఘం, నార్దతి న యాచతే, 'అర్దగతౌ యాచనే చే'తిధాతుః, 'యాచనార్థే రణే౽ర్దన' మితి యాదవః.

భావము.—కావున ఇతరకార్యోద్దేశము లేని నేను గురుదక్షిణనుగూర్చి మఱియొకదాతను యాచింపఁదలఁచుచున్నాను. నీకు శుభముగలుగుగాక! వర్షబిందువులనే పానము చేయుచాతకపక్షియు వర్షాకాలము మీఱినపిమ్మట వర్షబిందువులకై మేఘమును యాచింపదు.

శ్లో. ఏతావ దుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
శిష్యం మహర్షే ర్నృపతి ర్నిషిధ్య,
కిం వస్తు విద్య న్గురవే ప్రదేయం
త్వయా కియ ద్వేతి త మన్వయుఙ్క్త. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—ఏతావత్, ఉక్త్వా, ప్రతియాతుకామం, శిష్యం, మహర్షేః, నృపతిః, నిషిధ్య, కిం, వస్తు, విద్వన్, గురవే, ప్రదేయం, త్వయా, కియత్, వా, ఇతి, తం, అన్వయుఙ్క్త.

అర్థము.—ఏతావత్=ఇంతవచనమును, ఉక్త్వా=చెప్పి, ప్రతియాతుకామం=వెళ్లిపోవుటకు ఇచ్ఛగలిగిన, మహర్షేః=వరతంతుఋషికి, శిష్యం=శిష్యుఁడయిన కౌత్సఋషిని, నృపతిః=రఘుమహారాజు, నిషిధ్య=అడ్డగించి, హేవిద్వన్=ఓవిద్వాంసుఁడవయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడ, త్వయా=నీచేతను, గురవే=గురువయిన వరతంతు ఋషికొఱకు, ప్రదేయం=ఇవ్వతగిన, వస్తు=వస్తువు, కిం=ఏమి, కియద్వా=ఎంతమాత్రము, ఇతి = ఇట్లని, తం=ఆకౌత్సఋషిని, అన్వయుఙ్క్త=అడిగెను.

ఆకాంక్ష.—అన్వయుఙ్క్త=అడిగెను. కః=ఎవఁడు? నృపతిః=రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆకౌత్సఋషి (సకర్మకప్రయోగము). కిమితి=ఏమని ? ఇతి=ఇట్లని. కథంభూతం=ఎట్టిది? కియత్=ఎంతమాత్రము. కిం=ఏమి? వస్తు=వస్తువు. వస్తు కథంభూతం=వస్తువెట్టిది? ప్రదేయం=ఇవ్వతగినది. కస్మై=ఎవనికొఱకు? గురవే=గురువయిన వరతంతు ఋషికొఱకు. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కస్యసంబుద్ధిః? హే విద్వన్=ఓయి విద్వాంసుఁడవయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడా! కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిషిధ్య=అడ్డగించి. కం=ఎవనిని? శిష్యం=శిష్యుఁడయిన కౌత్సఋషిని, కస్య=ఎవనికి? మహర్షేః=వరతంతుఋషికి. శిష్యం కథం భూతం=శిష్యుఁడయినకౌత్సఋషి యెట్టివాఁడు? ప్రతియాతుకామం=వెళ్లిపోవుటకు ఇచ్ఛగలవాఁడు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉక్త్వా=చెప్పి. కథంభూతం=ఎట్టిదానిని? ఏతావత్=ఇంతవచనమును.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏతావత్ - ఏతత్ప్రమాణ మస్యేత్యేతావత్, తత్ ఏతావత్; ఏతావత్, ఏతావతీ, ఏతావంతి. ఏతావచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి, ఏ. ఉక్త్వా-క్త్వాంత మవ్యయం. ప్రతియాతు కామం - ప్రతియాతుం కామో యస్య సః ప్రతియాతుకామః, తం ప్ర...మం; కామం, కామౌ, కామాన్. ప్రతియాతుకామ శబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శిష్యం-శిష్యం, శిష్యౌ, శిష్యాన్. శిష్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మహర్షేః-మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; ఋషేః, ఋష్యోః, ఋషీణాం. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. నృపతిః - నృపాణాం పతిః నృపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. నిషిధ్య-ల్యబంతమవ్యయం కిం-కిం, కే, కాని. కిమ్శబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. వస్తు-వస్తు, వస్తునీ,వస్తూని. వస్తుశబ్దః ఉ,న,ప్ర,ఏ. విద్వన్ - వేత్తీతి విద్వాన్ - తస్యసంబుద్ధిః హేవిద్వన్; హేవిద్వన్, హేవిద్వాంసౌ, హేవిద్వాంసః. విద్వచ్ఛబ్దః స, పు, సం, ఏ. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః.గురు శబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. ప్రదేయం-ప్రదాతుం యోగ్యం ప్రదేయం; ప్రదేయం, ప్రదేయే, ప్రదేయాని. ప్రదేయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. కియత్ - కింప్రమాణమస్యేతి కియత్; కియత్,కియతీ, కియంతి. కియచ్ఛబ్దః త, న, ప్ర, ఏ. వా-అ. ఇతి-అ. తం-తం,తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అన్వయుఙ్క్త-అన్వయుఙ్క్త, అన్వయుంజాతాం, అన్వయుంజత. అనుపూర్వక 'యుజిర్ యోగే' ఇత్యస్మా ద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఏతావదితి. ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రం వాక్యం, ఉక్త్వా, ప్రతియాతుంకామోయస్య తం ప్రతియాతు కామం, 'తుం కామ మనసోరః' పీతి మకారలోపః. మహర్షేః వరతంతోః శిష్యం కౌత్సం, నృపతిః రఘుః, నిషిధ్య నివార్య, హే విద్వన్, త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం కిమాత్మకం?, కియత్ కిం పరిమాణకంవా?, ఇతి ఏవం,తం కౌత్సం, అన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః.

భావము.—ఈ మాటను చెప్పి వెళ్లిపోవుటకు ప్రయత్నపడినకౌత్సమహర్షిని రఘుమహారాజు అడ్డగించి మీరు గురువునకు నివ్వవలసినదక్షిణ ఏమి? అది యెంతమొత్తమని యడిగెను.

శ్లో. తతో యథావ ద్విహితాధ్వరాయ
తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ,
వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ
విచక్షణః ప్రస్తుత మాచచక్షే. ౧౯

శితం అంబ్వేవగర్భే యస్య తం, శరద్ఘనం శరన్మేఘం, నార్దతి న యాచతే, 'అర్దగతౌ యాచనే చే'తిధాతుః, 'యాచనార్థే రణే౽ర్దన' మితి యాదవః.

భావము.— కావున ఇతరకార్యోద్దేశము లేని నేను గురుదక్షిణనుగూర్చి మఱియొకదాతను యాచింపఁదలఁచుచున్నాను. నీకు శుభముగలుగుఁగాక! వర్షబిందువులనే పానము చేయుచాతకపక్షియుం వర్షాకాలము మీఱినపిమ్మట వర్షబిందువులకై మేఘమును యాచింపదు.

శ్లో. ఏతావ దుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
శిష్యం మహర్షే ర్నృపతి ర్నిషిధ్య,
కిం వస్తు విద్వ న్గురవే ప్రదేయం
త్వయా కియ ద్వేతి త మన్వయుఙ్క్త. ౧౮

పదచ్ఛేదము.— ఏతావత్, ఉక్త్వా, ప్రతియాతుకామం, శిష్యం, మహర్షేః, నృపతిః, నిషిధ్య, కిం, వస్తు, విద్వన్, గురవే, ప్రదేయం, త్వయా, కియత్, వా, ఇతి, తం, అన్వయుఙ్క్త.

అర్థము.— ఏతావత్=ఇంతవచనమును, ఉక్త్వా=చెప్పి, ప్రతియాతుకామం=వెళ్లిపోవుటకు ఇచ్ఛగలిగిన, మహర్షేః=వరతంతుఋషికి, శిష్యం=శిష్యుఁడయిన కౌత్సఋషిని, నృపతిః=రఘుమహారాజు, నిషిధ్య=అడ్డగించి, హేవిద్వన్=ఓవిద్వాంసుఁడ వయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడ, త్వయా=నీచేతను, గురవే=గురువయిన వరతంతు ఋషికొఱకు, ప్రదేయం=ఇవ్వతగిన, వస్తు=వస్తువు, కిం=ఏమి, కియద్వా=ఎంతమాత్రము, ఇతి = ఇట్లని, తం=ఆకౌత్సఋషిని, అన్వయుఙ్క్త=అడిగెను.

అకాంక్ష.— అన్వయుఙ్క్త=అడిగెను. కః=ఎవఁడు? నృపతిః=రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆకౌత్సఋషి (సకర్మకప్రయోగము). కిమితి=ఏమని ? ఇతి=ఇట్లని. కథంభూతం=ఎట్టిది? కియత్=ఎంతమాత్రము. కిం=ఏమి? వస్తు=వస్తువు. వస్తు కథంభూతం=వస్తువెట్టిది? ప్రదేయం=ఇవ్వతగినది. కస్మై=ఎవనికొఱకు? గురవే=గురువయిన వరతంతు ఋషికొఱకు. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత. కస్యసంబుద్ధిః? హే విద్వన్= ఓయి విద్వాంసుఁడవయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడా! కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిషిధ్య=అడ్డగించి. కం=ఎవనిని? శిష్యం=శిష్యుఁడయిన కౌత్సఋషిని, కస్య=ఎవనికి? మహర్షేః=వరతంతుఋషికి. శిష్యం కథం భూతం=శిష్యుఁడయినకౌత్సఋషి యెట్టివాఁడు? ప్రతియాతుకామం=వెళ్లిపోవుటకు ఇచ్ఛగలవాఁడు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉక్త్వా=చెప్పి. కథంభూతం=ఎట్టిదానిని? ఏతావత్=ఇంతవచనమును.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏతావత్ - ఏతత్ప్రమాణ మస్యేత్యేతావత్, తత్ ఏతావత్; ఏతావత్, ఏతావతీ, ఏతావంతి. ఏతావచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి, ఏ. ఉక్త్వా-క్త్వాంత మవ్యయం. ప్రతియాతు కామం - ప్రతియాతుం కామో యస్య సః ప్రతియాతుకామః, తం ప్ర...మం; కామం, కామౌ, కామాన్. ప్రతియాతుకామ శబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శిష్యం-శిష్యం, శిష్యౌ, శిష్యాన్. శిష్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మహర్షేః-మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః; ఋషేః, ఋష్యోః, ఋషీణాం. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. నృపతిః - నృపాణాం పతిః నృపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. నిషిధ్య-ల్యబంతమవ్యయం కిం-కిం, కే, కాని. కిమ్‌శబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. వస్తు-వస్తు, వస్తునీ, వస్తూని. వస్తుశబ్దః ఉ, న, ప్ర, ఏ. విద్వన్ - వేత్తీతి విద్వాన్ - తస్యసంబుద్ధిః హేవిద్వన్; హేవిద్వన్, హేవిద్వాంసౌ, హేవిద్వాంసః. విద్వచ్ఛబ్దః స, పు, సం, ఏ. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. ప్రదేయం-ప్రదాతుం యోగ్యం ప్రదేయం; ప్రదేయం, ప్రదేయే, ప్రదేయాని. ప్రదేయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. కియత్ - కింప్రమాణమస్యేతి కియత్; కియత్, కియతీ, కియంతి. కియచ్ఛబ్దః త, న, ప్ర, ఏ. వా-అ. ఇతి-అ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అన్వయుఙ్క్త-అన్వయుఙ్క్త, అన్వయుంజాతాం, అన్వయుంజత. అనుపూర్వక 'యుజిర్ యోగే' ఇత్యస్మా ద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఏతావదితి. ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రం వాక్యం, ఉక్త్వా, ప్రతియాతుంకామోయస్య తం ప్రతియాతు కామం, 'తుం కామ మనసోరపి' తి మకారలోపః. మహర్షేః వరతంతోః శిష్యం కౌత్సం, నృపతిః రఘుః, నిషిధ్య నివార్య, హే విద్వన్, త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం కిమాత్మకం?, కియత్ కిం పరిమాణకంవా?, ఇతి ఏవం, తం కౌత్సం, అన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, 'ప్రశ్నో ఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః.

భావము.—ఈ మాటను చెప్పి వెళ్లిపోవుటకు ప్రయత్నపడినకౌత్సమహర్షిని రఘుమహారాజు అడ్డగించి మీరు గురువునకు నివ్వవలసినదక్షిణ ఏమి? అది యెంతమొత్తమని యడిగెను.

శ్లో. తతో యథావ ద్విహితాధ్వరాయ
తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ,
వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ
విచక్షణః ప్రస్తుత మాచచక్షే. ౧౯

పదచ్ఛేదము.—తతః, యథావద్విహితాధ్వరాయ, తస్మై, స్మయావేశవివర్జితాయ, వర్ణాశ్రమాణాం, గురవే, సః, వర్ణీ, విచక్షణః, ప్రస్తుతం, ఆచచక్షే.

అర్థము.—తతః=అనంతరమందు, యథావద్విహితాధ్వరాయ-యథావత్=యథాయోగ్యముగ, విహిత=అనుష్ఠింపఁబడిన, అధ్వరాయ=యజ్ఞముకలిగిన, స్మయావేశవివర్జితాయ-స్మయ=గర్వముయొక్క, ఆవేశ=ప్రవేశముచేత, వివర్జితాయ=రహితుఁడైన, వర్ణాశ్రమాణాం=బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును, ఆశ్రమాణాం=బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును, గురవే=నియామకుఁడయిన, తస్మై=ఆరఘుమహారాజునకొఱకు, విచక్షణః=విద్వాంసుఁడయిన, వర్ణీ=బ్రహ్మచారిఅయిన, సః=ఆకౌత్సఋషి, ప్రస్తుతం=ప్రకృతకార్యమును, ఆచచక్షే=చెప్పెను.

ఆకాంక్ష.—ఆచచక్షే=చెప్పెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆకౌత్సఋషి. కిం=దేనిని? ప్రస్తుతం=ప్రకృతకార్యమును (సకర్మకప్రయోగము). సకథంభూతః=ఆకౌత్సఋషి ఎట్టివాఁడు? వర్ణీ=బ్రహ్మచారియైనవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకను ఎట్టివాఁడు? విచక్షణః=విద్వాంసుఁడయినవాఁడు. కస్మై=ఎవనికొఱకు? తస్మై=ఆరఘుమహారాజునకొఱకు. తస్మై కథంభూతాయ=ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? గురవే=నియామకుఁడయినవాఁడు. కేషాం=వేనికి? వర్ణాశ్రమాణాం=బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును-బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును. పునః కథంభూతాయ=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? స్మయావేశవివర్జితాయ=గర్వముయొక్క ప్రవేశముచేత విడువఁబడినవాఁడు. పునః కథంభూతాయ = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? యథావద్విహితాధ్వరాయ=యథాయోగ్యముగ అనుష్ఠింపఁబడ్డ యజ్ఞముకలవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? తతః=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అ. యథావద్విహితాధ్వరాయ - యథాఅర్హమితీతి యథావత్, య...త్ విహితః య...హితః, య...తః అధ్వరోయేన సః య...రః, తస్మై య...య; అధ్వరాయ, అధ్వరాభ్యాం, అధ్వరేభ్యః. యథావద్విహితాధ్వరశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. తస్మై-తస్మై, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ. స్మయావేశవివర్జితాయ-స్మయస్య ఆవేశః స్మయావేశః, స్మ...శేన వివర్జితః స్మ...తః, తస్మై స్మ...య; వివర్జితాయ, వివర్జితాభ్యాం, వివర్జితేభ్యః. స్మయావేశవివర్జితశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. వర్ణాశ్రమాణాం-వర్ణాశ్చ ఆశ్రమాశ్చ వ...మాః, తేషాం వ...మాణాం; వర్ణాశ్రమాః, వర్ణాశ్రమాన్, వర్ణాశ్రమైః, వర్ణాశ్రమేభ్యః, 2 వర్ణాశ్రమాణాం, వర్ణాశ్రమేషు. అ, పు. వర్ణాశ్రమశబ్దో నిత్యంబహువచనేషష్ఠీ, బ. గురవే-గురవే, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. వర్ణీ-వర్ణీ, వర్ణినౌ, వర్ణినః, వర్ణిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర. ఏ. విచక్షణః-విచక్షణః, విచక్షణౌ, విచక్షణాః.

విచక్షణశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రస్తుతం-ప్రస్తుతం, ప్రస్తుతే, ప్రస్తుతాని. ప్రస్తుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆచచక్షే-ఆచచక్షే, ఆచచక్షాతే, ఆచచక్షిరే. ఆఙ్పూర్వక 'చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాంవాచి' త్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తతఇతి. తతః అనంతరం, యథావత్ యథార్హం, అర్హార్థే వతిప్రత్యయః, విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ, సదాచారాయేత్యర్థః. స్మయావేశవివర్జితాయ గర్వాభినివేశశూన్యాయ, అనుద్ధతాయేత్యర్థః, వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ, గురవే నియామకాయ, 'వర్ణాస్స్యుర్బ్రాహ్మణాదయ' ఇత్యమరః, 'బ్రహ్మచారీగృహీవానప్రస్థో భిక్షుశ్చతుష్టయే, ఆశ్రమోఽస్త్రీ' త్యమరః, వర్ణాశ్రమాణాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః. తస్మై రఘవే, విచక్షణః విద్వాన్, వర్ణీ బ్రహ్మచారీ, 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణ' ఇత్యమరః. 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణీ'తి ఇనిప్రత్యయః, స కౌత్సః, ప్రస్తుతం ప్రకృతం, ఆచచక్షే కథయామాస.

భావము.—ఏమియుఁ గొఱఁతలేకుండ శాస్త్రప్రకారముగ యజ్ఞముఁజేసినవాఁడును, గర్వము లేనివాఁడును, వర్ణాశ్రమధర్మములను జరిపెడువాఁడునగు రఘుమహారాజుతో విద్వాంసుఁడును బ్రహ్మచారియునయిన కౌత్సఋషి ప్రకృతార్థమును విన్నవింపఁదొడఁగెను.

శ్లో. సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షి
ర్విజ్ఞాపితోఽభూద్గురుదక్షిణాయై,
స మే చిరాయాస్ఖలితోపచారాం
తాం భక్తిమేవాగణయత్పురస్తాత్. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—సమాప్తవిద్యేన, మయా, మహర్షిః, విజ్ఞాపితః, అభూత్, గురుదక్షిణాయై, సః, మే, చిరాయ, అస్ఖలితోపచారాం, తాం, భక్తిం, ఏవ, అగణయత్, పురస్తాత్.

అర్థము.—సమాప్తవిద్యేన-సమాప్త=ముగింపఁబడిన, విద్యేన = చతుర్దశవిద్యలుగల, మయా = నాచేత, మహర్షిః = వరతంతుఋషి, గురుదక్షిణాయై = గురుదక్షిణాస్వీకారముకొఱకు, విజ్ఞాపితః=విజ్ఞాపనచేయఁబడినవాఁడు, అభూత్ =అయెను. సచ=ఆగురువైన వరతంతుఋషియు, చిరాయ=బహుకాలముననుండి, అస్ఖలితోపచారాం-అస్ఖలిత=అవిచ్ఛిన్నములయిన, ఉపచారాం = ఉపచారములుగల, మే=నాయొక్క, తాం=ఆ, భక్తిమేవ=భక్తినే, పురస్తాత్ =మొదట, అగణయత్ =ఎంచెను.

ఆకాంక్ష.—అగణయత్=ఎంచెను. కశ్చ=ఎవఁడును? సచ=ఆ గురువయిన
తంతుఋషియు. కాంమేవ=దేనినే? తాంభక్తిమేవ=ఆభక్తినే (సకర్మకప్రయోగము
కదా=ఎపుడు? పురస్తాత్=మొదట. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క తాంభక్తి
కథంభూతాం=ఆభక్తి యెట్టిది? అస్ఖలితోపచారాం = అవిచ్ఛిన్నములయిన ఉపచా
ములుకలది. కుతః=ఎప్పటినుండి? చిరాయ=బహుకాలముననుండి. అభూత్=ఆయెను
కః=ఎవఁడు? మహర్షిః=వరతంతుఋషి (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎటువంటి
వాఁడు? విజ్ఞాపితః=విజ్ఞాపన సేయఁబడ్డవాఁడు. కస్మై=దేనికొఱకు? గురుదక్షిణాయై=
గురుదక్షిణా స్వీకారముకొఱకు. కేన=ఎవని చేత? మయా=నాచేత. మయా కథంభూ
తేన=నేనెట్టివాఁడను? సమాప్తవిద్యేన=ముగింపఁబడ్డ చతుర్దశవిద్యలు కలవాఁడను.

శబ్దరూపసమాసములు.—సమాప్తవిద్యేన-సమాప్తాః విద్యాః యేన సః స...
ద్యః, తేన స...న. విద్యేన; విద్యాభ్యాం, విద్యైః. సమాప్తవిద్యశబ్దః అ, పు, తృ,
ఏ. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. మహర్షిః-
మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః. ఋషిః; ఋషీ, ఋషయః. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు,
ప్ర, ఏ. విజ్ఞాపితః-విజ్ఞాపితః, విజ్ఞాపితౌ, విజ్ఞాపితాః. విజ్ఞాపితశబ్దః అ, పు, ప్ర,
ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మ
కాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. గురుదక్షిణాయై, గురోః దక్షిణా,గు...ణా
తస్యై గు...యై; దక్షిణాయై, దక్షిణాభ్యాం, దక్షిణాభ్యః. గురుదక్షిణాశబ్దః ఆ,
స్త్రీ, చ, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మే-మమ మే, ఆవయోః
నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. చిరాయ-అ. అస్ఖలితోపచారాం-అస్ఖ
లితాః ఉపచారాః యస్యాంసా అస్ఖలి...రా, తాం అ..రాం; ఉపచారాం, ఉప
చారే, ఉపచారాః. అస్ఖలితోపచారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛ
బ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. భక్తిం-భక్తిం, భక్తీ, భక్తీః. భక్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఏవ-అ.
అగణయత్-అగణయత్, అగణయతాం, అగణయన్. 'గణసంఖ్యానే' ఇత్యస్మాద్ధాతో
ర్ణిజంతాత్కర్తరిభూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. పురస్తాత్-అ.

వ్యాఖ్యా.—సమాప్తేతి. సమాప్తవిద్యేన మయా, మహర్షిః గురుః, గురుదక్షి
ణాస్వీకారార్థం, విజ్ఞాపితోఽభూత్, సచ గురుశ్చిరాయ చిరాత్, అస్ఖలితోపచారాం
తాం భక్తిమేవ, పురస్తాత్ప్రథమం, అగణయత్ సంఖ్యాతవాన్, భక్త్యైవ సంతుష్టః
కిం దక్షిణయే త్యుక్తవా నిత్యర్థః. అథవా భక్తి మేవ తాం దక్షిణాం అగణయ దితి
యోజ్యమ్-

భావము.—నేను సమస్తవిద్యల నేర్చుకొన్న పిమ్మట గురుదక్షిణఁ దీసికొమ్మని వర
తంతుఋషితో విన్నవించితిని. ఆయన నేను అవిచ్ఛిన్నముగా సలిపినభక్తిశుశ్రూషలే
మొదట చాలు ననెను.

శ్లో. నిర్బంధసంజాతరుషాऽర్థకార్శ్య
మచింతయిత్వా గురుణాऽహ ముక్తః,
విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే
కోటీశ్చతస్రో దశ చాహ రేతి. ౨౧

పదచ్ఛేదము.—నిర్బంధసంజాతరుషా, అర్థకార్శ్యం, అచింతయిత్వా, గురుణా, అహం, ఉక్తః, విత్తస్య, విద్యాపరిసంఖ్యయా, మే, కోటీః, చతస్రః, దశ, చ, ఆహర, ఇతి.

అర్థము.—నిర్బంధసంజాతరుషా-నిర్బంధ = బలవంతముచేత, సంజాత=పుట్టిన, రుషా=కోపముగలిగిన, గురుణా =వరతంతుబుషిచేత, అర్థకార్శ్యం, అర్థ=ధనముయొక్క, కార్శ్యం=దారిద్ర్యమును, అచింతయిత్వా=ఆలోచించకయే, అహం=నేను, విత్తస్య= ధనము యొక్క, చతస్రః=నాలుగైన, దశ=పదైన, కోటీః=కోట్లను, మే = నాకొఱకు, ఆహర=తీసుకొనిరమ్ము. ఇతి=ఇట్లని, విద్యాపరిసంఖ్యయా-విద్యా=చతుర్దశవిద్యలయొక్క, పరిసంఖ్యయా=సంఖ్యానుసారముచేత, ఉక్తః=చెప్పఁబడితిని.

ఆకాంక్ష.—ఉక్తః=చెప్పఁబడితిని. కేన=ఎవనిచేత? గురుణా=వరతంతు బుషి చేత. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను (కర్మణిప్రయోగము). కయా = దేనిచేత? విద్యాపరి సంఖ్యయా=చతుర్దశవిద్యలయొక్క సంఖ్యానుసారముచేత. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని, ఆహర=తీసుకొనిరమ్ము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాః=వేనిని? కోటీః=కోట్లను (సకర్మ కప్రయోగము). కస్మై=ఎవనికొఱకు? మే=నాకొఱకు. కోటీః కథంభూతాః=కోట్లెటు వంటివి? దశ=పదైనటువంటివి. పునః కథంభూతాః=ఇంకయునెట్టివి? చతస్రః=నాలు గైనవి. కస్య=దేనియొక్క? విత్తస్య=ధనముయొక్క. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అచింత యిత్వా=ఆలోచించకయే. కిం=దేనిని? అర్థకార్శ్యం=ధనముయొక్క దారిద్ర్యమును, గురుణా కథంభూతేన=వరతంతుబుషి ఎట్టివాఁడు? నిర్బంధసంజాతరుషా=బలవంతము చేతఁ బుట్టిన కోపముగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిర్బంధసంజాతరుషా-నిర్బంధేన సంజాతా ని...తా, ని...తా రుట్ యస్య సః ని ..రుట్, తేన ని...రుషా; రుషా, రుడ్భ్యాం, రుడ్భిః. నిర్బంధసంజాతరుట్ఛబ్దః ష, పు, తృ, ఏ. అర్థకార్శ్యం - కృశస్య భావః కార్శ్యం, అర్థస్య కార్శ్యం అ...ర్శ్యం, తత్ అ...ర్శ్యం; కార్శ్యం, కార్శ్యే, కార్శ్యాని. అర్థకార్శ్యశబ్దః అ, న,ద్వి, ఏ. అచింతయిత్వా-క్త్వాంత మవ్యయం.గురుణా-గురుణా, గురుభ్యాం, గురుభిః. గురుశబ్దః ఉ, పు, తృ, ఏ. అహం-అహం, ఆవాం, వయం. అస్మ

చ్ఛబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఉక్తః-ఉక్తః, ఉక్తౌ, ఉక్తాః. ఉక్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. విత్తస్య-విత్తస్య, విత్తయోః, విత్తానాం. విత్తశబ్దః అ, న,ష, ఏ. విద్యాపరిసంఖ్యయా-విద్యానాం పరిసంఖ్యా వి...ఖ్యా, తయా-విద్యా...యా; పరిసంఖ్యయా, పరిసంఖ్యాభ్యాం, పరిసంఖ్యాభిః. విద్యాపరిసంఖ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. మే-మహ్యం మే, ఆవాభ్యాం నౌ, అస్మభ్యం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ. కోటీః-కోటిం, కోటీ, కోటీః. కోటిశబ్దః ఇ, స్త్రీ,ద్వి,బ చతస్రః-చతస్రః, 2. చతసృభిః, చతసృభ్యః.2.చతసృణాం, చతసృషు. చతసృశబ్దః రేఫాంతస్త్రీ, నిత్యబహువచనే. ద్వి, బ. దశ-దశ, 2. దశభిః, దశభ్యః, 2. దశానాం, దశసు. దశన్ శబ్దః న, స్త్రీ. నిత్యంబహువచనే ద్వి, బ. చ-అ. ఆహర-ఆహర, ఆహరతాత్, ఆహరతం, ఆహరత. ఆఙ్పూర్వక 'హృఞ్ హరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి విధ్యర్థే లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అ.

వ్యాఖ్యా.—నిర్బంధేతి.నిర్బంధేన ప్రార్థనాతిశయేన,సంజాతరుషా సంజాతక్రోధేన, గురుణా వరతంతునా, అర్థకార్శ్యం మర్థదారిద్ర్యం, అచింతయిత్వా అవిచార్య, అహం విత్తస్య ధనస్య, చతస్రః దశకోటీః చతుర్దశకోటీః, మే మహ్యమాహర ఆనయ, ఇతి విద్యాపరిసంఖ్యయా విద్యాసంఖ్యానుసారే ణైవ,ఉక్తః 'అంగాని వేదా శ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయ విస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతా శ్చతుర్దశే'తి.

భావము.— నేను గురుదక్షిణ దీసుకోవలసిన దని బలవంతపెట్టినందున వరతంతుఋషికి కోపము వచ్చి ఆయన నేను దరిద్రుఁడనని తెలిసియుం విద్య కొకకోటిచొప్పున పదునాలుగువిద్యలకు పదునాలుగు కోటులద్రవ్యము తెమ్మని సెలవిచ్చెను. (శిక్ష,వ్యాకరణము, ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్పము అను ఆఱువేదాంగములు, ఋక్కు, యజుస్సు, సామము, అథర్వణము అను నాలుగు వేదములు, మీమాంసము, తర్కము, పురాణము, ధర్మశాస్త్రము ఇవి పదునాలుగువిద్యలు.)

శ్లో. సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన,
మత్వా భవంతం ప్రభుశబ్దశేషమ్,
అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరోద్ధు
మల్పేతరత్వా చ్ఛ్రుతనిష్క్రియస్య. ౨౨

పదచ్ఛేదము.—సః, అహం, సపర్యావిధిభాజనేన, మత్వా, భవంతం, ప్రభుశబ్దశేషం, అభ్యుత్సహే, సంప్రతి, న, ఉపరోద్ధుం, అల్పేతరత్వాత్, శ్రుతనిష్క్రియస్య.

అర్థము.—సోఽహం = ఆ నేను, సపర్యావిధిభాజనేన-సపర్యా=పూజయొక్క, విధి=చేయుటయొక్క, భాజనేన=మృణ్మయ పాత్రచేత, భవంతం = నిన్ను, ప్రభుశబ్ద శేషం-ప్రభుశబ్ద=ప్రభుశబ్ద మాత్రమే, శేషం = శేషముగఁగలిగినవానినిగా, మత్వా= తెలిసి, శ్రుతనిష్క్రియస్య=విద్యామూల్యముయొక్క, అల్పేతరత్వాత్ =అతిమహత్తగుట వలన, సంప్రతి = ఇప్పుడు, ఉపరోద్ధుం = నిర్బంధముచేయుటకు, నాభ్యుత్సహే = సహింపను.

ఆకాంక్ష.—నాభ్యుత్సహే=సహింపను. కః=ఎవఁడు? సోఽహం=ఆ నేను. కం= ఎవనిని? భవంతం=నిన్ను (సకర్మక ప్రయోగము). కిం కర్తుం=ఏమిసేయుటకు? ఉపరోద్ధుం=నిర్బంధముచేయుటకు. కదా = ఎపుడు? సంప్రతి=ఇపుడు. కస్మాత్ =దేనివలన? అల్పేతరత్వాత్ = అధికమగుటవలన. కస్య=దేనియొక్క? శ్రుతనిష్క్రియస్య = విద్యా మూల్యముయొక్క. కిం కృత్వా ఏమిచేసి? మత్వా=తెలిసి. కథంభూతం=ఎటువంటివాని నిగా? ప్రభుశబ్దశేషం=ప్రభుశబ్దమాత్రమే శేషముగ కలిగినవానినిగా. కేన=దేనిచేత? సపర్యావిధిభాజనేన = పూజావిధియొక్క మృణ్మయపాత్రముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అహం- అహం, ఆవాం, వయం. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సపర్యా విధిభాజనేన - సపర్యాయాః విధిః స...ధిః, స...ధేః భాజనం స...నం, తేన స...నేన; భాజనేన, భాజనాభ్యాం, భాజనైః. సపర్యావిధిభాజనశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. మత్వా-క్త్వాంత మవ్యయం. భవంతం - భవంతం, భవంతౌ, భవతః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. ప్రభుశబ్దశేషం-ప్రభురితిశబ్దః ప్ర...బ్దః, ప్ర...బ్ద ఏవ శేషో యస్య సః ప్ర...షః, తం ప్ర...షం; శేషం, శేషౌ, శేషాన్. ప్రభుశబ్దశేషశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అభ్యుత్సహే-అభ్యుత్సహే, అభ్యుత్సహావహే, అభ్యుత్సహామహే. అభిఉత్ ఇత్యుపసర్గ ద్వయపూర్వక 'షహ మర్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ ఆత్మనే పదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. సంప్రతి-అ.న-అ. ఉపరోద్ధుం-తుమున్నంతమవ్యయం. అల్పేతరత్వాత్-అల్పాదితరః అల్పేతరః, అ...రస్య భావః అ...త్వం,తస్మాత్ అ .. త్వాత్; అల్పేతరత్వాత్, అల్పేతరత్వాభ్యాం, అల్పేతరత్వేభ్యః. అల్పేతరత్వశబ్దః అ, న, పం,ఏ. శ్రుతనిష్క్రియస్య-శ్రుతానాం నిష్క్రియః శ్రు...యః, తస్య శ్రు...స్య. నిష్క్రియస్య, నిష్క్రియయోః, నిష్క్రియాణాం. శ్రుతనిష్క్రియశబ్దః అ,పు,ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సోఽహమితి. సోహం సపర్యావిధిభాజనేన అర్ఘ్యపాత్రేణ,భవంతం ప్రభుశబ్దమాత్ర మేవ శేషో యస్య తం మత్వా, నిస్స్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః, శ్రుత నిష్క్రియస్య విద్యామూల్యస్య, అల్పేతరత్వా దతిమహత్త్వాత్, సంప్రతి ఉపరోద్ధుం నిర్బంధుం, నాభ్యుత్సహే న సోఢవా నస్మి.

భావము.—నీవు నన్ను మృణ్మయపాత్రస్థద్రవ్యములతో పూజచేసినందున ప్ర[illegible]ఘు శబ్దమాత్రమేకాని యింక నీవద్ద నేదియు లేదని నేను తెలిసికొనుటచే గురుదక్షిణ [illegible]మతి బహుళమయినందున దానిని నిన్ను ఇప్పుడు యాచించుటకు నాబుద్ధి యొప్పలేదు.

శ్లో. ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాంతి రావేదితో వేదవిదాం వరేణ ।
ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తి రేనం జగాద భూయో జగదేకనాథః ॥

పదచ్ఛేదము.—ఇత్థం, ద్విజేన, ద్విజరాజకాంతిః, ఆవేదితః, వేదవిదాం, వరేణ, ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిః, ఏనం, జగాద, భూయః, జగదేకనాథః.

అర్థము.—ద్విజరాజకాంతిః-ద్విజరాజ=చంద్రునియొక్క, కాంతిః=కాంతి వంటి కాంతిగలిగిన, ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిః-ఏనః=పాపమువలన, నివృత్త=వెనుకకు త్రిప్పఁబడిన, ఇంద్రియ=ఇంద్రియముయొక్క, వృత్తిః=వ్యాపారముగల, జగదేకనాథః-జగత్=జగత్తునకు, ఏకనాథ=ఏకప్రభువయిన రఘుమహారాజు, వేదవిదాం=వేదవేత్తలలో పల, వరేణ=శ్రేష్ఠుఁడయిన, ద్విజేన=కౌత్సఋషిచేత, ఇత్థం=ఈప్రకారముగ, ఆవేదితస్సన్=నివేదన చేయఁబడినవాఁడగుచు, ఏనం=ఈకౌత్సఋషినిగూర్చి, భూయః=మరల, జగాద=పలికెను.

అన్వయము.—జగాద=పలికెను. కః=ఎవఁడు? జగదేకనాథః=జగత్తునకు ఏకప్రభువయిన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనినిగూర్చి? ఏనం=ఈకౌత్సమహర్షినిగూర్చి (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? భూయః=మరల. కథంభూతస్సన్ = ఎటువంటివాఁడగుచు? ఆవేదితస్సన్=నివేదన చేయఁబడినవాఁడగుచు. కథం=ఎట్లు? ఇత్థం=ఈ ప్రకారముగ. కేన=ఎవనిచేత? ద్విజేన = కౌత్సఋషిచేత. ద్విజేన కథంభూతేన=కౌత్సఋషి యెట్టివాఁడు? వరేణ=శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడు. కేషాం=ఎవరిలోపల? వేదవిదాం=వేదవేత్తల లోపల. జగదేకనాథః కథంభూతః=జగత్తునకు ఏకప్రభువైన రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిః=పాపమువలన వెనుకకుత్రిప్పఁబడిన ఇంద్రియములయొక్క వ్యాపారముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ద్విజరాజకాంతిః=చంద్రునియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇత్థం-అ. ద్విజేన-ద్వాభ్యాం జాతః ద్విజః, తేన ద్విజేన; ద్విజేన, ద్విజాభ్యాం, ద్విజైః. ద్విజశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ద్విజరాజకాంతిః—ద్విజానాం రాజా ద్వి...జః, ద్వి...జస్య కాంతిరివ కాంతిర్యస్య సః ద్వి...తిః; కాంతిః, కాంతీ, కాంతయః. ద్విజరాజకాంతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆవేదితః-ఆవేదితః, ఆవేదితౌ, ఆవేదితాః. ఆవేదితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వేదవిదాం-వేదాన్ విదంతీతి వేదవిదః, తేషాం వేదవిదాం; విదః, విదోః, విదాం. వేదవిచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. వరేణ-వరేణ, వరాభ్యాం,

రైః. పరశబ్దః అ, పు, త్రి, ఏ. ఏకోనివృత్తేంద్రియవృత్తిః-ఏనసః నివృత్తా ఏ... త్తా, ఇంద్రియాణాం వృత్తిః ఇం... త్తిః ఏ .. త్తా, ఇం .. త్తిర్యేన సః, ఏ... త్తిః; వృత్తిః, వృత్తీ,వృత్తయః. ఏకోనివృత్తేంద్రియవృత్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఏనం-ఏనం,ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. జగాద-జగాద, జగదతుః, జగదుః, 'గదవ్యక్తాయాంవాచి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూయః-అ. జగదేకనాథః-ఏకశ్చాసౌ నాథశ్చ ఏ...థః, జగతః ఏ...థః జ...థః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. జగదేకనాథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. ద్విజరాజకాంతి శ్చంద్రకాంతిః, 'ద్విజరాజ శ్శశధరో నక్షత్రేశ' ఇత్యమరః, 'తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః' 'సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణాగ్ం రాజే'ను శ్రుతేః, ఏనసః పాపా నివృత్తా ఇంద్రియవృత్తిర్యేనసః, జగదేకనాథః రఘుః, వేదవిదాంపరేణ శ్రేష్ఠేన, ద్విజేన కౌత్సేన, ఇత్థమావేదితః నివేదితస్సన్, ఏనంకౌత్సం, భూయః పునః, జగాద.

భావము.—చంద్రునిబోలుకాంతి గలవాఁడును, పాపములు లేనివాఁడును, లోకమునకంతయుఁ బ్రభువైనవాఁడు నగురఘుమహారాజు వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుఁడగుకౌత్సుని వాక్యముల విని యీలాగున ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

శ్లో. గుర్వర్థ మర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా
రఘో స్సకాశా దనవాప్య కామమ్,
గతో వదాన్యాంతర మిత్యయం మే
మా భూ త్పరీవాద నవావతారః. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—గుర్వర్థం,అర్థీ, శ్రుతపారదృశ్వా, రఘోః, సకాశాత్, అనవాప్య,కామం, గతః, వదాన్యాంతరం,ఇతి, అయం,మే,మా,భూత్ ,పరీవాదనవావతారః.

అర్థము.—శ్రుతపారదృశ్వా-శ్రుత=శాస్త్రముయొక్క, పార=అంతమును, దృశ్వా=చూచినవాఁడును, గుర్వర్థం=గురుదక్షిణార్థముగాను, అర్థీ=యాచించెడివాఁడు, రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క, సకాశాత్ =సమీపమునుండి, కామం=ఇష్టార్థమును, అనవాప్య=పొందక, వదాన్యాంతరం=మఱియొకదాతను, గతః=పొందెను. ఇతి=ఇట్లనెడి, అయం=ఈ, పరీవాదనవావతారః-పరీవాద=అపవాదముయొక్క, నవ=నూతనమయిన, అవతారః=ఆవిర్భావము, మే=నాకు, మాభూత్ =కలుగకపోవుగాక.

ఆకాంక్ష.—మాభూత్ =కలుగకపోవుగాక. కః=ఏది? అయం=ఈ, పరీవాదనవావతారః=అపవాదః యొక్క నూతనమయిన ఆవిర్భావము (అకర్మకప్రయోగము).

కస్య=ఎవనికి? మే=నాకు. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లనెడి, గతః=పొందెను. కః=ఎవఁడు? అర్థీ=యాచించువాఁడు. కం=ఎవనిని? వదాన్యాంతరం=మఱియొక దాతను (సకర్మక ప్రయోగము). కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అనవాప్య=పొందక. కం=దేనిని? కామం=ఇష్టార్థమును. కస్మాత్=దేనినుండి? సకాశాత్=సమీపమునుండి, కస్య=ఎవనియొక్క? రఘోః=రఘుమహారాజుయొక్క. కిమర్థం=ఎందుకుగాను? గుర్వర్థం=గురుదక్షిణార్థముగా, అర్థీ=యాచించువాఁడు. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? శ్రుతపారదృశ్వా=శాస్త్రముయొక్క అంతమును చూచినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—గుర్వర్థం-గురవే ఇదం గుర్వర్థం. క్రియావిశేషణమవ్య. అర్థీ-అర్థీ, అర్థినౌ, అర్థినః. అర్థిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. శ్రుతపారదృశ్వా-శ్రుతస్య పారం శ్రు...రం, శ్రు...రం దృష్టవాన్, శ్రు..శ్వా; దృశ్వా, దృశ్వానౌ, దృశ్వానః. శ్రుతపారదృశ్వన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. సకాశాత్-సకాశాత్, సకాశాభ్యాం, సకాశేభ్యః. సకాశశబ్దః అ, పు, ప, ఏ. అనవాప్య-ల్యబంతమవ్య. కామం-కామం, కామౌ, కామాన్. కామశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. గతః-గతః, గతౌ, గతాః. గతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వదాన్యాంతరం-అన్యోవదాన్యః వ...రం, తత్ వ...రం; వదాన్యాంతరం, వదాన్యాంతరే, వదాన్యాంతరాణి. వదాన్యాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇతి-అ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. మా-అ. భూత్-భూత్, భూతాం, భూవన్. 'భూసత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోః అకర్మకాత్కర్తర్యాశిషిలుఙ్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. పరీవాదనవావతారః-నవశ్చాసౌ అవతారశ్చ న...రః, పరీవాదస్య న..రః ప...రః; అవతారః, అవతారౌ, అవతారాః. పరీవాదనవావతారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—గుర్వర్థమితి. శ్రుతస్య శాస్త్రస్య పారం అంతం దృష్టవాన్ శ్రుతపారదృశ్వా, దృశేః క్వనిప్ ప్రత్యయః. గురవే గుర్వర్థం గురుదక్షిణార్థం, అర్థీ యాచకః, విశేషణద్వయేనాపి అస్య అప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ-రఘోస్సకాశాత్ కామం మనోరథమనవాప్య అప్రాప్య, వదాన్యాంతరం దాత్రంతరం, గతః, 'స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌండా బహుప్రదః' ఇత్యమరః. ఇత్యేవంరూపస్య పరీవాదస్య అపవాదస్య నవో నూతనః అవతారః ఆవిర్భావః, మే, మాభూత్ మాస్తు, రఘోరితి స్వనామగ్రహణం సంభావితత్వద్యోతనార్థం. తథాచ-'సంభావితస్య కీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే' ఇతి భావః.

భావము.—శాస్త్రము తుదముట్ట చదివి గురుదక్షిణార్థముగ రఘుమహారాజును యాచింపవచ్చి ఇష్టార్థమును బొందకయే మఱియొక దాతను యాచింపఁబోయినాఁడనెడి

అపవాదము లేకుండునటుల ననుగ్రహింపవలసినది. సంభావితులకు అవమానము మరణమునకంటె నతిశయమయినది.

శ్లో. సత్వం ప్రశస్తే మహితే మదీయే
వసంశ్చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే,
ద్విత్రాణ్యహాన్యర్హసి సోఢుమర్హ
న్యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్. ౨౫

పదచ్ఛేదము.—సః, త్వం, ప్రశస్తే, మహితే, మదీయే, వసన్, చతుర్థః, అగ్నిః, ఇవ, అగ్న్యగారే, ద్విత్రాణి, అహాని, అర్హసి, సోఢుం, అర్హన్, యావత్, యతే, సాధయితుం, త్వదర్థం.

అర్థము.—సః=అటువంటి, త్వం=నీవు, మహితే=పూజసేయఁబడిన, ప్రశస్తే=ప్రసిద్ధమయిన, మదీయే=నాసంబంధియైన, అగ్న్యగారే-అగ్ని=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులయొక్క, అగారే=శాలయందు, చతుర్థః=నాలుగవవాఁడయిన, అగ్నిరివ=యజ్ఞేశ్వరుఁడువలె, వసన్=ఉన్నవాఁడగుచు, ద్విత్రాణి=రెండుమూఁడయిన, అహాని=దినములను, సోఢుం=సహించుటకు, అర్హసి=యోగ్యుఁడవు. హే అర్హన్=ఓయి పూజ్యుఁడవయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడ! త్వదర్థం-త్వత్=నీయొక్క, అర్థం=ప్రయోజనమును, సాధయితుం=సాధించుటకు, యావద్యతే=యత్నము చేయఁగలనో.

ఆకాంక్ష.—యావద్యతే=యత్నముచేయఁగలనో. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను (అకర్మకప్రయోగము). కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? సాధయితుం=సాధించుటకు. కం=దేనిని? త్వదర్థం=నీయొక్కప్రయోజనమును. కస్యసంబుద్ధిః? హే అర్హన్=ఓపూజ్యుఁడవయిన కౌత్సఋషీశ్వరుఁడ. అర్హసి=యోగ్యుఁడవు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (అకర్మకప్రయోగము). కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? సోఢుం=సహించుటకు. కాని=వేనిని? అహాని=దినములను. అహాని కథంభూతాని=దినములెట్టివి? ద్విత్రాణి=రెండుమూఁడయినవి. కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడగుచు? వసన్=ఉన్నవాఁడగుచు. క ఇవ=ఎవఁడువలె? అగ్నిరివ=యజ్ఞేశ్వరుఁడువలె. అగ్నిః కథంభూతః=యజ్ఞేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? చతుర్థః=నాలుగవవాఁడయినవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? అగ్న్యగారే=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులయొక్క శాలయందు. అగ్న్యగారే కథంభూతే=గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులయొక్కశాలయెట్టిది? మదీయే=నాసంబంధియైనది. పునః కథంభూతే=ఇంకయునెట్టిది? ప్రశస్తే=ప్రసిద్ధమయినది. పునః కథంభూతే=ఇంకయునెట్టిది? మహితే=పూజచేయఁబడ్డది. త్వం కథంభూతః=నీవెట్టివాఁడవు? సః=అటువంటివాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ప్రశస్తే-ప్రశస్తే, ప్రశస్తయోః, ప్రశస్తేషు. ప్రశస్తశబ్దః అ, న, స, ఏ. మహితే-మహితే, మహితయోః, మహితేషు. మహితశబ్దః అ, న, స, ఏ. మదీయే-మమ ఇదం మదీయం, తస్మిన్ మదీయే; మదీయే, మదీయయోః, మదీయేషు. మదీయశబ్దః అ, న, స, ఏ. వసన్-వసన్, వసంతౌ, వసంతః. వసచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. చతుర్థః-చతుర్ణాం పూరణః చతుర్థః; చతుర్థః, చతుర్థౌ, చతుర్థాః, చతుర్థశబ్దః, అ, పు, ప్ర, ఏ. అగ్నిః-అగ్నిః, అగ్నీ, అగ్నయః. అగ్నిశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అ. అగ్న్యగారే. అగ్నీనాం అగారం అగ్న్యగారం, తస్మిన్ అ...రే; అగారే, అగారయోః, అగారేషు. అగ్న్యగారశబ్దః అ, న, స, ఏ. ద్విత్రాణి. ద్వేవా త్రీణివా ద్విత్రాణి, తాని ద్విత్రాణి; ద్విత్రాణి, 2, ద్విత్రైః, ద్విత్రేభ్యః, 2, ద్విత్రాణాం, ద్విత్రేషు. ద్విత్రశబ్దః అ, న, నిత్యంబహువచనే ద్వి, బ. అహాని-అహః, అహ్నీ, అహనీ, అహాని. అహన్శబ్దః న, న, ద్వి, బ. సోఢుం-తుమున్నంతమవ్య. అర్హన్-హే అర్హన్, హే అర్హంతౌ, హే అర్హంతః. అర్హచ్ఛబ్దః త, పు, సం, ఏ. యావత్-అ. యతే-యతే, యతావహే, యతామహే. 'యతీ ప్రయత్నే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతిలట్ ఆత్మనేపదే ఉత్తమపు, ఏ. సాదయితుం-తుమున్నంతమవ్య. త్వదర్థం-తవ అర్థః త్వదర్థః, తం త్వదర్థం; అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్, త్వదర్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. సః, త్వం, మహితే పూజితే, ప్రశస్తే ప్రసిద్ధే, మదీయే మత్సంబంధిని, అగ్న్యగారే త్రేతాగ్నిశాలాయాం, చతుర్థోఽగ్నిరివ వసన్, ద్విత్రాణి ద్వే త్రీణివా అహాని దినాని, 'సంఖ్యావ్యయే' త్యాదినా బహువ్రీహిః 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడజబహుగణా' దితి డచ్ప్రత్యయః. సోఢుం మర్హసి. హే అర్హన్ మాన్య త్వదర్థం తవ ప్రయోజనం, సాధయితుం, యావద్యతే యతిష్యే, 'యావత్పురానిపాతయోర్లడి' తి భవిష్యదర్థే లట్.

భావము.—నన్నుగురించి యాచింప వచ్చిన నీవు నాత్రేతాగ్నిగృహములో నాలవయగ్నిపలె రెండుమూడు దినములు వసింపుము. నీకోర్కెని నెఱవేర్చుటకుఁ దగిన యత్నమును జేయుచున్నాఁడను.

శ్లో. తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః
ప్రత్యగ్రహీత్సంగర మగ్రజన్మా,
గా మాత్తసారాం రఘుర ప్యవేక్ష్య
నిష్క్రష్టు మర్థం చకమే కుబేరాత్. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, తస్య, అవితథం, ప్రతీతః, ప్రత్యగ్రహీత్, సంగరం, అగ్రజన్మా, గాం, ఆత్తసారాం, రఘుః, అపి, ఆవేక్ష్య, నిష్క్రష్టుం, అర్థం, చకమే, కుబేరాత్.

అర్థము.—అగ్రజన్మా=బ్రాహ్మణుఁడైన కౌత్సఋషి, ప్రతీతస్సన్=ప్రీతివిశిష్టుఁడయినవాఁడగుచు, తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, అవితథం=అమోఘమయిన, సంగరం=ప్రతిజ్ఞను, తథేతి=అటులేకానియని, ప్రత్యగ్రహీత్=అంగీకరించెను రఘురపి=రఘుమహారాజును, గాం=భూమిని, ఆత్తసారాం-ఆత్త=గ్రహింపఁబడ్డ, సారాం=ధనముగలిగినదానినిగా, ఆవేక్ష్య=చూచి, కుబేరాత్=కుబేరునివలన, అర్థం=ధనమును, నిష్క్రష్టుం=తీసుకొనివచ్చుటకు, చకమే=ఇచ్ఛయించెను.

అన్వయక్రమము.—చకమే=ఇచ్ఛయించెను. కోపి=ఎవఁడును? రఘురపి=రఘుమహారాజును. కం=దేనిని? అర్థం=ధనమును(సకర్మకప్రయోగము) కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు?నిష్క్రష్టుం=తీసుకొనివచ్చుటకు.కస్మాత్=ఎవరివలన?కుబేరాత్=కుబేరునివలన.కింకృత్వా=ఏమిచేసి?అవేక్ష్య=చూచి. కథంభూతాం=ఎటువంటిదానినిగ? ఆత్తసారాం=గ్రహింపఁబడ్డ ధనముగలదానినిగ.కాం=దేనిని? గాం=భూమిని, ప్రత్యగ్రహీత్=అంగీకరించెను.కః=ఎవఁడు?అగ్రజన్మా=బ్రాహ్మణుఁడయిన కౌత్సఋషి. కం=దేనిని?సంగరం=ప్రతిజ్ఞను(సకర్మకప్రయోగము) కిమితి=ఏమని?తథేతి=అట్లనేకానిమ్మని.సంగరంకథంభూతం=ప్రతిజ్ఞయెట్టిది?అవితథం=అమోఘమయినది.కస్య=ఎవనియొక్క?తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క. కథం భూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? ప్రతీతస్సన్=ప్రీతివిశిష్టుఁడయినవాఁడగుచు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తథా-అ. ఇతి-అ. తస్య-తస్య,తయోః,తేషాం.తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అవితథం-వితథోనభవతీత్యవితథః, తం అవితథం, అవితథం; అవితథౌ, అవితథాన్. అవితథశబ్దః అ,పు, ద్వి, ఏ. ప్రతీతః-ప్రతీతః, ప్రతీతౌ, ప్రతీతాః ప్రతీతశబ్దః అ, పు, ప్ర,ఏ. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్యగ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. ప్రతిపూర్వక 'గ్రహ ఉపాదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సంగరం-సంగరం, సంగరౌ,సంగరాన్.సంగరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అగ్రజన్మా-అగ్రంజన్మయస్య సః,అ...న్మా; జన్మానౌ,జన్మానః. అగ్రజన్మన్ శబ్దః న, పు, ప్ర,ఏ. గాం-గాం,గావౌ, గాః.గోశబ్దఃఓ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆత్తసారాం-ఆత్తః సారో యస్యాంసా ఆత్తసారా,తాం ఆత్తసారాం; ఆ...రాం,ఆ...రే, ఆ...రాః.ఆత్తసారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,ద్వి,ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః.రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అ. ఆవేక్ష్య-ల్యబంతమవ్య. నిష్క్రష్టుం-తుమున్నంతమవ్య. అర్థం-అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్.అర్థశబ్దః అ,పు,ద్వి, ఏ. చకమే-చకమే,చక

మాతే, చకమిరే. 'కముకాంతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే క్తిః ఆత్మనే పదే ప్ర,ఏ. కుబేరాత్-కుబేరాత్,కుబేరాభ్యాం, కుబేరేభ్యః,కుబేరశబ్దః అ,పు,పం,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, ప్రతీతః ప్రతీతస్సన్ 'ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీత' ఇత్యమరః.తస్య రఘోః, అవితథమమోఘం,సంగరం ప్రతిజ్ఞాం, అథ, 'ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః, తథేతి, ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార, రఘురపి గాం భూమిం, ఆత్తసారాం, గృహీతధనామవేక్ష్య కుబేరాత్. అర్థం ధనం, నిష్కృష్టం ఆహర్తుం, చకమే ఇయేష.

భావము.—ఆబ్రాహ్మణుఁడు సంతుష్టుఁడయి ఆయ్యమోఘప్రతిజ్ఞను ఆమోదించెను. రఘుమహారాజును భూమిలోని ద్రవ్యమును తాను గ్రహించియుండినందున ఆద్రవ్యమును కుబేరునియొద్దనుండి పొందవలెనని తలఁచెను.

శ్లో. వసిష్ఠమంత్రోక్షణజాత్ప్రభావాత్ ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు,
మరుత్సఖస్యేవ బలాహకస్య గతిర్విజఘ్నే న హి తద్రథస్య. ౨౭

పదచ్ఛేదము.—వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాత్, ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు, మరుత్సఖస్య, ఇవ, బలాహకస్య, గతిః, విజఘ్నే, న, హి, తద్రథస్య.

అర్థము.—వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాత్-వసిష్ఠ=వసిష్ఠుల యొక్క, మంత్ర=మంత్రముచేత, ఉక్షణ=ప్రోక్షణమువలన, జ = పుట్టిన, ప్రభావాత్ =సామర్థ్యమువలన, ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు=సముద్రాకాశ పర్వతములయందు,మరుత్సఖస్య-మరుత్ = వాయువునకు, సఖస్య = స్నేహితుఁడయిన, బలాహకస్యేవ=మేఘముయొక్కవలె, తద్రథస్య-తత్ =ఆరఘుమహారాజుయొక్క, రథస్య=రథముయొక్క, గతిః=గమనము, నవిజఘ్నే హి=కొట్టఁబడకపోయెనుగదా?

ఆకాంక్ష.— న విజఘ్నే హి = కొట్టఁబడకపోయెనుగదా. కేనాపి = దేని చేతను? కా=ఏది? గతిః=గమనము(కర్మణిప్రయోగము). కస్య=దేనియొక్క? తద్రథస్య = ఆరఘుమహారాజు రథము యొక్క. కస్యేవ = దేనియొక్కవలె? బలాహకస్యేవ = మేఘముయొక్కవలె. బలాహకస్యేవకథంభూతస్య= మేఘమెట్టిది? మరుత్సఖస్య = వాయువునకుస్నేహితుఁడయినది. కేషు=వేనియందు? ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు=సముద్రాకాశ పర్వతములయందు. కస్మాత్ =దేనివలన? వసిష్ఠమంత్రోక్షణప్రభావాత్ =వసిష్ఠులయొక్క మంత్రముచేత ప్రోక్షణమువలన బుట్టినసామర్థ్యమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాత్-మంత్రేణ ఉక్షణం మం...ణం, వసిష్ఠస్య మం...ణం వసి...ణం, వ...ణాత్ జాతః, వ...ణజః, వ...జశ్చాసౌ ప్రభావశ్చ వ...వః, తస్మాత్ వ...త్; ప్రభావాత్ ప్రభావాభ్యాం,

ప్రభావేభ్యః. వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు-ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీ త్యుదన్వాన్, ఉదన్వాంశ్చ ఆకాశశ్చ మహీధరాశ్చ ఉ...రాః, తేషు ఉ...రేషుః మహీధరాః, మహీధరాన్, మహీధరైః, మహీధరేభ్యః, 2, మహీధరాణాం, మహీధరేషు. ఉదన్వదాకాశమహీధరశబ్దః నిత్యం బహువచనే అ, పు, స, బ. మరుత్సఖస్య-మరుతః సఖా, మ...ఖః,తస్య మ...స్య;సఖస్య,సఖయోః, సఖానాం. మరుత్సఖశబ్దః అ,పు, ష, ఏ. ఇవ-అ బలాహకస్య-వారీణాంవాహకో బ...కః, తస్య బ...స్య; బలాహకస్య, బలాహకయోః, బలాహకానాం. బలాహకశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. గతిః-గతిః, గతీ, గతయః. గతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. విజఘ్నే-విజఘ్నే, విజఘ్నాతే,విజఘ్నిరే.విపూర్వక 'హనహింసాగత్యోః' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. న-అ. హి-అ. తద్రథస్య-తస్యరథః తద్రథః, తస్య తద్రథస్య; రథస్య, రథయోః, రథానాం. తద్రథశబ్దః అ, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠస్య యన్మంత్రం తేన ఉక్షణం అభిమంత్ర్య ప్రోక్షణం తజ్జాత్ ప్రభావాత్ సామర్థ్యాద్ధేతోః, ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు సముద్రాకాశపర్వతేషు,మరుత్సఖస్య,'మరుతస్సఖే'తిషష్ఠీ తత్పురుషః. బహువ్రీహౌసమాసాంతాసంభవాత్. తత 'వాయుః సహాయస్యే'తి లభ్యతే. వారీణాం వాహకా బలాహకః,పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః,వబయోరభేదా ద్బలాహకః. తస్యేవ మేఘస్యేవ,తద్రథస్యరఘురథస్య, గతిస్సంచారః, న విజఘ్నే న విహతా హి.

భావము.—వసిష్ఠుఁడు మంత్రోదకమును ప్రోక్షించిన ప్రభావముచేత రఘుమహారాజుయొక్క రథము సముద్రపర్వతాకాశములయందు వాయుసహాయముచేత మేఘమువలె పోవుటకు అడ్డు లేని దాయెను.

శ్లో. అథాధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే
రథం రఘుః కల్పిత మస్త్రగర్భమ్,
సామంతసంభావన యైవ ధీరః
కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః. ౨౮

పదచ్ఛేదము.—అథ, అధిశిశ్యే, ప్రయతః, ప్రదోషే, రథం, రఘుః,కల్పితం, అస్త్రగర్భం,సామన్తసంభావనయా, ఏవ, ధీరః, కైలాసనాథం, తరసా, జిగీషుః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు, ప్రదోషే=సాయంకాలమందు, ప్రయతః=పరిశుద్ధుఁడయిన,ధీరః=ధైర్యశాలియయిన,రఘుః=రఘుమహారాజుకు,సామంతసంభావనయైన-

సామంత=రాజమాత్రుఁడనెడి, సంభావనయైన=బుద్ధిచేతనే, కైలాసనాథం=కుబేరుని, తరస=బలముచేత, జిగీషుస్సన్=జయింప నిచ్ఛగలవాఁడగుచు, కల్పితం=సన్నద్ధమయిన, అస్త్రగర్భం-అస్త్ర=ఆయుధములే, గర్భం=గర్భమందుగలిగిన, రథం=రథమునందు, అధిశిశ్యే=శయనించెను.

అకాంక్ష.—అధిశిశ్యే=శయనించెను కః=ఎవఁడు? రఘుః=రఘుమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము) కం=దేని యందు? రథం=రథమందు. రథంకథంభూతం=రథమెట్టిది? అస్త్రగర్భం=ఆయుధములే గర్భమందుగలిగినది. పునః కథంభూతం=ఇంకను యెట్టిది? కల్పితం=సన్నద్ధమయినది. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? జిగీషుస్సన్=జయింప నిచ్ఛగలవాఁడగుచు. కేన=దేనిచేత? తరసా=బలముచేత. కం=ఎవనిని? కైలాసనాథం=కుబేరుని. కయైవ=దేనిచేతనే? సామంత సంభావనయైవ=రాజమాత్రుఁడనెడి బుద్ధిచేతనే. రఘుః కథంభూతః=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ధీరః=ధైర్యశాలియైనవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకనెట్టివాఁడు? ప్రయతః=పరిశుద్ధుఁడయినవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రదోషే=సాయంకాలమందు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అ. అధిశిశ్యే-అధిశిశ్యే, అధిశిశ్యాతే, అధిశిశ్యిరే. అధిపూర్వక 'శీఙ్ స్వప్నే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. ప్రయతః-ప్రయతః, ప్రయతౌ, ప్రయతాః. ప్రయతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రదోషే-ప్రదోషే, ప్రదోషయోః, ప్రదోషేషు. ప్రదోషశబ్దః; అ, పు, స, ఏ. రథం-రథం, రథౌ, రథాన్. రథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. కల్పితం-కల్పితం, కల్పితౌ, కల్పితాన్. కల్పితశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అస్త్రగర్భం-అస్త్రాణి గర్భే యస్య సః అ...ర్భః, తం అ..ర్భం; గర్భం, గర్భౌ, గర్భాన్. అస్త్రగర్భశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సామంతసంభావనయా; సమంతాద్భవస్సామంతః, సామంత ఇతి సంభావనా సామం..నా, తయా సామం...నయా; సంభావనయా, సంభావనాభ్యాం, సంభావనాభిః. సామంతసంభావనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఏవ-అ. ధీరః-ధీరః, ధీరౌ, ధీరాః. ధీరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కైలాసనాథం-కైలాసస్య నాథః కై...థః, తం కై...థం; నాథం, నాథౌ, నాథాన్. కైలాసనాథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తరసా-తరసా, తరోభ్యాం, తరోభిః. తరశ్శబ్దః స, న, తృ, ఏ. జిగీషుః-జేతుమిచ్ఛుః జిగీషుః; జిగీషుః, జిగీషూ, జిగీషవః, జిగీషుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ ప్రదోషే రజనీముఖే, తత్కాలే యానారోహణవిధానాత్, 'ప్రదోషో రజనీముఖ' మిత్యమరః, ప్రయతః ధీరః రఘుః, సమంతాద్భవస్సామంతః, రాజమాత్ర మితి సంభావనయైవ మనీషయైవ, కైలాసనాథం కుబేరం, తరసా

బలేన, జిగీషు ర్జేతు మిచ్ఛు స్సన్, కల్పితం సజ్జితం, అస్త్రాణి గర్భే యస్య తం రథం, అధిశిశ్యే, రథే శయితవానిత్యర్థః. 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం.

భావము.—పిమ్మట రఘుమహారాజు తనరథములో అస్త్రములనుంచుకొని కుబేరునిరాజులలో నొకఁడనేయలక్ష్యమయిన దృష్టితో జయింపవలె ననెడిమనస్సు వయును ధైర్యమును గలవాఁడయి పరిశుద్ధుఁడయి సాయంకాలమందు ఆరథములో పండుకొనెను.

శ్లో॥ దాని॥
ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
సవిస్మయాః కోశగృహే నియుక్తాః,
హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః. ౨౯

పదచ్ఛేదము.—ప్రాతః, ప్రయాణాభిముఖాయ, తస్మై, సవిస్మయాః, కోశగృహే, నియుక్తాః, హిరణ్మయీం, కోశగృహస్య, మధ్యే, వృష్టిం, శశంసుః, పతితాం, నభస్తః.

అర్థము.—ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమందు, ప్రయాణాభిముఖాయ-ప్రయాణ=ప్రయాణమునకు, అభిముఖాయ=అభిముఖుఁడయిన, తస్మై=ఆరఘుమహారాజుకొఱకు, కోశగృహే=ధనగృహమందు, నియుక్తాః = ఆజ్ఞాపింపఁబడ్డ పురుషులు, సవిస్మయాస్సంతః=ఆశ్చర్యముతో కూడినవారగుచు, కోశగృహస్య=బొక్కసముయొక్క, మధ్యే=మధ్యప్రదేశమందు, నభస్తః=ఆకాశముననుండి, పతితాం=పడిన, హిరణ్మయీం=స్వర్ణవికారమయిన, వృష్టిం=వర్షమును, శశంసుః=చెప్పిరి.

ఆకాంక్ష.—శశంసుః = చెప్పిరి. కే=ఎవరు? నియుక్తాః = ఆజ్ఞాపింపఁబడ్డ పురుషులు. కాం=దేనిని? వృష్టిం=వర్షమును (సకర్మకప్రయోగము). వృష్టిం కథంభూతాం=వర్షమెట్టిది? హిరణ్మయీం=స్వర్ణవికారమయినది. పునః కథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? పతితాం=పడినది. కుతః=దేనినుండి? నభస్తః=ఆకాశముననుండి, కస్మిన్=దేనియందు? మధ్యే=మధ్యప్రదేశమందు. కస్య = దేనియొక్క? కోశగృహస్య=బొక్కసముయొక్క. కథంభూతాస్సంతః = ఎటువంటివారగుచు? సవిస్మయాస్సంతః = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడినవారగుచు. కస్మిన్ = దేనియందు? కోశగృహే = ధనగృహమందు. కస్మై=ఎవనికొఱకు? తస్మై=ఆ రఘుమహారాజుకొఱకు. తస్మై కథంభూతాయ = ఆరఘుమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రయాణాభిముఖాయ=ప్రయాణమునకుఅభిముఖుఁడయినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? ప్రాతః=ప్రాతఃకాలమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రాతః - అ. ప్రయాణాభిముఖాయ - ప్రయాణస్య
అభిముఖః ప్ర...ఖః, తస్మై ప్ర...య; అభిముఖాయ, అభిముఖాభ్యాం, అభిముఖే
భ్యః. ప్రయాణాభిముఖశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. తస్మై - తస్మై, తాభ్యాం, తేభ్యః. త
చ్ఛబ్దః ద, పు, చ, ఏ. సవిస్మయాః - విస్మయేన సహావర్తంత ఇతి సవిస్మయాః; సవి
స్మయః, సవిస్మయౌ. సవిస్మయాః. సవిస్మయశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. కోశగృహే-
కోశానాం గృహం కో...హం, తస్మిన్ కో...హే; గృహే, గృహయోః, గృ
హేషు. కోశగృహశబ్దః అ, న, స, ఏ. నియుక్తాః - నియుక్తః, నియుక్తౌ, నియు
క్తాః. నియుక్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. హిరణ్మయీం-హిరణ్యస్య వికారః
హిరణ్మయీ, తాం హి...యీం; హిరణ్మయీం, హిరణ్మయ్యౌ, హిరణ్మయీః. హిరణ్మ
యీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. కోశగృహస్య-కోశానాం గృహం కోశగృహం, తస్య
కో...స్య; గృహస్య, గృహయోః, గృహాణాం. కోశగృహశబ్దః అ, న, ష, ఏ. మ
ధ్యే-మధ్యే, మధ్యయోః, మధ్యేషు. మధ్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. వృష్టిం - వృష్టిం,
వృష్టీ, వృష్టీః. వృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శశంసుః-శశంస, శశంసతుః, శశం
సుః. 'శంసుస్తుతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్ర,
బ. పతితాం-పతితాం, పతితే, పతితాః. పతితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నభస్తః-నభ
సః, నభస్తః. తసిలంతమవ్యయమ్.

వ్యాఖ్యా.——ప్రాతరితి. ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై రఘవే నియుక్తాః
అధికృతాః, భాండాగారికాః సవిస్మయాస్సంతః, కోశగృహస్య భాండాగారస్య, మ
ధ్యే, నభస్తః నభసః ఆకాశాత్, పంచమ్యాస్తసిల్ప్రత్యయః. పతితాం హిరణ్మయీం
సువర్ణమయీం, 'దాండినాయ' నేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. వృష్టిం, శశంసుః
కథయామాసుః.

భావము.——వేకువజామునఁ బ్రయాణముఁ జేయ నిచ్ఛగించియుండు రఘుమహా
రాజుసన్నిధికిఁ గోశాధికారులువచ్చి యాశ్చర్యము నొందుచు 'మనబొక్కసమునం దా
కాశమునుండి బంగారువాన గురిసిన'దని చెప్పిరి.

శ్లో. తం భూపతి ర్భాసుర హేమరాశిం
లబ్ధం కుబేరా దభియాస్యమానాత్,
దిదేశ కౌత్సాయ సమస్తమేవ
శృంగం సుమేరో రివ వజ్రభిన్నమ్. 30

పదచ్ఛేదము.—తం, భూపతిః, భాసురహేమరాశిం, లబ్ధం, కుబేరాత్, అభియాస్యమానాత్, దిదేశ, కౌత్సాయ, సమస్తం, ఏవ, శృంగం, సుమేరోః, ఇవ, వజ్రభిన్నం.

అర్థము.—భూపతిః=రఘుమహారాజు, అభియాస్యమానాత్=ఎదుర్కొనఁబడు, కుబేరాత్=కుబేరునివలన, లబ్ధం=పొందఁబడిన, వజ్రభిన్నం-వజ్ర=వజ్రాయుధముచేత, భిన్నం=ఛేదింపఁబడిన, సుమేరోః=మేరుపర్వతముయొక్క, శృంగమివస్థితం=శిఖరమోయన్నట్లుండెడి, తం=ఆ, భాసురహేమరాశిం=సువర్ణరాశిని, సమస్తమేవ=సమస్తమయినదానినే, కౌత్సాయ=కౌత్సఋషికొఱకు, దిదేశ=ఇచ్చెను.

ఆకాంక్ష.—దిదేశ=ఇచ్చెను. కః=ఎవఁడు? భూపతిః=రఘుమహారాజు. కం=దేనిని? తం=ఆ. భాసురహేమరాశిం=ప్రకాశించుచుండెడిసువర్ణరాశిని(సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతమేవ=ఎటువంటిదానినే? సమస్తమేవ=సమస్తమయినదానినే. కిమివస్థితం=ఎట్టిదోయన్నట్లుండునది? శృంగమివస్థితం=శిఖరమోయన్నట్లుండెడిది. కస్య=దేనియొక్క? సుమేరోః=మేరుపర్వతముయొక్క. శృంగం కథంభూతం=శిఖరమెట్టిది? వజ్రభిన్నం=వజ్రాయుధముచేత ఛేదింపఁబడినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయుఁ నెట్టిది? లబ్ధం=పొందఁబడ్డది. కస్మాత్=ఎవనివలన? కుబేరాత్=కుబేరునివలన. కుబేరాత్కథంభూతాత్=కుబేరుఁడెట్టివాఁడు? అభియాస్యమానాత్=ఎదుర్కొనఁబడగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. భూపతిః-భువః పతిః భూపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. భూపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. భాసురహేమరాశిం-హేమ్నాం రాశిః హే...శిః, భాసురశ్చాసౌ హే...శిశ్చ భా...శిః, తం భా...శిం; రాశిం, రాశీ, రాశీన్. భాసురహేమరాశిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. లబ్ధం-లబ్ధం, లబ్ధౌ, లబ్ధాన్. లబ్ధశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. కుబేరాత్-కుబేరాత్, కుబేరాభ్యాం, కుబేరేభ్యః. కుబేరశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అభియాస్యమానాత్-అభియాస్యమానాత్, అభియాస్యమానాభ్యాం, అభియాస్యమానేభ్యః. అభియాస్యమానశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. దిదేశ-దిదేశ, దిదిశతుః, దిదిశుః. 'దిశ అతిసర్జనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. కౌత్సాయ కుత్సస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ కౌత్సః, తస్మై కౌత్సాయ; కౌత్సాయ, కౌత్సాభ్యాం, కుత్సేభ్యః. కౌత్సశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. సమస్తం-సమస్తం, సమస్తౌ, సమస్తాన్. సమస్తశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఏవ-అ. శృంగం-శృంగం, శృంగే, శృంగాణి. శృంగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సుమేరోః-సుమేరోః, సుమేర్వోః, సుమేరూణాం. సుమేరుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. ఇవ-అ. వజ్రభిన్నం-వజ్రేణ భిన్నం వజ్రభిన్నం, తత్ వజ్రభిన్నం; భిన్నం, భిన్నే, భిన్నాని. వజ్రభిన్నశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. భూపతిః రఘుః, అభియాస్యమానాత్ అభిగమిష్యమాణాత్, కుబేరాత్ లబ్ధం, వజ్రేణ కులిశేన భిన్నం లూనం, సుమేరోః శృంగమివ శిఖరమివ స్థితం, 'పాదాః ప్రత్యంతపర్వతా' ఇత్యమరః తం, భాసురం భాస్వరం 'భంజభాసమిదో ఘురచ్' ఇతి ఘురచ్ప్రత్యయః, హేమరాశిం సమస్తమేవ కృత్స్నమేవ, కౌత్సాయ, దిదేశ దదౌ. నతు చతుర్దశకోటిమాత్రమిత్యేవకారార్థః.

భావము.—రఘుమహారాజు తాను ఎవని గూర్చి పయనము చేసెనో ఆకుబేరుని వలనఁ దానొందిన వజ్రాయుధము చేత ఛేదింపఁబడిన మేరుశిఖరంబునుంబోలె మెఱయుచు నుండెడి కౌత్సుఁడు కోరినంతకంటె నధికమయిన బంగారుకుప్ప నంతయు నాతనికిచ్చెను.

శ్లో. జనస్య సాకేతనివాసినస్తౌ
ద్వావప్యభూతా మభినంద్య సత్త్వౌ,
గురుప్రదేయాధికనిస్పృహోఽర్థీ
నృపోఽర్థి కామా దధికప్రదశ్చ. 30

పదచ్ఛేదము.—జనస్య, సాకేతనివాసినః, తౌ, ద్వౌ, అపి, అభూతాం, అభినంద్య సత్త్వౌ, గురుప్రదేయాధికనిస్పృహః, అర్థీ, నృపః, అర్థికామాత్, అధికప్రదః, చ.

అర్థము.—నృపః=రఘుమహారాజును, కౌత్సః=కౌత్సఋషియుఁ, ద్వావపి=వీరిద్దఱు ను, సాకేతనివాసినః-సాకేత=అయోధ్యాపట్టణమందు, నివాసినః=వసించెడు, జనస్య=జనమునకు, అభినంద్యసత్త్వౌ-అభినంద్య=సంతోషింపఁదగిన, సత్త్వౌ=వ్యవసాయములుగలవారు అభూతాం=అయిరి. అర్థీ=యాచకుఁడయిన కౌత్సఋషి, గురుప్రదేయాధికనిస్పృహః-గురు=గురువైన వరతంతుఋషికొఱకు, ప్రదేయ=ఇవ్వఁదగినధనముకంటె, అధిక=అధిక ధనమునందు, నిస్పృహః=ఇచ్ఛలేనివాఁడు, నృపశ్చ=రఘుమహారాజును, అర్థికామాత్-అర్థి=యాచకుఁడయిన కౌత్సఋషియొక్క, కామాత్=ఇష్టార్థముకంటె, అధికప్రదః-అధిక=అధికధనమును, ప్రదః=ఇచ్చువాఁడు.

ఆకాంక్ష.—అధికప్రదః=అధికధనమునుఇచ్చువాఁడు. కశ్చ=ఎవఁడును? నృపశ్చ =రఘుమహారాజును(అకర్మ...ము). కస్మాత్=దేనికంటె? అర్థికామాత్=యాచకుఁడయిన కౌత్సఋషియొక్క యిష్టార్థమునకంటె, గురుప్రదేయాధికనిస్పృహః=గురువయినవరతంతుఋషికొఱకు ఇవ్వఁదగినధనముకంటె అధికధనమందు ఇచ్ఛాశూన్యుఁడయినవాఁడు, కః=ఎవఁడు? అర్థీ=యాచకుఁడయిన కౌత్సఋషి (అకర్మకప్రయోగము). అభూతాం= అయిరి. కావపి=ఎవరును? ద్వావపి=వీరిద్దఱును(అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతౌ=ఎటు

వంటివారు? అభివంద్యసత్త్వౌ=సంతోషింపతగినవ్యవసాయమునుగలవారు. కస్య=దేనికి? జనస్య=జనమునకు. జనస్య కథంభూతస్య=జనమెట్టిది? సాకేతనివాసినః=అయోధ్యాపట్టణమందుఉండునది. కః=ఎవఁడు? కౌత్సః=కౌత్సఋషియు. పునః కః=ఇంకయునెవఁడును? పార్థివః=రఘుమహారాజును.

శబ్దరూపసమాసములు.—జనస్య-జనస్య, జనయోః, జనానాం. జనశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. సాకేతనివాసినః-సాకేతే నివసతీతి, సా...సీ, తస్య సా..సినః; నివాసినః, నివాసినోః, నివాసినాం. సాకేతనివాసిన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. తౌ-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ద్వి. ద్వౌ-ద్వౌ, 2, ద్వాభ్యాం, 3, ద్వయోః 2, ఇ, పు. ద్విశబ్దః నిత్యంద్వివచనే ప్ర, ద్వి. అపి-అ. అభూతాం - అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్మా ద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. అభినంద్యసత్త్వౌ - అభినందితుం యోగ్యే అభి...ద్యే, అభి...ద్యే, సత్త్వే యయోస్తౌ అ...త్త్వౌ; సత్త్వః, సత్త్వౌ, సత్త్వాః. అభినంద్యసత్త్వశబ్దః అ, పు, ప్ర, ద్వి. గురుప్రదేయాధికనిస్పృహః - ప్రదాతుం యోగ్యం ప్రదేయం, గురవే ప్రదేయం గురు...యం, గురు...యాత్ అధికం గురు...ధికం, నిర్గతాస్పృహాయస్మాత్సః నిస్పృహః, గురు...ధికే నిస్పృహః గురు...హః; నిస్పృహః, నిస్పృహౌ, నిస్పృహాః. గురుప్రదేయాధికనిస్పృహశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అర్థీ-అర్థీ, అర్థినౌ, అర్థినః. అర్థిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నృపః-నౄన్ పాతీతి నృపః. నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అర్థికామాత్-అర్థినః కామః అర్థికామః, తస్మాత్ అర్థికామాత్; కామాత్, కామాభ్యాం, కామేభ్యః. అర్థికామశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అధికప్రదః-అధికంప్రదదాతీతి అ...దః; ప్రదః, ప్రదౌ, ప్రదాః. అధికప్రదశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. చ-అ.

వ్యాఖ్యా.—జనస్యేతి. పార్థివః దాతా, కౌత్సః, ప్రతిగ్రహీతా, ద్వావపి సాకేతనివాసినః, 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయాం కోసలానందినీత థే'తి యాదవః, జనస్య అభినంద్యసత్త్వౌ స్తుత్యవ్యవసాయౌ, అభూతాం, 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీతుజంతు' ష్వితృమరః. తౌ, ద్వౌ, గురవేప్రదేయాధికే, అతిరిక్తద్రవ్యే నిస్పృహః నిరపేక్షః, అర్థీకౌత్సః, అర్థికామాత్ అర్థినో మనోరథాత్, అధికంప్రదదాతీతి తథోక్తః, నృపః రఘుశ్చ, 'ప్రేదాద్జ్ఞ'ఇతి కప్రత్యయః.

భావము.—అయోధ్యాపురవాసులు కౌత్సమహర్షి గురువున కీఁదగినద్రవ్యముదక్క నెక్కుడు ద్రవ్యమునం దాశలేకుండుటయును, యాచకుఁడు గోరినధనమునకన్న నధికముగ నొసంగినరఘుమహారాజునౌదార్యమునుం జూచి మిక్కిలి సంతసించిరి.

శ్లో. అథోష్ట్రవామీశతవాహితార్థం
ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః,
స్పృశన్ కరేణానతపూర్వకాయం
సంప్రస్థితో వాచ మువాచ కౌత్సః. 32

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థం, ప్రజేశ్వరం, ప్రీతమనాః, మహర్షిః, స్పృశన్, కరేణ, ఆనతపూర్వకాయం, సంప్రస్థితః, వాచం, ఉవాచ, కౌత్సః.

అర్థము.—అథ = ధనప్రదానానంతరమందు, ప్రీతమనాః-ప్రీత = హర్షవిశిష్టమైన, మనాః=మనస్సుగల, మహర్షిః = మహర్షియైన, కౌత్సః = కౌత్సఋషి, సంప్రస్థితస్సన్ = వెళ్లిపోవువాఁడయి, ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థం-ఉష్ట్ర=ఒంటెలయొక్కయు, వామీ=ఆఁడుగుఱ్ఱములయొక్కయు, శత=అనేకములచేత, వాహిత=వహింపచేయఁబడిన అర్థం=ధనముగలిగిన, ఆనతపూర్వకాయం-ఆనత=నమ్రమయిన, పూర్వకాయం=పూర్వశరీరముగలిగిన, ప్రజేశ్వరం=రఘుమహారాజును, కరేణ=హస్తముచేత, స్పృశన్=స్పృశించుచుండెడువాఁడగుచు, వాచం=వాక్కును, ఉవాచ=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవఁడు? కౌత్సః = కౌత్సఋషి. కిం = దేనిని? వాచం-వాక్కును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతస్సన్ =ఎట్టివాఁడగుచు? స్పృశన్ సన్ = స్పృశించుచుండెడివాఁడగుచు. కేన=దేనిచేత? కరేణ=హస్తముచేత. కం=ఎవనిని? ప్రజేశ్వరం=రఘుమహారాజును. ప్రజేశ్వరం కథంభూతం=రఘుమహారాజు ఎట్టివాఁడు? ఆనతపూర్వకాయం = నమ్రమయిన పూర్వశరీరము గలవాఁడు. పునః కథంభూతం=ఇంకయుఁ నెట్టివాఁడు? ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థం=ఒంటెలయొక్కయు ఆఁడుగుఱ్ఱములయొక్కయు అనేకములచేత వహింపచేయఁబడినధనముకలవాఁడు. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? సంప్రస్థితస్సన్ = వెళ్లిపోవువాఁడగుచు. కౌత్సః కథంభూతః=కౌత్సఋషి ఎట్టివాఁడు? మహర్షిః=మహర్షియైనవాఁడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ప్రీతమనాః=హర్షవిశిష్టమయిన మనస్సుగలవాఁడు. కదా = ఎప్పుడు? అథ=ప్రదానానంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ - అ. ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థమ్ - ఉష్ట్రాశ్చ వామ్యశ్చ ఉష్ట్రవామ్యః. ఉష్ట్రవామీనాం శతాని ఉష్ట్ర...శతాని, ఉష్ట్ర... శతైః వాహితః ఉష్ట్ర...వాహితః, ఉష్ట్ర...వాహితః అర్థః యేనసః ఉష్ట్ర...తార్థః తం ఉష్ట్ర...తార్థం; అర్థం, అర్థౌ, అర్థాన్. ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థశబ్దః అ, పుం,

ద్వి, ఏ. ప్రజేశ్వరం-ప్రజానాం ఈశ్వరః ప్రజేశ్వరః, తం ప్రజేశ్వరం; ఈశ్వరం, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాన్. ప్రజేశ్వరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రీతమనాః ప్రీతం మనః యస్య సః ప్రీతమనాః; మనాః, మనసౌ, మనసః. ప్రీతమనశ్శబ్దః స, పు, ప్ర,ఏ. మహర్షిః-మహాంశ్చాసౌబుషిశ్చ మహర్షిః; ఋషిః, ఋషీ, ఋషయః. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. స్పృశన్-స్పృశన్, స్పృశంతౌ,స్పృశంతః. స్పృశచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర,ఏ. కరేణ-కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః. కరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఆనతపూర్వకాయమ్-పూర్వః కాయస్య పూర్వకాయః, ఆనతః పూర్వకాయో యస్య సః ఆన...కాయః, తం ఆన...కాయం; కాయం, కాయౌ, కాయాన్. ఆనతపూర్వకాయశబ్దః అ,పు, ద్వి, ఏ. సంప్రస్థితః-సంప్రస్థితః, సంప్రస్థితౌ, సంప్రస్థితాః సంప్రస్థితశబ్దః అ, పు,ప్ర, ఏ. వాచం-వాచం, వాచౌ, వాచః. వాక్ఛబ్దః చ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఉవాచ - ఉవాచ, ఊచతుః, ఊచుః. 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్‌పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కౌత్సః-కౌత్సః, కౌత్సౌ, కుత్సాః. కౌత్సశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ ధనప్రదానానంతరం, ప్రీతమనాః హృష్టమానసః, మహర్షిః కౌత్సః, సంప్రస్థితస్సన్ ప్రస్థాస్యమానస్సన్, 'ఆశంసాయాం భూతవ'చ్చేతి భవిష్యదర్థే క్తః. ఉష్ట్రిణాం క్రమేళకానాం, వామీనాం బడబానాంచ, శతైర్వాహితార్థం ప్రాపితధనం, ఆనతపూర్వకాయం, వినయేన నమ్ర మిత్యర్థః. ప్రజేశ్వరం రఘుం కరేణ స్పృశన్, వాచ మువాచ.

భావము.—ధనమిచ్చినపిమ్మట సంతుష్టాంతరంగుఁడైన కౌత్సమహర్షి తోఁగూడ నీద్రవ్యమును నూర్లకొలఁదిఒంటెలమీఁదను ఆఁడుగుఱ్ఱములమీఁదనుబంపుచు నమ్రభావముతోనున్నరఘుమహారాజును ఆఋషి తనచేతితో స్పృశించుచు లౌకికులమాటల మందలించెను.

శ్లో. కిమత్ర చిత్రం యది కామసూర్భూ
ర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్,
అచింతనీయ స్తవ తు ప్రభావో
మనీషితం ద్యౌ రపి యేన దుగ్ధా 33

పదచ్ఛేదము.—కిం, అత్ర, చిత్రం, యది, కామసూః, భూః, వృత్తే, స్థితస్య,అధిపతేః, ప్రజానాం, అచింతనీయః, తవ, తు, ప్రభావః, మనీషితం, ద్యౌః,అపి, యేన, దుగ్ధా.

అర్థము —వృత్తే=చతుర్విధరాజవృత్తమందు, స్థితస్య=ఉండెడి, ప్రజానామధి
పతేః=ప్రజేశ్వరుఁడయిన రాజునకు, భూమిః=భూమి, కామసూర్యది-కామ=ఇష్టార్థము
లను, సూర్యది=ప్రసవించినట్లాయెనా, అత్ర=ఈయర్థమందు, చిత్రం=ఆశ్చర్యము, కిం=
ఏమి, కింతు=మరేమునిన, తవ=నీయొక్క, ప్రభావస్తు=మహిమయో, అచింతనీయః=ఆ
లోచించుటకశక్యమయినది. ఏన=ఏ నీచేత, ద్యౌరపి=ఆకాశమును, మనీషితం=ఇష్టార్థ
మును, దుగ్ధా=పిండఁబడెనో.

ఆకాంక్ష. —దుగ్ధా=పిండఁబడెనో. కేన=ఎవనిచేత? యేన=ఏనీచేత. కాఽపి=
ఏదియు? ద్యౌరపి=ఆకాశమును. కిం=దేనిని? మనీషితం = ఇష్టార్థమును. 'యేన' అనెడి
తృతీయాంతకర్తృపదమును, 'ద్యౌరపి' అనెడి ప్రథమాంతకర్మపదమును, 'మనీషితం'
అనెడిద్వితీయాంతకర్మపదమును, 'దుగ్ధా' అనెడి కారకక్రియాపదంబు నున్నవిగనుక
(ద్వికర్మణిప్రయోగము). అచింతనీయః=ఆలోచించుట కశక్యమయినది. కస్తు=ఏదైతే?
ప్రభావస్తు=మహిమయో (అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క.
కథం=ఎట్లు? కింతు=మరేమునిన. కిం=ఏమి? చిత్రం=ఆశ్చర్యము(అకర్మకప్రయోగము).
కుత్ర=ఎక్కడ? అత్ర=ఈ యర్థమందు, కామసూర్యది=ఇష్టార్థములను బ్రసవించెనేని.
కా=ఏది? భూః=భూమి (అకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనికి? ప్రజానామధిపతేః=ప్ర
జేశ్వరుఁడయినరాజునకు. ప్రజానామధిపతేః కథంభూతస్య=రాజెటువంటివాఁడు? స్థిత
స్య=ఉండెడివాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? వృత్తే=చతుర్విధరాజవృత్తమందు.

శబ్దరూపసమాసములు. —కిం-కిం, కే, కాని. కింశబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. అత్ర-
త్రలంతమవ్య. చిత్రం-చిత్రం, చిత్రే, చిత్రాణి. చిత్రశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. యది-అవ్య.
కామసూః. కామాన్ సూయతీతి కామసూః; కామసూః, కామస్వౌ, కామస్వః. కా
మసూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. భూః-భూః, భువౌ, భువః. భూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. వృత్తే-
వృత్తే, వృత్తయోః, వృత్తేషు. వృత్తశబ్దః అ, న, స, ఏ. స్థితస్య-స్థితస్య, స్థితయోః, స్థితానాం.
స్థితశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. అధిపతేః-అధికశ్చాసౌ పతిశ్చ అధిపతిః, తస్య అధిపతేః; అధిపతేః,
అధిపత్యోః, అధిపతీనాం. అధిపతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజయోః,
ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. అచింతనీయః-చింతితుం శక్యః చింతనీయః,
చింతనీయో నభవతీత్యచింతనీయః; అచింతనీయః, అచింతనీయౌ, అచింతనీయాః.
అచింతనీయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః.
యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. తు-అవ్య. ప్రభావః-ప్రభావః, ప్రభావౌ, ప్రభావాః.
ప్రభావశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. మనీషితం-మనీషితం, మనీషితే, మనీషితాని. మనీషితశబ్దః
అ, న, ద్వి, ఏ. ద్యౌః-ద్యౌః, ద్యావౌ, ద్యావః. ద్యోశబ్దః ఓ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య.
యేన-యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ, దుగ్ధా-దుగ్ధా, దుగ్ధే,
దుగ్ధాః. దుగ్ధాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ,

వ్యాఖ్యా.—కిమితి. వృత్తే రాజవృత్తే. స్థితస్య, 'న్యాయే నార్జన మర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి కామందకః. తస్మిన్ వృత్తే, స్థితస్య, ప్రజానా మధిపతేః నృపస్య, భూః భూమిః, కామాన్ సూయ తీతి కామసూః యది, 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్. అత్ర కామప్రసవే, కిం చిత్రం? నచిత్రమిత్యర్థః; కింతు, తవప్రభావః మహిమాతు, అచింతనీయః చింతితు మశక్యః, యేన త్వయా, ద్యౌరపి, మనీషిత మభిలషితం, దుగ్ధా, దుహే ర్ద్వికర్మకాదప్రధానే కర్మణి క్తః. 'ప్రధాన కర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీ నాహు ర్ద్వికర్మణామ్, అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి విధానాత్.

భావము.—న్యాయమార్గమున ద్రవ్యాదులను సంపాదించుట వృద్ధిఁ జేయుట కాపాడుట సత్కార్యములయందు వినియోగపఱచుట ఈనాలుగువ్యాపారములును గలరాజునకు భూమి యిష్టద్రవ్యములను ఇచ్చుట సహజము. నీకు ఆకాశముకూడ ఇష్టార్థములను ఇచ్చుట చేత నీమాహాత్మ్యము అద్భుతమయినది గనుక వర్ణింప నలవిలేనిదిగా నున్నది.

శ్లో. ఆశాస్య మన్య త్పునరుక్తభూతం
శ్రేయాంసి సర్వా ణ్యధిజగ్ముష స్తే,
పుత్రం లభ స్వాత్మగుణానురూపం
భవంత మీడ్యం భవతః పితేవ. 38

పదచ్ఛేదము.—ఆశాస్యం, అన్యత్, పునరుక్తభూతం, శ్రేయాంసి, సర్వాణి, అధిజగ్ముషః, తే, పుత్రం, లభస్వ, ఆత్మగుణానురూపం, భవంతం, ఈడ్యం, భవతః, పితా, ఇవ.

అర్థము.—సర్వాణి=సమస్తములయిన, శ్రేయాంసి=కరితురగరాజ్యాదిమంగళములను, అధిజగ్ముషః=పొందిన, తే=నీకు, అన్యత్=పుత్రవ్యతిరిక్తమయిన, ఆశాస్యం=ఆశీర్వాదసాధ్యము, పునరుక్తభూతం=ద్విరుక్తమయినది, కింతు=మఱిఁకనిన, ఈడ్యం = స్తోత్రార్హుఁడవయిన, భవంతం=నిన్ను, భవతః=నీయొక్క, పితేవ=తండ్రివలె, ఆత్మగుణానురూపం -ఆత్మ=నీయొక్క, గుణ=గుణములకు, అనురూపం=సదృశుఁడయిన, పుత్రం=కుమారుని, లభస్వ=పొందుము.

ఆకాంక్ష.—లభస్వ=పొందుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు కం=ఎవనిని? పుత్రం= కుమారుని (సకర్మకప్రయోగము). పుత్రం కథంభూతం=కుమారుఁడెట్టివాఁడు? ఆత్మగుణానురూపం=నీయొక్కగుణములకు సదృశుఁడయినవాఁడు. క ఇవ=ఎవఁడువలె? పితేవ=తండ్రివలె. కస్య=ఎవనియొక్క? భవతః=నీయొక్క. కం=ఎవనిని? భవంతం=నిన్ను. భవంతం

కథంభూతం=నీ వెట్టివాఁడవు? ఈడ్యం=స్తోత్రార్హుఁడయినవాఁడవు. కథం=ఎట్లు? [redacted]ంతు=
మనేమనిన? పునరుక్తభూతం=ద్విరుక్తమయినది. కిం=ఏది? ఆశాస్యం=ఆశీర్వాదసా[redacted]ధ్యము
(అకర్మకప్రయోగము). ఆశాస్యం కథంభూతం=ఆశీర్వాదసాధ్యమెట్టిది? అన్యత్ [redacted]పుత్ర
వ్యతిరిక్తమయినది. కస్య=ఎవనికి? తే=నీకు. తే కథంభూతస్య=నీ వెట్టివాఁడవు? అధిజ[redacted]ష్మః=
పొందినవాఁడవు. కాని=వేనిని? శ్రేయాంసి=కరితురగరాజ్యాదిమంగళములను. శ్రే[redacted]యాంసి
కథంభూతాని=కరితురగరాజ్యాదిమంగళములెట్టివి? సర్వాణి=సమస్తములయినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆశాస్యం-ఆశాసితుం యోగ్యం ఆశాస్యం; ఆ[redacted]స్యం,
ఆశాస్యే, ఆశాస్యాని. ఆశాస్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. అన్యత్-అన్యత్, అన్యే, [redacted]న్యాని.
అన్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. పునరుక్తభూతం-పునరుక్తభూతం, పునరుక్తభూతే, పునరు
క్తభూతాని. పునరుక్తభూతశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. శ్రేయాంసి-శ్రేయః, [redacted]శ్రేయసీ,
శ్రేయాంసి. శ్రేయశ్శబ్దః స, న, ద్వి, బ. అధిజగ్ముషః-అధిజగ్ముషః, అధిజగ్ము[redacted]ః, అధి
జగ్ముషాం. అధిజగ్ముషచ్ఛబ్దః స, పు, ష, ఏ. తే-తవ తే, యువయోః వాం, [redacted]యుష్మాకం
వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. పుత్రం - పుత్రం, పుత్రౌ, పుత్రాన్ [redacted]త్రశబ్దః
అ, పు, ద్వి, ఏ. లభస్వ-లభస్వ, లభేథాం, లభధ్వం. 'డులభష్ ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్మా[redacted]ద్ధాతో
స్సకర్మకాత్కర్తర్యాశీరర్థే లోట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. [redacted]త్మగుణా
నురూపం-ఆత్మనః గుణాః ఆత్మగుణాః, ఆత్మగుణానాం అనురూపః ఆత్మ...[redacted]పః, తం
ఆత్మ...రూపం; అనురూపం, అనురూపౌ, అనురూపాన్. ఆత్మగుణానురూప[redacted]శబ్దః అ,
పు, ద్వి, ఏ. భవంతం-భవంతం, భవంతౌ, భవతః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ద్వి, ఏ. ఈ[redacted]డ్యం ఈ
డితుం యోగ్యః ఈడ్యః, తం ఈడ్యం; ఈడ్యం, ఈడ్యౌ, ఈడ్యాన్. ఈడ్య[redacted]శబ్దః అ.
పు, ద్వి, ఏ. భవతః-భవతః, భవతోః, భవతాం. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ష, ఏ. పి[redacted]తా-పితా,
పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.— ఆశాస్యమితి. సర్వాణి కరితురగరాజ్యాదీని, శ్రేయాంసి కల్యా
ణాని, 'స్వశ్శ్రేయసంశివం భద్రం కల్యాణంమంగళం శుభ' మిత్యమరః, [redacted]ధిజగ్ముషః
ప్రాప్తవతః, తే తవ, అన్యత్, పుత్రాతిరిక్తం, ఆశాస్యం ఆశీస్సాధ్యం, పునరుక్త
భూతం, సర్వం సిద్ధమిత్యర్థః, కింతు, ఈడ్యంస్తుత్యం, భవంతం, భవతః, పి[redacted]వ దిలీప
ఇవ, ఆత్మగుణానురూపం, త్వత్తుల్యగుణమిత్యర్థః. పుత్రం లభస్వ ప్రాప్నుహి.

భావము.—ఏనుఁగులు గుఱ్ఱములు రాజ్యము మొదలయిన సమస్తై[redacted]శ్వర్యములు
గలనీకు పుత్త్రుఁడు కలుగవలసినదనుటకంటె వేఱే ఆశీర్వాదము పునరుక్తము— (అనఁగా
నిష్ప్రయోజనమయినది) గనుక స్తోత్రార్హుఁడవయిన నీవు నీతండ్రికి ఏలాగో ఆలాగు
నీకు పుత్త్రుఁడు కలుగుఁగాక.

శ్లో. ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిష మగ్రజన్మా
రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురో స్సకాశమ్,
రాజాఽపి లేభే సుత మాశు తస్మా
దాలోక మర్కా దివ జీవలోకః. 35

పదచ్ఛేదము.—ఇత్థం, ప్రయుజ్య, ఆశిషం, అగ్రజన్మా, రాజ్ఞే, ప్రతీయాయ, గురోః, సకాశం, రాజా, అపి, లేభే, సుతం, ఆశు, తస్మాత్, ఆలోకం, అర్కాత్, ఇవ, జీవలోకః.

అర్థము.—అగ్రజన్మా = బ్రాహ్మణుఁడైన కౌత్సఋషి, ఇత్థం = ఈప్రకారముగ, రాజ్ఞే=రఘుమహారాజునికొఱకు, ఆశిషం = ఆశీర్వాదమును, ప్రయుజ్య = ప్రయోగించి, గురోః = వరతంతుఋషియొక్క, సకాశం = సమీపమును, ప్రతీయాయ=పొందెను. రాజాపి=రఘుమహారాజును, జీవలోకః=ప్రాణిసమూహము, అర్కాత్ =సూర్యునివలన, ఆలోకమివ=ప్రకాశమునువలె, తస్మాత్ = ఆయాశీర్వాదమువలన, ఆశు=శీఘ్రముగ, సుతం=పుత్త్రుని, లేభే=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—లేభే=పొందెను. కోఽపి=ఎవఁడును? రాజాపి=రఘుమహారాజును. కం=ఎవనిని? సుతం=పుత్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కథం=ఎట్లు? ఆశు=శీఘ్రముగ. కస్మాత్ =దేనివలన? తస్మాత్ =ఆయాశీర్వాదమువలన. కమివ=దేనివలె? ఆలోకమివ=ప్రకాశమునువలె. కస్మాత్ =ఎవనివలన? అర్కాత్ =సూర్యునివలన. కః=ఏది? జీవలోకః=ప్రాణిసమూహము. ప్రతీయాయ=పొందెను. కః=ఎవఁడు? అగ్రజన్మా=బ్రాహ్మణుఁడైన కౌత్సఋషి. కం=దేనిని? సకాశం=సమీపమును(సకర్మకప్రయోగము). కస్య=ఎవనియొక్క? గురోః=వరతంతుఋషియొక్క. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రయుజ్య=ప్రయోగించి. కాం= దేనిని? ఆశిషం=ఆశీర్వాదమును. కస్మై=ఎవనికొఱకు? రాజ్ఞే=రఘుమహారాజునికొఱకు. కథం=ఎట్లు? ఇత్థం=ఈప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇత్థం-అవ్య. ప్రయుజ్య-ల్యబంతమవ్య. ఆశిషం-ఆశిషం ఆశిషౌ, ఆశిషః. ఆశీశ్శబ్దః స, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్రజన్మా-అగ్రం జన్మ యస్యసః అగ్రజన్మా; జన్మా, జన్మానౌ, జన్మానః. అగ్రజన్మన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. రాజ్ఞే - రాజ్ఞే, రాజభ్యాం, రాజభ్యః. రాజన్ శబ్దః న, పు, చ, ఏ. ప్రతీయాయ-ప్రతీయాయ, ప్రతీయతుః, ప్రతీయుః. ప్రతిపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి లిట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. సకాశం-సకాశం, సకాశౌ, సకాశాన్. సకాశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

రాజా-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. లేభే-లేభే, లేభాతే, లేభిరే. 'డులభష్ ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. సుతం-సుతం, సుతౌ, సుతాన్. సుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అశు-అవ్య. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, పం, ఏ. ఆలోకం-ఆలోకం, ఆలోకౌ, ఆలోకాన్. ఆలోకశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అర్కాత్-అర్కాత్, అర్కాభ్యాం, అర్కేభ్యః. అర్కశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఇవ-అవ్య. జీవలోకః-జీవలోకః; లోకౌ, లోకాః. జీవలోకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. నాం లోకః జీవలోకః

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, 'అగ్రజన్మా ద్విజశ్రేష్ఠే భ్రాతరి బ్రహ్మణి స్మృత' ఇతివిశ్వః. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, రాజ్ఞే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం ప్రయుజ్య, గురోర్వరతంతోః స్సకాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాఽపి జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, 'జీవః ప్రాణిని గీష్పతా' వితి విశ్వః. అర్కా త్సూర్యాత్, ఆలోకం ప్రకాశ మివ, చైతన్య మితి పాఠః 'ఆలోకో దర్శనద్యోతా' విత్యమరః. తస్మాదాశీర్వాదా దాశు శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

భావము.—ఈప్రకారము కౌత్సుఁడు రఘుమహారాజునకు ఆశీర్వాదమును చేసి తనగురువునొద్దకు వెడలిపోయెను. రఘుమహారాజును ప్రజలు సూర్యోదయమువలన ప్రకాశమును బొందినట్లు ఆయాశీర్వాదప్రభావమువలన పుత్రునిఁ బొందెను.

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్,
అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్మజన్మాన మజం చకార. ౩౬

పదచ్ఛేదము.—బ్రాహ్మే, ముహూర్తే, కిల, తస్య, దేవీ, కుమారకల్పం, సుషువే, కుమారం, అతః, పితా, బ్రహ్మణః, ఏవ, నామ్నా, తం, ఆత్మజన్మానం, అజం, చకార.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, దేవీ=పట్టపుభార్య, బ్రాహ్మే=బ్రహ్మదేవతాకమయిన, ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు, కుమారకల్పం=కుమారస్వామితోసమానుఁడైన, కుమారం=పుత్రుని, సుషువేకిల=కనెనుగద. అతః=ఈకారణమువలన, పితా=తండ్రియైనరఘుమహారాజు, బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్క, నామ్నా=నామధేయముచేత, తం=ఆ, ఆత్మజన్మానం=పుత్రుని, అజం=అజనాముకునిగా, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఎవఁడు? పితా=తండ్రియైన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆ, ఆత్మజన్మానం=పుత్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టివానినిగ? అజం=అజనామకునిగ. కేన=దేనిచేత? నామ్నా=నామధేయముచేత. కస్యైవ=ఎవనియొక్కయె? బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్కయె. కుత=ఎందువలన? అతః=ఈకారణమువలన, సుషువేకిల=కనెనుగద. కా=ఎవతె? దేవీ=పట్టపుభార్య. కం=ఎవనిని? కుమారం=పుత్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కుమారం కథంభూతం=పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? కుమారకల్పం=కుమారస్వామితో సమానుఁడయినవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు. ముహూర్తేకథంభూతే=అజనామముహూర్తమెట్టిది? బ్రాహ్మే=బ్రహ్మదేవతాకమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—బ్రాహ్మే-బ్రహ్మదేవతా అస్య బ్రాహ్మః, తస్మిన్ బ్రాహ్మే; బ్రాహ్మే, బ్రాహ్మయోః, బ్రాహ్మేషు. బ్రాహ్మశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ముహూర్తే-ముహూర్తే, ముహూర్తయోః, ముహూర్తేషు. ముహూర్తశబ్దః అ, పు, స, ఏ. కిల-అవ్య. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. దేవీ-దేవీ, దేవ్యౌ, దేవ్యః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కుమారకల్పం-ఈషదసమాప్తః కుమారః కుమారకల్పః, తం కుమారకల్పం, కుమారకల్పం, కుమారకల్పౌ, కుమారకల్పాన్. కుమారకల్పశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సుషువే-సుషువే, సుషువాతే, సుషువిరే. 'షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. కుమారం-కుమారం, కుమారౌ, కుమారాన్. కుమారశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అతః-అస్మాత్ అతః. తసిలంతమవ్య, పితా-పితా, పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. బ్రహ్మణః-బ్రహ్మణః, బ్రహ్మణోః, బ్రహ్మణాం. బ్రహ్మన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. ఏవ-అవ్య. నామ్నా-నామ్నా, నామభ్యాం, నామభిః. నామన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మజన్మానం-ఆత్మనః జన్మ యస్య సః ఆత్మజన్మా, తం ఆత్మజన్మానం; జన్మానం, జన్మానౌ, జన్మనః. ఆత్మజన్మన్ శబ్దః న, పు, ద్వి, ఏ. అజం-అజం, అజౌ, అజాన్. అజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—బ్రాహ్మఇతి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, 'దేవీకృతాభిషేకాయా' మిత్యమరః, బ్రాహ్మే, 'తస్యేద' మిత్యణ్, బ్రహ్మదేవతాకే అజనామకే ముహూర్తే, ఈషదసమాప్తకుమారం కుమారకల్పం, స్కందసదృశం, 'ఈషదసమాప్తా' విత్యాదినాకల్పప్ ప్రత్యయః. కుమారం పుత్రం, సుషువే, కిలేతిసంభావనాయాం. 'వార్తాసంభావయోః కిలే' త్యమరః, 'కుమారో బాలకే స్కంద' ఇతి విశ్వః. అతః బ్రహ్మముహూర్తోత్పన్న

రాజా-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. లేభే-లేభే, లేభాతే, లేభిరే. 'డులభష్ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. సుతం-సుతం, సుతౌ, సుతాన్. సుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అశు-అవ్య. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, పం,ఏ. ఆలోకం-ఆలోకం, ఆలోకౌ, ఆలోకాన్. ఆలోకశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అర్కాత్-అర్కాత్, అర్కాభ్యాం, అర్కేభ్యః. అర్కశబ్దః అ, పు. పం, ఏ. ఇవ-అవ్య. జీవలోకః-జీవానాం లోకః జీవలోకః; లోకః, లోకౌ, లోకాః. జీవలోకశబ్దః అ,పు,ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, 'అగ్రజన్మా ద్విజశ్రేష్ఠే భ్రాతరి బ్రహ్మణిస్మృత' ఇతివిశ్వః. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, రాజ్ఞే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం ప్రయుజ్య, గురోర్వరతంతోః స్వకాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాఽపి జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, 'జీవః ప్రాణిని గీష్పతౌ' ఇతి విశ్వః. అర్కాత్సూర్యాత్, ఆలోకం ప్రకాశ మివ, చైతన్య మితి పాఠః 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతౌ' ఇత్యమరః. తస్మాదాశీర్వాదా దాశు శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

భావము.—ఈప్రకారము కౌత్సుఁడు రఘుమహారాజునకు ఆశీర్వాదమును చేసి తనగురువునొద్దకు వెడలిపోయెను. రఘుమహారాజును ప్రజలు సూర్యోదయమువలన ప్రకాశమును బొందినట్లు ఆయాశీర్వాదప్రభావమువలన పుత్రునిఁ బొందెను.

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్,
అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్మజన్మాన మజం చకార. ౩౬

పదచ్ఛేదము.—బ్రాహ్మే, ముహూర్తే, కిల, తస్య, దేవీ, కుమారకల్పం, సుషువే, కుమారం, అతః, పితా, బ్రహ్మణః, ఏవ, నామ్నా, తం, ఆత్మజన్మానం, అజం, చకార.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, దేవీ=పట్టపుభార్య, బ్రాహ్మే=బ్రహ్మదేవతాకమయిన, ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు, కుమారకల్పం=కుమారస్వామితోసమానుఁడైన, కుమారం=పుత్రుని, సుషువేకిల=కనెనుగద. అతః=ఈకారణమువలన, పితా=తండ్రియైనరఘుమహారాజు, బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్క, నామ్నా=నామధేయముచేత, తం=ఆ, ఆత్మజన్మానం=పుత్రుని, అజం=అజనామకునిగా, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఎవఁడు? పితా=తండ్రియైన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆ, ఆత్మజన్మానం=పుత్రుని(సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టివానినిగ? అజం=అజనామకునిగ. కేన=దేనిచేత? నామ్నా=నామధేయముచేత. కస్యైవ=ఎవనియొక్కయె? బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్కయె. కుతః=ఎందువలన? అతః=ఈకారణమువలన, సుషువేకిల=కనెనుగద. కా=ఎవతె? దేవీ=పట్టపుభార్య. కం=ఎవనిని? కుమారం=పుత్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కుమారం కథంభూతం=పుత్రుఁడెట్టివాఁడు? కుమారకల్పం=కుమారస్వామితో సమానుఁడయినవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు. ముహూర్తే కథంభూతే=అజనామముహూర్తమెట్టిది? బ్రాహ్మే=బ్రహ్మదేవతాకమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—బ్రాహ్మే-బ్రహ్మదేవతా అస్య బ్రాహ్మః, తస్మిన్ బ్రాహ్మే; బ్రాహ్మే,బ్రాహ్మయోః, బ్రాహ్మేషు. బ్రాహ్మశబ్దః అ,పు, స, ఏ.ముహూర్తే-ముహూర్తే,ముహూర్తయోః, ముహూర్తేషు. ముహూర్తశబ్దః అ, పు,స, ఏ. కిల-అవ్య. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు,ష, ఏ. దేవీ-దేవీ, దేవ్యౌ, దేవ్యః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కుమారకల్పం-ఈషదసమాప్తః కుమారః కుమారకల్పః, తం కుమారకల్పం, కుమారకల్పం, కుమారకల్పౌ, కుమారకల్పాన్. కుమారకల్పశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. సుషువే-సుషువే, సుషువాతే, సుషువిరే. 'షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః షూఙ్ స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కుమారం-కుమారం, కుమారౌ, కుమారాన్. కుమారశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. అతః-అస్మాత్ అతః.తసిలంతమవ్య, పితా-పితా, పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋ,పు,ప్ర,ఏ. బ్రహ్మణః-బ్రహ్మణః,బ్రహ్మణోః,బ్రహ్మణాం. బ్రహ్మన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. ఏవ-అవ్య. నామ్నా-నామ్నా, నామభ్యాం,నామభిః. నామన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మజన్మానం-ఆత్మనః జన్మ యస్య సః ఆత్మజన్మా, తం ఆత్మజన్మానం; జన్మానం, జన్మానౌ, జన్మనః. ఆత్మజన్మన్ శబ్దః న,పు,ద్వి,ఏ. అజం-అజం, అజౌ, అజాన్. అజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః.'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—బ్రాహ్మఇతి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, 'దేవీకృతాభిషేకాయా' మిత్య[illegible] బ్రాహ్మే,'తస్యేద' మిత్యణ్, బ్రహ్మదేవతాకే అజనామకే ముహూర్తే,ఈషదసమ[illegible]కుమారం కుమారకల్పం, స్కందసదృశం, 'ఈషదసమాప్తౌ' విత్యాదినాకల్పప్ ప్రత్య[illegible] కుమారం పుత్రం, సుషువే, కిలేతిసంభావనాయాం. 'వార్తాసంభావయోః కిల' [illegible]రః, 'కుమారో బాలకే స్కంద' ఇతి విశ్వః. అతః బ్రహ్మముహూర్తోత్పన్న

రాజా-రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. లేభే-లేభే, లేభాతే, లేభిరే. 'డులభష్ ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ. సుతం-సుతం, సుతౌ, సుతాన్. సుతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆశు-అవ్య. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, పం,ఏ. ఆలోకం-ఆలోకం, ఆలోకౌ, ఆలోకాన్. ఆలోకశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.అర్కాత్-అర్కాత్, అర్కాభ్యాం, అర్కేభ్యః. అర్కశబ్దః అ, పు. పం, ఏ. ఇవ-అవ్య. జీవలోకః-జీవానాం లోకః జీవలోకః; లోకః, లోకౌ, లోకాః. జీవలోకశబ్దః అ,పు,ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇత్థమితి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, 'అగ్రజన్మా ద్విజశ్రేష్ఠే భ్రాతరి బ్రహ్మణి స్మృత' ఇతివిశ్వః. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, రాజ్ఞే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం ప్రయుజ్య, గురోర్వరతంతోః సకాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాఽపి జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, 'జీవః ప్రాణిని గీష్పతౌ' ఇతి విశ్వః. అర్కాత్సూర్యాత్, ఆలోకం ప్రకాశమివ, చైతన్యమితి పాఠః 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతౌ' ఇత్యమరః. తస్మాదాశీర్వాదాదాశు శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

భావము.—ఈప్రకారము కౌత్సుఁడు రఘుమహారాజునకు ఆశీర్వాదమును చేసి తనగురువునొద్దకు వెడలిపోయెను. రఘుమహారాజును ప్రజలు సూర్యోదయమువలన ప్రకాశమును బొందినట్లు ఆయాశీర్వాదప్రభావమువలన పుత్రునిఁ బొందెను.

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్,
అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్మజన్మాన మజం చకార. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—బ్రాహ్మే, ముహూర్తే, కిల, తస్య, దేవీ, కుమారకల్పం, సుషువే, కుమారం, అతః, పితా, బ్రహ్మణః, ఏవ, నామ్నా, తం, ఆత్మజన్మానం, అజం, చకార.

అర్థము.—తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క, దేవీ=పట్టపుభార్య, బ్రాహ్మే=బ్రహ్మదేవతాకమయిన, ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు, కుమారకల్పం=కుమారస్వామితోసమానుఁడైన, కుమారం=పుత్రుని, సుషువేకిల=కనెనుగద. అతః=ఈకారణమువలన, పితా=తండ్రియైనరఘుమహారాజు, బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్క, నామ్నా=నామధేయముచేత, తం=ఆ, ఆత్మజన్మానం=పుత్రుని, అజం=అజనామకునిగా, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఎవఁడు? పితా=తండ్రియైన రఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? తం=ఆ, ఆత్మజన్మానం=పుత్త్రుని(సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టి వానినిగ? అజం=అజనామకునిగ. కేన=దేనిచేత? నామ్నా=నామధేయముచేత. కస్యైవ =ఎవనియొక్కయె? బ్రహ్మణఏవ=బ్రహ్మయొక్కయె. కుత=ఎందువలన? అతః=ఈకారణమువలన, సుషువేకిల=కనెనుగద. కా=ఎవతె? దేవీ=పట్టపుభార్య. కం=ఎవనిని? కుమారం=పుత్త్రుని (సకర్మకప్రయోగము). కుమారం కథంభూతం=పుత్త్రుఁడెట్టివాఁడు? కుమారకల్పం=కుమారస్వామితో సమానుఁడయినవాఁడు. కస్మిన్=దేనియందు? ముహూర్తే=అజనామకముహూర్తమందు. ముహూర్తేకథంభూతే=అజనామముహూర్తమెట్టిది? బ్రాహ్మే =బ్రహ్మదేవతాకమయినది. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆరఘుమహారాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—బ్రాహ్మే-బ్రహ్మదేవతా అస్య బ్రాహ్మః, తస్మిన్ బ్రాహ్మే; బ్రాహ్మే,బ్రాహ్మయోః, బ్రాహ్మేషు. బ్రాహ్మశబ్దః అ,పు, స, ఏ. ముహూర్తే-ముహూర్తే,ముహూర్తయోః, ముహూర్తేషు. ముహూర్తశబ్దః అ, పు,స, ఏ. కిల-అవ్య. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు,ష, ఏ. దేవీ-దేవీ, దేవ్యౌ, దేవ్యః. దేవీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కుమారకల్పం-ఈషదసమాప్తః కుమారః కుమారకల్పః, తం కుమారకల్పం, కుమారకల్పం, కుమారకల్పౌ, కుమారకల్పాన్. కుమారకల్పశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. సుషువే-సుషువే, సుషువాతే, సుషువిరే. 'షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. కుమారం-కుమారం, కుమారౌ, కుమారాన్. కుమారశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. అతః-అస్మాత్ అతః.తసిలంతమవ్య, పితా-పితా, పితరౌ, పితరః. పితృశబ్దః ఋ,పు,ప్ర,ఏ. బ్రహ్మణః-బ్రహ్మణః,బ్రహ్మణోః,బ్రహ్మణాం. బ్రహ్మన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. ఏవ-అవ్య. నామ్నా-నామ్నా, నామభ్యాం,నామభిః. నామన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆత్మజన్మానం-ఆత్మనః జన్మ యస్య సః ఆత్మజన్మా, తం ఆత్మజన్మానం; జన్మానం, జన్మానౌ, జన్మనః. ఆత్మజన్మన్ శబ్దః న,పు,ద్వి,ఏ. అజం-అజం, అజౌ, అజాన్. అజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః.'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—బ్రాహ్మఇతి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, 'దేవీకృతాభిషేకాయా' మిత్యమరః, బ్రాహ్మే,'తస్యేద' మిత్యణ్, బ్రహ్మదేవతాకే అజనామకే ముహూర్తే,ఈషదసమాప్తకుమారం కుమారకల్పం, స్కందసదృశం, 'ఈషదసమాప్తౌ' విత్యాదినాకల్పప్ ప్రత్యయః; కుమారం పుత్త్రం, సుషువే, కిలేతిసంభావనాయాం. 'వార్తాసంభావయోః కిలే' త్యమరః, 'కుమారో బాలకే స్కంద' ఇతి విశ్వః. అతః బ్రహ్మముహూర్తోత్పన్న

త్వాత్, పితా రఘుః, బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా, తం ఆత్మజన్మానం పుత్రం, అజం, అజనమకంచకార, 'అజో హరౌ హరే కామే విధౌ ఛాగే రఘోః సుత' ఇతి విశ్వః.

భావము.—బ్రహ్మముహూర్తము (అనఁగా అజమను పేరుగల యరుణోదయ కాలమునందు) రఘుమహారాజుయొక్క పట్టపుభార్య కుమారస్వామిఁ బోలినకుమారునిఁ గనెను. అందువలన తండ్రియైన రఘుమహారాజు బ్రహ్మయొక్క పేరైన అజుఁడనెడి నామధేయమును అతనికిఁ బెట్టెను.

శ్లో. రూపం త దోజస్వి త దేవ వీర్యం
త దేవ నైసర్గిక మున్నతత్వమ్,
న కారణా త్స్వా ద్బిభిదే కుమారః
ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్. 32

పదచ్ఛేదము.—రూపం, తత్, ఓజస్వి, తత్, ఏవ, వీర్యం, తత్, ఏవ, నైసర్గికం, ఉన్నతత్వం, న, కారణాత్, స్వాత్, బిభిదే, కుమారః, ప్రవర్తితః, దీపః, ఇవ, ప్రదీపాత్.

అర్థము.—ఓజస్వి=తేజోవిశిష్టమయిన, రూపం=శరీరము, తదేవ=ఆపితృసంబంధియైనదేను, వీర్యం=శౌర్యము, తదేవ=ఆపితృసంబంధియైనదేను, నైసర్గికం=స్వాభావికమైన, ఉన్నతత్వం=ఔన్నత్యము, త దేవ=ఆ పితృసంబంధియైనదేను, కుమారః=బాలుఁడు, ప్రవర్తితః=వెలిగింపఁబడ్డ, దీపః=దీపము, ప్రదీపాదివ=స్వోత్పాదకదీపముకంటెను వలె, స్వాత్=స్వకీయుఁడైన, కారణాత్=జనకునికన్న, నబిభిదే=భిన్నుఁడుకాకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నబిభిదే = భిన్నుఁడు కాకపోయెను. కః = ఎవఁడు? కుమారః= బాలుఁడు (అకర్మకప్రయోగము). కస్మాత్=ఎవనికంటె? కారణాత్=జనకునికంటె. కారణాత్ కథంభూతాత్=జనకుఁడెట్టివాఁడు? స్వాత్=స్వకీయుఁడయినవాఁడు. కస్మాదివ=దేనికంటెనువలె? ప్రదీపాదివ=స్వోత్పాదకదీపమునకంటెనువలె. కః=ఏది? దీపః= దీపము. దీపఃకథంభూతః=దీపమెట్టిది? ప్రవర్తితః=వెలిగింపఁబడినది. తదేవ=ఆపితృసంబంధియైనదేను. కిం=ఏది? ఉన్నతత్వం=ఔన్నత్యము (అకర్మకప్రయోగము). ఉన్నతత్వం కథంభూతం=ఔన్నత్యమెట్టిది? నైసర్గికం=స్వాభావికమైనది. తదేవ=ఆపితృసంబంధియైనదేను. కిం=ఏది? వీర్యం=శౌర్యము (అకర్మకప్రయోగము). తదేవ=ఆపితృసంబంధియైనదేను. కిం=ఏది? రూపం=శరీరము (అకర్మకప్రయోగము). రూపం కథంభూతం=శరీరమెట్టిది? ఓజస్వి=తేజోవిషయమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—రూపం-రూపం, రూపే, రూపాణి. రూపశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర,ఏ. ఓజస్వి-ఓజః అస్యాస్తీతి ఓజస్వి; ఓజస్వి, ఓజస్వినీ, ఓజస్విని ఓజస్విన్ శబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. వీర్యం-వీర్యం, వీర్యే, వీర్యాణి. వీర్య శబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. తత్-తత్, తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర,ఏ ఏవ-అవ్య. నైసర్గికం-నిసర్గేణ నిర్వృత్తం నైసర్గికం; నైసర్గికం, నైసర్గికే, నైసర్గికాణి. నైసర్గికశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఉన్నతత్వం-ఉన్నతస్యభావః ఉన్నతత్వం.ఉన్నతత్వం; ఉన్నతత్వే, ఉన్నతత్వాని. ఉన్నతత్వశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. కారణాత్-కారణాత్, కారణాభ్యాం, కారణేభ్యః.—గురుశబ్దః అ, న, పం, ఏ. స్వాత్-స్వస్మాత్ స్వాత్; స్వాత్, స్వాభ్యాం, స్వేభ్యః. స్వశబ్దః అ, న, పం. ఏ. బిభిదే-బిభిదే, బిభిదాతే, బిభిదిరే.'భిదిర్విదారణ'ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ఆత్మనేపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కుమారః-కుమారః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రవర్తితః-ప్రవర్తితః, ప్రవర్తితౌ, ప్రవర్తితాః. ప్రవర్తితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. దీపః, దీపః, దీపౌ, దీపాః. దీపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ప్రదీపాత్ - ప్రదీపాత్, ప్రదీపాభ్యాం, ప్రదీపేభ్యః. ప్రదీపశబ్దః అ, పు, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—రూపమితి. ఓజస్వి తేజస్వి బలిష్ఠంవా,'ఓజస్తేజసిధాతూనామవష్టంభప్రకాశయోః, ఓజోబలేచదీప్తౌచేతి'విశ్వః. రూపంవపుః. 'అథరూపంనపుంసకం, స్వభావాకృతిసౌందర్యవపుషి శ్లోకశబ్దయో' రితివిశ్వః, తదేవ పైతృకమేవ, వీర్యం శౌర్యం తదేవ, నైసర్గికం స్వాభావికం ఉన్నతత్వం తదేవ, తాదృగేవేత్యర్థః, కుమారో బాలకః. ప్రవర్తితః ఉత్పాదితో దీపః, ప్రదీపాత్ స్వోత్పాదకాత్ దీపాదివ, స్వాత్ స్వకీయాత్, 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో'వేతి స్మాద్భావాభావో వైకల్పికత్వాత్ కారణాత్ జనకాత్, నబిభిదే భిన్నో నాభూత్. సర్వాత్మనా తాదృశ ఏవేత్యర్థః.

భావము.—ఆ కుమారుఁడు బలిష్ఠమగుశరీరముచేతను పరాక్రమముచేతను సహజోన్నతిచేతను దీపములోనుండి మఱియొకదీపము వెలిఁగింపఁబడినపగిది నన్నివిధములం దండ్రిని బోలి యుండెను.

శ్లో. ఉపాత్తవిద్యం విధివద్గురుభ్యః తం యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతమ్,
శ్రీస్సాభిలాషాఽపి గురో రనుజ్ఞాం ధీరేవ కన్యా పితు రాచకాంక్షే.

పదచ్ఛేదము.—ఉపాత్తవిద్యం, విధివత్, గురుభ్యః, తం, యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతం, శ్రీః, సాభిలాషా, అపి, గురోః, అనుజ్ఞాం, ధీరా, ఇవ కన్యా, పితుః, ఆచకాంక్షే.

అర్థము.—గురుభ్యః=గురువువలన, విధివత్=యథాశాస్త్రముగ, ఉపాత్తవిద్యం ఉపాత్త=పొందఁబడ్డ, విద్యం=విద్యలుగల్గిన, యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతం-యౌవన = యౌవనముయొక్క, ఉద్భేద=ఆవిర్భావమువలన నయిన, విశేష = అతిశయము చేత, కాంతం=మనోహరుఁడయిన, తం=ఆ అజమహారాజును గూర్చి, సాభిలాషా = అభిలాషతో కూడుకొని యుండెడి, శ్రీః=రాజ్యలక్ష్మి, ధీరా = స్థిరోన్నతచిత్తముగల, కన్యా=కన్యక, పితురివ=తండ్రియొక్కవలె, గురోః=రఘుమహారాజుయొక్క, అనుజ్ఞాం =అనుమతిని, ఆచకాంక్షే=ఇచ్ఛయించెను.

ఆకాంక్ష.—ఆచకాంక్షే=ఇచ్ఛయించెను. కా = ఎవతె? శ్రీః=రాజ్యలక్ష్మి. కాం=దేనిని? అనుజ్ఞాం=అనుమతిని(సకర్మకప్రయోగము). [illegible]యొక్క? గురోః=రఘుమహారాజుయొక్క. కస్యేవ=ఎవనియొక్కవలె? పితు[illegible]క్కవలె. కా=ఎవతె? కన్యా=కన్యక. కన్యా కథంభూతా=కన్యకయెట్టిది? ధీరా=స్థిరోన్నతచిత్తముగలది. శ్రీః కథంభూతా=రాజ్యలక్ష్మి యెట్టిది? సాభిలాషా=అభిలాషతోఁ గూడియుండునది. కం=ఎవనిగూర్చి? అజం=అజమహారాజునుగూర్చి. అజం కథంభూతం=అజమహారాజెట్టివాఁడు? యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతం=యౌవనముయొక్కఆవిర్భావమువలన నయిన అతిశయముచేత మనోహరుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయుఁ నెట్టివాఁడు? ఉపాత్తవిద్యం=పొందఁబడిన విద్యలుకలవాఁడు. కథం=ఎట్లు? విధివత్ = యథాశాస్త్రముగ. కేభ్యః=ఎవరివలన? గురుభ్యః=గురువులవలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఉపాత్తవిద్యం - ఉపాత్తాః విద్యాః యేనసః ఉపాత్తవిద్యః, తం ఉపాత్తవిద్యం; విద్యం, విద్యౌ, విద్యాన్. ఉపాత్తవిద్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. విధివత్ - విధిమర్హతీతివిధివత్. నత్యంతమవ్య. గురుభ్యః-గురోః, గురుభ్యాం, గురుభ్యః. గురుశబ్దః ఉ, పు, పం, బ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతం-యూనోభావః యౌవనం, యౌవనస్య ఉద్భేదః యౌవనోద్భేదః, విశేషేణకాంతః విశేషకాంతః, యౌవనోద్భేదాత్ విశేషకాంతః యౌవ... కాంతః, తం యౌవ...కాంతం; కాంతం, కాంతౌ, కాంతాన్. యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శ్రీః-శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సాభిలాషా-అభిలాషేణ సహావర్తత ఇతి సాభిలాషా; సాభిలాషా, సాభిలాషే, సాభిలాషాః. సాభిలాషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అ. గురోః-గురోః, గుర్వోః, గురూణాం. గురుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. అనుజ్ఞాం - అనుజ్ఞాం, అనుజ్ఞే, అనుజ్ఞాః. అనుజ్ఞాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ధీరా-ధీరా, ధీరే, ధీరాః. ధీరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అ. కన్యా-కన్యా, కన్యే, కన్యాః. కన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పితుః-పితుః, పిత్రోః, పితౄణాం. పితృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. ఆచకాంక్షే-ఆచకాంక్షే, ఆచకాంక్షాతే, ఆచకాంక్షిరే.

ప ఞ్చ మ స ర్గ ము.

'కాంక్షకాంక్షాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మ ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఉపాత్తేతి. గురుభ్యః, విధివత్ యథాశాస్త్రం, ఉపాత్తః లబ్ధవిద్యం, యౌవనస్య ఉద్భేదా దావిర్భావాద్ధేతోః విశేషేణ అతిశయేన, కా సౌమ్యం తం, అజంప్రతి,సాభిలాషా శ్రీః, ధీరా స్థిరోన్నతచిత్తా,'స్థిరచిత్తోన్నతి తద్ధైర్యమితి సంజ్ఞిత' మితి భూపాలః. కన్యాపితు రివ గురోః రఘోరనుజ్ఞా మ ఆచకాంక్షే ఇయేష. యౌవరాజ్యార్హోఽభూ దిత్యర్థః.అనుజ్ఞాశబ్దాత్పితృపారతంత్ర్య ఉపమాసామర్థ్యాత్పాణిగ్రహణయోగ్యతా చ ధ్వన్యతే.

భావము.—గురువులవలన నెల్లవిద్యల నేర్చుకొని యౌవనప్రాదుర్భా ప్రకాశించెడునజుని స్థిరోన్నతచిత్తురాలయిన కన్యక వివాహార్థము తండ్రియొక్క ఙను అపేక్షించెడిరీతి రాజ్యలక్ష్మి ఇతనిఁబొందుటకు తండ్రియనుజ్ఞనపేక్షించెనో ట్లుండెను. (అనఁగా యౌవరాజ్యాధిపత్యమునకు అర్హుఁడయ్యె ననుట.)

శ్లో. అథేశ్వరేణ క్రథకైశికానాం
స్వయంవరార్థం స్వసు రిందుమత్యాః,
ఆప్తః కుమారానయనోత్సుకేన
భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఈశ్వరేణ, క్రథకైశికానాం, స్వయంవరార్థం, ఇందుమత్యాః, ఆప్తః, కుమారానయనోత్సుకేన, భోజేన, దూతః, రఘవే, విసృ

అర్థము.—అథ=అనంతరమందు,స్వసుః=చెల్లెలైన,ఇందుమత్యాః=ఇందుమ యొక్క, స్వయంవరార్థం=స్వయంవరనిమిత్తముగ, కుమారానయనోత్సుకేన-కుమా అజమహారాజుయొక్క, ఆనయన=పిలుచుటయందు,ఉత్సుకేన=ఆసక్తుఁడయిన, క్రథకై కానాం=విదర్భదేశములకు,ఈశ్వరేణ=ప్రభువయిన, భోజేన=భోజమహారాజుచేత,ఆప్త =హితుఁడయిన, దూతః=దూత,రఘవే=రఘుమహారాజునకొఱకు, విసృష్టః=పంపఁబడెను.

ఆకాంక్ష.—విసృష్టః=పంపఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత?భోజేన=భోజరాజుచేత.కః =ఎవఁడు? దూతః=దూత (కర్మణిప్రయోగము).కస్మై=ఎవనికొఱకు? రఘవే=రఘుమహా రాజునకొఱకు.దూతఃకథంభూతః=దూతయెట్టివాఁడు?ఆప్తః=హితుఁడయినవాఁడు.భోజేన కథంభూతేన=భోజరాజెట్టివాఁడు?ఈశ్వరేణ=ప్రభువయినవాఁడు. కేషాం=వేనికి? క్రథ కైశికానాం=విదర్భదేశములకు. పునః కథంభూతేన=ఇంకయుమెట్టివాఁడు?కుమారానయ నోత్సుకేన=అజమహారాజుయొక్కపిలిపించుటయందు ఆసక్తుఁడయినవాఁడు. కిమర్థం=ఏమి

నిమిత్తముగ? స్వయంవరార్థం=స్వాయంవరనిమిత్తముగ. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? ఇందుమత్యాః=ఇందుమతీదేవియొక్క. ఇందుమత్యాః కథంభూతాయాః=ఇందుమతీ దేవి ఏట్టిది? స్వసుః=చెల్లెలయినది. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ–అవ్య. ఈశ్వరేణ–ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. ఈశ్వరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. క్రథకైశికానాం – క్రథకైశికస్య, క్రథకైశికయోః, క్రథకైశికానాం. క్రథకైశికశబ్దః అ, పు, ష, బ. స్వయంవరార్థం–క్రియాశేషణమవ్య. స్వసుః–స్వసుః, స్వస్రోః, స్వసౄణాం. స్వసృశబ్దః ఋ, స్త్రీ, ష, ఏ. ఇందుమత్యాః–ఇందుమత్యాః, ఇందుమత్యోః, ఇందుమతీనాం. ఇందుమతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, ఏ. ఆప్తః – ఆప్తః, ఆప్తౌ, ఆప్తాః. ఆప్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కుమారానయనోత్సుకేన–కుమారస్య ఆనయనం కుమారానయనం, కుమారానయనే ఉత్సుకః కుమా...త్సుకః, తేన కుమా..త్సుకేన; ఉత్సుకేన, ఉత్సుకాభ్యాం, ఉత్సుకైః. కుమా...త్సుకశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. భోజేన–భోజేన, భోజాభ్యాం, భోజైః. భోజశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. దూతః–దూతః, దూతౌ, దూతాః. దూతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రఘవే – రఘవే, రఘుభ్యాం, రఘుభ్యః. రఘుశబ్దః ఉ, పు, చ, ఏ. విసృష్టః–విసృష్టః, విసృష్టౌ, విసృష్టాః. విసృష్టశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ, స్వసుర్భగిన్యాః ఇందుమత్యాః, స్వయంవరార్థం, కుమారస్య అజస్య ఆనయనే ఉత్సుకేన, క్రథకైశికానాం విదర్భదేశానాం ఈశ్వరేణ స్వామినా భోజేన, రాజ్ఞా, ఆప్తః హితః, దూతః, రఘవే, విసృష్టః ప్రేషితః, క్రియామాత్రయోగేఽపి చతుర్థీ. ఆప్తగ్రహణ మత్రైవ తాత్పర్య మితి ద్యోతనార్థం.

భావము.—పిమ్మట విదర్భదేశాధీశ్వరుఁడయినభోజరాజుతనచెల్లెలైనయిందుమతీస్వయంవరమునకు అజమహారాజును రప్పింపవలె ననెడికోరికతో రఘుమహారాజునొద్దికి నమ్మక మయినదూతం బంపించెను.

శ్లో. తం శ్లాఘ్యసంబంధ మసౌ విచింత్య
దారక్రియాయోగ్యదశం చ పుత్రమ్,
ప్రస్థాపయామాస ససైన్య మేన
మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్. ४०

పదచ్ఛేదము.—తం, శ్లాఘ్యసంబంధం, అసౌ, విచింత్య, దారక్రియాయోగ్యదశం, చ, పుత్రం, ప్రస్థాపయామాస, ససైన్యం, ఏనం, ఋద్ధాం, విదర్భాధిపరాజధానీం,

అర్థము.—అసౌ=ఈరఘుమహారాజు, తం=భోజరాజును, శ్లాఘ్యసంబంధం-శ్లాఘ్యా=కోఱఁదగిన, సంబంధం=సంబంధముకలిగినవానిగా, విచింత్య=ఆలోచించి, పుత్రంచ=కుమారునిని, దారక్రియాయోగ్యదశం-దారక్రియా=వివాహమునకు, యోగ్యా=సదృశమయిన, దశం=వయసుకలిగిన వానినిగ, విచింత్య=విచారించి, ససైన్యం=సైన్యముతోఁ గూడియుండెడి, ఏనం=ఈ, పుత్రుఁడయిన అజమహారాజును, ఋద్ధాం=సమృద్ధమయిన, విదర్భాధిపరాజధానీం-విదర్భాధిప=భోజరాజుయొక్క, రాజధానీం=ప్రధానపట్టణమును గూర్చి, ప్రస్థాపయామాస=పంపించెను.

ఆకాంక్ష —ప్రస్థాపయామాస=పంపించెను. కః-ఎవఁడు? అసౌ=ఈరఘుమహారాజు. కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈపుత్రుఁడయిన అజమహారాజును. కాం=దేనినిగూర్చి? విదర్భాధిపరాజధానీం=భోజరాజుయొక్క ప్రధానపట్టణమునుఁ గూర్చి (ద్వికర్మక కర్తృప్రయోగము). విదర్భాధిపరాజధానీం కథంభూతాం=భోజరాజుయొక్క ప్రధానపట్టణమెట్టిది? ఋద్ధాం=సమృద్ధమయినది. ఏనం కథంభూతం=ఈ పుత్రుఁడయిన అజమహారాజెట్టివాఁడు? ససైన్యం=సైన్యముతో కూడియుండెడివాఁడు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విచింత్య=విచారించి. కథంభూతం=ఎటువంటివానినిగా? దారక్రియాయోగ్యదశం=వివాహమునకు సదృశమయిన వయస్సుకలిగినవానినిగా. కంచ=ఎవనిని? పుత్రంచ=కుమారునిని. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విచింత్య=ఆలోచించి. కథంభూతం=ఎట్టివానినిగా? శ్లాఘ్యసంబంధం=కోఱఁదగిన సంబంధముకలిగినవానినిగ. కం=ఎవని? తం=ఆ భోజరాజును.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. శ్లాఘ్యసంబంధం-శ్లాఘితుం యోగ్యః శ్లాఘ్యః, శ్లాఘ్యః సంబంధో యస్యసః శ్లాఘ్యసంబంధః, తం శ్లాఘ్యసంబంధం; సంబంధం, సంబంధౌ, సంబంధాన్. శ్లాఘ్యసంబంధశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. విచింత్య-ల్యబంతమవ్య. దారక్రియాయోగ్యదశం - దారాణాంక్రియా దారక్రియా, దారక్రియాయాః యోగ్యా దార...యోగ్యా, దార...యోగ్యా దశా యస్యసః, దార...దశః తం; దార...దశం, దశం, దశౌ, దశాన్. దార...దశశబ్దః అ, పు,ద్వి,ఏ. చ-అవ్య. పుత్రం - పున్నామ్నో నరకాత్ త్రాయత ఇతిపుత్రః, తం పుత్రం; పుత్రం, పుత్రౌ, పుత్రాన్. పుత్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రస్థాపయామాస - ప్రస్థాపయామాస, ప్రస్థాపయామాసతుః, ప్రస్థాపయామాసుః. ప్రపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతి నివృత్తౌ, విత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ససైన్యం - సైన్యేన సహావర్తత ఇతి ససైన్యః, తం ససైన్యం; ససైన్యం, ససైన్యౌ, ససైన్యాన్. ససైన్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః హ, పు,ద్వి,ఏ. ఋద్ధాం-ఋద్ధాం, ఋద్ధే,

బుద్ధాః. బుద్ధాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విదర్భాధిపరాజధానీం-విదర్భాణాం అధి విదర్భాధిపః, ధీయంతేఽస్యామితి ధానీ, రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ, విదర్భాధిపస్య ర ధానీ విద...ధానీ, తాం విద...ధానీం; రాజధానీం, రాజధాన్యా, రాజధానీః. ఏ ...ధానీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. అసౌ రఘుః, తం భోజం, శ్లాఘ్యసంబంధం అనూచా త్వాదిగుణయోగాత్ స్పృహణీయసంబంధం, విచింత్య విచార్య, పుత్రంచ దారక్రి యాయోగ్యదశం వివాహయోగ్యవయసం, విచింత్య, ససైన్య మేనం పుత్రం అజం బుద్ధాం సమృద్ధాం, విదర్భాధిపస్య భోజస్య రాజధానీం పురీం ప్రతి, ప్రస్థాపయామా స. ధీయంతేఽస్యా మితి ధానీ, 'కరణాధి కరణయో' శ్చేత్యధికరణే ల్యుట్ప్రత్యయః. రాజ్ఞాం ధానీతి విగ్రహః. 'ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత' ఇతి శబ్దార్ణవే.

భావము.—రఘుమహారాజు మంచిసంప్రదాయము గలభోజునితో వియ్యమం దుట యుక్తమని విచారించి వివాహమునకుఁ దగినవయసు వచ్చినయజమహారాజును దగు సైన్యముతో సమస్తవస్తువులు దండిగ నుండెడిభోజరాజు ప్రధాననగరికిఁ బంపెను.

శ్లో. తస్యోపకార్యారచితోపచారా
వన్యేతరా జానపదోపదాభిః,
మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనోః
బభూవు రుద్యానవిహారకల్పాః. ౪౧

పదచ్ఛేదము.—తస్య, ఉపకార్యారచితోపచారాః,వన్యేతరాః,జానపదోపదా భిః, మార్గే, నివాసాః, మనుజేంద్రసూనోః, బభూవుః, ఉద్యానవిహారకల్పాః.

అర్థము.—ఉపకార్యారచితోపచారాః-ఉపకార్యా=రాజయోగ్య పటభవనా దులయందు,రచిత=చేయఁబడిన,ఉపచారాః=శయనాద్యుపచారములుగల,జానపదోపదా భిః-జానపద=దేశములవలనవచ్చినవారియొక్క, ఉపదాభిః=కానుకలచేత, వన్యేతరాః= వనమందుబుట్టినవిగాకయుండెడి,మనుజేంద్రసూనోః=అజమహారాజుయొక్క,మార్గేనివా సాః=మార్గమందలిస్థానములు, ఉద్యానవిహారకల్పాః - ఉద్యాన=ఉద్యానవనములనెడి, విహారకల్పాః=విహారస్థానములతో సమానములయినవి, బభూవుః=అయినవి.

ఆకాంక్ష.—బభూవుః=అయినవి. కే=ఏవి? మార్గేనివాసాః=మార్గమందలిస్థాన ములు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతాః=ఎట్టివి? ఉద్యానవిహారకల్పాః=ఉద్యాన వనములనెడి విహారస్థానములతోసమానములయినవి. కస్య=ఎవనియొక్క? మనుజేంద్ర సూనోః=అజమహారాజుయొక్క. మార్గేనివాసాః కథంభూతాః=మార్గమందలి స్థానము

లెట్టివి? వన్యేతరాః=వనమందుఁ బుట్టినవి కాకయుండునవి. కాభిః=వేనిచేతను? జానపదో దాభిః=దేశమునుండివచ్చిన వారియొక్క కానుకలచేతను. పునః కథంభూతాః=ఇంక యెట్టివి? ఉపకార్యారచితోపచారాః=రాజయోగ్య పటభవనాదులయందు చేయఁబడి శయనాద్యుపచారములు గలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. ఉపకార్యారచితోపచారాః-ఉపకార్యాసు రచితాః ఉపకార్యారచితాః, ఉపకార్యా చితాః ఉపచారాః యేషు తే ఉప...పచారాః; ఉపచారః, ఉపచారా, ఉపచారాః. ఉప...చారశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. వన్యేతరాః - వనేభవాః వన్యాః, వన్యాః ఇతరే యేషాం తే వన్యేతరాః; ఇతరః, ఇతరా, ఇతరాః. వన్యేతరశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. జాన పదోపదాభిః - జనపదేభ్య ఆగతాః జానపదాః, జానపదానాం ఉపదాః జానపదోప దాః, తాభిః జానపదోపదాభిః; ఉపదయా, ఉపదాభ్యాం, ఉపదాభిః. జానపదోపదా శబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, బ. మార్గేనివాసాః - మార్గేనివాసః, మార్గేనివాసౌ, మార్గేని వాసాః. మార్గేనివాసశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. మనుజేంద్రసూనోః - మనుజానామింద్రః మనుజేంద్రః, మనుజేంద్రస్యసూనుః మను ... సూనుః, తస్య మను...సూనోః; సూనోః, సూన్వోః, సూనూనాం. మను...సూనుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. బభూవుః- బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్ర, బ. ఉద్యానవిహారకల్పాః-ఉద్యానాన్యేవ విహారాః ఉద్యా నవిహారాః, ఈషదసమాప్తాః ఉద్యానవిహారాః ఉద్యానవిహారకల్పాః; ఉ...కల్పః, ఉ...కల్పౌ, ఉ...కల్పాః. ఉద్యానవిహారకల్పశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. ఉపకార్యాసు రాజయోగ్యేషు, పటభవనాదిషు, 'సౌ ధోఽస్త్రీ రాజసదన ముపకార్యోపకారి కే'త్యమరః. వచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామి 'ఉపక్రియతే ఉపకరోతి చ పటమంటపాదిరాజసదనమితి. రచితాః ఉపచారాః శయ నాదయో యేషు తే తథోక్తాః, జానపదానాం జనపదేభ్య ఆగతానాం ఉపదాభిః ఉపాయనైః, 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదే' త్యమరః. వన్యాః వనేభవాః ఇతరే యేషాం తే వన్యేతరాః, అవన్యా ఇత్యర్థః, 'న బహువ్రీహా'వితి సర్వ నామసంజ్ఞానిషేధః. 'తత్పురుషే సర్వనామసంజ్ఞా దుర్వారైవ. తస్య మనుజేంద్రసూనో రజస్య, మార్గే నివాసాః వసతయః, 'తత్పురుషేకృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్. ఉద్యానాని ఆక్రీడాః, 'పుమానాక్రీడఉద్యాన' మిత్యమరః. తాన్యేవ విహారాః విహార స్థానాని తత్కల్పాః, తత్సదృశా ఇత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తా'వితి కల్పప్ప్రత్యయః, బభూవుః.

భావము.—భోజరాజు అజమహారాజునకు మార్గములో నుదకసమృద్ధియు వి రించుటకు యోగ్యము లయినపుష్పాదివృక్షములును కలిగి యుద్యానవనములాగున వ డెడిప్రదేశములలో రాజయోగ్యము లయినడేరాలను వేయించి వానిలో మంచము మొదలయినసామగ్రులను పట్టణాదులలోనుండి వచ్చినయాహారపదార్థములు మున్న నెల్లవసతులను అడవిలోదిగినట్లు తోఁచకయుండురీతి నేర్పఱచియుంచెను.

శ్లో. స నర్మదారోధసి శీకరార్ద్రై
ర్మరుద్భి రానర్తితనక్తమాలే,
క్లాంతం రజోధూసరకేతు సైన్యం
నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా. ౪౨

పదచ్ఛేదము.—సః, నర్మదారోధసి, శీకరార్ద్రైః, మరుద్భిః, ఆనర్తితనక్తమాలే, క్లాంతం, రజోధూసరకేతు, సైన్యం, నివేశయామాస, విలంఘితాధ్వా.

అర్థము.—విలంఘితాధ్వా-విలంఘిత=దాఁటబడినఅధ్వా=మార్గముగలిగిన,సః= ఆఅజమహారాజు, శీకరార్ద్రైః-శీకర=తుంపురులచేత, ఆర్ద్రైః=తడపఁబడిన, మరుద్భిః=వా యువులచేత, ఆనర్తితనక్తమాలే-ఆనర్తిత=కంపింపఁబడిన,నక్తమాలే=చిరిబిల్వవృక్షములు గల,నర్మదారోధసి-నర్మదా=నర్మదానదియొక్క, రోధసి=తీరమందు, క్లాంతం=బడలిన, రజోధూసరకేతుః-రజః=ధూళిచేత, ధూసర=ధూసరవర్ణములయిన, కేతు=టెక్కెములు గల, సైన్యం=సైన్యమును, నివేశయామాస=ఉంచెను.

ఆకాంక్ష.—నివేశయామాస=ఉంచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ అజమహారాజు. కిం=దేనిని? సైన్యం=సైన్యమును (సకర్మకప్రయోగము). సైన్యం కథంభూతం=సైన్య మెట్టిది? రజోధూసరకేతు=ధూళిచేత ధూసరవర్ణములయిన టెక్కెములుగలది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? క్లాంతం=బడలినది. కస్మిన్=దేనియందు?నర్మదారోధసి= నర్మదానదియొక్క తీరమందు.నర్మదారోధసి కథంభూతే=నర్మదానదియొక్క తీరమెట్టిది? ఆనర్తితనక్తమాలే=కంపింపఁబడిన చిరిబిల్వవృక్షములుగలది. కైః=వేనిచేత?మరుద్భిః=వా యువులచేత. మరుద్భిః కథంభూతైః=వాయువులెట్టివి? శీకరార్ద్రైః=తుంపురులచేత తడపఁ బడినవి. సకథంభూతః=ఆ అజమహారాజెట్టివాఁడు?విలంఘితాధ్వా=దాఁటఁబడిన మార్గ ముగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. నర్మదా రోధసి-నర్మదాయాః రోధః నర్మదారోధః, తస్మిన్ నర్మదారోధసి; రోధసి, రోధసోః రోధస్సు. నర్మదారోధశ్శబ్దః స, న, స, ఏ. శీకరార్ద్రైః-శీకరైః, ఆర్ద్రాః శీకరార్ద్రాః, తైః శీకరార్ద్రైః; ఆర్ద్రేణ, ఆర్ద్రాభ్యాం, ఆర్ద్రైః. శీకరార్ద్రశబ్దః అ, పు, తృ, బ.

మరుద్భిః-మరుతా, మరుద్భ్యాం, మరుద్భిః.మరుచ్ఛబ్దః త,పు, తృ, బ. ఆనర్తిత నక్తమాలే-ఆనర్తితాః నక్తమాలాః యస్మిన్ తత్, ఆనర్తి...మాలం, తస్మిన్ ఆనర్తితనక్తమాలే; నక్తమాలే, నక్తమాలయోః, నక్తమాలేషు ఆనర్తితనక్తమాలశబ్దః అ,న,స,ఏ. క్లాంతం-క్లాంతం,క్లాంతే, క్లాంతాని క్లాంతశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. రజోభిర్ధూసరకేతు-రజోభిః ధూసరాః రజోధూసరాః,రజోధూసరాః కేతవో యస్మిన్ తత్ రజోధూసరకేతు, తత్ రజోధూసరకేతు కేతు; కేతునీ,కేతూని. రజో...కేతుశబ్దఃఉ,న,ద్వి,ఏ. సైన్యం-సైన్యం, సైన్యే,సైన్యాని. సైన్యశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ. నివేశయామాస-నివేశయామాస, నివేశయామాసతుః,నివేశయామాసుః. నిపూర్వకాత్ 'విశప్రవేశన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తాదసధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్ర, ఏ. విలంఘితాధ్వా-విలంఘితః అధ్వా యేనసః విలంఘితాధ్వా; అధ్వా, అధ్వానౌ, అధ్వానః. విలంఘితాధ్వన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. విలంఘితాధ్వా అతిక్రాంతమార్గః, సః, అజః, శీకరార్ద్రైః, శీతలైరిత్యర్థః, మరుద్భిః వాతైః, ఆనర్తితాః కంపితాః నక్తమాలాః చిరిబిల్వాఖ్యవృక్షభేదాః యస్మిన్నివేశార్హ ఇత్యర్థః. 'చిరిబిల్వోనక్తమాలః కరజశ్చకరంజక' ఇత్యమరః. నర్మదారోధసి రేవాతీరే, క్లాంతం శ్రాంతం, రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్య తత్సైన్యం, నివేశయామాస.

భావము.—తుంపురులతోఁ గూడినగాలిచేతకదలుచునుండెడి క్రానుగచెట్లుగల నర్మదానదీతీరములందు అజమహారాజు దుమ్ముతగిలినజెండాలు గలిగి దూరమార్గగమనముచే నలసినతనసైన్యమును డించెను.

శ్లో॥ అథోపరిష్టా ద్భ్రమరై ర్భ్రమద్భిః
ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః,
నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిః
వన్య స్సరిత్తో గజ ఉన్మమజ్జ. ౪౩

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఉపరిష్టాత్, భ్రమరైః, భ్రమద్భిః, ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః, నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిః, వన్యః, సరిత్తః, గజః, ఉన్మమజ్జ.

అర్థము.—అథ=సేనానివేశానంతరమందు, ఉపరిష్టాత్=మీఁద, భ్రమద్భిః=తిరుగుచునుండెడి, భ్రమరైః=తుమ్మెదలచేత,ప్రాక్సూచితాంత స్సలిలప్రవేశః-ప్రాక్=లేఁచుటకుముందు, సూచిత=సూచనచేయఁబడిన, అంతః=అంతర్గతమయిన, సలిల=ఉదక

మునందు, ప్రవేశః=ప్రవేశముగలిగిన, నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిః-నిర్ధౌత=కడుగఁ
డిన, దాన=మదోదకముకలిగినదిగనుక, అమల=నిర్మలములయిన, గండభిత్తిః=గండస్థల
ములుగలిగిన, వన్యః=వనమందుఁబుట్టిన, గజః=ఏనుఁగు, సరిత్తః=నర్మదానదినుండి, ఉన్మ
మజ్జ=లేచెను.

ఆకాంక్ష.—ఉన్మమజ్జ=లేచెను. కః=ఏది? గజః=గజము (అకర్మకప్రయోగ
ము). కుతః=దేనినుండి? సరిత్తః=నర్మదానదినుండి. గజః కథంభూతః=గజమెట్టిది? వన్యః
=వనమందుఁబుట్టినది. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టిది? నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిః=
కడుగఁబడిన మదోదకముకలిగినది గనుకనే నిర్మలములయిన గండస్థలములు గలిగినది.
పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః = లేచుటకుముందే
సూచన చేయఁబడిన యంతర్గతమయినయుదకమునందు ప్రవేశము గలిగినది. కైః=వేని
చేత? భ్రమరైః=తుమ్మెదలచేత. భ్రమరైః కథంభూతైః=తుమ్మెదలెట్టివి? భ్రమద్భిః=తి
రుగుచుండునవి. కుత్ర=ఎక్కడ? ఉపరిష్టాత్=మీఁద, కదా=ఎప్పుడు? అథ=నేరానివే
ళానంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. ఉపరిష్టాత్-అవ్య. భ్రమరైః-భ్రమరే
ణ, భ్రమరాభ్యాం, భ్రమరైః. భ్రమరశబ్దః అ, పు, తృ, బ. భ్రమద్భిః-భ్రమతా, భ్ర
మద్భ్యాం, భ్రమద్భిః. భ్రమచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, బ. ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః-
ప్రాక్ సూచితః ప్రాక్సూచితః, అంతర్గతంచ తత్ సలిలంచ అంతస్సలిలం, అంతస్సలిలే
ప్రవేశః అంతస్సలిలప్రవేశః, ప్రాక్సూచితః అంతస్సలిలప్రవేశః యస్యసః ప్రాక్సూ...
ప్రవేశః; ప్రవేశః, ప్రవేశౌ, ప్రవేశాః. ప్రాక్సూ...ప్రవేశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.
నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిః-నిర్ధౌతం దానం యయోస్తే నిర్ధౌతదానే, గండయోః భిత్తీ
గండభిత్తీ, నిర్ధౌతదానే అమలే గండభిత్తీ యస్య సః నిర్ధౌత...భిత్తిః; భిత్తిః, భిత్తీ,
భిత్తయః. నిర్ధౌత...భిత్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. వన్యః-వనే భవః వన్యః; వన్యః,
వన్యౌ, వన్యాః. వన్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సరిత్తః సరితః - సరిత్, తసిలంతమ
వ్య. గజః-గజః, గజౌ, గజాః. గజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఉన్మమజ్జ-ఉన్మమజ్జ, ఉన్మ
మజ్జతుః, ఉన్మమజ్జుః. ఉత్పూర్వకాత్ 'టుమస్జో శుద్ధౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మ
కాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ నేరానివేళానంతరం, ఉపరిష్టా దూర్ధ్వం, ఉపర్యు
పరిష్టాదితి నిపాతః. భ్రమద్భిః, మదలోభాదితిభావః. భ్రమరైః, ప్రాక్ ఉన్మజ్జనాత్పూర్వం,
సూచితః జ్ఞాపితః, అంతస్సలిలే ప్రవేశో యస్య సతథోక్తః, నిర్ధౌతదానే క్షాళితమదే,
అత ఏవ అమలే గండభిత్తీ యస్య స తథోక్తః, 'దానం గజమదే త్యాగ' ఇతి విశ్వః.
వన్యో గజస్సరిత్తః నర్మదాయా స్సకాశాత్, పఞ్చమ్యాస్తసిల్ప్రత్యయః. ఉన్మమజ్జ
ఉత్థితః.

భావము.—పిమ్మట నొకయడవియేనుఁగు ఆనర్మదనుండి లేచెను. అంతకు ముందే ఆ యేనుఁగు మునిఁగి యుండెడిసంగతి మదపాననిమిత్తమక్కడతుమ్మెదలుతిరుగుచునుండి నందున నూహింపఁబడినది. ఆయేనుఁగు నీళ్లలోనుండి లేచినపుడు దానిగండస్థలమునందలి మదజలము కడుగఁబడినట్లు పోయి యుండెను.

శ్లో. నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునాఽపి వప్రక్రియామృక్షవతస్తటేషు,
నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్ దంతద్వయేనాశ్మవికుంఠితేన. ౪౪

పదచ్ఛేదము.—నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునా, అపి, వప్రక్రియాం, ఋక్షవతః, తటేషు, నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన, శంసన్, దంతద్వయేన, అశ్మవికుంఠితేన.

అర్థము.—నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునాపి-నిశ్శేష=సాకల్యముగ, విక్షాళిత = కడుగఁబడిన, ధాతునాపి=గైరికాదిధాతువులుకలదైనను, నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన-నీల=నల్లనయిన, ఊర్ధ్వరేఖా=ఊర్ధ్వాకారరేఖలచేత, శబలేన=చిత్రవర్ణమయిన, అశ్మవికుంఠితేన-అశ్మ=పాషాణములచేత, వికుంఠితేన=వికలముగాఁ జేయఁబడిన, దంతద్వయేన-దంత=దంతములయొక్క, ద్వయేన=యుగ్మముచేత, ఋక్షవతః=ఋక్షవత్పర్వతముయొక్క, తటేషు=గట్టులయందు, వప్రక్రియాం=ఉత్ఖాతకేళిని, శంసన్=చెప్పుచుండెడి, గజః=గజము, ఉన్మమజ్జ=లేచెను.

ఆకాంక్ష.—ఉన్మమజ్జ=లేచెను. కః=ఏది? గజః=గజము(అకర్మకప్రయోగము). గజః కథంభూతః=గజమెట్టిది? శంసన్=చెప్పుచుండునది. కాం=దేనిని? వప్రక్రియాం=ఉత్ఖాతకేళిని. కేషు=వేనియందు? తటేషు=గట్టులయందు. కస్య=దేనియొక్క? ఋక్షవతః=ఋక్షవత్పర్వతముయొక్క. కేన=దేనిచేత? దంతద్వయేన=దంతములయొక్కయుగ్మముచేత. దంతద్వయేనకథంభూతేన=దంతములయొక్కయుగ్మమెట్టిది? అశ్మవికుంఠితేన=పాషాణములచేతవికలముగ చేయఁబడినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకయునెట్టిది? నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన=నల్లనయినఊర్ధ్వాకారరేఖలచేతచిత్రవర్ణమయినది. కథంభూతేనాపి = ఎటువంటిదైనను? నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునాపి=సాకల్యముగకడుగఁబడిన గైరికాదిధాతువులు కలిగినదైనను.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిశ్శేషవిక్షాళితధాతునా-నిర్గతః శేషోయస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా నిశ్శేషం, నిశ్శేషం విక్షాళితాః నిశ్శేషవిక్షాళితాః, నిశ్శేషవిక్షాళితాః ధాతవోయస్మిన్ తత్ నిశ్శేష...ధాతు, తేన నిశ్శేష...ధాతునా; ధాతునా, ధాతుభ్యాం, ధాతుభిః. నిశ్శేష...ధాతుశబ్దః ఉ, న, తృ, ఏ. అపి-అవ్య. వప్రక్రియాం-వప్రక్రియాం వప్రక్రియే, వప్రక్రియాః. వప్రక్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఋక్షవతః-ఋక్షాః

అస్మిన్ సంతీతి ఋక్షవాన్, తస్య ఋక్షవతః; ఋక్షవతః, ఋక్షవతోః, ఋక్షవతాం. ఋక్షవచ్ఛబ్దః త, పు, ష,ఏ. తటేషు-తటే, తటయోః, తటేషు. తటశబ్దః అ, పు, స, బ. నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన-ఊర్ధ్వాశ్చతాః రేఖాశ్చ ఊర్ధ్వరేఖాః, నీలాశ్చతాః ఊర్ధ్వరేఖాశ్చ నీలోర్ధ్వరేఖాః, నీలోర్ధ్వరేఖాభిః శబలం నీలో...శబలం, తేన నీలో...శబలేన; శబలేన, శబలాభ్యాం, శబలైః. నీలో...శబలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. శంసన్-శంసన్, శంసంతౌ, శంసంతః. శంసచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. దంతద్వయేన-దంతయోః ద్వయం దంతద్వయం, తేన దంతద్వయేన; ద్వయేన, ద్వయాభ్యాం, ద్వయైః. దంతద్వయశబ్దః అ, న, తృ,ఏ. అశ్మవికుంఠితేన-అశ్మభిః వికుంఠితం అశ్మవికుంఠితం, తేన అశ్మవికుంఠితేన; వికుంఠితేన, వికుంఠితాభ్యాం, వికుంఠితైః అశ్మవికుంఠితశబ్దః అ, న, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నిశ్శేషేతి కథంభూతోగజః,నిశ్శేషం యథాతథావిక్షాళితధాతునా ఉపిధాతగైరికాదిధాతునాఉపి, నీలాభిః ఊర్ధ్వరేఖాభిః తటాఘాతజనితాభిః శబలేన కర్బురేణ, 'చిత్రకిమ్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చకర్బుర' ఇత్యమరః. అశ్మభిః పాషాణైః, వికుంఠితేన కుంఠీకృతేన దంతద్వయేన, ఋక్షవాన్నామకశ్చిత్తత్రత్యః పర్వతః తస్య తటేషు వప్రక్రియాం వప్రక్రీడాముత్ఖాతకేళిమిత్యర్థః.'ఉత్ఖాతకేళి శ్శృంగాద్యై ర్వప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్ణవే. శంసన్ కథయన్, సూచయన్నిత్యర్థః.

భావము —ఆయేనుఁగు నీటిలో మునుఁగుటవలనఁ గావురాయిగుఱుతులు మాసిపోయినను దంతములయందు చిత్రవర్ణములుగల నిడుపుగీతలు నక్కడక్కడ వ్రేటుపడి విఱిగిన గుఱుతులను దెలియుచున్నందున సమీపముననున్న ఋక్షపర్వతము చఱియలయందు కొమ్ములతో వప్రక్రీడయొనర్చినట్లు చూపఱకుఁ దెలియుచుండెను.

శ్లో.సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ హస్తేన తీరాభిముఖ స్సశబ్దమ్,
బభౌ స భింద న్బృహత స్తరఙ్గా న్వార్యర్గళాభఙ్గ ఇవ ప్రవృత్తః-

పదచ్ఛేదము.—సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ, హస్తేన, తీరాభిముఖః, సశబ్దం, బభౌ, సః, భిందన్, బృహతః, తరఙ్గాన్, వార్యర్గళాభఙ్గే, ఇవ, ప్రవృత్తః.

అర్థము.—సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ-సంహారవిక్షేప = సంకోచప్రసరణముల యందు, లఘు=శీఘ్రమయిన, క్రియేణ=వ్యాపారముగల, హస్తేన=తొండముచేత, సశబ్దం యథాతథా=ధ్వనితోఁగూడినట్టుగ, బృహతః=గొప్పవైన, తరఙ్గాన్ = అలలను, భిందన్=భేదించుచుండెడి, తీరాభిముఖః - తీర = గట్టునకు, అభిముఖః = అభిముఖమయిన, సః = ఆగజము, వార్యర్గళాభంగే-వారీ = గజబంధనముయొక్క, అర్గళా =

ఉబ్బలమ్రానియొక్క, భంగే=భంజనమునందు, ప్రవృత్తఇవ=ప్రవర్తించినదివలె, బభౌ=ప్రకాశించెను.

ఆకాంక్ష.—బభౌ=ప్రకాశించెను. కః=ఏది? సః=ఆగజము (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతఇవ=ఎటువంటిదివలె? ప్రవృత్తఇవ = ప్రవర్తించినదివలె. కస్మిన్=దేనియందు? వార్యర్గళాభంగే=గజబంధనముయొక్క ఉబ్బలమ్రానియొక్క భంజనమందు. స కథంభూతః=ఆగజమెట్టిది? తీరాభిముఖః=గట్టుకు అభిముఖమయినది. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టిది? భిందన్=భేదించుచుండునది. కాన్=వేనిని? తరంగాన్=అలలను. తరంగాన్కథంభూతాన్=అలలెట్టివి? బృహతః = గొప్పవైనవి. కథంయథా తథా=ఏమగునట్టుగా? సశబ్దంయథాతథా=ధ్వనితోఁగూడినట్టుగ. కేన=దేనిచేత? హస్తేన=తొండముచేత. హస్తేనకథంభూతేన=తొండమెట్టిది? సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ=సంకోచప్రసరణములయందు శీఘ్రమైన వ్యాపారముగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ-సంహారశ్చవిక్షేపశ్చసంహారవిక్షేపౌ, లఘ్వీక్రియాయస్య సః లఘుక్రియః, సంహారవిక్షేపయోః లఘుక్రియః సంహారవిక్షేపలఘుక్రియః, తేన సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ; క్రియేణ, క్రియాభ్యాం, క్రియైః. సంహా...క్రియశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. హస్తేన-హస్తేన, హస్తాభ్యాం, హస్తైః హస్తశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. తీరాభిముఖః-తీరస్య అభిముఖః తీరాభిముఖః; అభిముఖః అభిముఖౌ, అభిముఖాః. తీరాభిముఖశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సశబ్దం-శబ్దేనసహావర్తత ఇతి సశబ్దం. క్రియావిశేషణ మవ్య. బభౌ-బభౌ, బభతుః, బభుః. 'భా దీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః సః-సతౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భిందన్-భిందన్, భిందంతౌ, భిందంతః. ...చ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. బృహతః-బృహంతం, బృహంతౌ, బృహతః. బృహచ్ఛబ్దః ... పు, ద్వి, బ. తరంగాన్-తరంగం, తరంగౌ, తరంగాన్. తరంగశబ్దః అ, పు, ద్వి... వార్యర్గళాభంగే-వార్యాః అర్గళా వార్యర్గళా, వార్యర్గళాయాః భంగః, వార్య... భంగః, తస్మిన్ వార్య...భంగే; భంగే, భంగయోః, భంగేషు. వార్య...భంగశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ఇవ-అవ్య. ప్రవృత్తః-ప్రవృత్తః, ప్రవృత్తౌ, ప్రవృత్తాః. ప్రవృత్తశ... అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సంహారేతి. సంహారవిక్షేపయోః సంకోచప్రసరణయోః ల... క్రియేణ శీఘ్రవ్యాపారేణ, 'లఘు క్షిప్ర మరం ద్రుత' మిత్యమరః. హస్తేన శుండాదేన, 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్యాత్కరేభకరయోరపి' ఇతి విశ్వః, సశబ్దం సఘోషం యథా తథా, బృహతః తరంగాన్, భిందన్ విదారయన్, తీరాభిముఖః సగజః, వారీ గబ...

ధనస్థానం,'వారీ తు గజబంధన' మిత్యమరః. వార్యా అర్గళాయాః విష్కంభస్య భంగే భంజనే ప్రవృత్త ఇవ బభౌ.

భావము.—ఆయేనుఁగు తొండమును ముడుచుచుఁ జూచుచు గొప్పధ్వని కలుగునట్లు నదీతరంగములపయిం బొదుచు నేనుఁగులకట్టుకంబముల విఱుచునదిపోలె గట్టునకెదురుగా వచ్చెను.

శ్లో. శైలోపమ శ్శైవలమంజరీణాం
జాలాని కర్ష న్నురసా స పశ్చాత్,
పూర్వం తదుత్పీడితవారిరాశిః
సరిత్ప్రవాహ స్తట ముత్ససర్ప. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—శైలోపమః, శైవలమంజరీణాం, జాలాని, కర్షన్, ఉరసా, సః, పశ్చాత్, పూర్వం, తదుత్పీడితవారిరాశిః, సరిత్ప్రవాహః, తటం, ఉత్ససర్ప.

అర్థము.—శైలోపమః-శైల=పర్వతమే, ఉపమః=సామ్యముగల, సః=ఆగజము, శైవలమంజరీణాం-శైవల=పాచితీఁగెలయొక్క, మంజరీణాం=కుచ్చులయొక్క, జాలాని=సమూహములను, ఉరసా=వక్షస్స్థలముచేత, కర్షన్=ఆకర్షించుచుండెడినదియయి, పశ్చాత్=అనంతరమునందు, తటం=గట్టునుగూర్చి, ఉత్ససర్ప=ఎగిసెను. పూర్వం=మొదట, తదుత్పీడితవారిరాశిః-తత్=ఆగజముచేత, ఉత్పీడిత=ప్రేరేపింపఁబడిన (త్రోయఁబడిన,) వారిరాశిః=ఉదకసమూహముగలిగిన, సరిత్ప్రవాహః-సరిత్=నర్మదానదియొక్క, ప్రవాహః=ప్రవాహము, తటం=గట్టునుగూర్చి, ఉత్ససర్ప=ఎగిసెను.

ఆకాంక్ష.—ఉత్ససర్ప=ఎగిసెను. కః=ఏది? సరిత్ప్రవాహః=నర్మదానదియొక్క ప్రవాహము. కం=దేనినిగూర్చి? తటం=గట్టునుగూర్చి (సకర్మకప్రయోగము) సరిత్ప్రవాహః కథంభూతః=నర్మదానదియొక్క ప్రవాహ మెట్టిది? తదుత్పీడితవారిరాశిః = ఆగజముచేత ప్రేరేపింపఁబడిన ఉదకసమూహముగలది. కదా=ఎప్పుడు? పూర్వం=మొదట, ఉత్ససర్ప=ఎగిసెను. కః=ఏది? సః=ఆగజము. కం=దేనినిగూర్చి? తటం=గట్టునుగూర్చి (సకర్మకప్రయోగము). కదా=ఎప్పుడు? పశ్చాత్=అనంతరమందు. కథంభూతః=ఎటువంటిదై? కర్షన్=ఈడ్చుచుండెడిదయి. కేన=దేనిచేత? ఉరసా=వక్షస్స్థలముచేత. కాని=వేనిని? జాలాని=సమూహములను. కాసాం=వేనియొక్క? శైవలమంజరీణాం=పాఁచితీఁగెలయొక్క కుచ్చులయొక్క. స కథంభూతః=ఆగజ మెట్టిది? శైలోపమః=పర్వతమే సామ్యముకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—శైలోపమః-శైలః ఉపమా యస్య సః శైలోపమః; ఉపమః, ఉపమౌ, ఉపమాః. శైలోపమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శైవలమంజరీణాం-శైవలానాం మంజర్యః శైవలమంజర్యః, తాసాం శైవలమంజరీణాం; మంజర్యాః, మంజ

రోః, మంజరీణాం. శైవలమంజరీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. జాలాని-జాలం, జాలే, జాలాని. జాలశబ్దః అ,న, ద్వి, బ. కర్షన్-కర్షన్, కర్షంతౌ, కర్షంతః. కర్షచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. పశ్చాత్-అవ్య. పూర్వం-పూర్వం, పూర్వౌ. పూర్వాః. పూర్వశబ్దః అ,పు, ద్వి, ఏ. తదుత్పీడితవారిరాశిః-తేన ఉత్పీడితః తదుత్పీడితః, వారీణాం రాశిః వారిరాశిః, తదుత్పీడితః వారిరాశి ర్యస్యసః తదు...రాశిః; రాశిః, రాశీ, రాశయః. తదు...రాశిశబ్దః ఇ,పు, ప్ర, ఏ.సరిత్ప్రవాహః-సరితః ప్రవాహః సరిత్ప్రవాహః; ప్రవాహః, ప్రవాహౌ, ప్రవాహాః. సరిత్ప్రవాహశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తటం-తటం, తటే, తటాని. తటశబ్దః అ, పు,ద్వి, ఏ. ఉత్ససర్ప-ఉత్ససర్ప, ఉత్ససృపతుః, ఉత్ససృపుః ఉత్పూర్వకాత్ 'సృప్లృగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—శైలేతి. శైలోపమ స్స గజః శైవలమంజరీణాం జాలాని బృందాని, 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవల' ఇత్యమరః. ఉరసా కర్షన్ పశ్చాత్ తటం ఉత్ససర్ప, పూర్వం తేన గజేన ఉత్పీడితః నున్నః వారిరాశి ర్యస్య సః సరిత్ప్రవాహః తటం ఉత్ససర్ప ఉజ్జగామ.

భావము.—కొండవలెనుండు నాయేనుఁగుగట్టునకువచ్చురభసములో ఆయేటియలలు ముందుగా పయికి ఎగిరెను వెంటనే దానికొమ్ముపకు:దగులుకొని వచ్చుచున్న పాఁచి తీఁగెలగుంపుతో గూడ అది గట్టునకు ఎగిరెను.

శ్లో. తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్త్యోః
జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా,
వన్యేతరానేకపదర్శనేన
పున ర్దిదీపే మదదుర్దినశ్రీః. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—తస్య, ఏకనాగస్య, కపోలభిత్త్యోః, జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా, వన్యేతరానేకపదర్శనేన, పునః, దిదీపే, మదదుర్దినశ్రీః.

అర్థము.—తస్య=ఆ, ఏకనాగస్య-ఏక=ఒకటైన,నాగస్య=గజముయొక్క, కపోలభిత్త్యోః=గండస్థలములయందు, జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా-జల = ఉదకమందు, అవగాహ=ప్రవేశముచేత, క్షణమాత్ర=క్షణమాత్రమందు, శాంతా=పోయిన,మదదుర్దినశ్రీః-మద=మదోదకముయొక్క, దుర్దిన=వర్షముయొక్క, శ్రీః=సంపత్తు, వన్యేతరానేకపదర్శనేన-వన్యేతర=గ్రామ్యములయిన, అనేకప=గజములయొక్క, దర్శనేన=చూచుటవలన, పునః=మరలను, దిదీపే=వృద్ధిబొందెను,

అన్వయః.—దిదీపే=వృద్ధిబొందెను. కా=ఏది? మదదుర్దినశ్రీః=మదోదకము యొక్క వర్షముయొక్క సంపత్తు(అకర్మకప్రయోగము) కదా=ఎప్పుడు? పునః=మరల. కేన =దేనిచేత? వన్యేతరానేకపదర్శనేన=గ్రామ్యములయిన గజములయొక్క చూచుట చేత. మదదుర్దినశ్రీః కథంభూతా=మదోదకముయొక్క వర్షముయొక్క సంపత్తెట్టిది? జలావగాహ క్షణమాత్రశాంతా=ఉదకమందు ప్రవేశముచేత క్షణమాత్రమందు పోయినది. కయోః= దేనియందు? కపోలభిత్త్యోః=గండస్థలములయందు. కస్య=దేనియొక్క? తస్య=ఆ, ఏక నాగస్య=ఒకటైన గజముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. ఏకనాగస్య-ఏకశ్చాసౌ నాగశ్చ ఏకనాగః, తస్య ఏకనాగస్య; నాగస్య, నాగయోః, నాగానాం. ఏకనాగశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. కపోలభిత్త్యోః-కపోలయోః భిత్తీ కపోలభిత్తీ, తయోః కపోలభిత్త్యోః; భిత్త్యాం, భిత్తౌ, భిత్త్యోః, భిత్తిషు. కపోలభిత్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ద్వి. జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా-జలే అవగాహః జలావగాహః, క్షణమాత్రం శాంతా క్షణమాత్రశాంతా, జలావగాహేన క్షణమాత్రశాంతా, జలా...శాంతా; శాంతా, శాంతే, శాంతాః. జలావగాహక్షణమాత్రశాంతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. వన్యేతరానేకపదర్శనేన-వనే భవాః వన్యాః, వన్యేభ్యః ఇతరే వన్యేతరే, అనేకాభ్యాం పిబంతీతి అనేకపాః. వన్యేతరేచతే అనేకపాశ్చ వన్యే...నేకపాః, వన్యే...నేకపానాం దర్శనం వన్యే..దర్శనం, తేన వన్యే...దర్శనేన; దర్శనేన, దర్శనాభ్యాం, దర్శనైః. వన్యేతరానేకపదర్శనశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. పునః - అవ్య. దిదీపే - దిదీపే, దిదీపాతే, దిదీపిరే. 'దిదీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. మదదుర్దినశ్రీః - మదస్య దుర్దినం మదదుర్దినం, మదదుర్దినస్య శ్రీః మద...శ్రీః; శ్రీః, శ్రియా, శ్రియః. మద...శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. తస్య ఏకనాగస్య ఏకాకినో గజస్య, కపోలభిత్త్యోః గండస్థలయోః, జలావగాహేన క్షణమాత్రం శాన్తా నివృత్తా, మదదుర్దినశ్రీః మదవర్షలక్ష్మీః, వన్యేతరాణాం గ్రామ్యాణాం, అనేకపానాం ద్విపానాం, దర్శనేన, 'ద్విరదోఽనేకపో ద్విప' ఇత్యమరః, పునర్దిదీపే వవృధే.

భావము.—ఆ యేనుఁగు నీళ్ళలో మునిఁగి వచ్చుటచేత దానిగండస్థలములనుండి మదజలము స్రవించుట క్షణమాత్రము నిలిచియున్నను ఆయజమహారాజుయొక్క యూరియేనుఁగులను చూడఁగానే దాని గండస్థలములయందు మరల మదజల మూరెను.

శ్లో. సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహం
అసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయమ్,
విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః
సేనాగజేంద్రా విముఖా బభూవుః. ౪౮

పదచ్ఛేదము.—సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహం, అసహ్యం, ఆఘ్రాయ, మదం, తదీయం, విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః, సేనాగజేంద్రాః, విముఖాః, బభూవుః.

అర్థము—సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహం - సప్తచ్ఛద = ఏడాకులయరఁటిచెట్టు యొక్క, క్షీర=పాలువలె, కటు=పరిమళయుక్తమయిన, ప్రవాహం=ప్రసరణకలిగిన, అసహ్యం=సహింపఁగూడనటువంటి, తదీయం=ఆగజసంబంధియైన, మదం=మదోదకమును, ఆఘ్రాయ=ఆఘ్రాణించి, విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః-విలంఘిత=తిరస్కరింపఁబడిన, ఆధోరణా=మావటీలయొక్క, తీవ్ర=అధికమైన, యత్నాః = ప్రయత్నముగల, సేనాగజేంద్రాః-సేన=సేనయందలి, గజేంద్రాః=గజశ్రేష్ఠములు, విముఖాః=పరాఙ్ముఖములు, బభూవుః=అయినవి.

అన్వయము.—బభూవుః=అయినవి. కే=ఏవి? సేనాగజేంద్రాః=సేనయందలి గజశ్రేష్ఠములు (అకర్మక...ము). కథంభూతాః=ఎటువంటివి? విముఖాః=పరాఙ్ముఖములయినవి. సేనాగజేంద్రాఃకథంభూతాః=సేనయందలిగజశ్రేష్ఠము లెట్టివి? విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః=తిరస్కరింపఁబడినమావటీలయొక్క అధికమయిన ప్రయత్నముగలవి. కింకృత్వా=ఏమి చేసి ? ఆఘ్రాయ=ఆఘ్రాణించి. కం=దేనిని? మదం=మదోదకమును. మదంకథంభూతం=మదోదకమెట్టిది? తదీయం=ఆగజసంబంధియైనది. పునఃకథంభూతం= ఇంకయు నెట్టిది? అసహ్యం=సహింపఁగూడనటువంటిది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహం=ఏడాకులరఁటిచెట్టుయొక్క పాలువలె పరిమళయుక్తమైన ప్రసరణము కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహం - సప్తచ్ఛదాః యస్య సః సప్తచ్ఛదః, సప్తచ్ఛదస్య క్షీరం సప్తచ్ఛదక్షీరం, సప్తచ్ఛదక్షీరమివ కటుః సప్త...కటుః, సప్త...కటుః ప్రవాహో యస్యసః సప్త...ప్రవాహః, తం సప్త...ప్రవాహం; ప్రవాహం, ప్రవాహౌ, ప్రవాహాన్. సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ అసహ్యం - సోఢుం శక్యః సహ్యః, సహ్యో నభవతీత్యసహ్యః, తం అసహ్యం; అసహ్యం, అసహ్యౌ, అసహ్యాన్. అసహ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆఘ్రాయ-ల్యబంతమవ్య. మదం-మదం, మదౌ, మదాన్. మదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తదీయం-

తస్య అయం తదీయః, తం తదీయం; తదీయం, తదీయౌ, తదీయాన్. తదీయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః - తీవ్రశ్చాసౌ యత్నశ్చ తీవ్రయత్నః, ఆధోరణానాం తీవ్రయత్నః ఆధోరణతీవ్రయత్నః, విలంఘితః ఆధోరణతీవ్రయత్నః యైస్తే విలంఘి...యత్నాః; యత్నః, యత్నౌ, యత్నాః. విలంఘితా...యత్నశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. సేనాగజేంద్రాః-గజానామింద్రాః గజేంద్రాః, సేనాయాం గజేంద్రాః సేనాగజేంద్రాః; గజేంద్రః, గజేంద్రౌ, గజేంద్రాః. సేనాగజేంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. విముఖాః-వివర్తితాని ముఖాని యైస్తే విముఖాః; విముఖః, విముఖౌ, విముఖాః. విముఖశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. బభూవుః-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్పరస్మైపదేప్రథమపురుషబహువచనాం...

వ్యాఖ్య.— సప్తచ్ఛదేతి. సప్తచ్ఛదస్య వృక్షవిశేషస్య క్షీరవత్ కటు సుగంధః ప్రవాహః ప్రసారో యస్య తం, 'కటుతిక్తకషాయా స్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః' ఇతి యాదవః; అసహ్యం తదీయం గజసంబంధినం, మదమాఘ్రాయ, సేనాగజేంద్రాః, విలంఘితః తిరస్కృతః ఆధోరణానాం హాస్తికానాం తీవ్రోమహాన్ ప్రయత్నో యై స్తే తథోక్తా స్సంతః, 'ఆధోరణా హాస్తికా హస్త్యారోహా నిషాదినః' ఇత్యమరః. విముఖాః పరాఙ్ముఖాః బభూవుః.

భావము.—ఏడాకులయరఁటిచెట్లపాలువలెసువాసనగలఆయేనుఁగుయొక్క మదజలవాసన రాఁగానే ఆరాజుయొక్క యేనుఁగులు దానిని జూచి సహింపఁజాలక మావటీడ్లు ఎంత బిగఁబట్టినను వారియాజ్ఞలో నిలుపక పోయెను.

శ్లో. సచ్ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం
భగ్నాక్షపర్యస్తరథం క్షణేన,
రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం
సేనానివేశం తుములం చకార. ౪౯

పదచ్ఛేదము.—సః, ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం, భగ్నాక్షపర్యస్తరథం, క్షణేన, రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం, సేనానివేశం, తుములం, చకార.

అర్థము.—సః=ఆగజము, ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం-ఛిన్న=ఛేదింపఁబడిన, బంధ=బంధనములుగలిగిన, ద్రుత=పరుగెత్తిపోయిన, యుగ్య=అశ్వములుగలిగిన, శూన్యం =శూన్యమయిన, భగ్నాక్షపర్యస్తరథః-భగ్న=విఱిగిపోయిన, అక్ష = అచ్చులుకలిగినవి

గనుకనే, పర్యస్త=వ్యత్యస్తములైన, రథం = రథములుగల, రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం-రామా=స్త్రీలయొక్క, పరిత్రాణ=సంరక్షణమందు, విహస్త=వ్యాకులురయిన, యోధం=యుద్ధభటులు కలిగిన, సేనానివేశం=దండుపాళెమును, క్షణేన=క్షణమాత్రముచేత, తుములం=సంకులముయినదానినిగ, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఏది? సః=ఆగజము. కం=దేనిని? సేనానివేశం=దండుపాళెమును (సకర్మకప్రయోగము). కథంభూతం=ఎట్టిదానినిగ? తుములం=సంకులముయినదానినిగ. కేన=దేనిచేత? క్షణేన=క్షణమాత్రముచేత. సేనానివేశంకథంభూతం=దండుపాళెమెట్టిది? రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం = స్త్రీలయొక్క సంరక్షణమునందు వ్యాకులురయినయుద్ధభటులుగలిగినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? భగ్నాక్షపర్యస్తరథం=విఱిగిన అచ్చులుగలిగినవిగనుకనే వ్యత్యస్తములయిన రథములుగలిగినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం=ఛేదింపఁబడిన బంధనములుగలిగి పఱుగెత్తిపోవుచుండెడి అశ్వములు గలిగినదియు శూన్యమయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం-ఛిన్నాః బంధాః యైస్తే ఛిన్నబంధాః, యుగంవహంతీతియుగ్యాః, ఛిన్నబంధాః ద్రుతాః యుగ్యాః యస్మిన్ సః ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యః, ఛిన్న...యుగ్యశ్చాసౌ శూన్యశ్చ ఛిన్న...శూన్యః, తం ఛిన్న...శూన్యం; శూన్యం, శూన్యౌ, శూన్యాన్. ఛిన్న...శూన్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. భగ్నాక్షపర్యస్తరథం - భగ్నాః అక్షాః యేషాం తే భగ్నాక్షాః, భగ్నాక్షాః పర్యస్తాః రథాః యస్మిన్ సః భగ్నా...రథః, తం భగ్నా...రథం; రథం, రథౌ, రథాన్. భగ్నాక్ష...రథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. క్షణేన-క్షణేన, క్షణాభ్యాం, క్షణైః. క్షణశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ, రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం - రామాణాం పరిత్రాణం రామాపరిత్రాణం, రామాపరిత్రాణే విహస్తాః రామా...విహస్తాః, రామా...విహస్తాః యోధాః యస్మిన్ సః రామా...యోధః, తం రామా...యోధం; యోధం, యోధౌ, యోధాన్. రామా...యోధశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సేనానివేశం. సేనా సేనాయాః నివేశః సేనానివేశః, తం సేనానివేశం; నివేశం, నివేశౌ, నివేశాన్. నివేశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తుములం-తుములం, తుములౌ, తుములాన్. తుములశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్తృకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి. సః గజః ఛిన్నాః బంధాః యైస్తే ఛిన్నబంధాః, ద్రుతాః పలాయితాః యుగం వహంతీతి యుగ్యాః 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః. అశ్వాః యస్మిన్ సః స చాసౌ శూన్యశ్చ తం అక్షాః రథావయవాః దారువిశేషాః, 'అక్షో రథస్యావయవే పాశకేఽప్యక్ష మింద్రియ' ఇతి శాశ్వతః.

భగ్నాః అక్షాః యేషాం అత ఏవ పర్యస్తాః రథాః యస్మిన్ తం, రామాణాం స్త్రీణాం పరిత్రాణే సంరక్షణే విహస్తాః వ్యాకులాః యోధా యస్మిన్ తం రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం, 'విహస్తవ్యాకులౌ సమౌ' ఇత్యమరః. సేనానివేశం, శిబిరరక్షణేన, తుములం సంకులం, చకార.

భావము.—ఆయేనుఁగు అజమహారాజు సైన్యము విడిచినచోటికి కేతెంచి కలఁతఁబెట్టఁగా గుఱ్ఱములు కట్టుత్రాళ్లం ద్రెంచుకొని యుఱికెను. రథములయిరుసులు విఱిగెను. భటులు వారివారి స్త్రీల రక్షించుకొనఁ జీకాకుపడుచుండిరి. ఇట్లు సేనయంతయుఁ జిందరవందర యయ్యెను.

శ్లో. తమాపతంతం నృపతే రవధ్యః,
వన్యః కరీతి శ్రుతవాన్కుమారః,
నివర్తయిష్య న్విశిఖేన కుంభే
జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః. ౫౦

పదచ్ఛేదము.—తం, ఆపతంతం, నృపతేః, అవధ్యః, వన్యః, కరీ, ఇతి, శ్రుతవాన్, కుమారః, నివర్తయిష్యన్, విశిఖేన, కుంభే, జఘాన, నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః.

అర్థము.—నృపతేః=రాజుచేత, వన్య=వనమందుఁబుట్టిన, కరీ=గజము, అవధ్యః=సంహరింపఁబడఁదగినది కాదు. ఇతి=ఇట్లని, శ్రుతవాన్=శాస్త్రమువలన తెలిసిన, కుమారః=అజమహారాజు, ఆపతంతం=ఎదురుగవచ్చుచునుండెడి, తం=ఆగజమును, నివర్తయిష్యన్=వెనుకకుమళ్లింపఁదలఁచిన, నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గస్సన్-నాత్యాయత = అతిదీర్ఘముగానట్టు, కృష్ట=ఈడ్వఁబడిన, శార్ఙ్గస్సన్ = ధనస్సుకలవాఁడగుచు, విశిఖేన=బాణముచేత, కుంభే=కుంభస్థలమునందు, జఘాన=ప్రహరించెను.

ఆకాంక్ష.—జఘాన=ప్రహరించెను. కః=ఎవఁడు? కుమారః=అజమహారాజు. కం=దేనిని? తం=ఆగజమును(సకర్మక...ము). కస్మిన్=దేనియందు? కుంభే=కుంభస్థలమునందు. కేన=దేనిచేత? విశిఖేన=బాణముచేత. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గస్సన్-నాత్యాయత=అతిదీర్ఘముకానట్టుగా, కృష్ట=ఈడ్వఁబడిన, శార్ఙ్గస్సన్ ధనస్సుగలవాఁడగుచు. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? నివర్తయిష్యన్=వెనుకకుమళ్లింపదలచినవాఁడుగనుకనే. తంకథంభూతం=ఆగజమెట్టిది? ఆపతంతం=ఎదురుగవచ్చుచుండునది. కుమారఃకథంభూతః=అజమహారాజెట్టివాఁడు? శ్రుతవాన్=శాస్త్రమువలన తెలిసినవాఁడు. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని, అవధ్యః=సంహరింపఁబడఁదగినదికాదు. కస్య=ఎవనిచేత?

నృపతేః=రాజు చేత. కః=ఏది? కరీ=గజము (కర్మణిప్ర...ము). కరీకథంభూతః = గజ మెట్టిది? వన్యః=వనమందుఁబుట్టినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి,ఏ. ఆప తంతం-ఆపతంతం, ఆపతంతౌ, ఆపతతః. ఆపతచ్ఛబ్దః త,పు,ద్వి, ఏ. నృపతేః-నృణాం పతిః నృపతిః, తస్య నృపతేః; నృపతేః, నృపత్యోః, నృపతీనాం. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. అవధ్యః-హంతుమయోగ్యః వధ్యః, వధ్యోనభవతీత్యవధ్యః; అవధ్యః, అవధ్యౌ, అవధ్యాః. అవధ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వన్యః-వనేభవః వన్యః; వన్యః,వన్యౌ,వన్యాః. వన్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కరీ-కరోఽస్యాస్తీతి కరీ; కరీ, కరిణౌ, కరిణః. కరిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.ఇతి-అవ్య. శ్రుతవాన్-శ్రుతవాన్, శ్రుతవంతౌ,శ్రుతవంతః. శ్రుతవచ్ఛబ్దః త,పు,ప్ర,ఏ. కుమారః-కుమారః, కుమారౌ,కుమారాః. కుమారశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ. నివర్తయిష్యన్-నివర్తయిష్యన్, నివర్తయిష్యంతౌ, నివర్తయిష్యంతః. నివర్తయిష్యచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. విశిఖేన-విశిఖేన, విశిఖాభ్యాం, విశిఖైః. విశిఖశబ్దః అ,పు,తృ, ఏ. కుంభే-కుంభే, కుంభయోః, కుంభేషు. కుంభశబ్దః అ, పు, స, ఏ. జఘాన-జఘాన, జఘ్నతుః, జఘ్నుః.'హనహింసాగత్యో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః-అత్యాయతంనభవతీతి నాత్యాయతం,నాత్యాయతం యథాతథా కృష్టం నాత్యాయతకృష్టం,శృఙ్గస్య వికారః శార్ఙ్గం, నాత్యాయతకృష్టం శార్ఙ్గం యేన సః నాత్యా...శార్ఙ్గః; నాత్యా...శార్ఙ్గౌ, నా...శార్ఙ్గాః, నా...శార్ఙ్గాః. నాత్యా...శార్ఙ్గశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. నృపతేః రాజ్ఞః, వనేభవః వన్యః, కరీ, అవధ్యః హంతుమయోగ్య ఇతి, శ్రుతవాన్ శాస్త్రాదపి జ్ఞాతవాన్,కుమారః అజః, ఆపతంతం అభిరావంతం, గజం,నివర్తయిష్యన్ న తు ప్రహరిష్యన్, అతఏవ నాత్యాయతం అనతిదీర్ఘం నఞర్థస్యనశబ్దస్య 'సుప్సు'పేతిసమాసః. కృష్టశార్ఙ్గః ఈషదాకృష్టచాపస్సన్, విశిఖేన బాణేన కుంభే జఘాన. అత్ర చాత్రుషః లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం నకుర్యాత్ ఇయం హి శ్రీ ర్యైకరిణ ఇతి.అత ఏవ యుద్ధాదన్యత్రద్యోతనార్థం వనగ్రహణం కృతం.

భావము—.యుద్ధములోఁదక్క నన్యస్థలంబున నేనుఁగుఁజంపఁగూడ దనెడిశాస్త్రమును దెలిసినయజమహారాజు ఎదురుగ వచ్చుచునుండెడి ఏనుఁగను వెనుకకుమళ్లింప దానికుంభస్థలముపైన ధనుస్సును మిగులనీడ్వకయే యొకబాణమును బ్రయోగించెను.

శ్లో. స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూపం ఉత్సృజ్య తద్విస్మితసైన్యదృష్టః,

స్ఫురత్ప్రభామండలమధ్యవర్తి కాంతం వపుర్వ్యోమచరం ప్రపేదే.

పదచ్ఛేదము.—సః, విద్ధమాత్రః, కిల, నాగరూపం, ఉత్సృజ్య, తద్విస్మితసైన్య దృష్టః, స్ఫురత్ప్రభామండలమధ్యవర్తి, కాంతం, వపుః, వ్యోమచరం, ప్రపేదే.

అర్థము.—సః=ఆగజము, విద్ధమాత్రః కిల=కొట్టఁబడినంతలోనే, నాగరూపం=గజ శరీరమును, ఉత్సృజ్య=విడిచి, తద్విస్మితసైన్యదృష్టస్సన్-తత్=ఆవృత్తాంతముచేత, విస్మిత =ఆశ్చర్యయుక్తులయిన, సైన్య=సేనాజనులచేత, దృష్టస్సన్=చూడఁబడినదగుచు, స్ఫుర త్ప్రభామండలమధ్యవర్తి-స్ఫురత్=ప్రకాశించుచునుండెడి, ప్రభా=కాంతులయొక్క, మండల=సమూహముయొక్క, మధ్యవర్తి=మధ్యదేశమునందుండెడి, వ్యోమచరం-వ్యోమ=అంతరిక్షమునందు, చరం=సంచరించెడి, వపుః=దివ్యశరీరమును, ప్రపేదే=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రపేదే=పొందెను. కః=ఏది? సః=ఆగజము, కిం=దేనిని? వపుః= దివ్యశరీరమును (సకర్మ...ము). వపుః కథంభూతం=దివ్యశరీరమెట్టిది? వ్యోమచరం= అంతరిక్షమునందు సంచరించునది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? స్ఫురత్ప్రభామం డలమధ్యవర్తి=ప్రకాశించుచునుండెడి కాంతులయొక్క సమూహముయొక్క మధ్యప్రదే శమునందు ఉండునది. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటిదగుచు? తద్విస్మితసైన్యదృష్టస్సన్= ఆవృత్తాంతముచేత ఆశ్చర్యయుక్తులయిన సేనాజనులచే చూడఁబడినదగుచు. కింకృత్వా= ఏమిచేసి? ఉత్సృజ్య=విడిచి. కిం=దేనిని? నాగరూపం=గజశరీరమును. కథంభూతః కిల= ఎటువంటిదైనను? విద్ధమాత్రః కిల=కొట్టఁబడినంతలోనే.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. విద్ధమా త్రః-విద్ధఏవ విద్ధమాత్రః. మాత్రః, మాత్రౌ, మాత్రాః. విద్ధమాత్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. నాగరూపం-నాగస్యరూపం నాగరూపం, తత్ నాగరూపం; రూపం, రూపే, రూపాణి. నాగరూపశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఉత్సృజ్య-ల్యబంతమవ్య. తద్విస్మిత సైన్యదృష్టః-తేన విస్మితాః తద్విస్మితాః, సేనాయాం సమవేతాః, సైన్యాః, తద్విస్మి తాశ్చ తే సైన్యాశ్చ తద్వి...సైన్యాః, తద్వి...సైన్యైః, దృష్టః, తద్వి...దృష్టః; దృష్టః, దృష్టౌ, దృష్టాః. తద్వి...దృష్టశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. స్ఫురత్ప్రభామండలమధ్యవర్తి- ప్రభాణాం మండలం ప్రభామండలం, స్ఫురచ్చ తత్ ప్రభామండలం చ స్ఫురత్... మండలం, స్ఫుర...మండలస్య మధ్యః స్ఫుర...మధ్యః, స్ఫుర...మధ్యే వర్తత ఇతి స్ఫుర...వర్తి, తత్ స్ఫుర...వర్తి; వర్తి, వర్తినీ, వర్తీని. స్ఫుర...వర్తిన్ శబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. కాంతం - కాంతం, కాంతే, కాంతాని. కాంతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. వపుః- వపుః, వపుషీ, వపూంషి. వపుశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. వ్యోమచరం-వ్యోమని చరతీతి

వ్యోమచరం, తత్ వ్యోమచరం; చరం, చరే, చరాణి. వ్యోమచరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రపేదే-ప్రపేదే, ప్రపేదాతే, ప్రపేదిరే; ప్రపూర్వకాత్ 'పదగతౌ' విత్యస్మా ద్ధాతోస్సకర్మకా త్కర్తరిభూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి. స గజః, విద్ధమాత్రః తాడితమాత్రః, కిల నతు ప్రహృతః, తథాపి నాగరూపం గజశరీరం, ఉత్సృజ్య. తేన వృత్తాంతేన విస్మితైః సైన్యైః దృష్టస్సన్, స్ఫురతః ప్రభామండలస్య మధ్యవర్తి, కాంతం మనోహరం, వ్యోమచరం వపుః దివ్యం శరీరం, ప్రపేదే ప్రాప.

భావము.—ఆయేనుఁగు ఆదెబ్బపడఁదనే యేనుఁగురూపమును విడిచి సేనాజను లాశ్చర్యపడి చూచుచుండఁగా తేజఃపుంజము గలయాకాశమునందు సంచరించుమనో హరమయిన దివ్యరూపమును బొందెను.

శ్లో. అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం
కల్పద్రుమోత్థై రవకీర్య పుష్పైః,
ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభిః
సంవర్ధితోరస్థ్సలతారహారః. ౫౨

పదచ్ఛేదము.—అథ, ప్రభావోపనతైః, కుమారం, కల్పద్రుమోత్థైః, అవకీర్య, పుష్పైః, ఉవాచ, వాగ్మీ, దశనప్రభాభిః, సంవర్ధితోరస్థ్సలతారహారః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమునందు, ప్రభావోపనతైః-ప్రభావ=మహిమచేత, ఉపనతైః=ప్రాప్తములైన, కల్పద్రుమోత్థైః-కల్పద్రుమ=కల్పవృక్షములయందు, ఉత్థైః=పుట్టిన, పుష్పైః=కుసుమములచేత, కుమారం=అజమహారాజును, అవకీర్య=వెదచల్లి, దశనప్రభాభిః=దంతకాంతులచేత, సంవర్ధితోరస్థ్సలతారహారః-సంవర్ధిత=వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన, ఉరస్థ్సల=వక్షస్థ్సలమందలి, తార=గొప్పవైన, హారః=ముక్తాహారములుగలిగిన, వాగ్మీ=వక్తయైన, సః=ఆపురుషుఁడు, ఉవాచ=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—ఉవాచ=పలికెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆపురుషుఁడు (అకర్మక...ము). సకథంభూతః = ఆపురుషుఁడెట్టివాఁడు? వాగ్మీ=వక్తయైనవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సంవర్ధితోరస్థ్సలతారహారః=వృద్ధిబొందఁబడిన వక్షస్థ్సలమునందలి గొప్పవైనముక్తాహారములు గలిగినవాఁడు. కాభిః=వేనిచేత? దశనప్రభాభిః=దంతకాంతులచేత. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవకీర్య=వెదచల్లి. కం=ఎవనిని? కుమారం=అజమహారాజును. కైః=వేనిచేత? పుష్పైః=కుసుమములచేత. పుష్పైఃకథంభూతైః=కుసుమ

ము లెట్టివి? కల్పద్రుమోత్థైః=కల్పవృక్షములయందుఁ బుట్టినవి. పునఃకథంభూతైః=ఇంకయు నెట్టివి? ప్రభావోపనతైః=మహిమచేత ప్రాప్తములైనవి. కదా=ఎపుడు? అథ=అనంత రమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు — అథ-అవ్య. ప్రభావోపనతైః-ప్రభావేన ఉపనతాని
ప్రభావోపనతాని, తైః ప్రభావోపనతైః; ఉపనతేన, ఉపనతాభ్యాం, ఉపనతైః. ప్రభా
వోపనతశబ్దః అ, న, తృ, బ. కుమారం-కుమారం, కుమారౌ, కుమారాన్. కుమారశబ్దః
అ, పు, ద్వి, ఏ. కల్పద్రుమోత్థైః-కల్పయంతీప్సితార్థానితి కల్పాః, కల్పాఇతి ద్రుమాః
కల్పద్రుమాః, కల్పద్రుమేషు ఉత్థాని కల్పద్రుమోత్థాని, తైః కల్పద్రుమోత్థైః; ఉత్థేన,
ఉత్థాభ్యాం, ఉత్థైః. కల్పద్రుమోత్థశబ్దః అ. న, తృ, బ. అవకీర్య-ల్యబంతమవ్య. పుష్పైః-
పుష్పేణ, పుష్పాభ్యాం, పుష్పైః. పుష్పశబ్దః అ, న, తృ, బ. ఉవాచ-ఉవాచ, ఊచతుః,
ఊచుః. 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే
ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వాగ్మీ-వాచోఽస్యసంతీతి వాగ్మీ; వాగ్మినౌ, వాగ్మినః. వాగ్మిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. దశనప్రభాభిః - దశనానాం ప్రభాః దశన
ప్రభాః, తాభిః దశనప్రభాభిః; ప్రభయా, ప్రభాభ్యాం, ప్రభాభిః. దశనప్రభాశబ్దః
ఆ, స్త్రీ, తృ, బ. సంవర్ధితోరస్స్థలతారహారః, ఉరసఃస్థలం ఉరస్స్థలం, తారా
శ్చతేహారాశ్చ తారహారాః, ఉరస్స్థలే తారహారాః ఉరస్స్థలతారహారాః, సంవర్ధి
తాః ఉరస్స్థలతారహారాః యేనసః సంవర్ధి...హారః; హారః, హారః, హారౌ, హారాః.
సంవర్ధి...హారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— అథేతి. అథప్రభావేన ఉపనతైః ప్రాప్తైః, కల్పద్రుమోత్థైః కల్పవృక్షోత్పన్నైః, పుష్పైః, కుమారం అజం, అవకీర్య అభివర్ష్య, పుష్పవృష్టిం ప్రకీర్యేత్యర్థః. దశనప్రభాభిః దంతకాంతిభిః, సంవర్ధితాః ఉరస్స్థలే యే తారహారాః స్థూలముక్తాహారాః తే యేన స తథోక్తః, వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీ వక్తా, 'వాచోగ్మిని'రితి గ్మినిప్రత్యయః. స పురుషః ఉవాచ.

భావము — వక్తయగునాపురుషుండు దనప్రభావముచేత రప్పింపఁబడిన కల్పవృక్షపుష్పములను అజమహారాజుపయి వెదచల్లి యొకవాక్యమును బలికెను. అపు డతని పండ్లకాంతిచేత వక్షస్స్థలమునందుండెడిముత్యాలహారముల కాంతి అతిశయించెను.

శ్లో. మతంగశాపా దవలేపమూలాత్
అవాప్తవా నస్మి మతంగజత్వమ్,

అవేహి గంధర్వపతే స్తనూజం
ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య. 83

పదచ్ఛేదము.—మతంగశాపాత్, అవలేపమూలాత్, అవాప్తవాన్, అస్మి, మతంగజత్వం, అవేహి, గంధర్వపతేః, తనూజం, ప్రియంవదం, మాం, ప్రియదర్శనస్య.

అర్థము.—అవలేపమూలాత్-అవలేప=గర్వమే, మూలాత్=కారణముగ గలిగిన, మతంగశాపాత్-మతంగ=మతంగఋషియొక్క, శాపాత్=శాపమువలన, మతంగజత్వం=గజభావమును, అవాప్తవాన్=పొందినవాఁడు, అస్మి=అయితిని. మాం=నన్ను, ప్రియదర్శనస్య=ప్రియదర్శననామకుఁడయిన, గంధర్వపతేః = గంధర్వరాజునకు, తనూజం=పుత్త్రుఁడయిన, ప్రియంవదం=ప్రియవదాఖ్యునిగా, అవేహి=తెలిసికొనుము.

ఆకాంక్ష.—అవేహి=తెలిసికొనుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను(సకర్మ...ము). కథంభూతం=ఎటువంటివానినిగ? ప్రియంవదం=ప్రియంవదాఖ్యునిగ, ప్రియంవదంకథంభూతం=ప్రియంవదుఁడెట్టివాఁడు?తనూజం=పుత్త్రుఁడయినవాఁడు.కస్య=ఎవనికి?గంధర్వపతేః=గంధర్వరాజునకు.గంధర్వపతేః కథంభూతస్య=గంధర్వరాజెట్టివాఁడు?ప్రియదర్శనస్య=ప్రియదర్శననామకుఁడయినవాఁడు. అస్మి=అయితిని. కః=ఎవఁడు?అహం=నేను(అకర్మక...ము). కథంభూతః=ఎటువంటివాఁడను? అవాప్తవాన్=పొందినవాఁడను.కిం=దేనిని?మతంగజత్వం=గజభావమును. కస్మాత్=దేనివలన?మతంగశాపాత్=మతంగఋషియొక్క శాపమువలన.మతంగశాపాత్ కథంభూతాత్=మతంగఋషియొక్కశాపమెట్టిది. అవలేపమూలాత్=అహంకారమేకారణముగ గలినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—మతంగశాపాత్-మతంగస్యశాపః మతంగశాపః,తస్మాత్ మతంగశాపాత్; శాపాత్, శాపాభ్యాం, శాపేభ్యః. మంతగశాపశబ్దః అ,పు,పం,ఏ. అవలేపమూలాత్-అవలేప ఏవమూలం యస్య సః అవలేపమూలః,తస్మాత్ అవలేపమూలాత్, మూలాత్, మూలాభ్యాం, మూలేభ్యః. అవలేపమూలశబ్దః అ, పు. పం, ఏ. అవాప్తవాన్-అవాప్తవాన్, అవాప్తవంతౌ, అవాప్తవంతః. అవాప్తవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. అస్మి-అస్మి, స్వః, స్మః. 'అసభువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. మతంగజత్వం-మతంగజస్య భావః మతంగజత్వం, తత్ మతంగజత్వం; మతంగజత్వం, మతంగజత్వే,మతంగజత్వాని. మతంగజత్వశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అవేహి-అవేహి, అవేతాత్, అవేతం,అవేత. అవ ఆఙ్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతా'విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకా త్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.గంధర్వపతేః-గంధర్వాణాం పతిః గంధర్వపతిః,

తస్య గంధర్వపతేః; గం...పతేః, గం ..పత్యోః,గం ...పతీనాం. గంధర్వపతిశబ్దః ఇ, పు,ష, ఏ. తనూజం-తన్వాంజాతః తనూజః, తం తనూజం; తనూజం, తనూజౌ, తనూజాన్. తనూజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రియంవదం-ప్రియంవదతీతి ప్రియంవదః, తం ప్రియంవదం; వదం,వదౌ, వదాన్. ప్రియంవదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి,ఏ. ప్రియదర్శనస్య-ప్రియం దర్శనం యస్యసః ప్రియదర్శనః, తస్య ప్రియదర్శనస్య; దర్శనస్య, దర్శనయోః, దర్శనానాం. ప్రియదర్శనశబ్దః అ, పు, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మతంగేతి. అవలేపమూలాత్ గర్వహేతుకాత్, 'అవలేపస్తుగర్వే స్యాల్లేపనే ద్వేషణేఽపి' చేతి విశ్వః. మతంగస్య మునేః, శాపాత్ మతంగజత్వం, 'మతంగజో గజో నాగ' ఇత్యమరః. అవాప్తవాన్ ప్రాప్తవానస్మి. మాం ప్రియదర్శనస్య ప్రియదర్శనాఖ్యస్య-గంధర్వపతేః, గంధర్వరాజస్య తనూజం పుత్రం, 'స్త్రియాం మూర్తిస్తనుస్తనూ' రిత్యమరః. ప్రియంవదం ప్రియంవదాఖ్యమవేహి జానీహి- ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః, 'ప్రియవశే వదః ఖ'జితి ఖచ్ప్రత్యయః.

భావము.— నేను ప్రియదర్శనుఁడను గంధర్వరాజుకుమారుఁడను, ప్రియంవదుఁడను పేరు గలవాఁడను, నాకు నాగర్వమును బట్టి మతంగఋషిశాపమువలన గజజన్మము ప్రాప్తమయినది.

శ్లో. స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చాత్
మయా మహర్షిర్మృదుతా మగచ్ఛత్,
ఉష్ణత్వ మగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్
శైత్యం హి యత్సా ప్రకృతి ర్జలస్య. ౫౪

పదచ్ఛేదము.—సః, చ, అనునీతః, ప్రణతేన, పశ్చాత్, మయా, మహర్షిః, మృదుతాం, అగచ్ఛత్, ఉష్ణత్వం, అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్, శైత్యం, హి, యత్, సా, ప్రకృతిః, జలస్య.

అర్థము.—సః=ఆ, మహర్షిః=మతంగఋషియును, ప్రణతేన=నమ్రుఁడైన, మయా=నాచేత, అనునీతస్సన్=సమాధానపెట్టఁబడినవాఁడగుచు, పశ్చాత్=అనంతరమందు, మృదుతాం=శాంతిని, అగచ్ఛత్=పొందెను. తథాహి=అదేసరి, జలస్య=ఉదకమునకు, ఉష్ణత్వం=వేడిమి, అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్-అగ్ని=వహ్నియొక్కగాని, ఆతప=ఎండయొక్కగాని, సంప్రయోగాత్=సంబంధమువలన, శైత్యం=శీతలత్వము, యత్=ఏదికలదో, సా=అశీతలత్వము, ప్రకృతిః=స్వభావము.

ఆకాంక్ష.—ప్రకృతిః=స్వభావము. కా=ఏది? సా=ఆశీతలత్వము(అకర్మ... ము). యత్=ఏదికద్దో. కిం=ఏమి? శైత్యం=శీతలత్వము(అకర్మకప్రయోగము) అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్=వహ్నియొక్కగాని సంబంధమువలన. కిం=ఏమి? ఉష్ణత్వం=వేడిమి (అకర్మ...ము). కస్య=దేనికి? జలస్య=ఉదకమునకు. కథం=ఎట్లు? తథాహి=ఆదేసరి. అగచ్ఛత్=పొందెను. కశ్చ=ఎవఁడును? సః=ఆ. మహర్షిశ్చ=మతంగఋషియు. కాం=దేనిని? మృదుతాం=శాంతిని (సకర్మ...ము). కదా=ఎప్పుడు? పశ్చాత్=అనంతరమందు. కథంభూతస్సన్=ఎటువంటివాఁడగుచు? అనునీతస్సన్=సమాధానము పెట్టఁబడినవాఁడగుచు. కేన=ఎవనిచేత? మయా=నాచేత. మయాకథంభూతేన=నేనెట్టివాఁడను? ప్రణతేన=నమ్రుఁడయినవాఁడను.

శబ్దరూపసమాసములు.—సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. అనునీతః-అనునీతః, అనునీతౌ, అనునీతాః. అనునీతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రణతేన-ప్రణతేన, ప్రణతాభ్యాం, ప్రణతైః. ప్రణతశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. పశ్చాత్-అవ్య. మయా-మయా, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. మహర్షిః-మహాంశ్చాసౌఋషిశ్చ మహర్షిః; మహర్షిః, మహర్షీ, మహర్షయః. మహర్షిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మృదుతాం-మృదోర్భావః మృదుతా, తాం మృదుతాం; మృదుతాం, మృదుతే, మృదుతాః. మృదుతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగచ్ఛత్ - అగచ్ఛత్, అగచ్ఛతాం, అగచ్ఛన్. 'గమ్లృగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉష్ణత్వం-ఉష్ణస్యభావః ఉష్ణత్వం; ఉష్ణత్వం, ఉష్ణత్వే, ఉష్ణత్వాని. ఉష్ణత్వశబ్దః అ. న, ప్ర, ఏ. అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్-అగ్నిశ్చ ఆతపశ్చ అగ్న్యాతపౌ, అగ్న్యాతపయోః సంప్రయోగః అగ్న్యాతపసంప్రయోగః, తస్మాత్ అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్; సంప్రయోగాత్, సంప్రయోగాభ్యాం, సంప్రయోగేభ్యః. అగ్న్యాతపసంప్రయోగశబ్దః అ, పు, ప, ఏ. శైత్యం-శీతస్యభావః శైత్యం; శైత్యం, శైత్యే, శైత్యాని. శైత్యశబ్దః అ, న ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. యత్-యత్, యే, యాని. యచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రకృతిః-ప్రకృతిః, ప్రకృతీ, ప్రకృతయః. ప్రకృతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. జలస్య-జలస్య, జలయోః, జలానాం. జలశబ్దః అ, న, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సఇతి. మహర్షిర్మతంగశ్చ ప్రణతేన నమ్రేణ మయా అనునీతస్సన్, పశ్చాన్మృదుతాం శాంతిం అగచ్ఛత్. దయార్ద్రో(ఽ)భూదిత్యర్థః. తథాహి—జలస్య ఉష్ణత్వం, అగ్నే రాతపస్య వా, సంప్రయోగా త్సంపర్కాత్, న తు ప్రకృత్యా ఉష్ణత్వం, యత్ శైత్యం శీతలత్వం, సా శీతలతా, ప్రకృతిః స్వభావః విధేయ ప్రాధాన్యా త్సేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. మహర్షిణా మపి శాంతిరేవ స్వభావః, న క్రోధ ఇతిభావః.

భావము.—పిమ్మట నేను నమస్కరించి యడిగికొనఁగా నే మతంగమహర్షి కిపశాపము కలిగెను. నీళ్ళు అగ్నిచేతఁగాని ఎండచేతఁగాని వేడిమిని పొందినను మరల దాని సహజముగుశైత్యమును పొందుచున్నది గదా! అనఁగా ఋషులు క్రోధులు గా రని భావము.

శ్లో. ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యదా తే
భేత్స్యత్యజః కుంభ మయోముఖేన,
సంయోక్ష్యసే స్వేన వపుర్మహిమ్నా
తదేత్యవోచ త్స తపోనిధి ర్మామ్. ॥౬॥

పదచ్ఛేదము.—ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః, యదా, తే, భేత్స్యతి, అజః, కుంభం, అయోముఖేన, సంయోక్ష్యసే, స్వేన, వపుర్మహిమ్నా, తదా, ఇతి, అవోచత్, సః, తపోనిధిః, మాం.

అర్థము.—ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః-ఇక్ష్వాకు=ఇక్ష్వాకురాజుయొక్క, వంశ=కులమునందు, ప్రభవః=ఉత్పత్తిగలిగిన, అజః=అజమహారాజు, యదా=ఏకాలమునందు, తే=నీయొక్క, కుంభం=కుంభస్థలమును, అయోముఖేన=బాణముచేత, భేత్స్యతి=భేదింపఁగలఁడో? తదా=ఆకాలమునందు, స్వేన=స్వకీయమయిన, వపుర్మహిమ్నా=శరీరముయొక్కమహత్వముతోడ, సంయోక్ష్యసే=సంబంధింపఁగలవు. ఇతి=ఈప్రకారముగ, సః=ఆ, తపోనిధిః=మతంగఋషి, మాం=నన్నుగూర్చి, అవోచత్=పలికెను.

అకాంక్ష.—అవోచత్=పలికెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ,తపోనిధిః=మతంగఋషి. కం=ఎవనినిగూర్చి? మాం=నన్నుగూర్చి (సకర్మ...ము). కథం=ఎట్లు? ఇతి=ఈప్రకారముగ. సంయోక్ష్యసే=సంబంధింపఁగలవు. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు(అకర్మ...ము). కేన=దేనితోడ? వపుర్మహిమ్నా=శరీరముయొక్క మహత్వముతోడ. వపుర్మహిమ్నా కథంభూతేన=శరీరమహత్వమెట్టిది? స్వేన=స్వకీయమైనది. కదా=ఎప్పుడు? తదా=ఆకాలమునందు. భేత్స్యతి=భేదింపఁగలఁడో! కః=ఎవఁడు? అజః=అజమహారాజు. కం=దేనిని? కుంభం=కుంభస్థలమును (సకర్మ...ము). కేన=దేనిచేత? అయోముఖేన=బాణముచేత. కస్య=ఎవనియొక్క? తే=నీయొక్క. కదా=ఎప్పుడు? యదా=ఏకాలమునందు. అజఃకథంభూతః=అజమహారాజెట్టివాఁడు? ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః=ఇక్ష్వాకురాజుయొక్కకులమునందు ఉత్పత్తిగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇక్ష్వాకువంశ ప్రభవః - ఇక్ష్వాకోః వంశః ఇక్ష్వాకువంశః, ఇక్ష్వాకువంశే ప్రభవో యస్య సః ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః; ప్రభవః, ప్రభవౌ,

ప్రభవాః. ఇక్ష్వాకువంశప్రభవశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యదా-యస్మిన్ కాలే యదా-అవ్య. తే-తవ త్వే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. భేత్స్యతి-భేత్స్యతి, భేత్స్యతః, భేత్స్యంతి. 'భిదుర్విదారణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి లృట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అజః-అజః, అజౌ, అజాః. అజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కుంభం-కుంభం, కుంభౌ, కుంభాన్. కుంభశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అయోముఖేన-అయోరూపం ముఖం యస్య సః అయోముఖః, తేన అయోముఖేన; ముఖేన, ముఖాభ్యాం, ముఖైః. అయోముఖశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. సంయోక్ష్యసే-సంయోక్ష్యసే, సంయోక్ష్యేథే, సంయోక్ష్యధ్వే. సమ్పూర్వకాత్ 'యుజిర్ యోగే' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభవిష్యతి లృట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. స్వేన-స్వేన, స్వాభ్యాం, స్వైః. స్వశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. వపుర్మహిమ్నా-మహతోభావః మహిమా, వపుషః మహిమా వపుర్మహిమా, తేన వపుర్మహిమ్నా; మహిమ్నా, మహిమభ్యాం, మహిమభిః. వపుర్మహిమన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. తదా-తస్మిన్ కాలే తదా-అవ్య. ఇతి-అవ్య. అవోచత్-అవోచత్, అవోచతాం, అవోచన్. 'వచపరిభాషణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తపోనిధిః-తపసాం నిధిః తపోనిధిః, నిధిః, నిధీ, నిధయః. తపోనిధిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇక్ష్వాక్వితి. ఇక్ష్వాకువంశే ప్రభవోయస్యసః అజః, యదా, తేతవకుంభం అయోముఖేన లోహాగ్రేణ శరేణ, భేత్స్యతి విదారయిష్యతి, తదాస్వేనవపుషోమహిమ్నా, పునస్సంయోక్ష్యసే సంగచ్ఛసే, ఇతిఅనేనప్రకారేణ, సః తపోనిధిః తపసాం స్థానభూతః, మతంగః మామవోచత్.

భావము.—ఇక్ష్వాకువంశస్థుఁడయినయజమహారాజు నీకుంభస్థలమును బాణముచేత ఎపుడు భేదింపఁగలఁడో అపుడు నీదివ్యరూపమును బొందగల వని యాయన యానతిచ్చెను.

శ్లో. సమ్మోచిత స్సత్త్వవతా త్వయాఽహం
శాపా చ్చిరప్రార్థితదర్శనేన,
ప్రతిప్రియం చే ద్భవతో న కుర్యాం
వృథా హి మే స్యా త్స్వపదోపలబ్ధిః. ౫౮

పదచ్ఛేదము.—సమ్మోచితః, సత్త్వవతా, త్వయా, అహం, శాపాత్, చిరప్రా

ర్థితదర్శనేన, ప్రతిప్రియం, చేత్, భవతః, న, కుర్యాం, వృథా, హి, మే, స్యాత్, స్వపదోపలబ్ధిః.

అర్థము.—చిరప్రార్థితదర్శనేన-చిర=బహుకాలమువలన, ప్రార్థిత=కోరఁబడిన, దర్శనేన=దర్శనముగల, సత్త్వవతా=బలముకలిగిన, త్వయా=నీచేత, అహం=నేను, శాపాత్=శాపమువలన, సమ్మోచితః=విడిపింపఁబడితిని, భవతః=నీకు, ప్రతిప్రియం=ప్రత్యుపకారమును నకుర్యాంచేత్=చేయనివాఁడనైతినా, మే=నాయొక్క, స్వపదోపలబ్ధిః-స్వ=స్వకీయమయిన, పద=స్థానముయొక్క, ఉపలబ్ధిః=ప్రాప్తి, వృథాహి=వ్యర్థమయినట్టిదే, స్యాత్ =అగును.

అన్వయము.—స్యాత్=అగును. కా=ఏది? స్వపదోపలబ్ధిః=స్వకీయమయినస్థానముయొక్కప్రాప్తి (అకర్మ...ము). కథం=ఎట్టిదే? వృథాహి=వ్యర్థమయినదే. కస్య=ఎవనియొక్క? మే=నాయొక్క. నకుర్యాంచేత్=చేయనివాఁడనయితినా. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను. కం=దేనిని? ప్రతిప్రియం=ప్రత్యుపకారమును (సకర్మ...ము). కస్య=ఎవనికి? భవతః=నీకు. సమ్మోచితః = విడిపింపఁబడితిని. కేన = ఎవనిచేతను? త్వయా=నీచేతను. కః=ఎవఁడు? అహం=నేను (కర్మణి...ము). కస్మాత్=దేనివలన? శాపాత్ = శాపమువలన. త్వయా కథంభూతేన=నీవెట్టివాఁడవు? సత్త్వవతా=బలముగలవాఁడవు. పునః కథంభూతేన=ఇంకయు నెట్టివాఁడవు? చిరప్రార్థితదర్శనేన=బహుకాలమువలన గోరఁబడిన దర్శనముకలవాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సమ్మోచితః-సమ్మోచితః, సమ్మోచితౌ, సమ్మోచితాః. సమ్మోచితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సత్త్వవతా-సత్త్వమస్యాస్తీతి సత్త్వవాన్, తేన సత్త్వవతా; సత్త్వవతా, సత్త్వవద్భ్యాం, సత్త్వవద్భిః. సత్త్వవచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. అహం-అహం, ఆవాం, వయం అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. శాపాత్-శాపాత్, శాపాభ్యాం, శాపేభ్యః. శాపశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. చిరప్రార్థితదర్శనేన-చిరంప్రార్థితం చిరప్రార్థితం, చిరప్రార్థితం దర్శనంయస్యసః చిరప్రార్థితదర్శనః, తేన చిర...దర్శనేన; దర్శనేన, దర్శనాభ్యాం, దర్శనైః చిరప్రార్థితదర్శనశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ప్రతిప్రియం-ప్రతిప్రియం, ప్రతిప్రియే, ప్రతిప్రియాణి. ప్రతిప్రియశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. చేత్-అవ్య. భవతః-భవతః, భవతోః, భవతాం. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ష, ఏ. న-అవ్య. కుర్యామ్-కుర్యామ్, కుర్యావ, కుర్యామ. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లిఙ్ పరస్మైపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః. వృథా-అవ్య. హి-అవ్య. మే-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. స్యాత్ - స్యాత్,

స్యాతాం, స్యుః. 'అసభువీ'త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. స్వపదోపలబ్ధిః-స్వస్య పదం స్వపదం, స్వపదస్య ఉపలబ్ధిః స్వపదోపలబ్ధిః ఉపలబ్ధిః, ఉపలబ్ధీ, ఉపలబ్ధయః. స్వపదోపలబ్ధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా ...సమ్మోహితఇతి. చిరప్రార్థితం చిరకాలం కాంక్షితం,దర్శనంయస్య తేన, సత్వవతా బలవతా, త్వయా, అహం, శాపాత్, సమ్మోహితః మోహంప్రాపితః, భవతః,ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం,నకుర్యాం చేత్,మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థానప్రాప్తిః, 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు' ష్విత్యమరః. వృథా స్యాత్, 'వ్యర్థకే తు వృథా ముధే' త్యమరః. తదుక్తం 'ప్రతికర్తు మశక్యస్య జీవితా న్మరణం వరం' కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారః కర్తవ్య ఇతి భావః.

భావము.—నేను బహుకాలమునుండి నీదర్శనమును నిరీక్షించు చుండఁగా ఇపుడు బలవంతుఁడయిన నీచేత నేను శాపవిముక్తుఁడ నైతిని. నీకు నేను ప్రత్యుపకారము చేయనియెడల నాపదవి వ్యర్థ మగును.

శ్లో. సమ్మోహనం నామ సఖే మమాస్త్రం
ప్రయోగసంహారవిభక్తమన్త్రమ్,
గాన్ధర్వ మాధత్స్వ యతః ప్రయోక్తుః
న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే. ౫౭

పదచ్ఛేదము —సమ్మోహనం, నామ, సఖే, మమ, అస్త్రం, ప్రయోగసంహారవిభక్తమన్త్రం, గాన్ధర్వం, ఆధత్స్వ, యతః, ప్రయోక్తుః, న, చ, అరిహింసావిజయః, చ, హస్తే.

అర్థము.—హేసఖే = ఓయిస్నేహితుఁడా! ప్రయోగసంహారవిభక్తమన్త్రం - ప్రయోగసంహార = ప్రయోగోపసంహారములయందు, విభక్త = విభాగముచేయఁబడిన, మన్త్రం=మన్త్రముకలిగిన,గాన్ధర్వం=గన్ధర్వదేవతాకమైన,సమ్మోహనంనామ=సమ్మోహనము అనిప్రసిద్ధమయిన, మమ=నాయొక్క,అస్త్రం=అస్త్రమును,ఆధత్స్వ=గ్రహింపుము. యతః=యేసమ్మోహనాస్త్రమువలన, ప్రయోక్తుః=ప్రయోగించినవానికి, అరిహింసా-అరి=శత్రువులవలన, హింసా=హింస, నచ==లేదో, విజయశ్చ=విజయమును, హస్తే=హస్తగతమయినదో.

ఆకాంక్ష.—హస్తే=హస్తగతమైనదో. కశ్చ=ఏదియును?విజయశ్చ=విజయమును. అకర్మ...ము). నచ=లేదో.కా=ఏది?అరిహింసా=శత్రువులవలనహింస (అకర్మ...ము).

కస్య=ఎవనికి? ప్రయోక్తుః=ప్రయోగించినవానికి. కుతః=దేనివలన? యతః=ఏసమ్మోహనాస్త్రమువలన, ఆధత్స్వ=గ్రహింపుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? అస్త్రం=అస్త్రమును(సకర్మ...ము). కస్య=ఎవనియొక్క? మమ=నాయొక్క. అస్త్రంకథంభూతం=అస్త్రమెట్టిది? సమ్మోహనంనామ=సమ్మోహనము అనిప్రసిద్ధమైనది పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? గాంధర్వం=గంధర్వదేవతాకమైనది. పునః కథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రం=ప్రయోగసంహారములయందు విభాగముచేయఁబడిన మంత్రముకలిగినది. కస్యసంబుద్ధిః? హేసఖే=ఓస్నేహితుఁడా!.

శబ్దరూపసమాసములు —సమ్మోహనం-సమ్మోహ్యతే అనేనేతిసమ్మోహనం, తత్ సమ్మోహనం; సమ్మోహనం, సమ్మోహనే, సమ్మోహనాని. సమ్మోహనశబ్దఃఅ, న, ద్వి, ఏ. నామ-అవ్య. సఖే-హేసఖే, హేసఖాయౌ, హేసఖాయః. సఖిశబ్దః ఇ, పు, సం, ఏ. మమ-మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అస్త్రం-అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి అస్త్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రం-ప్రయోగశ్చ సంహారశ్చ ప్రయోగసంహారౌ, ప్రయోగసంహారయోః విభక్తః ప్రయోగ ...విభక్తః, ప్రయోగ...విభక్తః మంత్రః యస్యతత్ ప్రయోగ...మంత్రం, తత్ ప్రయోగ...మంత్రం; మంత్రం, మంత్రే, మంత్రాణి. ప్రయోగ ..మంత్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. గాంధర్వం-గంధర్వో దేవతాస్యగాంధర్వం, తత్ గాంధర్వం; గాంధర్వం, గాంధర్వే, గాంధర్వాణి. గాంధర్వశబ్దః అ, న, ద్వి ఏ. ఆధత్స్వ-ఆధత్స్వ, ఆదధాథాం, ఆదధ్వం. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. యతః-తసిల్ ప్రత్యయాంతమవ్య. ప్రయోక్తుః - ప్రయోక్తుః, ప్రయోక్త్రోః, ప్రయోక్తౄణాం. ప్రయోక్తృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ న-అవ్య. చ-అవ్య. అరిహింసా-అరిభ్యః హింసా అరిహింసా; హింసా, హింసే, హింసాః. అరిహింసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ, ప్ర, ఏ. విజయః-విజయః, విజయౌ, విజయాః. విజయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. హస్తే - హస్తే, హస్తయోః, హస్తేషు. హస్తశబ్దః అ, పు, స, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సమ్మోహనమితి. హేసఖే, సఖిశబ్దేన సమప్రాణతోక్తా, యథోక్తం, 'ఆత్మాదిగహనో బంధుః సదైకానుమత స్సుహృత్, ఏకక్రియం భవేన్మిత్రం సమప్రాణ స్సఖా మత' ఇతి. ప్రయోగసంహారయోః, విభక్తః మంత్రః యస్య తత్తథోక్తం, వినియుక్తం మంత్రమిత్యర్థః. గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం, సంమోహ్యతే అనేనేతి సంమోహనం నామ మమ అస్త్రం, ఆధత్స్వ గృహాణ, యతః యస్మాత్, ప్రయోక్తుః అస్త్రప్రయోగిణః, అరిహింసా అరిభ్య స్సకాశాత్ హింసా చ, విజయశ్చ హస్తే హస్తగతః, విజయో భవతీత్యర్థః.

భావము — ఓ చెలికాఁడా! ఏయస్త్రప్రయోగముచేత శత్రువులవలనఁ దనకుఉపాధిసంభవింపక వారుజయింపఁబడుచున్నారో అట్టిసమ్మోహన మనెడియస్త్రమును నీకు నేను ఇచ్చుచున్నాను. ఆయస్త్రము ప్రయోగించుటకును ఉపసంహారము (అనఁగా వెనుకకు త్రిప్పుట) చేయుటకును దగిన గంధర్వదేవతాసంబంధములయిన రెండుమంత్రములను నీకు నుపదేశము చేయుచున్నాను,

అవ. వధలజ్జితః కథ మస్త్రగ్రహణపర స్స్యాం? ఇతిచే త్తత్రాహ.—

శ్లో. అలం హ్రియా మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం
దయాపరోఽభూః ప్రహర న్నపి త్వమ్,
తస్మా దుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం
మయి త్వయా న ప్రతిషేధరౌక్ష్యమ్. ॥౫౮॥

పదచ్ఛేదము.—అలం, హ్రియా, మాం, ప్రతి, యత్, ముహూర్తం, దయాపరః, అభూః, ప్రహరన్, అపి, త్వం, తస్మాత్, ఉపచ్ఛందయతి, ప్రయోజ్యం, మయి, త్వయా, న, ప్రతిషేధరౌక్ష్యం.

అర్థము.—మాంప్రతి=నన్నుగూర్చి, హ్రియా=ప్రహారనిమిత్తమగు లజ్జచేతను, అలం=చాలును. యత్=ఏకారణమువలన, త్వం=నీవు, మాం=నన్ను, ప్రహరన్నపి=ప్రహరించినవాఁడవయినప్పటికిని, ముహూర్తం=ముహూర్తమాత్రమందు, దయాపరః=దయాశాలివైనవాఁడవు, అభూః=అయితివో, తస్మాత్=ఆకారణమువలన, ఉపచ్ఛందయతి=ప్రార్థనచేయుచుండెడి, మయి=నాయందు, త్వయా=నీచేత, ప్రతిషేధరౌక్ష్యం-ప్రతిషేధ=పరిహారమనెడి, రౌక్ష్యం=పరుషత్వము, నప్రయోజ్యం=ప్రయోగింపఁబడఁతగినదికాదు.

ఆకాంక్ష.—నప్రయోజ్యం=ప్రయోగింపఁబడతగినదికాదు. కేన=ఎవనిచేత? త్వయా=నీచేత కిం=ఏది? ప్రతిషేధరౌక్ష్యం=పరిహారమనెడిపరుషత్వము (కర్మణి...ము).కస్మిన్=ఎవనియందు? మయి=నాయందు. మయికథంభూతే=నేనెట్టివాఁడను?ఉపచ్ఛందయతి=ప్రార్థించుచుండెడివాఁడను. కస్మాత్=దేనివలన? తస్మాత్=ఆకారణమువలన. అభూః=అయితివో. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు (ఆకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడవు? దయాపరః=దయాశాలివైనవాఁడవు. కం=దేనియందు? ముహూర్తం=ముహూర్తమాత్రమునందు.కథంభూతోఽపి=ఎట్టివాఁడయినప్పటికి? ప్రహరన్నపి=ప్రహరించినవాఁడవయినప్పటికి. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను. కుతః=ఎందువలనను? యత్=ఏకారణమువలనను. అలం=చాలును. కయా=దేనిచేత? హ్రియా=ప్రహారనిమిత్తమగులజ్జచేత. కంప్రతి=ఎవనిగూర్చి? మాంప్రతి=నన్నుగూర్చి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అలం-అవ్య. హ్రియా-హ్రియా, హ్రీభ్యాం, హ్రీభిః. హ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, ఏ. మాం-మాం మా, ఆవాం నౌ, అస్మాన్ నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ ప్రతి-అవ్య. యత్-అవ్య ముహూర్తం-ముహూర్తం, ముహూర్తౌ, ముహూర్తాన్. ముహూర్తశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. దయాపరః-దయాయాః పరః దయాపరః; పరః, పరౌ, పరాః. దయాపరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అభూః-అభూః, అభూతం, అభూత. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రహరన్-ప్రహరన్, ప్రహరంతౌ, ప్రహరంతః. ప్రహరచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, న, పం, ఏ. ఉపచ్ఛందయతి—ఉపచ్ఛందయతి, ఉపచ్ఛందయతోః, ఉపచ్ఛందయత్సు. ఉపచ్ఛందయచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. ప్రయోజ్యం-ప్రయోక్తుం యోగ్యం ప్రయోజ్యం; ప్రయోజ్యం, ప్రయోజ్యే, ప్రయోజ్యాని. ప్రయోజ్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. మయి-మయి, ఆవయోః, అస్మాసు. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ త్వయా-త్వయా, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. న-అవ్య. ప్రతిషేధరౌక్ష్యం-ప్రతిషేధఏవ రౌక్ష్యం ప్రతిషేధరౌక్ష్యం; రౌక్ష్యం, రౌక్ష్యే, రౌక్ష్యాణి. ప్రతిషేధరౌక్ష్యశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అలమితి. కించ మాం ప్రతి, హ్రియా ప్రహారనిమిత్తయా లజ్జయా అలం, 'అలంభూషణ పర్యాప్తి శక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. కుతః యద్యతో హేతోః, త్వం మాం ప్రహర న్నపి, ముహూర్తం దయాపరః కృపాళు రభూః, తత్తస్మాత్కారణాత్, ఉపచ్ఛందయతి ప్రార్థయమానే తు, మయి త్వయా ప్రతిషేధః పరిహార స్స ఏవ రౌక్ష్యం, పారుష్యం, న ప్రయోజ్యం న కర్తవ్యం.

భావము — దీనిం బ్రహరించి దీనివలన నుపకారము నెట్లుపొందెదనని లజ్జింపకుము. నాపై బాణము వేసినతోడనే పశ్చాత్తాపము నొంది కరుణించితివి. కనుక నాప్రార్థన నంగీకరించి నాయుపకారమును నిషేధింపవలదు.

శ్లో. తథే త్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం
సోమోద్భవాయా స్సరితో నృసోమః,
ఉదఙ్ముఖ స్సోఽస్త్రవిదస్త్రమంత్రం
జగ్రాహ తస్మా న్నిగృహీతశాపాత్. ౫౯

పదచ్ఛేదము.—తథా, ఇతి, ఉపస్పృశ్య, పయః, పవిత్రం, సోమోద్భవాయాః, సరితః, నృసోమః, ఉదఙ్ముఖః, సః, అస్త్రమంత్రం, జగ్రాహ, తస్మాత్, నిగృహీతశాపాత్.

అర్థము.—నృసోమః=పురుషశ్రేష్ఠుఁడైన, అస్త్రవిత్=అస్త్రజ్ఞుఁడైన, సః=అజమహారాజు, తథేతి=అట్లనే కానియని, సోమోద్భవాయాః-సోమ=చంద్రునివలన, ఉద్భవాయాః=ఉత్పత్తిగలిగిన, సరితః=నర్మదానదియొక్క, పవిత్రం=పరిశుద్ధమైన, పయః=ఉదకమును, ఉపస్పృశ్య=ఆచమనము చేసి, ఉదఙ్ముఖస్సన్=ఉత్తరాభిముఖుఁడైనవాఁడగుచు, నిగృహీతశాపాత్-నిగృహీత=పోఁగొట్టఁబడిన, శాపాత్=శాపముకలిగిన, తస్మాత్=అప్రియంవదునివలన, అస్త్రమంత్రం-అస్త్ర=సమ్మోహనాస్త్రముయొక్క, మంత్రం=మంత్రమును, జగ్రాహ=గ్రహించెను.

ఆకాంక్ష.—జగ్రాహ=గ్రహించెను. కః=ఎవఁడు? సః=అజమహారాజు. కం=దేనిని? అస్త్రమంత్రం=సమ్మోహనాస్త్రముయొక్కమంత్రమును(సకర్మ...ము) కస్మాత్=ఎవనివలన? తస్మాత్=అప్రియంవదునివలన. తస్మాత్ కథంభూతాత్=అప్రియంవదుఁడెట్టివాఁడు? నిగృహీతశాపాత్=పోఁగొట్టఁబడినశాపముగలవాఁడు. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాడగుచు? ఉదఙ్ముఖస్సన్=ఉత్తరాభిముఖుఁడైనవాఁడగుచు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉపస్పృశ్య=ఆచమనముచేసి. కిం=దేనిని? పయః=ఉదకమును. పయః కథంభూతం=ఉదకమెట్టిది? పవిత్రం=పరిశుద్ధమైనది. కస్యాః=దేనియొక్క? సరితః=నర్మదానదియొక్క. సరితః కథంభూతాయాః=నర్మదానది యెట్టిది? సోమోద్భవాయాః=చంద్రునివలన ఉత్పత్తి గలిగినది. కిమితి=ఏమని? తథేతి=అటులనే కానియని. సః కథంభూతః=అజమహారాజెట్టివాఁడు? అస్త్రవిత్=అస్త్రజ్ఞుఁడైనవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? నృసోమః=పురుషశ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తథా-అవ్య. ఇతి-అవ్య. ఉపస్పృశ్య-ల్యబంతమవ్య. పయః-పయః, పయసీ, పయాంసి. పయశ్శబ్దః స, న, ద్వి, ఏ. పవిత్రం - పవిత్రం, పవిత్రే, పవిత్రాణి. పవిత్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సోమోద్భవాయాః-సోమాత్ ఉద్భవః యస్యాస్సా సోమోద్భవా, తస్యాః సోమోద్భవాయాః; ఉద్భవాయాః, ఉద్భవయోః, ఉద్భవానాం. సోమోద్భవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, ఏ. సరితః-సరితః, సరితోః, సరితాం. సరిచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ష, ఏ. నృసోమః-నా సోమ ఇవ నృసోమః; సోమః, సోమౌ, సోమాః. నృసోమశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఉదఙ్ముఖః-ఉదక్ ముఖం యస్య సః ఉదఙ్ముఖః; ఉదఙ్ముఖః, ఉదఙ్ముఖౌ, ఉదఙ్ముఖాః. ఉదఙ్ముఖశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అస్త్రవిత్-అస్త్రం వేత్తీతి అస్త్రవిత్; విత్, విదౌ, విదః. అస్త్రవిచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అస్త్రమంత్రం-అస్త్రస్యమంత్రః అస్త్రమంత్రః, తం అస్త్రమంత్రం; మంత్రం, మంత్రౌ, మంత్రాన్. అస్త్రమంత్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. జగ్రాహ-జగ్రాహ, జగృహతుః, జగృహుః. 'గ్రహ ఉపాదానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. తస్మాత్-తస్మాత్, తాభ్యాం,

తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద,పు, పం, ఏ. నిగృహీతశాపాత్-నిగృహీతః శాపః యస్య సః నిగృహీతశాపః, తస్మాత్ నిగృహీతశాపాత్; శాపాత్, శాపాభ్యాం, శాపేభ్యః. నిగృహీతశాపశబ్దః అ, పు, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి. నా సోమ శ్చంద్ర ఇవ నృసోమః, 'సోమ ఓషధిచంద్రయో'రితి శాశ్వతః. పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. ఉపమితసమాసః. అస్త్రవిత్ అస్త్రజ్ఞః, సః అజః, తథేతి,సోమాత్ ఉద్భవో యస్యా స్తస్యాః సోమోద్భవాయాః సరితః నర్మదాయాః, 'రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకే' త్యమరః.పవిత్రం పయః ఉపస్పృశ్య పీత్వా,ఆచమ్యేత్యర్థః. ఉదఙ్ముఖస్సన్, నిగృహీతశాపాత్ నివర్తితశాపాత్, ఉపకృతా దిత్యర్థః. తస్మాత్ ప్రియంవదాత్, అస్త్రమంత్రం జగ్రాహ.

భావము.—పురుషశ్రేష్ఠుఁడై అస్త్రపరిజ్ఞానము గలఅజమహారాజు అలాగేయని నర్మదానదీజలముతోఆచమనముఁజేసి ఉదఙ్ముఖుఁడై శాపవిముక్తుఁడైన ప్రియంవదునివద్దనుండి సమ్మోహనాస్త్రమును గ్రహించెను.

శ్లో. ఏవం తయో రధ్వని దైవయోగాత్
ఆసేదుషో స్సఖ్య మచింత్యహేతు,
ఏకో యయౌ చైత్రరథప్రదేశాన్
సౌరాజ్యరమ్యా నపరో విదర్భాన్. ౬౦

పదచ్ఛేదము.—ఏవం, తయోః,అధ్వని, దైవయోగాత్, ఆసేదుషోః, సఖ్యం, అచింత్యహేతు, ఏకః, యయౌ, చైత్రరథప్రదేశాన్, సౌరాజ్యరమ్యాన్, అపరః, విదర్భాన్.

అర్థము.—ఏవం=ఈపూర్వోక్తప్రకారముగాను, అధ్వని=మార్గమునందు, దైవయోగాత్=దైవయోగమువలన,అచింత్యహేతు-అచింత్య=ఆలోచింపకూడనియట్టి, హేతు=కారణముకలిగిన, సఖ్యం==స్నేహమును, ఆసేదుషోః=పొందిన,తయోః=ఆప్రియంవదాదులలోపలను, ఏకః=ఒకఁడైన ప్రియంవదుఁడు, చైత్రరథప్రదేశాన్-చైత్రరథ=కుబేరోద్యానవనముయొక్క,ప్రదేశాన్=ప్రదేశములనుగూర్చి,యయౌ=తరలిపోయెను ఆపరః=మఱియొకఁడైనఅజమహారాజు,సౌరాజ్యరమ్యాన్-సౌరాజ్య=సురాజత్వముచేత, రమ్యాన్=మనోహరములైన, విదర్భాన్=విదర్భదేశములనుగూర్చి, యయౌ = తరలిపోయెను

ఆకాంక్ష.—యయౌ=తరలిపోయెను. కః=ఎవఁడు? అపరః=మఱియొకఁడైనఅజమహారాజు కాన్=వేనినిగూర్చి? విదర్భాన్=విదర్భదేశములనుగూర్చి (సకర్మ...ము).

విదర్భాన్ కథంభూ తాన్ =విదర్భ దేశములెట్టివి? సౌ రాజ్యరమ్యాన్ =సురాజత్వముచేతను మనోహరములైనవి.యయౌ=తరలిపోయెను కః=ఎవఁడు?ఏకః=ఒకఁడైనప్రియంవదుఁడు కాన్ =వేనినిగూర్చి ? చైత్రరథప్రదేశాన్ =కుబేరోద్యానములయొక్క ప్రదేశములను గూర్చి (సకర్మ . . . ము). కయోః=ఎవరిలోపలను? తయోః = ఆప్రియంవదాదులలోపలను. తయోఃకథంభూతయోః=అప్రియంవదాదులెటువంటివారు? ప్రాప్తవతోః=పొందినవారు. కిం=దేనిని? సఖ్యం=స్నేహమును. సఖ్యం కథంభూతం = స్నేహమెట్టిది? అచింత్య హేతుః=ఆలోచింపఁగూడని కారణముగ గలిగినది. కస్మాత్ =దేనివలన? దైవయోగాత్ = దైవవశమువలన. కస్మిన్ =దేనియందు? అధ్వని=మార్గమునందు. కథం=ఎట్లుగా?ఏవం=ఈ పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏవం-అవ్య. తయోః-తస్య, తయోః, తేషాం తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ద్వి. అధ్వని - అధ్వని, అధ్వనోః, అధ్వసు. అధ్వన్ శబ్దః న. పు, స, ఏ. దైవయోగాత్-దైవస్య యోగః దైవయోగః, తస్మాత్ దైవయోగాత్; యోగాత్, యోగాభ్యాం, యోగేభ్యః. దైవయోగశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఆసేదుషోః - ఆసేదుషః, ఆసేదుషోః, ఆసేదుషాం. ఆసేదివచ్ఛబ్దః స, పు, ష, ద్వి. సఖ్యం - సఖ్యుః భావః సఖ్యం, తత్ సఖ్యం; సఖ్యం, సఖ్యే, సఖ్యాని. సఖ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అచింతయిత్వా - క్త్వాంత మవ్య. ఏకః-ఏకః, ఏక, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్మై, ఏకస్మాత్, ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః అ, పు, నిత్యమేకవచనే ప్ర, ఏ. యయౌ-యయౌ, యయతుః, యయుః. 'యా ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చైత్రరథప్రదేశాన్ -చైత్రరథస్య ప్రదేశాః చైత్రరథప్రదేశాః, తాన్ చైత్రరథప్రదేశాన్; ప్రదేశం, ప్రదేశౌ, ప్రదేశాన్. చైత్రరథప్రదేశశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. సౌరాజ్యరమ్యాన్-శోభనః రాజా యస్యసః సురాజా, సురాజ్ఞః భావః సౌరాజ్యం, సౌరాజ్యేనరమ్యా సౌరాజ్యరమ్యాః, తాన్ సౌరాజ్యరమ్యాన్; రమ్యం,రమ్యౌ, రమ్యాన్. సౌరాజ్యరమ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. అపరః-అపరః, అపరౌ, అపరే, అపరాః. అపరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.విదర్భాన్-విదర్భం, విదర్భౌ, విదర్భాన్. విదర్భశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఏవమితి. ఏవం అధ్వని మార్గే, దైవయోగాత్ దైవవశాత్, అచింత్యహేతు అనిర్ధార్యహేతుకం, సఖ్యం సఖిత్వం, 'సఖ్యుర్య' ఇతి యప్రత్యయః. ఆసేదుషః ప్రాప్తవతోః స్తయోః ర్మధ్యే, ఏకో గంధర్వః, చైత్రరథస్య కుబేరోద్యానస్య, ప్రదేశాన్, 'అస్యోద్యానం చైత్రరథ' మిత్యమరః. అపరః అజః, సౌరాజ్యేన సురాజన్వత్తయా రమ్యాన్, విదర్భాన్, విదర్భదేశాన్, యయౌ.

భావము.—ఈప్రకారము మార్గములో దైవసంకల్పమువలనఁ దలఁపనిమైత్రిని బొందిన ఆయిద్దఱిలో గంధర్వుఁడు కుబేరోద్యానవనమునకును, అజమహారాజు మంచి రాజు గలిగినవిదర్భదేశమునకును తరలిరి.

శ్లో. తం తస్థివాంసం నగరోపకంఠే
తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః,
ప్రత్యుజ్జగామ క్రథకైశికేంద్రః
చంద్రం ప్రవృద్ధోర్మి రివోర్మిమాలీ. ౬౧

పదచ్ఛేదము.—తం, తస్థివాంసం, నగరోపకంఠే, తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః, ప్రత్యుజ్జగామ, క్రథకైశికేంద్రః, చంద్రం, ప్రవృద్ధోర్మిః, ఇవ, ఊర్మిమాలీ.

అర్థము.—నగరోపకంఠే-నగర=పట్టణముయొక్క, ఉపకంఠే=సమీపమునందు, తస్థివాంసం=ఉండునట్టి, తం=ఆఅజమహారాజును, తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః-తత్= ఆ అజమహారాజుయొక్క, ఆగమ=వచ్చుటచేతను, ఆరూఢ=పుట్టిన,గురు=అధికమయిన, ప్రహర్షః=సంతోషముకలిగిన, క్రథకైశికేంద్రః=విదర్భదేశాధీశ్వరుఁడు, ప్రవృద్ధోర్మిః-ప్రవృద్ధ=వృద్ధినొందిన, ఊర్మి=తరంగములుంగలిగిన, ఊర్మిమాలీ=సముద్రుఁడు, చంద్రమివ=చంద్రునివలె, ప్రత్యుజ్జగామ=ఎదురుకొనెను.

అన్వయము.—ప్రత్యుజ్జగామ=ఎదురుకొనెను. కః=ఎవఁడు? క్రథకైశికేంద్రః= విదర్భదేశాధీశ్వరుఁడు కం=ఎవనిని? తం=ఆ అజమహారాజును (సకర్మ...ము). కమివ= ఎవనివలె? చంద్రమివ=చంద్రునివలె. కః=ఎవఁడు?ఊర్మిమాలీ=సముద్రుఁడు.ఊర్మిమాలీ కథంభూతః=సముద్రుఁడెట్టివాఁడు? ప్రవృద్ధోర్మిః = వృద్ధినొందినతరంగములుగలవాఁడు. క్రథకైశికేంద్రఃకథంభూతః = విదర్భదేశాధీశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః=ఆ అజమహారాజుయొక్కవచ్చుటచేతపుట్టిన అధికమైనసంతోషముగలవాఁడు. తంకథంభూతం=ఆ అజమహారాజెట్టివాఁడు? తస్థివాంసం=ఉండెడివాఁడు. కస్మిన్= ఎందు? నగరోపకంఠే=పత్తనముయొక్క సమీపమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు,ద్వి, ఏ. తస్థివాంసం-తస్థివాంసం, తస్థివాంసౌ, తస్థుషః. తస్థివచ్ఛబ్దః స,పు, ద్వి,ఏ.నగరోపకంఠే-ఉపకంఠే, ఉపకంఠయోః, ఉపకంఠేషు. నగరోపకంఠశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః - తస్య ఆగమః తదాగమః, తదాగమేన ఆరూఢః తదాగమారూఢః; గురుశ్చాసౌ ప్రహర్షశ్చ గురుప్రహర్షః, తదాగమారూఢః గురుప్రహర్షః యస్య సః తదా...హర్షః; ప్రహర్షః, ప్రహర్షౌ, ప్రహర్షాః. తదాగమారూఢగురుప్రహర్ష

శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ-ప్రత్యుజ్జగామ, ప్రత్యుజ్జగ్మతుః, ప్రత్యుజ్జగ్ముః. ప్రతి పూర్వకాత్ 'గమ్లృగతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః. క్రథకైశికేంద్రః-క్రథకైశికానాం ఇంద్రః క్రథకైశికేంద్రః; ఇంద్రః, ఇంద్రౌ, ఇంద్రాః. క్రథకైశికేంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. చంద్రం - చంద్రం, చంద్రౌ, చంద్రాన్. చంద్రశబ్దః అ,పు, ద్వి, ఏ. ప్రవృద్ధోర్మిః-ప్రవృద్ధాః ఊర్మయో యస్య సః ప్రవృద్ధోర్మిః; ఊర్మిః, ఊర్మీ, ఊర్మయః. ప్రవృద్ధోర్మిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ.ఇవ-అవ్య.ఊర్మిమాలీ-ఊర్మీణాం మాలా ఊర్మిమాలా, ఊర్మిమాలా అస్యాస్తీతి ఊర్మి మాలీ; మాలీ, మాలినౌ, మాలినః. ఊర్మిమాలిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — తమితి. నగరస్య ఉపకంఠే, తస్థివాంసం స్థితం, తం అజం, తస్య అజస్య ఆగమేన ఆరూఢః ఉత్పన్నః గురుః ప్రహర్షః యస్య సః, క్రథకైశికేంద్రః విదర్భరాజః, ప్రవృద్ధోర్మిః ఊర్మిమాలీ, సముద్రః, చంద్రమివ, ప్రత్యుజ్జగామ.

భావము — విదర్భరాజు తనపట్టణసమీపమునకు నజమహారాజు వచ్చినసంగతి విని సంతోషముచేత నుప్పొంగినసముద్రుఁడు చంద్రునిఁ బోలె నజమహారాజు నెదు ర్కొనెను.

శ్లో. ప్రవేశ్య చైనం పుర మగ్రయాయీ
నీచై స్తథోపాచరదర్పితశ్రీః,
మేనే యథా తత్ర జన స్సమేతః
వైదర్భ మాగంతు మజం గృహేశమ్. ౬౨

పదచ్ఛేదము — ప్రవేశ్యచ, ఏనం, పురం, అగ్రయాయీ, నీచైః, తథా,ఉపా చరత్, అర్పితశ్రీః, మేనే, యథా, తత్ర, జనః, సమేతః, వైదర్భం,ఆగంతుం,అజం, గృహేశం

అర్థము.— అగ్రయాయీ=ముందుపోవుచుండెడి, నీచైః=నమ్రుఁడయిన,సః=ఆభో జరాజు,ఏనం=ఈఅజమహారాజును, పురం=పట్టణమును, ప్రవేశ్య=ప్రవేశింపఁజేసి,అర్పిత శ్రీస్సన్-అర్పిత=సమర్పణచేయఁబడిన, శ్రీస్సన్=సంపత్తుకలిగినవాఁడగుచు, తథా=ఆ ప్రకారముగ, ఉపాచరత్=ఉపచరించెను. యథా=ఏప్రకారముగ, తత్ర=ఆపత్తనము నందు,సమేతః=గుంపుగూడిన, జనః=జనము,వైదర్భం=భోజరాజును,ఆగంతుం=అతిథినిగ, మేనే=ఎంచెనో, అజం=అజమహారాజును, గృహేశం=గృహపతినిగ, మేనే=ఎంచెనో.

ఆకాంక్ష.— మేనే=ఎంచెనో.కః=ఏది?జనః=జనము. కం=ఎవనిని? అజం=అజమహా రాజును (సకర్మ.. ము). కథంభూతం=ఎట్టివానినిగ? గృహేశం=గృహపతినిగ. మేనే=

ఎంచెనో. కః=ఏది? జనః=జనము. కం=ఎవనిని? వైదర్భం=భోజరాజును (సకర్మ...ము). కథంభూతం=ఎట్టివానిని? ఆగంతుం=అతిథినిగ. జనఃకథంభూతః=జనమెట్టిది? సమేతః= గుంపుకూడినది. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆపట్టణమందు. కథం=ఎట్లుగ? యథా=ఏప్రకారముగ. ఉపాచరత్ = ఉపచరించెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆభోజరాజు. కం = ఎవనిని? ఏనం=ఈఅజమహారాజును(సకర్మ..ము). కథం=ఎట్లు? తథా=ఆప్రకారముగ. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? అర్పితశ్రీస్సన్=సమర్పణముచేయఁబడినసంపత్తుకలవాఁడగుచు కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రవేశ్య=ప్రవేశింపఁజేసి. కిం=దేనిని? పురం=పట్టణమును. సకథంభూతః=భోజరాజెట్టివాఁడు? నీచైః=నమ్రుఁడయినవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? అగ్రయాయీ=ముందఱపోవుచుండెడివాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రవేశ్య-ల్యబంతమవ్య. చ-అవ్య. ఏనం-ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. పురం-పురం, పురే, పురాణి. పురశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అగ్రయాయీ-అగ్రే యాతీ త్యగ్రయాయీ, యాయీ, యాయినౌ, యాయినః. అగ్రయాయిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నీచైః-అవ్య. తథా-అవ్య. ఉపాచరత్-ఉపాచరత్, ఉపాచరతాం, ఉపాచరన్. ఉపపూర్వకాత్ 'చరగతిభక్షణయో'రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అర్పితశ్రీః- అర్పితా శ్రీ ర్యేన సః అర్పితశ్రీః; శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. అర్పితశ్రీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. మేనే-మేనే, మేనాతే, మేనిరే. 'మన అవబోధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యథా-అవ్య. తత్ర-త్రలంతమవ్య. జనః-జనః, జనౌ, జనాః. జనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సమేతః-సమేతః, సమేతౌ, సమేతాః. సమేతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వైదర్భం-విదర్భాణాంరాజావైదర్భః, తం వైదర్భం; వైదర్భం, వైదర్భౌ, విదర్భాన్. వైదర్భశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆగంతుం-ఆగంతుం, ఆగంతూ, ఆగంతూన్. ఆగంతుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, ఏ. అజం-అజం, అజౌ, అజాన్. అజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. గృహేశం - గృహస్య ఈశః గృహేశః, తం గృహేశం; గృహేశం, గృహేశౌ, గృహేశాన్. గృహేశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రవేశ్యేతి. సః భోజః, ఏవం అజం, అగ్రయాయీ, సేవాధర్మేణ పురో గచ్ఛ న్నిత్యర్థః. నీచైః నమ్రః, పురం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయిత్వా, ప్రీత్యా అర్పితా శ్రీ ర్యేన స తథోక్తస్సన్, తథా తేన ప్రకారేణ, ఉపాచరత్ ఉపచరితవాన్. యథా యేనప్రకారేణ, తత్ర పురే సమేతః మిళితః, జనః, వైదర్భం భోజం, ఆగంతుం ప్రాఘుణికం, అతిథి మిత్యర్థః. 'స్యా దావేశిక ఆగంతు రతిథి ర్నా గృహాగత' ఇత్యమరః. మేనే, అజం గృహేశం గృహాధిపతిం, మేనే.

భావము.—విదర్భరాజగు భోజమహారాజునకు ముందుగా మర్యాదతోఁ బోవుచు నాయనను బట్టణములోనికిం బిలిచికొనిపోయి సకలసంపదలనొసంగి జనులెల్ల గుంపులుగాఁ గూడి భోజరాజుఁ బ్రొత్తవానిఁగను అజమహారాజు నింటివానిఁగను దలఁచునట్లు మర్యాదల నొనర్చెను.

శ్లో. తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం
ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుంభామ్,
రమ్యాం రఘుప్రతినిధి స్స నవోపకార్యాం
బాల్యాత్పరా మివ దశాం మదనో ఒధ్యువాస. ౬3

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అధికారపురుషైః, ప్రణతైః, ప్రదిష్టాం, ప్రాగ్ద్వార వేది వినివేశిత పూర్ణ కుంభాం, రమ్యాం, రఘుప్రతినిధిః, సః, నవోపకార్యాం, బాల్యాత్, పరాం, ఇవ, దశాం, మదనః, అధ్యువాస.

అర్థము—రఘుప్రతినిధిః-రఘు=రఘుమహారాజే, ప్రతినిధిః=ఉపమానముగఁగలిగిన, సః=ఆ అజమహారాజు, ప్రణతైః=నమస్కరించిన, తస్య=ఆ భోజరాజుయొక్క, అధికారపురుషైః = అధికారపురుషులచేతను. ప్రదిష్టాం=చూపింపఁబడిన, ప్రాగ్ద్వార వేది వినివేశితపూర్ణకుంభాం - ప్రాగ్ద్వార=పూర్వద్వారముయొక్క, వేది=వేదికయందు, వినివేశిత=ఉంచఁబడిన, పూర్ణ = రత్నాదిపూరితమైన, కుంభాం = కలశముకలిగిన, రమ్యాం=మనోహరమైన, నవోపకార్యాం-నవ=నూతనమైన, ఉపకార్యాం=రాజభవనమును, మదనః=మన్మథుఁడు, బాల్యాత్=బాల్యమునకంటె, పరాం=అనంతరకాలవృత్తియైన, దశామివ=యౌవనావస్థనువలె, అధ్యువాస=అధిష్ఠించెను.

ఆకాంక్ష.—అధ్యువాస=అధిష్ఠించెను. కః = ఎవఁడు? సః=ఆ అజమహారాజు. కాం=దేనిని? నవోపకార్యాం=నూతనమైనరాజభవనమును (సకర్మ...ము). కామివ=దేనివలె? దశామివ=యౌవనావస్థనువలె. దశాంకథంభూతాం=యౌవనావస్థఎట్టిది? పరాం=అనంతరకాలవృత్తియైనది. కస్మాత్=దేనికంటె? బాల్యాత్=బాల్యమునకంటె. కః=ఎవఁడు? మదనః=మన్మథుఁడు నవోపకార్యాంకథంభూతాం=నూతనమైనరాజభవనమెట్టిది? రమ్యాం=మనోహరమైనది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రాగ్ద్వార వేదివినివేశితపూర్ణకుంభాం-ప్రాగ్ద్వార=పూర్వద్వారముయొక్క, వేది=వేదికయందు, వినివేశిత=ఉంచఁబడిన, పూర్ణ=రత్నాదిపూరితమైన, కుంభాం=కలశములుంగలిగినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రదిష్టాం=చూపింపఁబడినది. కైః=ఎవరిచేతను? అధికారపురుషైః=అధికారపురుషులచేతను. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆ భోజరాజుయొక్క. అధి,

కారపురుషైః కథంభూతైః=అధికారపురుషు లెటువంటివారు? ప్రణతైః=నమస్కరించి నవారు. సకథంభూతః=ఆ అజమహారాజెట్టివాఁడు? రఘుప్రతినిధిః=రఘుమహారాజే ఉపమానముగాఁ గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అధికారపురుషైః అధికారస్య పురుషాః అధికారపురుషాః, తైఃఅధికారపురుషైః; పురుషేణ, పురుషాభ్యాం, పురుషైః. అధికారపురుషశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ప్రణతేన-ప్రణతేన, ప్రణతాభ్యాం, ప్రణతైః. ప్రణతశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. ప్రదిష్టాం-ప్రదిష్టాం, ప్రదిష్టే, ప్రదిష్టాః. ప్రదిష్టాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుంభాం-ప్రాక్ ద్వారం ప్రాగ్ద్వారం,ప్రాగ్ద్వారస్య వేదిః ప్రాగ్ద్వారవేదిః, ప్రాగ్ద్వారవేదౌ వినివేశితః ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితః, పూర్ణశ్చాసౌకుంభశ్చ పూర్ణకుంభః- ప్రాగ్ద్వార... వినివేశితః, పూర్ణకుంభః యస్యాస్సా ప్రాగ్ద్వార..కుంభా, తాం ప్రాగ్ద్వా...కుంభాం; కుంభాం, కుంభే,కుంభాః. ప్రాగ్ద్వార...కుంభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి,ఏ. రమ్యాం-రమ్యాం, రమ్యే, రమ్యాః. రమ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. రఘుః ప్రతినిధిర్యస్యసః రఘుప్రతినిధిః; ప్రతినిధిః, ప్రతినిధీ, ప్రతినిధయః. రఘుప్రతినిధిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. నవోపకార్యాం-నవాచ సా ఉపకార్యాచ నవోపకార్యా, తాం నవోపకార్యాం; ఉపకార్యాం, ఉపకార్యే, ఉపకార్యాః. నవోపకార్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి,ఏ. బాల్యాత్-బాలస్యభావః బాల్యం, తస్మాత్ బాల్యాత్; బాల్యాత్, బాల్యాభ్యాం,బాల్యేభ్యః. బాల్యశబ్దః అ, న, పం, ఏ. పరాం-పరాం, పరే, పరాః. పరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. దశాం-దశాం, దశే, దశాః. దశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మదనః - మదనః, మదనౌ, మదనాః. మదనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అధ్యువాస - అధ్యువాస, అధ్యూషతుః, అధ్యూషుః. అధి పూర్వకాత్ 'వసనివాస' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—స్యేతి. రఘుప్రతినిధిః రఘుకల్పః, రఘుతుల్య ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ దండినా, - సాదృశ్యవాచకప్రస్తావే 'కల్పదేశీయదేశ్యాదిప్రఖ్యప్రతినిధీ అపీ' తి. సఅజః, ప్రణతైః నమస్కృతవద్భిః, కర్తరిక్తః. తస్య భోజస్య, అధికారః నియోగః, తస్య పురుషైః అధికృతై రిత్యర్థః. ప్రదిష్టాం నిర్దిష్టాం, ప్రాగ్ద్వారస్య వేద్యాం వినివేశితః ప్రతిష్ఠాపితః పూర్ణకుంభో యస్యాస్తాం, స్థాపితమంగళకలశామిత్యర్థః.రమ్యాం రమణీయాం నవోపకార్యాం నూతనరాజభవనం, 'ఉపకార్యా రాజసద్మన్యుపచారోచితే ఒన్యవ' దితి విశ్వః. మదనః మన్మథః బాల్యాపత్పరాం శైశవానంతరాం, దశాం, యౌవన మివేత్యర్థః. అధ్యువాసఅధిష్ఠితవాన్, 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం.

భావము.—రఘుమహారాజుం బోలియజమహారాజు, భోజరాజుభటులు నమస్కరించి నివేదింపఁగాఁ దూర్పుద్వారమున రత్నఖచితములగు సువర్ణమంగళకలశములచే నిండియుండు క్రొత్తవిడిదియింటిలో మన్మథుఁడు యౌవనంబుం బోలె ప్రవేశించెను.

శ్లో. తత్ర స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం
కన్యాలలామ కమనీయ మజస్య లిప్సోః,
భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ
నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—తత్ర, స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం, కన్యాలలామకమనీయం, అజస్య, లిప్సోః, భావావబోధకలుషా, దయితా, ఇవ, రాత్రౌ, నిద్రా, చిరేణ, నయనాభిముఖీ, బభూవ.

అర్థము.—తత్ర=ఆరాజభవనమందు, స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం-స్వయంవర=స్వయంవరనిమిత్తముగ, సమాహృత=పిలిపింపఁబడిన, రాజలోకం=రాజజనముకలిగిన, కమనీయం=కోరతగిన, కన్యాలలామ=కన్యాశ్రేష్ఠమును, లిప్సోః=పొందుటకు ఇచ్ఛయించిన, అజస్య=అజమహారాజునకు, భావావబోధకలుషా-భావ=పురుషాభిప్రాయము యొక్క, అవబోధ=తెలిసికొనుటయందు, కలుషా=అసమర్థురాలయిన, దయితేవ=ప్రియురాలువలె, రాత్రౌ=రాత్రియందు, నిద్రా=నిద్ర, చిరేణ=బహుకాలము చేత, నయనాభిముఖీ-నయన=నేత్రములకు, అభిముఖీ=అభిముఖమయినది, బభూవ=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—బభూవ=ఆయెను. కా=ఏది? నిద్రా=నిద్ర (ఆకర్త...ము). కథంభూతా=ఎట్టిది? నయనాభిముఖీ=నేత్రములకు అభిముఖమయినది. కథం=ఎట్లు? చిరేణ=బహుకాలముచేత. కస్యాం=దేనియందు? రాత్రౌ=రాత్రియందు. కేన=ఎవ తెవలె? దయితేవ=ప్రియురాలివలె. దయితాకథంభూతా=ప్రియురాలెట్టిది? భావావబోధకలుషా=పురుషాభిప్రాయముయొక్క తెలిసికొనుటయందు అసమర్థురాలయినది. కస్య=ఎవనికి? అజస్య=అజమహారాజునకు, అజస్యకథంభూతస్య=అజమహారాజెట్టివాఁడు? లిప్సోః=పొందుటకు ఇచ్ఛయించినవాఁడు. కిం=దేనిని? కన్యాలలామ=కన్యాశ్రేష్ఠమును. కన్యాలలామ కథంభూతం=కన్యాశ్రేష్ఠమెట్టిది? కమనీయం=కోరతగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? స్వయంవరసమాహృత రాజలోకం=స్వయంవరార్థముగ పిలుపింపఁబడిన రాజజనముకలిగినది. కుత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆరాజభవనమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్ర - త్రలంతమవ్యయ. స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం-స్వయంవరాయ సమాహృతః స్వయంవరసమాహృతః, రాజ్ఞాం లోకో రాజలోకః, స్వయంవరసమాహృతః రాజలోకో యేన తత్ స్వయం...లోకం, తత్ స్వయంవ...లోకం; లోకం, లోకే, లోకాని. స్వయం...లోకశబ్దః అ, న, ద్వి,

ఏ. కన్యాలలామ-కన్యానాం లలామ కన్యాలలామ, తత్ కన్యాలలామ; లలామ, లలామ్నీ, లలామనీ, లలామాని. కన్యాలలామన్‌శబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. కమనీయం-కామయితుం యోగ్యం కమనీయం, తత్ కమనీయం; కమనీయం, కమనీయే, కమనీయాని. కమనీయశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అజస్య-అజస్య, అజయోః, అజానాం. అజశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. లిప్సోః-లబ్ధుమిచ్ఛుః లిప్సుః, తస్య లిప్సోః; లిప్సోః, లిప్స్వోః, లిప్సూనాం. లిప్సుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. భావావబోధకలుషా-భావస్య అవబోధః భావావబోధః, భావావబోధే కలుషా భావావబోధకలుషా; కలుషా, కలుషే, కలుషాః. భావావబోధకలుషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దయితా-దయితా, దయితే, దయితాః. దయితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. రాత్రౌ-రాత్ర్యాం, రాత్రౌ, రాత్రోర్యోః, రాత్రిషు. రాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. నిద్రా-నిద్రా, నిద్రే, నిద్రాః. నిద్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చిరేణ-అవ్య. నయనాభిముఖీ-నయనయోః అభిముఖీ నయనాభిముఖీ; అభిముఖీ, అభిముఖ్యౌ, అభిముఖ్యః. నయనాభిముఖీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూ సత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తత్రేతి. తత్ర ఉపకార్యాయాం, స్వయంవరనిమిత్తం, సమాహృతః, రాజా లోకో యేన తత్, కమనీయం స్పృహణీయం, కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం, 'లలామోఽస్త్రీ లలామాఽపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్రశృంగపుచ్ఛచిహ్నేశ్వలింగి' ష్వితి యాదవః. లిప్సోః లబ్ధుమిచ్ఛోః, లభేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, అజస్య భావావబోధే పురుషస్య అభిప్రాయపరిజ్ఞానే, కలుషా అసమర్థా, దయితేవ ప్రియతమేవ, రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ బహుకాలేన, నయనాభిముఖీ బభూవ. 'రాజానం కామినం చోరం ప్రవిశతి ప్రజాగరా' ఇతివదితిభావః. అభిముఖీశబ్దః జీబంతః చ్వ్యంతో వా.

భావము.—ఆ రాజగృహమందు స్వయంవరార్థ మనేకరాజులు వచ్చియుండుటచేఁ జక్కఁదనముగల యిందుమతి యనుకన్యారత్నము దనకు లభించునో లేదో యను చింతచే నజమహారాజుకన్నులకు నిదుర, పురుషునియభిప్రాయము నెఱుఁగనియువతివలె బహుకాలమునకు దగ్గఱించెను.

శ్లో. తం కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం
శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగమ్,
సూతాత్మజా స్సవయసః ప్రథితప్రబోధం
ప్రాబోధయ న్నుషసి వాగ్భి రుదారవాచః. ౬౫

పదచ్ఛేదము.—తం, కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం, శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం, సూతాత్మజాః, సవయసః, ప్రథితప్రబోధం, ప్రాబోధయన్, ఉషసి, వాగ్భిః, ఉదారవాచః,

అర్థము.— కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం-కర్ణభూషణ=కర్ణకుండలములచేత, నిపీడిత=ఒరయఁబడిన, పీవర=బలసిన, అంసం=భుజశిరస్సులుగల,శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం-శయ్యా=పాన్పుయొక్క, ఉత్తరచ్ఛద=ఉపరివస్త్రముయొక్క, విమర్ద=సంఘర్షణచేత, కృశ=విరళమయిన, అఙ్గరాగం=అంగలేపనముగలిగిన, ప్రథితప్రబోధం-ప్రథిత=ఉత్కృష్టమయిన, ప్రబోధం=జ్ఞానముగల, తం=ఆ అజమహారాజును, సవయసః=సమానవయస్కులయిన, ఉదారవాచః-ఉదార=ప్రౌఢములయిన,వాచః=వాక్కులుగల, సూతాత్మజాః=వందిపుత్రులు, వాగ్భిః=స్తుతిపాఠములచేత, ఉషసి=ప్రాతఃకాలమునందు, ప్రాబోధయన్=లేపించిరి.

అన్వయము.—ప్రాబోధయన్=లేపించిరి. కే=ఎవరు? సూతాత్మజాః=వందిపుత్రులు. కం=ఎవనిని? తం=అజమహారాజును(సకర్మక...ము) కస్మిన్=దేనియందు?ఉషసి=ప్రాతఃకాలమునందు. కాభిః=వేనిచేత? వాగ్భిః=స్తుతిపాఠములచేత.సూతాత్మజాః కథంభూతాః=వందిపుత్రులెటువంటివారు? ఉదారవాచః=ప్రౌఢములయినవాక్కులుగలవారు. పునః కథంభూతాః=ఇంకయుం నెట్టివారు? సవయసః=సమానవయస్కులయినవారు. తం కథంభూతం=ఆఅజమహారాజెట్టివాఁడు? ప్రథితప్రబోధం=ఉత్కృష్టమయినజ్ఞానముకలవాఁడు.పునఃకథంభూతం=ఇంకయుం నెట్టివాఁడు? శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం=పానుపుయొక్క ఉపరివస్త్రముయొక్క సంఘర్షణచేత విరళమయిన అంగలేపముకలిగినవాఁడు.పునఃకథంభూతం=ఇంకయుం నెట్టివాఁడు? కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం=కర్ణకుండలములచేత ఒరయఁబడిన బలసినభుజశిరస్సులుకలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు —తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు,ద్వి,ఏ. కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం-కర్ణయోః భూషణే కర్ణభూషణే, కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ కర్ణ..నిపీడితౌ,పీవరౌచతౌ అంసౌచ పీవరాంసౌ, కర్ణ...నిపీడితౌ,పీవరాంసౌ యస్యసః కర్ణ...పీవరాంసః, తం కర్ణ...పీవరాంసం; అంసం, అంసౌ,అంసాన్.కర్ణ...పీవరాంసశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం-ఉత్తరం (ఊర్ధ్వశరీరం) ఛాద్యతే అనేనేతి ఉత్తరచ్ఛదః, శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదః శయ్యోత్తరచ్ఛదః, శయ్యోత్తరచ్ఛదస్య విమర్దః శయ్యోత్త...మర్దః, శయ్యో...విమర్దేన కృశః శయ్యో...కృశః, అంగం రజ్యతే అనేనేత్యంగరాగః, శయ్యో...కృశః అంగరాగో యస్యసః శయ్యో...రాగః, తం శయ్యో..అంగరాగం; అంగరాగం, అంగరాగౌ, అంగరాగాన్. శయ్యోత్త...అంగరాగశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సూతాత్మజాః - ఆత్మనః జాతాః ఆత్మజాః, సూతస్య ఆత్మజాః సూతాత్మజాః; ఆత్మజః, ఆత్మజౌ, ఆత్మజాః. సూతాత్మజశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. సవయసః - సమానం వయః యేషాంతే సవయసః; సవయాః, సవయసౌ, సవయసః. సవయశ్శబ్దః

స, పు, ప్ర, బ. ప్రథితప్రబోధం-ప్రథితః ప్రబోధో యస్యసః ప్రథితప్రబోధః, తం ప్రథితప్రబోధం; ప్రబోధం, ప్రబోధౌ, ప్రబోధాన్. ప్రథితప్రబోధశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రాబోధయన్-ప్రాబోధయత్, ప్రాబోధయతాం, ప్రాబోధయన్. ప్రపూర్వకాత్ 'బుధఅవగమన' ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ణిజంతా త్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. ఉషసి-ఉషసి, ఉషసోః, ఉషస్సు. ఉషశ్శబ్దః స, స, ఏ. వాగ్భిః; వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. వాక్ఛబ్దః చ, స్త్రీ, తృ, బ. ఉదారవాచః-ఉదారాః వాచః యేషాంతే ఉదారవాచః; వాక్, వాచౌ, వాచః. ఉదారవాక్శబ్దః చ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—తమితి. కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ పీనౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య తం, శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదస్య ఉపర్యాస్తరణస్య వస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశః విరళః అంగరాగః యస్య తం, నత్వంగనాసంగా దితిభావః. ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం, త మేన మజం, సవయసః సమానవయస్కాః, ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః, సూతాత్మజాః వందిపుత్రాః, వైతాళికా ఇతి వాపాఠః, 'వైతాళికాబోధకరా' ఇత్యమరః. వాగ్భిః స్తుతిపాఠైః, ఉషసి ప్రాతఃకాలే, ప్రాబోధయన్ ప్రబోధయామాసుః.

భావము.—చెవులపోగు లొరియుచున్నట్లు ఎత్తైనభుజములు కలిగినవాఁడును దట్టముగఁ బూసికొనఁబడి స్త్రీసంయోగములేకయే పఱుపుగుడ్డ యొరిసికొని రాలిపోయిన గంధము కలిగినవాఁడును మంచితెలివి కలిగినవాఁడు నగు నజమహారాజును ఆయనతో పాటివయస్సు కలిగి ప్రౌఢవాక్కులు గలవందిపుత్రులు పొగడి తెల్లవారగ లేపిరి.

శ్లో. రాత్రి ర్గతా మతిమతాంవర ముంచ శయ్యాం
ధాత్రా ద్విధైవ నను ధూ ర్జగతో విభక్తా,
తా మేకత స్తవ బిభర్తి గురు ర్వినిద్రః
తస్యా భవా నపరధుర్యపదావలంబీ. ౬౬

పదచ్ఛేదము.—రాత్రిః, గతా, మతిమతాంవర, ముంచ, శయ్యాం, ధాత్రా, ద్విధా, ఏవ, నను, ధూః, జగతః, విభక్తా, తాం, ఏకతః, తవ, బిభర్తి, గురుః, వినిద్రః, తస్యాః, భవాన్, అపరధుర్యపదావలంబీ.

అర్థము.—హేమతిమతాంవర=ఓయి బుద్ధిమంతులలోపల శ్రేష్ఠుఁడవయిన అజమహారాజా! రాత్రిః=రాత్రి, గతా=గడచిపోయెను. శయ్యాం=పానుపును, ముంచ=విడువుము. ధాత్రా=బ్రహ్మచేత, జగతః=జగత్తుయొక్క, ధూః=భారము, ద్విధైవ=రెండు

ప్రకారములుగానే(అనఁగాఇద్దఱియందే),విభక్తానను=విభజింపఁబడినదిగదా. తాం=ఆజగద్భారమును,ఏకతః=ఒకతట్టు,తవ=నీయొక్క,గురుః=తండ్రి,వినిద్రస్సన్=జాగరూకుఁడైనవాఁడగుచు,బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడు. తస్యాః=ఆభారమునకు,భవాన్=నీవు,అపరధుర్యపదావలంబీ-అపర=మఱియొకఁడైన, ధుర్య=భారవాహకునియొక్క, పద=వాహనస్థానమును, అవలంబి=పొందినవాఁడవు.

ఆకాంక్ష.—అపరధుర్యపదావలంబీ=మఱియొకఁడైనభారవాహకునియొక్కవాహస్థానమును పొందినవాఁడవు. కః=ఎవఁడు?భవాన్=నీవు(అకర్మక...ము). కస్యాః=దేనికి? తస్యాః=ఆభారమునకు. బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడు.కః=ఎవఁడు? పితా=తండ్రి. కాం=దేనిని? తాం=ఆజగద్భారమును (సకర్మ...ము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు?వినిద్రస్సన్=జాగరూకుఁడైనవాఁడగుచు.కస్య=ఎవనియొక్క?తవ=నీయొక్క. కుత్ర=ఎక్కడ?ఏకతః=ఒకతట్టు,విభక్తానను=విభజించి యుంచఁబడినదిగదా. కేన=ఎవనిచేత? ధాత్రా=బ్రహ్మచేత. కా=ఏది? ధూః=భారము (కర్మణి...ము). కథమేవ=ఎట్లుగానే? ద్విధైవ=రెండుప్రకారములుగానే (అనఁగా ఇద్దఱియందే), కస్య=దేనియొక్క?జగతః=జగత్తుయొక్క, ముంచ=విడువుము. కః=ఎవఁడు? త్వం=నీవు. కాం=దేనిని? శయ్యాం=పానుపును(సకర్మ...ము) గతా=గడచిపోయెను.కా=ఏది? రాత్రిః=రాత్రి(అకర్మ...ము). కస్య సంబుద్ధిః? హేమతిమతాంవర = ఓయి బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుఁడవయిన అజమహారాజా!

శబ్దరూపసమాసములు.—రాత్రిః - రాత్రిః, రాత్రీ, రాత్రయః. రాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. గతా-గతా, గతే, గతాః. గతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మతిమతాంవర - మతిరేషా మ స్తీతి మతిమంతః, తేషాం మతిమతాం, మతిమతాం వరః మతిమతాంవరః,తస్య సంబుద్ధిః హేమతిమతాంవర; హే...వర,హే...వరౌ, హే...వరాః. మతిమతాంవరశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. ముంచ-ముంచ, ముంచ తాత్, ముంచతం, ముంచత 'ముచ్ల్ మోక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకా త్కర్తరి ప్రార్థనాయాం లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. శయ్యాం-శయ్యాం, శయ్యే, శయ్యాః. శయ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ధాత్రా - ధాత్రా, ధాతృభ్యాం, ధాతృభిః. ధాతృశబ్దః ఋ, పు, తృ, ఏ. ద్విధా-ధాలంతమవ్య. ఏవ-అవ్య. నను-అవ్య. ధూః-ధూః, ధురౌ, ధురః. ధూర్శబ్దః రేఫాంతస్త్రీ, ప్ర,ఏ జగతః-జగతః జగతోః, జగతాం. జగచ్ఛబ్దః త,న, ష, ఏ. విభక్తా-విభక్తా, విభక్తే,విభక్తాః. విభక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఏకస్మిన్ ఏకతః. తసిలంత మవ్య. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. బిభర్తి-బిభర్తి, బిభృతః, బిభ్రతి. 'డుభృఞ్ ధారణపోషణయో'రిత్య

స్వాధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. వినిద్రః- విగతా నిద్రా యస్య సః వినిద్రః; వినిద్రః, వినిద్రౌ, వినిద్రాః. వినిద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ష, ఏ. భవాన్-భవాన్, భవంతౌ, భవంతః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. అపరధుర్యపదావలంబీ-ధురం వహతీతి ధుర్యః; ధుర్యస్య పదం ధుర్యపదం, అపరం చ తత్ ధుర్యపదం చ అపరధుర్యపదం, అపరధుర్యపదం అవలంబత ఇతి అపరధుర్యపదావలంబీ; అవలంబీ, అవలంబినౌ, అవలంబినః. అపరధుర్యపదావలంబిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా — రాత్రిరితి. హే మతిమతాంవర బుద్ధిమతాం శ్రేష్ఠ, రాత్రిః గతా, శయ్యాం ముంచ, వినిద్రో భవే త్యర్థః. వినిద్రత్వస్య ఫలమాహ-ధాత్రేతి. ధాత్రా బ్రహ్మణా, జగతో ధూః భారః 'ధూః స్యాద్యానముఖే భారే'ఇతి యాదవః ద్విధైవ ద్వయో రే వేత్యర్థః, ఏవకార స్తృతీయనిషేధార్థః. విభక్తా నను విభజ్య స్థాపితా ఖలు తత్క్రమత ఆహ. తాం ధురం, ఏకతః ఏకత్ర కోటౌ, తవ గురుః పితా, వినిద్రస్సన్ బిభర్తి. తస్యాః ధురః భవాన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః, భారవాహి తస్యపదం వాహన స్థానం అపరం యద్ధుర్యపదం తదవలంబత ఇతి అపరధుర్యపదావలంబీ, అతో వినిద్రో భవే త్యర్థః, న హ్యుభయవాహ్య మేకో వహతీతి భావః.

భావము — శ్రేష్ఠబుద్ధిగలయజమహారాజా! తెల్లవాఱినది యందును శయ్యనుండి లెండు. బ్రహ్మ రాజ్యభారమును రాజగు మీతండ్రియందును యువరాజైన మీయందును యుంచియున్నాఁడు. మీతండ్రి జాగరూకుఁడై చేయఁదగినభూపరిపాలనమును జేయుచున్నాఁడు. మీరును మీపాలనమును జరిగింపవలెను.

శ్లో. నిద్రావశేన భవతాఽప్యనపేక్షమాణా
పర్యుత్సుకత్వ మబలా నిశి ఖండితేవ,
లక్ష్మీ ర్వినోదయతి యేన దిగంతలంబీ
సోఽపి త్వదాననరుచిం విజహాతి చంద్రః. ౬౭

పదచ్ఛేదము.— నిద్రావశేన, భవతా, అపి, అనపేక్షమాణా, పర్యుత్సుకత్వం, అబలా, నిశి, ఖండితా, ఇవ, లక్ష్మీః, వినోదయతి, యేన, దిగంతలంబీ, సః, అపి, త్వదాననరుచిం, విజహాతి, చంద్రః.

అర్థము.— నిద్రావశేన=నిద్రాధీనుఁడవైన, భవతా=నీయందు, పర్యుత్సుకత్వమపి=అనురక్తిత్వమును, నిశి=రాత్రియందు, ఖండితా=అన్యాసంగజ్ఞానకలుషితురాలైన, అబలేవ=నాయికవలె, అనపేక్షమాణా=ఉపేక్షజేసిన, లక్ష్మీః=లక్ష్మి, యేన=యేచంద్రునితో

కూడ, వినోదయతి=వినోదమును జేయుచున్నదో, సః=ఆ, చన్ద్రోఽపి=చంద్రుడును, దిగంతలంబీసన్-దిక్=పశ్చిమదిక్కుయొక్క, అంత=కొనను, లంబీసన్=పొందినవాడగుచు, త్వదాననరుచిం-త్వత్=నీయొక్క, ఆనన=ముఖముయొక్క, రుచిం=కాంతిని, విజహాతి=విడుచుచున్నాడు.

అన్వయము.—విజహాతి=విడుచుచున్నాడు. కోపి = ఎవడును? సఃచంద్రోపి = ఆచంద్రుడును. కాం=దేనిని? త్వదాననరుచిం=నీయొక్క ముఖముయొక్క కాంతిని (సకర్మ...ము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాడగుచు? దిగంతలంబీసన్=పశ్చిమదిక్కుయొక్క కొనను పొందినవాడగుచు.వినోదయతి=వినోదమును జేయుచున్నదో. కా=ఎవతె? లక్ష్మీః=లక్ష్మి (అకర్మ...ము). కేన=ఎవరితోఁగూడ, యేన=ఏచంద్రునితోఁగూడ. లక్ష్మీః కథంభూతా=లక్ష్మియెట్టిది? అనపేక్షమాణా=ఉపేక్ష జేసినది. కేవ=ఎవతెవలె? అబలేవ= నాయికవలె. అబలా కథంభూతా=నాయికయెట్టిది? ఖండితా=అన్యాసంగజ్ఞానకలుషితురాలైనది. కస్యాం=దేనియందు? నిశి=రాత్రియందు. కిమపి=దేనిని? పర్యుత్సుకత్వమపి = అనురక్తత్వమును. కేన=ఎవనియందు? భవతా=నీయందు. భవతా కథంభూతేన=నీవెట్టివాఁడవు? నిద్రావశేన=నిద్రాధీనుఁడైనవాఁడవు.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిద్రావశేన-నిద్రాయాః వశః నిద్రావశః, తేన నిద్రావశేన; వశేన, వశాభ్యాం, వశైః. నిద్రావశశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. భవతా-భవతా, భవద్భ్యాం, భవద్భిః. భవచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. అపి-అవ్య. అనపేక్షమాణా - అపేక్షమాణా న భవతీత్యనపేక్షమాణా; అనపేక్షమాణా, అనపేక్షమాణే, అనపేక్షమాణాః. అనపేక్షమాణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పర్యుత్సుకత్వం-పర్యుత్సుకత్వం, పర్యుత్సుకత్వే, పర్యుత్సుకత్వాని. పర్యుత్సుకత్వశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అబలా-నవిద్యతే బలం యస్యాస్సా అబలా; అబలా, అబలే, అబలాః అబలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. నిశి-నిశాయాం, నిశి, నిశయోః, నిశోః, నిశాసు, నిట్సు. నిశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, ఏ. ఖండితా - ఖండితా, ఖండితే, ఖండితాః. ఖండితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. లక్ష్మీః-లక్ష్మీః, లక్ష్మ్యౌ, లక్ష్మ్యః. లక్ష్మీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. వినోదయతి-వినోదయతి, వినోదయతః, వినోదయంతి. వినోదశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిజంతాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యేన-యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ దిగంతలంబీ-దిశః అంతః దిగంతః, దిగంతే లంబతే ఇతి దిగంతలంబీ; లంబీ, లంబినౌ, లంబినః. దిగంతలంబిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సః - సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. త్వదాననరుచిం-తవ ఆననం త్వదాననం, త్వదాననస్య రుచిః త్వదాననరుచిః, తాం త్వదాననరుచిం; రుచిం, రుచీ, రుచీః. త్వదాననరుచిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విజహాతి-విజహాతి, విజహీతః, విజహతి. విపూర్వకాత్ 'ఓహాక్ త్యాగ'

ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః చంద్రః-చంద్రః, చంద్రౌ, చంద్రాః. చంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నిద్రేతి. చంద్రారవిందరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాసస్థాన మితి ప్రసిద్ధి మాశ్రిత్యోచ్యతే. నిద్రావశేన నిద్రాధీనేన, స్త్ర్యంతరా సంగో౽త్ర ధ్వన్యతే. భవతా త్వయా, పర్యుత్సుకత్వ మపి, త్వయ్యనురక్త మపీ త్యర్థః. 'ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా' చేతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా. అపిశబ్దః తద్విషయానురాగస్య అనుపేక్షత్వద్యోతనార్థః. నిశి ఖండితా భర్తురన్యాసంగజ్ఞానకలుషితా, అబలేవ నాయికేవ, 'జ్ఞాతే౽న్యాసంగవికృతే ఖండితేర్ష్యాకషాయి' తేతి దశరూపకే అనపేక్షమాణా అవిచారయంతీసతీ, ఉపేక్షమాణేత్యర్థః. లక్ష్మీః యేన చంద్రేణ సహ, త్వదాననసదృశత్వా దితి భావః. వినోదయతి వినోదంకరోతి. వినోదశబ్దాత్ 'తత్కరోతీతి తదాచష్ట' ఇతి ణిచ్. సాదృశ్యదర్శనాదయో హి విరహిణాం వినోదస్థానానీతి భావః. సః చంద్రో౽పి, దిగంతలంబీ పశ్చిమాశాంతగత స్సన్, అస్తం గచ్ఛ న్నిత్యర్థః. అత ఏవ త్వదాననరుచిం తవముఖకాంతిం, విజహాతి, త్వన్ముఖసాదృశ్యం త్యజతీత్యర్థః. అతః నిద్రాం విహాయ తాం లక్ష్మీం అనన్యశరణాం పరిగృహాణేత్యర్థః. అథవా నిద్రావశేన భవతా అనపేక్ష్యమాణా అనిరీక్ష్యమాణా, కర్మణి శానచ్. లక్ష్మీః ప్రయోజకకర్త్రీ, యేన చంద్రేణ ప్రయోజ్యేతి, పర్యుత్సుకత్వం త్వద్విరహవేదనాం భర్తృజన్యవిరహవేదనాంచ; 'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్యం మనస్తాపజ్వరాదికృ' దిత్యలంకారే. వినోదయతి నిరాసయతీతి యోజనా. శేషం పూర్వవత్. నాథస్తు ణిజర్థోపపత్తి మపశ్యన్ ఇమం పక్ష ముపైక్షిష్ట.

భావము.—నీవు నిద్రయనుయువతి కధీనుఁడవై యుండఁగాపురుషుఁడన్య కాంతతోఁగూడినట్లు తెలిసికొని కోపించిన ఖండితనాయికరీతి లక్ష్మి రాత్రియందు వేఱుగతిఁగానక నీ ముఖసామ్యమునొందినచంద్రునితోఁగూడి వినోదించుచుండెడిది. ఆచంద్రుఁడుకూడ లజ్జచేతంబోలె నీముఖశోభను విడిచి వెలవెలఁబాఱుచుఁ గ్రుంకుచున్నాఁడు. కాన నిద్రలేచి నిరాధారురాలగు రాజ్యలక్ష్మిని గ్రహింపుము.

శ్లో. తద్వల్గునా యుగప దున్మిషితేన తావత్
సద్యః పరస్పరతులా మధిరోహతాం ద్వే,
ప్రస్పందమానపరుషేతరతార మంతః
చక్షు స్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—తత్, వల్గునా, యుగపత్, ఉన్మిషితేన, తావత్, సద్యః, పరస్పరతులాం, అధిరోహతాం, ద్వే, ప్రస్పందమానపరుషేతరతారం, అంతః, చక్షుః, తవ, ప్రచలితభ్రమరం, చ, పద్మం.

అర్థము.—తత్=ఆ కారణమువలన, వల్గునా=మనోహరమైన, యుగపత్తావత్=ఏక కాలమందే, ఉన్మిషితేన=వికాసముచేతను, ప్రస్పందమానపరుషేతరతారం-ప్రస్పందమాన=చలించుచుండెడి, పరుషేతర=మనోహరమైన, తారం=కనుగ్రుడ్డుకలిగిన, తవ=నీయొక్క, చక్షుః=నేత్రమును, అంతః=లోపలను, ప్రచలితభ్రమరం-ప్రచలిత=చలించుచుండెడి, భ్రమరం=భృంగముకలిగిన, పద్మంచ=కమలమును, ద్వే=రెండును, సద్యః=తత్క్షణమునందు, పరస్పరతులాం=అన్యోన్యసాదృశ్యమును, అధిరోహతాం=పొందుఁగాక!

ఆకాంక్ష.—అధిరోహతాం=పొందుఁగాక. కే=ఏవియు? ద్వే=రెండును. కాం=దేనిని? పరస్పరతులాం=పరస్పరసాదృశ్యమును (సకర్మ...ము) కదా=ఎప్పుడు? సద్యః=తత్క్షణము. కించ=ఏదియు? పద్మంచ=కమలమును. పద్మంకథంభూతం=కమలమెట్టిది? ప్రచలితభ్రమరం-ప్రచలిత=చలించుచుండెడి, భ్రమరం=భృంగముగలిగినది కుత్ర=ఎక్కడ? అంతః=లోపల. కిం=ఏదియుం? చక్షుః=నేత్రమును. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నియొక్క. చక్షుఃకథంభూతం=నేత్రమెట్టిది? ప్రస్పందమానపరుషేతరతారం=చలించుచుండెడి మనోహరమయిన గ్రుడ్డుకలిగినది. కేన=దేనిచేతను? ఉన్మిషితేన=వికాసముచేతను. కదాతావత్=ఎప్పుడైతే? యుగపత్తావత్=ఏక కాలమునందే. ఉన్మిషితేనకథంభూతేన=వికాసమెట్టిది. వల్గునా=మనోహరమైనది. కుతః=ఎందువలన? తత్=ఆ కారణమువలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—తత్-అవ్య. వల్గునా-వల్గునా, వల్గుభ్యాం, వల్గుభిః. వల్గుశబ్దః ఉ, న, తృ, ఏ. యుగపత్-అవ్య. ఉన్మిషితేన-ఉన్మిషితేన, ఉన్మిషితాభ్యాం, ఉన్మిషితైః. ఉన్మిషితశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. తావత్-అవ్య. సద్యః-అవ్య. పరస్పరతులాం-పరస్పరేణతులా పరస్పరతులా, తాం పరస్పరతులాం; తులాం, తులే, తులాః. పరస్పరతులాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అధిరోహతాం-అధిరోహతు, అధిరోహతాత్, అధిరోహతాం, అధిరోహంతు. అధిపూర్వకాత్ 'రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకా త్కర్తరి ప్రార్థనాయాం లోట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. ద్వే-ద్వే, ౨ ద్వాభ్యాం, 3 ద్వయోః, ౨ ద్విశబ్దః ఇ, న, నిత్యంద్వివచనే ప్ర, ద్వి. ప్రస్పందమానపరుషేతరతారం-పరుషాదితరా పరుషేతరా, పరుషేతరా చ సా తారాచ పరుషేతరతారా, ప్రస్పందమానా పరుషేతరతారా యస్యతత్ ప్రస్పందమానపరుషేతరతారం; తారం తారే, తారాణి. ప్రస్పందమానపరుషేతరతారశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. అంతః-అవ్య. చక్షుః-చక్షుః, చక్షుషీ, చక్షూంషి. చక్షుశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. ప్రచలితభ్రమరం-ప్రచలితః భ్రమరః యస్మిన్ తత్ ప్రచలితభ్రమరం; భ్రమరం, భ్రమరే, భ్రమరాణి. ప్రచలితభ్రమరశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. పద్మం-పద్మం, పద్మే, పద్మాని. పద్మశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తదితి. తత్ తస్మాత్, లక్ష్మీపరిగ్రహా త్కారణాత్, వల్గునా మనోజ్ఞేన, 'వల్గుస్థానే మనోజ్ఞే చ వల్గు భాషిత మన్యవ' దితి విశ్వః. యుగప త్తావత్ ఉన్మిషితేన యుగపదున్మీలితేన, సద్యః ద్వే అపి, పరస్పరతులా మన్యోన్యసాదృశ్యం, అధిరోహతాం ప్రాప్నుతాం. ప్రార్థనాయాం లోట్. కే ద్వే? అంతః ప్రస్పందమానా చలంతీ పరుషేతరా స్నిగ్ధా తారా కనీనికా యస్య త త్తథోక్తం, 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికే' త్యమరః. తవ చక్షుః అంతః, ప్రచలితభ్రమరం చలద్భృంగం పద్మం చ, యుగపదున్మేషే సతి సంపూర్ణసాదృశ్యలాభ ఇతి భావః.

భావము.—కాఁబట్టి మనోజ్ఞము లయి చలించుచు నుండెడి గ్రుడ్లు గలమీకన్నులను ముకుళించినపుడు లోపలనుండి కదలుచునుండెడితుమ్మెద గలతామరపుష్పమును ఒక కాలమునందు వికసించుటచేత పరస్పరము సంపూర్ణసాదృశ్యము బొందుఁగాక. (అనఁగా సూర్యోదయమగుటచేత తామరపుష్పము వికసించుచున్నది. అదేప్రకారము మీరును మనోహరము లయినమీకన్నులు దెఱచుకొనుఁడు)

శ్లో. వృంతా చ్ఛ్లథం హరతి పుష్ప మనోకహానాం
సంసృజ్యతే సరసిజై రరుణాంశుభిన్నైః,
స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయుః
సౌరభ్య మీప్సు రివ తే ముఖమారుతస్య. ౬౯

పదచ్ఛేదము.—వృంతాత్, శ్లథం, హరతి, పుష్పం, అనోకహానాం, సంసృజ్యతే, సరసిజైః, అరుణాంశుభిన్నైః, స్వాభావికం, పరగుణేన, విభాతవాయుః, సౌరభ్యం, ఈప్సుః, ఇవ, తే, ముఖమారుతస్య

అర్థము.—విభాతవాయుః=ప్రాతఃకాలవాయువు, స్వాభావికం = స్వభావసిద్ధమయిన, తే=నీయొక్క, ముఖమారుతస్య=నిట్టూర్పువాయువుయొక్క, సౌరభ్యం=పరిమళమును, పరగుణేన-పర=అన్యదీయమయిన, గుణేన=సౌరభ్యగుణముచేత, ఈప్సురివ=పొందనిచ్ఛయించినదిపలె, అనోకహానాం=వృక్షములయొక్క, శ్లథం = శిథిలమయిన, పుష్పం=కుసుమమును, వృంతాత్=ప్రసవబంధనమువలన, హరతి=అపహరించుచున్నది. అరుణాంశుభిన్నైః-అరుణ=సూర్యునియొక్క, అంశు=కిరణములచేత, భిన్నైః=వికసింపఁబడిన, సరసిజైః=కమలములతోడ, సంసృజ్యతే=సంబంధిరిచుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—సంసృజ్యతే=సంబంధించుచున్నది. కః=ఏది? విభాతవాయుః=ప్రాతఃకాలవాయువు(అకర్మ...ము). కైః=వేనితోడ? సరసిజైః=కమలములతోడ. సరసిజైః కథంభూతైః=కమలములెట్టివి? అరుణాంశుభిన్నైః=సూర్యుని యొక్క కిరణములచేత విక

సింపఁబడినవి, హరతి=అపహరించుచున్నది. కః=ఏది? విభాతవాయుః=ప్రాతఃకాలవాయువు. కిం=దేనిని? పుష్పం=కుసుమమును (సకర్మ...ము). కస్మాత్=దేనివలన?వృంతాత్=ప్రసవబంధనమువలన. పుష్పం కథంభూతం=కుసుమమెట్టిది? శ్లథం=శిథిలమైనది. కేషాం=వేనియొక్క? అనోకహానాం=వృక్షములయొక్క. కథంభూతఇవ=ఎట్టిదివలె? ఈప్సురివ=పొందనిచ్ఛయించినదివలె. కేన=దేనిచేత? పరగుణేన = అన్యదీయమయిన సౌరభ్యగుణముచేత. కిం=దేనిని? సౌరభ్యం=పరిమళమును. కస్య=దేనియొక్క? ముఖమారుతస్య=నిట్టూర్పువాయువుయొక్క. కస్య=ఎవనియొక్క? తే=నీయొక్క. సౌరభ్యం కథంభూతం=పరిమళమెట్టిది? స్వాభావికం=స్వభావసిద్ధమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—వృంతాత్ - వృతాంత్, వృంతాభ్యాం, వృంతేభ్యః వృంతశబ్దః అ, న, పం, ఏ. శ్లథం - శ్లథం, శ్లథే, శ్లథాని. శ్లథశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. హరతి-హరతి, హరతః, హరంతి. 'హృఞ్ హరణ' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పుష్పం-పుష్పం, పుష్పే, పుష్పాణి. పుష్పశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ అనోకహానాం - అనస అకః అనోకః, అనోకం ఘ్నంతీతి అనోకహాః, తేషాం అనోకహానాం; అనోకహస్య, అనోకహయోః, అనోకహానాం. అనోకహశబ్దః అ, పు, ష,బ. సంసృజ్యతే-సంసృజ్యతే, సంసృజ్యేతే, సంసృజ్యంతే. సమ్ పూర్వకాత్ 'సృజవిసర్గ' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సరసిజైః - సరసి జాతాని సరసిజాని, తైః సరసిజైః; సరసిజేన, సరసిజాభ్యాం, సరసిజైః. సరసిజశబ్దః అ, న, తృ, బ. అరుణాంశుభిన్నైః-అరుణస్య అంశవః అరుణాంశవః, అరుణాంశుభిః భిన్నాని అరుణాంశుభిన్నాని, తైః అరుణాంశుభిన్నైః; భిన్నేన, భిన్నాభ్యాం, భిన్నైః. అరుణాంశుభిన్నశబ్దః అ, న, తృ, బ. స్వాభావికం-స్వభావేన నిర్వృత్తం స్వాభావికం, తత్ స్వాభావికం; స్వాభావికం, స్వాభావికే, స్వాభావికాని. స్వాభావికశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పరగుణేన-పరస్యగుణః పరగుణః, తేన పరగుణేన; గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. పరగుణశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. విభాతవాయుః - విభాతే వాయుః విభాతవాయుః; వాయుః, వాయూ,వాయవః. విభాతవాయుశబ్దః ఉ, పు,ప్ర, ఏ. సౌరభ్యం-సురభే ర్భావః సౌరభ్యం, తత్ సౌరభ్యం; సౌరభ్యం, సౌరభ్యే, సౌరభ్యాణి. సౌరభ్యశబ్దః అ, న,ద్వి, ఏ. ఈప్సుః-ఆప్తుమిచ్ఛుః ఈప్సుః; ఈప్సుః, ఈప్సూ, ఈప్సవః. ఈప్సుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు,మ,ఏ.ముఖమారుతస్య-ముఖే మారుతః ముఖమారుతః,తస్య ముఖమారుతస్య; మారుతస్య, మారుతయోః, మారుతానాం, ముఖమారుతశబ్దః అ, పు, మ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—వృంతా దితి. విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః, స్వాభావికం నైసర్గికం, తే తవ ముఖమారుతస్య నిశ్వాసపవనస్య, సౌరభ్యం, తాదృక్సౌరభ్యమి

త్యర్థః. పరగుణేన అన్యదీయగుణేన సాంక్రామికగంధేనేత్యర్థః. ఈప్సురాప్తు మిచ్ఛురి వ 'ఆప్జ్ఞపృధా మీ'దితి ఈకారాదేశః. అనోకహానాం వృక్షాణామ్. శ్లథం శిథిలం, పుష్పం వృంతాత్, ప్రసవబంధనాత్ 'వృతం ప్రసవబంధన'మిత్యమరః. హరతి ఆదత్తే, అరుణాంశుభిస్తైః తరణికిరణోద్బోధితైః, సరసిజైఃకమలైస్సహ, 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మితిసప్తమ్యా అలుక్. సంసృజ్యతే సంగచ్ఛతే, సృజే ర్దివాదికాత్కర్తరి లట్.

భావము.—ప్రాతఃకాలవాయువు మీనిట్టూర్పుయొక్క సహజ మయిన పరిమళమును అనుసరింపవలె ననెడిభావము గలదానివలె చెట్లతో నుండి ఊడిపడునట్లు పుష్పములను రాల్చుచు వానియొక్కయు సూర్యకిరణములచేత వికసించు చుండెడి తామరపుష్పములయొక్కయు పరిమళములతో కూడి యున్నది. తెల్లవాఱఁగానే చెట్లలో నుండి పుష్పములు ప్రాయికముగ రాలుచున్నవి. కమలములు వికసించుచున్నవి. తెల్లవారిగాలి ఆవాసనఁ గలిగించుచున్నది. అజమహారాజుయొక్క నిశ్వాసములు సువాసనగలవి.

శ్లో. తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమపల్లవేషు
నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం హిమాంభః,
ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయాఽధరోష్ఠే
లీలాస్మితం సదశనార్చి రివ త్వదీయమ్. ౭౦

పదచ్ఛేదము.—తామ్రోదరేషు, పతితం, ద్రుమపల్లవేషు, నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం, హిమాంభః, ఆభాతి, లబ్ధపరభాగతయా, అధరోష్ఠే, లీలాస్మితం, సదశనార్చిః, ఇవ, త్వదీయం.

అర్థము.—తామ్రోదరేషు, తామ్ర=ఎఱ్ఱనయిన మధ్యప్రదేశములుగల, ద్రుమపల్లవేషు-ద్రుమ=వృక్షములయొక్క, పల్లవేషు=చిగురుటాకులయందు, పతితం=పడిన, నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం - నిర్ధౌత=పరిశుద్ధములయిన, హారగుళికా=ముక్తామణులవలె, విశదం=నిర్మలమయిన, హిమాంభః-హిమ=మంచుయొక్క, అంభః=ఉదకము, లబ్ధపరభాగతయా-లబ్ధ=పొందఁబడిన, పరభాగతయా=గుణోత్కర్షము కలిగినదగుటచేత, అధరోష్ఠే=అధరోష్ఠమునందు, త్వదీయం=నీసంబంధియైన, సదశనార్చిః=దంతకాంతిసహితమైన, లీలాస్మితమివ-లీలా=విలాసార్థమయిన, స్మితమివ=చిఱునవ్వువలె, ఆభాతి=ప్రకాశించుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—ఆభాతి=ప్రకాశించుచున్నది. కిం=ఏది? హిమాంభః=మంచుయొక్కయుదకము (అకర్మ.. ము). కిమివ=దేనివలె? లీలాస్మితమివ=విలాసార్థమయినచిఱునవ్వువలె. లీలాస్మితంకథంభూతం=విలాసార్థమయినచిఱునవ్వెట్టిది? సదశనార్చిః=దంతకాంతి

సహితమయినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? త్వదీయం=నీసంబంధియైనది. కస్మిన్=దేనియందు? అధరోష్ఠే=అధరోష్ఠమునందు. కథంభూతతయా=ఎట్టిదగుటచేత? లబ్ధపరభాగతయా=పొందఁబడినగుణోత్కర్షము కలిగినదగుటచేత. హిమాంభః కథంభూతం=మంచుయొక్క ఉదక మెట్టిది? నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం=పరిశుద్ధములయిన ముక్తామణులవలె నిర్మలమయినది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? పతితం=పడినది. కేషు=వేనియందు? ద్రుమపల్లవేషు=వృక్షములయొక్క చిగురుటాకులయందు. ద్రుమపల్లవేషు కథంభూతేషు=వృక్షములయొక్క చిగురుటాకు లెట్టివి? తామ్రోదరేషు=ఎఱ్ఱనయిన మధ్యప్రదేశములు గలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తామ్రోదరేషు- తామ్రాణి ఉదరాణి యేషాం తే తామ్రోదరాః, తేషు తామ్రోదరేషు; ఉదరే, ఉదరయోః, ఉదరేషు. తామ్రోదరశబ్దః అ, పు, స, బ. పతితం-పతితం, పతితే, పతితాని. పతితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ద్రుమపల్లవేషు-ద్రుమాణాం పల్లవాః ద్రుమపల్లవాః, తేషు ద్రుమపల్లవేషు; పల్లవే, పల్లవయోః, పల్లవేషు. ద్రుమపల్లవశబ్దః అ, పు, స, బ. నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం-హారేషు గుళికాః హారగుళికాః, నిర్ధౌతాశ్చ తాః హారగుళికాశ్చ నిర్ధౌతహారగుళికాః, నిర్ధౌతహారగుళికా ఇవ విశదం నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం; విశదం, విశదే, విశదాని. నిర్ధౌతహారగుళికావిశదశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. హిమాంభః - హిమస్య అంభః హిమాంభః; అంభః, అంభసీ, అంభాంసి. హిమాంభశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. ఆభాతి - ఆభాతి, ఆభాతః, ఆభాంతి. ఆఙ్పూర్వకాత్, 'భాదీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. లబ్ధపరభాగతయా - లబ్ధః పరభాగో యేన తత్ లబ్ధపరభాగం, లబ్ధపరభాగస్య భావః లబ్ధపరభాగతా, తయా లబ్ధపరభాగతయా; పరభాగతయా, పరభాగతాభ్యాం, పరభాగతాభిః. లబ్ధపరభాగతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. అధరోష్ఠే-అధరోష్ఠే, అధరోష్ఠయోః, అధరోష్ఠేషు. అధరోష్ఠశబ్దః అ, పు, స, ఏ. లీలాస్మితం-లీలాయాః స్మితం లీలాస్మితం; స్మితం, స్మితే, స్మితాని. లీలాస్మితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. సదశనార్చిః-దశనానాం అర్చీంషి దశనార్చీంషి, దశనార్చిర్భిః సహవర్తత ఇతి సదశనార్చిః; అర్చిః, అర్చిషీ, అర్చీంషి. సదశనార్చిశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. త్వదీయం-తవ ఇదం త్వదీయం; త్వదీయం, త్వదీయే, త్వదీయాని. త్వదీయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తామ్రేతి. తామ్రోదరేషు అరుణాభ్యంతరేషు, ద్రుమపల్లవేషు తరుపల్లవేషు, 'పల్లవోస్త్రీకిసలయ' మిత్యమరః. పతితం, నిర్ధౌతాః యాః హారగుళికాః ముక్తామణయః తద్వత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభః లబ్ధపరభాగతయా లబ్ధోత్కర్షతయా 'పరభాగో గుణోత్కర్ష' ఇతి యాదవః. అధరోష్ఠేత్వదీయం త్వత్సంబంధి సదశనార్చిః దంతకాంతిసహితం లీలాస్మితమివ ఆభాతి.

భావము.—ఎట్టిని చిగురుటాకులపయిఁ బడిన పరిశుద్ధములయిన తెల్లనిముత్తెముల వంటి హిమాంబుకణములు మాయొట్టిని అధరోష్ఠమునఁ బ్రకాశించెడు తెల్లనిదంతకాంతితోఁ గూడికొన్న చిఱునవ్వువలెను ప్రకాశించుచున్నది.

శ్లో. యావత్ప్రతాపనిధి రాక్రమతే న భానుః
అహ్నాయ తావ దరుణేన తమో నిరస్తమ్,
ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీర యాతే
కిం వా రిపూం స్తవ గురు స్స్వయ ముచ్ఛినత్తి. ౭౧

పదచ్ఛేదము.—యావత్, ప్రతాపనిధిః, ఆక్రమతే, న, భానుః, అహ్నాయ, తావత్, అరుణేన, తమః నిరస్తం, ఆయోధనాగ్రసరతాం, త్వయి, వీర, యాతే, కిం, వా, రిపూన్, తవ, గురుః, స్వయం, ఉచ్ఛినత్తి.

అర్థము.—ప్రతాపనిధిః-ప్రతాప=తేజస్సునకు, నిధిః = స్థానభూతుఁడయిన, భానుః=సూర్యుఁడు, యావత్=ఎంతలోఁగా, నాక్రమతే=ఉదయింపఁడో, తావత్=అంతలోఁగా, అహ్నాయ=శీఘ్రముగా, అరుణేన=అనూరునిచేత, తమః=అంధకారము, నిరస్తం=పోఁగొట్టఁబడెను. తథాహి=అదేసరి, హేవీర=ఓశూరుఁడనైన అజమహారాజా! త్వయి=నీవు, ఆయోధనాగ్రసరతాం-ఆయోధన=యుద్ధములయందు, అగ్రసరతాం=అగ్రేసరత్వమును, యాతేసతి=పొందినవాఁడవగుచుండఁగ, తవ=నీయొక్క, గురుః=తండ్రి, రిపూన్=శత్రువులను, స్వయం=తాను, ఉచ్ఛినత్తికిం వా=ఛేదించుచున్నాఁడా యేమి?

ఆకాంక్ష.—ఉచ్ఛినత్తికిం వా=ఛేదించుచున్నాఁడా యేమి? కః=ఎవఁడు? గురుః=తండ్రి. కాన్=ఎవరిని? రిపూన్=శత్రువులను (సకర్మక...ము). కిం=ఎవఁడు? స్వయం=తాను. కస్య=ఎవనియొక్క? తవ=నీయొక్క. కథంభూతేసతి=ఎటువంటివాఁడగుచుండఁగ? యాతేసతి=పొందినవాఁడగుచుండఁగ. కాం=దేనిని? ఆయోధనాగ్రసరతాం=యుద్ధములయందు అగ్రేసరత్వమును. కస్మిన్=ఎవఁడు? త్వయి=నీవు. కస్యసంబుద్ధిః? హేవీర=ఓయిశూరుఁడవయిన అజమహారాజు. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి, నిరస్తం=పోఁగొట్టఁబడెను. కేన=ఎవనిచేత? అరుణేన=అనూరునిచేత. కిం=ఏమి? తమః=అంధకారము(కర్మణిప్ర...ము). కదా=ఎపుడు? తావత్=అంతలోఁగా, నాక్రమతే=ఉదయింపఁడో. కః=ఎవఁడు? భానుః=సూర్యుఁడు (అకర్మక...ము). కథం=ఎట్లు? అహ్నాయ=శీఘ్రముగ. కదా=ఎపుడు? యావత్=ఎంతలోఁగా. భానుఃకథంభూతః=సూర్యుఁడెట్టివాఁడు? ప్రతాపనిధిః=తేజస్సునకు స్థానభూతుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యావత్-అవ్య. ప్రతాపనిధిః-ప్రతాపస్యనిధిః ప్రతాప నిధిః; నిధిః, నిధీ, నిధయః. ప్రతాపనిధిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఆక్రమతే - ఆక్రమతే, ఆక్రమేతే, ఆక్రమంతే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'క్రము పాదవిక్షేప' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. భానుః-భానుః, భానూ, భానవః. భానుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. అహ్నాయ-అవ్య. తావత్-అవ్య. అరుణేన-అరుణేన, అరుణాభ్యాం, అరుణైః. అరుణశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. తమః-తమః, తమసీ, తమాంసి. తమశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. నిరస్తం-నిరస్తం, నిరస్తే, నిరస్తాని. నిరస్తశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆయోధనాగ్రసరతాం-అగ్రే సరతీ త్యగ్రసరః, ఆయోధనేషు అగ్రసరః ఆయోధనాగ్రసరః, ఆయోధనాగ్రసరస్య భావః ఆయోధనాగ్రసరతాం, తాం ఆయోధనాగ్రసరతాం; అగ్రసరతాం, అగ్రసరతే, అగ్రసరతాః. ఆయో...తాశబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. త్వయి-త్వయి, యువయోః, యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. వీర-హేవీర, హేవీరా, హేవీరాః. వీరశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. యాతే-యాతే, యాతయోః, యాతేషు. యాతశబ్దః అ, పు, స, ఏ. కిం-కిం, కే, కాని. కింశబ్దః మ, న, ప్ర, ఏ. వా-అవ్య. రిపూన్-రిపుం, రిపూ, రిపూన్. రిపుశబ్దః ఉ, పు, ద్వి, బ. తవ-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ, గురుః-గురుః, గురూ, గురవః. గురుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. స్వయం-అవ్య. ఉచ్ఛినత్తి-ఉచ్ఛినత్తి, ఉచ్ఛింతః, ఉచ్ఛిందంతి. ఉత్పూర్వకాత్ 'ఛిదిర్ ద్వైధీకరణ' ఇత్యేతస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యావ దితి. ప్రతాపనిధి స్తేజోనిధిః, భాను స్సూర్యః, యావత్ నాక్రమతే నోద్గచ్ఛతి, 'ఆఙ ఉద్గమన' ఇత్యాత్మనేపదం. తావత్ భానా వనుదితఏవే త్యర్థః. అహ్నాయ ఝడితి, 'ఝడ్రాగ్ఝడి త్యంజసాఽహ్నాయే'త్యమరః. అరుణేన అనూరుణా, 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు' రిత్యమరః. తమః నిరస్తం తథాహి-హేవీర, త్వయి ఆయోధనేషు యుద్ధేషు, అగ్రసరతాం పురస్సరతాం, యాతే సతి తవ గురుః పితా, రిపూన్ స్వయ ముచ్ఛినత్తి కిం వా నోచ్ఛినత్త్యే వేత్యర్థః. న ఖలు యోగ్యేన్యస్తభారాణాం స్వామినాం స్వయం వ్యాపారఖేద ఇతి భావః.

భావము.—తేజోరాశి యైనసూర్యుఁడు ఉదయింపఁబోవుచున్నాఁడు. ఇంత లోపల అరుణుఁడు ఉదయించి చీఁకటిని బోఁగొట్టినాఁడు. వీరు లయినమీరు యుద్ధమునందు అగ్రేసరు లయి శత్రువిజయముఁ జేసినపుడు తమతండ్రిగారికి ఆవిషయములో జేయవలసినపని యేమి యున్నది?

శ్లో. శయ్యాం జహ త్యుభయపక్షవినీతనిద్రాః
స్తంబేరమాః ముఖరశృంఖలకర్షిణ స్తే,

యేషాం విభాంతి తరుణారుణరాగయోగాత్
భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ దంతకోశాః. 72

పదచ్ఛేదము.—శయ్యాం, జహాతి, ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః, స్తంబేరమాః, ముఖరశృంఖలకర్షిణః, తే, యేషాం, విభాంతి, తరుణారుణరాగయోగాత్, భిన్నాద్రిగైరికతటాః, ఇవ, దంతకోశాః.

అర్థము.—ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః-ఉభయపక్ష=రెండుపార్శ్వములచేత, వినీత=పోఁగొట్టఁబడిన, నిద్రాః=నిద్రగలిగిన, ముఖరశృంఖలకర్షిణః - ముఖర=శబ్దాయమానములయిన, శృంఖల=నిగళములను, కర్షిణః=ఈడ్చుచుండెడి, తే = నీయొక్క, స్తంబేరమాః=గజములు, శయ్యాం=పానుపును, జహాతి = విడుచుచున్నవి. యేషాం =ఏగజములయొక్క, దంతకోశాః=కట్లసదృశదంతములు, తరుణారుణరాగయోగాత్ - తరుణారుణ=బాలసూర్యునియొక్క, రాగ=రక్తకాంతియొక్క, యోగాత్=సంపర్కమువలన, భిన్నాద్రిగైరికతటాఇవ-భిన్న=భేదింపబడిన, అద్రి=పర్వతముయొక్క, గైరిక=గైరికాదిధాతువులయొక్క, తటాఇవ=గట్టులుకలిగినవివలె, విభాంతి=ప్రకాశించుచున్నవో

అన్వయము.—విభాంతి=ప్రకాశించుచున్నవో. కే=ఏవి? దంతకోశాః=కట్లసదృశదంతములు(అకర్మ...ము). కథంభూతాఇవ=ఎట్టివివలె? భిన్నాద్రిగైరికతటాఇవ=భేదింపబడినపర్వతముయొక్క గైరికాదిధాతువులయొక్కగట్టులుకలిగినవివలె. కస్మాత్=దేనివలన తరుణారుణరాగయోగాత్=బాలసూర్యునియొక్కరక్తకాంతియొక్కసంపర్కమువలన. కేషాం=వేనియొక్క? యేషాం=ఏగజములయొక్క, జహాతి=విడుచుచున్నవి. కే = ఏవి? స్తంబేరమాః=గజములు. కాం=దేనిని? శయ్యాం=పానుపును(సకర్మ...ము). కస్య=ఎవనియొక్క? తే=నీయొక్క. స్తంబేరమాఃకథంభూతాః=గజములెట్టివి? ముఖరశృంఖలకర్షిణః=శబ్దాయమానములయిన నిగళములను ఈడ్చుచుండునవి. పునః కథంభూతాః=ఇంకయు నెట్టివి? ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః=రెండుపార్శ్వములచేతను పోఁగొట్టుకోఁబడిననిద్రగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—శయ్యాం-శయ్యాం, శయ్యే, శయ్యాః. శయ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. జహాతి-జహాతి, జహీతః, జహతి. 'ఓహాక్ త్యాగే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః-ఉభౌ చతౌ పక్షౌ చ ఉభయపక్షౌ, ఉభయపక్షాభ్యాం వినీతా ఉభయపక్షవినీతా, ఉభయపక్షవినీతా నిద్రా యైస్తే ఉభ...నిద్రాః; నిద్రః, నిద్రౌ, నిద్రాః. ఉభయపక్షవినీతనిద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. స్తంబేరమాః- స్తంబే రమంత ఇతి స్తంబేరమాః; స్తంబేరమః, స్తంబేరమౌ, స్తంబేరమాః. స్తంబేరమశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ముఖర

శృంఖలకర్షిణః-ముఖరాణి చ తాని శృంఖలాని చ ముఖరశృంఖలాని, ముఖరశృంఖలాని కర్షంతీతి ముఖరశృంఖలకర్షిణః; కర్షీ, కర్షిణౌ, కర్షిణః ముఖరశృంఖలకర్షిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, బ. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద,పు,ష,ఏ. యేషాం-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. విభాంతి-విభాతి, విభాతః, విభాంతి. విపూర్వకాత్ 'భా దీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. తరుణారుణరాగయోగాత్-తరుణశ్చాసౌ అరుణశ్చ తరుణారుణః,తరుణారుణస్య రాగః తరుణారుణరాగః, తరుణారుణరాగస్య యోగః, తరు...యోగః, తస్మాత్ తరు ..యోగాత్; యోగాత్, యోగాభ్యాం, యోగేభ్యః. తరు...యోగశబ్దః అ, పు,పం,ఏ. భిన్నాద్రిగైరికతటాః-గైరికాణాం తటాః గైరికతటాః,అద్రేః గైరికతటాః అద్రిగైరికతటాః,భిన్నాః అద్రిగైరికతటాః యైస్తే భిన్నాద్రిగైరికతటాః; తటః, తటౌ, తటాః. భిన్నాద్రిగైరికతటశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య. దంతకోశాః - దంతాః కోశా ఇవ దంతకోశాః; కోశః, కోశౌ, కోశాః. దంతకోశశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—శయ్యా మితి. ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం వినీతా వ్యపనీతా నిద్రా యైస్తే ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః, తత్ర సమాసవిషయే, ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధు రిత్యనుసంధేయం. యథాహ-కైయటః 'తత్రోభాదుదాత్తోనిత్య'మితి నిత్యగ్రహణ స్యేదం ప్రయోజనమ్. వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్. ఉభయశబ్ద స్యైవ యథా స్యాత్. ఉభయపుత్ర ఇత్యాది భవతీతి. ముఖరాణి ఉత్థానచలనాచ్ఛబ్దాయమానాని శృంఖలాని నిగళాని కర్షంతీతి తథోక్తాః.తే తవ స్తంబేరమంత ఇతి స్తంబేరమాః హస్తినః 'స్తంబేరమః పద్మీ'త్యమరః, 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్. శయ్యాం జహతి త్యజంతి, యేషాం స్తంబేరమాణాం దంతాః కోశా ఇవ దంతకోశాః దంతకుట్మలాః, తరుణారుణరాగయోగాత్ బాలార్కకిరణసంపర్కాద్ధేతోః, భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ విభాంతి. ధాతురక్తా ఇవ భాంతీత్యర్థః.

భావము.—మీయేనుఁగులిరుపార్శ్వములం బండుకొని నిద్రించి లేచి తమకట్టుగొలుసులను గలగలయని యీడ్చుచున్నవి.వానిదంతములపై నెఱ్ఱనిలేయెండ ప్రసరింపఁగొండచఱియల రాయుచో నంటినకావురాయి మున్నగుధాతువులరాగముపోలె మెఱయుచున్నది.

శ్లో. దీర్ఘే ష్వమీ నియమితాః పటమంటపేషు
నిద్రాం విహాయ వనజాక్షవనాయుదేశ్యాః,
వక్త్రోష్మణా మలినయంతి పురోగతాని
లేహ్యాని సైంధవ శిలాశకలాని వాహాః. 23

పదచ్ఛేదము.—దీర్ఘేషు, అమీ, నియమితాః, పటమంటపేషు, నిద్రాం, విహాయ, వనజాక్ష, వనాయుందేశ్యాః, వక్త్రోష్మణా, మలినయంతి, పురోగతాని, లేహ్యాని, సైంధవశిలాశకలాని, వాహాః.

అర్థము.—హేవనజాక్ష=ఓయికమలములవంటి నేత్రములుకలిగినఅజమహారాజా! దీర్ఘేషు=దీర్ఘములయిన, పటమంటపేషు=పటగృహములయందు, నియమితాః = కట్టఁబడిన, వనాయుందేశ్యాః = వనాయుందేశోద్భవములయిన, అమీ=ఈ, వాహాః = అశ్వములు, నిద్రాం=నిద్రను, విహాయ=విడిచి, పురోగతాని=అగ్రభాగమునుపొందిన, లేహ్యాని=ఆస్వాదనార్హములయిన, సైంధవశిలాశకలాని-సైంధవ=సైంధవలవణముయొక్క, శిలా=పాషాణములయొక్క, శకలాని=ఖండములను, వక్త్రోష్మణా-వక్త్ర=ముఖముయొక్క, ఊష్మణా=వేడిమిచేతను, మలినయంతి=మలినములయినవానినిగాఁ జేయుచున్నవి.

అన్వయము.—మలినయంతి=మలినములయినవానినిగాఁ జేయుచున్నవి. కే=ఏవి? వాహాః=అశ్వములు. కాని=వేనిని? సైంధవశిలాశకలాని=సైంధవలవణముయొక్క పాషాణములయొక్క ఖండములను (సకర్మ...ము). సైంధవశిలాశకలానికథంభూతాని=సైంధవలవణముయొక్కపాషాణములయొక్క శకలములెట్టివి? లేహ్యాని=ఆస్వాదనార్హములయినవి. పునఃకథంభూతాని=ఇంకయునెట్టివి? పురోగతాని=అగ్రభాగమునుబొందినవి. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? విహాయ=విడిచి. కాం=దేనిని? నిద్రాం = నిద్రను. అమీవాహాః కథంభూతాః=ఈయశ్వంబులెట్టివి? వనాయుందేశ్యాః = వనాయుందేశోద్భవములయినవి. పునః కథంభూతాః=ఇంకయునెట్టివి? నియమితాః=కట్టఁబడినవి. కేషు=వేనియందు? పటమంటపేషు=పటగృహములయందు. పటమంటపేషుకథంభూతేషు=పటగృహములెట్టివి? దీర్ఘేషు =దీర్ఘములయినవి. కస్యసంబుద్ధిః? హేవనజాక్ష=ఓయికమలములవంటి నేత్రములుగల అజమహారాజా!

శబ్దరూపసమాసములు.—దీర్ఘేషు-దీర్ఘే, దీర్ఘయోః, దీర్ఘేషు. దీర్ఘశబ్దః అ, పు, స, బ. అమీ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, బ. నియమితాః - నియమితః, నియమితౌ, నియమితాః. నియమితశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. పటమంటపేషు-పటానాం మంటపాః పటమంటపాః, తేషు పటమంటపేషు; మంటపే, మంటపయోః, మంటపేషు. పటమంటపశబ్దః అ, పు, స, బ. నిద్రాం-నిద్రాం, నిద్రే, నిద్రాః. నిద్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విహాయ-ల్యబంత మవ్య. వనజాక్ష-వనే జాతే వనజే, వనజేఇవ అక్షిణీ యస్యసః వనజాక్షః, తస్య సంబుద్ధిః హేవనజాక్ష; హేవనజాక్ష, హేవనజాక్షౌ, హేవనజాక్షాః. వనజాక్షశబ్దః అ, పు, సం, ఏ. వనాయుందేశ్యాః-వనాయు రితిదేశః వనాయుందేశః, వనాయుందేశే భవాః వనాయుందేశ్యాః; దేశ్యః, దేశ్యౌ, దేశ్యాః. వనాయు

దేశ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. వక్త్రోష్మణా-వక్త్రస్య ఊష్మా వక్త్రోష్మా, తేన వక్త్రోష్మణా; ఊష్మణా, ఊష్మభ్యాం, ఊష్మభిః. వక్త్రోష్మన్ శబ్దః న, పు,తృ, ఏ. మలినయంతి-మలినయతి, మలినయతః, మలినయంతి. మలినశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. పురోగతాని-పురః గతాని పురోగతాని, తాని పురోగతాని; పురోగతం, పురోగతే, పురోగతాని. పురోగతశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. లేహ్యాని-లేఢుం యోగ్యాని లేహ్యాని, తాని లేహ్యాని; లేహ్యం, లేహ్యే, లేహ్యాని. లేహ్యశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. సైంధవశిలాశకలాని -సింధాభవః సైంధవః, సైంధవస్య శిలాః సైంధవశిలాః, సైంధవశిలానాం శకలాని సైంధవశిలాశకలాని, తాని సైంధవశిలాశకలాని; శకలం, శకలే, శకలాని. సైంధవశిలాశకలశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. వాహాః - వాహః, వాహౌ, వాహాః. వాహశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—దీర్ఘే ష్వితి. హే వనజాక్ష నీరజాక్ష, 'వనే సలిలకాననే' ఇత్యమరః. దీర్ఘేషు పటమంటపేషు నియమితాః బద్ధాః వనాయుందేశ్యాః వనాయుందేశోద్భవాః, 'పారశీకా వనాయుంజా' ఇతి హలాయుధః. అమీ వాహాః అశ్వాః, నిద్రాం విహాయ, పురోగతాని లేహ్యాని ఆస్వాద్యాని సైంధవశిలాశకలాని, సైంధవో లవణవిశేషః, 'సైంధవో౽స్త్రీ శీతశివం మణిబంధం చ సింధుజ' మిత్యమరః. తస్య శకలాని ఖండాని, వక్త్రోష్మణా మలినయంతి మలినాని కుర్వంతి, ఉక్తంచ సిద్ధయోగసంగ్రహే, శ్లో. 'ఘూర్ణ్యావష్టాకాలే చాశ్వానాం ప్రాయశో లవణంహితం, అరుచిగ్లానిశూలఘ్నం లవణం సైంధవం వర' మితి.

భావము.— మీయొక్క పెద్దడేరాలలోఁ గట్టఁబడిన వనాయుందేశపు గుఱ్ఱములు నిద్రలేచి ఆరుచి, బడలిక, నొప్పులు వీని నివారణనిమిత్తము వానియెదుట నుంచఁబడిన సైంధవలవణపుముక్కలు మలినము లగునట్లు నాకుచున్నవి.

శ్లో. భవతి విరళభక్తి ర్మ్లానపుష్పోపహారః
స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః,
అయ మపి చ గిరం న స్త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం
అనువదతి శుక స్తే మంజువా క్పంజరస్థః. ౭౪

పదచ్ఛేదము.—భవతి, విరళభక్తిః, మ్లానపుష్పోపహారః, స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః, ప్రదీపాః, అయం, అపి, చ, గిరం, నః, త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం, అనువదతి, శుకః, తే, మంజువాక్, పంజరస్థః.

అర్థము.—మ్లానపుష్పోపహారః-మ్లాన=వాడిన, పుష్ప=పుష్పములనెడి, ఉపహారః=కానుక, విరళభక్తిః-విరళ = విరళమయిన, భక్తిః = రచనకలది, భవతి=అగుచున్నది. ప్రదీపాశ్చ=దీపములును, స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః-స్వ=స్వకీయములయిన, కిరణ=కాంతులయొక్క, పరివేష = చుట్టుకొనుటయొక్క, ఉద్భేద=స్ఫురణముచేత, శూన్యాః=రహితములైనవి, భవంతి=అగుచున్నవి. అపిచ=ఇంతమాత్రమేకాదు, అయం=ఈసమీపవర్తియైనట్టి, మంజువాక్-మంజు=మధురములయిన, వాక్=వాక్కులుగలిగిన, పంజరస్థః=పంజరమందునుండెడి, తే=నీయొక్క, శుకః=చిలుక, త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం-త్వత్=నీయొక్క, ప్రబోధ=మేలుకుపకొలుపు, ప్రయుక్తాం = ఉచ్చరింపఁబడిన, నః=మాయొక్క, గిరం=వాక్కును, అనువదతి=అనుకరించి చెప్పుచున్నది.

ఆకాంక్ష.—అనువదతి=అనుకరించి చెప్పుచున్నది. కః=ఏది? శుకః=చిలుక. కాం=దేనిని? గిరం=వాక్కును (సకర్మ...ము). కేషాం=ఎవరియొక్క? నః=మాయొక్క. గిరం కథంభూతాం=వాక్కెట్టిది? త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం=నీయొక్క మేలుకుపకొలుపు ఉచ్చరింపఁబడినది. శుకః కథంభూతః=చిలుకయెట్టిది? పంజరస్థః=పంజరమునందుండునది. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టిది? మంజువాక్=మధురములయినవాక్కులుగలిగినది. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టిది ? అయం=ఈసమీపవర్తియైనది. కథం=ఎట్లు? అపిచ=ఇంతమాత్రమేకాదు. భవంతి=అగుచున్నవి. కేచ=ఏవియు? ప్రదీపాశ్చ=దీపములును(అకర్మ.. ము).కథంభూతాః=ఎట్టివి?స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః=స్వకీయములయిన కాంతులయొక్క స్ఫురణముచేత రహితములైనవి. భవతి=అగుచున్నది. కః=ఏది? మ్లానపుష్పోపహారః=వాడినపుష్పములనెడి కానుక (అకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎటువంటిది? విరళభక్తిః=విరళమైనరచనగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—భవతి-భవతి, భవతః, భవంతి. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విరళభక్తిః-విరళాభక్తి ర్యస్య సః విరళభక్తిః; భక్తిః, భక్తీ, భక్తయః. విరళభక్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మ్లానపుష్పోపహారః-పుష్పాణ్యేవఉపహారః పుష్పోపహారః,మ్లానశ్చాసౌ పుష్పోపహారశ్చ మ్లానపుష్పోపహారః; ఉపహారః, ఉపహారౌ, ఉపహారాః. మ్లానపుష్పోపహారశబ్దః అ, పు, ప్ర,ఏ. స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః-స్వేషాం కిరణాః స్వకిరణాః, స్వకిరణానాంపరివేషః స్వకిరణపరివేషః, స్వకిరణపరివేషస్య ఉద్భేదః స్వకిరణపరివేషోద్భేదః, స్వకిరణపరివేషోద్భేదేన శూన్యాః. స్వకిరణ...శూన్యాః; శూన్యః, శూన్యౌ, శూన్యాః స్వకిరణ.. శూన్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. ప్రదీపాః-ప్రదీపః, ప్రదీపౌ, ప్రదీపాః. ప్రదీపశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. అయం-అయం,ఇమౌ, ఇమే. ఇదంశబ్దః మ,పు,ప్ర,

ఏ. అపి-అవ్య. చ-అవ్య. గిరం-గిరం, గిరౌ, గిరః. గీర్శబ్దః రే, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. మే - మమ మే, ఆవయోః నౌ, అస్మాకం నః. అస్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తాం-తవ ప్రబోధః త్వత్ప్రబోధః, త్వత్ప్రబోధాయప్రయుక్తా త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తా, తాం త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం; ప్రయుక్తాం, ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాః. త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి,ఏ. అనువదతి-అనువదతి, అనువదతః,అనువదంతి. అనుపూర్వకాత్ 'వదవ్యక్తాయాం వాచీ'త్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శుకః-శుకః, శుకౌ, శుకాః. శుకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. మంజువాక్-మంజుః వాచః యస్య సః మంజువాక్; వాక్, వాచౌ, వాచః. మంజువాక్ఛబ్దః చ, పు, ప్ర, ఏ. పంజరస్థః - పంజరే తిష్ఠతీతి పంజరస్థః; పంజరస్థః, పంజరస్థౌ, పంజరస్థాః. పంజరస్థశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—భవతీతి. మ్లానపుష్పోపహారః పుష్పపూజామ్లానత్వాదేవ విరళభక్తిః విరళరచనో భవతి, ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉచ్ఛేదేన స్ఫురణేన శూన్యా భవంతి, నిస్తేజస్కా భవంతీత్యర్థః. అపిచ-అయం మంజువాక్ మధురవచనః, పంజరస్థః, తే తవ శుకః, త్వత్ప్రబోధనిమిత్తే ప్రయుక్తాం ఉచ్చరితాం,నః అస్మాకం, గిరం వాణీం, అనువదతి. అనుకృత్య వదతీత్యర్థః.ఇత్థం ప్రభాతలింగాని వర్తంతే. అతః ప్రబోద్ధవ్య మితి భావః.

భావము.—పూజ చేయఁబడినపువ్వులు వాడి పలచనయయినవి. దీపములవెలుగు తక్కువయయినది. మీయొక్కగూటిలోని చిలుక మామేలుకొలుపునిమిత్తము మాపలుకులను అనుసరించి పలుకుచున్నది.

శ్లో. ఇతి విరచితవాగ్భిర్వందిపుత్రైః కుమారం
సపది విగతనిద్ర స్తల్ప ముజ్ఝాం చకార,
మదపటునినదద్భి ర్బోధితో రాజహంసైః
సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః. ౭౫

పదచ్ఛేదము.—ఇతి, విరచితవాగ్భిః, వందిపుత్రైః, కుమారం, సపది, విగతనిద్రః, తల్పం, ఉజ్ఝాంచకార, మదపటునినదద్భిః, బోధితః, రాజహంసైః, సురగజః, ఇవ, గాంగం, సైకతం, సుప్రతీకః.

అర్థము.—ఇతి=ఈప్రకారముగ, విరచితవాగ్భిః-విరచిత=చేయఁబడిన,వాగ్భిః= స్తోత్రములుగలిగిన, వందిపుత్రైః-వంది=స్తుతిపాఠకులయొక్క, పుత్రైః = కుమారులచేత,

సపది=తత్క్షణమునందు, విగతనిద్రః-విగత=పోయిన, నిద్రః=నిదురగలిగిన, కుమారః=అజమహారాజు, తల్పం=శయ్యను, మదపటునినదద్భిః-మద=మదముచేత, పటు=మధురమానట్లుగ, నినదద్భిః = ధ్వనులు జేయుచుండెడి, రాజహంసైః = రాజహంసలచేతను, బోధితః=నిదురలేపఁబడిన, సుప్రతీకః = సుప్రతీకాఖ్యమయిన, సురగజః=దిగ్గజము, గాంగం=గంగాసంబంధియైన, సైకతమివ=ఇసుకదిబ్బనువలె, ఉజ్ఝాంచకార=విడిచెను.

ఆకాంక్ష —ఉజ్ఝాంచకార=విడిచెను. కః=ఎవఁడు? కుమారః=అజమహారాజు. కిం=దేనిని? తల్పం=శయ్యను (అకర్మ...ము). కిమివ=దేనినివలె? సైకతమివ=ఇసుకదిబ్బనువలె. సైకతంకథంభూతం=ఇసుకదిబ్బయెట్టిది? గాంగం=గంగాసంబంధియైనది. కః=ఏది? సురగజః=దిగ్గజము. సురగజఃకథంభూతః=దిగ్గజమెట్టిది? సుప్రతీకః = సుప్రతీకాఖ్యమైనది. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టిది? బోధితః=నిదురలేపఁబడినది. కైః=వేనిచేతను? రాజహంసైః=రాజహంసలచేతను. రాజహంసైః కథంభూతైః = రాజహంసలెట్టివి? మదపటునినదద్భిః=మదముచేత మధురమగునటుల ధ్వనులు జేయుచుండెడునవి. కుమారః కథంభూతః=అజమహారాజెట్టివాఁడు? విగతనిద్రః = పోయిననిదురగలవాఁడు. కదా=ఎపుడు? సపది=తత్క్షణమునందు. కైః=ఎవరిచేతను? వందిపుత్రైః = స్తుతిపాఠకులయొక్క కుమారులచేతను. వందిపుత్రైః కథంభూతైః=స్తుతిపాఠకులయొక్క కుమారులెట్టివారు? విరచితవాగ్భిః=చేయఁబడినస్తోత్రములు గలవారు. కథం=ఎట్లుగ? ఇతి=ఈప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఇతి-అవ్య. విరచితవాగ్భిః-విరచితా వాచః యైస్తే విరచితవాచః, తైః విరచితవాగ్భిః; వాచా, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః. విరచితవాక్శబ్దః చ, పు, తృ, బ. వందిపుత్రైః-వందినాం పుత్రాః వందిపుత్రాః, తైః వందిపుత్రైః; పుత్రేణ, పుత్రాభ్యాం, పుత్రైః. వందిపుత్రశబ్దః అ, పు, తృ, బ. కుమారః-కుమారః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సపది - అవ్య. విగతనిద్రః - విగతా నిద్రా యస్య సః విగతనిద్రః; నిద్రః, నిద్రౌ, నిద్రాః. విగతనిద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తల్పం-తల్పం, తల్పే, తల్పాని. తల్పశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఉజ్ఝాంచకార-ఉజ్ఝాంచకార, ఉజ్ఝాంచక్రతుః, ఉజ్ఝాంచక్రుః. 'ఉజ్ఝ ఉత్సర్గే' ఇత్యస్మా దాముంతా దనుప్రయుక్తాత్ 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మదపటునినదద్భిః-పటు యథాతథా నినదంతీతి పటునినదంతః, మదేన పటునినదంతః మదపటునినదంతః, తైః మదపటునినదద్భిః; నినదతా, నినదద్భ్యాం, నినదద్భిః. మదపటునినదచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, బ. బోధితః-బోధితః, బోధితౌ, బోధితాః. బోధితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రాజహంసైః - హంసానాం రాజానః రాజహంసాః, తైః రాజహంసైః; హంసేన, హంసాభ్యాం, హంసైః. రాజహంసశబ్దః అ,

పు, తృ, బ. సురగజః-సురస్య గజః సురగజః; గజః, గజౌ, గజాః. సురగజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇన-అవ్య. గాంగం-గంగాయాః ఇదం గాంగం, తత్ గాంగం; గాంగం, గాంగే, గాంగాని. గాంగశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సైకతం-సికతాః అస్యసంతీతి సైకతం, తత్ సైకతం; సైకతం, సైకతే, సైకతాని. సైకతశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సుప్రతీకః-సుప్రతీకః, సుప్రతీకౌ, సుప్రతీకాః. సుప్రతీకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఇతీతి. ఇతీత్థం విరచితవాగ్భిః వందిపుత్రైః వైతాళికైః, పుత్రగ్రహణం సమానవయస్కత్వద్యోతనార్థం.సపది విగతనిద్రః, కుమారఃఅజః,తల్పంశయ్యాం, 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి'త్యమరః. ఉజ్ఝాంచకార విససర్జ, 'ఇజాదేశ్చ గురుమతో౽నృచ్ఛ' ఇత్యామ్ప్రత్యయః. కథమివ మదేన పటుమధురం నినదద్భిః రాజహంసైః బోధితః సుప్రతీకః సుప్రతీకాఖ్యః సురగజః ఈశానదిగ్గజః, గంగాయాః ఇదం గాంగం సైకతం పులిన మివ,'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయ'మిత్యమరః;'సికతాశర్కరాభ్యాం చే'త్యణ్ప్రత్యయః, సుప్రతీకగ్రహణం ప్రాయశః తస్య కైలాసవాసిత్వాత్ నిత్యగంగాతటవిహారసంభవార్థ మిత్యనుసంధేయం.

భావము.—ఈ ప్రకారమువందిపుత్రులచేతఁజేయఁబడినస్తోత్రములతోఅజమహారాజు మేల్కొని సుప్రతీక మనెడియేనుఁగు రాజహంసకలకలధ్వనులచేత మేలుకొనఁబడి గంగాసంబంధియైన యిసుకదిబ్బలోనుండి లేచినట్లు పానుపుననుండి లేచెను.

శ్లో. అథ విధి మవసాయ్య శాస్త్రదృష్టం
దివసముఖోచిత మంచితాక్షిపక్ష్మా,
కుశలవిరచితానుకూలవేషః
క్షితిపసమాజ మగా త్స్వయంవరస్థమ్. ౭౬

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే
పఞ్చమ స్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—అథ, విధిం, అవసాయ్య, శాస్త్రదృష్టం, దివసముఖోచితం,అంచితాక్షిపక్ష్మా, కుశలవిరచితానుకూలవేషః, క్షితిపసమాజం, అగాత్, స్వయంవరస్థం.

అర్థము.—అథ=ఉత్థానానంతరమునందు, అంచితాక్షిపక్ష్మా-అంచిత=మనోహరములయిన, అక్షి=నేత్రములయొక్క, పక్ష్మా=ఱెప్పలుగల, అజః=అజమహారాజు, శాస్త్రదృష్టం-శాస్త్రం=శాస్త్రమునందు,దృష్టం=తెలియఁబడిన, దివసముఖోచితం-దివసముఖ=ప్రాతఃకాలమునందు, ఉచితం=చేయతగిన, విధిం=అనుష్ఠానమును, అవసాయ్య=ముగించి, కుశలవిరచితానుకూలవేషస్సన్-కుశల=సమర్థులచేత,విరచిత=చేయఁబడిన,అనుకూల=స్వ

యంవరార్హమైన, వేషస్సన్ =అలంకారముగలవాఁడగుచు, స్వయంవరస్థం=స్వయంవర స్థానమునందుండెడి, క్షితిపసమాజం=రాజసమూహమును, అగాత్=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—అగాత్=పొందెను. కః=ఎవఁడు? అజః=అజమహారాజు. కం = దేనిని? క్షితిపసమాజం=రాజసమూహమును (సకర్మక...ము). క్షితిపసమాజంకథంభూతం=రాజసమూహమెట్టిది? స్వయంవరస్థం=స్వయంవరస్థానమునం దుండునది. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? కుశలవిరచితానుకూలవేషస్సన్=సమర్థులచేత చేయఁబడిన స్వయంవరార్హమయిన అలంకారముగలవాఁడగుచు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? అవసాయ్య=ముగించి. కం=దేనిని? విధిం=అనుష్ఠానమును. విధింకథంభూతం=అనుష్ఠానమెట్టిది? దివసముఖోచితం=ప్రాతఃకాలమందు జేయతగినది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయునెట్టిది? శాస్త్రదృష్టం=శాస్త్రమునందు తెలియఁబడినది. అజఃకథంభూతః = అజమహారాజెట్టివాఁడు? అంచితాక్షిపక్ష్మా=మనోహరములయిన నేత్రములయొక్క ఱెప్పలుగలవాఁడు. కదా=ఎపుడు? అథ=ఉత్థానానంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ - అవ్య. విధిం - విధిం, విధీ, విధీన్. విధిశబ్దః ఇ, పు,ద్వి,ఏ. అవసాయ్య-ల్యబంతమవ్య. శాస్త్రదృష్టం-శాస్త్రేదృష్టః శాస్త్రదృష్టః, తం శాస్త్రదృష్టం;దృష్టం,దృష్టౌ, దృష్టాన్. శాస్త్రదృష్టశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. దివసముఖోచితం-దివసస్యముఖం దివసముఖం, దివసముఖే ఉచితః దివసముఖోచితః,తందివసముఖోచితం; ఉచితం, ఉచితౌ, ఉచితాన్. దివసముఖోచితశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అంచితాక్షిపక్ష్మా-అక్ష్ణోః పక్ష్మాణి అక్షిపక్ష్మాణి, అంచితాని అక్షిపక్ష్మాణి యస్య సః అంచితాక్షిపక్ష్మా; పక్ష్మా, పక్ష్మాణౌ, పక్ష్మాణః. అంచితాక్షిపక్ష్మన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. కుశలవిరచితానుకూలవేషః - కుశలైః విరచితః కుశలవిరచితః,అనుకూలశ్చాసౌ వేషశ్చ అనుకూలవేషః, కుశలవిరచితః అనుకూలవేషో యస్య సః కుశల...వేషః; వేషః, వేషౌ, వేషాః. కుశలవిర...వేషశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. క్షితిపసమాజం-క్షితిం పాతీతి క్షితిపాః, క్షితిపానాం సమాజః క్షితిపసమాజః, తం క్షితిపసమాజం; సమాజం, సమాజౌ, సమాజాన్. క్షితిపసమాజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అగాత్ - అగాత్, అగాతాం, అగుః. 'ఇణ్ గతౌ'వికస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. స్వయంవరస్థం-స్వయంవరే తిష్ఠతీతి స్వయంవరస్థః,తం స్వయంవరస్థం; స్వయంవరస్థం, స్వయంవరస్థౌ, స్వయంవరస్థాన్. స్వయంవరస్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ ఉత్థానానంతరం, అంచితాని రుచిరాణి అక్షిపక్ష్మాణి యస్య సః అజః, శాస్త్రే దృష్ట మవగతం, దివసముఖోచితం దివసముఖే ప్రాతఃకాలే ఉచితం కరణీయం, విధి మనుష్ఠాన మవసాయ్య సమాప్య. అస్యతేర్ణ్యంతా

ల్ల్యప్. కుశలైః ప్రసాధనదక్షైః, విరచితః అనుకూలః స్వయంవరోచితః, వేషః నైప థ్యంయస్య స తథోక్తః స్సన్. స్వయంవరస్థం, క్షితిపసమాజం రాజసమూహ మగాత్. 'ఇణో గా లుఙీ'తి గాఙాదేశః. పుష్పితాగ్రావృత్త మేతత్. తదుక్తం, 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జగగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం పఞ్చమస్సర్గః.

భావము.—మనోహరము లయినకనుఱెప్పలు గలఆజమహారాజు నిద్రలేవఁగానే తెల్లవారి చేయవలసిన కార్యములను జరిగించి స్వయంవరమునకు యోగ్య మైన యలంకారమును జేసుకొని స్వయంవరస్థానమునందలి రాజసమూహములోఁ బ్రవేశించెను.

పంచమసర్గము
సమాప్తము.

—

రఘువంశమహాకావ్యము

షష్ఠస్సర్గము.

శ్లో. స తత్ర మంచేషు మనోజ్ఞవేషాన్
సింహాసనస్థా నుపచారవత్సు,
వైమానికానాం మరుతా మపశ్యత్
ఆకృష్టలీలా న్నరలోకపాలాన్. ౧

పదచ్ఛేదము — సః, తత్ర, మంచేషు, మనోజ్ఞవేషాన్, సింహాసనస్థాన్, ఉపచారవత్సు, వైమానికానాం, మరుతాం, అపశ్యత్, ఆకృష్టలీలాన్, నరలోకపాలాన్

అర్థము.— సః=ఆ, అజమహారాజు, తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు, ఉపచారవత్సు=రాజోపచారములుగలిగిన, మంచేషు=మంచెలయందు, సింహాసనస్థాన్=భద్రాసనములయందునుండెడి, మనోజ్ఞవేషాన్-మనోజ్ఞ=మనోహరములైన, వేషాన్=అలంకారములుగల, వైమానికానాం=విమానములచేత సంచరించుచుండెడి, మరుతాం=దేవతలయొక్క, ఆకృష్టలీలాన్-ఆకృష్ట=ఈడువఁబడిన, లీలాన్=విలాసములుగల, నరలోకపాలాన్=భూపాలురలను, అపశ్యత్=చూచెను.

ఆకాంక్ష.— అపశ్యత్=చూచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ అజమహారాజు. కాన్=ఎవరిని? నరలోకపాలాన్=భూపాలురలను(సకర్మకప్రయోగము) నరలోకపాలాన్ కథంభూతాన్=భూపాలురెట్టివారు? ఆకృష్టలీలాన్=ఈడువఁబడిన విలాసముగలవారు. కేషాం=ఎవరియొక్క? మరుతాం=దేవతలయొక్క. మరుతాం కథంభూతానాం=దేవతలెట్టివారు? వైమానికానాం=విమానములచేత సంచరించుచుండెడివారు. పునః కథంభూతాన్=భూపాలురింకనెట్టివారు? మనోజ్ఞవేషాన్=మనోహరములైన యలంకారములుగలిగినవారు. పునః కథంభూతాన్=ఇంకనెట్టివారు? సింహాసనస్థాన్=భద్రాసనములయందునుండెడివారు. కేషు=వేనియందు? మంచేషు=మంచెలయందు. మంచేషు కథంభూతేషు=మంచెలెట్టివి? ఉపచారవత్సు=రాజోపచారములుగలవి. కుత్ర=ఎందు? తత్ర=ఆస్వయంవర స్థానమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.— సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. తత్ర-త్రలంతమవ్య. మంచేషు-మంచే, మంచయోః, మంచేషు. మంచశబ్దః అ, పు, స, బ,

మనోజ్ఞవేషాన్-మనోజ్ఞః వేషః యేషాంతే మనోజ్ఞవేషాః, తాన్ మనోజ్ఞవేషాన్; మ...వేషం, మ...వేషౌ, మ...వేషాన్. మ...వేషశబ్దః అ,పు, ద్వి, బ సింహాసనస్థాన్-సింహాసనేషు తిష్ఠంతీతి సింహాసనస్థాః, తాన్ సింహాసనస్థాన్; సింహాసనస్థం, సింహాసనస్థౌ, సింహాసనస్థాన్. సింహాసనస్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఉపచారవత్సు-ఉపచారాః ఏషు సంతీతి ఉపచారవంతః, తేషు ఉపచారవత్సు; ఉపచారవతి, ఉపచారవతోః, ఉపచారవత్సు. ఉపచారవచ్ఛబ్దః త, పు, స, బ. వైమానికానాం-విమానైశ్చరంతీతి వైమానికాః, తేషాం వైమానికానాం; వైమానికస్య, వైమానికయోః, వైమానికానాం. వైమానికశబ్దః అ, పు, ష, బ. మరుతాం-మరుతః, మరుతోః, మరుతాం. మరుచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. అపశ్యత్-అపశ్యత్, అపశ్యతాం, అపశ్యన్. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆకృష్టలీలాన్-ఆకృష్టాః లీలాః యైస్తే ఆకృష్టలీలాః, తాన్ ఆకృష్టలీలాన్; ఆ...లీలం, ఆ...లీలౌ, ఆ...లీలాన్. ఆ...లీలాశబ్దః అ, పు, ద్వి,బ. నరలోకపాలాన్-నరాణాం లోకః నరలోకః, నరలోకం పాలయంతీతి నరలోకపాలాః, తాన్ నరలోకపాలాన్; న...పాలం, న...పాలౌ, న...పాలాన్ న...పాలశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—స ఇతి. సః అజః, తత్ర స్వయంవరస్థానే, ఉపచారవత్సు రాజోపచారయుక్తేషు, మంచేషు సుఖవాసదర్శనార్థం కృతోన్నతస్థానవిశేషేషు, సింహాసనస్థాన్ భద్రాసనస్థితాన్, మనోజ్ఞవేషాన్ మనోహరనైపథ్యాన్, వైమానికానాం విమానైస్సంచరతాం, 'చరతీ' తిఠక్ప్రత్యయః. మరుతా మమరాణాం, 'మరుతౌ పవనామరా' విత్యమరః. ఆకృష్టలీలాన్, ఆత్మసౌభాగ్యా దాకృష్టమరుల్లీలా నిత్యర్థః సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. నరలోకం భూలోకం పాలయంతీతి నరలోకపాలాః, కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః. తాన్ భూపాలాన్, అపశ్యత్, అస్మిన్ సర్గే వృత్త ముపజాతిః. తల్లక్షణంతూక్తం.

భావము.—ఆస్వయంవరస్థానములో సమస్తరాజోపచారములతో ఎత్తుపలకల మీఁదిసింహాసనములపై విమానములతో సంచరించెడిదేవతలవిలాసములవంటిమనోహరములైన యలంకారములతోఁ గూర్చుండెడిరాజులను జూచెను.

శ్లో. రతే ర్గృహీతానునయేన కామం
ప్రత్యర్పితస్వాంగ మి వేశ్వరేణ,
కాకుత్థ్స మాలోకయతాం నృపాణాం
మనో బభూవేందుమతీనిరాశమ్.

పదచ్ఛేదము.—రతేః, గృహీతానునయేన, కామం, ప్రత్యర్పితస్వాంగం, ఇవ, ఈశ్వరేణ, కాకుత్స్థం, ఆలోకయతాం, నృపాణాం, మనః, బభూవ, ఇందుమతీ, నిరాశమ్.

అర్థము.—రతేః=రతీదేవియొక్క, గృహీతానునయేన-గృహీత=స్వీకరింపఁబడిన, అనునయేన=ప్రార్థనగల, ఈశ్వరేణ=పరమేశ్వరునిచేత, ప్రత్యర్పితస్వాంగం-ప్రత్యర్పిత=మరల ఇవ్వఁబడిన, స్వాంగం=స్వశరీరముగల, కామ మివ స్థితం=మన్మథుఁడో యన్నట్లుండెడి, కాకుత్స్థం=ఆఅజమహారాజును, ఆలోకయతాం=చూచుచుండెడి, నృపాణాం=రాజులయొక్క, మనః=మనస్సు, ఇందుమతీనిరాశం-ఇందుమతీ=ఇందుమతీదేవియందు, నిరాశం=నిస్పృహమైనది, బభూవ=ఆయెను.

ఆకాంక్ష —బభూవ=ఆయెను. కిం=ఏది? మనః=మనస్సు(అకర్మక ప్రయోగము). కథంభూతం=ఎటువంటిది? ఇందుమతీనిరాశం=ఇందుమతీదేవియందు నిస్పృహమైనది. కేషాం=ఎవరియొక్క? నృపాణాం=రాజులయొక్క నృపాణాం కథంభూతానాం=రాజులెట్టివారు? ఆలోకయతాం=చూచుచుండెడివారు. కం=ఎవనిని? కాకుత్స్థం=ఆఅజమహారాజును. కమివస్థితం=ఎవఁడోయన్నట్లుండెడివాఁడు? కామమివస్థితం=మన్మథుఁడోయన్నట్లుండెడివాఁడు. కామం కథంభూతం=మన్మథుఁడెట్టివాఁడు? ప్రత్యర్పితస్వాంగం=మరలనివ్వఁబడినస్వశరీరముగలవాఁడు. కేన=ఎవనిచేత? ఈశ్వరేణ=పరమేశ్వరునిచేత. ఈశ్వరేణ కథంభూతేన=పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? గృహీతానునయేన=స్వీకరింపఁబడిన ప్రార్థనగలవాఁడు. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? రతేః=రతీదేవియొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—రతేః-రత్యాః, రతేః, రత్యోః, రతీనాం. రతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ష, ఏ. గృహీతానునయేన-గృహీతః అనునయో యేన సః గృహీతానునయః, తేన గృహీతానునయేన; గృ...అనునయేన, గృ...అనునయాభ్యాం, గృ...అనునయైః. గృ...అనునయశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. కామం-కామం, కామౌ, కామాన్. కామశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రత్యర్పితస్వాంగం-స్వస్య అంగం స్వాంగం, ప్రత్యర్పితం స్వాంగం యస్య సః ప్రత్యర్పితస్వాంగః, తం ప్రత్యర్పితస్వాంగం; ప్ర...స్వాంగం, ప్ర...స్వాంగౌ, ప్ర...స్వాంగాన్. ప్ర...స్వాంగశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. ఈశ్వరేణ-ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. ఈశ్వరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. కాకుత్స్థం-కకుది తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః, కకుత్స్థస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థః, తం కాకుత్స్థం; కాకుత్స్థం, కాకుత్స్థౌ, కాకుత్స్థాన్. కాకుత్స్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆలోకయతాం-ఆలోకయతః, ఆలోకయతోః, ఆలోకయతాం. ఆలోకయచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. నృపాణాం-నౄన్ పాంతీతినృపాః, తేషాం నృపాణాం; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అ, పు, ష, బ. మనః-మనః, మనసీ, మనాంసి. మనశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ.

బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకా త్క-ర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇందుమతీనిరాశం-నిర్గతా ఆశా యస్మా త్తత్ నిరాశం, ఇందుమత్యాం నిరాశం ఇందుమతీనిరాశం; ఇందుమతీ నిరాశం, ఇ...నిరాశే, ఇ...నిరాశాని. ఇం...నిరాశశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—రతే రితి. రతేః కామప్రియాయాః, 'రతి స్స్మరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతే స్మృతే' తి విశ్వః. గృహీతానునయేన స్వీకృతప్రార్థనేన,గృహీత రత్యనునయే నేత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ఈశ్వరేణ హరేణ, ప్రత్య ర్పితస్వాంగం కామ మివ స్థితం, కాకుత్థ్స మజం, ఆలోకయతాం నృపాణాం, మనః, ఇందుమతీనిరాశం ఇందుమత్యాం నిస్పృహం, బభూవ, ఇందుమతీ సత్పతి మేన మజం విహాయ నాన్యం పరివృత్యతీతి నిశ్చిత్యే త్యర్థః. సర్వాతిశాయిసౌందర్య మస్యేతి భావః.

భావము.—రతిప్రార్థనపై ఈశ్వరప్రసాదముచేత తిరిగి పొందిన దేహము గల మన్మథునివలె నుండెడియజమహారాజును అచ్చటిరాజులు చూచి దానియందలితమయాశ ను వదలుకొనిరి.

శ్లో. వైదర్భనిర్దిష్ట మసౌ కుమారః
క్లృప్తేన సోపానపథేన మంచమ్,
శిలావిభంగై ర్మృగరాజశాబః
తుంగం నగోత్సంగ మి వారురోహ. 3

పదచ్ఛేదము.—వైదర్భనిర్దిష్టం, అసౌ, కుమారః, క్లృప్తేన, సోపానపథేన, మంచమ్, శిలావిభంగైః, మృగరాజశాబః, తుంగం, నగోత్సంగం, ఇవ, ఆరురోహ.

అర్థము.—అసౌ=ఈ, కుమారః=అజమహారాజు, వైదర్భనిర్దిష్టం-వైదర్భ=భోజ రాజుచేత, నిర్దిష్టం=చూపఁబడిన, మంచం=మంచమును, క్లృప్తేన=చేయఁబడిన, సోపాన పథేన-సోపాన=మెట్లయొక్క, పథేన=మార్గముచేత, మృగరాజశాబః-మృగరాజ=సిం హముయొక్క, శాబః=పిల్ల, శిలావిభంగైః-శిలా=పాషాణములయొక్క, విభంగైః=రీతు లచేత, తుంగం=ఉన్నతమైన, నగోత్సంగమివ-నగ = పర్వతముయొక్క, ఉత్సంగమివ= అగ్రప్రదేశమునువలె, ఆరురోహ=ఎక్కెను.

అన్వయము.—ఆరురోహ=ఎక్కెను. కః=ఎవఁడు? అసౌకుమారః=ఈ అజమహా రాజు. కం=దేనిని? మంచం=మంచమును(సకర్మకప్రయోగము). కమివ=దేనివలె?నగో త్సంగమివ = పర్వతముయొక్క అగ్రప్రదేశమునువలె. నగోత్సంగంకథంభూతం=పర్వ

తముయొక్క అగ్రప్రదేశమెట్టిది? తుంగం=ఉన్నతమైనది. కైః=వేనిచేత? శిలావిభంగైః=పాషాణములయొక్క రీతులచేత. కః=ఏది? మృగరాజశాబః=సింహముయొక్క పిల్ల. కేన=దేనిచేత? సోపానపథేన=మెట్లయొక్క మార్గములచేత. సోపానపథేన కథంభూతేన=మెట్లయొక్కమార్గ మెట్టిది? క్లృప్తేన=చేయఁబడినది. మంచం కథంభూతం=మంచమెట్టిది? వైదర్భనిర్దిష్టం=భోజరాజుచేత చూపఁబడినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—వైదర్భనిర్దిష్టం-విదర్భాణాం రాజా వైదర్భః, వైదర్భేణ నిర్దిష్టః వైదర్భనిర్దిష్టః, తం వైదర్భనిర్దిష్టం; వై...నిర్దిష్టం, వై...నిర్దిష్టౌ, వై...నిర్దిష్టాన్. వై...నిర్దిష్టశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. కుమారః - కుమారః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. క్లృప్తేన-క్లృప్తేన, క్లృప్తాభ్యాం, క్లృప్తైః. క్లృప్తశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. సోపానపథేన-సోపానానాం పంథాః సోపానపథః, తేన సోపానపథేన; సో...పథేన, సో...పథాభ్యాం, సో...పథైః. సో...పథశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. మంచం - మంచం, మంచౌ, మంచాన్. మంచశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శిలావిభంగైః-శిలానాం విభంగాః శిలావిభంగాః, తైః శిలావిభంగైః; శిలావిభంగేన, శిలావిభంగాభ్యాం, శిలావిభంగైః. శిలావిభంగశబ్దః అ, పు, తృ, బ. మృగరాజశాబః-మృగాణాం రాజా మృగరాజః, మృగరాజస్య శాబః మృగరాజశాబః; మృ..శాబః, మృ...శాబౌ, మృ...శాబాః. మృగరాజశాబశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తుంగం-తుంగం, తుంగౌ, తుంగాన్. తుంగశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నగోత్సంగం-నగచ్ఛతీతి నగః, నగస్య ఉత్సంగః నగోత్సంగః, తం నగోత్సంగం; నగోత్సంగం నగోత్సంగౌ, నగోత్సంగాన్. నగోత్సంగశబ్దః అ,పు, ద్వి, ఏ. ఇవ - అవ్య. ఆరురోహ-ఆరురోహ, ఆరురుహతుః, ఆరురుహుః. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—వైదర్భేతి. అసౌ కుమారః అజః, వైదర్భేణ భోజేన, నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం, మంచం పర్యంకం, క్లృప్తేన సువితేన, సోపానపథేన సోపానమార్గేణ, మృగరాజశాబః సింహపోతః, 'పోతః పాకోఽర్భకో డింభః పృథుకః శ్శాబకః శ్శిశుః' ఇత్యమరః శిలానాం విభంగైః భంగీభిః, తుంగం ఉన్నతం, నగోత్సంగం శైలాగ్రమివ, ఆరురోహ.

భావము —అజమహారాజు విదర్భరాజుచేఁ జూపఁబడినమంచమును సింహపుపిల్ల రాళ్లమీఁదినుండి పర్వతాగ్రము నెక్కినట్టు ఎక్కెను.

శ్లో. పరార్థ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నం
ఆసేదివా న్రత్నవ దాసనం సః,

భూయిష్ఠ మాసీ దుపమేయకాంతిః
మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన. ౪

పదచ్ఛేదము.—పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నం, ఆసేదివాన్, రత్నవత్, ఆసనం, సః, భూయిష్ఠం, ఆసీత్, ఉపమేయకాంతిః, మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా, గుహేన.

అర్థము.—పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నం-పరార్ధ్య = శ్రేష్ఠములైన, వర్ణ=నీలపీతాదివర్ణములుకలిగిన, ఆస్తరణ=కంబళాద్యాస్తరణములచేత, ఉపపన్నం=సంబంధించిన, రత్నవత్=రత్నఖచితమైన, ఆసనం=సింహాసనమును, ఆసేదివాన్=అధిష్ఠించిన, సః=ఆ అజమహారాజు, మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా-మయూర=నెమలియొక్క, పృష్ఠ=పృష్ఠప్రదేశమును, ఆశ్రయిణా=ఆశ్రయించుచునుండెడి, గుహేన=కుమారస్వామితోడ, భూయిష్ఠం=అత్యంతముగ, ఉపమేయకాంతిః-ఉపమేయ=సరిపోల్పఁదగిన, కాంతిః=కాంతిగలవాఁడు, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ అజమహారాజు (అకర్మకప్రయోగము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? ఉపమేయకాంతిః=సరిపోల్పఁదగినకాంతిగలవాఁడు. కథం=ఎట్లు? భూయిష్ఠం=అత్యంతముగ. కేన=ఎవనితోడ? గుహేన= కుమారస్వామితోడ. గుహేనకథంభూతేన=కుమారస్వామి యెట్టివాఁడు? మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా=నెమలియొక్క పృష్ఠప్రదేశమును ఆశ్రయించుచుండెడివాఁడు. సకథంభూతః=ఆ అజమహారాజెట్టివాఁడు? ఆసేదివాన్=అధిష్ఠించినవాఁడు. కిం=దేనిని? ఆసనం=సింహాసనమును. ఆసనంకథంభూతం=సింహాసనమెట్టిది? రత్నవత్=రత్నఖచితమైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? పరార్ధ్య వర్ణాస్తరణోపపన్నం=శ్రేష్ఠములైన నీలపీతాదివర్ణములుగల కంబళాద్యాస్తరణములచేత సంబంధించినది

శబ్దరూపసమాసములు.—పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నం-పరార్ధ్యాః వర్ణాః యస్య తత్ పరార్ధ్యవర్ణం, పరార్ధ్యవర్ణం చ తత్ ఆస్తరణం చ పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణం, పరా... స్తరణేన ఉపపన్నం పరా...ఉపపన్నం, తత్ పరా...ఉపపన్నం; ఉపపన్నం, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాని. పరా...ఉపపన్నశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆసేదివాన్-ఆసేదివాన్, ఆసేదివాంసౌ, ఆసేదివాంసః. ఆసేదివచ్ఛబ్దః, స, పు, ప్ర, ఏ. రత్నవత్-రత్నాని అస్మిన్ సంతీతి రత్నవత్, తత్ రత్నవత్; రత్నవత్, రత్నవతీ, రత్నవంతి. రత్నవచ్ఛబ్దః త, న, ద్వి, ఏ. ఆసనం-ఆసనం, ఆసనే, ఆసనాని. ఆసనశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భూయిష్ఠం-క్రియావిశేషణ మవ్య. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం, ఆసన్. 'అసభువీ'త్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉపమేయకాంతిః-ఉపమాతుం యోగ్యాఉపమేయా,

ఉపమేయా కాంతి ర్యస్య సః ఉపమేయకాంతిః; ఉ... కాంతిః, ఉ... కాంతీ, ఉ... కాంతయః. ఉపమేయకాంతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా-మయూరస్య పృష్ఠం మయూరపృష్ఠం, మయూరపృష్ఠం ఆశ్రయతీతి మయూరపృష్ఠాశ్రయీ, తేన మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా; ఆశ్రయిణా, ఆశ్రయిభ్యాం, ఆశ్రయిభిః. మయూరపృష్ఠాశ్రయిన్ శబ్దః న, పు, తృ, ఏ. గుహేన-గుహేన, గుహాభ్యాం, గుహైః. గుహశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పరార్ధ్యేతి. పరార్ధ్యాః శ్రేష్ఠాః వర్ణాః నీలపీతాదయో యస్య తేన, ఆస్తరణేన కంబళాదినా, ఉపపన్నం సంగతం, రత్నవత్ రత్నఖచితం, ఆసనం సింహాసనం, ఆసేదివా నధిష్ఠితవాన్, సః అజః, మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా, గుహేన సేనాన్యా, సః 'సేనానీ రగ్నిభూ ర్గుహ' ఇత్యమరః. భూయిష్ఠం అత్యంతం, ఉపమేయకాంతిః సదృశప్రభః, ఆసీత్. మయూరస్య విచిత్రరూపత్వాత్ తత్సామ్యం రత్నాసనస్య తద్వారా తదారూఢయో రపీతి భావః.

భావము.—రత్నఖచితమైనసింహాసనమునందుఁ బఱపఁబడిన శ్రేష్ఠముగురత్నకంబళముపై కూర్చున్న అజమహారాజు విచిత్రములైన రంగులుగల నెమలిపైనుండెడికుమారస్వామితో సరిపోలియుండెను.

శ్లో. తాసు శ్రియా రాజపరంపరాసు
ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః,
సహస్రధాఽఽత్మా వ్యరుచ ద్విభక్తః
పయోముచాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ. ౫

పదచ్ఛేదము.—తాసు, శ్రియా, రాజపరంపరాసు, ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః, సహస్రధా, ఆత్మా, వ్యరుచత్, విభక్తః, పయోముచాం, పఙ్క్తిషు, విద్యుతా, ఇవ.

అర్థము.—తాసు=ఆ, రాజపరంపరాసు-రాజ=రాజులయొక్క, పరంపరాసు=పంక్తులయందు, శ్రియా=కాంతిచేత, పయోముచాం=మేఘములయొక్క, పఙ్క్తిషు=శ్రేణులయందు, విద్యుతేవ=మెఱుపుచేతవలె, సహస్రధా=సహస్రప్రకారములుగ, విభక్తః=సంబంధించిన, ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః - ప్రభావిశేష=కాంతివిశేషముల యొక్క, ఉదయ=ఆవిర్భావముచేత, దుర్నిరీక్ష్యః=చూచుటకశక్యమైన, ఆత్మా=స్వరూపము, వ్యరుచత్=ప్రకాశించెను.

అన్వయము.—వ్యరుచత్=ప్రకాశించెను. కః=ఏది? ఆత్మా=స్వరూపము. అనఁగా కాంతిస్వరూపము (సకర్మ...ము). ఆత్మాకథంభూతః=స్వరూపమెట్టిది? ప్రభావిశేషో

దయదుర్నిరీక్ష్యః=కాంతివిశేషముయొక్క ఆవిర్భావముచేతఁ జూచుటకశక్యమైనది. పునః కథంభూతః=ఇంక నెట్టిది? విభక్తః=సంబంధించినది. కథం=ఎట్లు? సహస్రధా=సహస్రప్రకారములుగ. కయేవ=దేనిచేతవలె? విద్యుతేవ=మెఱుపుచేతవలె. కాసు=వేనియందు? పఙ్క్తిషు=శ్రేణులయందు. కేషాం=వేనియొక్క? పయోముచాం=మేఘములయొక్క. కయా=దేనిచేత? శ్రియా=కాంతిచేత. కాసు=వేనియందు? తాసు = ఆ, రాజపరంపరాసు=రాజులయొక్క పంక్తులయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాసు-తస్యాం, తయోః, తాసు. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, స, బ. శ్రియా-శ్రియా, శ్రీభ్యాం, శ్రీభిః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, ఏ. రాజపరంపరాసు-రాజ్ఞాం పరంపరాః రాజపరంపరాః, తాసు రాజపరంపరాసు; పరంపరాయాం, పరంపరయోః, పరంపరాసు. రాజపరంపరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః-ప్రభాయాః విశేషః ప్రభావిశేషః, ప్రభావిశేషస్య ఉదయః ప్రభావిశేషోదయః, దుఃఖేన నిరీక్షితుం శక్యః దుర్నిరీక్ష్యః, ప్రభావిశేషోదయేన దుర్నిరీక్ష్యః ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః; దుర్నిరీక్ష్యః, దుర్నిరీక్ష్యౌ, దుర్నిరీక్ష్యాః. ప్రభా...దుర్నిరీక్ష్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సహస్రధా-ధాలంత మవ్య. ఆత్మా-ఆత్మా, ఆత్మానౌ, ఆత్మానః. ఆత్మన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. వ్యరుచత్-వ్యరుచత్, వ్యరుచతాం, వ్యరుచన్. విపూర్వకాత్ 'రుచ దీప్తావభిప్రీతౌ చే' త్యేతస్మాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విభక్తః-విభక్తః, విభక్తౌ, విభక్తాః. విభక్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పయోముచాం-పయాంసి ముంచంతీతి పయోముచః, తేషాం పయోముచాం; పయోముచః, పయోముచోః, పయోముచాం. పయోముక్ఛబ్దః చ, పు, ష, బ. పఙ్క్తిషు-పఙ్క్త్యాం, పఙ్క్త్యోః, పఙ్క్తిషు. పఙ్క్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స. బ. విద్యుతా-విద్యుతా, విద్యుద్భ్యాం, విద్యుద్భిః. విద్యుచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఇవ-అ.

వ్యాఖ్యా.—తాస్వితి. తాసు రాజపరంపరాసు, శ్రియా కాంత్యా కర్త్ర్యా, తేజోవిశేషేణేత్యర్థః. పయోముచాం మేఘానాం, పఙ్క్తిషు, విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః, తరంగేషు తరణి రివ స్వయ మేక ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంత ఇత్యర్థః. ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన, దుర్నిరీక్ష్యః దుర్దర్శనః, ఆత్మా శ్రియ స్స్వరూపం వ్యరుచత్ వ్యద్యోతిష్ట. 'ద్యుద్భ్యోలు' ఙీతి పరస్మైపదం. ద్యుతాదిత్వాత్ ప్లేరఙా దేశః. అస్మిన్ సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాంతలక్ష్మీకత యా తేషాం కిమపి దురాసదం తేజఃప్రాదురాసీ దిత్యర్థః.

భావము.—ఆరాజసమూహములో ప్రతిరాజుయొక్క కాంతి యొకటిగా పరిణమించి మేఘపంక్తులలో ననేకముగఁ బుట్టి యొకటిగఁ గనుపడెడు మెఱుపువలెఁ జూడ నశక్యముగ నుండెను.

శ్లో. తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానా
ముదారనైపథ్యభృతాం స మధ్యే,
రరాజ ధామ్నా రఘుసూను రేవ
కల్పద్రుమాణా మివ పారిజాతః. ౬

పదచ్ఛేదము.—తేషాం, మహార్హాసనసంస్థితానాం, ఉదారనైపథ్యభృతాం, సః, మధ్యే, రరాజ, ధామ్నా, రఘుసూనుః, ఏవ, కల్పద్రుమాణాం, ఇవ, పారిజాతః.

అర్థము.—మహార్హాసనసంస్థితానాం-మహార్హ=శ్రేష్ఠములైన, ఆసన=సింహాసనములయందు, సంస్థితానాం=ఉండెడివారై, ఉదారనైపథ్యభృతాం-ఉదార=ప్రకాశించుచుండెడి, నైపథ్య=అలంకారములను, భృతాం=ధరించుకొనియుండెడి, తేషాం=ఆరాజులయొక్క, మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు, కల్పద్రుమాణాం=కల్పవృక్షముయొక్క, మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు, పారిజాతఇవ=పారిజాతవృక్షముపలె, సః=ఆ, రఘుసూనురేవ=అజమహారాజే, ధామ్నా=తేజస్సుచేత, రరాజ=ప్రకాశించెను.

అన్వయము.—రరాజ=ప్రకాశించెను. కఏవ=ఎవఁడే? సరఘుసూనురేవ=ఆఅజమహారాజే(అకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? ధామ్నా=తేజస్సుచేత. కఇవ=దేనిపలె? పారిజాతఇవ=పారిజాతవృక్షముపలె. కస్మిన్=దేనియందు? మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు. కేషాం=దేనియొక్క? కల్పద్రుమాణాం=కల్పవృక్షములయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు. కేషాం=ఎవరియొక్క? తేషాం=ఆరాజులయొక్క. తేషాం కథంభూతానాం=ఆరాజులెట్టివారు? ఉదారనైపథ్యభృతాం=ప్రకాశించుచుండెడి అలంకారములను ధరించుకొనియుండెడివారు. పునః కథంభూతానాం=ఇంకయునెట్టివారు? మహార్హాసనసంస్థితానాం=శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములయందు నుండెడివారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తేషాం-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. మహార్హాసనసంస్థితానాం-మహార్హాణి చ తాని ఆసనాని చ మహార్హాసనాని, మహార్హాసనేషు సంస్థితాః మహార్హాసనసంస్థితాః, తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాం; సంస్థితస్య, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. మహా..సంస్థితశబ్దః అ, పు, ష, బ. ఉదారనైపథ్యభృతాం-ఉదారాణిచ తాని నైపథ్యాని చ ఉదారనైపథ్యాని, ఉదారనైపథ్యాని బిభ్రతీతి ఉదారనైపథ్యభృతః, తేషాం ఉదార...భృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ఉదార...భృచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మధ్యే-మధ్యే, మధ్యయోః, మధ్యేషు. మధ్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. రరాజ-రరాజ, రేజతుః, రేజుః. 'రాజృదీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమ

పురుషైకవచనాంతః. ధామ్నా-ధామ్నా, ధామభ్యాం, ధామభిః. ధామన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ. రఘుసూనుః-రఘోః సూనుః రఘుసూనుః; సూనుః, సూనూ, సూనవః. రఘుసూను శబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. కల్పద్రుమాణాం-కల్పయంతీతి కల్పాః, కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమాః, తేషాం కల్పద్రుమాణాం; ద్రుమస్య, ద్రుమయోః, ద్రుమాణాం. కల్పద్రుమశబ్దః అ, పు, ష, బ. ఇవ-అవ్య. పారిజాతః-పారిజాతః, పారిజాతౌ, పారిజాతాః. పారిజాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తేషామితి. మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం. ఉదారనైపథ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం, రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే, పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ. 'పంచైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతకః' ఇత్యమరః, స రఘుసూనురేవ; ధామ్నా తేజసా, రరాజ, 'భూమ్నే' తిపాఠే అతిశయేనేత్యర్థః అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషవచనోఽపి కల్పయంతి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యాసురద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయం. కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమాః ఇతి విగ్రహః.

భావము.—శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములపై విశేషాలంకారములతోఁ గూర్చున్న రాజులలో అజమహారాజు అతిశయకాంతిచేత కల్పవృక్షములలో పారిజాతవృక్షము వలె ప్రకాశించెను.

శ్లో. నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మి
న్విహాయ సర్వాన్నృపతీన్నిపేతుః,
మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షా
గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః. ౭

పదచ్ఛేదము.—నేత్రవ్రజాః, పౌరజనస్య, తస్మిన్, విహాయ, సర్వాన్, నృపతీన్, నిపేతుః, మదోత్కటే, రేచితపుష్పవృక్షాః, గంధద్విపే, వన్యే, ఇవ, ద్విరేఫాః.

అర్థము.—పౌరజనస్య - పౌర=పట్టణమునందుండెడి, జనస్య=జనముయొక్క, నేత్రవ్రజాః=నయనసంఘములు, సర్వాన్=సమస్తమైన, నృపతీన్=రాజులను, విహాయ=విడచి, తస్మిన్=ఆ అజమహారాజునందు, మదోత్కటే-మద=మదముచేత, ఉత్కటే=ఉద్భిన్నగండస్థలముగల, వనే=వనమందుఁ బుట్టిన, గంధద్విపే=గంధప్రధానగజమునందు, రేచితపుష్పవృక్షాః-రేచిత=రిక్తముగ చేయఁబడిన, పుష్ప=పుష్పములయొక్క, వృక్షాః=వృక్షములుగలిగిన, ద్విరేఫాఇవ=భృంగములువలె, నిపేతుః=పడినవి.

శ్లో. తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానా
ముదారనైపథ్యభృతాం స మధ్యే,
రరాజ ధామ్నా రఘుసూను రేవ
కల్పద్రుమాణా మివ పారిజాతః. ౬

పదచ్ఛేదము.—తేషాం, మహార్హాసనసంస్థితానాం, ఉదారనైపథ్యభృతాం, సః, మధ్యే, రరాజ, ధామ్నా, రఘుసూనుః, ఏవ, కల్పద్రుమాణాం, ఇవ, పారిజాతః.

అర్థము —మహార్హాసనసంస్థితానాం-మహార్హ=శ్రేష్ఠములైన, ఆసన=సింహాసనములయందు, సంస్థితానాం=ఉండెడివారై, ఉదారనైపథ్యభృతాం-ఉదార=ప్రకాశించుచుండెడి, నైపథ్య=అలంకారములను, భృతాం=ధరించుకొనియుండెడి, తేషాం=ఆరాజులయొక్క, మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు, కల్పద్రుమాణాం=కల్పవృక్షముయొక్క, మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు, పారిజాతఇవ=పారిజాతవృక్షమువలె, సః=ఆ, రఘుసూనురేవ=అజమహారాజే, ధామ్నా=తేజస్సుచేత, రరాజ=ప్రకాశించెను.

అన్వయము.—రరాజ=ప్రకాశించెను. కఏవ=ఎవఁడే? సరఘుసూనురేవ=ఆఅజమహారాజే(అకర్మకప్రయోగము). కేన=దేనిచేత? ధామ్నా=తేజస్సుచేత. కఇవ=దేనివలె? పారిజాతఇవ=పారిజాతవృక్షమువలె. కస్మిన్=దేనియందు? మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు. కేషాం=వేనియొక్క? కల్పద్రుమాణాం=కల్పవృక్షములయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? మధ్యే=మధ్యప్రదేశమునందు. కేషాం=ఎవరియొక్క? తేషాం=ఆరాజులయొక్క. తేషాం కథంభూతానాం=ఆరాజులెట్టివారు? ఉదారనైపథ్యభృతాం=ప్రకాశించుచుండెడి అలంకారములను ధరించుకొనియుండెడివారు. పునఃకథంభూతానాం=ఇంకయు నెట్టివారు? మహార్హాసనసంస్థితానాం=శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములయందు నుండెడివారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తేషాం-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, బ. మహార్హాసనసంస్థితానాం-మహార్హాణి చ తాని ఆసనాని చ మహార్హాసనాని, మహార్హాసనేషు సంస్థితాః మహార్హాసనసంస్థితాః, తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాం; సంస్థితస్య, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. మహా..సంస్థితశబ్దః అ, పు, ష, బ. ఉదారనైపథ్యభృతాం-ఉదారాణిచ తాని నైపథ్యాని చ ఉదారనైపథ్యాని, ఉదారనైపథ్యాని బిభ్రతీతి ఉదారనైపథ్యభృతః, తేషాం ఉదార...భృతాం; భృతః, భృతోః, భృతాం. ఉదార...భృచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ప్ర, ఏ.మధ్యే-మధ్యే, మధ్యయోః, మధ్యేషు. మధ్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. రరాజ-రరాజ, రేజతుః, రేజుః. 'రాజృదీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమ

పురుషైకవచనాంతః. ధామ్నా-ధామ్నా,ధామభ్యాం, ధామభిః. ధామన్ శబ్దః న, న, తృ, ఏ. రఘుసూనుః-రఘోః సూనుః రఘుసూనుః;సూనుః,సూనూ,సూనవః.రఘుసూను శబ్దః ఉ,పు, ప్ర, ఏ.ఏవ-అవ్య.కల్పద్రుమాణాం-కల్పయంతీతి కల్పాః,కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమాః,తేషాం కల్పద్రుమాణాం;ద్రుమః,ద్రుమౌ,ద్రుమాః,ద్రుమాణాం.కల్పద్రుమశబ్దః అ,పు, ష, బ. ఇవ-అవ్య. పారిజాతః-పారిజాతః, పారిజాతౌ, పారిజాతాః. పారిజాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తేషామితి. మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం.ఉదారనైపథ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం,రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే, పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ.'పంచైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతకః' ఇత్యమరః, స రఘుసూనురేవ; ధామ్నా తేజసా, రరాజ, 'భూమ్నే' తిపాఠే అతిశయేనేత్యర్థః అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషవచనోఽపి కల్పయంతి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యా సురద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా ప్రయుక్తఇత్యనుసంధేయం. కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమాః ఇతి విగ్రహః.

భావము.—శ్రేష్ఠములైన సింహాసనములపై విశేషాలంకారములతోఁ గూర్చున్నరాజులలో అజమహారాజు అతిశయకాంతిచేత కల్పవృక్షములలో పారిజాతవృక్షమువలె ప్రకాశించెను.

శ్లో. నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్
విహాయ సర్వా న్నృపతీ న్నిపేతుః,
మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షా
గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః. ౭

పదచ్ఛేదము.—నేత్రవ్రజాః, పౌరజనస్య, తస్మిన్, విహాయ, సర్వాన్,నృపతీన్, నిపేతుః, మదోత్కటే, రేచితపుష్పవృక్షాః, గంధద్విపే, వన్యే, ఇవ, ద్విరేఫాః.

అర్థము.—పౌరజనస్య - పౌర=పట్టణమునందుండెడి, జనస్య=జనముయొక్క, నేత్రవ్రజాః=నయనసంఘములు, సర్వాన్=సమస్తమైన, నృపతీన్=రాజులను, విహాయ=విడచి, తస్మిన్=ఆ అజమహారాజునందు, మదోత్కటే-మద=మదముచేత, ఉత్కటే=ఉద్భిన్నగండస్థలముగల, వనే=వనమందుఁబుట్టిన, గంధద్విపే=గంధప్రధానగజమునందు, రేచితపుష్పవృక్షాః-రేచిత=రిక్తముగచేయఁబడిన, పుష్ప=పుష్పములయొక్క, వృక్షాః=వృక్షములుగలిగిన, ద్విరేఫాఇవ=భృంగములువలె, నిపేతుః=కడినవి.

ఆకాంక్ష.—నిపేతుః=పడినవి. కే=ఏవి? నేత్రవ్రజాః=నయనసంఘములు (అక్రమక...ము). కఇవ=వేనివలె? ద్విరేఫాఇవ=భృంగములువలె. ద్విరేఫాఃకథంభూతాః=భృంగములెట్టివి? రేచితపుష్పవృక్షాః=రిక్తముగ చేయఁబడిన పుష్పములయొక్క వృక్షములుగలవి. కస్మిన్=దేనియందు? గంధద్విపే=గంధప్రధానగజమునందు, గంధద్విపే కథంభూతే=గంధప్రధానగజమెట్టిః? వన్యే=వనమందుబుట్టినది. పునఃకథంభూతే=ఇంకయు నెట్టిది? మదోత్కటే=మదము చేత ఉద్భిన్నగండస్థలములుగలిగినది. కస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్=ఆఅజమహారాజునందు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? విహాయ=విడిచి. కాన్=ఎవరిని?నృపతీన్=రాజులను. నృపతీన్ కథంభూతాన్=రాజులెట్టివారు?సర్వాన్=సమస్తమైనవారు. కస్య=దేనియొక్క? పౌరజనస్య=పట్టణమునందుండెడి జనముయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—నేత్రవ్రజాః - నేత్రాణాం వ్రజాః నేత్రవ్రజాః; వ్రజః, వ్రజౌ, వ్రజాః. నేత్రవ్రజశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. పౌరజనస్య - పురే భవః, పౌరః, పౌర శ్చాసౌ జనశ్చ పౌరజనః, తస్య పౌరజనస్య; జనస్య, జనయోః, జనానాం. పౌరజనశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. తస్మిన్ - తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. విహాయ-ల్యబంత మవ్య. సర్వాన్-సర్వం, సర్వౌ, సర్వాన్. సర్వశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. నృపతీన్-నృణాం పతయః నృపతయః తాన్ నృపతీన్;నృపతిం, నృపతీ, నృపతీన్. నృపతిశబ్దః ఇ,పు,ద్వి,బ. నిపేతుః-నిపపాత, నిపేతతుః; నిపేతుః, నిపూర్వకాత్ 'పత్లృ గతౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషబహువచనాంతః. మదోత్కటే-ఉద్భిన్నః కటో యస్య సః ఉత్కటః, మదేన ఉత్కటః మదోత్కటః, తస్మిన్ మదోత్కటే; ఉత్కటే, ఉత్కటయోః, ఉత్కటేషు. మదోత్కటశబ్దః అ, పు, స, ఏ. రేచితపుష్పవృక్షాః-పుష్పాణాం వృక్షాః పుష్పవృక్షాః,రేచితాః పుష్పవృక్షాః యైస్తేరేచితపుష్పవృక్షాః;వృక్షః,వృక్షౌ,వృక్షాః. రేచితపుష్పవృక్షశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. గంధద్విపే-ద్వాభ్యాం పిబతీతి ద్విపః, గంధం ప్రధానశ్చాసౌద్విపశ్చ గంధద్విపః, తస్మిన్ గంధద్విపే; ద్విపే,ద్విపయోః, ద్విపేషు. గంధద్విపశబ్దః అ, పు, స, ఏ. వన్యే-వనే భవః వన్యః, తస్మిన్ వన్యే; వన్యే, వన్యయోః, వన్యేషు. వన్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ఇవ-అవ్య. ద్విరేఫాః-ద్వౌరేఫౌ యేషాం తే ద్విరేఫాః; ద్విరేఫః, ద్విరేఫౌ, ద్విరేఫాః. ద్విరేఫశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్య.—నేత్రేతి. పౌరజనస్య, నేత్రవ్రజాః నయనసమూహాః, సర్వాన్ నృపతీన్, విహాయ, తస్మిన్ అజే, నిపేతుః. స ఏవ సర్వోత్తమో దదృశ ఇత్యర్థః. కథమివ, మదోత్కటే మదోద్భిన్నగండే, నిర్ఝరేవా, వన్యే గంధద్విపే గంధప్రధానే గజే, రేచితాః రిక్తీకృతాః, పుష్పాణాం వృక్షా యైస్తే, త్యక్తపుష్పవృక్షా ఇత్యర్థః. ద్విరేఫాః భృంగా ఇవ, వన్యవిశేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభవార్థం కృతం.

భావము.—వృక్షములలోనిపుష్పములరసమును పానముసేయుచునుండెడి తుమ్మెదలు అడవిమదపుటేనుఁగును జూచినపుడు పుష్పములను విడిచి ఆయేనుఁగుయొక్క మదజలముపై వ్రాలెడిరీతిని ఇతరరాజులయందలి యూరిజనులదృష్టి యారాజులనందఱిని విడిచి అజమహారాజునందే వ్రాలెను.

అవ. అథేతి పురేతి మనుష్యేతి చ త్రిభిః కులకమాహ:—

శ్లో. అథ స్తుతే వందిభిరన్వయజ్ఞైః
సోమార్కవంశ్యే నరదేవలోకే,
సంచారితే చాగరుసారయోనౌ
ధూపే సముత్సర్పతి వైజయంతీః. ౧

పదచ్ఛేదము —అథ, స్తుతే, వందిభిః, అన్వయజ్ఞైః, సోమార్కవంశ్యే, నరదేవలోకే, సంచారితే, చ, అగరుసారయోనౌ, ధూపే, సముత్సర్పతి, వైజయంతీః.

అర్థము.—అథ=అనంతరమునందు, అన్వయజ్ఞైః=రాజవంశాభిజ్ఞులైన, వందిభిః=స్తుతిపాఠకులచేత, సోమార్కవంశ్యే=చంద్రసూర్యవంశములయందుఁబుట్టిన, నరదేవలోకే = రాజజనము, స్తుతేసతి=స్తోత్రముచేయఁబడిన దగుచుండఁగ, సంచారితే = అంతట ప్రసరింపచేయఁబడిన, అగరుసారయోనౌ-అగరుసార = కృష్ణాగరుశ్రేష్ఠమే, యోనౌ = కారణముగఁగలిగిన, ధూపేచ=ధూపమును, వైజయంతీః=పతాకములను,సముత్సర్పతిసతి=వ్యాపించుచుండఁగ.

ఆకాంక్ష.—కథంభూతేసతి=ఎటువంటిదగుచుండఁగ? సముత్సర్పతిసతి=వ్యాపించుచుండఁగ. కాః=వేనిని? వైజయంతీః=పతాకములను. కస్మింశ్చ=ఏదియు? ధూపేచ=ధూపమును. ధూపేకథంభూతే=ధూపమెట్టిది? అగరుసారయోనౌ = కృష్ణాగరుశ్రేష్ఠమే కారణముగఁగలిగినది. పునఃకథంభూతే=ఇంకయునెట్టిది? సంచారితే = అంతట ప్రసరింపచేయఁబడినది. కథంభూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండఁగ? స్తుతేసతి = స్తోత్రముచేయఁబడినదగుచుండఁగ. కస్మిన్=ఏది?నరదేవలోకే=రాజజనము.నరదేవలోకేకథంభూతే=రాజజనమెట్టిది? సోమార్కవంశ్యే=చంద్రసూర్యవంశములయందుబుట్టినది. కైః=ఎవరిచేత? వందిభిః=స్తుతిపాఠకులచేత. వందిభిఃకథంభూతైః=స్తుతిపాఠకులెట్టివారు? అన్వయజ్ఞైః=రాజవంశాభిజ్ఞులయినవారు. కదా=ఎపుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. స్తుతే-స్తుతే, స్తుతయోః, స్తుతేషు. స్తుతశబ్దః అ, పు, స, ఏ. వందిభిః-వందినా, వందిభ్యాం, వందిభిః. వందిన్‌శబ్దః న, పు,

తృ, బ. అన్వయజ్ఞైః-అన్వయాన్ జానంతీతి అన్వయజ్ఞాః, తైః అన్వయజ్ఞైః; అన్వయజ్ఞేన, అన్వయజ్ఞాభ్యాం, అన్వయజ్ఞైః. అన్వయజ్ఞశబ్దః అ, పు, తృ, బ. సోమార్కవంశ్యే-సోమశ్చ అర్కశ్చ సోమార్కౌ, సోమార్కయోః వంశౌ సోమార్కవంశౌ, సోమార్కవంశయోః భవః సోమార్కవంశ్యః, తస్మిన్ సోమార్కవంశ్యే; వంశ్యే, వంశ్యయోః, వంశ్యేషు. సోమార్కవంశ్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. నరదేవలోకే-నరాణాం దేవః నరదేవః నరదేవశ్చాసౌ లోకశ్చ నరదేవలోకః, తస్మిన్ నరదేవలోకే; లోకే, లోకయోః, లోకేషు. నరదేవలోకశబ్దః అ, పు, స, ఏ. సంచారితే-సంచారితే, సంచారితయోః, సంచారితేషు. సంచారితశబ్దః అ,పు,స,ఏ. చ-అవ్య. అగరుసారయోనౌ-అగరోస్సారః అగరుసారః, అగరుసారః యోనిర్యస్య సః అగరుసారయోనిః, తస్మిన్ అగరుసారయోనౌ; యోనౌ, యోన్యోః, యోనిషు అగరుసారయోనిశబ్దః అ,పు,స,ఏ. ధూపే-ధూపే, ధూపయోః, ధూపేషు. ధూపశబ్దః అ, పు, స,ఏ. సముత్సర్పతి-సముత్సర్పతి, సముత్సర్పతోః, సముత్సర్పత్సు. సముత్సర్పచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. వైజయంతీః - వైజయంతీం, వైజయంత్యౌ, వైజయంతీః. వైజయంతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా — అథేతి. అథ, అన్వయజ్ఞైః రాజవంశాభిజ్ఞైః, వందిభిస్స్తుతిపాఠకైః, 'వందినస్స్తుతిపాఠకాః' ఇత్యమరః. సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవంశభవే, నరదేవలోకే రాజలోకే, స్తుతే సతి, వివేశేత్యుత్తరేణ సంబంధః, ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. సంచారితే సమంతాత్ప్రసారితే, అగరుసారః యోనిః కారణంయస్య తస్మిన్ ధూపే చ. వైజయంతీః పతాకాః, సముత్సర్పతి సతి.

భావము — పిమ్మట వందిమాగధులు సూర్యచంద్రవంశములయందుఁ బుట్టిన ఆయారాజులయొక్క వంశావళులను బిరుదులను పొగడసాగిరి. అగరుధూపములు టెక్కెములనంటి సర్వత్ర వ్యాపించుచునుండఁగా.

శ్లో. పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం కలాపినా ముద్ధతనృత్తహేతౌ.
ప్రాధ్మాతశంఖే పరితో దిగంతాన్ తూర్యస్వనే మూర్ఛతి మంగళార్థే.

పదచ్ఛేదము — పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం, కలాపినాం, ఉద్ధతనృత్తహేతౌ, ప్రాధ్మాతశంఖే, పరితః, దిగంతాన్, తూర్యస్వనే, మూర్ఛతి, మంగళార్థే.

అర్థము.— పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం-పుర=పట్టణముయొక్క, ఉపకంఠ=సమీపమునందలి, ఉపవన=ఉద్యానవనములే, ఆశ్రయాణాం=స్థానములుగాఁగల, కలాపినాం=నెమళ్లకు, ఉద్ధతనృత్తహేతౌ-ఉద్ధత=అధికమైన, నృత్త=నాట్యమునకు, హేతౌ=కారణమైన, ప్రాధ్మాతశంఖే-ప్రాధ్మాత=ఊఁదఁబడిన, శంఖే=శంఖముగల, మంగళార్థే-మంగళ=శుభమే, అర్థే=ప్రయోజనముగాఁగల, తూర్యస్వనే-తూర్య=వాద్యములయొక్క,

స్వనే=ధ్వని, పరితః=అంతట,దిగంతాన్-దిక్=దిక్కులయొక్క,అంతాన్=అగ్రభాగ
ములను, మూర్ఛతిసతి=వ్యాపించుచుండఁగా.

ఆకాంక్ష.—కథంభూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండఁగ? మూర్ఛతిసతి=వ్యాపించుచునుం
డఁగా. కాన్=వేనిని? దిగంతాన్-దిక్=దిక్కులయొక్క,అంతాన్=అగ్రభాగములను.
కుత్ర=ఎక్కడ? పరితః=అంతట.కస్మిన్=ఏది? తూర్యస్వనే=వాద్యములయొక్క ధ్వని.
తూర్యస్వనే కథంభూతే=వాద్యములయొక్క ధ్వనియెట్టిది? మంగళార్థే=శుభమే ప్రయో
జనముగాఁగలిగినది. పునఃకథంభూతే=ఇంకయుమెట్టిది? ఉద్ధతనృత్తహేతౌ=అధికమైన
నాట్యమునకు గారణమైనది. కేషాం = వేనికి? కలాపినాం = నెమళ్లకు. కలాపినాం
కథంభూతానాం=నెమళ్లెట్టివి? పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం = పట్టణముయొక్క
సమీపమునందలి ఉద్యానవనములే స్థానములుగాఁ గలిగినవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం-పురస్య ఉపకంఠః
పురోపకంఠః, పురోపకంఠే ఉపవనాని పురోపకంఠోపవనాని, పురో ... వనాని
ఆశ్రయా యేషాంతే పురో...శ్రయాః, తేషాం పురో...శ్రయాణాం; ఆశ్ర
యస్య, ఆశ్రయయోః, ఆశ్రయాణాం. పురో...శ్రయశబ్దః అ, పు, ష, బ. కలాపి
నాం-కలాపః ఏషా మస్తీతి కలాపినః, తేషాం కలాపినాం; కలాపినః, కలాపినోః,
కలాపినాం. కలాపిన్‌శబ్దః న,పు, ష, బ ఉద్ధతనృత్తహేతౌ-ఉద్ధతం చ తత్ నృత్యం
చ, ఉద్ధతనృత్తం, ఉద్ధతనృత్తస్య హేతుః ఉద్ధతనృత్తహేతుః, తస్మిన్ ఉద్ధతనృత్త
హేతౌ; హేతౌ, హేత్వోః, హేతుషు. ఉద్ధతనృత్తహేతుశబ్దః ఉ, పు, స, ఏ.
ప్రాధ్మాతశంఖే-ప్రాధ్మాతాః శంఖాః యస్మిన్ సః ప్రాధ్మాతశంఖః,తస్మిన్ ప్రాధ్మాత
శంఖే; శంఖే, శంఖయోః, శంఖేషు. ప్రాధ్మాతశంఖశబ్దః అ, పు,స, ఏ. పరితః-అవ్య.
దిగంతాన్-దిశామంతాః దిగంతాః, తాన్ దిగంతాన్; అంతం, అంతౌ, అంతాన్.
దిగంతశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. తూర్యస్వనే-తూర్యాణాం స్వనః తూర్యస్వనః,తస్మిన్
తూర్యస్వనే; తూర్యస్వనే, తూర్యస్వనయోః, తూర్యస్వనేషు. తూర్యస్వనశబ్దః
అ, పు, స, ఏ. మూర్ఛతి-మూర్ఛతి, మూర్ఛతోః, మూర్ఛత్సు. మూర్ఛచ్ఛబ్దః త,పు,
స, ఏ. మంగళార్థే-మంగళ మేవ అర్థో యస్య సః మంగళార్థః, తస్మిన్ మంగళార్థే;
అర్థే, అర్థయోః, అర్థేషు. మంగళార్థశబ్దః అ, పు, స, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పురేతి. కించ పురస్యోపకంఠే సమీపే, ఉపవనాని ఆశ్రయా
యేషాం తేషాం, కలాపినాం బర్హిణాం, ఉద్ధతనృత్తహేతౌ మేఘధ్వనిసాదృశ్యా
దుత్కృష్టతాండవకారణే, ప్రాధ్మాతాః శంఖాః యస్మిన్,మంగళార్థే మంగళప్రయో
జనే, తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే, పరితో దిగంతాన్, మూర్ఛతి వ్యాప్నువతి సతి.

భావము.—శంఖము లూదఁబడినవి. మంగళవాద్యములు వాయింపఁబడినవి. వీనియతిశయధ్వనులు దిక్కులయం దంతట వ్యాపించినవి సమీపమునం దుద్యానవనములం దుండిన నెమళ్లు ఈధ్వనిని మేఘధ్వనిగ భావించుచు నృత్యములఁ జేయుచుండినవి.

శ్లో. మనుష్యవాహ్యం చతురంతయాన
మధ్యాస్య కన్యా పరివారశోభి,
వివేశ మంచాంతరరాజమార్గం
పతింవరా క్లృప్తవివాహవేషా. ౧౦

పదచ్ఛేదము.—మనుష్యవాహ్యం, చతురంతయానం, అధ్యాస్య, కన్యా, పరివారశోభి, వివేశ, మంచాంతరరాజమార్గం, పతింవరా, క్లృప్తవివాహవేషా.

అర్థము.—పతింవరా=పతిని వరించుచుండెడి, క్లృప్తవివాహవేషా-క్లృప్త=చేయఁబడిన, వివాహ=వివాహోచితమైన, వేషా=అలంకారముగలిగిన, కన్యా=ఇందుమతీదేవి, మనుష్యవాహ్యం-మనుష్య=మనుష్యులచేత, వాహ్యా=వహింపఁబడిన, పరివారశోభి-పరివార=సేవకజనముచేత, శోభి = ప్రకాశించుచుండునట్టి, చతురంతయానం=పాలకిని, అధ్యాస్య=ఎక్కి, మంచాంతరరాజమార్గం-మంచ=మంచములయొక్క, అంతర = మధ్యప్రదేశమునందలి, రాజమార్గం=రాజవీథిని, వివేశ=ప్రవేశించెను.

ఆకాంక్ష.—వివేశ=ప్రవేశించెను. కా=ఎవతె? కన్యా=ఇందుమతీదేవి. కం=దేనిని? మంచాంతరరాజమార్గం - మంచ = మంచములయొక్క, అంతర = మధ్యప్రదేశమునందలి, రాజమార్గం = రాజవీథిని (సకర్మ ... ము). కింకృత్వా = ఏమి చేసి? అధ్యాస్య = ఎక్కి. కిం = దేనిని? చతురంతయానం = పాలకిని. చతురంతయానం కథంభూతం = పాలకి ఎట్టిది? పరివారశోభి = సేవకజనముచేత ప్రకాశించుచుండునట్టిది. పునఃకథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? మనుష్యవాహ్యం = మనుష్యులచేత వహింపఁబడినది. కన్యాకథంభూతా=ఇందుమతీదేవియెట్టిది? క్లృప్తవివాహవేషా=చేయఁబడినవివాహోచితమైన అలంకారముగలది. పునఃకథంభూతా=ఇంకయు నెట్టిది? పతింవరా=పతిని వరించుచుండునట్టిది.

శబ్దరూపసమాసములు.—మనుష్యవాహ్యం-మనుష్యైః వాహ్యం మనుష్యవాహ్యం,తత్ మనుష్యవాహ్యం; వాహ్యం, వాహ్యే, వాహ్యాని. మనుష్యవాహ్యశబ్దః అ,న, ద్వి, ఏ. చతురంతయానం-చత్వారః అంతాః యస్య తత్ చతురంతం, చతురంతంచ తత్ యానంచ చతురంతయానం, తత్ చతురంతయానం; యానం, యానే, యానాని.

చతురంతయానశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అధ్యాస్య-ల్యబంత మవ్య. కన్యా-కన్యా, కన్యే, కన్యాః. కన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పరివారశోభి-పరివారేణ శోభత ఇతి పరివార శోభి, తత్ పరివారశోభి; శోభి, శోభినీ, శోభీని. పరివారశోభిన్ శబ్దః న, న, ద్వి, ఏ. వివేశ-వివేశ, వివిశతుః, వివిశుః. 'విశ ప్రవేశన' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మంచాంతరరాజమార్గం-మంచానాం అంతరం మంచాంతరం, రాజ్ఞాం మార్గః రాజమార్గః, మంచాంతరే రాజమార్గః మంచాంతరరాజమార్గః, తం మంచా... మార్గం; మార్గం, మార్గౌ, మార్గాన్. మంచా... మార్గశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పతింవరా-పతింవృణోతీతి పతింవరా; పతింవరా, పతింవరే, పతింవరాః. పతింవరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. క్లృప్తవివాహవేషా-వివాహోచిత శ్చాసౌ వేషశ్చ వివాహవేషః, క్లృప్తః వివాహవేషః యయా సా క్లృప్తవివాహవేషా; వేషా, వేషే, వేషాః. క్లృప్తవివాహవేషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—మనుష్యేతి. పతిం వృణోతీతి పతింవరా స్వయంవరా, 'పతింవరాచ వర్యా' ఇత్యమరః. 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృ'జీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః. క్లృప్త వివాహవేషా కన్యా ఇందుమతీ మనుష్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి చతురంతయానం చతురశ్రవాహనం శిబికాం, అధ్యాస్యాధిరుహ్య, మంచాంతరే మంచమధ్యే యో రాజమార్గః తం, వివేశ.

భావము.—మగనివరియించెడునిమిత్తము ఇందుమతీదేవి వివాహోచితంబు లగు నలంకారములను ధరియించుకొని మేనామీఁద నెక్కి పరిజనములోఁ గూడ ఆమంచముల మధ్యమున రాజమార్గములోఁ బ్రవేశించెను.

శ్లో. తస్మిన్ విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయే నేత్రశతైకలక్ష్యే,
నిపేతు రంతఃకరణై ర్నరేంద్రా దేహైః స్థితాః కేవల మాసనేషు.

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, విధానాతిశయే, విధాతుః, కన్యామయే, నేత్రశతైకలక్ష్యే, నిపేతుః, అంతఃకరణైః, నరేంద్రాః, దేహైః, స్థితాః, కేవలం, ఆసనేషు.

అర్థము.— నేత్రశతైక లక్ష్యే-నేత్ర=నయనములయొక్క, శత=అనేకములకు, ఏక=ముఖ్యముగ, లక్ష్యే=దర్శనార్హమైన, కన్యామయే=కన్యారూపమైన, తస్మిన్=ఆ, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, విధానాతిశయే=సృష్టివిశేషమునందు, నరేంద్రాః = రాజులు, అంతఃకరణైః=మనస్సులతో, నిపేతుః=పడిరి. ఆసనేషు=సింహాసనములయందు, దేహైః కేవలం=దేహములతోడనే, స్థితాః=ఉండిరి,

ఆకాంక్ష.—స్థితాః=ఉండిరి. కే=ఎవరు? నరేంద్రాః=రాజులు (ఆకర్మ...ము). కైరేవ=వేనితోడనే? దేహైః కేవలం=దేహములతోడనే. కేషు=వేనియందు? ఆసనేషు=సింహాసనములయందు? నిపేతుః=పడిరి. కే=ఎవరు? నరేంద్రాః=రాజులు(ఆకర్మ...ము). కైః=వేనితో? అంతఃకరణైః=మనస్సులతో. కస్మిన్=దేనియందు? తస్మిన్ విధానాతిశయే=ఆసృష్టివిశేషమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క. విధానాతిశయే కథంభూతే=సృష్టివిశేష మెట్టిది? కన్యామయే=కన్యారూపమైనది. పునః కథంభూతే=ఇంకయు నెట్టిది? నేత్రశతైకలక్ష్యే=నయనములయొక్క అనేకములకు ముఖ్యముగ దర్శనార్హమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద,పు,స,ఏ. విధానాతిశయే-విధానస్య అతిశయః విధానాతిశయః, తస్మిన్విధానాతిశయే; అతిశయే, అతిశయయోః, అతిశయేషు. విధానాతిశయశబ్దః అ, పు, స, ఏ. విధాతుః-విధాతుః, విధాత్రోః, విధాతౄణాం. విధాతృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. కన్యామయే-కన్యాయాః వికారః కన్యామయః, తస్మిన్ కన్యామయే; కన్యామయే, కన్యామయయోః, కన్యామయేషు. కన్యామయశబ్దః అ, పు, స, ఏ. నేత్రశతైకలక్ష్యే-నేత్రాణాం శతాని నేత్రశతాని, లక్షితుం యోగ్యః లక్ష్యః, ఏకం లక్ష్యః ఏకలక్ష్యః, నేత్రశతానాం ఏకలక్ష్యః నేత్రశతైకలక్ష్యః, తస్మిన్ నేత్రశతైకలక్ష్యే; లక్ష్యే, లక్ష్యయోః, లక్ష్యేషు. నేత్రశతైకలక్ష్యశబ్దః అ, పు, స, ఏ. నిపేతుః-నిపపాత, నిపేతతుః, నిపేతుః. నిపూర్వకాత్ 'పత్ ల్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అంతఃకరణైః-అంతఃకరణేన, అంతఃకరణాభ్యాం, అంతఃకరణైః. అంతఃకరణశబ్దః అ, న, తృ, బ. నరేంద్రాః నరాణా మింద్రాః నరేంద్రాః; నరేంద్రః, నరేంద్రౌ, నరేంద్రాః. నరేంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. దేహైః-దేహేన, దేహాభ్యాం, దేహైః. దేహశబ్దః అ, పు, తృ, బ. స్థితాః-స్థితః, స్థితౌ, స్థితాః. స్థితశబ్దః అ, పు, ప్ర బ కేవలం-అవ్య. ఆసనేషు-ఆసనే, ఆసనయోః, ఆసనేషు. ఆసనశబ్దః అ, న, స, బ.

వ్యాఖ్యా.—అస్మిన్నితి. నేత్రశతానామేకలక్ష్యే ఏకదృశ్యే కన్యామయే కన్యారూపే తస్మిన్విధాతుః, విధానాతిశయే సృష్టివిశేషే, నరేంద్రాః అంతఃకరణైః నిపేతుః, ఆసనేషు దేహైః, కేవలం దేహైరేవ స్థితాః దేహాన్విస్మృత్య తత్రైవ, దత్తచిత్తా బభూవురిత్యర్థః. అంతఃకరణకర్తృకే నిపతనే నరేంద్రాణాం కర్తృత్వవ్యపదేశః. ఆదరాతిశయార్థః.

భావము.—అనేకశత నేత్రములతో జూడఁదగిన బ్రహ్మయొక్క చాతుర్యముచేత అతిలావణ్యముతో సృజియింపఁబడిన యాకన్యావ్యక్తిని రాజకుమారులు ఆమెయందే ఏకాగ్రచిత్తులై చూచుచు నుండిరి. అపుడు వారిదేహములు మాత్రము వారియాసనములపైనుండినవి.

శ్లో. తాం ప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం
మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః,
ప్రవాళశోభా ఇవ పాదపానాం
శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః. ౧౨

పదచ్ఛేదము.—తాం, ప్రతి, అభివ్యక్తమనోరథానాం, మహీపతీనాం, ప్రణయాగ్రదూత్యః, ప్రవాళశోభాః, ఇవ, పాదపానాం, శృంగారచేష్టా, వివిధాః, బభూవుః.

అర్థము.—తాం ప్రతి=ఆయిందుమతీదేవినిగూర్చి, అభివ్యక్తమనోరథానాం-అభివ్యక్త=స్ఫుటములైన, మనోరథానాం=ఇష్టార్థములుగల, మహీపతీనాం=రాజులకు, ప్రణయాగ్రదూత్యః -ప్రణయ=ప్రార్థనలయందు, అగ్రదూత్యః=ప్రథమదూతికలైన, వివిధాః=నానావిధములైన, శృంగారచేష్టాః=శృంగారవికారములు, పాదపానాం=వృక్షములకు, ప్రవాళశోభా ఇవ=పల్లవసంపదలువలె, బభూవుః=ఆయినవి.

ఆకాంక్ష.—బభూవుః=ఆయినవి. కాః=ఏవి? శృంగారచేష్టాః=శృంగారవికారములు (అకర్మ...ము). కా ఇవ=ఏవివలె? ప్రవాళశోభా ఇవ=పల్లవసంపదలువలె. కేషాం=దేనికి? పాదపానాం=వృక్షములకు. శృంగారచేష్టాః కథంభూతాః=శృంగారవికారములెట్టివి? వివిధాః=నానావిధములైనవి. పునః కథంభూతాః=ఇంకయు నెట్టివి? ప్రణయాగ్రదూత్యః=ప్రార్థనలయందు ప్రథమదూతికలైనవి. కేషాం=ఎవరికి? మహీపతీనాం=రాజులకు. మహీపతీనాం కథంభూతానాం=రాజులెట్టివారు? అభివ్యక్తమనోరథానాం=స్ఫుటములైన ఇష్టార్థములుగలిగినవారు. కాం ప్రతి=ఎవతెనుగూర్చి? తాం ప్రతి=ఆ ఇందుమతీదేవినిగూర్చి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం - తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ప్రతి - అవ్య. అభివ్యక్తమనోరథానాం - అభివ్యక్తాః మనోరథాః యేషాం తే అభివ్యక్తమనోరథాః, తేషాం అభివ్యక్తమనోరథానాం; మనోరథస్య, మనోరథయోః, మనోరథానాం. అభివ్యక్తమనోరథశబ్దః అ, పు, ష, బ. మహీపతీనాం-మహ్యాః పతయః మహీపతయః, తేషాం మహీపతీనాం; మహీపతేః, మహీపత్యోః, మహీపతీనాం. మహీపతిశబ్దః ఇ, పు, ష, బ. ప్రణయాగ్రదూత్యః-అగ్రే దూత్యః అగ్రదూత్యః, ప్రణయేషు అగ్రదూత్యః ప్రణయాగ్రదూత్యః; దూతీ, దూత్యౌ, దూత్యః. ప్రణయాగ్రదూతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ప్రవాళశోభాః-ప్రవాళానాం శోభాః ప్రవాళశోభాః; శోభా, శోభే, శోభాః. ప్రవాళశోభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, బ. ఇవ-అవ్య. పాదపానాం-పాదైః పిబంతీతి పాదపాః, తేషాం పాదపానాం; పాదపస్య, పాదపయోః, పాదపానాం. పాదపశబ్దః

అ, పు, మ, బ. శృంగారచేష్టాః శృంగారస్య చేష్టాః శృంగారచేష్టాః; చేష్టా, చేష్టే, చేష్టాః. శృంగారచేష్టాశబ్దః అ, స్త్రీ, ప్ర, బ. వివిధాః-వివిధా, వివిధే, వివిధాః. వివిధాశబ్దః అ, స్త్రీ, ప్ర, బ. బభూవుః-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—తా మితి. తాం ఇందుమతీం ప్రతి అభివ్యక్తమనోరథానాం ప్రరూఢాభిలాషాణాం మహీపతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమవా, 'ప్రణయాస్త్వమీ విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ'ఇత్యమరః. ప్రణయేషు, అగ్రదూత్యః ప్రథమదూతికాః, ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాద్దూతిత్వవ్యపదేశః, వివిధాః నానావిధాః, శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః, పాదపానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవసంపద ఇవ, బభూవుః ఉత్పన్నాః. అత్రశృంగారలక్షణం రసార్ణవసుధాకరే—'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, నీతారసస్య రస్యత్వం రతిశ్శృంగారఉచ్యతే' రతి రిచ్ఛావిశేషః, తచ్చోక్తం తత్రైవ, 'యూనో రన్యోన్యస్థాయినీచ్ఛా రతిస్స్మృతే' తి. చేష్టాశబ్దేన తదనుభావవిశేషా ఉచ్యంతే. తేఽపి తత్రైవోక్తాః. 'భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే, తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః. తే చతుర్థాశ్చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవాః' ఇతి. తత్ర గాత్రారంభభేదాన్ చేష్టాశబ్దోక్తాన్, అనుభావాన్ కశ్చిదిత్యాదిభి స్సప్తభిః శ్లోకైర్వక్ష్యతి. శృంగారాభాసశ్చాయ మేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్, తదుక్తం 'ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపివా, యోషితో బహుసక్తిశ్చే ద్రసాభాస స్త్రిధా మత' ఇతి.

భావము.—ఆఇందుమతియందు స్పష్టముగ తెలియఁబడెడి ఆసక్తిగల ఆరాజకుమారులకు వారివరణప్రార్థనసూచకము లైనవ్యాపారములు వసంతఋతుకాంతియనెడి స్త్రీనిజూచి వృక్షములలో సుందరములైన చిగురుటాకులుఁ బుట్టినట్లు గలిగినవి.

అవ. శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవు రిత్యుక్తం, తాఏవ దర్శయతి—కశ్చిదిత్యాదినా.—

శ్లో. కశ్చిత్కరాభ్యా ముపగూఢనాళ
మాలోలపత్రాభిహతద్విరేఫమ్,
రజోభి రంతఃపరివేషబంధి
లీలారవిందం భ్రమయాంచకార. ౧౩

పదచ్ఛేదము.—కః, చిత్, కరాభ్యాం, ఉపగూఢనాళం, ఆలోలపత్రాభిహతద్విరేఫం, రజోభిః, అంతఃపరివేషబంధి, లీలారవిందం, భ్రమయాంచకార.

అర్థము.—కశ్చిత్=ఒకానొకరాజు, కరాభ్యాం = హస్తములచేత, ఉపగూఢ నాళం-ఉపగూఢ=పట్టుకోఁబడిన, నాళం=కాఁడకలిగిన, ఆలోలపత్త్రాభిహతద్విరేఫం - ఆలోల=చంచలములైన,పత్త్ర=రేకులచేతను, అభిహత=కొట్టఁబడిన, ద్విరేఫం=తుమ్మెదలు గల, రజోభిః=పరాగములచేత, అంతఃపరివేషబంధి-అంతః=లోపలను, పరివేష=మండలమును, బంధి=కట్టుచుండెడి, లీలారవిందం-లీల=విలాసార్థమైన, అరవిందం = కమలమును, భ్రమయాంచకార=త్రిప్పెను.

ఆకాంక్ష.—భ్రమయాంచకార=త్రిప్పెను. కః=ఎవఁడు? కశ్చిత్ = ఒకానొక రాజు. కిం=దేనిని? లీలారవిందం=విలాసార్థమైనకమలమును (సకర్మ...ము). లీలారవిందంకథంభూతం=విలాసార్థమైనకమలమెట్టిది? అంతఃపరివేషబంధి = లోపలమండలమును కట్టుచుండునది. కైః=వేనిచేత? రజోభిః=పరాగములచేత. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ఆలోలపత్త్రాభిహతద్విరేఫం = చంచలములైనరేకులచేతఁ గొట్టఁబడినతుమ్మెదలు కలిగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ఉపగూఢనాళం=పట్టుకోఁబడిన కాఁడగలిగినది. కాభ్యాం=వేనిచేత? కరాభ్యాం=హస్తములచేత.

శబ్దరూపసమాసములు.—కః-కః, కౌ, కే. కింశబ్దః పు,ప్ర,ఏ. చిత్-అవ్య. కరాభ్యాం-కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః. కరశబ్దః అ,పు, తృ,ద్వి. ఉపగూఢనాళం-ఉపగూఢం నాళం యస్య తత్ ఉపగూఢనాళం, తత్ ఉపగూఢనాళం; నాళం, నాళే, నాళాని. ఉపగూఢనాళశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆలోలపత్త్రాభిహతద్విరేఫం - ఆలోలానిచ తాని పత్త్రాణిచ ఆలోలపత్త్రాణి, ఆలోలపత్త్రైః అభిహతాః ఆలోలపత్త్రాభిహతాః, ఆలో...భిహతాః ద్విరేఫాః యేనతత్ ఆలో..ద్విరేఫం, తత్ ఆలోల...ద్విరేఫం ఆ...ద్విరేఫం, ఆ ..ద్విరేఫే, ఆ...ద్విరేఫాణి. ఆ...ద్విరేఫశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. రజోభిః-రజసా, రజోభ్యాం, రజోభిః. రజశ్శబ్దః స, న, తృ, బ. అంతఃపరివేషబంధి-అంతః పరివేషః అంతఃపరివేషః, అంతఃపరివేషం బధ్నాతీతి అంతఃపరివేషబంధి,తత్ అంతః...బంధి; బంధి, బంధినీ, బంధీని. అంతఃప...బంధిన్శబ్దః న, న, ద్వి,ఏ. లీలారవిందం-లీలాయాః అరవిందం లీలారవిందం,తత్ లీలారవిందం; అరవిందం, అరవిందే, అరవిందాని. లీలారవిందశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. భ్రమయాంచకార - భ్రమయాంచకార, భ్రమయాంచక్రతుః, భ్రమయాంచక్రుః. 'భ్రముచలన'ఇత్యస్మాద్ధాతోఃణిజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తాత్కృఞ్ ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—కశ్చిద్రాజా కరాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాళం గృహీతనాళం, ఆలోలైశ్చంచలైః పత్త్రైః అభిహతాస్తాడితాః ద్విరేఫాః భ్రమరాః యేన తత్తథోక్తం, రజోభిః పరాగైః అంతః పరివేషం మండలం బధ్నాతీత్యంతఃపరివేషబంధి,

లీలారవిందం వినోదాత్మకం శృంగారార్థం గృహీతారవిందం, భ్రమయాంచకార కరస్థ లీలారవిందవత్ త్వయాఽహం భ్రమయితవ్య ఇతి నృపాభిప్రాయః.

భావము.—ఒకరాజు తన్ను ఇందుమతి వివాహముచేసికొని భ్రమింపఁజేయవల యుననెడియభిప్రాయము సూచన అయ్యెడిలాగున నొకతామరపుష్పమును, దానికాఁడను దనచేతిలోఁ బట్టుకొని త్రిప్పుచు నుండెను.

శ్లో. విస్రస్తమంసా దపరో విలాసీ
రత్నానువిద్ధాంగదకోటిలగ్నమ్,
ప్రాలంబ ముత్కృష్య యథాప్రదేశం
నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః. ౧౪

పదచ్ఛేదము.—విస్రస్తం, అంసాత్, అపరః, విలాసీ, రత్నానువిద్ధాంగదకోటి లగ్నమ్, ప్రాలంబం, ఉత్కృష్య, యథాప్రదేశం, నినాయ, సాచీకృతచారువక్త్రః.

అర్థము.—విలాసీ=విలసనశీలుఁడైన, అపరః=మఱియొకరాజు, అంసాత్=భుజశిరస్సువలన, విస్రస్తం=జారిన, రత్నానువిద్ధాంగదకోటిలగ్నం-రత్న=రత్నములచేత, అనువిద్ధ=చెక్కఁబడిన, అంగద=భుజకీర్తియొక్క, కోటి=కొనయందు, లగ్నం=సంబంధించిన, ప్రాలంబం=బుజులంబియైనహారమును, ఉత్కృష్య=ఎత్తి, సాచీకృతచారువక్త్రస్సన్ - సాచీకృత=అడ్డముగాఁ జేయఁబడిన, చారు=మనోహరమైన, వక్త్రస్సన్=ముఖముగలిగిన వాఁడగుచు, యథాప్రదేశం=స్వస్థానమును, నినాయ=పొందించెను.

అన్వయః.—నినాయ=పొందించెను. కః=ఎవఁడు? అపరః=మఱియొకరాజు. కిం=దేనిని? ప్రాలంబం=బుజులంబియైనహారమును కం=దేనిని? యథాప్రదేశం=స్వస్థానమును(ద్వికర్మకర్తృప్రయోగము). కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? సాచీకృతచారువక్త్రస్సన్=అడ్డముగఁ జేయఁబడినమనోహరమైనముఖముగలిగినవాఁడగుచు.కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉత్కృష్య=ఎత్తి. ప్రాలంబంకథంభూతం=బుజులంబియైనహారమెట్టిది? రత్నానువిద్ధాంగదకోటిలగ్నం=రత్నములచేతఁ జెక్కఁబడినభుజకీర్తియొక్కకొనయందు సంబంధించినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? విస్రస్తం=జారినది. కస్మాత్ = దేనివలన? అంసాత్=భుజశిరస్సువలన. అపరఃకథంభూతః=మఱియొకరాజెట్టివాఁడు? విలాసీ=విలసనశీలుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విస్రస్తం - విస్రస్తం, విస్రస్తే, విస్రస్తాని. విస్రస్తశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అంసాత్-అంసాత్, అంసాభ్యాం, అంసేభ్యః. అంసశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అపరః-అపరః, అపరౌ, అపరే, అపరాః. అపరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

విలాసీ-విలసతీతి విలాసీ; విలాసీ, విలాసినౌ, విలాసినః. విలాసిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. రత్నానువిద్ధాంగదకోటిలగ్నం-రత్నైః అనువిద్ధం రత్నానువిద్ధం, రత్నానువిద్ధంచ తత్ అంగదంచ రత్నానువిద్ధాంగదం, రత్నానువిద్ధాంగదస్య కోటిః రత్నా...కోటిః; రత్నా...కోటౌ లగ్నం రత్నా..లగ్నం, తత్ రత్నా...లగ్నం; లగ్నం, లగ్నే, లగ్నాని. రత్నా...లగ్నశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రాలంబం-ప్రాలంబం, ప్రాలంబే, ప్రాలంబాని. ప్రాలంబశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఉత్కృష్య-ల్యబంత మవ్య. యథాప్రదేశం-యథా భూత శ్చాసౌ ప్రదేశశ్చ యథాప్రదేశః, తం యథాప్రదేశం; ప్రదేశం, ప్రదేశౌ, ప్రదేశాన్. యథాప్రదేశశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యుః. 'ణీఞ్ ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాచీకృతచారువక్త్రః-చారు చ తత్ వక్త్రంచ చారువక్త్రం, సాచీకృతం చారువక్త్రం యేన సః సాచీకృతచారువక్త్రః; వక్త్రః, వక్త్రౌ, వక్త్రాః. సాచీ.. వక్త్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా —విస్రస్త మితి. విలసనశీలో విలాసీ 'వౌకషలసకత్థస్రంభ' ఇతిఘినుణ్ప్రత్యయః. అపరో రాజా, అంసా ద్భుజశిరసః, 'స్కంధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ' త్యమరః. విస్రస్తం రత్నానువిద్ధం రత్నఖచితం యదంగదం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్రలగ్నం, 'అత్యుత్కర్షాశ్రయః కోట్యః' ఇత్యమరః. ప్రాలంబం ఋజులంబిసం ప్రజం 'ప్రాలంబ మృజులంబి స్యాత్కంఠాద్వైకక్షకం చ త' దిత్యమరః, ఉత్కృష్య ఉద్ధృత్య సాచీకృతం తిర్యక్కృతం చారువక్త్రం యస్య స తథోక్తస్సన్, యథాప్రదేశం స్వస్థానం నినాయ. ప్రావారోత్క్షేపణచ్ఛలేన అహం త్వా మేవం పరిరంస్య ఇతి నృపాభిప్రాయః.

భావము —విలాసపురుషు డైనమఱియొకరాజు తనయొక్కరత్నఖచితమైనభుజకీర్తికొనకు తగులుకొని యుండెడిహారమును ముఖమును అటుత్రిప్పుకొని యెత్తితీసుకొని యథాప్రకారము చక్కచేసి వేసుకొనెను. ఈరీతి ఇందుమతితో తాను లీలలను చేయవలె ననెడియభిప్రాయమును సూచించెను.

శ్లో. ఆకుంచితాగ్రాంగులినా తతోఽన్యః
కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః,
తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ
పాదేన హైమం విలిలేఖ పీఠమ్. ౧౫

పదచ్ఛేదము.—ఆకుంచితాగ్రాంగులినా, తతః, అన్యః, కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః, తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ, పాదేన, హైమం, విలిలేఖ, పీఠమ్.

అర్థము.—తతః=అట్టి ముందు జెప్పఁబడిన రాజుకంటె, అన్యః=మఱియొకరాజు, కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభస్సన్-కించిత్ = స్వల్పముగ, సమావర్జిత=వంచఁబడిన, నేత్రశోభస్సన్=నేత్రకాంతిగలిగినవాఁడగుచు, ఆకుంచితాగ్రాంగుళినా-ఆకుంచిత= వంగిన, అగ్రాంగుళినా=కొనవ్రేళ్లుకలిగిన, తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ-తిర్యక్ = అడ్డముగ, విసంసర్పి = ప్రసరించుచుండెడి, నఖ=గోళ్లయొక్క, ప్రభేన = కాంతిగలిగిన, పాదేన = పాదముచేత, హైమం=సువర్ణవికారమైన, పీఠం = పాదపీఠమును, విలిలేఖ= గీరెను

అన్వయము.—విలిలేఖ=గీరెను. కః=ఎవఁడు? అన్యః = మఱియొకరాజు. కిం= దేనిని? పీఠం=పాదపీఠమును (సకర్మక ..ము). పీఠంకథంభూతం=పాదమెట్టిది? హైమం=సువర్ణవికారమైనది. కేన=దేనిచేత? పాదేన=పాదముచేత. పాదేనకథంభూతేన= పాదమెట్టిది? తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ = అడ్డముగ ప్రసరించుచుండెడిగోళ్లయొక్క కాంతిగలది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకయు నెట్టిది? ఆకుంచితాగ్రాంగుళినా=వంగినకొనవ్రేళ్లుకలది. కథంభూతస్సన్ = ఎట్టివాఁడగుచు ? కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభస్సన్ = స్వల్పముగవంచఁబడిన నేత్రకాంతిగలవాఁడగుచు. తతః=ఎవనికంటె? తతః=అట్టిముందు జెప్పఁబడినరాజుకంటె.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆకుంచితాగ్రాంగుళినా-అగ్రాణిచతాః అంగుళయశ్చఅగ్రాంగుళయః, ఆకుంచితాః అగ్రాంగుళయో యస్య సః ఆకుం...గుళిః, తేన ఆకుం... గుళినా; అంగుళినా, అంగుళిభ్యాం, అంగుళీభిః. ఆకుం...గుళిశబ్దః ఇ,పు,తృ, ఏ. తతః తస్మాత్తతః, తసిలంత మవ్య. అన్యః-అన్యః,అన్యౌ,అన్యే.అన్యశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ. కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః-కించిత్ సమావర్జితా కించిత్సమావర్జితా, నేత్రయోః శోభా నేత్రశోభా,కించిత్సమావర్జితా నేత్రశోభా యేనసః కించిత్స...శోభః; కిం...శోభః,కిం...శోభౌ, కిం...శోభాః.కించిత్స...శోభశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ.తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ-తిర్యక్ విసంసర్పతీతి తిర్యగ్విసంసర్పిణీ, నఖానాం ప్రభా నఖప్రభా,తిర్యగ్విసంసర్పిణీ నఖప్రభా యస్య సః తిర్యగ్వి..ప్రభః, తేన తిర్యగ్వి...భేన; ప్రభేణ, ప్రభాభ్యాం, ప్రభైః. తిర్యగ్వి...ప్రభశబ్దః అ,పు,తృ,ఏ. పాదేన-పదా, పాదేన, పద్భ్యాం, పాదాభ్యాం, పద్భిః, పాదైః. పాదశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. హైమం-హేమ్నఃవికారఃహైమం, తత్ హైమం; హైమం,హైమే,హైమాని. హైమశబ్దః అ, న, ద్వి,ఏ.విలిలేఖ-విలిలేఖ, విలిలిఖతుః,విలిలిఖుః. విపూర్వకాత్ 'లిఖ అక్షరవిన్యాస'ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తృభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పీఠం-పీఠం, పీఠే, పీఠాని. పీఠశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఆకుంచి తేతి. తతః పూర్వోక్తా దన్యః కశ్చిద్రాజా కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః ఈషదవాక్పాతితనేత్రకాంతిః, ఆకుంచితాః ఆభుగ్నాః అగ్రాంగుళయో యస్య తేన, తిర్యగ్విసంసర్పిణీ నఖప్రభా యస్య తేన, పాదేన, హైమం హిరణ్మయం పీఠం పాదపీఠం, విలిలేఖ లిఖితవాన్, పాదాంగుళీనా మాకుంచనేన త్వం మత్సమీప మాగచ్ఛేతి నృపాభిప్రాయః, భూమివిలేఖకోఽయ మపలక్షణ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః, భూమివిలేఖనం తు లక్ష్మీవినాశహేతుః.

భావము —మఱియొకరాజు ఇందుమతిని తనవద్దికిరమ్మని సూచించెడిలాగున తన కన్నులను కొంచము దిగువకువాల్చి తనకాలివ్రేళ్లనువంచుకొని వాలెడికాంతిగలగోళ్లతో అడ్డగీతను గీచుచు నుండెను. (భూలేఖనము జేయువాఁడు అపలక్షణుఁడని ఇందుమతియభిప్రాయము.)

శ్లో. నివేశ్య వామం భుజ మాసనార్ధే
తత్సన్నివేశా దధికోన్నతాంసః,
కశ్చి ద్వివృత్తత్రికభిన్నహారః
సుహృత్సమాభాషణతత్పరోఽభూత్. ౧౬

పదచ్ఛేదము —నివేశ్య, వామం, భుజం, ఆసనార్ధే, తత్సన్నివేశాత్, అధికోన్నతాంసః, కః, చిత్, వివృత్తత్రికభిన్నహారః, సుహృత్సమాభాషణతత్పరః, అభూత్.

అర్థము.—కశ్చిత్=ఒకానొకరాజు, వామం=ఎడమదైన, భుజం=బాహువును, ఆసనార్ధే-ఆసన=సింహాసనముయొక్క, అర్ధే=ఏకదేశమందు, నివేశ్య=ఉంచి, తత్సన్నివేశాత్-తత్=ఆవామభుజముయొక్క, సన్నివేశాత్=ఉంచుటవలన, అధికోన్నతాంసస్సన్-అధిక=అధికముగ, ఉన్నత=ఉన్నతమైన, అంసస్సన్=ఎడమభుజశిరస్సుగలవాఁడగుచు, వివృత్తత్రికభిన్నహారః - వివృత్త = తిరుగుకొనియుండెడి, త్రిక = పృష్ఠవంశాధరప్రదేశమునందు, భిన్న = పొర్లాడుచునుండెడి, హారః = ముక్తాహారముగలవాఁడై, సుహృత్సమాభాషణతత్పరః - సుహృత్ = మిత్రునితోడ, సమాభాషణ = సంభాషణయందు, తత్పరః=ఆసక్తుఁడైనవాఁడు. అభూత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—అభూత్ = ఆయెను. కః=ఎవఁడు? కశ్చిత్=ఒకానొకరాజు. (అకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? సుహృత్సమాభాషణతత్పరః=మిత్రునితోడ సంభాషణయందు ఆసక్తుఁడైనవాఁడు కథంభూతః=ఎట్టివాఁడై? వివృత్తత్రికభిన్నహారః=తిరుగుకొనియుండెడి పృష్ఠవంశాధరప్రదేశమునందు పొర్లాడుచునుండెడి ముక్తాహారముగలవాఁడై. కథంభూతస్సన్ = ఎట్టివాఁడగుచు ? అధికోన్నతాంసస్సన్ = అధికముగ

ఉన్నతమైన ఎడమభుజ శిరస్సుగలవాఁడగుచు. కస్మాత్=దేనివలన? తత్సన్నివేశాత్=ఆ వామభుజముయొక్క ఉంచుటవలన. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నివేశ్య=ఉంచి. కస్మిన్=దేని యందు? ఆసనార్ధే=సింహాసనముయొక్క యేకదేశమునందు. కం=దేనిని? భుజం=బాహువును. భుజంకథంభూతం=బాహు వెట్టిది? వామం=ఎడమదైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నివేశ్య-ల్యబంతమవ్య. వామం - వామం, వామౌ, వామాన్. వామశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. భుజం - భుజం, భుజౌ, భుజాన్. భుజశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆసనార్ధే-ఆసనస్య అర్ధః ఆసనార్ధః, తస్మిన్ ఆసనార్ధే; అర్ధే, అర్ధయోః, అర్ధేషు. ఆసనార్ధశబ్దః అ, పు, స, ఏ. తత్సన్నివేశాత్-తస్య సన్నివేశః తత్సన్నివేశః, తస్మాత్ తత్సన్నివేశాత్; సన్నివేశాత్, సన్నివేశాభ్యాం, సన్నివేశేభ్యః. తత్సన్నివేశశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అధికోన్నతాంసః-అధికం ఉన్నతః అధికోన్నతః అధికోన్నతః అంసోయస్య సః అధికోన్నతాంసః; అంసః, అంసౌ, అంసాః. అధికోన్నతాంసశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కః-కః, కౌ, కే. కింశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. చిత్-అవ్య. వివృత్తత్రికభిన్నహారః-వివృత్తంచ తత్ త్రికంచ వివృత్తత్రికం, వివృత్తత్రికే భిన్నః వివృత్తత్రికభిన్నః, వివృత్తత్రికభిన్నః హారః యస్య సః వివృత్త...హారః; హారః, హారౌ, హారాః. వివృత్త...హారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ సుహృత్సమాభాషణతత్పరః-సుహృదా సమాభాషణం, సుహృత్సమాభాషణం సుహృత్సమాభాషణే తత్పరః సుహృత్సమాభాషణతత్పరః; తత్పరః, తత్పరౌ, తత్పరాః. సుహృత్సమాభాషణతత్పరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. 'భూసత్తాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యాఖ్యా.—నివేశ్యేతి. కశ్చిద్రాజా వామం భుజం ఆసనార్ధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య సంస్థాప్య తత్సన్నివేశాత్, తస్య వామభుజస్య సన్నివేశాత్ నిక్షేపణాత్, అధికోన్నతో వామాంసఏవ యస్య సతథోక్తస్సన్, వివృత్తేపరావృత్తే త్రికే త్రికప్రదేశే, భిన్నహారః లుంఠితహారస్సన్, 'పృష్ఠవంశాధరే త్రిక' మిత్యమరః, సుహృత్సమాభాషణతత్పరః, అభూత్. వామపార్శ్వవర్తినైవ మిత్రేణ సంభాషితుం ప్రవృత్తఇత్యర్థః అతఏవ వివృత్తత్రికత్వం, ఘటతే, త్వయా వామాంకే నివేశితయా సహ ఏవం వార్తాంకరిష్యఇతి నృపాభిప్రాయః, వరం దృష్ట్వా పరాఙ్ముఖోఽయం నకార్యకర్తా ఇతీందుమత్యాశయః.

భావము.—ఒకరాజు ఎడమచేతిని దిగువ నానుకొని ఉన్నతమైనవామాంగముగలవాఁడై మెడలోనిముత్యములహారము వెనుకకు జీరాడుచుండఁగ ప్రక్కనుండెడిస్నేహితునితో అతనితట్టు తిరిగి మాట్లాడుచునుండెను. అనఁగా ఈప్రకారము తాను ఇందుమతితో ముచ్చటలాడవలెననెడిఅభిప్రాయమును సూచనచేసెను. ఇందుమతియో ఆరాజు అరసికుఁడై తనకుపరాఙ్ముఖుఁడైవాఁడని యతనియందు దృష్టినుంచకపోయెను.

శ్లో. విలాసినీవిభ్రమదంతపత్ర
మాపాండురం కేతకబర్హ మన్యః,
ప్రియానితంబోచితసన్నివేశై
ర్విపాటయామాస యువా నఖాగ్రైః. ౧౭

పదచ్ఛేదము.—విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రం, ఆపాండురం, కేతకబర్హం, అన్యః, ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః, విపాటయామాస, యువా, నఖాగ్రైః,

అర్థము.—అన్యః=మఱియొకఁడైన, యువా=యౌవనవంతుఁడు, విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రం-విలాసినీ=ప్రియురాలికి, విభ్రమ=విలాసార్థమైన, దంతపత్రం = దంతపత్రభూతమైన, ఆపాండురం=అంతట తెల్లనైన, కేతకబర్హం=కేతకీకుసుమదళమును, ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః-ప్రియా=ప్రియురాలియొక్క, నితంబ = కటిపశ్చాద్భాగమునందు, ఉచిత=అభ్యస్తములైన, సన్నివేశైః=ఉంచుటలుగలిగిన, నఖాగ్రైః-నఖ=గోళ్లయొక్క, అగ్రైః=కొనలచేత, విపాటయామాస=చీల్చెను.

అన్వయము.—విపాటయామాస=చీల్చెను. కః=ఎవఁడు? యువా=యౌవనవంతుఁడు. కిం=దేనిని? కేతకబర్హం=కేతకీకుసుమదళమును (సకర్మ...ము). కైః=వేనిచేత? నఖాగ్రైః=గోళ్లయొక్క కొనలచేత. నఖాగ్రైః కథంభూతైః=గోళ్లయొక్క కొనలెట్టివి? ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః=ప్రియురాలియొక్క కటిపశ్చాద్భాగమునందుపరిచితములైన ఉంచుటలుగలిగినవి. కేతకబర్హం కథంభూతం=కేతకీ కుసుమదళమెట్టిది? ఆపాండురం=అంతట తెల్లనైనది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రం=ప్రియురాలికి విలాసార్థమైన దంతపత్రభూతమైనది. యువా కథంభూతః=యౌవనవంతుఁడెట్టివాఁడు? అన్యః=మఱియొకఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రం - విభ్రమస్య దంతపత్రం విభ్రమదంతపత్రం, విలాసిన్యాః విభ్రమదంతపత్రం విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రం, తత్ విలాసి...పత్రం; దంతపత్రం, దంతపత్రే, దంతపత్రాణి. విలా...దంతపత్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఆపాండురం-ఆసమంతాత్ పాండురం ఆపాండురం, తత్ ఆపాండురం; ఆపాండురం, ఆపాండురే, ఆపాండురాణి. ఆపాండురశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. కేతకబర్హం-కేతకస్య బర్హం కేతకబర్హం, తత్ కేతకబర్హం; బర్హం, బర్హే, బర్హాణి. కేతకబర్హశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. అన్యః-అన్యః, అన్యౌ, అన్యే. అన్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః-ప్రియాయాః నితంబః ప్రియానితంబః, ఉచితాః సన్నివేశాః యేషాం తాని ఉచితసన్నివేశాని, ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశాని ప్రియానితంబోచిత

సన్నివేశాని, తైః ప్రియా...సన్నివేశైః; సన్నివేశేన, సన్నివేశాభ్యాం, సన్నివేశైః. ప్రియా...సన్నివేశశబ్దః అ, న, తృ, బ. విపాటయామాస-విపాటయామాస, విపాటయామాసతుః, విపాటయామాసుః. విపూర్వకాత్ 'పటగతౌ' విత్యేతస్మాద్ధాతోః ణిజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యువా-యువా, యువానౌ, యువానః. యువన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. నఖాగ్రైః - నఖానాం అగ్రాణి నఖాగ్రాణి, తైః నఖాగ్రైః; అగ్రేణ, అగ్రాభ్యాం, అగ్రైః. నఖాగ్రశబ్దః అ, న, తృ, బ.

వ్యాఖ్యా.—విలాసినీతి. అన్యః అపరః యువా, విలాసిన్యాః ప్రియాయాః విభ్రమార్థం, దంతపత్రభూతం ఆపాండురం కేతకబర్హం కేతకదళం, 'దళేఽపిబర్హ' మిత్యమరః. ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశైః అభ్యస్తనిక్షేపణైః, నఖాగ్రైః, విపాటయామాస విదారయామాస. అహం తవ నితంబే ఏవం నఖవ్రణాదీన్ దాస్యామీతి నృపాభిప్రాయః, తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటోఽయ మశుభలక్షణ ఇతీందుమత్యానాంగీకృతం.

భావము.—మఱియొక యౌవనవంతుఁడైనరాజు స్త్రీలపిఱుఁదులపైని వ్రణములు చేసెడితనచేతిగోళ్లతో స్త్రీలువిలాసార్థము ధరించెడుదంతపుకమ్మవలె తెల్లగ నుండెడిమొగలిరేకును తాను ఇందుమతీనితంబస్థలమునందున ఖక్షతములు సేయనాసక్తిగలిగియుండుట నగుపఱచెడురీతి చీల్చుచు నుండెను. దీనిని జూచి ఇందుమతియతఁడుతృణములను ఛేదించెడునశుభలక్షణుఁడని ఆతని వదలెను.

శ్లో. కుశేశయాతామ్రతలేన కశ్చిత్
కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన,
రత్నాంగుళీయ ప్రభయాఽనువిద్ధా
నుదీరయామాస సలీల మక్షాన్. ౧౮

పదచ్ఛేదము.—కుశేశయాతామ్రతలేన, కః, చిత్, కరేణ, రేఖాధ్వజలాంఛనేన, రత్నాంగుళీయప్రభయా, అనువిద్ధాన్, ఉదీరయామాస, సలీలం, అక్షాన్.

అర్థము.—కశ్చిత్ = ఒకానొకరాజు, కుశేశయాతామ్రతలేన-కుశేశయ=శతపత్రమువలె, ఆతామ్ర = అంతట నెఱ్ఱనైన, తలేన = అఱచేయికగిలిన, రేఖాధ్వజలాంఛనేన-రేఖా = రేఖాకారములైన, ధ్వజ=టెక్కెములే, లాంఛనేన = చిహ్నములు గలిగిన, కరేణ = హస్తముచేత, రత్నాంగుళీయప్రభయా - రత్న = రత్నములయొక్క, అంగుళీయ = ఉంగరములయొక్క, ప్రభయా=కాంతిచేత, అనువిద్ధాన్ =

వ్యాప్తములైన, అక్షాన్=పాచికలను, సలీలంయథాతథా=విలాసముతోఁగూడునటుల, ఉదీరయామాస=ఎత్తివేసెను.

అ కాంక్ష.—ఉదీరయామాస=ఎత్తివేసెను. కః=ఎవఁడు? కశ్చిత్=ఒకానొకరాజు. కాన్=వేనిని? అక్షాన్=పాచికలను (సకర్మ...ము). కథంయథాతథా=ఏమగునటుల? సలీలంయథాతథా = విలాసముతోఁగూడునటుల. అక్షాన్ కథంభూతాన్=పాచికలెట్టివి? అనువిద్ధాన్=వ్యాప్తములైనవి. కయా=దేనిచేత? రత్నాంగుళీయప్రభయా=రత్నముల యొక్క ఉంగరములయొక్క కాంతిచేత. కేన=దేనిచేత? కరేణ=హస్తముచేత. కరేణ కథంభూతేన = హస్తమెట్టిది ? రేఖాధ్వజలాంఛనేన=రేఖాకారములైన టెక్కెములే గుర్తులుగ గలిగినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకయు నెట్టిది ? కుశేశయాతామ్రతలేన=శత పత్రములవలె అంతట నెఱ్ఱనైన అఱచేయి కలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—కుశేశయాతామ్రతలేన - కుశేశయమివ ఆతామ్రం కుశేశయాతామ్రం, కుశేశయాతామ్రం తలం యస్య సః కుశే...తలః, తేనకుశే... తలేన; తలేన, తలాభ్యాం, తలైః. కుశే...తలశబ్దః అ, పు,తృ, ఏ. కః-కః, కౌ, కే. కింశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. చిత్-అవ్య. కరేణ-కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః. కరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. రేఖాధ్వజలాంఛనేన-రేఖాకారాశ్చతే ధ్వజాశ్చ రేఖాధ్వజాః,రేఖా ధ్వజాః లాంఛనాని యస్య సః రేఖా...లాంఛనః, తేన లేఖా...లాంఛనేన; లాంఛ నేన, లాంఛనాభ్యాం, లాంఛనైః. రేఖా ..లాంఛనశబ్దః అ,పు, తృ, ఏ. రత్నాంగు ళీయప్రభయా-అంగుళీషుభవాని అంగుళీయాని, రత్నానాం అంగుళీయాని రత్నాంగు ళీయాని, రత్నాంగుళీయానాం ప్రభా రత్నా...ప్రభా, తయా రత్నాం...ప్రభ యా; ప్రభయా, ప్రభాభ్యాం, ప్రభాభిః. రత్నా...ప్రభాశబ్దః ఆ,స్త్రీ,తృ,ఏ. అను విద్ధాన్-అనువిద్ధం, అనువిద్ధౌ, అనువిద్ధాన్. అనువిద్ధశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. ఉదీర యామాస-ఉదీరయామాస, ఉదీరయామాసతుః, ఉదీరయామాసుః. ఉత్పూర్వకాత్ 'ఈరప్రేరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతా దామంతా దనుప్రయుజ్యమానా దసధాతోః స్స కర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సలీలం - లీల యాసహ యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా సలీలం, క్రియావిశేషణమవ్య.అక్షాన్- అక్షం, అక్షౌ, అక్షాన్. అక్షశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—కుశే యేతి.కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్ర మివ ఆతామ్రంతలం యస్య తేన, 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః. రేఖారూపాః ధ్వజాః లాంఛనానియ స్య తేన, కరేణ,అంగుళీషు భవాని అంగుళీయాని ఊర్మికాః,'అంగుళీయకమూర్మికే'త్య మరః. 'జిహ్వామూలాంగులేశ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. రత్నానాం అంగుళీయాని తేషాం ప్రభయా,అనువిద్ధాన్ వ్యాప్తాన్,అక్షాన్ పాశకాన్,'అక్షాస్తుదేవనాఃపాశకాశ్చతే'

ఇత్యమరః. సలీలం యథా తథా, ఉదీరయామాస ఉచ్చిక్షేప, అహం త్వయా సహ ఏవం రంస్య ఇతి నృపాభిప్రాయః, అక్షచాతుర్యేణ కాపురుష ఇ తీందుమత్యభిప్రాయః. 'అక్షైర్మాదీవ్య' ఇతి శ్రుతినిషేధాత్.

భావము.—ఒకరాజు తామరపువ్వువలె ఎఱ్ఱగనుండెడిధ్వజరేఖలు గల ఆఱచేతితో వ్రేళ్లయుంగరముల రత్నకాంతిచేత ప్రకాశించుచుండెడిపాచికలను ఎగఱవేసెను. ఈప్రకారము తాను ఆమెతో క్రీడింపవలెనసెడికోరిక యతనికిని ఇతఁడు గర్హితమైన పాగటాల నాడెడికుత్సితపురుషుఁ డని నిరసనబుద్ధి ఆమెకును గలిగెను.

శ్లో. కశ్చి ద్యథాభాగ మవస్థితేఽపి
స్వసన్నివేశా ద్వ్యతిలంఘి నీవ,
రత్నాంశు గర్భాంగుళిరంధ్ర మేకం
వ్యాపారయామాస కరం కిరీటే. ౧౯

పదచ్ఛేదము.—కః, చిత్, యథాభాగం, అవస్థితే,అపి, స్వసన్నివేశాత్, వ్యతిలంఘిని, ఇవ, రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం, ఏకం, వ్యాపారయామాస, కరం, కిరీటే.

అర్థము.—కశ్చిత్=ఒకానొకరాజు, యథాభాగం=స్థానమును అతిక్రమింపనియట్లు, అవస్థితేఽపి=ఉండునదియైనను, స్వసన్నివేశాత్ = స్వస్థానమువలన, వ్యతిలంఘినీవ=జారినదివలె,కిరీటే=కిరీటమునందు, రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం-రత్న=కిరీటగతరత్నములయొక్క, అంశు=కాంతులె, గర్భ=గర్భమందుకలిగిన, అంగుళి=వ్రేళ్లయొక్క, రంధ్రం=రంధ్రములుగల, ఏకం=ఒకటైన, కరం=హస్తమును, వ్యాపారయామాస=ప్రసరింపఁజేసెను.

ఆకాంక్ష.—వ్యాపారయామాస=ప్రసరింపఁజేసెను. కః=ఎవఁడు? కశ్చిత్=ఒకానొకరాజు. కం=దేనిని? కరం=హస్తమును(సకర్మ...ము).కరంకథంభూతం=హస్తమెట్టిది? రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం = కిరీటగతరత్నములయొక్క కాంతులే గర్భమందుగల వ్రేళ్లయొక్కరంధ్రములు గలిగినది. కస్మిన్=దేనియందు? కిరీటే=కిరీటమునందు. కథంభూతఇవ=ఎట్టిదివలె? వ్యతిలంఘినీవ=జారినట్టిదివలె. కస్మాత్=దేనివలన?స్వసన్నివేశాత్=స్వస్థానమువలన. కథంభూతేఽపి=ఎట్టిదైనను? అవస్థితేఽపి=ఉండునదియైనను. కథం=ఎట్లు? యథాభాగం=స్థానమును అతిక్రమింపనియట్లు.

శబ్దరూపసమాసములు.—కః-కః, కౌ, కే.కిమ్‌శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. చిత్-అవ్య.యథాభాగం-భాగమనతిక్రమ్యయథాభాగం,(అవ్యయీభావసమ్య.)అవస్థితే-అవ

స్థితే, అవస్థితయోః, అవస్థితేషు. అవస్థితశబ్దః అ, న, స, ఏ. అపి-అవ్య, స్వసన్నివేశాత్-స్వస్యసన్నివేశః స్వసన్నివేశః, తస్మాత్ స్వసన్నివేశాత్; సన్నివేశాత్, సన్నివేశాభ్యాం, సన్నివేశేభ్యః. స్వసన్నివేశశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. వ్యతిలంఘిని-వ్యతిలంఘిని, వ్యతిలంఘినోః,వ్యతిలంఘిషు. వ్యతిలంఘిన్ శబ్దః న,న,స,ఏ.ఇతి-అవ్య,రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రం-రత్నానాంఅంశవఃరత్నాంశవః,రత్నాంశవః గర్భే యేషాంతాని రత్నాంశుగర్భాణి, అంగుళీనాం రంధ్రాణి అంగుళిరంధ్రాణి,రత్నాంశుగర్భాణి అగుళిరంధ్రాణి యస్య సః రత్నాం...రంధ్రః, తం రత్నాం ..రంధ్రం; రంధ్రం,రంధ్రౌ, రంధ్రాన్. రత్నాం...రంధ్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఏకం-ఏకః, ఏకం, ఏకేన, ఏకస్మై, ఏకస్మాత్, ఏకస్య, ఏకస్మిన్. ఏకశబ్దః అ, పు, నిత్యమేకవచనాన్తే, ద్వి, ఏ. వ్యాపారయామాస-వ్యాపారయామాస, వ్యాపారయామాసతుః, వ్యాపారయామాసుః. వ్యాపారయచ్ఛబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణిజంతా దాముంతా దనుప్రయుక్తాదసధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కరం-కరం, కరౌ, కరాన్. కరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. కిరీటే-కిరీటే, కిరీటయోః, కిరీటేషు. కిరీటశబ్దః అ, న, స. ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కశ్చిదితి. కశ్చిద్రాజా, యథాభాగంయథాస్థానం, అవస్థితేఽపి స్వసన్నివేశాత్ వ్యతిలంఘినీవస్థానాచ్చలిత ఇవ కిరీటే రత్నానాంకిరీటగతానాంఅంశవః గర్భే యేషాం తాని అంగుళీరంధ్రాణి యస్యతం, ఏకం కరం వ్యాపారయామాస. కిరీటవ న్మమ శిరసి స్థితా మపి త్వాం భారం న మన్య ఇతి నృపాభిప్రాయః,శిరసి న్యస్తహస్తః అయ మపలక్షణ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

భావము.—ఒకరాజు తనకిరీటము యథాప్రకారముగ నుండినను ఇందుమతిని భారములేని ఆకిరీటమువలె వహించెడియభిప్రాయమును సూచన యయ్యెడిలాగున కిరీటమును దానిరత్నకాంతి ప్రేళ్ళసందులలో వ్యాపించుచుండఁ జేతితో దానిని సవరించుకొనెడి వానివలె స్పృశించెను. (తలమీఁద చేయి పెట్టుకొనెడివాఁడు అపలక్షణుఁడని ఇందుమత్యభిప్రాయము)

శ్లో. తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా
పుంవత్ప్రగల్భా ప్రతిహారరక్షీ,
ప్రాక్సన్నికర్షం మగధేశ్వరస్య
నీత్వా కుమారీ మవద త్సునందా. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—తతః, నృపాణాం, శ్రుతవృత్తవంశా, పుంవత్, ప్రగల్భా, ప్రతిహారరక్షీ,ప్రాక్, సన్నికర్షం, మగధేశ్వరస్య, నీత్వా, కుమారీం,అవదత్,సునందా,

అర్థము.—తతః = అనంతరమునందు, నృపాణాం=రాజులయొక్క, శ్రుతవృత్తవంశా-శ్రుత=వినఁబడిన, వృత్త=చరిత్రములును, వంశ=కులములును గలిగిన, ప్రగల్భా=వాగ్మియైన, సునందా = సునందయనెడి, ప్రతిహారరక్షీ = ద్వారపాలకురాలు, ప్రాక్=మొదట, కుమారీం=ఇందుమతీదేవిని, మగధేశ్వరస్య=మగధదేశాధీశునియొక్క, సన్నికర్షం=సమీపమును, నీత్వా=పొందించి, పుంవత్=పురుషునితో సమానమగునట్లుగ, అవదత్=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—అవదత్=పలికెను. కా=ఎవతె? ప్రతిహారరక్షీ=ద్వారపాలకురాలు. కాం=ఎవతెనుగూర్చి? కుమారీం=ఇందుమతినిగూర్చి (సకర్మ . . . ము). కథం=ఎట్లు? పుంవత్=పురుషునితో సమానమగునట్లుగ. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నీత్వా=పొందించి. కం=దేనిని? సన్నికర్షం=సమీపమును. కస్య=ఎవనియొక్క? మగధేశ్వరస్య=మగధదేశాధీశ్వరునియొక్క. కాం=ఎవతెను? కుమారీం=ఇందుమతీదేవిని, కదా=ఎపుడు? ప్రాక్=మొదటను. ప్రతిహారరక్షీకథంభూతా=ద్వారపాలకురాలెట్టిది? సునందా=సునందయనునట్టిది. పునఃకథంభూతా=ఇంకయునెట్టిది? ప్రగల్భా=వాగ్మియైనది. పునఃకథంభూతా=ఇంకయునెట్టిది? శ్రుతవృత్తవంశా=వినఁబడినచరిత్రములును కులములును గలిగినది. కేషాం=ఎవరియొక్క? నృపాణాం=రాజులయొక్క. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః- అవ్య. నృపాణాం-నౄన్ పాంతీతి నృపాః, తేషాంనృపాణాం; నృపస్య, నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అ, పు, ష, బ. శ్రుతవృత్తవంశా-వృత్తానిచ వంశాశ్చ వృత్తవంశాః, శ్రుతాః వృత్తవంశాః యయా సాశ్రుతవృత్తవంశా; వంశా, వంశే, వంశాః. శ్రుతవృత్తవంశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పుంవత్-పుంసా తుల్యం పుంవత్. వత్యంత మవ్య. ప్రగల్భా, ప్రగల్భా ప్రగల్భే, ప్రగల్భాః. ప్రగల్భాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రతిహారరక్షీ-ప్రతిహారంరక్షతీతి ప్రతిహారరక్షీ; రక్షీ, రక్ష్యౌ, రక్ష్యః. ప్రతిహారరక్షీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రాక్-అవ్య. సన్నికర్షం-సన్నికర్షం, సన్నికర్షౌ, సన్నికర్షాన్. సన్నికర్షశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మగధేశ్వరస్య-మగధానాం ఈశ్వరః మగధేశ్వరః తస్య మగధేశ్వరస్య; మగధేశ్వరస్య, మగధేశ్వరయోః, మగధేశ్వరాణాం. మగధేశ్వరశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. నీత్వా-త్వాంత మవ్య. కుమారీం-కుమారీం, కుమార్యౌ, కుమారీః. కుమారీశబ్దః ఈ, స్త్రీ: ద్వి, ఏ. అవదత్-అవదత్, అవదతాం, అవదన్. 'వదవ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సునందా - సునందా, సునందే, సునందాః, సునందాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః అనంతరం,నృపాణాం,శ్రుతవృత్తవంశా శ్రుతనృప చరిత్రకులే త్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ప్రగల్భా వాగ్మినీ, సునందాఖ్యా, ప్రతిహారం ద్వారం రక్షతీతి ప్రతిహారరక్షీ ద్వారపాలికా, కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. ప్రాక్ ప్రథమం, కుమారీం ఇందుమతీం, మగధేశ్వరస్య సన్నికర్షం సమీపం, నీత్వా పుంవ త్పుంసా తుల్యం, 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి'రితి వతిప్రత్యయః. అవదత్ అవాదీత్.

భావము.—రాజులయొక్క చరిత్రములను వంశములను విని యుండెడి వాక్పటిమగల సునంద యనెడిద్వారపాలకురాలు మొదట నాయిందుమతిని మగధరాజునొద్దికి పిలుచుకొని పోయి పురుషుఁడు చెప్పెడిప్రకారము చెప్పెను.

శ్లో॥ అసౌ శరణ్య శ్శరణోన్ముఖానా
మగాధసత్త్వో మగధప్రతిష్ఠః,
రాజా ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః
పరంతపో నామ యథార్థనామా. ౨౧

పదచ్ఛేదము.—అసౌ, శరణ్యః, శరణోన్ముఖానాం,అగాధసత్త్వః, మగధప్రతిష్ఠః, రాజా, ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః, పరంతపః, నామ, యథార్థనామా.

అర్థము.—శరణోన్ముఖానాం=శరణార్థులైనవారికి, శరణ్యః=రక్షణసమర్థుఁడైన, అగాధసత్త్వః-అగాధ=గంభీరమైన,సత్త్వః=స్వభావముకలిగిన,మగధప్రతిష్ఠః-మగధ=మగధదేశములయందు, ప్రతిష్ఠః=స్థితికలిగిన, ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః- ప్రజా = జనులయొక్క, రంజన=సంతోషపెట్టుటయందు, లబ్ధవర్ణః=విద్వాంసుఁడైన, పరంతపోనామ=పరంతపుఁడని ప్రసిద్ధుఁడైన, అసౌ=ఈ, రాజా=రాజు, యథార్థనామా - యథార్థ=అన్వర్థమైన, నామా=నామధేయముకలవాఁడు.

అన్వయక్రమము.—యథార్థనామా=అన్వర్థమైననామధేయముకలవాఁడు.కః=ఎవఁడు? అసౌరాజా=ఈరాజు (అకర్మక...ము).అసౌరాజాకథంభూతః=ఈరాజెట్టివాఁడు?పరంతపోనామ=పరంతపుఁడని ప్రసిద్ధుఁడైనవాఁడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః=ప్రజలయొక్కసంతోషపెట్టుటయందు విద్వాంసుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? మగధప్రతిష్ఠః=మగధదేశములయందు స్థితిగలిగినవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? అగాధసత్త్వః = గంభీరమైన స్వభావముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు?శరణ్యః = రక్షణసమర్థుఁడైనవాఁడు. కేషాం=ఎవరికి? శరణోన్ముఖానాం=శరణార్థులైనవారికి.

శబ్దరూపసమాసములు.—అసౌ-అసౌ. అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. శరణ్యః - శరణేసాధుః శరణ్యః; శరణ్యః, శరణ్యౌః శరణ్యాః. శరణ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శరణోన్ముఖానాం - శరణే ఉన్ముఖాః శరణోన్ముఖాః, తేషాం శరణోన్ముఖానాం; ఉన్ముఖస్య, ఉన్ముఖయోః, ఉన్ముఖానాం. శరణోన్ముఖశబ్దః అ, పు, ష, బ. అగాధసత్వః - అగాధం సత్వం యస్య సః అగాధసత్వః; సత్వః, సత్వౌ, సత్వాః. అగాధసత్వశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. మగధప్రతిష్ఠః-మగధేషు ప్రతిష్ఠా యస్య సః మగధప్రతిష్ఠః; ప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠౌ, ప్రతిష్ఠాః. మగధప్రతిష్ఠశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రాజా - రాజా, రాజానౌ, రాజానః. రాజన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః - ప్రజానాం రంజనం ప్రజారంజనం, ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః ప్రజా...వర్ణః; లబ్ధవర్ణః, లబ్ధవర్ణౌ, లబ్ధవర్ణాః. ప్రజా...లబ్ధవర్ణశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పరంతపః-పరాన్ తాపయతీతి పరంతపః; పరంతపః, పరంతపౌ, పరంతపాః. పరంతపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. నామ అవ్య. యథార్థనామా - యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామా; నామా, నామానౌ, నామానః. యథార్థనామన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర. ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అసా వితి. అసౌ రాజా, అసావితి పురోవస్థానో నిర్దేశః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. శరణోన్ముఖానాం శరణార్థానాం, శరణే రక్షణే సాధుః సమర్థః; 'తత్ర సాధు'రితి యత్ప్రత్యయః. శరణం భవితు మర్హః శరణ్య ఇతి నాథనిరుక్తిర్నిరుక్తైవ. అగాధసత్వః గంభీరస్వభావః, 'సత్వంగుణేఽపిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయో' రితివిశ్వః. మగధాః జనపదాః, తేషు ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్య సః, మగధప్రతిష్ఠః, 'ప్రతిష్ఠా కృత్య మాస్పద' మిత్యమరః. ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః విచక్షణః, యద్వా, ప్రజారంజనేన లబ్ధవర్ణః లబ్ధోత్కర్షః, పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః, పరంతపాఖ్యః. 'ద్విషత్పరయో స్తాపే'రితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'ఖచి హ్రస్వ'ఇతి హ్రస్వః, 'అరుర్ద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః. నామేతి ప్రసిద్ధౌ. యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామా శత్రుసంతాపనా దితి భావః.

భావము.—శరణముఁబొందినవారిని రక్షించుచుండెడి గంభీరస్వభావము గలిగినవాఁడును, ప్రజలను సంతోషపెట్టుటయందు దక్షుఁడు మగధదేశాధీశ్వరుఁడైన పరంతపుఁడనెడి ఈరాజు అర్థమునకు సరియైనపేరు గలవాఁడు. (పరం=శత్రువులను, తపః=తపింపఁజేయువాఁడు. శత్రువిజయుఁడని భావము.)

శ్లో. కామం నృపా స్సంతు సహస్రశోఽన్యే
రాజన్వతీ మాహు రనేన భూమిమ్,
నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాఽపి
జ్యోతిష్మతీ చంద్రమ సైవ రాత్రిః. ౨౨

పదచ్ఛేదము.—కామం, నృపాః, సంతు, సహస్రశః, అన్యే, రాజన్వతీం, ఆహుః, అనేన, భూమిం, నక్షత్రతారాగ్రహసంకులా, అపి, జ్యోతిష్మతీ, చంద్రమసా, ఏవ, రాత్రిః.

అర్థము.— అన్యే=మిగిలిన, నృపాః=రాజులు, కామం=మిక్కిలి, సహస్రశః=వేనవేలుగ, సంతు=ఉండని, భూమిం=భూమిని, అనేన=ఈపరంతపరాజు చేత, రాజన్వతీం=మంచిరాజు కలిగినదానినిగ, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు. తథాహి=అదేసరి, నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి-నక్షత్ర=అశ్విన్యాదినక్షత్రములచేతను, తారా = సాధారణనక్షత్రములచేతను, గ్రహ=అంగారకాదిగ్రహములచేతను, సంకులాపి=వ్యాప్తమైనదైనను, రాత్రిః=రాత్రి, చంద్రమసైవ=చంద్రునిచేతనే, జ్యోతిష్మతీ=తేజస్సు కలిగినది.

ఆకాంక్ష.—జ్యోతిష్మతీ=తేజస్సు కలిగినది. కా=ఏది? రాత్రిః=రాత్రి (అకర్మక ...ము). కేనైవ=ఎవనిచేతనే? చంద్రమసైవ=చంద్రునిచేతనే. కథంభూతాపి=ఎట్టిదైనను? నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి=అశ్విన్యాదినక్షత్రములచేతను సాధారణనక్షత్రములచేతను అంగారకాదిగ్రహములచేతను వ్యాప్తమైనదైనను. కథం=ఎట్లు? తథాహి = అదేసరి. ఆహుః=చెప్పుచున్నారు. కాః=ఎవరు? ప్రజాః=జనులు. కాం=దేనిని? భూమిం=భూమిని (సకర్మక...ము). కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగ? రాజన్వతీం=మంచిరాజు కలిగినదానినిగ. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈపరంతపుఁడను రాజు చేత. సంతు=ఉండని. కే=ఎవరు? నృపాః=రాజులు (అకర్మక...ము). కథం=ఎట్లుగ? సహస్రశః=వేనవేలుగ కథం=ఎట్లు? కామం=మిక్కిలి. నృపాః కథంభూతాః=రాజులెట్టివారు? అన్యే=మిగిలినవారు.

శబ్దరూపసమాసములు.—కామం-అవ్య. నృపాః-నృన్ పాంతీతినృపాః; నృపః, నృపౌ, నృపాః. నృపశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. సంతు-అస్తు, స్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అస భువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్. పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సహస్రశః-శసంతమవ్య. అన్యే-అన్యః, అన్యౌ, అన్యే. అన్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. రాజన్వతీం-శోభనః రాజా అస్యాః అస్తీతి రాజన్వతీ, తాం రాజన్వతీం; రాజన్వతీం, రాజన్వత్యౌ, రాజన్వతీః. రాజన్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఆహుః-ఆహ, ఆహతుః, ఆహుః. 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. భూమిం-భూమిం, భూమీ, భూమీః. భూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నక్షత్రతారాగ్రహసంకులా-నక్షత్రాణి చ తారాశ్చ గ్రహాశ్చ నక్షత్రతారాగ్రహాః, నక్ష...గ్రహైః సంకులా నక్షత్ర...సంకులా; సంకులా, సంకులే, సంకులాః. నక్షత్ర...సంకులాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. జ్యోతిష్మతీ-జ్యోతి రస్యా అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ; జ్యోతిష్మతీ, జ్యోతిష్మత్యౌ, జ్యోతిష్మత్యః. జ్యోతిష్మతీ ఈ, స్త్రీ, ప్ర,

ఏ. చంద్రమసా-చంద్రమసా, చంద్రమోభ్యాం, చంద్రమోభిః. చంద్రమశ్శబ్దః స, పు, తృ, ఏ. ఏవ-అవ్య. రాత్రిః-రాత్రిః, రాత్రీ, రాత్రయః. రాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కామ మితి. అన్యే నృపాః, కామం సహస్రశ స్సంతు, భూమిం అనేన రాజన్వతీం శోభనరాజవతీ మాహుః. నైతాదృశః కశ్చి దస్తీ త్యర్థః. 'సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్ స్యా త్తతోఽన్యత్ర రాజవా' నిత్యమరః. 'రాజన్వాన్ సౌరాజ్యే' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. తథాహి-నక్షత్రై రశ్విన్యాదిభిః, తారాభి స్సాధారణైర్జ్యోతిర్భిః, గ్రహై ర్భౌమాదిభిశ్చ, సంకులాఽపి రాత్రిః చంద్రమసైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి, జ్యోతిష్మతీ నాన్యైవజ్యోతిష్మ తీత్యర్థః.

భావము.—నక్షత్రగ్రహతారలు గల దయ్యును చంద్రునిచేత నతిశయముగ ప్రకాశించునట్లు పెక్కండ్రు రాజు లుండినను ఇతనిచేత భూమిని మంచిరాజు గల దానిగ చెప్పుచున్నారు.

శ్లో. క్రియాప్రబంధా దయ మధ్వరాణా
మజస్ర మాహూతసహస్రనేత్రః,
శచ్యా శ్చిరం పాండుకపోలలంబాన్
మందారశూన్యా నలకాం శ్చకార. ౨౩

పదచ్ఛేదము.—క్రియాప్రబంధాత్, అయం, అధ్వరాణాం, అజస్రం, ఆహూతసహస్రనేత్రః, శచ్యాః, చిరం, పాండుకపోలలంబాన్, మందారశూన్యాన్, అలకాన్, చకార.

అర్థము.—అయం=ఈపరంతపరాజు, అధ్వరాణాం=యజ్ఞములయొక్క, క్రియాప్రబంధాత్=అనుష్ఠానసాంతత్యమువలన, అజస్రం=నిరంతరము, ఆహూతసహస్రనేత్రస్సన్-ఆహూత=పిలువఁబడిన, సహస్రనేత్రస్సన్=దేవేంద్రుఁడుకలవాఁడగుచు, చిరం=బహుకాలమునందు, శచ్యా=శచీదేవియొక్క, అలకాన్=ముంగురులను, పాండుకపోలలంబాన్-పాండు=తెల్లనైన, కపోల=గండస్థలములయందు, లంబాన్=వ్రేలుచుండెడివానిని, మందారశూన్యాన్-మందారకల్ప=వృక్షకుసుమములచేత, శూన్యాన్=రహితములైనవానినిగ, చకార=చేసెను.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెను. కః=ఎవఁడు? అయం=ఈపరంతపరాజు, కాన్=వేనిని? అలకాన్=ముంగురులను (సకర్మ...ము). కథంభూతాన్=ఎట్టివానినిగ? మందారశూన్యాన్=కల్పవృక్షకుసుమములచేత రహితములైనవానినిగ. పునఃకథంభూతాన్=ఇంక నెట్టివానినిగ? పాండుకపోలలంబాన్=తెల్లనైన గండస్థలములయందు వ్రేలుచుండెడివాని

నిగ. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? శచ్యాః=శచీదేవియొక్క. కదా=ఎపుడు? చిరం=బహుకాలమునందు. కథంభూతస్య=ఎట్టివాఁడగుచు? ఆహూతసహస్రనేత్రస్య=పిలువఁబడిన దేవేంద్రుఁడు కలిగినవాఁడగుచు. కదా=ఎపుడు? అజస్రం=నిరంతరము. కస్మాత్=దేనివలన? క్రియాప్రబంధాత్=అనుష్ఠానసాంతత్యమువలన. కేషాం=వేనియొక్క? అధ్వరాణాం=యాగములయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—క్రియాప్రబంధాత్ - క్రియాయాః ప్రబంధః క్రియాప్రబంధః తస్మాత్ క్రియాప్రబంధాత్; ప్రబంధాత్, ప్రబంధాభ్యాం, ప్రబంధేభ్యః. క్రియాప్రబంధశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అయం - అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్ శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అధ్వరాణాం-అధ్వరస్య, అధ్వరయోః, అధ్వరాణాం. అధ్వర శబ్దః అ, పు, ష, బ. అజస్రం-అవ్య. ఆహూతసహస్రనేత్రః - సహస్రం నేత్రాణి యస్యసః సహస్రనేత్రః; ఆహూతః సహస్రనేత్రో యేన సః ఆహూతసహస్రనేత్రః; నేత్రః, నేత్రౌ, నేత్రాః. ఆహూతసహస్రనేత్రశబ్దః అ,పు, ప్ర,ఏ.శచ్యాః-శచ్యాః, శచ్యోః, శచీనాం. శచీశబ్దః ఈ, స్త్రీ,ష, ఏ. చిరం-అవ్య. పాండుకపోలలంబాన్ - పాండూ చ తౌ కపోలౌ చ పాండుకపోలౌ, పాండుకపోలయోః లంబాః పాండుకపోలలంబాః, తాన్ పాండుకపోలలంబాన్; లంబం, లంబౌ, లంబాన్. పాండుకపోలలంబశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. మందారశూన్యాన్-మందారస్య కుసుమాని మందరాణి, మందారైః శూన్యాః మందారశూన్యాః, తాన్ మందారశూన్యాన్; శూన్యం, శూన్యౌ, శూన్యాన్ మందారశూన్యశబ్దః అ,పు, ద్వి, బ. అలకాన్-అలకం,అలకౌ, అలకాన్. అలకశబ్దః అ, పు, ద్వి, బ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—క్రియేతి. అయం పరంతపః, అధ్వరాణాం క్రతూనాం క్రియాప్రబంధాత్ అనుష్ఠానసాంతత్యాత్, అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానా దిత్యర్థః. అజస్రం నిత్యం,ఆహూతసహస్రనేత్రస్య చిరం శచ్యాః అలకాన్ పాండుకపోలయోః లంబాన్ స్రస్తాన్. పచాద్యచ్. మందారైః కల్పద్రుమకుసుమైః,శూన్యాన్ చకార, ప్రోషితభర్తృకా హి కేశసంస్కారం న కుర్వతీతి భావః, 'ప్రోషితే మలినా కృశే'తి స్మరణాత్.

భావము.— మఱియుఁ నీరాజు నిరంతరముయజ్ఞములఁ జేయుచుండుటవలన దేవేంద్రుఁడు స్వర్గమును విడిచి ఆ యజ్ఞములయందలి పిలుపులనుబట్టిఅక్కడనేయుంటున్నాఁడు. ఈలాగు పతిసాన్నిధ్యము లేక యాతనిభార్య యగుశచీదేవి పసుపుపూసుకొనుట మొదలగుసంస్కారంబుల మాని యున్నయది.

శ్లో. అనేనచే దిచ్ఛసి గృహ్యమాణం
పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే,
ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం
నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—అనేన, చేత్, ఇచ్ఛసి, గృహ్యమాణం, పాణిం, వరేణ్యేన, కురు, ప్రవేశే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, నేత్రోత్సవం, పుష్పపురాంగనానాం.

అర్థము.—వరేణ్యేన=వరింపఁదగినవాఁడగు అనేన=ఈపరంతపరాజుచేత, గృహ్యమాణం=గ్రహింపఁబడిన, పాణిం=హస్తమును, ఇచ్ఛసిచేత్=కోరుదువేని, ప్రవేశే=పట్టణప్రవేశకాలమునందు, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం-ప్రాసాద=రాజభవనములయొక్క, వాతాయన=గవాక్షములయందు, సంస్థితానాం=ఉండెడు, పుష్పపురాంగనాం-పుష్పపుర=పాటలీపట్టణమునందలి, అంగనానాం=స్త్రీలకు, నేత్రోత్సవం=నయనోత్సవమును, కురు=చేయుము.

ఆకాంక్ష.—కురు=చేయుము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? నేత్రోత్సవం=నయనోత్సవమును (సకర్మక...ము). కాసాం=ఎవరికి? పుష్పపురాంగనానాం=పాటలీపట్టణమునందలి స్త్రీలకు. పుష్పపురాంగనానాం కథంభూతానాం=పాటలీపట్టణమునందలి స్త్రీలెట్టివారు? ప్రాసాదవాతాయన సంస్థితానాం=రాజభవనముయొక్క గవాక్షములయందు నుండెడివారు. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రవేశే=పట్టణప్రవేశకాలమునందు. ఇచ్ఛసిచేత్=కోరుదువేని. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? పాణిం=హస్తమును (సకర్మక...ము.). పాణింకథంభూతం=హస్తమెట్టిది? గృహ్యమాణం=గ్రహింపఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈపరంతపరాజుచేత. అనేనకథంభూతేన=ఈపరంతపరాజెట్టివాఁడు? వరేణ్యేన=వరింపఁదగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదంశబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. చేత్-అవ్య. ఇచ్ఛసి-ఇచ్ఛసి, ఇచ్ఛథః, ఇచ్ఛథ 'ఇషుఇచ్ఛాయాం'మిత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. గృహ్యమాణం-గృహ్యమాణం, గృహ్యమాణౌ, గృహ్యమాణాన్. గృహ్యమాణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పాణిం-పాణిం, పాణీ, పాణీన్. పాణిశబ్దః ఇ. పు, ద్వి, ఏ. వరేణ్యేన-వరేణ్యేన, వరేణ్యాభ్యాం, వరేణ్యైః. వరేణ్యశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. కురు-కురు, కురుతాత్, కురుతం, కురుత. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరివిధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ప్రవేశే-ప్రవేశే, ప్రవేశయోః, ప్రవే

ష. ప్రవేశశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం-ప్రాసాదానాం వాతాయనాని ప్రాసాదవాతాయనాని, ప్రాసాదవాతాయనేషు సంస్థితాః ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితాః, తాసాం ప్రాసా...సంస్థితానాం; సంస్థితాయాః, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. ప్రాసా...సంస్థితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. నేత్రోత్సవం-నేత్రయోః ఉత్సవః నేత్రోత్సవః, తం నేత్రోత్సవం; ఉత్సవం, ఉత్సవౌ, ఉత్సవాన్. నేత్రోత్సవశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పుష్పపురాంగనానాం-కల్యాణాని అంగాని ఆసాం సంతీతి అంగనాః, పుష్పపురే అంగనాః పుష్పపురాంగనాః, తాసాం పుష్పపురాంగనానాం; అంగనాయాః, అంగనయోః, అంగనానాం. పుష్పపురాంగనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేతి. వరేణ్యేన వరణీయేన, వృఞో తేరౌణాదికః, 'వృఞఏణ్యః' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః. అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్, పాణిగ్రహణమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం రాజభవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం, నేత్రోత్సవం కురు, సర్వోత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః.

భావము.—నీవు ఈరాజును వివాహము చేసుకొన నిచ్ఛయించితివేని ఈతనిపాటలీపురమునందు మేడలయందలిగవాక్షములచెంత కూర్చుండి చూచెడియచ్చటి యుత్తమ స్త్రీలకు కన్నులపండుగ కాగలదు.

శ్లో. ఏవం తయోక్తే త మవేక్ష్య కించి
ద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా,
ఋజుప్రణామక్రియ యైవ తన్వీ
ప్రత్యాదిదే శైన మభాషమాణా. ౨౫

పదచ్ఛేదము—ఏవం, తయా, ఉక్తే, తం, అవేక్ష్య, కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా, ఋజుప్రణామక్రియయా, ఏవ, తన్వీ, ప్రత్యాదిదేశ, ఏనం, అభాషమాణా.

అర్థము.—ఏవం=ఈప్రకారముగ, తయా=ఆసునందచేత, ఉక్తేసతి=చెప్పఁబడినదగుచుండగ, తం=ఆపరంతపరాజును, అవేక్ష్య=చూచి, కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా-కించిద్విస్రంసి=కొంచముజారిన, దూర్వా=గరికలే, అంక=చిహ్నముగాగలిగిన, మధూక=గుడపుష్పములయొక్క, మాలా=మాలికకలిగిన, తన్వీ=ఇందుమతీదేవి, ఏనం=ఈపరంతపరాజును, అభాషమాణా=మాట్లాడనిదియగుచు, ఋజుప్రణామక్రియయైవ-ఋజు=భావణశూన్యమయిన, ప్రణామ=నమస్కారముయొక్క, క్రియయైవ=చేయుటచేతనే, ప్రత్యాదిదేశ=పరిహరించెను.

శ్లో. అనేనచే దిచ్ఛసి గృహ్యమాణం
పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే,
ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం
నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్. ౨౪

పదచ్ఛేదము.—అనేన, చేత్, ఇచ్ఛసి, గృహ్యమాణం, పాణిం, వరేణ్యేన, కురు, ప్రవేశే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, నేత్రోత్సవం, పుష్పపురాంగనానాం.

అర్థము.—వరేణ్యేన=వరింపఁదగినవాఁడగు అనేన=ఈపరంతపరాజు చేత, గృహ్యమాణం=గ్రహింపఁబడిన, పాణిం=హస్తమును, ఇచ్ఛసి చేత్=కోరుదువేని, ప్రవేశే=పట్టణప్రవేశకాలమునందు, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం-ప్రాసాద=రాజభవనములయొక్క, వాతాయన=గవాక్షములయందు, సంస్థితానాం=ఉండెడు, పుష్పపురాంగనాం-పుష్పపుర=పాటలీపట్టణమునందలి, అంగనానాం=స్త్రీలకు, నేత్రోత్సవం=నయనోత్సవమును, కురు=చేయుము.

అన్వయః.—కురు=చేయుము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? నేత్రోత్సవం=నయనోత్సవమును (సకర్మక...ము). కాసాం=ఎవరికి? పుష్పపురాంగనానాం=పాటలీపట్టణమునందలి స్త్రీలకు. పుష్పపురాంగనానాం కథంభూతానాం=పాటలీపట్టణమునందలి స్త్రీలెట్టివారు? ప్రాసాదవాతాయన సంస్థితానాం=రాజభవనముయొక్క గవాక్షములయందు నుండెడివారు. కస్మిన్=దేనియందు? ప్రవేశే=పట్టణప్రవేశకాలమునందు. ఇచ్ఛసిచేత్=కోరుదువేని. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు. కం=దేనిని? పాణిం=హస్తమును (సకర్మక...ము.). పాణింకథంభూతం=హస్తమెట్టిది? గృహ్యమాణం=గ్రహింపఁబడినది. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈపరంతపరాజుచేత. అనేనకథంభూతేన=ఈపరంతపరాజెట్టివాఁడు? వరేణ్యేన=వరింపఁదగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదంశబ్దః ము, పు, తృ, ఏ. చేత్-అవ్య. ఇచ్ఛసి-ఇచ్ఛసి, ఇచ్ఛథః, ఇచ్ఛథ 'ఇషుఇచ్ఛాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. గృహ్యమాణం-గృహ్యమాణం, గృహ్యమాణౌ, గృహ్యమాణాన్. గృహ్యమాణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పాణిం-పాణిం, పాణీ, పాణీన్. పాణిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. వరేణ్యేన-వరేణ్యేన, వరేణ్యాభ్యాం, వరేణ్యైః. వరేణ్యశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. కురు-కురు, కురుతాత్, కురుతం, కురుత. 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరివిధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ప్రవేశే-ప్రవేశే, ప్రవేశయోః, ప్రవే

ష. ప్రవేశశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం-ప్రాసాదానాం వాతాయనాని ప్రాసాదవాతాయనాని, ప్రాసాదవాతాయనేషు సంస్థితాః ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితాః, తాసాం ప్రాసా...సంస్థితానాం; సంస్థితాయాః, సంస్థితయోః, సంస్థితానాం. ప్రాసా...సంస్థితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. నేత్రోత్సవం-నేత్రయోః ఉత్సవః నేత్రోత్సవః, తం నేత్రోత్సవం; ఉత్సవం, ఉత్సవౌ, ఉత్సవాన్. నేత్రోత్సవశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. పుష్పపురాంగనానాం-కల్యాణాని అంగాని ఆసాం సంతీతి అంగనాః, పుష్పపురే అంగనాః పుష్పపురాంగనాః, తాసాం పుష్పపురాంగనానాం; అంగనాయాః, అంగనయోః, అంగనానాం. పుష్పపురాంగనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేతి. వరేణ్యేన వరణీయేన, వృణోతేరౌణాదికః, 'వృఞఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః. అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్, పాణిగ్రహణమిచ్ఛసి చే దిత్యర్థః. ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం రాజభవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం, నేత్రోత్సవం కురు, సర్వోత్తమానాం తాసా మపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః.

భావము.—నీవు ఈరాజును వివాహము చేసుకొన నిచ్ఛయించితివేని ఈతనిపాటలీపురమునందు మేడలయందలిగవాక్షములచెంత కూర్చుండి చూచెడియచ్చటి యుత్తమస్త్రీలకు కన్నులపండుగ కాగలదు.

శ్లో. ఏవం తయోక్తే త మవేక్ష్య కించి
ద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా,
ఋజుప్రణామక్రియ యైవ తన్వీ
ప్రత్యాదిదే శైన మభాషమాణా. ౨౫

పదచ్ఛేదము —ఏవం, తయా, ఉక్తే, తం, అవేక్ష్య, కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా. ఋజుప్రణామక్రియయా, ఏవ, తన్వీ, ప్రత్యాదిదేశ, ఏనం, అభాషమాణా.

అర్థము.—ఏవం=ఈప్రకారముగ, తయా=ఆసునందచేత, ఉక్తేసతి=చెప్పఁబడిన ...చుండగ, తం=ఆపరంతపరాజును, అవేక్ష్య=చూచి, కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూ... మాలా-కించిద్విస్రంసి=కొంచముజారిన, దూర్వా=గరికలే, అంక=చిహ్నమునుగాగలి..., మధూక=ఇప్పపుష్పములయొక్క, మాలా=మాలికకలిగిన, తన్వీ=ఇందుమతీదేవి, ఏవం ...ఆపరంతపరాజును, అభాషమాణా=మాట్లాడనిదియగుచు, ఋజుప్రణామక్రియయైవ-...ఋజు=భాషణశూన్యమయిన, ప్రణామ=నమస్కారముయొక్క, క్రియయైవ=చేయుట ...నే, ప్రత్యాదిదేశ=పరిహరించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యాదిదేశ=పరిహరించెను. కా=ఎవతె? తన్వీ=ఇందుమతీదేవి. కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈపరంతపరాజును (సకర్మక...ము) కయైవ=దేనిచేతనే? ఋజుప్రణామక్రియయైవ=భాషణశూన్యమయిన నమస్కారముయొక్క చేయుంట చేతనే. కథంభూతా=ఎట్టిదయి? అభాషమాణా=మాట్లాడనిదియగుచు. తన్వీకథంభూతా=ఇందుమతీదేవియెట్టిది?కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా=స్వల్పముగజారినదూర్వములేచిహ్నముగగలిగినగుడపుష్పములయొక్కమాలికకలిగినది.కింకృత్వా=ఏమిచేసి?అవేక్ష్య=చూచి. కం=ఎవనిని? తం=ఆపరంతపరాజును. కథంభూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండగ? ఉక్తేసతి = చెప్పఁబడినదగుచుండఁగ. కయా=ఎవతెచేత? తయా=ఆసునందచేత. కథం=ఎట్లు?ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏవం - అవ్య. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, తృ,ఏ. ఉక్తే-ఉక్తే, ఉక్తయోః, ఉక్తేషు. ఉక్తశబ్దః అ, స, స,ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అవేక్ష్య - ల్యబంతమవ్య. కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా - కించిద్విస్రంసతీతి కించిద్విస్రంసినీ, దూర్వా ఏవ అంకా యస్యాం సా దూర్వాంకా, మధూకానాం మాలా మధూకమాలా,దూర్వాంకా చ సా మధూకమాలాచదూర్వాంకమధూకమాలా,కించిద్విస్రంసినీ దూర్వాంకమధూకమాలా యస్యాస్సా కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా; మాలా, మాలే, మాలాః. కించిద్విస్రంసి...మాలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ, ఋజుప్రణామక్రియయా - ప్రణామస్య క్రియా ప్రణామక్రియా, ఋజ్వీ చ సా ప్రణామక్రియాచ ఋజుప్రణామక్రియా, తయా ఋజుప్రణామక్రియయా; క్రియయా, క్రియాభ్యాం, క్రియాభిః. ఋజుప్రణామక్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఏవ-అవ్య. తన్వీ-తన్వీ,తన్వ్యౌ,తన్వ్యః. తన్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రత్యాదిదేశ-ప్రత్యాదిదేశ, ప్రత్యాదిదిశతుః, ప్రత్యాదిదిశుః. ప్రతిఆఙ్ ఏతద్వయపూర్వకాత్ 'దిశఅతిసర్జనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏనం - ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. అభాషమాణా-భాషమాణా నభవతీత్యభాషమాణా;అభాషమాణా, అభాషమాణే, అభాషమాణాః. అభాషమాణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఏవ మితి. ఏవం, తయా సునందయా ఉక్తే సతి, తం పరంతపం, అవేక్ష్యకించిద్విస్రంసినీ దూర్వాచిహ్నా మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యాస్సా, 'మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమౌ' విత్యమరః. వరణే శిథిలప్రయత్నేతిభావః. తన్వీ ఇందుమతీ, ఏనం నృపం, అభాషమాణా ఋజ్వ్యాభాషణశూన్యయా ప్రణామక్రియయైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహార.

భావము.—ఈప్రకారము సునంద చెప్పఁగానే ఇందుమతి ఆలాగున చూచి మౌనముగ నమస్కరించి తనచేతిలోనిశోంచను జాఱుచుండెడి గఱికతో కూడినయిప్ప పూలమాలికతో నావలికి వెడలెను.

శ్లో. తాం సైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా
రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ,
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా
పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—తాం, సా, ఏవ, వేత్రగ్రహణే, నియుక్తా, రాజాంతరం, రాజసుతాం, నినాయ, సమీరణోత్థా, ఇవ, తరంగరేఖా, పద్మాంతరం, మానసరాజహంసీమ్.

అర్థము.—వేత్రగ్రహణే-వేత్ర=బెత్తముయొక్క, గ్రహణే=గ్రహించుటయందు, నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడిన(అనఁగా ద్వారపాలకురాలగున), సైవ=ఆసునందయే, తాం=ఆ, రాజసుతాం=ఇందుమతీదేవిని, రాజాంతరం=మఱియొకరాజును, సమీరణోత్థా-సమీరణ=వాయువువలన, ఉత్థా = పుట్టిన, తరంగరేఖా-తరంగ = అలలయొక్క, రేఖా=పంక్తి, మానసరాజహంసీం-మానస = మానససరస్సునందలి, రాజహంసీం = రాజహంసస్త్రీని, పద్మాంతరమివ=మఱియొకకమలమునువలె, నినాయ=పొందించెను.

ఆకాంక్ష.—నినాయ=పొందించెను. కైవ=ఎవతె? సైవ=ఆసునందయే, కాం=ఎవతెను? తాంరాజసుతాం=ఆఇందుమతిని. కిం=ఎవనిని? రాజాంతరం=మఱియొకరాజును (ద్వికర్మకప్రయోగము). కిమివ=దేనినివలె? పద్మాంతరమివ=మఱియొకకమలమునువలె. కాం=దేనిని? మానసరాజహంసీం=మానససరస్సునందలిరాజహంసస్త్రీని. కా=ఏది? తరంగరేఖా=అలలయొక్కపంక్తి. తరంగరేఖాకథంభూతా = అలలయొక్క పంక్తియొట్టిది? సమీరణోత్థా=వాయువువలనఁబుట్టినది. సాకథంభూతా=ఆసునందయెట్టిది? నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడినది. కస్మిన్=దేనియందు? వేత్రగ్రహణే=బెత్తముయొక్కగ్రహించుటయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. వేత్రగ్రహణే-వేత్రస్య గ్రహణం, వేత్రగ్రహణం, తస్మిన్ వేత్రగ్రహణే; గ్రహణే, గ్రహణయోః, గ్రహణేషు. వేత్రగ్రహణశబ్దః అ, న, స, ఏ. నియుక్తా-నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రాజాంతరం-అన్యో రాజా రాజాంతరం, తత్ రాజాంతరం; రాజాంతరం, రాజాంతరే, రాజాంతరాణి. రాజాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. రాజసుతాం-రాజ్ఞ

[illegible] తాం, సుతే, సుతాః. రాజసుతాశబ్దః అ,
[illegible], నిక్షుతః, నిక్షుః. ప్రసక్త్వా [illegible]
[illegible] ప్రసుపుస్తైకవచనాంతః. సమీరణోత్థా,
[illegible] ఉత్థాం, ఉత్థే, ఉత్థాః. సమీరణోత్థాశబ్దః అ, స్త్రీ,
[illegible] తరంగరేఖా - తరంగాణాం రేఖా తరంగరేఖా; రేఖా, రేఖే,
[illegible] అ. స్త్రీ, ప్ర. వి. పద్మాంతరం-అన్యత్పద్మం పద్మాంతరం, పద్మే,
[illegible] పద్మాంతరం, పద్మాంతరే, పద్మాంతరాణి. పద్మాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, వి.
[illegible] స్త్రీ రాజహంసీ, మానసే రాజహంసీ మానసరాజహం
[illegible] సీం; రాజహంసీం, రాజహంస్యౌ, రాజహంసీః. మానస
[illegible] స్త్రీ, ద్వి, వి.

[illegible] — తా మితి. సైవ సునందైవ కన్యా, [illegible] తి భావః. వేత్ర
[illegible] దౌవారికీ సునందా, తాం రాజసుతాం, రాజాంతరం అన్యం రాజా
[illegible] వక్రకర్మకః, కథమివ సమీరణోత్థా వాతోక్షిప్తా, తరంగరేఖా
[illegible] మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాంతర మివ.

[illegible] — బెత్తము చేతఁబట్టుకొని యుండుద్వారపాలకురాలైన సునందయను
[illegible] లో గాలిచేత కదలెడితరంగము రాజహంస నొకకమలమునుండిమఱి
[illegible] నెంతకుఁ దీసికొనిపోవురీతి నారాజునొద్దనుండి మఱియొక రాజునెంతకుఁ
[illegible].

[illegible] సైనా మయ మంగనాథ
[illegible] ప్రార్థితయౌవనశ్రీః,
[illegible] కిల సూత్రకారై
[illegible] భూమిగతోఽపి భర్త్రా. ౨౭

[illegible] వ, వినా, అయం, అంగనాథః, సురాంగనాప్రార్థిత
[illegible], కిల, సూత్రకారైః, ఐంద్రం, పదం, భూమిగతః, అపి,
[illegible]

[illegible] ఇందుములని నూర్చి, వినావచ=పలికినదియు నయ్యెను.సు
[illegible] సురాంగనా=దేవతాస్త్రీలచేత, ప్రార్థిత=కోరఁబడిన,యౌ
[illegible], అయం=ఈ, అంగనాథః = అంగదేశాధీశుఁడు, సూ
[illegible] సూత్రకారైః వాలఖిల్యాదులచేత, వినీతనాగః కిల=వినీత=శిక్షింపఁ

బడిన, నాగః కిల=గజములు కలిగినవాఁడుగనుకనే, భూమిగతోఽపి - భూమి=భూమిని, గతోఽపి=పొందినవాఁడైనను, ఐంద్రం=ఇంద్రసంబంధియైన, పదం=ఐశ్వర్యమును, భుఙ్క్తే=అనుభవించుచున్నాఁడు.

ఆకాంక్ష.—భుఙ్క్తే=అనుభవించుచున్నాఁడు. కః=ఎవఁడు? అయంఅంగనాథః=ఈ అంగదేశాధీశుఁడు. కిం=దేనిని? పదం=ఐశ్వర్యమును (సకర్మక...ము). పదం కథంభూతం=ఐశ్వర్యమెట్టిది? ఐంద్రం=ఇంద్రసంబంధియైనది. కథంభూతోఽపి=ఎట్టివాఁడైనను? భూమిగతోఽపి=భూమినిపొందినవాఁడైనను. కథంభూతః కిల=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? వినీతనాగఃకిల=శిక్షింపఁబడిన గజములుగలిగినవాఁడుగనుకనే. కైః=ఎవరిచేత? సూత్రకారైః=గజశాస్త్రకారులైన పాలకాప్యాదులచేత. అయంఅంగనాథః కథంభూతః=ఈ అంగదేశాధీశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః=దేవతాస్త్రీలచేతఁగోరఁబడిన యౌవనసంపత్తుగలవాఁడు, జగాద చ=పలికినదియునయ్యెను. కైవ=ఎవతెయే? సైవ=ఆసునందయే, కాం=ఎవతెనుగూర్చి? ఏనాం=ఈ ఇందుమతినిగూర్చి (సకర్మక...ము.)

శబ్దరూపసమాసములు.—జగాద-జగాద, జగతుః, జగదుః. 'గదవ్యక్తాయాం వాచి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్య. ఏనాం-ఏనాం, ఏనే, ఏనాః. ఇదమ్‌శబ్దః మ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంగనాథః-అంగానాం నాథః అంగనాథః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. అంగనాథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః, సురాణాం అంగనాః సురాంగనాః, సురాంగనాభిః ప్రార్థితా సురాంగనాప్రార్థితా, యూనోః భావః యౌవనమ్, యౌవనస్య శ్రీః యౌవనశ్రీః, సురాంగనాప్రార్థితా యౌవనశ్రీర్యస్య సః సురా...శ్రీః; శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. సురా...శ్రీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. వినీతనాగః-వినీతాః నాగాః యస్య సః వినీతనాగః; నాగః, నాగౌ, నాగాః. వినీతనాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. సూత్రకారైః-సూత్రాణి కుర్వంతీతి సూత్రకారాః, తైః సూత్రకారైః; సూత్రకారేణ, సూత్రకారాభ్యాం, సూత్రకారైః. సూత్రకారశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఐంద్రం ఇంద్రస్యేదం ఐంద్రం, తత్ ఐంద్రం; ఐంద్రం, ఐంద్రే, ఐంద్రాణి. ఐంద్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. భూమిగతః-భూమిం గతో భూమిగతః; గతః, గతౌ, గతాః. భూమిగతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. భుఙ్క్తే-భుఙ్క్తే, భుంజాతే, భుంజతే. 'భుజపాలనాభ్యవహారయో' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—జగాదేతి. ఏనామిందుమతీం, జగాద చ కిమితి అయం అంగనాథం అంగదేశాధీశ్వరః, సురాంగనాభిః ప్రార్థితా కామితా యౌవనశ్రీర్యస్య స తథోక్తః

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యాదిదేశ=పరిహరించెను. కా=ఎవతె? తన్వీ=ఇందుమతీదేవి. కం=ఎవనిని? ఏనం=ఈపరంతపరాజును (సకర్మక...ము) కయైవ=దేనిచేతనే? ఋజుప్రణామక్రియయైవ=భాషణశూన్యమయిన నమస్కారముయొక్క చేయుటచేతనే. కథంభూతా=ఎట్టిదయి? అభాషమాణా=మాట్లాడనిదియగుచు. తన్వీకథంభూతా=ఇందుమతీదేవియెట్టిది?కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా=స్వల్పముగజారినదూర్వములేచిహ్నముగగలిగినగుడపుష్పములయొక్కమాలికకలిగినది.కింకృత్వా=ఏమిచేసి?అవేక్ష్య=చూచి. కం=ఎవనిని? తం=ఆపరంతపరాజును. కథంభూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండగ? ఉక్తేసతి = చెప్పఁబడినదగుచుండఁగ. కయా=ఎవతెచేత? తయా=ఆసునందచేత. కథం=ఎట్లు?ఏవం=పూర్వోక్తప్రకారముగ.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఏవం - అవ్య. తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, తృ,ఏ. ఉక్తే-ఉక్తే, ఉక్తయోః, ఉక్తేషు. ఉక్తశబ్దః అ, స, స,ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అవేక్ష్య - ల్యబంతమవ్య. కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా - కించిద్విస్రంసతీతి కించిద్విస్రంసినీ, దూర్వా ఏవ అంకా యస్యాం సా దూర్వాంకా, మధూకానాం మాలా మధూకమాలా,దూర్వాంకా చ సా మధూకమాలాచదూర్వాంకమధూకమాలా,కించిద్విస్రంసినీ దూర్వాంకమధూకమాలా యస్యా స్సా కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా; మాలా, మాలే, మాలాః. కించిద్విస్రంసి...మాలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ, ఋజుప్రణామక్రియయా - ప్రణామస్య క్రియా ప్రణామక్రియా, ఋజ్వీ చ సా ప్రణామక్రియాచ ఋజుప్రణామక్రియా, తయా ఋజుప్రణామక్రియయా; క్రియయా, క్రియాభ్యాం, క్రియాభిః. ఋజుప్రణామక్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఏవ-అవ్య. తన్వీ-తన్వీ,తన్వ్యౌ,తన్వ్యః. తన్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రత్యాదిదేశ-ప్రత్యాదిదేశ, ప్రత్యాదిదిశతుః, ప్రత్యాదిదిశుః. ప్రతిఆఙ్ ఏతద్వయపూర్వకాత్‘దిశఅతిసర్జనే’ ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిట్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏనం - ఏనం, ఏనౌ, ఏనాన్. ఇదంశబ్దః మ, పు, ద్వి, ఏ. అభాషమాణా-భాషమాణా నభవతీత్యభాషమాణా;అభాషమాణా, అభాషమాణే, అభాషమాణాః. అభాషమాణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఏవ మితి. ఏవం, తయా సునందయా ఉక్తే సతి, తం పరంతపం, అవేక్ష్యకించిద్విస్రంసినీ దూర్వాచిహ్నా మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యా స్సా, ‘మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమా’ విత్యమరః. వరణే శిథిలప్రయత్నేతిభావః. తన్వీ ఇందుమతీ, ఏనం నృపం, అభాషమాణా ఋజ్వ్యాభాషశూన్యయా ప్రణామక్రియయైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహార.

భావము.—ఈప్రకారము సునంద చెప్పఁగానే ఇందుమతి ఆలాగున చూచి మానముగ నమస్కరించి తనచేతిలోనిపొంచను జాఱుచుండెడి గఱికతో కూడినయిప్ప పూలమాలికతో నావలికి వెడలెను.

శ్లో. తాం సైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా
రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ,
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా
పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్. ౨౬

పదచ్ఛేదము.—తాం, సా, ఏవ, వేత్రగ్రహణే, నియుక్తా, రాజాంతరం, రాజసుతాం, నినాయ, సమీరణోత్థా, ఇవ, తరంగరేఖా, పద్మాంతరం, మానసరాజహంసీమ్.

అర్థము.—వేత్రగ్రహణే-వేత్ర=బెత్తముయొక్క, గ్రహణే=గ్రహించుటయందు, నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడిన (అనఁగా ద్వారపాలకురాలయిన), సైవ=ఆసునందయే, తాం=ఆ, రాజసుతాం=ఇందుమతీదేవిని, రాజాంతరం=మఱియొకరాజును, సమీరణోత్థా-సమీరణ=వాయువువలన, ఉత్థా = పుట్టిన, తరంగరేఖా-తరంగ = అలలయొక్క, రేఖా=పంక్తి, మానసరాజహంసీం-మానస = మానససరస్సునందలి, రాజహంసీం = రాజహంసస్త్రీని, పద్మాంతరమివ=మఱియొకకమలమునువలె, నినాయ=పొందించెను.

ఆకాంక్ష.—నినాయ=పొందించెను. కైవ=ఎవతె? సైవ=ఆసునందయే, కాం=ఎవతెను? తాంరాజసుతాం=ఆఇందుమతిని. కిం=ఎవనిని? రాజాంతరం=మఱియొకరాజును (ద్వికర్మకప్రయోగము). కిమివ=దేనినివలె? పద్మాంతరమివ=మఱియొకకమలమునువలె. కాం=దేనిని? మానసరాజహంసీం=మానససరస్సునందలిరాజహంసస్త్రీని. కా=ఏది? తరంగరేఖా=అలలయొక్కపంక్తి. తరంగరేఖాకథంభూతా = అలలయొక్క పంక్తియెట్టిది? సమీరణోత్థా=వాయువువలనఁబుట్టినది. సాకథంభూతా=ఆసునందయెట్టిది? నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడినది. కస్మిన్=దేనియందు? వేత్రగ్రహణే=బెత్తముయొక్కగ్రహించుటయందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఏవ-అవ్య. వేత్రగ్రహణే-వేత్రస్య గ్రహణం, వేత్రగ్రహణం, తస్మిన్ వేత్రగ్రహణే; గ్రహణే, గ్రహణయోః, గ్రహణేషు. వేత్రగ్రహణశబ్దః అ, న, స, ఏ. నియుక్తా-నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రాజాంతరం-అన్యో రాజా రాజాంతరం, తత్ రాజాంతరం; రాజాంతరం, రాజాంతరే, రాజాంతరాణి. రాజాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. రాజసుతాం-రాజ్ఞ

న్పరా రాజసుతా, తాం రాజసుతాం; సుతాం, సుతే, సుతాః. రాజసుతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నినాయ-నినాయ, నిన్యతుః, నిన్యుః. 'ణీఞ్ ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ద్వి కర్మకా త్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సమీరణోత్థా-సమీరణాత్ ఉత్థా సమీరణోత్థా; ఉత్థా, ఉత్థే, ఉత్థాః. సమీరణోత్థాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. తరంగరేఖా - తరంగాణాం రేఖా తరంగరేఖా; రేఖా, రేఖే, రేఖాః. తరంగరేఖాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. పద్మాంతరం-అన్యత్పద్మం పద్మాంతరం, తత్ పద్మాంతరం; పద్మాంతరం, పద్మాంతరే, పద్మాంతరాణి. పద్మాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. మానసరాజహంసీం-రాజహంసస్య స్త్రీ రాజహంసీ, మానసే రాజహంసీ మానసరాజహంసీ, తాం మానసరాజహంసీం; రాజహంసీం, రాజహంస్యౌ, రాజహంసీః. మానసరాజహంసీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా — తా మితి. సైవ సునందైవ కన్యా, చిత్తజ్ఞత్వా దితి భావః. వేత్ర గ్రహణే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా, తాం రాజసుతాం, రాజాంతరం అన్యంరాజానం, నినాయ, నయతి ర్ద్వికర్మకః, కథమివ సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా, తరంగరేఖాడూర్మి పఙ్క్తిః, మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాంతర మివ.

భావము.— బెత్తము చేతఁబట్టుకొని యుండుద్వారపాలకురాలైన సునందఇందుమతిని మానససరస్సులో గాలిచేత కదలెడితరంగము రాజహంస నొకకమలమునుండిమఱి యొకకమలముచెంతకుఁ దీసికొనిపోవురీతి నారాజునొద్దనుండి మఱియొక రాజుచెంతకుఁ దీసికొనిపోయెను.

శ్లో. జగాద చైనా మయ మంగనాథ
స్సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః,
వినీతనాగః కిల సూత్రకారై
రైంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుఙ్క్తే. ౨౭

పదచ్ఛేదము.—జగాద, చ, ఏనాం, అయం, అంగనాథః, సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః, వినీతనాగః, కిల, సూత్రకారైః, ఐంద్రం, పదం, భూమిగతః, అపి, భుఙ్క్తే.

అర్థము.—ఏనాం=ఈ ఇందుమతిని గూర్చి, జగాదచ=పలికినదియు నయ్యెను.సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః-సురాంగనా=దేవతాస్త్రీలచేత, ప్రార్థిత=కోఱఁబడిన,యౌవనశ్రీః=యౌవనసంపత్తుగలిగిన, అయం=ఈ, అంగనాథః = అంగదేశాధీశుఁడు, సూత్రకారైః=గజశాస్త్రకారులైన వాలఖిల్యాదులచేత, వినీతనాగః కిల-వినీత=శిక్షింపఁ

బడిన, నాగః కిల=గజములు కలిగినవాఁడుగనుకనే, భూమిగతోఽపి - భూమి=భూమిని, గతోఽపి=పొందినవాఁడైనను, ఐంద్రం=ఇంద్రసంబంధియైన, పదం=ఐశ్వర్యమును, భుఙ్క్తే=అనుభవించుచున్నాఁడు.

ఆకాంక్ష.—భుఙ్క్తే=అనుభవించుచున్నాఁడు. కః=ఎవఁడు? అయంఅంగనాథః=ఈ అంగదేశాధీశుఁడు. కిం=దేనిని? పదం=ఐశ్వర్యమును (సకర్మక...ము). పదం కథంభూతం=ఐశ్వర్యమెట్టిది? ఐంద్రం=ఇంద్రసంబంధియైనది. కథంభూతోఽపి=ఎట్టివాఁడైనను? భూమిగతోఽపి=భూమినిపొందినవాఁడైనను. కథంభూతః కిల=ఎట్టివాఁడుగనుకనే? వినీతనాగఃకిల=శిక్షింపఁబడిన గజములుగలిగినవాఁడుగనుకనే. కైః=ఎవరిచేత? సూత్రకారైః=గజశాస్త్రకారులైన వాలఖిల్యాదులచేత. అయంఅంగనాథః కథంభూతః=ఈ అంగదేశాధీశ్వరుఁడెట్టివాఁడు? సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః=దేవతాస్త్రీలచేతఁగోరఁబడిన యౌవనసంపత్తుగలవాఁడు, జగాదచ=పలికినదియునయ్యెను. కైవ=ఎవతెయే? సైవ=ఆసునందయే, కాం=ఎవతెనుగూర్చి? ఏనాం=ఈ ఇందుమతినిగూర్చి (సకర్మక...ము.)

శబ్దరూపసమాసములు.—జగాద-జగాద, జగతుః, జగదుః. 'గదవ్యక్తాయాం వాచి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చ-అవ్య. ఏనాం-ఏనాం, ఏనే, ఏనాః. ఇదమ్‌శబ్దః మ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంగనాథః-అంగానాం నాథః అంగనాథః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. అంగనాథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః, సురాణాం అంగనాః సురాంగనాః, సురాంగనాభిః ప్రార్థితా సురాంగనాప్రార్థితా, యూనోః భావః యౌవనమ్, యౌవనస్య శ్రీః యౌవనశ్రీః, సురాంగనాప్రార్థితా యౌవనశ్రీర్యస్య సః సురా...శ్రీ; శ్రీః, శ్రియా, శ్రియః. సురా...శ్రీశబ్దః ఈ, పు, ప్ర, ఏ. వినీతనాగః-వినీతాః నాగాః యస్య సః వినీతనాగః; నాగః, నాగౌ, నాగాః. వినీతనాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. సూత్రకారైః-సూత్రాణి కుర్వంతీతి సూత్రకారాః, తైః సూత్రకారైః; సూత్రకారేణ, సూత్రకారాభ్యాం, సూత్రకారైః. సూత్రకారశబ్దః అ, పు, తృ, బ. ఐంద్రం ఇంద్రస్యేదం ఐంద్రం, తత్ ఐంద్రం; ఐంద్రం, ఐంద్రే, ఐంద్రాణి. ఐంద్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. భూమిగతః-భూమిం గతో భూమిగతః; గతః, గతౌ, గతాః. భూమిగతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. భుఙ్క్తే-భుఙ్క్తే, భుంజాతే, భుంజతే. 'భుజపాలనాభ్యవహారయో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—జగాదేతి. ఏనామిందుమతీం, జగాద చకిమితి అయం అంగనాథం అంగదేశాధీశ్వరః, సురాంగనాభిః ప్రార్థితా కామితా యౌవనశ్రీర్యస్య స తథోక్తః

పురా కిల ఏనం ఇంద్రసహాయార్థం ఇంద్రపురగామినం, అకామయం తాప్సరస ఇతి ప్రసిద్ధిః కించసూత్రకారైః గజశాస్త్రకృద్భిః వాలఖిల్యాదిభిః మహర్షిభిః,వినీతనాగః శిక్షితగజః, కిలే త్యైతిహ్యే, అతఏవ భూమిగతోఽపి, ఐంద్రం పదం ఇంద్రైశ్వర్యం, భుఙ్క్తే, భూలోకగత ఏవ స్వర్గసుఖ మనుభవతీత్యర్థః దిగ్గజాప్సరో దేవర్షి సేవ్యత్వం ఐంద్రపదశబ్దార్థః. పురా కిల కుతశ్చి చ్ఛాపకారణాత్ భువ మవతీర్ణం దిగ్గజఖర్గమాలోక్య స్వయ మశక్తైః ఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయా ఆసీ త్తైః దేవర్షిభిః ప్రణీతేన శాస్త్రేణ గజా న్వశీకృత్య భువి సంప్రదాయం ప్రావర్తయ దితి కథా గీయతే.

భావము.—అపు డాసునంద చెప్పిన దేమనిన, అంగదేశాధీశుఁ డయినఈరాజు దేవతాస్త్రీలచేతఁ గోరఁబడినయౌవనసంపత్తును, గజశాస్త్రకారులయిన వాలఖిల్యాదిమహర్షులచేత శిక్షింపఁబడిన ఏనుఁగులును కలవాఁడై భూలోకదేవేంద్రుఁడుగనున్నాఁడు.

శ్లో. అనేన పర్యాసయతాఽస్రబిందూన్
ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ స్తనేషు,
ప్రత్యర్పితా శ్శత్రువిలాసినీనా
మున్ముచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః. ౭౦

పదచ్ఛేదము.—అనేన, పర్యాసయతా, అస్రబిందూన్, ముక్తాఫలస్థూలతమాన్, స్తనేషు, ప్రత్యర్పితాః, శత్రువిలాసినీనాం, ఉన్ముచ్య, సూత్రేణ, వినా, ఏవ, హారాః.

అర్థము.—శత్రువిలాసినీనాం = శత్రుస్త్రీలయొక్క, స్తనేషు=కుచములయందు, ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ - ముక్తాఫల=ఫలసదృశముత్యములవలె, స్థూలతమాన్=మిక్కిలి స్థూలములయిన, అస్రబిందూన్=నేత్రోదకబిందువులును, పర్యాసయతా=ప్రవర్తింపఁజేయుచుండెడి, అనేన=ఈయంగదేశాధీశునిచేత, ఉన్ముచ్య=ఎత్తి, సూత్రేణవినా=సూత్రమునుదప్ప, హారాఏవ=హారములే, ప్రత్యర్పితాః=ఉంచఁబడినవి.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యర్పితాః=ఉంచఁబడినవి. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈఅంగదేశాధీశునిచేత. కఏవ=ఏవే? హారాఏవ=హారములే (అకర్మకప్రయోగము). కేనవినా=దేనినిదప్ప? సూత్రేణవినా=సూత్రమునుదప్ప. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఉన్ముచ్య=ఎత్తి. అనేనకథంభూతేన=ఈఅంగదేశాధీశ్వరుఁ డెట్టివాఁడు? పర్యాసయతా=ప్రవర్తింపఁజేయుచుండెడివాఁడు. కాన్=వేనిని? అస్రబిందూన్=నేత్రోదకబిందువులను. అస్రబిందూన్ కథంభూతాన్=నేత్రోదకబిందువులెట్టివి? ముక్తాఫలస్థూలతమాన్=ఫలసదృశ్యములవలె మిక్కిలిగొప్పలయినవి. కేషు=వేనియందు? స్తనేషు = కుచంబులయందు. కాసాం=ఎవరియొక్క? శత్రువిలాసినీనాం=శత్రుస్త్రీలయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.— అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః.ఇదంశబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. పర్యాసయతా-పర్యాసయతా, పర్యాసయద్భ్యాం,పర్యాసయద్భిః.పర్యాసయచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. అస్రబిందూ౯ - అస్రస్య బిందవః అస్రబిందవః, తా౯ అస్రబిందూ౯; బిందుం, బిందూ, బిందూ౯. అస్రబిందుశబ్దః ఉ,పు,ద్వి,బ.ముక్తాఫలస్థూలతమా౯ -ముక్తాః ఫలానీవ ముక్తాఫలాని; అత్యంతం స్థూలాః స్థూలతమాః ముక్తాఫలానీవస్థూలతమాఃముక్తాఫలస్థూలతమాః, తా౯ ముక్తాఫలస్థూలతమా౯; స్థూలతమం,స్థూలతమౌ,స్థూలతమా౯. ముక్తాఫలస్థూలతమశబ్దః అ, పు, ద్వి,బ. స్తనేషు- స్తనే, స్తనయోః, స్తనేషు. స్తనశబ్దః అ, పు, స, బ. ప్రత్యర్పితాః-ప్రత్యర్పితః, ప్రత్యర్పితౌ, ప్రత్యర్పితాః. ప్రత్యర్పితశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శత్రువిలాసినీనాం-శత్రూణాంవిలాసిన్యః శత్రువిలాసిన్యః, తాసాం శత్రువిలాసినీనాం; విలాసిన్యాః,విలాసిన్యోః, విలాసినీనాం. శత్రువిలాసినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. ఉన్ముచ్య - ల్యబంత మవ్య. సూత్రేణ - సూత్రేణ, సూత్రాభ్యాం, సూత్రైః. సూత్రశబ్దః అ, న,తృ, ఏ. వినా-అవ్య. ఏవ-అవ్య హారాః-హారః, హారౌ, హారాః. హారశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.— అనే నేతి. శత్రువిలాసినీనాం రిపుస్త్రీణాం, స్తనేషు కుచేషు ముక్తాఫలస్థూలతమా౯, అస్రబిందూ౯ అశ్రుబిందూ౯, 'అస్ర మశ్రుణి శోణిత' ఇతి విశ్వః భర్తృవధా దితి భావః. అనేన అంగనాథేన, ఉన్ముచ్య ఉత్క్షిప్య,సూత్రేణ వినా హారా ఏవ ప్రత్యర్పితాః. అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిందుప్రవర్తనాత్ ఉత్సూత్రహారార్పణ మేవ కృత మిత్యుత్ప్రేక్షా గమ్యతే.

భావము.— ఈరాజుశత్రువధ చేయుటచేత వారిస్త్రీలకన్నులలోనుండిబాష్పజలబిందువులు పెద్దముత్యములవలె వారి స్తనములపైఁబడి దారములేనిముత్యాలహారములువలె ప్రకాశించినవి. అనఁగా ఈరాజు శత్రుసంహారకుఁడు.

శ్లో. నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థ
మస్మి౯ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ,
కాంత్యా గిరా సూనృతయా చ యోగ్యా
త్వ మేవ కల్యాణి తయో స్తృతీయా. ౨౯

పదచ్ఛేదము.—నిసర్గభిన్నాస్పదం, ఏకసంస్థం, అస్మి౯, ద్వయం, శ్రీః,చ, సరస్వతీ, చ, కాంత్యా, గిరా, సూనృతయా, చ, యోగ్యా, త్వం,ఏవ, కల్యాణి,తయోః, తృతీయా.

అర్థము.—నిసర్గభిన్నాస్పదం-నిసర్గ=స్వభావమువలన,భిన్న=వేఱయిన,ఆస్పదం=స్థానముగల, శ్రీశ్చ=లక్ష్మియుఁ, సరస్వతీచ=సరస్వతియు,ద్వయం=ఈరెండును, అస్మి౯=

ఈఅంగదేశాధీశునియందు, ఏకసంస్థం-ఏక=ఒకనియందే, సంస్థం=స్థితిగలిగినది, హేకల్యాణి=ఓమంగళాంగియైనఇందుమతి, కాంత్యా=కాంతిచేతను, సూనృతయా=సత్యప్రియమయిన, గిరాచ=వాక్కుచేతను, యోగ్యా=సంబంధార్హురాలవైన, త్వమేవ=నీవే, తయోః=ఆలక్ష్మీసరస్వతులకు, తృతీయా=మూడవది.

ఆకాంక్ష.—తృతీయా=మూడవది. కైవ=ఎవతెయే? త్వమేవ=నీవే (అకర్మక...ము). కయోః=ఎవరికి? తయోః=ఆలక్ష్మీసరస్వతులకు. త్వంకథంభూతాం=నీవెట్టిదానవు? యోగ్యా=సంబంధార్హురాలవైనదానవు. కయాచ=దేనిచేతను? గిరాచ=వాక్కుచేతను. గిరాకథంభూతయా=వాక్కెట్టిది? సూనృతయా=సత్యప్రియమయినది. కస్యాస్సంబుద్ధిః? హేకల్యాణి=ఓమంగళాంగియైనఇందుమతీ! ఏకసంస్థం=ఒకనియందే స్థితిగలిగినది. కిం=ఏది? ద్వయం=ఈరెండును (అకర్మక...ము). కస్మిన్=ఎవనియందు? అస్మిన్=ఈఅంగదేశాధీశునియందు. కాచ=ఎవ్వతెయు? సరస్వతీచ=సరస్వతీదేవియు. పునః కాచ=ఇంకనెవ్వతెయు? శ్రీశ్చ=లక్ష్మియు. ద్వయంకథంభూతం=ఈరెండునెట్టిది? నిసర్గభిన్నాస్పదం=స్వభావమువలన ప్రత్యేకించినస్థానము గలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నిసర్గభిన్నాస్పదం - నిసర్గాత్ భిన్నం నిసర్గ భిన్నం; నిసర్గభిన్నం ఆస్పదం యస్య తత్ నిసర్గభిన్నాస్పదం; ఆస్పదం, ఆస్పదే, ఆస్పదాని. నిసర్గభిన్నాస్పదశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఏకసంస్థం-ఏకస్మిన్ సంస్థా యస్య తత్ ఏకసంస్థం; సంస్థం, సంస్థే, సంస్థాని. ఏకసంస్థశబ్దః అ, న, ప్ర. ఏ అస్మిన్-అస్మిన్, అనయోః, ఏషు. ఇదంశబ్దః మ, పు, స, ఏ. ద్వయం-ద్వయం, ద్వయే, ద్వయాని. ద్వయశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. శ్రీః-శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. సరస్వతీ - సరస్వతీ, సరస్వత్యౌ, సరస్వత్యః. సరస్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చ-అవ్య. కాంత్యా - కాంత్యా, కాంతిభ్యాం. కాంతిభిః. కాంతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. గిరా-గిరా, గీర్భ్యాం, గీర్భిః. గీర్శబ్దః రే, స్త్రీ, తృ, ఏ. సూనృతయా-సూనృతయా, సూనృతాభ్యాం, సూనృతాభిః. సూనృతాశబ్దః. ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ చ-అవ్య. యోగ్యా-యోగ్యా, యోగ్యే, యోగ్యాః. యోగ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర. ఏ. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఏవ - అవ్య. కల్యాణి - హేకల్యాణి, హేకల్యాణ్యౌ, హేకల్యాణ్యః. కల్యాణీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, సం, ఏ. తయోః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ష, ద్వి. తృతీయా-తిసృణాం పూరణీ తృతీయా; తృతీయా, తృతీయే, తృతీయాః. తృతీయాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నిసర్గేతి. నిసర్గతః స్వభావతః, భిన్నాస్పదం భిన్నాశ్రయం, సహావస్థానవిరోధీత్యర్థః, శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్మిన్ అంగనాథే ఏకత్ర సంస్థా స్థితిర్యస్య తదేకసంస్థం, ఉభయ మిహ సంగత మిత్యర్థః, హేకల్యాణి, 'బహ్వాదిభ్య

శ్చే'తి ఙీప్, కాంత్యా, సూనృతయా సత్యప్రియయా గిరా చ, యోగ్యా సంసర్గార్హా త్వమేవ తయో శ్శ్రీసరస్వత్యో స్తృతీయా. సమానగుణయో ర్వ్యవయో ర్దాంపత్యం యుజ్యేతేతి భావః. దక్షిణనాయకత్వం చాస్య ధ్వన్యతే, తదుక్తం 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ' ఇతి.

భావము.—స్వాభావికముగా నొకరున్నచో నొకరుండనిలక్ష్మీ సరస్వతులీయంగరాజునందుఁ గలరు. ఓకల్యాణీ! లావణ్యమున లక్ష్మికిని సత్యప్రియవాక్కులచే సరస్వతికిని దగినచెలికత్తియవు నీవే? (అనఁగా విద్యావంతుఁడును. ధనవంతుఁడు నగునీ రాజును వరింపుమనుట.)

శ్లో. అథాంగరాజా దవతార్య చక్షుః
యాహీతి జన్యా మవద త్కుమారీ,
నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్యక్
ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచి ర్హి లోకః. 30

పదచ్ఛేదము —అథ, అంగరాజాత్, అవతార్య, చక్షుః, యాహి, ఇతి, జన్యాం, అవదత్, కుమారీ, న, అసౌ, న, కామ్యః, న, చ, వేద, సమ్యక్, ద్రష్టుం, న, సా, భిన్నరుచిః, హి, లోకః.

అర్థము —అథ=అనంతరమందు, కుమారీ=ఇందుమతీదేవి, అంగరాజాత్=అంగదేశాధీశులయందుండి, చక్షుః=దృష్టిని, అవతార్య=తీసి, జన్యాం=మాతృసఖియైనసునందనుగూర్చి, యాహి=పొమ్ము. ఇతి=ఇట్లని, అవదత్=పలికెను. అసౌ=ఈఅంగదేశాధీశుఁడు, కామ్యః=కోరఁదగినవాఁడు. నేతిన=కాఁడుఅనునదిలేదు. సా=ఆఇందుమతి, సమ్యక్=లెస్సగ, ద్రష్టుం=విమర్శింపను, నవేదేతిన=ఎఱుఁగదు అనునదిలేదు. కింతు=మఱేమనిన, లోకః=జనము, భిన్నరుచిర్హి-భిన్న=భేదవిశిష్టమయిన, రుచిర్హి=అభిలాషగలిగినదిగద.

ఆకాంక్ష.—భిన్నరుచిర్హి=భేదవిశిష్టమైనఅభిలాషకలిగినదిగద. కః=ఏది? లోకః=జనము(అకర్మ...ము). కథం=ఎట్లు? కింతు=మఱేమనిన, నవేదేతిన=ఎఱుగదుఅనునదిలేదు. కా=ఎవతె? సా=ఆఇందుమతి(అకర్మ...ము). కింకర్తుం=ఏమిచేయను? ద్రష్టుం=విమర్శింపను. కథం=ఎట్లు? సమ్యక్=లెస్సగ, నేతిన=కాఁడుఅనునదిలేదు. కః=ఎవఁడు? అసౌ=ఈఅంగదేశాధీశుఁడు (అకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? కామ్యః=కోరఁదగినవాఁడు. అవదత్=పలికెను. కా=ఎవతె? కుమారీ=ఇందుమతి. కాం=ఎవతెనుగూర్చి? జన్యాం=మాతృసఖియైనసునందనుగూర్చి. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని(ద్వికర్మక...ము). యాహి=పొమ్ము. కః=ఎవతె? త్వం=నీవు (అకర్మక...ము). కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవ

తార్య=వించి (అనఁగా తీసి). కిం=దేనిని? చక్షుః=దృష్టిని. కస్మాత్=ఎవనినుండి? అంగరాజాత్=అంగదేశాధీశునియందునుండి. కదా=ఎపుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. అంగరాజాత్-అంగానాంరాజాఅంగరాజః తస్మాత్ అంగరాజాత్; అంగరాజాత్, అంగరాజాభ్యాం, అంగరాజేభ్యః. అంగరాజశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అవతార్య-ల్యబంత మవ్య. చక్షుః-చక్షుః, చక్షుషీ, చక్షూంషి. చక్షుశ్శబ్దః స, న, ద్వి,ఏ. యాహి-యాహి, యాతాత్,యాతం, యాత. 'యా ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. జన్యాం-జన్యాం, జన్యే, జన్యాః. జన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అవదత్-అవదత్, అవదతాం, అవదన్.'వదవ్యక్తాయాంవాచీ'త్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతేలజ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.కుమారీ-కుమారీ, కుమార్యౌ, కుమార్యః. కుమారీశబ్దః ఈ,స్త్రీ, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. అసౌ - అసౌ, అమీ, అమూః. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. న - అవ్య కామ్యః - కామయితుం యోగ్యః కామ్యః; కామ్యః, కామ్యౌ, కామ్యాః. కామ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. న-అవ్య చ-అవ్య. వేద-వేద, విదతుః, విదుః. 'విదజ్ఞాన' ఇత్యస్మా ద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సమ్యక్-అవ్య. ద్రష్టుం, తుమున్నంతమవ్య. న-అవ్య. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. భిన్నరుచిః-భిన్నా రుచి ర్యస్య సః భిన్నరుచిః; రుచి, రుచీ, రుచయః. భిన్నరుచిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. లోకః-లోకః, లోకౌ, లోకాః. లోకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః అవతార్య అపనీయేత్యర్థః, జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం యాహి గచ్ఛే త్యవదత్.'జన్యా మాతృసఖీముదోః' జన్యా వరవధూజ్ఞాతిప్రియతుల్యహితేషు. చేతి పక్షద్వయేఽపి విశ్వః, అథవా జన్యా వధూభృత్యా, 'భృత్యా చ్చాపి నవోఢాయా' ఇతి కేశవః సంజ్ఞాయాం జన్యా ఇతి యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతః, యదత్రాహ వృత్తికారః. 'జనీం వధూంవహంతీ'తి జన్యాః జామాతు ర్వయస్యా,ఇతి. య చ్చాపరః 'జన్యా స్స్నిగ్ధా వరస్య య'ఇతి తత్సర్వ ముపలక్షణార్థ మి త్యవిరోధః. నచాయ మంగరాజే నిషేధః దృశ్యదోషాన్నాఽపి ద్రష్టృదోషా ద్వే త్యాహ నేత్యాదినా. అసౌ అంగరాజః,కామ్యః కమనీయః, నేతి నకింతు కామ్య ఏవేత్యర్థః, సా కుమారీ చ,సమ్యక్ ద్రష్టుం వివేక్తుం,న వేదేతి నకింతు వేదై వేత్యర్థః, కింతు లోకః జనః, భిన్నరుచిర్హి రుచిర మపి కించి త్కస్మై చి న్న రోచతే కింకుర్మః న హి ఇచ్ఛా నియంతుం శక్యత ఇతి భావః.

భావము.—ఇందుమతి అంగరాజునందలిదృష్టిని వదలి తల్లికి స్నేహితురాలైనసునందను ముందటికి పొమ్మని చెప్పెను. ఇందువలన అంగరాజు కోరఁదగినవాఁడుకాఁడని

భావము కాదు. ఇందుమతి యుక్తాయుక్తవిచారణ చేయుటయందు అసమర్థురాలు కాదు. లోకము భిన్నరుచి గలది కదా? కాఁబట్టి యిచ్ఛను నిలుప నెవరికి వశము.

శ్లో. తతఃపరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భి
ర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమౌ,
నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య
మిందుం నవోత్థాన మి వేందుమత్యై. 31

పదచ్ఛేదము.—తతః, పరం, దుష్ప్రసహం, ద్విషద్భిః, నృపం, నియుక్తా, ప్రతిహారభూమౌ, నిదర్శయామాస, విశేషదృశ్యం, ఇందుం, నవోత్థానం, ఇవ, ఇందుమత్యై.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, ప్రతిహారభూమౌ=ద్వారప్రదేశమునందు, నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడినసునంద, ద్విషద్భిః=శత్రువులచేత, దుష్ప్రసహం=సహింపఁగూడనియట్టియు, విశేషదృశ్యం-విశేష=అతిశయముచేత, దృశ్యం=దర్శనార్హుఁడైన, పరం=అన్యుఁడైన, నృపం=రాజును, నవోత్థానం-నవ=నూతనమైన, ఉత్థానం=ఉదయముకలిగిన, ఇందుమివ=చంద్రునివలె, ఇందుమత్యై=ఇందుమతికొఱకు, నిదర్శయామాస=చూపించెను.

అన్వయము.—నిదర్శయామాస=చూపించెను. కా=ఎవతె? నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడినసునంద. కం=ఎవనిని? నృపం=రాజును (సకర్మక...ము). కస్యై=ఎవతెకొఱకు? ఇందుమత్యై=ఇందుమతికొఱకు. కమివ=ఎవనివలె? ఇందుమివ=చంద్రునివలె ఇందుంకథంభూతం=చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? నవోత్థానం=నూతనమైనఉదయముకలవాఁడు. నృపంకథంభూతం=రాజెట్టివాఁడు? పరం=అన్యుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విశేషదృశ్యం=అతిశయముచేత దర్శనార్హుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టివాఁడు? దుష్ప్రసహం=సహింపఁగూడనియట్టివాఁడు. కైః=ఎవరిచేత? ద్విషద్భిః=శత్రువులచేత. కస్యాం = దేనియందు? ప్రతిహారభూమౌ=ద్వారప్రదేశమునందు. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. పరం-పరం, పరౌ, పరాన్. పరశబ్దఃఅ, పు, ద్వి, ఏ. దుష్ప్రసహం-దుఃఖేన ప్రసోఢుం శక్యః దుష్ప్రసహః, తందుష్ప్రసహం; దుష్ప్రసహం, దుష్ప్రసహౌ, దుష్ప్రసహాన్. దుష్ప్రసహశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ద్విషద్భిః-ద్విషతా, ద్విషద్భ్యాం, ద్విషద్భిః. ద్విషచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, బ. నృపం-నృపం, నృపౌ, నృపాన్. నృపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నియుక్తా-నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ ప్రతిహారభూమౌ-ప్రతిహారస్య భూమిః ప్రతిహారభూమిః, తస్యాం

ప్రతిహారభూమౌ; భూమ్యాం, భూమౌ, భూమ్యోః, భూమిషు. ప్రతిహారభూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. నిదర్శయామాస-నిదర్శయామాస, నిదర్శయామాసతుః, నిదర్శయామాసుః. నిపూర్వకాత్ 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతా దామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విశేషదృశ్యం ద్రష్టుం యోగ్యః దృశ్యః, విశేషేణ దృశ్యః విశేషదృశ్యః, తం విశేషదృశ్యం; దృశ్యం, దృశ్యౌ, దృశ్యాన్. విశేషదృశ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇందుం-ఇందుం, ఇందూ, ఇందూన్. ఇందుశబ్దః ఉ,పు,ద్వి,ఏ. నవోత్థానం-నవం ఉత్థానం యస్యసః నవోత్థానః, తం నవోత్థానం; ఉత్థానం, ఉత్థానౌ, ఉత్థానాన్. నవోత్థానశబ్దః అ,పు, ద్వి,ఏ. ఇవ-అవ్య. ఇందుమత్యై-ఇందుమత్యై, ఇందుమతీభ్యాం, ఇందుమతీభ్యః. ఇందుమతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, చ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తతఇతి. తతః, అనంతరం ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే, నియుక్తా దౌవారికే 'స్త్రీ ద్వా ర్ద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమరః. ద్విషద్భిః శత్రుభిః, దుష్ప్రసహం దుస్సహం, శూర మిత్యర్థః. విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంత మిత్యర్థః. పరం అన్యం, నృపం రాజానం, నవోత్థానం నవోదయం, ఇందు మివ, ఇందుమత్యై, నిదర్శయామాస దర్శయామాస.

భావము.—అంతట ద్వారపాలకురాలైన సునంద శత్రువుల కసాధ్యుండును రూపవంతుండును నైనమఱియొకరాజును అపు డుదయించినచంద్రునివలె ఇందుమతికిం జూపించెను.

శ్లో. అవంతినాథోఽయ ముదగ్రబాహుః
విశాలవక్షా స్తనువృత్తమధ్యః,
ఆరోప్య చక్రభ్రమ ముష్ణతేజాః
త్వష్ట్రేవ యత్నోల్లిఖితో విభాతి. 32

పదచ్ఛేదము.—అవంతినాథః, అయం, ఉదగ్రబాహుః, విశాలవక్షాః, తనువృత్తమధ్యః, ఆరోప్య, చక్రభ్రమం, ఉష్ణతేజాః, త్వష్ట్రా, ఇవ, యత్నోల్లిఖితః, విభాతి.

అర్థము.—ఉదగ్రబాహుః-ఉదగ్ర=దీర్ఘములైన, బాహుః=భుజములు కలిగిన, విశాలవక్షాః-విశాల = విస్తారమైన, వక్షాః=వక్షస్థలముగలిగిన, తనువృత్తమధ్యః-తను=కృశమైన, వృత్త = వర్తులాకారమైన, మధ్యః=మధ్యప్రదేశము గలిగిన, అయం= ఈ, అవంతినాథః = అవంతిదేశాధీశుఁడు, త్వష్ట్రా=విశ్వకర్మబ్రహ్మచేత, చక్రభ్రమం-చక్ర=చక్రాకారమైన, భ్రమం=శస్త్రోత్తేజనయంత్రమును, ఆరోప్య=ఎక్కించి, యత్నో

ల్లిఖితః, యత్న=ప్రయత్నముచేతను, ఉల్లిఖితః=సానపెట్టఁబడిన, ఉష్ణతేజాఇవ=సూర్యునివలె, విభాతి=ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

అన్వయము.—విభాతి=ప్రకాశించుచున్నాఁడు. కః = ఎవఁడు? అయంఅవంతినాథః=ఈఅవంతిదేశాధీశుఁడు(అకర్మ్మక...ము) కఇవ=ఎవనివలె? ఉష్ణతేజాఇవ=సూర్యునివలె. ఉష్ణతేజాః కథంభూతః = సూర్యుఁడెట్టివాఁడు? యత్నోల్లిఖితః=ప్రయత్నముచేత సానపెట్టఁబడినవాఁడు కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆరోప్య=ఎక్కించి. కం=దేనిని? చక్రభ్రమం = చక్రాకారమైన శస్త్రోత్తేజనయంత్రమును. కేన=ఎవనిచేత? త్వష్ట్రా=విశ్వకర్మబ్రహ్మచేత. అయం అవంతినాథః కథంభూతః=ఈఅవంతిదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? తనువృత్తమధ్యః=కృశమై వర్తులాకారమైన మధ్యప్రదేశముగలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విశాలవక్షాః=విస్తారమైనవక్షస్థలముగలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ఉదగ్రబాహుః=దీర్ఘములైనభుజములు గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అవంతినాథః-అవంతీనాం నాథః అవంతినాథః; నాథః, నాథౌ, నాథాః. అవంతినాథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. ఉదగ్రబాహుః-ఉదగ్రౌ బాహూ యస్య సః ఉదగ్రబాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహవః. ఉదగ్రబాహుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. విశాలవక్షాః-విశాలం వక్షః యస్య సః విశాలవక్షాః; వక్షాః, వక్షసౌ, వక్షసః విశాలవక్షశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. తనువృత్తమధ్యః - తనుః వృత్తః మధ్యః యస్య సః తనువృత్తమధ్యః; మధ్యః, మధ్యౌ, మధ్యాః. తనువృత్తమధ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఆరోప్య-ల్యబంతమవ్య. చక్రభ్రమం - చక్రాకారశ్చాసౌ భ్రమశ్చ చక్రభ్రమః, తం చక్రభ్రమం; భ్రమం, భ్రమౌ, భ్రమాన్. చక్రభ్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉష్ణతేజాః-ఉష్ణం తేజః యస్య సః ఉష్ణతేజాః; తేజాః, తేజసౌ, తేజసః. ఉష్ణతేజశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. త్వష్ట్రా - త్వష్ట్రా, త్వష్టృభ్యాం, త్వష్టృభిః. త్వష్టృశబ్దః ఋ, పు, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య. యత్నోల్లిఖితః-యత్నేన ఉల్లిఖితః యత్నోల్లిఖితః; ఉల్లిఖితః, ఉల్లిఖితౌ, ఉల్లిఖితాః. యత్నోల్లిఖితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. విభాతి-విభాతి, విభాతః, విభాంతి. విపూర్వకాత్ 'భా దీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అవంతినాథ ఇతి. ఉదగ్రబాహుః, దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షో యస్య సః విశాలవక్షాః, తనువృత్తమధ్య, కృశవర్తులమధ్యః, అయం రాజాఅవంతినాథః అవంతిదేశానాం ఈశ్వరః, త్వష్ట్రా విశ్వకర్మణా భర్తుః తేజోవేగ మసహమానయా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితే నేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాకారం, శస్త్రోత్తేజన యంత్రం, 'భ్రమోంబునిర్గమేభ్రాంతౌ కుండాఖ్యే శిల్పయంత్రక'ఇతి విశ్వః. ఆరోప్య

యత్నేన ఉల్లిఖితః నిశాతిత ఇత్యర్థః ఉష్ణతేజా సూర్య ఇవ విభాతి అత్ర మార్కండేయః, 'విశ్వకర్మా త్వనుజ్ఞాతః శాకద్వీపే వివస్వతా, భ్రమ మారోప్య తత్తేజశ్శాతనా యోపచక్రమ' ఇతి.

భావము.—నిడుపగు చేతులును వెడల్పగు రొమ్మును వర్తులంబగు సన్నపునడుమును గలయీయవంతిరాజు త్వష్ట యను ప్రజాపతిచేత వర్తులాకారముగ చేయఁబడిన సూర్యునివలె ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

శ్లో. అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే
రగ్రేసరై ర్వాజిభి రుత్థితాని,
కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం
ప్రభాప్రరోహా స్తమయం రజాంసి. 33

పదచ్ఛేదము.—అస్య, ప్రయాణేషు, సమగ్రశక్తేః, అగ్రేసరైః, వాజిభిః, ఉత్థితాని, కుర్వంతి, సామంతశిఖామణీనాం, ప్రభాప్రరోహాస్తమయం, రజాంసి.

అర్థము.—సమగ్రశక్తేః-సమగ్ర=సంపూర్ణములైన,శక్తేః=ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులుగల, అస్య=ఈయవంతిదేశాధీశునియొక్క, ప్రయాణేషు=జైత్రయాత్రలయందు, అగ్రేసరైః=ముందఱఁబోవుచునుండెడి,వాజిభిః=అశ్వములచేత,ఉత్థితాని=లేచిన,రజాంసి=ధూళులు, సామంతశిఖామణీనాం-సామంత=శత్రురాజులయొక్క, శిఖాః=శిఖలయందలి, మణీనాం=మణులయొక్క, ప్రభాప్రరోహాస్తమయం-ప్రభా=కాంతులయొక్క, ప్రరోహ=అంకురములయొక్క, అస్తమయం=నాశమును, కుర్వంతి=చేయుచున్నవి.

ఆకాంక్ష.—కుర్వంతి=చేయుచున్నవి. కాని=ఏవి?రజాంసి=ధూళులు.కం=దేనిని? ప్రభాప్రరోహాస్తమయం = కాంతులయొక్క అంకురములయొక్క నాశమును(సకర్మక...ము). కాసాం=వేనియొక్క?సామంతశిఖామణీనాం=శత్రురాజులయొక్కశిఖలయందలిమణులయొక్క. రజాంసి కథంభూతాని=ధూళులెట్టివి? ఉత్థితాని=లేచినవి. కైః=వేనిచేత? వాజిభిః=అశ్వములచేత. వాజిభిః కథంభూతైః=అశ్వములెట్టివి?అగ్రేసరైః=ముందఱవోవుచుండునవి. కేషు=వేనియందు? ప్రయాణేషు=జైత్రయాత్రలయందు.కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈయవంతిదేశాధీశునియొక్క. అస్యకథంభూతస్య=ఈయవంతిదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? సమగ్రశక్తేః=సంపూర్ణములైనప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులుగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అస్య-అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషాం. ఇదమ్ శబ్దః మ, పు, ష, ఏ. ప్రయాణేషు - ప్రయాణే, ప్రయాణయోః, ప్రయాణేషు.

ప్రయాణశబ్దః అ, న, స, బ. సమగ్రశక్తేః-సమగ్రాః శక్తయో యస్య సః సమగ్రశక్తిః, తస్య సమగ్రశక్తేః; శక్తేః, శక్త్యోః, శక్తీనాం. సమగ్రశక్తిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. అగ్రేసరైః, అగ్రేసరంతీత్యగ్రేసరాః, తైః అగ్రేసరైః; అగ్రేసరేణ, అగ్రేసరాభ్యాం, అగ్రేసరైః. అగ్రేసరశబ్దః అ, పు, తృ, బ. వాజిభిః-వాజినా, వాజిభ్యాం, వాజిభిః. వాజిన్‌శబ్దః న, పు, తృ, బ. ఉత్థితాని-ఉత్థితం, ఉత్థితే, ఉత్థితాని. ఉత్థితశబ్దః అ, న, ప్ర, బ. కుర్వంతి-కుర్వతి, కుర్వతః, కుర్వంతి. 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సామంతశిఖామణీనాం-సమంతాద్భవాః సామంతాః, శిఖాసు మణయః శిఖామణయః, సామంతానాం శిఖామణయః సామంతశిఖామణయః, తేషాం సామంతశిఖామణీనాం; మణేః, మణ్యోః, మణీనాం. సామంతశిఖామణిశబ్దః ఇ, పు, ష, బ ప్రభాప్రరోహాస్తమయం-ప్రభాణాం ప్రరోహాః ప్రభాప్రరోహాః, ప్రభాప్రరోహాణాం అస్తమయః ప్రభాప్రరోహాస్తమయః, తం ప్రభా...మయం; అస్తమయం, అస్తమయౌ, అస్తమయాన్. ప్రభా...అస్తమయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రజాంసి-రజః, రజసీ, రజాంసి. రజశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అస్యేతి. సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అస్య అవంతినాథస్య, ప్రయాణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః, వాజిభి రశ్వైః, ఉత్థితాని రజాంసి, సామంతానాం సమంతాద్భవానాం, రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః, తేషాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోంకురనాశం, కుర్వంతి. నాస్యైరైవాస్య శత్రవః పరాజీయంత ఇతి భావః.

భావము.—ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులు సంపూర్ణముగాఁ గల ఈయవంతిరాజు యుద్ధమునకు వెడలునప్పుడతనికి ముందజతట్టున నరిగెడి యాతని గుఱ్ఱముల పాదధూళి శత్రురాజులశిఖలయందు నుండెడి మణులకాంతిని అస్తమింపఁ జేయుచున్నది. అనఁగా శత్రునాశకుఁ డనుట.

శ్లో. అసౌ మహాకాళనికేతనస్య
వస న్నదూరే కిల చంద్రమౌళేః,
తమిస్రపక్షేఽపి సహ ప్రియాభిః
జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్. 34

పదచ్ఛేదము.—అసౌ, మహాకాళనికేతనస్య, వసన్, అదూరే, కిల, చంద్రమౌళేః, తమిస్రపక్షే, అపి, సహ, ప్రియాభిః, జ్యోత్స్నావతః, నిర్విశతి, ప్రదోషాన్.

తార్య=విడచి (అనఁగా తీసి). కిం=దేనిని? చక్షుః=దృష్టిని. కస్మాత్=ఎవనినుండి? అంగరాజాత్=అంగదేశాధీశునియందుండి. కదా=ఎపుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. అంగరాజాత్-అంగానాంరాజాఅంగరాజః తస్మాత్ అంగరాజాత్; అంగరాజాత్, అంగరాజాభ్యాం, అంగరాజేభ్యః. అంగరాజశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. అవతార్య-ల్యబంత మవ్య. చక్షుః-చక్షుః, చక్షుషీ, చక్షూంషి. చక్షుశ్శబ్దః స, న, ద్వి,ఏ. యాహి-యాహి, యాతాత్,యాతం, యాత. 'యా ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. జన్యాం-జన్యాం, జన్యే, జన్యాః. జన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అవదత్-అవదత్, అవదతాం, అవదన్.'వదవ్యక్తాయాంవాచీ'త్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కుమారీ-కుమారీ, కుమార్యౌ, కుమార్యః. కుమారీశబ్దః ఈ,స్త్రీ, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. అసౌ - అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. న - అవ్య కామ్యః - కామయితుం యోగ్యః కామ్యః; కామ్యః, కామ్యౌ, కామ్యాః. కామ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. చ-అవ్య. వేద_వేద, విదతుః, విదుః. 'విదజ్ఞాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సమ్యక్-అవ్య. ద్రష్టుం, తుమున్నంతమవ్య. న-అవ్య. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. భిన్నరుచిః-భిన్నా రుచి ర్యస్య సః భిన్నరుచిః; రుచి, రుచీ, రుచయః. భిన్నరుచిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. హి-అవ్య. లోకః-లోకః, లోకౌ, లోకాః. లోకశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః అవతార్య అపనీయే త్యర్థః, జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం యాహి గచ్ఛే త్యవదత్.'జన్యా మాతృసఖీముదోః' జన్యా వరవధూజ్ఞాతిప్రియతుల్యహితేషు. చేతి పక్షద్వయేకాపి విశ్వః, అథవా జన్యా వధూభృత్యా, 'భృత్యాచ్ఛాసి నవోఢాయా' ఇతి కేశవః సంజ్ఞాయాం జన్యా ఇతి యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతః, యదత్రాహ వృత్తికారః. 'జనీం వధూంవహంతీ'తి జన్యాః జామాతు ర్వయస్యా,ఇతి. యచ్చాపరః 'జన్యాస్త్వస్యా వరస్య య'ఇతి తత్సర్వ ముపలక్షణార్థ మి త్యవిరోధః. నచాయ మంగరాజే నిషేధః దృశ్యదోషాన్నాఽపి ద్రష్టృదోషా ద్వే త్యాహ నేత్యాదినా. అసౌ అంగరాజః,కామ్యః కమనీయః, నేతి నకింతు కామ్య ఏవేత్యర్థః, సా కుమారీ చ,సమ్యక్ ద్రష్టుం వివేక్తుం,న వేదేతి నకింతు వేదైవేత్యర్థః, కింతు లోకః జనః, భిన్నరుచిర్హి రుచిర మపి కించి త్కస్మైచి న్న రోచతే కింకుర్మః న హి ఇచ్ఛా నియంతుం శక్యత ఇతి భావః.

భావము.—ఇందుమతి అంగరాజునందలిదృష్టిని వదలి తల్లికి స్నేహితురాలైనసునందను ముందటికి పొమ్మని చెప్పెను. ఇందువలన అంగరాజు కోరఁదగినవాఁడు కాఁడని

భావము కాదు. ఇందుమతి యుక్తాయుక్తవిచారణ చేయుటయందు అసమర్థురాలు కాదు. లోకము భిన్నరుచి గలది కదా? కాబట్టి యిచ్ఛను నిలుప నెవరికి వశము.

శ్లో. తతఃపరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భి
ర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమౌ,
నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య
మిందుం నవోత్థాన మి వేందుమత్యై. 30

పదచ్ఛేదము.—తతః, పరం, దుష్ప్రసహం, ద్విషద్భిః, నృపం, నియుక్తా, ప్రతిహారభూమౌ, నిదర్శయామాస, విశేషదృశ్యం, ఇందుం, నవోత్థానం, ఇవ, ఇందుమత్యై.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, ప్రతిహారభూమౌ=ద్వారప్రదేశమునందు, నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడినసునంద, ద్విషద్భిః=శత్రువులచేత, దుష్ప్రసహం=సహింపఁగూడనియట్టియు, విశేషదృశ్యం-విశేష=అతిశయముచేత, దృశ్యం=దర్శనార్హుఁడైన, పరం=అన్యుఁడైన, నృపం=రాజును, నవోత్థానం-నవ=నూతనమైన, ఉత్థానం=ఉదయముకలిగిన, ఇందుమివ=చంద్రునివలె, ఇందుమత్యై=ఇందుమతికొఱకు, నిదర్శయామాస=చూపించెను.

ఆకాంక్ష.—నిదర్శయామాస=చూపించెను. కా=ఎవతె? నియుక్తా=ఆజ్ఞాపింపఁబడినసునంద. కం=ఎవనిని? నృపం=రాజును (సకర్మక...ము). కస్యై=ఎవతెకొఱకు? ఇందుమత్యై=ఇందుమతికొఱకు. కమివ=ఎవనివలె? ఇందుమివ=చంద్రునివలె ఇందుంకథంభూతం=చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? నవోత్థానం=నూతనమైనఉదయముకలవాఁడు. నృపంకథంభూతం=రాజెట్టివాఁడు? పరం=అన్యుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? విశేషదృశ్యం=అతిశయముచేత దర్శనార్హుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టివాఁడు? దుష్ప్రసహం=సహింపఁగూడనియట్టివాఁడు. కైః=ఎవరిచేత? ద్విషద్భిః=శత్రువులచేత. కస్యాం = దేనియందు? ప్రతిహారభూమౌ=ద్వారప్రదేశమునందు. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. పరం-పరం,పరౌ,పరాన్. పరశబ్దఃఅ,పు, ద్వి, ఏ. దుష్ప్రసహం-దుఃఖేన ప్రసోఢుం శక్యః దుష్ప్రసహః, తం దుష్ప్రసహం; దుష్ప్రసహం, దుష్ప్రసహౌ, దుష్ప్రసహాన్. దుష్ప్రసహశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. ద్విషద్భిః-ద్విషతా, ద్విషద్భ్యాం, ద్విషద్భిః. ద్విషచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, బ. నృపం-నృపం, నృపౌ, నృపాన్. నృపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నియుక్తా-నియుక్తా, నియుక్తే, నియుక్తాః. నియుక్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ ప్రతిహారభూమౌ-ప్రతిహారస్య భూమిః ప్రతిహారభూమిః, తస్యాం

ప్రతిహారభూమౌ; భూమ్యాం, భూమౌ, భూమ్యోః, భూమిషు. ప్రతిహారభూమిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. నిదర్శయామాస-నిదర్శయామాస, నిదర్శయామాసతుః, నిదర్శయామాసుః. నిపూర్వకాత్ 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతా దామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విశేషదృశ్యం ద్రష్టుం యోగ్యః దృశ్యః, విశేషేణ దృశ్యః విశేషదృశ్యః, తం విశేషదృశ్యం; దృశ్యం, దృశ్యౌ, దృశ్యాన్. విశేషదృశ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇందుం-ఇందుం, ఇందూ, ఇందూన్. ఇందుశబ్దః ఉ,పు,ద్వి,ఏ. నవోత్థానం-నవం ఉత్థానం యస్యసః నవోత్థానః, తం నవోత్థానం; ఉత్థానం, ఉత్థానౌ, ఉత్థానాన్. నవోత్థానశబ్దః అ,పు, ద్వి,ఏ. ఇవ-అవ్య. ఇందుమత్యై-ఇందుమత్యై, ఇందుమతీభ్యాం, ఇందుమతీభ్యః. ఇందుమతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ,చ,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః, అనంతరం ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే, నియుక్తా దౌవారికే 'స్త్రీ ద్వా ర్ద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమరః. ద్విషద్భిః శత్రుభిః, దుష్ప్రసహం దుస్సహం, శూర మిత్యర్థః. విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంత మిత్యర్థః. పరం అన్యం, నృపం రాజానం, నవోత్థానం నవోదయం, ఇందు మివ, ఇందుమత్యై, నిదర్శయామాస దర్శయామాస.

భావము.—అంతట ద్వారపాలకురాలైన సునంద శత్రువుల కసాధ్యుండును రూపవంతుండును నైనమఱియొకరాజును అపు డుదయించినచంద్రునివలె ఇందుమతికిఁ జూపించెను.

శ్లో. అవంతినాథోఽయ ముదగ్రబాహుః
విశాలవక్షా స్తనువృత్తమధ్యః,
ఆరోప్య చక్రభ్రమ ముష్ణతేజాః
త్వష్ట్రేవ యత్నోల్లిఖితో విభాతి. 32

పదచ్ఛేదము.—అవంతినాథః, అయం, ఉదగ్రబాహుః, విశాలవక్షాః, తనువృత్తమధ్యః, ఆరోప్య, చక్రభ్రమం, ఉష్ణతేజాః, త్వష్ట్రా, ఇవ, యత్నోల్లిఖితః, విభాతి.

అర్థము.—ఉదగ్రబాహుః-ఉదగ్ర=దీర్ఘములైన, బాహుః=భుజములు కలిగిన, విశాలవక్షాః-విశాల = విస్తారమైన, వక్షాః=వక్షస్థలముగలిగిన, తనువృత్తమధ్యః-తను=కృశమైన, వృత్త = వర్తులాకారమైన, మధ్యః=మధ్యప్రదేశము గలిగిన, అయం=ఈ, అవంతినాథః = అవంతిదేశాధీశుఁడు, త్వష్ట్రా=విశ్వకర్మబ్రహ్మచేత, చక్రభ్రమం-చక్ర=చక్రాకారమైన, భ్రమం=శస్త్రోత్తేజనయంత్రమును, ఆరోప్య=ఎక్కించి, యత్నో

ల్లిఖితః, యత్న=ప్రయత్నముచేతను, ఉల్లిఖితః=సానపెట్టఁబడిన, ఉష్ణతేజాఇవ=సూర్యునివలె, విభాతి=ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

అన్వయః.—విభాతి=ప్రకాశించుచున్నాఁడు. కః = ఎవఁడు? అయంఅవంతినాథః=ఈఅవంతిదేశాధీశుఁడు(అకర్మకః...ము) కఇవ=ఎవనివలె? ఉష్ణతేజాఇవ=సూర్యునివలె. ఉష్ణతేజాః కథంభూతః = సూర్యుఁడెట్టివాఁడు? యత్నోల్లిఖితః=ప్రయత్నముచేత సానపెట్టఁబడినవాఁడు కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆరోప్య=ఎక్కించి. కం=దేనిని? చక్రభ్రమం = చక్రాకారమైన శస్త్రోత్తేజనయంత్రమును. కేన=ఎవనిచేత? త్వష్ట్రా=విశ్వకర్మబ్రహ్మచేత. అయం అవంతినాథః కథంభూతః=ఈఅవంతిదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు?తనువృత్తమధ్యః=కృశమై వర్తులాకారమైన మధ్యప్రదేశముగలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? విశాలవక్షాః=విస్తారమైనవక్షస్థలముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయుఁనెట్టివాఁడు? ఉదగ్రబాహుః=దీర్ఘములైనభుజములు గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అవంతినాథః-అవంతీనాం నాథః అవంతినాథః;నాథః, నాథౌ, నాథాః. అవంతినాథశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. ఉదగ్రబాహుః-ఉదగ్రౌ బాహూ యస్య సః ఉదగ్రబాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహవః. ఉదగ్రబాహుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. విశాలవక్షాః-విశాలం వక్షః యస్యసః విశాలవక్షాః; వక్షాః, వక్షసౌ,వక్షసః విశాలవక్షశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. తనువృత్తమధ్యః - తనుః వృత్తః మధ్యః యస్య సః తనువృత్తమధ్యః; మధ్యః, మధ్యౌ, మధ్యాః. తనువృత్తమధ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఆరోప్య-ల్యబంతమవ్య. చక్రభ్రమం - చక్రాకారశ్చాసౌ భ్రమశ్చ చక్రభ్రమః, తం చక్రభ్రమం; భ్రమః,భ్రమౌ, భ్రమాః.చక్రభ్రమశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ.ఉష్ణతేజాః-ఉష్ణం తేజః యస్య సః ఉష్ణతేజాః; తేజాః, తేజసౌ, తేజసః. ఉష్ణతేజశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. త్వష్ట్రా - త్వష్ట్రా, త్వష్టృభ్యాం, త్వష్టృభిః. త్వష్టృశబ్దః ఋ, పు, తృ, ఏ.ఇవ-అవ్య. యత్నోల్లిఖితః-యత్నేన ఉల్లిఖితః యత్నోల్లిఖితః; ఉల్లిఖితః, ఉల్లిఖితౌ,ఉల్లిఖితాః.యత్నోల్లిఖితశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. విభాతి-విభాతి, విభాతః, విభాంతి. విపూర్వకాత్ 'భా దీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అవంతినాథ ఇతి. ఉదగ్రబాహుః, దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షో యస్య సః విశాలవక్షాః, తనువృత్తమధ్య, కృశవర్తులమధ్యః, అయం రాజాఅవంతినాథః అవంతిదేశానాం ఈశ్వరః, త్వష్ట్రా విశ్వకర్మణా భర్తుః తేజోవేగ మసహమానయాః దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితే నేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాకారం, శస్త్రోత్తేజనయంత్రం, 'భ్రమోంబునిర్గమేభ్రాంతౌ కుండాఖ్యే శిల్పయంత్రకే'ఇతి విశ్వః ఆరోప్య

యత్నేన ఉల్లిఖితః నిశాతిత ఇత్యర్థః ఉష్ణతేజా సూర్య ఇవ విభాతి అత్ర మార్కండేయః, 'విశ్వకర్మాత్వనుజ్ఞాతః శాకద్వీపే వివస్వతా, భ్రమ మారోప్య తత్తేజశ్శాతనాయోపచక్రమ' ఇతి.

భావము.—నిడుపగు చేతులును వెడల్పగు రొమ్మును వర్తులంబగు సన్నపునడుమును గలయీయవంతిరాజు త్వష్ట్ర యనుప్రజాపతిచేత వర్తులాకారముగ చేయఁబడిన సూర్యునివలె ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

శ్లో. అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే
రగ్రేసరై ర్వాజిభి రుత్థితాని,
కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం
ప్రభాప్రరోహా స్తమయం రజాంసి. 33

పదచ్ఛేదము.—అస్య, ప్రయాణేషు, సమగ్రశక్తేః, అగ్రేసరైః, వాజిభిః, ఉత్థితాని, కుర్వంతి, సామంతశిఖామణీనాం, ప్రభాప్రరోహాస్తమయం, రజాంసి.

అర్థము.—సమగ్రశక్తేః-సమగ్ర=సంపూర్ణములైన,శక్తేః=ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులుగల, అస్య=ఈయవంతిదేశాధీశునియొక్క, ప్రయాణేషు=జైత్రయాత్రలయందు, అగ్రేసరైః=ముందఱఁబోవుచునుండెడి, వాజిభిః=అశ్వములచేత, ఉత్థితాని=లేచిన, రజాంసి=ధూళులు, సామంతశిఖామణీనాం-సామంత=శత్రురాజులయొక్క, శిఖాః=శిఖలయందలి, మణీనాం=మణులయొక్క, ప్రభాప్రరోహాస్తమయం-ప్రభా=కాంతులయొక్క, ప్రరోహ=అంకురములయొక్క, అస్తమయం=నాశమును, కుర్వంతి=చేయుచున్నవి.

ఆకాంక్ష.—కుర్వంతి=చేయుచున్నవి. కాని=ఏవి?రజాంసి=ధూళులు.కం=దేనిని? ప్రభాప్రరోహాస్తమయం = కాంతులయొక్క అంకురములయొక్క నాశమును(సకర్మక ...ము). కాసాం=వేనియొక్క?సామంతశిఖామణీనాం=శత్రురాజులయొక్క శిఖలయందలిమణులయొక్క. రజాంసి కథంభూతాని=ధూళులెట్టివి? ఉత్థితాని=లేచినవి. కైః=వేనిచేత? వాజిభిః=అశ్వములచేత. వాజిభిః కథంభూతైః=అశ్వములెట్టివి?అగ్రేసరైః=ముందరఁబోవుచుండునవి. కేషు=వేనియందు? ప్రయాణేషు=జైత్రయాత్రలయందు.కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈయవంతిదేశాధీశునియొక్క. అస్యకథంభూతస్య=ఈయవంతిదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? సమగ్రశక్తేః=సంపూర్ణములైనప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులుగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అస్య-అస్య, అనయోః, ఏనయోః, ఏషాం. ఇదమ్ శబ్దః మ, పు, ష, ఏ. ప్రయాణేషు - ప్రయాణే, ప్రయాణయోః, ప్రయాణేషు.

ప్రయాణశబ్దః అ, న, స, బ. సమగ్రశక్తేః-సమగ్రాః శక్తయో యస్య సః సమగ్రశక్తిః, తస్య సమగ్రశక్తేః; శక్తేః, శక్త్యోః, శక్తీనాం. సమగ్రశక్తిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. అగ్రేసరైః, అగ్రేసరంతీత్యగ్రేసరాః, తైః అగ్రేసరైః; అగ్రేసరేణ, అగ్రేసరాభ్యాం, అగ్రేసరైః. అగ్రేసరశబ్దః అ, పు, తృ, బ. వాజిభిః-వాజినా, వాజిభ్యాం, వాజిభిః. వాజిన్‌శబ్దః న, పు, తృ, బ. ఉత్థితాని-ఉత్థితం, ఉత్థితే, ఉత్థితాని. ఉత్థితశబ్దః అ, న, ప్ర, బ. కుర్వంతి-కుర్వతి, కుర్వతః, కుర్వంతి. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సామంతశిఖామణీనాం-సమంతాద్భవాః సామంతాః,శిఖాసు మణయః శిఖామణయః, సామంతానాం శిఖామణయః సామంతశిఖామణయః, తేషాం సామంతశిఖామణీనాం; మణేః, మణ్యోః, మణీనాం. సామంతశిఖామణిశబ్దః ఇ,పు, ష, బ ప్రభాప్రరోహాస్తమయం-ప్రభాణాం ప్రరోహాః ప్రభాప్రరోహాః, ప్రభాప్రరోహాణాం అస్తమయః ప్రభాప్రరోహాస్తమయః, తం ప్రభా...మయం; అస్తమయం, అస్తమయౌ, అస్తమయాన్. ప్రభా...అస్తమయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రజాంసి-రజః, రజసీ, రజాంసి. రజశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అస్యేతి. సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అస్య అవంతినాథస్య, ప్రయాణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః, వాజిభిరశ్వైః, ఉత్థితాని రజాంసి, సామంతానాం సమంతాద్భవానాం, రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః, తేషాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోంకురనాశం, కుర్వంతి. నాస్యైరైరేవాస్య శత్రవః పరాజీయంత ఇతి భావః.

భావము.—ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులు సంపూర్ణముగాఁ గల ఈయవంతిరాజు యుద్ధమునకు వెడలునప్పు డతనికి ముందఱితట్టున నరిగెడి యాతని గుఱ్ఱముల పాదధూళి శత్రురాజులశిఖలయందు నుండెడి మణులకాంతిని అస్తమింపఁ జేయుచున్నది. అనఁగా శత్రునాశకుఁ డనుట.

శ్లో. అసౌ మహాకాళనికేతనస్య
వస న్నదూరే కిల చంద్రమౌళేః,
తమిస్రపక్షేఽపి సహప్రియాభిః
జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్. ౩౮

పదచ్ఛేదము.—అసౌ, మహాకాళనికేతనస్య, వసన్, అదూరే, కిల, చంద్రమౌళేః, తమిస్రపక్షే, అపి,సహ,ప్రియాభిః, జ్యోత్స్నావతః, నిర్విశతి, ప్రదోషాన్.

అర్థము.—అసౌ=ఈఅవంతిదేశాధీశుఁడు, మహాకాళనికేతనస్య-మహాకాళ=
మహాకాళాఖ్యక్షేత్రమే, నికేతనస్య=స్థానముగాఁగలిగిన, చంద్రమౌళేః=పరమేశ్వరుని
యొక్క, అదూరే=సమీపమునందు, వసన్=వసించువాఁడుగనుకనే, తమిస్రపక్షేపి=కృష్ణ
పక్షమందును, ప్రియాభిస్సహ=ప్రియురాండ్రతోఁగూడ, జ్యోత్స్నావతీః=చంద్రిక
గలిగిన, ప్రదోషాన్=రాత్రులను, నిర్విశతికిల=అనుభవించుచున్నాఁడుగద.

ఆకాంక్ష.—నిర్విశతికిల=అనుభవించుచున్నాఁడుగద. కః=ఎవఁడు? అసౌ=ఈయ
వంతిదేశాధీశుఁడు. కాన్=వేనిని? ప్రదోషాన్=రాత్రులను(సకర్మక...ము). ప్రదోషాన్
కథంభూతాన్=రాత్రులెట్టివి? జ్యోత్స్నావతీః=చంద్రికకలిగినవి. కాభి స్సహ=ఎవరితోఁ
గూడ? ప్రియాభిస్సహ=ప్రియురాండ్రతోఁగూడ. కస్మిన్నపి=దేనియందును? తమిస్ర
పక్షేపి=కృష్ణపక్షమందును. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు గనుకనే? వసన్=వసించువాఁడుగను
కనే. కస్మిన్=దేనియందు? అదూరే=సమీపమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? చంద్ర
మౌళేః=పరమేశ్వరునియొక్క. చంద్రమౌళేః కథంభూతస్య=పరమేశ్వరుఁడెట్టివాఁడు?
మహాకాళనికేతనస్య=మహాకాళాఖ్యక్షేత్రము స్థానముగగలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర,
ఏ. మహాకాళనికేతస్య-మహాకాళ మేవ నికేతనం యస్య సః మహాకాళనికేతనః, తస్య
మహా...నికేతనస్య; నికేతస్య, నికేతనయోః, నికేతనానాం.మహా...నికేతనశబ్దః అ,
పు, ష, ఏ. వసన్-వసన్, వసంతౌ, వసంతః. వసచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. అదూరే-
దూరం న భవతీ త్యదూరం, తస్మిన్ అదూరే; అదూరే, అదూరయోః, అదూరేషు.
అదూరశబ్దః అ, న, స, ఏ. కిల-అవ్య. చంద్రమౌళేః-చంద్రః మౌళౌ యస్యసః చంద్ర
మౌళిః, తస్య చంద్రమౌళేః; మౌళేః, మౌళ్యోః, మౌళీనాం. చంద్రమౌళిశబ్దః ఇ, పు,
ష, ఏ. తమిస్రపక్షే-తమిస్రయుక్తశ్చాసౌ పక్షశ్చ తమిస్రపక్షః, తస్మిన్ తమిస్ర
పక్షే; పక్షే, పక్షయోః, పక్షేషు. తమిస్రపక్షశబ్దః అ,పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య.సహ-
అవ్య. ప్రియాభిః-ప్రియయా, ప్రియాభ్యాం, ప్రియాభిః. ప్రియాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,
తృ, బ.జ్యోత్స్నావతీః-జ్యోత్స్నా ఏష్వస్తీతి జ్యోత్స్నావంతః,తాన్ జ్యోత్స్నా
వతః; జ్యోత్స్నావంతం, జ్యోత్స్నావంతౌ, జ్యోత్స్నావతః. జ్యోత్స్నావచ్ఛబ్దః
త,పు, ద్వి, బ. నిర్విశతి-నిర్విశతి, నిర్విశతః, నిర్విశంతి. నిపూర్వకాత్ 'విశప్రవేశన'
ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః. ప్రదోషాన్-ప్రదోషం, ప్రదోషౌ, ప్రదోషాన్. ప్రదోషశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అసా వితి. అసౌ అవంతినాథః,మహాకాళం నామ క్షేత్రవిశేషః,
తదేవ నికేతనం స్థానం యస్య తస్య; చంద్రమౌళే రీశ్వరస్య అదూరే సమీపే,వసన్

తిష్ఠ , అతఏవ హేతోః, తమిస్రపక్షేఽపి, కృష్ణపక్షే, ప్రియాభిస్సహ జ్యోత్స్నా
వతః చంద్రికావతః, ప్రదోషాన్ రాత్రీః, నిర్విశతి అనుభవతి కిల. నిత్యజ్యోత్స్నా
విహారిత్వ మేతస్యైవ నాన్యస్యేతి భావః.

భావము.—ఈరాజు సమీపమునందు నుండెడిమహాకాళేశ్వరుని శిరసునందలి చంద్రకాంతిచేత నిరంతరము చంద్రిక గలరాత్రులుగలవాఁడై స్త్రీముఖమును అనుభవించుచున్నాఁడు.

శ్లో. అనేన యూనా సహపార్థివేన
రంభోరు కచ్చి న్మనసో రుచి స్తే,
శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు
విహర్తు ముద్యానపరంపరాసు. 3౫

పదచ్ఛేదము.—అనేన, యూనా, సహ, పార్థివేన, రంభోరు, కచ్చిత్, మనసః, రుచిః, తే, శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు, విహర్తుం, ఉద్యానపరంపరాసు.

అర్థము.—హేరంభోరు=ఓకదళీ స్తంభములవంటి ఊరువులుకలిగిన ఇందుమతీ! యూనా=యౌవనవంతుఁడైన, అనేన=ఈ, పార్థివేనసహ=అవంతిదేశాధీశునితోఁగూడ, శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు-శిప్రా=శిప్రానదియొక్క, తరంగ=అలలయొక్క, అనిల=వాయువుచేత, కంపితాసు=చలింపఁబడిన, ఉద్యానపరంపరాసు-ఉద్యాన=ఉద్యానవనములయొక్క, పరంపరాసు=పఙ్క్తులయందు, విహర్తుం=విహరించుటకు, తే=నీయొక్క, మనసః=మనస్సునకు, రుచిఃకచ్చిత్ = ఇచ్ఛయున్నదా ఏమి?

ఆకాంక్ష.—రుచిఃకచ్చిత్=ఇచ్ఛయున్నదాఏమి? కస్య=దేనికి? మనసః=మనస్సునకు. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? తే=నీయొక్క. కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? విహర్తుం=విహరించుటకు. కాసు=వేనియందు? ఉద్యానపరంపరాసు = ఉద్యానవనములయొక్క పంక్తులయందు, ఉద్యానపరంపరాసుకథంభూతాసు=ఉద్యానవనములయొక్క పంక్తులెట్టివి? శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు=శిప్రానదియొక్క అలలయొక్క వాయువుచేత చలింపఁబడినవి. కేనసహ=ఎవనితోఁగూడ? అనేన పార్థివేనసహ = ఈయవంతిదేశాధీశునితోఁగూడ. అనేన పార్థివేన కథంభూతేన = ఈయవంతిదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? యూనా = యౌవనవంతుఁడైనవాఁడు. కస్యాస్సంబుద్ధిః? హేరంభోరు=ఓకదళీ స్తంభములవంటి యూరువులు కలిగిన ఇందుమతీ!

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదంశబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. యూనా-యూవభ్యాం, యువభిః. యువన్‌శబ్దః న, పు, తృ, ఏ.సహ-

అవ్య. పార్థివేన-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః, తేనపార్థివేన; పార్థివేన, పార్థివాభ్యాం, పార్థివైః. పార్థివశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. రంభోరు-రంభే ఇవ ఊరూ యస్యాస్సా రంభోరూః, తస్యా స్సంబోధనం హేరంభోరు; హేరంభోరు, హేరంభోర్వౌ, హేరంభోర్వః. రంభోరూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, సం, ఏ. కచ్చిత్-అవ్య. మనసః - మనసః, మనసోః, మనసాం. మనశ్శబ్దః స, న, ష, ఏ. రుచిః-రుచిః, రుచీ, రుచయః. రుచిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తే-తవ తే, యువయోః వాం, యుష్మాకం వః. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ష, ఏ. శిప్రాంతరంగానిలకంపితాసు-శిప్రాయాః తరంగాః శిప్రాంతరంగాః, శిప్రాంతరంగాణాం అనిలః శిప్రా...నిలః, శిప్రా...నిలేన కంపితాః శిప్రా...కంపితాః, తాసు శిప్రా..కంపితాసు; కంపితాయాం, కంపితయోః, కంపితాసు. శిప్రా..కంపితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. విహర్తుం-తుమున్నంత మవ్య. ఉద్యానపరంపరాసు-ఉద్యానానాం పరంపరాః ఉద్యానపరంపరాః, తాసు ఉద్యానపరంపరాసు; పరంపరాయాం, పరంపరయోః, పరంపరాసు. ఉద్యానపరంపరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేతి. రంభే కదళీస్తంభా వివ ఊరూ యస్యా స్సా రంభోరూః, తస్యా స్సంబోధనం హేరంభోరు! ఊరూత్తరపదా దౌపమ్యే, ఇత్యూఙ్ ప్రత్యయః, నదీత్వాత్ హ్రస్వః, యూనా, అనేన పార్థివేన, రాజ్ఞాసహ, శిప్రానామత్రత్యా నదీ తస్యా తరంగాణాం అనిలేన కంపితాసు, ఉద్యానానాం పరంపరాసు పజ్క్తిషు, విహర్తుం తే తవ మనసః రుచిః కచ్చిత్? 'స్పృహాఽస్త్రీ న్నయా' మిత్యమరః.

భావము.—ఓయరఁటిస్తంభములవంటితొడలుగల ఇందుమతీ! యౌవనవంతుఁడయిన ఈ యవంతిరాజుతో శిప్రానదియలలనుండి వచ్చెడుగాలిచేత గదలెడి యుద్యానవనములలో విహరింప నీకు యిష్ట మున్నదా?

శ్లో. తస్మి న్నభిద్యోతితబంధుపద్మే
ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే,
బబంధ సా నోత్తమసౌకుమార్యా
కుముద్వతీ భానుమతీవ భావమ్. 38

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, అభిద్యోతితబంధుపద్మే, ప్రతాపసంశోషిత శత్రుపంకే, బబంధ, సా, న, ఉత్తమసౌకుమార్యా, కుముద్వతీ, భానుమతీ, ఇవ, భావమ్.

అర్థము.—ఉత్తమసౌకుమార్యా - ఉత్తమ=ఉత్కృష్టమయిన, సౌకుమార్యా=అంగమార్దవముగలిగిన, సా=ఆ యిందుమతి, అభిద్యోతితబంధుపద్మే-అభిద్యోతిత=వికసింపఁజేయఁబడిన, బంధు=బంధువులనెడి, పద్మే=కమలములుగల, ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే-

ప్రతాప=తేజస్సుచేత, సంశోషిత=శోషింపఁబడిన,శత్రు=శత్రువులనెడి,పంకే=బురదలు కలిగిన, తస్మిన్=ఆ యవంతిదేశాధీశ్వరునియందు, కుముద్వతీ=తెల్లకలువ లత, భానుమతీవ=సూర్యునియందువలె, భావం=చిత్తమును, నబబంధ=కట్టకపోయెను

ఆకాంక్ష.—నబబంధ=కట్టకపోయెను. కా=ఎవతె? సా=ఆయిందుమతి. కం= దేనిని?భావం=చిత్తమును (సకర్మ...ము). కస్మిన్నివ=ఎవనియందువలె? భానుమతీవ= సూర్యునియందువలె. కా=ఏది?కుముద్వతీ=తెల్లకలువలత. కస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్ =ఆయవంతిదేశాధీశునియందు. తస్మిన్ కథంభూతే=ఆయవంతిదేశాధీశుఁ డెట్టివాఁడు? ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే = తేజస్సుచేతశోషింపఁబడిన శత్రువులనెడిబురదలుకలిగిన వాఁడు. పునఃకథంభూతే=ఇంకయును నెట్టివాఁడు?అభిద్యోతితబంధుపద్మే=వికసింపఁజేయఁ బడిన బంధువులనెడి కమలములుకలిగినవాఁడు.సాకథంభూతా=ఆ ఇందుమతిఎట్టిది?ఉత్తమసౌకుమార్యా=ఉత్కృష్టమయిన అంగమార్దవముకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. అభిద్యోతితబంధుపద్మే-బంధవ ఏవ పద్మాని బంధుపద్మాని, అభిద్యోతితాని బంధుపద్మాని యేన సః అభి...పద్మః; తస్మిన్ అభిద్యో...పద్మే; బంధుపద్మే, బంధుపద్మయోః, బంధుపద్మేషు. అభి ..బంధుపద్మశబ్దః అ, పు, స, ఏ. ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే- ప్రతాపేన సంశోషితాః ప్రతాపసంశోషితాః,శత్రవఏవ పంకాఃశత్రుపంకాః. ప్రతాపసంశోషితాః శత్రుపంకాః యేన సః ప్రతా...పంకః,తస్మిన్ ప్రతాప...పంకే;పంకే, పంకయోః, పంకేషు. ప్రతాప...పంకశబ్దః అ, పు, స, ఏ. బబంధ-బబంధ,బబంధతుః, బబంధుః. 'బంధబంధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. ఉత్తమసౌకుమార్యా - సుకుమారస్యభావః సౌకుమార్యం, ఉత్తమం సౌకుమార్యం యస్యాః సా ఉత్తమసౌకుమార్యా; సౌకుమార్యా, సౌకుమార్యే, సౌకుమార్యాః.ఉత్తమసౌకుమార్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.కుముద్వతీ-కుముదమస్యామస్తీతికుముద్వతీ; కుముద్వతీ, కుముద్వత్యౌ, కుముద్వత్యః. కుముద్వతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర,ఏ.భానుమతి-భానవః అస్యసంతీతి భానుమాన్, తస్మిన్ భానుమతి; భానుమతి, భానుమతోః, భానుమత్సు. భానుమచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. ఇవ-అవ్య. భావం-భావం, భావౌ, భావాన్. భావశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్మిన్నితి. ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్దవా,సాఇందుమతీ, అభిద్యోతితాః ఉల్లసితాః బంధవ ఏవ పద్మాని యేనతస్మిన్ ప్రతాపేన తేజసాసంశోషితాః శత్రవ ఏవ పంకాః కర్దమాః యేన తస్మిన్ అవంతినాథే,కుముద్వతీ కుముదినీ, 'కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్' ఇతి డ్మతుప్ప్రత్యయః, భానుమతి అంశుమతీవ,

భావం చిత్తం, న బబంధ, నతత్రానురాగం చకారేత్యర్థః బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పంకత్వేన చ నిరూపణాత్, రాజ్ఞః సూర్యసామ్యం వ్యజ్యతే.

భావము.—బంధువులనెడికమలమునకు ప్రియంకరుఁడయి శత్రువులనెడి బురదలకు శోషకుఁడయి యుండెడి సూర్యసముఁడయిన యారాజునందు మిక్కిలి మృదువైన యంగము గలయిందుమతి తెల్లకలువలత చందురునియందువలె ఇచ్ఛ లేని దాయెను.

శ్లో. తా మగ్రత స్తామరసాంతరాభా
మనూపరాజస్య గుణై రనూనామ్,
నిధాయ సృష్టిం లలితాం విధాతుః
జగాద భూయ స్సుదతీం సునందా. 32

పదచ్ఛేదము.—తాం, అగ్రతః, తామరసాంతరాభాం, అనూపరాజస్య, గుణైః, అనూనాం, నిధాయ, సృష్టిం, లలితాం, విధాతుః, జగాద, భూయః, సుదతీం, సునందా.

అర్థము.—సునందా=సునంద. తామరసాంతరాభాం - తామరస = కమలముల యొక్క, అంతర=మధ్యప్రదేశముయొక్క, ఆభాం=కాంతివంటికాంతిగలిగిన, గుణైః=రూపశీలాదిగుణములచేత, అనూనాం=తక్కువకాకయుండెడి, సుదతిం=శోభనదంతములు గల, తాం=తథావిధప్రసిద్ధురాలయిన, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, లలితాంసృష్టిం=మధురనిర్మాణరూపురాలయిన ఇందుమతీదేవిని, అనూపరాజస్య = అనూపదేవాధీశునియొక్క, అగ్రతః=ముందరను, నిధాయ=ఉంచి, భూయః=తిరిగి, జగాద=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—జగాద=పలికెను. కా=ఎవతె? సునందా=సునంద. కాం=ఎవతెనుఁగూర్చి? తాం=ఆఇందుమతినిఁగూర్చి (సకర్మక . . . ము). కదా=ఎపుడు? భూయః=మఱలి. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? నిధాయ=ఉంచి. కుత్ర=ఎక్కడను? అగ్రతః=ముందరను కస్య=ఎవనియొక్క? అనూపరాజస్య=అనూపదేశాధీశునియొక్క. కాం=ఎవతెను? లలితాంసృష్టిం=మధురనిర్మాణరూపురాలయినయిందుమతిని. కస్య=ఎవనియొక్క? విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క. లలితాంసృష్టింకథం భూతాం=మధురనిర్మాణరూపులయిన ఇందుమతియెట్టిది? తాం=తథావిధప్రసిద్ధురాలయినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? సుదతీం=శోభనదంతములుకలది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? అనూనాం = తక్కువగాకయుండునది. కైః=వేనిచేత? గుణైః=రూపశీలాదిగుణములచేత. పునః కథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? తామరసాంతరాభాం=కమలముయొక్క మధ్యప్రదేశముయొక్క కాంతివంటి కాంతి గలిగినది,

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్రతః-తసిలంతమవ్య. తామరసాంతరాభాం-తామరసస్య అంతరం తామరసాంతరం, తామరసాంతరస్య ఆభేవ ఆభా, యస్యాస్సా తామరసాంతరాభా, తాం తామరసాంతరాభాం; ఆభాం, ఆభే, ఆభాః.తామరసాంతరాభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అనూపరాజస్య-అనుగతాః ఆపః ఏషు తే అనూపాః, అనూపానాం రాజా అనూపరాజః, తస్య అనూపరాజస్య; అనూపరాజస్య, అనూపరాజయోః, అనూపరాజానాం. అనూపరాజశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ,పు, తృ, బ. అనూనాం-ఊనా న భవతీ త్యనూనా, తాం అనూనానాం;అనూనాం,అనూనే, అనూనాః. అనూనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,ద్వి, ఏ.నిధాయ-ల్యబంత మవ్య.సృష్టిం-సృష్టిం,సృష్టీ, సృష్టీః. సృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. లలితాం-లలితాం, లలితే, లలితాః. లలితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విధాతుః-విదధాతీతి విధాతా, తస్య విధాతుః;విధాతుః, విధాత్రోః, విధాతౄణాం. విధాతృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. జగాద-జగాద, జగదతుః,జగదుః.'గద వ్యక్తాయాంవాచీ'త్యేతస్మా ద్ధాతోః స్సకర్మకా త్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూయః-అవ్య. సుదతీం శోభనాః దంతాః యస్యాస్సా సుదతీ, తాం సుదతీం; సుదతీం, సుదత్యౌ, సుదతీః. సుదతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సునందా-సునందా, సునందే, సునందాః. సునందాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తా మితి. తామరసాంతరాభాం పద్మోదరసమానకాంతిం కనకగౌరీ మిత్యర్థః. గుణైః రూపశీలాదిభిః అనూనా మధికా మిత్యర్థః శోభనాః దంతా, యస్యాస్తాం సుదతీం,'వయసి దంతస్య దతృ' ఇతి దత్రాదేశః,'ఉగితశ్చే'తి జీప్, తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా, విధాతుః, లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణం,క్రియ మిత్యర్థః. అనుగతాః ఆపః యేషు తే, అనూపా నామ దేశాః 'ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే' ఇతి అప్రత్యయః సమాసాంతః. 'ఊదనోర్దేశే' ఇత్యూకారాదేశః తేషాం రాజ్ఞ అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య, భూయః పునః, జగాద ఉవాచ.

భావము —అంతట సునంద కమలమధ్యమునందలికాంతివంటిబంగారుచాయగల దేహమును అధికమైన రూపమును సద్వృత్తియు మంచిపల్లువరుసయును గలిగి బ్రహ్మచేత మనోజ్ఞరాలుగా సృజియింపఁబడిన యిందుమతిని అనూపదేశాధీశునిముందటికి తీసుకొనిపోయి చెప్పిన దేమనిన.

శ్లో. సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహు
రష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః,
అనన్యసాధారణరాజశబ్దః
బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః. ౩౮

భావం చిత్తం, న బబంధ, నతత్రానురాగం చకారేత్యర్థః బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పంకత్వేన చ నిరూపణాత్, రాజ్ఞః సూర్యసామ్యం వ్యజ్యతే.

భావము.—బంధువులనెడికమలమునకు ప్రియంకరుఁడయి శత్రువులనెడి బురదలకు శోషకుఁడయి యుండెడి సూర్యసముఁడయిన యారాజునందు మిక్కిలి మృదువైన యంగము గలయిందుమతి తెల్లకలువలత చందురునియందువలె ఇచ్ఛ లేని దాయెను.

శ్లో. తా మగ్రత స్తామరసాంతరాభా
మనూపరాజస్య గుణై రనూనామ్,
నిధాయ సృష్టిం లలితాం విధాతుః
జగాద భూయ స్సుదతీం సునందా. 32

పదచ్ఛేదము.—తాం, అగ్రతః, తామరసాంతరాభాం, అనూపరాజస్య, గుణైః, అనూనాం, నిధాయ, సృష్టిం, లలితాం, విధాతుః, జగాద, భూయః, సుదతీం, సునందా.

అర్థము.—సునందా=సునంద. తామరసాంతరాభాం - తామరస = కమలముల యొక్క, అంతర=మధ్యప్రదేశముయొక్క, ఆభాం=కాంతివంటికాంతిగలిగిన, గుణైః=రూపశీలాదిగుణములచేత, అనూనాం=తక్కువకాకయుండెడి, సుదతిం=శోభనదంతములు గల, తాం=తథావిధప్రసిద్ధురాలయిన, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, లలితాంసృష్టిం=మధురనిర్మాణరూపురాలయిన ఇందుమతీదేవిని, అనూపరాజస్య = అనూపదేశాధీశునియొక్క, అగ్రతః=ముందరను, నిధాయ=ఉంచి, భూయః=తిరిగి, జగాద=పలికెను.

అన్వయః.—జగాద=పలికెను. కా=ఎవతె? సునందా=సునంద. కాం=ఎవతెనుఁగూర్చి? తాం=ఆఇందుమతినిఁగూర్చి (సకర్మక . . . ము). కదా=ఎపుడు? భూయః=మఱలి. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? నిధాయ=ఉంచి. కుత్ర=ఎక్కడను? అగ్రతః=ముందరను కస్య=ఎవని యొక్క? అనూపరాజస్య=అనూపదేశాధీశునియొక్క. కాం=ఎవతెను? లలితాంసృష్టిం=మధురనిర్మాణరూపురాలయినయిందుమతిని. కస్య=ఎవనియొక్క? విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క. లలితాంసృష్టింకథం భూతాం=మధురనిర్మాణరూపులయిన ఇందుమతియెట్టిది? తాం=తథావిధప్రసిద్ధురాలయినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? సుదతీం=శోభనదంతములుకలది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? అనూనాం = తక్కువగాకయుండునది. కైః=వేనిచేత? గుణైః=రూపశీలాదిగుణములచేత. పునః కథంభూతాం=ఇంకయునెట్టిది? తామరసాంతరాభాం=కమలముయొక్క మధ్యప్రదేశముయొక్క కాంతివంటి కాంతి గలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—తాం-తాం, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్రతః-తసిలంతమవ్య. తామరసాంతరాభాం-తామరసస్య అంతరం తామరసాంతరం, తామరసాంతరస్య ఆభేవ ఆభా, యస్యా స్సా తామరసాంతరాభా, తాం తామరసాంతరాభాం; ఆభాం, ఆభే, ఆభాః. తామరసాంతరాభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అనూపరాజస్య-అనుగతాః ఆపః ఏషు తే అనూపాః, అనూపానాం రాజా అనూపరాజః, తస్య అనూపరాజస్య; అనూపరాజస్య, అనూపరాజయోః, అనూపరాజానాం. అనూపరాజశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అనూనాం-ఊనా న భవతీ త్యనూనా, తాం అనూనానాం; అనూనాం, అనూనే, అనూనాః. అనూనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నిధాయ-ల్యబంత మవ్య. సృష్టిం-సృష్టిం, సృష్టీ, సృష్టీః. సృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. లలితాం-లలితాం, లలితే, లలితాః. లలితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విధాతుః-విదధాతీతి విధాతా, తస్య విధాతుః; విధాతుః, విధాత్రోః, విధాతౄణాం. విధాతృశబ్దః ఋ, పు, ష, ఏ. జగాద-జగాద, జగదతుః, జగదుః. 'గద వ్యక్తాయాం వాచి' త్యేతస్మా ద్ధాతోః స్సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూయః-అవ్య. సుదతీం శోభనాః దంతాః యస్యాస్సా సుదతీ, తాం సుదతీం; సుదతీం, సుదత్యౌ, సుదతీః. సుదతీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సునందా-సునందా, సునందే, సునందాః. సునందాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తా మితి. తామరసాంతరాభాం పద్మోదరసమానకాంతిం కనకగౌరీ మిత్యర్థః. గుణైః రూపశీలాదిభిః అనూనా మధికా మిత్యర్థః శోభనాః దంతా, యస్యాస్తాం సుదతీం, 'వయసి దంతస్య దృత' ఇతి త్రాదేశః, 'ఉగితశ్చే' తి జీప్, తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా, విధాతుః, లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణం, స్త్రియ మిత్యర్థః. అనుగతాః ఆపః యేషు తే, అనూపా నామ దేశాః 'ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే' ఇతి అప్రత్యయః సమాసాంతః. 'ఊదనోర్దేశ' ఇత్యూకారాదేశః తేషాం రాజ్ఞ అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య, భూయః పునః, జగాద ఉవాచ.

భావము —అంతట సునంద కమలమధ్యమునందలి కాంతివంటి బంగారుచాయగల దేహమును అధికమైన రూపమును సద్వృత్తియు మంచిపల్లువరుసయును గలిగి బ్రహ్మచేత మనోజ్ఞరాలుగా సృజియింపఁబడిన యిందుమతిని అనూపదేశాధీశునిముందఱికి తీసుకొనిపోయి చెప్పిన దేమనిన.

శ్లో. సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహు
రష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః,
అనన్యసాంధారణరాజశబ్దః
బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః. ౩౮

పదచ్ఛేదము — సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహుః, అష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః, అనన్యసాధారణరాజశబ్దః, బభూవ, యోగీ, కిల, కార్తవీర్యః.

అర్థము.— సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహుః-సంగ్రామ = యుద్ధములయందు, నిర్విష్ట=అనుభవింపఁబడ్డ, సహస్ర=వేయి, బాహు=భుజములుగలిగిన, అష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః-అష్టాదశ=పదునెనిమిది, ద్వీప=ద్వీపములయందు, నిఖాత=నాఁటఁబడిన, యూపః=యూపస్తంభములుగల అనన్యసాధారణరాజశబ్దః-అనన్యసాధారణ=అన్యులకుసాధారణముగాకయుండెడి, రాజశబ్దః=రాజు అనెడిశబ్దముగలిగిన, యోగీ=బ్రహ్మవిద్యావంతుఁడైన, కార్తవీర్యః=కార్తవీర్యుఁడనెడిరాజు, బభూవకిల=ఆయెనుగద.

ఆకాంక్ష.— బభూవకిల=ఆయెనుగద. కః=ఎవఁడు? కార్తవీర్యః=కార్తవీర్యుఁడనెడిరాజు (అకర్మక...ము). కార్తవీర్యఃకథంభూతః=కార్తవీర్యుఁడనెడిరాజెట్టివాఁడు? యోగీ=బ్రహ్మవిద్యావంతుఁడైనవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? అనన్యసాధారణరాజశబ్దః = అన్యులకుసాధారణముగాకయుండెడి రాజనెడిశబ్దముగలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? అష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః=పదునెనిమిదిద్వీపములయందు నాటఁబడిన యూపస్తంభములుగలవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహుః = యుద్ధములయందు అనుభవింపఁబడిన వేయిభుజములు గలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.— సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహుః-సంగ్రామేషు నిర్విష్టాః సంగ్రామనిర్విష్టాః, సంగ్రామనిర్విష్టాః సహస్రం బాహవో యస్య సః సంగ్రామ...బాహుః; బాహుః, బాహూ, బాహవః. సంగ్రామ . బాహుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. అష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః-అష్టాభిః అధికాః దశ అష్టాదశ, అష్టాదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః యూపాః యేన సః, అష్టా...యూపః; యూపః, యూపౌ, యూపాః. అష్టా...యూపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అనన్యసాధారణరాజశబ్దః-అన్యేషాం సాధారణః అన్యసాధారణః, అన్యసాధారణో న భవతీ త్యనన్యసాధారణః, రాజేతిశబ్దః రాజశబ్దః అనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య సః, అనన్య...రాజశబ్దః; శబ్దః, శబ్దౌ, శబ్దాః. అనన్యసా...రాజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. బభూవ - బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యోగీ - యోగోఽస్యాస్తీతి యోగీ; యోగీ, యోగినౌ, యోగినః. యోగిన్ శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. కిల-అవ్య. కార్తవీర్యః - కృతవీర్యస్యాపత్యం పుమాన్ కార్తవీర్యః; కార్తవీర్యః, కార్తవీర్యౌ, కార్తవీర్యాః. కార్తవీర్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సంగ్రామేతి. సంగ్రామేషు యుద్ధేషు నిర్విష్టాః అనుభూతాః సహస్రం బాహవో యస్య స తథోక్తః, యుద్ధా దన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః. అష్టాదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః స్థాపితాః యూపాః యేన స తథోక్తః, సర్వక్రతుయాజీసార్వభౌమ శ్చేతి భావః, జరాయుజాదిసర్వభూతరంజనాత్, అన్యసాధారణో నభవతీ త్యనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావా నిత్యర్థః, స కిల భగవతో దత్తాత్రేయా ల్లబ్ధయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః, కృతవీర్య స్యాపత్యం పుమా న్కార్తవీర్యో నామ రాజా, బభూవ కిల, అయం చాస్య మహిమా దత్తాత్రేయలబ్ధ వరప్రసాద ఇతి భారతే దృశ్యతే.

భావము.—ఎల్లపుడు రెండుభుజము లుండినను యుద్ధకాలములయందు వేయి భుజములు కలిగినవానితో యుద్ధము చేయగలవాఁడును, పదునెనిమిది ద్వీపములలోను అన్నియజ్ఞములు చేసి ఎల్లభూములకును రాజై సమస్తజంతువుల సంతోషింపఁజేయుట చేత నింతటిరాజు మఱియొకఁడు లేఁడను ప్రసిద్ధి కెక్కి దత్తాత్రేయునను గ్రహము వలన బ్రహ్మజ్ఞాని యైనట్టికార్తవీర్యుఁ డనెడిమహారాజు పూర్వమునం దుండెను.

శ్లో. అకార్యచింతాసమకాల మేవ
ప్రాదుర్భవం శ్చాపధరః పురస్తాత్,
అంతశ్శరీరే ష్వపి యః ప్రజానాం
ప్రత్యాదిదే శావినయం వినేతా. 38

పదచ్ఛేదము.—అకార్యచింతాసమకాలం, ఏవ, ప్రాదుర్భవన్, చాపధరః, పురస్తాత్, అంతశ్శరీరేషు,అపి,యః, ప్రజానాం, ప్రత్యాదిదేశ, అవినయం, వినేతా.

అర్థము.—వినేతా=శిక్షకుఁడైన, యః=ఏకార్తవీర్యార్జునుఁడు, అకార్యచింతాసమకాల మేవ - అకార్య=అసత్కార్యముయొక్క, చింతా=ఆలోచనకాలముతోఁడను, సమ=సమానమైన, కాలమేవ=కాలముగలుగునట్టుగానే, పురస్తాత్=ముందర, చాపధరః=ధనుర్ధారియైనవాఁడై, ప్రాదుర్భవన్ సన్=అవిర్భవించినవాఁడగుచు, ప్రజానాం=జనులయొక్క,అంతశ్శరీరేషు=అంతఃకరణములయందలి,అవినయమపి=అపరాధమునున్ను, ప్రత్యాదిదేశ=నివారించెనో.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యాదిదేశ=నివారించెనో. కః=ఎవఁడు? యః=ఏకార్తవీర్యార్జునుఁడు. కమపి=దేనిని? అవినయమపి=అపరాధమునున్ను (సకర్మక...ము). కేషు=వేనియందలి? అంతశ్శరీరేషు=అంతఃకరణములయందలి. కాసాం=ఎవరియొక్క? ప్రజానాం=జనులయొక్క. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రాదుర్భవన్ సన్=అవిర్భవించినవాఁ

దగుచు. కథంభూతః=ఎట్టివాఁడై? చాపధరః=ధనుర్ధారియైనవాఁడై. కుత్ర=ఎక్కడ? పుర
స్తాత్=ముందర. కథమేవ=ఎటులనే? అకార్యచింతాసమకాలమేవ = అసత్కార్యము
యొక్క ఆలోచనకాలముతోడను సమానమైన కాలముగలుగునట్టుగా నే. యః కథంభూతః
=ఏ కార్తవీర్యార్జునుఁడెట్టివాఁడు? వినేతా=శిక్షకుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అకార్యచింతాసమకాలం-కర్తుం యోగ్యం కార్యం,
అప్రశస్తంచతత్ కార్యంచ అకార్యం, అకార్యస్య చింతా అకార్యచింతా, అకా
ర్యచింతయా సమః అకార్యచింతాసమః, కాలః యస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా,
అకార్య... కాలం క్రియావిశేషణమవ్య. ప్రాదుర్భవన్ - ప్రాదుర్భవన్, ప్రాదు
ర్భవంతౌ, ప్రాదుర్భవంతః ప్రాదుర్భవచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. చాపధరః - ధరతీతి
ధరః, చాపస్య ధరః చాపధరః; ధరః, ధరౌ, ధరాః. చాపధరశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పుర
స్తాత్-అవ్య. అంతశ్శరీరేషు, అంతర్గతానిచ తాని శరీరాణిచ అంతశ్శరీరాణి, తేషుఅం
తశ్శరీరేషు; శరీరే, శరీరయోః, శరీరేషు. అంతశ్శరీరశబ్దః అ, న, స, బ. అపి-అవ్య.
యః-యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. ప్రజానాం-ప్రజాయాః, ప్రజ
యోః, ప్రజానాం. ప్రజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. ప్రత్యాదిదేశ-ప్రత్యాదిదేశ,
ప్రత్యాదిదిశతుః, ప్రత్యాదిదిశుః. ప్రతిఆఙ్ ఏతద్వయపూర్వకాత్ దిశ అతిసర్జన
ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
అవినయం-వినయస్య విరోధీ అవినయః, తం అవినయం; అవినయం, అవినయౌ,
అవినయాన్. అవినయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. వినేతా-వినేతా, అనేతారౌ, వినేతారః.
వినేతృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అకా ర్యేతి. వినీతాశిక్షకః, యః కార్తవీర్యః, అకార్యస్య అస
త్కార్యస్య చింతయా కరిష్యామీతి బుద్ధ్యా సమకాల మేకకాల మేవయథాతథా,
పురస్తాదగ్రే, చాపధరః, ప్రాదుర్భవన్ సన్, ప్రజానాం, 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ
జనే' ఇత్యమరః. అంతశ్శరీరేషు అంతఃకరణేషు, శరీరశబ్దేన మనఇంద్రియం లక్ష్యతే.
అవినయ మపరాధ మపి ప్రత్యాదిదేశ మానసాపరాధ మపి నివారయామాసేత్యర్థః.
అన్యేతువాక్కాయాపరాధమాత్రప్రతికర్తార ఇతి భావః.

భావము.—మఱియు ఆకార్తవీర్యార్జునుఁడు జనులు దుష్కార్యములఁ దలఁచు
నపుడే వారిని ధనుర్ధరుఁడగుచు ప్రత్యక్షమై శిక్షించుటచే వారికిట్టితలంపే పుట్టనటులఁ
జేసెను.

శ్లో. జ్యాబంధనిష్పందభుజేన యస్య
వినిశ్శ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ,

కారాగృహే నిర్జితవాసవేన
లంకేశ్వరే ణోషిత మాప్రసాదాత్. ౪౦

పదచ్ఛేదము.—జ్యాబంధనిష్పందభుజేన, యస్య, వినిశ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ, కారాగృహే, నిర్జితవాసవేన, లంకేశ్వరేణ, ఉషితం, ఆప్రసాదాత్.

అర్థము.—జ్యాబంధనిష్పందభుజేన-జ్యా = అల్లెచేతనైన, బంధ=కట్టుటచేత, నిష్పంద=నిశ్చలములైన, భుజేన=బాహువులుగల, వినిశ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ-వినిశ్వసత్=నిట్టూర్పు వాయువులను విడుచుచుండెడి, వక్త్ర=ముఖములయొక్క, పరంపరేణ=పంక్తి గలిగిన, నిర్జితవాసవేన-నిర్జిత=జయింపఁబడిన, వాసవేన=దేవేంద్రుఁడుగల, లంకేశ్వరేణ=రావణాసురునిచేత, యస్య=ఏకార్తవీర్యునియొక్క, కారాగృహే=బంధనాగారమునందు, ఆప్రసాదాత్=అనుగ్రహపర్యంతము, ఉషితం=ఉండుటయో.

ఆకాంక్ష.—ఉషితం=ఉండుటయో. కేన=ఎవనిచేత? లంకేశ్వరేణ=రావణాసురునిచేత, 'లంకేశ్వరేణ' అనెడితృతీయాంతకర్తృపదమును, 'ఉషితం'అనెడికారకక్రియాపదమునున్నవి గనుక భావేప్రయోగము. కదా=ఎపుడు? ఆప్రసాదాత్=అనుగ్రహపర్యంతము. కస్మిన్=దేనియందు? కారాగృహే=బంధనాగారమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=ఏకార్తవీర్యునియొక్క. లంకేశ్వరేణకథంభూతేన=రావణాసురుఁడెట్టివాఁడు? నిర్జితవాసవేన=జయింపఁబడినదేవేంద్రుఁడుకలవాఁడు. పునఃకథంభూతేన=ఇంకయునెట్టివాఁడు? వినిశ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ=నిట్టూర్పువాయువులను విడుచుచుండెడి ముఖములయొక్కపంక్తి గలిగినవాఁడు. పునఃకథంభూతేన=ఇంకయునెట్టివాఁడు? జ్యాబంధనిష్పందభుజేన=అల్లెచేతనైనకట్టుటచేత నిశ్చలములైన బాహువులు కలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—జ్యాబంధనిష్పందభుజేన-జ్యయా బంధః జ్యాబంధః, జ్యాబంధేన నిష్పందాః జ్యాబంధనిష్పందాః, జ్యాబంధనిష్పందాః భుజాః యస్య సః, జ్యా...భుజః, తేన జ్యాబం...భుజేన; భుజేన, భుజాభ్యాం, భుజైః. జ్యాబం...భుజశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. వినిశ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ-వక్త్రాణాం పరంపరా-వక్త్రపరంపరా, వినిశ్వసతీవక్త్రపరంపరా యస్య సః వినిశ్వసద్వక్త్రపరంపరః, తేన విని...పరంపరేణ; పరంపరేణ, పరంపరాభ్యాం, పరంపరైః. విని...పరంపరశబ్దః అ, పు,తృ, ఏ. కారాగృహే-కారేతిగృహం కారాగృహం, తస్మిన్ కారాగృహే; గృహే, గృహయోః, గృహేషు. కారాగృహశబ్దః అ, న, స, ఏ. నిర్జితవాసవేన-నిర్జితః వాసవో యేన సఃనిర్జితవాసవః, తేననిర్జితవాసవేన; వాసవేన, వాసవాభ్యాం, వాసవైః. నిర్జితవాసవశబ్దః అ, పు,తృ, ఏ.లంకేశ్వరేణ-

లంకాయాః ఈశ్వరః లంకేశ్వరః, తేన లంకేశ్వరేణ; ఈశ్వరేణ, ఈశ్వరాభ్యాం, ఈశ్వరైః. లంకేశ్వరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ ఉషితం-ఉషితం, ఉషితే, ఉషితాని. ఉషితశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆప్రసాదాత్-ప్రసాదపర్యంతమాప్రసాదాత్, అవ్యయీభావమవ్య.

వ్యాఖ్య.—జ్యాబంధేతి. జ్యాయామౌర్వ్యా బంధేన నిష్పందాః నిశ్చేష్టాః భుజాః యస్య తేన జ్యాబంధోపరోధాత్ దీర్ఘం వినిశ్వసతీవక్త్రాణాం ముఖానాం పరంపరా దశముఖీ యస్య తేన నిర్జితః వాసవో యేన తేన, ఇంద్రవిజయినా, ఇంద్రాదయోఽప్య నేన జితప్రాయా ఏవేతిభావః. లంకేశ్వరేణ దశాస్యేన, యస్య కార్తవీర్యస్య, కారాగృహే బంధనాగారే, 'కారా స్యాద్బంధనాలయ' ఇత్యమరః. ఆప్రసాదా దనుగ్రహపర్యంతం, ఉషితం స్థితం, నపుంసకే భావే క్తః, ఏతత్ప్రసాదమేవ తస్య మోక్షోపాయః న చ క్షాత్ర మితి భావః.

భావము.—ఇంతియకాక యాకార్తవీర్యుఁడు దేవేంద్రుని జయించిన రావణుని తనవింటినారితో ముద్దకట్టు గట్టి అతఁడు దనపదినోళ్లతో ఎగశ్వాసములను విడుచుచుండఁగ చెఱసాలయందుంచి పిమ్మట కనికరముతో విడిచి పెట్టినాఁడు.

శ్లో. తస్యాన్వయే భూపతి రేష జాతః
ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధసేవీ,
యేన శ్రియ స్సంశ్రయదోషరూఢం
స్వభావలోలే త్యయశః ప్రమృష్టమ్. ౪౧

పదచ్ఛేదము.—తస్య, అన్వయే, భూపతిః, ఏషః, జాతః, ప్రతీపః, ఇతి, ఆగమవృద్ధసేవీ, యేన, శ్రియః, సంశ్రయదోషరూఢం, స్వభావలోలా, ఇతి, అయశః, ప్రమృష్టమ్.

అర్థము.—ఆగమవృద్ధసేవీ-ఆగమవృద్ధ=శాస్త్రవృద్ధులను, సేవీ=సేవించుచుండెడి, ప్రతీపఇతి=ప్రతీపుఁడనెడి, ఏషః=ఈ, భూపతిః=రాజు, తస్య=ఆకార్తవీర్యునియొక్క, అన్వయే=వంశమందు, జాతః=పుట్టెను. యేన=ఏ ప్రతీపరాజుచేత సంశ్రయదోషరూఢం-సంశ్రయ=ఆశ్రయభూతుఁడయినపురుషునియొక్క, దోష=వ్యసనాదిదోషములచేత, రూఢం=పుట్టిన, శ్రియః=లక్ష్మియొక్క, స్వభావలోలేతి=స్వభావముచేతచంచలమైనదిఅనెడి, అయశః=దుష్కీర్తి, ప్రమృష్టం=పోఁగొట్టఁబడెనో.

ఆకాంక్ష.—ప్రమృష్టం=పోఁగొట్టఁబడెనో. కేన=ఎవనిచేత? యేన=ఏ ప్రతీపరాజుచేత, కిం=ఏది? అయశః=దుష్కీర్తి(కర్మణి...ము). కథంభూతేతి=ఎట్టిదిఅనెడి? స్వభావ

లోలేతి=స్వభావముచేత చంచలమయినది యనెడి. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? శ్రియః=లక్ష్మియొక్క. పునః కథంభూతం=మఱి౯ంకయెట్టిది? సంశ్రయదోషరూఢం=ఆశ్రయభూతుఁడయిన పురుషునియొక్క వ్యసనాదిదోషములచేతపుట్టినది. జాతః=పుట్టెను. కః=ఎవఁడు? ఏషభూపతిః=ఈరాజు (అకర్మక...ము). కస్మిన్=దేనియందు? అన్వయే=వంశమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆకార్తవీర్యునియొక్క. ఏషభూపతిః కథంభూతః=ఈరాజెట్టివాఁడు? ప్రతీపఇతి=ప్రతీపుఁడనెడివాఁడు. పునః కథంభూతః = ఇంకయెట్టివాఁడు? ఆగమవృద్ధసేవీ=శాస్త్రవృద్ధులను సేవించుచుండెడివాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అన్వయే - అన్వయే, అన్వయయోః, అన్వయేషు. అన్వయశబ్దః అ, పు, స, ఏ. భూపతిః-భువః పతిః భూపతిః; భూపతిః, భూపతీ, భూపతయః. భూపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ఏషః-ఏషః, ఏతౌ, ఏతే. ఏతచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. జాతః-జాతః, జాతౌ, జాతాః. జాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతీపః-ప్రతీపః, ప్రతీపౌ, ప్రతీపాః ప్రతీపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇతి-అవ్య. ఆగమవృద్ధసేవీ ఆగమైః వృద్ధాః ఆగమవృద్ధాః, ఆగమవృద్ధాన్ సేవత ఇతి ఆగమవృద్ధసేవీ; సేవీ, సేవినౌ, సేవినః. ఆగ... సేవిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. యేన-యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. శ్రియః-శ్రియః, శ్రియౌ, శ్రియః, శ్రియోః, శ్రియాం, శ్రీణాం శ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, ఏ. సంశ్రయదోషరూఢం-సంశ్రయస్య దోషాః సంశ్రయదోషాః, సంశ్రయదోషైః రూఢం సంశ్రయదోషరూఢం; రూఢం, రూఢే, రూఢాని. సంశ్ర...రూఢశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ స్వభావలోలా - స్వభావేన లోలా స్వభావలోలా; లోలా, లోలే, లోలాః. స్వభావలోలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇతి-అవ్య. అయశః, అప్రశస్తం యశః అయశః; అయశః, అయశసీ, అయశాంసి. ఆయశశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. ప్రమృష్టం-ప్రమృష్టం, ప్రమృష్టే, ప్రమృష్టాని. ప్రమృష్టశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్యేతి. ఆగమవృద్ధసేవీ శ్రుతవృద్ధసేవీ, ప్రతీప ఇతిఖ్యాత ఇతి శేషః. ఏష భూపతిః, తస్య కార్తవీర్యస్య, అన్వయే వంశే, జాతః, యేన ప్రతీపేన, సంశ్రయస్య ఆశ్రయస్య పుంసః దోషైః వ్యసనాదిభిః, రూఢం ఉత్పన్నం, శ్రియః సంబంధి స్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలా ఇత్యేవం రూపం, అయశః దుష్కీర్తిః, ప్రమృష్టం నిరస్తం, దుష్టాశ్రయత్యాగశీలాయాః శ్రియః ప్రకృతిచాపలప్రవాదః మూఢజనపరికల్పిత ఇత్యర్థః. అయం తు దోషరాహిత్యాన్న కదాచిదపి శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః.

భావము.—ఈప్రతీపుఁడనెడిరాజు ఆకార్తవీర్యునివంశమునందుఁ బుట్టి పెద్దల సేవించుచు లక్ష్మికి అనిష్టములయినజూదము, పానము, వ్యభిచారము, కాఠిన్యము, దురనాం

కారము లోనగు వ్యసనములకు నొకకాలమునం దైన ఆశ్రయభూతుఁ డయినవాఁడు కాఁడు.

శ్లో. ఆయోధనే కృష్ణగతిం సహాయ
మవాప్య యః క్షత్రియకాళరాత్రిమ్,
ధారాం శితాం రామపరశ్వథస్య
సంభావయ త్యుత్పలపత్రసారామ్. ౮౨

పదచ్ఛేదము.—ఆయోధనే, కృష్ణగతిం, సహాయం, అవాప్య, యః, క్షత్రియకాళరాత్రిమ్, ధారాం, శితాం, రామపరశ్వథస్య, సంభావయతి, ఉత్పలపత్రసారామ్.

అర్థము.—యః=ఏప్రతీపరాజు, ఆయోధనే=యుద్ధమునందు, కృష్ణగతిం=అగ్నిని, సహాయం=సహాయభూతునిఁగా, అవాప్య=పొంది, క్షత్రియకాళరాత్రిం-క్షత్రియ=క్షత్రియులకు, కాళరాత్రిం=సంహారరాత్రియైన, రామపరశ్వథస్య-రామ=పరశురాముని యొక్క, పరశ్వథస్య=గొడ్డలియొక్క, శితాం=తీక్ష్ణమైన, ధారాం=ముఖమును, ఉత్పలపత్రసారాం-ఉత్పల=కలువయొక్క, పత్ర=దళముయొక్క, సారాం=బలమువంటిబలము కలిగినదానినిఁగ, సంభావయతి=తెలియుచున్నాఁడో.

ఆకాంక్ష.—సంభావయతి=తెలియుచున్నాఁడో. కః=ఎవఁడు? యః = ఏప్రతీప రాజు. కాం=దేనిని? ధారాం=ముఖమును(సకర్మక...ము). కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిఁగ? ఉత్పలపత్రసారాం=కలువయొక్క దళముయొక్క బలమువంటిబలముగలదానినిఁగ, ధారాం కథంభూతాం=ముఖమెట్టిది? శితాం=తీక్ష్ణమైనది. కస్య=దేనియొక్క? రామపరశ్వథస్య= పరశురామునియొక్క గొడ్డలియొక్క. పునః కథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? క్షత్రియ కాళరాత్రిం=క్షత్రియులకు సంహారరాత్రియైనది. కిం కృత్వా = ఏమిచేసి? అవాప్య = పొంది. కథంభూతం=ఎట్టిదానినిగ? సహాయం=సహాయభూతునిగ. కం=ఎవనిని? కృష్ణ గతిం=అగ్నిని. కస్మిన్=దేనియందు? ఆయోధనే=యుద్ధమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆయోధనే - ఆయోధనే, ఆయోధనయోః, ఆయోధనేషు. ఆయోధనశబ్దః అ, న, స, ఏ. కృష్ణగతిం-కృష్ణా గతి ర్యస్యసః కృష్ణగతిః, తం కృష్ణగతిం; కృష్ణగతిం, కృష్ణగతీ, కృష్ణగతీన్. కృష్ణగతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. సహాయం-సహాయం, సహాయౌ, సహాయాన్. సహాయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అవాప్య - ల్యబంతమవ్య. యః - యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. క్షత్రియకాళరాత్రిం - క్షత్రియాణాం కాళరాత్రిః క్షత్రియ కాళరాత్రిః, తాం క్షత్రియకాళరాత్రిం; కాళ

రాత్రిం, కాళరాత్రీ, కాళరాత్రీః. క్షత్రియకాళరాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ధారాం-ధారాం, ధారే, ధారాః. ధారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శితాం-శితాం, శితే, శితాః. శితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. రామపరశ్వథస్య-రామస్య పరశ్వథః రామపరశ్వథః, తస్య రామపరశ్వథస్య; పరశ్వథస్య, పరశ్వథయోః, పరశ్వథానాం. రామపరశ్వథశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. సంభావయతి-సంభావయతి, సంభావయతః, సంభావయంతి. సమ్ పూర్వకాత్ 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మా ణ్ణిజంతాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్పలపత్రసారాం-ఉత్పలస్య పత్రం ఉత్పలపత్రం, ఉత్పలపత్రస్య సార ఇవ సారః యస్యా స్సా ఉత్పలపత్రసారా, తాం ఉత్పలపత్రసారాం; సారాం, సారే, సారాః ఉత్పలపత్రసారాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ఆయోధన ఇతి. యః ప్రతీపః ఆయోధనే యుద్ధే, 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య' మిత్యమరః. కృష్ణగతిం కృష్ణవర్త్మానమగ్నిం, సహాయ మవాప్య, క్షత్రియాణాం కాళరాత్రిం, సంహారరాత్రి మిత్యర్థః. రామపరశ్వథస్య జామదగ్న్యపరశోః, 'ద్వయోః కుఠారస్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వథ' ఇత్యమరః. శితాం తీక్ష్ణాం, ధారాం ముఖం, 'ఖడ్గాదీనాం చ నిశితముఖే ధారా ప్రకీర్తితే'తి విశ్వః. ఉత్పలపత్రస్య సార ఇవ సారో యస్యాస్తాం తథాభూతాం, సంభావయతి మన్యతే ఏతన్నగరజిగీషయా ఆగతాన్ రిపూన్ స్వయమేవ ధక్ష్యామీతి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవరోఽయం రాజా దహ్యంతే తథాగతా శ్శత్రవ ఇతి భారతీకథాఽత్రానుసంధేయా.

భావము.—ఈరాజు యుద్ధమునందు అగ్నిప్రసాదమును బొంది క్షత్రియనాశకుఁడైనపరశురామునితీక్ష్ణమైన గొడ్డలిదెబ్బను లక్ష్యపెట్టినవాఁడు కాఁడు.

శ్లో. అస్యాంకలక్ష్మీ ర్భవ దీర్ఘబాహో
ర్మాహిష్మతీవప్రనితంబకాంచీమ్,
ప్రాసాదజాలై ర్జలవేణిరమ్యాం
రేవాం యది ప్రేక్షితు మస్తి కామః. 43

పదచ్ఛేదము.—అస్య, అంకలక్ష్మీః, భవ, దీర్ఘబాహోః, మాహిష్మతీవప్రనితంబకాంచీం, ప్రాసాదజాలైః, జలవేణిరమ్యాం, రేవాం, యది, ప్రేక్షితుం, అస్తి, కామః.

అర్థము.—దీర్ఘబాహోః-దీర్ఘ=దీర్ఘములైన, బాహోః=భుజములుగల, అస్య=ఈప్రతీపరాజునకు, అంకలక్ష్మీః-అంక=తొడయందలి, లక్ష్మీః=లక్ష్మీదేవి, భవ=కమ్ము. మాహిష్మతీవప్రనితంబకాంచీం-మాహిష్మతీ = మాహిష్మతీపట్టణముయొక్క, వప్ర=ప్రాకారముచెడు, నితంబ=కటిప్రదేశభాగమునకు, కాంచీ=ఒడ్డాణమైన, జలవేణిరమ్యాం-జల=

డైనను? ప్రియదర్శనోపి=ప్రీతికరమైనదర్శనముకలవాఁడైనను. కథం = ఎట్లు? ప్రకామం=మిక్కిలి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్యాః-తస్యాః, తయోః, తాసాం. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ష, ఏ. ప్రకామం-క్రియావిశేషణమవ్య. ప్రియదర్శనః-ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః; దర్శనః, దర్శనౌ, దర్శనాః. ప్రియదర్శనశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ న-అవ్య. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. క్షితీశః-క్షిత్యాః-ఈశః క్షితీశః; ఈశః, ఈశౌ, ఈశాః. క్షితీశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రుచయే-రుచ్యై, రుచయే, రుచిభ్యాం, రుచిభ్యః. రుచిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, చ, ఏ. బభూవ-బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః-శరదా ప్రమృష్టః శరత్ప్రమృష్టః, ధరంతీతి ధరాః, అంబూనాం ధరాః అంబుధరాః, అంబుధరైః ఉపరోధః అంబుధరోపరోధః, శరత్ప్రమృష్టః అంబుధరోపరోధః యస్య సః శరత్ప్ర...రోధః; ఉపరోధః, ఉపరోధౌ, ఉపరోధాః. శరత్ప్ర...ఉపరోధశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. శశీ-శశోఽస్యాస్తీతి శశీ; శశీ, శశినౌ, శశినః. శశిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. పర్యాప్తకళః-పర్యాప్తాః కళాః యస్యసః పర్యాప్తకళః; కళః, కళౌ, కళాః. పర్యాప్తకళశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. నళిన్యాః-నళిన్యాః, నళిన్యోః, నళినీనాం. నళినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, ఏ.

వ్యాఖ్య.—తస్యా ఇతి. ప్రకామం ప్రియం ప్రీతికరం దర్శనం యస్య సోఽదర్శనీయోఽపీత్యర్థః. సః క్షితీశః శరదా ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః నిరస్తమేఘావరణః పర్యాప్తకళః పూర్ణకళః, శశీ నళిన్యా ఇవ తస్యాః ఇందుమత్యాః రుచయే న బభూవ రుచిం నాజీజన దిత్యర్థః. లోకో భిన్నరుచి రితి భావః.

భావము.—ఈప్రతీపరాజు చూడ సొంపు మీఱియుండియు శరదృతువునందు మేఘుచ్ఛన్నము గాక యింపారినపూర్ణిమచంద్రుని కమలలత యొల్లనిచందమున నతని నిందుమతి ఇచ్ఛయింపక పోయెను.

శ్లో. సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణ
ముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిమ్,
ఆచారపూతోభయవంశదీపం
శుద్ధాంతరక్ష్యా జగదే కుమారీ. ౪౫

పదచ్ఛేదము.—సా, శూరసేనాధిపతిం, సుషేణం, ఉద్దిశ్య, లోకాంతరగీతకీర్తిం. ఆచారపూతోభయవంశదీపం, శుద్ధాంతరక్ష్యా, జగదే, కుమారీ.

అర్థము.—లోకాంతరగీతకీర్తిం-లోకాంతర = స్వర్గాదిలోకమునందు, గీత = గానముచేయఁబడిన, కీర్తిం=యశస్సుగల, ఆచారపూతోభయవంశదీపం-ఆచార = సదాచారముచేత, పూత=పరిశుద్ధములైన, ఉభయవంశ=రెండైనమాతాపితృవంశములకు, దీపం=ప్రకాశకుఁడైన, శూరసేనాధిపతిం=శూరసేనదేశాధీశుఁడైన, సుషేణం = సుషేణుఁడనురాజును, ఉద్దిశ్య = ఉద్దేశించి, శుద్ధాంతరక్ష్యా=అంతఃపురపాలకురాలైనసునందచేత, సా=ఆ, కుమారీ=ఇందుమతి, జగదే=పలుకఁబడెను.

అన్వయము.—జగదే=పలుకఁబడెను. కయా=ఎవతెచేత? శుద్ధాంతరక్ష్యా=అంతఃపురపాలకురాలైన సునందచేత. కా=ఎవతె? సాకుమారీ=ఆ ఇందుమతి (కర్మణి...ము). కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఉద్దిశ్య=ఉద్దేశించి. కం=ఎవనిని? సుషేణం=సుషేణుఁడనురాజును. సుషేణంకథంభూతం=సుషేణుఁడనురాజెట్టివాఁడు? శూరసేనాధిపతిం=శూరసేనదేశాధీశుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టివాఁడు? ఆచారపూతోభయవంశదీపం=సదాచారముచేత పరిశుద్ధములైన రెండైనమాతాపితృవంశములకు ప్రకాశకుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టివాఁడు? లోకాంతరగీతకీర్తిం=స్వర్గాదిలోకమునందు గానముచేయఁబడిన యశస్సుగలిగినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. శూరసేనాధిపతిం-శూరసేనానాం అధిపతిః శూరసేనాధిపతిః, తం శూరసేనాధిపతిం; అధిపతిం, అధిపతీ, అధిపతీన్. శూరసేనాధిపతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. సుషేణం-సుషేణం, సుషేణౌ, సుషేణాన్. సుషేణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఉద్దిశ్య-ల్యబంత మవ్య. లోకాంతరగీతకీర్తిం-అన్యో లోకః లోకాంతరం, లోకాంతరే గీతా లోకాంతరగీతా, లోకాంతరగీతా కీర్తి ర్యస్య సః లోకాం...కీర్తిః, తం లోకాం...కీర్తిం; లో...కీర్తిం, లో...కీర్తీ, లో...కీర్తీన్. లోకాం...కీర్తిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. ఆచారపూతోభయవంశదీపం-ఆచారేణపూతౌ ఆచారపూతౌ, ఉభౌ చ తే వంశేచ ఉభయవంశౌ, ఆచారపూతౌ చ తౌ ఉభయవంశౌ చ ఆచార...వంశౌ, ఆచార...వంశయోః దీపః ఆచార...దీపః, తం ఆచార...దీపం; దీపం, దీపౌ, దీపాన్. ఆచార..దీపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శుద్ధాంతరక్ష్యా-శుద్ధాంతం రక్షతీతి శుద్ధాంతరక్షీ తయా శుద్ధాంతరక్ష్యా; రక్ష్యా, రక్షీభ్యాం, రక్షీభిః. శుద్ధాంతరక్షీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, ఏ. జగదే-జగదే, జగదాతే, జగదిరే. 'గదవ్యక్తాయాం వాచి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణిభూతేలిట్యాత్మనే పదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కుమారీ-కుమారీ, కుమార్యౌ, కుమార్యః. కుమారీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సేతి. లోకాంతరేస్వర్గాదావపిగీతాకీర్తిర్యస్యతం ఆచారేణపూతయోః శుద్ధయోః ఉభయోః వంశయోః మాతాపితృకులయోః దీపంప్రకాశకం ఉభయ

వంశేత్యత్ర ఉభయపక్షవహ్నిర్వ్యాహః శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం నామ నృపం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శుద్ధాంతరక్ష్యా అంతఃపురపాలికయా, కర్మణ్యాక్ టిద్దేతిబీప్, సా కుమారీ జగదే ఉక్తా, 'శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చ' త్యమరః.

భావము.—స్వర్గాదిలోకములయందును వ్యాపించినకీర్తి కలిగిన సదాచారముచే పవిత్రము లయినతల్లిదండ్రులయుభయవంశములను ప్రకాశింపఁజేయునట్టి శూరసేన దేశాధిపుఁ డయినసుషేణునివిషయముగ ద్వారపాలకురాలయిన సునంద ఇందుమతినిఁ గూర్చి పలికెను.

శ్లో. నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్వా
గుణై ర్య మాశ్రిత్య పరస్పరేణ,
సిద్ధాశ్రమం శాంత మి వైత్య సత్త్వై
ర్నైసర్గికోఽప్యుత్ససృజే విరోధః. ౪౬

పదచ్ఛేదము.—నీపాన్వయః, పార్థివః, ఏషః, యజ్వా, గుణైః, యం, ఆశ్రిత్య, పరస్పరేణ, సిద్ధాశ్రమం, శాంతం, ఇవ, ఏత్య, సత్త్వైః, నైసర్గికః, అపి, ఉత్ససృజే, విరోధః.

అర్థము.—యజ్వా=యథావిధిగా యాగము చేసిన, ఏషః=ఈ, పార్థివః=సుషేణ రాజు, నీపాన్వయః-నీప=నీపరాజులయొక్క, అన్వయః=వంశము కలిగినవాఁడు, యం=ఏసుషేణరాజును, ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి, గుణైః=జ్ఞానమానాదిగుణములచేత, శాంతం=ప్రసన్నమయిన, సిద్ధాశ్రమం=ఋష్యాశ్రమమును, ఏత్య=పొంది, సత్త్వైరివ=గజసింహాది జంతువులచేతనువలె, నైసర్గికోఽపి=స్వాభావికమైనను, పరస్పరేణ=అన్యోన్యముచేతనైన, విరోధః=వైరము, ఉత్ససృజే=విడువఁబడెనో.

ఆకాంక్ష.—ఉత్ససృజే=విడువఁబడెనో. కైః=వేనిచేత? గుణైః=జ్ఞానమానాదిగుణములచేత. కః=ఏది? విరోధః=వైరము (కర్మణి ..ము). కేన=దేనిచేత? పరస్పరేణ=అన్యోన్యముచేత. కథంభూతోఽపి=ఎట్టిదైనను? నైసర్గికోఽపి=స్వాభావికమైనను. కైరివ=వేనిచేతవలె? సత్త్వైరివ=గజసింహాదిజంతువులచేతవలె. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఏత్య=పొంది. కం=దేనిని? సిద్ధాశ్రమం=ఋష్యాశ్రమమును. సిద్ధాశ్రమంకథంభూతం=ఋష్యాశ్రమమెట్టిది? శాంతం=ప్రసన్నమైనది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆశ్రిత్య=ఆశ్రయించి. కం = ఎవనిని? యం=ఏసుషేణరాజును? నీపాన్వయః=నీపరాజులవంశముగలవాఁడు. కః=ఎవఁడు? ఏషః పార్థివః=ఈసుషేణరాజు (అకర్మక...ము). ఏషః పార్థివః కథంభూతః=ఈసుషేణరాజెట్టివాఁడు? యజ్వా=యథావిధిగ యాగము చేసినవాఁడు,

శబ్దరూపసమాసములు.—నీపాన్వయః-నీపానా మన్వయో యస్య సః నీపాన్వయః; అన్వయః, అన్వయౌ, అన్వయాః. నీపాన్వయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పార్థివః-పృథివ్యాః ఈశ్వరః పార్థివః; పార్థివః, పార్థివౌ, పార్థివాః. పార్థివశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఏషః-ఏషః, ఏతౌ, ఏతే. ఏతచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. యజ్వా-ఇష్టవానితియజ్వా; యజ్వా, యజ్వానౌ, యజ్వానః. యజ్వన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ, పు, తృ, బ. యం-యం, యౌ, యాన్. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆశ్రిత్య - ల్యబంతమవ్య. పరస్పరేణ - పరస్పరేణ, పరస్పరాభ్యాం, పరస్పరైః. పరస్పరశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. సిద్ధాశ్రమం - సిద్ధానా మాశ్రమః సిద్ధాశ్రమః, తం సిద్ధాశ్రమం; ఆశ్రమం, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్. సిద్ధాశ్రమశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శాంతం-శాంతం, శాంతౌ, శాంతాన్. శాంతశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. ఏత్య-ల్యబంతమవ్య. సత్త్వైః - సత్త్వేన, సత్త్వాభ్యాం, సత్త్వైః. సత్త్వశబ్దః అ, పు, తృ, బ. నైసర్గికః-నిసర్గేణ నిర్వృత్తః నైసర్గికః; నైసర్గికః, నైసర్గికౌ, నైసర్గికాః. నైసర్గికశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. ఉత్ససృజే-ఉత్ససృజే, ఉత్ససృజాతే, ఉత్ససృజిరే. ఉత్పూర్వకాత్ 'సృజవిసర్గే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్మణి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విరోధః-విరోధః, విరోధౌ, విరోధాః. విరోధశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—నీపేతి. యజ్వావిధివదిష్టవాన్, 'సుయజోర్జ్వనిప్' ఇతి జ్వనిప్ ప్రత్యయః, 'యజ్వా తు విధి నేష్టవా' నిత్యమరః ఏష పార్థివః, నీపానా మన్వయో యస్యేతి నీపాన్వయః, నీపవంశజః, యంసుషేణం, ఆశ్రిత్య, గుణైః జ్ఞానమానాదిభిః, శాంతం ప్రసన్నం, సిద్ధాశ్రమం ఋష్యాశ్రమం, ఏత్య ప్రాప్య, సత్త్వైః గజసింహాదిభిః ప్రాణిభిరివ, నైసర్గికః స్వాభావికోఽపి పరస్పరేణ విరోధః, ఉత్ససృజే త్యక్తః.

భావము.—శాస్త్రప్రకారము యజ్ఞములను జేసిననీపవంశస్థుఁ డయినఈరాజునందు మహర్షులయాశ్రమములలో ఏనుఁగు సింహము మొదలయినజంతువులు వానియొక్క సహజమయినద్వేషమును విడిచియుండెడిరీతి జ్ఞానము మానము మొదలయినగుణములు వానిస్వాభావికమయిన వైషమ్యమును వదలినవి. జ్ఞానముండెడితావున మానము, ఐశ్వర్యముండెడితావున దాతృత్వము, ఈలాగున నొకసుగుణముండెడి వ్యక్తియందు మఱియొక సుగుణము సాధారణముగ నుండుట లేదు. (రాజు సకలగుణసంపన్నుఁడని భావము.)

శ్లో. యస్యాత్మగేహే నయనాభిరామా
కాంతి ర్హిమాంశో రివ సన్నివిష్టా,

హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు
తేజోఽవిషహ్యం రిపుమందిరేషు. ౪౭

పదచ్ఛేదము.—యస్య, ఆత్మగేహే, నయనాభిరామా, కాంతిః, హిమాంశోః, ఇవ, సన్నివిష్టా, హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు, తేజః, అవిషహ్యం, రిపుమందిరేషు.

అర్థము.—హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క, కాంతెరివ=వెన్నెలవలె, నయనాభిరామా - నయన=నేత్రములకు, అభిరామా = మనోహరమైన, యస్య = ఏసుషేణరాజుయొక్క, కాంతిః = కాంతి, ఆత్మగేహే = స్వభవనమందు, సన్నివిష్టా=సంబంధించినదో, అవిషహ్యం=సహించుటకు నశక్యమైన, తేజః=పరాక్రమమో, హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు - హర్మ్య=ఉప్పరిగెలయొక్క, అగ్ర = కొనలయందు, సంరూఢ= పుట్టిన, తృణ=తృణములయొక్క, అంకురేషు=మొలకలుకలిగిన, రిపు మందిరేషు=శత్రునగరములయందు, సన్నివిష్టం = సంబంధించినదో.

ఆకాంక్ష.—సన్నివిష్టం=సంబంధించినదో. కిం=ఏదియు? తేజః=పరాక్రమము (అకర్మ...ము). కేషు=వేనియందు? రిపుమందిరేషు=శత్రునగరములయందు. రిపుమందిరేషుకథంభూ.తేషు=శత్రునగరములెట్టివి ? హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు=ఉప్పరిగెలయొక్క కొనలయందు బుట్టినతృణముల మొలకలుగలిగినవి. తేజఃకథంభూతం = పరాక్రమమెట్టిది? అవిషహ్యం=సహింపనశక్యమైనది. సన్నివిష్టా=సంబంధించినదో. కా=ఏది? కాంతి=కాంతి (అకర్మ...ము) కస్మిన్=దేనియందు? ఆత్మగేహే=స్వభవనమందు. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=ఏసుషేణరాజుయొక్క. కాంతిఃకథంభూతా=కాంతియెట్టిది? నయనాభిరామా=నేత్రములకు మనోహరమయినది. అనఁగా దర్శనీయమయినది. కేవ=ఏదివలె? కాంతిరివ=వెన్నెలవలె. కస్య=ఎవనియొక్క? హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క

శబ్దరూపసమాసములు.—యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. ఆత్మగేహే-ఆత్మనః గేహః ఆత్మగేహః, తస్మిన్ ఆత్మగేహే; గేహే, గేహయోః, గేహేషు. ఆత్మగేహశబ్దః అ, పు, స, ఏ. నయనాభిరామా-నయనయోః అభిరామా నయనాభిరామా; అభిరామా, అభిరామే, అభిరామాః. నయనాభిరామాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. కాంతిః-కాంతిః, కాంతీ, కాంతయః. కాంతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. హిమాంశోః-హిమాః అంశవో యస్య సః హిమాంశుః, తస్య హిమాంశోః; హిమాంశోః, హిమాంశ్వోః, హిమాంశూనాం. హిమాంశుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. ఇవ-అవ్య. సన్నివిష్టా-సన్నివిష్టా, సన్నివిష్టే, సన్నివిష్టాః. సన్నివిష్టాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. హర్మ్యాగ్ర

సంరూఢతృణాంకురేషు - హర్మ్యాణాం అగ్రాణి హర్మ్యాగ్రాణి, హర్మ్యాగ్రేషు సంరూఢాః హర్మ్యాగ్రసంరూఢాః, తృణానాం అంకురాః తృణాంకురాః, హర్మ్యాగ్రసంరూఢాః తృణాంకురాః యేషు తాని హర్మ్యా...కురాణి, తేషు హర్మ్యా...కురేషు; అంకురే,అంకురయోః,అంకురేషు.హర్మ్యా...అంకురశబ్దః అ, న, స, బ. తేజః-తేజః,తేజసీ, తేజాంసి. తేజశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. అవిషహ్యం-విశేషేణ సోఢుం శక్యం విషహ్యం, విషహ్యం న భవతీ త్యవిషహ్యం; అవిషహ్యం, అవిషహ్యే, అవిషహ్యాని. అవిషహ్యశబ్దః అ, న, ప్ర,ఏ. రిపుమందిరేషు-రిపూణాంమందిరాణిరిపుమందిరాణి,తేషురిపుమందిరేషు; మందిరే, మందిరయోః, మందిరేషు. రిపుమందిరశబ్దః అ, న, స, బ.

వ్యాఖ్యా.—యస్యేతి హిమాంశో శ్చంద్రస్య కాంతిశ్చంద్రికేవ నయనాభిరామా యస్య సుషేణస్య కాంతి శ్శోభా, ఆత్మగేహే స్వభనే, సన్నివిష్టా సంక్రాంతా, అవిషహ్యం విసోఢు మశక్యం, తేజః ప్రతాపస్తు,హర్మ్యాగ్రేషు సంరూఢాః తృణాంకురాః యేషు తేషు, తూస్యే ష్విత్యర్థః. రిపుమందిరేషు శత్రునగరేషు, 'మందిరం నగరే గృహే' ఇతి విశ్వః. సన్నివిష్టం స్వజనాహ్లాదకః, ద్విషంతప శ్చేతి భావః.

భావము.—సుషేణరాజుయొక్క స్వరూపము స్వపక్షజనులకు గన్నులపండుగయైన చల్లనివెన్నెలవంటిది. ఈతనిప్రతాపమో శత్రునగరపుమేడలపై దిక్కులేక పచ్చిక మొలచునట్లు శత్రువులు నగళ్లను విడిచి పాఱిపోవులాగున జేయునట్టిది.

శ్లో. యస్యావరోధ స్తనచందనానాం
ప్రక్షాళనా ద్వారివిహారకాలే,
కళిందకన్యా మధురాం గతాఽపి
గంగోర్మి సంసక్తజలేవ భాతి. ౮౮

పదచ్ఛేదము.—యస్య, అవరోధ స్తనచందనానాం, ప్రక్షాళనాత్, వారివిహారకాలే, కళిందకన్యా, మధురాం, గతా, అపి, గంగోర్మిసంసక్తజలా, ఇవ, భాతి.

అర్థము.—యస్య=ఏసుషేణరాజుయొక్క, వారివిహారకాలే-వారివిహార=జలక్రీడలయొక్క, కాలే=సమయమునందు, అవరోధ స్తనచందనానాం-అవరోధ=అంతఃపురస్త్రీలయొక్క, స్తన=కుచంబులయందలి,చందనానాం=గంధములయొక్క,ప్రక్షాళనాత్=కడుగుటవలన, కళిందకన్యా=యమునానది, మధురాం=మధురానగరమును, గతాపి=పొందినదైనను, గంగోర్మిసంసక్తజలేవ-గంగా=భాగీరథియొక్క, ఊర్మి = తరంగములతోడ,సంసక్త=సంబంధించిన,జలేవ=ఉదకముకలిగినదివలె, భాతి=ప్రకాశించుచున్నదో.

అకాంఠ.—భాతి=ప్రకాశించుచున్నదో. కా=ఏది? కళిందకన్యా=యమునా నది (అకర్మ...ము). కథంభూతేవ=ఎట్టిదివలె? గంగోర్మిసంసక్తజలేవ=భాగీరథియొక్క తరంగములచేత సంబంధించినఉదకముకలిగినదివలె. కథంభూతాపి=ఎట్టిదైనను? గతా=పొందినదైనను. కాం=దేనిని? మధురాం=మధురానగరమును. కస్మాత్=దేనివలన? ప్రక్షాళనాత్=కడుగుటవలన. కేషాం=వేనియొక్క? అవరోధస్తనచందనానాం=అంతఃపుర స్త్రీలయొక్క కుచంబులయందలి గంధములయొక్క. కస్మిన్=దేనియందు? వారివిహారకాలే=జలక్రీడలయొక్క సమయమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య=ఏసుషేణ రాజుయొక్క.

శబ్దరూపసమాసములు.—యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద,పు,ష, ఏ. అవరోధస్తనచందనానాం-అవరోధానాం స్తనాః అవరోధస్తనాః, అవరోధస్తనేషు చందనాని అవరోధస్తనచందనాని, తేషాం అవరోధస్తనచందనానాం; చందనస్య, చందనయోః, చందనానాం. అవరోధస్తనచందనశబ్దః అ, న, ష, బ. ప్రక్షాళనాత్-ప్రక్షాళనాత్, ప్రక్షాళనాభ్యాం, ప్రక్షాళనేభ్యః. ప్రక్షాళనశబ్దః అ,న, పం, ఏ. వారివిహారకాలే-వారిషు విహారాః వారివిహారాః, వారివిహారాణాం కాలః వారి...కాలః, తస్మిన్ వారివిహారకాలే; కాలే, కాలయోః, కాలేషు. వారి...కాలశబ్దః అ,పు,స,ఏ. కళిందకన్యా-కళిందస్య కన్యా కళిందకన్యా; కన్యా, కన్యే,కన్యాః. కళిందకన్యాశబ్దః ఆ,స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మధురాం-మధురాం, మధురే, మధురాః.మధురాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. గతా-గతా, గతే, గతాః. గతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.అపి-అవ్య. గంగోర్మిసంసక్తజలా-గంగాయాః ఊర్మయః గంగోర్మయః, గంగోర్మిభిః సంసక్తం గంగోర్మిసంసక్తం, గంగోర్మిసంసక్తం జలం యస్యాః సా గంగో...జలా;గం...జలా,గం...జలే, గం...జలాః. గంగోర్మి...జలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. భాతి-భాతి,భాతః,భాంతి. 'భా దీప్తా'విత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—యస్యేతి. యస్య సుషేణస్య వారివిహారకాలే, జలక్రీడాసమయే, అవరోధానాం అంతఃపురాంగనానాం స్తనేషు చందనానాం మలయజానాం ప్రక్షాళనాద్ధేతోః, కళిందో నామ శైలః, తత్కన్యా యమునా,'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునాశమనస్వసే'త్యమరః. మధురా నామ అస్య రాజ్ఞః నగరీ తాం,గతాఽపి, గంగాయాః విప్రకృష్టాఽపీత్యర్థః. గంగాయాః భాగీరథ్యాః ఊర్మిభి స్తరంగైః సంసక్తజలేవ భాతి ధవళచందనసంసర్గా త్ప్రయాగా దన్యత్రాప్యత్ర గంగా సంగతేవ భాతీత్యర్థః. 'పితా, తేహి గంగాయమునే' ఇతి ఘంటాపథః,

భావము.—ఈసుషేణరాజుయొక్క పట్టణమైనమధురకు సమీపమునందు నల్లగ నుండెడి యమునానది ఈతనియంతఃపురమునందలి యనేక స్త్రీలు జలక్రీడాసమయము నందుకడుగుకొనెడి స్తనములయందలి గంధమువలనఁ దెలుపయ్యెడుజలంబుచే తెల్లగనుండెడిదూరస్థమగు గంగానది గలసినటులు కనఁబడుచున్నది.

శ్లో. త్రస్తేన తార్క్ష్యాత్కిల కాళియేన
మణిం విసృష్టం యమునౌకసా యః,
వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచిం దధాన
స్సకౌస్తుభం హ్రీపయతీవ కృష్ణమ్. ౪౯

పదచ్ఛేదము.—త్రస్తేన, తార్క్ష్యాత్, కిల, కాళియేన, మణిం, విసృష్టం, యమునౌకసా, యః, వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచిం, దధానః, సకౌస్తుభం, హ్రీపయతి, ఇవ, కృష్ణమ్.

అర్థము.—తార్క్ష్యాత్=గరుడునివలన, త్రస్తేన=భయపడిన, యమునౌకసా-యమునా=యమునానదియే, ఓకసా=స్థానముగాగలిగిన, కాళియేన=కాళింగనామకసర్పముచేత,విసృష్టంకిల=ఇవ్వఁబడినదిగ పారంపర్యోపదిష్టమైన,వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచిం-వక్షస్స్థల=వక్షస్థ్సలము నందు,వ్యాపి=ప్రసరించుచుండెడి,రుచిం=కాంతిగలిగిన,మణిం=మణిని,దధానః=ధరించుకొనియుండెడి, యః=ఏసుషేణరాజు, సకౌస్తుభం=కౌస్తుభమణిసహితుఁడైన, కృష్ణం=శ్రీకృష్ణస్వామిని,హ్రీపయతీవ=లజ్జనుబొందించుచున్నాఁడో యన్నట్లున్నాఁడో.

ఆకాంక్ష.—హ్రీపయతీవ=లజ్జనుబొందించుచున్నాఁడో యన్నట్లున్నాఁడో.కః=ఎవఁడు?యః=ఏసుషేణరాజు. కం=ఎవనిని?కృష్ణం=కృష్ణస్వామిని (సకర్మ...ము). కృష్ణంకథంభూతం=శ్రీకృష్ణస్వామియెట్టివాఁడు? సకౌస్తుభం=కౌస్తుభమణిసహితుఁడైనవాఁడు. యఃకథంభూతం=ఏసుషేణరాజెట్టివాఁడు?దధానః=ధరించుచుండెడివాఁడు.కం=దేనిని? మణిం=మణిని. మణింకథంభూతం=మణియెట్టిది? వక్షస్థ్సలవ్యాపిరుచిం=వక్షస్థ్సలమునందు ప్రసరించుచుండెడికాంతిగలిగినది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? విసృష్టంకిల=ఇవ్వఁబడినదిగ పారంపర్యోపదిష్టమైనది. కేన=దేనిచేత? కాళియేన=కాళింగనామకసర్పము చేత. కాళియేన కథంభూతేన=కాళింగనామకసర్పమెట్టిది? యమునౌకసా=యమునానదియేస్థానముగగలిగినది. పునఃకథంభూతేన=ఇంకయునెట్టిది? త్రస్తేన=భయపడినది. కస్మాత్=ఎవనివలన? తార్క్ష్యాత్=గరుడునివలన.

శబ్దరూపసమాసములు.—త్రస్తేన-త్రస్తేన, త్రస్తాభ్యాం, త్రస్తైః. త్రస్తశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. తార్క్ష్యాత్ - తార్క్ష్యాత్, తార్క్ష్యాభ్యాం, తార్క్ష్యేభ్యః. తార్క్ష్యశబ్దః

వచనాంతః. సుందరి-హేసుందరి, హేసుందర్యౌ, హేసుందర్యః. సుందరీశబ్దః ఈ, వచనాంతః. సుందరి-హేసుందరి, హేసుందర్యౌ, హేసుందర్యః. సుందరీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, సం, ఏ యౌవనశ్రీః, యూనోభావః యౌవనం,యౌవనస్య శ్రీః యౌవనశ్రీః, శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః. యౌవనశ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా —సంభావ్యేతి. యువానం తరుణం, అముం సుషేణం, భర్తారం సంభావ్య మత్వాపతిత్వే నాంగీకృత్యేత్యర్థః. మృదుప్రవాళోత్తరాఉపరి ప్రసారిత కోమలపల్లవా పుష్పశయ్యా యస్మిన్ తస్మిన్, చైత్రరథాత్ కుబేరోద్యానవనాత్, అనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామకోద్యానే, హేసుందరి యౌవనస్య శ్రీః ఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతాం.

భావము — ఓరూపవతి! నీకు నభిమతముండిన నీయౌవనవంతుఁడయినరాజును పతినిగఁ జేసుకొని కుబేరోద్యానవనమునకు సమాన మయిన ఈతనిబృందావన మనియెడి యుద్యానవనములో పుష్పశయ్యపైన పఱుపఁబడినచిగురుటాకులపైన యౌవనసంపద ననుభవింపుము.

శ్లో. అధ్యాస్య చాంభః పృషతోక్షితాని
శైలేయగంధీని శిలాతలాని,
కలాపినాం ప్రావృషి పశ్య నృత్తం
కాంతాసు గోవర్ధనకందరాసు. ౫౧

పదచ్ఛేదము.—అధ్యాస్య, చ, అంభః పృషతోక్షితాని, శైలేయగంధీని, శిలాతలాని, కలాపినాం, ప్రావృషి, పశ్య, నృత్తం, కాంతాసు, గోవర్ధనకందరాసు.

అర్థము.—కించ=ఇంతమాత్రమేకాదు, ప్రావృషి=వర్షాకాలమునందు, కాంతాసు=మనోహరములయిన, గోవర్ధనకందరాసు-గోవర్ధన=గోవర్ధన పర్వతముయొక్క, కందరాసు=గుహలయందు,అంభఃపృషతోక్షితాని-అంభః=ఉదకములయొక్క, పృషత=బిందువులచేత, ఉక్షితాని=తడుపఁబడిన, శైలేయంగధీని-శైలేయ=శిలాజితుయొక్క, గంధీని=గంధముగలిగిన, శిలాతలాని=పాషాణప్రదేశములను, అధ్యాస్య=అధిష్ఠించి,కలాపినాం=మయూరములయొక్క, నృత్తం=నాట్యమును, పశ్య=చూడుము.

ఆకాంక్ష.—పశ్య=చూడుము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు. కిం=దేనిని? నృత్తం=నాట్యమును (సకర్మ...ము). కేషాం=వేనియొక్క?కలాపినాం=మయూరములయొక్క. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అధ్యాస్య=అధిష్ఠించి. కాని=వేనిని?శిలాతలాని=పాషాణప్రదేశములను. శిలాతలానికథంభూతాని = పాషాణప్రదేశములెట్టివి?శైలేయగంధీని = శిలాజితు

యొక్క—గంధముకలిగినవి. పునఃకథంభూతాని = ఇంకయు నెట్టివి? అంభఃపృషతోక్షితాని=ఉదకములయొక్క బిందువులచేత తడుపఁబడినవి. కాసు=వేనియందు? గోవర్ధనకందరాసు=గోవర్ధనపర్వతముయొక్క గుహలయందు, గోవర్ధనకందరాసు కథంభూతాసు=గోవర్ధనపర్వతముయొక్క గుహ లెట్టివి? కాంతాసు=మనోహరములైనవి. కస్యాం=దేనియందు? ప్రావృషి=వర్షాకాలమునందు. కథం=ఎట్లు? కించ=ఇంతమాత్రమే కాదు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అధ్యాస్య-ల్యబంతమవ్య. చ-అవ్య. అంభః పృషతోక్షితాని-అంభసాం పృషతాః అంభఃపృషతాః, అంభఃపృషతైఃఉక్షితానిఅంభఃపృషతోక్షితాని, తాని అంభః...క్షితాని; ఉక్షితం, ఉక్షితే, ఉక్షితాని. అంభః...క్షితశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. శైలేయగంధీని-శిలేవ శైలేయం శైలేయస్యగంధః శైలేయగంధః, శైలేయగంధః ఏ ష్వ స్తీతి శైలేయగంధీని, తాని శైలేయగంధీని; గంధి, గంధినీ, గంధీని. శైలేయగంధిన్ శబ్దః న, న, ద్వి, బ. శిలాతలాని-శిలానాం తలాని శిలాతలాని, తాని శిలాతలాని; తలం, తలే, తలాని. శిలాతలశబ్దః అ, న. ద్వి, బ. కలాపినాం-కలాపాః ఏషాంసంతీతి కలాపినః, తేషాం కలాపినాం; కలాపినః, కలాపినోః, కలాపినాం. కలాపిన్ శబ్దః న, పు, ష, బ. ప్రావృషి-ప్రావృషి, ప్రావృషోః, ప్రావృట్సు. ప్రావృట్శబ్దః ష, స్త్రీ, స, ఏ. పశ్య-పశ్య, పశ్యతాత్, పశ్యతం, పశ్యత. 'దృశిర్ ప్రేక్షణ'ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. నృత్తం-నృత్తం, నృత్తే, నృత్తాని. నృత్తశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. కాంతాసు-కాంతాయాం, కాంతయోః, కాంతాసు. కాంతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. గోవర్ధనకందరాసు-గాః వర్ధయతీతి గోవర్ధనః, గోవర్ధనస్య కందరాః గోవర్ధనకందరాః, తాసు గోవర్ధనకందరాసు; కందరాయాం, కందరయోః, కందరాసు. గోవర్ధనకందరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ.

వ్యాఖ్యా.—అధ్యాస్యేతి. కించ, ప్రావృషి వర్షాసు. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా'ఇత్యమరః. తాం తాసు మనోహరాసు, గోవర్ధనస్యాద్రేః కందరాసు, 'దరీతు కందరో వాస్త్రీ'త్యమరః. అంభసః, పృషతైః బిందుభిః, ఉక్షితాని సిక్తాని, శిలేవ, శైలేయం 'శిలాజితుశ్శైలేయ' మితి యాదవః. యద్వా శిలాపుష్పాఖ్య ఓషధివిశేషః. 'కాలానుసార్యవృద్ధాశ్మపుష్పశీతశివానితు శైలేయ' మిత్యమరః. 'శిలాయాఢ'ఇత్యత్ర శిలాయా ఇతి యోగవిభాగా దివార్థే ఢప్రత్యయః. తద్గంధవంతి శైలేయగంధీని, శిలాతలాని, అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ, కలాపినాం బర్హిణాం నృత్తం, పశ్య.

భావము.—మఱియు వర్షాకాలమునందు దివ్యము లయినగోవర్ధనపర్వతపుగుహలలో నీటిబిందువులచే తడిసి శిలాజిత్తువాసన గలబండలపై నెమిళ్లు నృత్య మాడుటను నీవు చూడవచ్చును.

శ్లో. నృపం త మావర్తమనోజ్ఞనాభిః
సా వ్యత్యగా దన్యవధూ ర్భవిత్రీ,
మహీధరం మార్గవశా దుపేతం
స్రోతోవహా సాగరగామి నీవ. ౫౨

పదచ్ఛేదము.—నృపం, తం, ఆవర్తమనోజ్ఞనాభిః, సా, వ్యత్యగాత్. అన్యవధూః, భవిత్రీ, మహీధరం, మార్గవశాత్, ఉపేతం, స్రోతోవహా, సాగరగామినీ, ఇవ,

అర్థము.—ఆవర్తమనోజ్ఞనాభిః-ఆవర్త=నీరుసుడివలె, మనోజ్ఞ=మనోహరమైన, నాభిః=నాభిప్రదేశముగలిగిన, అన్యవధూః-అన్య=ఇతరునికి, వధూః=భార్య, భవిత్రీ=కాగల, సా=ఆ ఇందుమతి, తంనృపం=ఆసుషేణరాజును, సాగరగామినీ-సాగర=సముద్రమునుగూర్చి, గామినీ=పోవుచుండెడి, స్రోతోవహా=నది, మార్గవశాత్=మార్గస్వాధీనమువలన, ఉపేతం=ప్రాప్తమైన, మహీధరమివ=పర్వతమునువలె, వ్యత్యగాత్=అతిక్రమించిపోయెను.

అన్వయము.—వ్యత్యగాత్=అతిక్రమించిపోయెను. కా=ఎవతె? సా=ఆఇందుమతి. కం=ఎవనిని? తం నృపం=ఆసుషేణరాజును(సకర్మ...ము). కమివ=దేనివలె?మహీధరమివ=పర్వతమునువలె. మహీధరంకథంభూతం=పర్వతమెట్టిది? ఉపేతం=ప్రాప్తమైనది. కస్మాత్=దేనివలన? మార్గవశాత్=మార్గస్వాధీనమువలన. కా=ఏది? స్రోతోవహా=నది.స్రోతోవహా కథంభూతా=నదియెట్టిది? సాగరగామినీ=సముద్రమునుగూర్చిపోవుచుండునది. సాకథంభూతా=ఆ ఇందుమతియెట్టిది? భవిత్రీ=కాగలది. కా=ఎవతె? అన్యవధూః=ఇతరునికిభార్య. పునఃకథంభూతా=ఇంకయు నెట్టిది? ఆవర్తమనోజ్ఞనాభిః=నీరుసుడివలెమనోహరమైన నాభిప్రదేశముగలది.

శబ్దరూపసమాసములు.—నృపం-నృపం, నృపౌ, నృపాన్. నృపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ఆవర్తమనోజ్ఞనాభిః-ఆవర్త ఇవ మనోజ్ఞా ఆవర్తమనోజ్ఞా, ఆవర్తమనోజ్ఞా నాభి ర్యస్యాః ఆవర్త...నాభిః; నాభిః, నాభీ, నాభయః. ఆవర్త...నాభిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సా-సా, తే, తాః, తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. వ్యత్యగాత్-వ్యత్యగాత్, వ్యత్యగాతాం, వ్యత్యగుః. వి అతి ఏతదుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ'విత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అన్యవధూః-అన్యస్య వధూః అన్యవధూః; వధూః, వధ్వౌ వధ్వః. అన్యవధూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. భవిత్రీ-భవిత్రీ, భవిత్ర్యౌ, భవిత్ర్యః. భవిత్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. మహీధరం-ధరతీతి ధరః, మహ్యాః ధరః మహీధరః. తం మహీధరం; మహీధరం, మహీధరౌ, మహీధరాన్. మహీధరశబ్దః అ, పు,

ద్వి, ఏ. మార్గవశాత్-మార్గస్యవశఃమార్గవశః, తస్మాత్ మార్గవశాత్; వశాత్, వశాభ్యాం, వశేభ్యః. మార్గవశశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఉపేతం-ఉపేతం, ఉపేతౌ, ఉపేతాన్. ఉపేతశబ్దః అ, పు ద్వి.ఏ. స్రోతోవహా-వహతీతివహా, స్రోతసః వహా స్రోతోవహా; స్రోతోవహా, స్రోతోవహే, స్రోతోవహాః. స్రోతోవహాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సాగరగామినీ-సాగరం గచ్ఛతీతి సాగరగామినీ; గామినీ, గామిన్యౌ, గామిన్యః. సాగరగామినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—నృప మితి. ఆవర్తః ఉదకభ్రమః, 'స్యా దావర్తోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్యమరః. ఆవర్త ఇవ మనోజ్ఞా నాభి ర్యస్యాః స్సా, ఇదం చ నదీసామ్యార్థ ముక్తం అన్యాఃభూః అన్యస్యపత్నీ. భవిత్రీ భావినీ, సాకుమారీతం నృపం, సాగరగామినీ సాగరం గచ్ఛంతీ, స్రోతోవహా నదీ, మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం, మహీధరంపర్వతమివ వ్యత్యగాత్ అతీత్య గతా.

భావము.—నీటిసుడివలె నాభిప్రదేశము గలయిందుమతి సముద్రగామిని యగు నది మార్గమునందలిపర్వతము నతిక్రమించినట్లు అవతలికిఁ బోయెను.

శ్లో. అథాంగదాశ్లిష్టభుజం భుజిష్యా
హేమాంగద న్నామ కళింగనాథమ్,
ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం
బాలా మబాలేందుముఖీం బభాషే. ౫౩

పదచ్ఛేదము.—అథ, అంగదాశ్లిష్టభుజం, భుజిష్యా, హేమాంగదం, నామ, కళింగనాథం, ఆసేదుషీం. సాదితశత్రుపక్షం, బాలాం, అబాలేందుముఖీం, బభాషే.

అర్థము.—అథ=అనంతరమునందు, భుజిష్యా=పరిచారకురాలైనసునంద, అంగదాశ్లిష్టభుజం-అంగద=కేయూరములచేత, ఆశ్లిష్ట=కట్టఁబడిన, భుజం=బాహువులుగలిగిన, సాదితశత్రుపక్షం-సాదిత=నశింపఁజేయఁబడిన, శత్రుపక్షం=శత్రువర్గముగలిగిన, హేమాంగదన్నామ=హేమాంగదుఁడనిప్రసిద్ధుఁడైన, కళింగనాథం=కళింగదేశాధిపతిని, ఆసేదుషీం=పొందిన, అబాలేందుముఖీం-అబాల=సంపూర్ణుఁడైన, ఇందు=చంద్రునివంటి, ముఖం=ముఖముగలిగిన, బాలాం=బాలుగాలైన ఇందుమతినిగూర్చి బభాషే=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—బభాషే=పలికెను. కా=ఎవతె? భుజిష్యా=పరిచారకురాలైనసునంద. కాం=ఎవతెనుగూర్చి? బాలాం=బాలురాలైనఇందుమతినిగూర్చి(సకర్మ...ము). బాలాం కథంభూతాం=బాలురాలైనఇందుమతియెట్టిది? అబాలేందుముఖీం=సంపూర్ణుడైనచంద్రుని

వంటిముఖముగలిగినది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? ఆసేదుషీం=పొందినది,అనఁగ వానిసమీపమునందునుండునది. కం=ఎవనిని? కళింగనాథం=కళింగదేశాధిపతిని, కళింగనాథంకథంభూతం=కళింగదేశాధిపతియెట్టివాఁడు? హేమాంగదన్నామ=హేమాంగదుఁడని ప్రసిద్ధుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సాదితశత్రుపక్షం=నశింపఁజేయఁబడినశత్రువర్గముగలిగినవాఁడు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? అంగదాశ్లిష్టభుజం=కేయూరములచేతకట్టఁబడిన బాహువులుకలిగినవాఁడు. కదా=ఎప్పుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. అంగదాశ్లిష్టభుజం-అంగదాభ్యాం ఆశ్లిష్టౌ అంగదాశ్లిష్టౌ, అంగదాశ్లిష్టౌ, భుజౌ యస్య సః అంగదాశ్లిష్టభుజః, తం అంగదా... భుజం; భుజం, భుజౌ, భుజాన్. అంగదా...భుజశబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. భుజిష్యా-భుజిష్యా, భుజిష్యే, భుజిష్యాః, భుజిష్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. హేమాంగదం - హేమాంగదం, హేమాంగదౌ, హేమాంగదాన్. హేమాంగదశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. నామ-అవ్య. కళింగనాథం-కళింగానాం నాథః కళింగనాథః, తం కళింగనాథం; నాథం, నాథౌ, నాథాన్. కళింగనాథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆసేదుషీం-ఆసేదుషీం, ఆసేదుష్యౌ, ఆసేదుషీః. ఆసేదుషీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. సాదితశత్రుపక్షం - శత్రూణాం పక్షః శత్రుపక్షః, సాదితః శత్రుపక్షో యేన సః సాదితశత్రుపక్షః, తం సాదితశత్రుపక్షం; పక్షం, పక్షౌ, పక్షాన్. సాదితశత్రుపక్షశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. బాలాం - బాలాం, బాలే, బాలాః. బాలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అబాలేందుముఖీం - బాలో నభవతీ త్యబాలః, అబాలశ్చాసౌ ఇందుశ్చ అబాలేందుః; ఇందురివ ముఖం యస్యాస్సా అబాలేందుముఖీ, తాం అబాలేందుముఖీం; ఇందుముఖీం, ఇందుముఖ్యౌ, ఇందుముఖీః. అబాలేందుముఖీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. బభాషే-బభాషే, బభాషాతే, బభాషిరే. 'భాష వ్యక్తాయాం వా' చిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ భుజిష్యా కింకరీ సునందా, 'భుజిష్యా కింకరీమతే'తి హలాయుధః. అంగదాశ్లిష్టభుజం కేయూరనద్ధబాహుం, సాదితశత్రుపక్షం వినాశితశత్రువర్గం, హేమాంగదం నామ కళింగనాథం కళింగదేశాధిపతిం, ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేందుముఖీం పూర్ణేందుముఖీం, బాలాం ఇందుమతీం బభాషే.

భావము.—అనంతరమునందు బాహుపురులును ధరియించిన శత్రుంజయుఁడైన హేమాంగదుఁడనెడి కళింగదేశాధీశునిచెంతకుఁ బోయిన పూర్ణచంద్రునివంటి మోము గలఇందుమతిని పలుకరించెను.

శ్లో. అసౌ మహేంద్రాద్రిసమానసారః
పతి ర్మహేంద్రస్య మహోదధే శ్చ,
యస్య క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన
యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేంద్రః. ౫౪

పదచ్ఛేదము.—అసౌ, మహేంద్రాద్రిసమానసారః, పతిః, మహేంద్రస్య, మహోదధేః, చ, యస్య, క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన; యాత్రాసు, యాతి, ఇవ, పురః, మహేంద్రః.

అర్థము.— మహేంద్రాద్రిసమానసారః - మహేంద్రాద్రి=మహేంద్రపర్వతమునకు, సమాన=సదృశమైన, సారః=స్థైర్యముగలిగిన, అసౌ = ఈహేమాంగదరాజు, మహేంద్రస్య=మహేంద్రపర్వతమునకును, మహోదధేశ్చ=మహాసముద్రమునకును, పతిః=స్వామి, యస్య=ఏ హేమాంగదరాజుయొక్క, యాత్రాసు=జైత్రయాత్రలయందు, క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన-క్షరత్=మదమును స్రవించుచుండెడి, సైన్య=సేనయందుండెడి, గజ=గజములయొక్క, ఛలేన=వ్యాజముచేత, మహేన్ద్రః=మహేంద్రపర్వతము, పురః=అగ్రభాగమునందు, యాతీవ=పోవుచున్నదో యన్నట్లున్నదో.

ఆకాంక్ష.—యాతీవ=పోవుచున్నదో యన్నట్లున్నదో. కః=ఏది?మహేంద్రః=మహేంద్రపర్వతము (అకర్మకప్రయోగము). కుత్ర=ఎక్కడ? పురః = అగ్రభాగమునందు. కేన=దేనిచేత? క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన = మదమునుస్రవించుచుండెడి సేనయందుండెడిగజములయొక్క వ్యాజముచేత. కాసు=వేనియందు? యాత్రాసు=జైత్రయాత్రలయందు. కస్య=ఎవనియొక్క?యస్య=ఏహేమాంగదరాజుయొక్క. పతిః=స్వామి, కః=ఎవఁడు? అసౌ=ఈహేమాంగదరాజు(అకర్మక . . . ము.)కస్య=దేనికిని? మహోదధేశ్చ=మహాసముద్రమునకును. పునఃకస్య=ఇంకయు దేనికిని? మహేంద్రస్య=మహేంద్రపర్వతమునకును, అసౌకథంభూతః=ఈహేమాంగదరాజెట్టివాఁడు? మహేంద్రాద్రిసమానసారః=మహేంద్రపర్వతమునకు సదృశమైనస్థైర్యముకలవాడు

శబ్దరూపసమాసములు.—అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. మహేంద్రాద్రిసమానసారః-మహేంద్ర ఇతి అద్రిః మహేంద్రాద్రిః, మహేంద్రాద్రేః సమానః, మహేంద్రాద్రిసమానః, మహేంద్రాద్రిసమానః సారః యస్య సః మహేంద్రాద్రిసమానసారః; సారః, సారౌ, సారాః. మహేం...సారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పతిః-పతిః, పతీ, పతయః పతిశబ్దః ఇ, పు,ప్ర, ఏ. మహేంద్రస్య-మహేంద్రస్య, మహేంద్రయోః, మహేంద్రాణాం. మహేంద్రశబ్దః అ, పు,ప్ర,ఏ. హే

మహోదధేః-మహాంశ్చాసౌ ఉదధిశ్చ మహోదధిః, తస్య మహోదధేః; ఉదధేః, ఉదధ్యోః, ఉదధీనాం. మహోదధిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. చ-అవ్య. యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన - సైన్యేగజాః, సైన్యగజాః, క్షరంతశ్చతేసైన్యగజాశ్చ, క్షర...గజాః, క్షర...గజానాం, ఛలం, క్షర...చ్ఛలం, తేన క్షర...చ్ఛలేన, ఛలేన, ఛలాభ్యాం, ఛలైః. క్షర...చ్ఛలశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. యాత్రాసు-యాత్రాయాం, యాత్రయోః, యాత్రాసు. యాత్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. యాతి-యాతి, యాతః, యాంతి. యాప్రాపణఇత్యస్మాద్ధాతోః రకర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. మహేంద్రః-మహేంద్రః, మహేంద్రౌ, మహేంద్రాః. మహేంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అసా వితి. మహేంద్రాద్రేః, సమానసారః తుల్యస్థేమా, అసౌ హేమాంగదః, మహేంద్రస్య తన్నామ్నః కులపర్వతస్య మహోధధేశ్చపతిఃస్వామీ, మహేంద్రాద్రిమహోదధీ ఏవ అస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః. యస్య యాత్రాసుజైత్రయాత్రాసు, క్షరతాం మదస్రావిణాం సైన్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన,మహేంద్రఆద్రిః, పురోఽగ్రే, యాతీవ అద్రికల్పా అస్యగజా ఇతి భావః.

భావము.—ఈరాజు మహేంద్రపర్వతముతో సమానమగు స్థైర్యముగలవాఁడు, ఈయనకు మహేంద్రపర్వతముగిరిదుర్గముగను సముద్రము జలదుర్గముగనున్నవి. ఈయన యుద్ధయాత్రయలయందు ముందు నడచు సేనాగజముల యౌన్నత్యముఁ జూడఁగా మహేంద్రపర్వతమే ముందునడచు చున్నట్లుండును.

శ్లో. జ్యాఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం
బిభర్తి య శ్చాపభృతాం పురోగః,
రిపుశ్రియాం సాంజనబాష్పసేకే
బందీకృతానా మివ పద్ధతీ ద్వే. ౫౫

పదచ్ఛేదము.—జ్యాఘాతరేఖే, సుభుజః, భుజాభ్యాం, బిభర్తి, యః, చాపభృతాం, పురోగః. రిపుశ్రియాం, సాంజనబాష్పసేకే, బందీకృతానాం, ఇవ, పద్ధతీ, ద్వే.

అర్థము.—సుభుజః=శోభనబాహువులుకలిగిన,చాపభృతాం=ధనుర్ధారులలోపల, పురోగః=అగ్రేసరుఁడైన, యః=ఏహేమాంగదరాజు, బందీకృతానాం=బందీఖానలో వేయఁబడిన,రిపుశ్రియాం=శత్రులక్ష్ములయొక్క,సాంజనబాష్పసేకే-సాంజన=కాటుకతో

గూడియుండెడి, బాష్పసేకే=నేత్రోదకసేచనగలిగిన, పద్ధతీ ఇవస్థితే=సరణులో యన్నట్లుండెడి, ద్వే=రెండైన, జ్యాఘాతరేఖే-జ్యా=అల్లెయొక్క, ఘాత=గంట్లయొక్క, రేఖే=రేఖలను, భుజాభ్యాం=బాహువులచేత, బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడో.

అన్వయము.—బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడో కః=ఎవఁడు? యః=ఏహేమాంగదరాజు. కే=వేనిని? జ్యాఘాతరేఖే=అల్లెలయొక్క గంట్లయొక్క రేఖలను (సకర్మ...ము). కాభ్యాం=వేనిచేత? భుజాభ్యాం = బాహువులచేత. జ్యాఘాతరేఖే కథంభూతే=అల్లెలయొక్క గంట్లయొక్క రేఖలెట్టివి? ద్వే=రెండైనవి కేఇవస్థితే=ఏవో యన్నట్లుండునవి? పద్ధతీ ఇవస్థితే=సరణులో యన్నట్లుండునవి. పద్ధతి కథంభూతే=సరణులెట్టివి? సాంజనబాష్పసేకే=కాటుకతోఁగూడిన నేత్రోదకసేచనకలవి. కాసాం=ఎవతెయొక్క? రిపుశ్రియాం=శత్రులక్ష్ములయొక్క, రిపుశ్రియాం కథంభూతానాం=శత్రులక్ష్ములెట్టివారు? బందీకృతానాం=బందీఖానలో వేయఁబడినవారు. యః కథంభూతః=ఏసుషేణగా జెట్టివాఁడు? పురోగః=అగ్రేసరుఁడైనవాఁడు. కేషాం=ఎవరిలోపలను? చాపభృతాం=ధనుర్ధారులలోపలను. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సుభుజః=శోభనబాహువుకలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—జ్యాఘాతరేఖే-జ్యయోః ఘాతాః జ్యాఘాతాః, జ్యాఘాతానాం రేఖే జ్యాఘాతరేఖే, తే జ్యాఘాతరేఖే; రేఖాం, రేఖే, రేఖాః, జ్యాఘాతరేఖాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ద్వి. సుభుజః-శోభనౌ భుజౌ యస్య సః సుభుజః; సుభుజః, సుభుజౌ, సుభుజాః. సుభుజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. భుజాభ్యాం-భుజేన, భుజాభ్యాం భుజైః. భుజశబ్దః అ, పు, తృ, ద్వి. బిభర్తి-బిభర్తి, బిభృతః, బిభ్రతి 'డుభృఞ్ ధారణపోషణయో'రిత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః-యః, యౌ, యే, యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. చాపభృతాం-చాపాని బిభ్రతీతి చాపభృతః, తేషాం చాపభృతాం; భృతః, భృతౌః, భృతాం. చాపభృచ్ఛబ్దః త, పు, ష, బ. పురోగః-పురః గచ్ఛతీతి పురోగః; పురోగః, పురోగౌ, పురోగాః. పురోగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రిపుశ్రియాం-రిపూణాం శ్రియః రిపుశ్రియః, తాసాం రిపుశ్రియాం; శ్రియాః, శ్రియః, శ్రియోః, శ్రీణాం. శ్రియాం, రిపుశ్రీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. సాంజనబాష్పసేకే-అంజనేన సహ వర్తత ఇతి సాంజనః, బాష్పాణాం సేకః బాష్పసేకః, సాంజనః బాష్పసేకో యయోస్తే సాంజ...సేకే, తే సాంజ...సేకే, సాం...సేకాం, సాం...సేకే, సాం...సేకాః. సాంజన...సేకాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ద్వి. బందీకృతానాం-అబంద్యః బంద్యస్సంపద్యమానాః కృతాః. బందీకృతాః, తాసాం బందీకృతానాం; బందీకృతాయాః; బందీకృతయోః, బందీకృతానాం. బందీకృతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. ఇవ-అవ్య. పద్ధతీ-పద్ధతిం, పద్ధతీ, పద్ధతీః. పద్ధతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ద్వి. ద్వే-ద్వే. ౨. ద్వాభ్యాం. ౩, ద్వయోః. ౨. ఇ, స్త్రీ, ద్వి శబ్దః నిత్యం ద్వివచనే, ద్వి, ద్వి.

శ్లో. అనేన సాకం విహరాంబురాశేః
తీరేషు తాళీవనమర్మరేషు,
ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః
అపాకృతస్వేదలవా మరుద్భిః. ౫౭

పదచ్ఛేదము.—అనేన, సాకం, విహర, అంబురాశేః, తీరేషు, తాళీవనమర్మరేషు, ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః, అపాకృతస్వేదలవా, మరుద్భిః.

అర్థము.—అనేనసాకం=ఈ హేమాంగదరాజుతోఁగూడ, తాళీవనమర్మరేషు=తాళీతాటిచెట్లయొక్క, వన=వనములచేత, మర్మరేషు=మర్మరధ్వనులచేయుచుండెడి, అంబురాశేః=సముద్రముయొక్క, తీరేషు=గట్టులయందు, ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః - ద్వీపాంతర=అన్యద్వీపములవలన, ఆనీత=తీసుకరాఁబడిన, లవంగపుష్పైః=దేవకుసుమములుగల, మరుద్భిః=వాయువులచేత, అపాకృతస్వేదలవాసతీ-అపాకృత=పోఁగొట్టఁబడిన, స్వేదలవాసతీ=స్వేదోదకబిందువులుగలదగుచు, త్వం=నీవు, విహర=క్రీడింపుము.

అన్వయ.—విహర=క్రీడింపుము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు (అకర్మ . . . ము). కథంభూతాసతీ=ఎట్టిదగుచు? అపాకృతస్వేదలవాసతీ = పోఁగొట్టఁబడిన స్వేదోదకబిందువులు గలదగుచు, కైః=వేనిచేత? మరుద్భిః=వాయువులచేత. మరుద్భిః కథంభూతైః=వాయువులెట్టివి? ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః=అన్యదీపములవలన తీసుకరాఁబడిన దేవకుసుమములుగలవి. కేషు=వేనియందు? తీరేషు=గట్టులయందు. కస్య = దేనియొక్క? అంబురాశేః=సముద్రముయొక్క. తీరేషు కథంభూతేషు=గట్టులెట్టివి? తాళీవనమర్మరేషు = తాటిచెట్లయొక్క వనములచేతను మర్మరధ్వనులను జేయుచుండునవి. కేనసాకం=ఎవనితోడ? అనేనసాకం=ఈ హేమాంగదరాజుతోడ.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన - అనేన, ఏనేన. ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. సాకం-అవ్య. విహర-విహర విహరతాత్, విహరతం, విహరత; విహార్వశాత్ 'హృఞ్ హరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. అంబురాశేః-అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః; తస్య అంబురాశేః; అంబురాశేః, అంబురాశ్యోః, అంబురాశీనాం. అంబురాశిశబ్దః ఇ, పు,ష,ఏ. తీరేషు-తీరే, తీరయోః; తీరేషు తీరశబ్దఃఅ, న, స, బ. తాళీవనమర్మరేషు-తాళీనాం వనాని తాళీవనాని, తాళీవనైః మర్మరాణి తాళీవనమర్మరాణి; తేషు తాళీవనమర్మరేషు; మర్మరే, మర్మరయోః, మర్మరేషు. తాళీవనమర్మరశబ్దః అ,న, స,బ. ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః-అన్యే ద్వీపాః ద్వీపాంతరాణి, ద్వీపాంతరేభ్యః ఆనీతాని

ద్వీపాంతరానీతాని; లవంగానీతి పుష్పాణి లవంగపుష్పాణి; ద్వీపాంతరానీతాని లవంగపుష్పాణి యైస్తే ద్వీపాం...పుష్పాః; తైః ద్వీపాం...పుష్పైః; పుష్పేణ, పుష్పాభ్యాం, పుష్పైః. ద్వీపాం...పుష్పశబ్దః ఆ, పు, తృ, బ. అపాకృతస్వేదలవా స్వేదస్యలవాః స్వేదలవాః; అపాకృతాః స్వేదలవాః యస్యాస్సా అపా...లవా; అ...లవా, అ...లవే, అ...లవాః. అపా...లవాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. ప్ర, ఏ. మరుద్భిః-మరుతా, మరుద్భ్యాం, మరుద్భిః. మరుచ్ఛబ్దః త, పు, తృ. బ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేతి. అనేన రాజ్ఞా సాకం, 'సార్థం తు సాకం సత్రా సమం సహే'త్యమరః. తాళీవనైః మర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్సు, 'అథ మర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానా' మిత్యమరవచనా ద్గుణపరస్యాపి మర్మరశబ్దస్య గుణిపరత్వం ప్రయోగాదవసేయం. అంబురాశే స్తీరేషు, ద్వీపాంతరేభ్యః ఆనీతాని లవంగపుష్పాణి దేవకుసుమాని యైస్తే, 'లవంగం దేవకుసుమ' మిత్యమరః. మరుద్భిః వాతైః అపాకృతాః ప్రశమితాః, స్వేదస్య లవాః బిందవో యస్యాస్సా తథాభూతా సతీ త్వం విహార క్రీడాం కురు.

భావము.—నీవు ఈరాజుతో కూడి ఆకులచే మర్మరయని ధ్వని జేసెడి తాటిమానులు గలసముద్రతీరమునందు ద్వీపాంతరములనుండి లవంగపుష్పములను దెచ్చెడిగాలి ననుభవించుచు విహరింపవచ్చును.

శ్లో. ప్రలోభితాఽప్యాకృతిలోభనీయా
విదర్భరాజావరజా తయైవం,
తస్మా దపావర్తత దూరకృష్టా
నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్. ౫౮

పదచ్ఛేదము —ప్రలోభితా, అపి, ఆకృతిలోభనీయా, విదర్భరాజావరజా, తయా, ఏవం, తస్మాత్, అపావర్తత, దూరకృష్టా, నీత్యా, ఇవ, లక్ష్మీః, ప్రతికూలదైవాత్.

అర్థము.—ఆకృతిలోభనీయా - ఆకృతిరూపముచేత, లోభనీయా=ఆకర్షించుటకు యోగ్యురాలయిన, విదర్భరాజావరజా-విదర్భరాజా = భోజరాజునకు, అవరజా= అనుజురాలయిన ఇందుమతి, తయా = ఆసునందచేత, ఏవం = ఈప్రకారముగ, ప్రలోభితాపి=ప్రేరేపింపఁబడినదైనను, నీత్యా=పురుషప్రయత్నముచేత, దూరకృష్టా= దూరముగ తీసుకరాఁబడిన,లక్ష్మీః=లక్ష్మి, ప్రతికూలదైవాదివ-ప్రతికూల=ప్రతికూలమైన, దైవాదివ = దైవముగలిగిన పురుషునివలనవలె, తస్మాత్ = ఆహేమాంగదరాజువలన, అపావర్తత=వెనుకకు తిరిగెను.

అన్వయము.—అపావర్తత=వెనుకకు తిరిగెను. కా=ఎవతె? విదర్భరాజావరజా=భోజరాజునకు అనుజురాలయిన ఇందుమతి (అకర్మ...ము). కస్మాత్=ఎవనివలన? తస్మాత్=ఆ హేమాంగదరాజువలన. కస్మాదివ=ఎవనివలె? ప్రతికూలదైవాదివ=ప్రతికూలమైన దైవముగలిగినపురుషునివలనవలె. కా=ఎవతె? లక్ష్మీః=లక్ష్మి. లక్ష్మీః కథంభూతా=లక్ష్మి యెట్టిది? దూరకృష్టా=దూరముగ తీసుకరాఁబడినది. కయా=దేనిచేత? నీత్యా=పురుషప్రయత్నముచేత. కథంభూతాపి=ఎట్టిదైనను? ప్రలోభితాపి=ప్రేరేపింపఁబడినదైనను. కథం=ఎట్లు? ఏవం=ఈప్రకారముగ. కయా=ఎవతెచేత? తయా=ఆసునందచేత. విదర్భరాజావరజా కథంభూతా=భోజరాజునకు అనుజురాలయిన ఇందుమతియెట్టిది? ఆకృతిలోభనీయా=రూపముచేత ఆకర్షించుటకు యోగ్యురాలయినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రలోభితా-ప్రలోభితా, ప్రలోభితే, ప్రలోభితాః. ప్రలోభితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. ఆకృతిలోభనీయా - లోభయితుం యోగ్యా లోభనీయా, ఆకృత్యా లోభనీయా ఆకృతిలోభనీయా; లోభనీయా, లోభనీయే, లోభనీయాః. ఆకృతిలోభనీయాశబ్దః ఆ స్త్రీ, ప్ర, ఏ. విదర్భరాజావరజా-విదార్భాణాం రాజా విదర్భరాజః, విదర్భరాజస్య అవరజా విదర్భరాజావరజా; అవరజా, అవరజే, అవరజాః. విదర్భరాజావరజాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. తయా - తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఏవం-అవ్య. తస్మాత్ -తస్మాత్, తాభ్యాం, తేభ్యః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, పం, ఏ. అపావర్తత-అపావర్తత, అపావర్తేతాం అపావర్తంత, అపపూర్వకాత్ 'వృతువర్తన'ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లజ్ పరస్మైపదేప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దూరకృష్టా - దూరంకృష్టా దూర కృష్టా; కృష్టా, కృష్టే, కృష్టాః. దూరకృష్టాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. ప్ర, ఏ. నీత్యా-నీత్యా, నీతిభ్యాం, నీతిభిః. నీతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య. లక్ష్మీః-లక్ష్మీః, లక్ష్మ్యౌ, లక్ష్మ్యః. లక్ష్మీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రతికూలదైవాత్ - ప్రతికూలం దైవం యస్య సః ప్రతికూలదైవః, తస్మాత్ ప్రతికూలదైవాత్; దైవాత్, దైవాభ్యాం, దైవేభ్యః. ప్రతికూలదైవశబ్దః అ, పు, పం, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—ప్రలోభేతి. ఆకృత్యా రూపేణ, లోభనీయా ఆకర్షణీయా, నతుపర్ణనామాత్రేణేత్యర్థః. విదర్భరాజస్య అవరజా భోజానుజా ఇందుమతీ, తయా సునందయా, ఏవంప్రలోభితాఽపి ప్రచోదితాపి, నీత్యా పురుషకారేణ, దూరకృష్టాదూరమానీతా, లక్ష్మీః, ప్రతికూలం దైవం యస్య తస్మాత్పుంస ఇవ, తస్మాద్ధేమాంగదాదపావర్తత ప్రతినివృత్తా.

భావము.—ఒకపురుషునిచే దూరముననుండి తేఁబడినలక్ష్మి దైవానుకూలము లేక నతని విడిచిపోయెడిరీతి నద్భుతరూపము గలయిందుమతి యారాజు సామీప్యమున నుండి తొలఁగెను.

శ్లో. అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం
దౌవారికీ దేవసరూపమేత్య,
ఇత శ్చకోరాక్షి విలోకయేతి
పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్. ౬౦

పదచ్ఛేదము.—అథ, ఉరగాఖ్యస్య, పురస్య, నాథం, దౌవారికీ, దేవసరూపం, ఏత్య, ఇతః, చకోరాక్షి, విలోకయ, ఇతి, పూర్వానుశిష్టాం, నిజగాద, భోజ్యామ్.

అర్థము.—అథ = అనంతరమునందు, దౌవారికీ=ద్వారనియుక్తురాలైనసునంద, దేవసరూపం=దేవునితో సమానుఁడైన, ఉరగాఖ్యస్య=సర్పనామధేయముగలిగిన, పురస్య=నాగపురముయొక్క, నాథం=ప్రభువును, ఏత్య=పొంది, హేచకోరాక్షి=చకోరపక్షియొక్క నేత్రములవంటి నేత్రములుగల ఓ యిందుమతీ, ఇతః=ఇక్కడను, విలోకయ=చూడుము. ఇతి=ఇట్లని, పూర్వానుశిష్టాం-పూర్వ=పూర్వమునందు, అనుశిష్టాం=చెప్పఁబడిన, భోజ్యాం=ఇందుమతినిగూర్చి, నిజగాద=పలికెను.

ఆకాంక్ష.—నిజగాద=పలికెను. కా=ఎవతె? దౌవారికీ = ద్వారనియుక్తురాలైనసునంద. కాం=ఎవతెనుగూర్చి? భోజ్యాం = ఇందుమతినిగూర్చి (సకర్మ...ము). భోజ్యాంకథంభూతాం=ఇందుమతియెట్టిది? పూర్వానుశిష్టాం=పూర్వమునందుజెప్పఁబడినది. కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని. విలోకయ=చూడుము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు(అకర్మ...ము) కుతః=ఎక్కడ? ఇతః=ఇక్కడ. కస్యాస్సంబుద్ధిః? హేచకోరాక్షి=చకోరాక్షియొక్క నేత్రములవంటి నేత్రములుగల ఓయిందుమతీ. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? ఏత్య=పొంది. కం=ఎవనిని? నాథం=ప్రభువును. కస్య=దేనియొక్క? పురస్య=నాగపురముయొక్క. పురస్యకథంభూతస్య=నాగపురమెట్టిది? ఉరగాఖ్యస్య = సర్పనామధేయము కలిగినది. నాథంకథంభూతం=ప్రభువెట్టివాఁడు? దేవసరూపం = దేవునితోసమానుడైనవాఁడు. కదా=ఎపుడు? అథ=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అథ-అవ్య. ఉరగాఖ్యస్య - ఉరగస్య ఆఖ్యా యస్య తత్ ఉరగాఖ్యం, తస్య ఉరగాఖ్యస్య; ఉరగాఖ్యస్య, ఉరగాఖ్యయోః, ఉరగాఖ్యానాం. ఉరగాఖ్యశబ్దః అ, న, ష, ఏ. పురస్య - పురస్య, పురయోః. పురాణాం, పురశబ్దః అ, న, ష, ఏ, నాథం-నాథం, నాథౌ, నాథాన్. నాథశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. దౌవారికీ-ద్వారే నియుక్తా దౌవారికీ; దౌవారికీ,దౌవారిక్యౌ,దౌవారిక్యః. దౌవారికీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దేవసరూపం-సమానం రూపం యస్య సః సరూపః, దేవేన సరూపః దేవసరూపః, తం దేవసరూపం; సరూపం, సరూపౌ, సరూపాన్. దేవసరూపశబ్దః అ,

పు, ద్వి, ఏ. ఏత్య-ల్యబంత మవ్య. ఇతః-అవ్య. చకోరాక్షి-చకోరస్య అక్షిణీ ఇవ అ క్షిణీ యస్యాస్సా చకోరాక్షీ తస్యా స్సంబోధనం హేచకోరాక్షి, హేచకోరాక్షి, హేచకోరాక్ష్యౌ, హేచకోరాక్ష్యః. చకోరాక్షీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, సం, ఏ. విలోకయ-విలోకయ, విలోకయతాత్, విలోకయతం, విలోకయత, విపూర్వకాత్ 'లోకృదర్శన' ఇత్యస్మాణ్ణిజంతా ద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి, అవ్య. పూర్వానుశిష్టాం-పూర్వం అనుశిష్టా పూర్వానుశిష్టా, తాం పూర్వానుశిష్టాం; అనుశిష్టాం, అనుశిష్టే, అనుశిష్టాః, పూర్వానుశిష్టాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. నిజగాద-నిజగాద, నిజగదతుః, నిజగదుః. నిపూర్వకాత్ 'గదవ్యక్తాయాంవా' చీ త్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భోజ్యాం-భోజస్యాపత్యం స్త్రీ భోజ్యా, తాం భోజ్యాం; భోజ్యాం, భోజ్యే, భోజ్యాః. భోజ్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ

వ్యాఖ్యా.—అథేతి. అథ ద్వారే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా. 'తత్ర నియుక్త' ఇతి ఠక్ప్రత్యయః. 'ద్వారాదీనాం' చేత్యైజాగమః. ఔకారః దేవసరూపం దేవతుల్యం ఉరగాఖ్యస్య పురస్య పాండ్యదేశే కాయకురారాఖ్యనదీతీరవర్తినః నాగపురస్య నాథ మేత్య ప్రాప్య. హేచకోరాక్షి ఇతోవిలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాంపూర్వముక్తాం, భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీభోజ్యా తా మిందుమతీం, 'కౌఞ్డ్యాదిభ్య' శ్చేత్యత్ర 'భోజాత్ క్షత్రియ' ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ష్యఙ్. 'యఙ శ్చాప్' బితి చాప్. నిజగాద ఇతోవిలోకయేతి పూర్వ ముక్త్వా పశ్చా ద్వక్తవ్యం నిజగాదేత్యర్థః.

భావము —అంతట నంద దేవతాసముండైన నాగపురాధీశునిచెంతఁ జేరి వలపుగన్నులు గలఇందుమతిని ఇదిగో చూడు మనెను.

శ్లో. పాండ్యోఽయ మంసార్పితలంబహారః
క్లృప్తాంగరాగో హరిచందనేన,
ఆభాతి బాలాతపరక్తసానుః
సనిర్ఝరోద్గార ఇ వాద్రిరాజః. ౫౯

పదచ్ఛేదము.— పాండ్యః, అయం, అంసార్పితలంబహారః, క్లృప్తాంగరాగః, హరిచందనేన, ఆభాతి, బాలాతపరక్తసానుః, సనిర్ఝరోద్గారః, ఇవ, అద్రిరాజః.

అర్థము.—అంసార్పితలంబహారః-అంస=భుజశిరస్సులయందు, అర్పిత=ఉంచఁబడిన, లంబ=వ్రేలుచుండెడి, హారః=ముక్తాహారముగలిగిన, హరిచందనేన=గోశీర్షాఖ్య చందనముచేత, క్లృప్తాంగరాగః-క్లృప్త=సిద్ధమైన, అంగరాగః=అంగలేపములుగలిగిన, అయం=

ఈ, పాండ్యః=పాండుదేశాధీశుఁడు, బాలాతపరక్తసానుః-బాలాతప=లేతయెండచేత, రక్త=ఎఱ్ఱనైన, సానుః=చరులుకలిగిన, సనిర్ఝరోద్గారః=శైలనదీప్రవాహస్రావములతోఁ గూడి యుండెడి, అద్రిరాజఇవ=పర్వతశ్రేష్ఠముపలె, ఆభాతి=ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

అన్వయము.—ఆభాతి=ప్రకాశించుచున్నాఁడు. కః=ఎవఁడు? అయంపాండ్యః=ఈపాండుదేశాధీశుఁడు(అకర్మ...ము). కఇవ=దేనివలె? అద్రిరాజఇవ=పర్వతశ్రేష్ఠము వలె. అద్రిరాజఃకథంభూతః=పర్వతశ్రేష్ఠమెట్టిది? సనిర్ఝరోద్గారః=శైలనదీప్రవాహస్రావములతోఁగూడియుండునది. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టిది? బాలాతపరక్తసానుః=లేతయెండచేత నెఱ్ఱనైనచరులుకలిగినది. అయం పాండ్యః కథంభూతః=ఈపాండుదేశాధీశుఁడెట్టివాఁడు? క్లప్తాంగరాగః=సిద్ధమైన అంగలేపనముగలవాఁడు. కేన=దేనిచేత? హరిచందనేన=గోశీర్షాఖ్యచందనముచేత. పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? అంసార్పితలంబహారః=భుజశిరస్సులయందు ఉంచఁబడిన వ్రేలుచుండెడి ముక్తాహారములుగల వాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.— పాండ్యః-పాండూనాం రాజా పాండ్యః; పాండ్యః, పాండ్యౌ. పాండవః. అ, పు, ప్ర, ఏ. అయం-అయం, ఇమౌ, ఇమే. ఇదమ్‌శబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. అంసార్పితలంబహారః=అంసయోః అర్పితాః అంసార్పితాః, లంబంతఇతి లంబాః. అంసార్పితాః లంబాః హారాః యస్యసః అంసార్పితలంబహారః; హారః, హారౌ హారాః అంసా...హారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. క్లప్తాంగరాగః.అంగం రజ్యతే అనేనే తిఅంగరాగః, క్లప్తః అంగరాగో యస్యసః క్లప్తాంగరాగః; అంగరాగః, అంగరాగౌ, అంగరాగాః. క్లప్తాంగరాగశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. హరిచందనేన-హరిచందనేన, హరిచందనాభ్యాం, హరిచందనైః. హరిచందనశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. ఆభాతి-ఆభాతి,ఆభాతః, ఆభాంతి. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'భా దీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. బాలాతపరక్తసానుః-బాలశ్చాసౌ ఆతపశ్చబాలాతపః, బాలాతపేన రక్తాః బాలాతపరక్తాః, బాలాతపరక్తాః-సానవోయస్య సః బాలా...సానుః; సానుః, సానూ, సానవః. బాలా...సానుశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. సనిర్ఝరోద్గారః-నిర్ఝరాణాం ఉద్గారాః నిర్ఝరోద్గారాః, నిర్ఝరోద్గారైస్సహవర్తత ఇతి సనిర్ఝరోద్గారః, ఉద్గారః, ఉద్గారౌ, ఉద్గారాః. సనిర్ఝరోద్గారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. అద్రిరాజః-అద్రీణాం రాజా అద్రిరాజః; అద్రిరాజః, అద్రిరాజౌ, అద్రిరాజాః. అద్రిరాజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పాండ్య ఇతి. అంసయో రర్పితాః న్యస్తాః లంబత ఇతి లంబాః హారాః యస్య సః, హరిచందనేన గోశీర్షాఖ్యేన చందనేన, 'తిలపర్ణీ తు గోశీర్షం హరిచందన మస్త్రియా'మిత్యమరః. క్లప్తాంగరాగః సిద్ధానులేపనః అయం పాండూనాం

జనపదానాం రాజా పాండ్యః, 'జనపదే'తి సూత్రే 'పాండోర్డ్యణ్వక్తవ్య'ఇతివచ నాత్ డ్యణ్. బాలాతపేన రక్తాః అరుణాః సానవో యస్య సః, సనిర్ఝరోద్గారః ప్రవాహస్యందనసహితః,'ప్రవాహో నిర్ఝరోఝర' ఇత్యమరః, అద్రిరాజ ఇవ, ఆభాతి.

భావము.—భుజశిరస్సులనుండి వ్రేలాఁడు తెల్లని ముక్తాహారంబులను మలయపర్వతమునందుఁ బుట్టిన ఎఱుపు పసుపు వర్ణము గల గంధంబును ధరియించిన పాండ్యరాజు లేఁతయెండచే నెఱ్ఱనయినచఱియలతోడను, తెల్లనిసెలయేరులతోడను బ్రకాశించుపర్వతశ్రేష్ఠమువలె నొప్పారుచున్నాఁడు.

శ్లో. వింధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రే
ర్నిశ్శేషపీతోజ్ఝిత సింధురాజః,
ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తే
స్సౌస్నాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః ౬౧

పదచ్ఛేదము.—వింధ్యస్య, సంస్తంభయితా, మహాద్రేః, నిశ్శేషపీతోజ్ఝితసింధురాజః, ప్రీత్యా, అశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తేః. సౌస్నాతికః, యస్య, భవతి, అగస్త్యః.

అర్థము.—వింధ్యస్య=వింధ్యనామకమైన, మహాద్రేః=వృద్ధిపొందుచుండెడిమహా పర్వతమునకు, సంస్తంభయితా=నివారకుఁడైన, నిశ్శేషపీతోజ్ఝితసింధురాజః–నిశ్శేష= సాకల్యముగ, పీత=పానము చేయఁబడిన, ఉజ్ఝిత=విడువఁబడిన, సింధురాజః=సముద్రుఁ డుకలిగిన, అగస్త్యః=అగస్త్యుఁడు, అశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తేః - అశ్వమేధ= అశ్వమేధయాగముయొక్క, అవభృథ = దీక్షాంతకర్మమునందు, ఆర్ద్ర=తడపఁబడిన, మూర్తేః=శరీరముగలిగిన, యస్య=ఏపాండుదేశాధిపతియొక్క, ప్రీత్యా=స్నేహము చేత, సౌస్నాతికః=మంచిస్నానమును అడుగుచుండెడివాఁడు, భవతి=అవుచున్నాఁడో.

ఆకాంక్ష.—భవతి=అవుచున్నాఁడో. కః=ఎవఁడు? అగస్త్యః=అగస్త్యుఁడు. (అకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎట్టివాఁడు? సౌస్నాతికః=మంచిస్నానమును అడుగుచుండెడివాఁడు. కయా=దేనిచేత? ప్రీత్యా=స్నేహము చేత. కస్య=ఎవనియొక్క? యస్య= ఏపాండుదేశాధిపతియొక్క. యస్యకథంభూతస్య=ఏపాండుదేశాధిపతి యెట్టివాఁడు? అశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తేః=అశ్వమేధయాగముయొక్కదీక్షాంతకర్మమునందు తడపఁబడినశరీరముగలవాఁడు. అగస్త్యఃకథంభూతః=అగస్త్యుఁడెట్టివాఁడు? నిశ్శేషపీతోజ్ఝితసింధురాజః=సాకల్యముగపానముచేయఁబడిన విడువఁబడినసముద్రుఁడుగలవాఁడు.పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? సంస్తంభయితా=నివారకుఁడైనవాఁడు. కస్య=దేనికి?

మహాద్రేః=వృద్ధిపొందుచుండెడి మహాపర్వతమునకు. మహాద్రేఃకథంభూతస్య=వృద్ధిపొందుచుండెడి మహాపర్వతమెట్టిది? వింధ్యస్య=వింధ్యనామకమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—వింధ్యస్య-వింధ్యస్య, వింధ్యయోః, వింధ్యానాం. వింధ్యశబ్దః అ, పు, ష. ఏ. సంస్తంభయితా-సంస్తంభయితా, సంస్తంభయితారౌ, సంస్తంభయితారః. సంస్తంభయితృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. మహాద్రేః-మహాంశ్చాసౌ అద్రిశ్చ మహాద్రిః, తస్య మహాద్రేః; అద్రేః, అద్ర్యోః, అద్రీణాం. మహాద్రిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. నిశ్శేషపీతోజ్ఝితసింధురాజః-నిర్గత శ్శేషో యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా నిశ్శేషం, పూర్వం పీతః పశ్చాదుజ్ఝితః పీతోజ్ఝితః, నిశ్శేషం పీతోజ్ఝితః నిశ్శేషపీతోజ్ఝితః, సింధూనాం రాజా సింధురాజః, నిశ్శే...జ్ఝితః, సింధురాజః, యేనసః, నిశ్శే..రాజః; సింధురాజః, సింధురాజౌ, సింధురాజాః. నిశ్శే...సింధురాజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రీత్యా - ప్రీత్యా, ప్రీతిభ్యాం, ప్రీతిభిః. ప్రీతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. అశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తేః-అశ్వమేధస్య అవభృథఃఅశ్వమేధావభృథః,అశ్వమేధావభృథే ఆర్ద్రా, అశ్వ...థార్ద్రా,అశ్వ..థార్ద్రా, మూర్తిర్యస్య సః అశ్వ...మూర్తిః తస్య, అశ్వ...మూర్తేః; మూర్తేః, మూర్త్యోః, మూర్తీనాం. అశ్వ...మూర్తిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. సౌస్నాతికః-సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః; సౌస్నాతికః, సౌస్నాతికౌ, సౌస్నాతికాః. సౌస్నాతికశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. భవతి-భవతి, భవతః, భవంతి. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అగస్త్యః-అగస్త్యః, అగస్త్యౌ, అగస్త్యాః. అగస్త్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—వింధ్యస్యేతి వింధ్యస్య వింధ్యాఖ్యస్యమహాద్రేః,తపనమార్గనిరోధాయ వర్ధమానస్యేతి శేషః.సంస్తంభయితా నివారయితా,నిశ్శేషం పీతః ఉజ్ఝితఃపునస్త్యక్తశ్చ సింధురాజ స్సముద్రో యేన సః, అగస్త్యః, అశ్వమేధస్య అవభృథే దీక్షాంతే కర్మణి, 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞః' ఇత్యమరః. ఆర్ద్రమూర్తేః, స్నాతస్యేత్యర్థః. యస్య పాండ్యస్య ప్రీత్యా స్నేహేన నతు దాక్షిణ్యేన. సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః భవతి, 'పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభ్య' ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ఠక్.

భావము.—వింధ్యపర్వతముయొక్క తపనమార్గనిరోధకంబైన పెంపును భంగపఱిచినవాఁడును సాగరోదకమును నిశ్శేషముగ పానముఁజేసి మరలఁ బయిటికి విడిచినయగస్త్యమహర్షి ఈపాండ్యరాజు నశ్వమేధయాగాంతకర్మ యగునవభృథమైనపుడు కర్మ బాగుగాజరిగినదా యని ప్రేమచే కుశలప్రశ్న నడిగెను. (అనఁగా యామహర్షి యీరాయ నయం దనుగ్రహము గలవాఁడనుట.

శ్లో. అస్త్రం హరా దాప్తవతా దురాపం
యేనేంద్రలోకావజయాయ దృప్తః,
పురా జనస్థానవిమర్దశంకీ
సంధాయ లంకాధిపతిః ప్రతస్థే. ౬౨

పదచ్ఛేదము.—అస్త్రం, హరాత్, ఆప్తవతా, దురాపం, యేన, ఇంద్రలోకాపజయాయ, దృప్తః, పురా, జనస్థానవిమర్దశంకీ, సంధాయ, లంకాధిపతిః, ప్రతస్థే.

అర్థము.—పురా=పూర్వమునందు, జనస్థానవిమర్దశంకీ - జనస్థాన = ఖరాలయమునకు, విమర్ద = ఉపద్రవమును, శంకీ = ఊహించుచుండెడి, దృప్తః = గర్వించిన, లంకాధిపతిః = రావణాసురుఁడు, దురాపం = దుర్లభమైన, అస్త్రం=బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమును, హరాత్=పరమేశ్వరునివలన, ఆప్తవతా=పొందిన, యేన = ఏ పాండుదేశాధిపతితోడ, సంధాయ=సంధిని జేసి, ఇంద్రలోకాపజయాయ-ఇంద్రలోక=స్వర్గలోకముయొక్క, అపజయాయ=జయించుటకొఱకు, ప్రతస్థే=తరలెనో.

ఆకాంక్ష.—ప్రతస్థే=తరలెనో. కః=ఎవఁడు? లంకాధిపతిః=రావణాసురుఁడు. (అకర్మ...ము). కస్మై=దేనికొఱకు? ఇంద్రలోకాపజయాయ = స్వర్గలోకముయొక్క జయించుటకొఱకు. కిం కృత్వా=ఏమిచేసి? సంధాయ=సంధిని చేసి. కేన = ఎవనితోడను? యేన=ఏ పాండుదేశాధిపతితోడను. కస్మాత్=ఎవనివలన? హరాత్ = పరమేశ్వరునివలన. కిం=దేనిని? అస్త్రం=బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమును. అస్త్రం కథంభూతం=బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమెట్టిది? దురాపం=దుర్లభమైనది. లంకాధిపతిః కథంభూతః=రావణాసురుఁడెట్టివాఁడు? దృప్తః=గర్వించినవాఁడు. పునః కథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? జనస్థానవిమర్దశంకీ = ఖరాలయమునకు ఉపద్రవమును ఊహించుచుండెడివాఁడు. కదా=ఎపుడు? పురా=పూర్వమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అస్త్రం-అస్త్రం, అస్త్రే, అస్త్రాణి. అస్త్రశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. హరాత్-హరాత్, హరాభ్యాం, హరేభ్యః. హరశబ్దః అ, పు, పం, ఏ. ఆప్తవతా-ఆప్తవతా, ఆప్తవద్భ్యాం, ఆప్తవద్భిః, ఆప్తవచ్ఛబ్దః త, పు, తృ, ఏ. దురాపం-దుఃఖేన ఆప్తుం శక్యం దురాపం. తత్; దురాపం; దురాపం, దురాపే, దురాపాణి. దురాపశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. యేన - యేన, యాభ్యాం, యైః. యచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, ఏ. ఇంద్రలోకాపజయాయ - ఇంద్రస్య లోకః ఇంద్రలోకః; ఇంద్రలోకస్య అపజయః ఇంద్రలోకాపజయః. తస్మై ఇంద్రలోకాపజయాయ; అపజయాయ, అపజయాభ్యాం, అపజయేభ్యః. ఇంద్రలోకాపజయశబ్దః అ, పు, చ, ఏ. దృప్తః - దృప్తః, దృప్తౌ, దృప్తాః. దృప్తశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. పురా-అవ్య. జనస్థానవిమర్దశంకీ-జనానాంస్థానం

జనస్థానం విమర్దం శంకతఇతి, విమర్దశంకీ; జనస్థానస్య విమర్దశంకీ జనస్థానవిమర్దశంకీ; శంకీ, శంకినౌ, శంకినః. జనస్థానవిమర్దశంకిన్‌శబ్దః న, పు, ప్ర, ఏ. సంధాయ-ల్యబంత మవ్య. లంకాధిపతిః-లంకాయాః అధిపతిః లంకాధిపతిః; అధిపతిః,అధిపతీ, అధిపత యః.లంకాధిపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. ప్రతస్థే-ప్రతస్థే, ప్రతస్థాతే, ప్రతస్థిరే ప్రపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకా త్కర్తరిభూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అస్త్ర మితి. పురా పూర్వం, జనస్థానస్య ఖరాలయస్య, విమర్ద శంకీ ఉపప్లవశంకీ, దృప్తః ఉద్ధతః, లంకాధిపతిః రావణః, దురాపం దుర్లభం, అస్త్రం బ్రహ్మశిరోనామకం, హరా దీశ్వరా దాప్తవతా, యేన పాండ్యేన, సంధాయసంధిం కృత్వా ఇంద్రలోకావజయాయ ఇంద్రలోకంజేతుం, ప్రతస్థే, ఇంద్రవిజయినో రావణస్యాపివిజేతే త్యర్థః.

భావము.—రావణుండు దన జనస్థానమయినఖరాలయమునకు నుపద్రవము సంభవింపనటుల అక్కడికి సమీపమునందు పరమేశ్వరునొద్ద బ్రహ్మశిరమనెడి యమోఘాస్త్రంబు నొందియుండెడు పాండ్యరాజుతో సంధిఁ జేసుకొని ఇంద్రునితో యుద్ధము సేయఁబోయినాఁడు (అనఁగా అట్టిరావణునికి కూడ నజేయుఁడనుట)

శ్లో. అనేన పాణౌ విధివ ద్గృహీతే
మహాకులీనేన మహీవ గుర్వీ,
రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయా
దిశ స్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః. ౬౩

పదచ్ఛేదము.—అనేన, పాణౌ, విధివత్, గృహీతే, మహాకులీనేన, మహీ, ఇవ, గుర్వీ, రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయాః, దిశః, సపత్నీ, భవ, దక్షిణస్యాః.

అర్థము.—మహాకులీనేన=సత్కులప్రసూతుఁడయిన, అనేన=ఈపాండ్య దేశాధిపతిచేత, పాణౌ=నీహస్తము, విధివత్=యథాశాస్త్రముగ, గృహీతేసతి=గ్రహింపఁబడి నదగుచుండఁగ, గుర్వీ=గొప్పదైన, మహీవ=భూమిపలె, రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయాః-రత్న=రత్నములచేత, అనువిద్ధ=వ్యాప్తమైన, అర్ణవ=సముద్రమే, మేఖలాయాః=ఒడ్డాణముగగలిగిన, దక్షిణస్యాదిశః=దక్షిణదిక్కునకు, సపత్నీ=సవతివి, భవ=కమ్ము.

ఆకాంక్ష.—భవ=కమ్ము. కా=ఏవతె? త్వం=నీవు (అకర్మ...ము). కథంభూతా=ఎట్టిదానవు? సపత్నీ=సవతివి కస్యాః=దేనికి? దక్షిణస్యాః దిశః=దక్షిణదిక్కునకు.దక్షి

ణస్యాదిశః కథంభూతాయాః=దక్షిణదిక్కెట్టిది? రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయాః=రత్నములచేతవ్యాప్తమయిన సముద్రమే యొడ్డాణముగ గలిగినది. కేన=దేనివలె? మహీవ=భూమివలె. మహీకథంభూతా=భూమియెట్టిది? గుర్వీ=గొప్పదైనది. కథంభూతేసతి=ఎట్టిదగుచుండఁగ? గృహీతేసతి=గ్రహింపఁబడినదగుచుండఁగ. కథం=ఎట్లు? విధివత్=యథాశాస్త్రముగ. కస్మిన్=ఎవి? పాణౌ=నీహస్తము. కేన=ఎవనిచేత? అనేన=ఈపాండుదేశాధిపతిచేత. అనేనకథంభూతేన=ఈపాండుదేశాధిపతియెట్టివాఁడు? మహాకులీనేన=సత్కులప్రసూతుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అనేన-అనేన, ఏనేన, ఆభ్యాం, ఏభిః. ఇదంశబ్దః మ, పు, తృ, ఏ. పాణౌ-పాణౌ, పాణ్యోః పాణిషు. పాణిశబ్దః ఇ, పు, స, ఏ, విధివత్-విధి మర్హతీతి విధివత్. వత్యంత మవ్య. గృహీతే-గృహీతే, గృహీతయోః, గృహీతేషు. గృహీతశబ్దః అ, పు, స, ఏ. మహాకులీనేన-మహచ్చతత్ కులం చ మహాకులం, మహాకులే జాతః మహాకులీనః, తేన మహాకులీనేన; కులీనేన, కులీనాభ్యాం, కులీనైః. మహాకులీనశబ్ద; అ, పు, తృ, ఏ, మహీ-మహీ, మహ్యౌ, మహ్యః. మహీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. గుర్వీ-గుర్వీ, గుర్వ్యౌ, గుర్వ్యః. గుర్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయాః-రత్నైః అనువిద్ధః రత్నానువిద్ధః, రత్నానువిద్ధశ్చాసౌ అర్ణవశ్చ రత్నానువిద్ధార్ణవః, రత్నా...ర్ణవఏవ మేఖలా యస్యాస్సా, రత్నా... మేఖలా, తస్యాః రత్నా... మేఖలాయాః; మేఖలాయాః, మేఖలయోః, మేఖలానాం. రత్నా... మేఖలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, ఏ. దిశః-దిశః, దిశోః, దిశాం. దిక్ఛబ్దః శ, స్త్రీ, ష, ఏ. సపత్నీ-సమానః పతి ర్యస్యాస్సా, సపత్నీ; సపత్నీ, సపత్న్యౌ, సపత్న్యః, సపత్నీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. భవ-భవ, భవతాత్, భవతం, భవత. 'భూసత్తాయా'మిత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, దక్షిణస్యాః-దక్షిణస్యాః, దక్షిణాయాః, దక్షిణయోః, దక్షిణాసాం. దక్షిణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—అనేనేతి. మహాకులీనేనమహాకులేజాతేన, 'మహాకులాదఞ్ ఖ'ఞ్చేతి ఖప్రత్యయః. అనేన పాండ్యేన, పాణౌ, త్వదీయేవిధివత్ యథాశాస్త్రం గృహీతేసతి గుర్వీగురుః, 'ఓతోగుణవచనాదితిఙీప్, మహీవరత్నైరనువిద్ధోవ్యాప్తః అర్ణవఏవమేఖలాయస్యాస్తస్యాః ఇదం విశేషణంమహ్యా మింనుమత్యాంచయోజ్యం, దక్షిణస్యాఃదిశః, సపత్నీభవ, అనేన, సపత్న్యంతరాభావోధ్వన్యతే.

భావము.—నీవు రత్నములసముద్రముండెడి దక్షిణదేశపురాజైన యీపాండ్యరాజును వివాహము జేసుకొన్న నీతనిఁ బట్టపురాణివి యగుదువు.

శ్లో. తాంబూలవల్లీ పరిణద్ధపూగా
స్వేలాలతాలింగిత చందనాసు,
తమాలపత్రా స్తరణాసుశశ్వత్
ప్రసీదరంతుంమలయస్థలీషు ౬౮

పదచ్ఛేదము.— తాంబూలవల్లీపరిణద్ధపూగాసు, ఏలాలతాలింగితచందనాసు, తమాలపత్రాస్తరణాసు, శశ్వత్, ప్రసీద, రంతుం, మలయస్థలీషు.

అర్థము.— తాంబూలవల్లీపరిణద్ధపూగాసు-తాంబూలవల్లీ = నాగవల్లీలతలచేత, పరిణద్ధ=ఆలింగనము చేసికొనఁబడిన, పూగాసు=క్రముకవృక్షములుకలిగిన, ఏలాలతాలింగితచందనాసు-ఏలాలతా = ఏలకతీఁగెలచేత. ఆలింగిత=ఆలింగనముజేసికొనఁబడిన, చందనాసు=గంధపుచెట్లుకలిగిన, తమాలపత్రాస్తరణాసు-తమాల= తాపింఛవృక్షములయొక్క, పత్ర=పర్ణములే, ఆస్తరణాసు=పానుపులుగగలిగిన, మలయస్థలీషు-మలయ=మలయపర్వతముయొక్క, స్థలీషు=అకృత్రిమభూములయందు, శశ్వత్ =మాటిమాటికిని,రంతుం=క్రీడించుటకు, ప్రసీద=అనుకూలురాలవు కమ్ము.

ఆకాంక్ష.— ప్రసీద=అనుకూలురాలవుకమ్ము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు (అకర్మ...ము).కిం కర్తుం=ఏమిచేయుటకు? రంతుం=క్రీడించుటకు. కథం=ఎట్లు? శశ్వత్=మాటిమాటికి, కాసు=వేనియందు, మలయస్థలీషు=మలయపర్వతముయొక్క అకృత్రిమభూములయందు. మలయస్థలీషు కథంభూతాసు=మలయపర్వతముయొక్క అకృత్రిమ ములెట్టివి? తమాలపత్రాస్తరణాసు=తాపింఛవృక్షములయొక్క పర్ణములేపాన్పులుగగలవి, పునఃకథంభూతాసు = ఇంకయునెట్టివి? ఏలాలతాలింగితచందనాసు=ఏలకతీఁగెలచేత ఆలింగనముచేసుకొనఁబడిన గంధపుచెట్లుకలవి. పునః కథంభూతాసు=ఇంకయునెట్టివి? తాంబూలవల్లీ పరిణద్ధపూగాసు=నాగవల్లీలతలచేత అలింగనము చేసుకొనఁబడిన క్రముకవృక్షములుగలవి.

శబ్దరూపసమాసములు.— తాంబూలవల్లీ పరిణద్ధపూగాసు - తాంబూలవల్లీభిః పరిణద్ధాః తాంబూలవల్లీపరిణద్ధాః, తాంబూలవల్లీ పరిణద్ధాః పూగాః యాసుతాః తాంబూల...పూగాః, తాసు తాంబూల...పూగాసు; తాం...పూగాయాం, తాం...పూగయోః, తాం...పూగాసు. తాం...పూగాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. స. బ. ఏలాలతాలింగిత చందనాసు-ఏలానాం లతాః ఏలాలతాః, ఏలాలతాభిః ఆలింగతాః ఏలాలతాలింగితాః, ఏలాలతాలింగితాః చందనాః యాసు తాః ఏలా ... చందనాః, తాసు ఏలా...చందనాసు; ఏ...చందనాయాం, ఏ...చందనయోః, ఏ...చందనాసు.ఏ...చందనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. తమాలపత్రాస్తరణాసు-తమాలానాం పత్రాణి తమాలపత్రాణి, తమాల

పత్త్రాణి ఆస్తరణాని యాసు తాః తమాలపత్త్రాస్తరణాః, తాసు, తమా...ఆస్తరణాసు; త...ఆస్తరణాయాం, త...ఆస్తరణయోః, త...ఆస్తరణాసు. తమాల...స్తరణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, బ. శశ్వత్-అవ్య. ప్రసీద-ప్రసీద. ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం, ప్రసీదత. ప్రపూర్వకాత్ 'షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనే' ష్విత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. రంతుం-తుమున్నంతమవ్య. మలయస్థలీషు-మలయస్య స్థల్యః మలయస్థల్యః, తాసు మలయస్థలీసు; స్థల్యాం, స్థల్యోః, స్థలీషు. మలయస్థలీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, స, బ,

వ్యాఖ్యా.—తాంబూలేతి. తాంబూలవల్లీభిః నాగవల్లీభిః పరిణద్ధాః పరిరబ్ధాః పూగాః క్రముకాః యాసు తాసు, తాంబూలవల్లీ తాంబూలనాగవల్ల్యపి. 'ఘోంటా తు పూగః క్రముక' ఇతి చామరః. ఏలాలతాభిః అలింగితాః చందనాః మలయజాః యాసు తాసు 'గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీ శ్చందనోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. తమాలస్య తాపింఛస్య పత్త్రాణ్యాస్తరణాని యాసు తాసు, 'కాల స్కంధ స్తమాల స్స్యాత్తాపింఛోఽపి' త్యమరః. మలయస్థలీషు, శశ్వత్ ముహుర్ముహుః, సదా వా, రంతుం, ప్రసీద అనుకూలా భవ.

భావము —ఇంతియేకాక పోకచెట్లు నల్లుకొనియుండెడి తమలపాకు తీఁగలును చందనవృక్షములకు చుట్టుకొనియుండెడి యేలకితీఁగలును పరుపువలె రాలియుండెడి చీఁకటిమ్రానులనియెడుకస్తూరికానుగచెట్ల ఆకులును గలమలయపర్వతముయొక్క అకృత్రిమప్రదేశములయందు నీవు ప్రతిపదము రమింపగలవు.

శ్లో. ఇందీవరశ్యామతను ర్నృపోఽసౌ
త్వం రోచనాగౌరశరీరయష్టిః,
అన్యోన్య శోభాపరివృద్ధయే వాం
యోగ స్తటిత్తోయదయో రి వాస్తు. ౬౫

పదచ్ఛేదము.—ఇందీవరశ్యామతనుః, నృపః, అసౌ, త్వం, రోచనాగౌరశరీరయష్టిః, అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే, వాం, యోగః, తటిత్తోయదయోః, ఇవ, అస్తు.

అర్థము.—అసౌ=ఈ, నృపః=పాండుదేశాధిపతి, ఇందీవరశ్యామతనుః-ఇందీవర=నీలోత్పలమువలె, శ్యామ=నల్లనైన, తను=దేహముకలవాఁడు, త్వం=నీవు, రోచనాగౌరశరీరయష్టిః - రోచనా=గోరోచనమువలె, గౌర=పచ్చనైన, శరీరయష్టిః=దండసదృశశరీరముగలదానవు, తటిత్తోయదయోరివ=విద్యుస్మేఘములకువలె, వాం=మీయిరువురకు, యోగః=సంబంధము, అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే - అన్యోన్య=పరస్పరముయొక్క, శోభా=కాంతియొక్క, పరివృద్ధయే=వృద్ధికొఱకు, అస్తు=అవును.

ఆకాంక్ష.—అస్తు=అవును. కః=ఏది? యోగః=సంబంధము (అకర్మ..ము). స్యై=దేనికొఱకు? అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే=పరస్పరముయొక్క కాంతియొక్క వృద్ధికొఱకు. కయోః=ఎవరికి ? వాం=మీ ఇరువురకు. కయోరివ=వేనికివలె? తటిత్తోయదయోరివ=విద్యున్మేఘములకువలె. రోచనాగౌర శరీరయష్టిః=గోరోచనమువలె పచ్చనైన దండసదృశశరీరముగలదానవు. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు (అకర్మ...ము). ఇందీవరశ్యామతనుః = నీలోత్పలమువలె నల్లనైన శరీరముగలవాడు. కః=ఎవఁడు? అసౌనృపః=ఈ పాండుదేశాధిపతి (అకర్మ...ము).

శబ్దరూపసమాసములు —ఇందీవరశ్యామతనుః -ఇందీవర మివ శ్యామా ఇందీవరశ్యామా; ఇందీవరశ్యామా తను ర్యస్య సః ఇందీవరశ్యామతనుః ; తనుః, తనూ, తనవః. ఇందీ...తనుశబ్దః ఉ,పు,ప్ర, ఏ. అసౌ - అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. రోచనాగౌరశరీరయష్టిః రోచనేవ గౌరీ రోచనాగౌరీ; శరీరం యష్టి రివ శరీరయష్టిః; రోచనాగౌరీ శరీరయష్టి ర్యస్యా స్సారోచనా...యష్టిః; యష్టిః, యష్టీ, యష్టయః. రోచనా...యష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే - అన్యోన్యస్య శోభా అన్యోన్యశోభా; అన్యోన్యశోభాయాః పరివృద్ధిః, అన్యో..పరివృద్ధిః, తస్యై, అన్యో...పరివృద్ధయే; పరివృద్ధ్యై, పరివృద్ధయే, పరివృద్ధిభ్యాం, పరివృద్ధిభ్యః. అన్యో...పరివృద్ధిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, చ, ఏ. వాం-తవ, తే, యువయోః; వాం, యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ష, ద్వి. యోగః - యోగః, యోగౌ, యోగాః. యోగశబ్దః అ, పు ప్ర, ఏ. తటిత్తోయదయోః - తోయం దదాతీతి తోయదః ; తటిచ్చతోయదశ్చ తటిత్తోయదౌ, తయోః తటిత్తోయదయోః. తటిత్తోయదౌ ౨. తటిత్తోయదాభ్యాం 3. తటిత్తోయదయోః. ౨. అ, పు, తటిత్తోయదశబ్దః నిత్యం ద్వివచనే, ష, ద్వి. ఇవ - అవ్య. అస్తు - అస్తు స్తాత్, స్తాం, సంతు. 'అసభు' వీత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకా త్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఇందీవరేతి. అసౌ నృపః, ఇందీవరశ్యామతనుః, త్వం, రోచనేవ గోరోచనేన గౌరీ శరీరయష్టిః యస్యా స్సా, అతః తటిత్తోయదయోః విద్యున్మేఘయోరివ, వాం యువయోః, యోగః సమాగమః, అన్యోన్యశోభాయాః పరివృద్ధయే, అస్తు స్యాత్.

భావము.—నల్లకలువవలె శ్యామలవర్ణుఁడైన యీరాజునకు గోరోచనమువలె పచ్చనిమేను గలనీకును కలిగెడిసంబంధము మేఘమునకును మెఱుపునకును గలిగెడి సంపర్కమువలె మిక్కిలి ప్రకాశమానముగ నుండును.

శ్లో. స్వసు ర్విదర్భాధిపతే స్తదీయో
లేభేఽంతరం చేతసి నోపదేశః,
దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే
నక్షత్రనాథాంశు రి వారవిందే. ౭౬

పదచ్ఛేదము,—స్వసుః, విదర్భాధిపతేః, తదీయః, లేభే, అంతరం, చేతసి, న, ఉపదేశః, దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే, నక్షత్రనాథాంశుః, ఇవ, అరవిందే.

అర్థము.—విదర్భాధిపతేః=భోజరాజునకు, స్వసుః=చెల్లెలైన ఇందుమతియొక్క, చేతసి=చిత్తమునందు, తదీయః=ఆసునందాసంబంధియైన, ఉపదేశః=వాక్యము, దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే-దివాకర=సూర్యునియొక్క, అదర్శన = దర్శనాభావముచేత, బద్ధ=కట్టఁబడిన, కోశే=మొగ్గగల, అరవిందే=కమలమునందు, నక్షత్రనాథాంశురివ-నక్షత్రనాథ=చంద్రునియొక్క, అంశురివ = కిరణమువలె, అంతరం = అవకాశమును, నలేభే=పొందకపోయెను.

ఆకాంక్ష.—నలేభే=పొందకపోయెను. కః=ఏది! ఉపదేశః = వాక్యము. కిం=దేనిని? అంతరం=అవకాశమును (సకర్మ...ము). కఇవ=దేనివలె? నక్షత్రనాథాంశురివ=చంద్రునియొక్కకిరణమువలె. కస్మిౕ=దేనియందు! అరవిందే=కమలమునందు. అరవిందే కథంభూతే=కమలమెట్టిది? దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే=సూర్యునియొక్క దర్శనాభావము చేత కట్టఁబడిన మొగ్గగలది. ఉపదేశఃకథంభూతః=వాక్యమెట్టిది? తదీయః=ఆసునందాసంబంధియైనది. కస్మిౕ=దేనియందు? చేతసి=చిత్తమునందు. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? స్వసుః=చెల్లెలైన ఇందుమతియొక్క. కస్య=ఎవనికి? విదర్భాధిపతేః = భోజరాజునకు.

శబ్దరూపసమాసములు.—స్వసుః-స్వసుః, స్వస్రోః, స్వసౄణాం. స్వసృశబ్దః ఋ, స్త్రీ, ష, ఏ. విదర్భాధిపతేః-విదర్భాణాం అధిపతిః విదర్భాధిపతిః, తస్య విదర్భాధిపతేః; అధిపతేః అధిపత్యోః, అధిపతీనాం. విదర్భాధిపతిశబ్దః ఇ, పు, ష, ఏ. తదీయః-తస్యాః అయం తదీయః; తదీయః, తదీయౌ, తదీయాః. తదీయశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. లేభే.లేభే, లేభాతే, లేభిరే. 'డులభష్ప్రాప్తా'విత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంతరం-అంతరం, అంతరే, అంతరాణి. అంతరశబ్దః అ,న,ద్వి, ఏ. చేతసి-చేతసి, చేతసోః, చేతస్సు. చేతశ్శబ్దః స, న, స, ఏ. న-అవ్య. ఉపదేశః, ఉపదేశః ఉపదేశౌ, ఉపదేశాః. ఉపదేశశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే-దివా కరోతీతి దివాకరః, దివాకరస్య అదర్శనం దివాకరాదర్శనం. దివాకరాదర్శనేన బద్ధః దివాకరాదర్శనబద్ధః, దివాకరాదర్శనబద్ధ కోశః యస్య తత్ దివా...కోశం, తస్మిౕ, దివా...కోశే; కోశే, కోశయోః, కోశేషు.

దివా...కోశబద్ధః అ, న, స, ఏ. నక్షత్రనాథాంశుః-నక్షత్రాణాంనాథః నక్షత్రనాథః నక్షత్రనాథస్య అంశుః నక్షత్రనాథాంశుః; అంశుః, అంశూ, అంశవః.నక్షత్రనాథాంశుశబ్దః ఉ, పు,ప్ర, ఏ. అరవిందే-అరవిందే, అరవిందయోః, అరవిందేషు, అరవిందశబ్దః అ, న, స, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—స్వసు రితి. విదర్భాధిపతేః భోజస్య, స్వసుః ఇందుమత్యాః చేతసి చిత్తే తదీయః తస్యాః అయం సునందాసంబంధీ, ఉపదేశః వాక్యం, దివాకరస్య అదర్శనేన బద్ధకోశే ముకుళితే అరవిందే నక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకిరణ ఇవ, అంతర మవకాశం, న లేభే న ప్రాప.

భావము.—సూర్యుఁడు లేనపుడు చంద్రునికాంతి తామరమొగ్గలోఁ బ్రవేశింపనిరీతి నీరాజువిషయమైనసునందావాక్య మిష్టము లేనియిందుమతి మనస్సునకు పట్టకపోయెను.

శ్లో. సంచారిణీ దీపశిఖేవరాత్రౌ
యం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా,
నరేంద్రమార్గాట్ట ఇవ ప్రపేదే
వివర్ణభావం సస భూమిపాలః ౬౭

పదచ్ఛేదము.—సంచారిణీ, దీపశిఖా, ఇవ, రాత్రౌ, యంయం, వ్యతీయాయ, పతింవరా, సా, నరేంద్రమార్గాట్టః, ఇవ, ప్రపేదే, వివర్ణభావం, సః, భూమిపాలః.

అర్థము.—పతింవరా=పతినివరించుచుండెడి, సా=ఆఇందుమతి, రాత్రౌ=రాత్రియందు, సంచారిణీ=ప్రసరించుచుండెడి, దీపశిఖేవ=దీపజ్వాలవలె, యంయం=ఏయేరాజును, వ్యతీయాయ=అతిక్రమించిపోయెనో,సః=ఆయా, భూమిపాలః=రాజు, నరేంద్రమార్గాట్టఇవ-నరేంద్రమార్గ=రాజవీథియందలి, అట్టఇవ=క్షౌమాఖ్యగృహభేదమువలె, వివర్ణభావం=విచ్ఛాయత్వమును, అంధకారావృతత్వమును, ప్రపేదే=పొందెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రపేదే=పొందెను.కః=ఎవఁడు?సః=ఆయా,భూమిపాలః=రాజు, కం=దేనిని? వివర్ణభావం=విచ్ఛాయత్వమును అంధకారావృతత్వమును (సకర్మ...ము). కఇవ=దేనివలె? నరేంద్రమార్గాట్టఇవ=రాజవీథియందలిక్షౌమాఖ్యగృహభేదమువలె. వ్యతీయాయ=అతిక్రమించిపోయెనో. కా=ఎవతె? సా=ఆఇందుమతి.కం=ఎవనిని? యంయం=ఏరాజును(సకర్మ ...ము). కేవ=దేనివలె?దీపశిఖేవ=దీపజ్వాలవలె, దీపశిఖాకథంభూతా=దీపజ్వాలయెట్టిది?సంచారిణీ=ప్రసరించుచుండునది. కస్యాం=దేనియందు?రాత్రౌ=రాత్రియందు, సాకథంభూతా=ఆఇందుమతియెట్టిది? పతింవరా=పతినివరించుచుండునది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సంచారిణీ-సంచరతీతి సంచారిణీ; సంచారిణీ, సంచారిణ్యౌ; సంచారిణ్యః. సంచారిణీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దీపశిఖా-దీపస్య శిఖా దీపశిఖా; శిఖా, శిఖే, శిఖాః. దీపశిఖాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. రాత్రౌ-రాత్ర్యాం, రాత్రౌ, రాత్ర్యోః, రాత్రిషు. రాత్రిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, స, ఏ. యంయం-యంయం, యౌయౌ, యాన్ యాన్. యద్యచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ వ్యతీయాయ-వ్యతీయాయ, వ్యతీయతుః, వ్యతీయుః; వి, అతి ఏత దుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఇణ్ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పతింవరా-పతిం వృణోతీతి పతింవరా, పతింవరా, పతింవరే, పతింవరాః. పతింవరాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. నరేంద్రమార్గాట్టః-నరాణామింద్రాః నరేంద్రాః, నరేంద్రాణాంమార్గః నరేంద్రమార్గః, నరేంద్రమార్గేఅట్టః నరేం...అట్టః; అట్టః, అట్టౌ, అట్టాః, నరేం...అట్టశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య, ప్రపేదే-ప్రపేదే, ప్రపేదాతే, ప్రపేదిరే; ప్రపూర్వకాత్ 'పద గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వివర్ణభావం-విగతః వర్ణో యేషాంతే వివర్ణాః, వివర్ణానాంభావః, వివర్ణభావః, తం వివర్ణభావం; భావం, భావౌ, భావాన్. వివర్ణభావశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సనః-సనః తౌతౌ. తేతే. తత్తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భూమిపాలః-భూమిం పాలయతీతి భూమిపాలః; పాలః, పాలౌ, పాలాః. భూమిపాలశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ

వ్యాఖ్యా.—సంచారిణీతి పతింవరా సా ఇందుమతీ, రాత్రౌ సంచారిణీ, దీపశిఖేవ, యంయం భూమిపాలం, వ్యతీయాయ అతీత్య గతా సనః భూమిపాలః, సర్వ ఇత్యర్థః 'నిత్యవీప్సయో'రితి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. నరేంద్రమార్గే రాజపథే, అట్టః క్షౌమాఖ్యో గృహభేద ఇవ, 'స్యా దట్టః క్షౌమ మస్త్రియా, మిత్యమరః. వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్వం, అట్టస్తు తమోవృతత్వం, ప్రపేదే ప్రాప.

భావము.—ముందు మఱుగు లేనిరాజగృహముపై మేడలో దీపము తీసికొని పోవునపుడు వెనుకటిభాగములో చీకటియగునట్లు ఇందుమతి యేయేరాజును దాటిపోయెనో ఆయా రాజముఖము వివర్ణమాయెను.

శ్లో. తస్యాం రఘో స్సూను రుపస్థితాయాం
వృణీతవా నేతి సమాకులోఽభూత్,
వామేతర స్సంశయ మస్య బాహుః
కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితై ర్నునోద. ౬౮

పదచ్ఛేదము.—తస్యాం, రఘోః, సూనుః, ఉపస్థితాయాం, వృణీత, వా, న, ఇతి, సమాకులః, అభూత్, వామేతరః, సంశయం, అస్య, బాహుః. కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైః, నునోద.

అర్థము.—తస్యాం=ఆఇందుమతీదేవి,ఉపస్థితాయాంసత్యాం=సమీపస్థురాలయి నదగుచుండఁగ, రఘోః=రఘుమహారాజునకు,సూనుః=కొమరుఁడైనఅజమహారాజు, మాం =నన్ను,వృణీత=వరించునో,నవా=వరింపదో, ఇతి=ఇట్లని, సమాకులః=సంశయించినవాఁడు,అభూత్=ఆయెను. అస్య=ఈఅజమహారాజుయొక్క, వామేతరః=కుడిదైన,బాహుః =భుజము,కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైః-కేయూరబంధ=అంగదస్థానముయొక్క, ఉచ్ఛ్వసితైః=స్ఫురణములచేత, సంశయం=సందేహమును, నునోద=పోఁగొట్టెను.

ఆకాంక్ష.—నునోద=పోఁగొట్టెను. కః=ఏది? బాహుః=భుజము. కం=దేనిని? సంశయం=సందేహమును(సకర్మ...ము). కైః=వేనిచేత? కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైః= అంగదస్థానముయొక్క స్ఫురణములచేత. బాహుఃకథంభూతః=భుజమెట్టిది? వామేతరః-కుడిదైనది. కస్య=ఎవనియొక్క? అస్య=ఈఅజమహారాజుయొక్క. అభూత్=ఆయెను. కః=ఎవఁడు? సూనుః=కొమరుఁడైన అజమహారాజు (అకర్మ...ము). కథంభూతః=ఎట్టి వాఁడు? సమాకులః=సంశయించినవాఁడు.కిమితి=ఏమని?ఇతి=ఇట్లని. వృణీత=వరించునో. నవా=వరింపదో. కా=ఎవతె?ఏషా=ఈఇందుమతీదేవి. కం=ఎవనిని? మాం=నన్ను (సకర్మ...ము). కస్య=ఎవనికి? రఘోః=రఘుమహారాజునకు, కథంభూతాయాంసత్యాం=ఎట్టి దగుచుండఁగ? ఉపస్థితాయాంసత్యాం=సమీపస్థురాలైనదగుచుండఁగ. కస్యాం=ఎవతె? తస్యాం=ఆఇందుమతీదేవి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్యాం - తస్యాం, తయోః, తాసు. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, స, ఏ. రఘోః-రఘోః, రఘ్వోః, రఘూణాం. రఘుశబ్దః ఉ, పు, ష, ఏ. సూనుః-సూనుః, సూనూ, సూనవః. సూనుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర,ఏ ఉపస్థితాయాం-ఉపస్థితాయాం, ఉపస్థితయోః, ఉపస్థితాసు.ఉపస్థితాశబ్దః ఆ, స్త్రీ,స, ఏ. వృణీత-వృణీత, వృణీయాతాం, వృణీరన్,'వృఞ్ వరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లిఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వా-అవ్య.న-అవ్య. ఇతి-అవ్య. సమాకులః-సమాకులః, సమాకులౌ,సమాకులాః. సమాకులశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ. అభూత్-అభూత్ అభూతాం.అభూవన్.'భూసత్తాయాం'మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వామేతరః-వామాత్ ఇతరః వామేతరః; ఇతరః. ఇతరౌ, ఇతరే,వామేతరశబ్దః అ,పు,ప్ర,ఏ.సంశయం-సంశయం,సంశయౌ,సంశయాన్.సంశయశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అస్య-అస్య, అనయోః, ఏషాం. ఇదంశబ్దః మ, పు, ష, ఏ. బాహుః-బాహుః, బాహూ, బాహవః. బాహుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర ఏ.

కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైః-కేయూరం బధ్యతే అత్రేతి కేయూరబంధః, కేయూరబంధస్య ఉచ్ఛ్వసితాని కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితాని, తైః, కేయూ...చ్ఛ్వసితైః:ఉచ్ఛ్వసితేన, ఉచ్ఛ్వసితాభ్యాం, ఉచ్ఛ్వసితైః. కేయూ...చ్ఛ్వసితశబ్దః అ, న, తృ, బ. నునోద - నునోద, నునదతుః, నునుదుః. 'ణుద ప్రేరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తస్యామితి. తస్యాం ఇందుమత్యాం, ఉపస్థితాయాం సత్యాం, రఘోస్సూనుః అజః, మాం, వృణీతవా నవేతి సమాకులః సంశయితః, అభూత్, అథ అస్య అజస్య, వామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః, కేయూరం బధ్యతే అత్రేతి కేయూరబంధః అంగదస్థానం తస్య ఉచ్ఛ్వసితైః స్ఫురణైః. సంశయం నునోద.

భావము.—అజమహారాజు యిందుమతి దనసమీపమునందు రాఁగానే ఆమె తన్ను వరించునో లేదో యని సందేహింపఁగా అతని కుడిభుజ మదరిన శుభసూచనచే నాసందేహము వదలెను.

శ్లో. తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం
వ్యావర్తతాన్యోపగమాత్కుమారీ,
న హి ప్రఫుల్లం సహకార మేత్య
వృక్షాంతరం కాంక్షతి షట్పదాళిః. ౬౯

పదచ్ఛేదము.—తం, ప్రాప్య, సర్వావయవానవద్యం, వ్యావర్తత, అన్యోపగమాత్, కుమారీ, న, హి, ప్రఫుల్లం, సహకారం, ఏత్య, వృక్షాంతరం, కాంక్షతి. షట్పదాళిః.

అర్థము.—కుమారీ=ఇందుమతి, సర్వావయవానవద్యం-సర్వ=సమస్తములయిన, అవయవ=అవయవములయందు, అనవద్యం=దోషరహితుఁడైన, తం=ఆ అజమహారాజును, ప్రాప్య=పొంది, అన్యోపగమాత్-అన్య=మఱియొక రాజుయొక్క,ఉపగమాత్=పొందుట వలన, వ్యావర్తత=వెనుకకుతిరిగెను తథాహి=అదేసరి, షట్పదాళిః=భృంగపంక్తిః ప్రఫుల్లం=వికసించిన, సహకారం=చూతవిశేషవృక్షమును, ఏత్య=పొంది. వృక్షాంతరం=మఱియొకవృక్షమును, నకాంక్షతి=అపేక్షింపదు.

ఆకాంక్ష.—నకాంక్షతి=అపేక్షింపదు. కా=ఏది? షట్పదాళిః=భ్రమరపంక్తిః కిం=దేనిని?వృక్షాంతరం=మఱియొకవృక్షమును(సకర్మ ..ము).కింకృత్వా=ఏమిచేసి?ఏత్య=పొంది.కిం=దేనిని?సహకారం=చూతవిశేషవృక్షమును.సహకారం కథంభూతం=చూతవిశేషవృక్షమెట్టిది? ప్రఫుల్లం=వికసించినది. కథం=ఎట్లు? తథాహి=అదేసరి.వ్యావర్తత=

వెనుకకు తిరిగెను. కా=ఎవతె? కుమారీ=ఇందుమతి (అకర్మ...ము). కస్మాత్=దేనివలన? అన్యోపగమాత్=మఱియొక్కటి పొందుటవలన, కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ప్రాప్య=పొంది. కం=ఎవనిని? తం=ఆ అజమహారాజును. తం కథంభూతం = ఆ అజమహారాజెట్టివాఁడు? సర్వావయవానవద్యం=సమస్తములయిన అవయవములయందు దోషరహితుఁడయినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తం-తం, తౌ, తాన్. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. ప్రాప్య-ల్యబంతమవ్య. సర్వావయవానవద్యం. సర్వే చ తే అవయవాశ్చ సర్వావయవాః, నవిద్యతే అవద్యం యస్య సః, అనవద్యః, సర్వావయవేషు అనవద్యః సర్వా...నవద్యః, తం సర్వా...నవద్యం; అనవద్యం, అనవద్యౌ, అనవద్యాన్. సర్వా...అనవద్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. న్యవర్తత-న్యవర్తత, న్యవర్తేతాం, న్యవర్తంత. నిపూర్వకాత్, 'వృతువర్తనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అన్యోపగమాత్-అన్యస్య ఉపగమః అన్యోపగమః, తస్మాత్ అన్యోపగమాత్; ఉపగమాత్, ఉపగమాభ్యాం, ఉపగమేభ్యః. అన్యోపగమశబ్దః అ, పు, పం; ఏ. కుమారీ-కుమారీ, కుమార్యౌ, కుమార్యః. కుమారీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. న-అవ్య. హి-అవ్య, ప్రఫుల్లం-ప్రఫుల్లం, ప్రఫుల్లౌ, ప్రఫుల్లాన్. ప్రఫుల్లశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. సహకారం-సహకారం, సహకారౌ, సహకారాన్. సహకారశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఏత్య-ల్యబంతమవ్య. వృక్షాంతరం-అన్యోవృక్షః, వృక్షాంతరం, తత్ వృక్షాంతరం, వృక్షాంతరం, వృక్షాంతరే, వృక్షాంతరాణి. వృక్షాంతరశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. కాంక్షతి-కాంక్షతి, కాంక్షతః, కాంక్షంతి. 'కాక్షి కాంక్షాయాం' మిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. షట్పదాళిః-షట్ పదాని యేషాం తే షట్పదాః, షట్పదానాం, ఆళిః షట్పదాళిః; ఆళిః ఆళీ, ఆళయః. షట్పదాళిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—త మితి. కుమారీ ఇందుమతీ, సర్వేషు అవయవేషు, అనవద్యం అదోషం, తం, అజం, ప్రాప్య, అన్యోపగమాత్ రాజాంతరోపగమాత్, న్యవర్తత నివృత్తా. తథాహి—షట్పదాళిః భృంగావళిః, ప్రఫుల్లతీతి ప్రఫుల్లం వికసితం, పుష్పితమిత్యర్థః. 'ఫుల్లవికసనే' పచాద్యచ్, ఫలతేస్తు ప్రఫుల్లమితిపఠితవ్యం, అనుపసర్గాదితినిషేధాదిత్యుభయథాపి న కాచి దనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్. సహకారం చూతవిశేషమేత్య ప్రాప్య, 'ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽ సౌరభ' ఇత్యమరః. వృక్షాంతరం, న కాంక్షతి, న హి సర్వోత్కృష్టలాభే సతి వస్త్వంతరాభిలాషః స్యాదిత్యర్థః.

భావము.—తుమ్మెదలపంక్తి యత్యంతము రుచిగల వికసించిన తీయమామిడిచెట్టును బొందినపుడు మఱియొకచెట్టునేలాగున పేక్షించినదో యీలాగు నిందుమతియన్ని

యవయవములు సుందరములుగ నుండెడి దేహము గలనాయజమహారాజును చూచుచునే మతీయొకరాజునొద్దకుఁ బోవలె ననెడి యిచ్ఛను వదలెను.

శ్లో. తస్మిన్ సమావేశితచిత్తవృత్తిం
ఇందుప్రభా మిందుమతీ మవేక్ష్య,
ప్రచక్రమే వక్తు మనుక్రమజ్ఞా
సవిస్తరం వాక్య మిదం సునందా. ౨౦

పదచ్ఛేదము.—తస్మిన్, సమావేశితచిత్తవృత్తిం, ఇందుప్రభాం, ఇందుమతీం, అవేక్ష్య, ప్రచక్రమే, వక్తుం, అనుక్రమజ్ఞా, సవిస్తరం, వాక్యం, ఇదం, సునందా.

అర్థము.—తస్మిన్=ఆయజమహారాజునందు, సమావేశితచిత్తవృత్తిం=సమావేశిత=సంధింపఁజేయఁబడిన, చిత్తవృత్తిం=మనః ప్రవృత్తికలిగిన, ఇందుప్రభాం-ఇందు=చంద్రునియొక్క, ప్రభాం = కాంతివంటికాంతిగలిగిన, ఇందుమతీం=ఇందుమతీదేవిని, అవేక్ష్య=చూచి, అనుక్రమజ్ఞా - అనుక్రమ=వాక్యపౌర్వాపర్యమును, జ్ఞా=తెలిసిన, సునందా=సునంద, ఇదం=ఈవక్ష్యమాణమైన, సవిస్తరం=ప్రపంచముతోఁగూడిన, వాక్యం =వాక్యమును. వక్తుం=చెప్పుటకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను. కా=ఎవతె? సునందా=సునంద. కిం=దేనిని? వాక్యం=వాక్యమును (సకర్మ...ము) కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? వక్తుం=చెప్పుటకు. వాక్యంకథంభూతం=వాక్యమెట్టిది? సవిస్తరం=ప్రపంచముతోఁగూడియుండున ది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ఇదం = ఈవక్ష్యమాణమైనది, సునందాకథంభూతా=సునందయెట్టిది? అనుక్రమజ్ఞా=వాక్యపౌర్వాపర్యమును తెలిసినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? అవేక్ష్య=చూచి. కాం=ఎవతెను? ఇందుమతీం=ఇందుమతిని. ఇందుమతీంకథంభూతాం=ఇందుమతీదేవియెట్టిది? ఇందుప్రభాం=చంద్రునియొక్కకాంతివంటికాంతి గలది. పునఃకథంభూతాం=ఇంకయు నెట్టిది? సమావేశితచిత్తవృత్తిం=సంబంధింపఁజేయబడినమనః ప్రవృత్తిగలది, కస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్=ఆ అజమహారాజునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద,పు,స, ఏ. సమావేశితచిత్తవృత్తిం-చిత్తస్య, వృత్తిః చిత్తవృత్తిః; సమావేశితా చిత్తవృత్తిర్యయాసాసమావేశితచిత్తవృత్తిః,తాం సమా...వృత్తిం,వృత్తిం.వృత్తీ,వృత్తీః.సమా...వృత్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ ఇందుప్రభాం-ఇందోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్సా ఇందుప్రభా, తాం ఇందుప్రభాం; ప్రభాం, ప్రభే, ప్రభాః. ఇందుప్రభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ఇందుమతీం-ఇందుమతీం, ఇందుమత్యౌ, ఇందుమతీః. ఇందు మతీశబ్దఃఈ, స్త్రీ,

ద్వి, ఏ. ఆవేశ్య-ల్యబంతమవ్య. ప్రచక్రమే-ప్రచక్రమే, ప్రచక్రమాతే, ప్రచక్రమిరే. ప్రపూర్వకాత్ 'క్రము పాదవిక్షేప'ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వక్తుం-తుమున్నంతమవ్య. అనుక్రమజ్ఞా అనుక్రమం జానాతీతి అనుక్రమజ్ఞా; అనుక్రమజ్ఞా, అనుక్రమజ్ఞే, అనుక్రమజ్ఞాః. అనుక్రమజ్ఞాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. సవిస్తరం-విస్తరేణ సహ వర్తత ఇతి సవిస్తరం, తత్ సవిస్తరం; సవిస్తరం, సవిస్తరే, సవిస్తరాణి. సవిస్తరశబ్దః ఆ, న, ద్వి, ఏ. వాక్యం - వాక్యం, వాక్యే, వాక్యాని. వాక్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ఇదం-ఇదం, ఇమే, ఇమాని. ఇదమ్శబ్దః మ, న, ద్వి, ఏ. సునందా-సునందా, సునందే, సునందాః, సునందాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తస్మిన్నితి. తస్మిన్నజే, సమావేశితా సమ్మితా, చిత్తవృత్తిర్యస్యాస్తాం ఇందోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్తాం, ఆహ్లాదకత్వాదిందుసామ్యం, న తు స్వరూపతః, ఇందుమతీ మవేక్ష్య, అనుక్రమజ్ఞావాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా, సునందా, ఇదంవక్ష్యమాణం, సవిస్తరం సప్రపంచం, 'ప్రథమే వావశబ్ద ఇత్యజో నిషేధాత్ బుూదోరప్ ప్రత్యయః. ,సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే.

భావము.—ముందు వెనుక సందర్భముల గుర్తెఱిఁగిమాటలాడెడిసునందఆజమహారాజునందు మనస్సు నుంచినట్టియుం చంద్రునివలె మనోహరురాలగు నిందుమతినిఁజూచి ఆరాజుయొక్క చరిత్రను వివరముగఁ జెప్పఁదొడఁగె;

శ్లో. ఇక్ష్వాకువంశ్యః కకుదో నృపాణాం
కకుత్స్థ ఇత్యాహిత లక్షణో౽భూత్,
కాకుత్స్థశబ్దం యత ఉన్నతేచ్ఛాః
శ్లాఘ్యం దధత్యుత్తర కోసలేంద్రాః. ౭౧

పదచ్ఛేదము.—ఇక్ష్వాకువంశ్యః, కకుదః, నృపాణాం, కకుత్స్థః, ఇతి, ఆహితలక్షణః, అభూత్, కాకుత్స్థశబ్దం, యతః, ఉన్నతేచ్ఛాః, శ్లాఘ్యం, దధతి, ఉత్తరకోసలేంద్రాః.

అర్థము.—ఇక్ష్వాకువంశ్యః-ఇక్ష్వాకు=ఇక్ష్వాకురాజుయొక్క, వంశ్యః = వంశమునందుబుట్టిన, నృపాణాం=రాజులలోపల, కకుదః = శ్రేష్ఠుడైన, ఆహితలక్షణః = ప్రసిద్ధగుణములుగలిగిన, కకుత్స్థఇతి=కకుత్స్థుఁడనెడిరాజు, అభూత్ =ఆయెను. యతః= ఏకకుత్స్థరాజువలన, ఉన్నతేచ్ఛాః = మహాశయములు గలిగిన, ఉత్తరకోసలేంద్రాః= ఉత్తరకోసలదేశాధిపతులైన దిలీపాదులు, శ్లాఘ్యం=ప్రసిద్ధమైన, కాకుత్స్థశబ్దం-కాకుత్స్థ=కాకుత్స్థుఁడనెడి, శబ్దం=సంజ్ఞలను, దధతి=ధరించుచున్నారో,

ఆకాంక్ష.—దధతి = ధరించుచున్నారో. కే=ఎవరు? ఉత్తరకోసలేంద్రాః = ఉత్తరకోసల దేశాధిపతులైన దిలీపాదులు. కం = దేనిని? కాకుత్స్థశబ్దం = కాకుత్స్థుఁడనెడి సంజ్ఞను(సకర్మ...ము). కాకుత్స్థశబ్దంకథంభూతం=కాకుత్స్థుఁడనెడి సంజ్ఞ ఎట్టిది? శ్లాఘ్యం = ప్రసిద్ధమైనది. ఉత్తరకోసలేంద్రాః కథం భూతాః = ఉత్తరకోసలదేశాధిపతులైన దిలీపాదు లెట్టివారు? ఉన్నతేచ్ఛాః=మహాశయములు కలిగినవారు. కుతః=ఎవని వలన? యతః=ఏ కాకుత్స్థరాజువలన. అభూత్ =ఆయెను. క ఇతి=ఎట్టివాఁడనునట్టిరాజు? కకుత్స్థ ఇతి=కకుత్స్థుఁడను నట్టిరాజు (అకర్మ...ము) కకుత్స్థః కథంభూతః = కకుత్స్థుఁడనెడి రాజెట్టివాఁడు? ఆహితలక్షణః = ప్రసిద్ధగుణముగలవాఁడు. పునఃకథంభూతః= ఇంకయు నెట్టివాఁడు? కకుదః=శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు. కేషాం=ఎవరిలోపల? నృపాణాం= రాజుల లోపల, పునఃకథంభూతః=ఇంకయు నెట్టివాఁడు? ఇక్ష్వాకువంశ్యః=ఇక్ష్వాకురాజు యొక్క వంశమునందుఁ బుట్టినవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు — ఇక్ష్వాకువంశ్యః-ఇక్ష్వాకోః వంశః, ఇక్ష్వాకువంశః, ఇక్ష్వాకువంశే భవః, ఇక్ష్వాకువంశ్యః; వంశ్యః,వంశ్యౌ, వంశ్యాః. ఇక్ష్వాకువంశ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కకుదః-కకుదః, కకుదౌ,కకుదాః. కకుదశబ్దః అ, పు, ప్ర,ఏ. నృపాణాం- నౄన్ పాంతీతి నృపాః తేషాంనృపాణాం; నృపస్య,నృపయోః,నృపాణాం నృపశబ్దః అ,పు,ష, బ. కకుత్స్థః-కకుది తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః; కకుత్స్థః,కకుత్స్థౌ,కకుత్స్థాః.కకుత్స్థశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. ఇతి-అవ్య. ఆహితలక్షణః-ఆహితం లక్షణం యస్య సః, ఆహితలక్షణః; ఆహితలక్షణః, ఆహితలక్షణౌ, ఆహితలక్షణాః.ఆహితలక్షణశబ్దః అ, పు ప్ర, ఏ. అభూత్-అభూత్, అభూతాం, అభూవన్. 'భూసత్తాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరిభూతే లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాకుత్స్థశబ్దం-కకుది తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః, కకుత్స్థస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థః;కాకుత్స్థ ఇతి శబ్దః కాకుత్స్థశబ్దః తం కాకుత్స్థశబ్దం; శబ్దం, శబ్దౌ, శబ్దాన్. కాకుత్స్థశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యతః-యస్మాత్ యతః, తసిలంతమవ్య. ఉన్నతేచ్ఛాః - ఉన్నతా ఇచ్ఛా యేషాం తే ఉన్నతేచ్ఛాః. ఉన్నతేచ్ఛః, ఉన్నతేచ్ఛౌ, ఉన్నతేచ్ఛాః. ఉన్నతేచ్ఛశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శ్లాఘ్యం-శ్లాఘయితుం యోగ్యః శ్లాఘ్యః, తం శ్లాఘ్యం; శ్లాఘ్యం, శ్లాఘ్యౌ, శ్లాఘ్యాన్. శ్లాఘ్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. దధతి, ధత్తః, దధతి; 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్తరకోసలేంద్రాః - ఉత్తరకోసలానాం ఇంద్రాః ఉత్తరకోసలేంద్రాః; ఇంద్రః, ఇంద్రౌ ఇంద్రాః, ఉత్తరకోసలేంద్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ.

వ్యాఖ్యా.—ఇక్ష్వాక్వితి. ఇక్ష్వాకో ర్మనుపుత్రస్య వంశ్యాః వంశే భవాః నృపాణాం కకుదః శ్రేష్ఠః, 'కకుద్వత్కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంకే రాజలక్ష్మణీ'తి విశ్వః. ఆహితలక్షణః, గుణైః ప్రఖ్యాతః 'గుణైః ప్రతీతేతు కృతలక్షణాహితలక్షణా'విత్యమరః. కకుది వృషాంకే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః కశ్చిద్రాజా, అభూత్. యతః కకుత్స్థాదారభ్య, ఉన్నతేచ్ఛాః మహాశయాః, 'మహేచ్ఛస్తు మహాశయ' ఇత్యమరః. ఉత్తరకోసలేంద్రాః, రాజానో దిలీపాదయః, శ్లాఘ్యం ప్రసిద్ధం, కకుత్స్థస్యాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థః, కాకుత్స్థ ఇతి శబ్దం సంజ్ఞాం, దధతి బిభ్రతి తన్నామసంస్పర్శోఽపి వంశస్య కీర్తికర ఇతి భావః, పురా కిల పురంజయో నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణో రంశావతారః కశ్చిదైక్ష్వాకో రాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా నిఖిల మసురకులం నిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞా మలభతేతి పౌరాణికీ కథాఽనుసంధేయా. వక్ష్యతే చాయ మేవార్థః ఉత్తరశ్లోకే.

భావము.—ఇక్ష్వాకుకులస్థుఁడై రాజులలో గుణములచేత శ్రేష్ఠుఁడుగ నుండిన కకుత్స్థమహారాజుయొక్క వంశమునందు ఆతనివెనుకఁ బుట్టినగుణాధికులగు నుత్తరకోసలరాజులు కాకుత్స్థు లనెడిపేరును వహించుచున్నారు.

శ్లో. మహేంద్ర మాస్థాయ మహోక్షరూపం
యస్సంయతి ప్రాప్తపినాకిలీలః.
చకార బాణై రసురాంగనానాం
గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః. ౭౨

పదచ్ఛేదము.—మహేంద్రం, ఆస్థాయ, మహోక్షరూపం, యః, సంయతి, ప్రాప్తపినాకిలీలః, చకార, బాణైః, అసురాంగనానాం. గండస్థలీః, ప్రోషితపత్రరేఖాః.

అర్థము.—యః=ఏకకుత్స్థరాజు, సంయతి=యుద్ధమునందు, మహోక్షరూపం-మహోక్ష=మహావృషభముయొక్క, రూపం=ఆకారమువంటిఆకారముగలిగిన, మహేంద్రం=దేవేంద్రుని, ఆస్థాయ=ఎక్కికొని, ప్రాప్తపినాకిలీలస్సన్-ప్రాప్త=పొందఁబడిన, పినాకి=పరమేశ్వరునియొక్క, లీలస్సన్=విలాసముగలవాఁడగుచు, బాణైః=బాణములచేత, అసురాంగనానాం=రాక్షసస్త్రీలయొక్క, గండస్థలీః=గండస్థలములను, ప్రోషితపత్రరేఖాః-ప్రోషిత=పోయిన, పత్రరేఖాః=మకరికాపత్రరేఖలుగలవానినిగ, చకార=చేసెనో.

ఆకాంక్ష.—చకార=చేసెనో. కః=ఎవఁడు? యః=ఏకకుత్స్థరాజు; కాః=వేనిని? గండస్థలీః=గండస్థలములను (సకర్మ...ము). కథంభూతాః=ఎట్టివానినిగ? ప్రోషితపత్ర

రేఖాః=పోయినమకరికాపత్ర రేఖలుగలవానినిగ. తాసాం=ఎవరియొక్క? అసురాంగనానాం=రాక్షసస్త్రీలయొక్క. కైః=వేనిచేత? బాణైః=బాణములచేత. కథంభూతస్సన్=ఎట్టివాఁడగుచు? ప్రాప్తపినాకిలీలస్సన్=పొందఁబడిన పరమేశ్వరునియొక్క విలాసముకలవాఁడగుచు. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? ఆస్థాయ=ఎక్కి. కం=ఎవనిని? మహేంద్రం=దేవేంద్రుని. మహేంద్రంకథంభూతం=దేవేంద్రుఁడెట్టివాఁడు? మహోక్షరూపం=మహావృషభముయొక్క ఆకారము వంటి ఆకారముగలవాఁడు. కస్యాం=దేనియందు? సంయతి=యుద్ధమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—మహేంద్రం-మహాంశ్చాసౌ ఇంద్రశ్చ మహేంద్రః, తం మహేంద్రం; ఇంద్రం, ఇంద్రౌ, ఇంద్రాన్. మహేంద్రశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఆస్థాయ-ల్యబంత మవ్య. మహోక్షరూపం-మహాంశ్చాసౌ ఉక్షా చ మహోక్షః, మహోక్షస్య రూప మివ రూపం యస్య సః మహోక్షరూపః, తం మహోక్షరూపం; రూపం, రూపౌ, రూపాన్. మహోక్షరూపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. యః - యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సంయతి-సంయతి, సంయతోః, సంయత్సు. సంయచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, స, ఏ. ప్రాప్తపినాకిలీలః-పినాకః అస్యాస్తీతి పినాకీ, పినాకినః లీలా పినాకిలీలా, ప్రాప్తాపినాకిలీలా యేన సః ప్రాప్తపినాకిలీలః; లీలః, లీలౌ, లీలాః. ప్రాప్తపినాకిలీల శబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. చకార-చకార, చక్రతుః, చక్రుః. 'డుకృఞ్ కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. బాణైః-బాణేన, బాణాభ్యాం, బాణైః. బాణశబ్దః అ, పు, తృ, బ. అసురాంగనానాం అసురాణాం అంగనాః అసురాంగనాః, తాసాం అసురాంగనానాం; అంగనాయాః, అంగనయోః, అంగనానాం. అసురాంగనాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, వ. బ. గండస్థలీః-గండానాం స్థల్యః గండస్థల్యః, తాః గండస్థలీః; స్థలీం, స్థల్యౌ, స్థలీః. గండస్థలీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, బ. ప్రోషితపత్రరేఖాః-పత్రాణాం రేఖాః పత్రరేఖాః, ప్రోషితాః పత్రరేఖాః యాసు తాః ప్రోషితపత్రరేఖాః, తాః ప్రోషి... రేఖాః; పత్రరేఖాం, పత్రరేఖే, పత్రరేఖాః. ప్రోషితపత్రరేఖాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, బ.

వ్యాఖ్యా.—మహేంద్ర మితి. యః కకుత్స్థః, సంయతి యుద్ధే, మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః 'అచతురే'త్యాదినా నిపాతః. తస్య రూప మివ రూపం యస్య తం మహేంద్రం, ఆస్థాయ ఆరుహ్య, అతఏవ ప్రాప్తా పినాకినః మహేశ్వరస్య లీలా యేన సః తథోక్తస్సన్, బాణైః అసురాంగనానాం గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః నివృత్త పత్రరచనాః చకార, తద్భర్తౄన్ అసురాన్ అవధీదిత్యర్థః. నహి విధవాః ప్రసాధ్యంత ఇతిభావః.

భావము.—అకకుత్స్థమహారాజు ఈశ్వరునివలెగొప్పవృషభరూపమునుదాల్చిన యింద్రునిపైనఁ గూర్చుండి బాణములచే రాక్షస్త్రీలను పతియోగమును జేయుంటచేనలంకారరహితులనుగఁ జేసినవాఁడు.

శ్లో. ఐరావణాస్ఫాలనవిశ్లథం యః
సంఘట్టయ న్నంగద మంగదేన,
ఉపేయుష స్స్వా మపి మూర్తి మగ్ర్యం
అర్ధాసనం గోత్రభిదోఽధితష్ఠౌ. 23

పదచ్ఛేదము.—ఐరావణాస్ఫాలనవిశ్లథం, యః, సంఘట్టయన్, అంగదం, అంగదేన, ఉపేయుషః, స్వాం, అపి, మూర్తిం, అగ్ర్యం, అర్ధాసనం, గోత్రభిదః, అధితష్ఠౌ.

అర్థము.—యః=ఏకకుత్స్థరాజు, ఐరావణాస్ఫాలనవిశ్లథం - ఐరావణ=ఐరావతముయొక్క, ఆస్ఫాలన=తట్టుటచేత, విశ్లథం=శిథిలమయిన, అంగదం=ఇంద్రకేయూరమును, అంగదేన=స్వీయకేయూరముచేత, సంఘట్టయన్ సన్=సంఘర్షణముచేయుచుండెడివాఁడగుచు, స్వాం=స్వగీయమయిన, అగ్ర్యం=శ్రేష్ఠమయిన, మూర్తిం, =శరీరమును, ఉపేయుషః=పొందిన, గోత్రభిదః=దేవేంద్రునియొక్క, అర్ధాసనమపి=అర్ధాసనమను, అధితష్ఠౌ=అధిష్ఠించెనో.

ఆకాంక్ష.—అధితష్ఠౌ=అధిష్ఠించెనో. కః=ఎవఁడు? యః=ఏకకుత్స్థరాజు. కిమపి=దేనిని? అర్ధాసనమపి=అర్ధాసనమును (అకర్మ...ము) కస్య=ఎవనియొక్క? గోత్రభిదః=దేవేంద్రునియొక్క, గోత్రభిదఃకథంభూతస్య = దేవేంద్రుఁడెట్టివాఁడు. ఉపేయుషః=పొందినవాఁడు. కాం = దేనిని? మూర్తిం = శరీరమును. మూర్తింకథంభూతాం=శరీరమెట్టిది? అగ్ర్యం=శ్రేష్ఠమయినది. పునః కథంభూతాం= ఇంకయునెట్టిది? స్వాం=స్వకీయమైనది. కథంభూతస్సన్ = ఎట్టివాఁడగుచు? సంఘట్టయన్ సన్=సంఘర్షణచేయుచున్నవాఁడగుచు. కేన=దేనిచేత? అంగదేన=స్వీయకేయూరముచేత. కిం=దేనిని? అంగదం=ఇంద్రకేయూరమును. అంగదం కథంభూతం = కేయూరమెట్టిది? ఐరావణాస్ఫాలనవిశ్లథం=ఐరావతముయొక్క తట్టుటచేత శిథిలమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఐరావణాస్ఫాలనవిశ్లథం=ఐరావణస్య ఆస్ఫాలనంఐరావణాస్ఫాలనం, ఐరావణాస్ఫాలనేన విశ్లథం ఐరా...విశ్లథం, తత్, ఐరా...విశ్లథం; విశ్లథం, విశ్లథే, విశ్లథాని. ఐరా...విశ్లథశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. యః-యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. సంఘట్టయన్ - సంఘట్టయన్, సంఘట్టయంతౌ, సంఘట్ట

యంతః. సంఘట్టయచ్ఛబ్దః త, పు, ప్ర, ఏ. అంగదం-అంగదం, అంగదే, అంగదాని. అంగదశబ్దః అ,న,ద్వి,ఏ.అంగదేన-అంగదేన,అంగదాభ్యాం,అంగదైః.అంగదశబ్దః అ,న, తృ, ఏ. ఉపేయుషః-ఉపేయుషః, ఉపేయుషోః, ఉపేయుషాం. ఉపేయివచ్ఛబ్దః స, పు, ష, ఏ. స్వాం-స్వాం, స్వే, స్వాః. స్వాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. ద్వి, ఏ. అపి - అవ్య. మూర్తిం-మూర్తిం, మూర్తీ, మూర్తీః. మూర్తిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అగ్ర్యాం-అగ్ర్యాం. అగ్ర్యే, అగ్ర్యాః, అగ్ర్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అర్ధాసనం=అర్ధమాసనమస్య అర్ధాసనం, తత్ అర్ధాసనం; అర్ధాసనం, అర్ధాసనే, అర్ధాసనాని. అర్ధాసనశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. గోత్రభిదః-గోత్రాన్ భినత్తీతి గోత్రభిత్, తస్య గోత్రభిదః. గోత్రభిదః గోత్రభిదోః, గోత్రభిదాం. గోత్రభిచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. అధితష్ఠౌ-అధితష్ఠౌ,అధితష్ఠతుః, అధితష్ఠుః. అధిశపూర్వకాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ, ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ఐరావణేతి. యః కకుత్స్థః, ఐరావణస్య స్వర్గజస్య ఆస్ఫాలనేన కరతలతాడనేన విశ్లథం శిథిలం అంగదమైంద్రం, అంగదేన స్వకీయేన, సంఘట్టయన్ సంఘర్షయన్, స్వాం అగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం, మూర్తిం; ఉపేయుషోఽపి ప్రాప్తస్యాపి, గోత్రభిదః ఇంద్రస్య, అర్ధ మాసన స్యార్ధాసనం, 'అర్ధం నపుంసక' మితి సమాసః. అధితష్ఠౌ అధిష్ఠితవాన్, స్థాది ష్వభ్యాసేన చాభ్యాస'స్యేతి అభ్యాసవ్యవాయేఽపిషత్వం న కేవలం మహోక్షరూపధారిణః ఇంద్రస్య కకుద మారురుక్షత్, కింతు నిజరూపధారిణోఽపిఇంద్రస్య అర్ధాసన మితి అపిశబ్దార్థః, అథవా అర్ధాసన మపీ త్యపేరన్వయః.

భావము.—పిమ్మట దేవేంద్రుఁడు నిజరూపమును ధరియించి ఐరావతమును బుజ్జగింపుగ తట్టి అందుచేత వెళ్లినబాహుపురితో సింహాసనముపైఁ గూర్చున్నపుడు కకుత్స్థ మహారాజు ఇంద్రునితోఁగూడ నర్ధాసనముపై నాతనిబాహుపురిని తనబాహుపురితో నొరుసుకొనుచు గూర్చున్న వాఁడయ్యె.

శ్లో. జాతః కులే తస్య కిలోరుకీర్తిః
కులప్రదీపో నృపతి ర్దిలీపః,
అతిష్ఠ దేకోనశతక్రతుత్వే
శక్రాభ్యసూయా వినివృత్తయే యః. ౭౪

పదచ్ఛేదము.—జాతః, కులే, తస్య, కిల, ఉరుకీర్తిః, కులప్రదీపః, నృపతిః, దిలీపః. అతిష్ఠత్, ఏకోనశతక్రతుత్వే, శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే, యః.

అర్థము.—ఉరుకీర్తిః-ఉరు=అధికమైన, కీర్తిః=యశస్సుగల, కులప్రదీప=వంశప్రకాశకుఁడయిన, దిలీపః=దిలీపుఁడనెడి, నృపతిః=రాజు, తస్య=ఆకకుత్స్థరాజుయొక్క, కులే=వంశమునందు, జాతఃకిల=పుట్టెనుగదా? యః=ఏదిలీపమహారాజు, శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే-శక్ర=దేవేంద్రునియొక్క, అభ్యసూయా=అసూయయొక్క, వినివృత్తయే=పోవుటకొఱకు, ఏకోనశతక్రతుత్వే-ఏక=ఒకటిచేత, ఊన=తక్కువయిన, శత=నూఱయిన, క్రతుత్వే=యాగములు కలిగినవానియొక్క భావమునందు, అతిష్ఠత్=ఉండెనో.

ఆకాంక్ష.—అతిష్ఠత్=ఉండెనో. కః=ఎవఁడు? యః=ఏదిలీపమహారాజు(అకర్మ...ము). కస్మిన్=దేనియందు? ఏకోనశతక్రతుత్వే=ఒకటిచేతతక్కువయిన నూఱయిన యాగములుగలవానియొక్క భావమునందు. కస్మై=దేనికొఱకు? శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే=దేవేంద్రునియొక్క అసూయయొక్క పోవుటకొఱకు, జాతః కిల = పుట్టెనుగదా. కః=ఎవఁడు? నృపతిః=రాజు(అకర్మ...ము). కస్మిన్=దేనియందు? కులే=వంశమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? తస్య=ఆకకుత్స్థరాజుయొక్క. నృపతిఃకథంభూతః=రాజెట్టివాఁడు? దిలీపః=దిలీపుఁడనెడివాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? కులప్రదీపః=వంశప్రకాశకుఁడైనవాఁడు. పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు? ఉరుకీర్తిః = అధికమయినయశస్సుకలవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—జాతః-జాతః, జాతౌ, జాతాః. జాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. కులే-కులే, కులయోః, కులేషు. కులశబ్దః అ, న, స, ఏ. తస్య-తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ, కిల-అవ్య. ఉరుకీర్తిః-ఉర్వీ కీర్తి ర్యస్యసః ఉరుకీర్తిః; కీర్తిః, కీర్తీ, కీర్తయః. ఉరుకీర్తిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. కులప్రదీపః - కులస్య ప్రదీపః కులప్రదీపః; ప్రదీపః, ప్రదీపౌ, ప్రదీపాః. కులప్రదీపశబ్దః అ, పు. ప్ర, ఏ. నృపతిః - నృణాం పతిః నృపతిః; పతిః, పతీ, పతయః. నృపతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర, ఏ. దిలీపః-దిలీపః, దిలీపౌ, దిలీపాః. దిలీపశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అతిష్ఠత్-అతిష్ఠత్, అతిష్ఠతాం, అతిష్ఠన్; 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏకోనశతక్రతుత్వే-ఏకేన ఊనాః ఏకోనాః; ఏకోనాః శతం క్రతవో యస్య సః ఏకోనశతక్రతుః; ఏకో...క్రతోర్భావః, ఏకో...క్రతుత్వం, తస్మిన్ ఏకోన...క్రతుత్వే; క్రతుత్వే, క్రతుత్వయోః, క్రతుత్వేషు. ఏకో...క్రతుత్వ శబ్దః అ, న, స, ఏ. శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే - శక్రస్య అభ్యసూయా శక్రాభ్యసూయా; శక్రాభ్యసూయాయాః వినివృత్తిః, శక్రాభ్యసూయా వినివృత్తిః. తస్యై శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే; వినివృత్త్యై, వినివృత్తయే, వినివృత్తిభ్యాం, వినివృత్తిభ్యః. శక్రాభ్యసూయావినివృత్తిశబ్దః ఇ స్త్రీ, చ, ఏ. యః-యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—జాత ఇతి. ఉరుకీర్తిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశఖ్యాపకః దిలీప ఇతి నృపతిః, తస్య కూటస్థస్య కకుత్స్థస్య, కులే జాతః కిల. యః దిలీపః, శక్రాభ్యసూయాయాః వినివృత్తయే న త్వశక్యతయేతి భావః. ఏకేన ఊనాః శతం క్రతవో యస్య సః ఏకోనశతక్రతుః తస్య భావః తత్త్వం తస్మిన్, అతిష్ఠత్, ఇంద్రప్రీతయే శతతమం క్రతుం అవశేషితవా నిత్యర్థః.

భావము.—అట్టి కకుత్స్థరాజువంశమునందు కులప్రదీపుఁడును యశోవంతుఁడునైన దిలీపుఁ డనురాజు పుట్టి తొంబదితొమ్మిదియశ్వమేధయాగములను జేసి దేవేంద్రుని ప్రీతికొఱకు నూఱవయాగమును మానుకొనెను.

శ్లో. యస్మిన్మహీం శాసతి వాణినీనాం
నిద్రాం విహారార్ధపథే గతానామ్,
వాతోఽపి నాస్రంసయ దంశుకాని
కో లంబయే దాహరణాయ హస్తమ్. ౭౫

పదచ్ఛేదము.—యస్మిన్, మహీం, శాసతి, వాణినీనాం, నిద్రాం, విహారార్ధపథే, గతానాం, వాతః, అపి, న, అస్రంసయత్, అంశుకాని, కః, లంబయేత్, ఆహరణాయ, హస్తం.

అర్థము.—యస్మిన్=ఏదిలీపమహారాజు, మహీం=భూమిని, శాసతిసతి=పాలించుచుండఁగ, విహారార్ధపథే–విహార=క్రీడాస్థానముయొక్క, అర్ధపథే=అర్ధమార్గమునందు, నిద్రాం=నిదురను, గతానాం=పొందిన, వాణినీనాం=మత్తాంగనలయొక్క, అంశుకాని=వస్త్రములను, వాతోఽపి=వాయువును, నాస్రంసయత్=కంపింపచేయకపోయెనో, ఆహరణాయ=అపహరించుటకు, కః=ఎవఁడు, హస్తం=హస్తమును, లంబయేత్=చాచును.

ఆకాంక్ష.—లంబయేత్ = చాచును. కః = ఎవఁడు? కం = దేనిని? హస్తం=హస్తమును (సకర్మ . . . ము). కస్మై=దేనికొఱకు? ఆహరణాయ=అపహరించుటకు. నాస్రంసయత్=కంపింపఁజేయకపోయెనో. కోఽపి=ఏవఁడును? వాతోఽపి=వాయువును. కాని=దేనిని? అంశుకాని=వస్త్రములను (సకర్మ . . ము). కాసాం=ఎవరియొక్క? వాణినీనాం=మత్తాంగనిలయొక్క. వాణినీనాం కథంభూతనాం=మత్తాంగనలెట్టివారు? గతానాం=పొందినవారు. కాం=దేనిని? నిద్రాం=నిదురను. కస్మిన్ = దేనియందు? విహారార్ధపథే=క్రీడాస్థానముయొక్క అర్ధమార్గమునందు. కథంభూతేసతి=ఎట్టివాఁడగుచుండఁగ? శాసతిసతి=పాలించుచుండఁగ. కాం=దేనిని?మహీం=భూమిని. కస్మిన్=ఎవఁడు? యస్మిన్=ఏదిలీపమహారాజు.

శబ్దరూపసమాసములు.—యస్మిన్ - యస్మిన్, యయోః, యేషు. యచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. మహీం-మహీం, మహ్యౌ, మహీః. మహీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. శాసతి-శాసతి, శాసతోః, శాసత్సు. శాసచ్ఛబ్దః త, పు, స, ఏ. వాణినీనాం - వాణిన్యాః, వాణిన్యోః, వాణినీనాం. వాణినీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ష, బ. నిద్రాం - నిద్రాం, నిద్రే, నిద్రాః. నిద్రాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విహారార్థపథే-విహరం త్యత్రేతి విహారః; అర్థశ్చాసౌ పంథాశ్చ అర్థపథః; విహారస్య అర్థపథః విహారార్థపథః, తస్మిన్ విహారార్థపథే. అర్థపథే, అర్థపథయోః, అర్థపథేషు. విహారార్థపథశబ్దః అ, పు, స, ఏ. గతానాం-గతాయాః, గతయోః, గతానాం. గతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ష, బ. వాతః - వాతః, వాతౌ, వాతాః. వాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అపి-అవ్య. న-అవ్య. అస్రంసయత్ - అస్రంసయత్ అస్రంసయతాం, అస్రంసయన్; 'స్రంసు అవస్రంసన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంశుకాని-అంశుకం అంశుకే, అంశుకాని. అంశుకశబ్దః అ, న, ద్వి, బ. కః-కః, కౌ, కే. కింశబ్దః మ, పు, ప్ర, ఏ. లంబయేత్-లంబయేత్, లంబయేతాం, లంబయేయుః; 'లబిఅవస్రంసన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లిఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆహరణాయ - ఆహరణాయ, ఆహరణాభ్యాం, ఆహరణేభ్యః. ఆహరణశబ్దః అ, న, చ, ఏ. హస్తం - హస్తం, హస్తౌ, హస్తాన్. హస్తశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—యస్మి న్నితి. యస్మిన్ దిలీపే, మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి, విహరంత్యత్రేతి విహారః క్రీడాస్థానం తస్య అర్థపథే మార్గమధ్యే, నిద్రాంగతానాం వాణినీనాంమత్తాంగనానాం, వాణినీ నర్తకీ మత్తా విదగ్ధా వనితాసు 'చేతివిశ్వః. 'మత్తా విదగ్ధే వాణిన్యా'విత్యమరశ్చ. అంశుకాని వస్త్రాణి, వాతోఽపి, నాస్రంసయత్ నాకంపయత్. ఆహరణాయ ఆహర్తుం, కః హస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్? తస్యాజ్ఞాని రుద్ధత్వా దకుతోభయసంచారా ప్రజా ఇత్యర్థః. అర్థం చాసౌ పంథాశ్చేతి విగ్రహః. సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ నైకదేశిసమాసః.

భావము.—ఆదిలీపునిరాజ్యభారకాలములో ప్రియవిహారస్థానమునకుఁ బోవుచు త్రోవలో శయనించినమత్తురాండ్రైనస్త్రీలయొక్క కట్టువస్త్రములను గాలికూడ చలింపఁ జేయలేదు. సొత్తుల నపహరించుట కెవఁడును చేయి చాపలేక పోయెను. (అనఁగా వ్యభిచారమును దొంగతనమును మృగ్యమనుట.)

శ్లో. పుత్రో రఘు స్తస్య పదం ప్రశాస్తి
మహాక్రతో ర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా,

చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో
మృత్పాత్రశేషా మకరో ద్విభూతిమ్. ౭౬

పదచ్ఛేదము.—పుత్రః, రఘుః, తస్య, పదం, ప్రశాస్తి, మహాక్రతోః, విశ్వజితః, ప్రయోక్తా, చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం, యః, మృత్పాత్రశేషాం, అకరోత్, విభూతిమ్.

అర్థము —విశ్వజితః=విశ్వజిన్నామకమైన, మహాక్రతోః=గొప్పయాగమునకు, ప్రయోక్తా=అనుష్ఠాతయయిన, తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, పుత్రః = కొమరుఁడైన, రఘుః=రఘుమహారాజు, పదం=రాష్ట్రమును, ప్రశాస్తి=పరిపాలనముజేయుచున్నాఁడు. యః=ఏరఘుమహారాజు, చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం-చతుః=నాలుగైన, దిక్ = దిక్కులవలన, ఆవర్జిత=లీసుకరాఁబడిన,సంభృతాం=వృద్ధిపొందింపఁబడిన,విభూతిం=సంపదను, మృత్పాత్రశేషాం-మృత్పాత్ర = మృణ్మయపాత్రమే, శేషాం = శేషముగలిగినదానినిగ, అకరోత్=చేసెనో.

ఆకాంక్ష.—అకరోత్=చేసెనో. కః=ఎవఁడు?యః=ఏరఘుమహారాజు. కాం=దేనిని? విభూతిం=సంపదను(సకర్మ...ము). కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగ?మృత్పాత్రశేషాం=మృణ్మయపాత్రమే శేషముగకలిగినదానిని.విభూతింకథంభూతాం=సంపదయెట్టిది? చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం=నాల్గుదిక్కులవలనఁదీసుకరాఁబడినది. వృద్ధిపొందింపఁబడినదియు. ప్రశాస్తి=పరిపాలనముచేయుచున్నాఁడు.కః=ఎవఁడు?రఘుః=రఘుమహారాజు.కిం=దేనిని?పదం=రాష్ట్రమును (సకర్మ...ము). రఘుఃకథంభూతః=రఘుమహారాజెట్టివాఁడు? పుత్రః=కొమరుఁడైనవాఁడు.కస్య=ఎవనికి? తస్య=ఆదిలీపమహారాజునకు, పునఃకథంభూతః=ఇంకయునెట్టివాఁడు?ప్రయోక్తా=అనుష్ఠాతయైనవాఁడు.కస్య=దేనికి?మహాక్రతోః=గొప్పయాగమునకు. మహాక్రతోఃకథంభూతస్య=గొప్పయాగమెట్టిది?విశ్వజితః=విశ్వజిన్నామకమైనది.

శబ్దరూపసమాసములు.—పుత్రః-పున్నామ్నోనరకాత్ త్రాయత ఇతి పుత్రః; పుత్రః, పుత్రౌ, పుత్రాః. పుత్రశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. రఘుః-రఘుః, రఘూ, రఘవః రఘుశబ్దః ఉ, పు, ప్ర, ఏ. తస్య - తస్య, తయోః, తేషాం. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ష, ఏ. పదం-పదం, పదే, పదాని. పదశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. ప్రశాస్తి-ప్రశాస్తి, ప్రశాస్తః, ప్రశాసతి. ప్రపూర్వకాత్ 'శాసుఅనుశిష్టౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్సకర్మకాత్కర్తరివర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మహాక్రతోః - మహాంశ్చాసౌ క్రతుశ్చ మహాక్రతుః, తస్య మహాక్రతోః; క్రతోః, క్రత్వోః, క్రతూనాం, మహాక్రతుశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. విశ్వజితః - విశ్వజితః, విశ్వజితోః, విశ్వజితాం. విశ్వజి

చ్ఛబ్దః త, పు, ష, ఏ. ప్రయోక్తా - ప్రయోక్తా, ప్రయోక్తారౌ, ప్రయోక్తారః. ప్రయోక్తృశబ్దః ఋ, పు, ప్ర, ఏ. చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం - చతసృభ్యో దిగ్భ్యః విసర్జితా చతుర్దిగావర్జితా, చతుర్దిగావర్జితాచసా సంభృతాచ చతుర్ది...సంభృతా, తాం చతుర్ది...సంభృతాం, సంభృతాం, సంభృతే, సంభృతాః. చతుర్ది...సంభృతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. యః-యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. మృత్పాత్రశేషాం- మృదఃపాత్రంమృత్పాత్రం, మృత్పాత్రమేవశేషోయస్యాస్సా మృత్పాత్రశేషా, తాం మృత్పాత్రశేషాం; శేషాం, శేషే, శేషాః. మృత్పాత్రశేషాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. అక రోత్-అకరోత్, అకురుతాం, అకుర్వన్. 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విభూతిం - విభూతిం, విభూతీ, విభూతీః. విభూతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—పుత్ర ఇతి. విశ్వజితోనామమహాక్రతోః, ప్రయోక్తా అనుష్ఠాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః, పదం పిత్ర్యమేవ, ప్రశాస్తి పాలయతి, యః రఘుః, చతసృభ్యో దిగ్భ్యః ఆవర్జితా ఆహృతా సంభృతాసమ్యగ్వర్ధితా చ యాతాంచతుర్దిగా వర్జితసంభృతాం, విభూతిం సంపదం, మృత్పాత్రమేవ శేషో యస్యాస్తాం, అకరోత్. విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వా దితి భావః.

భావము.—ఆదిలీపరాజునకు కుమారుఁడగురఘుమహారాజు రాజ్యమునుపరిపాలిం చుచు విశ్వజిత్తనెడియాగముఁ జేసి నలుదిక్కులనుండి జయించి తెచ్చిన ఐశ్వర్యము నా యాగమునందు వ్రయపఱచి మట్టిపాత్రలమాత్రము నిలుపుకొనెను.

శ్లో. ఆరూఢ మద్రీ నుదధీ న్వితీర్ణం
భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిష్టమ్,
ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి
యశః పరిచ్ఛేత్తు మియ త్తయాఽలమ్. ౭౭

పదచ్ఛేదము.—ఆరూఢం, అద్రీన్, ఉదధీన్, వితీర్ణం, భుజంగమానాం, వస తిం, ప్రవిష్టం, ఊర్ధ్వం, గతం, యస్య, న, చ, అనుబంధి, యశః, పరిచ్ఛేత్తుం, ఇయ త్తయా, అలమ్.

అర్థము.— అద్రీన్=పర్వతములను, ఆరూఢం=ఎక్కిన, ఉదధీన్=సముద్రముల ను, వితీర్ణం=దాఁటిన, భుజంగమానాం=సర్పములకు, వసతిం=స్థానమైనపాతాళలోకమును, ప్రవిష్టం=ప్రవేశించిన, ఊర్ధ్వం=స్వర్గాదిలోకమును, గతం=పొందిన, అనుబంధిచ=కాల

త్రయవ్యాపకమును నైన, యస్య=ఏ రఘుమహారాజుయొక్క, యశః = కీర్తి, ఇయత్తయా=ఏతత్పరిమాణపత్త్వముచేత, పరిచ్ఛేత్తుం=కొలుచుటకు, నాలం=శక్యమైనది కాదో.

ఆ కాంక్ష.—నాలం=శక్యమైనది కాదో. కిం=ఏది? యశః=కీర్తి(అకర్మ..ము). కిం కర్తుం=ఏమి చేయుటకు? పరిచ్ఛేత్తుం=కొలుచుటకు. కయా=దేని చేత? ఇయత్తయా=ఏతత్పరిమాణపత్త్వముచేత.కస్య=ఎవనియొక్క?యస్య=ఏరఘుమహారాజుయొక్క.యశః కథంభూతం=కీర్తిఎట్టిది? అనుబంధిచ=కాలత్రయవ్యాపకమునైనది. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? గతం=పొందినది. కం=దేనిని? ఊర్ధ్వం=స్వర్గాదిలోకమును. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రవిష్టం=ప్రవేశించినది. కాం=దేనిని?వసతిం=స్థానమైన పాతాళలోకమును. కేషాం=వేనికి? భుజంగమానాం=సర్పములకు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? వితీర్ణం=దాటినది. కాన్=వేనిని?ఉదధీన్=సముద్రములను.పునఃకథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ఆరూఢం=ఎక్కినది. కాన్=వేనిని? అద్రీన్=పర్వతములను.

శబ్దరూపసమాసములు.—ఆరూఢం-ఆరూఢం, ఆరూఢే, ఆరుఢాని. ఆరూఢశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. అద్రీన్-అద్రిం, అద్రీ, అద్రీన్. అద్రిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, బ. ఉదధీన్-ఉదధిం, ఉదధీ, ఉదధీన్. ఉదధిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, బ. వితీర్ణం-వితీర్ణం, వితీర్ణే, వితీర్ణాని. వితీర్ణశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. భుజంగమానాం - భుజాభ్యాం గచ్ఛంతీతి భుజంగమాః, తేషాం భుజంగమానాం; భుజంగమస్య, భుజంగమయోః, భుజంగమానాం. భుజంగమశబ్దః అ, పు, ష, బ. వసతిం-వసతిం, వసతీ, వసతీః, వసతిశబ్దః ఇ స్త్రీ, ద్వి,ఏ. ప్రవిష్టం - ప్రవిష్టం, ప్రవిష్టే, ప్రవిష్టాని. ప్రవిష్టశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఊర్ధ్వం - ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వౌ, ఊర్ధ్వాన్. ఊర్ధ్వశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. గతం-గతం, గతే, గతాని. గతశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. యస్య-యస్య, యయోః, యేషాం. యచ్ఛబ్దః ద, పు,ష,ఏ. న-అవ్య. చ-అవ్య. అనుబంధి-అనుబధ్నాతీ త్యనుబంధి; అనుబంధి,అనుబంధినీ,అనుబంధీని. అనుబంధిన్‌శబ్దః న, న, ప్ర, ఏ. యశః-యశః, యశసీ, యశాంసి. యశశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. పరిచ్ఛేత్తుం-తుమున్నంతమవ్య. ఇయత్తయా-ఏతత్పరిమాణమస్యాస్తీతి ఇయత్, ఇయతో భావః ఇయత్తా, తయా ఇయత్తయా; ఇయత్తయా, ఇయత్తాభ్యాం, ఇయత్తాభిః. ఇయత్తాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అలం-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—ఆరూఢ మితి. కించ అద్రీన్, ఆరూఢం,ఉదధీన్, వితీర్ణం అవగాఢం, సకలభూలోకవ్యాపక మిత్యర్థః. భుజంగమానాం వసతిం పాతాళం, ప్రవిష్టం, ఊర్ధ్వం స్వర్గాదికం, గతం వ్యాప్తం, ఇత్థం సర్వాదిగ్వ్యాపీత్యర్థః. అనుబధ్నాతీత్యనుబంధిచ, అవిచ్ఛేదికాలత్రయవ్యాపకం చేత్యర్థః. అతఏవ ఏవంభూతం యస్య యశః, ఇయత్తయా దేశతః కాలతో వా కేనచిన్మానేన, పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం, నాలన్నశక్యం.

భావము.—పర్వతములమీఁదను భూమండలములోనుఊర్ధ్వాధోలోకములలోను భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములయందు నుండునటుల వ్యాపించిన యీరఘుమహారాజుకీర్తియొక్క పరిమాణమును వర్ణింప నలవికాదు.

శ్లో. అసౌ కుమార స్తమజోఽనుజాతః
త్రివిష్టప స్యేవ పతిం జయంతః,
గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా
ధుర్యేణ దమ్య స్సదృశం బిభర్తి. ౭౮

పదచ్ఛేదము.—అసౌ,కుమారః, తం, అజః,అనుజాతః, త్రివిష్టపస్య, ఇవ,పతిం, జయంతః, గుర్వీం, ధురం, యః, భువనస్య, పిత్రా, ధుర్యేణ, దమ్యః, సదృశం, బిభర్తి.

అర్థము.—అసౌ=ఈ,అజః=అజనాయకుఁడైన,కుమారః=పుత్త్రుఁడు,త్రివిష్టపస్య=స్వర్గమునకు, పతిం=ప్రభువైనదేవేంద్రుని,జయంత ఇవ=జయంతుఁడువలె, తం=ఆరఘుమహారాజును,అనుజాతః=అనుసరించిపుట్టెను. దమ్యః=శిక్షణీయావస్థగలిగిన,యః=ఏ అజమహారాజు, గుర్వీం=గొప్పదయిన,భువనస్య=జగముయొక్క, ధురం=భారమును, ధుర్యేణ=బహుకాలమునుండి భారమునువహించుచుండిన, పిత్రా=తండ్రియయిన రఘుమహారాజుతోడ, సదృశం యథాతథా=సమానమగునటుల, బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడో.

ఆకాంక్ష.—బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడో. కః=ఎవఁడు? యః=ఏ అజమహారాజు. కాం=దేనిని?ధురం=భారమును (సకర్మ . . . ము). కథంయథాతథా=ఏమగునటుల? సదృశంయథాతథా=సమానమగునటుల. కేన=ఎవనితోడ? పిత్రా=తండ్రియైన రఘుమహారాజుతోడ. పిత్రా కథంభూతేన=తండ్రియైన రఘుమహారాజెట్టివాఁడు?ధుర్యేణ=బహుకాలమునుండి భారమును వహించుచుండినవాఁడు. కస్య=దేనియొక్క? భువనస్య=జగముయొక్క. ధురంకథంభూతాం=భారమెట్టిది? గుర్వీం=గొప్పదైనది. యః కథంభూతః=ఏ అజమహారాజెట్టివాఁడు?దమ్యః=శిక్షణీయావస్థగలవాఁడు. అనుజాతః=అనుసరించిపుట్టెను. కః=ఎవఁడు?కుమారః=పుత్త్రుఁడు. క ఇవ=ఎవఁడువలె?జయంతఇవ=జయంతుఁడువలె. కం=ఎవనిని?పతిం=ప్రభువైనదేవేంద్రుని. కస్య=దేనికి?త్రివిష్టపస్య=స్వర్గమునకు. కుమారఃకథంభూతః=పుత్త్రుఁడెట్టివాఁడు? అసౌఅజః=ఈ అజనామకుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—అసౌ-అసౌ, అమూ, అమీ. అదశ్శబ్దః స, పు, ప్ర, ఏ. కుమారః-కుమారః, కుమారౌ, కుమారాః. కుమారశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. తం-తం,

తౌ, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ద్వి, ఏ. అజః-అజః, అజౌ, అజాః. అజశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. అనుజాతః-అనుసృత్య జాతః అనుజాతః; అనుజాతః, అనుజాతౌ, అనుజాతాః. అనుజాతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. త్రివిష్టపస్య-తృతీయం చ తత్ విష్టపం చ త్రివిష్టపం, తస్య త్రివిష్టపస్య; త్రివిష్టపస్య, త్రివిష్టపయోః, త్రివిష్టపానాం. త్రివిష్టపశబ్దః అ, న, ష, ఏ. ఇవ-అవ్య. పతిం-పతిం, పతీ, పతీన్. పతిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. జయంతః-జయంతః, జయంతౌ, జయంతాః. జయంతశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. గుర్వీం-గుర్వీం, గుర్వ్యౌ, గుర్వీః. గుర్వీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. ధురం-ధురం, ధురౌ, ధురః. ధూర్ శబ్దః రేఫాంత స్త్రీ, ద్వి, ఏ. యః-యః, యౌ, యే. యచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. భువనస్య-భువనస్య, భువనయోః, భువనానాం. భువనశబ్దః అ, న, ష, ఏ. పిత్రా-పిత్రా, పితృభ్యాం, పితృభిః. పితృశబ్దః ఋ, పు, తృ, ఏ. ధుర్యేణ-ధురం వహతీతి ధుర్యః, తేన ధుర్యేణ; ధుర్యేణ, ధుర్యాభ్యాం, ధుర్యైః. ధుర్యశబ్దః అ, పు, తృ, ఏ. దమ్యః-దమయితుం యోగ్యః దమ్యః; దమ్యః, దమ్యౌ, దమ్యాః. దమ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ. సదృశం-క్రియావిశేషణమవ్య. బిభర్తి-బిభర్తి, బిభృతః, బిభ్రతి, 'డుభృఞ్ ధారణపోషణయో' రిత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—అసా వితి. అసౌ, అజాఖ్యః కుమారః, త్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య, పతిమింద్రం జయంత ఇవ, 'జయంతః పాకశాసని' రిత్యమరః. తం రఘుం, అనుజాః తస్మాజ్జాత ఇత్యర్థః. తజ్జాతోఽపి తదనుజాతోఽపి, తదనుజాతో భవతి జన్యజనకయో రానంతర్యాత్, 'గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనే'తి కర్తరి క్తః, సోపసృష్టత్వా త్సకర్మకత్వం, ఆహ చాత్రైవ సూత్రే వృత్తికారః. శ్లిషాదయ స్సోపసృష్టాః సకర్మకా భవంతీతి. దమ్యః శిక్షణీయావస్థః, యః గుర్వీం భువనస్య ధురం, ధుర్యేణ చిరనిరూఢేన, పిత్రా రఘుణా, సదృశం తుల్యం యథా తథా, బిభర్తి, యథా కశ్చి ద్వత్సతరోఽపి ధుర్యేణమహోక్షేణ సమం వహతీ త్యుపమాలంకారో ధ్వన్యతే. 'దమ్యవత్సతరౌ సమౌ' విత్యమరః.

భావము.—ఈయజమహారాజు స్వర్గాధిపతియగు దేవేంద్రునికుమారుఁడైనజయంతుఁడువలె తండ్రిననుసరించి పుట్టి బహుకాలముండి రాజ్యభారమును వహించినతండ్రికి సమానుఁడుగ యువరాజై రాజ్యకార్యములను జరిగించుచున్నాఁడు.

శ్లో. కులేన కాంత్యా వయసా నవేన
గుణైశ్చ తై స్తై ర్వినయప్రధానైః,

త్వ మాత్మన స్తుల్య మముం వృణీష్వ
రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన. ౭౮

పదచ్ఛేదము.—కులేన, కాంత్యా, వయసా, నవేన, గుణైః, చ, తైస్తైః, వినయప్రధానైః, త్వం, ఆత్మనః, తుల్యం, అముం, వృణీష్వ, రత్నం, సమాగచ్ఛతు, కాంచనేన.

అర్థము.—కులేన=సద్వంశముచేత. కాంత్యా=సౌందర్యముచేతను, నవేన=నూతనమైన, వయసా=యౌవనముచేతను, వినయప్రధానైః-వినయ=వినయమే, ప్రధానైః=ముఖ్యముగాఁగలిగిన, తైస్తైః=అయ్యాయి, గుణైశ్చ=శ్రుతశీలాదిగుణములచేతను, ఆత్మనః=నీకు, తుల్యం=అనురూపుఁడైన, అముం=ఈఅజమహారాజును, త్వం=నీవు, వృణీష్వ=వరింపుము, రత్నం=రత్నము, కాంచనేన=సువర్ణముతోడ, సమాగచ్ఛతు=సంబంధించుగాక.

అన్వయము.—సమాగచ్ఛతు=సంబంధించుగాక. కిం=ఏది? రత్నం=రత్నము (అకర్మ...ము). కేన=దేనితోడ? కాంచనేన=సువర్ణముతోడ. వృణీష్వ=వరింపుము. కా=ఎవతె? త్వం=నీవు. కం=ఎవనిని? అముం=ఈఅజమహారాజును (సకర్మ...ము). అముం కథంభూతం=ఈఅజమహారాజెట్టివాఁడు? తుల్యం=అనురూపుఁడైనవాఁడు. కస్య=ఎవతెకు? ఆత్మనః=నీకు. కైశ్చ=వేనిచేతను? తైస్తైర్గుణైశ్చ=అయ్యాయిశ్రుతశీలాదిగుణములచేతను. తైస్తైర్గుణైః కథంభూతైః=అయ్యాయి శ్రుతశీలాదిగుణములెట్టివి? వినయప్రధానైః=వినయమే ముఖ్యముగగలవి. కేన=దేనిచేత? వయసా=యౌవనముచేత. వయసా కథంభూతేన=యౌవనమెట్టిది? నవేన=నూతనమైనది. కయా=దేనిచేతను? కాంత్యా=సౌందర్యముచేతను. కేన=దేనిచేతను? కులేన=సద్వంశముచేతను.

శబ్దరూపసమాసములు.—కులేన - కులేన, కులాభ్యాం, కులైః. కులశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. కాంత్యా - కాంత్యా, కాంతిభ్యాం, కాంతిభిః. కాంతిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, తృ, ఏ. వయసా-వయసా, వయోభ్యాం, వయోభిః. వయశ్శబ్దః స, న, తృ, ఏ. నవేన-నవేన, నవాభ్యాం, నవైః. నవశబ్దః అ, న, తృ, ఏ. గుణైః-గుణేన, గుణాభ్యాం, గుణైః. గుణశబ్దః అ, పు, తృ, బ. చ-అవ్య. తైస్తైః-తేనతేన, తాభ్యాం తాభ్యాం, తైస్తైః. తచ్ఛబ్దః ద, పు, తృ, బ. వినయప్రధానైః-వినయః ప్రధానం యేషాం తే వినయప్రధానాః, తైః వినయప్రధానైః; ప్రధానేన, ప్రధానాభ్యాం, ప్రధానైః. వినయప్రధానశబ్దః అ, పు, తృ, బ. త్వం-త్వం, యువాం, యూయం. యుష్మచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఆత్మనః-ఆత్మనః, ఆత్మనోః, ఆత్మనాం. ఆత్మన్ శబ్దః న, పు, ష, ఏ. తుల్యం - తుల్యం, తుల్యౌ, తుల్యాన్. తుల్యశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. అముం - అముం, అమూ, అమూన్. అదశ్శబ్దః స, పు, ద్వి, ఏ. వృణీష్వ-వృణీష్వ, వృణీయాథాం, వృణీ

ధ్వం 'వృఞ్ వరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్క_ర్తరి ప్రార్థనాయాం లోట్ ఆత్మనే పదే మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. రత్నం_రత్నం, రత్నే, రత్నాని. రత్నశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. సమాగచ్ఛతు - సమాగచ్ఛతు, సమాగచ్ఛతాత్, సమాగచ్ఛతాం, సమాగచ్ఛంతు. సమ్ఆజ్ ఏతదుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'గమ్ఌ గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్క_ర్తరి ప్రార్థనాయాం లోట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాంచనేన - కాంచనేన, కాంచనాభ్యాం, కాంచనైః. కాంచనశబ్దః అ, న, తృ, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—కులే నేతి. కులేన కాంత్యా లావణ్యేన, నవేన వయసా యౌవనేన, వినయః ప్రధానం యేషాం తైః, తైస్తైర్గుణైః శ్రుతశీలాదిభిశ్చ, ఆత్మనః తుల్యం స్వానురూపం, అము మజం, త్వం వృణీష్వ, కింబహునా? రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛతు సంగచ్ఛతాత్, ప్రార్థనాయాం లోట్. రత్నకాంచనయో రివ అత్యంతానురూపత్వా ద్యువయో స్సమాగమ ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః.

భావము.—కులము రూపము నవయౌవనము వినయము మంచిస్వభావము ఇవి మొదలగు శ్రేష్ఠము లైనగుణంబులతో నీకుసమానుఁడయిన యీరాజును నీవువరింపుము. ఈయుభయసంయోగము బంగారములోఁ పొదిగినరత్నమువలెఁ ప్రకాశమానముగనుండును.

శ్లో. తత స్సునందావచనావసానే
లజ్జాం తనూకృత్య నరేంద్రకన్యా,
దృష్ట్యా ప్రసాదామలయా కుమారం
ప్రత్యగ్రహీ త్సంవరణస్ర జేవ. ౮౦

పదచ్ఛేదము.—తతః, సునందావచనావసానే, లజ్జాం, తనూకృత్య, నరేంద్రకన్యా, దృష్ట్యా, ప్రసాదామలయా, కుమారం, ప్రత్యగ్రహీత్, సంవరణస్రజా, ఇవ.

అర్థము.—తతః=అనంతరమునందు, సునందావచనావసానే-సునందా=సునందయొక్క, వచన=చెప్పుటయొక్క, అవసానే=అంతమునందు, నరేంద్రకన్యా=ఇందుమతి, లజ్జాం=సిగ్గును, తనూకృత్య=స్వల్పముగచేసి, ప్రసాదామలయా-ప్రసాద=మనోనైర్మల్యముచేత, అమలయా=ప్రసన్నమైన, దృష్ట్యా=చూపుచేత, సంవరణస్రజేవ-సంవరణ=స్వయంవరార్థమయిన, స్రజేవ=మాలికచేతవలె, కుమారం=అజమహారాజును, ప్రత్యగ్రహీత్=అంగీకరించెను.

ఆకాంక్ష.—ప్రత్యగ్రహీత్=అంగీకరించెను. కా = ఎవతె? నరేంద్రకన్యా=ఇందుమతి. కం = ఎవనిని? కుమారం=అజమహారాజును (సకర్మ...ము). కయేవ=దేని

చేతవలె? సంవరణస్రజేవ=స్వయంవరార్థమైనమాలిక చేతవలె కయా=దేనిచేత? దృష్ట్యా=చూపుచేత. దృష్ట్యాకథంభూతయా=చూపుయెట్టిది? ప్రసాదామలయా=మనోనైర్మల్యము చేత ప్రసన్నమయినది. కింకృత్వా=ఏమిచేసి? తనూకృత్య=స్వల్పముగఁజేసి. కాం=దేనిని? లజ్జాం=సిగ్గును. కస్మిన్=దేనియందు? సునందావచనావసానే=సునందయొక్క చెప్పుట యొక్క అంతమునందు. కదా=ఎపుడు? తతః=అనంతరమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—తతః-అవ్య. సునందావచనావసానే - సునందాయాః వచనం సునందావచనం, సునందావచనస్య అవసానం సునందా...వసానం, తస్మిన్ సునం...వసానే; అవసానే, అవసానయోః, అవసానేషు. సున...వసానశబ్దః అ,న, స, ఏ. లజ్జాం-లజ్జాం, లజ్జే, లజ్జాః. లజ్జాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. తనూకృత్య-అతనుం తనుం కృత్వా తనూకృత్య. ల్యబంత మవ్య. నరేంద్రకన్యా-నరాణా మింద్రః నరేంద్రః, నరేంద్రస్య కన్యా నరేంద్రకన్యా; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. నరేంద్రకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. దృష్ట్యా-దృష్ట్యా, దృష్టిభ్యాం, దృష్టిభిః. దృష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ప్రసాదామలయా-ప్రసాదేన అమలా ప్రసాదామలా, తయా ప్రసాదామలయా; అమలయా, అమలాభ్యాం, అమలాభిః. ప్రసాదామలాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. కుమారం-కుమారం, కుమారౌ, కుమారాన్. కుమారశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ప్రత్యగ్రహీత్-ప్రత్యగ్రహీత్, ప్రత్యగ్రహీష్టాం, ప్రత్యగ్రహీషుః. ప్రతిపూర్వకాత్ 'గ్రహఉపాదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సంవరణస్రజా-సంవరణస్య స్రక్ సంవరణస్రక్, తయా సంవరణస్రజా; స్రజా, స్రగ్భ్యాం, స్రగ్భిః. సంవరణస్రక్ శబ్దః జ, స్త్రీ, తృ, ఏ. ఇవ-అవ్య.

వ్యాఖ్యా.—తత ఇతి. తతః, సునందావచనస్య అవసానే అంతే, నరేంద్రకన్యా ఇందుమతీ, లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య, ప్రసాదేన మనః ప్రసాదేన, అమలయా ప్రసన్నయా, దృష్ట్యా, సంవరణస్రజా స్వయంవరార్థం స్రజేవ, కుమార మజం, ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార. సమ్య క్సానురాగ మపశ్య దిత్యర్థః.

భావము.—సునంద యావాక్యమును జెప్పఁగానే యిందుమతిసంకోచము లజ్జను వదలి ప్రసన్నముఖురాలై స్వయంవరసంబంధి యైనపూలహారమును ఆతనికి వేసినట్లు మనోనైర్మల్యవిశిష్ట మయినచూపుచే నాతని నంగీకరించెను. (అనఁగా చిఱునవ్వు మోముతో నాతనిఁ జూచెను.)

శ్లో. సా యూని తస్మి న్నభిలాషబంధం
శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్,

రోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం
భిత్వా నిరాక్రామ దరాళకేశ్యాః. ౧౧

పదచ్ఛేదము.—సా, యూని, తస్మిన్, అభిలాషబంధం, శశాక, శాలీనతయా, న, వక్తుం, రోమాంచలక్ష్యేణ, సః, గాత్రయష్టిం, భిత్వా, నిరాక్రామత్, అరాళకేశ్యాః.

అర్థము.—సా=ఆయిందుమతీదేవి, యూని=యౌవనవంతుఁడైన, తస్మిన్=ఆఅజమహారాజునందు, అభిలాషబంధం-అభిలాష=అనురాగముయొక్క, బంధం=కట్టుటను, శాలీనతయా=అధృష్టతచేత, వక్తుం=చెప్పుటకు, నశశాక = సమర్థురాలుకాకపోయెను. తథాపి=అయినను, అరాళకేశ్యాః=వక్రకేశములుగల ఇందుమతీదేవియొక్క, సః=ఆ అనురాగబంధము, రోమాంచలక్ష్యేణ-రోమాంచ=రోమహర్షణముయొక్క, లక్ష్యేణ=వ్యాజముచేత, గాత్రయష్టిం=దండసదృశశరీరమును, భిత్వా=భేదించి, నిరాక్రామత్=వెడలివచ్చెను.

అన్వయము.—నిరాక్రామత్=వెడలివచ్చెను. కః=ఏది? సః=ఆఅనురాగబంధము(అకర్మ...ము). కింకృత్వా=ఏమిచేసి? భిత్వా=భేదించి. కాం=దేనిని? గాత్రయష్టిం=దండసదృశశరీరమును. కేన=దేనిచేత? రోమాంచలక్ష్యేణ=రోమహర్షణముయొక్క వ్యాజముచేత. కస్యాః=ఎవతెయొక్క? అరాళకేశ్యాః=వక్రకేశములుగలఇందుమతీదేవియొక్క. కథం=ఎట్లు? తథాపి=అయినను, నశశాక=సమర్థురాలు కాకపోయెను. కా=ఎవతె? సా=ఆఇందుమతీదేవి (అకర్మ...ము) కింకర్తుం=ఏమిచేయుటకు? వక్తుం=చెప్పుటకు కయా=దేనిచేత? శాలీనతయా=అధృష్టతచేత, అనఁగా అధైర్యముచేత. కం=దేనిని? అభిలాషబంధం=అనురాగముయొక్కకట్టుటను. కస్మిన్=ఎవనియందు? తస్మిన్=ఆఅజమహారాజునందు. తస్మిన్ కథంభూతే=ఆఅజమహారాజెట్టివాఁడు? యూని=యౌవనవంతుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. యూని-యూని, యూనోః, యువసు. యువన్ శబ్దః న, పు, స, ఏ. తస్మిన్-తస్మిన్, తయోః, తేషు. తచ్ఛబ్దః ద, పు, స, ఏ. అభిలాషబంధం-అభిలాషస్య బంధః అభిలాషబంధః, తం అభిలాషబంధం; బంధం, బంధౌ, బంధాన్. అభిలాషబంధశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. శశాక-శశాక, శేకతుః, శేకుః. 'శక్లశక్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శాలీనతయా-శాలీనాయాః భావః శాలీనతా, తయా శాలీనతయా; శాలీనతయా, శాలీనతాభ్యాం, శాలీనతాభిః. శాలీనతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, తృ, ఏ. న-అవ్య. వక్తుం-తుమున్నంతమవ్య. రోమాంచలక్ష్యేణ-రోమాంచస్య లక్ష్యం రోమాంచలక్ష్యం, తేన రోమాంచలక్ష్యేణ; లక్ష్యేణ, లక్ష్యాభ్యాం, లక్ష్యైః.

రోమాంచలక్ష్యశబ్దః అ,న,తృ,ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద,పు,ప్ర,ఏ. గాత్రయష్టిం-గాత్రం యష్టిరివ గాత్రయష్టిః, తాం గాత్రయష్టిం; యష్టిం, యష్టీ, యష్టీః గాత్రయష్టిశబ్దః ఇ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. భిత్వా-త్వాంత మవ్య. నిరాక్రామత్-నిరాక్రామత్, నిరాక్రామతాం, నిరాక్రామన్. నిర్ ఆఙ్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'క్రముపాద విక్షేప' ఇత్యస్మాద్ధాతోః రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అరాళకేశ్యాః-అరాళాః కేశాః యస్యాః సా అరాళకేశీ, తస్యాః అరాళకేశ్యాః; అరాళకేశ్యాః, అరాళకేశ్యోః, అరాళకేశీనాం. అరాళకేశీశబ్దః ఈ, స్త్రీ,ష,ఏ.

వ్యాఖ్యా.—సేతి. సా కుమారీ ఇందుమతీ, యూని తస్మిన్నజే, అభిలాషబంధం అనురాగగ్రంథిం, శాలీనతయా అధృష్టతయా, 'స్యాదధృష్టేతు శాలీన' ఇత్యమరః. 'శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయో'రితి నిపాతః, వక్తుం న శశాక. తథాపి అరాళాః వక్రాః కేశాః యస్యాస్సా అరాళకేశీ, తస్యా ఇందుమత్యాః, సః అభిలాషబంధః, రోమాంచలక్ష్యేణపులకవ్యాజేన, 'వ్యాజోఽపదేశోలక్ష్యంచే' త్యమరః. గాత్రయష్టిం భిత్వా నిరాక్రామత్. సాత్వికావిర్భావలింగేన ప్రకాశిత ఇత్యర్థః.

భావము.—ఆయిందుమతి యౌవనస్థుఁడయిన అజమహారాజునందుఁ దనకుగలిగిన అభిలాషను సిగ్గుచేతఁ జెప్పలేక పోయెనుగాని అయ్యనురాగమును సంతోషాతిశయముచేత నయిన యామె వెండ్రుకలనిక్కపొడుపు వెల్లడిఁజేసెను.

శ్లో. తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం
సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృ దాబభాషే,
ఆర్యే వ్రజామోఽన్యత ఇత్య థైనాం
వధూ రసూయాకుటిలం దదర్శ. ౨౧

పదచ్ఛేదము.—తథాగతాయాం, పరిహాసపూర్వం, సఖ్యాం, సఖీ, వేత్రభృత్, ఆబభాషే, ఆర్యే, వ్రజామః, అన్యతః, ఇతి, అథ, ఏనాం, వధూః, అసూయాకుటిలం, దదర్శ.

అర్థము.—సఖ్యాం=స్నేహితురాలయిన ఇందుమతీదేవి, తథాగతాయాంసత్యాం=ఆప్రకారముగననురాగము నొందినదగుచుండఁగ, సఖీ=సహచరురాలయిన, వేత్రభృత్=బెత్తమునుపట్టుకొనియుండెడిసునంద, హే ఆర్యే=ఓపూజ్యురాలయినఇందుమతీ, అన్యతః=మఱియొకరాజునుగూర్చి, వ్రజామః = పోవుదము. ఇతి=ఇట్లని, పరిహాసపూర్వం=హాస్యపూర్వకముగ, ఆబభాషే=పలికెను. అథ=అనంతరమునందు, వధూః=ఇందుమతీ

దేవి, ఏనాం=ఈసునందను, అసూయాకుటిలం యథాతథా - అసూయా=రోషముచేత, కుటిలంయథాతథా=వక్రమగునటుల, దదర్శ=చూచెను.

ఆకాంక్ష.—దదర్శ=చూచెను. కా=ఎవతె? వధూః=ఇందుమతి. కాం=ఎవతెను? ఏనాం=ఈసునందను (సకర్మ...ము). కథంయథాతథా = ఏమగునటుల, అసూయాకుటిలం యథాతథా=రోషముచేతవక్రమగునటుల. కదా=ఎపుడు? అథ=అనంతరమునందు. ఆబభాషే=పలికెను. కా=ఎవతె? వేత్రభృత్=బెత్తమునుపట్టుకనుండెడిసునంద, కిమితి=ఏమని? ఇతి=ఇట్లని (సకర్మ...ము). కథం=ఎట్లు? పరిహాసపూర్వం=హాస్యపూర్వకముగ. ప్రజావః=పోవుదము. కే=ఎవరు? ఆవాం=మనమిరువురు. కుతః=ఎవనిగూర్చి? అన్యతః=మఱియొకరాజునుగూర్చి (సకర్మ...ము). కస్యాస్సంబుద్ధిః? హే ఆర్యే=ఓ పూజ్యురాలయిన ఇందుమతీ! వేత్రభృత్కథంభూతా=బెత్తముపట్టుకయుండెడి సునందయెట్టిది? సఖీ=సహచరురాలయినది. కథంభూతాయాంసత్యాం = ఎటువంటిదగుచుండఁగ? తథాగతాయాంసత్యాం=ఆప్రకారముగ ననురాగముపొందినదగుచుండఁగ. కస్యాం=ఎవతె? సఖ్యాం=స్నేహితురాలయిన ఇందుమతి.

శబ్దరూపసమాసములు.—తథాగతాయాం-తథా గతా తథాగతా, తస్యాం తథాగతాయాం; తథాగతాయాం, తథాగతయోః, తథాగతాసు. తథాగతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, స, ఏ. పరిహాసపూర్వం-పరిహాసః పూర్వః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా పరిహాసపూర్వం, క్రియావిశేషణ మవ్య. సఖ్యాం-సమానం ఖ్యాయతే జనైరితి సఖీ, తస్యాం సఖ్యాం; సఖ్యాం, సఖ్యోః, సఖీషు. సఖీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, స, ఏ. సఖీ-సఖీ, సఖ్యౌ, సఖ్యః. సఖీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ, వేత్రభృత్-వేత్రం బిభర్తీతి వేత్రభృత్; భృత్, భృతౌ, భృతః. వేత్రభృచ్ఛబ్దః త, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఆబభాషే-ఆబభాషే, ఆబభాషాతే, ఆబభాషిరే. ఆఙ్పూర్వకాత్ 'భాష వ్యక్తాయాం వాచి' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆర్యే-హే ఆర్యే, హేఆర్యే, హేఆర్యాః. ఆర్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, సం, ఏ. ప్రజావః-ప్రజామి, ప్రజావః, ప్రజామః. 'ప్రజగతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపదే ఉత్తమపురుష ద్వివచనాంతః. అన్యతః-అన్యస్మాత్ అన్యతః తసి ప్రత్యయాంతమవ్య. ఇతి-అవ్య. అథ-అవ్య. ఏనాం-ఏనాం, ఏనే, ఏనాః. ఇదంశబ్దః మ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. వధూః-వధూః, వధ్వౌ, వధ్వః. వధూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అసూయాకుటిలం-అసూయయాకుటిలం అసూయాకుటిలం. క్రియావిశేషణమవ్య. దదర్శ-దదర్శ, దదృశతుః, దదృశుః. 'దృశిర్ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—తథేతి. సఖ్యామిందుమత్యాం,తథాగతాయాంసత్యాం,దృష్టానురాగాయాం సత్యామిత్యర్థః. తథాగతేతి సుప్సుపేతి సమాసః, సఖీ సహచరీ, 'సఖ్య

శశ్వేతిభాషాయా' మితి నిపాతనాత్ జీప్ వేత్రభృత్ సునందా, హేఆర్యే పూజ్యే, అన్యతః అన్యం ప్రతి, ప్రజావః ఇతి పరిహాసపూర్వం, ఆబభాషే-అథ వధూః ఇందుమతీ, ఏనాం సునందాం, అసూయయా రోషేణ, కుటిలం దదర్శ, అన్యాగమనస్యా అసహ్యత్వా దితి భావః.

భావము.—ఇందుమతి యీలాగున ప్రేమనందుచు నుండఁగ సునందపరిహాసముగ మఱియొకరాజుకుమారునొద్దికి వెళ్లుదమా యని యిందుమతి నడిగెను. ఆమాటకు నిందుమతి యసహిష్ణురాలై సునందను వారిచూపు చూచెను.

శ్లో. సా చూర్ణగౌరం రఘునందనస్య
ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరూః,
ఆసంజయామాస యథాప్రదేశం
కంఠే గుణం మూర్తమి వానురాగమ్. ౮౩

పదచ్ఛేదము.—సా, చూర్ణగౌరం, రఘునందనస్య, ధాత్రీకరాభ్యాం, కరభోపమోరూః, ఆసంజయామాస, యథాప్రదేశం, కంఠే, గుణం, మూర్తం, ఇవ, అనురాగం.

అర్థము.—కరభోపమోరూః-కరభ=కరప్రదేశవిశేషమే, ఉపమా=సామ్యముగాఁ గలిగిన, ఊరూః=తొడలుకలిగిన, సా=ఆఇందుమతి, చూర్ణగౌరం-చూర్ణ=కుంకుమచూర్ణముచేత, గౌరం=ఎఱ్ఱనయిన, గుణం=మాలికను, మూర్తం=మూర్తిమత్తైన, అనురాగమివ=అనురాగమువలె, ధాత్రీకరాభ్యాం-ధాత్రీ=ఉపమాతయయిన సునందయొక్క, కరాభ్యాం=హస్తములచేత, రఘునందనస్య=అజమహారాజుయొక్క, కంఠే=కంఠమునందు, యథాప్రదేశం=ఆస్థానమునతిక్రమింపకుండునటుల, ఆసంజయామాస=సంబంధింపఁజేసెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసంజయామాస=సంబంధింపఁజేసెను. కా=ఎవతె? సా=ఆ ఇందుమతి. కం=దేనిని? గుణం=మాలికను (సకర్మ...ము). కథం=ఎటుల? యథాప్రదేశం=స్థానమునతిక్రమింపకుండునటుల. కస్మిన్=దేనియందు? కంఠే=కంఠమునందు. కస్య=ఎవనియొక్క? రఘునందనస్య=అజమహారాజుయొక్క. కాభ్యాం=దేనిచేత? ధాత్రీకరాభ్యాం=ఉపమాతయైనసునందయొక్క హస్తములచేత. కమివ=దేనివలె? అనురాగమివ=అనురాగమునువలె. అనురాగంకథంభూతం=అనురాగమెట్టిది? మూర్తం=మూర్తిమత్తైనది. గుణం కథం భూతం=మాలికయెట్టిది? చూర్ణగౌరం=కుంకుమచూర్ణముచేత ఎఱ్ఱనయినది. సా కథంభూతా=ఆ ఇందుమతీదేవి ఎట్టిది? కరభోపమోరూః = కరప్రదేశవిశేషమే ఉపమానముగాఁ గలిగిన తొడలుకలిగినది.

శబ్దరూపసమాసములు.—సా-సా, తే, తాః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. చూర్ణగౌరం-చూర్ణేన గౌరః చూర్ణగౌరః, తం చూర్ణగౌరం. గౌరం; గౌరౌ, గౌరాన్. చూర్ణగౌరశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. రఘునందనస్య-నందయతీతినందనః, రఘోః నందనః రఘునందనః, తస్య రఘునందనస్య; నందనస్య, నందనయోః, నందనానాం. రఘునందనశబ్దః అ, పు, ష, ఏ. ధాత్రీకరాభ్యాం-ధాత్ర్యాః కరౌ ధాత్రీకరౌ, తాభ్యాం ధాత్రీకరాభ్యాం; కరేణ, కరాభ్యాం, కరైః. ధాత్రీకరశబ్దః అ, పు, తృ, ద్వి. కరభోపమోరూః-కరభః ఉపమా యయోస్తౌ కరభోపమౌ, కరభోపమౌ ఊరూ యస్యాస్సా కరభోపమోరూః; ఊరూః, ఊర్వౌ, ఊర్వః. కరభోపమోరూశబ్దః ఊ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఆసంజయామాస-ఆసంజయామాస, ఆసంజయామాసతుః, ఆసంజయామాసుః. ఆఙ్ పూర్వకాత్ 'షంజసంగ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతాత్సకర్మకాదామంతాదనుప్రయుక్తాదసధాతోః కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యథా ప్రదేశం-ప్రదేశ మనతిక్రమ్య యథాప్రదేశం. అవ్యయీభావావ్య. కంఠే-కంఠే, కంఠయోః, కంఠేషు. కంఠశబ్దః అ, పు, స, ఏ. గుణం-గుణం, గుణౌ, గుణాన్. గుణశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. మూర్తం-మూర్తం, మూర్తౌ, మూర్తాన్. మూర్తశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. ఇవ-అవ్య. అనురాగం-అనురాగం, అనురాగౌ, అనురాగాన్. అనురాగశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ.

వ్యాఖ్యా.— సేతి. కరభః కరప్రదేశవిశేషః, 'మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభోబహి' రిత్యమరః కరభః ఉపమా యయోస్తౌ ఊరూ యస్యాస్సా కరభోపమోరూః, 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' ఇతి ఊఙ్ప్రత్యయః. సాకుమారీ, చూర్ణేన మంగళచూర్ణేన, గౌరం లోహితం, గుణం స్రజం, మూర్తం మూర్తిమంతం, అనురాగమివ, ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః సునందాయాః, కరాభ్యాం, రఘునందనస్య అజస్య, కంఠే, యథాప్రదేశం యథాస్థానం, ఆసంజయామాస ఆసక్తం చకార. న తు స్వకరాభ్యామనౌచిత్యాత్.

భావము.—నిగ్గుతొడలుగల యిందుమతి సునందపట్టుకొనియుండిన కుంకుమము పూసిన పుష్పమాలికను సునందచెయిఁబట్టుకొని ప్రీతిపురస్సరముగ నజమహారాజు మెడపైన హెచ్చుతక్కువ లేకుండునటుల వేసెను.

శ్లో. తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా
విశాలవక్షస్స్థలలంబయా సః,
అమంస్త కంఠార్పితబాహుపాశాం
విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః. ౪౮

పదచ్ఛేదము.—తయా, స్రజా, మంగళపుష్పమయ్యా, విశాలవక్షస్స్థలలంబయా, సః, అమంస్త, కంఠార్పితబాహుపాశాం, విదర్భరాజావరజాం, వరేణ్యః.

అర్థము.—వరేణ్యః=వరింప నర్హుఁడైన, సః=ఆ అజమహారాజు, మంగళపుష్పమయ్యా=మధూకాదిమంగళకరకుసుమ ప్రచురమైన, విశాలవక్షస్స్థలలంబయా-విశాల=విస్తారమైన, వక్షస్స్థల=వక్షస్స్థలమునందు, లంబయా=వ్రేలుచుండెడి, తయా = ఆ, స్రజా=మాలిక చేత, విదర్భరాజావరజాం-విదర్భరాజ = భోజరాజునకు, అవరజాం=చెల్లెలైన ఇందుమతీదేవిని, కంఠార్పితబాహుపాశాం-కంఠ=కంఠమునందు, అర్పిత=ఉంచఁబడిన, బాహు=భుజములనెడి, పాశాం=రజ్జువులు కలిగినదానినిగ, అమంస్త=ఎంచెను.

ఆకాంక్ష —అమంస్త=ఎంచెను. కః=ఎవఁడు? సః=ఆ అజమహారాజు. కాం=ఎవతెను? విదర్భరాజావరజాం=భోజరాజునకు చెల్లెలైన ఇందుమతీదేవిని(సకర్మ...ము). కథంభూతాం=ఎట్టిదానినిగ? కంఠార్పితబాహుపాశాం=కంఠమునందు నుంచఁబడినభుజములనెడి రజ్జువులుకలదానిగ. కయా=దేనిచేత? తయా స్రజా=ఆమాలిక చేత. తయా స్రజా కథంభూతయా=ఆమాలిక యెట్టిది? విశాలవక్షస్స్థలలంబయా=విస్తారమైనవక్షస్స్థలమునందు వ్రేలుచుండెడిది. పునఃకథంభూతయా = ఇంకయు నెట్టిది? మంగళపుష్పమయ్యా=మధూకాది మంగళకర కుసుమప్రచురమైనది. సకథంభూతః=ఆ అజమహారాజెట్టివాఁడు? వరేణ్యః=వరింప నర్హుఁడైనవాఁడు.

శబ్దరూపసమాసములు —తయా-తయా, తాభ్యాం, తాభిః. తచ్ఛబ్దః ద, స్త్రీ, తృ, ఏ. స్రజా-స్రజా, స్రగ్భ్యాం, స్రగ్భిః. స్రక్శబ్దః జ, స్త్రీ, తృ, ఏ. మంగళపుష్పమయ్యా - మంగళాని చ తాని పుష్పాణిచ మంగళపుష్పాణి, మంగళపుష్పైః ప్రచురా మంగళపుష్పమయీ, తయా మంగళపుష్పమయ్యా; పుష్పమయ్యా, పుష్పమయీభ్యాం, పుష్పమయీభిః. మంగళపుష్పమయీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, తృ, ఏ. విశాలవక్షస్స్థలలంబయా-వక్షసః స్థలం వక్షస్స్థలం; విశాలంచ తత్ వక్షస్స్థలం చ విశాలవక్షస్స్థలం, విశాలవక్షస్స్థలే లంబా, విశా...లంబా, తయా విశా...లంబయా; లంబయా, లంబాభ్యాం, లంబాభిః. విశా...లంబాశబ్దః త, స్త్రీ, తృ, ఏ. సః-సః, తౌ, తే. తచ్ఛబ్దః ద, పు, ప్ర, ఏ. అమంస్త-అమంస్త, అమంసాతాం, అమంసత 'మనజ్ఞాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి లుఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కంఠార్పితబాహుపాశాం - కంఠే అర్పితౌ కంఠార్పితౌ, బాహూఏవ పాశౌ బాహుపాశౌ, కంఠార్పితౌ బాహుపాశౌ యయా సా కంఠార్పితబాహుపాశా, తాం కంఠా...పాశాం; పాశాం, పాశే, పాశాః. కంఠార్పితబాహుపాశాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. విదర్భరాజావరజాం - విదర్భాణాం రాజా విదర్భరాజః, విదర్భరాజస్య అవరజా విదర్భరాజావరజా, తాం విదర్భరాజావరజాం; అవరజాం, అవరజే, అవరజాః. విదర్భరాజావరజా

శబ్దః అ, స్త్రీ, ద్వి, ఏ. వరేణ్యః - వరేణ్యః, వరేణ్యౌ, వరేణ్యాః. వరేణ్యశబ్దః అ, పు, ప్ర, ఏ.

వ్యాఖ్యా.—తయేతి. వరేణ్యః వరణీయః ఉత్కృష్టః, 'వృఙ ఏణ్యః' సః అజః మంగళపుష్పమయ్యా మధూకామంగళకుసుమప్రకృతయా, విశాలే వక్షస్స్థలే, లంబయా లంబమానయా; తయా స్రజా, విదర్భరాజావరజాం భోజానుజాం, ఇందుమతీం, కంఠార్పితౌ బాహూ ఏవ పాశౌ యయా తాం, అమంస్త. మన్యతేర్లుఙ్ - బాహుపాశార్పణ సుఖమన్వభూదిత్యర్థః.

భావము.—వరణార్హుఁడైన అజమహారాజు యిందుమతిదనవిశాలమైనవక్షస్స్థలమునందు వ్రేలాడెడిలాగున మెడపైన మంగళకర మగుయిప్పమున్నగు పువ్వులయొక్క దండను వేసినందున ఆమెబాహువులను దనమెడపైన నుంచినటులఁ దన్ను ఆలింగనము చేసుకొన్నటుల దెలుసుకొనెను.

శ్లో॥ శశిన ముపగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం
జలనిధి మనురూపం జహ్నుకన్యాఽవతీర్ణా,
ఇతి సమగుణయోగప్రీతయ స్తత్ర పౌరాః
శ్రవణకటు నృపాణా మేకవాక్యం వివవ్రుః. ౮౫

పదచ్ఛేదము.—శశినం, ఉపగతా, ఇయం, కౌముదీ, మేఘముక్తం, జలనిధిం, అనురూపం, జహ్నుకన్యా, అవతీర్ణా, ఇతి, సమగుణయోగప్రీతయః, తత్ర, పౌరాః, శ్రవణకటు, నృపాణాం, ఏకవాక్యం, వివవ్రుః.

అర్థము.—తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు, సమగుణయోగప్రీతయః-సమ=తుల్యమయిన, గుణ=గుణములుగలిగిన ఇందుమత్యజులయొక్క, యోగః=సంబంధముచేతనైన: ప్రీతయః=హర్షముకలిగిన, పౌరాః = పట్టణపుజనులు, ఇయం = ఈ అజమహారాజును పొందిన ఇందుమతి, మేఘముక్తం-మేఘ = మేఘముచేత, ముక్తం=విడువఁబడిన, శశినం = చంద్రుని, ఉపగతా = పొందిన, కౌముదీ=చంద్రికా, అనురూపం=సదృశుఁడైన, జలనిధిం = సముద్రుని, అవతీర్ణా=ప్రవేశించిన, జహ్నుకన్యా = భాగీరథి, ఇతి=ఈప్రకారమైన, నృపాణాం = రాజులకు, శ్రవణకటు = కర్ణకఠోరమైన, ఏకవాక్యం-ఏక=ఒకవిధమైన, వాక్యం=వాక్యమును, వివవ్రుః=స్ఫుటముగఁ జెప్పిరి.

ఆకాంక్ష.—వివవ్రుః=స్ఫుటముగఁ జెప్పిరి. కే=ఎవరు? పౌరాః=పట్టణపుజనులు. కిం=దేనిని? ఏకవాక్యం=ఏకవిధమైనవాక్యమును(సకర్మ...ము). ఏకవాక్యం కథంభూతం=

ఏకవిధమైనవాక్యమెట్టిది? శ్రవణకటు=కర్ణకఠోరమైనది. కేషాం=ఎవరికి?నృపాణాం=రాజులకు. పునఃకథంభూతం=ఇంకయునెట్టిది? ఇతి=ఈప్రకారమైనది. జహ్నుకన్యా=భాగీరథి. కా=ఎవతె? ఇయం=ఈఅజమహారాజును పొందిన ఇందుమతి (కర్మ...ము). జహ్నుకన్యాకథంభూతా=భాగీరథియెట్టిది? అవతీర్ణా=ప్రవేశించినది. కం=ఎవనిని? జలనిధిం=సముద్రుని జలనిధిం కథంభూతం=సముద్రుఁడెట్టివాఁడు?అనురూపం=సదృశుఁడైనవాఁడు. కౌముదీ=చంద్రికా కా=ఎవతె?ఇయం=ఈ అజమహారాజును పొందిన ఇందుమతి (అకర్మ...ము). కౌముదీకథంభూతా=చంద్రికయెట్టిది?ఉపగతా=పొందినది.కం=ఎవనిని? శశినం=చంద్రుని. శశినంకథంభూతం=చంద్రుఁడెట్టివాఁడు? మేఘముక్తం=మేఘములచేత విడువఁబడినవాఁడు. పౌరాఃకథంభూతాః=పట్టణపుజనులెట్టివారు? సమగుణయోగప్రీతయః=తుల్యములయినగుణములుకలిగిన ఇందుమత్యజులయొక్క సంబంధముచేతనైన హర్షముకలిగినవారు. తత్ర=ఎక్కడ? తత్ర=ఆస్వయంవరస్థానమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—శశినం-శశోఽస్యాస్తీతి శశీ, తం శశినం;శశినం శశినౌ, శశినః శశిన్‌శబ్దః న.పు.ద్వి.ఏ. ఉపగతా-ఉపగతా, ఉపగతే, ఉపగతాః ఉపగతాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. ప్ర, ఏ. ఇయం-ఇయం,ఇమే, ఇమాః.ఇదమ్‌శబ్దః మ,స్త్రీ,ప్ర, ఏ. కౌముదీ-కౌముదీ, కౌముద్యౌ, కౌముద్యః. కౌముదీశబ్దః ఈ, స్త్రీ, ప్ర,ఏ. మేఘముక్తం-మేఘైర్ముక్తః మేఘముక్తః, తం మేఘముక్తం;ముక్తం,ముక్తౌ,ముక్తాన్. మేఘముక్తశబ్దః అ,పు,ద్వి,ఏ. జలనిధిం-జలానాం నిధిః జలనిధిః,తం జలనిధిం;నిధిం,నిధీ,నిధీన్. జలనిధిశబ్దః ఇ, పు, ద్వి, ఏ. అనురూపం-అనురూపం, అనురూపౌ, అనురూపాన్. అనురూపశబ్దః అ, పు, ద్వి, ఏ. జహ్నుకన్యా-జహ్నోః కన్యా జహ్నుకన్యా; కన్యా, కన్యే, కన్యాః. జహ్నుకన్యాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. అవతీర్ణా-అవతీర్ణా, అవతీర్ణే, అవతీర్ణాః. అవతీర్ణాశబ్దః ఆ, స్త్రీ, ప్ర, ఏ. ఇతి-అవ్య. సమగుణయోగప్రీతయః-సమాః గుణాః యయోస్తౌ సమగుణౌ, సమగుణయోఃయోగః సమగుణయోగః,సమగుణయోగేన ప్రీతిర్యేషాం తే సమగు...ప్రీతయః; ప్రీతిః, ప్రీతీ, ప్రీతయః. సమ..ప్రీతిశబ్దః ఇ, పు, ప్ర,బ. తత్ర-త్రలంత మవ్య. పౌరాః-పురే భవాః పౌరాః; పౌరః, పౌరౌ, పౌరాః. పౌరశబ్దః అ, పు, ప్ర, బ. శ్రవణకటు-శ్రవణయోః కటు శ్రవణకటు, తత్ శ్రవణకటు; కటు, కటునీ, కటూని. శ్రవణకటుశబ్దః ఉ, న,ద్వి, ఏ. నృపాణాం-నౄన్ పాంతీతి నృపాః, తేషాం నృపాణాం; నృపస్య,నృపయోః, నృపాణాం. నృపశబ్దః అ, పు,ష,బ. ఏకవాక్యం-ఏకం చ తత్ వాక్యం చ ఏకవాక్యం, తత్ ఏకవాక్యం; వాక్యం,వాక్యే, వాక్యాని. ఏకవాక్యశబ్దః అ, న, ద్వి, ఏ. వివవ్రుః-నివార,వివవ్రతుః,వివవ్రుః. 'వృఞ్ వరణ'ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—శశిన మితి తత్ర స్వయంవరే, సమగుణయో స్తుల్యగుణయో రిందుమతీరఘునందనయో ర్యోగేన ప్రీతి ర్యేషాం తే సమగుణయోగప్రీతయః, పౌరాః పురే భవాః, జనాః, ఇయం అజం, ఉపగతా ఇందుమతీ, మేఘైః ముక్తం, శశినం శరచ్చంద్రం ఉపగతా కౌముదీ, అనురూపం సదృశం, జలనిధి మవతీర్ణా ప్రవిష్టా, జహ్నుకన్యా భాగీరథీ; తత్సదృశీ త్యర్థః ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషం, ఏకం అవిసంవాదివాక్యం, వివవ్రుః స్ఫుట మూచుః. మాలినీవృత్తం. 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకై' ఇతి లక్షణాత్.

భావము — ఆస్వయంవరస్థానంబున నన్ని గుణములచే ననురూపు లగునిందుమత్యజమహారాజులదాంపత్యమును గనుంగొని పౌరులు సంతోషించినవారై యనురూపుఁడగుచంద్రుని గూడినవెన్నెల సుమా యీమె, అనురూపుఁడగుసముద్రునిఁ గూడిన గంగ సుమా యీమె, యని యేకవాక్యముగాఁ బలువిధముల శ్లాఘించుచుండిరి. ఈవాక్యము లితరరాజులచెవులకు ములుకులవలె నుండెను.

శ్లో. ప్రముదితవరపక్ష మేకత స్తత్
క్షితిపతిమండల మన్యతో వితానమ్,
ఉషసి సర ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం
కుముదవనప్రతిపన్ననిద్ర మాసీత్. ౮౬

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశమహాకావ్యే షష్ఠస్సర్గః.

పదచ్ఛేదము.—ప్రముదితవరపక్షం, ఏకతః, తత్, క్షితిపతిమండలం, అన్యతః, వితానం, ఉషసి, సరః, ఇవ, ప్రఫుల్లపద్మం, కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రం, ఆసీత్.

అర్థము.— ఏకతః=ఒకప్రదేశమునందు, ప్రముదితవరపక్షం-ప్రముదిత=హర్షవిశిష్టమయిన, వర=జామాతయొక్క, పక్షం=వర్గము కలిగిన, అన్యతః=మఱియొకప్రదేశమునందు, వితానం=శూన్యమయిన, తత్=ఆ, క్షితిపతి మండలం=రాజసమూహము, ఉషసి=ప్రాతఃకాలమునందు ప్రఫుల్లపద్మం-ప్రఫుల్ల=వికసించిన, పద్మం=కమలములుగల, కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రం-కుముద=తెల్లకలువలయొక్క, వన=వనముచేత, ప్రతిపన్న=పొందఁబడిన, నిద్రం=ముకుళనము కలిగిన, సర ఇవ=సరస్సువలె, ఆసీత్=ఆయెను.

ఆకాంక్ష.—ఆసీత్=ఆయెను. కిం=ఏది? తత్=ఆ, క్షితిపతిమండలం=రాజసమూహము (అకర్మ . . . ము). కిమివ=దేనివలె? సరఇవ=సరస్సువలె, సరః కథంభూతం=సరస్సెట్టిది? కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రం=తెల్లకలువలయొక్కవనముచేత పొందఁబడినముకుళనము

గలది. పునః కథంభూతం=ఇంకయు నెట్టిది? ప్రఫుల్లపద్మం=వికసించినకమలములుగలది. కస్మిన్=దేనియందు? ఉషసి=ప్రాతఃకాలమునందు. తత్ క్షితిపతిమండలం కథంభూతం=ఆరాజసమూహ మెట్టిది? వితానం=శూన్యమైనది. కుత్ర=ఎందు? అన్యతః=మఱియొక ప్రదేశమునందు. పునః కథంభూతం = ఇంకయు నెట్టిది? ప్రముదితవరపక్షం= హర్షవిశిష్టమయిన జామాతయొక్క వర్గముకలిగినది. కుత్ర=ఎందు? ఏకతః=ఒక ప్రదేశమునందు.

శబ్దరూపసమాసములు.—ప్రముదితవరపక్షం-వరస్య పక్షః వరపక్షః, ప్రముదితః వరపక్షో యస్మిన్ తత్ ప్రము...పక్షం; పక్షం, పక్షే, పక్షాణి. ప్రము...పక్షశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఏకతః-ఏకస్మిన్,ఏకతః. తసిల్ ప్రత్యయాంత మవ్య.తత్-తత్,తే, తాని. తచ్ఛబ్దః ద, న, ప్ర, ఏ. క్షితిపతిమండలం-క్షిత్యాః పతయః క్షితిపతయః,క్షితిపతీనాంమండలం క్షితిపతిమండలం; మండలం, మండలే, మండలాని. క్షితిపతిమండలశబ్దః అ,న,ప్ర,ఏ.అన్యతః-అన్యస్మిన్,అన్యతః. తసిల్ ప్రత్యయాంతమవ్య.వితానం-వితానం,వితానే,వితానాని. వితానశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఉషసి-ఉషసి, ఉషసోః, ఉషస్సు. ఉషశ్శబ్దః స, న, స, ఏ. సరః-సరః, సరసీ, సరాంసి. సరశ్శబ్దః స, న, ప్ర, ఏ. ఇవ-అవ్య. ప్రఫుల్లపద్మం-ప్రఫుల్లాని పద్మాని యస్మిన్ తత్ ప్రఫుల్లపద్మం; పద్మం, పద్మే, పద్మాని.ప్రఫుల్లపద్మశబ్దః అ, న,ప్ర, ఏ. కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రం-కుముదానాంవనం కుముదవనం, కుముదవనేన ప్రతిపన్నా కుముదవనప్రతిపన్నా కుముదవనప్రతిపన్నా నిద్రాయస్మిన్ తత్ కుముద..నిద్రం; కుము...నిద్రం, కు..నిద్రే, కు...నిద్రాణి. కుముద...నిద్రశబ్దః అ, న, ప్ర, ఏ. ఆసీత్-ఆసీత్, ఆస్తాం,ఆసన్. 'అసభువి'త్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యాఖ్యా.—ప్రముదితేతి.ఏకతః ఏకత్ర,ప్రముదితఃహృష్టః,వరస్య జామాతుః,పక్షో వర్గో యస్య తత్తథోక్తం. అన్యత్రవితానం శూన్యం,భగ్నాశత్వా దప్రహృష్ట మిత్యర్థః. తత్క్షితిపతిమండలం రాజమండలం, ఉషసిప్రభాతే ప్రఫుల్లపద్మం వికసితకమలం కుముదవనేన, ప్రతిపన్ననిద్రం ప్రాప్తనిమీలనం, సరఇవ సరస్తుల్య, మాసీత్. పుష్పితాగ్రావృత్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః.

భావము.—అట్లు ఇందుమతీదేవిని వరియించినయజమహారాజుయొక్క బంధురాజులముఖములు ప్రాతఃకాలమున వికసించినకమలములు గలసరోభాగమువలె నుల్లాసము గలవయ్యెను. ఇతరరాజుల ముఖములు ముకుళించినకలువలు గలసరోభాగమువలె ఖిన్నభావము నొందెను.

రఘువంశశ్లోకసూచిక.

రఘువంశే ప్రథమాదిసర్గషట్క-స్థితానాం అకారాదిపదానాం

సూచీ.

అకరోత్. — అత్రేః.

* ఇందు ఇంగ్లీషంకెలు సర్గములుగను, తెలుఁగంకెలు శ్లోకములుగను తెలియనగును.

తా

సా. దేవీ, 5-3౬
,, దేవేంద్ర. 3-౪౪
,, దేశకాలజ్ఞః. 1-౯౨
,, దేహం. 1-౧3
,, దేహేన. 2-౪౫
,, దేహైః. 6-౧౧
,, ద్వే. 5-౬౮—6-౫౫
,, ద్వేష్యః. 1-౨౮
,, దైవయోగాత్. 5-౬౦
,, దైవీనాం. 1-౬౦
,, దోగ్ధ్రీం. 2-౨3
,, దోషజ్ఞః. 1-౯3
,, దోహదదుఃఖశీలతాం. 3-౬
,, దోహదవ్యథాం. 3-౭
,, దోహావసానే. 2-౨3
,, దౌవారికీ. 6-౫౯
,, దౌహృదలక్షణం. 3-౧
ద్యౌః. 2-౭౫—5-33
ద్వా 5-3౧
,, 2-౪౪
,, ధను 3-3౯
,, ధనుర్భృ ౨౯
,, ధనుర్భృతాం. ౧౧
,, ధనుషి. 1-౧౯ 3౯
,, ధనుః. 4-౧౬ 3
,, ధర్మచారిణాం. 3-౪౫
,, ధర్మపత్నీసహితః. 2-౭౨
,, ధర్మం. 1-౨౧
,, ధర్మరతేః. 1-౨3
,, ధర్మలోపభయాత్. 1-౭౬
,, ధర్మవిజయీ. 4-౪3
,, ధర్మః. 1-౧3
,, ధర్మాయ. 1-౨౫
,, ధాతా. 5-౬౬
నా. ధాత్రీ. 3-౨౫
,, ధాత్రీకరాభ్యాం. 6-౮3
,, ధాతుమయ్యాం. 2-౨౯
,, ధాతురేణుభిః. 4-౭౧
,, ధాతోః. 3-౨౧
,, ధామ్నా. 6-౬
,, ధారయతః. 2-౨౫
,, ధారాం. 6-౪౨
,, ధ్యానస్తిమితలోచనః. 1-౭3
,, ధియః. 3-3౦
,, ధీరః. 3-౧౦—5-౨౮
,, ధీరా. 5-3౮
,, ధీరేణ. 3-౪3
,, ధురం. 2-౭౪—3-3౫—6-౭౮
,, ధుర్యాన్. 1-౫౪
అ. ధురి. 1-౯౧—2-౨
నా. ధుర్యేణ. 6-౭౮
,, ధూపే. 6-౮
,, ధూమ్రైః. 1-౫3
,, ధూః. 1-3౪—5-౬౬
,, ధృతాం. 3-3౫
,, ధృతేః. 3-౧౦
,, ధేన్వా. 2-౫౨
,, ధేనుం. 2-౧, ౭౧ [౬౨
,, ధేనుః. 1-౮3—2-౧౫, ౨౦, ౪౫,
,, ధేనోః. 2-౪
అ. న. 1-౧౭, ౨౭, ౪౭, ౬౪, ౬౫, ౬౬, ౭౦, ౭౬, ౭౭, ౭౮—2-౪, ౧౪, 3౪, ౪౦, ౫౫, ౫౬, ౫౮, ౬౧, ౬౨, ౬3—3-3, ౫, ౬, ౧౭, 3౯, ౨౦, 3౧, ౪౬, ౪౯, ౫౧, ౫౮, ౬3...4-౧౦, ౧౭, ౪3, ౪౮, ౪౯, ౭౦, ౮౧, ౨—5-౫, ౬, ౯, ౧౧, ౧౭, ౨౨, ౨౭, ౨౭, ౫౬, ౫౭, ౫౮, ౭౧—6-3౦, 3, ౪౪, ౬౬, ౬౮, ౬౯, ౫౭, ౭౭, ౮౧.

యా

యు

నా. వధాయ. 2-3౦
,, వధ్వాం. 1-౬౫
,, వధూః. 1-౮౦—6-౮౨
,, వనజాక్షః. 5-౭3
,, వనద్విపానాం. 2-౨౮
,, వనదేవతాభిః. 2-౧౨
,, వనం. 2-౧౪
,, వనరాజిపల్వలం. 3-3
,, వన్యద్విపేన. 2-3౭
,, వన్యం. 5-౯
,, వన్యవృత్తిః. 1-౮౮
,, వన్యః. 5-౪3, ౫౦
,, వనాత్. 1-౮౨—5-౧౧
,, వనాని. 2-౧౭
,, వనాంతరాత్. 1-౪౯
,, వనాంతాత్. 2-౧౯
,, వనాంతే. 2-౫౮
,, వనాయ. 2-౧
,, వనాయుదేశ్యాః. 5-౭3
,, వన్యాన్. 2-౮
,, వన్యానాం. 1-౪౫
,, వన్యాం. 1-౯౪
,, వనితా. 2-౧౯
,, వన్యే. 6-౭
,, వన్యేతరానేకపదర్శనేన. 5-౪౭
,, వన్యేతరాః. 5-౪౧
,, వప్రక్రియాం. 5-౪౪
,, వపుర్మహిమ్నా. 5-౫౫
,, వపుషః. 2-౧౮
,, వపుః. 2-౧౧-౪౭—3-3౨-5-౫౧
,, వపుః ప్రకర్షాత్. 3-3౪
,, వపుఃప్రకర్షేణ. 3-౫౨
,, వంగాన్. 4-3౬
,, వందిపుత్రైః. 5-౭౫
,, వందిభిః. 6-౮
,, వందిషు. 4-౬

క్రి. వందే. 1-౧
నా. వంధ్యం. 1-౭౦
,, వంశస్య. 2-౬౪
,, వంశః. 1-౨, ౪
,, వంశ్యాః. 1-౬౬, ౬౭
,, వంశే. 1-౪
,, వయసా. 6-౭౯
,, వయసాం. 2-౯
,, వయః. 2-౪౭
,, వయోవృద్ధాః. 4-౨౭
,, వరతంతుశిష్యః. 5-౧, ౧౨
,, వరం. 2-౬3
,, వరః. 1-౫౯
,, వర్త్మనః. 1-౧౭
,, వర్త్మని. 2-౨౦
,, వర్ధయన్. 4-౭౧
,, వర్మభిః. 4-౫౬
,, వర్ణాశ్రమాణాం, 5-౧౯
,, వర్తితరోమంథం. 1-౫౨
,, వర్ణీ. 5-౧౯
,, వరేణ. 5-౨3
,, వరేణ్యాః. 6-౮౪
,, వరేణ్యేన. 5-౨౪
,, వల్గునా. 5-౬౮
క్రి. వపుః. 3-౧౪
,, వవ్రే. 3-౬
నా. వశీ. 2-౭౦
,, వసతిం. 6-౭౭
,, వసన్. 5-౨౫—6-3౪
,, వసిష్ఠధేనుః. 2-౬౭—3, ౪౦
,, వసిష్ఠధేనోః. 2-౧౯
,, వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాత్ 5-౨౭
,, వసిష్ఠస్య. 1-3౫
,, వసిష్ఠః. 2-౭౦
,, వసిష్ఠేన. 2-౬౯

వి

చెన్నపురి: 'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1926.

సంస్కృతగ్రంథములు.

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
ఋతుసంహారము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	8
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు ...	1	0
,, మేలుప్రతి ...	1	8
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, మేలుప్రతి ...	0	14
డిటో సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	1	8
కవిరాక్షసీయము, ద్వ్యర్థికావ్యము, సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	0	12
గీతాగోవిందము, (అష్టపది), ఆంధ్రటీకాతాత్పర్య వివరణసహితము ..	1	4
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు ...	0	12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు ...	1	0
నీతిశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	3
పుష్పబాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము ...	0	4
పంచబాణవిజయము, చక్కనికూర్పు ...	0	4
ప్రహాసనము ...	0	4
సంస్కృత (నాగరిలిపి) బాలశిక్ష ...	0	3
బిల్హాణచరిత్ర, సటీక, చక్కనికూర్పు ...	0	8
భర్తృహరిసుభాషితము, సాంధ్రపద్యతాత్పర్యము, అట్టబైండు ...	0	14
భర్తృహరిసుభాషితము, సవ్యాఖ్యానాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము, ఏనుగు లక్ష్మణకవి, ఎలకూచి బాలసరస్వతి, పుష్పగిరి తిమ్మన—ఈముగ్గురి ఆంధ్రపద్యములుకూడ యిందు చేర్పఁబడినవి ...	2	12
భాషామంజరి, సటీక, చక్కనికూర్పు ...	0	6
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు, చక్కనికూర్పు ...	0	12
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	1	8
మణిమంజరీభేదిని, రామయోగీంద్రవిరచితము ...	0	6
అమరము, మూలము, మూఁడుకాండలు, చిన్నసైజు ...	0	8
అమరము, మూలము, ప్రథమకాండము పెద్దచ్చు ...	0	2
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅర్థసహితము, సాధారణప్రతి ...	1	0
డిటో మేలుప్రతి, కాలికోబైండు ...	1	12
గురుబాలప్రబోధిక—చిన్నసైజున రామాశ్రమీయాద్యనేక గ్రంథములసహాయముతో చక్కఁగఁ బరిష్కరింపించి అకారాది అనుక్రమణికతో ముద్రించియున్నాము, కాలికోబైండు ...	4	0
ధనంజయనిఘంటువు, ఆంధ్రటీకానుక్రమణికాసహితము ...	0	12
నానార్థరత్నమాల, చక్కనికూర్పు, మేలుప్రతి ...	1	0
ఆదిత్యహృదయము, సటీక ...	0	3
ఇంద్రాక్షీశివకవచము ...	0	2

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
కృష్ణకర్ణామృతము, ఆంధ్రటీకాపద్యతాత్పర్యసహితము ...	1	8
శ్రీకృష్ణలీలాతరంగిణి, ఆంధ్ర తాత్పర్యవివరణసహితము ...	1	8
గంగాస్తవరాజము ...	0	2
గంగాలహరి, ఆంధ్రటీకాపద్యతాత్పర్యసహితము ...	0	2
శ్రీగుణరత్నకోశము, సటీక ...	0	4
దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్నసైజు ...	0	2
దేవీస్తోత్రకదంబము ...	0	6
దేవీమానసికపూజ, చిన్నసైజు ...	0	1
దేవీఖడ్గమాల ,, ...	0	1
నవగ్రహస్తోత్రము ,, ...	0	4
పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము, శుద్ధప్రతి ...	0	6
ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	2
భజగోవిందము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	2
మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్నసైజు ...	0	1
ముకుందమాల, సటీక ...	0	4
ముకుందానందలహరి, జయంతి వెంకన్నగారిది ...	0	3
రామబ్రహ్మమానసికపూజ, చిన్నసైజు ...	0	2
రామకర్ణామృతము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము ...	1	8
లక్ష్మీపతిశతకము, జయంతివెంకన్నగారిది ...	0	4
లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	2
లక్ష్మీస్తోత్రరత్నత్రయము ...	1	0
లక్ష్మీహృదయము నారాయణహృదయము ...	0	3
శంకరాచార్యస్తోత్రాది ...	0	
శ్యామలాదండకము, సటీక ...	0	
శివానందలహరి, సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	
సౌందర్యలహరి, సటీక ...	0	1
సచ్చరిత్రసుధానిధి ...	0	
సప్తర్షిస్తోత్రము ...	0	
సనాతనమానవధర్మములు, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	
సనత్సుజాతీయము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి.

